

Ho. p. 100000
Legation van K. N. Renteria
l. u.

PRIANGAN

OVERZICHTSKAARTJE BIJ PRIANGAN, Eerste deel.

De op het kaartje getrekkende weg is de heidensgacht

Schaal 1:2.000.000.

Plab 57

H.16 e/010

PRIANGAN

De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch
Bestuur tot 1811

— DOOR —

Dr. F. DE HAAN

LANDSARCHIVARIS TE BATAVIA.

—

E E R S T E D E E L

- I. Overzicht.
- II. Personalia.

—

UITGEGEVEN DOOR HET
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
1910.

Landbouwhogeschool
AFD. AGRARISCHE GESCHIEDENIS
Wageningen

ISBN 465691

Elke degelijke ontsluiting van ons ancien régime is eene baat voor de toekomst.

E. DE WAAL.

Aanteekeningen over koloniale onderwerpen I, 309.

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

VOORWOORD.

Niets kan mij bij het verschijnen van het eerste deel dezer compilatie meer welkom zijn, dan eene gelegenheid te vinden om mijn dank te betuigen aan allen die op eenige wijze dezen arbeid hebben bevorderd. Bijna nooit heb ik mij tot bekenden of vreemden hetzij in Indië of in Nederland om inlichting, voorlichting of hulp gewend, zonder de hartelijkste bereidvaardigheid te ontmoeten. Alleen aan die medewerking dankt dit boek de volledigheid waarnaar voortdurend gestreefd is. Zooveel mogelijk is dan ook de naam van een ieder, aan wien ik verplichting heb, vermeld waar het pas gaf.

Echter mag ik niet verzuimen in dit voorwoord mijne bijzondere erkentelijkheid te betuigen aan Overste H. D. H. BOSBOOM te 's Gravenhage en den heer R. A. KERN, Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, thans te Bandoeng, die zich beiden zeer tijdroovende en weinig aantrekkelijke nasporingen op 's Rijks Archief hebben getroost, zonder welke ik herhaaldelijk verlegen zou hebben gestaan.

Aan de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen mijne welgemeende hulde voor hare uitnemende belangstelling in deze proeve van historisch onderzoek en hare onbekrompen zorg voor de uitgave.

Batavia 1 Juni 1910.

F. DE HAAN.

INHOUD.

		BLZ.
Beschrijving der platen.		XI
OVERZICHT.		
Hoofdstuk	I. De Compagnie in het Jacatrasche.	1 *
»	II. De Preanger onder de Mataramsche overheersching	13 *
»	III. Vestiging van 's Compagnies gezag.	34 *
»	IV. Consolidieering van 's Compagnies gezag.	59 *
»	V. Vestiging van 's Compagnies stelsel.	72 *
»	VI. Politieke gebeurtenissen tot 1811.	106 *
»	VII. Geschiedenis der koffiecultuur.	116 *
»	VIII. Teelt en bereiding der koffie.	149 *
»	IX. Transport der koffie	163 *
»	X. Betaling der koffie.	172 *
»	XI. Schulden der Regenten	205 *
»	XII. Secundaire cultures der Compagnie	220 *
»	XIII. Mijnbouw en zijdeteelt.	233 *
»	XIV. Territoriale inkomsten der Compagnie	244 *
»	XV. Diensten voor de Compagnie	251 *
»	XVI. De Europeesche boeren	266 *
»	XVII. De Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander.	277 *
»	XVIII. Inkomsten van den Gecommitteerde.	311 *
»	XIX. De Opziensers	326 *
»	XX. De Regenten	338 *
»	XXI. De inlandsche huishouding	358 *
»	XXII. Bevolkingsstatistiek	381 *
»	XXIII. Verkeer en veiligheid	389 *
»	XXIV. Rechtspraak.	405 *
»	XXV. Bestuur der Compagnie	422 *
»	XXVI. Daendels en de koffiecultuur	440 *
»	XXVII. Daendels, de ambtenaren en de rechtspraak.	460 *
»	XXVIII. Daendels' indeeling der Regentschappen; handel en verkeer.	474 *
»	XXIX. Daendels en de diensten	483 *

PERSONALIA.

*I. De Gecommitteerden over den Inlander, hunne opvolgers
tot den Engelschen tijd en de Commissarissen
over de Bovenlanden.*

	BLZ.		BLZ.
Joan van Hoorn	3	Jan Willem van Blijdenbergh	66
Isaac de Saint Martin	15	Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk	67
Adolf Winkler	21	Leendert Rolff	74
Johannes Cops	23	Hendrik Isaac Guitard	75
Jacob Heijrmans	25	Nicolaus Engelhard	77
Meijnardt de Roy.	26	Pieter Engelhard	88
Hendrik van der Horst.	28	M ^r . Christianus Henricus Chris- tophorus Wegener.	98
Joost Michiels Wilstee	31	Willem Wardenaar	99
Barend Blocké	32	Pieter Walbeeck	101
Reijkert Heere.	34	Pieter Herbertus van Lawick van Pabst.	103
Frederik Julius Coyett	35	Jacob Paulus Barends	111
David Andreas Stier.	37	Pieter Tency	112
Nicolaas Crul	40	Lambertus Zegers Veeckens	114
Adriaan Jubbels	42	Gerrit Willem Casimir van Mot- man	117
Ferdinand de Roy	43	Guillaume Elie Teisseire	120
Abraham Roos.	44	Jacobus Johannes Craan	122
Hendrik Duirvelt	45	M ^r . Jacob Cornelis Mattheus Ra- dermacher	124
Zacheus Stoesak	46	Carl Wilhelm Thalman.	127
Pieter d'Espar	47	George Frederik Smit	128
Pieter van den Velde	49	Johan Joseph Aloysius Godlieb Bauer	129
Nicolaas Hartingh.	50		
Diederik Willem Freijer	56		
Johannes de Prill	58		
M ^r . Arnoldus Adrianus van Tets	59		
David Johannes Smith	61		
M ^r . Anthony van Helsdingen	65		

II. De Regenten.

	BLZ.		BLZ.
Adiarsa of Parakansapi.	131	Pamanoekan	149
Bandoeng.	132	Parakanmoentjang.	151
Batoeljang	136	Soekapoera	156
Bodjonglopang	137	Soemedang	156
Grendeng.	137	Tanggeran	167
Imbanagara	138	Tjiamis.	169
Kampongbaroe (Buitenzorg)	138	Tjiandjoer.	169
Kawasan	145	Tjiasem.	175
Krawang	146	Tjiblagoeng	177
Limbangan	149	Tjikalong	178
Oetama.	149	Wanajasa	180

III. *Verschillende personen, in dit werk vermeld.*

	BLZ.		BLZ.
J. Appeldoorn	181	H. Kock	231
J. C. Baane	181	C. Krijger	231
U. Bergh	182	W. Kuffeler	231
J. Bervelt	184	J. C. Lippius	233
Z. Bintang	184	J. de Marre	233
J. Boelaert	189	B. van der Meer	234
J. A. Bollmann	189	L. Meur	236
F. W. Broeckhuijzen	190	J. Michielsz	236
W. Caeff	191	F. H. Muller	238
H. L. Cardeel	192	W. H. van Ossenberch	242
N. Christiaans	196	J. Palm	242
G. Cnoll	197	Pangeran Aria Cheribon	242
J. C. Convert	200	J. Parvé	242
C. Coops	200	Patinggi	243
J. Couper	202	A. van Petten	245
O. C. Crabbe	205	C. Pietersz Swackenhals	246
J. J. Creticau	205	Poerbaja (Pangeran Aria)	246
H. W. Daendels	206	F. Pols	253
J. van Dijk	206	J. de Putt	253
H. van den Eeden	207	C. F. A. Graaf von Ranzow	254
T. van Eeuwijck	207	M. Ram	254
H. Egberts	208	J. Ch. Roode	256
P. Erbervelt	210	J. Ruijs	258
Ph. van Eijck	211	W. de Ruijter	259
A. Eijgel	212	P. Scipio	260
N. de Graaff	212	S. Schroeder	261
J. M. van Happel	213	J. de Silva	261
J. de Hartogh	215	J. Ph. Silvernagel	261
W. Hartsinck	216	Singawilodra (Kiai Demang)	264
Th. G. Helderman	218	C. Speelman	265
C. Hendriks	218	J. Struijs	265
A. Herport	219	F. Tack	266
J. W. Heydt	219	W. Talbeck	268
J. Hofhout	219	P. Theunis	268
H. de Jager	220	B. A. van der Valck	269
Egbert Jansz	224	F. Valentijn	270
Evert Jansz	224	J. van Walcheren	280
M. Jansz	225	H. D. Wanderpoel	281
Joedaningrat (Pangeran)	226	A. Westplate	282
C. Jongbloet	227	M ^r . N. Witsen	282
Kapitein Jonker	228	A. de Wilde	284

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	311
REGISTER OP DE PERSONALIA	315
VERGELIJKEND REGISTER DER GOUVERNEURS-GENERAAL EN DER GE- COMMITTEERDEN OVER DEN INLANDER	353

BESCHRIJVING DER PLATEN.

No. 1. Tegenover den titel. Het *Overzichtskaartje* bevat, klein als het is, nagenoeg alle namen die in het Overzicht (het eerste stuk van dit deel) voorkomen. Een paar (zooals Adiarsa) konden er niet meer in. De naam GRENDENG staat iets te hoog aan de Tjisadane; de naam PAMANOEKAN kon wel wat meer naar links. De ingeteekende hendaagsche groote weg dient alleen ter orienteering. Wat den naam PRIANGAN betreft, ik weet wel dat deskundigen dien zouden schrijven met eene I en eene J, maar ook, dat niet-deskundigen dan zouden uitspreken alsof er eene Y stond.

Het kaartje is vervaardigd op de Topographische Inrichting alhier door tusschenkomst van den heer J. W. Teillers.

No. 2. Tegenover blz. 8*. *Ontdekkers en krijgslieden.*

Facsimilé's van handteekeningen, door mij zorgvuldig overgetrokken op calqueerpapier, gerangschikt, opgeplakt en gefotografeerd op ongeveer $\frac{1}{3}$ der ware breedte en hoogte. Op den bovensten regel naast *Silvernagel* staan de krabbels van *Juliaan de Silva*, onder *Silvernagel* die van *Pieter Theunis*. Naast *De Ruyter* vindt men *Kapitein Jonker* en daarnaast diens beide vijanden *Matthijs Jansz* en *Singawilodra*; schuins onder *Jonker* zijn neef *Zacharias Bintang*. Op den ondersten regel de voorletters van *Cornelis Hendriks*; daarnaast *Bleeker* die Kiai Tapa zoo afroste.

De drie reeksen facsimilé's (No. 2, 17 en 25) vormen samen eene soort presentielijst, geteekend door nagenoeg allen die zich in den tijd der Compagnie wat de Preanger aangaat ten goede of ten kwade in evidentie hebben gebracht, quique sui memores alios fecere merendo.

No. 3. Tegenover blz. 34*. *Grootzegel van G.-G. en Raden 1684.*

Ik heb dit gereproduceerd zooals het staat onder de ratificatie dd. 20 Maart 1686 van het contract met Bantam, en wel voornamelijk, omdat ik het zeer zelden helder en duidelijk heb aangetroffen. Het zegel is gefotografeerd, daarna de photo door Mr. J. F. Krämer te Sockaboemi naar het origineel bijgewerkt en vervolgens opnieuw gefotografeerd. Het origineel is ongeveer 5 m.M. korter in hoogte en naar rato smaller.

De letters *D. O. C.* boven het schip beduiden zeker *niet* „De Oostindische Compagnie” omdat het lidwoord nooit in een dergelijk opschrift gebruikt wordt. Wel bevatten zij eene toespeling op dien naam. Vermoedelijk vormen zij een devies; ik heb er van gemaakt: *Dei Opæ Confisi*, d. i. (Op) Gods Hulp Vertrouwend (varen wij), evenals een Compagnies-matrozendeuntje begint met:

Hier zeilen wij met God verheven.

Dit naar rechts (van den lezer) varend schip met *D. O. C.* heb ik (doch kleiner) ook

aangetroffen als zegel op omslagen der brieven van Heeren XVII^{en} uit het begin der 17^e eeuw; het schijnt dus het eigenlijke Compagnieszegel. Doch tegelijk hadden Heeren Majores een tweede zegel met een naar *links* varend schip van heel ander maaksel en de letters *C. V. O. Z.*, die ik heb verklaard als: *Commissarissen Voor Oostindische Zaken*. Het eerste zegel staat bijv. op een brief uit Amsterdam dd. 12 Sept. 1633, het tweede op een brief eveneens uit Amsterdam en met dezelfde onderteekeningen dd. 23 Oct. 1639.

Ook in Indië is tusschen de zegels met een schip nogal verschil.

De Heer J. P. Moquette maakte mij attent op een stempel in het bezit van het Bataviaasch Genootschap, waarvan een afdruk hierbeneden op de origineele grootte volgt. Zooals men ziet vaart hier het schip naar links en ontbreekt het *D. O. C.* Toch is dit ongetwijfeld een zeer oude stempel, denkelijk uit de eerste tijden der Compagnie. Een andere stempel in het bezit van het Genootschap vertoont een veel meer modern schip, varend naar rechts, met de *D. O. C.* en het randschrift: *SIGILLUM PROVINIAE BANDAE*. Een derde draagt boven het naar rechts varend schip *O. I. C.* en wat lager: *JAPAN*. Het eene vaart 't schip naar links, op het andere naar rechts. In den tijd van Mossel en later gebruikt zij een veel grooter en nogal winderig zegel, waarop 't schip naar rechts vaart en in plaats van de *D. O. C.* een doorlopend Latijnsch randschrift is aangebracht. Maar nog onder het contract, door Walbeek 1 Nov. 1799 aangegaan met Sultan Anoen van Cheribon, ja zelfs onder het Cheribonsehe contract van Nic. Engelhard dd. 1 Sept. 1806 en de Bantamsche contracten uit dienzelfden tijd staat nog het oude Compagnieszegel, een naar rechts varend schip met *D. O. C.*, wat kleiner dan hetgeen wij hebben afgebeeld.

schip als symbool der Compagnie vindt men ook op het oude zegel van den Bataviaaschen Kerckeraad: eene brandende kaars op een kandelaar tusschen twee schilden, het linker met een naar rechts varend schip, het rechter met 't wapen van Batavia, verder een randschrift. De Indische Regeering heeft omstreeks 1720 twee zegels met een schip en *D. O. C.*; op 't

Ook elders vindt men dit varende schip als symbool der Compagnie. Zoo geeft Trotter, Old Cape Colony p. 15 de afbeelding van een steen uit het kasteel te Kaapstad met een naar links varend schip en relief en onderschrift: *C D G HOOP*. Het Batav. Genootschap bezit in zijn museum onder no. 3753 den sluitsteen der Waterpoort van het Kasteel, met naar links varend schip zonder letters.

Of de G.-G. Rochussen het schip dat hij in zijn wapen voert aan de Compagnie heeft ontleend? Het zou kunnen wezen, evenals Coen's klapperboom op Indië duidt.

No. 4. Tegenover blz. 38*. *Slot van het contract met den Soesoehoenan 19/20 October 1677.*

Het origineel berust in 's Lands Archief. Uit de onderteekeningen blijkt dat sommige Javaansche dignitarissen destijds de schrijfkunst ternauwernood verstonden en anderen heelemaal niet. Tot deze laatsten schijnt ook de jonge Soesoehoenan behoord te hebben. Men merkt verder de onhandigheid waarmee het zegel van dezen Vorst is geplaatst onder 't contract (evenals bij 't Bantamsche contract van 1684); later werd men attenter op zulke zaken, zie no. 8.

Verder noteeren we uit hetgeen bij het merk des Soenan's geschreven staat, dat het zegel eerst later onder de acte is gezet. Over de vervaardiging van dit gouden voorwerp vergelijkte men het Dagregister van 1677 blz. 70 (Couper had voor den ouden Soenan en elk zijner zoons een „gout zegel” mee naar Mataram genomen); 89; 332 (na den dood van Tegalwangi zond de jonge Soenan zijn vroeger tjap terug en vroeg een grooter, eveneens van goud); 344; 349; 356 (den 25 Oct. verzendt de Regeering het „rijxzegel” van goud en zendt hem tevens 't vroegere terug „om tot gedachtenis oock bij hem bevaert te werden”). Vier dagen later kreeg de Regeer. het contract al, dat dus opnieuw naar Java's Oostkust gezonden moet zijn om gezegeld te worden.

No. 5. Tegenover blz. 48*. *Cornelis Speelman.*

Overgenomen uit Muller, Onze Gouden Eeuw III, 175, naar eene zwartekunstprent van A. Blooteling.

- No. 6. Tegenover blz. 53*. *Slot van het contract met de Vorsten van Cheribon 7 Jan. 1681.*
 Het origineel is op 's Lands Archief. Het stuk is opgesteld te Batavia; te Cheribon voegde men daaraan alleen de slotalinea en de onderteekeningen toe, zooals blijkt uit het verschillend schrift. De aandacht verdient, dat de drie Vorsten zichzelf heel geen titel toekennen, en alleen met hun naam Martawidjaja enz. teekenen. De Regeering had het namelijk wenschelijk geacht, hen te bewegen om den Sultanstitel te laten varen, teneinde den Soenan geen aanstoot te geven; zij hadden daarin toegestemd (De Jonge VII, 364) doch schijnen zich bij wijze van protest ook niet als Pangeran's te hebben willen betitelen.
 Men merke verder op dat de Vorsten nog geen eigen tjap bezitten.
- No. 7. Tegenover blz. 60*. *Slot van het contract met den Sultan van Bantam 17 April 1681.*
 Het origineel is op 's Lands Archief en heeft hetzelfde klein-folio formaat als de andere acten, doch is hier kleiner afgedrukt omdat wij een dubbel blad geven. De Arabische karakters onder die der Nederlandsche teekenaars vormen de handteekening van den Kapitein der Maleiers Wan Abdoel Bagoes. Wat de *Kangdjeng Soelthan Ngabdoel Kahhar* aan zijn naam toevoegt kon Dr. G. A. J. Hazeu niet omtijferen.
- No. 8. Tegenover blz. 69*. *Slot van het contract met den Soesoehoenan 5 Oct. 1705.*
 Het origineel is op 's Lands Archief. Het Compagnieszegel onder deze acte is van kleiner formaat dan op ons no. 3 en draagt de letters *D. O. C.* Dat van den Soenan heeft een Hollandsch randschrift en is dus weer geen Javaansch fabrikaat. Curieuse is, dat de Regeering bij R. 19 Oct. 1705 dit contract weliswaar approbeerde, doch onder toevoeging dat zij het jammer vond dat „gemelte contract eenelijk door den Sousouhou-nangh Pakoebowana, sijne drie zoonen en successeurs nevens den Panambahan van Madura ondertekend” is; zij geeft De Wilde in overweging „off het niet dienstigh of nodigh zoude wesen dat 't zelve mede door de verdere voorname Rixgrooten ende principaalste Hooffden, soo over de boven- als benedenlanden werde ondertekend, om haer alle als rijxstenden gesamentlijk te meer tot dies prompte observantie te obligeceren”. Z66 zat het idee van een collegiaal bestuur vastgeworteld in deze oligarchische hoofden! Er bestaan dan ook Compagniescontracten waaronder men de zegels en handteekeningen van inlandsche „rijxstenden” bij tientallen aantreft. Het onze heeft in het geheel negen Javaansche handteekeningen, zoodat dus de wenk der Regeering is nagekomen.
- No. 9. Tegenover blz. 70*. *Slot der acte van limietscheiding van de Preangerlanden der Compagnie en het gebied van den Soesoehoenan 1706.*
 Het origineel, berustend in 's Lands Archief, is van hetzelfde formaat als de andere acten; de photograaf heeft ongelukkig de onderste helft, die leeg was en er leelijk uitzag, weggedeekt.
 De handteekening links boven is die van *Pangerann Arja Tjarbon*. Het daarbij geplaatste zegel draagt het monogram der Compagnie en als randschrift: *Den eersten Prins van Sirrebon*. De Regeering had namelijk den 18 Mei 1705 hem het gouden cachet gezonden van zijn overleden vader Sultan Sepoeh, om voortaan door hem gezamenlijk met zijn ouderen broeder Pangeran Adipati te worden gevoerd. Dat dit zegel het monogram der Compagnie draagt (evenals dat van Sultan Anoen onder het Cheribonsch contract van 1699) is in hooge mate kenschetsend voor de afhankelijke verhouding dezer Vorsten. De zegelring dien Pangeran Aria Cheribon droeg, vertoonde in Arabische letters de woorden *Pangeran Aria Adi Widjaja* zooals uit 't contract van 1699 blijkt.
 De initialen *C. H.* zijn van den Vaandrig Cornelis Hendriks, die blijkbaar niet schrijven kon.
- No. 10. Tegenover blz. 93*. *Cornelis Chastelein op Seringsing 1706.*
 Overgenomen uit Cornelis de Bruin's Reizen, Amsterdam 1711 blz. 368. Deze teekenaar en schilder nam in gezegd jaar in loco eene schets. Men zie ook zijne beschrijving van dat landhuis.
- No. 11. Tegenover blz. 112*. *Gedenksteen van Pieter Erbevvel.*
 Photo, gekocht bij de firma Het Centrum te Batavia. Het opschrift van den steen is besproken T. B. G. XIX, 270.

- No. 12. Tegenover blz. 118*. *N. Witsen*.
Overgenomen uit Muller, *Onze Gouden Eeuw III*, 157. De handteekening is door mij gecopieerd uit een brief van Heeren XVII^{en}.
- No. 13. Tegenover blz. 120*. *Joan van Hoorn*.
Naar een klein portret op koper in de groote zaal van het paleis aan het Waterlooplein. De groote portretten der doorlopende serie van Gouverneurs-Generaal zijn aldaar zoodanig aan den wand bevestigd dat ze niet afgenomen kunnen worden en veelal zoo hoog gehangen dat zij niet te fotografeeren zijn. Praktische bezwaren hebben helaas mijn plan belet om eene afbeelding te geven naar de schilderij die Van Imhoff ten voeten uit geeft, in een ander vertrek van het paleis.
Het is te betreuren dat, ofschoon telken jare eene som voor onderhoud wordt uitgetrokken, deze kostbare verzameling portretten zoo verwaarloosd wordt. Het paaneeltje dat ik hier weergeef zat in eene lijst die met touwtjes aan elkaar moest worden gebonden. Hoe de lijsten er uitzien van de groote stukken die niet afgenomen kunnen worden en misschien in geen vijftig jaar afgenomen zijn, is dus wel te raden.
- No. 14. Tegenover blz. 165*. *De ouderwetsche pedati*.
Photo, indertijd door mij te Batavia gekocht; zij heette genomen te Depok. Het klassiek karakter dezer pedati wordt echter verstoord door den ijzeren band om de wielen, die sterk naar moderne weelde riekt.
- No. 15. Tegenover blz. 235*. *Mijnningang aan den Pasir Angin 26 Febr. 1888*.
Photo, mij welwillend geleend door Resident F. Fokkens, die haar als Controleur vervaardigde. Daar zij erg verkleurd was, heeft Mr. J. F. Krämer te Soekaboemi ze voor mij bijgewerkt met vrij bevredigend resultaat. De persoon rechts is de heer Fokkens, de middelste een Engelsch mijnbouwkundige, de linkse een inlandsch Hoofd.
Welke mijn eigenlijk op dit plaatje voorgesteld wordt, is mij uit hetgeen de heer Fokkens meedeelde niet duidelijk geworden.
- No. 16. Tegenover blz. 238*. *Ingang van Zwaardecroon's buitenplaats Leenhofs Weergade 20 December 1908*.
Photo, door Dr. J. Noordhoek Hegt alhier voor mij vervaardigd. Het landhuis heeft gestaan tusschen paal 13 en 14 aan den weg naar Tanggeran; men vindt een *gardoe-huisje* tegenover den ingang. Eene oude beschrijving van dit „landverblijf” dat in Olivier's tijd nog bestond (zie zijne *Tafereelen II*, 158) geeft Verb. B. G. VI, 67. Het voornaamste wat men er thans nog aantreft (behalve het restant van de oprijlaan, een paar putten en misschien een overblijfsel der waterleiding) zijn de hekpilaren van gele vaderlandsche klinkers, als ballast door de Compagnie'sschepen overgebracht. Dat de pilaren op mijn plaatje zoo waaivormig uiteenwijken is de schuld der lens van het gebruikte toestel. Wat men op het terrein eerst na eenig zoeken ontdekt, is eene tweede poort of ingang van roode baksteen, schilderachtig verborgen tusschen struikgewas maar vermoedelijk van jonger datum dan de andere; hierheen leidde een weg, die, als men van Batavia komt, wat vóór den hoofdingang rechts afsloeg.
Op de topographische detailkaart heet dit perceel grond „Kebon Besar”, wat denklijk beduidt: Landgoed van den Besar, d. i. den Gouverneur-Generaal. In oude stukken wordt 't gewoonlijk Kadoewang genoemd. De naam *Leenhofs Weergade* herinnert aan Zwaardecroon's huis bij de Buitenkerk, dat Leenhof heette.
- No. 17. Tegenover blz. 278*. *De Gecommitteerden over den Inlander, hunne opvolgers tot den Engelschen tijd en de Commissarissen over de Bovenlanden*.
Zie hierboven onder no. 2.
- No. 18. Tegenover blz. 295*. *De Gecommitteerde D. J. Smith, komende van Builenzorg, verspant te Tjimanggis*.
Reproductie van een der teekeningen van Rach in het bezit van het Bataviaasch Genootschap. Ofschoon niet onberispelijk, is dit wel de mooiste teekening uit al die verschillende verzamelingen-Rach.

Dat ik haar gedoopt heb als boven, komt hiervandaan. Volgens het oude opschrift stelt zij „Yemans” voor, aan den weg van Batavia naar Buitenzorg. Daar nu Tjimanggis een der vaste verspanplaatsen aan dien weg was (zie N.-I. Plakaatb. V, 488, waar zij genoemd wordt „Tjemang of aan de paal no. 29”) terwijl onze plaat ruime stallen en gebouwen vertoont, is ongetwijfeld de pasanggrahan Tjimanggis bedoeld.

Naar zijne vaste gewoonte heeft Rach zijne teekening gestoffeerd met levende voorwerpen, menschen en dieren, welke daaraan haar eigenaardig karakter geven. Hij beeldt dus niet enkel de verspanplaats af, maar eene verspanning, en wel van een op grooten voet reizenden heer. Nu zijn de twee personen op den voorgrond met sabels en apenrokjes zooals nog heden de „geelvinken” overal in Indië dragen (wat verderop tusschen hen beiden is er nog een) Oppassers van den Gecommitteerde, den eenigen ambtenaar destijds die vaste Oppassers bezat en met het binnenland had te maken. Daar wij verder uit de beschrijving der platen van Rach, welke Overste Bosboom in T. B. G. XLIV, 137 e.v., speciaal blz. 209 tot 211, heeft gegeven, bespeuren dat deze teekenaar in 1771 en 1772 verscheidene schetsen nam in het Buitenzorgsche, heb ik ook de onze in dien tijd gesteld, zoodat de Gecommitteerde die bezig is te verspannen (het ventje onder de pajoeng, dat door iemand uit zijn gevolg met eene strijkage wordt aangesproken) Van der Parra's neef D. J. Smith moet wezen. Het curieuse zou dan zijn, dat neef tot verhooging van luister eenige lijfdragonders van den Gouverneur-Generaal heeft meegekregen (andere cavalerie was er te Batavia niet). Wel zou het kunnen wezen dat de Landvoogd persoonlijk ook present is, dat hij zich bijvoorbeeld in het huis ophoudt waar het rijtuig voorstaat. Hij is dan echter niet bepaald aangeduid door zijne karakteristieke twee trompetters en ook niet in beeld gebracht, want op Rach's beide platen van Dramaga (bij Bosboom u.s. pag. 209 no. XI en T. B. G. XLV, p. 225 no. 20) is Van der Parra met zijne echtgenooten en zijn zoontje te zien (elk hunner met een Europeeschen pajoengdrager), en daar is hij een zwaarlijvig man met ronde schouders, eene heel andere figuur dan de slanke gestalte onder de pajoeng op ons plaatje. Overigens schijnt hij te Dramaga begeleid te worden door den Gecommitteerde, want diens Oppassers zijn weer present. Wanneer men echter bespeurt dat Van der Parra aan neef Van Tets, die zich voor zijn plezier naar Bantam begaf, permitteerde om „den standert van den grooten top” te laten waaien alsof hij als gezant kwam (zie hierbeneden blz. 60), dan worden de aan neef Smith meegegeven lijfdragonders minder vreemd. Een analoog geval deelt Verbeet's memorie (p. 40) mee als op Banda gebeurd met zeker kapitein aldaar, die een vriend van den Gouverneur was; deze militair „had zig eenige dagen aan malkander dronken en vol met een stoel (*cadeira, tandoe*) over straat laten dragen, zelfs ook bij ligten dag, hebbende bas, fiool, en des Gouverneurs trompetters vooruit”.

Wij vestigen verder de aandacht op het figuurtje links dat plechtstatig komt aanmarcheeren; dit is het Hoofd van Tjimanggis met twee volgelingen, die hem de kandaga en de lante nadragen als teekenen zijner waardigheid. De omheinde ruimte geheel links is zijne woning; men vergelijkte haar met plaat No. 21. Daarvóór schijnt een buffelwed te zijn. In de verte komen pedati's en koeli's den Buitenzorgschen weg af. Wij merken op hoe de bosschen verdwenen zijn die vroeger het land bedekten.

Eindelijk nog eene taalkundige aantekening, namelijk over het woord „Rywegt” in het opschrift der plaat. Dezelfde spelling „wegt” vinden we op plaat No. 19. Ik hield dit voor eene copierfout (voor *wegh*), maar dat is het niet, het is Indo-Hollandsch. Indo's schijnen gewoon te zijn geweest om de *t* van den tweeden en derden persoon weg te laten („jij zeg, hij lees”), en wetende dat hier en daar eene *t* mankeerde, schijnen ze die op goed geluk achter allerlei woorden te hebben gezet waar zij niet hoorde. Reeds in het Dagregister van 1680, waarvan de eerste helft is afgeschreven door iemand die slecht Hollandsch verstond, vindt men: van die foutieve *t* achter zelfstandige naamwoorden vele voorbeelden (p. 65 en 68: *het vertreckt*; 160: *het vermaectt*; 180: *het gevolgt*; 209: *de verkoopt*; 292: *een quade nadruckt*). In sommige tot Nic. Engelhard gerichtte brieven vindt men dit eveneens. Zoo schrijft hem de vrouw van den G.-G. Wiese: *ik hebt, mijn neeft*, maar: *het kontrak*. C. J. van Riensdijk spelt in 1830 als vrouw van Generaal Holsman: *ik durvt*; voor: *reeds* schrijft ze: *reest*; voor: *mededeeling*: *mededelend*. Een Indo die in 1819 Pondokgedeh voor Engelhard administreert, maakt het nog erger en schrijft niet alleen: *briefft, genoegt*, maar zelfs voor *bul*: *beeld*, en voor *man*: *mand*.

No. 19. Tegenover blz. 297*. *Kantoor en tuin van den Landcommissaris.*

Reproductie eener teekening van Rach. Jeremias van Riemsdijk spreekt (bij Van Rhede van der Kloot p. 309) anno 1776 van „aftekeningen van de gesigten van Buijtersorg soo van vooren als van agteren”, die hij aan zijne zusters heeft gezonden; „nu manqueeren nog de gesigten van het land genaamt Pondok Gedee en Sicero”; deze wilde hij dus nog laten copieeren, want geteekend waren zij al tijdens Van der Parra (zie bij Bosboom u. s. XLIV p. 209 No. XII en XLV p. 226 No. 22). Ongeveer uit denzelfden tijd zal dus dit No. 19 zijn evenals de teekeningen van de verdere door Jeremias vermelde eigendommen van hemzelf en zijn zoon Willem.

De stoffeering houdt weer verband met het onderwerp. Het figuurtje dat met een handgebaar tot binnentreden uitnoodigt is een bediende in badjoe-toro, die een 50 jaar geleden nog de gewone bediendenkleedij was, maar tegenwoordig bijna buiten gebruik is geraakt. De persoon onder de pajoeng met eigenaardig hoofddeksel en schoeisel is een inlandsch Hoofd (zie no. 20). De twee Juno-gestalten op den voorgrond zijn slavinnen, voor wie eene korte witte badjoe of rompi en roode sarong de rigueur was, zooals ik vernam van eene oude Bataviasche dame die nog slavinnen gekend had. De boomen links zijn kanariboomen, die nog heden den weg van Jacatra sieren; die rechts moeten tamarindeboomen verbeelden. Op de origineele teekening lijkt de vijver minder diep dan op deze reproductie.

Verder merken wij op dat, zooals Radermacher meedeelt (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 69) „fatsoenlijke lieden” destijds te Batavia na twaalfen niets meer uitvoerden; daar nu de bediende aan business herinnert, is de teekening dus bedoeld als bij morgenverlichting geschetst. Aangezien verder de zon den achterkant van het gebouw beschijnt, moet dit dus liggen aan de zuidzij van den weg van Jacatra, hetgeen overeenkomt met hetgeen wij elders omtrent de gebouwen van het Commissariaat meedeelen, waarvan dit *Comptoir* een onderdeel was.

No. 20. Tegenover blz. 355*. *Regent van Indramajoe 1770.*

Naar een der platen-Rach, voorstellend de Compagniesgebouwen te Indramajoe (zie T. B. G. XLIV p. 211 no. XXII en XLV p. 226 no. 24). Volgens gewoonte heeft Rach zijne bouwkundige teekening gestoffeerd met bijbehorende figuren, en wel met een Europeaan in pronkgewaad, met lubben en een prachtvest, maar tevens met een jachtgeweer in de hand. Dit is ongetwijfeld de aldaar liggende Posthouder, die dus als het ware in zijn paaschpronk en tevens met de attributen van zijn geliefd tijdverdrijf voor zijn portret heeft gezeten of liever gestaan. Rach's lust voor het weergeven van de realiteit ging zoover, dat hij op eene plaat zichzelf heeft afgebeeld, in zijn beste pak bezig met teekenen; twee gewapende lijfschutten duiden op zijn rang als Majoor der Artillerie. In verband daarmee is het buiten twijfel dat ook het groepje op Rach's plaat van Indramajoe, dat wij hier reproduceeren, zijne bepaalde betekenis heeft. Er hooren nog (wat naar rechts, op den achtergrond) twee figuren in baadjes en zwembroekjes bij met eene piek in de hand, die het gevolg van den Regent voorstellen; ik heb die laten wegdekken. Voor zoover mij bekend, is dit de eenige naar het leven genomen voorstelling van een Regent uit den Compagniestijd. Op 't eerste gezicht zou men haast denken dat het een Europeaan was, maar Rach heeft het ventje een zoo platten neus, breede jukbeenderen en dikke lippen gegeven, dat aan de bedoeling niet te twifelen valt, ook al zagen wij de kris niet en de sarong, het eigenaardig hoofddeksel en schoeisel, den volgeling met de lante en den hadji aan zijne zijde. Met ons plaatje komt geheel overeen wat Crawford in een rapport van 1812 over Kedoe schrijft, dat Javanen namelijk gaarne de Europeesche kleedij naäpen; „one sees in the remotest parts of the country the most grotesque and extraordinary figures, habited in shoes and stockings, small clothes (*kuitebroek*) and cocked hats (*steek*), while the rest of their dress is after the costume of their own country”. De havelooze pajoengdrager geeft even weinig den indruk van praal als de lante-man in zijn caleçon, terwijl toch de Regent vermoedelijk evenals de Posthouder zijn galacostuum heeft aangedaan. Het jaartal 1770 heb ik op de gis genomen.

No. 21. Tegenover blz. 356*. *De G.-G. Van der Parra bezoekt den Regent van Buitenzorg.*

Reproductie van een der platen-Rach. Om haar mooier te maken heb ik haar in bruin laten afdrucken maar zij is leelijker geworden.

Van deze teekening bezit het Bataviaasch Genootschap twee exemplaren; op het andere, minder fraaie, ontbreken de beide trompetters van den Gouverneur-Generaal; zij draagt het opschrift „na het Leven geteekend door Jolis. Rach A° 1772”, doch is denkelijk de copie der onze. Dat de figuur in de tandoe met opgerolde zeiltjes de Gouverneur-Generaal is, wordt ten overvloede bevestigd door eene andere teekening van Rach (T. B. G. XLV. p. 224 no. 15), waar twee bedienden en twee blazende trompetters een gelijken stoet van piekeniers voorgaan, op welken dezelfde draagstoel volgt, waarachter ettelijke dragonders of andere volgelingen te paard en dan de rest der piekeniers. Over deze piekeniers zullen wij elders het noodige zeggen; hier noteeren wij alleen dat hun vreemdsoortig hoofddeksel op de kruin eene soort kwast of pompon draagt en dus niet de songkok is (de jockeypet met uitgesneden bol); het lijkt 't meest op eene jockeypet met opwaarts gekeerde klep. De heuvel op den voorgrond links is blijkbaar bezet met koffieboompjes.

Het belang dezer teekening ligt vooral in de afbeelding der Regentswoning; dat het dit is, blijkt uit Radermacher's woorden. (T. N. I. 1856, II, 174): „Soekahati of hartenlust, waar de toemengong woont” en waar „de koffij geleverd werd”. Over de ligging dezer woning vergelijkte men § 233 van Deel III. Uit de verschillende aanduidingen, aldaar vermeld, maak ik op dat Van der Farra op onze plaat voorgesteld wordt als komende van Buitenzorg; dat het waterloopje vóór het huis de Pakantjilan is en dat in de terreinplooi achter het huis de Tjisadane loopt.

Wij noteeren nog een paar punten die op onze verkleinde reproductie slecht te zien zijn. De regentswoning is gedekt met sirappen; evenzoo twee gebouwen links daarvan, die de koffiepakhuizen kunnen zijn. Het dak der andere gebouwen is, naar het schijnt, van idjoek, niet van atap, want als Rach atap voorstelt teekent hij duidelijk de slordige randen der daken. Zoo doet hij bijv. op de teekening van het bezoek van den Gouverneur-Generaal bij het Hoofd van Dramaga, alwaar Zijn Hoogedelheid zich tusschen 14 in twee gelederen opgestelde piekeniers naar het huis van dat Hoofd begeeft, over welk huis wij elders het noodige zeggen.

No. 22. Tegenover blz. 368*. *De sawah.*

Photo, door Mr. J. F. Krämer te Soekaboemi genomen binnen die hoofdplaats; de woningen op den achtergrond zijn inlandsche huizen. Voor den Nederlandschen lezer de opmerking dat de hoogte der sawahdijkjes afhangt van de meerdere of mindere helling van het terrein. De hier afgebeelde karbouwen zijn witte.

No. 23. Tegenover blz. 376*. *De gaga.*

Photo van den heer G. Harders, Administrateur der onderneming Tjimenteng in Djampang. Men ziet dat het zware houtwerk als palintang's is gelegd om het afspoelen van den bovengrond door den regen te beletten en terrasvorming te bevorderen. Links van den boom in 't midden en wat meer naar voren staat een ventje met een pootstok.

No. 24. Tegenover blz. 384*. *A. de Wilde.*

Photo naar eene schilderij in het bezit van zijn zoon, Mr. C. Neijtzell de Wilde, notaris te Utrecht. Hodges, die dit portret en dat van De Wilde's echtgenootte schilderde, heeft ook diens vriend H. Doeff in beeld gebracht (Eigen Haard 1901 p. 567).

No. 25. Tegenover blz. 426*. *Auteurs en andere notabiliteiten.*

Facsimiló's van handteekeningen van diverse schrijvers (Stavorinus heb ik ongelukkig vergeten op te plakken) en andere in dit werk genoemde personen. Naast *Jongbloet* staat *Pangeran Aria Poerbaja*, naast *Heydt: Pangeran Joedaningrat*, naast *Baane: Jacob Mossel*. Deze laatste is evenals *Van Imhoff* opgenomen in qualiteit van auteur, Mossel van zijne Aanmerkingen, de ander van een onzer Bijlagen.

No. 26. Tegenover blz. 441*. *D. van Hogendorp.*

Naar het fraaie portret dat hij zelf publiceerde achter den titel van zijn Berigt van 1799. De handteekening nam ik over uit zijn brief dd. 15 Juni 1798, waarbij hij den Raad van Justitie te Batavia kennis geeft dat hij de vlucht heeft genomen.

No. 27. Tegenover blz. 442*. *S. C. Nederburgh.*

Reproductie van een portret in het bezit van Mr. I. A. Nederburgh, Directeur van Justitie alhier, dat de copie is van het origineele in de familie bewaarde conterfeitsel. Het schijnt dat de Commissaris-Generaal een bril droeg en dien afgezet heeft om zich te laten uitschilderen; vandaar dat de oogen zoo dof staan.

No. 28. Tegenover blz. 444*. *Daendels.*

Naar eene afbeelding in *Eigen Haard* 1894 p. 525. Vermoedelijk genomen verscheidene jaren vóór zijn vertrek naar Indië. Bij zijn terugkeer uit de Oost was hij althans „zeer corpulent” en „zwaar met aambijen geplaagd”; zie onze Personalia hierachter blz. 82.

No. 29. Tegenover blz. 485*. *De weg van Daendels tusschen den Poentjak en Sindanglaja 1875.*

Reproductie eener photo in het bezit der thans verdweuen Bataviasche fotografen-firma Woodbury and Page. Omstreeks 1875 hadden deze heeren eene zeer groote verzameling vervaardigd van fraaie gezichten enz. van Java en ook daarbuiten. Enkele hieruit heb ik in dit werk opgenomen en ze alle gedateerd als boven.

OVERZICHT.

HOOFDSTUK I.

Jacatra was gevallen, de Compagnie had eindelijk haar langgewenscht „rendez-vous” en daarmee, zooals Coen het uitdrukte, „voet en dominie in 't landt van Java becomen”. De uit het Bantamsche vorstenhuis gesproten en daaraan leenplichtige „koning” was kort te voren op last zijns Souvereins met een deel der bevolking weggevoerd, de achtergeblevenen hadden zich verstrooid, en het verlaten „koninkrijk Jacatra” was nu door recht van verovering Nederlandsch grondgebied.

Dat Coen nauwkeurig zou hebben geweten hoe ver het gezag van den ongelukkigen Widjakrama had gereikt, is niet waarschijnlijk. Met brutaal zelfvertrouwen decreteerde hij echter bij gelegenheid van de benoeming des eersten Baljuws, dat de limieten van diens jurisdictie zouden zijn: ten Westen het gebied van Bantam, ten Noorden de eilanden, ten Oosten het Cheribonsche en ten Zuiden de zee, eene eigendunkelijke beslissing die zelfs niet ter kennis van de naburen gebracht werd, en die ook in Coen's oogen zoo geringe waarde had, dat hij het Jacatra'sche achterland bleef beschouwen als Bantamsch grondgebied.

Allerminst voelden G.-G. en Raden zich geroepen hun nieuw territoire te verkennen en van indringers te zuiveren.

Uitgeslapen handelsagenten, stoute zeelieden en kloeke soldaten had de Compagnie in overvloed, maar tot het exploreren van een nagenoeg woest land ontbraken haar en de mannen en vooral de aandrift. Ging zij op ontdekking uit, dan beoogde zij handelswinsten; en welk voordeel zou er te behalen zijn, wanneer zij zich dieper dan volstrekt noodig was in het Jacatra'sche binnenland waagde?

Zoo bepaalde men zich dan tot kleine tochtjes om den naasten omtrek der stad eenigermate tegen stroopende benden Matarammers, Bantammers

en teruggekeerde Jacatranen te beschermen. Bij iets grootere expedities hield men zich liefst aan bevaarbare rivieren; het doel was dan vooral, den toevoer van brand- en timmerhout te beveiligen.

Het land zelf bood weinig aantrekkelijks.

De bodem waarop langzamerhand Batavia verrees, was een moeras, de omstreken

Thick with wet woods, and many a beast therein,
And none or few to scare or chase the beast.

Tot dicht bij de wallen reikte het bosch, wemelend van wild en verscheurend gedierte, gemedend door den mensch. De bijna zonder verpoozing voortdurende toestand van oorlog met de naburen schiep rondom de stad eene zone waarbinnen de blanke elken Javaan (1) als vijand beschouwde en neerschoot. Er waren tijden dat de Regeering hooge prijzen betaalde voor binnengebrachte Javaansche koppen; wederkeerig werd ieder Nederlander die zich wat ver van de stad waagde, afgemaakt of weggesleept.

Dat niettemin de landbouw zich van lieverlede begon te ontwikkelen, was aan de nijvere Chineezzen te danken, wier vestiging op allerlei wijzen was bevorderd en aan wie het ontluikende Batavia ook in andere opzichten de grootste verplichting heeft gehad (2). Dreven enkele Europeanen wat landbouw met slaven, Chineezzen waren het die den rijst- en vooral den suikeraanplant trots het groote lijfsgevaar steeds verder uitbreidden, het bosch kaptten en afbrandden en voedsel gaven aan de hoop dat te eeniger tijd, zooals Coen's hartewensch was geweest, de kolonie uit eigen middelen zou kunnen bestaan, zonder verder van overzeeschen rijstaanvoer en de luimen van haar aartsvijand, „den Mataram”, afhankelijk te zijn.

De geleidelijke uitbreiding der ontginningen bleek vooral uit de inschrijvingen in de „Erfboeken” van landerijen, voor en na door de Compagnie aan particulieren hetzij gratis hetzij tegen zekere betaling of vergoeding afgestaan. Lag al het vóór 1643 uitgegeven land óf binnen den stadsmuur óf vlak daarbuiten, in dit jaar waagden de aanvragers van gronden zich wat verder, op het voetspoor van enkele voorttrekkers, die reeds zonder permissie te verzoeken in het bosch waren gaan kappen en branden. Weldra werden behalve vele kleinere

(1) Hier en elders, waar het geene verwarring kan geven, volgen wij het Compagniesgebruik om de gansche inheemsche bevolking van Java als „Javanen” te betitelen.

(2) Tijdens het drukken van dit werk werd

het graf van Bengkong, den Kapitein-Chinees uit de dagen van Coen, toen de Chineezzen nog geen staart droegen, teruggevonden aan de noordzij van den weg van Jacatra.

ook sommige groote stukken land uitgegeven; zoo aan den Advocaat-Fiscaal Gerard Herberts in 1645, aan den Directeur-Generaal Caron en den Fabrik Silvernagel in 1647, aan den Procureur Ammannus in 1650. De verdienstelijke Kapitein-Chinees Bingam verkreeg in ditzelfde jaar een zeer groot land, waarbinnen de heuvel van Tanahabang, destijds Bingamshoogte, was gelegen; op dien heuvel bouwde hij suikermolens en door zijn land groef hij stadwaarts een kanaal.

Feitelijk kon ieder zooveel land krijgen als hij wilde schoonmaken. De anders zoo karige Compagnie behoefde in dit geval geene zuinigheid te betrachten, omdat haar Jacatraasch territoir voorloopig niets dan een renteloos bezit was, dat slechts waarde kon krijgen door het aanleggen van verkeerswegen en het scheppen van grootere veiligheid. Ook dit echter werd ter hand genomen. Niet van Regeeringswege maar door het initiatief van private personen, Europeanen en Chineezzen, werden tal van grachten gegraven, die vooral den houtafvoer vergemakkelijkten, de Antjolsche vaart, de Ammannus- en de Bacherachtsgracht naar de Angkee, de door Bingam ten behoeve van zijne suikerindustrie tot stand gebrachte Bingamsgracht en de vaart van de Groote Rivier naar de Sontar. Zoo begon zich de kring te verruimen, waarbinnen eene landontginning mogelijk was. Meer nog dan het altijd uit Mataram dreigende gevaar dwongen thans de invallen der Bantammers tot het aanleggen van sterkten. Het oudste fortje buiten de stad, de reduit Hollandia, waartegen de belegeraars van 1628 het hoofd hadden gestooten, lag slechts op een geweeschot afstands van de wallen. Tijdens den Bantamschen oorlog verrees in 1656 eene geheele reeks van versterkingen: Soutelande, heel aan het einde der Antjolsche vaart, Jacatra bij de Waterplaats, dat door een weg met Soutelande werd verbonden, Rijswijk bij de brug over de Krokot te midden der „rijs”velden, de Vijfhoek op het snijpunt van den weg naar de Angkee met de Grogol, en Batenburg wat bezuiden de stad. Een afgevaren fluitschip, aan den mond der Angkee gelegd, gaf later zijn naam aan de wacht de Fluit. In 1657 bouwde men Noordwijk ter bescherming van het grazend vee en den Zevenhoek beoosten de Angkee, aan het einde der Bacherachtsgracht. Nog was er aan de monding der Maroenda een fortje dat later naar den westoever der Bekasi werd verlegd. Voortaan was 's Compagnies residentie onaantastbaar.

Zo leit Batavia, de roem der Batavieren,

En spiegelt haar paruik in d'ongebaande zee.

Binnen dezen omkring had zich intusschen eene bevolking gevormd,

waartoe de meeste eilanden van den Archipel en vele plaatsen van den vasten wal hunne contingenten hadden geleverd. Men vond er Bandaneezen en Maleiers, Pampangers van Luçon, Baliërs, Chineezen en Japanners, Boetonners, Makassaren, Amboneezen, Boegineezen, slaven en vrijgelatenen uit Malabar, uit Cormandel, uit Bengalen en Arrakan, Javanen van Balambangan, van Mataram, Preangerlieden, Bantammers en wie al meer door hoop op voordeel of ondervinding van Aziatisch wanbestuur naar het land der Compagnie werden gedreven.

Eene hedendaagsche opvatting van bestuursplichten zou nu tot de veronderstelling leiden, dat het eene reeks van Gouverneurs-Generaal en Raden van Indië zorgvolle uren zonder tal moet hebben gekost, voor eene zoo bont gemengde, hun zoo vreemde populatie wetten te maken en regelingen te treffen, eensdeels niet te zeer strijdig met haren landaard, anderdeels in harmonie met Europeesche begrippen van recht en orde en het algemeen belang.

Niets kan minder juist zijn.

De taak der Regeering was immers in de eerste en bijna ook in de laatste plaats de behartiging van de belangen der handelsvereeniging waarvan zijzelve het hoofdagentschap vormde. Mochten enkele uitstekende mannen die belangen ruim opvatten, zoodat zij konden samengaan met die der Europeesche burgerij, voelden anderen zich geroepen naar het geestelijk heil der inlandsche bevolking te streven, de bevordering van het wereldlijk welzijn der „Heydenen en Mahumetisten” binnen het gebied der Edele Maatschappij op te nemen in den kring der ambtsplichten, kwam niemand in den zin. Zóó weinig bemoeide zich de Regeering met hare onchristen ingezetenen, dat men gansche resolutieboeken kan doorlezen zonder iets van eene Aziatische bevolking te bespeuren; des te meer verneemt men van in- en verkoop van goederen, geladen en geloste schepen, monopolie en boekhouding, den koers van het geld en de prijzen der katoentjes.

Door slordig nageleefde politieverordeningen en eene zelfs voor die tijden onbarmhartige crimineele rechtspraak zorgde de Compagnie voor de openbare veiligheid; overigens voelde zij zich te midden van hare onderdanen zoo vreemd, dat zij in de eerste tijden zelfs niet toestond „op de depositie ende getuygenisse, by Chinesen, Heydenen ende Mooren verleden”, recht te doen, ten gevolge waarvan in hunne zaken veelal geene uitspraak kon geschieden. Met hunne begrippen en aspiratiën hield de Regeering zoo weinig rekening, dat zij in de Statuten van Batavia de barre bepaling opnam dat „geen anderen

godsdiensdte ofte religie gepleeght, veel min geleert ofte voortgeplant sal worden, 't sy in 't heymelyck ofte in 't openbaer, als de Gereformeerde Christelycke religie", welk verbod later bepaaldelyk tegenover Chineezen en Mohammedanen nog werd verscherpt. Ja, de eenige taal waarin men zich tot een groot deel der bevolking kon richten, het Maleisch, werd door de Compagniesdienaren zoo weinig aandacht waardig gekeurd, dat zelfs de Soesoehoenan een gezant bij zich zag verschijnen die niets dan Nederlandsch verstond. Nog sterker: overtuigde Calvinisten als G.-G. en Raden waren, lieten zij uit pure onkunde tot 1663 in den aanhef van hunne brieven aan inlandsche Vorsten eenige regels invloeiën tot lof van den valschen Profeet, met toewensching van victorie over de Christenen. Had Van Diemen ongelijk toen hij zuchtte: „'t Is seker, den Portugees deser landen natie beter als wij gouverneren connen; verhoopen den tyt ons wyser maecken sal"?

Men ging echter bij den Portugees te leer.

Van hem nam men het systeem over, om de inlandsche natiën in kleding onderling gescheiden te houden, haar zoo mogelijk elk in eene afzonderlijke kampong te huisvesten en onder afzonderlijke Hoofden te plaatsen, gewoonlijk uit de hunnen, soms ook Europeanen die den naam hadden met Inlanders te kunnen omgaan. Men liet geschillen van weinig belang en de zoo lastige zaken van erfrecht door dit Hoofd afdoen naar de adat, en hield voor 't overige het Hollandsch recht in volle vigeur voor alle ingezetenen, hetzij blank, geel of bruin.

Aldus schoof de Regeering zich een groot deel der zorgen van de schoulers, die anders de tegenwoordigheid van eene steeds aanwassende stanvreedende bevolking zou hebben meegebracht. Ook in Nederland vatte men 's Compagnies bestuurstaak in dezen zin op. Schreven niet Heeren Zeventien in 1676 naar aanleiding van een nijpend rijstgebrek te Batavia, waarin G.-G. en Raden hadden voorzien, dat de daar woonachtige Inlanders „ons eygentlyck niet en raecken"?

Aan deze onverschilligheid voor de bevolking paarde zich het diepgeporteld wantrouwen, dat in alle betrekkingen tot het gekleurde ras den grondtoon aangaf. Reeds Cornelis Houtman, de eerste Nederlander die Java bereikte, was zoo van achterdocht vervuld, dat hij weigerde te Bantam aan wal te treden voor er een contract zou zijn gesloten, eene handelwijze, volkomen berekend om kwade vermoedens te wekken. Allerlei latere gebeurtenissen, aanslagen, woordbreuk, verraad, misschien grootendeels een gevolg van misverstand

en ongetwijfeld vaak een uitvloeisel van onberedeneerde daden dezerzijds, versterkten den aangeboren argwaan waarmee de Nederlander de belijders van den Islam aanzag. En toen Batavia werd gebouwd, dat bestemd was ook voor eene inlandsche bevolking, regelde die argwaan het bouwplan; met een aanslag van binnen werd daarbij niet minder rekening gehouden dan met eene bestorming van buiten: alle hoofdstraten van Coen's stad werden door het geschut der wallen bestreken.

Niet eene echter der vele natiën die te Batavia waren samengevloeid werd met zooveel achterdocht bejegend als de Javanen.

Hun zondenregister, zooals Nederlandsche pennen dat opstelden, luidde trouwens bezwendend genoeg. Wel was hun zielental op 's Compagnies bodem nog gering, doch zij hadden machtige vrienden in de nabijheid, die altijd op eene gelegenheid loerden om de Ongeloofigen te bespringen. Daarenboven golden zij voor een diep verdorven ras. Rijklof van Goens, die beter dan iemand in de gelegenheid was geweest om hen te leeren kennen en die scherp had rondgezien in Mataram, verklaarde hen voor „een geslacht die ick om haer ongeloofelycke boosheyd voor eenige Chamskinderen houde”, ofschoon hij niet ongevoelig was gebleven voor de vele beleefdheden, die dit boosaardig volk hem had bewezen. Dominé Valentijn, die ook heel wat van den Javaan had gezien, zou eene halve eeuw later nog veel vinniger oordeelen. „De mans”, zegt Zijn Eerwaarde, „zijn doorgaans moorddadige, trouwlooze en wrede menschen, op de welke zeer weinig staat te maken is, en die iemand om een schelling twee of drie, zonder onderscheit, zouden doodslaan”. Waar mannen die tot de beste van hun tijd behoorden aldus spraken, waar een Rumphius de Mohammedaanse bevolking van Water-Indiën losweg als „dat Moorse gespuis” betitelt, kan het geene verwondering baren dat de Regeering den aanwas der Javanen binnen hare wallen met de grootste bezorgdheid gadesloeg. Herhaaldelijk sprak zij hare beduchting uit. De veiligheidsmaatregelen, die zij noodig achtte, richtte zij steeds in de eerste plaats tegen hare ingezetenen van dezen landaard; een tijdlang werden zij zelfs geregeld 'snachts als in een Ghetto opgesloten, en toen in 1656 de oorlog met Bantam weer uitbrak, vond de Regeering hierin eene langgewenschte aanleiding om hen allen uit de stad te zetten. Ja, een heilzaam wantrouwen tegen den snoonen Javaan was in de instructie voor Gouverneur-Generaal en Raden van het jaar 1650, die anderhalve eeuw lang als regeeringsreglement heeft gegolden, door het Opperbestuur officieel voorgeschreven.

In zonderlinge tegenspraak hiermede geraakte men weliswaar, toen de Oud-Hollandsche regel, dat ieder ingezetene de wapenen voor het gemeenebest behoort te leeren voeren, ook op Inlanders werd toegepast. Ook zij werden langzamerhand, de eene natie eerder, de andere later, tot eene jaarlijksche wapenschouwing opgeroepen; maar men plaatste hunne compagnieën dan tusschen een cordon Europeesche troepen wier geweren met scherp waren geladen, en dankte den Hemel wanneer de parade zonder ongelukken afliep.

De verklaring van het wantrouwen der Compagnie tegen hare Mohamedaansche onderzaten behoort echter geenszins gezocht te worden in een bewustzijn dat dezen kwalijk werden behandeld. Integendeel, wanneer wij Speelman in 1677 hooren gewagen van „'s Comp^s. sagte regeringe”, dan was deze lof niet geheel onverdiend. Belasting werd van den Inlander niet geheven; de geringe diensten die hij verrichtte, werden destijds gewoonlijk betaald; de politie maatregelen, zooals het verbod van 't dragen van krissen, van uitgaan 's avonds zonder licht en dergelijke, waren niet te vexatoir, en voor den krijgsdienst bepaalde men zich meestal tot het oproepen van vrijwilligers. Daarentegen kon de Inlander zooveel grond in eigendom krijgen als hij verlangde, en, door zich hierop te vestigen, vrij worden van alle directe toezicht van overheidswege. Inderdaad had de Europeesche burgerij veel meer reden tot ontevredenheid. Het eenige verwijt dat met zeker recht tot de Compagnie gericht kon worden, was, dat zij onderdrukking van den Inlander door de over hem gestelde Hoofden niet tegenging, en dit wel, omdat zij zich diens wel en wee eenvoudig niet aantrok. Dat lag nu eenmaal buiten de sfeer der employé's van een handelslichaam.

Zoo was het ook wat de exploratie en ontwikkeling van het binnenland betrof.

De grootste onveiligheid bleef ook na het eindigen van den Bantamschen oorlog in 1659 (1) heerschen buiten den engen kring der fortten. Het opmeten van uitgegeven landerijen en de ontginning van woeste gronden was nog lang daarna een levensgevaarlijke arbeid. Waren het geen Bantammers of Matarammers, dan waren het weggeloopte slaven die plunderden en moordden waar ze er kans toe zagen. Zoo erg was het, dat zelfs sommige particulieren op hun land eene steenen redoute als toevluchtsoord bouwden; en nog in 1679 werd de premie op afgeslagen koppen van struikroovers uitbetaald.

Toch grepen de landconcessies steeds dieper in de wildernis. In 1661

(1) Bijlage 2 geeft eene episode uit dien oorlog.

werd aan den inlandschen godsdienstonderwijzer Cornelis Senen het land afgestaan dat nog heden Mr. Cornelis heet en eene toenmalige dagreis van de stad was gelegen. Een Kapitein der Baliërs kreeg in 1667 een groot stuk grond ongeveer drie dagen varens de Tjiliwoeng op; een Mardijker in 1674 eene concessie „twee etmael reysens buyten deser stede”. Maar alle landontginners bleven den loop van bevaarbare rivieren volgen (destijds veel bevaarbaarder dan thans), die den afvoer verzekerden van het hout en de bamboe waarom het vooral te doen was. Wegen bestonden niet, en het bosch dat alles bedekte werd slechts zeer zelden door Europeesche of inlandsche soldaten doorkruist. Wat in het achterland gebeurde wist niemand. Vertrouwbare berichten daaromtrent waren zeer schaarsch en wekten geringe belangstelling. Voor ons zijn twee bewaard gebleven verhalen van vroege tochten naar het binnenland van belang. Het eerste (1) is dat van den Mardijker Juliaan de Silva, die in 1641 op last der Regeering de Tjitaroem opvoer en rapport uitbracht omtrent de daar gevestigde kolonie Matarammers, het andere van Albrecht Herport van Bern (2), een soldaat die in 1662 deelnam aan een tochtje de Bekasi op. Vooral dit laatste reisverhaal is belangwekkend. De schrijver was kort te voren van Formosa gekomen, waar hij al de verschrikkingen van den overval door Coxinga had meegemaakt; een bloodaard was hij niet, maar de ijselfikheden van eene kleine expeditie in de omstreken der vesting waar de Compagnie schier eene halve eeuw hare residentie had gehouden, waren zijn mannenmoed bijna te kras geworden.

Van de andere tochten, die voor en na ondernomen werden, verneemt men weinig nadere bijzonderheden. Zoo voer Van Goens in 1654 de Tjitaroem op; in 1657 zond men een troep volk uit, drie dagreizen ver door het bosch langs de Groote Rivier (3); in 1658 en 1660 hadden nieuwe expedities plaats langs de rivier van Krawang, in 1657 (4) en 1660 eene langs de Tjisadane, gecombineerd met een marsch over land daarheen. De Angkee was al veel vroeger verkend, en zelfs stonden er bewesten die rivier suikermolens van Bataviasche Chineezzen.

Tot groote ontdekkingen leidde dit alles niet, doch dat was aan de Regeering te wijten, die zich om haar grondgebied weinig bekommerde, geenszins aan de cordate mannen die als pioniers voorgingen. Enkelen onder hen trekken onze aandacht: omstreeks 1636 Jan Silvernagel van Bingen, omstreeks

- (1) Zie Bijlage 1.
- (2) Zie Bijlage 5.
- (3) Zie Bijlage 4.
- (4) Zie Bijlage 3.

1660 Pieter Theunis van Haarlem, die beiden als bevelhebbers van „het Bata-vise Indiaens cleen vaertuygh” of de „backeisprouwen” herhaalde tochten te water leidden. Bij de expedities over land van 1657 en later was het Frederik Henric Muller van Diest, die eerst als Vendrig, daarna als Luitenant en Kapitein gedurende eene reeks van jaren, direct aan den Gouverneur-Generaal ondergeschikt, met het toezicht op de Javanen, Baliërs en Boetonners belast is geweest tegelijk met het commando over de buitenforten, en die altijd weer genoemd wordt waar sprake is van het zuiveren der omstreken van gespuis en het ontdekken der onbekende binnenlanden, evenals hij ook de eerste Europeaan was, die in het hart der wildernis land durfde aanvragen en ontginnen.

Evenwel, ondanks de verdiensten van zulke mannen waren de ontdekkingstochten te weinig systematisch en veel te zeldzaam om tot bevredigende uitkomsten te leiden. Niemand geloofde dan ook, dat de Nederlander in staat was met kans op slagen den marsch te ondernemen naar het binnenste van het eiland. Had Coen in 1615 geschreven: „Den Pangoran van Bantam vreest alleen den Mattaram; voor desen can nyemant vluchten, zegt hy, maar voor d'andren hebben wy 't heele geberchte tot onsen voldoen, sy en connen ons met de schepen nyet volgen”, ruim zestig jaar later spotte de Rijksbestierder des Sultans nog evenzoo: „Wat zullen de Hollanders ons kwaad doen als wij eens op Soemedang in 't bosch zijn? Hoe zouden zij bij ons komen?”, en de Bataviasche vox populi verklaarde het voor een onbegonnen waagstuk, uit het Jacatra'sche door te rukken naar de Bantamsche hoofdstad „uit oorzaak van de bosschen en bergen en van de wilde beesten die daar in grote menigte zijn”.

De aanspraken zelfs, die de Compagnie op het binnenland kon laten gelden, bleven zeer vaag, werden door haar niet gehandhaafd en door de naburen met voeten getreden.

Wist men in Coen's tijd dat Jacatra aan Bantam had behoord, later vestigde zich de meening dat de grond waarop men zich had neergezet aan Mataram toekwam. De Mataramsche Vorst deed het mogelijke om dit begrip wortel te doen schieten en de herhaalde gezantschappen naar zijn hof te doen voorkomen als bewijzen van onderhoorigheid, iets waartoe reden bestond, sedert de Compagnie zich in 1646 met zijne vazallen op ééne lijn had geplaatst door zich te verbinden tot eene jaarlijksche hofreize. Als zijn westelijken nabuur beschouwde hij niet de Compagnie maar Bantam. Binnen haar gepretendeerd gebied stelde hij ambtenaren aan en vestigde hij volkplantingen. In 1661 sloeg eene groep Mataramsche kolonisten uit Tjileungsir zich zelfs aan de Bekasi

neer, op enkele uren afstand van Batavia; deze nederzetting werd toen, naar het schijnt, verdreven, niet omdat de Regeering aan het bezit van dat land veel waarde hechtte, doch omdat zij de zaak niet vertrouwde. Toch gaf in 1675 de Mataramsche troonsopvolger haar kennis dat hij naar diezelfde streek opnieuw eene volkplanting had uitgezonden, er koeltjes bijvoegende dat hij op de hulp der Compagnie rekende, wanneer deze menschen soms overlast mochten lijden. Ditmaal liet zij de kolonisten daar ongestoord. De Sultan van Bantam deed in 1641 in het Angkee'sche groote paggers maken voor eene drijfjacht en ontstak in den hevigsten toorn toen het krijgsvolk der Compagnie deze afsluitingen vernielde en het wild doodschoot. Bantammers en Matarammers stonden in het gebergte nu en dan als vijanden tegenover elkaar, doch de Regeering trok zich daarvan niets aan, wanneer slechts Batavia's allernaaste omgeving niet verontrust werd. Zij verklaarde zelve dat zij „zeer gaarne” Matarammers binnen haar territoir duldde en er ook Bantammers ongehinderd liet huishouden.

Toch geraakte men tot eene zekere erkenning der limieten van 's Compagnies gebied. De wonderlijke en eigenmachtige grensbepaling van Coen, West: Bantam, Oost: Cheribon, die nog geruimen tijd officieel gegolden had, maakte langzamerhand voor eene meer bescheidene plaats, waarbij de Tjisadane en de Tjitaroem als grenzen werden aangenomen. In 1659 trof de Compagnie met Bantam eene regeling, waarbij eerstgenoemde rivier „tot in ende over het gebergte” als de scheiding werd aangewezen, eene clausele waaruit zij later wilde afleiden dat hare pretenties op het land tot de Zuidzee waren erkend. Met Mataram echter kwam men tot geene schikking. Wel stond de Soesoehoenan in 1652 op aandrang van 's Compagnies gezant Rijklof van Goens mondeling het vischrecht op de Tjitaroem toe met vrijen afvoer van hout en bamboe en het recht van vestiging op den westoever, maar een afstand van aanspraken op alles wat bewesten die rivier lag, was daarin niet opgesloten, en, zooals wij zagen, de daden van het Mataramsche hof waren met eene dergelijke onderstelde cessie geheel in strijd.

Met het geringe ontzag voor de rechten die de Compagnie op het binnenland beweerde te hebben, was het weinige respect dat de Regeering ondervond geheel in overeenstemming. De geldzucht onzer vaders, die men de Yankees der 17^e eeuw kan noemen, gaf zelfs in Europa heel wat aanstoot. Wanneer het Amsterdam onzer gouden eeuw aan een vaderlandsch poëet (1) deze tirade ontlokt:

(1) Jeremias de Decker, Lof der geldzucht, geciteerd in Jonckbloet's bekend werk.

In 't winnen acht mijn volck zoo hoog een zoet te steken
 Dat geen verwijt, hoe snood, geen hoon, geen lastersteken
 Het worden toegedouwt, die 't niet heel koel verzet,
 Niet gretig op en kaeuwt voor suiker en banket,
 Wanneer het slechts daerbij wat voordceels mag gebeuren....

't Hœeft liever op zijn bors dan op zijn eer te passen —

de geschiedenis is daar, om dezen scherpen uitval te onderschrijven. De Vorsten en Hoofden van Java, aristocraten tot in hunne vingertoppen, zagen dan ook niet bepaald met onvermengde achting en ontzag naar den schacherenden en tawar'enden Hollander op. Hoe kon dat ook, waar plechtige gezantschappen, in alle staatsie aan den Soesoehoenan gezonden, onderweg negotie dreven; waar de Regeering zelve de kleinste commissies van de kleinste Mataramsche Regenten met koopmansijver behartigde? Zelfs de regentjes van Krawang betitelden den Gouverneur-Generaal als „broeder Capitein Moor” en vielen hem lastig als zij zich in geldverlegenheid bevonden. Overigens behoorden aanrakingen met de niet aan de kust gelegen regentschappen tot de grootste zeldzaamheden. Alleen in 1631, toen de van Mataram afvallig geworden en uitgeweken bevolking van Soemedang en Oekoer vergunning had gevraagd, zich dicht bij Batavia neer te slaan (eene vergunning die wel gegeven, doch waarvan geen gebruik gemaakt is), was men rechtstreeks in de aangelegenheden der Preanger betrokken geworden. Verkeer was er met die gewesten zeer weinig. De voornaamste handelsweg was de Tjitaroem. Aan deze rivier hadden Bataviasche ingezetenen al vroeg te Tandjoengpoera eene houtkapperij; zoowel te water als ook over land werd veel hoornvee uit Krawang stadwaarts gebracht, doch nergens blijkt dat de Regeering zich van de hierdoor geboden gelegenheid bediende om inlichtingen aangaande het binnenland in te winnen. Wat daar omging en hoe het er uitzag bleef een gesloten boek. De eenige berichten die men ontving kwamen van 's Compagnies agent te Bantam, fantastische verhalen van ontzettende legermachten, door „den Mataram” naar het geheimzinnige land achter den Blauwen Berg uitgezonden, die geregeld, wanneer men de zaak onderzocht of op haar beloop liet, in rook verdwenen.

Nog in 1668 was het noodig, Tanggeran aan te duiden als „een plaets ofte negorije staende onder den Sulthan van Bantam ende westwaerts van Batavia gelegen”; in 1677, nadat de Regeering kort te voren een gezantschap van den grootsten Preangerregent, dien van Soemedang, had ontvangen, gelaste

zij te onderzoeken of dit personage dezelfde was als Rangga Gempol, omtrent wien berichten waren binnengekomen. Tot Wiradedaha van Soekapoera wordt in 1678 een schrijven gericht waarin hij Regent van Bandoeng heet, ofschoon hij den Gouverneur-Generaal al in 1674 een brief en in 1676 vee had gezonden.

De bijna volslagen onwetendheid, die bij de Bataviasche ambtenaren omtrent alles heerschte wat landwaarts buiten de enkele vierkante mijlen voorviel, die binnen de buitenforten waren begrepen, blijkt telkens en telkens opnieuw. De Compagnie dreef haren handel met slimme stoutheid en uitgebreide zaakkennis op Japan zoowel als op de Molukken of de Perzische Golf, niets ontging haar blik wat kans op winst bood, voor geen avontuur deinsde zij terug,

Door Bataviers zijn geene zeeën,

Zijn geene kusten onbezocht,

maar belangstelling in het land waar zij hare kantoren had en in de bevolking die haar omringde, bleef haar ten eenenmale vreemd.

Wij laken dat niet. Wij erkennen dat hare employés niet meer dan hun plicht deden, wanneer zij zich naar de inzichten van betaalsheeren richtten, die oordeelden dat hun eigen gekleurde onderzaten hen niet raakten. Wij laten er slechts het licht op vallen om te verklaren hoe het kwam dat de Compagnie geenszins berekend was voor de bestuurstaak der uitgestrekte gewesten, die haar eindelijk in den schoot vielen.

Er gingen echter reeds stemmen op die eene systeemverandering bepleitten, die, met verwerping der Portugeesche gewoonte om zich zooveel mogelijk tot nederzettingen langs de kust te bepalen, de Spaansche wijze voorstonden om zich frischweg in het binnenland te vestigen. Aan Pieter van Hoorn komt de eer toe, deze gedachte, welke aan zeebouwers als onze vaders en de Portugeezen weinig sympathiek was, klaar en onbevreesd te hebben uitgesproken, gerugsteund door de noodlottige ondervindingen in het verzuimd Braziel, waar de Hollanders op het Recief waren blijven hokken, evenals zij dit op Java tot dusver te Batavia hadden gedaan.

HOOFDSTUK II.

Wanneer wij thans overgaan tot het schetsen van de oudere geschiedenis, de administratieve indeling en het bestuur der Preanger-Regentschappen, dan is het niet overbodig, vooraf op de moeielijkheden te wijzen, die aan het bereiken van deugdelijke uitkomsten bij onderzoekingen van dezen aard in den weg staan.

De bronnen toch, waaruit onze kennis moet worden geput, zijn schraal en troebel.

Tracht men die oudere geschiedenis op te klaren uit inlandsche verhalen, dan bevindt men zich weldra in een warnet van tegenstrijdige beweringen, die met alle chronologie den spot drijven. Uit de verschillende „landshistoriën” diegene te kiezen welke op meerdere juistheid of waarschijnlijkheid zouden kunnen bogen dan andere, is uiterst bezwaarlijk. Te twijfelmoediger wordt men, waar in die babad's eene neiging aan den dag treedt om de glorie, vooral de oudheid, van een of ander regentengeslacht ten koste der waarheid op te hemelen. Zelfs de stamboomen dier geslachten verdienen, ook waar zij historische personen betreffen, geen onbeperkt vertrouwen. En dan — de meeste inlandsche bronnen voor de geschiedenis der Preanger zijn slechts toegankelijk aan de hand van den weinig nauwgezetten Hageman, dien men met leedwezen zelfs door een De Jonge, een Veth, een Van Rces als leidsman ziet gevolgd worden, waarbij als criterium van betrouwbaarheid bijvoorbeeld „de eenvoud” van zeker vertelsel moet dienen, welke daaraan „iets natuurlijks” verleent.

Het vereischt dan ook weinig betoog dat men, om de oudere Preanger-historie op te bouwen, niet de in zeer late tijd door onbevoegden opgestelde babad's tot grondslag moet nemen, doch de gegevens die chronologisch het naast aan de gebeurtenissen komen. Behalve enkele waardevolle stukken van

officieelen aard, Mataramsche piagem's, die helaas veel ruimte van verklaring openlaten, vindt men zulke gegevens uitsluitend in Nederlandsche bronnen. Deze laatste behooren derhalve het punt van uitgang bij het onderzoek te zijn. Edoch — ook hier blijft de mogelijkheid bestaan dat onze zegslieden hunne inlandsche berichtgevers verkeerd hebben begrepen of wel door hen zijn misleid. Het wordt dus in het beste geval een wankel getimmerte, wat wij naar ons „cranck vermogen" zullen kunnen optrekken, in de hoop dat vroeg of laat kloeker arbeiders deugdelijker materialen zullen aandragen, hetzij om ons werk aan te vullen of te onderschoren, hetzij om op steviger fundamenten en naar een verstandiger plan een eigen gewrocht te doen verrijzen dat den Tijd kan tarten.

Het oude rijk van Padjadjaran laten wij gaarne in de dichte nevelen gehuld, waaruit zijne onzekere glorie nog heden een mat schijnsel over de Soendalanden werpt. Onder vreemde overheersching moge des landzaats kinderlijk geloof aan de vroegere grootheid van zijne Vorsten zekeren eerbied verdienen, wij echter wenden met een „nec scire fas est omnia" onzen blik van dit duister verleden liever naar de Cheribonsche gewesten, waarop, zoo niet het volle licht der geschiedenis, dan toch zekere klaarheid valt die vormen en omtrekken laat onderscheiden.

Het is waar — 't groote Soendarijk waarvan het Mohammedaansche Cheribon het middelpunt heet geweest te zijn, is nogal schemerachtig. En wetend hoe onbeduidend de Hoofden blijken, hoe hulpeloos de bevolking dezer gewesten zoodra zij uit den donkeren achtergrond voor het voetlicht der historie treden, valt het ons, wij willen het bekennen, even moeielijk aan de vroegere grootheid van wien of wat ook in deze landen te gelooven als aan den teloor geganen doch door Holle weder ontdeekten ondernemingsgeest van den Soenda'schen stam, die tochten over zee naar Perzië, naar China zou hebben gedaan en zich daar met vreemde talen, Chineesch inclus, zou hebben vertrouwd gemaakt.

Wij springen dus van Soesochoenan Goenoengdjati, den Arabischen stamvader van het Cheribonsche vorstenhuis, ten spoedigste over tot diens achterkleinzoon en opvolger, Panembahan Ratoe, die niet lang na 1600, naar het schijnt, aan Mataram onderhoorig werd langs den vreedzamen weg van verzwagering aan een machtiger nabuur. Tijdens Sultan Agoeng hoog geëerd, moet het Cheribonsche vorstengeslacht na diens overlijden in eene enge kluister geslagen zijn, zoodanig dat sedert omstreeks 1650 de Cheribonsche

Vorst evenals andere Mataramsche vazallen in de hofstad moest verblijven, vanwaar uit hij, volgens oud-Javaansch leengebruik, door zijne vertegenwoordigers zijn gebied bestuurde, welks inkomsten te zijnen bate bleven.

Omtrent de grenzen van het gebied dezer Cheribonsche Vorsten is het moeilijk iets met zekerheid vast te stellen. Naar het binnenland bestonden er vermoedelijk geene. De bodem immers was nagenoeg zonder waarde, zoolang niet tot ontginning was overgegaan; ontgonnen werd daar echter niet alleen door eene gezeten bevolking, maar ook vooral door zwervende huisgezinnen of vereenigingen van gezinnen die, waar zij zich ook tijdelijk neerlieten, onderworpen bleven aan hun Vorst en Regent. Vandaar dat men Cheribonsche nederzettingen en Cheribonsche aanspraken tot zeer ver westwaarts aantreft, zonder dat daaruit mag worden afgeleid dat al het land tusschen deze nederzettingen en de hoofdstad Cheribon onder denzelfden Vorst behoorde. Voegt men daarbij dat de stamvader van dit huis als verkondiger van den Islam zijne suprematie wel zal hebben doen gelden over degenen die tot het nieuwe geloof toetraden, en dat hij in den reuk van heiligheid stierf, dan wordt het hooge prestige begrijpelijk dat zijne nakomelingen tot in de 19^e eeuw genoten ook in dat gedeelte van het binnenland, waar van hun direct gezag geen sprake kon zijn. En dit buitengewone prestige verklaart weder, dat de Cheribonsche Vorst zich zoo noode schikte in de niet oneervolle verhouding, waarin hij na den dood van den devoten Sultan Agoeng van Mataram door diens opvolger, den vriend der Hollanders en vijand der „papen”, was gebracht, en dat de twee zoons, op wie na zijn overlijden in ongenade het bestuur overging, slechts op eene gelegenheid wachtten om de zachte doch voor hen persoonlijk zeer onaangename souvereiniteit van den Soesoehoenan af te schudden.

Hoe en wanneer de Preanger onder Mataram kwam, blijft eene open vraag. Het waarschijnlijkst dunkt ons, dat de Javaansche invloed de twee groote bevaarbare rivieren heeft gevolgd; dat van uit het Cheribonsche eerst de Islam, later het Mataramsch gezag zich langs de Tjimanoeck naar Soemedang heeft gericht, terwijl de Zuidoost-Preanger langs de Tjitandoevi onder dezelfde invloeden geraakte.

Hoe dit zij, in 1624 kon de Vorst van Mataram de bevolking van Soemedang oproepen tot den krijg tegen Sampang op Madoera, hetwelk zich ditzelfde jaar overgaf. Daarmee kwam dat gansche eiland in zijne handen. Hij nam nu den titel Soesoehoenan aan, veroverde het volgende jaar Soerabaja

en richte daarop zijne wapenen westwaarts om de Hollanders te verdelgen. Vóór het rampspoedige beleg van Batavia in 1628 schijnt het oppergezag over de Westerlanden, dat door „den Mataram” toevertrouwd was aan het Hoofd van Soemedang, te zijn overgegaan op Depati Oekoer, wiens aan den Malabar gelegen landen wellicht een beteren voormuur vormden tegen Bantam. Van deze landvoogdij bleef de zuidoosthoek der Preanger, het zogenaaemde Galoch, uitgesloten evenals Krawang en het latere Tjiandjoer; door het bezit echter van Tjiasem en Pamanoekan had zij eene destijds veelvuldig gebruikte verbinding met de zee.

Depati Oekoer's bestuur was zeer kortstondig. Voor Batavia's wallen zag hij het prestige van Mataram te gronde gaan. Hetzij uit vrees voor bestraffing (zijn volk had geen grooten heldenmoed bewezen in den strijd tegen Moer Djangkoeng) (1) hetzij in de hoop zich onafhankelijk te maken, na de nederlaag van Baoeraksa haastte hij zich met de zijnen naar zijn land terug en verschanste zich op den Loemboeng. Aan de grootere expeditie, welke de Mataram in 1629 met nog ongunstiger uitslag langs den Krawang'schen weg tegen de Hollanders uitzond, nam geen Preangervolk deel. De opstand echter was spoedig gefnuikt. Wel sloeg de Depati in 1630 een aanval op zijne versterkingen af, doch zijne beangstigde volgelingen kon hij niet bijeenhouden. Een deel hunner verliet hem het volgend jaar en toog weder naar Batavia, thans om de hulp der Hollanders in te roepen. Gouverneur-Generaal en Raden echter, steeds vol argwaan tegen al wat „Javaan” heette, lieten zich de schoone gelegenheid ontglippen om het platteland met die natuurlijke bondgenooten te bevolken. Dezen richtten zich nu naar Bantam, waar men hun woonplaatsen aan de Tjisadane vergunde; vervolgens, nadat de Mataram in het voorjaar van 1632 den opstand op bloedige wijze had onderdrukt, liet de Bantamsche Vorst toe dat de aan den moord ontkomen vluchtelingen zich in het woeste achterland bij de Wijnkoopsbaai verscholen.

Een nieuwe landvoogd over de geheele Preanger werd door den Mataram niet benoemd. Het te voren reeds schraal bevolkte gewest was door de krijgs- en plundertochten der laatste jaren zoodanig uitgeput en verwoest, dat het voorloopig alle waarde en belang had verloren.

De groote staatkundige veranderingen echter, welke uit het doortastende optreden der Hollanders in den Archipel vroeger of later moesten volgen,

(1) Den Capitan Mor Jan P. Coen. Het woord *djangkoeng* beduidt in het Soendaasch: hoog van statuur.

brachten den Mataram eerlang tot het inzicht van de noodzakelijkheid eener reorganisatie van zijne Westerlanden. Aan een nieuwen aanval op het thans geheel ommuurde Batavia viel niet wel te denken. De eenige macht, bij welke hij daartoe hulp zou kunnen vinden, die der Portugeezen, had reeds haar ouden wapenroem onder de herhaalde aanvallen der jongere mededingers zien tanen en verbleeken. Thans dreigde het onneembare Malakka, het oude centrum van hun imperium in deze zeeën, in Hollandsche handen te vallen, waardoor de Mataram niet alleen elk uitzicht op ondersteuning zou verliezen, maar ook voor zijne handelsbetrekkingen grootelijks afhankelijk worden zou van dezelfde Compagnie, welke hij tweemaal zonder uittarting had besprongen.

Het laat zich begrijpen dat de despoot plannen beraamde om Malakka te hulp te komen. Wat had echter zijne zeemacht tegen de Hollanders kunnen uitrichten? Elk offensief optreden was redelijkerwijs uitgesloten. Zoo was hij dan genoodzaakt zijne actie te bepalen tot het binnenland.

Inderdaad is het moeielijk in de maatregelen, welke wij hem ongeveer gelijktijdig met het langdurige beleg en de eindelijke verovering van Malakka (15 Januari 1641) zien nemen, een weloverlegd systeem te miskennen en eene bedoeling om in zijne westelijke grensprovinciën, die sedert den opstand eene troosteloze woestijn vormden, een slagboom tegen de Nederlanders op te werpen.

Naar Krawang zond hij talrijke kolonisten (1), de weggevluchte of weggevoerde bevolking der Preanger deed hij terugbrengen. In stede van het ééne groote regentschap vormde hij er thans vier, Soemedang, Bandoeng, Parakanmoentjang en Soekapoera, onder Regenten op wier trouw hij meende te kunnen rekenen. Het landschap Galoch, dat aan den Preanger-opstand geen deel had genomen maar toch onrustig geworden was, verdeelde hij evenzoo in vier regentschappen. Terwijl in twee daarvan, Bodjonglopang en Imbanagara, leden der regentenfamilie aan het hoofd bleven, plaatste hij Oetama en Kavasen onder nieuwe Hoofden, en alle vier maakte hij ondergeschikt aan den Kandoeowan van Ajah in het tegenwoordige Banjoemas. De sultanstitel, dien hij terzelfder tijd van Mekka ontving, verhoogde zijn luister en wees op zijne roeping om aan de spits der Geloovigen den strijd aan te binden tegen de vreemdelingen. Misschien zelfs duidde de wederbevolking van de Preanger en de oprichting van rijstschuren in het Krawang'sche op plannen van den geweldenaar om, het kostte wat het wilde, ten derden male tegen Batavia op te rukken. Maar spoedig maakte de dood een eind aan zijne ontwerpen.

(1) Zie Bijlage 1.

Priangan.

* 2.

De zoon die hem opvolgde, trad niet in zijne voetstappen, verstiet de „papen” die zijn vader had aangehaald, en haastte zich, op goeden voet te geraken met de Compagnie. Voor deze was een onbelemmerde aanvoer van rijst uit de Mataramsche havens van zooveel belang, dat zij zich thans zelfs den uiterlijken schijn van vazalschap aan den Socsoehoenan liet aanleunen, om maar gedaan te krijgen dat hare pakhuizen voortdurend door inkoop in zijne vruchtbare strandgewesten mochten worden gevuld.

Zoo brak met de optreding van dezen Vorst, den Tegalwangi van later, eene kwarteeuw van rust en vrede aan, waarin de Preanger zich langzamerhand kon herstellen van de geweldige beroeringen tijdens Sultan Agoeng. De bevolking vermeerde zoodanig, dat de drie regentschappen Bandoeng, Parakanmoentjang en Soekapoera, welke bij hunne oprichting op slechts 300 tjatjah's elk waren gesteld, bij eene volkstelling op 1000 konden worden gebracht.

Zoo er nog troebelen te vreezen waren, zou het Bantam kunnen zijn dat daartoe aanleiding vond of gaf. Al in Cocn's tijd bespeuren wij Bantamsche usurpaties in Krawang om den handel op de Tjitaroem te bemachtigen. Later had een gedeelte der volgelingen van Depati Oekoer zich bij Tandjoengpocra neergeslagen (aan hen herinnert nog de naam Soemedangan); eindelijk had zich op bevel van Sultan Agoeng een stroom van Mataramsche kolonisten naar deze streek gericht, om, zooals de argwanende Compagnie onderstelde, de mondvoorraden te verzamelen voor een nieuwen aanval op Batavia. Diens zoon zette de kolonisatie langs de Tjitaroem op groote schaal voort, vooral in 1653, toen eene kolonie van 2000 man onder Kiai Singaprabangsa en Kiai Aria Wirasaba daarheen werd gezonden. Gelijktijdig werd Krawang tot aan het Indramajoe'sche als een afzonderlijk gewest ondergeschikt gemaakt aan een ten hove verblijvenden stadhouder vanwege den Mataram. In Indramajoe, Pamanoe kan en Tjiasem leidden ondergeschikte hoofden de zaken. Hierbij is wellicht aan zekere actie tegen de Nederlanders te denken, die zich op grond van de toezegging der vrije vischvangst en houtkap op en langs de Tjitaroem, aan Van Goens in 1652 gedaan, vrijpostigheden veroorloofden, welke eenige gelijkenis vertoonden met zeeroof.

Gaarne wenschten wij na dit overzicht der oudere Preanger-historie het terrein van ons geschiedverhaal evenzoo in vogelvlucht op te nemen.

Wij zouden echter op eigenaardige moeielijkheden stuiten en den geduldigen lezer reeds hier van ons vervreemden, wilden wij aan onze overigens

niet onverklaarbare aandrift gehoor geven om hem overal den weg te wijzen. De bijzonderheden van geographischen aard, die hier en daar saamgesprokkeld konden worden om, geschift en geordend, ons eene voorstelling te geven van de administratieve indeeling der Preanger in oude tijden, hebben wij dus zorgvuldig ergens anders weggepakt; hier mogen eenige korte aanduidingen volstaan.

Het hoofdkenmerk der oude Preanger-geographie is eene verwarring, welke op hedendaagsche lezers meer verbijsterend moet werken dan op onze vaderen. Zij immers, meer dan wij doordrongen van ontzag voor historische toestanden, waren ook in Nederland met zonderlinge buitensporigheden van staatkundig-geographischen aard vertrouwd, welke in onze tijden ten spoedigste zouden worden opgeruimd—en Nederland was te dezen opzichte, vergeleken bijv. met het Heilige Roomsche Rijk, een model van orde en regelmaat.

In de Preanger laat zich eene enkele maal de reden aanwijzen, waarom sommige binnen het eene regentschap gelegen landen behoorden tot een ander. Zoo maakte, sedert het Hoofd van Tjihaoer Wètan door den Mataram verheven was tot Regent van Bandoeng, zijn stamland, een aan weerszijden der Tjitandoewi gelegen landschapje, een deel uit van het nieuwe regentschap, niettegenstaande het daarvan geographisch gescheiden was. Elders zal de verklaring der verspreide ligging te zoeken zijn in overgang van land òf door verpanding òf door huwelijk. Zoo sproten de Krawang'sche aanspraken op Tjikao uit het huwelijk eener Krawang'sche vrouw met het Bandoeng'sche Hoofd aldaar.

Doch veelal moet de versnippering van de onder één Regent behorende landschappen hieruit worden verklaard, dat onderzaten van dien Regent gronden hadden ontgonnen buiten zijne landpalen en dat hij zijne rechten op deze emigranten en hunne belastbare eigendommen kon doen erkennen, onverschillig waar zij zich hadden neergeslagen. De omstandigheid dat een Regent eene dergelijke enclave van een ander binnen zijn gebied duldde, verplaatst ons in tijden toen de grond nagenoeg alle waarde miste en de rijkdom van een Hoofd bestond in het aantal tot zijn dienst bereide handen. Had een Regent rechten doen gelden op de ontginningen der immigranten binnen zijne grenzen, zij zouden misschien opgebroken zijn en hem het ledige en waarde-looze land hebben overgelaten. Hij duldde alzoo hunne onderhoorigheid aan den vreemden Regent, evenals hij eiders voor zijne eigen onderhoorigen dezelfdeuldiging verwachtte.

De regel trouwens dat de grond staat onder het Hoofd wiens onderhorigen daarop zijn gezeten, schijnt niet alleen voor de Preanger-Regentschappen te hebben gegolden, doch in het primitieve West-Java van algemeene toepassing geweest te zijn. Zóó laat het zich 't best verklaren dat tijdens de vestiging van het Nederlandsch gezag in 't Cheribonsche, het onder den Soesochoenan en het onder de Sultans staande gebied op de zonderlingste wijze door elkaar lag; zóó ook het sans-gêne waarmee Mataramsche kolonies werden gevestigd tot bijna onder den rook van Batavia (1). Men begrijpt echter tevens, welk eene bron van onophoudelijk getwist uit deze verwarring moest voortkomen, toen meer geregelde toestanden geboren werden, toen met de vermeerdering der bevolking de opbrengst van den grond rees zoowel als het bedrag dat de Regent daarvan trok, toen eindelijk de handen moesten worden gerept om te voldoen aan de klimmende eischen der Compagnie. De Regenten bezaten wel „limietboeken”, maar de authenticiteit daarvan stond niet boven verdenking. En even onzeker als de grens van het regentschap was de onderverdeling in tjoetak's d.i. districten.

Het ergst wellicht was de verwarring in het onvruchtbare en arme landschap Galoeh, den zuidoosthoek der tegenwoordige residentie Preanger-Regentschappen, waartoe ook Noesakambangan en eene strook langs den oostoever der Tjitandoewi werd gerekend, die thans tot Cheribon en Banjoemas behoort.

Galoeh verdient vooral onze aandacht wegens de oude Mataramsche kolonisatie binnen zijne grenzen. Zoo niet geheel, dan voor een gedeelte had deze bestaan in de overbrenging van volk uit Wirosobo in het Socrabaja'sche, dat door den Mataram was vermeersterd. Naar het schijnt stond geheel Galoeh eerst onder een enkel Hoofd, den stamvader der Krawang'sche en vermoedelijk ook der Imbanagara'sche regentenfamilie, totdat Sultan Agoeng het, zooals wij zagen, wegens oproerigheid in vier deelen splitste, ondergeschikt aan den Kandoeroewan van Ajah. Van deze vier werd een, Oetama, zeer spoedig ingetrokken bij een ander, Bodjonglopang. Bodjonglopang echter, (het wordt ook wel Kertaboemi genoemd en lag aan weerskanten van de Tjitandoewi) werd bij de twee overige Galoeh'sche regentschappen, Imbanagara en Kawasen, ingetrokken omstreeks den tijd dat de kolonie onder Singaprabangsa van hier naar Krawang werd gezonden. De Compagnie heeft het als een afzonderlijk landschap, onder Krawang'sche Hoofden, hersteld, om den hierdoor

(1) Zie hierboven blz. 10*.

loopenden Mataramschen weg beter in hare macht te houden. Met de latere wederoprichting van het regentschap Oetama schijnt Bodjonglopang daarin te zijn opgelost.

De twee regentschappen in welke de vier waren opgelost waarin Galoeh omstreeks 1640 werd verdeeld, waren dus Imbanagara en Kawasen. Tot Imbanagara behoorde Noesakambangan geheel of grootendeels. Kawasen bereikte eveneens de zee en strekte zich tot benoorden Tjiamis uit, welke plaats later de regentszetel is geworden onder een nieuw regentengeslacht, dat zijne verheffing aan de Compagnie dankte. Op de Sagara-anakan hadden de gezamenlijke Galoeh'sche landen rechten.

Aan deze hot en haar door elkander liggende regentschappen grensde westwaarts het groote regentschap Soekapoera, tot welks hoofdplaats bij de oprichting in 1641 het plaatsje aan de Tjiwoelan was gekozen dat thans Soekaradja heet. Naar het Westen liep Soekapoera tot de Tjilaoteureun, waar het Parakanmoentjang'sche district Kandangwesi begon, hetwelk echter aan zijne overzijde weer op Soekapoeraasch land stootte, namelijk Tjidamar. Klemde dus Soekapoera een stuk van Parakanmoentjang naar twee kanten in, drie andere districten van dit laatste regentschap lagen geheel door Soekapoera omsloten. Omgekeerd lag behalve Tjidamar ook het Soekapoera'sche Soetji van de hoofd-massa van 't regentschap gescheiden. Soekapoera schijnt in oude tijden beter bevolkt geweest te zijn dan andere regentschappen.

Het tweede der in 1641 gecreëerde regentschappen, Bandoeng, nam in zich het landschap Oekoer op. Het centrum echter vormde Timbanganten, de vruchtbare vlakte tusschen den Goentoer en de Tjimanoeck, in vroegere tijden wellicht een afzonderlijk rijkje. Onder 's Compagnies bestuur zou zijn aloud stamhuis weldra den zetel innemen van de Mataramsche Regenten van Bandoeng. De hoofd-massa van het regentschap werd gevormd door eene breede strook die, zonder de Zuidzee te bereiken, van de Bantamsche grenzen zich tot de Tjimanoeck uitstreckte en zelfs daarover sprong. In het westelijk gedeelte lag het landschap Batoelajang, op welks berg Loemboeng Depati Oekoer zich had verdedigd, doch dat ook aanspraken van Parakanmoentjang kende. De hoofdplaats Bandoeng was aan de Tjitaroem gelegen, een paal of wat bezuiden de tegenwoordige.

Het derde Mataramsche regentschap, Parakanmoentjang, is in het begin der 19^e eeuw zoo spoorloos verdwenen, dat Junghuhn tevergeefs bij de bevolking berichten omtrent zijn ondersteld bestaan trachtte in te winnen. Het

had zijn hoofdzetel bij het tegenwoordige Tjitjalengka, niet ver beoosten het toenmalige Bandoeng. In beider onmiddellijke nabijheid lag de streek waar Depati Oekoer had geresideerd, hetgeen misschien de eenigszins zonderlinge keuze van deze twee hoofdplaatsen (zoo dicht opeen, terwijl de derde, Soekapoera, zoo ver verwijderd was) kan verklaren. Dat het regentschap Parakanmoentjang in de overleveringen der bevolking zoo weinig wortel heeft kunnen schieten, vindt wellicht zijne reden in de geschiedenis zijner wording en den weinigen samenhang die tusschen zijne deelen bestond. Immers, terwijl het gecombineerd was geworden uit drie van elkander gescheiden brokken, werd deze versnippering nog verergerd door het streven zijner Regenten om, hetzij door uitzending van kolonisten hetzij door aanhuwelijking, misschien ook door inpandneming, hun grondgebied steeds uit te breiden, een streven dat vrijwel gelukt schijnt te zijn en de vele geschillen verklaart, welke Parakanmoentjang met de overige regentschappen had. Het belangrijkste district van Parakanmoentjang was Galonggang, het stamland zijner Regenten, welks hoofdplaats dicht bij het tegenwoordige Manondjaja aan de Tjitandoewi lag. Van deze rivier strekte dat district zich uit tot den voet van den Galoenggoeng, eene rijke vlakte omsluitend, welker waarde met de toeneming van den sawahbouw steeds vermeerderen zou.

Het regentschap Soemedang behoort tot degene die onder het bestuur der Compagnie zeer in omvang zijn toegenomen: ten slotte absorbeerde het een tijdlang Pamanoekan en Parakanmoentjang. Er behoorde zelfs eene streck bezuiden de Tjiwoelan toe, evenals ook de tegenwoordige hoofdplaats Garoet. In den Mataramschen tijd en ook later nog eene poos maakte eveneens Limbangan een deel uit van Soemedang.

Wat tijdens de Mataramsche overheersching nog niet bestond, was het regentschap Tjiandjoer. De streck bezuiden den Salak en den Gedeh schijnt na den val van Padjadjaran nagenoeg verlaten geworden te zijn, en eerst weder een begin van vestiging te hebben vertoond omstreeks den tijd dat de Compagnie zich met de aangelegenheden van het binnenland ernstig ging bemoeien. Wij bevinden dat het Tjiandjoer'sche toenmaals door Cheribon was of werd gekoloniseerd. Dat deze vestigingen bezuiden het gebergte spoedig aan de Compagnie overgingen, zal weldra blijken; benoorden den Tangkoebanprahoe echter bleven tot het laatst der 18^e eeuw de landschappen Tjinengah en Sagaraherang eigendom der Cheribonsche sultansfamilie. Wat Tjiandjoer aangaat, wij zien dit in de Compagniespapieren van 1678 en later voor onze oogen ontstaan uit de Cheribonsche kolonies aan den weg, die over het lage

gebergte N. O. van den Gedeh naar Batavia liep, in een tijd toen het pad over den Poentjak nog even weinig gebruikt werd als dat tusschen den Salak en den Gedeh. De twee kleine regentschapjes Tjibлагоeng en Tjikalong, waar verwanten van het Tjiandjoer'sche geslacht zetelden naast eene kolonie Bantamsche uitgewekenen, werden in latere jaren bij Tjiandjoer ingelijfd. Er had daar vanouds eene groote verwarring van grondgebied bestaan. Het in den aanvang hoogst onbeduidende regentschapje Tjiandjoer dankte zijne uitbreiding aan den ijver, dien het tijdens Zwaardecroon voor de koffiecultuur deed blijken.

Nog minder dan van een regentschap Tjiandjoer kon er in den Mata-ramschen tijd sprake wezen van een regentschap Kampongbaroe. De streek waar Pacjadjaran had gestaan, het tegenwoordige Buitenzorg, was sedert den val van dit Soenda'sche rijk eene volslagen wildernis geworden, waar nagenoeg elk spoor van 's menschen verblijf was uitgewischt. Alleen de aanwezigheid van enkele vruchtboomen, van hier en daar onder struikgewas verborgen wallen van aarde en keien, een paar ruw gefatsoeneerde beelden en in steenen gegrifte opschriften konden doen vermoeden dat vroeger eene zekere mate van primitieve beschaving in deze bosschen had gehuisd.

Eigenaardig genoeg, ging de wederontginning dezer verlaten bergstreek uit van de Compagnie. Volgens inlandsche legenden, welke door onze Nederlandsche bronnen worden aangevuld en toegelicht, werd door den Gouverneur-Generaal Maetsuijker een troep werkvolk gehuurd, waarmee eerst de wildernis bij het fort Noordwijk en in de omstreok van Meester Cornelis werd aangetast en vervolgens eene nieuwe vestiging ondernomen, Kampongbaroe, in de buurt van het tegenwoordige Tandjoeng-Oost. Van hier uit werd tijdens Camphuijs een tweede Kampongbaroe aan de noordhelling van het gebergte gesticht, vooral ter bewaking van den ouden Bantamschen weg, die van de Tjisadane over Tjileungsir naar Krawang en de Preanger liep. Hoe uit deze nederzetting, die oorspronkelijk onder een der Bataviasche Kapiteins van de Javanen ressorteerde, een regentschap groeide en hoe dit zich wederom oploste in een particulier eigendom van den Gouverneur-Generaal — wij kunnen er hier slechts van verre de aandacht op vestigen. Wellicht herinnert nog heden de naam „Bogor” aan de „ploeg werkvolk”, die op last van den Capitein Moor het hof der oude landsvorsten weder deed weerklinken van den bijlslag des pioniers.

Natuurlijk kan in dit verband niet worden gesproken van het latere regentschap Tanggeran, dat wij na den grooten Bantamschen oorlog zullen zien ontstaan.

Keeren wij ons nu van dit westelijkste gedeelte van het terrein onzer geschiedenis naar het oostelijkste, Pamanoekan. Oudtijds strekte zich dit uit tot over de tegenwoordige grens, de Tjisewoe. Onder de Compagnie bestond het meestal uit twee deelen, de benedenlanden (Pasisir of eigenlijk Pamanoekan) en het bovenland (Pagaden), onder twee verschillende Regenten, leden derzelfde familie. In Tjiasem, dat zich westwaarts tot de Tjilamaja uitstreckte, vinden wij Mataramsche nederzettingen, waarop later Krawang'sche Hoofden rechten wilden doen gelden.

Het woeligste dezer Hoofden was Kiai Aria Soerengrana, van Wiro-sobo in het Soerabaja'sche afkomstig en gewoonlijk Aria Wirasaba betiteld. Zijn vader en Singaprabangsa waren in 1653 als Hoofden van eene uit Banjoemas en Galoeh tezamengebrachte schare naar Krawang gezonden. Het middelpunt hunner vestiging was Waringinpitoe aan de Tjitaroem, waar de langs die rivier naar Tandjoengpoera loopende weg een zijtak oostwaarts zond. Singaprabangsa echter, in rang de eerste van beiden, sloeg zijn zetel iets hooger aan dezelfde rivier op, te Oedoegoedoeg. In latere tijden kreeg het gebied van Wirasaba's nakomelingen, een weinig vruchtbaar en schraal bevolkt landschap aan den oostoever der Tjitaroem, den naam Adiarsa. Hoever Krawang zich westwaarts uitstreckte, is niet geheel zeker; vermoedelijk tot de Tjipamingkis, de Tjileungsir en de Bekasi, dus tot diep in het tegenwoordige Bataviasche (1) of het zoogenaamde Koninkrijk Jacatra. De benedenlanden beoosten genoemde rivieren behoorden zonder eenigen twijfel aan Krawang. Ten gevolge van de vestiging van onderscheidene groepen kolonisten aan de Tjitaroem telde Krawang een aantal kleinere Hoofden, wier verhouding tegenover den Regent onzeker was. Soms schijnen zij weinig van hem afhankelijk te wezen. Zoo was Nambo (de zuidoosthoek der residentie Batavia met het daaraan grenzende deel van Krawang) een Cheribonsch land, palende aan en vermengd met het eveneens Cheribonsche Tjikalong. De Cheribonsche Vorsten wisten nog in de laatste helft der 18^e eeuw soms hunne oude aanspraken hier te doen gelden. Ten Noorden van de Tjisomang en aan weerszijden der Tjikao lag het eveneens Cheribonsche Wanajasa, dat soms een apart regentschap vormt, soms onder Krawang behoort. De Soemedang'sche nederzetting bij Tandjoengpoera vormde eene afzonderlijke bevolkingsgroep, en zoo waren er meer. De populatie was in deze streken eenigszins opgehoopt langs de Tjitaroem en een

(1) Waar in dit werk gesproken wordt van Krawang begrepen, schoon dit er thans mee de residentie Batavia, wordt daaronder nooit vereenigd is.

paar bijrivieren, terwijl de overige Krawang'sche benedenlanden grootendeels eene wildernis vormden. Zoo ergens brandstof in des Soesoehoenan's Westerlanden verzameld lag, was het aan de Tjitaroem, waar Bantammers, Ooster-Javanen, Cheribonners en Preangervolk groepsgewijze naast elkander woonden.

De kracht, die van het centraal gezag uitging om deze heterogene elementen in rust te houden, kan nooit zeer groot zijn geweest. Zij had hier in Krawang echter door het gemakkelijk overzeesch verkeer beter gelegenheid tot ingrijpen dan in het binnenland, waar men in den regel niet veel daarvan zal hebben bespeurd.

Want wat ook in later dagen door Preanger-Regenten, prat op de vermeende afkomst van hun geslacht, beweerd mocht worden, uit de oude getuigenissen blijkt voldoende dat het belang van zijne Soendalanden in het oog van den Vorst van Mataram gewoonlijk niet bijster groot was. Mogen wij de beschrijving vertrouwen, welke Rijklof van Goens heeft gegeven van de Mataramsche staatsinrichting, zooals die bestond vóór Soesoehoenan Tegalwangi haar in 1655 veranderde, dan zouden deze Westerlanden niet, in elk geval niet als een meetellend geheel, behoord hebben tot de twaalf provinciën van het Mataramsche rijk. Zij stonden of apart, buiten die twaalf, evenals ook met Madoera het geval was, of wel zij maakten een administratief onderdeel uit van Selarong, d.i. Banjoemas. Destijds hoeden deze landen nominaal dan wel wezenlijk onderverdeeld geweest te zijn in twaalf wedanaschappen.

De geringheid der baten, welke de Vorst uit de Preanger trok, rechtvaardigde hare bescheiden positie.

Sommige districten of plaatsen die bekend stonden voor een of ander gerenommeerd product, waren kroondomein, zooals Pamotan bij de Zuidzee, dat in de levering van trasi voor 's Vorsten tafel had te voorzien. Elders waren jachtgronden voor den Vorst gereserveerd. Bovendien zullen, naar analogieën te oordeelen, bij buitengewone gebeurtenissen ten Hove, zooals besnijdenis of huwelijk van Vorstentelgen, de Preangerlanden wel tot de „bede" hebben bijgedragen, welke dan verordend werd. Eindelijk ontving de Vorst op het feest van Garebeg Moeloed zijn tribuut in naturaliën en geld. Bandoeng bood dan de zwaluwnestjes en slijpsteen van Tjihea aan, Oekoer zijn hertevleesch, Galoch zijne geruite weefsels. Artikelen welke voor deze opbrengst vooral in aanmerking plachten te komen, waren katoenen garen en indigo. Van den rijstooft echter der Preanger kan bezwaarlijk een aandeel zijn opgebracht, gelet op de moeite van het transport. Maar wel is het mogelijk dat in stede hiervan een

hoofdgeld werd opgebracht. Uit oude en vertrouwbare berichten zien wij dat de Vorsten van Mataram nu en dan, hetzij jaarlijks dan wel wanneer zij zulks verkozen, een hoofdgeld bij wijze van schatting deden opbrengen. Het heeft daarbij den schijn, dat Soesoehoenan Tegalwangi dit hoofdgeld verzwaarde en er eene vaste instelling van maakte, die zoo drukkend was dat de bevolking van Tegal, om het te kunnen opbrengen, hout ging kappen tot verkoop aan de Compagnie. In Galoeh en de Preanger-Regentschappen werd, volgens een bericht van 1686, in den laatsten tijd der Mataramsche overheersching een reaal jaarlijks per tjatjah geheven. Toen deze landen de Javaansche overheersching hadden verwisseld met de Nederlandsche, bleven de Regenten dit hoofdgeld vorderen ten eigen bate. Hoelang dat heeft geduurd, wat het bedrag was, of alleen de boemi's het oprachten dan wel ook de menoempang's, zijn vragen die geene oplossing vinden — de Regenten waren zeer gesloten omtrent deze inkomsten en de Compagnie bekreunde er zich niet om.

Evenzeer als de mededeelingen omtrent dit hoofdgeld onze verbazing wekken, daar zij geheel in strijd schijnen met al wat van elders blijkt omtrent de achterlijkheid der Preanger, destijds en later, zoo is het ook met een oud bericht omtrent de in Krawang geheven tollén, die een niet onaanzienlijk bedrag zouden hebben uitgemaakt.

Behalve deze verschillende opbrengsten had de Vorst het genot van onbetaalde diensten, die zich echter, wat de Preangerlanden aangaat, naar alle waarschijnlijkheid bepaalden tot die, welke bij de jaarlijksche hofreize werden gepresteerd niet alleen aan den Regent dien men begeleidde, doch ook aan den Vorst. In buitengewone gevallen echter werden door dezen laatste meer diensten gevorderd, zooals bij den bouw eener nieuwe kraton. En dit kon bezwarend genoeg worden: de kratonbouw van Soesoehoenan Tegalwangi veroorzaakte in het Krawang'sche een hongersnood, doordat de rijstvelden niet tijdig waren bewerkt. Krijgsoperaties vereischten soms het banen van wegen door woeste streken en brachten drukkende koelidiensten mee, doch hiervan, evenals van meer andere aanleidingen tot dienstprestatie, zal in den regel de bevolking der afgelegen Westerlanden wel vrij zijn gebleven. Samenhangend met hetgeen wij noteerden aangaande Mataramsche heffingen was het gebruik om zekere districten die soort diensten te laten verrichten waartoe zij zich eigenaardig leenden. Zoo was Bandoeng belast met het onderhoud van 's Vorsten paarden. Het kan zijn dat dergelijke speciale diensten eene vrijstelling van het hoofdgeld insloten.

Wat echter door den Vorst meer op prijs werd gesteld dan opbrengsten en diensten, was de, daarmee trouwens samengaande, jaarlijksche hulde op Garebeg Moelod, het feest ter herdenking van de geboorte des Profceets. Nog heden weet men in de Preanger bij overlevering te verhalen van de vroegere reizen der Regenten om zich met hunne huldeblijken voor den Vorst te vertoonen, en ook, met welke verwaten laatdunkendheid deze stadhouders van de „Buitenbezittingen” dan werden bejegend, hoe zij het voorplein van het paleis moesten wieden en gras snijden, om zich periodiek hunne slaafsche gehoudenis handtastelijk te binnen te brengen. Vermoedelijk vormde deze hofreize het drukkendste element der Mataramsche overheersching. Immers, afgezien van het persoonlijk ongemak des Regents en de vernedering die daarbij zijn deel was, blijkt uit gelijktijdige aanduidingen in Nederlandsche bronnen dat soms eene zóó groote schare volgelingen mee hofwaarts toog en daar zóó lang werd aangehouden, dat handen te kort kwamen voor de bebouwing van den akker.

Behalve door deze verplichte hulde stond de Preanger voornamelijk in zake rechtspraak met het Hof in verbinding.

Naar luid van onze oude documenten dient hierbij onderscheiden tusschen den eersten tijd van de Mataramsche overheersching, dien sedert Sultan Agoeng's veranderingen in Moslimschen geest, en den terugkeer van Soesoehoenan Tegalwangi tot den vroegeren toestand.

In de eerstbedoelde periode dan zou uitsluitend ambtelijke rechtspraak hebben bestaan. De Vorst deed persoonlijk recht in eene categorie van zaken die *pradata* heette (de „cas réaux” onzer Middeleeuwen), waartoe o.a. die misdrijven behoorden waarop, als zijnde begaan tegen 's Vorsten rechtsorde, d. i. tegen hemzelf, de dood of eene zware lijfstraf stond, en die kwesties (zooals geschillen van Regenten over land en hoorigen), waarbij de Vorst geacht werd betrokken te zijn. Voor hem kwamen ook de geschillen met of tusschen vreemde handelaren. Alle niet tot de *pradata* gerekende zaken vervielen onder de categorie *padoc*, waarin Djaksa's recht deden, die hoogstens eene boete konden opleggen. Ook waren dezen belast met het onderzoek van lijfstraffelijke zaken, zoo de Vorst hun dit opdroeg, en konden dan het door hem gewezen vonnis ten uitvoer leggen.

De Moslimsche réveil onder Sultan Agoeng leidde tot de instelling van priesterrechtbanken en eene splitsing in lijfstraffelijke rechtspraak volgens Islamsch recht, eene met geldstraffen volgens inheemsch recht en eene in

koopmanszaken door deskundigen. Het lijfstraffelijk recht kwam aan de priesterrechtbanken; aan den Souverein of diens vertegenwoordiger bleef echter de bevestiging, uitspraak en tenuitvoerlegging van het door haar gewezen vonnis. In hoogste instantie besliste de priesterrechtbank alleen in zaken van geestelijken, zoomede in kwesties van huwelijks- en erfrecht.

Onder Soesoehoenan Tegalwangi, den verbitterden vijand en vervolger van het priesterdom, vond ten deze een terugkeer plaats tot de oudere instellingen. Alleen de Vorst oefende weder (zooals nog een honderd jaar later in Bantam) het hardvochtige halsrecht dat Rijklof van Goens ten Hove zag toepassen, en besliste kwesties over tjatjah's en landen en tusschen vreemde handelaren. Maar in de anarchie waarmede zijne regeering eindigde en later onder de oppermacht der Compagnie haastte de geestelijkheid zich, het verloren terrein te herwinnen.

Wie van deze anarchie mede profiteerden waren, zooals wij reeds opmerkten, de Regenten. Hunne inkomsten hadden bestaan in de baten, zoowel opbrengsten als diensten, van hun regentschap, na aftrek van het aandeel van beide dat de Vorst voor zich reserveerde of opeischte. Toen Soenan Tegalwangi aan Van Goens het verschil tusschen zijne heerschappij en het Nederlandsche bestuur wilde verduidelijken, wees hij er op dat zijn „volck niets eygen” bezat, maar „alle 't hunne” hemzelve toebehoorde. De uitoefening van dit eigendomsrecht werd door den Vorst gedelegeerd aan zijne stadhouders, die in hun persoonlijk belang, zooals vanzelf spreekt, zich in zake de heffingen en dienstprestaties welke er uit volgden naar de bestaande gewoonte richtten, wilden zij hunne onderzaten niet zien verloop. Welk aandeel zij destijds van den oogst trokken en over welke diensten zij beschikten, is alleen op te maken uit hetgeen later wordt bericht en elders door ons zal worden vermeld. Wij stippen hier alleen aan wat Van Goens omtrent de Javaansche Regenten opmerkt, dat dezen zich in hunne residenties lieten „eeren als een Vorst, soodanich deselve den Koninck eer gewoon zyn te bewysen”. In den boerschen achterhoek der Westerlanden zal dit „eeren als een Vorst” zich wel hebben bepaald tot het slaafsche dienstbetoon dat aan den bewoner van de onaanzienlijke regentshuizinge werd bewezen, en eene navolging uit de verte van Mataramsche hofgebruiken, speciaal in dezen vorm dat de stadhouders (in casu de Districtshoofden) zich veelal niet in hun territoir ophielden maar in de omgeving van hun heer, d. i. den Regent.

Het gebied van een Regent was, zooals wij zagen, in den regel geen aaneengesloten geheel.

HOORIGEN.

Waar zoo oneindig veel woeste gronden op ontginning wachtten als twee of drie eeuwen geleden in de schraal bevolkte Preanger, had het bezit van een stuk land of het gebied over eene landstreek alleen waarde naarmate men over handen beschikte om het in cultuur te brengen. Het aantal zijner hoorigen was voor een Regent alles. Vermeerderde dit aantal, dan dijde zijn regentschap vanzelf uit door nieuwe nederzettingen. Vandaar dat de acten, welke Sultan Agoeng in 1641 bij de creatie der regentschappen Bandoeng, Parakanmoentjang en Soekapoera aan zijne nieuwe stadhouders verleende, in plaats van eene grensaanduiding alleen het aantal van ieders hoorigen opgeven. Blijkbaar bestond het regentschap uit zooveel land als deze hoorigen zouden ontginnen.

Mag men aannemen wat Rijklof van Goens uit zijne Mataramsche ervaringen meddeelt, dan was de weerbare manschap der provinciën van dat rijk in afgeronde groepen van 1000 en 100 verdeeld met het oog op de samenstelling van het rijksleger, en had elk Regent een zeker aantal van deze eenheden in een register staan als aan hem onderhoorig. Het is niet onmogelijk dat in vroeger dagen, toen het streven van den Vorst in hoofdzaak op verovering was gericht, de registratie der weerbare bevolking deze militaire beteekenis heeft gehad en dat zelfs nog bij de oprichting der evenvermelde drie regentschappen, welke wij met den val van Malakka in verband hebben gebracht, eene dergelijke bedoeling, de beveiliging der Westerlanden, den doorslag gaf. Dit alles is echter onzeker. In de tijden waaromtrent wij betere gegevens hebben, was de beteekenis der tjatjah, d.i. van het getal der aan een Regent toegewezen hoorigen, niet langer militair doch alleen fiscaal en administratief: daarvan hingen zijne inkomsten, staatsie en vermogen af. Het eigenaardige daarbij is de stabiliteit van het eens bepaalde aantal, onafhankelijk van latere vermeerdering der bevolking. Eerst wanneer eene nieuwe volkstelling had plaatsgegrepen, zooals de babad's er eene vermelden in de Preanger, kon het cijfer der getelden, die ook zelven tjatjah's heetten, verhoogd worden. Onder een tjatjah verstond men den werkbaren hoorige met zijn gansche gezin, als eenheid van belasting en dienstbaarheid. Zonder gezin zou de draagkracht minder, de eenheid onvolledig geweest zijn. Verhuisden dergelijke gezinnen om elders nieuwe velden aan te leggen, dan gaf de daad van ontginning hun rechten op den grond. Zij zelven bleven, waar ook gevestigd, onderhoorig aan, misschien beter: eigendom van, den Regent wien zij namens den Vorst waren toegewezen. Tientallen jaren konden er verlopen eer de Regent hun

op het spoor kwam, zonder dat dit tijdsverloop of de afgelegenheid hunner nieuwe woonplaats aan diens rechten afbreuk deed. Zoo lieten nog omstreeks 1800 de Cheribonsche Sultans regelmatig opbrengsten vorderen van gezinnen van Cheribonsche afkomst, gevestigd in de Bataviasche Regentschappen. Men kan nagaan tot welke haspelingen dit moest leiden, naarmate de bevolking haar zwervend bestaan vaarwel zei en de afzonderlijke regentschappen eene vastere omlijning kregen. Binnen elk daarvan vond men toen gezinnen of groepen van gezinnen die aan een anderen Regent onderhoorig waren, hem diensten presteerden en belasting opbrachten. Voegt men bij deze aanleiding tot gekrakeel den onderlingen wedijver der Regenten, en houdt men in het oog dat het Mataramsche gezag zelfs onder een despoot als Sultan Agoeng aan de provinciale autoriteiten zeer veel vrijheid van doen liet, mits de verplichtingen tegenover den Vorst werden nagekomen, dan laat het zich denken dat de verhouding tusschen de Regenten der Preanger nu en dan op vechten af moet zijn geweest.

Het verlies of de aanwinst van het kleinste getal „coppen” was voor een Regent eene zaak van des te meer belang, omdat ieders totaal zoo gering was. Volgens eene Nederlandsche opgave van 1686 zou in de Preanger ongeveer 70 percent der dorpen hebben bestaan uit hoogstens tien „huysgesinnen”, ongeveer 17 percent uit 11 tot 20 gezinnen en slechts ongeveer 11 percent uit meer dan 20. Als grootste stad in de heele Preanger, Gabang en Indramajoe werd toenmaals de hoofdnegorij van Timbanganten genoemd, die 77 gezinnen telde. Verdienen deze opgaven weinig vertrouwen, zij moeten toch geacht worden den indruk weer te geven dien onze rapporteurs van de Preanger hadden gekregen, namelijk dat de bevolking er èn zeer gering was èn zeer verspreid, zoodat hare nederzettingen meestal uit een klein aantal personen bestonden. Hiermee zijn de lage totaalcijfers der tjatjah's, die vrij dikwijls zoowel in de inlandsche overlevering als in onze Nederlandsche bronnen worden opgegeven, geheel in overstemming.

Het lot van deze menschen zal van slavernij weinig hebben verschild. Volgens oude berichten van Westersche reizigers waren slaven in de Soendalanden zeer talrijk; ouders verkochten hunne kinderen in slavernij, velen werden opgelicht en als slaven verkwanseld. Bij overlijden van het hoofd eens gezins vielen de weduwe en ongehuwde kinderen als slaven den Vorst ten deel, en evenzoo kon slavernij het gevolg zijn van een rechterlijk vonnis. Onder de Mataramsche overheersching moeten deze gebruiken hebben voortbestaan.

De gespannen verhouding welke voortdurend tusschen Bantam en Mataram heerschte, stelde den landbouwer steeds bloot aan de kans om door eene zwerfende bende te worden gegrepen en in dienstbaarheid weggevoerd. Op een vreemdeling maakte daarenboven de onderworpenheid der bevolking aan hare Hoofden een indruk, dien Valentijn op grond van inlichtingen der reisgezellen van den G.-G. Van Riebeeck samenvatte in de woorden: „Als slaven der Grooten leven zij zeer armelijk”. Gevallen dat Regenten hunne onderhoorigen inderdaad verkoopen, vindt men nog veel later wel.

Veelvuldiger echter dan slavernij was pandelingschap, tijdelijke dienstbaarheid bij wijze van rentebetaling voor eene aangegane schuld. Evenals het hoofd van een gezin al de zijnen kon verpanden, zoo kon een Regent dit doen met een gansch district of een aantal „coppen”. In dit geval bleef het lot dezer „coppen” ongewijzigd; hunne opbrengsten en diensten veranderden alleen van bestemming. Gelukkig voor hen waren er in de Preanger geene Chineezen om uit dit gebruik munt te slaan. Een eigenaardig geval in 1701 doet ons in deze zaken een blik werpen: een Hoofd in het Tjiandjoer'sche verpandte zijn volk aan een ander, teneinde eene boete te kunnen betalen, waartoe hij is veroordeeld omdat een der zijnen een moord heeft laten plegen — een curieus voorbeeld der solidariteit van het Hoofd en zijne onderhoorigen: het Hoofd wordt gestraft voor misdragingen zijner lieden en beschikt wederom over hen als zijn eigendom.

Tracht men zich eenigermate in te denken in het dagelijksch leven der oude Preangerbevolking, dan is de voornaamste factor de staat van den rijstbouw. Te oordeelen naar analoge toestanden van later en naar berichten van ouderen en jongeren datum, zal die bevolking bij voorkeur in het heuvelland hebben gehuisd, waar beter bescherming was te vinden tegen wild gedierte en bandjir's dan in de vlakte; wij zagen al dat het oude Oekoer uit louter bergterrein bestond. Vruchtbaarheid van den bodem was dus niet de eerste eisch voor eene vestiging; bevoelbaarheid evenmin. Zoolang er bosch in overvloed was (de West-Preanger was omstreeks 1650 één bosch) en handen te weinig, kapitaal geheel niet, was de extensieve gagabouw de gereedste wijze om met de beschikbare geringe middelen het land productief te maken. De sawahbouw kwam, vooral in het westerdeel der Preanger, eerst laat in gebruik en bleef langen tijd weinig geliefd. De toeneming daarvan schijnt samengegaan te zijn met het voortschrijden van den vreemden, Javaanschen invloed, deels van uit Bantam en Cheribon als middelpunten van Islamsch leven, deels door de Mataramsche

overheersching. Men denke zich overigens de evolutie van gaga- tot sawahbouw in den regel niet anders dan geleidelijk. Eerst leerde men de aanplanting van overjarige gewassen, dan blijvende bebouwing, die samenging met grondverbetering. Zoo werd de bevolking rijp voor de aanneming der kunstmatige bevoeiing. Van plotselinge overgangen was zij niet gediend. Nog in 1809 zien wij haar zich in de Oost-Preanger door de vlucht onttrekken aan eene poging van het Gouvernement om den sawahbouw te bevorderen. Te verwonderen is het dus niet dat onze mededeelingen in reisverhalen, die zich grootendeels in de West-Preanger, vooral het Tjiandjoer'sche bewegen, bijna nooit sawah's betreffen en den gagabouw als regel onderstellen. Men had daarbij zelfs geen ploegvee noodig; eenig draagbaar gereedschap was alles; woning en huisraad waren van den primitiefsten eenvoud. Zoodra het gekapte en dan afgebrande perceel boschgrond uitgeput was, na één of twee jaren, verhuisde men om op een ander terrein te gaan kappen en branden. De nederzettingen toonden haar tijdelijk karakter al dadelijk in de afwezigheid van vruchtboomen, zelfs den klapperpalm dien men zoo onmisbaar zou achten. Aan vooruitgang, ook na eeuwen, viel bij eene dergelijke leefwijze niet te denken — het eene geslacht gagabouwers volgde op het andere zonder eenig spoor van zijn bestaan na te laten dan kale heuvels, die de tropische natuur zich haastte weder met een plantenkleed te bedekken. Iets voor de gemeenschap, in welken vorm dan ook, als belasting af te zonderen, was voor deze hongerlijders even moeielijk als het voor de overheid was om van die zwervers belasting te innen. Men mag dan ook veilig aannemen dat, welke veranderingen ten goede in het leven van den Preangerman ook zijn gekomen, geene zoo zegenrijk is geweest als de overgang van den zwerfenden roofbouw op gaga's tot de bewerking van kunstvaardig aangelegde en besproeide akkers, die van den onverschilligen, tragen, dolenden boschmensch, wars van alle banden en zich door verhuizing onttrekend aan elke leiding of dwang, een gezeten landbouwer maakte, eigenaar van het veld dat zijn vader ontgon en dat hij aan zijne kinderen zal nalaten, van vee dat hem bij den arbeid helpt en vruchtboomen tot velerlei gerief, door de nabijheid van buren beter tegen wild gedierte beveiligd en even zeker van zijn dagelijksch voedsel het gansche jaar door als de ander van eene jaarlijks terugkeerende hongerperiode, wanneer de schrale opbrengst van zijn slordig plantveld verteerd is of regen het boschbranden heeft belet.

Hoever deze vooruitgang tijdens de Mataramsche overheersching gevorderd was, kan, wij herhalen het, niet meer worden uitgemaakt. Dat eene zekere

INDUSTRIE.

mate van beschaving bestond, zien wij vooral uit de beteekenis die een bepaalde tak van nijverheid had verkregen, de koperslagerij. Zoo heet het dat in Soemedang 33 dorpen daarvan leefden, en er zijn aanduidingen dat bij de hoofdplaats van een regentschap gewoonlijk eene kleine kolonie van kopersmeden behoorde. Misschien werkten die ambachtslieden vooral voor den Regent. In de West-Preanger echter was van industrie ternauwernood sprake. Zooals Chastelein het omstreeks 1700 uitdrukte, de bevolking gaf er niet om, van woonplaats te verwisselen „dewyle sy maar slegte stroohutten bewoonen, haren geheele huysraad onder den armen meedeneemen en haar seer sober, ja in het woeste bosch, by noot behelpen kunnen, hetwelke ook d'oorsake is dat ze so luy en onbekommert leeven”.

HOOFDSTUK III.

Tot den aanvang van het tijdperk waarin wij ons thans verplaatsen, het laatste vierdedeel van de zeventiende eeuw, was de Compagnie in hare verhouding tot de Javasche Vorsten bijna uitsluitend koopman gebleven, een koopman weliswaar die steeds den degen aan de zijde droeg, maar hem niet zou trekken dan tot zelfverdediging.

Veroveringszucht kende zij niet. Waartoe ook veroveringen gemaakt binnen het beperkte tijdsbestek van haar octrooi? Was het haar mogelijk geweest, op vreedzame wijze den handel, zooals zij dien begreep, te drijven en uit te breiden, zij zou naar geene territoriale rechten hebben getracht. De Oceaan was haar domein, niet het land, een varend schip haar zegel, haar devies het Catsiaansche:

De see maeckt u gevreest, oock by den Indiaen,
De see brengt voordeel in en bout hier groote steden,
Gy daerom bout de see.

Wel was zij een kind van den oorlog en verloochende zij hare afkomst niet. De omstandigheden hadden haar van den beginne gedwongen, ook in het Oosten den ervvijand te bestrijden, en de tegenwerking die hare zelfzucht spoedig uitlokke, had haar genoopt met geweld van wapenen de streken te bemachtigen, waar een kostelijk monopolie zich handhaven liet. Zoo was zij in het bezit van belangrijke havenplaatsen en rijke eilanden geraakt. Op Java echter, waar geen Portugeezen te bekampen waren en aan geen alleenhandel te denken viel, had zij het uiterste gedaan om met zachte middelen eene volstrekt noodzakelijke vestiging te erlangen. Eerst toen dit onmogelijk was gebleken had hare forsche hand alle hinderpalen uit den weg gesmeten en zich van het verlangde „rendez-vous” meester gemaakt.

Verder ging zij niet. Uitbreiding van invloed was haar zelfs in de landen

Grootzegel van G.-G. en Raden 1684.

waarop zij nu vermeende rechten te hebben, even onverschillig als onderwerping van nieuwe gewesten, en met hare naburen trachtte zij steeds op den besten voet te blijven.

Met het peperrijke Bantam was in de laatste jaren van Maetsuijker's langdurig bewind de verhouding vriendschappelijk genoeg, ondanks dat Sultan Ageng met behulp der Engelsche factorij den overzeeschen handel zijner hoofdstad voortdurend wist uit te breiden. Van den Soesoehoenan had men met onuitputtelijke lijdzaamheid, teneinde maar eenigszins geregeld voorzien te worden van het timmerhout en de rijst die zijne landen opleverden, alles verdragen wat zijn grillig humeur hem ingaf. Naar eenig politiek overwicht in beide rijken werd niet gestreefd; de Residenten te Bantam en Japara waren weinig meer dan handelsagenten van ondergeschikten rang.

Het verleden kon de Compagnie echter niet ongedaan maken.

Op het sedert hare vestiging betreden pad had zij zich genoodzaakt gezien eerst Banda, later Ambon te onderwerpen en zooveel mogelijk te kerstenen. Dit had tot wrijvingen, daarna tot oorlog met Makassar geleid, en de verovering dezer stad werd in hare gevolgen eene aanleiding tot het ineenstorten van den vermolmden troon van Mataram en de eerste belangrijke uitbreiding van het Nederlandsch gezag op Java.

Men weet hoe uitgeweken Makassaren naar Bantam stevenden, zich daarna op Java's Oostkust neersloegen en, met den Madoereeschen Troenodjojo vereenigd, het Mataramsche rijk aantastten. Tot hare verwondering werd nu in 1676 bij de Compagnie door den Soesoehoenan aangedrongen om hulp op grond van het in 1646 gesloten contract. Zij had den despoot altijd voor een machtig Vorst gehouden. De indruk van de geweldige krachtsinspanning, waardoor Mataram in Coen's tijd er in was geslaagd, Batavia met geschut en olifanten te belegeren, was nooit uitgewischt. De Javanen golden voor eene krijgshaftige natie, waartegen de Compagnie in Bantam een tegenwicht had gezocht. Thans zag men het groote rijk op zijne grondvesten wankelen voor den stoot van eene handvol voortvluchtigen en rebellen.

Het was echter geen trouw aan het gesloten verbond, wat de Regeering dreef den Soesoehoenan te hulp te komen, maar bezorgdheid voor het teniet gaan van den toevoer van hout en vooral rijst uit zijne landen. Batavia kon, bij gebrek aan naamwaardigen akkerbouw, zonder invoer van rijst niet bestaan, veel min de buitenkantoren voorzien. Het welvaren der Compagnie was gemoeid met het beëindigen der troebelen in Oost-Java. Aarzelend en schoorvoetend zette

alzo de Regeering hare eerste schreden op denzelfden weg, waarop zij wist dat de Portugeezen tot hun ongeluk te ver waren voortgegaan — dien der bemoeiing met aangelegenheden van inlandsche Vorsten. Intusschen, de gevraagde hulp werd verleend en, hoe ongaarne ook, de Compagnie erkende weldra de noodzakelijkheid om, nu zij partij had gekozen, alle krachten in te spannen teneinde hare met tegenzin aanvaarde taak te voltooien. Wij volgen haar daarbij niet, doch blijven onze aandacht bepalen tot de Jacatrasche en Preangerlanden.

Nadat in Januari 1676 tot de eerste troepen-zending naar Java's Oostkust was besloten, duurde het nog bijna twee jaar vóór de Regeering in de verwickelingen werd betrokken, die ook in West-Java de gevolgen waren van het tanen der Mataramsche macht. In October 1677 richtten namelijk de beide Krawang'sche Regenten Singaprabangsa en Wirasaba (1) zich tot haar met een dringend verzoek om ondersteuning zoowel tegen de Bantammers als den met dezen samenspannenden Regent van Soemedang, Rangga Gempol.

Na een bijna twintigjarigen vrede stond men dus weder voor de kans op een oorlog met Bantam.

De politiek van den destijds regeerenden Sultan Ageng verdient zeker den lof niet van groote consequentie of verre vooruitziendheid. Had de val van Makassar een oogenblik groote ontsteltenis aan zijn hof verwekt en vrees, dat de Compagnie nu de handen vrij zou krijgen om hare naburen aan te grijpen, waren hierom de Makassaarsche uitgewekenen gaarne in de residentiestad ontvangen, op de onverstandigste wijze had men hen later voor het hoofd gestooten en tot vertrek genoopt, en toen zij vervolgens door de Nederlanders werden aangetast, verheugde Bantam zich over hun ondergang. In de beide eerste oorlogsjaren, 1676 en 1677, zag Sultan Ageng het nagenoeg werkeloos aan dat de Compagnie steeds dieper gemengd werd in de zaken des Soesoehoenan's. Met Troenodjojo liet hij zich juist genoeg in om te maken dat de Mataramsche troonsopvolger, die eerst Bantams hulp had gezocht, zich blindelings in de armen van Speelman wierp. Bij de Bataviasche Regeering wekte hij de vrees dat hij voordeel wilde trekken van de onlusten op Java's Oostkust, en noopte haar aldus tot een veel beslistere optreden dan in hare bedoeling had gelegen. Maar toen in Mei 1677 de Engelsche agent te Bantam werd vermoord, verbood Sultan Ageng naar de schuldigen onderzoek te doen en liet hij toe, dat zijne hovelingen een onbeschaamden toon

(1) Vergelijk hierboven blz. 18* en 24*.

aansloegen juist tegen die Europeesche natie, op wier steun in geval van oorlog met de Nederlanders prijs had behooren gesteld te worden. Hij slaagde er echter in, de twee Cheribonsche Pangeran's, die aan het Mataramsche hof hadden vertoefd (1) en in Troenodjojo's handen waren gevallen, met Bantamsche vaartuigen van Java's Oostkust naar zijne hoofdstad te doen overbrengen waarheen de derde Prins hen weldra volgde; alle drie ontvingen aldaar den Sultanstitel en werden de werktuigen tot zijne poging om het Mataramsche gezag in Cheribon en de Preangerlanden te doen wijken voor eene Bantamsche overheersching. Voor het overige schijnt Sultan Ageng's aandacht destijds meer gevestigd te zijn geweest op den bouw van een vorstelijk verblijf te Tirtajasa dan op den gang der politieke gebeurtenissen. De mogelijkheid is daarom niet uitgesloten dat hij in de suzeriniteit over de Cheribonsche Vorsten, de afstammelingen van den heiligen Soesoehoenan Goenoengdjati, vooral de erkenning zocht van zijne aanspraken om als hoofd van den godsdienst te worden beschouwd, in tegenstelling tot den jongen Soesoehoenan, die alles scheen te doen om zijne geloofsgenooten van zich te vervreemden.

Van veel meer beleid getuigde het optreden van den eerzuchtigen Rangga Gempol van Soemedang, kleinzoon van den vroegeren Mataramschen stadhouder over de Westerlanden (2). Aan het hof van den Soesoehoenan het plotselinge ineenzinken van diens despotisch gezag gadeslaande, en vernemende hoe de grijze tiran met den gezant der Compagnie over de voorwaarden onderhandelde waarop hem hulp zou worden verleend, had hij zich naar zijn regentschap ghaast. Aan de oproeping van den Kroonprins, die na de vlucht en dood zijns vaders in Juli 1677 te Tegal was verschenen, weigerde hij gehoor te geven. Daarop knoopte hij eerst onderhandelingen met Bantam aan, doch wendde zich spoedig tot de Compagnie, welke tot dusver zich nooit met het binnenland had bemoeid en hem dus waarschijnlijk niet zou verhinderen het stoute plan te volvoeren om een onafhankelijk rijkje te grondvesten, dat de landen zou omvatten welke eertijds onder zijn grootvader hadden gestaan. Eene verbintenis met het Hoofd van Batoelajang, afstammeling van Depati Oekoer, gaf aan zijne woelingen meer dan iets anders het karakter eener nationaal-Soendasche beweging.

In de eerste plaats richtte hij zijn oog op de kustlanden. Tjiasem, Pama-noekan en Indramajoe hadden tot kort geleden aan een Mataramsch landvoogd

(1) Vergelijk blz. 15*.

(2) Vergelijk blz. 16*.

gehoorzaamd, die in den strijd tegen de Makassaren gesneuveld en niet vervangen was. De ondergeschikte Regent van Tjiasem werd nu door Rangga Gempol verjaagd, die daar zijn eigen broeder aanstelde; in Pamanoe kan matigde hij zich eveneens het gezag aan en tegenover den Regent van Indramajoe gedroeg hij zich als opperheer.

Hoe in het Krawang'sche de zaken zich het eerst ontwikkelden, is niet meer in bijzonderheden na te gaan.

Wij hebben gezien dat de voornaamste der twee Regenten afkomstig was uit Galoeh, de andere, Wirasaba, uit het Soerabaja'sche. Het verschil in landaard van beider volgelingen was scherp geteekend, en er waren bovendien Bantamsche vestigingen, ja, Oedoegoedoeg (aan de Tjitaroem, even beneden Tjikao) waar Singaprabangsa zetelde, was oorspronkelijk door Bantammers bevolkt. Eindelijk was Krawang al sedert lang een toevluchtsoord van gedroste slaven van allerlei herkomst, die zich daar, tot benden vereenigd, veilig konden rekenen voor de vervolging hunner Bataviasche meesters. Er was dus alle aanleiding om juist in Krawang de eerste onlusten te verwachten.

Zooals gezegd, richtten de beide Regenten zich in October 1677 tot G.-G. en Raden om hulp tegen Soemedang en Bantam.

Afgezien van oude pretenties op het land bewesten de Tjitaroem had de Regeering thans te meer reden om zich met de Krawang'sche aangelegenheden te bemoeien, omdat in Februari een contract was tot stand gekomen, waarbij de Soesoehoenan van alle aanspraken op de zogenaamde Jacatrasche jurisdictie afzag. Het contract was echter niet door den Vorst persoonlijk geteekend, en kon derhalve in de oogen der Indische Regeering, die veel grooter waarde aan schriftelijke overeenkomsten placht te hechten dan hare inlandsche medecontractanten, niet als verbindend worden beschouwd. Doch den 29^{en} October 1677 ontving men te Batavia de twee nieuwe contracten, in die maand door Speelman met den opvolger van Socsoehoenan Tegalwangi gesloten, waarbij niet alleen de overeenkomst van Februari werd gehandhaafd, doch bovendien als oostgrens van de landen der Compagnie de rivier van Pamanoe kan, denkbeeldig doorgetrokken tot de Zuidzee, werd vastgesteld. Thans voor het eerst erlangde zij dus eene in alle opzichten geldige grensregeling met Mataram, waarbij haar gebied naar het Oosten veel verder werd uitgebreid dan zij ooit verwacht of gewenscht had, en in het bijzonder de belangrijke verkeersweg met Soemedang, evengemelde rivier namelijk, in hare handen kwam. Inderdaad was deze uitbreiding van grondgebied geheel alleen Speelman's

werk. Te Batavia, waar angstvallige voorzichtigheid in den persoon van Joan Maetsuijker nog aan het roer zat, werd zij met geringe geestdrift vernomen.

Twee dagen nadat deze contracten der Regeering ter hand gekomen waren, besloot zij tot een krachtig optreden in Krawang, misschien te eerder omdat kort te voren Rangga Gempol, die zich nu Pangeran Adipati Soemedang noemde, aan de Compagnie al het land tot Indramajoe toe had geschonken. Welke rechten de soi-disant Pangeran op deze gewesten had, werd te Batavia niet onderzocht. Omtrent den feitelijken toestand der binnenlanden en de onderlinge verhouding der Regenten verkeerde men bij voortdoring in volslagen onwetendheid. Nog geruimen tijd nadat 's Compagnies gezag over een deel dier landen contractueel was bevestigd, schijnt zij Rangga Gempol als een bijna onafhankelijk vorstje te hebben beschouwd, wiens aanspraken op de noorderlanden onbetwistbaar waren en wiens trouw aan zijn suzerain, den Soesoehoe-nan, hem tot het doelwit der aanvallen van Bantam en het daarmee verbonden Cheribon maakte. Op handige wijze wist de eerezuchtige Regent van Soemedang met deze onkunde der Regeering zijn voordeel te doen tot uitbreiding van zijn gezag in de oude Soemedang'sche landvoogdij. De kuststreken, waar Bantam hem over zee kon bestoken, gaf hij daarbij met oolijke edelmoedigheid aan de Hollanders prijs om, aan de zeezijde gedekt door de Compagnie, in de Preanger des te meer kracht te ontwikkelen.

Den 6^{en} November 1677 voer nu eene legermacht van 120 Europeanen en bij de 200 Mardijkers en Inlanders (1) onder bevel van den hierboven reeds genoemden Kapitein Frederik Henric Muller, den pionier der Jacatrasche binnenlanden, op twintig vaartuigen naar de Tjitaroem, met last, deze rivier zoo ver mogelijk op te varen en de bende, welke onder zekeren Natamanggala, die zich voor Troenodjojo had uitgegeven, den Mataramschen shahbandar had vermoord, aan te tasten en te vervolgen, zonder dat Muller zich evenwel aan de kans mocht blootstellen om groote verliezen te lijden. Als zijne luitenants gingen Tieleman van Eeuwijck en Jan Struijs mede, terwijl de baas-kaartenmaker Claes Pietersz de expeditie vergezelde om de Tjitaroem op te nemen. Duidt dit laatste reeds aan, dat de Regeering hare taak wat ernstiger ging opvatten, nog meer bewees zulks de aan Muller verleende volmacht om, indien alles meeliep, „ijmant van onse vertrouwste Javanen in een der best gelegen dorpen voorcerst te laten om 's Comp^s. gesagh over die lantstreecke te representeren”.

(1) Vergelijk Bijlage 6.

Muller vond echter den toestand in Krawang geheel veranderd. De hoofdregent Singaprabangsa was door Natamanggala vermoord met hulp van den tweeden Regent, Wirasaba, en waarschijnlijk ook van Ranga Gempol. De laatste wist zijn spel zoo goed te bedekken, dat hij voor den trouwsten aanhanger des Soesoehoenan's bleef doorgaan, maar Wirasaba maakte zich, ofschoon hij Natamanggala uitleverde, zoo verdacht, dat Muller het noodig achtte hem ter verantwoording naar Batavia mede te nemen. Als opvolger van Singaprabangsa erkende Muller diens broeder, en gaf aan hem en de verdere Hoofden eene instructie, die hun voorschreef, weggelooopen slaven naar Batavia op te zenden of wel te dooden en onderling in vrede te leven. Zij verklaarden tevens, als hun Souverein te erkennen den Soesoehoenan *en* de Compagnie. Reeds hier begon deze alzo op hare behoedzame wijze, met vermindering van alle plotselinge overgangen, zich achter den Soesoehoenan te verschuilen of met hem hand aan hand te gaan, tot tijd en wijle dat zij den grond vast genoeg onder hare voeten zou voelen om hem los te laten. Een vertegenwoordiger der Compagnie werd door Muller niet aangesteld, omdat geen der hem vergezellende Inlanders zich daarvoor wilde laten gebruiken; hij liet alleen eene prinsenvlag achter en keerde, na de benden muiters getuchtigd te hebben, in de eerste dagen van December met zijne troepen naar Batavia terug, tot groote ontstichting der Regeering, die gewild had dat eene sterkte zou worden gebouwd. Zij zag kort na Muller's terugkeer zich door nieuwe woelingen in Krawang genoodzaakt, eene tweede expeditie daarheen te zenden onder Struijs en Van Eeuwijk, met den bepaalden last tot het bouwen van eene schans te Tandjoengpora, aan de samenvloeiing van de Tjibebet en de Tjitaroem. Deze officieren vertrokken den 15^{en} Januari 1678, en eene maand later kwam de tijding dat de versterking was voltooid. Hendrik van den Eeden werd hier de eerste Commandant. Daar dit fortje de voornaamste verkeerswegen in het Krawang'sche beheerschte, nam van nu af het overwicht der Compagnie, voor wier troepen de waterweg daarheen steeds open was, belangrijk toe. Niettemin bleven er Balische benden gevestigd te Oedoegoedog aan den weg zuidoostwaarts en te Tjisero, aan dien uit het Bataviasche naar Tjiandjoer en de Preanger.

Al dadelijk in 1678 begon nu de Regeering maatregelen te nemen om over land een weg naar Tandjoengpora te „ontdekken”. Zij liet het Krawang'sche langzamerhand in kaart brengen en trachtte eene nederzetting der omwonende bevolking bij het nieuwe fortje uit te lokken en aldaar de Nederlandsche munt in omloop te brengen. Den Postcommandant werd tot plicht gesteld,

met zachtheid en beleid tegenover de bevolking op te treden, ja, voor eene korte poos werd een nieuwe geest zoo vaardig over G.-G. en Raden, dat dezen officier zelfs herhaaldelijk werd aanbevolen, zich op het dialect dier streken toe te leggen en het volkskarakter in studie te nemen, of, om het in den aartsvaderlijken stijl van die dagen uit te drukken, „haer taal en semmelachtige zeden soo wat te penetreeren”. Met de inlandsche Hoofden langs de Tjitaroem, de Tjibehet, de Tjipamingkis en de Bekasi trachtte de Regeering in persoonlijke aanraking te komen door hen tot een bezoek te noodigen onder belofte van goed onthaal en een geschenkje bij hun terugkeer.

Van Bantamsche zijde ondervond men in Krawang geenerlei tegenwerking. Des te meer had men elders met Sultan Ageng rekening te houden. Het was daarom wellicht niet te betreuren dat de stokoude G.-G. Maetsuijker, weleer (1) betiteld als „crocodil in de zee der manhaftigheid”, in het begin van Januari 1678 overleed, om vervangen te worden door Rijklof van Goens, die weliswaar niet meer de doortastende geestkracht toonde welke zijn naam beroemd had gemaakt, maar toch met de al te slappe en weifelmoedige politiek zijns voorgangers brak.

Een oorlog met Bantam bleef dit gansche jaar tot de waarschijnlijkheden behooren. Had Sultan Ageng beter inzicht bezeten zoowel in de beginselen waardoor de staatkunde der Compagnie werd beheerscht als in de verhouding van zijne macht tot de hare, dan had hij moeten begrijpen dat nu of nooit de onvermijdelijke kamp diende aangeboden. Door zijn met grooten ondernemingsgeest gedreven overzeeschen handel, die tot in het verre Sourate de markt voor de Compagnie bedierf en zelfs Batavia met ingevoerde lijnwaden overkropte, had hij het levensbeginsel der Edele Maatschappij aangedast. Zijne hoofdstad was daarenboven, voor zoover de schaarsche berichten een oordeel hieromtrent toelaten, een middelpunt geworden van het godsdienstig leven zijner geloofsgenooten in den Archipel, misschien wel door toedoen van den Makassaarschen Sheik Joesoef, een hadji van vorstelijken bloede, die al sedert jaren te Bantam vertoefde. Thans bood de oorlog in Oost-Java, de onrust op het schier-eiland Malakka en de oorlog van Nederland met Lodewijk XIV, welke herhaaldelijk geruchten van eene te verwachten Fransche vloot deed overwaaien, eene kans aan, die nooit terug zou keeren, om met eenige hoop op goeden uitslag zijne gehate naburen te bestrijden. Dat Sultan Ageng tegen een oorlog met de Compagnie opzag, behoeft ons niet te verwonderen. Immers deze kon in het

(1) Zie Dagregister 1666 p. 40.

ergste geval van achter hare onneembare wallen toezien dat Bantammers het platteland aflieden en plunderden. Groote kapitalen waren met de ontginningen der Ommelanden niet gemoeid; evenmin was de toevoer uit het binnenland voor de hoofdstad eene levenskwestie. Ter zee zouden enkele Nederlandsche schepen voldoende zijn om de gansche Bantamsche vloot weg te vegen. In het Jacatrasche was dus de Compagnie voor den inlandschen vijand vrijwel onaantastbaar. Maar thans had zij voor het eerst een groot deel van hare beperkte legermacht uitgezonden om in het nagenoeg onbekende binnenste van Oost-Java te oorlogen tegen een vijand, die in enkele maanden de overweldigende macht van Mataram hopeloos verslagen en den oppermachtigen Soesochoenan als een verstooteling uit zijne hofstad gejaagd had. Elke dag kon de tijding brengen dat de Nederlandsche troepen van de kust waren afgesneden, overhoop geworpen, verstrooid en vernietigd — en eene aanvulling der weinige honderden manschappen, die dan te Batavia zouden overblijven, was geheel afhankelijk van het verloop van den oorlog in Europa en het ongewisse binnenvallen der patriasche schepen. Was Sultan Ageng de man geweest waarvoor men hem wel heeft willen uitgeven, dan had hij in 1678 zijne gansche macht aan Troenodjojo's zijde in de weegschaal geworpen.

Gouverneur-Generaal en Raden beseften het gevaar volkomen. Voor een strijd met „desen mageren en schrobbigen Sulthan” alléén trokken zij minachtend de schouders op; met beleidvolle staatkunde streefden zij er intusschen naar, door onderhandelingen zijne aandacht af te leiden van het oorlogstoneel op Java's Oostkust, waar inmiddels met bewonderenswaardige energie en stoutheid de krijg werd voortgezet. Of Sultan Ageng nu Cheribon en de Preangerlanden tijdelijk aan zich wist te onderwerpen, was van ondergeschikt belang. Zoodra toch de Compagnie hare geheele macht vrij zou krijgen, kon zij hem binnen zijne vroegere grenzen terugwerpen en dan misschien ook de rekening met Bantam vereffenen, die men voorloopig hooger en hooger liet oploopen. Inmiddels trachtte de Regeering in den Soemedang'schen Rangga Gempol, dien zij als een voorvechter van haren bondgenoot, den Soesochoenan, geliefde te beschouwen, een steun te vinden tegen het aanwassen van het Bantamsche gezag in de Preanger.

Reeds in October 1677, nadat hij aan de Hollanders de kuststreken tot Indramajoe had geschonken, was aan Rangga Gempol hulp toegezegd tegen Bantam. In November beloofde hij in vage bewoordingen gehoorzaamheid aan de Compagnie, indien deze hem in Krawang wilde helpen. Den 3^{en} Januari

1678 werd ten gevolge van de dreigende houding van Bantam, dat troepen naar Tjileungsir had gezonden, besloten den burger Evert Jansz, die gewoon was op de noordkust handel te drijven, met eene geheime zending naar Soemedang te belasten, om de hernieuwing der wederzijdsche beloften te bewerken. In het laatst van Maart kwam deze afgevaardigde terug met de verzekering (1) dat Rangga Gempol, die middelerwijl herhaaldelijk om wapenen en ammunitie had verzocht, zijn woord zou houden. De hulp der Compagnie bestond in eenige schepen, die onder bevel van Jochem Michielsz voor de rivier van Pamanoekan werden gelegd om een aanval der Bantammers van de zeezijde te keeren. Rangga Gempol zelf weerde zich flink. Eene krijgsmacht, door Sultan Ageng over land tegen hem uitgezonden, werd door hem in Juni 1678 verslagen, het afgekapt hoofd van den aanvoerder naar Batavia gezonden, en tevens, alsof hij een onafhankelijk Vorst was, de toezegging gedaan dat hij zich geheel onder de Compagnie zou plaatsen, indien deze voortging hem te steunen. Hij was nu op het toppunt zijner macht en maakte daarvan gebruik om in de Mataramsche regentschappen, welke in 1641 waren gecreëerd, het oude Soemedang'sche oppergezag te herstellen. Toemenggoeng Tanoebaja van Parakamoentjang had zich reeds in Mei aan Bantam onderworpen. Deze schijnt door Rangga Gempol ongemoeid te zijn gelaten, maar Wiradedaha van Soekapoera, die sedert eenigen tijd bij Sultan Ageng hulp tegen hem had gezocht, werd door Rangga Gempol aangetast en moest naar Bantam vluchten; evenzoo verging het Wira Angonangon van Bandoeng, zoodat Rangga Gempol in Juli 1678 in een groot deel der Preangerlanden, waar sedert geruimen tijd niets van de Mataramsche souvereiniteit was bespeurd, als een zelfstandig Vorst optrad. Ja, toen de Soesoehoenan eindelijk een zijner hofgrootten uitzond om de westelijke regentschappen rond te gaan en tot trouw jegens den Opperheer aan te sporen, werd deze te Soemedang van zijn geloofsbrief ontlast en zoo kwalijk bejegend dat hij het hazenpad koos. Gouverneur-Generaal en Raden versterkten Rangga Gempol in zijn waan, door zijne aanspraken ook op Krawang, Pamanoekan en Indramajoe te erkennen. Zij begonnen echter de noodzakelijkheid te begrijpen, om vertrouwbaarder berichten aangaande het binnenland in te winnen. In Juli kregen daarom Jochem Michielsz en Vendrig Frederick Pols den last om, nadat de blokkade der rivier van Pamanoekan was opgeheven, met een troep krijgsvolk naar Soemedang te trekken teneinde aan Rangga Gempol het geschut en de ammunitie over te brengen waarom hij herhaalde malen

(1) Zie Bijlage 7

had verzocht, en tevens het land terdege op te nemen (1). Eerst in het midden van September kwam Jochem Michielsz te Batavia terug. De rapporten, achtereenvolgens door hem overgezonden, waren voor de Regeering eene openbaring. Zij begreep eindelijk, waarop Rangga Gempol's streven gericht was. Zelfs uit afgelegene streken had hij de bevolking naar zijne hoofdplaats doen verhuizen om zijn aanzien te vergrooten; ellende en hongersnood was daarvan het gevolg geweest; dit deerde echter den Regent weinig, die zich veroorloofde zelfs op den vorstelijken Zaterdag geregeld tournooispelen te houden; Michielsz was zeer goed ontvangen, doch toen de Pangeran ontwaarde dat hij geene machtiging meebracht om hem tot onafhankelijk Vorst te verheffen, had het weinig gescheeld of de vertegenwoordiger der Compagnie was met de zijnen in hechtenis genomen. In dat najaar verwoestte Rangga Gempol Soekapoera, sloeg daarop een nieuwen aanval der Bantammers af, die Pamanoekan hadden verbrand, en begon tot ergernis der Regeering in Krawang, vanwaar hij den zoon van Singaprabangsa gevankelijk wegvoerde, ja tot Tjileungsir den baas te spelen. Toen echter keerde de fortuin. In October bereikten onheilspellende geruchten het oor der Regeering. Tjiasem was door de Bantammers overmeesterd en de Regent, Rangga Gempol's broeder, naar de hoofdstad gevoerd en onthald; daarna rukten Balische benden onder Tjili Widara en Tjakrajoeda, waarbij zich de verjaagde Regenten Wira Angonangon en Wiradedaha aansloten, geleid door Bantamsche aanvoerders naar Soemedang, namen dit onder eene groote slachting in en verwoestten het, waarop ook het Krawang'sche werd geplunderd. De Soemedang'sche usurpator moest de vlucht nemen naar Indramajoe. Met zijne grootheid was het eens voor al gedaan, en Gouverneur-Generaal en Raden, die te voren zijn aangenomen titel van Pangeran Adipati hadden geëerbiedigd, begonnen hem nu eensklaps „Tommagon Ranga Gompoll" te noemen. Tot hulp van haar benarden bondgenoot had de Compagnie zeer weinig verricht. Op eene tijding dat er Bantamsche benden in de buurt van Tjileungsir waren verschenen, had in het laatst van October Kapitein Willem Hartsinck met den Amboneeschen Kapitein Jonker den last ontvangen, dezen aan te tasten, zich vervolgens met de Baliërs te Oedoegoedoeg te vereenigen, die thans welgezind heetten, en Soemedang te hulp te snellen. Bovendien waren naar Indramajoe, dat door Bantammers was afgeloopen, Couper en Jochem Michielsz gezonden die hen wisten te verdrijven en er eene versterking „Bantams Bril", bouwden. Er werd bepaald dat zij zouden worden gevolgd door

(1) Zie Bijlage 10.

Kraëng Bisei, den gewezen Vorst van Gowa, die, door de bondgenooten der Compagnie uit zijne hoofdstad verdreven, met eene bende Makassaren naar Batavia was getogen en zich thans liet gebruiken om zijne geloofsgenooten te bestrijden. Nadat echter de zekerheid was verkregen dat Soemedang verloren was en er kwade berichten van Java's Oostkust waren binnengekomen, liet men het landlegertje ten spoedigste terugkeeren en ontving ook Couper te Indramajoe bevel, geene tochten landwaarts in te ondernemen.

In het laatst van 1678 bleef derhalve Sultan Ageng in het bezit der Preangerlanden, waar eene schromelijke verwarring heerschte (1), doch met helder inzicht schreef de Regeering aan Caëff, den Bantamschen Resident, dat zij dit verlies van gering belang achtte, als slechts de troepen der Compagnie op Java's Oostkust mochten zegevieren.

Kon de oorlogspartij te Bantam, die onder leiding van Pangeran Kidoel den Sultan steeds tot een forsich optreden poogde aan te zetten, dat weinig met zijne voorliefde voor handel en paleisbouw strookte, op een schijnbaar succes bogen, op diplomatiek terrein werd Bantam in 1678 jammerlijk geslagen. Tegen het breed opgezette en fijn berekende spel van G.-G. en Raden was de Oostersche gladheid der Bantamsche hovelingen in geen deele opgewassen. De beste kaarten had Sultan Ageng uit de hand gegeven toen hij toeliet dat de Compagnie in zake de Mataramsche troonsopvolging de verdedigster werd der legitimiteit. Van den invloed, dien Speelman op den jongen Soesoehoenan had verworven, werd nu een meesterlijk gebruik gemaakt. Had de Regeering zich tegenover Sultan Ageng eerst genoodzaakt gezien, het verbond, in 1646 met Mataram gesloten, tot verklaring van haar optreden in het belang des Soesoehoenan's aan te voeren, Speelman had van dezen Vorst eene volmacht weten te erlangen om tegen Troendjojo te oorlogen of met hem te contracteeren, zooals dat het best zou uitkomen, en door nu aan deze acte eene zeer wijde strekking te geven, die door Amangkoerat geenszins was bedoeld, kon de Compagnie den ouden naam van Mataram naar welgevallen gebruiken tot bereiking harer eigen plannen.

In de eerste plaats had zij het oog op Cheribon, waar behalve Bantamsche invloed ook het oprichten van eene Engelsche factorij gevreesd werd. De Pangeran's van dit gewest, die ten gevolge van vroegere kwade behandeling heftig op het Mataramsche vorstenhuis gebeten waren, hadden zich, zooals wij zagen, bij Sultan Ageng gevoegd en ook Soemedang bedreigd. In Juli 1678

(1) Zie de Bijlagen 11 en 12.

had dit eene zending van Jacob van Dijck naar Cheribon ten gevolge om hun het ongenoegen der Compagnie voor oogen te houden, wanneer haar bondgenoot mocht worden aangerand. Doch het bleek spoedig dat deze zwakke Vorsten, wel verre van aanvallend op te treden, niets liever wenschten dan met vrede te worden gelaten, dat zij slechts noode den overmoedigen toon van Sultan Ageng verdroegen en veel te lijden hadden van stroopende Bantammers, zoodat Couper reeds in December 1678 uit Indramajoe wist te melden dat, wanneer de Compagnie slechts bereid en in staat was om Cheribon te beschermen, dit laatste zich eerder bij haar dan bij Bantam zou aansluiten. Ondanks den nauwen band, die de wederzijdsche potentaten, allen naneven van Soesoehoenan Goenoengdjati, had behooren te vereenigen, leed dus ook hier Sultan Ageng's politiek schipbreuk door zijn gebrek aan inzicht en zelfbeheersching. Gedurende het geheele jaar 1678, dat voor de ontwikkeling der nieuwe machtsverhoudingen op het eiland Java van beslissenden invloed is geweest, bleef hij bij vlagen en buien de Compagnie met zijn vorstelijken toorn dreigen, wanneer zij in West-Java hare oude staatkunde van non-interventie zou verlaten. Stroopende benden zoowel als rondzwerfende zeeschuimers, eerder door de oorlogspartij dan door den Sultan zelf uitgezonden, zetten aan zijne bedreigingen zekere kracht bij, doch G.-G. en Raden wisten door onderhandelingen, die tot geen afdoend resultaat konden leiden omdat de Nederlandsche zaakgelastigden nooit van eene behoorlijke volmacht werden voorzien, het uitbarsten van zijn wrok gedurig te voorkomen. In Januari was Van Dijck naar Bantam vertrokken, meer om het terrein te verkennen en op bescheiden wijze te verstaan te geven dat de Compagnie althans hare oude jurisdictie vrij van Bantammers wenschte te houden, dan om den grond te leggen tot eene overeenkomst. Van Dijck zag spoedig in, dat de Sultan tot oorlog ongeneigd was en het hoofd vol had van zijne bouwplannen te Tirtajasa. In Augustus ging hij andermaal om de verzekering over te brengen, dat de Regeering geenszins het voorneemen koesterde om Cheribon te beoorlogen, zooals te Bantam geloofd werd. Intusschen stelde Sultan Ageng den eisch dat de Mataramsche landen vrijelijk hun eigen heer zouden kiezen, maar door brieven vol fraaie betuigingen wist de Regeering deze zaak van de baan te schuiven. In November en nogmaals in December werd de weinig officieele persoon van den bottelier Huijg Booij, die een fraaien mondvol Maleisch sprak, hofwaarts gezonden teneinde de opnieuw opvlammende boosheid des Sultans tot bedaren te brengen; al werd de oorzaak van diens grimmigheid niet weggenomen, het doel, eene uitbarsting

te voorkomen totdat in Oost-Java de beslissing verkregen zou zijn, werd door de Regeering ten volle bereikt.

Tegen de strooperijen, binnen het Jacatrasche door rondzwerfende benden gepleegd, nam zij eene defensieve houding aan. Reeds in Januari 1678 hadden zich Bantammers te Tjileungsir vertoond. Toch kregen Tieleman van Eeuwijk en Struijs bij hun tocht naar Krawang den last mede, zich in geen gevecht met hen in te laten. In Maart werd eene expeditie onder Muller naar Moewaraberes, het kruispunt der wegen aan den voet van het gebergte, uitgezonden om de veiligheid dier streken te herstellen en het land op te nemen, waartoe ook de kaartenmaker meeging (1); in Mei vertrok eene nieuwe expeditie onder Hartsinck en Muller „om alsoo ervarentheijt en kennisse der landen, wegen, situatien etc. te becomen” (2).

Mocht de Regeering ook weinig lust gevoelen, de haar afgestane landen tot de rivier van Pamanoekan te aanvaarden, zij was thans vastbesloten, zich in de oude „Jacatrasche jurisdictie” tot de Zuidzee, ondanks alle tegenwerking van Bantamsche zijde, te handhaven, en zag met groote voldoening dat het belangrijkste dorp benoorden het gebergte, de Mataramsche kolonie Tjileungsir, in Februari de opperhoogheid der Compagnie erkende. Het bleek geene lichte taak, deze landen min of meer van kwaad volk te zuiveren. De soldeniers der Compagnie, blootsvoets, slecht verzorgd en ondoelmatig bewapend, waren zóó weinig berekend voor groote tochten door bosschen en rivieren, over berg en dal, dat men soms om hen te sparen slechts vier uur per dag kon marcheeren, twee in de morgen- en twee in de avondkoelte, en toch gewoonlijk groote zickentransporten moest afzenden. Maar de Regeering begreep, dat de langjarige onverschilligheid voor de zaken harer binnenlanden uit den tijd was, en zij bleef consequent op de nieuwe baan voortschrijden. Evenzoo werden de kusten van Bantamsche zeeschuimers gezuiverd, doch steeds vermeed men, den vijand als Bantammers aan te duiden. Zij heetten, om den schijn van goede verstandhouding met Sultan Ageng te redden, boosdoeners of „Kিদolcezen”, die men zich verplicht zag uit den weg te ruimen. En mochten nu G.-G. en Raden hier en daar, zooals in het Soemedangsche, eenig échec lijden, over het algemeen hadden zij reden tot groote tevredenheid over hetgeen in dit jaar van breedere staatkunde was bereikt. Het thans betreden pad was vol groote gevaren geweest. Nog in het laatst van November 1678 getuigde eene redevoering, door Rijklof van Goens in Rade gehouden, van den

(1) Zie Bijlage 8.

(2) Zie Bijlage 9.

uiterst hachelijken toestand, waarin de Compagnie door hare overmatige krachtsinspanning in verre en bijna onbekende oorden was geraakt — doch eene maand later gaf de tijding der verovering van Troenodjojo's hoofdstad Kediri aan de politiek van Speelman, die steeds op doorzetten en volharden had aangedrongen, eene schitterende rechtvaardiging. Zoo eindigde dit jaar met triomfeerend kanongebulder van Batavia's wallen — Bantam was, zonder nog een schot met de Nederlandsche troepen te hebben gewisseld, volkomen geslagen.

Het nieuwe jaar, 1679, bracht niet veel verandering.

Sultan Ageng hield zich kalm en liet de zaken op haar beloop. In plaats van oorlogsgeruchten briefde de Resident te Bantam geregeld berichten over omtrent de steeds hooger rijzende onmin tusschen den ouden Vorst en den troonsopvolger. De onophoudelijke kwellingen, die de Compagnie van Bantamsche zijde nog altijd te verduren had, konden met goeden schijn aan wrokkende leden der Sultansfamilie worden toegeschreven, op welke men, om een casus belli te vermijden, aannam dat door den Sultan geen invloed kon worden uitgeoefend. De houding der Compagnie tegen haar westelijken nabuur bleef, althans te lande, zuiver defensief. De Resolutiën der Regeering ademden niets dan lankmoedigheid en zelfbeheersching, te bewonderenswaardiger, omdat de Landvoogd persoonlijk vast overtuigd was dat Bantam behoorde te worden verdelgd, en de Directeur-Generaal Speelman er waarlijk de man niet naar was om de Compagnie veel onder den neus te laten peuteren; integendeel, sedert lang wenschte hij niets vuriger dan de Bantammers, zooals hij dat noemde, „op de huid te kloppen“.

Aanleiding daartoe gaven dezen te over. In Januari verschenen plunderende benden aan de Maroenda en in het Angkee'sche; in Mei kwam bericht dat de loge te Indragiri door hen was afgeloopen; in Juli plunderden zij Tjiprage in het Krawang'sche; in November overvielen zij even buiten de reede een Compagniesvaartuig, verbrandden Tjiasem en bedreigden Indramajoe; in December vertoonden zij zich weder bij de Angkee, en trokken ondanks vroegere protesten opnieuw door 's Compagnies gebied naar Soemadang. Het bendevoofd Tjili Widara, door Sultan Ageng in de plaats van Rangga Gempol gesteld, schijnt door dezen in het laatst van Mei uit zijne hoofdplaats verjaagd te zijn, doch heroverde haar weldra en strekte zijne plundertochten tot Pamanoekan, Cheribon en zelfs Tegal uit, waar hij Losari verbrandde. Ook in Krawang bleef het niet rustig. Wirasaba, die, ondanks

Cornhowman

zijne meer dan verdachte houding tijdens de vermoording van zijn mederegent, in het bestuur was gelaten, deed met een troep Makassaren een aanval op de schans te Tandjoengpoera, welke gelukkig werd afgewezen.

De tegenmaatregelen der Regeering bestonden in kleine expedities (waaronder ook eene den kant van Tanggeran uit (1), dat eene schuilplaats van menschendienven en weggehoopen slaven was) om het Jacatra'sche schoon te houden. Kapitein Jonker met zijn volk betrok opnieuw zijne vroegere woonplaats aan de Maroenda; de buitenfortjes en het eiland Onrust werden versterkt en op Purmerend, waar men bezig was een leprozenhuis te bouwen, eene bezetting gelegd. De noorderstranden liet men voortdurend bekruisen door eene flottille, eerst onder Couper, daarna onder Jochem Michielsz, waarbij in Augustus eene Makassaarsche afdeling en in het laatst van December ook de Makassaren van Kraëng Bisei werden gevoegd, die thans, nu men hem noodig had, met groote beleefdheid behandeld werd en zelfs eene Nederlandsche lijfwacht kreeg. Wirasaba, op wiens hoofd eerst een prijs was gesteld, werd spoedig weer in genade aangenomen en bleef als te voren Regent, doch tevens werd Singaprabangsa's zoon tot opvolger zijns vaders als „Hoofdregent" van Krawang benoemd met den titel Toemenggoeng Panatajoeda. Steeds bleef de Regeering er op bedacht, de Hoofden aan de Tjitaroem en Tjibehet nauwer aan zich te verbinden, de zaken aldaar te regelen en het land beter te leeren kennen. In Tjiasem stelde zij een Bataviaschen Balinees tot Regent aan met den titel Ngabehi Kartajoeda; hij werd echter door de Bantammers genoodzaakt met de zijnen naar Indramajoe te vluchten. Met de Preangerlanden echter bemocide zich de Regeering niet, na eene zwakke poging in Januari 1679 om Soemedang te hernemen. Ranga Gempol bleef, beroofd van allen luister, te Indramajoe verblijf houden. In het binnenland breidde Bantam zijn gezag uit en in Cheribon behield het nog altijd veel invloed. De tergingen der Bantammers werden zoo goed het ging geïgnoreerd. Ter zee echter trad de Compagnie, onder voorwendsel dat het slechts zeeschuimers waren die de kusten onveilig maakten, met groote hardheid op. Verdachte Bantamsche vaartuigen werden aangetast en veelal uitgemoord en naar Batavia opgebracht, waarbij het natuurlijk moet zijn voorgekomen dat vreedzame visschers of handelaren de slachtoffers werden der ruwheid en plunderzucht van het losbandige scheepsvolk. De verbittering in Bantam klonm hierdoor met den dag. Eindelijk, in het laatst van April 1680,

(1) Zie Bijlage 13.

Priangan.

deed het afloopen van eene handelsprauw door 's Compagnies oorlogsvaartuigen eene crisis ontstaan. De oorlog was op het punt uit te barsten, eene vloot zou door Sultan Ageng worden uitgerust, G.-G. en Raden hadden reeds maatregelen genomen om de in Straat Soenda kruisende scheepsmacht te versterken — toen den 8 Mei 1680 een gezantschap van den jongen Sultan verscheen, dat alle ongerustheid terstond wegnam.

Wat de aanleiding tot dezen plotseligen ommekeer is geweest, zou duidelijker zijn, wanneer niet de Compagnie in Willem Caeff, den Bantamschen Resident, een agent had bezeten, die in geen deele berekend was voor zijne taak en nooit recht begreep wat aan het hof omging. Zooveel staat vast dat Abdoel Kahar, de Bantamsche troonsopvolger, gedurende het jaar 1679 steeds den oorlog had tegengehouden, geheel in strijd met de wenschen der partij waarvan de Rijksbestierder en de Pangeran's Kidoel en Poerbaja de hoofden waren, en dat hij reeds in Maart 1680 aanraking zocht met G.-G. en Raden. Sultan Ageng had zich, naar het schijnt, te Tirtajasa niet veel met de politiek bemoeid en de oorlogspartij haren gang laten gaan, doch deinsde op het laatste oogenblik voor de breuk met de Compagnie terug. Reeds jaren te voren had hij den troonsopvolger een belangrijk aandeel in het rijksbestuur gegund; nu de storm, die zoo lang gedreigd had, met volle woede zou losbarsten, gaf hij dezen het roer geheel over om aanstonds den koers te doen veranderen en zelf in stille afzondering te midden zijner uitgestrekte ontginningen de rest zijner dagen in het door hem gebouwde paleis te slijten.

Of de Bataviasche Regeering met deze geheel onvoorziene omkeering bijster ingenomen was, mag zeer de vraag heeten. Men had zich al lang vertrouwd gemaakt met de gedachte dat een oorlog met Bantam onvermijdelijk, ja noodzakelijk voor het welvaren der Compagnie was — nu trad de Vorst, tegen wien men, als de tijd daar zou zijn, de ernstigste grieven te berde kon brengen, van het staatstoneel terug, om plaats te maken voor een opvolger, die geruimen tijd zich velerlei tegenwerking had getroost om tot eene betere verstandhouding met de Nederlanders te geraken. Al bracht de Regeering hare geringe uitgelatenheid over de zending van Sultan Hadji niet onder woorden, metterdaad legde zij het er op toe om door talmerijen en uitvluchten het gezantschap, dat vrede en de hernieuwing van het vorige contract beoogde, te doen mislukken. Zij slaagde daarin gemakkelijk en gaf aldus tevens aan de Bantamsche oorlogspartij een wapen in handen tegen den jongen Sultan, wiens eerste optreden tot een zoo vernederend fiasco had geleid. Wel

zonden nu G.-G. en Raden op hunne beurt gezanten naar Bantam, maar zij lieten door dezen eischen overbrengen, die alleen door een voorspoedigen oorlog te rechtvaardigen zouden zijn geweest en waaraan door Sultan Hadji ook met den besten wil niet kon voldaan worden. Het gevolg was, dat de verhouding tegenover Bantam in statu quo bleef. Er was noch oorlog noch vrede, maar van weerszijden werden voortaan vijandelijkheden tegengehouden. De Compagnie kon, wanneer zij het oogenblik gekomen achtte, een of ander geschilpunt opwerpen dat noodzakelijk tot oorlog moest leiden — en Sultan Hadji zou zich wellicht vroeg of laat gedwongen zien, om tegen de nationale partij in zijn rijk hulp te zoeken bij zijne naburen.

Werd aldus met schrander overleg de toekomst voorbereid, reeds in ditzelfde jaar 1680 behaalde de Compagnie groote voordeelen. In Januari waren de Bantammers, die Indramajoe benauwd hadden, vandaar verdreven. Dit had de Cheribonsche Vorsten genoodzaakt meer dan te voren, kleur te bekennen. Zij wefelden en draalden zoolang mogelijk, doch ongeveer gelijktijdig met de bestuursverandering in Bantam wierpen zij zich, toen de Regeering hun een ultimatum stelde, in hare armen. Sultan Sepoeh, die hiertoe het eerst bereid was, beoogde daarbij, met den bekrompen najver die de leden van dit vorstenhuis altijd gekenmerkt heeft, in de eerste plaats om ten koste zijner jongere broeders met deze verandering zijn voordeel te doen. Al dadelijk besloot thans de Regeering „dat lant en volck nu niet weder ten eersten te verlaten”, en liet er eene versterking oprichten die den naam „de Bescherming” kreeg. Weldra, toen haar de onderlinge jalouzie der Sultans en hun haat tegen het huis van Mataram voldoende waren gebleken, nam zij als grondbeginsel aan, dat die Vorsten zouden zijn „vrije Princen, dogh egther onder het hooger gesagh ende de protexie van de Compagnie, en onvermindert het respect van den Sousouhounangh als haeren oudsten broeder en meerder”, terwijl een met hen te sluiten monopoliecontract de Engelschen vandaar zou weren.

Het springt in het oog dat G.-G. en Raden op deze wijze de belangen van hun bondgenoot, den Soesoehoenan, die in Cheribon evenzeer de feitelijke opperheer was als bijvoorbeeld in Soerabaja en volstrekt niet van zins was gebleken om zijne rechten prijs te geven, zeer slecht behartigden. Ter verdediging van haar eigenmachtig optreden in het Cheribonsche kon de Regeering behalve de volmacht, door Tegalwangi aan Speelman verleend, alleen aanvoeren dat Amangkocrat eenige jaren geleden in zijn bittersten nood, toen zijn gezag bijna nergens meer erkend werd, had geschreven dat, wanneer Cheribon

toch voor hem verloren was, hij nog liever de Nederlanders daar zag dan de Bantammers. Uit de nietigheid dezer motiveering wordt het duidelijk, dat de Compagnie het recht van den sterkste wilde doen gelden om die vruchtbare gewesten, alwaar door de zwakheid en tweedracht der Vorsten de mogelijkheid van zelfbestuur uitgesloten was, zoo niet te annexeren, dan toch geheel aan haar invloed te onderwerpen. Het heette daarbij dat de Cheribonsche Sultans zelf om de bescherming der Compagnie hadden verzocht.

De Bantamsche aanspraken op Cheribon werden door Sultan Hadji niet dadelijk losgelaten, doch men behoefde daarmee geen rekening te houden nu de benden, die deze streken geteisterd hadden, waren gevlucht of teruggeroepen. Ook uit Soemedang moesten zij thans wijken. Tjili Widara kwam in October 1680 te Bantam aan: een troep Makassarers, die tegen hem was uitgezonden, had hem te Pagaden ontmoet en bij minnelijke schikking bewogen het land te ruimen. Wira Angonangon schijnt hem te zijn gevolgd. Een vijand der Compagnie was deze Bandoeng'sche Regent niet geweest; de overmoed van Rangga Gempol had hem tot de Bantammers gebracht, en diens te verwachten terugkeer dreef hem thans het land uit. Wiradedaha van Soekapocra, die nog meer van Rangga Gempol had te lijden gehad, verscheen in October 1680 te Cheribon, nadat zijne hoofdplaats opnieuw was verbrand, thans door een Demang of Depati Galonggang, die door Pangeran Poeger, den broeder van den Soesoehoenan en mededinger naar diens troon, tot Hoofd over de Preangerlanden was aangesteld. Er bleef dus in de binnenlanden nog groote verwarring heerschen, terwijl bij de Regenten een verlangen naar zelfstandigheid begon merkbaar te worden. Teneinde een begin van orde te scheppen kreeg nu Jochem Michielsz bevel, van Cheribon op te rukken. Deze nam Depati Galonggang gevangen en trok in Maart 1681 opnieuw van Tjiasem naar Krawang, waar hij met Van den Eeden de zaken regelde en de Baliërs terugdreef. Jacob van Dijck, die op nieuwjaarsdag van 1681 naar Cheribon vertrok om namens de Regeering den Sultans een contract ter teekening aan te bieden, zou bovendien op zijne terugreis de kustlanden tusschen Cheribon en Batavia bezoeken om regelingen te treffen, waardoor de landbouw en de houtkap zouden worden bevorderd en vrede en eendracht hersteld en gehandhaafd. De post te Indramajoe werd thans opgeheven. Men liet bij voortdurend schepen bij dien hoek kruisen, doch voor Bantamsche aanvallen op den vasten wal was zoo weinig bezorgdheid meer, dat ook het fort te Cheribon alleen bezet bleef omdat de Sultans daarop gesteld waren.

Van Dijk's zending had duurzame gevolgen.

Met vreugde teekenden de Cheribonsche Vorsten, door G.-G. en Raden als zelfstandige prinsjes behandeld, het hun voorgelegde contract, dat hen van „vassalen en onderhorigen” tot „bondgenoten en vrienden” des Soesoehoenan's maakte, dien zij echter beloofden als hun meerdere te zullen blijven erkennen — eene clause, welke alleen bedoelde de gevoeligheid van den Opperheer, wiens wenschen bij het sluiten dezer verbintenis geheel niet in aanmerking waren genomen, min of meer te temperen. De Compagnie vergenoegde zich in Cheribon met de rol van beschermheer over een zwakkeren bondgenoot. Bij het groote overwicht echter, dat zij evenzeer ten gevolge van de politieke verhoudingen op het eiland Java en de onderlinge twisten der Cheribonsche Sultans als door het garnizoen in haar fortje te aller ure kon doen gelden, temeer nu de muur om Cheribon werd afgebroken, was het haar mogelijk, aan dit beschermheerschap elke beteekenis of uitbreiding te geven die met hare belangen zou strooken. Onder de verdere bepalingen van het contract verdient vooral die onze aandacht, waarbij de Sultans zich verbonden, de peper hunner landen uitsluitend aan de Compagnie te verkoopen „tegen basaarsprijs”, of wel, bij levering te Batavia, tegen den prijs die aldaar aan anderen betaald werd. Eene overeenkomstige verplichting namen zij op zich omtrent den verkoop van hout, rijst, suiker en andere producten, wanneer de Compagnie aan die handelswaren behoefte mocht hebben.

Niet alleen echter dat Van Dijk deze overeenkomst tot stand bracht: hij had te Cheribon eene samenkomst met nagenoeg alle Preanger-Regenten, nam hun een eed van trouw af aan den Soesoehoenan *en* de Compagnie, spoorde hen evenals de Regenten der noordkust tot de cultuur van rijst en peper en het kappen van hout aan, en regelde hunne aangelegenheden voor zoover dat mogelijk was. In plaats van Wira Angonang, den naar Bantam gevluchten Bandoeng'schen Regent, stelde hij den Demang van Timbangan-ten aan. Galonggang werd geplaatst onder den Patih van Parakanmoentjang. Ranga Gempol keerde naar Soemedang terug en herbouwde zijne hoofdplaats, doch eene nieuwe poging van hem om zich gezag over Bandoeng aan te matigen werd onmiddellijk gefnuikt. Kartajoeda van Tjiasem begon zijne verstrooide onderhorigen weer te verzamelen, en overal scheen het voor langen tijd „pais en vree” te zullen blijven, nu de in de bovenlanden gevestigde Baliërs vooral door de belofte van pardon voor de Compagnie gewonnen leken, en in de eerste dagen van Januari 1682 ook de tijding te Batavia

aankwam, dat Couper de laatste vonken van het oorlogsvuur in Midden-Java had uitgetrapt door de vernietiging der benden van den partijganger Namroed.

Eene maand later stak echter geheel onverwacht een storm in het Westen op.

Den 10^{en} Februari kwam de Bantamsche Resident Caëff de mare overbrengen dat de verbittering, die zoo lang tusschen Sultan Ageng en zijn zoon, den regeerenden Sultan Abdoel Kahar (Sultan Hadji), had bestaan, het Bantamsche rijk in lichter laaie had gezet; dat de jonge Vorst in nood verkeerde en nergens hulp kon vragen dan te Batavia. Daarmee legde hij dus het lot van zijn rijk in de handen der Compagnie.

Eindelijk was dan het oogenblik aangebroken, waarnaar reeds Coen bij de stichting van Batavia had gereikhd. Naast de Nederlandsche koopstad mocht geen handeldrijvend Bantam bestaan; zijn val had slechts eene kwestie van tijd kunnen zijn. Had Coen echter in 1619 geschreven: „die peer is nog niet rijp”, in 1682 was de volheid der tijden gekomen en het ontbrak aan geen gretige handen om de vruchten te plukken, wier wasdom al die zestig jaren van voor- en tegenspoed met onverstoortbaar zelfbedwang was gadegeslagen en bevorderd. De trotsche spreuk van het roemruchte Batavia

Hic sedet et domitis leo Belgicus imperat Indis

zou nu na Bantam's val tot waarheid kunnen worden.

Het ligt niet op onzen weg, het verloop der Bantamsche troebelen en den gang van den nu uitbrekenden oorlog, door De Jonge's meesterhand op het doek gebracht, met onvaste veder na te schetsen. Wij mogen die gebeurtenissen hier alleen aanroeren voor zooverre zij van belang werden voor de ontwikkeling en de uitbreiding van het gebied der Compagnie.

Hierboven zagen wij, dat de rivier van Tanggeran van oudsher voor de westgrens der zoogenaamde Jacatrasche jurisdictie had gegolden. Inderdaad echter was nog in 1682 de ontginning en zelfs de verkenning der Ommelanden niet veel verder voortgeschreden dan de Angkeë. Bewesten deze rivier begon het oerwoud, „wilde en woeste bosschagies, die tot nog toe vermits derselver ontoegankelijkheit voor de onse gesloten zijn gebleven”, zooals de Regeering het uitdrukte. Had men te voren ettelijke malen dit terrein oppervlakkig doen onderzoeken, nu men eens voor al met Bantam ging afrekenen was een der eerste maatregelen, waarop ook Sultan Hadji aandrong, eene legerafdeeling onder Kapitein Willem Hartsinck en de Luitenants Johan Ruijs en Frederick Pols uit te zenden, om feitelijk bezit te nemen van deze

westerlanden en daarna zoo mogelijk de grens over te trekken. Met verbaazende bezwaren hadden deze troepen te worstelen. Waar men heden in eene morgenwandeling het vriendelijke Tanggeran bereikt, kon Hartsinck eerst na acht dagen zwaren arbeid melden, dat hij „met de voortroepes tot op een uur-tje na aan de revier van Tangerang was geadvanceert en vermeende nu haast door 't wilde bosch te sullen geraacken". Er verliepen nogmaals vijf dagen eer hij tegenover het aan den linkeroever gelegen Bantamsche dorp de Tjisadane bereikte en eene versterking kon opslaan. Voor het geregeld opvoeren van benooidgheden bleek het onvermijdelijk, bij de Angksee een tusschenpost op te richten en met oncindige moeite een weg door den moerassigen boschgrond aan te leggen, waartoe Kapitein Herman Egberts, later vervangen door Herman Dirksz Wanderpoel, werd aangewezen, terwijl Luitenant Johan Maurits van Happel met eene grootendeels uit Baliërs bestaande afdeeling te Soengeitiga post vatte. In Mei leden de Bantammers aan de oostzijde der rivier twee nederlagen; vele dorpen aldaar werden door de onzen verbrand. De vijand verliet daarop Tanggeran, Hartsinck stak de rivier over en veegde den benedenloop schoon, maar Van Happel en Ruijs, die de rivier opwaarts ageerden, werden kort daarna op hunne beurt geslagen en tot den terugtocht genoopt. Over het algemeen vlotte de veldtocht zeer slecht, ofschoon herhaaldelijk belangrijke versterkingen werden gezonden. Eerst toen de manschappen, in het najaar door de patriasche schepen aangebracht, eene behoorlijke oefening hadden ontvangen en men daardoor in staat was geraakt, nieuwe troepen naar de Tjisadane te zenden, kon men er aan denken den te Kademangan verschansten vijand aan te grijpen. Maar zelfs toen duurde het nog eene maand en moest nogmaals versterking worden nagezonden, voordat in de eerste dagen van December deze veste genomen werd. Van hoeveel gewicht dit behaalde voordeel was, bleek vooral, toen een paar weken later de Nederlandsche hoofdmacht er in slaagde bij Tanara te landen. Sultan Ageng, door den val van Tanggeran en Kademangan ook in den rug bedreigd, gaf Tirtajasa prijs en zocht zijn heil in de vlucht naar het binnenland, in den ijdel wan dat Europeesche troepen hem daarheen niet zouden volgen.

Nu begon eene jacht, die in de Nederlandsch-Indische krijgsgeschiedenis hare weerga zoekt, vóór Hans Christoffel daarin zijn naam schreef.

Met den ouden Sultan waren de hoofden zijner partij, de Pangeran's Kidoel en Poerbaja en de Makassaarsche Sheik Joesoef uitgeweken, gevolgd door honderden hunner aanhangers met vrouwen en kinderen. Van Sultan

Hadji, een Oostersch wreedaard, die zelfs op zijns vaders hoofd een prijs had gesteld, was geen genade te hopen. Zoo vlood men dan, in verschillende troepen verdeeld, de Tjisadane volgend naar het gebergte, nagezet door Van Happel met zijne Baliërs en eenige Nederlandsche soldaten. Het doel der vluchtingen was, achter den Salak en den Gedeh om oostwaarts door de Preanger naar Banjoemas te ontkomen. Door den voorsprong dien zij hadden gelukte het hun, ondanks den langen nasleep hunner noncombattanten en de nijpende ellende, die zij in de wildernis te verduren hadden, zich in den bovenloop der Tjikaniki aan de vervolging te onttrekken. Van Happel, die in het woeste gebergte, dat op enkele plaatsen door middel van rotan's moest worden beklommen, getracht had hun den pas af te snijden, zag zich in het begin van Februari door honger genoodzaakt terug te keeren. Eenige weken later viel echter de oude Sultan, die naar het schijnt een anderen weg had ingeslagen, in handen van zijn verbitterden zoon.

Spoedig na zijn terugkeer te Batavia trok Van Happel opnieuw uit, thans onder het hooger gezag van Kapitein Johan Ruijs. Uit het Tanggeran'sche marcheerden zij oostwaarts naar Tjileungsir, Van Happel steeds ver vooruit, terwijl zijn chef en de hoofdmacht met langzamen spoed volgden. Te Tjikalong gekomen, vond men den vijand zuidwestwaarts geposteerd in de buurt van Tjiandjoer. De onzen rukten nu zuidwaarts naar Tjikondang, sneden Joesoef den pas af en versterkten er zich met eene groote legermacht van Preangerlieden onder aanvoering hunner Regenten, terwijl Vaandrig Hans Kock, aan de Tjisadane geposteerd, een terugkeer naar Bantam onmogelijk maakte. Aldus in het nauw gebracht nam de Makassaarsche priester het stout besluit, over het woeste zuidergebergte naar de zeekust te rukken. Hij slaagde er in, Van Happel, die opnieuw poogde hem te voorkomen, vooruit te blijven en in Juli de zuidkust te bereiken, alwaar hij langs het strand voorttrok naar de Tjitandoewi. Aan deze rivier werd gedurende de laatste maanden van 1683 door beide partijen gemanoeuvreed zonder dat het tot eene beslissing kwam. Eindelijk gelukte het aan den hoofdtroep des vijands, dicht bij Bandjar over de rivier te geraken, doch hij werd op den voet gevolgd door Luitenant Eijgel en den Amboneeschen officier Zacharias Bintang, die hem spoedig inhaalden en totaal versloegen. Pangeran Kidoel en een groot aantal der zijnen lieten hier het leven. Joesoef vluchtte, van allen verlaten, naar een ontoegankelijken schuilhoek, doch werd door Van Happel's toedoen in de eerste helft van December 1683 genoopt zich over te geven.

Zoo werd na een jaar van ontbering, inspanning en strijd het doel bereikt, eene oplaaiing van het Mohammedaansch fanatisme te voorkomen, en wel vooral door de toewijding en den tact van den verdienstelijken Johan Maurits van Happel. In ballingschap aan de Kaap overleden, wordt Sheik Joesoef nog ten huidigen dage als een heilig man vereerd door de Slamajers, afstammelingen der Compagniesbandieten van Malcisch ras; zijn graf trekt op gezette tijden scharen bedevaartgangers -- Van Happel's zerk ligt vergeeten op Tanahabang,

Quandoquidem data sunt ipsis quoque fata sepulcris.

Het leek eene geringe taak, nu nog Pangeran Poerbaja te vatten, die weder naar het Westen gevlucht was en door eene bende inlandsche wapendragers onder den Balischen Luitenant Soerapati werd nagezet. Om hem den weg naar het Bantamsche af te snijden trok nu de Postcommandant van Tandjoengpoera, Willem Kuffeler, een Geldersche totok, naar Tjikalong, waar hij met Soerapati samentrof en Poerbaja zich eveneens vervoegde. Doch Kuffeler's onhandig optreden en ruwheid (hij had een Bewindhebber tot neef en voelde zich wat veel) maakten dat niet alleen Poerbaja weder de vlucht nam, maar dat ook de door Kuffeler verongelijkte en diep beleedigde Soerapati de versterking in Tjikalong aanviel, eenige Nederlandsche soldaten doodde en den Vaandrig tot den aftocht naar Tandjoengpocra noodzaakte. Wel gaf Poerbaja zich kort hierop andermaal gevangen, waarna hij binnen het Kasteel werd geïnterneerd, maar in Soerapati, die langen tijd met eene bende zijner landslieden in de bovenlanden had gehuisd en zich eerst onlangs aan de Compagnie had overgegeven om in haar dienst te treden, hadden de nog rondlopende Bantamsche uitgewekenen van allerlei landaard een nieuw en gevaarlijker hoofd gekregen, te gevaarlijker nu Soerapati zich begon uit te geven voor een verdediger van de belangen des Soesochonan's.

Het werd inderdaad tijd, het binnenland eens te zuiveren van de vreemde elementen die, steeds aanwassend door uit Batavia gevluchte slaven, een voortdurende hinderpaal bleven voor het scheppen van meer geregelde toestanden. Van het eerste oogenblik af dat de Compagnie zich met Krawang was gaan bemoeien, had zij met de daar gevestigde Baliërs te rekenen gehad, die bij het ineenstorten van het Mataramsche rijk zich met de wapenen eene vrijwel onafhankelijke positie hadden verworven. Zij hadden in de daarop volgende onlusten nu eens de Bantamsche dan weer de Nederlandsche zijde gekozen. Ook al hielden zij zich voortaan rustig, aan G.-G. en Raden,

zelve groote slavenhouders, moesten zij steeds een doorn in het oog blijven. Herhaaldelijk had men, zes jaar lang, gepoogd hen te verdrijven of wel door belofte van pardon naar Batavia te lokken, waar zij, bij de compagnieën der Balische kampong's ingedeeld, een zeer bruikbaar voetvolk zouden vormen. Gedeeltelijk was men daarin geslaagd; tot eene volledige zuivering der binnenlanden bleef thans nog over, de bende van Soerapati te verjagen.

Men talmde echter (waarschijnlijk ten gevolge van de vrees voor een aanval uit Engeland, waar de hoogste verbittering heerschte over den loop der Bantamsche zaken) volle zeven maanden, eer in het begin van September 1684 eene vrij aanzienlijke krijgsmacht onder bevel van Jacob Couper over zee naar Cheribon werd afgezonden. Deze trok op Soerapati los, die naar Galonggang was geweken, versloeg hem en dreef zijne bende over de Tjintandoewi, doch het ongunstige jaargetijde maakte een verder doorrukken naar Kartasoera, dat in de bedoeling der Regeering had gelegen, onuitvoerbaar. De Baliërs waren verjaagd maar geenszins vernietigd, en groote onheilen zouden daarvan het gevolg zijn. Voor de zwaar geteisterde Preangerlanden echter, die een goed deel hunner bevolking in slavernij hadden zien wegvoeren, brak thans eene periode van rust en vrede aan. Zij dankten die in de eerste plaats aan Cornelis Speelman, denzelfden Gouverneur-Generaal van wien patriasche cijfermeesters met weinig hart voor specifiek Indische belangen meenden dat hij gedurende zijne ambtsbekleeding de bestuurszaken had verwaarloosd.

HOOFDSTUK IV.

Heeft men ter verdediging eener politiek van stilzitten en afwachten, certijds op Sumatra's Noordkust gevolgd, wel eens de bewering hooren uiteen alsof dit stelsel tijdens de O.-I. Compagnie zoo bijzonder doeltreffend zou zijn gebleken, daar immers de Ommelanden van Batavia en de Preanger-Regentschappen zonder inspanning harerzijds, eenvoudig ten gevolge van hare vestiging aan de noorderstranden haar eindelijk in den schoot zijn gevallen — wij hebben gezien dat zelfs de omstreken der stad alleen vechtenderhand van vijanden konden worden vrijgehouden, dat de Ommelanden door opzettelijk daartoe uitgezonden expedities moesten worden verkend en beveiligd, dat, zooals Joan van Hoorn het later uitdrukte, „eerst na den Bantamschen oorlog van 1684 de Jacatrase bovenlanden zich als cijgen aan de Batavische jurisdictie verthoonden,” en dat de aanwinst der Preanger een zwaren en hachelijken oorlog in Oost-Java kostte en eerst verzekerd werd, toen Bantam's kracht door staatsmansbeleid en soldatenmoed voor altijd was gebroken.

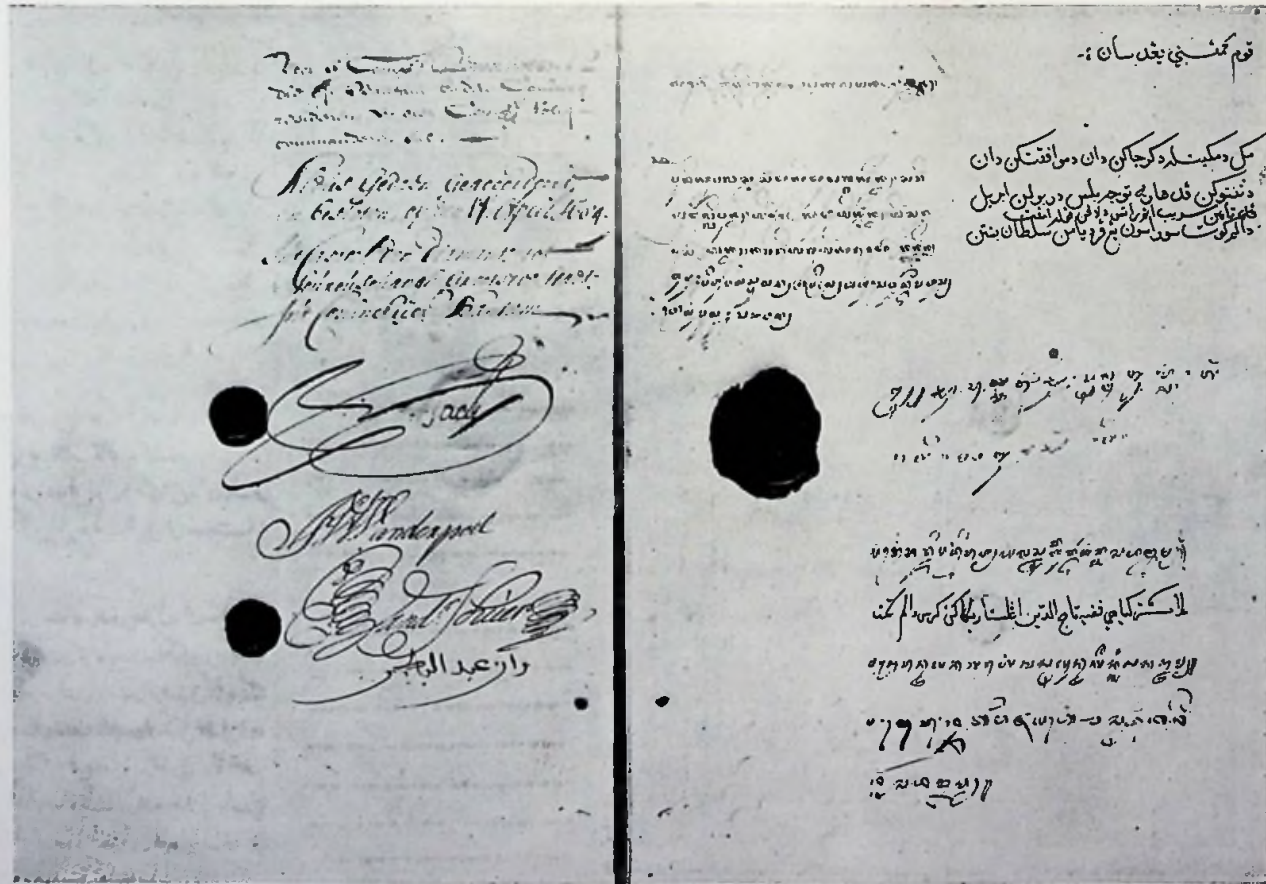
Het langjarige stilzitten aan de kust was een uitvloeisel geweest niet van de raadgevingen der politiek, maar in hoofdzaak van de onverschilligheid eens koopmans voor eene onproductieve bezitting; het kloeke doortasten in de aangelegenheden van het binnenland volgde uit Speelman's beteren blik op de staatkundige verhoudingen van het eiland, die uit zelfbehoud noopten tot bemoeiingen in het belang van een herstel der rust. De vraag, of eene uitbreiding van 's Compagnies gebied in West-Java geldelijke voordeelen zou afwerpen, trad daarbij gedurende eenige jaren op den achtergrond; alleen de noodzakelijkheid om Bantam's inmenging in de zaken der oosterlanden onmogelijk te maken, werd in het oog gehouden en hare consequenties stelselmatig nagestreefd.

Daartoe behoorde ook de vaststelling van eene afdoende grensregeling, welke bij het contract, in April 1684 met Sultan Hadji gesloten, tot stand

kwam. Als westerlimiet van het Jacatrasche gold voortaan onbetwist de Tjisadane en de lijn, van haar oorsprong doorgetrokken naar de zuidkust, waar schijnlijk tot de monding der Tjibareno, welke nog heden de oostgrens der residentie Bantam vormt. Uit de bepaling, dat bovendien eene strook van 600 roeden breedte aan den linkeroever van het fort Tanggeran tot de noordkust aan de Compagnie zou behooren, blijkt de bedoeling, het aanleggen van Bantamsche versterkingen aan de overzijde te verhinderen en den waterweg naar het fort open te houden. Eindelijk werd haar het recht toegekend om ook bezuiden Tanggeran aan den westoever der Tjisadane schansen te bouwen. Tegenover het Bantamsche dorp verrees nu rondom het Nederlandsche fort een nieuw Tanggeran. Twee neven van een der laatste Bantamsche Regenten aan de grensrivier, die tijdens den oorlog tot de Compagnie waren overgelopen, Soetadilaga en Soebraja, werden hier tot Hoofden aangesteld met den titel Kiai Aria Soetadilaga en Raden Aria Singamanggala; de laatste vestigde zich, naar het schijnt, wat hooger stroomopwaarts, doch verdwijnt weldra van het tooneel. Nadat namens de Compagnie aan hen en hunne volgelingen gronden waren aangewezen, klom het cijfer der hier gevestigde bevolking, meest overgekomen Bantammers, in de eerste jaren gestadig. Eene ontginning der dichte bosschen, die vroeger elk verkeer onmogelijk hadden gemaakt, werd grootelijks bevorderd door de energieke onderneming van den Landdrosst Vincent van Moock, die in 1682 eene reeds tijdens Maetsuijker begonnen doch daarna gestaakte doorgraving van de Angkee naar de Tjisadane weder opvatte en binnen enkele jaren ongeveer voltooide. Overigens deed de Regeering, in stede van het verkeer met Bantam langs den landweg te bevorderen, integendeel haar best om de grensrivier tot eene afsluiting te maken die alleen op vertoon van een pas zou mogen worden overschreden; in het bizonder beoogde zij daarbij, het ontvluchten van slaven te beletten, dat vroeger aanleiding had gegeven tot voortdurende klachten bij het Bantamsche hof.

Mocht de Compagnie van haar westelijken nabuur bij dergelijke maatregelen eene gereede medewerking ondervinden, hare verhouding tegenover den Soesochoenan was in de laatste oorlogsjaren ten gevolge van hare eigen handelingen eenigszins scheef geworden.

Aan zijne onmacht en lichtzinnigheid was in 1677 eene belangrijke grensuitbreiding afgedwongen. Maar ofschoon hij destijds bereid genoeg was geweest tot eene formeele overdracht der afgestane landen bewesten de rivier van Pamanoeckan, de Compagnie had van die gelegenheid om haar

قوم منگجی بغدادیان :-

مکمل ملکیت کرد که چاکان دان و ما افتت کن دان
و منت کن فد هار چه تیج بر پس در برین امرین
فهم تا پس سوبت افراسی و افراسی فکله اشقی
و اکثر کت سوز سوزان هم فرود یامن سلطان بشتن

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر الطيب
والسلام على آله وصحبه
الطاهرين
المطهرين
الطاهرين
المطهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر الطيب
والسلام على آله وصحبه
الطاهرين
المطهرين
الطاهرين
المطهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر الطيب
والسلام على آله وصحبه
الطاهرين
المطهرين
الطاهرين
المطهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر الطيب
والسلام على آله وصحبه
الطاهرين
المطهرين
الطاهرين
المطهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر الطيب
والسلام على آله وصحبه
الطاهرين
المطهرين
الطاهرين
المطهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر الطيب
والسلام على آله وصحبه
الطاهرين
المطهرين
الطاهرين
المطهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد
الطاهر الطيب
والسلام على آله وصحبه
الطاهرين
المطهرين
الطاهرين
المطهرين

Slot van het contract met den Sultaan van BANTAM
17 April 1684.

gezag te consolideeren geen gebruik gemaakt, hetzij uit vrees voor volksverloop hetzij als een gevolg van den oorlogstoestand, die haar telkens weer deed ingrijpen in de zaken van haren „beschermeling”. Bij diergelijke bemoeiingen had zij natuurlijk weinig onderscheid kunnen maken tusschen het haar afgestane deel der binnenlanden en de door eene denkbeeldige lijn daarvan gescheiden oostelijke regentschappen, die nog altijd onbetwistbaar den Soesochoenan toebehoorden, terwijl, zooals wij zeiden, de overdracht der westelijke niet had plaats gehad. Hoofden en bevolking der Preanger wisten dan ook niet beter, of het land was aan de Compagnie in pand gegeven voor de aan hun Vorst bewezen hulp, eene transactie, hun als redmiddel ingeval van geldelijke verlegenheid maar al te wel bekend. De omzichtigheid waarmede de Regeering gewoonlijk van hare verkregen rechten gewaagde, de dubbelzinnige bewoordingen waaronder hare verhouding tegenover den Soesochoenan verborgen werd, moesten Hoofden en bevolking in het denkbeeld versterken, dat voorloopig elk bevel van de Compagnie diende te worden nagekomen, doch dat de wettige landsheer nog steeds de Vorst uit het Mataramsche huis was. De Soesochoenan, luchthartig en wispelturig als hij was, vaardigde nu en dan bevelen uit aan de Regenten der Compagnie, riep hen op naar zijn hof en toonde een minachting voor de bepalingen van het contract van 1677, welke alleen werd overtroffen door de koelbloedigheid waarmee de contractanten ter andere zijde, ofschoon steeds van zijn naam gebruik makende, metterdaad zijne oppermacht ignoreerden en ondermijnden. Zelfs ziet men in 1683 den Resident te Cheribon, al is het dan in zachte termen, aan de Regenten van des Soesochoenan's Preangerlanden verbieden, eene oproeping naar het hof gehoor te geven, terwijl hij in Indramajoe, waar de Compagnie rechtens geenerlei gezag kon doen gelden, orders geeft betreffende den houtkap, als ware dit geweest door zijne betaalsheeren geannexeerd.

Dat het mogelijk was dergelijke bevelen namens de Compagnie te geven, bewijst voldoende, hoe zij de laatste jaren benut had om zich in de oosterlanden in te werken. Zij begon dan ook te haken naar eene definitieve regeling die, naar zij vertrouwde, haar aangematigd gezag zou wettigen en bestendigen. Te noodzakelijker werd eene gewijzigde overeenkomst, omdat de Soesochoenan in het voorjaar van 1684 kennis gaf, dat hij een landvoogd had benoemd over zijne bewesten Cheribon gelegen regentschappen, waar sedert 1677 nagenoeg niets van het Mataramsche oppergezag was bespeurd. Liet de Compagnie thans toe, dat deze Martanaja ongestoord zijne functiën aanvaardde

en uitoefende, dan zou, ook al verhuisde de bevolking harer eigen landen niet derwaarts, toch zeker op hare grenzen weder eene kolonie van wegge-loopen slaven en ander kwaad volk ontstaan, terwijl Cheribon alsdan geheel door Mataramsch gebied zou zijn ingesloten, waarvan volksverloop het gevolg kon zijn. Bovendien vond de Compagnie zich verplicht, hare reeds voor drie jaren aan de Cheribonsche Sultans gegeven belofte gestand te doen, dat namelijk in het met hen gesloten contract ook de Soesoehoenan zou worden opgenomen en deze hen aldus als onafhankelijke Vorsten zou erkennen.

Daarom was het dat Couper, toen hij tegen Soerapati te velde trok, de opdracht erlangde om, na de Baliërs te hebben verjaagd, door te marcheeren naar de nieuwe hofstad Kartasoera, teneinde niet alleen het nog rondzwerfend geboefte uit den weg te ruimen, maar ook eene eindregeling der hangende kwesties tot stand te brengen. Wij hebben gezien dat dit laatste onuitgevoerd bleef. Toch had Couper's tocht vrij belangrijke gevolgen. De onafgedane eindregeling der Preangerzaken bereidde hij in den geest zijner lastgevers voor, door Martanaja te arresteeren en naar Cheribon te brengen. Aan de Regenten der oosterlanden, alwaar door de willekeurige beschikkingen van Kapitein Ruijs tijdens de expeditie tegen Sheik Joesoef veel verwarring was ontstaan, verleende hij reglementen, waarin weliswaar, voor zoover Sockapoera, Parakanmoentjang en de Galoch'sche landen betrof, met een enkel woord van het oppergezag des Soesoehoenan's gewag werd gemaakt (de reglementen van Soemedang en Bandoeng zwegen daarover), doch bevelen werden gegeven, verordeningen getroffen en met straffen gedreigd, welke onderstelden dat het oppergezag vertegenwoordigd werd door de dienaren der Compagnie. Van den Soesoehoenan was daarbij zóó weinig kwestie, dat elk bevel, hetwelk aan de Regenten zou worden overgebracht door den Resident te Cheribon of wel den Postcommandant te Tandjoengpoera, stiptelijk zou moeten worden nageleefd. Het is waar dat de reglementen slechts een tijdelijk karakter droegen, doch in het oog der Regeering zal dit wel minder de daarin aangeduide staatkundige verhoudingen hebben betroffen dan de verschillende voorschriften, welke bij eene nadere regeling, onmiddellijk van haarzelve uitgaande, konden worden gewijzigd. Verandering in het inwendig bestuur der Regentschappen werd door Couper niet gemaakt. Eene nuttige bepaling bevatten de reglementen echter: het uitdrukkelijk verbod, dat de eene Regent volk van den ander tot zich zou lokken en aanhouden; daar tevens het aantal gezinnen, aan elk hunner toebehoorend, werd vastgesteld, kon aldus eene steeds

wellende bron van krakeel en strijd eenigermate worden gestopt. Eindelijk werd, in overeenstemming met het doel waartoe de expeditie onder Couper was uitgezonden, ten strengste bevolen, vreemde Inlanders, Baliërs en Makassaren vooral, te verdrijven of te dooden.

Al deze verordeningen vaardigde Couper, naar het schijnt, zonder directen last der Regeering uit. Ofschoon zij door G.-G. en Raden nooit uitdrukkelijk zijn gesanctionneerd en vrij gebrekkig van vorm waren, hebben zij geruimen tijd als officieele instructiën voor de Regenten gegolden.

De verhouding van de Compagnie tot het Kartasoera'sche hof was echter door Couper's zending niet verbeterd. Integendeel, door de arrestatie van Martanaja, het vaststellen der zeven reglementen en de verdrijving van Soerapati naar het gebied des Soesochoenan's, voor wiens kampioen hij zich waarschijnlijk in de Preanger had uitgegeven en die hem sympathie betoonde, was die verhouding eene nieuwe phase ingetreden die nog grootere moeilijkheden voorspelde. Dringend noodig werd het, tot eene afdoening te geraken van de Cheribonsche aangelegenheden, waarbij dan tegelijk de Mataramsche enclaves in de landen der Sultans en van de Compagnie zouden moeten worden geïncorporeerd. Een der Sultans zou volgens den wensch der Regeering door eene hofreize, waartoe zij zich in 1681 hadden verbonden, den gekrenkten trots des Soesochoenan's voldoening moeten schenken, teneinde hunne erkenning te verkrijgen als onafhankelijke Vorsten, die den vroegeren Opperheer nog slechts ontzag en eerbied schuldig waren. Dan moest de formeele overdracht der west- en zoo mogelijk de afstand der oosterlanden worden bewerkt, waartegen het aan de Compagnie afgestane Samarang zou kunnen worden geruild. Eindelijk moest Soerapati onschadelijk worden gemaakt, hetzij door hem met goede beloften naar Batavia te troonen (waar hij dan, evenals andere weerbarstige inlandsche Hoofden, onder het bereik van het kanon der Compagnie een stuk land ter bebouwing zou kunnen krijgen), hetzij door hem van kant te helpen, onverschillig of dit zou geschieden door sluipmoord dan wel door openlijk geweld, al zou het ook zijn onder het oog en in de hofstad des Soesochoenan's!

De man aan wien deze veelomvattende en teedere opdracht werd toevertrouwd, was François Tack, een verdienstelijk officier, zwager van het Raadslid Joan van Hoorn, den vriend en medestander van den G.-G. Campuijs. Of Tack echter het diplomatisch talent zou bezitten om den Soesochoenan, die een zwaar geschokt prestige had te herstellen, tot groote concessies

te bewegen, waarvoor van de zijde der Compagnie luttel zou worden opgecofferd, bleef buiten beschouwing. Hoe weinig de Vorst geneigd was, zich bij voortdurende aanmatigingen der Nederlanders te laten welgevalven, bleek daaruit, dat hij na de arrestatie van zijn landvoogd over de oostelijke Preangerlanden en nadat Tack reeds tot ambassadeur was benoemd, den Regent van Soemadang tot Opperregent over de Preanger aanstelde, met de zonderlinge doch conciliante bijvoeging dat deze zijne functiën zou uitoefenen „niet name van d'E. Comp^e“, welke aanstelling onmiddellijk door den Cheribonschen Resident werd teniet gedaan. Daarop begaf Martanaja, die inmiddels op vrije voeten was geraakt, zich weder naar het binnenland en trachtte aan de Regenten de wet te stellen. In plaats echter dat het een en ander voor de Regeering eene vingerwijzing was om de uiterste behoedzaamheid in acht te nemen, vroeg zij zelfs niet des Soesoehoenan's vergunning om troepen door zijne landen te doen opmarcheeren naar datzelfde hof, dat zich al te wel herinnerde vroeger (hoe kort geleden!) hare gezanten in duizend vreezen te hebben zien verschijnen om geschenken, die voor de hulde eens vazals golden, namens de Compagnie aan te bieden. Het scheen alsof men den despotischen Opperheer van uitgestrekte gewesten voor altijd de treurige rol van beschermeling wilde opdringen, die hij tijdens den oorlog zich had moeten laten gevallen. Van de invloeden, die sedert lang werkzaam waren om hem van de Compagnie te vervreemden, had men geen flauw vermoeden.

Men weet hoe Tack met zijn leven den wissel betaalde, dien zijne lastgevers op de zwakke meegaandheid des Soesoehoenan's hadden getrokken. Aan de Preangerlanden was zijne zending niet ten goede gekomen. Wel had hij te Cheribon eenige maatregelen betreffende den houtkap genomen en eene commissie uitgezonden om alvast de toekomstige oostgrens in kaart te brengen en gegevens te verzamelen, welke bij de nadere organisatie van het bestuur over de Regentschappen, zooals die hem voorzweefde, van belang zouden zijn, doch zijn dood belette de uitvoering zijner plannen. Nog meer dan te voren was thans de Regeering met hare houding tegenover de Preanger-Regenten verlegen. Ook al had zij de overtuiging bezeten van de medeplichtigheid des Soesoehoenan's aan den moord van haren gezant, dan zou toch de beslistheid misschien hebben ontbroken om de landen, die zij zoo noode weder prijs zou geven, rondweg te annexeren. Nu die overtuiging ontbrak, leed zelfs eene poging schipbreuk welke Camphuijs, den dag nadat Tack's lijk te Batavia was teruggebracht, in Rade van Indië deed, om de afkondiging van de

opperhoogheid der Compagnie in de afgestane landen bewesten de rivier van Pamanockan door te drijven. Het eenige waartoe de meerderheid zich liet vinden, was de zeer onschadelijke publicatie van die opperhoogheid in het oude Jacatrasche gebied, dat reeds Coen voor „domainen ende jurisdictie” der Compagnie had verklaard, zonder dat ooit opzettelijk den volke hiervan was kond gedaan. Na het jongste contract met Bantam kon het zeker niemand invallen, de aanspraken der Edele Maatschappij op die landen te bestrijden.

Hoe noodzakelijk het echter was, de Regenten beter te doordringen van het bewustzijn dat inderdaad de Compagnie geheel in de plaats van hun erfelijken landsheer was getreden, toonde bijvoorbeeld de naieve verklaring van den Krawang'schen Wirasaba, dat toch eigenlijk alleen de Soesoehoenan en niet de Compagnie het recht had om inlandsche titels te verleen. De Regeering was zoo verstandig dergelijke wenken ter harte te nemen. Zonder openlijk en nadrukkelijk aan de gansche Preangerbevolking te verstaan te geven dat het tijdperk van onderhoorigheid aan een Vorst van haar eigen geloof en ras onherroepelijk was afgesloten, ging zij op hare bedaarde wijze voort, het ontzag voor den Mataramschen naam in de gemoederen harer onderdanen uit te roeien. Den Regent van Soemedang liet zij aanzeggen, dat hij bevelen uit Kartasoera alleen mocht gehoorzamen na hare toestemming te hebben verkregen; Martanaja werd andermaal gearresteerd en naar Ceilon gezonden; toen in April 1687 de Soesoehoenan zijne Regenten beoosten Pamanockan naar het hof opriep, belette de Regeering hunne reis, minder door een openlijk verbod dan door hen te wijzen op het lijfsgevaar waaraan zij zich aldaar zouden blootstellen. Behoedzaam doch gestadig werd aldus de overtuiging ingeprent dat alleen de wil van G.-G. en Raden wet kon zijn.

Men zal dit optreden der Regeering wellicht zwak, misschien zelfs onstaatkundig noemen. Maar de grootste omzichtigheid werd inderdaad door de tijdsomstandigheden geboden. Voor de Mohammedaansche bevolking van heel Java, welke zoo kort geleden met grievend hartzeer het bolwerk van haar geloof, het fiere Bantam, voor den aanval der Nederlanders had zien bezwijken, was de nederlaag en dood van den befaamden veldoverste François Tack als een electriche schok geweest. Overal, te Kartasoera, te Cheribon, te Bantam, tot op Ambon giste het fanatisme met eene kracht, die zelfs aan het oog van G.-G. en Raden, blind als het gewoonlijk was voor elke openbaring van het innerlijk leven en streven harer inlandsche onderdanen en naburen, niet ontgaan kon. Het middelpunt van de anti-Nederlandsche beweging bleek de

raadselachtige Jangdipertoewan van Menangkabau, met wien niet slechts de Soesoehoenan verbindingen had aangeknoopt, maar die zelfs te Batavia aanhangers en satellieten vond. Onmiddellijk gevaar school vooral hierin, dat onder de gemengde bevolking der hoofdstad zich veel gespuis uit alle oorden van den Archipel bevond, en dat in de laatste oorlogsjaren groote benden zwervend geboefte, die voor een deel hetzij op eigen hand hetzij onder de vanen van Sultan Ageng tegen de Compagnie hadden gevochten, naar de omstreken der stad waren overgebracht, waar men hoopte hen onder het geschut der buitenforten in bedwang te kunnen houden. Die verwachting bleek nu ijdel. In den nacht van 10 op 11 Juni 1686 deed een samengerotte troep Baliërs een aanval op de Mardijkerwacht buiten de Diestpoort. Het was een geluk dat de bende werd afgeslagen en naar het binnenland trok. Nu nam de Regeering een maatregel, die weliswaar slechts eene voorziening in de nooden der stad en harer omgeving beoogde, doch in zijne gevolgen van groot belang werd ook voor de Regentschappen. Bij hare Resolutie van 25 Juni 1686 besloot zij namelijk „d' Heeren Raden Joan van Hoorn en Isaacq de St. Martin te committeren, om hier en daar nae cenige ledige en onuijtgevene landerijen uijt te sien, waarop men de inlantse natien van Bougijnesen, Macassaren, Baliërs etc., die sedert eenige jaren binnen dese jurisdictie seer sterck toegenomen sijn, en hoog nodig onder goede toesigt behoren gehouden te werden tot voorkominge van stroperijen, t'samenrottingen en verdere onheijlen, ijder bijeen en onder haarlieden aparte hoofden soude kunnen doen terneder setten, om sig aldaar met behoorlijcke middelen te erneren”.

Met deze poging om de inlandsche bevolking volgens natiën te verdeelen en haar gronden ter bebouwing aan te wijzen (een oud systeem, dat echter nooit consequent ten uitvoer was gelegd) ging het oprichten van eene marechaussée onder den Amboneeschen Luitenant Patinggi samen, welke het platteland door voortdurend patrouilleeren van boosdoeners moest zuiveren. Patinggi's „continueele buitenpatrouille” voldeed zoo goed, dat in 1688 een nieuw corps onder den Balineeschen Kapitein Singawilodra werd gevormd en in 1689 een derde onder den Mardijker-Luitenant Matthijs Jansz. Ook een te Tanggeran gevestigde troep Makassaren werd wel tot hetzelfde doel gebezigd. De rust der Ommelanden kon aldus zonder buitengewone inspanning gehandhaafd worden, al liet de veiligheid van personen en eigendommen er altijd te wenschen over. Het evenvermelde opstootje der Baliërs had geene ernstige gevolgen. De bende werd nagezet, en toen zij in de Tanggeran'sche

bovenlanden zich met Tjakradjasa vereenigde, een Balisch hoofdman die in het Bantamsche binnenland had rondgezworven, werd zij door eene uit de vesting Tanggeran opgerukte macht in de armen van Kapitein-luitenant Adolf Winkler gedreven, die eene omtrekkende beweging had gemaakt en haar bij Tjipinang versloeg, waar de aanvoerder sneuvelde. Eene andere bende Baliërs, die aan de oostzijde der stad aan het plunderen was getogen, werd door Kapitein Herman Dirksz. Wanderpoel vervolgd tot Tjikalong; toen de hoofdman in het voorjaar van 1687 was gedood, verlieten zijne volgelingen. Dit en eene onbeduidende samenschooling in het Cheribonsche achterland was het laatste wat men van Balische benden vernam; ook tijdens de samenzwering van Kapitein Jonker in 1689 werd van deze plaag niets meer bespeurd en bleef de rust buiten de naaste omgeving der stad onverstoord.

Werd hiermede in betrekkelijken zin eene nieuwe periode van ontwikkeling geopend, ook om andere redenen vormt het jaar 1686 met de onmiddellijk daarop volgende het einde van het eerste tijdperk van 's Compagnies bemoeiingen met hare binnenlanden.

In 1687 had namelijk de laatste eigenlijk gezegde ontdekkingstocht plaats onder aanvoering van het hoofd der Amboneesche patrouille Patinggi en den Nederlandschen sergeant Pieter Scipio, en wel naar de destijds nog nagenoeg onbekende Wijnkoopsbaai, die trots groote ontberingen bereikt werd. Daarbij werd ook wat er nog van Padjadjaran restte in oogenschouw genomen en later beschreven (1), waarschijnlijk op bizonderen last van den G.-G. Camp-huijs, die eene opmerkelijke belangstelling koesterde voor de oudere geschiedenis van de stad en de landen der Compagnie. Een dergelijke tocht met half wetenschappelijk doel naar de omstreken van het tegenwoordige Buitenzorg onder leiding van evengenoemden Adolf Winkler had in 1690 plaats (2). Van eenigen weetlust getuigde ook de in hetzelfde jaar, het voorlaatste van Camp-huijs' bestuur, ondernomen tocht naar de vogelnestklip op het tegenwoordige particuliere land Kalapanoenggal. Eenige andere expedities, in deze jaren ondernomen, hadden eene meer praktische strekking; zoo die in 1686 van Kapitein Jan Franszen Holsteijn en Pangeran Poerbaja met den stuurman Cornelis Coops langs de Bekasi naar het gebergte en vandaar langs de Tjisadane naar Tanggeran; die van den Landmeter Bartel van der Valck in 1688 uit Cheribon naar het binnenland, in het bijzonder om de grenzen van de sultanslanden,

(1) Zie Bijlage 14.

(2) Zie Bijlage 15.

Gabang en Banjoemas in kaart te brengen; die van Patinggi met zijne partouille in 1689 over Tjiandjoer en Soemedang naar Cheribon; die van Winkler in 1691 naar de Preanger (1), en ten slotte, twee jaar later, die van Lucas Meur en den sergeant Broeckhuijzen naar de Krawang'sche bovenlanden, ten-einde onderzoek te doen naar den mineraalrijkdom van den berg Parang, waaromtrent de Regeering reeds toenmaals geruchten had vernomen.

In de tweede plaats moet in 1686 eene schikking met de Cheribonsche Sultans tot stand zijn gekomen, waarbij zij afzagen van eenige hun onderhooorige districten, die geheel door Compagniesland waren ingesloten, Tjikalong, Tjiblagoeng, Tjiandjoer en misschien Djampang, wier Hoofden, die tijdens den oorlog nagenoeg onafhankelijk waren geworden, reeds in 1684 naar Batavia waren opgeroepen om hulde aan de Compagnie als hun Souvercin te bewijzen.

Eindelijk staakte de Soesochoenan na de verbanning van zijn landvoogd Martanaja de rechtstreeksche pogingen om zijn gezag in de Preanger te doen gelden. Wel trachtte hij Sultan Anoen van Cheribon voor zijne belangen te winnen door hem de westelijke Preanger-Regentschappen toe te vertrouwen, doch hij stuitte op diens weigering om de souvereiniteit der Compagnie te betwisten. Het eenige wat verder van bemoeiingen des Soesochoenan's bespeurd werd, was de benoeming in 1687 van een Shahbandar, wiens ambtsgebied de landen tusschen Pamanoekean en Cheribon zou omvatten; enkele andere onbeduidende gebeurtenissen kunnen wij hier voorbijgaan.

Het oppergezag van de Compagnie, ook dat over de landen bewesten Cheribon waaraan inderdaad elke contractueele rechtsgrond ontbrak, schoot zoo vast wortel, dat ruim tien jaren vóór die gewesten haar werden afgestaan de Regenten van Soemedang en Parakanmoentjang (deze laatste was trouwens in 1686 namens de Compagnie aangesteld) verklaarden hare leenmannen te zijn. Die van Soekapoera zond eenigen zijner onderhoorigen op, welke heimelijk naar Kartasoera waren geweest en nu om dat feit als staatsmisdadigers naar Ceilon werden verbannen. De Regent van Indramajoe verzocht in 1690 zelf om onder de Compagnie te mogen ressorteeren, hetgeen natuurlijk door de Regeering werd toegestaan, welke ook bij zijn overlijden in 1702 aan zijn zoon eene officieele acte van aanstelling verleende. Het doel dat haar, zooals zij in 1690 eindelijk erkende, sedert den oorlog had voorgezweefd, „om de landen van Cheribon af tot Batavia toe onder d'E. Comp. te behouden”, werd volkomen bereikt. In ons volgende hoofdstuk zal tevens blijken, dat zij al lang voor

(1) Zie Bijlage 16.

Handwritten Dutch text on the left side of the document, including a date of 1706 and several signatures.

Handwritten text in the Malay script on the right side of the document, arranged in approximately 15 horizontal lines.

Two circular wax seals are visible on the right side of the document, one above the other.

Handwritten signatures at the bottom left include "H. De Wit" and "G. Crabb".

Slot van het contract met den SOESOEHOENAN
5 Oct. 1705.

het contract van 1705 haar stelsel van gedwongen leveringen in de oosterregentschappen evenzeer had ingevoerd als in haar eigen landen bewesten de rivier van Pamanockan.

Niettemin — op eene onaantastbare basis werd de verhouding van de Compagnie tegenover hare inlandsche onderdanen in de Preangerlanden eerst gevestigd door genoemd contract, den 5^{en} October 1705 te Kartasoera gesloten. Daarbij werd als oostgrens van hare landen de Tjilosari in het Noorden, de Donan in het Zuiden aangewezen, tusschen welke beide wateren de limiet weliswaar in grove lijnen, doch met veel grooter nauwkeurigheid werd vastgesteld, dan in ecnig vroeger contract van grensbepaling te bespeuren is. Men voelt reeds hieruit, dat deze regeling in het oog der Regeering moest zijn hetgeen zij is gebleken, afdoend en finaal. Bovendien zag de Socsoehocnan af van alle aanspraken op de opperhoogheid over Cheribon, en verbond hij zich, eerlang eene Commissie te zenden om de limiet af te bakenen. Hij ging zelfs zoover, ofschoon het verdrag hem daartoe niet verplichtte, om den afstand zijner westerlanden officieel ter kennis te brengen van de Preanger-Regenten. Van hunne zijde lieten G.-G. en Raden thans geen gras over de zaak groeien, maar wezen reeds in het voorjaar van 1706 eene Commissie aan om tezamen met de gemachtigden van het Kartasoera'sche hof de nadere regeling der grens in loco tot stand te brengen. Den 12^{en} Juli van dat jaar kon de „acte van limietscheijdinge” worden opgemaakt, die, dank zij de nauwkeurigheid van het voorafgegane onderzoek, nimmer tot eenig verschil van meening heeft aanleiding gegeven.

Eerst ten gevolge van het contract van 1705 straalde naar de opvatting der Preangerhoofden het aureool van den Souverein om den naam der Compagnie. Mochten sommigen hunner den verbannen Soenan Mas als hun wettigen Opperheer hebben beschouwd, niemand had het gewaagd zich tegen de met Pakoebocwana verbonden Nederlanders te verheffen. Zelfs had de Regent van Soekapoera, toen zijn Vorst hem door boodschappers voor zijne belangen trachtte te winnen, deze personen opgevat en naar Tandjoengpoera gezonden. Men zou dan ook in de Preangerlanden niets van den heftigen strijd, die na Amangkoerat's dood was ontbrand, bespeurd hebben, indien niet eene reeds te voren ontstane beweging tegen het Europeesch gezag daarmee was gepaard gegaan, welke haar middelpunt in Djampang vond, haar hoofd in den Mohammedaanschen geestelijke Prawata Sari, doch waarvan zoowel de aanleiding als het doel geheel in het duister ligt. Zooveel is zeker, dat de Regeering

in 1700 een zoon van den overleden Krawang'schen Wirasaba tot Hoofd over genoemde landstreek had aangesteld, welke waarschijnlijk historisch onder de Cheribonsche regentenfamilie van Tjiblagoeng, Tjikalong en Tjiandjoer ressorteerde. In 1705 echter, toen de beweging van Prawata Sari zeer moeielijk te onderdrukken was gebleken, benoemde de Regeering een nieuw Hoofd over Djampang, dat door de Cheribonsche Sultans reeds jaren te voren erkend was als de rechtmatige opvolger. Het schijnt alzoo dat de Djampang'sche onlusten eerder in de politieke fout eener verkeerde benoeming haar oorsprong hadden dan in de gelijktijdige invoering der gedwongen indigocultuur of de uitermate drukkende zwavelleveringen.

Hoe het zij, nadat in 1703 de eerste troepen tegen den rebelleerenden „landlooper” waren afgezonden, kwam kort daarop het bericht, dat Prawata geslagen en gedood was, waarna Pieter Scipio, de chef der tegen hem uitgetrokken militairen, werd aangeschreven, de voornaamste gevangenen naar Batavia op te zenden. Hetzij misverstand, hetzij eigenmachtig onverstand. Scipio sleepte uit Djampang nagenoeg de gansche bevolking, 1354 personen van elken leeftijd en kunne, naar Batavia, vanwaar de reeds zeer gedunde schare door de Regeering naar Bajabang, wat beoosten Tjikalong, werd gedirigeerd, om zich daar met den landbouw te generen. Tot 582 koppen geslonken, kwamen de rampzalige Djampangers in de bovenlanden terug. Met de noodelooze hardvochtigheid, tegenover hen betoond, waren echter de woelingen geenszins gestuit. Kort nadat de strijd tegen Soenan Mas was uitgebroken, bleek Prawata Sari nog in leven te zijn. Eene groote bende vormde zich om hem; hij viel in de oostelijke Preanger-Regentschappen, verwoestte Imbanagara, doodde het Hoofd van Bodjongmalang en verspreidde zulk een schrik, dat de bevolking wegvluchtte naar het Cheribonsche. Door Vaandrig Jacob Palm geslagen, verscheen hij in het najaar van 1704 weder in Djampang en waagde zich zelfs in de buurt van het tegenwoordige Buitenzorg, waar Tanoedjiwa, de ontginner dier bergstreken, thans Hoofd van Kampongbaroe, en andere dorpschoudeu zijne partij kozen, althans zijne schuilplaatsen geheim hielden. De Regeering vond zich genoodzaakt niet alleen deze Hoofden maar zelfs een van de twee Kapiteins der Bataviasche Javanen te doen arresteeren. Ook uit andere maatregelen blijkt, dat de onlusten van Prawata haar moeielijkheden van buitengewonen aard veroorzaakten, zonder dat zich thans nog laat uitmaken waarin die eigenlijk bestonden. Het zeer strenge vonnis, door den Raad van Justitie over de Kampongbaroe'sche Hoofden uitgesproken (enkelen werden geradbraakt,

Java oostelijk

1706.

1706

De grenzen in de dienden van de
begraafplaats van de
Donang de Canal (Moevij) in de
dienden van de Donang de Canal
dat deff. is in de dienden van de
in de dienden van de dienden

Alles gedaan en gepasseerd
in de dienden van de Donang
in de dienden van de dienden
1706.

Handwritten text in a non-Latin script, likely Javanese or Balinese, describing the boundaries and the act of demarcation.

Handwritten text in a non-Latin script, likely Javanese or Balinese, with a large black circular mark.

Handwritten text in a non-Latin script, likely Javanese or Balinese, with a large black circular mark.

Handwritten text in a non-Latin script, likely Javanese or Balinese, with a large black circular mark.

CH

Handwritten text in a non-Latin script, likely Javanese or Balinese, with several small black circular marks.

Slot der acte van limietscheiding
van de Preangerlanden der COMPAGNIE
en het gebied van den SOESOEHOENAN.
1706.

Tanoedjiwa gepreisd, tevens werd hij verboden te worden verhoord, meer nog het verbod van de Koning van de Preanger, de vervolging tot andere plaatsen te brengen, welke de Koning van Prawata in de Preanger, die als gevolg daarvan overdeelen zijner aanhang wijde vertaltingen, door den Koning van Soekapoera, die nu hier dan daar vreesde, waarschijnlijk op verzoek, aan de Regering in het Jaar van 1705 aan de Preanger-Regenten categorisch gelaste, hem binnen vijf of zes maanden te vangen op straffe van zelf te worden gearresteerd. Niets heette. Overeen kwam Prawata, hijs of medewerking, hoewel zijne gewapende handden, schiedijk wegsloegen. In het voorjaar van 1706 ruimde hij echter de Preanger, ging oostwaarts en werd het jaar daarna gevangen genomen en te Kartasocera gedood. Het gevolg van de verwekte onlusten was een hongersnood, die vooral in Soekapoera, Imbanagara en Soemedang velen wegrukte.

HOOFDSTUK V.

Na aldus de ontwikkeling der Nederlandsche macht in West-Java en de grondlegging van het nieuwe bestuur over het binnenland te hebben gevolgd, wenschen wij over te gaan tot de uiteenzetting der wijze waarop het stelsel werd ingevoerd, naar hetwelk eene eeuw en langer de bedoelde gewesten werden beheerd ten bate der aandeelhouders van de Vereenigde Oostindische Compagnie.

Men denke zich dan die invoering zoo geleidelijk, ja onmerkbaar, dat stelsel zoo vaag van omtrekken, dat het bijna moeite kost daarbij aan het welbewust nastreven door de Hooge Regeering, althans door een bepaalden Landvoogd, van een vooraf aangenomen plan te gelooven. Om de groote verandering waar te nemen, die allengs in de verhouding van de Compagnie tot de Preanger-Regenten ontstond, moet men, na het oog te hebben gevestigd op den toestand in de laatste jaren van Soenan Tegalwangi, zooals bijvb. het Dagregister van 1675 ons dien aanduidt, eene kwart eeuw overspringen en dezelfde onschatbare documentenreeks voor het jaar 1700 opslaan. In het eerste ziet men dan die Regenten den Gouverneur-Generaal gemeenzaam aanspreken als „broeder Capitein Moor” en bij hem bestellingen doen op zaken waarin de Compagnie handelt, in het andere wordt hun namens denzelfden Capitein Moor op forschon toon gelast dan en dan gereed te zijn met de levering van die en die artikelen, welker teelt hun is voorgeschreven en in welke prijsbepaling hun geen medezeggenschap wordt gegund. Tusschen deze twee uitersten (want veel verder dan in 1700 is de Compagnie nooit gekomen) ligt eene aaneenschakeling van overgangen, wier geleidelijke differentiatie de gedachte nabijlegt dat de vervormende kracht, de leidende gedachte niet van één enkel persoon uitging, maar inherent was aan den geest der Hooge Regeering, dat is, in het eigenste wezen der soevereine handelsmaatschappij hare levensader vond.

Hoe in het Krawang'sche reeds in de eerste oorlogsjaren de banden werden aangehaald, welke vanouds tusschen de Compagnie en dit houtrijke landschap hadden bestaan, werd hierboven uiteengezet (1). Wat den handel betrof was de eenige verandering welke voorloopig te bespeuren viel, deze, dat terwijl vroeger door de Compagnie de vrije aanvoer der Krawang'sche waren aan den Boom te Batavia moest worden verbeid, voortaan bij de Regenten hier en langs de noordkust, in Tjiasem en Pamanoekan, met eenigen klem op de bevordering van die negotie werd aangedrongen, hetzij door het afbrengen van meer slachtvee, hetzij door ruimeren houtaankap, hetzij door uitbreiding der teelt van rijst of ook van peper. Het stelsel dat den naam van Van den Bosch draagt is bijna onmiddellijk na de eerste vestiging der Nederlanders in het binnenland reeds in zijn kientocstand waar te nemen. Hoewel aan cultures, door de Compagnie systematisch gedreven, in de verste verte nog niet werd gedacht — Heeren XVII^{en} vonden die heel goed voor particuliere ondernemers maar „geen werck, de Compagnie cenighsints passende” — vertoont toch de Postcommandant te Tandjoengpoera zich reeds in 1681 onder het microscoop als het embryo van een Kofficopziener.

De administratieve veranderingen, welke 's Compagnies uitbreiding van grondgebied ten gevolge had, waren zeer weinig beduidend.

Het aangenomen Koninkrijk Jacatra bleef het Koninkrijk Jacatra; als grenzen beschouwde men gewoonlijk (2) de Tjisadane in 't Westen, de Tjitaroem in het Oosten, Noord en Zuid de zee. Het stond onder 't onmiddellijk bestuur der Hooge Regeering. Ook Tjiasem en Pamanoekan werden in 1681 onder ditzelfde bestuur gebracht of liever gelaten (want de Regeering was sedert het begin van den oorlog steeds gewoon geweest, zelve alles te regelen wat tot de pacificatie van West-Java in betrekking stond), terwijl Indramajoe toen onder den Resident te Cheribon werd gesteld, evenals kort daarna Tegal. Deze ambtenaar was feitelijk de eenige, wiens creatie uit den veranderden staat van zaken voortvloeide. Men had te Cheribon een afzonderlijk persoon noodig om voor de levering te zorgen van hetgeen de Compagnie behoefde, want het lag wat te ver om die leverantie direct uit Batavia te leiden, en tegenover de Sultansfamilie werd daar een tegenwicht vereischt. Echter was die Resident een ambtenaar van lagen rang, want veel onkosten maken wilde men niet. Dit is echter minder opvallend dan de omstandigheid, dat zijne bevoegdheden zoo vaag bleven, vooral, dat geene lijn werd getrokken tusschen de

(1) Zie blz. 40* e. v.

(2) Zie echter het volgende hoofdstuk.

zijne en die van den Postcommandant te Tandjoengpoera, welke laatste in het Krawang'sche zijn evenknie was en evenzeer als hij door de Regeering gebruikt werd als tusschenpersoon bij hare aanrakingen met de Preanger-Regenten. Gewoon echter als de Regenten en Hoofden waren (vooral in het Krawang'sche, dat het dichtst bij de hoofdstad lag), om zich rechtstreeks tot den Gouverneur-Generaal te richten, duurde het geruimen tijd eer men hun aan het verstand kon brengen dat het niet aanging, deze hoogste autoriteit lastig te vallen met gejammer over het stelen van een buffel, het emigreeren van een huisgezin of het gekibbel der Hoofden, en dat dergelijke beuzelingen daar ter plaatse in eene hoofdenvergadering onder presidium van den Postcommandant dienden te worden afgedaan.

Te minder was de Regeering geneigd zich in dergelijke nietigheden te mengen, omdat hare gebrekkige kennis van zaken zoo dikwijls een oordeelkundig optreden belemmerde. Elk onderzoek zou ook tijd hebben gekost; haar tijd echter behoorde niet aan den Inlander doch aan hare Principalen, de bestierders van het groote handelslichaam welks hoofdagenschap zij vormde. Dividenden waren het, wat zij plichtmatig beoogde, en hare inlandsche onderdanen hadden op hare belangstelling hoofdzakelijk aanspraak, in zoover hunne verhouding tot de Compagnie op het cijfer der dividenden invloed kon hebben. Het is voor den lezer van dit werk volstrekt noodig, zich naar vermogen van het goede recht dezer zienswijze te doordringen, wil hij de zaken niet scheef beoordeelen. Wat heden de dagelijksche zorg der Regeering uitmaakt, de meerdere of mindere welvaart der bevolking en de velerlei wegen en middelen welke daartoe leiden, viel destijds nagenoeg geheel buiten de deliberatiën ten Castele Batavia. In het algemeen konden na het herstel van vrede en orde de zaken van het eiland Java, voor zooverre deze niet met den handel in verband stonden, slechts op eene zeer matige belangstelling aanspraak maken. Een geheel onjuisten indruk hiervan krijgt men allicht door in één adem alles te lezen wat een onderzoek der archieven betreffende eene lange reeks van jaren omtrent 's Compagnies bemoeiingen met West-Java heeft bijeengesprokkeld. De waarheid is, dat die bemoeiingen few and far between waren, dat alles wat de Compagnie op Java bezat buiten de wallen van Batavia tot zeer diep in de 18^e eeuw in belang achtergestaan heeft bij Ceilon (1), en dat eene factorij als die te Decima (om van de Molukken of Bengalen niet te spreken) in de schatting der Edele Heeren van 1700 veel zwaarder

(1) Nog Ary Huijzers o. l. pag. 89 noemt Ceilon de belangrijkste bezitting der O. I. C. in Azië.

woog dan de Preangerlanden, welke door hunne nabijheid zekere aandacht verdienden, doch tot de baten der Compagnie weinig konden bijbrengen.

Het mag daarom eenig opzien baren dat men gedurende de eerste jaren der grondvesting van haar oppergezag aanduidingen bespeurt van eene neiging om hare nieuwe onderdanen onder meer rechtstreeksch bestuur te brengen. Wij zien de Regeering last geven tot het opmaken eener statistiek niet alleen van de bevolking van Tanggeran maar zelfs van het gansche Koninkrijk Jacatra, en vermoeden dat hierachter de voorbereiding van politieregelingen school, die zich tot de Zuidzee zouden uitstrekken. Wat meer is, in 1686 verklaarde zij uitdrukkelijk dat, terwijl het Jacatrasche onder de crimineele jurisdictie van Schepenen zou blijven behooren, de verdere Preanger onder die van den Raad van Justitie zou staan, en dat civiele zaken in beide jurisdictiën steeds in eersten aanleg voor de Schepenbank zouden komen. Aan de Regenten derhalve wenschte men destijds geene rechtsmacht te laten dan de afdoening van die soort onbeduidende kwesties tusschen „den man en zijn naeste”, welke in de kampongs rondom Batavia door de inlandsche officieren afgedaan werden. Deze ontkenning der regenten-rechtspraak beteekende echter geene aanneming van een nieuw beginsel, immers reeds Coen had in de Molukken het principe doorgezet, dat met de onderwerping aan de souvereiniteit der Staten de eigen rechtspraak der Hoofden plaats moest maken voor die der Nederlandsche ambtenaren. Ook na zijn tijd was dit beginsel aldaar gehandhaafd en zelfs strenger doorgevoerd. Doch wat op kleine eilanden als Banda of Ambon in praktijk kon worden gebracht, bleek moeielijk van toepassing waar een uitgebreid achterland het toezicht van Compagnieswege bezwaarlijk maakte. Tot dat toezicht nu was in de arme, schaarsbevolkte Preanger oneindig minder aanleiding dan in de specerij-eilanden. Men denke daarbij aan de praktische moeielijkheden, den grooten omvang van het nieuwe rechtsgebied der Bataviasche Collegiën van Justitie, de gebrekkige verkeersmiddelen, het gesukkel met onverstaanbare Soendasche getuigen, en het wordt duidelijk dat de neiging om ook in de Preanger de rechtspraak der Compagnie te vestigen, bijna even snel moest verdwijnen als zij was opgekomen. Het besluit van 1686 werd zelfs niet ter kennis van de Hoofden gebracht. En mochten er destijds velleiteiten hebben bestaan tot de invoering van een meer regelrecht bestuur, de ondervinding bewees al spoedig dat de ambtenaren op wie deze taak dan zou rusten, de Cheribonsche Residenten, zich bijna zonder uitzondering aan oneerlijkheden schuldig maakten, dat de schuchtere berg-

bevolking, Hoofden inclus, zich door elk met eenig gezag bekleed Europeaan, door Inlanders zelfs als den patrouille-commandant Patinggi, als schapen liet mishandelen, dat zich in één woord weinig goeds van een meer ingrijpenden invloed der Compagnie deed voorspellen.

Men liet dus zooveel mogelijk de zaken op haar beloop, drong die alleen geleidelijk in de richting der dwanglevering van handelsartikelen. Eenig ander doel zich klaar voor oogen te stellen en met bewust overleg na te streven, zou te minder in den geest der Regeering zijn gehandeld, omdat deze, beziel als zij was met een inherenten afkeer van theorieën en gewoon om zich elken dag door haren arbeid heen te slaan zonder veel naar algemeene gezichtspunten om te zien, nooit tot een helder begrip geraakte van de staatsrechtelijke verhouding tusschen haarzelve, de Regenten en de bevolking. Het is dan ook niet gemakkelijk uit hier en daar verspreide uitlatingen op te maken, hoe G.-G. en Raden zich die verhouding eigenlijk dachten.

Wat het Jacatrasche aangaat, dit was met de wapenen geconquesteerd. De bevolking kon daarom volgens het oorlogsrecht, zooals uitdrukkelijk geboekstaafd is, op de wijze die in Mexico door de Spanjaarden in praktijk was gebracht worden beschouwd en behandeld als slaven, de grond en al wat daarop was als eigendom van den veroveraar. Dit laatste liet zich in de ontvolkte omstreken der stad wel doorvoeren, zooals het inderdaad doorgevoerd is. De Compagnie verkocht of verschonk hier hare landen in vollen en vrijen eigendom; de enkele opgezeten Inlanders hadden door de conquiste elk recht op den grond verloren. Maar — ofschoon Jacatra heette te reiken tot de Zuidzee, het kon toch in het hoofd van geen praktisch bestuursman opkomen, krachtens een theoretisch oorlogsrecht en eene eigenmachtige grensbepaling te handelen alsof bijvb. in Tjiandjoer Hoofden en bevolking maar een troep opgezetenen waren op 's Compagnies domein, eene bende Zigeuners, die verjaagd konden en zouden worden, zoodra de Regeering of degenen op wie zij hare rechten overdroeg dit wenschelijk achtten.

Waar nu in het Jacatrasche ondanks de duidelijk geformuleerde erkenning van het hier geldende oorlogsrecht zulk een onderscheid kon bestaan tusschen den theoretischen en den feitelijken rechtstoestand, daar is het niet te verwonderen dat de Regeering nu en dan verlegen stond met hare houding tegenover de Hoofden en de bevolking der in 1677 en 1705 bij minnelijke schikking overgegangene landschappen beoosten de Tjitaroem. Wanneer wij bespeuren dat Regenten, die tot laatstgenoemd jaar de onderdanen van den

Soesoehoenan waren, zich middelerwijl leenmannen dier Compagnie noemen met welke zij rechtens niets hadden uit te staan, dat die Regenten wederkeerig nu eens hare „bondgenooten en vrienden”, dan weer hare „vrunden en onderdanen”, elders zelfs hare „bondgenooten en onderdanen” werden geheeten, dan worden wij er aan herinnerd dat het woord „Grau ist alle Theorie” zoo recht naar het hart van 't Indische opportunisme gesproken werd, hetzelfde opportunisme dat in de Molukken verdragen van „bondgenootschap” had gesloten, welker overtreders als „rebellens” zouden worden behandeld. Daarbij komt, dat de Indische Regeering der 17^e eeuw (haar Plakaatboek bewijst het op schier elke bladzijde) voor klare, logische definities weinig voelde, gaarne een slag om den arm hield en steeds gereed stond om eigelegde Gordiaansche knopen onder een sic volo sic iubeo met den sterken arm door te hakken.

In 't algemeen gesproken, beschouwde zij de Regenten der Preanger als hare vazallen, aan wie het niet geoorloofd was over het leengoed eigenmachtig te beschikken of als „vrijheeren” het bestuur te voeren zooals hun lustte. Door deze opvatting knoopte de Nederlandsche heerschappij zich aan den Mataramschen leenstaat, terwijl tevens de grondslag werd gewonnen voor een staatsgebouw in den Oud-Hollandschen stijl, die aan onze vaders zoo dierbaar, ja onmisbaar was, hetzij het de vestiging eener volkplanting betrof, hetzij den opzet en de inrichting van eene woning in den lande van overzee. Karakteristiek Oud-Hollandsch was ten deze de betrekkelijke zelfstandigheid der afzonderlijke gewesten of regentschappen. Men kon thans het beginsel volgen dat Van Reede tot Drakenstein anno 1677 aldus formuleerde (1): „Schoon 't den overwinnaar van een land vrij staat, de wetten te houden of te veranderen, is echter zijn meeste voordeel in 't houden derzelve gelegen”, en dat te gereceder waar het, als gezegd, in de eigenlijke Preanger geen conquest gold. Hier had Speelman's woord de richting der binnenlandsche politiek kunnen aangeven (2): „Het zal voor den inwoonder geen nieuwigheid wezen, zoodanige schattingen en dienstbaarheden aan de Compagnie op te brengen en te presteren, als dezelve van ouds aan hunnen Heer gewoon zijn te doen.” In het Jacatrasche derhalve stond het de Compagnie vrij, elk systeem van grondbezit en belastingheffing in te voeren dat haar goeddacht, ofschoon de handhaving van het bestaande de voorkeur zou verdienen; in de contractueel erlangde landschappen echter was die handhaving onvermijdelijk.

(1) Bij Valentijn V, 1, 271.

(2) Bij De Jonge VII, 172.

Aangezien nu Jacatra door de verovering domein was geworden, lag het voor de hand, alhier van de opgezetenen bij wijze van pacht de tiende te heffen welke aan de Compagnie als eigenares van den bodem toekwam. Gaf deze er de voorkeur aan, zich door donatie of verkoop van haar domein te ontdoen, dan kon zij diezelfde tiende of eenig ander deel van de opbrengst, hetzij in natura of in gelde, van den nieuwen eigenaar krachtens souvereiniteitsrecht heffen als belasting. Dit laatste stelsel, waarbij dus de koopsom der vervreemde domeinperceelen als zuivere winst kon worden voorgesteld, was op Banda gevolgd. De tiendheffing van domeingrond vindt men ook in andere geconquesteerde landen der Compagnie, zooals Malakka en Makassar; in het Jacatrasche echter bleek zij voorloopig niet vol te houden, daar tengevolge van de uitwijking der bevolking van stad en omstreken en het verval van den landbouw het domein niets opleverde, laat staan tienden. Men begon daarom dit domein perceelsgewijze te vervreemden, eerst bij vorm van leen, doch al spoedig in vollen en vrijen eigendom, waardoor de landbouw het best stond bevorderd te worden. De Compagnie zou dan, zooals wij zelden, voor hare prijsgegeven grondpacht vergoeding kunnen vinden in eene belasting, nadat de landen door de particuliere nijverheid rentabel zouden zijn gemaakt. Vandaar dat het der Regeering onverschillig was of de nieuwe eigenaren Christenen, Mooren of Heidenen waren, want het geloof deed tot 's menschen industriele en fiscale waardij niets af. Door de conversie der eerst uitgegeven leenen tot vollen eigendom werd aan het grondbezit een uniform karakter gegeven. Zóózeer beoogde men de bevordering van den landbouw in hoop op toekomstige baten, dat zelfs geene koopsom werd gevorderd: ieder kon gratis zooveel land krijgen als hem lustte. De eenige voorwaarde was, dat het perceel ontgonnen moest worden op straffe van nul-liteit der donatie.

De onderwerping van den Bantamschen Sultan Ageng en de beëindiging van de onophoudelijke geschillen met dat rijk bracht verandering. Thans was het uit met de strooperijen, welke de landontginning nooit tot rechten bloei hadden laten komen (1). De verbetering der veiligheid deed plotseling de waarde van land zóó stijgen, dat de Regeering besloot, voortaan een koop prijs daarvoor te vorderen. Zich nu tevens door de gebeurtenissen der laatste jaren in eene andere verhouding geplaatst vindende tegenover de „Javanen” dan tegenover andere inlandsche of vreemde natiën binnen hare grenzen,

(1) Zie hierboven blz. 59*.

staakte zij de toewijzing van grond in vollen eigendom waar het deze vermeende landskinderen (1) betrof: aan hèn stond zij voortaan slechts land af in leen. Wil men dit verschijnsel verklaren, dan gaf, naar het ons voorkomt, de verhouding tot de Regenten der Omme- en Bovenlanden, met wie men tot voor enkele jaren geene aanraking had gehad, maar die thans aan de daadwerkelijke souvereiniteit der Compagnie waren onderworpen, den doorslag. De voortaan aan „Javanen” uit te geven leenlanden, waarvan de Compagnie den eigendom behield, zouden den overgang, geographisch en politisch, tot de Regentschappen vormen; wat dáár de Regenten waren, zouden hier de Kapiteins der Ooster- en Wester-Javanen zijn: vazallen der Compagnie, gehouden tot de prestatie van diensten en het opbrengen van domeintienden hunner landen, op welke zij en de hunnen „tot soo lange ons sal goetduncken” bezitreechten konden uitoefenen.

Met die tiendheffing van de onvervreemde domaniaallanden begon men thans, dat is in het voor de inwendige geschiedenis van West-Java zoo belangrijke (2) jaar 1686, ernst te maken, ten minste wat de rijstcultuur aanging. In principe trof deze heffing het gansche domein, onverschillig van welke natie de opgezetene was; daar men echter alleen de Javanen voortaan van de eigendomserlanging uitsloot, waren zij het die reeds hierdoor meer bijzonder tot tiendplichtigen werden gestempeld. Evenwel, Javanen van rang werden niet zelden van het opbrengen der tiende vrijgesteld, vermoedelijk omdat men van oordeel was dat dezen door het bekleeden van eene officiersplaats bij de Javaansche compagnieën eigenaardige diensten aan den leenheer presteerden, welke de grondpacht konden vervangen — misschien ook eenvoudig om hen boven het gemeen te onderscheiden. Hoe dit zij, het staat vast dat van de Regenten der Omme- en Bovenlanden geene paditienden werden gevorderd, eene gunst die zich niet uitsluitend laat verklaren door de moeielijke contrôle der heffing en het lastige transport van het opgebrachte: immers, 's Compagnies leenland Kampongbaroe bracht wel degelijk paditienden op, droeg zelfs verreweg het meeste bij van alle tiendplichtige domaniaallanden. Zoo vindt men ook elders in de Ommelanden tiendheffing van de landen der Hoofden welke, zooals de Regent van Tanggeran, hunne creatie aan de Compagnie hadden te danken; degenen echter welke zij bij de inbezitneming had aangetroffen en gehandhaafd, zooals de Regent van Tjileungsir, bleven daarvan vrijgesteld.

(1) Zie blz. 2°.

(2) Zie blz. 66° e. v.

Verzamelt men alzoo de hier en daar verspreide aanduidingen omtrent de opvatting, welke in Camphuijs' tijd zich vestigde van de verhouding der Compagnie tegenover de Javaansche opgezetenen van haar conquest, dan komt men tot de slotsom dat destijds deze landzaten (immers tusschen geïmmigreerde en ingezetenen Javanen of tusschen Javanen en Soendanezen maakte men geen onderscheid: een inboorling van Java was een Javaan) werden beschouwd als in zekere mate behorend bij den grond en daarom verplicht tot onbetaalde hofdiensten. Op dien grond had hij slechts een onvervreemdbaar tijdelijk bezitrecht; voor het gebruik van den grond betaalde hij den eigenaar, de Compagnie, tiende. Bovendien was hij, evenals elk ander ingezetene, verplicht tot den krijgsdienst, althans binnen 's Compagnies territoir. Het karakteristieke zijner hoorigheid was censdeels dat zij, als gezegd, het presteeren meebracht van onbetaalde of nagenoeg onbetaalde feudale diensten, van welke andere Inlanders vrij waren, anderdeels, dat zij slavernij uitsloot en onmogelijk maakte. Dit laatste, de rechtsregel dat geen Javaan slaaf kon zijn, is voor het oogenblik van minder belang; te meer opmerking echter verdient zijne gehoudenis tot feudale diensten.

Te dezen opzichte, evenals in zoo vele andere, bouwde de Compagnie gedeeltelijk voort op de grondslagen der Portugeezen.

Onder hunne inlandsche onderdanen in de Molukken hadden deze pioniers een stelsel van feudale diensten ingevoerd, bestaande censdeels in krijgsdienst op eigen kosten, anderdeels in den onbetaalden handenarbeid bij fortificatiewerken. Daar echter, behalve op Banda waar de bevolking werd uitgeroeid, de Moluksche staatjes in den regel bij verdrag onder onze Compagnie geraakten, ontwikkelden de verhoudingen zich hier anders dan in het met den zwaarste geconquesteerde Jacatra. Ook is moeielijk na te gaan, in hoeverre het op Ceilon tot in details geregelde stelsel van heerendiensten naar het Jacatrasche is overgebracht — ja men vindt zelfs bij den bouw der vesting Batavia een onbetaalden handenarbeid der ingezetenen Chinezen, en zelfs Europeanen, dat met heerdienst niet weinig overeenkomst vertoont. Over het algemeen moet men, wij herhalen het, niet te zeer een methodisch volgen van zekere aangenomen bestuursbeginselen zoeken achter de handelingen of inrichtingen der Compagnie in de eerste eeuw van haar bestaan. Haar doel en streven was en bleef het bevorderen van haren handel. Bestuurszaken waren secundair. Zoolang dus de handel tot deze laatste geene betrekking had, konden de inzichten daaromtrent wisselen en het program

van actie telkens worden gewijzigd naar de eischen van het oogenblik; niet zoodra echter kwam de negotie in aanmerking, of de gedragslijn in bestuurszaken stond zonder discussie vast. Eerst tijdens Camphuijs begon iets als eene systematische regeling van de rechtsverhouding des Inlanders zichtbaar te worden. De feudale diensten voor de Compagnie, welke in de plaats traden van belastingen in natura of geld, hadden toenmaals, na de beëindiging van den oorlog met Bantam en de voltooiing der forten te Cheribon, Tandjoengpoera en Tanggeran, voor zoover wij dat kunnen nagaan, zeer weinig te beduiden. De onbetaalde koeliarbeid voor transporten hield nagenoeg op, aan de wegen werd weinig of niets gedaan; alleen Krawang droeg den last van het brievenvervoer en de diensten en leveringen voor Tandjoengpoera, waar gebouwen en vestingwerken soms veel reparatie vorderden.

Eene niet onbelangrijke verandering hierin bracht de toenemende verzanding der monding van de Tjiliwoeng: tot den bouw van het hierdoor vereischte havenhoofd moesten de Cheribonsche Vorsten reeds een paar jaren vóór de aardbeving van 1699 koeli's leveren, die slechts zeer sober gevoed en betaald werden. Zij vervingen het Bataviasche kampongvolk, dat zelfs tegen goede betaling weinig lust tot dezen arbeid toonde, ofschoon de Regeering het recht meende te hebben, over hunne diensten tegen betaling, over die der Javanen nagenoeg zonder betaling te beschikken. Wij bespeuren dus hier eene ontlasting van de bevolking rondom de hoofdstad, wier ontevredenheid men niet noodeloos wilde opwekken, ten nadeele van de verder wonenden. Dit trad vooral aan den dag na de aardbeving. Voortaan moesten de grachten en het havenkanaal na afloop van den regenmoeson gestadig uitgebaggerd worden, een zware en ongezonde arbeid, die ten laste der Cheribonsche Vorsten werd gebracht en waarin weldra ook Pamanoekan, Tjiasem en Krawang deelden. Welk percentage van de honderden manschappen, die telken jare gedurende den ganschen drogen tijd als „modderjavanen” of „modderaars” in de stinkende grachten rondplasten, zijn leven liet om dat der Batavianen te verlengen, werd nergens opgeteckend. Wij leggen er hier alleen nadruk op dat dit geen vrijwillige arbeid was doch heeredienst, tegen eene vergoeding welke met het onderhoud van kettinggangers gelijkstond. Men had dit werkvolk wel uit het Jacatrasche binnenland kunnen ontbieden, doch dit was nog steeds zeer schaars bevolkt; ook was de landweg voor het gerief der Compagnie altijd minder verkieselijk dan die te water.

Wanneer de opgezetenen van het Jacatrasche domein derhalve noch

Priangan.

* 6

diensten van eenig belang presteerden noch eene belasting in geld opbrachten, terwijl de paditiende niet werd gevorderd van de Hoofden welke de Compagnie daar niet zelve had gevestigd, dan wordt het de vraag, in welke mate en op welke wijze bijvoorbeeld Tjiandjoer tot de gemeene lasten bijdroeg. De beantwoording zal dan tevens de niet-Jacatrasche regentschappen omvatten. Immers — het verschil in staatsrechtelijke verhouding tegenover de Compagnie tusschen Tjiandjoer c.s. en Bandoeng c.s. berustte sedert de contracten van 1677 en 1705 uitsluitend op Coen's fictie der Jacatrasche limieten en liet zich in ernst kwalijk handhaven. Beschouwde men deze alle nu als leenen, dan konden zij volgens Hollandsch recht tot het opbrengen van belastingen worden verplicht, temeer omdat zij, zooals wij zagen (1), belastingen in gelde en natura aan den Soesoehoenan hadden opgebracht. Echter waren die opbrengsten voor een handelslichaam als de Compagnie nauwelijks noemenswaard en, hetzij dan uit politieke overwegingen of eenvoudig uit afkeer van bemoeiing met de inlandsche huishouding, men had de Regenten daarvan vrijgehouden en hun toegelaten die voortaan ten eigen bate aan te wenden. Vergelijkt men de leenbrieven, die in 1670 en 1690 aan Aroe Palakka en zijne gemalin werden uitgereikt betreffende Compagnieslanden op Celebes, dan blijkt het streven der Regeering om, zonder op eenige directe baten aanspraak te maken, het bestuur over en de inkomsten uit hare bezittingen aan inlandsche potentaten over te dragen, zich alleen „het hooger gezag” voorbehoudend, waarbij echter dient erkend, dat de toestand op Celebes niet dezelfde was als op Java — dáár had de Compagnie machtige vijanden, hier was voor haar weinig meer te vreezen. Het was intusschen, wanneer de Regeering van directe baten afzag, alleen de vermeerdering van handelswinsten welke de gebiedsuitbreiding der Compagnie tot eene financieel niet nadeelige onderneming kon stempelen. Vandaar dat de Regentschappen gaandeweg in het monopoliestelsel werden betrokken en in verband daarmee in dat der dwangcultuur van stapelproducten.

Eene korte beschouwing van dat stelsel zal hier te minder misplaatst zijn, omdat, naar ons wil voorkomen, daaraan niet altijd recht is wedervaren. Men heeft dikwijls in bittere bewoordingen op den monopoliegeest der Compagnie afgegeven zonder zich te willen verplaatsen in de omstandigheden waaronder die geest zich op zoo nadrukkelijke wijze gelden deed.

Monopolist in zijn hart is, naar wij meenen, ieder handelaar, ieder

(1) Zie hierboven blz. 25* en 26*.

industriëel en zelfs menigee onder hen, die niet of niet in de eerste plaats geldelijk voordeel bejagen. Zoolang de maatschappij gegrondvest blijft op het egoïsme van het individu, is in beginsel niets daartegen in te brengen, ook niet in onzen tijd van trusts en syndicaten. Neemt men daarbij in aanmerking censdeels de ontzettende gevaren waaraan onze vaders goed en leven blootstelden bij hunne tochten van het Y naar de Grootte Oost, anderdeels het hoog staatkundig belang dier hachelijke reizen, waarmede men den Spanjaard naar het hart stak, tegen wien het schrikbre pleit van dwang en vrijheid, de kamp voor de ideale belangen der beschaafde wereld, nog altijd aanhield, dan komt men tot de gevolgtrekking dat, zoo ooit een monopolie zich liet rechtvaardigen in doel en middelen, dit het monopolie was der Nederlandsche O.-I. Compagnie in den aanvang der 17^e eeuw, en wel in die mate dat zelfs bij de Banda'sche gruwelen eene veroordeeling sans phrase over den schuldige uitgesproken hoogst onbillijk zou zijn. Waar echter, zooals gewoonlijk, de inlandsche Hoofden en bevolkingen onmachtig bleken om eene geleidelijke pressie te weerstaan, zoodat uitersten als waartoe Coen overging niet noodig waren, daar opende zich voor het stelsel een natuurlijke ontwikkelingsgang die zich theoretisch had kunnen laten voorspellen.

Het was immers van de Hollandsche en Zeeuwsche stroomen naar de Molukken zulk een verre tocht, dat de kans om van eene verloren reis terug te keeren volstrekt uitgesloten moest zijn. De schepen dienden hunne lading gereed te vinden, hetzij deze door ter plaatse resideerende agenten, „leggers”, zooals men destijds zei, was opgekocht, hetzij ingevolge een contract van levering tegen zekeren termijn, welk contract wegens het ontbreken van een handelsstand van eenige beteekenis alleen met de Hoofden kon worden aangegaan. Anderen wenshende uit te sluiten, speciaal de Portugeezen, ging men monopoliecontracten aan, liefst op levering tegen vaste prijzen, waartegen niets te zeggen viel zoolang de prijs der producten met gemeen overleg tusschen leverancier en afnemer werd vastgesteld. Nadat echter de vreemde mededingers door een met kracht van wapenen gehandhaafd monopoliecontract van de bank waren geschoven en voor concurrentie weinig vrees meer behoefde te zijn, lag de verleiding nabij om de overmacht, waarvan men zich bewust was geworden, eerst te gebruiken om den contractant ter andere zijde te noodzaken zijne prijzen te verlagen, daarna hem te dwingen tot het aangaan van een nadeelig contract, ten slotte hem eene overeenkomst af te persen die hem, met behoud der uitsluitende levering, verplichtte de bepaling van

den prijs zijner producten over te laten aan het goedvinden van den afnemer. En aangezien die afnemer de zelfbeheersching niet bezat om de ingevingen zijner hebzucht te matigen, maar, zooals Usselinckx (1) het had uitgedrukt, de winst tot poolster en de begeerlijkheid tot zeilsteen had (zonder die cynosure en dat kompas zou hij immers den tocht naar het einde der wereld nimmer hebben ondernomen), wijzigde hij zijn tarief zóózeer ten eigen favoure, dat de prijs der te leveren producten als eene bespotting werd. Weigerde daarna de producent met den aanplant voort te gaan, of bleef om eenige andere reden de productie beneden de vraag, dan volgde noodwendig, zoo hij een onderdaan der Compagnie was, de dwangcultuur, die aan het gansche stelsel de kroon opzette. Werd daarentegen de vraag belangrijk overtroffen door de massa producten, welke men zich verplicht had te accepteren, dan bood zich vanzelf het middel van extirpatie aan.

Deze theoretisch zuivere overgang, van vrijen handel tot dwangcultuur tegen onevenredige betaling, laat zich echter in de contracten, voor en na in de Molukken gesloten, niet aantoonen. De Compagnie placht immers te contracteren zooals de omstandigheden het haar vergunden, soms op bredere soms op minder breede basis. Wij hebben met bovenstaande analyse dan ook alleen willen aantonen hoe het causaal verband lag tusschen overzeeschen handel en extirpatie van stapelproducten. Specifiek Nederlandsch is het stelsel zoo weinig, dat monopolielevering tegen vasten prijs al eene halve eeuw vóór onze komst door de Portugeezen was erlangd, en dat reeds in 1599 de Bantamsche Rijksbestierder de peper der bevolking tegen lagen prijs opkocht om haar tegen hooger en aan de Hollanders te leveren, hetgeen uiteraard op den duur tot dwangmaatregelen zijnerzijds bij levering en aanplant moest leiden. De man die het Compagniesysteem met bitteren hoon voor de gansche wereld heeft tentoongesteld, Raffles, was zelf in den grond een monopolist, die ook dwangcultuur niet versmaadde waar zij voordeelig scheen. Zelfs de uitspattingen waartoe het stelsel voerde lagen niet aan de onhebbelijkheid der Nederlanders alleen: het verbranden der te overvloedige muskaatnoten werd al tachtig jaar in praktijk gebracht vóórdat een Nederlander zich in de Molukken had vertoond, en extirpatie van zeldzame gewassen, waarvan men het alleenbezit wenscht te behouden, volgt zoozeer uit den aard der zaak, dat zij nog heden ten dage wordt toegepast. Het onderscheid tusschen toen en nu ligt dan ook minder in het mercantiel beginsel dan in het zedelijk gevoel van

(1) Bij Mr. O. van Rees, *Gesch. der Staatshuishoudkunde in Nederl.* II, 224.

verantwoordelijkheid voor de gevolgen, welke streng doorgezette monopolie-maatregelen kunnen hebben voor de „Heydenen ende Mooren” door wie de verlangde artikelen worden geleverd. Welnu, aan het welzijn van „dat quaet en crom geslaght” (om Antonio van Diemen’s bijbeltaal (1) te gebruiken) het oogenblikkelijk belang der Heeren Principalen op te offeren of in „dat Moorse gespuis” menschen van gelijke beweging te erkennen, viel geheel buiten den gedachtengang der zeventiende eeuw. Ook na hunne onderwerping bleven zij vreemden „die ons eygentlyck niet en raecken”. En wat was tegen vreemden zelfs van eigen stam niet geoorloofd? Hadden niet de Vrije Nederlanden stelselmatig de mogelijkheid eener wederopluijing van Antwerpen den kop ingedrukt? Zijn nog hoden niet overal in de beschaafde wereld dezelfde krachten werkzaam waar reëele belangen den toon aangeven? In waarheid — eene beoordeeling der moraliteit van het stelsel der Compagnie behoort voor ons en andere zondaren achter te staan bij het onderzoek der vraag of de middelen tot het doel konden leiden, of de bloei van het handelslichaam daardoor op den duur werd bevorderd en verzekerd. En bij dit onderzoek naar de doelmatigheid der vroegere dwangcultures, geheel afgescheiden van hare moraliteit, dient nimmer uit het oog verloren dat de Compagnie in 1700 de rijpe ervaring miste, welke voor de driftige begeerten van den jongeling het kalme beleid van den man in de plaats stelt, en welke den nauwen samenhang van eigene en vreemde belangen doet erkennen, eene erkentenis welke, zooals de mensch nu eenmaal is, door ondervinding, door schade en schande, moet bereikt zijn, wil zij op diens daden inwerken. De groote praktische nadeelen der dwangcultures waren het die, in ruimen kring bekend geworden, in niet mindere mate dan een verhoogd gevoel van recht en nationalen plicht tot de slooping der creatie van Van den Bosch hebben meegewerkt. Die nadeelen nu heeft eerst de tijd geopenbaard, heeft eerst de ondervinding doen bemerken, die meer algemeene belangstelling en dat meer verrijnde rechtsgevoel waren de uitkomst van duizend invloeden welke in vroeger eeuwen niet of niet met dezelfde kracht werkzaam waren. Het zou daarom nagenoeg even onredelijk zijn, onze Compagnie een hard verwijt te maken van haar gebrek aan inzicht en de grofheid van haar gewisse en zenuwen, als van haar Oud-Hollandsch idioom of hare voorvaderlijke kleedij. Het een hoorde bij het ander.

Wij hebben gemeend onzen lezer deze uiteenzetting, overbodig als

(1) Deuteronomium XXXII, 5.

zij mag heeten, niet te moeten sparen, in de hoop daarmede zoo mogelijk het terrein te effenen tot eene onbevangen bespreking der maatregelen, welke de Compagnie met betrekking tot de Bataviasche Regentschappen trof. Sedert Dirk van Hogendorp en Raffles is men gewoon geworden, over het Compagnies-systeem en bloc het anathema uit te spreken. Vervolgens is de voorliefde, waarmee de groote mannen van het Cultuurstelsel zich op dat systeem beriepen, weinig berekend geweest om tot eene billijke waardeering te leiden van wat door het voorgeslacht op Java was gedaan. Wil men echter de toepassing der Compagnies-beginselen in haar verloop gadeslaan, dan zal misschien opgemerkt kunnen worden dat de natuurlijke samenhang van zaken en omstandigheden haar met zekere fataliteit in eene richting leidde, welke zij uit haren aard reeds bereid genoeg was in te slaan.

Evenals in de Molukken lag ook te Batavia in stede van belastingheffing een stelsel van uitsluitende levering van een begeerlijk product het meest voor de hand. Men behoefde niet in de praktijk der Compagnie vastgeroest te zijn, om hiertoe te grijpen. Waren in het vaderland uitsluitende rechten schering en inslag, werden dáár belastingen bij wijze van verpachting geheven, het was zoo vreemd niet dat reeds in 1629 degenen die in de omstreken der stad sirih plantten genoodzaakt werden, hun product tegen een van overheidswege bepaalden vasten prijs aan een pachter te leveren. Denkt men zich dien tusschenpersoon weg, dan bestond dus reeds in Coen's tijd in het Jacatrasche het stelsel van verplichte levering. Het nog ten huidigen dage voortkwijnend systeem van gedwongen cultuur, een kind, zooals wij opmerkten, van het evengenoemde, zou wellicht ook in het Bataviasche spoedig ter wereld zijn gebracht, wanneer hier niet alle levensvoorwaarden hadden ontbroken: veiligheid, werkkrachten, aanwezigheid van een winstgevend landbouwproduct. Noodgedrongen bleef dus deze levensuiting der Compagnie sluimeren juist rond hare residentiestad: de Ommelanden leerden geene dwangcultures kennen.

Toen eindelijk in 1677 onvoorziene en ongewenschte omstandigheden (1) de Regeering tot een eerste ingrijpen in de zaken van het binnenland noopten, werd geen oogenblik aan de vestiging eener dwangcultuur gedacht. Zelfs de gedwongen levering van eenig product kwam alleen in aanmerking in zoverre de bezetting te Tandjoengpoera rijst voor haar onderhoud behoefde; deze rijst werd betaald, doch de Regeering bepaalde eigenmachtig den prijs. Men had weliswaar het oog slechts te slaan naar 's Compagnies landen op

(1) Zie hierboven bl. 35*.

Ceilon om een ingewikkeld stelsel van hoofdgelden, heffingen, pachten, verplichte diensten, leveringen en cultuur aan te treffen, dat door haar niet geschapen doch van de Portugeezen overgenomen was — maar in het Krawang'sche liet men alles op den ouden voet. Alleen, men drong thans met eenigen ernst aan op het onderhouden van den handel in hout, rijst, peper en vee (1), welken dit en de oostelijker regentschappen vanouds met Batavia hadden gedreven. Natuurlijk sloot dit eene aanmoediging tot den landbouw in. De prijsbepaling dier invoerartikelen geschiedde nog eenigermate als vroeger, met gemeen overleg van leverancier en afnemer. Dit verdient zekere waardeering, omdat de Regeering heel wel wist dat hare Regenten niets natuurlijker zouden hebben gevonden dan dat zij als Souverein eenvoudig de gratislevering van de gewenschte producten had gelast, evenals zij door de Javanen der Ommelanden wel hout liet kappen zonder betaling. Het is echter te begrijpen dat de Regeering weldra de prijzen ging drukken; dit was als het ware de aangewezen weg om hare nieuwe bezittingen te doen bijdragen in de gemeene lasten. Geld was er in het binnenland niet; eene directe heffing in natura, bijvoorbeeld van tienden, kon op honderd wijzen ontdoken worden; verpachtte men die heffing, men gaf de bevolking prijs aan onberekenbare invloeden; elke wijze van belasting vereischte eene contrôle, toezicht en bemoeiing, die met de gewone bezigheden der agenten, subagenten en commiezen eener handelsvennootschap moeielijk waren overeen te brengen. Zoo vreemd hun de inlandsche huishouding bleef, zoo innig gingen zij op in de affaire, en het moest het hart der Compagnie goed doen, waar zij te voren slechts met de buigzaamheid van den negotiant had kunnen optreden, zich thans ter bevordering der affaire op den kortaangebonden toon van den lastgever tot de Regenten te richten, die niet zonder angst gewaar werden dat zij haar voorschootje bijwijlen kon afleggen en zich drapeeren in de plooiën van haar hermelijn — het „broeder Capiteijn Moor” was hun al eerder in de keel gesmoord.

Enkele jaren na de vestiging te Tandjoengpoera bespeuren wij dan ook, dat de Regeering meer eigenmachtig beschikt in zake de levering van hout en bamboc. Zij zendt barsche orders, geeft te verstaan dat zij desnoods aan den houtkap het karakter van hecrendienst kan geven, bepaalt den prijs naar willekeur, eischt eene hoeveelheid, berekend deels naar hare behoefte deels naar het bevolkingscijfer van de betrokken afdeeling, en draagt zorg dat de

(1) Zie hierboven blz. 11*.

regentschappen welke wegens gebrek aan afvoerwateren geen hout kunnen leveren, volk zenden om elders aan het kappen deel te nemen. Reeds in 1683 zond Soemedang daartoe volk naar Cheribon. Bij Couper's reglementen van het volgend jaar werd vooropgesteld en als regel aangenomen, dat alle Regenten hunne onderhoorigen in dezen arbeid zouden doen deelen. Het oorspronkelijk karakter van een vrijen handel verloor deze houtlevering echter niet geheel: ook nadat zij in een zuchtend gepresteerden heerendienst was veranderd, werd door de Regeering soms in den vroegeren overlegenden trant over levering en prijsbepaling aan de Regenten geschreven. Trouwens, dat er iets het minste voor 't hout werd betaald, bewees al het eigenlijke karakter dezer levering. Met zooveel drift echter werd de houtkap voortgezet, dat de Pamanoekan'sche bosschen al in 1691 van djatibalken ontbloot waren. Het kenmerkende van dezen arbeid was, dat hij veelal zeer ver van de woonplaats der dienstplichtigen werd verricht. Dit, gevoegd bij den tegenzin der bevolking tegen boscharbeid, de daarmee gepaarde ontberingen, de onregelmatigheden en willekeur welke de Cheribonsche Residenten en sommige Hoofden zich veroorloofden, maakten den houtkap buitengemeen drukkend. Reeds in 1686 bad het meerendeel der oostelijke regentschappen „om van het houtkappen verlost en nae hare rijsvelden gelicentieert te werden”, en periodiek keerden klachten en smeeking van dien aard terug, zonder dat daarop veel acht werd geslagen. De Compagnie had nu eenmaal veel timmerhout noodig. Om daarbij niet alles op het onverstand van den Inlander te laten aankomen, zond zij, pas twee jaar nadat Van Dijck (1) het contract met Cheribon had gesloten, een paar Europeesche „boswerckers” daarheen om de geschiktste boomen aan de dienstplichtigen aan te wijzen en een oog te houden op de werkzaamheden — een bewijs dat, hoe gaarne zij ook alles wenschte te laten zooals het was, hare bemociing met de inlandsche bevolking een begin had genomen. Deze „houthackers, in de Hoogduijtsche bosschen opgevoet”, deze „bequame timmer- en vigelante stierman” waren, onbewust van hunne hooge roeping, de kiem van ons huidige Boschwezen. In afwachting intusschen van wat in den schoot der toekomst lag, werd er voorloopig met de bosschen zeer slordig geleeft. In Krawang, dat door zijn gemakkelijken afvoer en zijne nabijheid aan Batavia het meest had te lijden, moest al vóór 1700 het kappen zelfs van brandhout aan particulieren worden verboden, opdat niet de Compagnie gebrek zou krijgen.

(1) Zie hierboven pag. 53*.

Naast den houtkap dient de pepercultuur genoemd. Peper was het geweest wat de Portugeesche pioniers naar de Soenda-stranden had gelokt, peper wat Van Linschoten als het voornaamste artikel van Jacatra roemde, peper wat Matelieff vermeldt als een gewas, welks cultuur hier met ijver werd gedreven. De Compagnie had zich weliswaar de uitsluitende levering van dit kostelijk product bij aanvoer te Batavia verzekerd, haar monopoliegeest kon echter moeielijk bevredigd worden, nu het een artikel betrof dat zich niet tot monopolisceren leende, aangezien het in tal van onafhankelijke staten in overvloed werd voortgebracht. Om niettemin met geene onvertierbare oogsten geplaagd te worden ging zij oorspronkelijk de teelt binnen hare landpalen tegen, een zonderlinge maatregel inderdaad, gegeven de kolossale behoeften van den toenmaligen wereldhandel en de weinige geschiktheid van den Jacatraschen bodem voor de pepercultuur. Wat het binnenland betrof, in de Krawang'sche en Cheribonsche bovenlanden zoowel als in de Preanger bestond de pepercultuur in zekeren omvang reeds geruimen tijd voor de Compagnie er invloed en gezag erlangde. Toen zij derhalve door het contract van 1681 hare hand op Cheribon legde, was haar eerste werk, zich daar het monopolie te verzekeren en, in wonderlijke tegenstelling tot hare gedragslijn in het Jacatrasche, de cultuur zooveel mogelijk aan te moedigen. Een monopolie met levering „tegen basaarsprijs”, zooals was gecontracteerd, zou intusschen weinig profijt hebben gebracht; nog geen jaar later zien wij de Regeering dan ook eigenmachtig den prijs der Cheribonsche peper vaststellen, een matigen prijs natuurlijk. Zij het tengevolge van de zuinige betaling of door andere oorzaken, de cultuur had voortaan in de Preanger weinig te beduiden; vrijwillig werd zoo weinig geleverd, dat welhaast een zeker jaarlijksch bedrag moest worden gevorderd. Alleen Soekapoera maakte eene gunstige uitzondering op de algemeene lautheid voor eene cultuur waarvan men heel wat had verwacht.

Een weinig gelukkiger was de Compagnie aanvankelijk in hare bemoeiingen met de katoenteelt. Deze knoopte zich aan eene van overoude tijden bestaande volkscultuur, waarvan reeds op Padjadjaran'sche gedenkstukken sprake is en die al zeer vroeg de aandacht der Regeering had getrokken. In het Jacatrasche was in den beginne de katoenteelt onmogelijk gemaakt door haar tegen de weefindustrie gericht verbod, dat de bevordering van 's Compagnies lijnwaadhandel beoogde; sedert 1664 evenwel was de teelt toegestaan, omdat de bevolking, werd zij ook verhinderd tusschen de padi harer

gaga's katoen te planten, zich gemakkelijk genoeg bij hare naburen van inlandsche weefsels kon voorzien. In die goede richting doorgaande, voerde de Compagnie thans ook den edeler katoenheester uit Bengalen in, wellicht in de hoop dat deze mettertijd het inheemsche eenjarige gewas zou verdringen, dat aan den schamelen landzaat van het zuidoosten der Preanger een zijner geringe handelsartikeltjes leverde, hetwelk onder de Mataramsche heerschappij, evenals elders op Java, wellicht door de Regenten aan den Vorst was geleverd bij wijze van jaarlijksch tribuut. Ofschoon nu de Compagnie nog aan geen garenmonopolie dacht, de kennis welke men in den oorlog met Troenodjojo had verworven van den bloei der katoenteelt in Midden-Java, bracht den wakkeren Cornelis Chastelein tot het betoogen der wenschelijkheid om vandaar ervaren katoenplanters over te brengen naar de Bataviasche Ommelanden. Het eerste ingrijpen der Compagnie werd evenwel, onafhankelijk van die plannen, uitgelokt door eene belangrijke stijging der aanvraag in patria, waaraan het aanbod in Hindostan niet kon voldoen. In 1693 ging de Regeering over tot inkoop van garens op Java's Noordoostkust; een jaar later vond zij aanleiding tot de uitzending eener Commissie, bestaande uit twee inlandsche Hoofden en twee Europeesche militairen, voorzien van een aan alle Regenten, van het Tjiandjoer'sche tot Noesakambangan, gericht rondschrijven, waarbij werd verzocht, al het beschikbare katoenen garen bijeen te brengen en door vertrouwde personen naar Batavia te verzenden, alwaar de betaling hun zou worden overhandigd. Eigenaardig genoeg werden tot deze opdracht twee gewezen aanhangers van den Bantamschen Pangeran Poerbaja uitgekozen, die evenals hij op eervolle wijze binnen het Jacatrasche waren gevestigd. Van hen verwachtte men blijkbaar eene tactvolle uitvoering dezer opdracht: alleen toch door het vertrouwen der Regenten te winnen kon eene zoo groot mogelijke garenleverantie worden verkregen, welke als maatstaf voor latere eischen zou kunnen gelden. Voor het oogenblik werd van een eisch zoo weinig mogelijk gerept; de circulaire deed het zelfs voorkomen alsof de prijsbepaling van 't goedvinden der Regenten afhing. Groote nadruk werd daarbij gelegd op de verplichting om die betaling in handen van den planter, den kleinen man te doen geraken — iets waarop in later jaren door de Regeering zoozeer niet is aangedrongen.

Of de Regenten de dupe waren van deze aangename inleiding eener in vervolg van tijd zoo bitter gehate dwanglevering? Zoo ja, dan volgde de ontgoocheling zeer spoedig. Nauwelijks had de Regeering met zoet gefluit

al hun beschikbare garen bijeengekregen, of zij deed hun door de terugkeerende soeroehan's een tweede schrijven geworden, waaruit bleek dat het gezondene te Batavia was gesorteerd, van de minste qualiteit bevonden en dienovereenkomstig getaxeerd op 18 Rd^s. per pikol; thans werd aan elk regentschap een positieve eisch gesteld, waaraan binnen acht maanden moest worden voldaan; monsters van de vier sorteeringen, waarnaar de betaling zou worden geregeld, werden meegegeven — om kort te gaan, op het harnas eener strafbepaling na was de dwangcultuur binnen enkele weken kampvaardig te voorschijn gesprongen uit de vrije levering van een handelsartikel. Om nu niet blootelijk een „eisch” tot de Regenten te richten doch ook voor de voldoening daarvan te waken, zond de Regeering het volgende voorjaar, in 1695 dus, wederom eene Commissie, half blank, half bruin, naar de Bovenlanden, welke na eene afwezigheid van drie maanden met eenige Hoofden en een aantal koeli's uit alle regentschappen terugkeerde, door wie het gevorderde, ja meer dan dat, werd afgebracht. Ook naar pareltjes was gevraagd, die in de Sagara Anakan konden worden gevischt.

Het is te begrijpen dat de Regeering ten zeerste ingenomen was met dit voorloopig welslagen van hare poging om de Preanger van een nagenoeg dood bezit tot een productief eigendom te maken. Zij ging nu op dezelfde baan een stap verder en gaf aan de terugkeerende Hoofden brieven mede, waarbij de levering in 1696 werd gelast, niet alleen van garen doch ook van alle kardamom, was, peper, eetbare vogelnestjes en paarlen, elk artikel tot een voor ieder regentschap bij schatting bepaald gewicht. Behalve van de ruwe producten werd hier voor 't eerst ook van het cultuurgewas peper eene bepaalde hoeveelheid gevorderd. Bovendien gelastte de Regeering aan elken Regent „tegen acnstaende jaer door hun volk te laten bereijden twee picols droge en suijsvere indigo” — de eerste vermelding van eene levering, die gedurende meer dan eene eeuw in de verwenschingen heeft gedeeld welke tegen de garenleverantie werden gemompeld.

Weliswaar, indigo was reeds van zóó oude tijden in de Preanger bekend, dat een harer belangrijkste stroomen den naam Indigo-rivier, Tjitaroem, heeft ontvangen. Als bijcultuur op de rijstvelden gedreven, was de teelt ongetwijfeld vrij populair, voor zoover zij in eigen behoefte voorzag. De Compagnie, welke al zeer vroeg aan particulieren den handel in de kostbare verfstof verboden en in het Jacatrasche zoowel als op Formosa en elders proeven met hare cultuur genomen had, zou dan ook buiten kijf spoedig getracht

hebben haar uit 't binnenland te doen aanvocren, wanneer niet de inlandsche bereiding met toevoeging van kalk een nat product had geleverd, dat bij verzending naar patria tot eene steenharde onbruikbare massa verdroogde. Toen François Tack bij de besprekingen, welke vóór zijne noodlottige zending naar het Kartasoera'sche hof plaatsvonden, de aandacht van zijn zwager Joan van Hoorn op den bloei der indigocultuur in Midden-Java had gevestigd, deed dit Raadslid met behulp van Camphuijs verschillende onderzoekingen, waaruit bleek dat de Java-indigo weinig te wenschen zou overlaten, wanneer maar de bereidingswijze werd verbeterd. Daar nu deze bevinding samentrof met een sterken aandrang van Heeren XVII^{en} om toch van Compagnieswege de teelt te bevorderen, liet de Regeering in 1694 deskundig personeel van Cormandel overkomen en wees zij haar medelid Van Hoorn, toenmaals Directeur-Generaal, aan om tot cultuur en bereiding de drijvende en leidende hand te leenen.

Reeds in de eerste dagen van 1696 mocht de Regeering uit Cheribon eenige indigo ontvangen, bereid naar de Cormandel'sche methode en van deugdelijke hoedanigheid. Ook voor invoer van beter zaad werd gezorgd. In Juni van dat jaar kwam de eerste indigo uit de Regentschappen binnen. Evenals de twee laatste jaren vertrok nu wederom eene Commissie, ditmaal allen Europeanen, naar de Preanger om te porren tot de levering van de verlangde artikelen en de bereiding der indigo op de nieuwe wijze, het oog te houden op het transport (dat op verzoek der Regenten voortaan over Cheribon zou geschieden), tevens om in loco de geschillen te beslechten, welke bijna overal tusschen de Hoofden bestonden. De Resident te Cheribon (een ambtenaar destijds van lagen rang) was het hoofd dezer Commissie.

Zoo was dus binnen enkele jaren het middel gevonden om de Preanger het hare te doen bijdragen tot de gemeene lasten en de wijze ontdekt waarop de Compagnie, zonder zich te ver op een onbekend en weinig aantrekkelijk terrein te begeven, zonder naamwaardige onkosten ook, zeker toezicht kon oefenen dat aan hare onderdanen zoowel als haarzelve ten goede moest komen.

De eer van deze maatregelen behoort grootendeels aan de Commissie uit het lichaam der Hooge Regeering, welke wij op een kritiek oogenblik, anno 1686, zagen benoemen (1) om aan de verschillende inlandsche natiën in de omstreken der stad gronden aan te wijzen waarop elk harer onder afzonderlijke Hoofden zich zou kunnen erneren.

Aan geen beter handen had Camphuijs die opdracht kunnen toever-

(1) Zie hierboven pag. 66*.

CORNELIS CHASTELEIN op Seringsing
1706.

trouwen dan aan die zijner vrienden Joan van Hoorn en Isaac de Saint Martin. Was de laatste vermaard om zijne ongewone kennis van Oostersche talen, landen en volkeren en een ijver voor wetenschappelijk onderzoek die hem tot den vertrouwden correspondent van Rumphius maakte (juist als lid van gezegde Commissie vond Saint Martin meermalen gelegenheid den Ambonschen geleerde aan zeldzame planten te helpen), Joan van Hoorn, die van zijn tiende jaar te Batavia had geleefd, was de drager geworden der denkbeelden welke zijn vader, het verdienstelijke Raadslid Pieter van Hoorn, zich door studie en opmerking had gevormd omtrent de wegen en middelen waardoor de duurzame voorspoed der kolonie zou kunnen worden verzekerd. Daaronder behoorde, naar zijne overtuiging, het verwisselen van het Portugeesche systeem, om zich zooveel mogelijk te beperken tot nederzettingen aan de kust, met het Spaansche, dat vestiging in en ontwikkeling van het binnenland vooropstelde. Voor den bekrompen handelsgeest zijner Principalen voelde Pieter van Hoorn zoo weinig, dat hij zich niet had ontzien, in een officieel stuk de verklaring neer te stellen dat „genreuse machten”, een Keizer, een Koning, uit den aard en de volheid van hun gezag den bloei eener kolonie krachtiger zouden bevorderen dan eene vereeniging van kooplieden „alzo die presente voordeelen te veel najagen”, wel oogsten willen en liefst zeer spoedig, maar niet zaaïen. In stede van het bij bespiegeling en advies te laten, had de oude Van Hoorn zijne ledige uren aan den aanleg van een vrij groot landgoed tusschen Jacatra en Noordwijk besteed, eene liefhebberij welke men bij al de leden van den kleinen kring terugvindt die, met Camphuijs in hun midden en den Amsterdamschen burgemeester Nicolaes Witsen als leider, trots bestrijding en tegenwerking van degenen die in de Compagnie niets dan eene handelsvennootschap wilden zien, het hunne gedaan hebben om den Nederlander een tehuis onder de oude driekleur te bouwen in het Verre Oosten — een kring ook, welks opmerkelijke liefde tot wetenschappelijk onderzoek een weldadig avondrood heeft doen schijnen over het uiteinde van 's Compagnies eerste eeuw waarop een lange nacht stond te volgen — een kring eindelijk die zich tot devies de verzen had gekozen welke, door Camphuijs gefatsoeneerd, den ingang sierden van Chastelein's landhuis ver het binnenland in, heel te Scringsing:

Slaat handen aan de ploeg en ligt gints niet te wroeten,

Te speelen met uw breijn, maar grijpt de steenen aan

En metselt metterdaad.

Op Joan van Hoorn, die tot den nieuwen bouw wel de meeste steenen

heeft aangedragen en geschikt, was naast zijn vader vooral Speelman, die de fundamenten tot dien bouw had gelegd (1), van grooten invloed geweest. Onder Speelman's leiding had hij zich bekwaamd in „de saken der inlanders en hoedanig men met deselve dient om te gaan”, een lofwaardig streven te midden eener in de negotie verdiepte omgeving! Nauwelijks Landvoogd geworden, had Speelman hem op eigen verantwoording in den Raad van Indië geplaatst, op dezelfde wijze waarop Van Hoorn later den voortzetter van zijn arbeid, Henricus Zwaardcroon, daarin zou brengen. Onder Speelman's opvolger Camphuijs, die in inlandsche aangelegenheden de ervaring zijns voorgangers evenzeer miste als het ongeëvenaard prestige dat diens persoonlijkheid en roemrijke daden hadden verworven, gaf Van Hoorn's overwicht in de zaken van het eiland Java den doorslag. En dit was van des te grooter belang, nu ook in het vaderland de nieuwere richting, die de ontwikkeling der Nederlandsche vestiging ook door den landbouw beoogde, meer tot haar recht kwam, zooals in het bijzonder uit de geschiedenis der Kaapkolonie kan blijken, alwaar omstreeks denzelfden tijd dat aan Van Hoorn en Saint Martin de opdracht werd verstrekt waaraan wij daareven herinnerden, de krachtige en vooruitziende maatregelen werden genomen, die de loten van onzen volksstam in den Afrikaanschen bodem hebben geplant. Camphuijs en Van der Stel zijn geen tijdgenooten alleen, zij zijn arbeiders in één Hollandschen tuin, Seringsing en Drakenstein werkstukken van eene zelfde vaderlandsche gedachte.

Weliswaar — de opdracht van 1686 had een beperkten en nauwkeurig omschreven omvang. Maar een paar jaar later werd zij aanmerkelijk uitgebreid, verloor haar karakter van tijdelijkheid en veranderde gaandeweg in een algemeen toezicht op de inlandsche bevolking der Ommelanden. Zij sloot zich aldus aan bij het vroeger door Muller (2) en anderen onder den naam „Conducteur”, „Voorspraeck” of „Voordrager” over enkele inlandsche natiën rondom de stad uitgeoefende opzicht, waarmede de afdoening van geschillen onder hen en het bestraffen van geringe overtredingen gepaard ging.

Het eigenaardige dezer betrekking was geweest, eensdeels dat daartoe „taalkunde” en slag om met den Inlander om te gaan werd vereischt (een zeldzaam requisiet in Oud-Batavia), anderdeels dat de functionaris onmiddellijk aan den Gouverneur-Generaal ondergeschikt was, reden waarom in de deliberatiën der Regeering alleen bij hooge uitzondering van hem en zijne

(1) Men vergelijke hierboven blz. 48* en 58*.

(2) Zie hierboven bl. 5* en 9*.

werkzaamheden wordt gesproken. Nu was vooral sedert den dood van Speelman, wiens forsche hand de orde had kunnen handhaven ook onder zoo gevaarlijke gasten als de Bataviasche Boegineezen en Makassaren, het toezicht op de inlandsche natiën vrijwat verslapt, terwijl na Muller's overlijden (1678) geen Voordrager meer benoemd was. Men had toen Tack willen belasten met het opzicht over alle inlandsche natiën, doch voegde ten slotte Couper toe aan de Commissie Van Hoorn-Saint Martin. Niemand zou zeker geschikter zijn geweest voor algemeen Voordrager der gezamenlijke Inlanders. Tot eene dergelijke benoeming kwam het echter niet; Couper repatrieerde en sedert bleef de Commissie de functiën van het voordragerschap vervullen; waar Muller en anderen evenwel slechts op een deel der bevolking hadden toegezien, deed zij het thans op de gansche inlandsche populatie der Ommelanden.

De hooge rang dezer eerste Commissarissen en hunne nauwe persoonlijke betrekking tot Camphuijs, die zich bij voortduring, naar het schijnt, weinig bekwaamheid toekende voor de behandeling van de zaken der Inlanders en deze zooveel doenlijk op hen overdroeg, werkten samen om aan hunne functies een steeds uitgebreider en onbepaelder omvang te geven. Tot de bovenlandsche Regenten echter stonden zij voorloopig in geene onmiddellijke betrekking. Deze Regenten richtten zich gewoonlijk direct tot den Landvoogd, die dan bij voorkeur liet antwoorden door den Shahbandar of den Ontvanger-Generaal, twee betrekkingen die dikwijls vereenigd werden en welker titel „Kapitan Tima” in den ganschen Archipel even bekend was als die van den „Kapitan Mor” zelf. Zoo had Camphuijs zijn intiemen vriend Jan Parvé, die beide evengenoemde ambten in zich vereenigde, gewoonlijk de correspondentie met de Preanger-Regenten laten voeren. Maar toen Parvé repatrieerde, vond weder hetzelfde plaats als bij Couper's vertrek — het werk kwam aan de Commissie Van Hoorn-Saint Martin. En deze heeren voldeden zoo goed aan Camphuijs' bedoelingen, dat hun eerlang bijna de vrije hand werd gelaten in die correspondentie. Zij nestelden zich eindelijk zoo rustig in deze bevoegdheden waarvan de wet niets wist, dat ook na Saint Martin's overlijden, Van Hoorn's uittreding uit de Commissie en beider vervanging door het Raadslid Cops en den Kapitein Winkler, de correspondentie op den gebruikelijken voet door de nieuwe Commissarissen werd voortgezet, ofschoon Van Hoorn daarop bij voortduring grooten invloed behield. Wij spreken hier alleen van de correspondentie, omdat van de onmiddellijke aanrakingen met de Regenten bij hunne bezoeken ter hoofdstad, of van de besprekingen met hunne vertegenwoordigers niets of weinig blijkt en aan

tournee's der Commissarissen nog heel niet gedacht werd. Het is echter zeer aannemelijk dat ook bij de bezoeken der Regenten de medewerking van genoemde heeren door den Gouverneur-Generaal op dezelfde wijze werd benut, en dat dus de leiding der Preangerzaken zich meer en meer in hen concentreerde. Toen nu het Raadslid Cops zijn ontslag kreeg, werd zijne plaats in de Commissie niet weder door een lid der Regeering vervuld doch door een buitenstaander. De Commissie van twee leden, thans geen van beiden Raad van Indië, bestond voort totdat in 1707 het militaire lid overleed en als zoodanig niet werd vervangen. Sedert werden de werkzaamheden verricht door het resteerende lid, den Shahbandar; daarna bij wijze van bijbetrekking opgedragen aan verschillende personen, en eerst in 1716 van de vervulling van eenig ander ambt afgescheiden en dus tot een ambt op zichzelf gemaakt. Volle dertig jaar had derhalve de Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander noodig eer hij zijne dualiteit en de windselen der opdracht van 1686 kwijt raakte. Zijn zonderlinge titel bleef als een navelmerk aan zijne geboorte herinneren.

Deze langdurige ontwikkelingsperiode had bovendien pijnlijke momenten, waarin de toekomstige Gecommitteerde verschrompde tot een ietsje dat aan de waarneming zou ontsnappen, tenzij men met onverdroten naarstigheid de voortspinning van zijn levensdraadje in de resolutieboeken van G.-G. en Raden tot een punt van opzettelijk onderzoek maakt. Immers, het hing geheel van den Landvoogd af wat de omvang zijner werkzaamheden zou zijn, welke, zooals gezegd, aan de wet zeer weinig bekend waren. Een Gouverneur-Generaal die zoo levendig belang stelde in inlandsche aangelegenheden als Van Hoorn en daarin zoo doorkneed was, zal aan den Gecommitteerde wel heel weinig overgelaten hebben. Van Riebeeck gaf diens correspondentie weder grootendeels aan zijn cousijn Hasselaer, den Shahbandar. Zoo golfde de werkkring van onzen man heen en weer, doch altijd in de onmiddellijke nabijheid en onder het oog van den Gouverneur-Generaal, terwijl de bemoeiing der Raden van Indië met de aangelegenheden der Bovenlanden zeldzamer en zeldzamer werd. Trouwens, men dient het gewicht dier aangelegenheden niet te overschatten. Na het herstel der rust op het eiland traden zij zoozeer op den achtergrond, dat men in de brieven naar patria een twintigtal jaren lang nagenoeg geen woord aan Preangerzaken gewijd vindt — juist in die periode echter werd doodbedaard de grond gelegd voor het eigenaardig systeem waaruit later het Cultuurstelsel zou verrijzen. Niemand heeft daarop meer invloed uitgeoefend dan Joan van Hoorn.

Voorloopig evenwel (wij keeren thans terug tot de laatste jaren der 17^e eeuw) zocht de Compagnie niet uitsluitend bij cultures haar heil. Producten die de bergbewoner maar voor het zoeken had, waren haar even welkom als opzettelijk geteelde; zoo kardamom, „saijwortel” (*bengkocdoe*, die eene roode verfstof levert), was, hetzij dan van bijen of uit zekere planten gewonnen, zwavel, paarden en eetbare vogelnestjes. Blevens eerstgenoemde artikelen van weinig belang, zwavel was al vroeger in vrijen handel uit de Preanger aangevoerd; thans werd aan de Hoofden in het hedendaagsche Buitenzorg tegen eene zeer geringe vergoeding gelast, die van den Salak te laten halen. Wat later werd zij van Bandoeng gevraagd en werd zelfs het volk van Djampang aan 't niet weinig bezwaarlijke werk gezet om dit natuurproduct uit den Gedeh af te brengen. De toenmalige oorlogstoestand in Europa had de aandacht van Heeren XVII^{en} bijzonder op zwavel gevestigd voor de buskruitfabricatie, maar de groote verwachtingen, welke zij koesterden van de opbrengst der vulkanen van Java, werden ondanks de inspanning der bevolking en den harden drang der Regeering niet bevredigd. Ook van de parelvisserij in de Sagara Anakan was de uitkomst nogal twijfelachtig. Men legde aan de belendende regentschappen eene levering van zeker aantal kati's „stamppaarden” op (zeer klein grut dat in de apotheek gebruikt werd), maar de bate kan kwalijk in eenige redelijke verhouding hebben gestaan tot den besteden arbeid. De levering van vogelnestjes (uit het Bandoeng'sche Tjihea en enkele andere plaatsen) kan evenmin van duurzaam belang geweest zijn.

Dit laatste kon feitelijk slechts het geval wezen (de houtkap daargelaten) met de jaarlijksche leveringen van cultuurgewassen, welke sedert 1694 achtereenvolgens aan de verschillende regentschappen werden opgelegd, zoodat zij in 1700 alle, van Tjileungsir tot Indramajoe en Pamotan, daarin waren betrokken. Alleen het onvruchtbare en schraal bevolkte Tanggeran bleef nog daarbuiten, en Kampongbaroe kon voorloopig volstaan met zijne zwavel en de paditienden.

In de eerste jaren van deze periode van wording had de Regeering, zooals wij zagen, commissies van Batavia uitgezonden om overal aan te sporen tot en toezicht te houden op de levering. Na 1697 hoort men echter niet meer daarvan, ofschoon soortgelijke commissies nu en dan van uit Cheribon de oostelijke regentschappen afreisden, terwijl de Commandant te Tandjoengpoera het oog hield op 't Jacatrasche. Ook als plaats van levering en zelfs van betaling der producten trad Cheribon op den voorgrond, doch eene

Priangan

* 7.

stelselmatige regeling liet voorshands op zich wachten. Vaste vormen nam het stelsel niet terstond aan; zeer veel bleef aan de verkiezing der Regenten overgelaten. Deed de Regeering haar jaarlijkschen „eisch” (een handelsterm die eenvoudig aanvraag of bestelling beduidde), de Regenten voldeden daaraan zoo goed het ging. Bleek er te weinig geleverd, dan werden zij minzaam beknord, en dat was dan ook al het ongemak wat zij ondervonden. Vaak was er een groot verschil tusschen eisch en prestatie: in 1697 werd bijvb. van 23 pikol indigo nog geen pikol geleverd, van de 100 pikol was en 50 kati paarlen niets hoegenaamd. De Regeering trachtte blijkbaar het terrein te verkennen. Verder te gaan had zijne bezwaren, zoolang hare politieke verhouding tegenover de Regenten zwevende bleef. Zoo mogelijk regelde zij haren eisch naar het bevolkingscijfer van elk regentschap, bijvb. per gezin een kati indigo.

Evenwel mag het de vraag heeten of de Compagnie zonder de invoering van eene vreemde cultuur, die der koffie, ooit aan hare Preangerlanden veel zou hebben gehad. Aan den vooravond der introductie van den koffieheester zien wij dat deze uitgestrekte gewesten in een vol jaar nog geen 180 pikol garen en 15 pikol indigo opleverden. Voor de gansche Cheribonsche levering betaalde de Compagnie 25 à 45.000 gulden. Wanneer men nu nagaat dat hiertoe ook Indramajoe, Gabang en de Sultanslanden het hunne bijdroegen, dat vooral het hout slechts voor een klein deel uit de Preanger kwam en rijst heelemaal niet, dat juist deze twee artikelen een groot deel van die betaling verslonden, dat verder de leverantie der westelijke regentschappen (Pama-noekan, Tjiasem, Krawang en het Tjiandjoer'sche) het zoo matige cijfer der Preangerlevering niet belangrijk zou kunnen doen stijgen, en dat uit de winsten op dezen geringen inkoop het personeel en de garnizoenen te Cheribon en Tandjoengpoera moesten worden bezoldigd, dan zal men moeten toegeven dat het voorloopig de vraag bleef of de uitbreiding van 's Compagnies gebied in West-Java eene voordeelige operatie kon heeten. Bovendien rijst er twijfel of, zonder de koffie, de leverantie der Preanger wel immer hare onbeduidendheid zou hebben overwonnen. De houtlevering moest uit haren aard eerder achteruit gaan dan vooruit, en die van indigo en garen, zooals de Compagnie ze verlangde, had steeds te kampen met de innigste antipathie der bevolking. Dat er aangedrongen werd op betere sorteeringen dan voor zijn eigen gebruik goed genoeg waren, viel niet in den smaak van den bergbewoner; het toezicht dat op de nieuwe wijze van bereiding der verfstof werd uitgeoefend door een rondreizenden of tijdelijk overblijvenden

soldaat of korporaal, was hem onaangenaam; de manieren en het optreden van zulk een „Indigomaker” waren vermoedelijk de innemendste niet. In 1704 greep daarom de Regeering de indigocultuur vaster in hare hand. Een deskundig Europeaan zou in elk regentschap gronden daartoe aanwijzen waar een aantal koppen, berekend naar 't bevolkingscijfer, onder vertrouwde Hoofden te werk gesteld zou worden, alles onder voortdurend toezicht van dien rondreizenden Europeaan en drie of vier soldaten, elk met eene vaste standplaats, die den tragen werkman zouden „animeren” tot eenige meerdere attentie en spoed. Hier zien wij dus ons Keurcorps, zoodra Van Hoorn de landvoogdij had aanvaard, zijn embryonaal-toestand (1) verlaten en zichtbare levensuitingen geven. Want die controleerende „soldaten” van voor tweehonderd jaar zijn Controleurs in den dop. Mocht dat Keurcorps zich later den schedel omkransen met koffieblaren, een indigotak behoort eigenaardig in zijn blazoën — op indigo en garen bouwde de Compagnie destijds luchtkasteelen en de teelt werd, overal waar zij zich op het eiland kon doen gelden en zelfs daarbuiten, met blakenden ijver bevorderd naar de Cormandelsche voorschriften (2).

Degenen op wie de Regeering bij dezen cultuurarbeid vooral steunde, waren de Regenten. Kon men op hen rekenen, dan behoefde men in Indië nog minder naar de lagere klassen om te zien dan men dat in het vaderland placht te doen. Vandaar dat de Compagnie vanouds, al in de Molukken, zich tot regel had gesteld hare Regenten op gezette tijden in persoon of bij vertegenwoordiging te laten opkomen ter hoofdplaats om als vazallen „hommage” te doen en over hangende zaken, vooral onderlinge geschillen, te beraadslagen. De bezwaren evenwel van het verkeer belemmerden zulke jaarlijksche reizen in de Regentschappen; bovendien zou de oproeping telkens weer aanstoot hebben moeten geven aan den Soesoehoenan, die nominaal nog steeds de onbeperkte heerschappij voerde over de landen beoosten de rivier van Pamañoekan. Niettemin lette de Regeering er op dat de Regenten nu en dan voor haar verschenen (3), en gaandeweg voerde zij den regel in dat de Jacatrasche telken jare persoonlijk hunne productenlevering begeleidden. Zoo kreeg die levering van handelsartikelen het uiterlijk aanzien van de opbrengst van tribuut, van eene hofreize zooals die zich vroeger tegen het Mocloedfeest naar Mataram had gericht. De Regenten beoosten de Tjitaroem lagen vóór het contract van

(1) Vergelijk hierboven pag 73*.

(2) Zie Bijlage 19.

(3) Vergelijk hierboven blz. 41*.

1705 niet onder eene dergelijke verplichting. Hun werd meer de vrije hand gelaten. Zelfs was niet strikt voorgeschreven wie de tusschenpersoon tusschen hen en de Regeering was, de Commandant in het Krawang'sche of wel de Cheribonsche Resident (1). Soms werd hun gelast zich altijd onmiddellijk tot den Gouverneur-Generaal te richten, dan weer besliste die Resident hunne geschillen, eene zonderlinge homogeniteit van bevoegdheden, in aanmerking genomen dat de Resident te Cheribon destijds in rang gelijk stond met, laat ons zeggen, een hedendaagsch Eersten Commies.

De afdoening (of liever tijdelijke bevrediging) van het eeuwig ghaspel tusschen Regenten en Hoofden had echter ook wel langs een anderen weg plaats dan door oproeping naar Batavia of Cheribon om tegen elkander te worden gehoord. Misschien indachtig hoe in de Molukken gecommiteerden rondreisden tot een dergelijk doel, ja ook de hongitochten werden benut, zond de Regeering nu en dan hetzij een enkel vertrouwd persoon uit, zooals anno 1691 Kapitein Adolf Winkler (2), om eene inspectie-tournee door de Regentschappen te maken en hangende kwesties af te doen of, zoo dit niet gelukte, daaromtrent rapport uit te brengen, dan weder verbond zij eene dergelijke lastgeving aan de opdracht der Commissie welke rondging om tot de cultures aan te sporen (3). Welk middel de Regeering echter ook te baat nam, of zij zich van vertrouwde inlandsche Hoofden bediende om in loco de zaken te onderzoeken, of zij te Cheribon regentenvergaderingen deed houden onder presidium van den Resident, niets bleek in staat om aan het onderling gekibbel vooral der oostelijke Regenten een eind te maken. Was na veel harrewarren een vergelijk getroffen en met een eed op het heilige graf van Soesochoenan Goenoengdjati (4) gesterkt, aanstonds waren degenen die zich daarbij hadden neergelegd klaar om opnieuw met dezelfde pretenties de Regeering lastig te vallen: dat onderhoorigen van hen waren verhuisd, dat zij die terugverlangden, dat zij recht hadden op die en die ontginningen van hun volk in den vreemde, dat Soesochoenan Tegalwangi of diens vader zus of zoo had beschikt et patati et patata. Hoe vermoeiend dit futiele gekrakeel op de zenuwen van een met bezigheden overladen Gouverneur-Generaal moest werken, die, ook al stelde hij belang in Preangerzaken, slechts over eene uiterst gebrekkige kennis beschikte van de toestanden aldaar, de ligging der betwiste gronden, de Mataramsche

(1) Zie hierboven blz. 74 *.

(2) Zie Bijlage 16.

(3) Bijlage 17.

(4) Zie hierboven blz. 14 *, 15 *.

regelingen, adat en usances, is licht na te gaan — toch kwam ten slotte alles op hem neer. Hij voelde dat de zaken niet naar wensch gingen. Zoo besloot dan Van Hoorn in 1705, ook in verband met de nog steeds durende onlusten van Prawata (1), zich van een groot deel dezer zorgen te ontlasten door een bekwaam inlandsch Hoofd van vorstelijken bloede toe te voegen aan den Resident te Cheribon. Mogelijk dat diens zaakkennis en invloed zwaarder bij de Regenten zouden wegen dan de goedgemeende maar onbeholpen bemoeiingen van Europeesche ambtenaren. Waren de eersten aldus van lieverlede aan leiding en leering gewend, dan konden de laatsten wellicht de helpende hand van den inlandschen mentor ontberen.

Nauwelijks was dan ook het contract met den Soesoehoenan geteekend, waardoor vele bezwaren wegvielen die tot dusver het optreden der Compagnie belemmerden (in de Preanger had men steeds gemeend (2) dat door den Soesoehoenan deze landen alleen in pand waren gegeven voor onvoldane oorlogskosten), of de benoeming van Pangeran Aria Cheribon, tweeden zoon van Sultan Sepoeh, tot „Opsigter” over de Preanger, kwam, naar men hoopte, het Nederlandsch bestuur sterken met datgene wat onontbeerlijk was gebleken voor de afdoening van zaken: kennis, tact, prestige. Na vrij langgerekte beradslagingen werd in 1706 de instructie voor den Pangeran gearresteerd (3). Tot eene beslissing omtrent diens voorstel dat de Preanger-Regenten zich uitsluitend door het kanaal van de Cheribonsche autoriteiten tot de Regeering zouden mogen richten, kon men echter niet geraken, wellicht uit bezorgdheid dat de Pangeran zich dan te veel gezag aanmatigen zou. Door dit stilstaan halverwege werd dus de eindeloosheid van het gekibbel der Regenten bestendigd: zij zouden zich als te voren naar de Cheribonsche beschikkingen richten wanneer die in hun voordeel waren, en naar Batavia appelleeren als zij hun mishagden, om ten slotte, wanneer de Gouverneur-Generaal beslist had te hunnen nadeele, het gansche krakeel van voren af op te rakelen met eene onbewijsbare Mataramsche regeling, een voddig limietboek of eene oude traditie. Te opvallender is dit verzuim, omdat het wel degelijk in de bedoeling lag dat de Pangeran behalve aan de handhaving van rust en orde, zijne krachten vooral zou wijden aan de vereffening der onderlinge geschillen. Zorg voor cultures of verplichte diensten was eigenlijk bijzaak, ofschoon hem ook

(1) Zie hierboven blz. 69 * e. v.

(2) Vergelijk hierboven blz. 61 *.

(3) Zie Bijlage 20.

dienaangaande voorschriften werden gegeven die eene vermeerdering der leverantie beoogden, tezamen met de geregelde betaling van den kleinen man. Van misdragingen der Regenten zou hij aan de Regeering rapport doen en zich voorts houden aan Couper's regelingen van 1684 (1) en de bestaande inlandsche wetten en gebruiken. Zijne plaats was beneden den Resident. De Regeering verwachtte dat beiden zouden samenwerken, doch liet veel onzeker in hunne onderlinge verhouding en hunne bevoegdheid tot bemoeiing met de inwendige aangelegenheden van elk regentschap. Buiten hunne competentie en aan de onmiddellijke orders der Regeering onderworpen zouden de kustlanden van Indramajoe tot Krawang evenals het Jacatrasche zijn. Feitelijk was hier de Gecommitteerde (of liever de Gecommitteerden, er waren er nog twee) wat de Resident en de Pangeran samen daarginder, in het minder gemakkelijk bereikbare binnenland, waren.

Door deze splitsing van ambtsgebied vormt het jaar 1706 een zeker rustpunt in onze geschiedschrijving. De landen welke voortaan onder Cheribon ressorteerden, onttrekken zich eenigermate aan onze waarneming, een gevolg van de leemten in het Bataviaasch archief. Eerst nadat, zooals wij zullen zien, in 1730 de regentschappen Bandoeng, Parakanmoentjang en Soemedang onder Batavia waren teruggekeerd, gaat over deze drie weer licht op; de andere, namelijk Indramajoe (dat ondanks evengezegde regeling onder Cheribon is gebleven) benevens de zoogenaamde Cheribonsche Preangerregentschappen Limbangan, Soekapoera en de Galoeh'sche landen, treden van stonden aan buiten onze beschouwing, behalve in zooverre de toestanden, welke hier later werden aangetroffen, analoog zijn aan die der Bataviasche Regentschappen en tot verklaring daarvan kunnen worden aangehaald.

Wanneer wij nu aan het eind van dit langgerekt relaas der vestiging van het stelsel der Compagnie in de Preanger trachten na te gaan welke beginselen haar bestuur voorloopig kenmerkten, dan bespeuren wij het streven om dit in het oude Mataramsche spoor te houden zooveel de veranderde omstandigheden het toelieten.

Haar oppergezag natuurlijk moest uitdrukkelijk of stilzwijgend erkend worden. Bij de Regenten stuitte zij te dezen aanzien op geene tegenwerking. Zoowel zij als de Cheribonsche Sultans hadden, zoodra de Compagnie hare overmacht had laten voelen, den vrijpostigen toon van vroeger afgelegd en in haar den meester geëerd, zoo niet den Souverein. De Compagniesdienaren

(1) Zie hierboven blz. 62*.

bespeurden alras hoe gering de kracht tot verzet en hoe voos het innerlijk van deze grooten was, en behandelden hen daarnaar. Ofschoon de Regeering het beginsel voorstond dat de Regenten het „effective bestier en regtspleeging” binnen hun regentschap zouden uitoefenen, zij het ook onder zeker toezicht, bemoeide zij zich soms met de aanstelling der mindere Hoofden. Door aan Pangeran Aria Cheribon de benoeming der Patih's voor te behouden, leidde zij het dagelijksch bestuur der zaken van het binnenland in de door haar gewenschte richting. In 1704 werd besloten, voortaan bij benoemingen van Regenten eene aanstelling namens de Compagnie uit te reiken. De acten welke zekere nieuwbenoemde Regenten toen ontvingen, staafden het oppergezag der Compagnie en de vrijheid harer keuze tot dit belangrijke ambt. En toen het contract met den Soesoehoenan in 1705 de staatkundige verhouding der Preanger finaal had vastgesteld, nam de Regeering in de acten harer Regenten ook de verplichting op tot het bevorderen der cultures. Steeds bleef zij aandringen op onderlinge harmonie, het verwijderen of uit den weg ruimen van vreemde of kwaadwillige elementen en het niet aanlokken of aanhouden van elkanders onderhoorigen.

Verder te gaan lag niet in hare bedoeling. Aan het heffen van belasting dacht zij zoo weinig, dat zij het aan den Vorst van Mataram opgebrachte hoofdgeld (1) stilzwijgend aan de Regenten overliet. De eenige opbrengsten welke zij als heer van den lande trok, waren die uit de visscherijen in de Tjitaroem-delta, te voren eene bate van den Regent van Krawang. Sedert 1685 liet de Regeering deze vischwateren verpachten (enkele uitgezonderd welke de Regent behield) en keerde dan aan hem een deel van de pachtsom uit.

Allerminst was zij voornemens verandering te brengen in den toestand van hoorigheid waarin de bevolking tegenover haren Regent verkeerde. Waartoe zou zij dat ook? Zelfs in het Nederland der 17^e eeuw, om van Frankrijk of Duitschland niet te spreken, behoorde deze vorm van erfelijke lijfeigenschap, verbonden met het verrichten van gedwongen diensten en het opbrengen van zekere belastingen ten bate van den heer, nog geenszins tot het verledene. De bemoeienis der Regeering bepaalde zich ten deze tot de voorkoming van het onderling getwist der Regenten. Vandaar dat zij sedert Couper's reglementen van 1684 niet ophield om al maar weer te verbieden dat de Regenten elkanders onderhoorigen zouden aanhouden. Later trad hierbij het belang der cultures meer op den voorgrond, hetwelk natuurlijk weinig gebaat was bij het

(1) Zie hierboven blz. 26*.

willekeurig verhuizen der werkbare mannen, die, zooals wij elders zullen zien, door de verwisseling van Regent zich in eene andere rechtsverhouding brachten, welke hen voor cultuurdiensten vrijwaarde (1). Het belang der cultures was het ook, wat aan Cornelis Chastelein in 1705 ingaf en Mossel in 1754 deed besluiten om de Cheribonsche Vorsten te verbieden, hunne hoorigen te beletten naar het Bataviasche te emigreeren, waar men handen te kort kwam op de suikermolens — Chastelein en Mossel waren namelijk beiden geïnteresseerd bij de suikerindustrie. Maar of, zooals in dit enkele geval, de emigratie van overheidswege bevorderd werd dan wel, zooals anders, verboden, de bevolking stoorde zich daar weinig aan en verplaatste zich zooals zij verkoos. Vandaar dat de verbodsbepalingen steeds scherper en heftiger werden. In 1739 werden emigranten bedreigd met eene lichamelijke kastijding en bij recidive 6 maanden ketting, terwijl het Hoofd dat hen aanhield eene boete zou oploopen. Doch een Regent had te veel persoonlijk belang bij de vestiging van immigranten op zijne landen, dan dat een ijdel dreigement hem zou hebben afgeschrikt. Tot aan den tijd van Daendels toe vinden wij verbodsbepalingen tegen het verhuizen der bevolking buiten haar regentschap. De oude regel, dat een Regent zijne rechten op zijne tjatjah's behield, ook wanneer die binnen een ander regentschap waren gevestigd (2), kon bij de verzwaring der cultuurdiensten steeds moeilijker worden gehandhaafd.

Hadden dus de pogingen der Compagnie om de rust der Regentschappen te bewaren door de bevolking te binden aan hare onderscheidene Regenten slechts matige uitwerking, beter slaagde zij er in om de vreemde elementen te weren, die vooral sedert de troebelen van Troenodjojo zooveel verwarring en onheil hadden aangericht. In deze wering van uitlanders vatten G.-G. en Raden zoowel Europeanen als Mardijkers, Chineezen, weggelopen slaven van allerlei landaard en vrije inlandsche vreemdelingen samen. Hunne onuitgedrukte leus kon heeten: de Preanger voor den Preangerman. Dat men de Europeanen, Mardijkers en Chineezen in deze uitsluiting mede betrok, is een bewijs dat hierbij ook de wensch voorzat om den Inlander te beschermen. Immers Europeanen en Mardijkers zooals er toenmaals het binnenland ingingen, deden in den regel door brutaliteit, ruwheid en afpersing niets dan kwaad, en de Chineesche knevelaars toonden reeds destijds in het Cheribonsche wat van hunne arrogantie verwacht mocht worden. Was derhalve na den Bantamschen oorlog de

(1) Men vergelijke Hoofdstuk XXI.

(2) Vergelijk hierboven blz. 29*.

Tjisadane tot een slagboom gemaakt die alleen met een pas kon worden overschreden (1); thans breidde men dit passenstelsel ook tot de Preanger uit, geheel in overeenstemming met de beperkte vrijheid van beweging die de Compagnie in het algemeen, misschien vooral uit bezorgdheid voor haren handel, aan hare onderzaten voorschreef. Voortaan liepen Chineez en vreemde Inlanders zonder pas in de Preanger groot gevaar om aangehouden en naar het kettinkwartier gezonden te worden. Daar nu ook door den Commandant te Tandjoengpoera en de inlandsche Hoofden passen werden afgegeven, geraakte het heele verkeer onder contrôle en kwam de Preanger in dien eigenaardigen toestand van afgeslotenheid, die na de uitbreiding der koffiecultuur op grond van fiscale overwegingen kon worden bestendigd.

Uit welke beweegredenen de Compagnie ten opzichte van de inheemsche bevolking van Java hetzelfde beginsel aannam dat in Brazilië door hare West-Indische zuster was gevolgd, namelijk dat zij niet in slavernij kon worden gebracht, laat zich slechts gissen. Vermoedelijk ging zij daarbij, zooals wij reeds aanstipten (2), van de opvatting uit dat deze inheemsche bevolking bij den grond hoorde, en daardoor tegenover den Souverein in andere verhouding stond dan de velerlei van elders overgekomenen. In elk geval, terwijl alle volkeren van den Archipel in de Bataviasche slavenwereld werden aangetroffen, van Niassers tot Timoreezen en Toradja's, vond men daaronder hoogst zelden een Javaan, en dan meestal een krijgsgevangene. Zelfs werd in 1696 en herhaaldelijk later ook pandelingschap voor deze inheemsche ingezetenen verboden als „strijdig tegens de vrijheijt der Javanen”. Hoe loffelijk echter bedoeld, het verbod kwam met te veel belangen in strijd om vooralsnog iets meer te beteekenen dan eene doode letter.

(1) Zie hierboven p. 60*.

(2) Zie hierboven p. 80*.

HOOFDSTUK VI.

Hebben wij tot dusver bij voorkeur de chronologische volgorde der zaken in acht genomen, het vervolg onzer Preangerhistorie zal een zoo vreedzamen geest ademen, zoo arm zijn aan gebeurtenissen, dat de lezer niet dan vage indrukken zou ontvangen, wilden wij ons met hem verder op den kalmen stroom der jaren laten drijven, om onze aanvankelijke belangstelling te voelen wegdommelen in de eentonigheid van het stilleven der binnenlanden.

Zal onze aandacht wakker blijven, zullen wij eenige herinneringen meenemen van de lange reis die ons nog wacht, dan is het noodig voortaan het oog gevestigd te houden op een bepaald verschijnsel, omstandigheid, bedrijf of beroep uit het Preangerleven der 18^e eeuw totdat wij daarin zijn doorgedrongen, om dan tot een ander over te gaan, dat wil dus zeggen, onze chronologische volgorde zal moeten worden verwisseld met eene zakelijke. Wij zullen dus telkens een bepaald onderwerp overzien en afdoen, daarbij zooveel mogelijk het verband in het oog houdend met andere gedeelten van onze stof.

Het is waar dat de periode van Pangeran Aria Cheribon's oppertoezicht over de Preanger-Regenten op den eersten aanblik tot eene afzonderlijke behandeling schijnt uit te noodigen. Dit zou echter sommige partijen van onzen arbeid, vooral ons aperçu van de rechtspraak en de koffiecultuur, zoodanig uit haar verband brengen, dat de verbijsterde lezer allicht den schrijver en den Pangeran in ééne verwensching zou samenvatten. Wie deze onaardigheid niet verdient, is de Pangeran, die bepaald met ijver en goeden wil was bezield, zoodat wij gaarne gewenscht hadden dat onze berichten omtrent hem wat overvloediger waren. Maar veel presteeren kon hij niet, dank zij de halfheid zijner bevoegdheden. Zijne verhouding tegenover den Resident aan de eene, de Regenten aan de andere zijde, bleef voortdurend erg onzeker; even vaak als hij den Resident voorbijging in zijne correspondentie met de Regeering,

passeerden de Regenten hen beiden, terwijl wij toch ook een geval vinden dat Resident en Pangeran samen een Regent benoemen onder nadere approbatie van de Hooge Tafel. Soms was de Pangeran niet vrij te pleiten van aanmatiging. Maar het doel zijner aanstelling werd, zooals zich verwachten liet, niet bereikt: nog altijd werden de Gecommitteerde en de Gouverneur-Generaal lastiggevallen met het onderling geharrewar der Regenten.

Zijne bemoeienis met de cultures bepaalde zich tot inspecties, hetzij in persoon hetzij door zijne dienaren, in samenwerking met Europeesche ambtenaren of militairen, waarbij volgens gewoonte op de levering werd aangedrongen en soms ook eenig onderling gekrakeel in behandeling genomen. De Regeering zag echter liever geene reizen van den Pangeran of den Resident (1), en daaraan kwam dan ook weldra een eind. Wat aandrang was overigens niet onnoodig, want de leveranties bleven nog altijd poover genoeg. Een 3 à 400 pikol garen was het meeste wat men kon verwachten; verder een 50 à 80 pikol indigo, eenige honderden pikols peper, wat vogelnestjes, zwavel, was, kardamom, paarden. De koffiecultuur begon pas en liet nog in 1720 geen bepaalden „cisch” toe. Van meer belang was de levering van hout en rijst, vooral uit de Cheribonsche benedenlanden. Eene geleidelijke verscherping van den dwang is bij de cultures in deze periode niet te miskennen: in 1708 reeds hooren wij den Resident verklaren dat de Preangerman „door een soort van vrees aan den arbeid gehouden” moet worden; in Krawang zoowel als Soem dang beginnen zich klachten lucht te geven; wat het sprekendste bewijs is: de van nature weinig bevoorrechte Tjiandjoer'sche zuiderlanden, die voorloopig niet in de cultures werden betrokken, zagen binnen enkele jaren hunne schaarsche bevolking door immigratie sterk toenemen.

Toen in 1723 Pangeran Aria Cheribon overleed, na als opvolger een weinig geschikten zoon te hebben aanbevolen, overwoog de Regeering dat, terwijl in 1706 „den eijendom en het bestier der Priangerlanden nog nieuw en alhier niet al te wel bekend” was geweest, waarom toen de medewerking van een inlandsch Hoofd van aanzien wenschelijk was geoordeeld, de Resident thans dien steun wel kon missen; ook hadden eenige jaren geleden de Preanger-Regenten verzoek gedaan om van het toezicht des Pangeran's ontslagen te worden, en eindelijk zou de Regeering ongaarne de Cheribonsche vorstentelgen in het denkbeeld stijven dat het toezicht op de Preanger hun erfelijk toekwam — zij besloot dus, geen nieuwen Opzichter te benoemen en den Resident

(1) Vergelijk Hoofdstuk XVII.

te Cheribon het gezag alleen te laten voeren. Zooals wij reeds zeiden (1), werden eenige jaren later, in 1730, drie regentschappen aan dezen ontnomen en onder Batavia gebracht. Twee van de drie, Soemedang en Parakanmoentjang, hebben van 1758 tot 1765 opnieuw onder Cheribon behoord in verband met de betaling der koffie (2), maar overigens is sedert 1730 geene verandering gekomen in het ambtsgebied van den Gecommitteerde, behalve wat de uitzetting der grens naar den Bantamschen kant aangaat.

Volgens het contract van 1684 vormde, zooals wij zagen (3), de Tjisadane die grens. De Salak behoorde derhalve aan Bantam. Toen echter Abraham van Riebeeck door de vele landreizen die hij als Directeur- en later als Gouverneur-Generaal deed (men kan ze bij marschen eener mobiele colonne vergelijken, eindigend met een triomftocht van den aanvoerder de stad in en door, half Imperator, half Barnum) vertrouwd was geworden met dit terrein, kwam hij op den inval dat, waar het contract de Tjisadane noemde, al de bijrivieren van dezen stroom inbegrepen waren. Nam men de westelijkste bijrivier tot grens, dan viel de Salak en het land daarbeneden aan de Compagnie toe. De Regeering vond deze uitlegging best. Zonder er veel over te haarkloven verjoeg zij nu de Bantammers van dezen grond en beschermde hem door fortjes te Penjaboengan en Tjiampea.

Een dergelijk gevolg hadden Van Imhoff's reizen: zij deden bij hem den wensch opkomen om eene strook van 600 roeden bewesten de Tjisadane, waar de bevolking veel dichter was dan aan den oostoever, toe te voegen aan de Ommelanden. Bij het contract van 1747 werd die strook, Grendeng genaamd, inderdaad door Bantam afgestaan, tot aan den oorsprong van bedoelde rivier. In 1754 plaatste men hier grenspalen, maar eene kwarteeuw later werd door de Regeering in verband met persoonlijke belangen die grens eigenmachtig zoo verlegd, dat „naamwaardige stukken” land werden gewonnen.

Zien wij aldus het Koninkrijk Jacatra door harde en zachtere middelen naar het Westen uitbreiden, het bleef bij voortdoring de vraag, wat men eigenlijk onder dat „Koninkrijk” had te verstaan, of liever, dat is eene vraag die wijzelven ons dikwijls hebben gesteld, want nergens bespeuren wij dat de Regeering zich daar ooit het achtbaar hoofd over gebroken heeft.

Sedert Coen kende men eene geconquesteerde Jacatrasche jurisdictie,

(1) Vergelijk hierboven blz. 102 * en Hoofdstuk XIII.

(2) Zie Hoofdstuk X.

(3) Vergelijk blz. 60 *.

reikend van zee tot zee, van Bantam tot Cheribon. Het duurde echter niet lang of men bespeurde dat Cheribon wel wat ver van de hand lag en dat, zoo iemand, de Mataram de oostelijke nabuur moest wezen. Men kwam zelfs op de gedachte dat deze Vorst aanspraken had op den bodem waarop Batavia was gebouwd (1). Daarom liet men zich door hem den eigendom toekennen eerst van het land bewesten de Tjitaroem, daarna tot de rivier van Pamanoe-kan, eindelijk tot de Tjilosari en de Tjibeureum die in de Sagara Anakan uitmondt. Maar naast de rechten, gebaseerd op deze contracten, handhaafde men die gebaseerd op de verovering van het Koninkrijk Jacatra, waaruit eene gansch andere rechtsverhouding moest volgen tegenover Hoofden en bevolking. Immers waar nog Zwaardecroon onderscheid maakt tusschen „'s Comp^s *eijgen* Coninkrijk Jaccatra” en „hare *gedonateerde* Priangerlanden”, daar zal het, in verband met de absolute macht die men den veroveraar toekende (2), duidelijk zijn dat, terwijl zij in haar Jacatra geen publiek- of privaatrecht had te dulden dan wat van haarzelf emaneerde, in het bij verdrag afgestane gebied de rechtstocstanden moesten worden geëerbiedigd die bij de overdracht waren aangetroffen. Het was derhalve eene zaak van uitnemend praktisch belang geweest, te onderzoeken tot welke limieten dat Jacatrasche met goeden schijn geacht kon worden zich te hebben uitgestrekt of zich voortaan te moeten uitstrekken. Steeds had dan bijv. bij uitgifte van land in eigendom vastge- staan of de eigenaar rechten van zijne opgezetenen had te erkennen, ja dan neen; behoorde die grond tot het geconquesteerde gebied, dan kon er van geene rechten der opgezetenen sprake wezen, tenzij door de Compagnie uit- drukkelijk erkend; lag hij daarbuiten, dan werd het eigendomsrecht van den landheer beperkt door de rechten welke volgens inheemsche wet of herkomst toekwamen aan de daarop aangetroffen of zich vestigende bevolking.

Het lag echter zoo weinig in den geest des tijds een dergelijk onder- zoek in te stellen of zelfs eene klare definitie aan te nemen betreffende eene zaak die men zich voornam telkens te plooiën naar de eischen van het oog- blik, dat zelfs in de Bataviasche Statuten van 1766 nu eens Cheribon de oost- grens heet van het geconquesteerde land, dan weder de Tjitaroem. In den regel heette Krawang niet te behooren tot Jacatra; toch lag een heel stuk van Krawang bewesten genoemde rivier. Buitenzorg en Tjiandjoer waren Ja- catraasch, maar soms verstond men onder Jacatra alleen het land benoorden

(1) Zie hierboven blz. 9*.

(2) Vergelijk hierboven blz. 76*.

de bergen; andere malen rekende men zelfs Bandoeng daartoe. Als synoniem met „Jacatrasche jurisdictie” of „Koninkrijk Jacatra” wordt „Bataviasche jurisdictie” beschouwd, maar soms is dit alleen de stad en voorsteden, en dan weer alles wat onder den Bataviaschen Gecommitteerde over den Inlander staat, dus tot de Tjitandoewi. Even onzeker is de term „Ommelanden”. Eerst rekende men de Bekasi de oostgrens hiervan, later de Tjitaroem met als zuidgrens het gebergte, als westgrens de Tjikaniki en Tjisadane; maar soms heeten Tanggeran en Buitenzorg er niet toe te hooren, dan weer, zooals in de Statuten van 1766, reiken de Ommelanden tot de Zuidzee. Nog erger is het met de termen „Beneden- en Bovenlanden”. Nu eens beginnen de Bovenlanden 3 à 4 uur van de stad, dan weer telt men de Preanger daartoe. Ook wat men onder „Preanger” te verstaan heeft, laat zich niet altijd uitmaken. In eigenlijken zin moeten van de toenmaals onder Batavia ressorteerende landen alleen de drie oostelijke regentschappen, Soemedang, Bandoeng en Parakamoentjang daaronder worden begrepen, in tegenstelling tot de strandregentschappen (Pamanoekan, Tjiasem en Krawang) en de Jacatrasche (Tjiandjoer, Kampongbaroe en Tanggeran). Echter gebeurt het wel dat onze oude stukken ook de strandregentschappen tot de Preanger rekenen. Maar nooit Tjiandjoer.

Men begrijpt wat verwarring uit deze zwevende terminologie had moeten geboren worden wanneer men niet gewoon was geweest zonder tegenspraak te berusten in elke uitlegging welke de Regeering aan bestaande bepalingen verkoos te geven. Met de wet in de hand had bijvoorbeeld een rechtzinnig predikant kunnen eischen dat alle koranonderwijs, alle uitoefening van den Mohammedaanschen godsdienst „t sy in 't heymelyck ofte in 't openbaer” te Tjiandjoer werd verboden, als behoorend tot de Jacatrasche jurisdictie. Gelukkig konden G.-G. en Raden alle tegenstrijdigheden steeds oplossen en alle reclame afsnijden met eene of andere ukaze ad hoc, het aan 't nageslacht overlatend om over den zin en het onderling verband hunner wetten te plukharen. Met onzen lezer mogen wij dezelfde vrijheid niet nemen en teekenen derhalve aan, dat wij Ommelanden noemen wat benoorden het gebergte ligt tusschen de Tjitaroem en de Tjisadane, maar niet de regentschappen Tanggeran en Kampongbaroe; het Jacatrasche geldt bij ons van zee tot zee tusschen die rivieren; Preanger noemen wij wat heden zoo heet. Met den term „Bovenlanden” zijn wij misschien wat vrijer, maar hopen verwarring te mijden.

Al deze onder den Bataviaschen Gecommitteerde over den Inlander

ressorteerende landen werden beschermd meer dan in bedwang gehouden door een aantal kleinere en grootere forten. Bij degene welke wij in de omstreken der stad zagen verrijzen (1) kwamen later nog verscheidene andere van twijfelachtig nut die wij hier onvermeld kunnen laten, uitgezonderd Meester Cornelis, genoemd naar een Bandaneeschen catechiseermeester die hier vroeger een stuk boschgrond had ontgonnen (2); het fortje, ook Nieuwendam genoemd, dateert uit Kapitein Jonker's tijd.

Van de verder afgelegene forten was Tandjoengpoera (3) het belangrijkste. Dit is een paar malen verlegd geworden wegens de afkalving van den rivieroever en in Mossel's tijd in steen opgetrokken. Gedurende de Chineesche troebelen heeft het eenigen dienst gedaan, maar het werd overigens vooral gebruikt als depot van recruten. De Engelschen hebben Tandjoengpoera afgebroken, evenals Daendels dit heeft gedaan met de talrijke fortjes om de stad en met het fort Tangerang, dat te veel geïsoleerd lag om bij eene destijds verwachte landing van den vijand nut te kunnen hebben. Vroeger, in den grooten Bantamschen opstand, was het echter een belangrijk steunpunt geweest voor de troepen der Compagnie; in de Chineesche troebelen had het drie bestormingen afgeslagen. Het begraafplaatsje aldaar herinnert nog heden aan dit fort, dat onder Van Hoorn's bestuur met eene steenen omwalling was omgeven. Dirk van Hogendorp heeft er een korten tijd in arrest gezeten. Dicht daarbij lag eene Makassaarsche patrouille in een pagger (4), terwijl aan de monding of koewala der Tjisadane een man of wat in eene palissadecring huisden om te waken tegen smokkelarij; deze bentong droeg den zoeten naam van de Kwal. Wij zullen later Mossel het fortje Philippine te Buitenzorg zien bouwen (5). Omstreeks denzelfden tijd werd Van Riebeeck's post Penjaboengan verlaten; diens ander fortje, Tjiampea, dat met zijn vochtig bergklimaat voor strafgarnizoen diende, verdween minder spoedig. Het meer noordwaarts gelegene Westergouw had een zeer kortstondig bestaan.

Zou men uit deze nogal imposante lijst van versterkingen willen opmaken dat de Compagnie het noodig vond steeds tot de tanden gewapend te staan tegen hare onderzaten, dan zou men zich toch vergissen. Wel hield men te Batavia nog langen tijd een zeker gevoel in de maagstreek dat men

-
- (1) Vergelijk hierboven blz. 3*.
 - (2) Zie blz. 8*.
 - (3) Over den bouw hiervan zie blz. 40*.
 - (4) Vergelijk Hoofdstuk XVII.
 - (5) Vergelijk Hoofdstuk XVI.

zich daar in eene frontierplaats bevond, maar het gerekte bestaan van al die fortjes is toch grootendeels aan sleur te danken geweest — ze stonden er nu eens, en waarom zou men ze opruimen?

Het is echter waar, dat er veel gespuis in de Ommelanden zat. Des te kalmer was het binnenland.

Wel vinden wij in Djampang eenige jaren na Prawata's woelingen (1) alweder onlusten, welker aanleiding weer onbekend is; overal elders kon men er evenwel ook tijdens die troebelen op bogen dat de rust, om de klassieke phrase te gebruiken, bij voortdoring rustig bleef.

„Geen land zoo stil”, luidt echter het spreekwoord, „of het dondert er wel eens”. Als een donderslag bij een blauwen hemel is men gewoon de samenzwering te beschouwen van den verfoeilijken aterling en landverrader Pieter Erbervelt, wiens schandsteen onder de zeer weinige gedenkteekenen behoort die onze grootvaders in Oud-Batavia onvernield hebben gelaten. Met eene rilling leest men in geschiedenisboekjes hoe Batavia in 1721 juist bijtijds ontkwam aan eene ijselijke slachting, door fanatieke dweepers voorbereid en bijna volbracht. Echter leert een onbevooroordeeld onderzoek, dat het gevaar nogal denkbeeldig moet zijn geweest, ja, een sceptisch mensch zou het heele bestaan der conspiratie in twijfel kunnen trekken. Niet een enkel bewijsstuk is daarvoor bijgebracht, en toch heeft het den Gouverneur-Generaal Zwaarderoon aan geen goeden wil gefaald om bewijsstukken in handen te krijgen tegen zijn buurman Erbervelt. Bij eene rechtbank echter als die van Schepenen had de armzalige halfbloed in wiens onklaar brein het plan, naar het heette, grijpt was om zich van de hoofdstad der Compagnie meester te maken, al heel weinig kans om een bar vonnis te ontgaan. Maar, hij zij schuldig geweest of onschuldig, de in de folterkamer afgeperste bekentenissen omtrent deelneming van verschillende Preanger-Regenten aan het voorgenomen vloekwaardig bedrijf mag men veilig achter de bank werpen: deze Soendasche Serenissimi waren heelemaal geen menschen voor dergelijke brutale gedoentens en hadden er trouwens geene aanleiding toe. De Regeering dacht er evenzoo over, en liet hen geene onaangename gevolgen ondervinden van de bezwarende verklaringen der aan Satan verkochte moordenaren.

Bleef alzoo destijds de kalmte ongestoord, ook de geweldige beroering die uit den Chineezenmoord van 1740 haar oorsprong nam, bracht de Preanger slechts kort in beweging. Uit Cheribon en de daaronder behoorende

(1) Zie daarover blz. 69 * e. v.

Gedenksteen van PIETER ERBERVELT.

regentschappen werd naar aanleiding dier onlusten volk naar het Krawangsche opgeroepen om aan de bij Bekasi gelegerde Chineezén den pas af te snijden. Toen deze laatsten verdreven werden, haastten zij zich door de Preanger naar Tegal. De armoede van dat bergland zou het hun misschien onmogelijk hebben gemaakt zich er staande te houden. Ook het volk van den Soesoehoenan, dat kort hierop een inval in de streken aan den benedenloop der Tjitandoevi deed, werd spoedig verjaagd; eene inlandsche troepenmacht, welke gedurende enkele maanden in Bodjonglopang werd gelegd, was voldoende om verdere invallen te stuiten.

Even weinig als in deze troebelen had de Preanger te lijden onder de naweeën van den grooten Bantamschen opstand, een tiental jaren later. Het Tanggeran'sche en Buitenzorg waren niet zoo gelukkig. De zwakheid van 's Compagnies legermacht noodzaakte de Regeering, gedurende den zomer van 1751 de landen aan den bovenloop der Tjisadane aan de verwoestingen van Kiai Tapa prijs te geven. Nadat deze muiteling in Juni van dat jaar den Luitenant-Kolonel Van Ossenberch bij den rechteroever dezer rivier had geslagen, werd de toestand zelfs van de stad Batavia hachelijk geoordeeld; doch hoe weinig door inlandsche benden tegen Europeesche sterkten uitgericht kon worden, bleek weder duidelijk aan het nietige fortje Tjiampea, hetwelk na de verlating van het nog nietiger Penjaboengan geheel afgezonderd lag, en toch door de Bantammers niet kon worden genomen. Wat zij wel konden, was, de perceelen der Europeesche boeren bewesten de Angkee af te loopen en er een aantal weerlooze menschen om hals te helpen. Het duurde echter slechts een paar weken of Kiai Tapa werd door uit Tanggeran opgerukte troepen geslagen; de Regent van Tanggeran liet hierbij zijn leven voor de Compagnie, die hem met passeering der zoons zijns voorgangers tot die waardigheid had verheven. Toen enkele dagen later de langverbeide aanvulling uit Nederland opdaagde, was de kans voor de Bantammers finaal gekeerd: zij leden herhaalde nederlagen, hun hoofdman wierp zich in de streek bezuiden den Salak, waaruit de Tjiandjoerders hem verdreven, kreeg harde klappen in het Kampongbaroe'sche en verdween een tijdlang van het tooneel. In Augustus 1752 echter gelukte het hem, onvoorziens het van troepen ontbloote Buitenzorg te overvallen en te verwoesten. Hij waagde zich daarbij echter te ver, zoodat de terugtocht hem kon worden afgesneden en hij genoodzaakt werd in allerijl, doch moordend en brandend, den weg over den Poentjak oostwaarts in te slaan. Enkele boerenwoningen bij Tjipanas gingen evenals het hospitaal in vlammen

Priangan.

* 8.

op eer hij de Tjitaroem overstak, doch de Kapitein-Luitenant Bleeker, die hem met de cavalerie nazette, herstelde ten spoedigste den verbroken rivierovergang bij Bajabang, verraste de Bantammers in de hoofdnegorij Bandoeng en sloeg hen met groot verlies uiteen. Hun aanvoerder ontkwam naar Banjoemas. Eene maand later kon de Regeering hare krijgsbenden uit de bovenlanden terugroepen.

Dat de gewaande heilige in het Jacatrasche, voor zoover blijkt, geen aanhang vond, zal voor een deel hebben gelegen in de aanleiding van den opstand, een zuiver Bantamsch belang, de troonsopvolging. Toch had die brand om zich kunnen grijpen, wanneer materialen daarvoor hadden opgehoopt gelegen. Er is echter in den ganschen loop der 18^e eeuw nooit eenige diepgaande ontevredenheid over het bestuur der Compagnie in de Bataviasche gewesten aan den dag gekomen. Hoe meer de bevolking aan dat bestuur gewend was geraakt, hoe meegaander het zich daarnaar schikte.

Wel wijst men soms op de onlusten die in 1800, tijdens de Engelsche blokkade, aan de Maroenda ontstonden, wat beoosten de hoofdstad. Het heet dan dat hier eene kern van verzet tegen de dwingelandij der Hollanders werd aangetroffen. Maar, afgezien van de omstandigheid dat de van heinde en ver geïmmigreerde bevolking der Ommelanden, welke een nationaal verband onder nationale Hoofden, en dus een krachtigen breidel, miste, geenszins met den bergbewoner op ééne lijn kan worden gesteld, bevindt men bij onderzoek dat de Maroenda-onlusten eigenlijk niets zijn geweest dan een uit wederzijdsch wantrouwen geboren misverstand, wantrouwen van de zwakke Regeering tegen hare onderdanen, wantrouwen van de bevolking tegen de zoo dikwijls gebleken sluwheid der Compagnie en vrees voor haar ongenadig kriegsrecht, waarvan diezelfde stranden, de oude ontginning van Kapitein Jonker, de herinnering bewaarden.

Had in de Bataviasche Preangerlanden toenmaals ernstig misnoegen bestaan, dan was dit wel gebleken tijdens den Cheribonschen opstand. Integendeel ziet men wederom dat de hoofden der muiters tevergeefs hun best deden om de Compagnies-Regenten aan hunne zijde te krijgen, en dat de krachten der bevolking nagenoeg toereikten om hen buiten de grens te houden, waarbij Soerianagara, de Regent van Soemedang, die eene schuld van dankbaarheid aan de Compagnie te kwijten had, zich door trouw en toewijding onderscheidde.

Om kort te gaan — eigenlijke moeielijkheden heeft de Preangerbevolking

nooit in den weg der Compagnie gelegd, en toen in 1811 hare gevoelens de vuurproef ondergingen, bleek zonneklaar dat ondanks de van Daendels pas ondervonden behandeling de Preangerman het Europeesch gezag geen kwaad hart toedroeg. Het half dozijn Opzieners kon toen na den volslagen ondergang der Fransche troepenmacht met het bloote prestige der oude Compagnie de rust zoodanig handhaven, dat zelfs de koffiepakhuismeester te Karangsamboeng eene militaire bewaking voor de kostbare voorraden onder zijn beheer geheel onnoodig achtte. Zonder den steunenden invloed der Hoofden was dit misschien onmogelijk geweest. De Ommelanden althans, waar een dergelijke invloed ontbrak en waar trouwens ergerlijke wantoestanden werden aangetroffen, boden voor een korten tijd en op kleine schaal het tooneel van den negeropstand op San Domingo.

HOOFDSTUK VII.

Wij wenschen thans, na met alles afgerekend te hebben wat men rustverstoring kan noemen, ons voorloopig geheel te wijden aan den landbouw, en daartoe eerst een overzicht te geven van de geschiedenis der teelt van koffie in de Preanger en bijkomende regentschappen gedurende het bestuur der Compagnie, eene teelt die, aanvankelijk van gering belang, door samen-treffende omstandigheden van zoo groot gewicht werd dat de Regentschappen, welke tijdens hare invoering een bijna waardeloos domein vormden, in Nederburgh's dagen „de eerste rang hadden verkregen onder de winstgeevende bezittingen der Compagnie” (1).

Maar niet alleen dat de Compagnie en door haar het Vaderland wel voeren bij de koffieteelt — zij is een factor van grooten invloed op de beschavingsgeschiedenis der Soendalanden geweest. De koffiecultuur was het, die gestadig den zwerfenden akkerbouw tegenwerkte en tot duurzame nederzettingen dwong, die in toenemende mate de bevolking in aanraking bracht met het Europeesch bestuur en voor dit laatste eene aanleiding deed ontstaan om zich eenige kennis eigen te maken van hare nooden en behoeften, om eenige zorg te dragen dat zij niet te zeer door de Hoofden werd gekweld en geplunderd, dat de bruikbaarheid en veiligheid der wegen niet geheel veronachtzaamd werd, dat aan de teelt van voedingsgewassen voldoende aandacht werd geschonken, dat de toeneming van de bevolking en den veestapel als eene niet volmaakt onverschillige zaak werd beschouwd. Abraham van Riebeeck was, men mag het veilig aannemen, met veel meer belangstelling in de Preanger vervuld dan Nederburgh of Nicolaus Engelhard, en toch, welk eene armhartige vertooning maken de beschrijvingen der moeitelvolle reizen van den eerste naast de Consideratiën welke Nederburgh een

(1) Aldus Nederburgh in de Gecombineerde Vergadering van 25 Febr. 1797.

tachtigtal jaren later opstelde! Denkt men den koffieboom weg, dan verliezen deze Consideratiën en de daaruit sprekende, hoewel niet overgroote, zorg voor den Inlander en kennis van de inlandsche huishouding in het oog van een Compagniesdienaar nagenoeg alle raison, dan wordt een ambtenaar als Van Lawick van Pabst, die in den treurigen tijd van Wiese eene levenstaak wist te vinden in hetzelfde binnenland dat vroeger geen enkel man van ambitie aantrok, evenzeer eene onmogelijkheid als een Andries de Wilde, de pionier van den particulieren landbouw. Zonder den koffieboom zou de Preanger in 1800 ongeveer in den staat hebben verkeerd van eene eeuw vroeger, wat beter bevolkt maar even ontoegankelijk en onbekend, en voor de buitenwereld van dezelfde waarde als thans de binnenlanden van Borneo.

Het is niet oninteressant, op te merken aan welke invloeden het te danken is geweest dat de Compagnie op Java eene haar te voren niet bekende cultuur ondernam.

Oorspronkelijk was voor haar de koffie een bloot handelsartikel evenals elk ander, van roggevellen af tot stofgoud toe.

Sedert Pieter van den Broecke in 1616 te Mocha „swart water” had zien drinken, getrokken uit eene hem onbekende soort van boontjes, was de koffie ook in West-Europa meer en meer in gebruik gekomen, ja tot eene dagelijkse behoefte geworden; „meijden en naeisters moeten nu 's morgens hare coffi hebben”, pruttelde dominé Valentijn, „of de draad wil door het oog van de naald niet”.

Het ligt voor de hand, dat de wakkere agenten der Compagnie hun deel der negotie in het nieuwe artikel trachtten te bemachtigen. Na zich oorspronkelijk tot den tusschenhandel in de Arabische wateren te hebben beperkt, voerden zij anno 1663 voor 't eerst koffie in Nederland op hunne schepen in.

Het denkbeeld echter om den koffieboom, hetzij deze al veel vroeger op het ciland Java werd verplant, zooals beweerd is, hetzij niet, op eigen bodem over te brengen bij wijze van speculatie, kon moeielijk bij een Indisch ambtenaar van toen opkomen. De Compagnie was immers eene handelsvennootschap; cultures te drijven of te bevorderen lag niet op haren weg (1), wel, een product goedkoop in te slaan en duur van de hand te zetten. Het is waar dat in de Molukken, op Ceilon en elders het handelsbelang haar had genoopt, de van oudsher aldaar inheemsche cultures onder hare leiding te nemen; in de Preanger was de peper-, de indigo- en de katoenteelt door haar bevorderd en

(1) Vergelijk hierboven blz. 73*.

uitgebreid, maar nergens had men aan de bevolking de teelt van vreemde gewassen opgedrongen.

De koffieteelt op Java te beproeven, was echter niet enkel een vernuftig denkbeeld, te goeder ure in een schrander brein ontkiemd. Het lag, in zoover het 't bloote kweeken van een vreemd gewas gold bij wijze van uitspanning, in de richting des tijds en kan als eene vrucht worden beschouwd van de liefhebberij eener breede schare onder de Hollandsche regenten en eener uitgelezen bent van hunne evenknieën in het Oosten voor al wat tuinbouw en boomkweekerij betrof, eene liefhebberij die voortdurend voedsel ontving op buitenplaatsen aan de Vecht of in het Gooi, op landhuizen aan den weg van Jacatra of de Antjolsche vaart. Eene enkele maal verhief zij zich ook in de keerkringen tot beoefening of ondersteuning van de wetenschap der botanie. Van Reede, Indisch hoofdambtenaar als hij was, vond tijd en opgewektheid tot het schrijven van zijn vermaarden Hortus Malabaricus en aan hem dankt wellicht ook Zwaardcroon zijn lust voor tuinieren en planten. Camphuijs kweekte als Gouverneur-Generaal met liefde vreemde gewassen en alleen zijne ondersteuning van Rumphius maakte diens werkzaamheid mogelijk en behield hare uitkomsten voor het nageslacht.

Of Camphuijs ook koffieplantjes heeft uitgekregen, is niet bekend. Zijn vriend Van Hoorn ontving er in 1696 van de kust van Malabar, die hij op Struiswijk (de van zijn schoonvader Struijs afkomstige buitenplaats) overplante maar weldra verloor. Zwaardcroon zond hem daarop nieuwe, die ook aan andere liefhebbers werden uitgedeeld zooals aan Cornelis Chastelein, die een koffietuintje op zijn landgoed Weltevreden aanlegde. De koffieteelt werd dus in hare kinderjaren vooral ter hand genomen door het kleine kringetje van mannen, die wij reeds eerder als voorstanders van den landbouw in de Ommelanden en van uitbreiding van 's Compagnies invloed in het binnenland leerden kennen.

De cultuur op grootere schaal echter ging minder van hen uit dan van den Amsterdamschen Burgemeester en Bewindhebber Nicolaes Witsen, onder wiens verdiensten liefde voor en kennis van botanie niet de minste waren. Witsen was bovendien een verwant van Joan van Hoorn. Waar wij later zullen wijzen op verkeerde gevolgen van familiebetrekkingen tusschen hooge ambtenaren in Nederland en in Indië, mogen wij niet verzuimen hier aan te stippen dat het denkelijk ook als „cousijn” is geweest dat Witsen den Gouverneur-Generaal gestadig aan het koffiekweeken hield. Niet minder dan bij

N. Witslin.
E

den Landvoogd drong Witsen vermoedelijk bij Heeren XVII^{en} op stelselmatige cultuur der koffie aan, en toen laatstgenoemden in 1706 een monster van het Javasche product, denkelijk van Struiswijk, ontvingen en goed bevonden, beloofden zij in algemeene bewoordingen aan degenen, die de teelt „in onse eijgen landen en coloniën” zouden ondernemen en doorzetten, hunne erkentelijkheid te zullen bewijzen. Er kon iets op staan, want in Nederland deed de koffie bijna twee gulden het pond. Behalve de koffiemonsters had Van Hoorn aan zijn cousijn ook eenige plantjes toegezonden, die de stamvaders zijn geworden van de Zuid-Amerikaansche koffie. Thans van de gunstige gezindheid van XVII^{en} verzekerd, ging hij er in 1707 toe over ook aan inlandsche Hoofden in het Jacatrasche, zooals te Tjileungsir, Tjipamingkis, Tjisero, en in Cheribon plantjes uit te deelen. Het volgend jaar werd een stuk land bij de fortres Mr. Cornelis aangekocht voor koffiëaanplant, weldra ook bij Tandjoengpoera een tuintje aangelegd en evenzoo bij de fortjes rondom de stad, Angkee, Jacatra, de Waterplaats aan 't Molenvliet, waar de commandanten de functies van oppertuinier konden vervullen. Alles ging dus op zuinigen voet, zonder uitbreiding van personeel, vermoedelijk met de hulp van wat kampong-Javanen, die wel meer de handen voor de Compagnie roeren moesten, maar voor het koffiëplanten, naar 't schijnt, behoorlijk betaald werden.

De eerste Regent die eenige koffie aan de Compagnie kon afleveren was Aria Wiratanoe van Tjiandjoer, wiens geslacht bestemd was zijn voorspoed van de invoering der uitheemsche cultuur te dateeren. Wat hij leverde was zeer weinig, een honderd pond, maar wanneer men nagaat, op hoeveel lijdelijk verzet de te voren onbekende teelt bij zijne onderhoorigen zal zijn gestuit, vooral ook omdat ettelijke jaren verlopen moesten eer het koffië-boompje vrucht zou dragen, dan mag men deze eerste levering, in April 1711, wel als eene gebeurtenis van eenig belang beschouwen. De Regeering zag haar blijkbaar in dit licht en vond daarin aanleiding tot eene prijsbepaling van 8 zware stuivers het pond, d. i. 50 gulden per pikol, eene zeer ruime belooning, die het den planter mogelijk zou maken van eene levering van 90 pond koffie per jaar te bestaan, en die niettemin, in verband met de prijzen in Nederland, door XVII^{en} eerder te laag dan te hoog werd geacht. Eén ding verder had de nieuwe cultuur, zooals zij destijds gedreven werd, boven andere voor: zij vereischte geen kapitaal, geen kostbaar gereedschap en slechts een minimum van kennis. Met wat goeden wil kon iedereen wat koffie ter schaal brengen.

Datzelfde jaar begonnen ook de Regentjes der Ommelanden en de post-

commandanten kleine partijen koffie in te zenden, die in patria een vrij voldoende prijs haalden, wat verwondering mag wekken bij de overweging, hoe gebrekkig de bereiding door de verschillende geïmproviseerde deskundigen zal zijn geschied. Cheribon leverde zijne eerste koffie in 1712; ook voor dit gewest werd nu bovenbedoelde prijs vastgesteld.

Kenmerkte zich dus het bestuur der Gouverneurs-Generaal Van Hoorn en Van Riebeeck, schoonzoon en schoonvader, door belangstelling in het nieuwe gewas, met Van Swoll's optreden scheen eene andere richting te zullen worden ingeslagen. Of persoonlijke antipathie tegen beide voorgangers hem dreef dan wel eene andere opvatting van de taak der handelsvennootschap die hem bezoldigde, of dat hem misschien alleen de liefhebberij voor tuinbouw ontbrak (Van Hoorn, Van Riebeeck, later Zwaardecroon, waren groot-grondbezitters, Van Swoll had geen buitengoed) — zooveel bleek al spoedig, dat de koffieteelt in zijne oogen uit den booze en ten verderve opgeschreven was. Het heette nu dat de plant op Java niet aarden wilde, omdat immers de tuintjes bij de Bataviasche buitenfortjes in den laatsten buitengewoon drogen oostmoeson teniet waren gegaan en het binnenland weinig produceerde; dat zij schaduw noodig had en men geene kans zag haar die schaduw altijd te bezorgen; dat de onkosten de waarde van het product wel zesmaal overtroffen. In één woord, de proef gold vrij algemeen als mislukt; in Indië stond men gereed haar op te geven en in Nederland begon men zich in dat denkbeeld te schikken. Wat de cultuur gaande hield, was misschien het succes van den Regent van Pekalongan, die zich met ijver daarop toeleigde, en de niet al te ongunstige uitkomsten der aanplantingen bij Tandjoengpoera en Tanggeran.

Was aan Van Swoll een zoo lang leven beschoren geweest als aan Maetsuijker, misschien was er van de koffiecultuur niet veel overgebleven. Met zijn dood in 1718 veranderde alles. Zijn opvolger Zwaardecroon kon reeds in 1720 meer dan 100.000 @ Javakoffie naar Europa zenden, die tijdens Van Swoll of eerder moet zijn geplant. Dit betrekkelijk hooge bedrag schijnt aan te duiden dat de geringe leveringen der vorige jaren niet zoozeer aan nalatigheid in het planten waren te wijten als wel aan minderen ijver voor pluk en transport, misschien een gevolg van de onverschilligheid der ambtenaren te Batavia. Daarin moest onmiddellijk verandering komen zoodra Zwaardecroon zijn vijand Van Swoll had vervangen. Men kan haast niet twijfelen of de persoonlijke verhouding tusschen die twee mannen, beiden scherpgeteekende karakters, was op den gang van zaken en de richting van het bewind

J. van der Horst

der Compagnie van overwegenden invloed. In elk geval, er werd thans ijverig met planten doorgegaan en de rapporten naar Nederland luidden nu even hoopvol als te voren mistroostig. In plaats dat de cultuur werd verlaten, ook door gebrek aan ijver bij de bevolking, wier „naturel”, zooals 't geheeten had, niet tot koffieplanten neigde, vernamen XVII^{en} van het groote genoegzaam waarmee de Inlander de betaling opstreek, die hem in staat stelde om de rijst, welke hij te voren met zwaren arbeid moest winnen, langs veel gemakkelijker weg te bekomen, benevens andere zaken waaraan hij vroeger niet had kunnen denken. „Met zingen en springen”, schrijft een enthousiast tijdgenoot, kwam de landman met zijne betaling in de kampong terug; „de bouwman” declameert een ander,

„De bouwman juicht, daar hij zijn arbeid ziet verzoeten

Wanneer hij Cheribon gaat met dien buit begroeten”.

„'t Syn Javanen, die geen grote proffytten gewend en syn” zou Maetsuijker hebben gezegd, met het schouderophalen van den koopman die tot de ellebogen in het goud kon tasten. Of de profijten van de koffie nu in stroomen naar de kampongs vloeiden, zooals de optimisten verzekerden, is zeer de vraag; maar buiten kijf was, dat de Regent van Kampongbaroe en vooral die van Tjiandjoer voordeelen genoten, welke in hunne verbaasde oogen enorm moeten zijn geweest. Geen van hen beiden kon roemen op de oudheid van zijn geslacht, kon zelfs pronken met eene Mataram'sche piagem; maar beiden verzamelden groote kapitalen klinkende munt, die hen in staat stelden huizen en landerijen bij de stad te koopen, waar zij gaarne vertoefden, ook om een oog te houden op de afgebrachte en in hunne pakhuizen opgeslagen koffie. Daarenboven zag laatstgenoemde zijn onbeduidend regentschapje, waarin hij tijdens Van Hoorn zijn vader had opgevolgd, onder diens opvolgers met uitgestrekte landstreken vergroot worden, en het lijdt weinig twijfel of de gunst waarin hij blijkbaar bij Zwaardecroon stond, hing samen met zijn ijver voor het koffieplanten. „De bekende groote koffieleverancier” heette hij nog lang na zijn dood. In de eigenlijke Preangerlanden, Bandoeng enz., werd eerst tijdens Zwaardecroon met de teelt een begin gemaakt. Het moeilijker transport zal wel verhinderd hebben dat zij er voorloopig groote uitbreiding erlangde. Het zwaartepunt der cultuur lag derhalve in 't Jacatra-sche, waar ook Chincezen en Europeanen haar met goed gevolg beoefenden om, zoo mogelijk, het product niet aan de Compagnie maar aan sluikhandelaars over te doen, die nog hoogere prijzen boden, eene onderkruiping

welke door de Regeering te minder kon worden geduld, wanneer de zoogenaamde eigen cultuur alleen tot dekmantel diende om koffie van den inlandschen planter op te koopen. Zoo werd dan het verhandelen van Javakoffie in 1723 strafbaar gesteld en het artikel binnen 's Compagnies monopolie getrokken. Dat jaar leverden de Jacatrasche Regenten meer dan een millioen pond.

De houding der Regeering te midden van dezen overvloed, hoe nietig het totaal in het oog der hedendaagsche statistiek mag zijn, is kenschetsend. De Javakoffie aan den particulieren handel gunnen, wilde zij niet, dat gaf schadelijke concurrentie; alles moest in hare handen zijn, en daarom mocht de cultuur in andere streken, Bantam, het Mataram'sche, niet worden geduld. En evenmin als bij de specerijenteelt mochten de oogsten te groot worden. Weliswaar leverde Java lang niet genoeg voor hare behoefte, want zij haalde nog scheepsladingen veel duurere koffie van Mocha. Men zou dus meenen dat de aangewezen weg was geweest, de eigen cultuur uit te breiden, het eigen product te verbeteren, het debiet daarvan in Europa te vermeerderen en te trachten de Mocha te verdringen. Daaraan werd geen oogenblik gedacht. Liet men de vaart op Mocha los, dan kwam het product van Arabië te goedkoop in handen van concurrenten. Grootere zorg voor de bereiding der Javakoffie zou eene bemoeiing met inlandsche aangelegenheden hebben vereischt, waaraan geen mensch lust had; groote oogsten zelfs brachten bezwaren mee. Wilde men de Compagnie meer voordeel bezorgen uit hare gebrekkige cultuur, dan was een veel eenvoudiger middel, den producent, die toch bij niemand dan de Compagnie ter markt kon gaan, minder te betalen. Tot dusver had men steeds gehandeld als koopman; men had, voor zooveel verluidt, niemand tot planten gedwongen maar ieder in de gelegenheid gesteld, een naar het heette zeer gemakkelijk te kweeken gewas tegen goede betaling aan de Compagnie te leveren; wie een pikol oogstte, kon dat nog altijd aan haar verkoopen. Wenschte de koopman thans grootere winst, dan behoefde hij zich slechts te herinneren dat hij tevens de Souverein zijner leveranciers was; als zoodanig zou hij hen er wel toe krijgen, met minder betaling genoeg te nemen. Mocht hun aanbod zijne vraag te boven gaan, dan kon hij, nu weer als koopman, weigeren alles aan te nemen; mocht vervolgens hun ijver voor de cultuur verflauwen, dan kleedde hij zich met de snelheid van den kok bij Molière weer tot Souverein om, en gelastte hun die te blijven behartigen; de vrije arbeid van vroeger werd dan heeredienst, de handelstransactie een vorm van belastingheffing.

Bij het streven naar meer voordeel kwam nu, dat Zwaardcroon zich met een beklemd hart verplaatst vond in den toestand van den dilettant-toovenaar, die volgens het oude, door den Duitschen dichter bewerkte verhaal een waterputtenden geest aan den arbeid zette, maar door diens niet te keeren energie in gevaar van verdrinken geraakte. Het verschil was, dat de would-be toovenaar zijne bezweringsformule had vergeten, de Gouverneur-Generaal de zijne altijd bij de hand vond. Einde 1723 was dan ook reeds besloten, den komenden oogst gedeeltelijk te betalen in lijnwaden, natuurlijk niet tegen kostprijs berekend. Deze oogst met zijn angstwekkend cijfer van 16000 pikols overtrof alle verwachting, bracht de Regeering in groote verlegenheid en legde het eerst 't in de Molukken zoo vaak gehoorde woord „extirpatie” op hare lippen. Men vreesde echter moeielijkheden van de zijde der bevolking, op zijn minst clandestienen uitvoer, mogelijk zelfs onlusten, en beperkte er zich voorloopig toe, een vierde van den oogst te betalen in lijnwaden met 100 % winst.

Intusschen waren de bezorgde overwegingen van G.-G. en Raden ter kennis van Heeren XVII^{en} gebracht, die de groote koffieoogsten uit een nieuw oogpunt beschouwden, dat der staatkunde. Het was te gewaagd, oordeelde het Opperbestuur, zooveel geld onder de bevolking te brengen dat zij „formidabel” voor de Compagnie zou kunnen worden. Men moest liever deze gevaarlijke menschen tot de overtuiging brengen dat hooge prijzen niet in hun belang waren; dat, nu de Javakoffie in Europa laag genoteerd stond, het van een prijzenswaardig economisch inzicht zou getuigen, als zij „met den verkoopsprijs reedelijker wijze de hand ligten” wilden, waartegen de Compagnie dan de aanneming van 4 millioen pond zes jaren achtereen kon garandeeren. Verkoos de Inlander naar geene rede te luisteren en bleef hij den vorigen prijs vorderen, dan kon men elders, bijvoorbeeld op Ceilon waar de Compagnie de handen ruimer had, de koffietelt uitbreiden en hem aldus op koopmanswijze door grooter aanbod tot matiger eischen noodzaken. Deze redeneering, waarbij de koffiecultuur als eene volkomen vrije teelt van een stapelproduct werd beschouwd, kwam in hoofdzaak overeen met de zienswijze van den nieuwen G.-G. Mattheus de Haan. Prijsverlaging was voorloopig, ofschoon de omstandigheden haar niet dringend noodzakelijk maakten, 't wachtwoord en al vóór de ontvangst van bovenvermelde beschouwingen van XVII^{en} was de Regeering er toe overgegaan voor een gedeelte van den Cheribonschen oogst van 1725 maar de helft van vroeger te voldoen. Weldra ging men becijferen, welke hooge bedragen in de laatste vier jaar reeds aan de Jacatrasche Regenten

waren uitbetaald, hetgeen, in verband met den plotseling ontdekten „op-roerigen aard der Javanen” en de niet ondenkbare brooddronkenheid hunner Regenten, sombere gedachten moest wekken. Daarbij, de kas was nagenoeg uitgeput en zou niet toereiken om de reeds geleverde en naar Nederland verzonden koffie van 1725 ook maar voor de helft te betalen. Zoo nam dan de Gouverneur-Generaal de Hoofden gemoedelijk onder handen, toonde hun aan dat het onredelijk zou wezen, op uitbetaling van den vroeger beloofden prijs te willen staan en dat vijf rijksdaalders in plaats van 21 zeer voldoende zouden wezen. Wat zou een schroomvallig Preangerhoofd tegen de overtuigende kracht dezer uiteenzetting hebben kunnen inbrengen? Het ging toch niet aan, den Toewan Besar zijdelings van woordbreuk te betichten! En dus. . .

Asellus tacuit gemitu testatus deos (1).

Het klinkt als hoon, wanneer Mattheus de Haan in zijn rapport van dit onderhoud (2) schrijft dat de Regenten, hoewel erkennend dat 5 Rd^s. ruim voldoende waren, „ditmael wat meerder, en geene kleeden” verzochten, omdat van die vijf rijksdaalders er drie weggingen aan transportkosten.

Den 15 Januari 1726 besloot dus de Regeering bij Secrete Resolutie (zij schaamde zich blijkbaar hare oneerlijkheid), de reeds naar patria verzonden koffie te betalen met 9 Rd^s., doch hiervan de helft als een rentegevend deposito in te houden; op die wijze meende zij zich beter van de trouw der Regenten, thans hare crediteuren, te kunnen verzekeren (3). De prijsverlaging heette thans eene „billijke geregtigheid in stede van de thiende”, waarop de Compagnie als grondeigenaar recht had. Voortaan zou 5 Rd^s. worden betaald met 1 Rd. verhooging voor particulieren die, naar 't heette, onder minder gunstige omstandigheden plantten dan de bevolking. Ter vergoeding voor de duizenden, die aldus aan de Regenten werden onthouden, kregen de mee-gaandsten onder hen een „matig geschenkje”, alsof men bij 't onrecht nog eene belediging wilde voegen. Overigens voorzag de Regeering dat smokkelhandel een gevolg van haar besluit moest wezen, en verscherpte zij dus hare monopoliebepalingen.

Voor de ontluikende koffiecultuur waren deze onverstandige besluiten noodlottig. In Tjiandjoer en Kampongbaroe kreeg zij een knak, waarvan zij in geen zestig jaar geheel herstelde. Ter verontschuldiging van de Regeering

(1) Zoo zegt Phaedrus. Men kan het aldus weergeven:

Het grauwtje zweeg en zond een zucht op hemelwaarts.

(2) Zie Bijlage 27.

(3) Men vergelijkte omtrent deze opvatting Hoofdstuk XI.

kan zelfs niet worden aangevoerd dat zij de gevolgen van haar ingrijpen niet kon voorzien. In de Molukken was immers al sedert eene halve eeuw gebleken dat beperkte acceptatie van een slecht betaald monopolie-artikel en extirpatie van het overtollige gewas eene cultuur te gronde richten; dat zij dáár niet reeds te gronde was gegaan, was eenvoudig een gevolg van de insulaire ligging en geringen omvang der bruikbare cultuurgronden, waardoor het mogelijk was geweest met harden dwang de specerijenteelt in leven te houden zonder dat de bevolking verliep. Onvermijdelijk zou een dergelijke dwang weldra ook in het Jacatrasche toegepast moeten worden, en dat men de gevolgen daarvan niet te licht telde bleek uit de gelijktijdige maatregelen om beslag te leggen op het schietgeweer van den kleinen man en de contanten der Regenten.

Wat de noodzakelijkheid der prijsverlaging betreft, de Gouverneur-Generaal erkende zelf, dat er, wanneer niet minder doch meer dan de vroegere 8 stuiver per pond werd betaald, nog „hope van een goede winst in Europa te behalen” bestaan kon.

De kern der zaak was echter niet enkel blinde hebzucht.

De Compagnie was opgericht met een betrekkelijk klein kapitaal, dat zij nooit heeft willen uitbreiden, vermoedelijk om het dividend niet te doen dalen, waarmee Heeren Bewindhebbers, die een belangrijk deel van de actiën in handen hadden, niet gebaat zouden wezen. Bij de groote toeneming van haar bedrijf werkte zij daarom met op korten termijn geleende gelden. Dit was de reden waarom zij geen groot kapitaal kon steken in eene enkele onderneming, zooals de koffiecultuur, want kwam er een slechte oogst of daalden de prijzen in Europa belangrijk, dan zou zij moeite hebben gehad met de aflossing der geleende penningen. Zij verdeelde dus liefst het bedrijfskapitaal over vele ondernemingen tegelijk, evenals later Van den Bosch „verscheidenheid van cultures” voorstond: viel de eene tegen, de andere viel allicht mee en het risico werd zooveel geringer. Bovendien miste de Compagnie reeds de energie om haar debiet uit te breiden. Zij placht zich liever te regelen naar hetgeen de stand der markt heette. Had zij gewild, dan was misschien Europa niet met West-Indische doch met Javakoffie overstroomd, die immers eerder op de markt gekomen en goed bevonden was; zij had de koffie van weelde-artikel tot volksdrank kunnen maken ter vervanging van het bier, en aldus haar debiet, natuurlijk tegen zeer verlaagde prijzen, op eene veel soliedere basis kunnen grondvesten. De specerijhandel echter had haar gewend aan beperkten omzet

met groote winst, van artikelen die zij door toevallige omstandigheden geheel in de hand had; en nu trachtte zij door beperking van productie en monopoliebepalingen het systeem van den specerijhandel toe te passen op een artikel waarvan zij de markt volstrekt niet beheerschte. Zij bleef dan bewaard voor te ruimen aanvoer van een product dat zij meende niet te kunnen plaatsen, doch sneed zich de kans op groote winsten tegelijk af. Dat de koffiecultuur derhalve niet tot bloei komen kon voordat de omstandigheden der Compagnie geheel veranderden, is duidelijk genoeg.

De gevolgen der prijsverlaging van 1726 openbaarden zich terstond in den achteruitgang der cultuur, die reeds twee maanden na het besluit, waarmee de mantel van den Souverein aan de eerloosheid van den koopman werd omgehangen, overal te voorschijn trad. Van blijvenden aard moest daarenboven de indruk zijn, dat de beloften der Compagnie geenerlei vertrouwen verdienden, dat hare eerlijkheid zelfs in geldzaken eenvoudig van hare nooden of luimen afhing. Schijnt de geest van weinig ontwikkelde menschen geringe vatbaarheid te bezitten om een feit scherp waar te nemen, nauwkeurig vast te houden en getrouw over te leveren, des te taaier blijft een eenmaal ingeplant wantrouwen daarin wortelen. Over het in 1726 gepleegde bedrog is natuurlijk al gras gegroeid; maar wanneer men nog heden zoo dikwijls verbaasd staat van de achterdocht, waarmee de goede bedoelingen eener landsvaderlijke Regeering door de bevolking worden bejegend, dan ligt de verklaring daarvan voor een groot deel in dergelijke lang vergeten praktijken, waarbij voor een onmiddellijk voordeel de toekomst werd verspeeld.

De Regeering was nu wel genoodzaakt, daar van omkeeren geen sprake was, op den ingeslagen weg voort te gaan. Nog geen zeven weken na de prijsverlaging moest zij reeds op kettingstraf het uitroeien van koffieboomen verbieden, „als grondvast sijnde op 's Comp^s. landen”, van welke de Hoofden slechts het vruchtgebruik hadden. Enkele maanden later begon zij reeds aan dwangmaatregelen te denken om koffie te doen bijplanten. Of deze zijn doorgezet, is niet bekend; het feit echter, dat de Regent van Tjiandjoer in dezelfde dagen door zijne onderhoorigen werd vermoord, doet onderstellen dat die ijverige leverancier tot middelen had gegrepen, welke van de lijdzaamheid zijner onderzaten meer hadden gevegd dan hun ontzag voor dezen parvenu kon verduren. Hoe dit zij, de koffieproductie daalde zoodanig, dat in 1728 de patriasche cisch van 32.000 pikol niet kon worden voldaan. Na het overlijden van Mattheus de Haan begreep de Regeering dan ook dat de prijs te laag was

en verhoogde zij dien in Januari 1730 met een rijksdaalder. Dit deed intusschen voor de bevolking weinig af, daar de Regenten, eenmaal aan meer ruimte van geldmiddelen gewoon geraakt, het grootste deel der sobere betaling aan zich hielden, zoodat de planter geen 2 Rd^s. per pikol genoot en blij was als hij zijne koffie aan stille opkoozers kon overdoen. Aan de voortdurende aansporingen der Regenten zal het wel te danken zijn, dat de cultuur langzamerhand weer bijkwam. Ook Krawang werd na de staking der mijnontginning daarbij ingedeeld. In 1735 stond men (de koffie heeft soms van die grillen) opnieuw voor de bezwaarlijke gevolgen van een zoogenaamd te grooten oogst: na de verzending van den patriaschen eisch, die bij voortduring 32.000 pikol bedroeg, lag te Batavia en te Cheribon nog tweemaal zooveel in de pakhuizen. Java alleen heette thans meer koffie te produceeren dan geheel Europa behoefde.

Het oude beproefde middel werd nu weder toegepast. Eene commissie uit den Raad bewerkte de naar Batavia opgeroepen Regenten zoo grondig, dat dezen zelf het voorstel deden om de overtollige boomen uit te roeien en den bijplant te staken. Het was dus eene concessie, dat de oogst van dit jaar nog in zijn geheel werd aangenomen. Overigens werd met de extirpatie van den halven aanplant tevens de bevordering der pepercultuur beoogd, en werd zij in Cheribon beperkt tot een achtste; de prijs der door particulieren geleverde koffie werd verminderd tot dien der Regenten. Omtrent de noodzakelijkheid der extirpatie valt op te merken dat Heeren XVII^{en} niet bijster over dezen dwangmaatregel te spreken waren en in 1737 zelfs hun koffieëisch met de helft verhoogden. De zaak was, dat van den stand der markt in Europa natuurlijk de patriasche eischen afhingen, en van deze eischen de cultuurbevelen. De trage correspondentie met Nederland had intusschen dikwijls, zooals thans, ten gevolge dat de te Batavia ontvangen en ten uitvoer gelegde orders niet meer overeenkwamen met de behoeften van den handel; dat men extirpeerde waar had moeten worden bijgeplant, of producten aannam waarmee men binnen kort verlegen zou zitten. Er bleef in zulk een geval niets over dan de uitgevaardigde orders te herroepen. Dat dan de producent het kind der rekening werd, spreekt vanzelf, maar de Compagnie kon hem dan weder beschouwen niet als onderdaan doch als een leverancier, tegenover wien de afnemer, door geen contract gebonden, niets dan zijn eigenbelang in het oog had te houden. Leed die leverancier schade, dat was bij eene handelstransactie niet ongehoord. Wees men er echter op dat die schade een gevolg was van het nakomen der bevelen van den Souverein en dus niet den leverancier

maar den onderdaan trof, dan kon men diens winstderving een vorm van belasting noemen. Dat dit willekeurig gedoe niet nog veel heilloozer gevolgen heeft gehad dan ons bekend zijn, is wellicht te verklaren uit het geringe bedrag der leveranties van destijds; niettemin zal in de binnenlanden daardoor wel ellende zijn veroorzaakt waaromtrent onze bronnen het stilzwijgen bewaren.

In 1738 viel weder een nieuw licht op de combinatie van den koopman met den Souverein. 's Koopmans kas was ledig, zijn crediet uitgeput, zijne pakhuizen propvol. De koffieleverancier, tevens onderdaan, zou daarom genoeg dienen te nemen met eene betaling half in geld half in . . . rentende schuldbrieven. De tot dusver, naar 't schijnt, slechts gedeeltelijk uitgevoerde extirpatie zou worden doorgezet en het volgend jaar de helft minder worden aangenomen dan ditmaal (1). In Cheribon echter werd de extirpatie ook thans niet of zeer slap ten uitvoer gelegd; de betaling in papiergeld vond slechts tot een gering bedrag plaats. Het meest leden de eigenlijke Jacatrasche Regentschappen onder de genomen maatregelen, welke een groot volksverloop in de bovenlanden ten gevolge hadden, waartegen een scherp verbod moest worden uitgevaardigd. Hoe lichtvaardig tot die noodmaatregelen was overgegaan bleek uit het feit dat, ondanks den overvloed van koffie te Batavia, de patriasche eisch in 1739 bij lange na niet voldaan werd, zoodat de Compagnie eene schade van meer dan 3 ton leed, welke de verontwaardigde Heeren Majores op den Gouverneur- en den Directeur-Generaal verhaalden. Bij het binnenkomen der levering van dat jaar bespeurde men bovendien, dat de weigering van acceptatie tot een hooger bedrag dan de helft der vorige levering binnen kort de voldoening van den eisch onmogelijk zou maken. Daarom werd reeds in Januari 1740 besloten alles aan te nemen wat nog bij de leveranciers in voorraad was, doch de eerstvolgende jaren niet meer dan 32.000 pikol te accepteren, waarvan 12.000 uit Cheribon, 20.000 uit de Bataviasche landen zouden komen. Deze maxima werden over de verschillende leveranciers omgeslagen, zoodat thans, voor zoover wij weten, voor 't eerst van bepaalde contingenten kon worden gesproken, welke van nu af door de onderscheidene regentschappen mochten en moesten worden opgebracht.

Met dit besluit treedt de koffiecultuur uit de vlegelijaren, want als zoodanig mag men de periode van Mattheus de Haan tot Adriaan Valckenier wel beschouwen, een tijd van onverstand, luimen en baldadigheden. De teelt werd van nu af met eenige regelmaat en overleg gedreven. Misschien droeg

(1) Van den stand der cultuur in deze jaren geeft Bijlage 30 een overzicht.

daartoe ook bij, dat in 1739 het kantoor te Mocha voor goed werd opgeheven, ofschoon 's Compagnies in- en uitvoerhandel aldaar niet terstond werd gestaakt. De lage koffieprijzen in Nederland, vooral veroorzaakt door den toenemenden aanvoer uit de West, bleven echter nog langen tijd de cultuur drukken. In het Jacatrasche berokkenden de Chineesche onlusten veel schade aan den aanplant; de nogal belangrijke leveringen der Chineezzen in de Ommelanden hielden met 1740 nagenoeg geheel op. In Tjiandjoer bleef de cultuur kwijnen en in Kampongbaroe ging zij tijdens Van Imhoff een oogenblik bijna te niet. In 1744 zonk de totale opbrengst der Bataviasche gewesten tot beneden de helft van Zwaardcroon's eersten vollen oogst, welke niet eens de productie der oostelijke regentschappen had omvat, die eerst in 1730 van Cheribon waren afgescheiden en langzamerhand voor de cultuur van meer belang waren geworden.

Bij de nieuwe regeling der koffiecontingenten, anno 1747, traden die oostelijke regentschappen dan ook wat meer op den voorgrond. Het totaal werd thans vastgesteld op 20.000 pikol voor de Regentschappen, 4 à 8.000 voor de particuliere landen, 12.000 voor Cheribon, maar deze maxima werden eerst in een 20 jaren bereikt. De nawerkingen der vroegere extirpatie deden zich gevoelen in een afkeer onder de bevolking om den aanplant te vergrooten. De patriasche eisch van 48.000 pikol kon dan ook geenszins geregeld worden voldaan, maar de Regecring bekommerde zich niet bijster daarom. Betrekkelijk veel koffie kwam nog van de particuliere landen, vermoedelijk voor een groot deel elders geteeld en tegen spotprijzen opgekocht, ook om, met schending van het monopolie, clandestien te worden uitgevoerd. Overigens stond de koffiecultuur in het midden der achttiende eeuw in belang verre achter bij de Jacatrasche suikerindustrie, die per jaar voor ongeveer een millioen aan product afwierp. Zelfs de zoo onbeduidende cultures van peper en dergelijke golden in Hartingh's oogen voor belangrijker dan de koffie. Bij eene derde regeling der contingenten, anno 1752, welke alleen het Jacatrasche betrof doch ook de bijproducten peper, garen en indigo omvatte, werd zelfs de koffie in die mate aan de peper gekoppeld, dat voor het eerste artikel een geringere prijs zou worden voldaan, wanneer niet zeker percentage van het laatste tegelijk werd geleverd. Ook deze maatregel werkte wogens den afkeer tegen de pepercultuur verre van gunstig; zij werd in 1754 ook op de oostelijke regentschappen toegepast. Het totaal der uit het Bataviasche geëischte koffie bedroeg nu 23.000 pikol per jaar (1).

(1) Men vergelijkte den staat nehter in ons tweede deel.
Ptiangan.

Nog tijdens Mossel rees de koffie weer in de achting; de acceptatie werd beloofd van alles wat geleverd zou worden, zij werd van de peper losgemaakt, maar de oogsten bleven bij voortduring zeer gering. 't Kan evenwel zijn dat veel tersluiks werd uitgevoerd, zelfs om daarna als buitenlandsche koffie weder ingevoerd te worden. In 1761 werd daarom het monopolie verscherpt en invoer verboden. In 1763 kwam eene vijfde contingentenregeling tot stand, waarbij de Benedenlanden nagenoeg geheel van de koffielevering werden vrijgesteld. De teelt was hier sedert jaren zoo goed als verdwenen; wat er te voren was geleverd bestond voor een groot deel uit Buitenzorgsche koffie, vermoedelijk door den eigenaar van dat landgoed op naam der Benedenlanden aan de Compagnie verkocht. Tanggeran, Krawang, Tjiasem en Pamanoekan werden lager aangeslagen dan te voren, daarentegen werd de taxe van Tjiandjoer en Buitenzorg verhoogd evenals die van Bandoeng. De gansche levering zou voortaan slechts 17150 pikol bedragen en de minlevering gestraft worden met eene boete van 12 Rd^s. per pikol, die nooit gevorderd is geworden. Een ieder die koffie zou willen inbrengen ook boven het contingent, kon op acceptatie staat maken.

Van nu af begonnen, behoudens enkele ongelukkige jaren, de productiecijfers wat gunstiger aanzien te krijgen. Daartoe werd, ondanks de onverschilligheid der bevolking, bijgedragen door de uitbreiding van den aanplant, waartoe de Gecommitteerde Van Tets den last gaf. De particuliere teelt was daarentegen bijna spoorloos verdwenen; een paar vroegere regentschapjes der Ommelanden, welke in handen van bijzondere personen waren overgegaan, Djatinagara, Tjimapar, Tjipamingkis, leverden nog geringe bedragen. Over het algemeen oordeelde men dat de onkosten veel te zwaar drukten in verhouding tot den prijs der Compagnie, en tot verhooging van dezen prijs was de Regeering niet te bewegen, omdat zij meende den alsdan van de zijde der landheeren te verwachten stillen opkoop van het monopolie-artikel niet te kunnen tegengaan. Het mag daarom eenige verwondering wekken, dat tot den tijd van het Engelsche bestuur hier en daar nog flauwe levensteekenen der particuliere teelt worden waargenomen; mogelijk diende het product vooral voor eigen consumptie der landheeren. De lage prijs was echter in de oogen van Heeren XVII^{en} nog niet laag genoeg. Het wekte hunne verontwaardiging dat Soemding en Parakanmoentjang, die in 1765 weder van Cheribon waren afgescheiden, waaronder zij, om den Resident te bevoordeelen, in 1758 waren gesteld (1),

(1) Vergelijk hierboven bl. 108*.

den Bataviaschen pikolprijs van 6 Rd^s. zouden genieten in stede van den lagere Cheribonschen; het was eerst na tien jaren geschrijf en gewrijf dat het Opperbestuur zich ten slotte neerlegde bij eene in Indië voor die twee regentschappen vastgestelde prijsbepaling van 5½ Rd^s. Of de Inlander daarbij was gebaat en niet veel eer de Gecommitteerde, neef van den Landvoogd, is de vraag, hoewel door de Regeering op niet onhandige wijze de belangen van den kleinen man en de cultuur op den voorgrond werden geplaatst. Opmerking verdient de zaak vooral ook wegens de nuchterheid waarmee zij in Nederland tot een rekenexempel werd teruggebracht: de twee regentschappen ontvingen te voren zóóveel, thans zooveel méér; ergo was de nieuwe indeeling dier regentschappen te verwerpen; aan de mogelijke gevolgen der regeling op zichzelf werd geen woord verspild en van de groote winsten die de koffie in Nederland afwierp (zij deed er ruim 19 Rd^s. per pikol) met geene syllabe gcrept. Tot grootere uitbreiding geraakte de cultuur voorshands niet.

Met het optreden van den G.-G. De Klerk in 1777 kwamen echter verschillende maatregelen tot stand welke tot nadere kennismaking van, en ingrijpen in de inlandsche huishouding moesten leiden. Het meeningsverschil omtrent den billijken koffieprijs voor Soemedang en Parakanmoentjang had den Gouverneur-Generaal er toe gebracht, een onderzoek in te stellen naar den staat der cultures in het algemeen. Thans bleek, dat de welvaart der Regentschappen in ernstig gevaar was gebracht door de groote schulden welke de Regenten hadden aangegaan, en dat de koffiecultuur, waaruit de middelen moesten worden gevonden om den schuldeischer, den Gecommitteerde over den Inlander, te voldoen, met den ondergang werd bedreigd, doordat de in het nauw gebrachte Regenten zich alleen ten koste van den kleinen man en diens koffiegelden staande konden houden. Bij Resolutie van 4 December 1777 werd nu aan eene Commissie, bestaande uit de Raden-Extraordinair Craan en Radermacher, de waarneming van het ambt des Gecommitteerden nagenoeg in haar geheel opgedragen. Tevens werden voorzieningen getroffen die tot vermindering der schulden en besnoeiing der misbruiken, tot het verzamelen van gegevens omtrent den staat der bevolking en tot de aanmoediging der cultures zouden leiden, aan welke laatste ook eene lotsverbetering der Opzieners in de Regentschappen bevorderlijk zou zijn. Had derhalve de koffiecultuur groote en den Inlander hard drukkende misbruiken mogelijk gemaakt, als eenig middel om de voordeelen welke zij aanbracht niet te loor te doen gaan trad de noodzakelijkheid aan den dag van meer kennis omtrent

den toestand der Regentschappen en meer bemoeiing met de bevolking. Ware de Commissie met de doortastendheid opgetreden welke de omstandigheden vereischten, dan hadden reeds toenmaals hervormingen van belang tot stand kunnen worden gebracht. Hare samenstelling echter (Radermacher en Craan waren boezemvrienden, deze laatste de schoonvader van den Gecommitteerde Van Riemsdijk) doet vermoeden, dat zij minder was benoemd om de zaken te onderzoeken en te herstellen zonder den gecompromitteerden Landcommissaris te ontzien, dan wel om onder schijn van behartiging der belangen van de Compagnie de enorme regentenschulden van overheidswege te doen erkennen. Op den vooruitgang der koffiecultuur had de werkzaamheid der Commissie geen merkbaren invloed, hoewel thans o. a. voor het eerst werd vastgesteld hoeveel de kleine man per pikol behoorde te ontvangen. Het aantal koffieboomen werd destijds begroot op ruim 17 Millioen, waarvan ruim 9½ Millioen in Tjiandjoer. Zelfs de geringe oogsten van toenmaals konden echter nog voor de capaciteit der verzwakte Compagnie te machtig worden, zooals in 1780, toen men met zulk een gebrek aan welbemande schepen te kampen had (een gevolg van de ongezondheid der hoofdplaats, het minne gehalte en gering aantal van het uitgezonden scheepsvolk) dat waarlijk weer, bij een oogst van iets boven de 32.000 pikols uit de Bataviasche landen, van extirpatie of non-acceptatie gesproken werd. Tot dergelijke forsche maatregelen kwam men evenwel niet, ook niet toen de spoedige daarna bekend geworden oorlog met Engeland het transport naar Europa nog veel problematischer maakte en de kas leeger en leeger werd. Alleen werd de bijplanting van koffieboomen beperkt. Het is merkwaardig dat anno 1782 in verband met de kwestie van non-acceptatie van het koffieproduct, door G.-G. en Raden met ronde woorden werd erkend dat deze maatregel, op zichzelf alleen door den hoogsten nood te rechtvaardigen, onmogelijk kon worden genomen zonder tevens het monopolie prijs te geven, en dat uitroeiing van een te voren door den Souverein gelasten aanplant even gewelddadig als onrechtvaardig zou zijn, aangezien daarmede aan „vrije ingezee-tenen” hunne „eigendommen” werden ontrukkt. Men ziet dat de koopmansbegrippen van vroeger reeds in conflict kwamen met eene gezondere opvatting van de verplichtingen des Souvereins, en het verdient opmerking, dat in Nederland aan deze beschouwingen geen aanstoot werd genomen. De noodmaatregel werd daar toegejuicht, tot welken de Indische Regeering overging, namelijk om de koffie niet naar de overvolle Bataviasche pakhuizen af te

voeren doch in de Bovenlanden opgeschuurd te laten, waarbij meer dan de helft van den prijs gekort werd voor het niet geschiede transport. Tevens schijnt men het bijplanten te hebben gestaakt; het goldgebrek was trouwens zoo nijpend, dat in 1783 andermaal de noodzakelijkheid van gedeeltelijke acceptatie en partieele betaling werd overwogen. De oogst van dat jaar schijnt echter de volle betaling te hebben genoten, en in het begin van 't volgende jaar zag men van verdere opschuring in de Bovenlanden af. De cultuur had intusschen onder gezegde noodmaatregelen weder aanmerkelijk geleden, zoodat het noodig werd geacht een zakelijk onderzoek te doen instellen naar haren stand en de wenschelijkheid harer uitbreiding. De Gecommitteerde Van Riemsdijk, die zeer slecht aan de desbetreffende orders voldeed, werd kort hierna, einde 1784, vervangen door Rolff. Uit diens op rapporten der Opzieners berustend verslag bleek dat, hoewel Tjiandjoer en Buitenzorg verreweg de grootste aanplantingen bezaten, de drie oostelijke regentschappen op veel grooter productiviteit konden roemen. Het voornaamste bezwaar waarmede de cultuur had te kampen was gebrek aan handen en aan draagbeesten. Om in het eerste te voorzien, achtte Rolff het noodzakelijk behalve de boemi's ook de menoempang's (1) in de cultuurdiensten te betrekken, aan elk gezin ten spoedigste eene bijplanting van 200 boompjes op te leggen en een ieder, bevolking, Regenten en Opzieners, te noodzaken zekere door hem ontworpen cultuurvoorschriften (2) na te komen. Die voorschriften werden dan ook in 1785 van Regceringswege ter kennis van de Regenten gebracht. De plotselinge en zeer aanzienlijke rijzing der koffieproductie met het jaar 1789 onderstelt bovendien eene groote vermeerdering der teelt in 1785, welke, ofschoon op gecenerlei besluit der Regeering berustend, alleen verklaarbaar wordt door de indeeling van meer werkkrachten bij de cultuur. Aan Rolff's doortasten alleen was dan ook te danken dat het productiecijfer, dat in 1785 nog geen 18.000 pikols beliep, in 1789 tot ruim 50.000 was gerezen om later nog belangrijk hooger te stijgen. Vooral van Bandoeng koesterde hij groote verwachtingen, die echter niet geheel zijn vervuld, want ofschoon de teelt ook hier toenam, heeft dit regentschap destijds nooit de vergelijking met Tjiandjoer kunnen doorstaan. Door ijselijke bedreigingen wist Rolff de Regenten, wier belang volstrekt niet meebracht dat de menoempang's zware cultuurdiensten zouden verrichten, tot activiteit aan te vuren. Dit staat bovendien

(1) Omtrent deze klassen der bevolking vergelijke men Hoofdstuk XXI.

(2) Zie Bijlage 40.

vast, dat de delging der schulden van de Regenten, welke in de naastvoorgaande jaren consequent was nagestreefd (in 7 jaar was meer dan 200.000 Rd^s. afgelost) thans bijna de helft langzamer geschiedde (in 5 jaar werd 75.000 Rd^s. gedelgd), zoodat de Regenten misschien meer contanten in handen kregen. Daar nu tegelijk Rolff zelf in korten tijd enorme sommen terzijde bracht, moet de betaling welke de kleine man ontving schraal genoeg zijn geweest, zoodat de uitbreiding der koffieteelt zwaar op de bevolking zal hebben gedrukt. Een zijdelingsch bewijs daarvoor vindt men in de anno 1789 vernomen klacht dat sommige Regenten, vooral die van Tjiandjoer, „knevelarijen en swaare lasten ingevoerd” hadden. In 1786 werd, terwijl Rolff zich inspande om allerwegen de aanplantingen uit te breiden, opnieuw door de Regeering op de naleving van voorschriften betreffende het schoonhouden der koffietuinen en de tusschenplanting van geboomte aangedrongen. Hare ontwaakte belangstelling in dergelijke details, die vroeger geene de minste aandacht hadden getrokken, kreeg in 1788 een nieuwen prikkel door een schrijven van Heeren XVII^{en} „dat de Javasche koffij niet te veel aangekweekt nog aangebragt kan worden”. Een gevolg daarvan was de herhaling van den in 1785 verrichten bijplant van 200 boomen per gezin en de samenvatting van alle cultuurvoorschriften tot eene in Mei 1789 geapprobeerde instructie voor de koffiecultuur (1), waarbij in de eerste plaats eene aanvulling werd bevolen tot een totaal van 1.000 boomen per gezin, hetzij boemi's of menoempang's, te wier laste voortaan het onderhoud en de suppleering van dit getal koffieboomen zou blijven; de cultuurvoorschriften erlangden uitbreiding, en daarmee werden bepalingen verbonden in het belang eener billijke behandeling van den planter wat gewicht en betaling der koffie, opbrengsten en diensten voor de Hoofden betrof (een bewijs, hoezeer men het verband tusschen de belangen der bevolking en die der Compagnie begon te voelen), terwijl het toezicht op de naleving dezer instructie aan de Opzieners ten plicht werd gesteld.

Het lijdt geen twijfel of Rolff's door deskundigen nog heden gewaardeerde instructie voor de koffiecultuur, welke aan het onverstand der gewoonlijk van onderofficier tot koffiespecialiteit gebombardeerde Opzieners den weg wees, heeft grooten invloed gehad op de hoogere vlucht welke de teelt sedert 1789 nam. In Nederland verwachtte men vooral van de koffiecultuur de middelen om de Compagnie uit haren financieelen nood te redden. Men verlangde thans retouren van 80.000 pikols per jaar, waarvan verreweg het

(1) Bijlage 40.

grootste deel zou moeten worden geleverd door de Bataviasche Regentschappen, die wel viermaal zooveel oprachten als Cheribon. De groote bezwaren bleven steeds de schraalheid der bevolking en de slechte staat der verkeerswegen. Dat de misbruiken van het Commissariaat evenmin aan de gewenschte toeneming der productie bevorderlijk konden wezen, kwam niet in aanmerking. Maar Soemedang en Parakanmoentjang erlangden thans dezelfde betaling die elders gebruikelijk was, 6 Rd^s. per pikol, Tjiandjoer en Tjiblagoeng werden van indigo- en garenlevering vrijgesteld om, naar het heette, meer koffie te kunnen leveren; prijzend, beloonend en straffend begon de Regeering tegen Opzieners en Hoofden in het belang der teelt op te treden. Er waren natuurlijk streken, zooals Tanggeran, Krawang en Pamanoekan, waar men weinig succes had; in Buitenzorg daarentegen was de cultuur een tijdlang, toen men den planter meer de vrije hand liet, vrij populair; in Bandoeng maakte zij vorderingen, maar Tjiandjoer, waar zij thans ook in het Djampang'sche werd beproefd, bleef het voornaamste koffieland. In 1793 beliep de totale oogst der Bataviasche Regentschappen ruim 86.000 pikols, evenveel als in de vier jaren 1785 tot 1788, vóór Rolff's maatregelen vrucht konden dragen, gezamenlijk was geleverd (1). En dat ondanks de knocierij met de betaling (2)!

Alzoo had dit gewest voor de zietogende Compagnie een belang gekregen, waarvan men te voren geen vermoeden had gehad. Langzamerhand werd de Preanger hare kostbaarste bezitting. Weliswaar golden ook Cheribon en het Gouvernement van Java's Noordoostkust voor paarden aan hare kroon, maar de Cheribonsche koffieogsten konden met de Bataviasche niet vergeleken worden en de producten waaraan Midden- en Oost-Java hunne groote waarde ontleenden, rijst en timmerhout, kwamen voor winstgevendende uitvoerhandel weinig in aanmerking. Wel had men reeds vroeg ook hier de koffieteelt beproefd, maar zoodra West-Java in de geringe behoeften van de Nederlandsche markt had kunnen voorzien, was men met angstvallige zorg er op bedacht geweest, alle sporen van koffieaanplant ook in de landen des Socsoehoenan's weder te vernietigen. Zóó goed was men echter hierin ondanks de medewerking, door dezen Vorst bij tractaat beloofd, niet geslaagd, of omstreeks 1780 konden Midden- en Oost-Java in eigen consumptie voorzien; van uitvoer verneemt men voor 't eerst in 1787. In verband met den aandrang

(1) Men vergelijke hier en elders de staten der cultures achter! in het tweede deel van dit werk.

(2) Zie daarover Hoofdstuk X.

van XVII^{en} om groote koffieretouren over te zenden, werd hier nu in 1788 een aanplant tot 20.000 pikols toegestaan; nauwelijks waren evenwel eenige honderden pikols te Batavia ontvangen, of men staakte in 1793 de cultuur, waardoor de bevolking, die „genoegzaam met geweld en eene ongelooflijke moeite” aan den arbeid was gebracht, voorloopig ten eenenmale van koffieplanten werd afgeschrikt. In Bantam was de teelt even kortstondig aangemoedigd om vervolgens onmiddellijk gefnuikt te worden; op Ambon, waar zij een kwijnend bestaan voerde, werd zij in 1794 ingetrokken.

Eene geheel nieuwe beteekenis voor de Compagnie erlangde het „breinbetoovrend zoet” van den koffieboom, om met Bilderdijk te spreken, toen de wereldmarkt de enorme oogsten van San Domingo moest ontberen, dat vóór 1790 met zijne 70 Millioen ponden per jaar in minstens twee derde van de wereldconsumptie voorzag. De gevolgen welke de op dat eiland in 1791 uitgebroken slavenopstand, die te midden van gruwelijke verwoestingen steeds algemeener werd, na zich kon sleepen, werden door Bewindhebbers echter zóó weinig voorzien, dat zij waarlijk in 1793, na ettelijke jaren de koffieteelt, zooals wij zagen, ten sterkste te hebben aangemoedigd, eene verdere uitbreiding verboden, vooral ook omdat het geld, het volk en de schepen hun ontbraken, wier uitzending noodwendig aan rijkere retouren vooraf moest gaan. Leerzaam is het, op te merken dat de Indische Regeering, ofschoon zich pro forma geheel naar de patriasche orders schikkende, het volstrekt niet euvel nam dat de Gecommitteerde kalm met planten doorging; een jaar later, begin 1795, ordonneerden Commissarissen-Generaal zelfs de bijplanting der bestaande tuinen. Er waren dan ook te Batavia voorraden koffie opgeslagen, waarvan men vijftig jaar vroeger zou hebben geijdsd, misschien wel 200.000 pikol. Het gebrek aan contante muntspéciën, dat sedert den oorlog van 1780 (die wel den aanvoer van zilver uit Europa maar niet den uitvoer naar China had doen ophouden) zich op steeds kwollender wijze had doen gevoelen en sedert tot uitbetalingen in papier had geleid, ook waar het de koffiegelden betrof, deed nu Commissarissen-Generaal in November 1795 tot den gewichtigen, doch niet geheel voorbeeldeloozen stap besluiten, om de koffievoorraden niet uitsluitend voor Nederland te bestemmen maar ook aan de te Batavia verschijnende vreemde handclaren te verkoopen. Men kon destijds op ongeveer 8 Rd^s. winst per pikol rekenen en verwachtte binnen kort eene productie van een 150.000 pikol, waarvan twee derde uit de Bataviasche Regentschappen. Geheel onverwacht kwam eenige dagen later de tijding der oorlogsverklaring

van Engeland. Nu werd bij de nagenoeg volstreckte onmogelijkheid der verzending van retouren, de verkoop te Batavia nog meer de eisch van het oogenblik. Niettemin gaf men aan de koffiecultuur geene onmiddellijke uitbreiding, veeleer werd heul gezocht bij besnoeiing der aan de Regenten uit te betalen bedragen in klinkende munt en bij geknoei met het pikolgewicht. Eerst in het voorjaar van 1797 begon men zich weder de uitbreiding der teelt ten doel te stellen, zelfs tot eene productie van 100.000 pikols, die pas tien jaar later werd bereikt. In stede van eene toeneming ziet men sedert den grooten oogst van 1793 de productiecijfers tot 1800 voortdurend dalen, het eene gunstige jaar 1797 uitgezonderd; daarenboven viel op de qualiteit der koffie zeer veel aan te merken. Eene goede uitwerking moest ongetwijfeld de maatregel hebben om de inkomsten der Opzieners afhankelijk te maken van de koffielevering hunner respectieve afdeelingen; dat deze niet vooruitging, zal moeten worden toegeschreven aan de geringe profijten welke èn bevolking èn Regenten uit de koffie genoten. De weinige ijver om hierin afdoende verbetering te brengen, is een der ernstigste verwijten die aan het bewind van Commissarissen-Generaal gemaakt kunnen worden. Immers de vreemde handelaren waren zóó belust op Javakoffie, dat hun van 1797 af door de Compagnie voorwaarden konden worden gesteld, waarnaar zij vroeger zeker geen oogenblik zouden hebben geluisterd. Had de Regeering reeds vóór het besluit om de producten te Batavia te verkoopen, Indische winsten kunnen boeken, sedert de profijten der koffie tot groot ongenoegen van het Opperbestuur niet meer naar Europa vloeiden, rezen de batige saldo's aanmerkelijk; in het boekjaar 1797/8 bedroeg het overschot op den Indischen dienst ruim 3 Millioen gulden. Had men destijds de koffiecultuur op zuiverder beginselen gebaseerd in stede van ouder gewoonte aan de hebzucht van den Gecommitteerde vrij spel te laten en de planters te ontmoedigen, dan was in verband met het uitblijven der San Domingoogsten de schoonste financieele toekomst te verwachten geweest. In plaats daarvan ziet men de cultuur in Tjiandjoer, Parakanmoentjang, Batoelajang, achteruitgaan; dit moest dan met overdreven aanplanting, die een degelijk onderhoud onmogelijk maakte, worden ingchaald. In 1799 was de koffieprijs voortdurend stijgende. Men begon nu ook, misschien buiten weten en tegen den zin van het Opperbestuur, de teelt weder op Java's Noordoostkust uit te breiden. Geleidelijk viel daar vooruitgang waar te nemen, doch vóór Daendels schijnt de productie er nooit 6.000 pikols te hebben bedragen. In Bantam

bleef men de cultuur tegengaan, zooveel dat kon geschieden zonder den Sultan, die er belang in stelde, te diep te krenken. De staatkunde sprak dus ook waar het koffieboompjes betrof het laatste woord: men wenschte den Vorst geene gelegenheid te openen tot het maken van groote winsten. Hoe belangrijk de voordeelen konden zijn en welk eene dringende behoefte de wereldhandel destijds aan de Javakoffie had, bleek ten duidelijkste uit de omstandigheid dat Deensche en Amerikaansche handelaren zich van de zijde van G.-G. en Raden suiker lieten opdringen om maar de koffie te bemachtigen, die zonder eene evenredige hoeveelheid van gezegde „soetigheid” niet geleverd werd; zij waren dan bereid hunne suiker overboord te zetten, als voor de openkomende scheepsruimte weder eene partij koffie geleverd kon worden. Het werd dan ook als eene groote gunst beschouwd wanneer men veel koffie mocht koopen; het eenige andere nogal gewilde artikel, peper, was niet in genoegzame hoeveelheden voorhanden om schepen naar Indië te lokken. De koffieprijs steeg tot 17, 20, 21, 24 en in 1807 zelfs tot 26 Rd^s. (1); maanden lang lagen soms de vreemde handelaren op Batavia's reede, berucht als die was om hare ongezondheid, naar koffie te wachten. Kon dit product ooit de kurk genoemd worden waarop het beheer der Kolonie dreef, dan was het tijdens den langdurigen oorlog met Engeland. De indruk dien deze gunstige uitkomsten op Van den Bosch maakten, werd het punt van uitgang van zijn Cultuurstelsel. In 1802 had men reeds 12 Millioen achterstand aangezuiverd uit de koffiebaten; over het boekjaar 1805/6 beliepen deze baten meer dan de helft van de totale Bataviasche inkomsten en dekten ongeveer 4/5 der uitgaven. Ook nadat derhalve het Staatsbewind onmiddellijk na den vrede van Amiens 15 Millioen pond der te Batavia aanwezig onderstelde koffie aan een Nederlandsch handelshuis had verkocht ter voorziening in de nooden van het Moederland (slechts een derde van den prijs zou te Batavia worden gestort en alle verkoop van koffie in Indië werd gedurende meer dan een jaar gestaakt) bleef de Kolonie alleen door hare koffieoogsten voor den financieelen ondergang bewaard, waarmee hare isoleering en de zware uitgaven voor de verdediging haar bedreigden. Als een gunstig gevolg van den oorlog mocht men ook beschouwen, dat het Java-product bij gebrek aan meer gewilde soorten beter op de wereldmarkt bekend raakte. Onvoorzienbare omstandigheden be-

(1) Bij deze prijzen moet echter in aanmerking worden genomen de mogelijkheid der betaling in papier tegen parikoers, waaromtrent

de bronnen eerder aanduidingen geven dan wel zekerheid.

werkten derhalve wat de indolentie van Heeren XVII^{en} steeds had verzuimd. Maar zag men op Jamaica, in de Spaansche bezittingen, op de Kleine Antillen de teelt eene ongehoorde uitzetting erlangen, in de Bataviasche Preangerlanden, die verreweg het grootste gedeelte der Indische oogsten moesten leveren, werden de productiecijfers van 1792 en 1793 eerst in 1806 en 1807 weder bereikt. Toen Nicolaus Engelhard in 1800 het Commissariaat ten tweeden male neerlegde, was de cultuur in Tjiandjoer en Buitenzorg zeer verachtard en hadden slordigheid bij den pluk en het transport groote schade berokkend; elders waren tuinen zonder vergunning van den Gecommitteerde uitgerooid; verscheiden Regenten moesten nadrukkelijk aan hunne cultuurplichten worden herinnerd, te nadrukkelijker omdat sedert zeven jaar geene algemeene inspectie der Bovenlanden, hoe vluchtig ook, had plaats gehad. Om iets te doen, werd nu de Luitenant te Tandjoengpoera met een gewezen Opziener in commissie gesteld om die inspectie te verrichten. Zelfs dat Nic. Engelhard, aan wien zonder twijfel de stilstand en verwaarloozing der koffiecultuur was te wijten (immers van October 1791 tot Augustus 1800 had hij, met eene tuschenruimte van 9 maanden, de functies van Gecommitteerde uitgeoefend), eindelijk naar Java's Noordoostkust werd overgeplaatst, geschiedde niet om de Compagniesteelte onder betere leiding te brengen, maar om hem gelegenheid te geven zijn met handelsspeculaties te gronde gegaan fortuin terug te winnen.

In zijn neef en opvolger Pieter Engelhard vond de Regeering weder een man als Rolff, die weliswaar weinig scrupules kende waar het gold, zijne beurs te maken, maar tegelijk onvermoeid werkzaam was in het belang der cultuur, dat trouwens voor een deel met het zijne identiek kon heeten. Dadelijk na zijn optreden bezocht hij de Regentschappen en constateerde al spoedig dat aan het aantal kofficboomen, hetwelk naar verhouding van dat der cultuurdienstplichtige gezinnen aanwezig behoorde te zijn, veel ontbrak; dat de vroegere rapporten der Opzieners, waarop en de Gecommitteerde en de Regeering waren afgegaan, weinig vertrouwen verdienden; dat de bevolking veel van hare Hoofden en het Europeesch personeel te lijden had gehad. Op grond van zijn rapport moest de Regeering zelfs verklaren dat het „met de koffijculture op het allerdeplorabelst is gesteld”. Er werden nu echter door den nieuwen Gecommitteerde maatregelen genomen ter verbetering van het transport, de keuze der gronden en de plantwijze, welke als naar gewoonte zonder onderzoek de goedkeuring der Regeering erlangden. Eene

nieuwe contingentenregeling werd aangenomen, waarbij een oogst van 100.000 pikol ten doel werd gesteld; een jaarlijksche bijplant van 300 boomen per gezin werd gelast, Hoofden en Opzieners met straf bedreigd, wanneer zij in vroegere fouten vervielen, en aan den Gecommitteerde een Adjunct toegevoegd, die meer in het bijzonder het toezicht in de Bovenlanden zou uitoefenen. In 1802 ging men er toe over de Regenten van Batoelajang en Parakanmoentjang wegens cultuurvergripen te ontslaan; den broeder van dezen laatste, Tjoetakshoofd van Madjalaja, trof hetzelfde lot, de Opziener van Parakanmoentjang werd naar Nederland opgezonden. De koffieteelt greep men met zooveel ijver aan, dat alras handen tekort kwamen en men het doortrekkende, voor de suikermolens der Ommelanden bestemde werkvolk dikwijls moest aanhouden om in de tuinen te helpen. Men zocht zijn heil meer in grooten aanplant dan in zorg voor de hoedanigheid van het product; bij de gretigheid der afnemers is dit trouwens niet onverklaarbaar. Toch werden in 1803 Pagaden en Tjiasem in het belang van den houtkap vrijgesteld van de cultuur, evenals het voorgaande jaar met een paar afdelingen van Parakanmoentjang was geschied ter bevordering van de indigoteelt. Wat vooral opmerking verdient is, dat Pieter Engelhard meer en meer een voorstander werd van bergtuinen. Was men te voren gewoon koffie liefst in de vlakte te planten, hij legde tuinen aan eerst op de hellingen van den Galoenggoeng, daarna op die van den Gedeh en andere bergen, zoodat de nieuwe Tjiandjoer'sche aanplantingen weldra niet voor de vroegere onderdeden en Soemedang, Bandoeng en Parakanmoentjang in de leemten konden voorzien, welke de langzamerhand gebleken ongeschiktheid van Krawang en Tanggeran en de achteruitgang van het Buitenzorgsche hadden veroorzaakt. Bij alles wat de Gecommitteerde voorstelde of ondernam, legde de Regeering zich neder. Toen hij anno 1804 tot de overtuiging was geraakt dat schaduwboomen in de lagere landen nadeelig voor den koffiëheester waren en voorstelde ze voortaan op dergelijke terreinen niet meer aan te planten, werd dit voetstoots goedgevonden, alleen onder verklaring dat de Regeering „vertrouwde” dat de Gecommitteerde zich profondervindelijk van de juistheid zijner cultuurbegrippen had vergewist. Wanneer men nagaat dat die cultuurspecialiteit, van wiens leiding zoo ontzachelijk veel afhing, „mogelijk zelfs het behoud dezer colonie”, zooals de Gouverneur-Generaal in 1805 erkende, tot voor ruim vier jaar nooit een koffiëboom had gezien, dan staat men inderdaad verstomd over de luchthartige wijze waarop deze Regeering met haar zwaarwichtig examinceren

en pondereeren van nietigheden een dergelijken kuitenflicker in het donker deed. Verstandiger was, dat het aantal Opzieners in 1805 uitgebreid en hunne inkomsten geheel van de koffiëproductie afhankelijk gemaakt werden. Dat de ijver van den Gecommitteerde goede vruchten droeg, bewees de aanmerkelijke stijging der koffiëlevering in 1806; het daaropvolgende jaar werd, voor de eerste maal zolang er koffië in de Preanger was geplant, een oogst van meer dan 100.000 pikol bereikt, waarvan Tjiandjoer en Buitenzorg twee vijfde opbrachten, Bandoeng half zooveel. Deze productie, waarbij die der volgende jaren echter ongunstig afstak, mocht waarschijnlijk als de hoogste gelden waartoe, ook onder een beter bestuur, de Preanger-Regentschappen met hunne schrale bevolking en gebrekkige transportmiddelen destijds te brengen waren. Engelhard erkende zelf dat in 1803 en 1804 van de Tjiandjoer'sche bevolking meer was geveerd dan hare krachten toelieten, en deed het zijne om haar eenigermate tegemoet te komen. Dat hij niettemin geen bezwaar maakte om de Regenten, en door hen den kleinen man, zooveel mogelijk in hunne voordelen uit de koffië te kort te doen, zal elders worden aangetoond: het onderzoek dat tot zijne schorsing leidde, bracht aan den dag, dat het belang der Regenten ten slotte met eene vermeerdering der koffiëcultuur in strijd was geraakt, terwijl het transport bezwaren voor de bevolking inhad, die niemand minder dan den Gouverneur-Generaal deden verklaren dat alleen een „wreede en onmenschelijke dwang” in staat was „die ongelukkigen tot de hun opgelegde harde taak te houden”.

Eenige verlichting werd dan ook nodig geacht. De jaarlijksche bijplanting werd tot 125 boomen per gezin verminderd; de druk van het transport werd verlicht door de oprichting van kleine pakhuizen, voorloopig alleen in Tjiandjoer, en maatregelen werden getroffen welke aan de Regenten eenig meer voordeel beloofden en mogelijk zouden voorkomen dat hunne schulden nog langer gelijken tred hielden met de vermeerdering hunner koffiëleveringen.

De Commissie, welke in 1805 was benoemd om naar aanleiding van klachten, eerst door den Gecommitteerde tegen zijn Adjunct, daarna door den laatste tegen zijn chef ingebracht, een onderzoek naar den staat der Bovenlanden in te stellen (1), ontstak licht in vele zaken welke ondanks den omvang van de rapporten der Gecommitteerden in het duister waren gelaten. Bij hare instelling was het nog quaestieus geweest of niet „in den aart van het land of dien der ingezetenen of wel in de inrichtingen wáaronder zij leven

(1) Over deze zaken vergelijkte men Hoofdstuk X.

en de manier waarop zij worden bestuurd een radicaal beletsel plaats heeft" waardoor de uitbreiding der koffiecultuur werd tegengehouden. Thans bleek dat de ondervonden teleurstellingen, wat de Gecommitteerde ook ter verklaring mocht bijbrengen, voor een deel het gevolg waren geweest van zijne te hooge ramingen der te verwachten oogsten, welke ramingen, zooals wij zullen zien, strekten om hem te bevoordeelen door het aanvragen van te hooge voorschotten (1). De cultuur stond bij Pieter Engelhard's aftreding in geen grooten bloei. De Regeering moest machtiging geven tot onbepaalde opdrijving der jaarlijksche bijplanting, als het eenige middel om in streken waar de boom geen langen levensduur had, zooals een groot deel van Soemedang, eenigen oogst te verkrijgen. Er werd thans met zulk een hartstocht geplant, dat Daendels moest erkennen dat de grens was bereikt en van de bevolking niets meer kon worden gevergd. Bandoeng kreeg het leeuwendeel van dien arbeid, en naar gewoonte Tjiandjoer. Beide stonden, mag men de cijfers gelooven, in 1809 nagenoeg op gelijke hoogte wat het aantal koffiëboomen betrof en telden er samen meer dan het geheele overige gedeelte der Bataviasche Regentschappen.

Zoo was dus in ruim eene eeuw de vrije handel, oorspronkelijk door de Regentschappen en Cheribon met de Compagnie gedreven, overgegaan in een tot het uiterste doorgezet cultuurstelsel, dat Daendels en Van den Bosch maar op het overige Java hadden toe te passen zonder het te kunnen verscherpen.

Wij wenschen thans de cultuur in haren aard en beteekenis nog een oogenblik te overzien.

Wij merkten reeds op (2) dat toen het staatkundig overwicht der Compagnie over bedochte gewesten erkend was geworden, de vrije handel bleef voortduren doch thans onder zekere pressie van de Regeering in den zin van bespoediging, prijsverlaging en zoo noodig uitsluiting van andere handelaars.

Bij de invoering van de koffiecultuur ging men niet anders te werk. Men beval haar aan in de belangstelling der Hoofden en begon hen dan te pressen tot de levering van het product tegen eene betaling die den eersten tijd wel eens pro forma tot een punt van gezamenlijk overleg met de „leveranciers" werd gemaakt. Vooral Heeren XVII^{en}, die geen juist inzicht hadden in de

(1) Zie hierover Hoofdstuk X.

(2) Zie blz. 73* en 87*.

rechtsverhouding der Compagnie tegenover de Regenten, spraken soms van prijzen waarop dezen iets zouden „willen laten vallen” (1); er waren er zelfs die meenden dat de Compagnie contracten van uitsluitende levering met hen had aangegaan onder gchoudenis om al hunne producten tegen bepaalde prijzen te acceptceeren en een „jaarlijks tribut” aan hen te betalen! Met deze mercantiele opvatting der dwanglevering hing, als gezegd, ook het monopolie samen, dat soms werd verscherpt tot een verbod van allen handel in koffie, dan weer verslaptc tot een verbod van uitvoer. Tegen smokkelen, dat vooral aan de Tjitaroem voorkwam, werd niet veel gedaan. In het Cheribonsche deden zelfs de Opzieners en de Resident hun best om clandestien de koffie der Bataviasche Regentschappen op te koopen. Dat mettertijd de contrôle der Compagnie werd uitgebreid over het gansche cultuurbedrijf en voortdurend verscherpt, ligt in de rede. Zelfs de suikerindustrie der Bataviasche Ommelanden, die oorspronkelijk geheel vrij was geweest behoudens het recht der Compagnie om het product aan te slaan, was omstreeks 1800 bijna geheel eene Compagniesonderneming geworden, met voorschotten, inspecteurs en gedwongen arbeid.

Toch kon de Indische Regeering zich niet geheel vrijwaren tegen den invloed der denkbeelden welke in het Europa der 18^e eeuw zich van lieverlede een weg baanden. Bijna onbewust (2) gaf zij nu en dan uiting aan opvattingen die met het wezen der Compagnie in flagranten strijd waren, bijvoorbeeld dat de „vrijheid den geest des koophandels uitmaakt”; dat het „regt der volken” niet gedooft een monopoliecontract verbindend te achten ook voor derden; dat de particuliere handel zich niet dwingen laat. Toen eindelijk Commissarissen-Generaal zich genoodzaakt vonden tot den verkoop der producten te Batavia, lag het handelsstelsel der Compagnie, dat zich immers den verkoop van retouren in Nederland ten doel stelde, geheel in duigen.

Ook ten opzichte van dwanglevering en dwangcultuur is eene verandering van opvatting te bespeuren.

Oorspronkelijk werd zij als eene zuivere handelsooperatie beschouwd. Vandaar dat de leverancier alle risico droeg: geen koffie, geene betaling. Nog Nederburgh, die trouwens de soevereiniteitsrechten der Compagnie over de Preanger in twijfel trok (3), beweerde dat hare bemoeiing met dat gewest

(1) Vergelijk hierboven blz. 123 * en Bijlage 27.

(2) Men weet dat ook Van Imhoff vrijzinnige ideeën had betreffende den Indischen handel. Maar diens vrijzinnigheid dateerde van zijne onvrijwillige reis naar Europa.

(3) Zie Hoofdstuk XX.

zich diende te bepalen tot het „op- en toeverzigt” over de Regenten, „zig vergenoegende met het genot der handelsvoordeelen”. Wiese, te wel bekend met de dwangmiddelen der koffiecultuur om daar nog een handel in te zien maar even onkundig als Nederburgh van den aard van 's Compagnies gezag, hield de koffieleveringen voor „eene leenschatting” dan wel eene „landtax”, dus eene soort van pacht voor het gebruik van den grond, waarvan, volgens Dirk van Hogendorp's stelsel, de Souverein eigenaar zou wezen. Eerst Daendels verkoos in de dwangcultuur niets te zien dan eene belasting in arbeid, echter minder op grond van een onderzoek naar het wezen van de zaak, dan om eene theorie te hebben waarmee hij kon werken op vermeerdering der baten uit de cultures. Hij stelde dus den cultuurarbeid gelijk met heeren-dienst, en zal vermoedelijk de koffiebetalings hebben beschouwd als eene onmisbare tegemoetkoming in het belang van de geregelde opbrengst der in arbeid te voldoende belasting, als eene soort van perceptiekosten dus. Na Daendels, toen de prijzen der koffie sterk waren gedaald en er kwestie van was de acceptatie te weigeren, zien wij de stelling weer verkondigen dat het product eigendom is van den planter en de levering niets dan een verkoop, of ook wel, dat het Gouvernement als eigenaar van den grond tevens eigenaar is van het geplante en dus de koffie wel zonder betaling kan cischen.

Hadden alzo de Compagniesmannen der 17^e eeuw zich om geen theorieën bekreund maar hunne dagtaak verricht zooals die zich aanbod, toen men in de 18^e zichzelf en anderen rekenschap wilde geven van welken rechtsgrond men uitging, werd het noodig den aard der souveriniteitsrechten en het wezen der dwangcultuur uit te leggen en te plooiën naar de eischen van het oogenblik. Wilde men koffie of wilde men ze niet, een rechtsgrond voor de door zelfzucht aangewezen gedragslijn was wel te vinden.

Nooit is de bedoeling der Compagnie geweest, de Preangerbevolking door de cultuur vooruit te brengen.

Toch was de invoering dier cultuur wat hierboven is aangeduid, een belangrijke datum in de geschiedenis harer beschaving. Zij deed het bloed wat vlugger circuleeren in dat logge en onnutte lichaam, dat niets dan een wezenloos geïsoleerd voortbestaan van dag tot dag kende, zij bracht geld in omloop, bevorderde in bescheiden mate verkeer en handel, schiep eenige behoeften, zonder welke ieder materiele vooruitgang ondenkbaar is, werkte den ouden zwerflust en vliegende roofbouw gestadig tegen. Stel dat de Compagnie — wij herhalen weder dat dit van een handelslichaam niet was te

eischen — zich tot taak had gekozen de Preanger stoffelijk en geestelijk te ontwikkelen, dan had dit schoone plan toch schipbreuk moeten lijden op haar gebrek aan kennis en ondervinding. Het kon eerst hoop op slagen aanbieden, wanneer de mannen waren gevormd die het konden uitvoeren. Onze even stoere als bekrompen vaders, zonder een aasje sympathie voor zwarten en Mooren, stijfhoofdig hangend aan vaderlandsche denkwijzen, zeden en gebruiken, beter thuis op het water dan op het land, mochten door hun moed en zelfvertrouwen, hunne volharding en kracht bij uitstek geschikt wezen om eene Nederlandsche kolonie te grondvesten — eene bevolking als die der Preanger met tact te leiden ware hun bij den besten wil onmogelijk geweest. Zij zagen dit zelf in en beproefden het niet. Daar zij echter de Regentschappen onder zich hadden gebracht om er profijt van te hebben, moesten zij in aanraking blijven met het raderwerk dat de baten te voorschijn bracht. Elke stoornis in dat raderwerk, elke poging om het tot sneller gang te brengen, moest leiden tot onderzoek en betere kennis van het gansche samenstel en de beweegkracht — er vormde zich wat bovenal noodig was, eene bestuurstraditie, waarvan de Opzieners, de Gecommitteerde en de Regeering de dragers waren en die, gebrekkig als zij moet heeten, een uitgangspunt kon worden voor doeltreffender en misschien minder bekrompen zelfzuchtige regeeringsbemoeiing.

Daarom verdient de koffiecultuur, het punt van contact der Compagnie met Hoofden en bevolking, onze aandacht en belangstelling, al blijft men het betreuren dat de Edele Maatschappij bij voorkeur, schier bij uitsluiting, de nooden en behoeften harer inlandsche onderzaten afmat naar de gevolgen die de koffiecultuur daarvan zou bespeuren. Men behoeft geen Multatuli te zijn om een stelsel als dit in een hatelijk en bespottelijk daglicht te kunnen stellen. Maar vergeten wij niet, dat eene belasting in gelde onmogelijk was; dat hiermee de noodzaak om in het wezen der inlandsche huishouding door te dringen grootendeels verviel; dat daarentegen iedereen armen aan zijn lijf had om koffie te planten, mits hij niet absoluut verhongerde, en dat het niet veel studie vereischte om hem aan het planten te zetten. Bij de afwezigheid van eene dwingende aanleiding om zich met den staat der bevolking in te laten, had de Compagnie dit alleen kunnen doen uit een edelaardigen aandrift, dien men bij eene handelsvereniging niet mag onderstellen, of uit een ruimer inzicht in hare eigene belangen, dat zij slechts trapsgewijze kon bereiken.

Was dus de koffiecultuur een lomp instrument, zij was geen knuppel

waarmee men de Preangerbevolking neersloeg om haar uit te schudden; eerder nog een staf, dien men haar in de hand drukte op den weg vooruit.

Wat die bevolking het diepst, ja hopeloos in het stof boog, was het despotisch gezag der Hoofden. De Compagnie bediende zich van dat gezag tot het bereiken van haar zelfzuchtig doel; zij beoogde volstrekt niet, het te verminderen. Toch kon zij onmogelijk toelaten dat een Regent elke gril botvierde, de halve bevolking van een district opriep voor eene jachtpartij of feestelijkheid, haar door knevelarij tot verhuizen bracht — daar zou de cultuur onder lijden. Voor de cultuur had de Compagnie een toezicht noodig dat niet geheel en uitsluitend van de luimen of opvattingen van den Regent afhing — zij voorzag den Patih en de Districtshoofden met acten van aanstelling en rugsteunde hen, zoodat, al rustte de koffiecultuur op de Regenten en al trokken dezen groote voordeelen daaruit, door Nicolaus Engelhard wordt erkend dat zij die vermeerdering van rijkdom gaarne zouden hebben gegeven voor hun verloren arbitrair gezag.

Zijdelings werkte de cultuur niet minder ten goede dan rechtstreeks. Of de Inlander een karbouw had om zijne sawah te ploegen, wat ging het den Gecommitteerde aan? Maar die karbouw diende ook voor het koffietransport — daarom stelde hij eenig belang in de fokkerij en waakte tegen achteruitgang van den veestapel. Dat het binnenland geen wegen bezat, wat deerde het den Opziener? Maar het koffietransport en zijn eigen inspecties der tuinen konden er last van hebben — hij bemoeide zich dus met den weg. Zoo was er meer waar de Compagnie ingreep in het belang der koffiecultuur, niet in dat van de bevolking, en toch te haren beste.

Bemerken wij dus in welke mate de cultuur van koffie (wil men, het cultuurstelsel) der Compagnie van invloed was op den vooruitgang der Preanger, wij kunnen niet nalaten met een enkel woord op de gevolgen te wijzen welke de koersverandering der Compagnie voor haarzelve had.

Vroeger had zij aangestuurd op handelswinsten. Ook bij de invoering der cultures meende zij alleen een nieuwen handel te openen. Maar aan het erlangen van dien handel was de onderwerping van het handelsgebied voorafgegaan, en daarmede het karakter der wederzijdsche betrekking veranderd. Zoo was het ook elders op het eiland.

Men heeft dit altijd betreurd. Handeldrijven en regereen gaat niet samen, had reeds Usselinck gezegd. De waarheid daarvan beamende, pleegt men het failliet der Compagnie toe te schrijven aan haar verkregen souverain gezag

in Indië en met Hartingh te zuchten: „O ware de Compagnie steeds Koopman gebleven!” De onwijshheid van deze jammerklacht behoeft ternauwernood aangeduid. Immers, de geschiedenis heeft voldingend de onmogelijkheid bewezen om zich tegenover halfbeschaafde Oostersche natiën op den duur te beperken tot de rol van vreedzaam handelaar. Zulk eene rol zou hebben meegebracht dat men zich gewillig naar alle despotenluimen schikte, alle knevelarij met lijdzaamheid over zich heen liet gaan en zich bij kwade trouw en woordbreuk glimlachend neerlegde. Alleen in Japan heeft de Compagnie zich in deze treurige positie geschikt ter wille van de ongeëvenaard groote voordeelen van den handel — en hoe vaak is zij op het punt geweest zich zelfs uit Japan terug te trekken! Overal elders, en ten slotte ook in Japan, heeft het Westen het Oosten naar zijne hand moeten zetten. Op Java kon de Compagnie alleen handelen als zij er gezeten was, en eens daar gezeten kon zij zich niet buiten de binnenlandsche beroeringen houden, moest zij eindigen met in het belang der openbare orde, waarvan haar eigen voortbestaan afhing, als Souverein aan strijdende Vorsten en pretendenten halt te gebiedten.

De onwijshheid van Hartingh's verzuchting dus terzijde latende, vinden wij haar ook misplaatst in zooverre zij bedoelt dat de uit Java te halen handelswinsten verslonden werden door de kosten van bestuur. Er is daarbij niet getet op de omstandigheid dat de wonderlijke boekhouding der Compagnie een deel der Indische baten, speciaal die uit den productenverkoop in Nederland, deed voorkomen als verkregen door den handel van Nederland met Indië. En nu is immers overvloedig gebleken dat juist deze baten, welke de Compagnie niet als koopman doch als Souverein trok, haar in benarde dagen staande hebben gehouden niet alleen zonder hulp van het Moederland, maar voordeelige saldo's hebben opgeleverd (1). Eerst toen de producten in Indië werden verkocht, dus toen de belastingen welke de Souverein hief niet langer naar Nederland stroomden, bleek het dat die Souverein ruimschoots aan zijne verplichtingen kon voldoen, zoodra hij van den koopman verlost was. Had de Compagnie hare rol van Souverein scherper in het oog gehouden en hare dienaren, door wie een groot deel harer inkomsten werd onderschept, meer als ambtenaren behandeld, dan zou de jaarrekening een nog gunstiger eindcijfer hebben vertoond.

Het stelsel van dwangcultures, die zeer ongelijk drukken, veel hooger offers van de bevolking vergen dan de in geld besomde opbrengst, voor hare

(1) Zie hierboven blz. 138*.

baten afhankelijk zijn van weêrsgesteldheid, regenval, ziekten en plagen van het gewas en de schommelingen der wereldmarkt, zal heden ten dage niet licht meer aangeprezen worden als de basis voor het financieel bestaan eener groote kolonie. Door ondervinding weet men voorts dat dwangcultuur verstoppend werkt op de energie der bevolking; dat zij haar afkeerig maakt van bestuursbemoeyenis, ook waar die wellicht zonder bijbedoelingen te haren beste tracht in te grijpen; dat velerlei willekeur bij dwangcultuur vrij spel heeft en eindelijk een haat wordt geboren tegen de teelt van al wat niet tot eigen voeding dient.

Maar die lessen der ondervinding bleven nagenoeg buiten het gezichtsveld der Compagnie, deels doordat haar blik niet ver genoeg reikte, niet onbeneveld genoeg was, maar niet minder omdat de nadeelige gevolgen zich inderdaad nog niet in die mate openbaarden als zij dat in een meer gevorderd stadium van ontwikkeling der bevolking zouden gedaan hebben. En zooveel staat vast, dat het in de 18^e eeuw niet mogelijk was, de Preanger op andere wijze dan door gedwongen arbeid naar behooren te doen bijdragen in de kosten van een bestuur waarvan zij toch ook de goede vruchten trok. Was de gebezigde dwang ook hard, voor de bevolking beteekende dit in hoofdzaak een verlies van tijd, en het inlandsche leven richtte zich daarnaar op den duur.

Van eene neiging om de Compagnie te bewierooken zal men ons, naar wij hopen, vrijkennen. Maar op de vraag of hare koffiecultuur, alles saamgenomen, van gunstige werking is geweest op de ontwikkeling der Preangerbevolking, is ons antwoord bevestigend. Ware de Preanger dichtbezet geweest met eene nijvere populatie van oude beschaving en hooge welvaart, in het genot van een bloeienden handel en industrie, dan zou de hand der Compagnie naar allen schijn knottend en beschadigend hebben gewerkt. Toch zou zij ook dan veel verkeerde loten hebben weggesneden en op den ouden stam gezonde takken hebben geënt, die maar op gunstiger omstandigheden wachtten om uit te loopen.

HOOFDSTUK VIII.

Na aldus de geschiedenis en de beteekenis der koffiecultuur te hebben besproken, zullen wij hare meest in het oog springende onderdeelen afzonderlijk nagaan, en wel eerstens de wijze waarop zij werd gedreven.

Niet alsof wij de aandacht onzer lezers zouden willen vermoeien met iets wat voor eene systematische uiteenzetting zou moeten doorgaan van de methode, in den Compagniestijd gevolgd bij teelt en bereiding van het edele gewas dat reeds zoo lang ons bezighield,

De vrucht die 's wijzen brein verheldert in den nacht.

Men zal ons echter wellicht ten goede houden wanneer wij uit het verzamelde materiaal hier en daar een greep doen.

Reeds in 1719 zagen Heeren Zeventienen, toegerust met de kennis van Indischen landbouw die zij zich door hunne liefhebberij voor tuinieren en boomkwecken hadden eigen gemaakt, zich in staat eene soort instructie voor de koffiecultuur naar Batavia te zenden, welke doet onderstellen dat de landelijke rust op buitenplaatsen aan Vecht of Amstel hen met een prettig optimisme had vervuld, waarmee dorre feiten slechts met moeite in overeenstemming konden worden gebracht. Het heette hier, dat er naar een koffieboom, mits behoorlijk geplant, verder niet behoefde te worden omgezien. Al wat de landman te doen had, was, geduld te oefenen tot de vruchten afvielen om die dan „met een ligt houte harkje" bijeen te rakelen; men droogde ze dan, pelde ze, droogde ze andermaal en klaar was men; een boom van tien jaar zou minstens 5 pond koffieboonen geven — in één woord, door koffieteelt kon men van Java een pays de cocagne maken. Of Zwaardcroon, die van wanten wist, zich over deze belangwekkende mededeelingen vroolijk heeft gemaakt, meldt de geschiedenis niet. In elk geval — men ging in Indië langs empirischen weg voort, zijne zaakkennis te vermeerderen. Van eene instructie voor de teelt en

bereiding van koffie was eerst sprake toen door den Gecommitteerde Rolff eene nieuwe impulsie aan deze dwangcultuur was gegeven. Na het advies te hebben ingewonnen van de Regenten, de Opzieners, de Tuiniers en vooral den Commandant te Buitenzorg en zich op de hoogte gesteld te hebben van de werkwijze op het landgoed *Simplicitas*, ontwierp deze oud-notaris eene instructie (1), welke niet alleen door de Regeering werd geapprobeerde, maar ook, wat meer zegt, voorbestemd was de goedkeuring weg te dragen van hedendaagsche deskundigen. De bedoeling was, hiermede een eind te maken aan „alle willekeurigheid”. Juist daarom echter kon de instructie, evenals met meer dergelijke algemeen geldende voorschriften het geval is, niet voldoende rekening houden met plaatselijke eigenaardigheden van bodem en bevolking, klimaat en regenval. Evenwel, daar Rolff kort na hare afkondiging overleed en zijne opvolgers niet allen bereid waren zich strikt aan de instructie te houden, mag men aannemen dat er ruimte genoeg is gebleven voor afwijkende opvattingen van wat de koffieplanter behoort te doen en te laten. Het maakt een vreemden indruk wanneer men Guitard, die nooit een koffieboom had gezien vóór hij Gecommitteerde werd maar een boekje had gelezen over de cultuur op Mauritius, de degelijke instructie van zijn voorganger op zij ziet stellen. Minder opvallend is het dat de Regeering die eigenmachtige handelwijze van den Gecommitteerde met hare goedkeuring bekrachtigde: dat was zoo hare gewoonte. Overigens blijkt, dat het later wel voorkwam dat Opzieners de instructie niet kenden en zich bij de cultuur eenvoudig aan der vad'ren wijs hielden. In 1807 werden Rolff's voorschriften van 1789 eenigermate om- en bijgewerkt (2), maar in hoofdzaak schijnen die gevolgd te zijn tot in den Engelschen tijd, toen zij in vergetelheid raakten en men er maar op los bleef planten zooals men dat gewoon was.

De eerste proeven met het planten van koffie had men indertijd, zooals in den aard der zaak lag, met tuintjes in de omstreken van Batavia genomen, waar de uitkomsten niet bijzonder gunstig waren geweest. Daarna was men geleidelijk op hooger gelegen terrein begonnen en had zich daar wel bij bevonden. Sedert hield de vredige sleurgeest der 18^e eeuw, die zulk een zonderling contrast vormt tot het jagen en zoeken onzer dagen, van verdere proefnemingen af. Eerst toen in Radermacher's tijd koffietuinen boven Pondokgedeh waren aangelegd tegen de noordhelling van het gebergte, ging men

(1) In ons tweede deel opgenomen als Bijl. 40.

(2) Zie Bijl. 44.

er meer toe over, zóó hoog gelegen gronden voor nieuwe aanplantingen uit te kiezen. Het was echter voor Pieter Engelhard, een verloopen Groninger student met veel durf, weggelegd om systematisch de cultuur over te brengen naar „bergtuinen” aan de hellingen van den Patoea, den Mandalawangi, den Galoenggoeng, den Tangkoebanprahoe, den Malabar, welke de rijke kofficeogsten hebben geleverd van 1807 en volgende jaren. De bevolking evenwel had zich zoo veel inspanning te getroosten ter wille van deze nieuwe cultuurwijze, dat van bevoegde zijde zich eene krachtige oppositie daartegen verhief, en het schijnt nog geruimen tijd te hebben geduurd eer zij algemeen ingang mocht vinden.

De oudste tuinen in de nabijheid der stad waren onder 't oog der Postcommandanten, die in de Bovenlanden vlak bij de hoofdnegorijen aangelegd; ook werd gaarne in het bosch geplant. Later liet men dit varen en legde tuinen aan, zooveel mogelijk op effen terrein; hellingen werden in den regel gemeden, vermoedelijk omdat men nog niet op het denkbeeld van terrasseering was gekomen. Ook windbrekers waren niet bekend. Wanneer het terrein was schoongemaakt, werd het omgeploegd, omheind en in vakken verdeeld. Voor plantmateriaal werd van oudsher de opslag uit de bestaande aanplantingen gebruikt. Eerst omstreeks 1810 ging men over tot het aanleggen van overdekte kweekbedden en zelfs kiembedden, in welke vruchten werden uitgezaaid die men aan den boom had laten verschrompelen. De overplanting had plaats in den natten moeson; de daarbij te gebruiken voorzorgen komen, evenals ook de begrippen omtrent de plantwijdte, met de hedendaagsche voorschriften overeen. Plantkuilen waren niet onbekend en gaven evenmin als later reden tot onvermengde tevredenheid.

Over het algemeen is opvallend, welk eene taaie levenskracht sommige met de koffiecultuur samenhangende geschilpunten hebben getoond te bezitten.

Daar heeft men bijvb. de kwestie der schaduwboomen. In overeenstemming met het in Arabië bestaand gebruik had men bij Batavia reeds vandoord de koffie tegen overmatige hitte beschut door het lommer van andere boomen. Plantte men niet in het bosch, dan gebruikte men hiertoe bijvb. de pisang, later, toen men het nadeel van te veel schaduw had leeren inzien, de dadap. Pieter Engelhard echter, die meer dan zijne voorgangers in het binnenland en de koffietuinen had rondgekeken, kwam gaandeweg tot de overtuiging dat schaduwboomen in koele streken het koffieplantsoen benadeelden. Op zijn voorstel werd toen in 1805 besloten in hooggelegen tuinen de dadap „finaal te excuseren”, en nu ging het aan een uitroeien van deze met veel

tegenzin door den Inlander geplante boomsoort. Groote ergernis natuurlijk bij andere deskundigen; het heette zelfs dat talrijke aanplantingen door dezen maatregel geheel te gronde waren gericht. Sedert is de vraag of en in hoe-verre schaduw voor den koffieboom noodig geacht moet worden, aan de orde van den dag gebleven.

Vanouds had bovendien de Inlander, als men hem zijn gang liet gaan, de koffie bij voorkeur geplant of naast de op zijn erf staande vruchtboomen of hij had, wanneer hij nu toch een stuk grond moest schoonmaken voor eene cultuur die hem verdroot, zijn eigenbelang behartigd door er tevens djeroek's, djamboe's enz. te planten. Dit werd tegengegaan, maar het bleef geoorloofd padi, djagoeng, talas, zelfs kapas en indigo tusschen de koffie-boompjes te telen, althans zoolang deze er geen hinder van konden hebben. Ook op dit stuk liepen later de inzichten uiteen. In 1807 werd het tusschenplanten „als voor niets goeds zijnde” formeel verboden, maar het hield daarom niet op. De een vond deze, de ander gene soort tusschenplanting onschadelijk. Later veranderde de zienswijze daaromtrent en verdween uit den koffietuin alles wat geen koffie was — totdat in onze dagen de kringloop weer volbracht was en men opnieuw inzag dat de kleine man wel cenige bijverdienste tot opmontering mag hebben in de jaren dat zijne op last geplante koffie hem nog geenerlei voordeel bezorgt.

Ook wat het schoonhouden der tuinen aangaat hebben de inzichten nogal gewisseld. Eigenaardig was de gewoonte om daartoe met behulp van den ploeg den grond om te werken en dan het onderdrukken van 't onkruid over te laten aan de verschillende gewassen, die tusschen de koffie werden geplant. Het reeds door Valentijn aanbevolen, doch meer algemeen van de West overgenomen toppen der koffieboomen vond al voor honderd jaar, evenals heden, voorstanders en bestrijders; in toepassing schijnt het destijds weinig gebracht. Eene enkele maal wordt ook het op stomp kappen vermeld. Dergelijke maatregelen ter bevordering der grocikracht van den koffieboom werden evenwel teniet gedaan door de uiterst slordige wijze, waarop de Inlander ter besparing van moeite gewoon was de vruchten te plukken door met de hand alles af te risten wat buiten den tak uitstak, bladoren, knoppen, bloesems, vruchten, rijp en groen. De productie per boom was dan ook meestal niet erg hoog; zij zou later nog zeer dalen, maar ook toen reeds was het niet ongehoord dat hier en daar duizenden boomen slechts een paar pikol koffie opleverden. Zoo verschilde ook de levensduur der koffieboomen ten

zeerste. In 1785 waren er nog die van de invoering der cultuur dateerden, maar vooral in laaggelegen tuinen rekende men slechts op een levensduur van een jaar of acht.

De bereiding eindelijk, die geheel en al aan de bevolking werd overgelaten, was niet bijzonder geschikt om aan de Javakoffie op de Europeesche markt eene hooge noteering te verzekeren. Men liet de boonen in groote korven een gistingproces doormaken, verwijderde dan het slijmige vrucht vleesch door afwassing, droogde de boon in de hoornschil, ontdeed haar van deze laatste door stamping en droogde haar ten slotte andermaal; zij werd in het zilvervlies aan de Compagniespakhuizen afgeleverd. De instructie van 1789 liet echter aan den planter eene groote vrijheid in deze verschillende manipulaties. In den regel had de bereiding dan ook op zeer huishoudelijke en wat slordige wijze plaats. Droogschuren bijvb. vindt men eerst in 1800 vermeld; vroeger droogde ieder zijne koffie boven den haard en stampte haar in het rijstblok, wat veel kapotte boonen gaf. Van sorteeren was geen sprake. De qualiteit liet dan ook veel te wenschen. Het was niet zoo erg, dat de Amsterdamsche Burgemeesters, die in 1716 de eerste in hun Hortus geteelde Javakoffie proefden, verklaren moesten dat er „so veel kracht” niet in zat als in de Mocha, maar dit oordeel werd bij voortduring door anderen onderschreven. Weliswaar — in 1738 verzekerden Heeren Zeventienen met alle deftigheid die in hen was en alle gezag waarop zij als eminente figuren in die eeuw van tafelenot aanspraak maakten „dat niemand ter wereld soo fijn van tong is die onderscheid kan proeven tusschen goede en welgedroogde Java en Mochakoffij”, waarbij zij in potsierlijke boosheid ontstaken tegen „een partij lompe Turken en Persianen” wier neus naar hunne waar niet stond. Maar wanneer de schrijver van de Candide, een veteraan-koffieslorper, zóó vermaard om zijne liefde voor den edelen drank dat men dien heeft kunnen omschrijven als

Cette liqueur si chère

Qui manquait à Virgile et qu'adorait Voltaire,

een vies gezicht zet voor „le mauvais café de Batavia”, dan is het een schrale troost dat hij de Westindische met dezelfde grimas begroet. Op de qualiteit kon dan ook moeielijk van gunstige uitwerking zijn, dat Hoofden en ambtenaren in de Preanger uitsluitend belang hadden bij een grooter beschoot, niet bij eene betere hoedanigheid. Eerst toen de aanvoer van koffie uit de West in het laatst der 18^e eeuw ten gevolge van oorlog en opstand zeer verminderd was, begon men de Java te drinken in landen waar men haar te voren niet

had gelust (1); de Cheribonsche koffie gold toen voor wat beter dan die uit de Bataviasche Regentschappen. Door de gewoonte (ontstaan in Van Cloon's tijd (2), toen men verlegen zat met iets wat destijds overproductie heette) om de koffie een paar jaar in de pakhuizen te laten liggen vóór de verschepping naar Europa, was de hoedanigheid van het Javaproduct intusschen niet onbelangrijk verbeterd.

Hebben wij hiermede in breede trekken het technische gedeelte der Compagnies-koffiecultuur en bereiding verduidelijkt, wij wenschen thans na te gaan welken arbeid zij van den Inlander vergde en welken last zij op diens schouders legde.

Het is te verwachten dat, waar ons onderzoek zich over een tijdperk van eene eeuw uitstrekt, die last zal blijken nu eens lichter, dan weer zwaarder geweest te zijn, in verband met de geringere of grootere belangstelling welke de teelt bij het Opperbestuur vond. Omtrent de eerste helft van ons tijdperk echter staan alleen zeer schaarsche berichten ons ten dienste.

De oude gewoonte schijnt geweest te zijn, in elk regentschap een grooten koffietuin door de gezamenlijke tjatjah's te doen aanleggen dicht bij de hoofdnegorij (3). Later vond men bovendien tallooze kleine tuintjes bij de verschillende kampong's, hetgeen wel alle inspectie van den kant der Opzieners illusoir maakte, doch voor de bevolking een groot gemak opleverde. Zelfs schreef de instructie van 1789 voor, dat ieder zoo dicht bij zijne woning zou planten als maar mogelijk was, mits op goeden grond; ook de aanplanting van elk gezin behoefde niet bijeen te staan. Intusschen was bij de opdrijving der cultuur toen reeds gebleken, dat de gronden vlak bij de kampong's onvoldoende waren; het was al noodzakelijk geworden op grootere afstanden in het gebergte te planten en dan in den pluktijd voor een paar maanden met vrouwen en kinderen naar den gezamenlijken tuin te verhuizen. Alleen in het Buitenzorgsche kon de kampong- en pagarkoffie zich handhaven, maar een Gecommitteerde als Nic. Engelhard, die gaarne van uit zijn bureau de zaken overzag en dirigeerde, vond zoo iets „irregulier”; hij gaf dan ook in het belang van een „regelmatiger orde” in het Buitenzorgsche last tot het aanleggen van gemeenschappelijke, netjes afgemeten en omheinde tuinen. Ofschoon nu dit stelsel niet al te streng werd doorgezet, vindt men bewijzen genoeg dat reeds

(1) Vergelijk hierboven blz. 136* en 138*.

(2) Zie pag. 127*.

(3) Men vergelijke wat in Hoofdstuk XXI wordt gezegd over de ambtsvelden der Regenten.

voor honderd jaar in de Preanger de koffietuinen soms op zeer groote afstanden van de woningen der planters waren gelegen. De Regent van Krawang bijvb. huurde in 1804 een stuk van het particuliere land Tjipamingkis voor koffiecultuur, omdat in zijn regentschap geen geschikte gronden te vinden waren. Eene bepaling omtrent den maximum-afstand van tuin en kampong bestond niet; hoogstens werd er op aangedrongen de tuinen zoo dicht mogelijk bij de dorpen aan te leggen. Dat ook gemakzucht een Opziener er toe kon brengen om tuinen aan te leggen langs de hoofdwegen, hetzij de grond deugde of niet, spreekt wel vanzelf. De groote achteruitgang der Tjiandjocr'sche koffielevering in Nic. Engelhard's tijd werd zelfs alleen hieraan geweten. Echter was dit voor de bevolking wellicht niet zoo schadelijk als dat men, zooals soms gebeurde, hare rijstvelden voor koffieaanplantingen bestemde.

Wat de werkzaamheden betreft, de regeling daarvan werd gewoonlijk aan de inlandsche Hoofden overgelaten. Van vrijen arbeid verneemt men alleen in het Buitenzorgsche. Hier was vóór Nic. Engelhard zijne zucht voor orde en regelmaat botvierde, de koffie (denkelijk ook in verband met het gemakkelijker transport) eene soort volkscultuur geworden, zoodat men dikwijls grootere aanplantingen deed dan van overheidswege was gelast. Zelfs uit de Vorstenlanden kwamen boedjang's om hier in de koffietuinen te helpen, en bleven deze vrije arbeiders uit, dan hield men het naar de Ommelanden doortrekkende werkvolk der suikermolens aan. Van Overstraten moet van zins zijn geweest, overal in de Preanger eene cultuurwijze in te voeren waarbij alle toezicht verviel en de Inlander geheel vrij werd gelaten te planten hoe en waar hij verkoos. Het schijnt echter dat de moeielijkheid om hiermede eene zeer noodzakelijk geachte uitbreiding der cultuur gepaard te doen gaan, deze plannen in den knop verstikt heeft. Waar echter groote gemeenschappelijke tuinen bestonden, moet althans de aanleg geschied zijn door massalen arbeid. De „bergtuinen" waarmee Pieter Engelhard den Soendanees begelukzaligde, kwamen zonder uitzondering op deze wijze tot stand. Die aan de zuidhelling van den Tangkoebanprahoe bijvb. werd aangelegd door volk dat zelfs van 60 palen ver hierheen gedreven en scherp bewaakt werd; in de voeding werd door den Regent voorzien. In een anderen tuin werden duizend huisgezinnen een half jaar lang zonder ophouden te werk gesteld, zoodat van rijstplanten niet komen kon en een gedeeltelijke hongersnood ontstond. Aan een derden werd negen maanden gearbeid, weer of geen weer, wat aan veel menschen het leven kostte. En soms was het resultaat van al die inspanning zeer

gering, omdat de grond niet deugde. De schranderere Regent van Soemedang voerde destijds eene regeling in, waarbij het onderhoud van dergelijke bergtuinen werd overgelaten aan de zorgen van één gezin uit elke kampong die aan den aanleg had meegewerkt; deze gezinnen bleven in den tuin wonen, werden door hunne dorpsgenooten van alle behoeften voorzien en vrijgesteld van verdere diensten. Navolging schijnt dit voorbeeld echter niet te hebben gevonden. Integendeel werd in 1807 voorgeschreven dat elke planter de boomen had te onderhouden die hij in den gemeenschappelijken tuin in den grond had gebracht. Welke moeielijkheden dit opleverde wanneer een gedeelte van die boomen uitstierf en er elders bijgeplant moest worden, is licht na te gaan. Het zal ook destijds wel geene zeldzaamheid geweest zijn, dat de planter zijn tijd had te verdeelen over verschillende soms ver uiteen gelegen tuinen.

Geschiedde nu uit den aard der zaak de zware arbeid bij den aanleg van een tuin door de werkbare mannen alleen, het heele huisgezin, de kinderen inclus, nam veelal deel aan het plukken en bereiden der koffiëboonen. In buitengewone omstandigheden was het zelfs niet ongehoord dat dezelfde teere handen moesten meehelpen bij het wieden van 't onkruid. Wanneer, zooals na 1800 veel voorkwam, de bereiding in gezamenlijke droogschuren plaats vond, dan verloor de planter elke aansporing tot ijver, want, of zijne boompjes veel opbrachten of weinig, hij werd alleen betaald voor zijn part in de totaalopbrengst. Deze evenredige verdeling van den oogst werd vooral onvermijdelijk, toen Pieter Engelhard in 1804 eene regeling invoerde waarbij de dienstplichtige gezinnen van eene groep dicht bijeen gelegen kampong's werden vereenigd tot een „troep" (het woord — het doet aan muilezels denken — is teekenend), waarover een gezamenlijk Hoofd of liever werkbaas werd aangesteld; zulk een troep arbeidde dan tezamen in de koffiëtuinen, en de opbrengst werd over de deelgenooten gelijk omgeslagen. Dit voorkwam dat bij overlijden of verloop van enkelen der planters gedeelten van den gezamenlijken tuin werden verwaarloosd, maar bevoordeelde den luiaard ten nadeele van den vlijtige, zoodat, gelijk wij daareven zagen, in 1807 tot het systeem werd teruggekeerd waarbij elk planter voor zijn bepaald aantal boomen aansprakelijk was. De troeps echter bleven bestaan. Het aantal troeps per regentschap was zeer verschillend in verband met de dichtheid der bevolking, en zal nog al afhankelijk geweest zijn van de ligging der nieuwe ontginningen; de indeeling had, evenals de werkzaamheid der troepshoofden, uitsluitend betrekking op de koffiëcultuur.

Wat nu het aantal boompjes per gezin betreft, vóór Rolff's tijd schijnt het fixum per cultuurdienstplichtig man 400 bedragen te hebben. Deze Gecommitteerde echter die, zooals Valentijn gezegd zou hebben, „sterk voor de neerstigheid was”, begon met elk gezin, zoowel boemi's als menoempang's, 200 boompjes te doen bijplanten, herhaalde een paar jaar later deze operatie en bepaalde vervolgens in 1789 het aantal door elk dezer gezinnen te onderhouden koffieboomen op 1000. Zijn deze voorschriften destijds streng nagekomen, dan moet daartoe een bijzonder zware druk op den Preangerman uitgeoefend zijn. De verbazende stijging der koffieproductie in 1792 en 1793 bewijst voldoende hoe Rolff zich had ingespannen. Zijne opvolgers stonden echter eene mildere toepassing voor, en, zooals dat in dien tijd veel gebeurde, het barre voorschrift kan wel getemperd zijn door eene sloffe naleving, totdat Pieter Engelhard de schroeven weer ging aanzetten. Deze ordonneerde ook eene jaarlijksche bijplanting van 300 boomen per gezin, een overdreven hoog getal dat in geene verhouding stond tot het voltallig te houden bedrag van 1000 boomen. In 1806 werd die jaarlijksche bijplanting dan ook verminderd tot 125, maar spoedig hierop werd de Gecommitteerde van Regeeringswege vrijgelaten in het overschrijden van dit cijfer, voor zoover de noodige werkzaamheden konden geschieden „zonder den Inlander te drukken”. Het gevolg van de vroegere orders was geweest, dat men plantte en al maar weer plantte, totdat er zooveel boomen in den grond stonden dat aan behoorlijk onderhoud niet meer te denken viel; eerst door het bepalen van eene jaarlijksche bijplanting van 125, die meer overeenkomstig was met het jaarlijks afstervende gedeelte van den aanplant, kwam men op een beteren weg. Het is evenwel onbetwistbaar dat het getal van 1000 boomen per gezin te hoog was; de Regeering wilde hierin echter geene vermindering toestaan. Ondragelijk werd de last, wanneer een gedeelte der bevolking verliep en de achterblijvende gezinnen buiten hunne eigen aanplantingen ook die der emigranten te onderhouden kregen. Soms steeg dan de taak van den landman tot een fantastisch cijfer dat elke gedachte zelfs aan het behoorlijk plukken der rijpe vruchten bij hem uitsloot. Gedaan werk kreeg hij nooit. „Vergeefs”, om met onzen cenigen Helmers te spreken,

Vergeefs dat hem het zweet gudst langs verschroide kaken,

Zijn schedel zich verkalkt door 't roostend zonneblaken.

Intusschen — wanneer een verstandig man als Van Lawick in 1808 verklaart dat „geheel verloop en opstand” het gevolg zou wezen van eene strenge nale-

ving der bepalingen aangaande de planttaak, dan moet men aannemen dat steeds veel speelruimte gelaten werd in verband met plaatselijke omstandigheden, zooals de ligging der tuinen, de vruchtbaarheid van den bodem, de bezwaren van het transport en dergelijke. Bovenal blijft een zeer belangrijke factor, in hoeverre men namelijk de gezinnen der menoempang's in den cultuurarbeid der boemi's heeft laten deelen, altijd schemerachtig.

Eene werkzaamheid die wel niet zeer vermoeiend maar buitengewoon tijdroovend was, bestond in den pluk, die door het ongelijkmatig rijpen der vruchten maanden achtereen kon duren. Sedert den aanleg der bergtuinen zal dit bezwaar vermoedelijk meer ondervonden zijn dan vroeger, maar ook vroeger was, zooals wij zagen, eene tijdelijke verhuizing van geheele kampong's gedurende den pluktijd niets ongewoons. Het ligt in de rede dat de zorg voor de tuinen ten gevolge van al deze omstandigheden zeer veel te wenschen overliet. Er moest dan ook van Regeeringswege worden gewaakt tegen afschrijving van tuinen die uitgeput heetten. De bevolking legde eene zeer verklaarbare neiging aan den dag om haar land als ongeschikt voor de cultuur te doen beschouwen.

Door de groote gemeenschappelijke tuinen was de contrôle echter veel gemakkelijker geworden. Vroeger waren tal van aanplantingen haast onbereikbaar geweest. Volgens de instructie van 1789 moesten de Opzieners „van tijd tot tijd” de tuinen inspecteeren, waarbij zij dan gewoonlijk door den Regent werden vergezeld. Bij die van 1807 werd voorgeschreven dat deze laatste in October, zijn Patih in April het gansche regentschap moest inspecteeren, maar vermoedelijk zal zulk eene schouw wel niet veel om het lijf hebben gehad; de noodige ijver ontbrak meestal; Hoofden zoowel als bevolking hadden liever niet dat er veel in hunne zaken geneusd werd, en trachtten zich daaraan te onttrekken, soms zelfs door den weg te verleggen die naar de tuinen voerde. De Opzieners zelve vonden er niet altijd bezwaar in om valsche rapporten over te leggen, met statistieken die zij uit oudere opnemingen compileerden. Een onvermoeibaar Gecommitteerde als Pieter Engelhard, die persoonlijk de afgelegenste hoeken der Preanger doorsnuffelde, bleef steeds eene uitzondering.

Eene groote verbetering was de instelling van afzonderlijke inlandsche ambtenaren voor de koffiecultuur, zoogenaamde Gecommitteerden, die waarschijnlijk door Rolff het eerst in Tjiandjoer en Bandoeng werden benoemd en later achtereenvolgens in verschillende andere regentschappen. Dezen hielden

doorlopend toezicht, zorgden voor aanleg van nieuwe tuinen, bijplanting en onderhoud en controleerden den pluk. Zij werden benoemd door den Landcommissaris, waren ondergeschikt aan den Regent, die hen ook betaalde, doch ontvingen tevens bevelen van de Opzieners. Zij voorzagen derhalve in de moeielijkheid welke deze laatsten soms ondervonden om zich te doen gehoorzamen door de bevolking, die hare orders van den Regent verwachtte. Hun aantal was verschillend. In het eene regentschap waren er twee of meer per tjoetak, in het andere kwam er niet in elke tjoetak een voor, elders waren zij onbekend. Elk hunner kreeg later eenige troeps onder zijne orders met een bepaald getal Hoofden, gezinnen en draagbeesten. Ongetwijfeld heeft deze regeling (welke buiten de Regeering om door de opeenvolgende Gecommitteerden is tot stand gebracht) er veel toe bijgedragen om de opbrengst der koffiecultuur te doen toenemen, tevens om den druk op de bevolking te verzwaren.

Dat die druk, schoon de kleine man van lieverlede naar de eischen der cultures zijne leefwijze had gezet, toch op onaangename wijze gevoeld werd, ligt in den aard der zaak. Op zichzelf reeds moest eene cultuur die eerst na ettelijke jaren profijt kon opleveren, geheel tegen de neigingen van den Inlander indruischen, die hem veeleer in de richting van vliegendende roofofbou dreven. Hart kon hij voor de koffieteelt nooit krijgen; de daaraan schoorvoetend bestede arbeid was feitelijk eene van hem gevorderde belasting en niemand betaalt zijne belasting met blijde opgewektheid. Maar hij moest haar gaan haten toen zij in het laatst der 18^e eeuw trots de dunheid der bevolking werd opgedreven, en toen de sawah's, waarvan hij leven moest, hem soms ontnomen werden om in koffietuinen herschappen te worden.

Hoeveel tijd de eigenlijke cultuurdiensten (het transport der koffie verdient eene afzonderlijke bespreking) den landman wel kósten, is moeielijk na te gaan. Waar echter, zooals wij zagen, de pluk alleen reeds de bevolking een paar maanden aan hare eigen werkzaamheden onttrok, kan het totaal der arbeidsdagen niet anders dan bezwarend geweest zijn. Deugde de bodem niet voor koffieteelt, dan kon het voorkomen, zooals in Tjiasem en Pamanoe kan, dat de kleine man „onophoudelijk arbeiden” moest. Hoe meer gezinnen de Regent te zijnen gerieve vrijstelde van cultuurdiensten, hoe meer hij den last der anderen verzwaarde. Een afdoend bewijs dat de bevolking zich overmatig gedrukt vindt, is steeds emigratie. Wanneer wij nu reeds vóór Daendels de koffiecultuur in Djampang, ondanks dat zij daar niet wilde slagen, gehandhaafd zien alleen om verloop van volk derwaarts te voorkomen, dan blijkt ten

klaarste dat de Proangerman haar destijds ondragelijk vond. De uitweg die bij indigo- en katoenteelt overbleef, het opkopen van 't elders geplante artikel, was niet geheel afgesloten: in het vruchtbare Galonggang verruilde men de rijst, waarvan overvloed was, gaarne tegen koffie om die aan de Compagnie te leveren. Maar het ligt voor de hand dat zoo iets alleen mogelijk was bij een gemakkelijk transport. Reeds dit bewijst, hoe ongelijkmatig de cultuur moest drukken. Neemt men nog andere factoren in aanmerking, de dichtheid der bevolking, de geschiktheid van den bodem voor de cultuur, de ligging der tuinen ten opzichte van de hoofdnegorij en het afscheppakhuis, dan blijkt de dwangcultuur, opgevat als belasting, een zeer plomp instrument der staatszorg. Wilde men, naar de oudere Compagniesopvatting, de koffielevering als eene handels-transactie beschouwen, dan dienden beide partijen daarbij belang te hebben. En inderdaad, wanneer de Inlander voordeel bij de cultuur had, zooals, naar 't heet, tijdens Zwaardecroon en in het Buitenzorgsche nog veel later, dan was hij daartoe gemakkelijk genoeg te bewegen. Maar dit bleef eene hooge uitzondering. Een man als Nicolaus Engelhard wond er volstrekt geene doekjes om dat de koffiecultuur door en door impopulair was. Hij ging zelfs zoover, te verzekeren dat zij door particulieren onmogelijk kon worden gedreven, omdat geen Inlander zonder dwang, blok- en rotanstraf, koffie zou willen planten. Al vond nu volgens hem de bevolking zulke overredingsmiddelen „geensints drukkend”, wanneer die namens den Souverein werden aangewend, „als overeenkomende met derzelver aard, godsdienst, zeden en gewoontens”, zij zouden haar naar de kris doen grijpen wanneer zij van eene zijde kwamen waar het oog niet verblind werd door den nimbus van het gezag. Tegen dat gezag de hand op te heffen, lag niet in den aard des Inlanders. Zijne eenige uitkomst, wanneer het hem te bang werd, was dan ook de vlucht, zooals de bevolking van Tjidamar begreep, welke onmiddellijk verhuisde toen in dat district de cultuur zou worden ingevoerd. Elders verliet men periodiek zijn regentschap gedurende den planttijd.

Het is waar, met haar toenemenden dorst naar koffie had de Regeering eenige meerdere belangstelling betoond in de wijze waarop daaraan kon worden voldaan. Bckreunde zij zich vroeger niet om het product, mits het op gezette tijden in matige hoeveelheid hare pakhuizen te Batavia werd binnengedragen, in het laatst der 18^e eeuw nam zij verschillende maatregelen die bewijzen dat zij het verband tusschen hare belangen en die van den planter erkende. Het kwam zelfs voor dat een Gecommitteerde of een Opziener, wan-

neer de aanleg van een tuin bijzondere moeite zou kosten, er voor zorgde dat de werkman goed gevoed werd, ja, een ijverig ambtenaar als Pieter Engelhard getroostte zich daartoe belangrijke uitgaven uit eigen beurs. Van goede werking was bovendien het gebruik, waarvan men reeds onder Van Imhoff sporen vindt, om aan de mindere Hoofden zekere pikolgelden toe te kennen die hen persoonlijk belang bij de cultuur deden hebben, evenals de Regenten dit van den beginne in hooge mate hadden gehad. Op deze laatste kon de Regeering dan ook, wanneer zij eenigermate tegen de knevelarijen der ambtenaren werden beschermd, bij de koffieteelt wel staat maken. De bevolking echter, die van deze cultuur bijna alleen de schaduwzijde zag, moest, zooals wij reeds opmerkten, met eene straffe hand op den haar gewezen weg worden gehouden. Weliswaar — wil men den schepper van het Cultuurstelsel gelooven, dan werd in den goeden Compagniestijd, voordat Maarschalk Daendels op ruwe manier ingreep, bij de koffieteelt „volstrekt niet” van harde middelen gebruik gemaakt; het eenige wat den kleinen man daarbij tot ijver aanzette was zijn verlangen om vóór den planttijd zijner padi gedaan werk te krijgen. Maar deze voorstelling is te idyllisch. Den dorpeling dreef in de eerste plaats vrees voor straf; het Hoofd werd gedreven door vrees voor zijne superieuren, en de geheele cultuur gaande gehouden door vrees voor de Compagnie; vrees was het wat den ongewonen arbeid doccerde aan eene daarvan afkecrige bevolking.

Reeds in 1706 vinden wij voorbeelden van afzetting, opzending en tenarbeidstelling van Hoofden die te weinig ijver toonden voor de Compagniescultures, en toen na de prijsverlaging van 1726 aan de bevolking van Tjandjoer en het Buitenzorgsche de lust tot koffieplanten was vergaan, pasten de Hoofden aldaar „harder middelen” toe „om den gemenen man tot 't betragten van desselvs pligt met ernst aan te setten”. De *lex fustuaria* bleef voortaan vigeeren en bepaalde zich volstrekt niet alleen tot den kleinen man. Een ambtenaar als Rolff, die het sericus meende met de uitbreiding der cultuur, spuwde tegen de Regenten letterlijk vuur en vlam als hun ijver te bekoelen scheen. „De duijvel zal dogeene wiens coffijplantagie ik niet in orde vinde een rokje naaijen”; hij, Rolff, zou die „borsten” met nieuwjaar op zijn kantoor wel onder handen nemen; ieder Regent die zijn fixum niet opbracht, kon er staat op maken zijn dalem nooit terug te zien; hunne landen zouden bij andere regentschappen worden ingelijfd en zij zelve naar Ccilon of de Kaap verzonden; „bij God en bij al wat mij dierbaar is”, zwoer de oud-notaris

klaarste dat de Preangerman haar destijds ondragelijk vond. De uitweg die bij indigo- en katoenteelt overbleef, het opkopen van 't elders geplante artikel, was niet geheel afgesloten: in het vruchtbare Galonggang verruilde men de rijst, waarvan overvloed was, gaarne tegen koffie om die aan de Compagnie te leveren. Maar het ligt voor de hand dat zoo iets alleen mogelijk was bij een gemakkelijk transport. Reeds dit bewijst, hoe ongelijkmatig de cultuur moest drukken. Neemt men nog andere factoren in aanmerking, de dichtheid der bevolking, de geschiktheid van den bodem voor de cultuur, de ligging der tuinen ten opzichte van de hoofdnegorij en het afscheppakhuis, dan blijkt de dwangcultuur, opgevat als belasting, een zeer plomp instrument der staatszorg. Wilde men, naar de oudere Compagniesopvatting, de koffielevering als eene handels-transactie beschouwen, dan dienden beide partijen daarbij belang te hebben. En inderdaad, wanneer de Inlander voordeel bij de cultuur had, zooals, naar 't heet, tijdens Zwaardecroon en in het Buitenzorgsche nog veel later, dan was hij daartoe gemakkelijk genoeg te bewegen. Maar dit bleef eene hooge uitzondering. Een man als Nicolaus Engelhard wond er volstrekt geene doekjes om dat de koffiecultuur door en door impopulair was. Hij ging zelfs zoover, te verzekeren dat zij door particulieren onmogelijk kon worden gedreven, omdat geen Inlander zonder dwang, blok- en rotanstraf, koffie zou willen planten. Al vond nu volgens hem de bevolking zulke overredingsmiddelen „geensints drukkend”, wanneer die namens den Souverein werden aangewend, „als overeenkomende met derzelver aard, godsdienst, zeden en gewoontens”, zij zouden haar naar de kris doen grijpen wanneer zij van eene zijde kwamen waar het oog niet verblind werd door den nimbus van het gezag. Tegen dat gezag de hand op te heffen, lag niet in den aard des Inlanders. Zijne eenige uitkomst, wanneer het hem te bang werd, was dan ook de vlucht, zooals de bevolking van Tjidamar begreep, welke onmiddellijk verhuisde toen in dat district de cultuur zou worden ingevoerd. Elders verliet men periodiek zijn regentschap gedurende den planttijd.

Het is waar, met haar toenemenden dorst naar koffie had de Regeering eenige meerdere belangstelling betoond in de wijze waarop daaraan kon worden voldaan. Bekreunde zij zich vroeger niet om het product, mits het op gezette tijden in matige hoeveelheid hare pakhuizen te Batavia werd binnengedragen, in het laatst der 18^e eeuw nam zij verschillende maatregelen die bewijzen dat zij het verband tusschen hare belangen en die van den planter erkende. Het kwam zelfs voor dat een Gecommitteerde of een Opziener, wan-

neer de aanleg van een tuin bizondere moeite zou kosten, er voor zorgde dat de werkmán goed gevoed werd, ja, een ijverig ambtenaar als Pieter Engelhard getroostte zich daartoe belangrijke uitgaven uit eigen beurs. Van goede werking was bovendien het gebruik, waarvan men reeds onder Van Imhoff sporen vindt, om aan de mindere Hoofden zekere pikolgelden toe te kennen die hen persoonlijk belang bij de cultuur deden hebben, evenals de Regenten dit van den beginne in hooge mate hadden gehad. Op deze laatsten kon de Regeering dan ook, wanneer zij eenigermate tegen de knevelaríjen der ambtenaren werden beschermd, bij de koffíeteelt wel staat maken. De bevolking echter, die van deze cultuur bijna alleen de schaduwzijde zag, moest, zooals wij reeds opmerkten, met eene straffe hand op den haar gewezen weg worden gehouden. Weliswaar — wil men den schepper van het Cultuurstelsel gelooven, dan werd in den goeden Compagníestíjd, voordat Maarschalk Daendels op ruwe manier íngreep, bij de koffíeteelt „volstrekt niet” van harde middelen gebruik gemaakt; het eenige wat den kleinen man daarbij tot íjver aanzette was zijn verlangen om vóór den planttíjd zijner padi gedaan werk te krijgen. Maar deze voorstelling is te idyllisch. Den dorpeling dreef in de eerste plaats vrees voor straf; het Hoofd werd gedreven door vrees voor zijne superieuren, en de geheele cultuur gaande gehouden door vrees voor de Compagníe; vrees was het wat den ongewonen arbeid doccerde aan eene daarvan afkeerige bevolking.

Reeds in 1706 vinden wij voorbeelden van afzetting, opzending en tenarbeídstelling van Hoofden die te weinig íjver toonden voor de Compagníes-cultures, en toen na de prijsverlaging van 1726 aan de bevolking van Tjandjoer en het Buitenzorgsche de lust tot koffíeplanten was vergaan, pasten de Hoofden aldaar „harder middelen” toe „om den gemenen man tot 't betragten van desselvs pligt met ernst aan te setten”. De *lex fustuaria* bleef voortaan vigeeren en bepaalde zich volstrekt niet alleen tot den kleinen man. Een ambtenaar als Rolff, die het sericus meende met de uitbreíding der cultuur, spuwde tegen de Regenten letterlijk vuur en vlam als hun íjver te bekoelen scheen. „De duíjvel zal degene wiens coffíjplantagie ik niet in orde vinde een rokje naaijen”; hij, Rolff, zou die „borsten” met nieuwjaar op zijn kantoor wel onder handen nemen; ieder Regent die zijn *fixum* niet opbracht, kon er staat op maken zijn dalem nooit terug te zien; hunne landen zouden bij andere regentschappen worden íngelíjfd en zij zelven naar Ceilon of de Kaap verzonden; „bij God en bij al wat mij dierbaar is”, zwoer de oud-notaris

den Regent van Krawang, hij zou „met vermaak” iedereen naar die min gewenschte oorden expedieeren die niet zorgde dat er meer koffie kwam. En het bleef bij dreigementen niet; het kwam inderdaad voor dat een Regent, zooals in 1802 die van Parakanmoentjang, ontslagen en te Batavia gevangen gezet werd omdat hij geen koffie genoeg zond. Wat den kleinen man betrof, „continueele straffoeffeningen”, zooals Nic. Engelhard het uitdrukt, herinnerden hem aan zijne plichten tegenover den Souverein; andere straffen, soms van eene laaghartige wreedheid getuigend, werden namens den Regent toegepast op dorps- of troepshoofden wier ijver niet voldeed. Zeer algemeen was de blokstraf voor een dag of langer. Ook Hoofden waren daartegen van de zijde van den Gecommitteerde niet gewaarborgd, en de Regeering zelve veroordeelde hen soms tot de rotan of den ketting. Geen wonder dat Wiese (tijdens wiens bestuur Van den Bosch de intieme kennis der koffiecultuur opdeed welke daareven zoo overtuigend bleek) van den „wreedten en onmenschenlijken dwang” kon gewagen, die gebezigd werd om „die ongelukkigen tot de hun opgelegde harde taak te houden”. Intusschen — de middelen waartoe de Engelschen in Benkoelen grepen om zich door de bevolking peper te doen leveren tegen prijzen welke van die der Preangerkoffie weinig verschilden, moeten noodwendig bij het opmaken van ons oordeel in aanmerking worden genomen. Want wat beduidde individucele blok- of rotanstraf, vergeleken met het verbranden van dorpen en het vernielen van den te veld staanden oogst? De goedkoope verontwaardiging, waarmee van Engelsche zijde over het stelsel der Nederlandsche Compagnie de staf is gebroken, behoort nu eenmaal tot die uitingen van insulaire laatdunkendheid welke op buitenstaanders zulk een eigenaardigen indruk plegen te maken. Hardheid en lichamelijke tuchtiging waren voor het geslacht der 18^e eeuw van kindsbeen af de meest alledaagsche zaak. Waar de huiskamer, de school, het schip, de kazerne met slagen tucht en ijver leerden, waar de klerken op de Bataviasche bureaux „met den kolf wat lustig voor haar gat” kregen wanneer hun schrift minder sierlijk mocht zijn, waar de Preanger-Opzieners zelve in de vreeze van de rotan werden gehouden, daar was het niet onnatuurlijk dat ook bij 't planten van koffieboompjes hetzelfde eenvoudige leermiddel werd toegepast, dat in den Compagniestijd oneindig minder met de zeden van het beschaafd Europa in strijd was dan in de dagen welke Java onder Van den Bosch en Baud beleefde.

HOOFDSTUK IX.

Het transport der koffie verdient eene afzonderlijke bespreking, omdat het misschien de voornaamste oorzaak is geweest, waarom de dwangcultuur zulk een drukkende last was.

Daarbij is dan te onderscheiden: het vervoer naar de hoofdnegorij van het regentschap, dat van hier naar het zoogenaamde afscheeppakhuis, en dat van het afscheeppakhuis naar Batavia.

Van oudsher was het de gewoonte, alle producten van een regentschap in de eerste plaats naar de hoofdnegorij te vervoeren. Hierin kwam weinig verandering toen de G.-G. De Haan de bepaling maakte dat de bevolking hare koffie zonder bemoeiing der Hoofden direct in de pakhuizen te Batavia kon leveren en de betaling daarvoor in ontvangst nemen. Immers, men moest dan een geleibiljet, dat twee schellingen kostte, in de hoofdnegorij halen en de koffie aldaar laten boeken tot tegengang van clandestienen verkoop. De Regent, die aldus contrôle kon uitoefenen, zorgde dan natuurlijk wel dat de koffie zijne hoofdplaats niet anders verliet dan hemzelve goeddacht. De eenige verandering was dus het dure geleibiljet. Uit de levering aan den Regent vloeide later bovendien het zeer groote gewichtsverschil tusschen de zoogenaamde „bergsche" pikol's, waarin de bergbewoner hem zijn product afleverde, en de Compagniespikol's waarin betaald werd. Sedert de koffietuinen niet meer, zooals in den beginne, vlak bij de hoofdnegorij lagen, leverde men op de hoofdplaats der tjoetak, vanwaar de koffie hetzij door den kleinen man, hetzij, en dan tegen korting op de betaling, door het Tjoetakshoofd, naar de hoofdplaats van het regentschap werd vervoerd. In vele regentschappen geschiedde dit op de simpelste wijze: men deed eene mansvracht in een paar zakken, hing die aan een pikolan over den schouder, en stapte daarmee welgemoed naar de hoofdplaats; had men meer koffie ingeogst, dan herhaalde men zijne

wandeling totdat alles onder dak was. Wie het kon, gebruikte buffels of andere draagdieren. Eene groote verbetering werd door den intelligenten Soerianagara, Regent van Soemedang, omstreeks 1800 bedacht (1) door de oprichting van kleine pakhuizen in zijne tjoetakshoofdplaatsen, zoodat voortaan bij levering van geringe hoeveelheden gewacht kon worden met het verdere transport; dit laatste kon dan van den planter worden overgenomen tegen zekere korting op de koffiebetalings. Dit systeem werd even vóór Daendels' komst door de Regeering aanvaard. Verbonden met de afbetaling aan de kleine pakhuizen zelve, bezorgde het eene merkbare verlichting vooral aan de armste klasse der bevolking; het voorkwam, dat men kleine hoeveelheden koffie liever wegwierp dan die op den kromgesloofden nek af te brengen, en dat de Tjoetakshoofden ten eigen bate het product opkochten. Waren er Chincezen in de Regentschappen geweest, dan zou de Compagnie zonder tjoetaks pakhuizen niet veel van hare koffie gezien hebben.

Van de hoofdnegorij ging het vervoer naar de zoogenaamde afscheep pakhuizen, namelijk Buitenzorg, Gintoeng en Tjikao. Gewoonlijk werden hiervoor draagbeesten gebruikt, welke in de oostelijke regentschappen voor een deel eigendom waren van de Regenten, die natuurlijk den huurprijs op de koffiebetalings inhielden, wanneer zij den kleinen man met hunne beesten te hulp kwamen. Overbodig was die hulp niet, want oudtijds had men zelfs uit Soekapoera alles per pikolan naar Batavia gebracht. Thans werden vooral buffels gebezigd; hier en daar ook merriepaarden, die evenveel konden dragen en zich vrij, wat vlugger voortbewogen. Elk dier droeg niet veel meer dan 100 pond koffie en den voorraad rijst dien de geleiders (twee man per vijf beesten) onder weg zouden verorberen. De last was verdeeld over vier lange cilindervormige korven van gevlochten bamboe, overdekt met eene buffelhuid en verbonden aan een soort pakzadel.

Van pedati's voor het vervoer naar de afscheep pakhuizen verneemt men eerst zeer kort vóór 1800, ja, er waren destijds nog regentschappen, zooals Pamanoekean en Tjiasem, waar het heele transport naar de afscheepplaats per koeli geschiedde. De eerste die hiervoor karren bezigde, schijnt de Regent van Bandoeng te zijn geweest; daarna volgde die van Tjiandjoer, maar in Soemedang en Parakanmoentjang vond men nog in Daendels' tijd tezamen geen dozijn pedati's. Het voordeel dat de karren gaven bestond hierin, dat minder buffels en minder geleiders nodig waren om eene zelfde hoeveelheid

(1) Vergelijk hierboven blz. 141*.

De ouderwetsche pedati.

koffie af te brengen. Bespoedigd werd het transport niet door dat onguere vervoermiddel met vervaarlijke houten schijven in plaats van raderen, die, van cirkelrond al spoedig hoekig geworden, elken weg vernielden en van verre, zooals Heydt opmerkt, den indruk gaven alsof er eene „Music von allerley Instrumenten” in aantocht was, zoo rammelden ze, piepten ze en gilden ze in verschillenden toonaard. Het gebruik der pedati's, die bovendien veel gevaar liepen om hier of daar te blijven steken, was dan ook niet erg populair. Men bleef aan draagdieren de voorkeur geven, en was er ergens gebrek aan buffels, welnu, dan nam de bevolking de zakken koffie weer op haar gedweeën nek en toog pakhuiswaarts, zooals dat in Galonggang gebeurde omstreeks 1805, toen velen onder hunne vrachten bezweken omdat de Regent de karbouwen had weggenomen.

Het productentransport uit de hoofdnegorij was vanouds eene zaak van veel omslag en voorbereiding. Dat de Regent zelf meereisde, was oorspronkelijk geen voorschrift geweest, maar het was dit geworden in een tijd toen de leveringen nog niet zoo volumineus waren als later en toen het niet bijzonder bezwaarlijk was, den trein te begeleiden naar Cheribon of Batavia. Met de toeneming der koffieproductie schijnt hieraan weer een eind te zijn gekomen; de Regent reisde voortaan afzonderlijk naar de hoofdstad. Gaandeweg ontstond de gewoonte, om het transport uit de hoofdnegorij te ondernemen met honderden draagbeesten, soms een duizendtal en meer tegelijk, waarvan de levering werd omgeslagen over de Hoofden naar verhouding van den veestapel. Niet de gansche oogst werd in éénen tocht afgevoerd, maar naar gelang deze ter hoofdnegorij was binnengekomen vertrokken verschillende karavanen, waarbij natuurlijk cenzelfde dier dikwijls meer dan ééns in een seizoen zijne diensten moest verrichten. Dit alles ging met veel tijdverlies gepaard. Het duurde dagen voor alle gerequireerde beesten ter plaatse waren, en onderweg hinderde men elkander soms verschrikkelijk, waartegen zeker niet de meerdere veiligheid opwoog, welke de gezamenlijke opmarsch verschafte. Hoe schilderachtig eene dergelijke karavaan van zwaar beladen buffels, met klokjes of belletjes behangen, de horens soms met zilver versierd, zich mocht vertoonen, met cenig beleid had men het transport wat minder drukkend kunnen maken door eene verstandiger regeling.

De weg, waarlangs de producten der verschillende regentschappen gingen, was niet dezelfde.

De drie oostelijke regentschappen, Bandoeng, Soemedang en Parakan-

moentjang, leverden, zoolang zij onder Cheribon stonden, hunne waren aldaar af. Toen zij in 1730 onder Batavia kwamen, werd bepaald dat de Regenten zelven te zorgen zouden hebben voor het vervoer te water langs de rivier van Pamanoekan (den ouden Soemedang'schen verkeersweg) of de Tjitaroem. Aan deze laatste werd nu te Tjikao door de Bandoeng'ers eene kampong aangelegd en een pakhuis gebouwd; Parakanmoentjang had het zijne meer stroomaf, te Gintoeng. Van deze pakhuizen voeren prauwen naar Batavia; de draagbeesten welke de koffie aldaar hadden gebracht, werden dikwijls eveneens over land stadwaarts gevoerd om geslacht te worden. Van 1758 tot 1765 stonden Soemedang en Parakanmoentjang weer onder Cheribon en leverden hunne waren vermoedelijk over Karangsamboeng. Nadat zij onder Batavia waren teruggekeerd, volgde, naar het schijnt, de Soemedang'sche koffie niet langer hare afzonderlijke route langs de rivier van Pamanoekan, maar sloot zich nu aan bij de levering te Gintoeng. Wanneer de binnenwateren beneden de pakhuizen onbevaarbaar waren, kwam het soms voor dat de koffie een seizoen in de afscheppakhuizen bleef liggen.

Het wekt inderdaad bevreemding dat Soemedang, welks natuurlijke afscheepplaats immers Karangsamboeng is waar de Tjimanoeck bevaarbaar wordt, zijne koffie over land naar Krawang moest transporteeren, wat voor sommige streken eene verlenging van vier of vijf weken beteekende. De eenige verklaring daarvoor is, dat het persoonlijk belang van den Gecommitteerde niet gedoogde dat de Resident van Cheribon iets met zijne koffie te maken zou hebben. Toen in 1799 de beide oostelijkste Regenten verzochten, hunne producten langs dien weg te mogen afvoeren, mits buiten bemoeiing van de Cheribonsche knevelaars, werd deze zaak eerst op de lange baan geschoven, daarna een middelweg beproefd door vervoer over Pamanoeckan, en toen eindelijk het transport over Karangsamboeng werd toegestaan (ook voor het Bandoeng'sche district Timbanganten) geschiedde dit blijkbaar vooral om den Resident van Cheribon te bevoordeelen. Overigens had wegens de in dit gewest heerschende onlusten de afvoer alleen in 1805 langs dezen weg plaats, die voor de Compagnie ook veel meer onkosten meebracht. Het transport volgde dus in de laatste jaren vóór Daendels' komst bijna steeds de route naar Tjikao; van Gintoeng hoort men daarbij niet meer reppen. Krawang en Adiarsa hadden hunne pakhuizen altijd in beider hoofdplaatsen aan de rivier; Tjiasem en Pamanoeckan genoten zeer lang het voorrecht dat hunne producten met Compagnieschepen werden afgehaald.

De groote afvoerweg der verschillende regentschappen, Tjiandjoer, Buitenzorg en Tanggeran uitgezonderd, was dus de Tjitaroem. Om echter het vervoer over zee zooveel mogelijk te vermijden, was men al vanouds gewoon, een eind beneden Tandjoengpoera de schuitjes niet verder de rivier te doen afzakken maar die over land te halen tot in een spruitje dat in de Bekasi uitkwam. In Van Hoorn's tijd, misschien op diens aansporing, had nu een Krawangsch Hoofd een kanaaltje, de Troesan, gegraven, of misschien slechts weder geopend, om het sleepen der schuiten over land onnoodig te maken. Deze doorgraving is gedurende de 18^e eeuw steeds door de koffieprouwen gevolgd, wanneer zij niet verstoep was geraakt. Uit de monding der Bekasi liepen dan de prauwen naar de Antjol. Toen echter tijdens Van Imhoff de Groote Maroenda werd verbonden eerst met de Kleine Maroenda en daarna door de Vinkevaart met de Antjol, behoeften de kleine vaartuigen niet langer Tandjoengpriok om te zeilen, maar konden door binnenwateren Batavia bereiken, ja, tot de pakhuizen der Regenten aan den weg van Jacatra doorgaan. Groote prauwen daarentegen liepen dikwijls eenvoudig de Tjitaroem uit rechtstreeks naar de haven van Batavia.

Daar het transport der koffie de Compagnie niet aanging maar alleen de Regenten, konden dezen bepalen wiens prauwen zij wenschten te huren, tenzij soms zachte pressie werd uitgeoefend. Zoo werd die van Bandoeng tijdens Siberg tot zijn nadeel genoodzaakt, de vaartuigen van den Commandant van Tandjoengpoera te gebruiken voor het vervoer over zee. Wat later vinden wij dat te Tjikao alle prauwen eigendom waren van den Pakhuismeester. Men ondernam den tocht bij voorkeur gezamenlijk, in „coffijvlootjes”. Op de Tjitaroem liep men steeds veel gevaar van omslaan; op zee had men kans water binnen te krijgen en de koffie te zien bederven; dikwijls ook was de kust onveilig door zeeroovers. De weteringen binnendoor verkeerden nu en dan in zulk een toestand, dat de vaartuigen vaak weken, soms maanden lang op hoog water lagen te wachten. Voor de bevolking der Regentschappen was dit laatste intusschen van gering belang, omdat zij in het transport beneden Tjikao niet betrokken werd.

Wenden wij nu onzen blik naar de regentschappen Tjiandjoer en Buitenzorg, dan zien wij deze in oude tijden hunne producten althans voor een deel afvoeren langs de Tjiliwoeng, die destijds veel hooger bevaarbaar was dan tegenwoordig; met bamboevlotten kon men nog in het midden der 18^e eeuw personen en goederen uit het Buitenzorgsche in twee etmalen naar Batavia

brengen. Zelfs is men van plan geweest, de door Van Imhoff gegraven Slokan daarvoor te gebruiken, maar het is zeer de vraag of deze ooit genoeg water daarvoor heeft gehad; Daendels beproefde later tevergeefs door sluizenbouw het water in dit kanaal hoog genoeg te doen rijzen.

Intusschen had de Regent van Tjiandjoer reeds in 1728 het land Seringsing gekocht om zijne producten òf vanhier te water te verschepen òf er opgeschuurd te houden, wanneer de Regeering met het accepteren draalde. De Regent van Kampongbaroe volgde dit voorbeeld door den aankoop van een stuk grond boven Mr. Cornelis; ook bezat deze laatste bij Noordwijk en vooral bij Rijswijk belangrijke eigendommen. Later, in Mossel's tijd, bespeurt men dat Kampongbaroe zijne producten geheel over den landweg afvoert. Sedert dat aldaar een lid der Tjiandjoer'sche regentenfamilie in 1749 Hoofd was geworden, liep de koffielevering van beide regentschappen steeds meer ineen, en men verneemt dan ook dat de Kampongbaroe'sche koffiepakhuisen aan den weg van Jacatra stonden evenals die van Tjiandjoer. Hier had Aria Wiratanoe, de „grootte koffieleverancier” en beschermeling van Zwaardecroon, dicht bij de oude beestenmarkt (1) een stuk grond gekocht, waar hij gebouwen had opgericht tot stalling zijner draagbuffels, berging zijner koffie en eigen verblijf; door latere aankopen werd deze bezitting, de zogenoemde Kamponggoenoeng, nog uitgebreid. De Regent van Tjiandjoer kon hier soms maanden slijten bij zijne bezoeken aan de hoofdstad. Uit zijne pakhuisen, met eigen personeel voorzien, liet hij de koffie naar die der Compagnie in de stad overbrengen. De weg welken de koffietransporten van Buitenzorg volgden, was de Oosterweg over Mr. Cornelis, dicht bij welk fort zij dikwijls, om den heerenweg te sparen, genoodzaakt werden oostwaarts af te slaan, zoodat zij dan over den Sontar'schen weg de stad naderden. In 1802 kwam verandering door de bepaling dat het vervoer van Buitenzorg zou geschieden over Lengkong aan de Tjisadane, welke rivier van deze plaats werd afgevaren òf tot aan hare uitmonding in zee òf tot aan de Mookervaart, die dan verder als transportweg diende. Het voordeel dezer verandering, die de verplaatsing der Jacatrasche pakhuisen naar Lengkong meebracht, was vrij problematisch; in elk geval werden de onkosten thans vermeerderd met een bedrag voor prauwloonen.

De genoemde twee regentschappen hadden dit voor boven de oostelijke, dat hun afvoerweg beneden Buitenzorg in iets beteren staat verkeerde dan de

(1) Zie daarover Hoofdstuk XXI.

ellendige paden van het binnenland. Men ziet den Regent van Kampongbaroe dan ook reeds zeer spoedig karren gebruiken, terwijl die van Tjiandjoer nog langen tijd met honderden draagbeesten naar Batavia trok, daar de weg bezuiden den Gedeh het gebruik van pedati's niet toeliet. Eerst in 't laatst der 18^e eeuw geschiedde het transport van af Buitenzorg uitsluitend met karren, vooral met die van den Regent of welke hij van zijne onderhoorigen requirerde, naar 't heette tegen betaling. Het vervoer door personen die daarvan een bestaan maakten wilde nog niet recht vlotten, ten gevolge van de lage vrachtloonen; echter ontstond langzamerhand het bedrijf van karrevoerder en, op kleine schaal, dat van transportaannemer. De Regent van Tanggeran trad later op als aannemer van het prauwentransport langs de Tjisadane; ook de militaire Commandant aldaar verdiende er een duitje aan.

Was nu de weg van Buitenzorg naar de stad niet in te slechten toestand, dan kon eene pedati met sterke karbouwen twee- of driemaal in eene maand heen en weer gaan; maar dikwijls was de weg zóó, dat de beesten onder den arbeid bezweken. Een andere nadeelige factor was de schrikbarende ongezondheid van Batavia, vooral voor personen uit het binnenland die aan zuiverder lucht en beter drinkwater gewoon waren. Van het personeel der Regenten in de pakhuizen aan den Jacatra'schen weg stierf er alle jaren een twintigtal, en soms had de Inlander geen ongelijk wanneer hij een last om voor korten tijd naar de stad te komen als zijn doodvonnis beschouwde. Bij deze onaangenaamheden kwam nog, dat de karrevoerders dikwijls op de particuliere landerijen genoodzaakt werden tol te betalen bij het passeeren van bruggen of pasar's; evenzoo wanneer zij ergens hun nachtleger opsloegen. Keerden zij met de karren naar de bovenlanden terug, dan werden zij veelal genoodzaakt gratis vrachtjes mee te nemen voor de groote landheeren aldaar.

Maar nog veel meer bezwaren bracht het vervoer in 't binnenland mee. Vooreerst — het was bijzonder tijdrovend. Sommige streken van Tjiandjoer deden 8 dagen over eene reis naar het Buitenzorgsche pakhuis; er waren er echter die daarvoor tweemaal zooveel tijd noodig hadden. Doch in vergelijking met de meer oostelijk gelegen regentschappen waren zij nog bevoorrecht, vooral omdat het vervoer naar de Tjitaroem deze laatste noodzaakte tot een verbazenden omweg, die voor sommige streken eene maand en meer eischte. Er waren plaatsen die bijna twee maanden noodig hadden om hun afscheep-pakhuis te bereiken, andere die 30 dagen onder weg waren naar Tjikao, terwijl zij in 3 dagen te Karangsamboeng hadden kunnen zijn. Wanneer nu

een gezin met één buffel een paar pikol koffie te vervoeren had en dus meer dan eens per jaar den weg naar het pakhuis moest inslaan, dan was het mogelijk dat alleen dit gedeelte van den Compagniesarbeid vier à vijf maanden kostte. Ongetwijfeld had de Regeering, wanneer zij haar oog wat minder had gevestigd op de belangen van den Gecommitteerde, veel verlichting kunnen aanbrengen.

De lange duur van het transport bracht natuurlijk mede, dat de man niet altijd zijne velden kon bewerken, zijne rijst planten of oogsten wanneer het de geschikte tijd was. Er is wel een streven merkbaar om het vervoer der Compagniesproducten eerst een aanvang te laten nemen na afloop van den padioogst, maar met het toenemen der koffielevering kon hiermede niet altijd rekening worden gehouden. Men wenschte de koffie vóór ultimo December te Batavia te hebben, omdat de regens anders het vervoer onmogelijk maakten. Voor Buitenzorg en Tjiandjoer was het gemakkelijk, hieraan te voldoen, maar de oostelijke landen moesten het transport soms eerder beginnen om later daarmee klaar te komen. De beste tijd voor de rijstcultuur was dan dikwijls al verstreken. Eindelijk, er werd meer op gelet, den planter tijd te gunnen om vóór het transport de geplukte koffie te bereiden, dan om voor zijn levensonderhoud te zorgen.

En daarbij — waarvan moest de man leven gedurende den langen tocht met zijn buffel over berg en dal? Van de rijst natuurlijk, die hij meevoerde en die hij moest trachten vergoed te krijgen uit de penningen die hem voor de koffie betaald of ook niet betaald werden. Had hij geen karbouw, hij moest er dikwijls een huren. Maar vooral, de buffel, die wel zwaar gebouwd en grof van spieren maar weinig veerkrachtig is, bezweek niet zelden op de ongebaande paden van het binnenland of werd onbruikbaar voor den ploeg. Bovendien veroorzaakte de voorliefde voor de groote karavanen dat de beesten onderweg en ook nadat zij bij duizenden tegelijk aan de afscheepplaatsen waren verschenen, weinig voedsel vonden en dikwijls in de verwarring te zoek raakten. Wanneer men den geringen omvang van den toenmaligen veestapel der Preanger kent, is het inderdaad verschrikkelijk, te lezen dat nog in Daendels' tijd in één jaar uit twee tjoetak's van Soekapoera 400 buffels verloren gingen bij het koffietransport. Trachtte echter de bevolking zich door verhuizing aan hare lasten te onttrekken, dan werd de druk op de achtergeblevenen, die nu ook de koffie der emigrantten te vervoeren hadden, nagenoeg ondragelijk. Wat wonder dat de „ijverloose Javaan" liever zijn product wegwierp dan het naar

't pakhuis te brengen, zelfs zijn buffel gaarne verkocht om maar van dien last af te zijn, en dat er dwang noodig was om het vervoer geregeld te doen plaats hebben? Vergeleken met deze groote bezwaren kwam het haast niet in aanmerking dat er voor geleibriefjes moest worden betaald, dat tollën werden geheven van de beesten, met Compagniesproducten beladen, dat bij de pakhuizen heffingen in natura en in geld werden gevorderd, dat de menschen er werden aangehouden om diensten te presteeren, dat zij er hunne buffels beneden de waarde moesten afstaan, en dat de beesten vaak onderweg gestolen werden. Dit laatste was vooral op de halteplaatsen der transporten zoo gewoon, dat in de Ommelanden een soort assurantiesysteem hiertegen was uitgedacht; de eigenaar werd tegen betaling eener kleine som gewaarborgd tegen het stelen zijner buffels. Erger was, dat bijvoorbeeld in het Krawang'sche de transporten aan overvallingen door struikroovers blootstonden, die aan menig bergbewoner het leven kostten en waarbij alleen in 1799 driehonderd buffels uit Soemedang en Parakanmoentjang van eigenaar wisselden. Hoe groot de druk der cultuur van koffie moge zijn geweest, de afvoer van het bereide product was verreweg het meest bezwarend. Op flinke wijze aan de bezwaren tegemoet te komen zou zeer moeielijk zijn gegaan, zoolang de Compagnie wenschte te volharden bij haar stelsel van laissez-aller in zake de inlandsche huishouding; natuurlijk kan men de verhooging der geringe geldelijke vergoeding, welke aan de bevolking voor het transport werd voldaan, niet beschouwen als eene wezenlijke verlichting van lasten.

HOOFDSTUK X.

Wij vinden ons genoodzaakt thans de bespreking van een niet weinig droog onderwerp te beproeven, de wijze namelijk waarop de Compagnie gewoon was de door onvrijwilligen arbeid geteelde en haar geleverde producten, in het bijzonder hare Preangerkoffie, te betalen.

Onze wensch om den lezer zoo zelden mogelijk te plagen met cijfers en bijzaken van gering belang, zal hierbij nu en dan moeten wijken voor het streven om licht te werpen in de duisternis, welke dit gedeelte van het Compagniessysteem altijd, zelfs voor het meerendeel der ambtenaren die het hielpen uitvoeren, heeft omhuld, eene duisternis, niet enkel het gevolg van onjuiste onderscheiding, onordentelijke boekhouding of slordige plichtsbetrachting, maar wel degelijk tot op zekere hoogte gewild en opzettelijk, bestemd om de contrôle te bemoeielijken welke de Indische Regeering of het Opperbestuur mocht wenschen uit te oefenen. Wij wagen het een beroep te doen op des lezers geduld bij de behandeling van een onderwerp dat, hoe onverkwikkelijk ook, alweer de dubbele rol toelicht der Edele Compagnie als koopman en als Souverein.

Mogen wij nu ook niet zoo kort zijn als wij wel wenschten, wij kunnen al dadelijk een sleutel geven tot het beginsel dat de koffiecultuur, opgevat als eene financieele operatie, beheerschte. Die sleutel draagt natuurlijk het monogram der Compagnie. Het beginsel dan waarvan bij den inkoop der producten werd uitgegaan, was dat van een groot handelslichaam met een hoofdkantoor in Europa en factorijen in Indië, hetwelk zich als einddoel voorstelt eene zoodanige verhouding tusschen zijne Indische inkomsten en uitgaven te brengen, dat de stapelartikelen, die het naar Europa verscheept, worden betaald uit de overwinsten op den handel van haven tot haven in Indië en van de factorijen met het binnenland, zoodat dus de opbrengst der veilingen in patria,

verminderd met de onkosten aan het hoofdkantoor, de zuivere te verdeelen winst zou voorstellen.

Wij noemen hier den producteninkoop als onderdeel van 's Compagnies handel, omdat de verplichte leverantie van in gedwongen arbeid geteelde artikelen feitelijk, waar het de betaling betrof, door haar steeds is beschouwd als eene handelstransactie, als de levering te Batavia of Cheribon van eene koopwaar, die tot dáár met alle risico en alle onkosten ten laste van den leverancier liep. De leverancier was de Regent. Mislukte dus de oogst of leed het product onder 't transport, hij droeg de schade; moest de arbeid zijner werklieden worden gecontroleerd, hij betaalde die Opzieners; viel het transport moeielijk, dat ging niemand aan dan hem; had hij plantmateriaal voor zijne tuinen, gewichten en zakken voor zijne pakhuizen noodig, hij kon niet verwachten dat het handelslichaam waarmee hij in relatie stond hem deze gratis zou leveren. De logica van dergelijke gevolgtrekkingen zou onaantastbaar zijn, ware de Compagnie alleen eene handelsvennootschap geweest. Maar niet zelden was ook hier weer bij haar eene neiging merkbaar om tegenover hare leveranciers op te treden als Souverein, en hun met vorstelijken wijsvinger te gelasten om op hunne debetzijde een of anderen post te schrijven, welke met de handelstransactie qua talis weinig had uit te staan. Dat bijvoorbeeld de tui-niers der lusthuizen van den Gouverneur-Generaal een salaris trokken van de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg, stond tot de levering dier Hoofden in weinig verband, en bewees dat zij ook in eene andere qualiteit konden worden aangesproken dan als koffieboer. Eerst na Dirk van Hogendorp's krachtigen aanval op het verouderde stelsel der souvereine handelsvennootschap begonnen uit Indië stemmen op te gaan voor de overneming door de Compagnie van een deel der onkosten welke de onvrijwillige leverancier tot dusver steeds had moeten dragen. Zelfs een verstokt conservatief als Nicolaus Engelhard kon de oogen niet blijven sluiten voor de gevolgen van den dwang, welken de Souverein soms aanwendde om handelszaken af te doen, aan te vullen of ongedaan te maken.

Tot welke ongehoorde prijsverlaging de Gouverneur-Generaal in 1726 met fluweelen tong en een planken gezicht, zooals de Inlander het noemt, de Preangerhoofden wist te bepraten—wij zetten het reeds vroeger uiteen (1). Aan eene herhaling echter van dien maatregel viel niet te denken, ook omdat de Gecommitteerde zich daartegen zou hebben gekant, want hoe minder de Com-

(1) Zie hierboven blz. 124 *.

pagnie betaalde, hoe minder er voor hem afviel. Eene productenbetaling niet in geld maar in goederen, waarop winsten konden worden berekend, was weliswaar in de jongere jaren der Compagnie haar hartewensch geweest, maar hetzij hierdoor alweer een conflict zou ontstaan met de bijzondere belangen van dienzelfden ambtenaar, hetzij om andere redenen, slechts éénmaal blijkt door haar deze weg tot extra-voordeelen in zake de koffie gevolgd te zijn. Dat niettemin de kleine man voor zijne koffie wel opium, katoentjes en dergelijke ontving, moet vooral aan de Opzieners en de Regenten worden toegeschreven, die weer afnemers van den Gecommitteerde waren. Het is daarom niet onmogelijk dat de kas van dezen laatste als het ware de stroom was, waarin de beekjes van den handel, door zijne ondergeschikten in het gebergte gedreven, kwamen uitmonden; in dat geval wordt het verklaarbaar waarom de Compagnie niet vaker hare koffie in natura heeft voldaan.

Maar behalve met betaling in geld of handelswaren, kon ook met het pikolgewicht voordeel worden bejaagd.

Laat ons dit wat hooger ophalen.

Om aan de toenmaals bestaande verwarring een eind te maken had de Regeering in 1695 het gewicht van de pikol vastgesteld op 125 pond. Het schijnt alsof nog geruimen tijd later zoowel de Regenten als de Compagniesambtenaren de koffie uitsluitend in pikol's van dit gewicht ontvingen. In zooverre verdient dit waardeering, omdat in de Molukken, de knocierijen der ambtenaren daargelaten, reeds sedert den tijd der Portugeezen overwichten in gebruik waren, die aan den Souverein als koper van eene bahar nagelen ad 550 pond een voordeel van 75 pond bezorgden tot goedmaking der indroging; het was iets ongewoons, wanneer de Regeering in 1648 een dergelijk overwicht voor „onbehoorlyck” verklaarde, „moetende allerwegen den coopman de behoorlycke leccagie van syne lacquerende goederen dragen”, er bijvoegend dat het aan hare ambtenaren paste, zich met hun salaris tevreden te stellen.

De eerste maal dat in verband met koffie werd gesproken van overwichten, was anno 1746, toen aan de Administrateurs der pakhuizen aan de Westzijde (het eerwaarde gebouw dat nog heden in gebruik is) en bij de Waterpoort, waarin het Jacatra'sche product werd opgeslagen, veroorloofd werd dit in te nemen bij pikol's van 140 en af te leveren bij pikol's van 126 pond. Dit enorme verschil moest natuurlijk voor een deel dienen om gezegde Administrateurs ten koste der leveranciers te bevoordeelen; de wettelijke regeling daarvan was een dier snuggere maatregelen waardoor de Compagnie zonder

hare onkostenrekening te bezwaren in de bezoldiging harer geëmployeerden voorzag. Trof de Regeering geene dergelijke regeling, dan zorgden de Administrateurs zelf wel dat zij niet te kort kwamen. De peper der Bovenlanden bijvb. wilden zij alleen ontvangen tegen 130, later 140 pond de pikol. De koffie welke te Buitenzorg werd betaald droeg daarenboven een overwicht van 8 à 10 ponden, naar het heette voor verlies onderweg naar Batavia; grootendeels zal dit wel den Commandant aldaar ten goede gekomen zijn.

Het zou al wonderlijk zijn toegegaan, wanneer bij al dit geweeg ook de Gecommitteerde over den Inlander, die immers de koffie te betalen had, niet de balans naar zijne zijde had doen doorslaan. Dit mag geweest zijn zoo het wil, na de hervormingsmaatregelen van 1777 vindt men daarvan geene sporen meer. Dat jaar werd de pikol koffie, in 's Compagnies afscheppakhuisen (1) te leveren, op 146 pond gefixceerd; in den regel was zij echter nog wat hooger, ter goedmaking van 't verlies bij het transport stadwaarts. Om de voordeelen, die de Compagnie uit de Regentschappen trok, te vermeederen, wist Nederburgh (dit was de voornaamste uitkomst zijner in vele opzichten zoo belangrijke Consideratiën) geen beter middel aan de hand te doen dan om deze pikol van 146 pond te brengen op 160, natuurlijk zonder prijsverhooging, dat wil dus zeggen, de koffiebetsaling te verlagen op eene wijze die het minst stuitend moest zijn voor de leveranciers; tot redding van den schijn zou hun te verstaan worden gegeven dat de verhooging zou strekken ten bate van de Pakhuisadministrateurs. Dit werd in 1797 goedgevonden: de Regenten die hunne schulden hadden afbetaald zouden leveren in pikol's van 160 pond; de Pakhuisadministrateurs zouden die als te voren omwegen in pikol's van 140 pond; de Compagnie kreeg dus extra 14 pond per pikol, op kosten der soliedste Regenten. Aan de wijsheid van dien maatregel moet te eerder worden getwijfeld, omdat hij terstond gevolgd werd door eene zeer belangrijke daling in de leverantie, welke ettelijke jaren aanhield en wel in verband kan hebben gestaan met het op 60.000 Rd^s. per jaar berekende nadeel dat de Regenten hadden geleden. Degenen echter van hen die in desperate schulden staken, zooals de Regent van Soemedang, bleven hunne koffie leveren ad 146 pond per pikol.

Dat de inkomsten der Administrateurs in 1797 niet gesmaldeeld werden, trekt zeker de aandacht. Maar die heeren behoorden steeds tot de protégés van den Gouverneur-Generaal; zij hadden een zeer gemakkelijk leventje, en

(1) Over deze pakhuizen zie blz. 164*.

ook al gebruikten zij geen valsch gewicht (zooals wel voorkwam), dan waren hunne door wet of usance geijkte voordeelen groot genoeg om hen op zeer ruimen voet te doen bestaan. Ondanks het monopolie der Compagnie plachten zij de koffie uit hunne overwichten aan vreemde handelaren te slijten of met de retourschepen naar patria te zenden, eene onbeschaamdheid die het bestaan van invloedrijke connecties daarginder onderstelde. Daarenboven blijft het de vraag, of de bepaling van 1797, dat zij de pikol's van 160 en 146 pond moesten omwegen, wel gehandhaafd is geworden; het heeft eenigen schijn alsof dit enorme overwicht al spoedig te hunnen profijte is gekomen. En wat dit wil zeggen in een tijd dat de koffie te Batavia werd verkocht voor 50 à 60 gulden, is na te gaan uit de berekening dat uit den verkoop der overwichten de gansche kostprijs der koffie voldaan kon worden, zoodat de Compagnie, als die overwichten te haren bate kwamen, geen stuiver behoefde bij te passen om den heelen oogst te betalen. Hiermee was dan het einddoel bereikt dat aan Coen en anderen had voorgezweefd: het zoover te brengen dat de retouren geen penning zouden kosten — echter niet door middel van een bloeienden Indischen handel, maar door het willekeurig opdrijven der souveriniteitshellingen. De geleidelijke overgang der Compagnie van handelslichaam tot territoriale mogendheid wordt door dit eindresultaat harer cultures, in welke zij steeds eene handelsoperatie had gezien, volkomen gekarakteriseerd.

Benadeelden nu de ambtenaren eensdeels de Compagnie, anderdeels de Regenten door hunne handigheden met de weegschaal, dit kwam bijna in geene aanmerking wanneer men de overwichten vergeleek, die ten laste van den producent, den kleinen man, waren uitgevonden. Die djalma leutik leende zich daar zoo echt toe, want hij kende eigenlijk geen vast gewicht, had de behoefte daaraan in het verkeer met zijne dorpsgenooten nooit recht gevoeld, was te veel gewend aan *laisser-aller*, aan geven en nemen, om op de kleintjes te passen, wist bovendien dat elke streek hare gewoonten had waarnaar het gewicht zich wijzigde, was er gewoonlijk tevreden mee als bij 't afwegen van zijne koffie de balans maar mooi horizontaal hing zonder er veel op te letten wat gewichten er op de schaal stonden, en zou eindelijk, en daarop kwam alles neer, zich niet vermeten hebben om hardop te pruttelen over de behandeling die zijne Hoofden of de ambtenaren der Compagnie wel mochten goedvinden bij de aflevering zijner producten toe te passen. Geliefde het dezen om „pikol” te noemen wat naar het schuchter oordeel van den bergbewoner twee pikol moest zijn, dan lei hij zich daarbij met zijne gewone gelatenheid

neer. Misschien was dat wel uit Kocta Inten zoo voorgeschreven, de heeren zouden 't wel beter weten dan hij, hij was maar een dom mensch en wat kon hij er ook aan veranderen?

Naar vage uitlatingen te oordeelen, die in Nederburgh's tijd nu en dan aan de pennen ontsnapten die over de misbruiken van vroeger schreven, schijnt de Gecommitteerde over den Inlander zich van deze lijdzaamheid be- diend te hebben om het gewicht der pikol koffie fantastisch op te jagen en het surplus ten eigen bate in te houden. Het is inderdaad jammer dat bi- zonderheden hieromtrent ontbreken. Wat wij vernemen geeft ons een oogen- blik als bij het flitsen van een bliksemstraal het gezicht op een overmilden goudregen die klaterend in één schoot nederdaalt — Van Riemsdijk heette die Danaë.

Wij hebben elders gezien, hoe de Regeering anno 1777 deze reprise van eene mythologische voorstelling moede werd en de noodzakelijkheid er- kende om in te grijpen, minder ten belange der bevolking dan van de in eene zee van schulden verzonken Regenten. Uit dit beginsel sproot de bepaling dat het verschil tusschen de zoogenaamde „bergsche" pikol en de pikol die aan de Compagnie werd geleverd (deze laatste was, zooals wij zeiden, 146 w) in het vervolg aan de Regenten ten goede zou komen; dat verschil nu was zóó hoog, dat later alleen hieraan kon worden toegeschreven dat het me- rendeel hunner uit de schulden geraakte. De bevolking werd hierbij dus opgeofferd aan de Regenten. In het volgende jaar stelde de Regeering vast, met welk pikolgewicht elk dezer laatsten voortaan zijne koffie zou ontvangen. Welke maatstaf daarbij werd gevolgd, is moeielijk te zeggen; zooveel schijnt zeker, dat het meestal vrijwat hooger werd genomen dan het tot dusver was geweest, dat men zich later weinig aan het bepaalde fixum stoorde en dat niemand te Batavia eigenlijk het bedrag der verschillende pikolgewichten van de Regentschappen kende. Vandaar dat de regeling van 1777 en 1778 eene der oorzaken was waardoor de contrôle der koffierekeningen zoo ongemeen bemoeielijkt werd. Zoo was de pikol waarmee de bevolking van Tjiandjoer en Buitenzorg aan hare Regenten leverde officieel 222 pond; tot 1803 werd echter 228 pond gewogen, en als er knocierij in het spel was kon dit wel stijgen tot 300 pond; de Krawang'sche pikol, vastgesteld op 146 pond, komt in officieele stukken ook wel voor ad 222 en zelfs 250; de Bandoeng'sche speelde tusschen 248 en 270; dergelijke onzekerheden vond men overal, en men krijgt eigenlijk den indruk dat de Regenten, behalve die te Buitenzorg leverden, de pikol

nog steeds zoo zwaar konden maken als zij zelf verkozen, mits binnen zekere perken blijvend. Door nu het verschil tusschen bergsch en Compagniesgewicht te doen verdwijnen onder de algemeene benaming „pikol”, was de Gecommitteerde in staat zonder eenige moeite aan zijne verantwoording eene duisterheid te geven, die met nog eenige andere kunstgrepen het naciijferen zijner jaarrapporten tot een bijna hopeloos werk maakte. De schuld dezer verwarring lag aan de halfheid waarmee in 1777 en 1778 de verbetering der koffieadministratie door de Regeering ter hand was genomen; had men toen klaren wijn willen schenken, dan was dat gemakkelijk genoeg geweest; men verkoos echter een slag om den arm te houden en Van Riemsdijk niet onmogelijk te maken.

De maatregelen waardoor de Compagnie voor zuiverheid van haar gewicht waakte, vertoonden datzelfde karakter van halfheid. In 1730 waren aan de Regenten gewichten afgegeven, doch later hoort men nooit meer daarvan. Trouwens, bij een stelsel van eigenaardige Compagnieskojang's en -gantang's voor rijst, Compagniesbossen voor padi, Compagniespikol's voor koffie, voor peper, voor kurkuma, Compagniestoembak's voor hout, alle uitsluitend in gebruik bij levering aan haarzelve en steeds een voordeelig surplus boven de maten van het dagelijksch leven vertoonend, kwam de zuiverheid van het gewicht er niet zoo op aan. Te Buitenzorg gebruikte men tot 1786 steenen om de koffie in te wegen, en toen de Regeering, door de lage leverantiecijfers achterdochtig geworden, dit bespeurde, werd de schuldige Commandant eenvoudig gestraft met eene boete van 1000 Rd^s. zonder zelfs ontslagen te worden uit dien post van zooveel vertrouwen. Tien jaar later schreef Nederburgh dat het in de Preanger regel was om te wegen „met het steene gewigt van den Regent”; hij vond daarin ook weinig bezwaar, als dit nu en dan maar geconfronteerd werd tegen de metalen gewichten der Compagnie. Doch eene dergelijke confrontatie voor te schrijven kwam bij niemand op, en nog na het bestuur van Daendels en Raffles bleven geijkte gewichten en zuivere schalen een desideratum waaraan, wat de Preanger betrof, nooit voldaan was.

Dringen wij thans een stap verder in den chaos der financieele betrekkingen tusschen de handeldrijvende Compagnie en hare leveranciers van koffie.

Sedert de noodmaatregelen van 1726, toen de te voren per pond berekende koffiebetaling, bedragende nagenoeg 21 Rd^s. per pikol, werd verlaagd tot 5 (particulieren ontvingen een rijksdaalder meer), was geene belangrijke

verandering meer voorgevallen; van 1735 af werd alle Bataviasche koffie, onverschillig door wien geleverd, betaald met 6 Rd^s. per Compagniespikol, dat is, per 125 pond met het zeer belangrijke overwicht waarover wij hebben gesproken; Soemedang en Parakanmoentjang echter trokken nadat zij van onder Cheribon, waar de Compagnie een lageren prijs betaalde, wederom anno 1765 onder Batavia waren gekomen (1), nog langen tijd een halven rijksdaalder minder dan de overige regentschappen.

Vergeleken met later is deze prijs van 6 Rd^s. zilver per pikol, ofschoon hij dan bedroevend afstak bij de royale betaling van eertijds, niet bepaald laag te noemen, wanneer slechts zorg was gedragen dat de betaling in handen kwam van dengene die naar moderne opvatting recht daarop had, den planter.

Aan deze zorg echter haperde het te eerder, omdat in den regel niet hij maar de Regent als „leverancier” werd beschouwd en betiteld. In Mossel's tijd was het gebruik, dat er van de 6 Rd^s. twee door dezen laatste werden genoten; de vier andere besteedde hij voor het transport der koffie en de betaling van den planter, die daarvan ongeveer de helft heette te ontvangen. Er bestond hierop echter geenerlei bepaling, en naarmate de Regenten dieper in schulden verzonken en het gewicht der zoogenaamde „bergsche” pikol's werd opgedreven, hetzij dan ten bate van den Gecommitteerde of anderen, moet ook de jaarlijksche betaling van den kleinen man al meer het karakter van een memoriepost hebben aangenomen. Intusschen, wat in de kwarteeuw gebeurde vóórdat De Klerk in 1777 ingreep, is met eene te dikke duisternis omhuld dan dat men omtrent dit punt zoowel als andere meer dan gissingen zou kunnen opperen.

De verandering, door hem tot stand gebracht, was eensdeels, zooals wij noteerden, deze, dat thans de „bergsche” pikol van overheidswege werd erkend als het gewicht waarin de kleine man zijne koffie leverde aan den Regent, die dus bij zijne levering aan de Compagnie in kleinere pikol's een zeer belangrijk overwicht genoot, anderdeels de bepaling dat van de 6 Rd^s. per pikol er twee zouden worden ingehouden voor rente der schulden en pikolgeld van den Gecommitteerde; uit de resteerende vier Rd^s. moesten dus behalve de betaling van den kleinen man ook alle onkosten van transport enz. worden goedgeemaakt. Nu werd echter bij deze regeling geen scherp onderscheid gemaakt tusschen „bergsche” en Compagnies-pikol's

(1) Vergelijk hierboven blz. 130*.

en daar, zooals hierboven bleek, de bergsche pikol's onderling weder ten zeerste verschilden, terwijl ook de Compagniespikol niet altijd juist de 146 pond woog waarop zij thans werd vastgesteld, begon in de koffierekeningen eene verwarrende onzekerheid te heerschen die, hetzij gewild of ongewild, het raadplegen der oude bescheiden tot eene halsbrekende onderneming maakt (1).

En dan blijkt nog uit de zeer uiteenloopende aanduidingen, welke in officieele stukken van latere jaren omtrent het bedrag van het aandeel des planters kunnen worden gevonden, ten duidelijkste, dat in de praktijk aan het voor hem bepaalde tantum de hand niet werd gehouden, hetgeen trouwens uit de onzekerheid van het pikolgewicht wel volgen moest. Zooveel staat vast, dat van de 6 Rd^s. welke de Compagnie betaalde per pikol, geleverd in hare pakhuizen, voor den eigenlijken producent voortaan slechts een gedeelte was bestemd, dat, in elk regentschap verschillend, nooit 3 Rd^s. netto bedroeg en dikwijls beneden de 2½ bleef, terwijl de rest wegging aan den Gecommitteerde en den Regent. Aangezien deze laatste echter behalve voor rente en aflossing zijner schulden ook voor alle onkosten moest zorgen, welke uit de dwangcultuur der koffie voortvloeiden, voelde hij eene natuurlijke neiging om het aandeel der bevolking zooveel mogelijk te besnoeien. Het beginsel dat de kleine man met al het zijne den Regent toebehoorde, gaf hem in eigen oogen hiertoe het volste recht. Zelfs kan in twijfel worden getrokken of reeds in de eerste tijden der koffiecultuur, de periode der jeugdige gulheid, de bevolking wel een billijk aandeel, ja, of zij wel iets het minste ontving van de ruime betaling, welke hare Regenten verrijkte. Op deze laatsten was het, dat de koffiecultuur destijds en later steunde. Had niet de staatkunde der Compagnie meegebracht, zich zooveel doenlijk achter de inlandsche Hoofden verscholen te houden, dan had reeds de zwerfzucht der bevolking en de moeie-

(1) Om aan te toonen tot welke vergissingen de onnauwkeurige onderscheiding der verschillende pikol's kan leiden, nemen wij dit eenvoudigde voorbeeld.

Stel dat in 's Comps. pakhuizen is ontvangen 100.000 pond koffie. Gemakshalve aan geene pakhuisovertichten denkend en rekenend met pikol's van 125 pond, bedraagt dit dus 800 pikol, waarvoor betaald is 4800 Rd^s. Wordt daarvan 2 Rd^s. per pikol, zooals gezegd, ingehouden, dan onderstelt men allicht, dat voor de bevolking moet overblijven 3200 Rd^s. Inderdaad echter is de bevolking betaald naar

bergsche pikol's, die wij weder gemakshalve op een uniform gewicht van 200 pond berekenen; geleverd zijn dus 500 van die pikol's, waarvoor de bevolking 4 Rd^s. ontvangt, dus totaal 2000 Rd^s. De 1200 Rd^s. welke zij niet ontvangt, vertegenwoordigen de overvichten van den Regent, waaruit de onkosten van transport enz. worden goedgemaakt. In stede dus dat, zooals men misschien zou onderstellen, de 6 Rd^s. per pikol van 125 pond aan de bevolking zijn gekomen, of na aftrek der korting 4 Rd^s., bedraagt haar aandeel slechts 2½ Rd. per kleine pikol.

lijkheid om haar tot een arbeid te bewegen die geene dadelijke voordeelen kon afwerpen, het onvermijdelijk gemaakt, zich van de medewerking der Regenten te verzekeren, dat is, dezen een ruim aandeel in de winsten toe te leggen. Als men hen nu in Van Imhoff's tijd over de beperkte acceptatie van het product hoort klagen, dan volgt daaruit, dat de bezwaren der cultuur bij de Hoofden minder wogen dan de profijten, die ondanks de prijsverlaging van Mattheus de Haan hun nog altijd toestroomden.

Naarmate vervolgens de nood der Regenten klom, moest de betaling welke voor de bevolking overbleef, achteruitgaan: het was bekend dat kort vóór De Klerk's hervormingsmaatregelen de kleine man geen stuiver uitbetaald kreeg, omdat de gansche koffiebetalings in Van Riemsdijk's zakken verdween voor rente en aflossing van voorschotten (1). Sedert echter, zooals daareven is gebleken, van Regeeringswege was vastgesteld hoeveel de planter zou ontvangen, werd niet alleen door onpartijdige deskundigen erkend dat die betaling in geene billijke verhouding stond tot den besteden arbeid, maar het bleef bij voortdurende de kwestie, of de kleine man wel iets ter wereld ontving.

Het is waar, Nederburgh, die zich eens hoofdschuddend dezelfde netelige vraag stelde zonder tot eene betere oplossing te kunnen geraken dan dat uit de levering van koffie per se volgde dat de planter zijn loon ontving (zonder dat zou hij immers niet willen werken), liet zich in zijn strijd tegen de partij van koloniale hervorming tot de openlijke bewering verleiden: „De Javaan bereidt blijmoedig zijne produkten tegens eene betaling, naar de gesteldheid des lands volkomen voldoende en waarmede hij dierhalven vergenoegd is”, aldus den weg banend voor het optimisme van Daendels en Van den Bosch — maar niet alleen dat dezelfde conservatieve bestuursman in een destijds niet wereldkundig gemaakt geschrift diezelfde betaling „waarlijk zeer sober” noemt, „jaa dikwijls niet toereikende om de transportkosten goed te maaken”, een bezadigd voorstander van hervormingen als Gijsbert Karel van Hogendorp verzekert dat naar de publicke opinie de kleine man niets hoegenaamd ontving. De waarheid (misschien lag zij in het midden) is nooit aan den dag gekomen, een opzettelijk onderzoek is niet ingesteld, en bij de vrees der bevolking om iets ten nadeele harer Hoofden los te laten aan de eene, hare weinige aanraking met de Nederlandsche ambtenaren, die trouwens zelden Soendaasch verstonden, aan de andere zijde, is het duister waarin dit

(1) Zie Bijlage 37.

en andere punten zijn gehuld, niet onverklaarbaar. Men spreke echter niet te spoedig een anathema uit over deze Compagniestoestanden. Ook in het Engelsche Benkoelen ging het niet beter, zelfs toen de luidruchtige criticus onzer Compagnie daar te roer stond. Zij het een gevoel van billijkheid, zij het welbegrepen eigenbelang, de Indische Regeering toonde herhaaldelijk dat het haar niet mangelde aan besef van de wenschelijkheid dat de planter zijn loon zou ontvangen. Zelfs een Mattheus de Haan streefde daarnaar (1), doch de aangewende middelen waren altijd zeer onvoldoende, ook toen men de Opzieners met de uitvoering belastte. En dat kon niet anders, omdat bijzondere belangen werden ontzien, welke de exploitatie der Regenten beoogden, die altijd moest uitloopen op exploitatie der bevolking. Strafte men, zooals wel gebeurde, de Hoofden die zich het koffiegeld toeëigenden dat zij noodig hadden, dit was het bestrijden van een symptoom, zonder de kwaal aan te tasten. De meest praktische maatregel, de oprichting van hulppakhuizen waar de bevolking hare koffie tegen dadelijke betaling kon leveren (2), kreeg eerst in 1806 een begin van uitvoering.

Over het algemeen waren de wezenlijke voordeelen der Regenten, de eerste jaren der koffiecultuur uitgenomen, niet zoo groot als men wel recht zou hebben te onderstellen. Bij de hooge koffieprijzen van Zwaardecroon behoefden zij desnoods slechts een deel der betaling voor zich te houden om gröote winsten te maken. Toen echter tijdens diens opvolger niet alleen de zware prijsvermindering plaats had doch ook in verband daarmee de productie aanmerkelijk daalde, zullen de Regenten wel hun best hebben gedaan om zich ten koste van den planter schadeloos te stellen. Dit kon op tweeërlei wijze: door het gewicht op te jagen en door de betaling te bekrimpen. Het eerste veroorzaakte de groote overwichten, dat is, het verschil tusschen de „bergsche” pikol waarin de Regent zijne koffie ontving en de Compagnies-pikol, waarin hij die leverde. Of nu dit verschil vóór 1777 aan den Regent kwam dan wel aan den Gecommitteerde, is, zooals wij hierboven aanstipten (3), eene open vraag; sedert dat jaar was het 't belangrijkste voordeel dat eerstgenoemde uit de cultuur trok.

Immers, wat zijne tweede categorie van profijten betrof, de twee rijksdaalders netto die hij volgens Mossel inhield van de zes welke de Compag-

(1) Zie hierboven blz. 163*.

(2) Zie hierboven blz. 141* en 164*.

(3) Zie blz. 177*.

nie betaalde, eene regeling daaromtrent bestond niet; de Gecommitteerde droeg zorg dat daarvan een pikolgeld voor hemzelve afviel, beschouwde in het algemeen de wijze bedoelingen van Mattheus de Haan, om de Regenten niet te doen „uijtspatten en seer gevaarlijk werden” door overmaat van rijkdom, als zijn richtsnoer en vond het met hem „gants niet raadsaam” dat zij al dat geld zouden oppotten. Toen echter in 1777 aan den G.-G. De Klerk was gebleken dat het een goed herder paste zijne schapen te scheren, niet het vel hun over de ooren te halen, werd weliswaar bepaald dat de overwichten voor de Regenten zouden zijn, maar niet, welk deel zij van de betaling zouden genieten; zelfs werd niet vastgesteld of van de twee rijksdaalders welke van de zes per pikol werden ingehouden, iets te hunnen bate zou komen, wanneer, zooals toch de bedoeling was, hunne schulden verminderten en eindelijk gedelgd zouden zijn. Blijkbaar was het plan, om aan de Regenten, die onder het oog der Opzieners belast bleven met de betaling van den kleinen man, de bedragen toe te zenden die voor dezen laatste werden gefixeerd (dat is, zooals wij zagen, geen drie rijksdaalders van de zes), terwijl de administratie van al de overige penningen in handen van den Gecommitteerde zou blijven, die daaruit alles betaalde wat hem noodig voorkwam, en het restant aan de Regenten overhandigde bij de jaarlijksche afrekening. De aard en het bedrag van verschillende posten op de rekeningen der Regenten, welke voortaan onder contrôle van de Commissie Craan-Radermacher zouden staan, werden echter spoedig weer aan de beoordeeling van den Gecommitteerde overgelaten. Vandaar dat het voor de Regenten resterende saldo per pikol hoogst onzeker was. Zij konden zich echter voor de willekeur, waarmee hunne geldelijke belangen te Batavia werden behandeld, schadeloos stellen door aan de bevolking het hare te onthouden. Wat die willekeur beduidt volgt hieruit, dat terwijl in 1794 door de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg bij een oogst van ruim 38.000 pikol was gewonnen 58.604 Rd^s., dezelfde Nicolaus Engelhard die deze gegevens aan den Commissaris-Generaal Nederburgh had verstrekt, becijferde dat zij op den oogst van 1799, bedragende ruim 21.000 pikols, maar 8.067 Rd^s. hadden verdiend in plaats van, naar verhouding, 32.000 (1), en dat wel doordien de vaste onkosten, welke moesten worden gevonden uit hunne koffiegelden, het gansche saldo verslonden dat uit de eerstgeleverde 20.000 pikol te hunnen faveure zou zijn gekomen.

(1) Zie Bijlage 41.

Waar zulke lasten drukten op Regenten die hunne schulden nagenoeg hadden afbetaald en dus niet jaarlijks hunne inkomsten zagen weggaan aan rentebetaling, Regenten bovendien wier landen voor het transport der koffie zeer gunstig waren gelegen (men vergelijke in beide opzichten hun collega van Soemedang (1)) daar is het duidelijk dat hunne rekening bezwaard werd met posten die er niet op hoorden. Deze vaste posten echter waren voor hen nog niet zoo erg als de boekhouding van den Gecommitteerde. Konden de eerste worden gedekt door eene grootere leverantie, wat baatte het aan de Regenten, steeds meer koffie af te brengen, wanneer al hunne voordeelen werden opgeslorpt door renten op voorschotten, door agioverlies bij wisseling van papier en van koper, door verevening van achterstanden, door goochelarijen in één woord waarvan hun hoofd duizelde? Hoe zouden bijvb. de twee Regenten die in 1799 nog ruim 8.000 Rd^s. hadden gewonnen op 21.000 pikol's, hebben kunnen doorgronden waarom zij op een oogst van 22.000 pikols, zooals in 1802, ongeveer 2000 Rd^s. niet wonnen maar verloren? Waar moest het heen wanneer deze verliezen trapsgewijze verslimmerden; wanneer, zooals in 1804, het nadeelig saldo van Tjiandjoer, 2½ stuiver per pikol, bijna geen naam mocht hebben naast de schade van andere regentschappen, die tot 22, 30, 36 ja 39 stuiver was gerezen? Niet alleen dat de Regenten toen nagenoeg geen penning in handen kregen, dat die van Tjiandjoer, om maar aan geld te komen, opium van den Gecommitteerde op crediet kocht om het à contant aan zijne onderzaten op te dringen, en buffels liet wegnemen om te Batavia te verkoopen, maar allen zagen zij binnen enkele jaren door toedoen van den Gecommitteerde Pieter Engelhard de schulden, waarvan gaandeweg driekwart was afgelost, weder met de snelheid eener lawine aanwassen, gereed hen te verpletteren, had niet Daendels het onheil afgewend door een titanisch ingrijpen—de royeering van alle pretenties op de Preanger-Regenten.

Minder geniaal dan Pieter Engelhard's boekhouding, minder dartzel dan de caprices waarin zijn vernuft zich vermeide, had intusschen ook het bezadigde en zelfbewuste optreden zijner voorgangers eigenaardige verdiensten, welke, zoo zij de Regenten niet verbijsterden, toch berekend waren om het prestige van het Nederlandsch gezag ongemeen te verhoogen.

Eerstens trok niet enkel de Gecommitteerde een behoorlijk pikolgeld, maar werden ook de salarissen en pikolgelden van de Opzieners, den Commandant te Buitenzorg, de pakhuismeesters en zelfs de drie tuiniers der

(1) Over diens schulden zie het volgende hoofdstuk.

landgoederen van Zijn HoogEdelheid beschouwd als onkosten, gemaakt om de opbrengst der koffietuinen te vermeerderen, de kwaliteit van het product te verbeteren en het transport te vergemakkelijken, zoodat de Compagnie als afneemster van koffie daarmede niets kon hebben uit te staan, maar alleen de leveranciers. Om zeker te zijn dat dezen hunne verplichtingen te dien opzichte zouden nakomen, was de Gecommitteerde in hoedanigheid van procuratiehouder der Regenten gewoon het bedrag dezer uitgaven op hunne rekening te korten en aan de betrokken personen te doen toekomen. Binnen haar eigenaardig kader beschouwd was, wij wezen er reeds op, de logica dezer handelwijze niet te miskennen. Hierop voortbouwend, kon de Gecommitteerde moeilijk anders doen dan de Regenten ook een jaargeld te doen toeleggen aan het kantoorpersoneel, welks vlugge pen de middelaarster was tusschen zijn helder brein, altijd zwanger van cultuurplannen, en de nijvere handen van den volgzaam en welgemoeden landman. Dat verder de notaris, wiens medewerking aan de verhouding tusschen beide partijen den stempel verleende van ernstig overleg en juist besef van wederzijdsche rechten en verplichtingen, een buitengewoon bewijs van erkentelijkheid ontving, wie zal het misprijzen? Ongetwijfeld was een Regent gaarne bereid, iets van zijn overvloed aan dezen nuttigen man af te staan. En kon hij anders dan ook de schrandere rekenaars der Generale Directie, altijd blijde wanneer de dag was aangebroken waarop hij zijne koffiegelden zou incasseeren, te doen zien hoe zeer hunne ongeveinsde belangstelling door hem werd gewaardeerd? Het is waar, 't een en ander kon soms vrij hoog klimmen; tweeduizend rijksdaalders alleen voor het kantoorpersoneel was geen peulschilletje. Wel kwam in 1780 de Regeering op den inval om den Gecommitteerde te verzoeken voortaan zelf zijn personeel te betalen; maar dat deze zich soms liever aan de traditie hield en met onverbiddelijke logica de Regenten om die betaling bleef aanspreken, kon nauwelijks euvel worden gedeut. Ook wanneer hij op hunne rekening gefingeerde posten plaatste — eenig spel der verbeelding kon niet anders dan met ingenomenheid worden begroet, waar de betrekking tusschen den Landcommissaris en de Regenten, hoe innig ook, bijwijlen gevaar liep in een toon van koele stijfheid te vervallen, die een betreurenswaardig maar haast onvermijdelijk gevolg moest worden geacht van de vele dorre details, waardoor hunne correspondentie min of meer werd ontsierd. Wat bijvoorbeeld kon minder tot bevordering van wederzijdsche goede gevoelens strekken dan eene briefwisseling over den prijs van koffiezakken? Het was, dunkt

ons, eene kieschheid van den Gecommitteerde wanneer hij deze onguire voorwerpen zoo weinig mogelijk onder de aandacht van zijne hooggeboren vrienden in de Bovenlanden bracht, te meer, omdat die toch op hunne rekening te vinden zouden zijn, althans op de rekeningen van Tjiandjoer en Buitenzorg. De Commandant alhier was zoo goed, deze twee regentschappen aan zakken te helpen; de zuinigheid waarmee hij die onmisbare omhulsels herhaalde malen achtereen wist te gebruiken, was voor de spilzieke Hoofden eene goede les, die des te beter aankwam doordat hij telkenmale nieuwe zakken op hun debet plaatste. Verdiende hij daaraan, zooals hij toegaf, een 6 à 7.000 Rd^s. per jaar, dit was de billijke belooning zijner naarstigheid en zorg. Onaanzienlijk als die voorwerpen mochten wezen, zij hadden iets van een Fortunatus-buidel. Of de Gecommitteerde ook eene hand in dien buidel heeft gehad, waarschijnlijk is het wel, zeker is het niet.

Bekostigde 's Compagnies leverancier de emballage, hij bekostigde natuurlijk ook het transport tot de plaats van ontvangst; de Bataviasche koffie, zegt de Regeering, werd haar geleverd „vrij in de pakhuisen en tot op de schaal”. Eerst nadat de bezittingen der Compagnie aan den Staat waren overgegaan, begonnen enkele bewindslieden, in overeenstemming met de veranderende zienswijze ten opzichte van dwangcultures (1) tot het inzicht te geraken dat niets op de koffiebetalng behoorde gekort te worden; men ziet zelfs de Indische Regeering zich toen geldelijke opofferingen voor het koffietransport en eene tegemoetkoming in de kosten van pakhuisbouw getroosten. Theoretisch mocht dit te verdedigen zijn of niet, een eisch der praktijk was het zeker, want het transport was voor den leverancier bepaald ruïneus. Ver namen wij niet (2), hoe reeds Mattheus de Haan de Jacatrasche Regenten hoorde klagen dat van hunne koffiebetalng meer dan de helft daaraan weging? Hoeveel kon er dan overschieten voor de Hoofden of bevolking bijvoorbeeld van Timbanganten of Galonggang?

Intusschen, al of niet drukkend, de Compagnie bemoeide zich met die transportkosten eerst in 1778, toen een tarief werd vastgesteld voor den afvoer der Tjiandjoer'sche en Buitenzorgsche koffie, namelijk van het zoogenaamde afscheppakhuis te Buitenzorg, waar de omweging van bergsche in kleine pikol's plaats had, tot aan dat te Batavia. Dit werd dus (3) gekort op het saldo der rekening dat ten faveure van de Regenten kwam, maar aan-

(1) Zie hierboven blz. 144*.

(2) Vergelijk hierboven blz. 124*.

(3) Zie hierboven blz. 183*.

gezien (1) het juist de Regent van Buitenzorg was die de karren verschaft, maakte dit voor hem weinig verschil; voor dien van Tjiandjoer denkelijk evenmin, omdat hun beider koffierekeningen geamalgameerd werden tot een onoplosbaar geheel. Door achtereenvolgende verhoogingen van het vrachtlon kon, zooals wij elders (2) noteerden, voor dit traject later eene klasse van vrijwillige karrevoerders en kleine transportaannemers ontstaan; de Regent, die, naar het schijnt, deze menschen door middel van voorschotten engageerde, moest soms van het zijne op de betaling toeleggen. Hoe het te dien aanzien met de andere regentschappen stond, is moeilijk te zeggen. Wel kennen wij de bedragen, welke op de koffiebetalng werden gekort voor het vervoer uit de afscheeppakhuisen, maar vast te stellen of die veel te hoog waren, is ons niet gelukt. Het is echter niet bepaald ondenkbaar (3) dat bijvb. de Postcommandant te Tandjoengpoera, wanneer hij zich met het transport inliet, zich behoorlijk voor die moeite deed beloonen.

Was dus het transport uit het afscheeppakhuis dikwijls een schade-post voor den Regent, hij verhaalde dien op den kleinen man door zelf als aannemer op te treden van het koffietransport uit zijne hoofdnegorij naar dat pakhuis.

Dit was eene zaak waarmee de Compagnie zich niet bemoeide. Nederburgh vond het zelfs heel goed dat de oostelijke Regenten van de vier rijksdaalders die de planter zou krijgen er $1\frac{1}{4}$ à $1\frac{3}{4}$ inhielden voor het vervoer over dat traject. Toen er hulppakhuisen in de tjoetak's verzezen, werd evenzoo, met goedvinden der Regeering, aan de bevolking een deel harer betaling gekort, wanneer zij haar product daar afleverde. Het blijft daarbij nog altijd de vraag of de Regent, wanneer hij deze korting toepaste, ook inderdaad voor het transport zorgde. In 1806 werd de korting, welke de drie oostelijke Regenten voor het transport inhielden, verlaagd tot 1 Rd. per bergsche pikol. Om hun de hierdoor te lijden schade te vergoeden, verhoogde thans de Regeering de betaling der vandaar geleverde koffie met 22 stuiver; zij droeg dus nu in zekere mate bij tot de onkosten van het transport, een bewijs dat de oude theorieën omtrent de dwanglevering als eene zuivere handelsoperatie begonnen te wankelen.

Vroeger immers had men aan dat systeem zóó vastgehouden, dat men de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg zelfs de jaarlijksche reparaties

(1) Zie blz. 169*.

(2) Zie hierboven blz. 169*.

(3) Zie Hoofdstuk XIX.

aan de wegen en bruggen bij de stad Batavia liet bekostigen, welke een gevolg waren van de verwoestingen, aangericht door de plumpe karbouwen en onbeholpen pedati's die hunne koffie afbrachten. Eerst in 1802 werd die betaling afgeschaft.

Nog eene andere korting, welke de Regenten zich althans in de laatste jaren der 18^e eeuw moesten laten gevallen, was die ten bate der Hoofden en van het pakhuispersoneel. Het laat zich wel denken dat de verschillende Hoofden, die tusschen den planter en den Regent stonden, van oudsher eenig voordeel uit de koffiebepaling trokken, maar men verneemt niets zekers daaromtrent. Of eene bepaling die Van Imhoff daarop maakte, werd nageleefd, blijkt niet, en wanneer men in Nederburgh's tijd den Gecommitteerde van de koffiegelden der Regenten ettelijke stuivers per pikol ziet inhouden ten profijte van de Tjoetakshoofden, de Koffiegecommitteerden en het verdere personeel, dan bespeurt men uit de zeer varieerende opgaven dat ook te dezen aanzien veel van het bon plaisir van dien ambtenaar afhing. Bovendien was het bedrag, dat het Tjoetakshoofd, de Tjamat, het Dorpshoofd enz. ontvingen, in elk regentschap weer verschillend; in sommige streken werd het nooit uitbetaald; ook hield de Regent het wel in van de betaling der bevolking, in één woord er heerschte eene verwarring die tot booze vermoedens aanleiding geeft. Zoo werden ook voor het onderhoud van de afscheppakhuizen en die te Kamponggoenoeng (1) willekeurig vastgestelde bedragen ingehouden, hetzij ten bezware der Regenten, hetzij van den kleinen man; insgelijks paraiscerden de koeli's, mandoer's en schrijvers in die pakhuizen op de rekening, zonder dat de Regeering ooit eene bepaling dienaangaande had vastgesteld.

In het algemeen had zij zich veel te weinig bemoeid met de wijze waarop de koffie werd betaald.

Vanouds was het de gewoonte (2), de producten te betalen ter plaatse van hunne levering aan de Compagnie. Vandaar dat in verband met het gebruik der Regeering om zich bij alle bemoeiingen met den Inlander zooveel mogelijk van den Gecommitteerde te bedienen als tusschenpersoon, deze laatste reeds in het begin der 18^e eeuw belast was met de uitbetaling der producten uit de Bataviasche Regentschappen. Dit is altijd zoo gebleven

Daar nu van den beginne af de Regenten, niet de bevolking, als leveranciers waren beschouwd en de betaling hadden ontvangen, behoefde

(1) Zie blz. 168*.

(2) Zie blz. 90*.

de Gecommitteerde alleen met hen af te rekenen, wanneer zij tegen nieuwjaar te Batavia verschenen. Hij betaalde hun dus alles uit waarop zij dan aanspraak hadden, na aftrek van hetgeen hun was voorgesloten of op een of andere wijze kon worden ontfutseld; de zorg voor de betaling van de ondergeschikte Hoofden en den planter liet hij aan hen over.

Toen echter in 1778 werd bepaald dat de bevolking voor hare koffie terstond betaald zou worden nadat zij die in bergsche pikol's aan den Regent had ingeleverd, werd het noodig te zorgen dat deze steeds contanten in kas had. Of daaraan de hand werd gehouden, is twijfelachtig; alleen naar Buitenzorg, waar trouwens de meeste koffie werd ontvangen, bespeurt men voortaan geregelde geldzendingen, echter niet aan den Regent doch aan den Postcommandant, die dus de tusschenpersoon werd tusschen den Gecommitteerde ter eene, de bevolking ter andere zijde. Elders schijnt, doordat de getroffen regelingen verre van duidelijk waren, de betaling te zijn geschied gedeeltelijk bij wijze van voorschot, gedeeltelijk eerst na afloop der gansche jaarlijksche levering. Daarbij bleven de Regenten de tusschenpersonen, terwijl de Opzieners bij De Klerk's regeling belast werden met het toezicht op de richtige administratie der aan deze inlandsche Hoofden toegezonden koffiegelden en de prompte uitbetaling aan den kleinen man. Het was de plicht van den Opziener om bij die uitbetaling present te zijn, eene aanmatiging echter, wanneer hij persoonlijk daarin voorzag; hij fungeerde dus als dwarskijker, niets meer en niets minder. Aangezien nu de rol van dwarskijker nergens ter wereld gewild is, geschiedde het dat de Koffiesergeants toelieten dat de Regent de betaling niet ter hoofdnegorij aan den planter deed ter hand stellen, doch aan de daar woonachtige (1) Tjoctakshoofden, die dan aannamen eene hoeveelheid koffie te leveren overeenkomstig het verstrekte modalgeld of voorschot. Het gevolg was, dat de contrôle der Opzieners eensdeels door het ontbreken van pertinente voorschriften, anderdeels door de weinige medewerking van den Gecommitteerde, als vrijwel waardeloos dient te worden beschouwd. In 1805 moest worden vastgesteld dat in Krawang de kleine man dadelijk bij de levering zijner koffie ter hoofdnegorij zou worden betaald onder onmiddellijk toezicht van den Regent en den Opziener, met uitsluiting van de mindere Hoofden. De bemoeiing van den Regent, welke, zooals wij zagen, te Buitenzorg niet meer bestond, werd thans ook in de andere regentschappen afgeschafft door de bepaling dat de te Karangsamboeng en Tjikao

(1) Vergelijk Hoofdstuk XXI.

geleverde koffie aldaar zou worden betaald door afzonderlijke Europeesche pakhuismeesters. De Opzieners echter zorgden voor de betaling aan de hulppakhuizen (1), die destijds hier en daar verrezen.

Eerst kort vóór Daendels' komst bespeurt men derhalve (en wij beschouwen dit weder als een der goede gevolgen van den geest van hervorming, die sedert de omwenteling van '95 uit patria overwoei) pogingen om eenige betere orde in de financieele administratie der koffiecultuur te brengen. Vroeger had die geheel gedreven op den Gecommitteerde. Aan contrôle op dezen ambtenaar was nooit ernstig gedacht. Een ambtseed bestond niet voor hem; een jaarlijksche ced van trouwe behandeling der hem uitbetaalde Compagniespenningen werd niet gevorderd. Onder de maatregelen, die tijdens De Klerk genomen werden tot besnoeiing der Commissariaatsmisbruiken, had behoord (2) de instelling van een zeker toezicht op de rekening met de Regenten, uitgeoefend door de Commissie Craan-Radermacher. Toen echter die Commissie na enkele jaren van het tooneel was verdwenen, verslakte de contrôle. Geen wonder: het toezicht op rekenplichtige ambtenaren, dat bij de Compagnie altijd slordig was geweest, had met de vermeerdering van getolereerde misbruiken dikwijls het karakter van eene schijnvertooning aangenomen, waarvan niemand de dupe was. In patria was het trouwens soms niet veel beter daarmee gesteld. Zien wij dus in Nederburgh's tijd den Gecommitteerde de quitanties, door de Regenten hem aangeboden voor ontvangen koffiegelden, overleggen aan den Directeur-Generaal, en bespeuren wij dat zijne jaarrekening met de Regenten destijds geverifieerd werd door eene Commissie ad hoc, bestaande uit een paar ambtenaren, dan wil dit nog niet veel zeggen.

Het was eerst in 1800, toen Nic. Engelhard een in zijne soort uitmuntend jaarrapport had ingediend van zijne gestie als Waarnemend Gecommitteerde (hij was ingevallen voor den voortvluchtigen patriot Wegener, en daar hij promotie moest maken, wilde hij toonen wat hij kon), dat besloten werd zijn verslag met de daaraan toegevoegde bijlagen, rekeningen e.d. voortaan als model te doen strekken, en den Visitateur-Generaal met het oppertoezicht op de uit die stukken blijkende financieele administratie te belasten. Engelhard's opvolger, zijn neef Pieter Engelhard, wist echter weldra te bewerken dat de periodiek benoemde controleerende Commissie de Regenten niet te

(1) Vergelijk blz. 182*.

(2) Zie Hoofdstuk XI.

zien kreeg, of dat de jaarrekening werd afgelegd te Tjiandjoer, waardoor deze laatsten, zoo zij de Commissie al ontmoetten, geene reclames tot andere ambtenaren konden richten. Het doel, zijne financieele operaties met het oude waas van geheimzinnigheid te omsluiëren, werd door hem volkomen bereikt. Immers toen zijn twist met zijn Adjunct Van Lawick van Pabst tot een onderzoek naar zijne gedragingen leidde, bleek alras dat de contrôle van de zijde des Visitateurs-Generaal en der Commissie niets hoegenaamd had betekend, dat de grofste onjuistheden van boeking, die altijd ten nadeele der Regenten uitliepen, ongemerkt waren doorgeslipt en dat de contrôle feitelijk alleen had gediend om den Gecommitteerde telken jare te dekken. Zij werd toen eenigermate verbeterd, maar kon onmogelijk vrij blijven van vreemde invloeden, zoolang er geene onafhankelijke Rekenkamer bestond. Erkend moet echter bij dit alles, dat de contrôle ongemeen bemoeielijk werd niet alleen door de met sinistere bedoeling uitgedachte verschillen van pikolgewichten en onkostentarieven, maar vooral ook ten gevolge van de nadeelige veranderingen welke het Indische muntwezen in de laatste decennien der 18^e eeuw had ondergaan.

Vroeger was, wat de muntsoort aangaat, de koffierekening, ofschoon naar moderne begrippen zonderling gecompliceerd, eenvoudig genoeg geweest; eenvoudig namelijk voor iemand van toen, die aan zulk gecijfer alle dagen deed. Voor ons is het wat anders.

De koffie werd namelijk in den regel betaald in ducatonen van 78, in Spaansche matten of piasters van 64 stuivers en in payment, d.i. klein zilver, schellingen vooral en dubbeltjes. De rijksdaalder van 48 stuivers, waarin de rekening werd opgemaakt, was niet in omloop.

Herinnert men zich nu, dat er verschillende soorten van ducatonen leerden, van ongelijke waarde, dat de Spaansche mat aan sterke koersverandering onderhevig was, dat er veel valsch en gesnoeid geld van hand tot hand ging, dat de Regeering nu en dan willekeurig in de waardebepaling der muntspecien ingreep, dan kan men zich eenigermate eene voorstelling vormen, op welke verbijsterende manier de Gecommitteerde over den Inlander desverkiezend tegenover de Regenten kon jongleeren met hetgeen hun voor de geleverde koffie zou worden uitbetaald. Dit echter was het ergste niet. De staat der kopermunt had tot nog heel wat meer verwarring kunnen leiden.

De Compagnie was omstreeks 1730 duiten in omloop gaan brengen en

had daarmede de Preangerbevolking ongetwijfeld zeer geriefd; de ellendige tinnen pitjes verdwenen langzamerhand. Toen evenwel de oorlog met Engeland in 1780 was uitgebarsten en de duitenaanvoer uit patria ophield, begon zich alras zulk een gebrek aan deze muntsoort te openbaren, dat de Regeering in overweging nam of niet het Japansche koper, dat in staafjes, wat grooter dan eene pijp lak, aangevoerd werd, als noodmunt kon worden gebezigd. Hiertoe kwam het echter eerst in den volgenden Engelschen oorlog: in 1796 zag men de koperen staven, in stukken gekapt en gestempeld, onder de gracieuse benaming van „bonken” in het dagelijksch verkeer hare intrede doen, echter niet ter vervanging van de duiten maar van stuivers en dubbeltsjes. Voor de bevolking was dit laatste bij den inkoop van hare kleine benodigdheden in hooge mate hinderlijk; de Regeering evenwel spaarde de zeer belangrijke onkosten van kopermunting uit en maakte eene zoete winst. Nadat echter eenige jaren later andere bonken in omloop waren gebracht tegen eene hoogere nominale waarde, begon zich groote verwarring te openbaren, die tot schaamtelooze vervalsching zou stijgen sedert Daendels aan alle bonken een gedwongen koers had gegeven.

De Preangerbevolking zou ten zeerste onder deze willekeurigheden met de kopermunt geleden hebben, wanneer zij de bonken maar had willen aannemen en er Chineezen in het binnenland waren geweest om daarmee hun voordeel te doen. Tot de acceptatie was zij echter uit afkeer van nieuwigheden haast niet te krijgen. Verder dan Tjiandjoer drongen die onhebbelijke brokken zelden door, hoeveel ongerief het gebrek aan kopergeld ook veroorzaakte; werd te Tjikao de koffie met bonken betaald, dan kocht de Inlander daarvoor maar dadelijk zout om er af te zijn en gebruikte dit laatste dan als ruilmiddel naast de ducats en piasters. De schommelingen, welke de onderlinge waardeverhouding van zilvergeld en koper onderging, de fluctuaties waaraan het payment bij wisseling tegen grof geld dikwijls onderhevig was, zullen voor den individueelen Preangerman bij het ontbreken van eigenlijk handelsverkeer en de onbeduidendheid van die behoeften waarin de arbeid van zijn gezin niet voorzien kon, wel niet overmatig hinderlijk zijn geweest, al was de koffielevering voor hem ook het middel om aan contanten te komen. Maar aan de Regenten kon het gansch niet onverschillig zijn, in welke munt de tonnen gouds werden betaald waarover hunne koffierekening liep. Het werd zelfs eene levenskwestie, naarmate hun meer gedeprecieerd koper en vooral papier in handen werd geduwd.

Wat in 1738 had plaatsgegrepen (1), de betaling van een deel van den koffieoogst in rentende schuldbrieven, bleef een op zichzelf staande noodmaatregel. Nadat echter het door de Bank van Leening in omloop gebrachte papier het Bataviasche publiek reeds geruimen tijd aan dit gemakkelijke ruilmiddel had gewend, besloot de Regeering in de benarde omstandigheden van 1782 ook zelve papier uit te geven. Sedert werd herhaaldelijk nieuw papieren geld in de wandeling gebracht, tot lapjes van één rijksdaalder toe, en vielen de bepalingen weg waardoor de circulatie was belemmerd. Bijna gelijktijdig met de uitgifte was echter de namaak en vervalsching begonnen, waartoe de naieve kunsteloosheid van het Bataviasche papiergeld als vanzelf uitnoodigde. Vooral degenen die op kwaden voet stonden met de moeder aller wetenschap, de rampzalige analphabeten, werden daarvan het natuurlijk slachtoffer. Vandaar dat de Inlander in zijn angst voor dit nieuwerwetsche geld gestijfd werd, dat het in de Ommelanden uiterst langzaam zijn weg vond en boven Buitenzorg niet gezien werd. Ook de Regenten hadden alle reden om voor het papieren betaalmiddel bang te worden, toen het bijna terstond na de uitgifte eene daling onderging en aan schommelingen onderhevig werd, waarvan zij niet veel anders begrepen dan dat het nooit in de richting van hun batig saldo schommelde.

Maar wat beduidde een verlies van 10 à 20%, dat in de eerste, goede, soliede jaren op het papier kon worden geleden, bij de 40% waartoe het agio op zilver terstond rees, nadat in Indië bekend was geworden hoe in 1802 (2) door het Opperbestuur een groot deel der producten was verhandeld, welker verkoop te Batavia tot dusverre contanten had doen aanbrengen en het crediet van 't papier had staande gehouden? Toen dat agio gestadig bleef rijzen, tot het bij Daendels' komst ruim 100% bedroeg en de papieren rijksdaalder van 48 stuiver nog maar 20 stuiver deed? Toen was het, als gezegd, voor de Regenten eene levenskwestie, of zij als voorheen in zilver zouden worden betaald dan wel in dit zoozeer gedeprecieerde papier.

In de eerste jaren na de creatie van dit ruilmiddel was de Regeering voortgegaan met de oude wijze van betaling harer koffie. Was er geen zilver genoeg bij de hand om, zooals wij beneden zullen zien, voorschotten aan de Regenten te verstrekken, dan deed zij het door den Gecommitteerde bij particulieren negotieeren en nam het verlies voor hare rekening.

(1) Zie blz. 128*.

(2) Zie blz. 138*.

Priangan.

* 13.

Eerst in 1789, toen de koffieoogst, dank zij den ijver van den Gecommitteerde Rolff, eene opmerkelijke toeneming begon te vertoonen, schijnt die voor een derde gedeelte in papier te zijn betaald, wat niet onbillijk kon heeten, daar ook de ambtenaren slechts een gering gedeelte van hun traktement in contante penningen ontvingen en de rest in papier. Er werd echter gemeten met verschillende maat; in sommige gevallen, zooals wat de suiker der Ommelanden betrof, vergoedde de Compagnie gedeeltelijk het verlies, geleden door de betaling in papier, terwijl in andere, zooals bij de betaling van het ambtelijk personeel, de schade bijna geheel ten nadeele der wederpartij liep.

Voorloopig hadden de Regenten geene reden tot klagen: tot in 1796 bleef de Compagnie het verlies, te lijden op de papierbetaling der koffie, te haren laste nemen. Eerst toen werd, om de voordeelen te vermeerderen, naar het schijnt besloten om de bedragen, vastgesteld voor de Tjoetakshoofden, het personeel in de pakhuizen, den planter en het transport, te doen betalen in contant, die voor den Gecommitteerde en de Opzieners in papier; wat er dan nog overschoot van de 6 Rd^s. per pikol, was voor den Regent en werd eveneens in papier voldaan. Daar in alle regentschappen de specificatie der koffiebetaling verschillend was, varieerde ook het bedrag der contante penningen per pikol; er werd voortaan echter meer papier uitbetaald dan het $\frac{1}{3}$ van vroeger, en het verlies daarop liep niet langer ten nadeele der Compagnie. De reeds te voren zoo verwarde rekening begon thans vrijwel een chaos te worden. Wanneer is vastgesteld dat van de 6 Rd^s. per pikol er $3\frac{1}{4}$ contant, $2\frac{3}{4}$ in papier zouden worden voldaan, blijkt nergens; alleen bespeurt men dat die manier van betaling op de oogsten van 1797 en later werd toegepast. In 1805 werd bij wijze van tegemoetkoming dit papierbedrag weder verlaagd tot 2 Rd^s. Terwijl dus de contanten niet meer voor elk regentschap werden gespecificeerd maar op het uniform bedrag van $3\frac{1}{4}$, later 4 Rd^s. bepaald, schoot er een saldo hiervan over voor de Regenten, ten gevolge van de levering hunner overwichten aan de Compagnie; de rekening echter werd zoo ingewikkeld, dat ook Daendels zich eene onjuiste voorstelling maakte van den aard der baten die de Regenten tot op zijn tijd uit de koffie trokken. Het is hierbij duidelijk dat het in 't belang dezer laatsten moest zijn, dat de onkosten op de levering zooveel mogelijk in papier werden berekend, opdat het het zilversaldo, hetwelk na de betaling van den kleinen man voor hen overbleef, des te grooter mocht zijn. Ongelukkig ontbrak wederom een voor-

schrift omtrent de wijze van betaling dezer onkosten door den Gecommitteerde (1), zoodat het aan hem stond of hij die in papier dan wel in contant wilde verrekenen. Eerst in 1806, ruim drie jaar nadat de kolossale daling van den papierkoers had plaatsgegrepen, werd eene desbetreffende bepaling gemaakt — en ook die werd niet nageleefd.

In trouwe, de Gecommitteerde zou zichzelf niet geweest zijn, had hij de gelegenheid niet benut om zijn voordeel te doen met den staat van het muntwezen. Iedereen deed dat immers, de suikermolenaars, die een percent of wat wonnen op de betaling van hun werkvolk in kleingeld in plaats van in kopstukken, de Commandant te Buitenzorg, die liefst zilver van Batavia ontving om in koper te betalen, en anderen. En wat kon verleidelijker zijn, dan een enkelen post in plaats van in papier, op de jaarrekening der Regenten te brengen in zilver? Bij de slordige contrôle welke op die rekening werd uitgeoefend, ging dat immers zoo gemakkelijk! En gaandeweg kon men dan wel een enkelen post meer op die profitabele wijze boeken; hoe hooger het agio steeg, hoe voordeliger het werd. Pieter Engelhard begreep dat heel wel. Na in zijne eerste jaarrekening eene bescheiden preuve te hebben genomen van de achteloosheid der controleerende Commissie en de meegaandheid van den Visitateur-Generaal, waagde hij het geleidelijk meer en steeds meer posten in zilver te noteeren, die te voren in papier waren betaald, zooals bijvoorbeeld zijn eigen pikolgeld, een halven rijksdaalder; alleen dit reeds moest op een oogst van 50.000 pikol, bij een agio op zilver van een percent of zestig, een fraai verschil te zijnen faveure uitwijzen, waar hij den kwart rijksdaalder, welke van zijn pikolgeld afging aan ambtgeld (2) voor de Compagnie, in papier kon voldoen. Op die wijze stelde hij zich voor den nood der tijden niet alleen schadeloos, maar maakte extra winst.

(1) Wij zullen dit punt door een voorbeeld toelichten, daarbij weder dezelfde ronde cijfers bezigend als hierboven pag. 180*.

Er is geleverd 100.000 pond koffie, d. i. 800 kleine pikol's. De Compagnie betaalt, stel 4 Rd's. zilver en 2 Rd's. papier per pikol, dus 3200 Rd's. zilver en 1600 Rd's. papier. De 100.000 pond zijn à 200 pond de bergsche pikol: 500 bergsche pikol's. De kleine man krijgt 4 Rd's. zilver per bergsche pikol dus 2000 Rd's. zilver; voor onkosten wordt betaald stel $1\frac{1}{4}$ Rd. zilver per kleine pikol, is 1000 Rd's. zilver. De Gecommitt. ontvangt $\frac{1}{2}$ Rd. papier per kleine pikol, dus 400 Rd's. papier. Betaald is dus 3000 Rd's. zilver en 400 papier, zoodat voor den Regent resteert

200 Rd's. zilver en 1200 Rd's. papier.

Wanneer men zich in deze vereenvoudigde becijfering de groote, voor elk regentschap verschillende varieteit van pikolgewichten (bergsche en kleine), de onkosten, de voorschotten, de rente daarop, de schulden en renten op schulden, het agio denkt benevens de diverse posten waarmee de rekening nog bovendien bezwaard kon worden, dan krijgt men een idee van eene afrekening uit den goeden tijd, d.w.z. toen de extra-verwarring nog niet was geschapen waarmee Pieter Engelhard zijne triomfen behaalde.

(2) Zie daarover Hoofdstuk XVIII.

Daarenboven, al was hij zoo goed den Regenten papier in rekening te brengen wanneer in papier was betaald, wie bond hem aan eene correcte noteering van het agio, dat elken dag aan sterke schommelingen onderhevig en onder particulieren veel hooger was dan het officieele der Compagnie? Trouwens, waar de gros bonnets der regeeringskringen, zich van Chineezen als tusschenpersonen bedienend, als agioteurs optraden, waar getolereerd werd dat ambtenaren stille winsten maakten door aan de Compagnie zelve een te hoog agio in rekening te brengen, daar was het bijna niet kwalijk te nemen dat de rekening van den Gecommitteerde gewilde fouten van die soort ver-
toonde ten nadeele der Regenten. Maar met dat al—men schrikt toch van het cijfer van 137.143 Rijksdaalders, waartoe in vijf jaren tijd de reeks van diergelijke vergissingen klom, waarmede Pieter Engelhard de Preanger-regenten benadeelde, en die nimmer door hem zijn verantwoord of vergoed.

Liefst zouden wij dan ook maar, na al zooveel van 's lezers geduld te hebben gevergd, onder dat eindcijfer mismoeedig eene streep zetten om onze bespreking der wijze waarop de Compagnie hare koffie betaalde af te sluiten. Maar eilacie! het einde is nog niet dáár; ons wacht de behandeling der voorschottengeschiedenis, eene historie zoo „warrigh”, om met Hooft te spreken, van schelmerij, dat de knapste tijdgenooten er den kop bij verloren en dat ons, verbasterd naneef en zwak ter penne als wij zijn, daarenboven met intricate financie zaken minder dan matig vertrouwd, weinig rest dan die klachte vol weedom en ingehouden tranen:

Traurig Loos der Epigonen,
Müssen sitzen, müssen schwitzen,
Hin und her die Fäden zerren
Eines wüst verschlungnen Knäuels.

In den beginne was het met 't verstrekken van voorschotten op den aanstaanden koffieoogst (bij de bespreking der regentenschulden (1) komen wij op deze gewoonte wat uitvoeriger terug) heel natuurlijk toegegaan.

Wij weten (2) dat vanouds de Regenten hunne betaling erlangden aan 't einde van het jaar. De neiging echter van den Inlander om zich zoo spoedig mogelijk van contanten te ontdoen, maakte dat zij dikwijls niet veel rijker naar hunne bergen terugkeerden dan zij daarvan waren afgedaald. In den loop van het volgende jaar kwam het hun dus zeer gelegen, iets op de hand

(1) In het volgende hoofdstuk.

(2) Zie hierboven blz. 189*.

te ontvangen voor den komenden oogst. De kleine man, gesteld dat hij voor zijne koffie werd betaald, kon naar de nieuwejaarsafrekening wel wachten maar niet vasten. Kreeg hij niet terstond bij de levering zijner koffie ter hoofdnegorij wat den Regent goeddacht hem toe te leggen, dan dwong hem zijne leege maag tot de terugreis en moest hij alle hoop op betaling vaarwel zeggen. Voegt men hierbij, dat de bevolking wellicht zonder eenig voorschot geheel niet aan het werk zou zijn getogen (immers zelfs toen de Compagnie nog 50 gulden voor de pikol koffie betaalde, nam de Inlander nog liever een voorschot aan van smokkelaars), dan laat het zich begrijpen dat de Gecommitteerde het raadzaam vond, met de betaling der koffie niet te wachten tot het einde der jaarlijksche leverantie, en dat hij zich gewende uit eigen middelen betalingen te doen, maanden voordat de Groote Kas voor de koffieleveranciers werd ontsloten. Risico was daar niet bij — de Regent was er goed voor, en viel de oogst slecht uit, dan verhaalde men zijne schade op den volgenden.

Tijdens den Gecommitteerde Van Riemsdijk was het gewoonte, dat aan de Regenten lang vóór het eindigen van den koffieoogst de twee rijksdaalders per pikol van de getaxeerde opbrengst werden uitbetaald, welke destijds (1) beschouwd werden als meer in het bijzonder voor henzelfen bestemd. Dit was verstandig, dit was tevens profijtelijk, want een dergelijk voorschot, verstrekt bijvoorbeeld in Mei, droeg 1 % rente per maand van af 1 Januari ll. en bracht hem dus een percent of 18 op, doordat het einde December van de koffiebetalings werd ingehouden. Hoe grooter voorschot derhalve, hoe meer profijt. Vandaar dat in 1777 door den genoemden Gecommitteerde bijna de geheele betaling van den koffieoogst reeds in voorschotten was voldaan.

Toen kwam de G.-G. De Klerk tusschenbeide en trachtte, naar het schijnt, het voorschottenstelsel te doen ophouden. Dit bleek echter ondoenlijk; het bestond voort, niet alleen, naar het heette, ten gerieve van den kleinen man, maar ook om de Regenten te voorzien van contanten „in hunne huishouding”.

Hoe nu Van Riemsdijk, die, zooals wij weten, als Gecommitteerde werd gehandhaafd, in de volgende jaren met zijne voorschotten werkte, is niet bekend.

Meer licht begint eerst over deze zaak op te gaan onder zijn opvolger Rolff, die al dadelijk van de Regeering verlof kreeg om in plaats van $\frac{1}{2}$ %

(1) Zie blz. 182*.

per maand, waartoe de rentevoet was verlaagd geworden, $\frac{3}{4}$ % aan de Regenten in rekening te brengen op verstrekte voorschotten, onder bepaling dat deze pretenties preferent zouden zijn boven alle andere op deze schuldenaren (1). Hij wist de Regeering bovendien volkomen te overtuigen dat de dwangcultuur zonder voorschotten onmogelijk was; dat, wanneer er geene vooruitverstreking geschiedde, de kleine man om in zijn levensonderhoud te voorzien padi ging planten en de koffie zelfs niet plukte, veelmin afbracht. Vandaar dat hij de wenschelijkheid kon betoogen om bij die vooruitverstrekingen, welke tot dusver eene geheel particuliere zaak van den Gecommitteerde waren geweest, door de Compagnie te worden ondersteund, nu de contanten sedert den Engelschen oorlog steeds schaarscher werden. Hij kon zich tevens beroepen op een antecedent, even vóór Van Riemsdijk's aftreding voorgekomen, een eerste geval dat de Compagnie den Gecommitteerde eenig geld had uitbetaald zonder dat de heele oogst reeds in hare pakhuizen lag.

Sedert Rolff werd nu deze uitzondering regel. Deels ontving hij voorschotten van de Regeering om aan de Regenten af te dragen, deels werd hem op aanvraag toegestaan, zich telkens een zeker bedrag der bij de koffieleveranciers gewilde muntsoort door inwisseling bij particulieren te verschaffen onder de gunstige toevoeging dat een bepaald percentage verlies, te lijden op de minder gewilde specie of het in de Bovenlanden gansch ongangbare papier, ten laste der Compagnie zou komen. Ook werd hem wel gelegenheid gegeven om zijn papier à pari bij de Groote Kas in te wisselen.

Het fraaie nu van deze operaties was, dat de Regeering altijd vergat rente te berekenen op hare voorschotten, de Gecommitteerde nooit. Ontving hij dus bijvb. in Mei 20.000 Rd^s., dan betaalde hij aan het einde van het jaar dit eigen bedrag aan de Compagnie terug, maar bracht aan de Regenten $\frac{3}{4}$ % per maand in rekening. Ook al deed hij niet als Van Riemsdijk, ook al rekende hij geen vol jaar rente, het gaf eene schoone winst. En wat de sommen betreft die hij van particulieren moest opnemen (Rolff was geen rijk-aard zooals zijn voorganger, maar moest beginnen te werken met geleend kapitaal), die particulieren vroegen hem immers geen $\frac{3}{4}$ % per maand! En dan die gelegenheid om altijd goedkoop aan zilver te komen, terwijl het agio hierop steeds rijzende was! Om in het begin of het midden van het jaar groote sommen geleend papier in te wisselen à pari, met de zekerheid dat eerst tegen ultimo December verantwoording, en zeer slordige verantwoording, zou

(1) Vergelijk Hoofdstuk XI.

worden gevorderd van de wijze waarop middelerwijl door hem met al dat geld was geleefd! En eindelijk het gemak waarmee hij de Regenten kon bedotten door betaling in ongewilde specie of in papier, dat dan weer bij hemzelfen tegen meer gewilde munt kon worden ingeruild! Vandaar dus, dat de Gecommitteerde voortdurend zooveel mogelijk de koffie betaalde bij wijze van voorschot. Op den zeer grooten oogst van 1793 bedroegen de vooruitverstrekingen ongeveer 445.000 Rd^s., waarvan, zooals wij hierboven hebben gezien, sedert eenige jaren een derde aan de Regenten werd berekend in papier.

Verreweg het meeste van dit piërgeld kregen zij reeds in Januari in handen om tijdens hun bezoek te Batavia te verkwisten. Onverschillig echter wat de datum van ontvangst was, alle voorschotten in papier werden gemakshalve gerekend medio Januari uitbetaald te zijn, en droegen dus rente over 11¹/₂ maand. Aangezien verder de Gecommitteerde in zijne boeken geen onderscheid maakte tusschen het aan de Regenten betaalde papier en het zilver, behield hij vermoedelijk voor zich het opgeld, dat de Regeering tot in 1796 op de papierbetaling te haren laste nam. Wat in Januari niet werd voorgeschoten zond hij tot een bedrag, verband houdend met de taxatie van den oogst, op verschillende tijden van het jaar aan de Regenten en den Commandant te Buitenzorg om aan het einde van 't jaar te worden verrekend. Viel de oogst dus mee, dan was er op ult^o. December een batig saldo voor de Regenten, anders niemendal, zoodat zij dan terstond genoodzaakt werden voor verblijfkosten te Batavia weer een voorschot te vragen.

Het is te begrijpen dat toen de Commissaris-Generaal Nederburgh in 1796 op middelen zon om de baten te vermeerderen welke de Compagnie uit hare Preangerlanden trok, zijn oog viel op de voorschotten en de zonderlinge omstandigheid dat de renten hierop altijd ten voordeele van den Gecommitteerde kwamen, ook al verstrekke de Regeering de penningen. Op zijn voorstel werd nu besloten dat in het vervolg het voorschieten van gelden aan de Regenten direct door en ten bate van de Groote Kas zou geschieden, uitgezonderd een bedrag van 15 à 20.000 Rd^s. hetwelk de Gecommitteerde naarmate de koffie werd afgebracht zou blijven verstrekken voor transportkosten. Deze regeling, gepaard aan de overneming der Regentenschulden, waarover wij elders spreken, zou nagenoeg alle financieele betrekkingen tusschen den Landcommissaris en de Preangerhoofden doen ophouden; de laatsten konden daarbij slechts winnen en daarom werd thans, naar wij gissen, tevens inge-

voerd dat het papiergeld hun voortaan à pari zou worden in rekening gebracht (1).

Dit was schijnbaar een hard gelag voor Nicolaus Engelhard, die aldus een deel der profijten van zijne betrekking in rook zag opgaan, te harder, omdat zijn goede vriend Nederburgh hem nog eenige fraaie vederen uittrok in den vorm van een hatelijk ambtgeld en voor de Compagnie een part eischte van de geldgeschenken, die de Regenten gewoon waren hem nu en dan aan te bieden. Maar Nicolaus Engelhard was de man niet om bij de pakken te gaan neerzitten, te minder omdat hij Nederburgh's maatregel zelf had bedacht en aangeraden. Hij vertrouwde op zijn goed gesternte en zijne relaties, vooral ook op zijn vernuft, en begon dan ook spoedig weer onderhands, met de Opzieners als stroomannen, tegen $\frac{3}{4}$ % aan de Regenten geld te verstrekken.

In het dienstjaar 1796 had hij bovendien eene nieuwe wijze van geldmaken in praktijk gebracht, die veel deed verwachten. Hij vroeg namelijk bij de Compagnie veel te hooge sommen aan naar verhouding van den getaxeerden koffieoogst, zond aan de Regenten wat hem noodig scheen en behield het surplus, een 70.000 Rd^s, onder zich, om te zijnen bate te worden uitgezet of in zijne particuliere affaires als bedrijfskapitaal te dienen en dan aan het einde van het jaar teruggestort te worden in de kas der Compagnie, natuurlijk zonder rente, omdat de aanvraag van dit surplus immers uitsluitend veroorzaakt was door misrekening van den te verwachten oogst.

Wanneer hij nu bovendien, zooals bij de groote geldzendingen naar Buitenzorg werkelijk het geval was, dit surplus, waarmee de Regenten niets hoegenaamd te maken hadden gehad, desondanks direct bij de aanvraag rente in zijne boeken deed dragen te hunnen laste, dan sneed het mes aan twee kanten; die rente toch bleef in zijne handen. Hulde, mag men wel zeggen, aan een zóó schrander beleid! Beleid, voegen wij er bij, eerder dan moed, want deze operaties geschiedden niet zonder medeweten der Regeering. Immers eensdeels kwam de Gecommitteerde er rond voor uit dat hij profijt had bij die rentelooze Compagnies-voorschotten, anderdeels was Engelhard's zwager, de „braave" Directeur-Generaal Siberg, als man van zaken veel te goochem om niet te begrijpen hoe de vork in den steel zat. Siberg maakte eerst een eind aan die renteberekening op rentelooze voorschotten een paar maanden voordat de officieele inwilliging van zijn verzoek om ontslag uit den dienst in Indië werd ontvangen. Bovendien vertoonde zich, om de verwarring

(1) Zie hierboven pag. 194 *.

te voltooien waarin wij slechts met „weergadeloos geduld”, zooals Valentijn zou zeggen (certe animus meminisse horret), eenigermate den weg hebben gevonden, in 1797, toen, zooals wij zagen, de financieele betrekkingen van den Gecommitteerde met de Regenten schijnbaar afgesneden werden, eene nieuwe methode van misloidente manoeuvres, die uitsluitend door de medewerking der Regeering mogelijk werd gemaakt.

De Gecommitteerde ontving namelijk in den loop van het jaar ongeveer de gansche koffiebetalings, grootendeels in contant, om aan de Regenten als voorschot op de jaarrekening uit te betalen, zegge zeven à acht ton, stortte bij de afrekening dit bedrag zonder rente terug, doch ontving tevens wederom de gansche koffiebetalings in papier uit de Groote Kas. Ondanks dat dus de Compagnie zelve alle voorschotten verstrekte juist om rente te kunnen rekenen, genoot zij die rente niet; daarentegen betaalde zij per pikol koffie 6 rijksdaalders papier, berekend à pari, en liet aan den Gecommitteerde, die de renten van hare voorgeschoten contanten had getrokken, de vrije hand om uit dat boven de waarde ontvangen papier hare koffie te voldoen.

De eerstvolgende jaren beloofden iets beters; de renten der voorschotten kwamen behoorlijk in de kas der Compagnie en het als voorschot aangevraagde surplus bleef binnen grenzen die men als tamelijk bevredigend zou mogen beschouwen. Toen echter Commissarissen-Generaal hunne functiën hadden nedergelegd, toen de G.-G. Van Overstraten was heengegaan, toen Siberg aan het roer was getreden met zijn gunsteling Pieter Engelhard, geparenteerd aan Siberg's schoonvader Alting, als Landcommissaris aan zijne zijde, zag men gebeuren wat te verwachten was, of liever, het gebeurde maar men zag het niet.

Sedert begon namelijk eene rekening van „achterstallen” der Regenten. Dat ging aldus. Bij het opmaken der jaarrekening over 1801 bleek, dat de Gecommitteerde groote sommen van de Regenten had te vorderen. Hij had veel te veel geld aan voorschotten ontvangen, doch in stede van het surplus onder zich te houden en in de Kas terug te storten, beweerde hij het gansche bedrag aan de Regenten te hebben uitbetaald, zoodat er aan 't einde van het jaar een tekort werd bevonden dat door de geleverde koffie niet werd gedekt, verhoogd als het was met pretenties van verschillenden aard, zooals voor geleverde handelsartikelen. De Compagnie, die toch al gewoon was groote voorschotten te geven op de aanstaande leverantie, vereffende nu deze achterstallen tot bijna drie ton aan contanten en ongeveer half zoo veel papier, de

Regenten echter kregen bij de jaarrekening niet alleen niets in handen, maar bleven aanzienlijke bedragen schuldig. Van nu af streefde de Gecommitteerde er natuurlijk des te meer naar, hen in schulden te wikkelen, omdat hij overtuigd was dat de Regeering die bij het opmaken der jaarrekening zou voldoen, wat ook het bedrag van den oogst mocht zijn. Zoo noodig beriep hij zich daarbij op de bepalingen van Commissarissen-Generaal, die de beëindiging der financiële betrekkingen tusschen hem en de Regenten hadden beoogd. Was nu de koffiëproductie zeer belangrijk geweest, dan had er kans bestaan om deze loopende schulden eens vereffend te krijgen; ongelukkig bleven de oogsten van 1802 tot 1805 ver beneden die van 1797; eerst in 1806 zag men, dank zij Pieter Engelhard's inspanning en ijver, eene flinke rijzing, en 1807 sloeg het record.

Op zichzelf is dit alles, men zal het wel willen erkennen, niet geheel onbegrijpelijk. Hoe het echter mogelijk was dat tijdens Siberg nog eene tweede rekening die der achterstallen kruiste, eene rekening namelijk van bedragen die de Gecommitteerde als te veel ontvangen terugstortte in de Groote Kas, eene derde rekening, van penningen die hij uit diezelfde kas te weinig had ontvangen, en eene vierde rekening, van penningen die de Regenten trots hunne steeds toenemende achterstallen te goed hadden — zuchtend moeten wij verklaren, in dit mysterie niet te zijn doorgedrongen, en genoodzaakt te zijn in te stemmen met het eindoordeel der Commissie, die in 1807 tevergeefs trachtte licht te werpen in den afgrond dezer schurkerijen, dat het „een onoplosbaar raadsel blijft hoe het hiermeede geleegen is”.

Plus on crut pénétrer, moins on fut éclairci.

Waar Bauer, dit het volgend jaar President der Rekenkamer werd, aldus kon oordeelen, behoeven wij ons over onze onbevattelijkheid niet te schamen. Als bedoeling bij deze heillooze verwarring erkennen wij eensdeels het direct voordeel van den Gecommitteerde, anderdeels het terzijde brengen van belangrijke kapitalen in contanten tot het drijven van particuliere zaken, welke kapitalen desverlangd in de kas der Compagnie zouden worden teruggestort.

Eén ding staat hierbij vast: dat Siberg, die terecht voor den geroutineerdsten financier der Compagnie gold, Siberg, die anderen placht te leiden, niet door anderen geleid of misleid te worden, Siberg, zonder wien de Gecommitteerde niets vermocht, Siberg, die Pieter Engelhard's wangedrag ook na hun beider aftreding bleef verdedigen, dat Siberg de hoofdschuldige in dit

schandelijk bedrijf was, en het alleen had te danken aan de systematische scheiding, welke Daendels maakte tusschen het ancien régime en zijn eigen bewind, dat zijne eerloosheid steeds verborgen is gebleven — bovendien was een zoon van hem de zwager van Koning Lodewijk's Minister van Koloniën.

Het is te begrijpen hoe de koffiecultuur onder dezen gang van zaken zou hebben geleden, wanneer tengevolge van hunne achterstallen geene penningen aan de Regenten waren verstrekt. Er moest noodzakelijk worden voorgeschoten en steeds weer voorgeschoten om de cultuur en het transport gaande te houden, waarvan het gevolg was dat de achterstand steeds toenam en eindelijk eene catastrofe niet meer was te vermijden: zoodra Siberg aftrad zou de zeepebel barsten. Dit vooruitziende begon de Gouverneur-Generaal in het voorjaar van 1805, toen de achterstand tot het enorm bedrag van bijna negen ton was geklommen en de tijding van zijn ontslag uit Nederland, waar men hem nooit had vertrouwd, tegemoet kon worden gezien, maatregelen te treffen (reeds hierboven in hun verschillend verband aangeduid) om zijn terugtocht te dekken. Hij maakte in de oostelijke regentschappen een eind aan de bemoeiing der Regenten met de koffiebetalings, verbood aan de pakhuismeesters te Tjikao en Karangsamboeng om voorschotten te verleen, stelde de Regenten vrij van intrestbetaling op aan hen te doene vooruitverstrekingen, verminderde de 9% rente op den achterstand tot de helft, en bepaalde dat niet langer $2\frac{3}{4}$ Rd. per pikol zou worden berekend in papier, doch slechts 2 Rd^s. Het evenwicht zou aldus geleidelijk, naar hij meende, kunnen worden hersteld, doch alleen op kosten der Compagnie. Niet zonder humor deed Siberg het initiatief tot dit reddingswerk uitgaan van den man die de verwarring had geschapen om daarvan te profiteeren, den Gecommitteerde Pieter Engelhard, wiens tekortkomingen gedeekt waren door de telkenmale aan zijne jaarrekeningen verleende accoordbevinding van den Visitateur-Generaal der Indiasche Negotieboeken, de hoogste controleerende autoriteit. Alles zou dan ook in ondoordringbaar duister verborgen zijn gebleven, wanneer niet Pieter Engelhard ongeveer gelijktijdig met Siberg's aftreding in twist was geraakt met zijn Adjunct Van Lavick van Pabst, die als neef van wijlen den Raad Ordinair Baron Van Reede tot de Parkeler connecties had in de rogeeringskringen. De klachten van den Gecommitteerde lokten eene repliek van zijn Adjunct uit, waarin Engelhard deerlijk werd gehavend. Ondanks de tegenwerking van Siberg, die niet was gerepatriceerd maar op Molenvliet was blijven wonen, liet de G.-G. Wiese zich overtuigen van de noodzakelijkheid

der benoeming eener commissie van onderzoek (1). Alleen hieraan is het dat wij eene gedeeltelijke opklaring danken van de vele eerlooze praktijken, ten nadeele van den Staat en den Inlander toegepast in een tijdsgewricht, toen door dienzelfden „ouden Hannes” gelamceteerd werd (2) dat de zaken van het eiland zóó stonden, dat bij den minsten tegenspoed het „boven menschelijk vermogen zoude gaan, dezelve gaande te houden”. De schulden waren thans zoo toegenomen, dat de rente nooit zou kunnen worden voldaan uit de koffiebctaling. Zelfs de voorbeeldeloos groote oogst van 1807 leverde voor de Regenten een nadeelig saldo op van 70.000 gulden, trots de halveering van den rentevoet en de verdere gunstige bepalingen van 1805. De Preanger was volkomen uitgcmelkt. Het eenige wat haar weer op verhaal kon brengen, was, de schulden te royeeren, zooals Daendels, door Siberg omtrent den aard der toeneming daarvan misleid, al heel spoedig deed.

(1) Zie Hoofdstuk XVII.

(2) Zie De Jonge XIII, 245.

HOOFDSTUK XI

Om ons vorige hoofdstuk, waarin zoo goed mogelijk het verwarde kluwen van 's Compagnies koffiebetaling ontward is, niet te zeer uit zijn verband te brengen, hebben wij daarin slechts terloops van de geschiedenis der regentenschulden gesproken. Zij verdient echter alleszins eene meer gedetailleerde behandeling, ook omdat deze Preanger-aangelegenheden tot toelichting kunnen dienen van het systeem dat de Compagnie elders volgde.

Van de eerste komst der Nederlanders in de Molukken hadden zij kennis gemaakt met de onuitroeibare en sedert door elke nieuwe generatie van Indische huismoeders opnieuw vermaledeide gewoonte van den Inlander om voorschot te vragen op toekomstige prestatie van diensten of aanstaande levering van een of ander artikel. Nauwelijks had men een paar jaren met de Bandaneczen handel gedreven, of dezen staken in schulden, waarvan de aflossing hoogst twijfelachtig scheen. Weldra bleek het noodzakelijk, in contracten met inlandsche Hoofden bepalingen op te nemen voor het geval dat zij de genoten voorschotten niet door de bedongen levering van producten konden vereffenen. Er waren natuurlijk personen, die in dit troebele water bij voorkeur hunne netten uitwierpen. Er waren Nederlandsche gezaghebbers, die van hunne positie gebruik maakten om den Ambonees zich te doen verbinden tot nagelleveranties die hem te gronde moesten richten, er werden er gevonden die niet schroomden dwangmaatregelen toe te passen wanneer hunne woekerwinsten niet tijdig binnenkwamen, en reeds destijds was het niet ongehoord dat een ambtenaar, na den Inlander zijne laatste handvol specerijen te hebben afgedwongen ter verrekening zijner particuliere voorschotten, de pretenties, welke ook de Compagnie op dezen debiteur had, als desperate schulden ging boeken. Tot welke gevolgen ten slotte de onbedachtzaamheid moest leiden waarmee Hoofden en bevolking zich verbonden tot leveringen die later onuit-

voerbaar bleken, is licht na te gaan: wederzijdsche ergernis en verbittering, eerst lijdelijk, daarna feitelijk verzet, eindelijk harde pressie en repressie. In landen waar de Compagnie geen gezag kon doen gelden, zooals in Bengalen, had zij eveneens rekening te houden met de gewoonte van den Azaat om op de toekomst te anticipceeren, die wel in verband zal staan met de geringe zekerheid van eigendom. Doch terwijl dáár groote verliezen mogelijk waren, kon een aangenaam winstje, weinig afhankelijk van kwade kansen, op die plaatsen worden gemaakt, waar de sterke arm den crediteur steeds ten dienste stond. En niet alleen werden voorschotten verstrekt op aanstaande levering, maar er werd ook veel geld onder den Inlander uitgezet. Evenmin als de Portugeesche ingezetenen van Malakka, die de kampong's om hunne stad hadden weten te exploiteeren, zagen Nederlandsche burgers of ambtenaren bezwaar in den snoodsten woeker. Een sieraad van onze natie als Baldaeus, de Ceilonsche predikant, schaamde zich even weinig als de roemruchte held Cornelis Speelman om „eijeren onder den Inlander te broejen te zetten”, eene uitdrukking van onzen Valentijn, „Bedienaar des Goddelyken Woords”, welke eene vrij suspecte vertrouwdheid verraadt met de dieventaal van zijn tijd.

In aanmerking genomen de luchthartigheid waarmee de Javaan de gedachte aan de toekomst van zich schuift en de onmogelijkheid voor verreweg het grootste deel van de bevolking om zich aan eene bezigheid of bedrijf te wijden dat na zekeren tijd baten zal afwerpen doch voorloopig den buik niet vult, ligt het in de rede dat ook op dit eiland het uitzetten van penningen en het verstrekken van voorschotten vanouds door ambtenaren en burgers niet slechts als een gemakkelijk middel van bestaan werd beschouwd (overal op Java huisden ten slotte Europeesche woekeraars in de schaduw der Nederlandsche vlag), doch ook als een veelal onvermijdelijke uitweg uit de moeilijkheid, hoe men den zelfgenoegzamen Inlander tot eene inspanning, een arbeid kon bewegen, waarvan zijn aard hem afkeerig maakte en voor welker uitkomsten hij niets dan onverschilligheid had. Was hem eenmaal een voorschot verstrekt, dan ging hij, het zij met eenige waardeering erkend, gewillig tot den arbeid over; de nationale gewoonte van pandelingschap kan het besef van die verplichting levendig hebben gehouden.

De Regenten der onder Batavia ressorteerende landen vormden geene uitzondering op den regel dat de Inlander een slecht financier is. Het teekent hen, dat de oudste directe aanraking welke sommigen hunner met de Compagnie zochten, nog tijdens de Mataramsche overheersching, daarin bestond

dat zij geld te leen vroegen. Niet zoodra verneemt men iets omtrent de Kra-wang'sche Regenten Wirasaba en Singaprabangsa, of men ziet hen met meer of minder gratie de hand ophouden en het hatelijke „minta pindjam” prevelen. Toen zij vervolgens onder het bestuur der Compagnie waren gekomen, behielden de Regenten deze gewoonte. Pangeran Aria Cheribon bijvoorbeeld stond geregeld in het krijt bij den Resident aldaar, omdat hij tegenover de leden zijner familie, die naar Oostersch gebruik op hem teerden, niet anders dan vrijgevig kon zijn en van een ordentelijk beheer zijner middelen geen begrip had. In dit gewest werd het heel spoedig gewoonte dat de Resident en de Indigomakers geld op interest aan de Hoofden verstrekten — een zeer voordelig bedrijf met weinig risico.

Het mag daarom verwondering baren dat de Regeering, die met dit alles bekend was, er niet bij het ontstaan der cultures toe overging van Compagnieswege voorschotten aan de Regenten te verleenen, iets waarvan slechts hoogst zelden en dan tot een zeer gering bedrag sprake is. Verklaarbaar echter wordt deze onthouding, wanneer men opmerkt dat zich bij haar reeds in het midden der 17^e eeuw het wonderlijke koopmansidee had gevestigd, dat het een doeltreffend middel was „om den Inlander te beter onder bedwang te krijgen,” wanneer die inlandsche onderdaan geld van haar had te vorderen. De vrees om zijne penningen te verliezen zou hem dan, naar men meende „van allen opstand doen afzien”. Daarnaast gold het weder voor staatsmanswijsheid, groote geldelijke pretenties te hebben op onafhankelijke Vorsten. Men zou daardoor immers gelegenheid krijgen om, indien voor een of ander doel het uitoefenen van zekeren druk noodig scheen, ten allen tijde eene oude rekening te presentceeren die zij nooit zouden kunnen voldoen. Deze twee opvattingen, dat de inlandsche onderdaan tevoren moet staan in de boeken der Compagnie, de onafhankelijke Vorst tenachter, om den eerste te binden door hoop op betaling, den tweede door vrees voor aanmaning, vertoonden eene neiging om in elkaar te vervloeden en van koopmanswijsheid over te gaan tot staatsmansonzin: toen Daendels kwam, hoorde hij tot zijne niet geringe verbazing de Bataviasche politici de leer verkondigen dat de Staat eerst dan verzekerd is van de trouw des inlandschen onderdaans, wanneer die onderdaan elken dag met een deurwaarders-exploot kan worden bedreigd. Voegt men nu hierbij de vrees der Compagnie dat hare onderhoorige Hoofden te rijk zouden kunnen worden (1), dan is het verklaarbaar hoe de Regeering er geener-

(1) Zie daarover Hoofdstuk XX en XXV.

lei bezwaar in kon zien, dat de Preanger-Regenten in schulden werden gewikkeld. Wel zou het zonderling moeten worden geacht dat van Compagnieswege de gelegenheid niet principieel werd benut om die Regenten door het verstrekken van voorschotten te exploiteeren, wanneer wij niet wisten dat „leven en laten leven” een der maximes was die de Regeering tegenover hare hoofdambtenaren wist te betrachten: de Preanger was nu eenmaal de privatieve jacht van den Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander; den ursus vociferans gebruikte hij als jachthond. Het terrein van den Gecommitteerde werd zelfs zóó zorgvuldig voor indringers, ja voor onbescheiden oogen beschut gehouden, dat men bij het nauwlettendst onderzoek der Resolutiën van Gouverneur-Generaal en Raden met geen woord van de schulden der Regenten gewag vindt gemaakt, totdat men in de vergadering van 4 December 1777 den G.-G. De Klerk de ontstellende verklaring hoort afleggen dat deze thans tot het bedrag van 450.000 Rijksdaalders zijn gestegen.

Men begrijpt dat die booze zweer tijd noodig had gehad om zulke afmetingen aan te nemen. Hoe alles echter in het werk was gegaan, is grootendeels een geheim gebleven. Toen Nederburgh er achter zocht te komen, bleken de papieren van het Commissariaat tezoek; de Regenten zelven waren niet in staat te zeggen op welke manier hunne schulden zoo verbazend gestegen waren. Hier, meer nog dan elders, traden de noodlottige gevolgen aan den dag welke de nauwe betrekking tusschen den Landvoogd en den Gecommitteerde na zich moest slepen: de Gouverneur-Generaal had zijn gunsteling gedekt en diens manoeuvres aan het oog der Regeering onttrokken.

Wil men echter, nu de Compagnie met hare deugden en gebreken al meer dan eene eeuw van het tooneel is getreden, nu elk persoonlijk belang vergeten is, de zaken weder „opbaggeren”, teneinde met de kalmte van den natuuronderzoeker de soms zoo wonderlijke objecten te bestudeeren die uit de diepte naar boven zijn gebracht, dan biedt zich al dadelijk ter verklaring van het ontstaan der regentenschulden een maatregel aan die, in het belang van den Inlander genomen, door den eigenaardigen samenhang der zaken van zeer nadeclige uitwerking is geweest.

Nadat namelijk in 1690 was bepaald dat pretenties op Inlanders alleen dan in rechten konden dienen, wanneer zij ten overstaan van een Notaris waren opgesteld, werd bij een besluit van 1706 voorgeschreven, dat de Notarissen geene obligatiën „ten laste van eenige Javanen der Bataviase

Beneden- nogte Bovenlanden" mochten opmaken, dan wanneer hun was gebleken dat de Gecommitteerde van de zaak kennis droeg. De „Javanen" waren dus voortaan, met bevoorrechtiging boven de vele andere inlandsche natiën die onder den Gecommitteerde ressorteerden, onder diens bijzondere hoede gesteld en, naar men meende, tegen woekeraars beschermd. Bovendien — dit voorschrift werd later hernieuwd, en er zijn bewijzen dat daaraan wel degelijk de hand werd gehouden. In verband met eene andere bepaling, die den hoogsten wettigen interest vaststelde op 9 % per jaar, zou men de bescherming, welke de Javaan genoot, voor voldoende hebben mogen aanzien. Ook al werd de maximumbepaling wel ontdoken, dan had toch de Inlander, aan zichzelf overgelaten, zeker nog veel hoogere rente te betalen gehad.

Wat echter, wanneer de herdershond met de wolven ging meehuilen? wanneer hij de schaapkens besprong tot wier hoeder hij was aangewezen? Wat, wanneer de Gecommitteerde een erger woekeraar bleek dan Moor of Heiden?

Dat de Regeering deze mogelijkheid zou hebben voorzien toen zij den Javaan in de goede zorgen van dezen ambtenaar aanbeval, is niet te denken, al ware het alleen omdat destijds nog niemand zelfs aan de Regenten veel crediet zou hebben gegeven. Toen de koffieteelt opnam, zag de Gecommitteerde met welgevallen doch zonder baatzuchtige bijgedachten hoe sommige hunner aanvingen over vrij belangrijke sommen te kunnen beschikken. Wij hebben in de notarische minuten geenerlei bewijs mogen ontdekken dat vóór den Gecommitteerde Pieter van den Velde, den gunsteling en vriend van den G.-G. Van Imhoff, gelden door gezegden Compagniesdienaar aan Regenten zouden zijn uitgeleend. Onder Hartingh was het verstrekken van voorschotten al min of meer gewoonte en diens opvolger Freijer had bij zijn overlijden in 1756 reeds 22.000 Rd^s. van diverse Regenten te vorderen. Voegt men daarbij, dat ook de G.-G. Mossel pretenties bezat op den Buitenzorgschen Regent en dat de groote zaken, die deze Landvoogd gewoon was met Chincezen te doen, de scherpe kanten van zijne conscientie wel eenigszins hadden afgerond, dan wordt het duidelijk dat er voor de bewoners der Preangerdalem's reden begon te bestaan, om met zekere bezorgdheid tegen hunne jaarlijksche reis naar Batavia op te zien. Zij waren echter nog argeloos genoeg om, natuurlijk geheel spontaan, het beheer hunner koffiegelden bij notarische acte aan den Gecommitteerde als hun gevolmachtigde toe te vertrouwen.

Toen Freijer's opvolger De Prill aftrad, waren de vorderingen op verschillende Regenten reeds geklommen tot meer dan 50.000 Rd^s. Hij deed die nu over aan den nieuwen Gecommitteerde Van Tets. Van Tets sprong de enkele Regenten, wier namen nog niet in zijne boeken stonden, met kleine sommen bij, en kon thans niet zonder voldoening constateeren dat zij allen, behalve zijne orders, voortaan ook zijne maanbrieven te verwachten hadden, voorzeker een niet gering politiek succes. „Maanbrieven” is echter het woord niet: er werd niet gemaand, want de Gecommitteerde was bij voortduring procuratiehouder der Regenten, en zijne debiteuren ontvingen van de Compagnie geen penning dan uit zijne handen. Wat hij te vorderen had behoefde hij dus eenvoudig in te houden. De lofwaardige neiging om niet te veel aan de spilzieke Regenten uit te betalen werd ongetwijfeld in de hand gewerkt door de omstandigheid dat Van Tets, om het ronduit te zeggen, een arme drommel was, die ook niet over de middelen tot overname van het Commissariaat en wat daaraan annex was zou hebben kunnen beschikken, wanneer niet zijne parentage aan Van der Parra, den „voorbeeldigen Gouverneur-Generaal” zooals hij wel is genoemd, zekere beurzen had ontsloten. Hij kon dus gemakkelijk geld van particulieren opnemen tegen 4½ of uit de goed gevulde Krijgskas tegen 3%, en daar de Regenten hem 9% betaalden, gaf reeds dit rentevershil een naamwaardig winstje. Hoe grooter dus het uitstaande kapitaal was, hoe voordeliger, en Van Tets manoeuvreerde zoo behendig onder Van der Parra's oog, dat de schulden bij zijne aftreding in 1768 reeds tot 140.000 Rd^s. waren gestegen. Zóó geheimzinnig kon dit echter niet gaan, of sommige leden der Regeering begonnen lont te ruiken en er op aan te dringen dat eene commissie uit haar midden toezicht zou houden op de jaarlijksche afrekening met de Regenten. Dit was zeker wenschelijk, ook omdat dan licht zou zijn gevallen op de brandschattingen, welke candidaten naar opengekomen regentszetels zich moesten getroosten. Maar voor dergelijke maatregelen was Van der Parra niet te vinden; neef Smith, de opvolger van neef Van Tets, moest toch ook leven. Dit familielid roerde zich zoo flink en zijn opvolger ontwikkelde zulke administratieve talenten, dat de regentenschulden in zes jaar van 140.000 Rd^s. klommen tot ruim 350.000. Daarbij spande Tjiandjoer de kroon met 126.000 Rd^s. Soemedang, dat eerst in 1765 onder den Gecommitteerde was geplaatst met eene schuld van 5.000 Rd^s. aan den Resident van Cheribon, stond thans in Januari 1775 reeds 55.000 Rd^s. tenachter; Krawang was sedert 1761 van 5.500 Rd^s. geklommen tot 68.000, de andere regentschappen naar rato, waarbij

het opmerkelijk is, dat verschillende ondergeschikte Hoofden, zooals van Batoelajang, Dramaga e.a., schulden konden maken alsof zij Regenten waren met eigen koffielevering. Na den onverwachten dood nu van laatstbedoelden Gecommitteerde, Van Helsdingen, waardoor de gebruikelijke overdracht der pretenties aan den ambtsopvolger werd geïnterrumpcerd, liet Van der Parra de gezamenlijke vorderingen op de Regenten consolideeren en op zijn eigen naam overschrijven; van dit enorme bedrag deed hij vervolgens een deel over aan den nieuwen Gecommitteerde, een deel aan anderen, een ander deel behield hij voor zich. Voor de Regenten had deze operatie, waartoe zij hunne goedkeuring moesten geven, het gevolg, dat de goede betalers thans met de minder soliede in hetzelfde schuitje voeren. Hun belang woog bij den Gouverneur-Generaal blijkbaar lichter dan de zorg voor Van Helsdingen's erfgenamen in Europa; eene zuster namelijk van hem was de vrouw van den bekenden Bewindhebber Cornelis van der Oudermeulen, die moeielijk bij de afzonderlijke Regenten op aflossing van den achterstand had kunnen aandringen. Na dit ingrijpen zal men met minder verbazing vernemen dat Van der Parra de nieuw optredende Regenten van Socmedang en Parakanmoentjang verplichtte, zich bij notarieele acte tot de voldoening der schulden hunner voorgangers te verbinden en zelfs voor elkander borg te blijven; eerst na de onderteekening van dat papier ontvingen zij hunne aanstelling. En nademaal zij zich hadden verbonden „ter eerster aenmaninge” de enorme sommen te voldoen waarover de vordering liep, konden voortaan beiden op een wenk van hun crediteur aan den dijk en achter de tralies der gijzelkamer worden gezet — eene zonderlinge positie voor Hoofden op wie de Compagnie heette te steunen.

In den loop van dat jaar verwisselde onze voorbeeldige Landvoogd zijne tijdelijke kroon met de eeuwige glorie. Zijn opvolger schijnt zich buiten persoonlijke bemoeiing met de financiën der Regenten te hebben gehouden. Noodig was die trouwens niet, daar hij terstond zijn zoon, den 23-jarigen Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk, tot Gecommitteerde benoemde. Deze voelde zich, met papa achter de hand, sterk genoeg om weder alle pretenties op de Regenten over te nemen. Het totaal, vergroot met verschillende bedragen welke hij hun dadelijk verstrekke of althans op hun naam schreef, bedroeg nu 453.000 Rd^s.

Hiermede was de draagkracht der Regenten nagenoeg uitgeput. Hoe gewetenloos Van Riemsdijk ook tegenover hen handelde (1), hoe onmogelijk

(1) Men vergelijkte de Bijlagen 36 en 37.

het hun ook werd gemaakt, door eene grootere koffielevering iets van de schulden af te lossen, die schulden hooger op te drijven was even onmogelijk, aangezien reeds thans de gansche koffiebetalng werd ingehouden ter voldoening van de rente, gesteld op 12 %, en de fantastische posten der jaarrekening, waarin Van Riemsdijk's vernuft zich vermeide. Het is waar, de Regenten gingen van hun bezoek aan het Commissariaat op den weg van Jacatra „desperaeet na huis”, de kleine man ontving „geen duit” voor zijne met veel zwoegen afgebrachte koffie, maar het noodpeil was nu ook bereikt. Er begon hoop op uitredding te gloren.

De G.-G. Van Riemsdijk kwam in October 1777 te overlijden. Zijn opvolger was Reinier de Klerk, een gewezen pikbroek, eenvoudig en eerlijk. Wat dezen aan kracht ontbrak (hij was hoogbejaard en afgesloofd) werd in zekere mate aangevuld door zijn schoonzoon, den Raad-Extraordinair Radermacher, die al heel spoedig bij een bezoek te Tjiandjoer inlichtingen van den Regent wist te krijgen omtrent de knevelarijen waaraan de Gecommitteerde hem onderwierp, inlichtingen die te Batavia bij de nieuwejaarsbezoeken der Regenten nooit bereikbaar waren geweest, omdat de Gouverneur-Generaal en de Landcommissaris er zorg voor hadden gedragen dat geen der leden van de Regeering met die heeren in aanraking kwam.

Zonder vooralsnog de operaties van den Gecommitteerde in haar geheel te overzien, begreep De Klerk reeds dat de bevolking der Regentschappen zou verloopen, wanneer de gansche koffiebetalng bij voortdoring in de zakken van dien ambtenaar verdween. Men moest echter, vond hij, ook bij het streven naar verbetering maat houden; het zou geen goed doen, wanneer men Van Riemsdijk's relaties in Europa tegen zich in het harnas joeg. Den knevelaar te straffen, kwam dus niet bij hem op. Zelfs ontslag uit zijne betrekking scheen te hard. Als de man zich met den hoogsten wettigen interest op zijne pretenties vergenoegde, waarbij de halve rijksdaalder per pikol koffie en peper, die zoo langzamerhand gewoonte was geworden, hem eens voor al verzekerd kon worden, en als men dan twee leden der Regeering liet toezien op zijne afrekeningen met de Regenten, dan was al veel gewonnen. Die Commissie zou gegevens kunnen verzamelen omtrent den feitelijken staat der Regenten en Regentschappen, der cultures en der bevolking, en voorstellen tot hervorming en regelmatigere administratie ontwerpen. Als leidend beginsel zou dan moeten gelden dat de Gecommitteerde „zig met de finantiën der Regenten op arbitrale correctie niet soude bemoeijen”, totdat de schulden op

een redelijk bedrag van 80 à 100.000 Rd^s. verminderd zouden zijn — eene geheele aflossing scheen niet staatkundig.

De meerderheid in Rade oordeelde nu wel dat De Klerk wat flinker kon doortasten en bewerkte dat Van Riemsdijk geheel van de administratie der koffiegelden werd uitgesloten, zoodat ten opzichte der Regentschappen zijn ambt nagenoeg eene sinecure werd (aan tournee's heeft die man nooit gedaan, en waarover zou hij met Regenten of Opzieners eigenlijk correspondeeren dan over geld?), maar aan eene bestraffing, die hem op eene gevoelige plek zou hebben getroffen, waagde men zich niet. En de hem toegediende „flettrissure” of krenking moet voor een man als dezen Landcommissaris ruimschoots zijn vergoed door de omstandigheid, dat zijne pretenties op de Regenten thans van overheidswege werden erkend en aan de snoode kansen van een gerechtelijk onderzoek onttrokken. Ja, hadden wij niet een van verontwaardiging tintelend schrijven van Radermacher aan een familielid in Zeeland, waarin Van Riemsdijk's knoeierijen worden onthuld, wij zouden kunnen onderstellen dat de besluiten van 4 December 1777 vooral ten doel hadden, hem te dekken. Zelfs is het onzeker of niet het pikolgeld van $\frac{1}{2}$ Rd., dat thans aan Van Riemsdijk werd toegelegd, hooger was dan wat hij vroeger genoot. Voor de Regenten echter was het reeds eene zaak van hoog belang, dat de Raden-Extraordinair Craan en Radermacher het toezicht op de afrekeningen erlangden met opdracht, telken jare een gedeelte der koffiegelden in te houden voor aflossing van schuld. Om te spoediger Van Riemsdijk's pretenties te kunnen verevenen, zou de Compagnie van hem voor 100.000 Rd^s. aan „obligatiën op de beste landen” overnemen, die 9 % zouden doen; van de resterende pretenties zou de Commissie de „deugdelijkheid” onderzoeken; was deze gebleken, dan zouden Van Riemsdijk's opvolgers verplicht worden bij hunne ambtsaantrading die vorderingen over te nemen.

Dat de Commissie echter evenmin als De Klerk tot harde maatregelen wenschte over te gaan, lag in den aard der zaak. Craan immers was Van Riemsdijk's schoonvader en Radermacher was Craan's boezemvriend. Hare zachtzinnigheid bleek alras uit haar in de vergadering van 31 Dec. 1777 behandeld rapport. Hoe belangrijk dit ook mocht zijn (sedert lange jaren was het 't eenige dat aan de Hooge Regeering opening gaf van den staat der Regentschappen), de oorsprong der schulden werd niet opgehelderd; de Commissie legde zich neer bij den status quo en liet een onderzoek naar de „deugdelijkheid” der vorderingen achterwege; zij constateerde slechts dat in

den loop van dit jaar het totaal was gestegen tot 487.249 Rd^s., en repara- teerde de 100.000 Rd^s., welke de Compagnie zou overnemen, zoodanig, dat weliswaar het grootste gedeelte dezer obligaties ten laste van Tjiandjoer, Pa- rakanmoentjang en Bandoeng liep, die solied genoeg waren, maar dat tegelijk Van Riemsdijk verlost werd van een 30.000 Rd^s. aan vorderingen op Soeme- dang, Krawang en Tanggeran, wier solvabiliteit aan rechtmatigen twijfel onderhevig kon worden geacht. Als middel om tot aflossing te geraken was den 4 December door de Regeering aangenomen, dat de overwichten op de koffie (1) in het vervolg ten voordeele der Regenten zouden komen. Hetzij deze overwichten tot dusver door den Gecommitteerde werden genoten, hetzij 't gewicht van de „bergsche pikol" thans aanmerkelijk werd verhoogd en dus de kleine man met eene gratis-levering werd bezwaard, het voordeel dat de Regenten door deze bepaling erlangden was groot genoeg om de Commissie in staat te stellen, twee rijksdaalders per pikol koffie in te houden voor rente en aflossing. Maar spoedig was de ijver der hervormingspartij in Rade zóó geluwd, dat men Van Riemsdijk weder veroorloofde, zich met de geldzendingen naar de Regentschappen te bemoeien en zelfs voorschotten te verstrekken.

De resultaten van het toezicht der Commissie Craan-Radermacher waren dan ook weinig bevredigend. Bij het volgende jaarverslag, 31 Decem- ber 1778, bleek dat weliswaar ruim 22.000 Rd. op Van Riemsdijk's vorde- ringen was afgelost, maar dat sommige der kleine regentschapjes nog dieper bij hem in 't krijt waren gekomen. Als noodmiddel werd nu eene rentever- laging van 9 tot 6 % aangegrepen; de Gecommitteerde moest zich goedschiks of kwaadschiks bij dien maatregel neerleggen. In plaats echter dat nu de eerstvolgende aflossing belangrijk hooger zou geweest zijn, bedroeg zij aan 't einde van 1779 slechts 17.000 Rd^s., waarvan 13.000 door Tjiandjoer en Buiten- zorg waren gefourneerd. Het volgend jaar overleed de G.-G. De Klerk, de Raad-Extraordinair Craan volgde hem in het graf en werd in de Commissie niet vervangen. Het door Radermacher ingediende jaarverslag constateerde dat van de 100.000 Rd^s. aan pretenties, welke de Regeering had overgeno- men, nog altijd geen penning was afgelost, zoodat Van Riemsdijk, die toen- maals weer de financieele administratie der Regenten voerde, gelast werd de Compagnie voortaan in die aflossing te laten deelen en geen geld aan de Regenten te leenen zonder „speciaale toestemming" van den onlangs op- getroden G.-G. Alting. Deze had zich dus voorgenomen, geene tusschenper-

(1) Omtrent deze overwichten vergelijkte men blz. 176 *.

sonen meer te dulden in zijne betrekking tot den Gecommitteerde. Radermacher werd. dan ook van zijne werkzaamheden als Commissaris over de Bovenlanden ontheven.

De schulddeeling (Alting was destijds nog met goeden wil beziel) ging nu geregeld haar gang. Aan het einde van 1784, toen Van Riemsdijk aftrad, was een bedrag van ongeveer 200.000 Rd^s. afgelost, waarin de Compagnie participeerde voor 30.000 Rd^s. Zeker hadden die cijfers iets imposants. Zag men echter scherper, dan bleek dat Tjiandjoer en Buitenzorg 100.000 Rd^s. hadden afbetaald, Bandoeng bijna 40.000, Parakanmoentjang ruim 30.000; dat dus de aflossing bijna geheel van de zijde der soliedste Regenten, d. i. die met de grootste koffieleveringen was gekomen, terwijl de financieel zwakke weinig waren opgeschoten. De Regent van Soemedang had op eene pretentie van 85.000 Rd^s. in zeven jaar nog maar 600 Rd^s. afbetaald, ja, die van Adiarsa en Pamanoekan stonden thans slechter dan ooit, zoodat te voorzien was dat een belangrijk deel der alsnog resteerende pretenties ten slotte waardeeloos zou blijken.

Notaris Rolff, de neef van Alting, die tot Van Riemsdijk's opvolger werd aangewezen, was een veel te gewikst man van zaken om, zooals in 1777 was voorgeschreven, voetstoots diens groote obligaties ten laste van Soemedang en dergelijke insoliede betalers over te nemen. Men vond nu dezen uitweg. De Commissie van 1777 had, met verwaarloozing eener bepaling van hare opdracht, de „deugdelijkheid” der schulden aan geen onderzoek onderworpen, welk onderzoek aan de overname der pretenties moest voorafgaan. De term „deugdelijkheid” doelde echter, zooals Alting dien thans verstond, niet op den rechtmatigen of wettigen oorsprong der schulden, maar alleen op de soliditeit dier pretenties. Rolff kon derhalve niet genoodzaakt worden, al Van Riemsdijk's vorderingen over te nemen. Met eene roerende eenstemmigheid, waarvan de verklaring niet gemakkelijk is te vinden, tenzij men aanneemt dat alleen Radermacher, die thans dood was, in de laatste jaren den schoonzoon van zijn vriend Craan de hand boven het hoofd gehouden had, werd nu besloten, Van Riemsdijk met de kwade schulden te laten zitten en hem alleen de „deugdelijke” pretenties aan Rolff te laten overdragen. Dit merkwaardige besluit is echter niet tot uitvoering gekomen. Even weinig is Rolff's niet minder merkwaardig plan geslaagd, om de goede betalers zich aansprakelijk te doen verklaren voor de slechte en dan het totaal der pretenties, een bedrag van ongeveer 280.000 Rd^s., te splitsen in verhandelbare schuldbrieven van

1000 Rd^s. elk, rentende 9 %, waarvan alle jaren bij de verrekening der koffiegelden een zeker aantal zou worden uitgeloot. Het is bijna jammer dat dit project faalde doordat er geen liefhebbers voor deze aandelen waren te vinden. De debiteuren, soliede en insoliede, waren anders bereid genoeg om voor elkander borg te blijven en hypotheek te nemen op „alle veld- en boomgewassen” in de Regentschappen, als wier eigenaars Rolff hen blijkbaar beschouwd wilde zien.

De pretenties op de Regenten bleven dus, ook na Rolff's optreden, in handen van den afgeganen Gecommitteerde Van Riemsdijk, die thans voor een geruimen tijd het ambtelijk leven vaarwel zei en in de Ommelanden een nieuw terrein vond voor zijne singuliere talenten. Rolff zou dus bij zijne financiële transacties met de Regenten niet veel zijde hebben gesponnen, wanneer de Regeering thans niet de beperkingen had opgeheven, waaraan de Gecommitteerde sedert 1777 in meerdere of mindere mate was onderworpen geweest. Voortaan trad hij ook weer op als procuratiehouder der Regenten, en nam hij hunne koffiegelden in ontvangst. Verder machtigde de Regeering hem, voorschotten (1) op aanstaande levering aan de Regenten te verstrekken tegen 9 %, met bepaling dat deze vorderingen preferent zouden zijn boven de reeds bestaande, welker rente, zooals wij hebben gezien, tot 6 % was gereduceerd. Men begrijpt dat hiermee de aflossing der oude schulden, waarvan bij de jaarrekening eerst dan sprake kon zijn, wanneer Rolff's voorschotten waren verevend, in niet gering gevaar kwam. Bovendien kreeg de nieuwe Gecommitteerde, die zelf geld tegen 6 % kon opnemen, een zuiver winstje van 3 % „om hem ten minsten eenig voordeel voor zijne mocite en voorschieting te bezorgen”, zooals Alting het uitdrukte; zelfs deed de Compagnie aan hem haar soliedste papier over, eene obligatie van 24.000 Rd^s. ten laste van Tjiandjoer, onder bepaling dat ook deze voortaan 9 % zou renten en dat de Regent haar niet mocht aflossen. Eindelijk, en dit was wel het ergste, werd aan Rolff in dien tijd van geldschaarschte, papieruitgifte en agio de gelegenheid geboden om met de geldmiddelen der Regenten op eene wijze om te springen die alle contrôle onmogelijk maakte. Wij hebben elders reeds getracht na te gaan hoe deze sluwe financier de zaken embrouilleerde, en wijzen thans alleen op de keerzijde — dat Rolff namelijk bij de wassende behoefte aan geld voor rente en aflossing, de koffiecultuur tot eene hoogte wist op te drijven die niemand zou hebben mogelijk geacht. Trouwens

(1) Vergelijk hierboven blz. 198*.

Van Tets, die zich het eerst met de borst had toegelegd op de spoliatie der Regenten, had aan Rolff reeds dezen weg gewezen om aan geld te komen, door de productie binnen enkele jaren van 11.000 pikol's te doen stijgen tot 28.000, welke Rolff nu op 50.000 bracht. In de vijf jaar van diens administratie kon het totaal der schulden worden verminderd tot een 200.000 Rd^s., waarvan ongeveer drievierde ten faveure van Van Riemsdijk stond. Hiernaast echter was eene soort vlottende schulden ontstaan tengevolge van voorschotten, rentende 9 %, die bij Rolff's dood al ruim 60.000 Rd^s. bedroegen en op zijn opvolger overgingen, om bij de jaarrekening te worden verevend. Daarenboven bleek voortdurend meer, dat sommige regentschappen met een schuldenlast waren bezwaard die nooit kon worden afgelost. Dit gold vooral Soemedang, Pamanoekean en Adiarsa, die steeds meer dreigden een desperaten post te zullen opleveren tot een bedrag van een 100.000 Rd^s., bijna geheel ten name van Van Riemsdijk. In 1792 echter, toen Nicolaus Engelhard het Commissariaat aanvaard had, besloot de Regeering op herhaalden aandrang van het Opperbestuur, den Oud-Gecommitteerde van zijne schuldbewijzen te ontlasten. Daar Engelhard evenwel die papieren al zoo weinig lustte als vroeger Rolff, verstrekke de Compagnie hem het kapitaal, voor de overname benoodigd, doch in papier. Van Riemsdijk moest maar weer genoeg nemen met 't verlies van het agioverschil. De nieuwe Gecommitteerde verbond zich, in zeven jaarlijksche termijnen dit renteloos voorschot af te lossen uit de koffiebetalings. De 6 % die Van Riemsdijk uit de schulden had getrokken, kwamen voortaan slechts voor driekwart ten bate der Compagnie; het resterende vierdepart zou dienen tot aflossing der noodlijdende pretenties. Ten koste dus van Van Riemsdijk en van de Compagnie werd Nicolaus Engelhard van alle risico ontheven.

Men zou nu denken dat zooveel althans was gewonnen, dat in zeven jaar deze onaangename zaken geheel uit de wereld zouden zijn. Inderdaad had de jaarlijksche aflossing van het één zevende der thans overgenomen schulden (aan die van de vroeger door de Compagnie overgenomen werd ternauwernood gedacht) in zooverre met groote regelmatigheid plaats, dat Nicolaus Engelhard haar steeds op de jaarrekening bracht. Na vijf jaar waren dus deze pretenties van 130.000 Rd^s. gedaald tot een 37.000 Rd^s., rentende, als gezegd, 6 %. Middelerwijl was echter de Gecommitteerde eene tweede schuldenrekening met de Regenten begonnen, tengevolge waarvan deze heeren feitelijk bij hem niet voor 37.000 maar voor 94.000 Rd^s. tenachter stonden;

natuurlijk droeg ook het surplus rente. In 't geheel daalde de totale som der schulden van 173.000 Rd^s. bij zijne optreding ondanks de aflossing van 93.000 Rd^s. slechts tot 132.000 Rd^s. op ult^o. December 1796.

En naast dit groote bedrag, dat door hem werd geavoueed en uit de Resolutiën der R^egeering kon worden opgemaakt, waren er loopende preten- ties, die bijvb. aan het einde van 1794 een 50.000 Rd^s. bedroegen en waarvan hij niets deed blijken. De heele aflossing was dus een wassen neus. De Com- pagnie had geld gegeven en kreeg dat geld terug, maar de schulden aan den Gecommitteerde, die men uit den weg had willen helpen, waren stijgende.

De zonderlinge draai welken deze zaak had genomen, noopte in 1797 de Regeering tot eene nieuwe krachtsinspanning. Zij kocht de geavoueede pretenties van Nicolaus Engelhard af, en bepaalde dat voortaan de voorschot- ten op aanstaande levering van koffie door haarzelve zouden worden ver- strekt, zoodat het, naar zij voorgaf, met de financieele betrekkingen tusschen de Regenten en den Gecommitteerde nu uit, of nagenoeg uit, zou zijn. De winnende partij was voorloopig alleen deze laatste, die een kleine 60.000 Rd^s. aan pretenties kwijtraakte, welke hem wellicht last zouden veroorzaken bij de overgave zijner betrekking aan zijn opvolger; de verliezer was de Compagnie, die nu de desperate schulden zonder eenig voorbehoud te haren bezware had. Tot dusver had de Gecommitteerde voor rente en aflossing daarvan kunnen zorgen door de aparte, thans eveneens overgenomen schul- denrekening met de Regenten. Soemedang had in al die jaren sedert 1777 nog maar 15.500 Rd^s. afgelost, Pamanoekean en Adiarsa stonden slechter dan toen. De aflossing ging voortaan, zooals te verwachten was, den slakken- gang; ja, sedert anno 1800 begonnen de schulden weder te stijgen, zoodat zij aan 't einde van 1805 hooger waren dan toen tot de laatste overname was besloten!

Het baatte niet dat er koffie was! De oogst van 1797 was maar éénmaal overtroffen, en toch had men dat jaar bijna niets afgelost. Maar natuurlijk — de gelden die voor aflossing van de „Rijksschulden”, zooals ze thans werden genoemd, konden dienen, werden als vanouds onderschept door den Gecom- mitteerde. Hoe deze te werk ging om met oogluiking, ja hulp der Regee- ring weder eene aparte rekening te doen loopen die, op kunstvaardige wijze met de „Rijksschulden” geamalgameerd, eindclijk aan het slot van 1807 tot het fabelachtig bedrag van 550.000 Rd^s. was geklommen, is reeds gebleken (1). Toen

(1) Zie hierboven blz. 201 * e. v.

viel aan aflossing, zelfs aan rentebetaling, niet meer te denken; kaalheid was op Gaza gekomen. Wat men ook deed, de Compagnie zou het gelag betalen, zooals zij nu reeds ondervond in den tegenzin der Regenten tegen de koffiecultuur, die hun als een looden mantel om het lijf hing. Maar de Regeering bleef bereidwillig als altijd om een vriend te helpen; nog in 1807 nam zij desperate schulden over van een paar suikermolenaars aan Nicol. Engelhard en Van Riemsdijk. Het was dus zoo vreemd niet dat Daendels, om een eind aan de zaak te maken, eene streep trok door alle pretenties op de Regenten en verbood dat zij ooit weder schulden zouden aangaan. Curateele dus and no mistake.

Sie kamen zu tief in die Kreide —
Da war es natürlich vorbei.

HOOFDSTUK XII.

Hebben wij aan het slot van ons vorig kapittel niet zonder verruiming des harten den koffieboom vaarwel kunnen zeggen, het wordt thans tijd den blik terug te wenden naar de oudere Compagniescultures, welker ontstaan in de laatste jaren der zeventiende eeuw hierboven (1) werd beschreven.

Als de belangrijkste gold die van indigo.

Toen Pangeran Aria Cheribon in 1706 met het „opsigt” over de Preanger werd belast, was indigo een der meest gewilde artikelen van 's Compagnies handel, op welks teelt zij niet alleen in dit gewest aandrong, maar ook elders waar zij grondgebied bezat. Van de toenmaals onder Batavia ressorteerende landen leverde Krawang het meest, maar het totaal schijnt niet veel boven de 32 pikol's te hebben bedragen, waarbij voor de Cheribonsche gewesten nog 70 à 75 kwamen. De kwaliteit vergoedde geenszins de geringe quantiteit; van de beste soort werd bijna niets geleverd. Wel trachtte men door Europeesche „indigomakers” den Inlander eene andere wijze van cultuur en bereiding bij te brengen, maar men stuitte op zijne antipathie tegen de zoogenaamde droge bereiding; planten wilde hij wel, maar van kalk bij de fabricatie af te zien, daartoe was hij alleen met dwang te krijgen. Tjiasem en Pama-noekan bleven tot diep in de 18^e eeuw van deze cultuur verschoond, Krawang werd in den treurigen tijd der mijnontginning daarvan vrijgesteld; de oostelijke regentschappen zagen zich bij de tijdelijke intrekking van den verplichten houtkap elk voor eene vaste quota indigo aangeslagen.

De lage productiecijfers, welke wij daareven noemden, zonken mettertijd nog lager. Voor het Jacatrasche ontwierp toen Mossel eene contingenten-regeling (2), volgens welke door geleidelijke uitbreiding van den aanplant in

(1) Zie blz. 89* e. v.

(2) Men vergelijkte de staten achter in het tweede deel van dit werk.

zeven jaren tijds eene totale productie van 30 pikol zou worden bereikt, met vaststelling eener geldboete bij minlevering. Weldra werd dit systeem ook op al de overige Bataviasche regentschappen uitgebreid, waardoor de som der gedwongen levering zou klimmen tot 105 pikol; door prijsverhooging verwachtte men haar op dit cijfer te kunnen houden. Maar die hoop werd deerlijk teleurgesteld, misschien ook in verband met de epidemie, welke in het laatst van Mossel's bestuur de Regentschappen teisterde. Het dwangmiddel, de geldboete, werd niet toegepast; de Regeering begreep wellicht dat het niet zou baten. In 1767 vond zij het beter van alle illusies afstand te doen en zich aan het reëele te houden: een nieuwe aanslag werd opgemaakt, overeenkomend met het gemiddelde bedrag der feitelijke levering van elk regentschap over de laatstverloopen 14 jaren, waardoor het totaal der verplichte leverantie daalde tot 50 pikol; de steeds kwijtgescholden boete zou voortaan strengelijk worden ingevorderd. Maar de verlaging van den aanslag bracht geene verandering in de opbrengst; de eerste oogst de beste bleef beneden het halve fixum. De boete werd toen opgelegd, maar van harte ging dat straffen niet; het volgend jaar werd zij kwijtgescholden, het daaropvolgende voor de helft en sedert nooit weer toegepast. Doch niet alleen dat die boete van 20 Rd^s. per niet-geleverde pikol indigo haar doel miste, zij werkte de cultuur direct tegen, want al schold de Regeering haar kwijt, de Gecommitteerde was zoo dwaas niet maar vorderde haar ten eigen profijte, en had er dus persoonlijk belang bij dat er zoo weinig mogelijk indigo binnenkwam. Van beter uitwerking was, dat de Regeering het geleverde niet betaalde wanneer de qualiteit niet deugde; doch aangezien de betaling toch al niet in verhouding stond tot den besteden arbeid, was ook dit maar een halve maatregel. Zonderling is het, dat Mossel in het laatst van zijn leven was overgegaan tot het inkoopden der gemeene soort natbereide indigo van de Ommelanden. Dit heette aanmoediging der cultuur, en inderdaad, de cultuur en bereiding van dit niet voor den handel geschikte goedje werd zoo aangemoedigd dat de Compagnie met een grooten voorraad zitten bleef. Tot de bereiding der betere qualiteiten kon de bevolking maar niet worden gebracht, en deskundig personeel was er weinig.

Eene hoogere vlucht scheen de indigocultuur in De Klerk 's tijd te willen nemen. Mr. Willem van der Beke namelijk, die sedert jaren op Java's Noordoostkust diende, had zich moeite gegeven om achter de bereiding van die verfstof te komen zooals zij in Voor-Indië geschiedde, was daarin vrij wel geslaagd en legde nu eene nota daaromtrent aan de Regeering voor. De

Raden Craan en Radermacher werden daarop in commissie gesteld om de cultuur in het Bataviasche te regelen overeenkomstig Van der Beke's denkbeelden en eene handleiding (1) daarvoor te ontwerpen, die ook in het Cheribonsche en op de Noordkust zou worden gevolgd; de uitvoer van indigo werd alvast verboden, een bewijs dat men zich succes voorspelde; een deskundig „indigosorteerder” zou dan ook in het Bataviasche de cultuur leiden, beter zaad zou van Java worden ontboden en eindelijk, als particulieren de teelt ondernamen, dan konden zij dingen naar een cereprijs van het Bataviaasch Genootschap.

Maar al die drukte liep uit op niets. De vervaardigde handleiding deugde niet vóór de bereiding in het klein, de eenige die in de Preanger, vooral Djampang, bestond; De Klerk overleed en zijn schoonzoon Radermacher kwam op den achtergrond; Heeren XVII^{en} hieven weer klaagtonen aan over de qualiteit van het product. In 1789 trok nu de Regeering de cultuur in waar zij die enkele jaren te voren meer dan elders had bevorderd, namelijk in Tjiandjoer en Buitenzorg. Dit heette te gebeuren om de koffieteelt des te meer aan te moedigen; het kan ook verband hebben gehouden met de buitengewone uitbreiding welke juist destijds aan de indigocultuur in Bengalen werd gegeven, maar wat bij de intrekking eigenlijk den doorslag gaf was een groote zak rijksdaalders, dien de Gecommitteerde Rolff van den Tjiandjoer'schen Regent had ontvangen. En die Regent spendeerde zijne penningen ook al niet uit naastenliefde, maar trok er goede rente van: om indigo te leveren, was hij genoodzaakt geweest eene belasting te heffen waarmede hij die verfstof elders inkochte — voortaan hief hij de belasting nog steeds, maar hield ze voor zich. Aan verlichting van den druk op de bevolking werd bij de intrekking geen oogenblik gedacht. Rolff's opvolger Guitard was er dan ook tegen om de dwangcultuur elders eveneens te staken, want juist het voortdurend geplaag om indigo was, meende hij, een heilzame calmans voor eventueele loszinnigheden der Regenten.

Men begrijpt dat onder dergelijke omstandigheden geen sprake kon wezen van eene opluiking der cultuur; sedert 1789 bleef de productie in het Bataviasche steeds beneden de 30 pikol. Tijdens Van Overstraten werd aan eene nieuwe werkwijze met fabriekmatige bereiding volgens een systeem van Rothenbuhler gedacht, welke in zekere streken van den achterhoek zou worden begonnen, die voor de Compagnie niet veel waarde hadden, Djampang,

(1) Zie Bijlage 39.

een deel van Batoelajang enz., maar feitelijk doorgezet schijnt dit plan niet. Welke gevolgen men ervan verwacht had, bleek wel uit de reeds aanstonds gemaakte bepalingen tegen het verhuizen van de bevolking der betrokken landstreken.

Gaandeweg vestigde zich dan ook de overtuiging dat de Preanger geen land was voor indigo. Van Overstraten zag dat kort voor zijn dood in, en zijn opvolger Siberg kenschetste de cultuur rondweg als „pernicieus”, zoodat de Gecommitteerde Pieter Engelhard zich bemoedigd voelde tot het ontwerpen eener merkwaardige regeling, welke de indigo- en de daarmee altijd in één adem genoemde garenleverantie verving door eene heffing in geld. De inkoopsprijs namelijk van den volledigen (nagenoeg nooit voldanen) eisch van beide artikelen, een bedrag van 15.000 Rd^s., zou gelijkmatig over alle tjatjah's van alle regentschappen worden omgeslagen door middel van eene korting ad 25 stuivers op het uit te betalen koffiegeld. De aldus ten bate der Compagnie geheven belasting zou deels worden gebruikt om in die Preangerstreken, waar de cultuur het meest beloofde, voorschotten op het gewas te verleenen, deels zou daarvoor in het Cheribonsche indigo en garen worden opgekocht; alleen in een paar districten van Parakanmoentjang, had de ondervinding geleerd, zou de teelt vol te houden zijn. Op Engelhard's dringend betoog dat de bevolking niets liever wenschte dan beide genoemde cultures af te koopen, werd in 1803 het contingent van 35 pikol indigo vervangen door eene heffing van 7.000 Rd^s., terwijl daarentegen voor elke pikol eerste soort die zou binnenkomen 200 Rd^s. zou worden voldaan, een vrij hooge prijs, vergeleken met vroeger, maar die aan de Compagnie nog groote profijten zou laten. Ten slotte werd in 1805 als definitieve regeling met intrekking van den omslag der 7.000 Rd^s. over alle tjatjah's bepaald, dat zoowel menoempang's als boemi's bij wijze van „equivalent” eene zilveren ropij van 30 stuiver per gezin zouden opbrengen; deze belasting zou niet op de koffiebetaling worden gekort, maar door den Regent worden geheven ten bate der Compagnie.

Dit was dus het uiteinde der gedwongen indigo- en garenleverantie; in beginsel had de Staatscommissie in Nederland de wenschelijkheid der intrekking dier cultures twee jaar vroeger eveneens erkend. Met den dwang hield in de Preanger de indigocultuur nagenoeg op, totdat tijdens Du Bus de voordeelen ervan door de bevolking werden ingezien en zij haar vrijwillig hier en daar ter hand nam. Raffles had in Pekalongan eene particuliere

fabriek met Gouvernements-hulp gaande gehouden, Van den Bosch maakte van de indigo weder eene dwangcultuur. Had hij de geschiedenis dier teelt gekend, misschien was het zoover niet gekomen. Want het staat vast dat zij tijdens de Compagnie buitengewoon zwaar had gedrukt, eensdeels tengevolge van de daaraan inherente moeielijkheden (grootte wisselvalligheid, omslachtige en onzekere bereiding, gepaard aan vrij belangrijke onkosten), anderdeels doordat (zooals in den aanvang der 18^e eeuw in Krawang) een onevenredig groot gedeelte der bevolking hiertoe werd aangewezen. Die eeuw was nog niet half verstreken, toen de Regeering reeds tot de erkenning kwam dat die druk bestond, en sedert keerde de verklaring herhaaldelijk en met steeds meer klem in hare Resolutiën terug, dat de bevolking de cultuur hoogst ongaarne verdroeg en haar eindelijk zoodanig was gaan haten, dat zij verhuisde op de eerste tijding dat hier of daar indigo zou moeten worden geplant. Wiese kwam er voor uit dat ook de Compagnie eer nadeel dan profijt bij de voortzetting der indigoteelt had.

Ofschoon de kwellung van deze dwangcultuur niet zou hebben opgehouden met eene betere betaling, had de Inlander ook over den prijs niet te roemen. Deze stond niet enkel ver beneden de handelswaarde, maar ook in scherp contrast tot den besteden arbeid. Volgens Siberg had de bevolking bij eene vrije cultuur het pond fijne indigo, waarvoor de Compagnie dertig stuiver voldeed, voor geen tien rijksdaalders kunnen leveren. In vele stroken, waar de grond tot de indigoteelt ongeschikt of de bevolking daarvan geheel afkeerig was, bestond dan ook van den eersten aanvang der gedwongen levering de gewoonte onder den Inlander, om eenvoudig het aan de Compagnie te leveren artikel elders in te koopen, natuurlijk tegen veel hooger prijs dan de haar geboden luttele vergoeding. Het kwam voor dat vee verkocht en zelfs menschen verpand werden om maar aan indigo te komen voor de Compagnies-leverantie. Steeds daalde de opbrengst van eigen bodem; steeds meer gewende men zich aan den opkoop in Cheribon of Tegal; zoo wist men zich in Bandoeng omstreeks 1800 nauwelijks den tijd te herinneren dat de indigocultuur er werkelijk was gedreven.

Eene andere opmerkelijke omstandigheid is, dat de indigoleverantie van oudsher door Hoofden en bevolking beschouwd werd in het licht der vroegere opbrengsten aan den Vorst van Mataram (1), dus als een cijns, waarvoor geene betaling werd verwacht, of als een heerdienst. Vond de Compagnie goed,

(1) Men vergelijkte hierboven blz. 25*.

daarvoor iets uit te keeren, de Regent hield het voor zich. In verband met deze opvatting drukte de indigocultuur speciaal op de oude Mataram'sche dienstplichtigen, de tjatjah's of boemi's. Volgens Nederburgh, of liever diens zegsman Nicolaus Engelhard, moesten de boemi's per man $\frac{3}{4}$ à 1 kati indigo leveren en 1 à $1\frac{1}{2}$ kati garen, in plaats waarvan gewoonlijk geld werd opgebracht, het kati indigo berekend tegen 2 Rd^s., het kati garen tegen 1; ontbrak daarna nog wat aan de volle levering, dan werd dit omgeslagen over de menoempang's. Deze opbrengst in gelde had dan vermoedelijk plaats door inhouding van koffiepenningen, want dat de bevolking niet rijp was voor eene geldelijke belasting, blijkt uit de geschiedenis van het in 1805 bepaalde „equivalent” van eene ropij of 30 stuiver per gezin. Dit gaf al dadelijk aanleiding tot volksverloop; als er wat binnenkwam, hielden de Regenten het voor zich, zoodat de Compagnie het alleen kon innen door korting op de koffiebetalings. Toen het in 1806 inderdaad gevorderd werd, kwam slechts twee derde terecht; er bleef zooveel aan den strijkstok hangen en het volksverloop nam ten nadeele van de koffiecultuur zoodanig toe, dat de Regering het in 1807 beter vond voorloopig van de heffing af te zien. Daendels maakte aan het equivalent een einde.

Daarmede verviel dus ook, zooals wij reeds aanduiden, het laatste overblijfsel der leverantie van garen, welke zich steeds in gelijke lijnen met die der indigo had bewogen. Van belang was ook de garenlevering nooit geweest; de qualiteit was vrij inferieur en de quantiteit, vooral die uit het Jacatrasche, zonder beteekenis.

Toch gaf het artikel zooveel moeite dat Krawang al spoedig trachtte van de leverantie vrij te komen, wat eerst tijdens de mijnontginning aan den Parang gelukte; na de staking dier onderneming keerde de garenlevering terug. Daarentegen verklaarden de oostelijke Regenten zich bereid om grootere garencontingenten op te brengen tegen ontheffing van andere lasten; niettemin kwamen ook hunne quota's zoo slordig binnen (de fijnste sorteering zelfs geheel niet), dat Van Imhoff den prijs der betere qualiteiten moest verhoogen. Voortdurend bleef echter de opbrengst beneden den patriaschen eisch; de slechtste soort alleen schijnt in eenigszins naamwaardige hoeveelheden aangeboden te zijn. Mossel's boetestelsel bij minlevering baatte even weinig als eene veranderde regeling der contingenten en eene preuve om Bengaalsch of Javaasch katoen aan de bevolking uit te deelen om er garen van te spinnen. Het hielp niet dat het Bataviaasch Genootschap de katoenteelt door de uitloving

van een prijs trachtte te animeeren of dat de Regeering de betere uit Cormandel overgebrachte pitten deed uitreiken; de bevolking bleef zich houden aan de teelt der spoediger dragende eenjarige kapas djawa tusschen de padi, vooral op droge velden, zelfs in koffietuinen, of anders als tweede gewas op sawah's. De reeds vóór 1700 naar Java overgebrachte Bengaalsche katoenheester werd nog in het midden der 18^e eeuw zelfs in het Jacatrasche zelden aangetroffen.

Gaandeweg verloor de Regeering min of meer den moed. Nadat al vroeger verschillende kleine regentschapjes van de garenlevering waren vrijgesteld, geschiedde dit in 1789 met Tjiandjoer en Buitenzorg. Krawang produceerde toenmaals het meest en ruilde het tegen de koffie van andere regentschappen; maar de teelt liet veel te wenschen over en de bewerking met primitieve hulpmiddelen kon de fijnheid der soorten van Java's Noordoostkust niet bereiken. Ondanks alles echter haalde soms de mindere sorteering Jacatraasch garen in Europa een bijna even hoogen prijs als de beste soort Javaasch, zegt Nederburgh; maar dat hoefden de Regenten niet te weten. In zijn tijd brachten vooral Parakanmoentjang en Soemedang dit artikel op, soms zelfs meer dan hun contingent bedroeg. In het bijzonder waren het de Tjoetakshoofden die de cultuur dreven, hun product op naam der bevolking leverden en de betaling inhielden op de koffiegelden. In verscheiden regentschappen echter bestond zij heelemaal niet, zoodat de leverantie dan moest worden opgekocht, vooral uit het Cheribonsche. Het totale bedrag der garenlevering was natuurlijk steeds veel hooger dan van de indigo, die oneindig meer zorg vereischte. Kapas te telen, verklaarde nog Pieter Engelhard, zou wel gaan; het bezwaar lag in de tijdroovende zuivering (de katoenzaden zitten namelijk als vastgeplakt in de vezelachtige haren en laten zich uiterst moeielijk verwijderen) en het verlies bij de bewerking; acht of negen pikol's kapas gaven maar één pikol draad, zoodat men liever de ongezuiverde katoen gratis leverde dan de gezuiverde tegen betaling. Van die betaling trouwens kwam al even weinig in de handen van den planter als bij de indigolevering het geval was. Met het ophouden dezer laatste in 1803 werd ook voor het garen een equivalent van 100 Rd^s. per pikol vastgesteld. Daarmede verdween de cultuur nagenoeg geheel, ofschoon bijvb. in Krawang de Regent voortging zich door elken boemi en menoempang behalve de geldelijke bijdrage nog een zeker gewicht garen te doen leveren. In Djampang, waar de padibouw weinig ontwikkeld was, bleef de bevolking kapas telen om daarmee bij hare bureu rijst in te ruilen.

De derde Compagniescultuur waarvan wij vroeger (1) den oorsprong meedeelden, die van peper, neemt vergeleken met de indigo- en garenleverantie eene bescheiden plaats in, en dat wel evenzeer wat betreft haar druk op de bevolking (peper geeft niet veel moeite of arbeid) als de baten welke de Compagnie daarvan trok. Wanneer onze nationale bard den Inlander toegalmt:

„Gij plant geen peperboom meer voor dat trotsch geslacht,

Dat met uw bloed zich mest en met uw tranen lacht”

dan blijkt wel hoever zijne adelaarsvlucht hem buiten de realiteit der dingen had gevoerd — en dat „mesten” was, wat het artikel in kwestie betrof, erg relatief.

Alleen wanneer de peperaanvoer uit Bantam, Palembang en elders minder vlotte, zooals in den tijd van Mattheus de Haan, dan flikkerde de cultuur in het Bataviasche en Cheribon wat op, om spoedig weer bijna spoorloos te verdwijnen. Toen Van Cloon tegenover onvertierbare koffieoogsten meende te staan, terwijl peper op dat moment in Europa zeer gewild was, begon men de teelt in het Bataviasche met eenigen ernst aan te vatten; de Regenten kregen voorschotten tot aankoop van stekken, een prijs van 5 Rd^s. per pikol werd toegezegd, die niet aan vermindering onderhevig zou zijn (de willekeurigheden met de koffiebetalings hadden het vertrouwen der bevolking in de beloften der Compagnie erg geschokt), eene premie voor zekere geleverde hoeveelheid werd uitgelooft — maar het succes was matig. In Tjiandjoer slaagde de teelt vrij wel, in de drie oostelijke regentschappen plantte men nog al aardig, doch de Chinesche troebelen maakten aan dit korte vleugje een spoedig einde. Van Imhoff knoopte de afgebroken draden weer aan, deed op verschillende wijze zijn best, maar kon de productie niet tot 1000 pikol brengen. Mossel, die veel van dit artikel verwachtte, koppelde de cultuur van peper aan die van koffie, welke voor de bevolking meer profijtelijk heette; hij verbood de acceptatie van dit laatste product wanneer de levering niet gepaard ging met die van eene evenredige hoeveelheid peper. Daarna stelde hij voor elk der Jacatrasche regentschappen een bepaald contingent vast tot een totaal van 2500 pikol's, waarvan 1600 voor Tjiandjoer kwamen; tot dit bedrag zou de productie in zeven jaar gelcidelijk worden opgevoerd, en wie te weinig leverde kreeg voor zijne koffie minder betaling. De Gecommitteerde Hartingh, die Mossel's sympathie voor de pepercultuur deelde, slaagde er echter niet

(1) Zie hierboven blz. 89*.

in het halve contingent te doen leveren. In 1754 werd de genoemde regeling ook op de oostelijke regentschappen uitgebreid, waardoor het totaal der verplichte leverantie klom tot 5750 pikol; de uitkomst was hier echter nog veel sprekender en eene prijsverhooging hielp niet. Van der Parra gaf daarom in 1763 de dwangcultuur (als men haar zoo noemen mag, want tot forsche maatregelen heeft de pepertceelt nooit geleid) in zekere streken prijs, verminderde de contingenten van andere, maar stelde zware boete op minlevering. Het was echter zoo bar niet bedoeld; de boete werd nooit gevorderd, al was de levering nog zoo gering, en spoedig kwam uit Bantam en van elders zulk een stroom van deze specerij binnen dat men in Soekapoera en Limbangan zelfs last tot extirpeeren gaf en in 1766 de gedwongen teelt in de Bataviasche Regentschappen ophief. Daarmee ging alhier de pepercultuur bijna geheel te gronde; na 1769 is het maar éénmaal voorgekomen dat er meer dan 100 pikol aan de Compagnie werd geleverd, in den regel zelfs geen 50. Weliswaar verloor men de cultuur niet geheel uit het oog; de Commissarissen Craan en Radermacher (1) gaven weer last tot aanplanting, enkele particulieren gingen vrijwillig daartoe over en het Bataviaasch Genootschap toonde zijne belangstelling. Later deed Nicolaus Engelhard als Gecommitteerde zijn best; in 1797 werd zelfs de dwangcultuur in enkele regentschappen hersteld, maar het was alles verloren moeite, ook al omdat niemand eigenlijk verstand van de pepercultuur had. In 1805 werd zij opgegeven. Naar De Wilde verzekert werd toen de pas geplante peper op last der ambtenaren uitgeroeid, hetgeen den Preangerman niet weinig stijfde in zijn wantrouwen tegen vreemdigheden. Dit verhinderde echter de Regeering niet om in het volgend jaar waarlijk de hervatting der cultuur te overwegen. Maar daar kwam niet van; zij was dood en bleef dood, en toen De Wilde haar later op Sockaboemi wenschte op te vatten kon hij nergens in de Preanger stekken krijgen.

Meer sympathie dan 's Compagnies intermitterende ijver voor een gewas dat, naar het schijnt, in de Preanger niet slagen kan, wekt hare bemoeiing met de klappertceelt. Het klinkt wat zonderling dat die bemoeiing erg noodig was. Men weet immers hoe het Jacatrasche in oude tijden den naam Soenda Kalapa droeg, die nog heden niet geheel uit het spraakgebruik is verdwenen en in verband wordt gebracht met de menigte kokospalmen, welke men op het curicuse prentje in Begin ende Voortgangh hunne wuivende kronen boven het Jacatra van Matelieff ten hemel ziet heffen. De schokkende

(1) Zie hierboven blz. 131*.

gebeurtenissen echter die in Coen's dagen herhaaldelijk de Nederlandsche vestiging met den ondergang bedreigden, deden binnen de wallen en in de omgeving van Batavia dezen onmisbaren boom zoo zeldzaam worden, dat van overheidswege in de aanplanting moest worden voorzien met behulp van geïmporteerde noten. Zoo werd de klapperteelt de oudste cultuur der Compagnie; de baten daaruit werden tot 1678 verpacht.

Van gedwongen klappercultuur vernemen wij eerst tijdens Van Imhoff, die in het Kampongaroe'sche 300 boomen per gezin wilde doen planten, niet ten profijte der Compagnie maar van de bevolking en middellijk van zichzelf; immers als landheer van Buitenzorg kon het hem niet onverschillig wezen of de opgezetenen iets hadden dat hen aan den grond zou binden en meer hokvast maken. Ook de Regeering begon maatregelen te nemen ter bevordering van de klapperteelt in de Ommelanden, teneinde te voorzien in de behoefte aan olie. Toen in de dagen van Radermacher allerlei middelen werden beproefd (in den regel nogal onhandige middelen) om het Jacatrasche tot meer bloei te brengen, werd niet vergeten den Gecommitteerde te gelasten om in zijn gansche ressort den Inlander tot deze teelt aan te sporen. Ondanks den tegenzin der bevolking werd daar in de Ommelanden een begin mee gemaakt. Zelfs in de Regentschappen deed de Gecommitteerde zijn best; hier bleek echter zulk een gebrek aan plantmateriaal te bestaan, dat het van elders moest worden betrokken. In het laatst der 18^e eeuw, toen de oorlog met Engeland den aanvoer van klapperolie over zee, van Java's Noordoostkust, deed ophouden, voelde men meer dan ooit behoefte aan de olie der Bovenlanden. Toch wilde de klapperteelt in de Preanger maar niet opnemen. Mag men (wat echter geene aanbeveling verdient) op de destijds verzamelde statistieke gegevens afgaan, dan zouden er op het kleine particuliere land Tandjoeng West meer kokospalmen te vinden zijn geweest dan in al de Bataviasche Preangerlanden samen. Dit kan nu overdreven zijn, maar veel aantrekkingskracht had de cultuur blijkbaar niet; nog anno 1809 wordt verzekerd dat de Preangerman het klapperwater nuttigt en dan de noot pleegt weg te werpen. Van ander gebruik wist men weinig; de Europeesche reiziger wiens kiesch verhemelte gruwde van spijzen, bereid met het stinkende product der katjangboontjes, had een gulden te betalen voor een flesch van de minder walgelijke olie der klappernoot. Eene zekere heffing van vrucht dragende klapperboomen, die wij als bestaand vermeld vinden, kan ook niet hebben bijgedragen tot bevordering van den aanplant.

Een even huiselijk, wij bedoelen voor eigen consumptie bestemd product dat de Compagnie gaarne geteeld zag, waren de aan onze vaderlandsche jeugd welbekende apeneutjes, anders gezegd katjang. Met die apeneutjes voedde Jan Compane zijn scheepsvolk, uit dezelfde overweging die Molière's vrek zulk eene voorliefde gaf voor kastanjes met spek: ze stopten zoo goed. Was trouwens ook de illustre Cornelis van der Lijn niet zoo verzot geweest op die boontjes (als feestdich een heroïsch tegenstuk tot den krokodillebout dien Doctor Bontius bij Coen zag opschaffen) dat ze nog lang na zijne af-treding naar hem genoemd werden? Bovendien, de vetigheid der apeneutjes was te gebruiken . . . voor de lamp en de koecken die na de uitpersing overbleven gaven uitstekenden . . . mest voor de suikerrietvelden. Eene enkele maal heeft daarom de Compagnie katjang doen aanplanten in de Bovenlanden, waar men er niet zeer bekend mee was. Zoo toonde zij te hooi en te gras ook eenige belangstelling in den aanplant van eene soort cederboomen, van den masooiboom, van tabak, cacao en zelfs thee, maar dat alles in het voorbijgaan en zonder uitkomsten.

Iets degelijker was hare bemoeiing met de kurkuma, een specerijachtigen wortel die eene gele verfstof geeft en zich zonder moeite laat aankweken. Gewoonlijk sloeg de Compagnie hare kurkuma in op de kust van Malabar, zelden op Java waar zij minder goed was en men de bereiding niet verstond. In Zwaardcroon's tijd begon de Regeering den aanplant te bevorderen; gaandeweg werd die uitgebreid en Van Cloon hoopte weldra den ganschen patriaschen eisch „nijt eijgen acker” en natuurlijk tegen zeer matige betaling te kunnen voldoen. Valckenier zag de verwezenlijking van die hoop, ja meer dan dat: hij bleef met eene betrekkelijk groote massa, genoeg voor twee jaar, opgescheept. Men kan raden wat toen volgde: eene weigering van acceptatie, ondanks dat de bevolking met „veel ijver en ernst tot die culture was aanzet”. En weder herhaalde zich de bekende geschiedenis: de kurkumateelt werd den Inlander zoodanig tot grouwel dat geene latere prijsverhooging de productie kon opvoeren. In 1761 stelde de Regeering het totaal daarvan voor de Bataviasche Regentschappen op 400 pikol. Van cultuur was echter weinig sprake meer; men bepaalde zich tot het verzamelen van wat in 't wild groeide, speciaal in het Bandoeng'sche. Het kwam er dus niet veel meer op aan of Heeren XVII^{ea}, die niet altijd afnemers wisten te vinden, een eisch deden of niet. Was men zoo onvoorzichtig om kurkuma te gaan planten, dan had men kans aan het einde van 't jaar er mee te blijven zitten; een overwicht van

25 pond per pikol ten voordeele van de Compagnie was ook de manier niet om den ijver der Regenten, die 2 Rd^s. per pikol heetten te winnen, tot lichter laaie te ontvonken. In Nederburgh's tijd was de cultuur dan ook geheel verlaten.

Dit kapittel van misgrepen en mislukkingen zou onvolledig zijn zonder de vermelding der teelt van den kardamomstruik. Dat deze niet veel te beduiden had (men kon de kardamom gemakkelijk genoeg van Malabar krijgen) volgt daaruit, dat de Regeering zich eerst in 1781 de uitsluitende levering in het Jacatrasche voorbehield; het inheemsche product heeft trouwens weinig waarde. In de drie eerste kwartalen der 18^e eeuw hoort men er dan ook heel weinig van. Soms liet de Regeering het in de Cheribonsche Preaungerlanden inzamelen en soms is sprake van aanplanting, waartoe Mossel het materiaal van Malabar ontbood. Eerst tijdens De Klerk werden de Regenten met eenigen aandrang op de cultuur gewezen; weer ontbood men plantjes, maar de zaak werd met weinig beleid aangevat en met den dood van gezegden Gouverneur-Generaal verdween de belangstelling. Deze werd eenige jaren later opgewarmd, toen uit Nederland om Java-kardamom werd gevraagd. Men ging nu in 1787 den Inlander tot de teelt „animeeren”, maar ondervond al zeer spoedig dat Heeren Majores hun oorspronkelijken eisch tot de helft besnoeiden. Verrassend is het, na zooveel onhandigheden en, als men het zeggen mag, kwade praktijken der Indische Regeering te hebben waargenomen, haar ditmaal tegen de ongegeneerde zelfzucht van het Opperbestuur in verzet te zien komen, op grond van de niet onjuiste overweging dat de Inlander op die wijze met een waardeloos monopolieartikel belast bleef, tot welks aanplanting men hem pas gedwongen had; zij wees Zeventienen op de noodzakelijkheid om of alles aan te nemen wat geleverd werd, of een jaarlijkschen eisch vast te stellen die aan geene wijziging onderhevig zou zijn. Langzamerhand drong alzoo de les der ervaring toch wel door; het kan echter ook wezen dat de liberale zienswijze der Regeering verband hield met de omstandigheid dat de aanplanting vooral in het Buitenzorgsche had plaats gegrepen en persoonlijke belangen raakte. Maar ook in het Buitenzorgsche slaagde de proef met kardamom van Malabar en Ceilon zeer slecht. Beter ging de teelt van het inheemsche gewas, maar nauwelijks beloofde dit iets of de Regeering verlaagde den vroeger bepaalden prijs tot op de helft, won daarmee een sober sommetjen uit, doch gaf alweer een ruwen knak aan het zwakke vertrouwen dat men nog in hare toezeggingen mocht stellen.

Toen zij dan ook een drietal jaren later, anno 1797, de cultuur weer zocht aan te moedigen, was het te laat; de opbrengst bleef hoogst onbeduidend, brommende orders, prijsverhooging en de rest, het was alles aan doovemans deur geklopt (1). En om het tableau van de secundaire cultures der Compagnie waardiglijk af te sluiten — nog in den jare 1802 is er sprake van aanstaande extirpatie der aangeplante kardamom, voor het geval dat de productie te opulent mocht worden.

(1) Eene instructie voor de kardamomteelt van 1802 geeft Bijlage 42.

HOOFDSTUK XIII.

Een afzonderlijk hoofdstuk bestemmen wij voor twee Compagnies-ondernemingen, den Krawang'schen mijnbouw en de zijdecultuur, die ongeveer gelijktijdig eenige jaren lang zijn gedreven om daarna spoorloos teniet te gaan. Onderling bieden zij ook in zooverre punten van overeenkomst, dat in allebei, ofschoon niet onverdienstelijk van opzet, een element van boerenbedrog aanwezig is, waarbij de Edele, Hoogagtbare, Welwijse, Voorzienige en Zeer Genereuse Heeren Majores het landelijk publiek vertegenwoordigen, terwijl als kwakzalver optreedt de Gouverneur-Generaal Diderik Durven, een man van niet alledaagsche bekwaamheden en immoraliteit.

De opzet, zciden wij, van de beide ondernemingen was verdienstelijk; er zat een idee in. Dit idee was herkomstig van Zwaardecroon.

Evenals eertijds sommige landen van Europa om hun goudrijkdom vermaard zijn geweest (welke gymnasiast kent niet den aurifer Tagus?) zoo werd ook Java in lang vervlogen eeuwen geroemd als „rijk aan goudmijnen”. In hoeverre die roem verdiend was, kan moeielijk worden uitgemaakt; dat echter nog in de dagen der Compagnie op dit eiland goud werd gewasschen, staat onomstootelijk vast.

Had men reeds in den tijd van Camphuijs eene bewering vernomen dat het bergland van Banjoemas kenteekenen van mineraalrijkdom vertoonde, diens opvolger zond eene commissie naar het Paranggebergte (in Krawang, wat beoosten de Tjitaroem en Z. W. van Poerwakarta) om naar goud, zilver en andere mineralen te zoeken die aldaar te vinden heetten. Na eene zeer oppervlakkige exploratie keerde deze trouwens niet deskundige commissie onverrichter zake terug, en een Chinees, die kort daarna van Compagnieswege een onderzoek instelde, verklaarde eveneens dat aan exploitatie niet te denken viel.

Het gerucht echter, dat in het Paranggebergte naar edele metalen was gezocht, schijnt sommige Bataviasche Chineezen er toe te hebben gebracht, hunne fortuin aldaar te beproeven en een mijngang te beginnen aan de oostzijde van den Parang, dicht bij Tjisarocwa. Het kon niet missen of de Regeering moest vroeger of later op hare beurt weder tot belangstelling in deze ontginning worden geprikkeld. De G.-G. Zwaardcroon zond dan ook in 1722, een kleine dertig jaren na het laatste ongunstige mijnrapport, eenige Chineezen en Inlanders op verkenning uit, die met monsters erts terugkwamen welke aan de Hooge Tafel zooveel nieuwsgierigheid wekten, dat de Raad-Extraordinair Durven, die liefhebberij voor chemie schijnt te hebben gehad (men herinnert zich hoe juist destijds de natuurhistorische wetenschappen bij de toongevende kringen van Europa in de mode waren, hoe de Regent van Frankrijk daarin prutste en hoe zijn voorbeeld door de aanzienlijkste heeren en dames werd gevolgd) met het scheikundig onderzoek van die monsters belast werd. Dit gaf nu wel geen resultaat, maar — Durven was een vriend van Zwaardcroon, zijne weetgierigheid was wakker geworden, zijne verbeelding ontvlamd, en hij wist gedaan te krijgen dat hem eene zending naar den Parang werd opgedragen. Een aantal ex-mijnwerkers werd uit het Bataviasche garnizoen (complete universiteit van mislukte talenten) saamgetrommeld en met dezen staf, versterkt met een essayeur, twee landmeters en eenige militairen, opende Durven de campagne. Hem begeleidden behalve zijn vriend en buurman Stier, een welgesteld landeigenaar, ook een paar Chineezen die, naar 't schijnt, te voren aan den Parang hadden gewerkt. Veel wetenschappelijke methode werd bij het onderzoek niet ontwikkeld. Men snuffelde en schoffelde maar ijverig rond, geleid door eene wichelroede, vond weldra den gang der Chineezen, die nog in exploitatie was, en sloeg daar, in vertrouwen op de beweringen der mijnwerkers dat de aanwezigheid van zekere hier te vinden aardsoort op goud en zilver duidde, het eerst 't houweel in den rotswand. Een paar dagen later ontdekte men ook aan de westzijde van den Parang oudere gangen, welke de verwachtingen niet minder hoog stemden. Durven keerde daarop naar Batavia terug, doch liet zijn personeel onder bescherming van een deel der soldaten aan den Parang achter om den arbeid voort te zetten. Dat kon niet geschieden zonder medewerking van de Kra-wang'sche bevolking, wier Regent al zeer spoedig over den druk der nieuwe onderneming begon te klagen. Gelukkig voor hem bracht het invallen van den westmocson eene tijdelijke staking mee. Toen het volgend voorjaar de

Mijningang aan den PASIR ANGIN
26 Febr. 1888.

arbeid werd hervat, riep men ook uit het Bandoeng'sche en van elders volk op voor het verrichten der dagelijksche diensten ten behoeve van het mijnpersoneel; kort daarna echter werden deze diensten weder uitsluitend op Krawang gelegd tegen vrijstelling van de indigo- en garenlevering. Bij voortduring bleef Durven de ziel van het mijnwerk. In 1723 ging hij weer derwaarts, vestigde het mijnkamp nominaal te Soekawajana, inderdaad te Tjikao, dat meer gerief bood en waar later een pagger en vrij belangrijke gebouwen werden opgericht, en bracht van den Parang monsters mee die wezenlijk goud en zilver heetten te bevatten. In 't najaar van 1723 werd voor het eerst een deskundige, een „bergmeester", naar het terrein gezonden. Weliswaar keurde deze de gansche onderneming af, maar de Regeering besloot om ermee door te gaan, en zag zich hierbij spoedig gesteund door een gunstig rapport van de zijde der mijnwerkers die, waarschijnlijk door Durven geïnspiceerd, verzekerden overtuigd te zijn dat zij, mits aan geen tijd gebonden, wel ertsaders zouden weten te vinden. Dag en nacht beloofden zij aan den arbeid te zullen blijven, en het was niet meer dan billijk dat extra-rantsoen hunne moeite beloonde. Daarop ging de Regeering in, en ziedaar — ook de bergmeester kreeg weldra hoop en slaagde, geholpen door Durven, in eene nieuwe poging om goud en zilver in de overgezonden ertsen aan te toonen. In 1724 vertrok de deskundige evenwel naar het befaamde Compagnies-mijnwerk te Salida op Sumatra's Westkust, en sedert moest de Parang-onderneming zonder degelijke leiding marcheeren. Van gemaakte vorderingen verneemt men dan ook niet veel, en einde 1725 kwam men al tot de overtuiging dat het werk althans op zekere punten hopeloos was. Toevallig werd juist van pas ontdekt dat een andere berg, de Pasirangin, een paal of drie beoosten den Parang, eenige oude mijngangen bezat, die hoop op succes boden, zoodat ook hier de arbeid nu werd begonnen. De monsters erts bevestigden echter de opgewekte verwachting geenszins. Slaagde een essayeur er soms in, sporen van zilver aan te toonen, een andermaal was men minder fortuinlijk en ontdekte men daarin zelfs geen lood of koper, trots alle betuigingen der mijnwerkers dat edele en onedele metalen in hunne monsters moesten voorkomen.

Gelukkig voor hen kwam de Gouverneur-Generaal De Haan, die de nieuwerwetsche methode om de Compagnie te dienen door gewroet in 's aardrijks ingewand met een oog van afkeer had aangezien, in 1729 te overlijden. Zijn opvolger werd Durven, die van den ouden man nooit veel gunst had ondervonden en tot Zwaardcroon's partij behoorde. Durven was er in ge-

slaagd, bij Bewindhebberen voortdurend de hoop levendig te houden dat Parang en Pasirangin een „waardevol bezit” zouden blijken, zooals men dat heden ten dage noemt. Op grond van eene onlangs uit patria ontvangen aanschrijving werd nu de Gouverneur-Generaal met den Raad-Extraordinair Westpalm (die ook tot de c terie van Zwaardecroon had behoord, doch als gewezen matroos een man van meer beperkte studie moet zijn geweest) tot eene Commissie voor mijnbouw benoemd, welke direct met het Opperbestuur zou correspondeeren, een tegen de praktijk van 's Compagnies dienst lijnrecht indruischende maatregel. Tegelijk werd Durven's vriend Stier, die als ex-lapzalver zijne liefhebberij voor chemie deelde en al vroeger in de zaken van het Krawang'sche mijnwerk betrokken was geworden, tot Gecommitteerde over den Inlander benoemd, onder uitdrukkelijke bepaling dat de mijnontginning zijne bijzondere zorg zou hebben. Een nieuwe chef werd te Soekawajana geplaatst, het loon der mijnwerkers buitengewoon verhoogd en tot staking van de exploitatie op Sumatra's Westkust besloten om alle krachten en hulpmiddelen te concentreeren in Krawang. Het eerste bewijs dat hier thans eene verhoogde werkzaamheid werd ontwikkeld, waren de hernieuwde klachten van de Hoofden aldaar over verloop der bevolking. Voortdurend hadden zij 200 man voor de mijnen te leveren, een aantal, buiten alle verhouding tot het bevolkingscijfer. Deze menschen werden behalve tot koelidiensten ook tot het voeren van 't houweel genoodzaakt, tezamen met slaven en veroordeelden, en de buitensporigheden welke de „resident” te Soekawajana zich veroorloofde, waren weinig berekend om de bevolking met de mijnontginning te verzoenen. Toen zich zelfs hongersnood in die streken begon te vertoonen ten gevolge van de verwaarloozing van den rijstaanplant, werd in het begin van 1730 besloten, uit al de regentschappen der Preanger benevens Pamanoekan, Tjiasem en Tjipamingkis zes man per honderd gezinnen aan of in de mijnen te werk te stellen; Krawang bleef alleen met transportdiensten belast. Om den Gecommitteerde Stier eene ruimere hand te geven, werden kort hierna de drie oostelijke regentschappen, Soemedang, Bandoeng en Parakanmoentjang, die sedert 1706 onder Cheribon hadden geresorteed, onder Batavia, dus onder hem, geplaatst. Zelfs uit Soekapoera riep men, naar het heet, menschen op ten behoeve der mijnen. De aldus gerecruteerde mijnarbeiders legden echter eene heftige „aversie” tegen hunne taak aan den dag, en zelfs dwangmiddelen bleken daartegen niet steeds toereikend. Dit was te meer te betreuren nu de pas uit Nederland aangekomen deskundige Bollmann een allerfraaist

rapport uitbracht omtrent een der mijnen aan den Pasirangin. De daaruit getrokken monsters beloofden volgens hem per honderd pond ongeveer 15 gulden goud, zilver en lood. Men vraagt zich onwillekeurig af, waar Stier (volgens menschen die het weten konden was hij de booze geest waardoor G.-G. en Raden tot de mijnontginning waren verleid) de rijke ertsen vandaan had, welke den goeden Bollmann te analyseren werden gegeven, en brengt zich dan de omstandigheid te binnen dat hijzelf uit den Harz afkomstig was. Bollmann's rapport bevestigde inderdaad op schitterende wijze de gulden spreuk: where there is a will there is a way; er *moest* goud in Krawang zijn, en ziet, er *was* goud in Krawang, ja ook elders. Immers Stier wist in 1730 op een onderzoekingstocht naar de landen aan de Wijnkoopsbaai tot de ontdekking te geraken dat aan de Tjitarik, eene bijrivier der Tjimandiri, zich rijke aderen bevonden, die goud en zilver, „gedegen en massief” beloofden en „zeer considerabele schatten” aan de Compagnie verzekerden. Tegelijkertijd bracht eene beklimming van den Gedeh andere deskundigen tot de wetenschap, dat deze vulkaan oorspronkelijk uit niets dan een gang van gouderts had bestaan (1). Men zou nu denken dat de Regeering zich met ziedende geestdrift de ontginning van dit nieuwe en rijkere Peru tot taak stelde. Integendeel — dergelijke berichten werden met ijzige nuchterheid ter zijde gelegd, en ook rapporten van door Bollmann verrichte analyses, hetzij die gunstig waren of, zooals evenzeer voorkwam, ongunstig, ontving zij met onverstoorbare kalmte. In Mei 1731 kwam Stier te overlijden, en daarmee ging de zaak naar den kelder: reeds een half jaar later werd op Durven's voorstel en conform een advies van Bollmann, die thans alle hoop had opgegeven, met eenparige stemmen tot staking der Krawang'sche ontginning besloten en tot hervatting van die op Sumatra's Westkust. Hierheen werd dan ook het Europeesche personeel overgebracht, dat in de laatste tijden eene soort vacatiekolonie had gevormd en zich, dank zij de extra-betaling en de slordige leiding van den arbeid, te hoog had gerekend om eigenhandig het houwcel te zwaaien. Nog een half jaar later — en uit Nederland kwam de oproeping van den G.-G. Durven, den Gecommitteerde Stier benevens verschillende andere ambtenaren en particulieren. Men mag aannemen dat de Krawang'sche mijnontginning van veel invloed geweest is op dit ongehoorde en tot dusver nooit opgehelderde besluit van Heeren Zeventien. Dat Krawang nog twintig jaar na de staking van den mijnarbeid volslagen uitgeput was ten gevolge van

(1) Van den toenmaligen mijnbouw-humbug geeft onze Bijlage 29 fraaie staaltjes.

volksverloop, zou hen weinig hebben gedeerd; de anderhalve ton die aan het werk was verdaan zou ook nog wel te overkomen zijn geweest; maar klaarblijkelijk had men met kwade trouw te doen gehad, zooals wel moet zijn bespeurd bij het onderzoek der naar Europa verscheepte ertsen, wier waarde volgens hedendaagsche deskundigen gelijk nul moet zijn geweest. Daarmee waren beursspeculaties in de aandeelen der Compagnie hand in hand gegaan, en het is niet onmogelijk dat sommige leden van Zeventienen de dupes waren geworden der „snoed gesmeede listen”, waarvan de letterlievende Schipper Jan de Marre naar aanleiding van de Krawang'sche mijnontginning gewaagt. Hervat is die ontginning nooit en spoedig zijn de mijngangen achtereenvolgens ingestort. Of, zooals beweerd wordt, in Van Imhoff's tijd eene poging is gedaan om eene mijn te openen aan de helling van den Gedeh, wat boven Tjipanas, blijft twijfelachtig; het zou kunnen zijn dat het fameuse rapport van 1730 omtrent den goudrijkdom van dien vuurberg op deze wijze heeft nagewerkt. Overigens — men mag zich verheugen dat de Parang en Pasirangin zulke teleurstellingen opleverden. Waren er inderdaad rijke gouden en zilveraders ontdekt, men zou desnoods de gansche Preangerbevolking daar te werk gesteld en wellicht de ontwikkeling van dat gewest voor onafzienbaren tijd vertraagd hebben.

Was de exploratie der Krawang'sche bergen aan het initiatief van Zwaardecroon te danken geweest, zijn lust voor proefnemingen op velerlei gebied had ook in anderen zin beloofd de Edele Compagnie ten goede te komen.

Jarenlang was hij doende geweest om hetzij uit China hetzij uit Bengalen zijderupsen naar Java over te brengen, waar deze (wil men oude Chinese berichten gelooven) in vroeger tijden met goed gevolg waren gekweekt geworden. Eerst na zijne aftreding, toen hij op zijne geliefde buitenplaats Leenhofs Weergade aan de Mookervaart de welverdiende maar door onaangenaamheden met zijn opvolger niet weinig verstoorde rust genoot, mocht hij er in slagen uit Kambodja de langgewenschte diertjes te betrekken. Daar hij reeds bevonden had dat de moerbezieboom in de omstreken van Batavia heel wel voort wilde, had hij de beste verwachtingen omtrent de toekomst eener van Compagnieswege gedreven zijdeteeft. Met groote voldoening kon hij weldra eenige zelfgewonnen zijde naar Nederland overmaken, er bijvoegende dat niets verder ontbrak dan eenig deskundig personeel uit de Aziatische gewesten waar de teelt en bewerking vanouds werden gedreven. Viel

Ingang van ZWAARDECROON'S buitenplaats Leenhofs Weergade
20 December 1908.

dit hoopvolle bericht bij Heeren Majores in zoo goede aarde, dat zij de cultuur terstond in de aandacht der Indische Regcering aanbevalen, de zeurige grijsaard die den bedrijvigen Zwaardecroon was opgevolgd wilde er niet van weten, vooral, naar het schijnt, uit persoonlijke antipathie tegen zijn voorganger. Wat uit Nederland ook geraden of vermaand werd, het kleinzielig gekrakceel van die twee oude heeren was maar niet bij te leggen. Zelfs de gemoedelijke aanschrijving van het Opperbestuur om hunne ruzie op „een vriendelijken maaltijd ten koste van de Compagnie” af te drinken, bleef zonder de minste uitwerking, verdrietig genoeg, want men had in patria juist nu zoo gaarne gewild dat zij de handen incensloegen. Immers een nader onderzoek van Zwaardecroon's monsters gesponnen en geweven zijde had kenners doen verklaren dat iets zóó voortreffelijks nog nooit in Europa was gezien. Men zond daarom thans een technisch onderlegd persoon uit om de leiding der cultuur op zich te nemen en gelastte al dadelijk om de zijderupsen, welke Zwaardecroon aan de liefhebbers had uitgereikt (wie daarmee de beste resultaten had verkregen, was de latere Gecommitteerde Stier) voor de Compagnie op te koopen (1), een monopoliemaatregel derhalve en een onfeilbaar teeken dat men zich in Holland zoete winsten van de nieuwe industrie voorspelde. Voor den verdienstelijken Oud-Gouverneur-Generaal werd als bewijs van waardeering door zijne superieuren een pronkbeker bestemd, die echter niet in zijne handen is geraakt (2), daar hij midden in zijne plannen overleed. Een jaar later, anno 1729, volgde de afgeleefde Mattheus de Haan hem in 't graf, na tot het einde alle officieele bemoeiing met de zijdecultuur te hebben tegengehouden, zelfs nadat Zeventienen hem hadden doen weten dat „dit werk bij een iegelijk als zeer voordeelig, zoowel voor de Compagnie als voor de vaderlandsche fabrieken” werd beschouwd.

De nieuwe Gouverneur-Generaal Durven intercesseerde zich warm voor deze onderneming en liet terstond eene premie uitloven voor de eerste duizend pond in het Jacatrasche geteelde cocons — eene premie die ten slotte door zijn vriend Stier is verdiend. Hierdoor brak hij dus rondweg met het voorschrift der Principalen om de gansche cultuur onder de Compagnie te brengen. Het particulier initiatief werd te hulp geroepen, zoowel van Europeanen als Chincezen en Inlanders. Alras werd besloten aan het Molenvliet eene ietwat primitieve inrichting tot stand te brengen, waar men zich voorstelde

(1) Men vergelijkte Bijlage 28.

(2) Deze beker is nog op het Mauritshuis.

leegloopende Mardijkers (een der plagen van Batavia) aan het werk te stellen. Maar was men in Nederland opgetogen geweest over de fraaiheid der Jacatrasche zijde, een Indisch deskundige rapporteerde thans veel minder gunstig, zoodat Durven oordeelde dat ter aanmoediging der cultuur tot buitengewone maatregelen moest worden overgegaan. De buitengewoonheid bestond daarin, dat land tegen taxatie zou worden uitgegeven aan personen die wilden aannemen „een groot gedeelte” daarvan met moerbezieboomen te beplanten en de gewonnen zijde tegen bepaalde prijzen aan de Compagnie te leveren. Om een goed voorbeeld te geven vroeg Durven zelf een paar groote landen aan, die hem terstond met eenparigheid van stemmen werden toegewezen. Ofschoon de Gouverneur-Generaal nu inderdaad op deze landen heel wat van de gewenschte boomsoort heeft doen planten, in hoofdzaak beoogde hij met zijn voorstel niets dan eigenbelang. De eenigen die behalve hem land voor de zijdecultuur aanvroegen, waren enkele Raden van Indië, die tegen spotprijzen uitgestrekte eigendommen erlangden, wellicht als belooning daarvoor, dat zij een paar maanden vroeger Durven op het kussen hadden geholpen.

Intusschen werd een „Opzichter over de zijdehaspel en wat daaraan dependeerd” benoemd, een modiek minimumprijstje van 6 stuivers per pond ingeleverde cocons en van 2 Rd^s. per pond zijde bepaald, rupsen of eitjes gratis ter beschikking van het publiek gesteld, de levering van het product uitsluitend aan de Compagnie voorbehouden, en eindelijk overgegaan tot den aankoop van het huis „Kent den Tijd” naast Durven's woning op Molenvliet, hetwelk tot haspelarij zou worden ingericht in plaats van de geprojecteerde loods aan de overzij. Moerbezieboomen zouden worden geplant op een stuk Compagniesland buiten de stad door eene daar te vestigen kolonie Inlanders, ja zelfs langs de wegen en op de Chineesche begraafplaatsen. In Nederland bleef men niet in gebreke, doch zond twee hooggesalaricerde „zijdereeders” en de noodige molens uit, die in Kent den Tijd werden opgesteld. Weldra was de onderneming, naar het heette, in volle werking. Voor de haspelarij werden kinderen in dienst genomen en in het bijzonder een aantal zeer jonge „mixtiese meisjes” van Ceilon ontboden, die zich in de belangstelling van Zijn HoogEdelheid mochten verheugen, aan wiens uitsluitende leiding de zijdecultuur door de Regeering werd toevertrouwd. Ook in Tjiblagoeng werd op de cultuur aangedrongen en in het Tjiandjoer'sche en Krawang'sche inderdaad een begin daarmede gemaakt. Het groote bezwaar was alweer de antipathie der inlandsche bevolking tegen deze slecht betaalde nieuwigheden en de

moeielijkheid die het afhaspelen der cocons opleverde. Het kweeken van zijderupsen ging gemakkelijk genoeg, maar de teelt der moerbezieboomen hield daarmee geen gelijken tred en het resultaat stelde de hooggespannen verwachtingen in patria op de deerlijkste wijze teleur. Alle daarheen overgezonden monsters werden „volkomen” afgekeurd. Om meer gelijkmatigheid in het product te brengen werd aangedrongen op uitsluitende teelt van Compagnieswege of althans onder leiding van officieel aangewezen deskundigen. Men ging daarbij uit van de onderstelling dat particulieren zich met enthousiasme op de zijdeteelt zouden werpen, wanneer niet de Compagnie hen in toom hield, zag al met bezorgdheid het noodlottig oogenblik naderen waarop Indië voor zijne zijden kousen en stoffen van de Nederlandsche fabrieken onafhankelijk zou worden, en bedacht, geheel in den geest dier tijden, de scherpste prohibatieve maatregelen om het nakend gevaar van de patriasche fabrikanten, onder wie reeds eene „opschudding” was ontstaan, af te weren. Dit gevaar bestond intuschen slechts in de ontstelde verbeelding der belanghebbenden: de Indische zijdeteelt ging eerder den slakken- of krecftengang en leverde zelfs geen product genoeg om de haspelarij geregeld gaande te houden. Weliswaar kwam na het ontslag van Durven en de optreding van Dirk van Cloon als Gouverneur-Generaal eenig frisch leven in deze kwijnende industrie; er werd meer systematisch gezorgd voor de aanplanting van moerbezieboomen, eene spinnerij werd opgericht op het eilandje Bijgelegen buiten de Diestpoort, en het heette dat er thans overvloed van zijde te verwachten zou wezen. Van Cloon bezweek echter onder al zijn „vurmen en arbeid”. Zijn opvolger Patras deelde zijne belangstelling in de zijdecultuur geenszins en wenschte daaraan zoo spoedig mogelijk een einde te maken in strijd met de zienwijze van de meerderheid in Rade van Indië. De Edele Heeren Van Imhoff en Coyett werden nu in commissie gesteld om over den stand der zijdeteelt te rapporteeren, die ten gevolge van de persoonlijke bemoeiingen van verschillende Gouverneurs-Generaal geheel in het duister lag.

Er bleek nu o. a. dat / 80.000 was verspild aan den aanleg eener waterleiding (nog heden kan men haar op Glodok vinden) waarvan niet alleen de haspelarij maar vooral ook het „fontainhuijs” op Durven's erf daarnaast had geprofiteerd. Zelfs was de haspelarij tijdens Durven nooit in werking gekomen. Van 1731 tot einde 1735 was ongeveer 770 pond zijde naar Europa verscheept. De bezwaren, waarmee de cultuur had te kampen, bestonden in de onverschilligheid der Inlanders, die tegen wil en dank moerbezieboomen te

Priangan.

• 16.

onderhouden en de bladeren af te brengen hadden, de geringe groeikracht dier boomen, de verspreide ligging der aanplantingen, de weinige vertrouwbareheid van het personeel, verder de dunheid van cocon en draad. De Commissie adviseerde om de eigenlijke cultuur zoodra mogelijk aan de particuliere industrie over te laten met verplichte levering aan de Compagnie, wier bemoeiing zich tot de zijdereederij zou bepalen en die strengelijk de bewerking der afgehaspelde draden aan anderen zou verbieden. Wilden particulieren zich met de haspelarij (de eerste behandeling der cocons) belasten, dan behoorde de prijs te worden verhoogd, ook omdat het product anders steelsgewijze zou worden uitgevoerd.

Tot eene beslissing op dit rapport kwam de Indische Regeering niet. Er brak voor de pas met dwangmaatregelen bevorderde zijdecultuur, die vooral in de buurt van Djatinagara (alwaar op het land Tjipinang een groote tuin was aangelegd) vele gezinnen tot verhuizen had gebracht, weder eene periode van verwaarloozing aan, in afwachting dat het Opperbestuur een einde aan den met zooveel vuur ondernomen arbeid zou maken. De machtiging daartoe bereikte de Regeering in 1738: in eenige droge woorden verklaarden Zeventien dat „alles” was beproefd, doch door de ondervinding was bewezen dat „daar voor de Comp. niets goeds van te wachten is”, een oordeel dat zeker op losse gronden berustte, aangezien het geringe aanvankelijke succes nagenoeg alleen aan het wanbeheer van Durven was te wijten en de technische bezwaren door de Indische rapporteurs wel wat heel breed waren uitgemeten. Dit bleek ten duidelijkste toen de Weesmeester Augustinus Thornton zich bereid verklaarde de cultuur voort te zetten op de twee landen waar de grootste aanplantingen van moerbezieboomen waren gedaan, mits hem die landen werden verkocht. De Regeering stelde echter zoo bezwarende condities, dat hij en een paar andere gegadigden wel van de zaak moesten afzien, waarop alles wat tot de zijdecultuur had behoord van de hand werd gedaan en het land Tjipinang bestemd tot weide voor het vee van — den Gouverneur-Generaal.

Dit was het lachwekkend uiteinde van eene onderneming, waarin de angst voor de ontwikkeling der particuliere industrie meer dan in eenige andere aan den dag is getreden.

Aan de Regentschappen was zij intusschen bijna ongemerkt voorbijgegaan. Bij Tandjoengpoera was een koffietuin herschapen in eene aanplanting van moerbezieboomen en eenig volk, mannen en jongens, deze laatsten

tegen voeding en een dubbeltje per week, te werk gesteld, doch drukkend kan deze arbeid moeilijk zijn geweest.

Eene hervatting van de zijde-industrie heeft de Compagnie in het Bataviasche niet beproefd. Van Imhoff had er wel oog voor, doch legde haar toch liever op de schouders van den Soesochoenan, waarna de poging weldra mislukte. Mossel nam haar weer op in Cheribon en Tegal met uit Bengalen ontboden personeel, doch de qualiteit van het zeer onbeduidende product werd in patria afgekeurd, zoodat zijn opvolger de cultuur introk. Of die inderdaad op Java hopeloos moet worden geacht, is ook na de mislukking van latere proefnemingen eene open vraag gebleven, waarop heden ten dage een ontkennend antwoord schijnt te passen.

HOOFDSTUK XIV.

In contrast tot de uitvoerigheid waarmede wij de verschillende Compagniescultures hebben besproken, kunnen wij zeer beknopt zijn bij de behandeling der inkomsten van anderen oorsprong, welke uit het bezit der Preanger-Regentschappen voortvloeiden. En wel dáárom, wijl de Compagnie de rechten harer souvereiniteit niet veel meer aandacht waardig keurde dan de plichten.

Immers wat in het oog valt bij eene nadere beschouwing van de territoriale rechten welke de Compagnie uitoefende in de regentschappen zoowel van het Jacatra'sche als de Preanger (want tusschen deze beide is in de 18^e eeuw te dezen aanzien weinig verschil te bespeuren ondanks den ongelijken titel van aankomst), is de nonchalance waarmede de hieruit volgende baten werden prijsgegeven aan ambtenaren en inlandsche Hoofden.

Ertsgangen (1), parelbanken, zwavelvindplaatsen, houtbosschen, vogelklippen beschouwde de Compagnie als haar domein en wij zien dat zij soms ten deze hare domaniale rechten deed gelden als zij er voordeel in zag. Meestal vond zij bij de handhaving harer rechten haar voordeel niet, en liet dan anderen naar believen met hare domeinen huishouden. Zelfs verpachtte de Regent van Krawang ten eigen bate bosschen voor den houtkap en kwamen de zwaluwnestjes van het Bandoeng'sche Tjihea bij den Gecommitteerde op tafel.

Van hare domaniale rechten werd het vischrecht in zooverre door de Compagnie gehandhaafd (2), dat evengenoemde Regent haar bij wijze van admodiatie eene vaste jaarlijksche som betaalde voor het bevisschen der Tjitaroem-delta, welk recht hij met verschillende andere landsheerlijke rechten, waaronder toll en belastingen om welke de Compagnie zich niet scheen te

(1) Alleen om onze stof wat gelijkmatig te verdeelen hebben wij den Compagnies-mijnbouw vereenigd met de zijdecultuur, terwijl de

verdere winning van ruwe producten behandeld wordt in Hoofdstuk XV.

(2) Vergelijk hierboven blz. 103*.

bekreunen, gewoon was aan een pachter over te dragen. De in de Regentschappen van harentwege opgelegde boeten verrijkten niet de Compagnie maar den Gecommitteerde. De heffingen van den oogst waren voor den Regent. De verpachte middelen kende men daar niet; werd er iets geheven bijvb. van het slachten van vee, de Regent trok het. Toen Van Overstraten de zoogenaamde kleine middelen ook te Buitenzorg deed heffen, geschiedde dit door tusschenkomst van den pasarhuurder; deze kreeg $\frac{2}{3}$ van de opbrengst, de pachter maar $\frac{1}{3}$, zoodat dus de eigenaar der pasar, de Gouverneur-Generaal, met het leeuwendeel der baten ging strijken. De verschillende heffingen die te Tanggeran in gebruik waren, kwamen deels aan den Regent, deels aan den Gecommitteerde, deels aan den Postcommandant; als de Compagnie er iets van kreeg, dan was dit een luttel beetje.

Had deze in den aanvang tollèn in haar nieuwe gebied willen heffen, eerst in Van Imhoff's tijd ging zij over tot het verpachten der in- en uitgaande rechten van Tjiasem en Pamanoekan, maar enkele jaren later gaf de Regeering de heffing daarvan weder als te voren aan de respectieve Regenten prijs, omdat de plagerijen, waaraan de pachter den handel onderwierp, in geene verhouding stonden tot de geringe pachtsom. Werd op den veel belangrijker waterweg van de Tjitaroem tol geheven, dan was het ten bate van den Regent en den Postcommandant; hetzelfde was het geval bij den houtafvoer langs de Tjisadane.

Met de binnenlandsche tollèn bemoeide zich de Compagnie nog minder. Uit den Mataram'schen tijd dateerden tolheffingen aan de Tjitaroemovergangen bij Bajabang en elders. Toen de Regeering er achter was gekomen dat deze niet zonder eenig belang waren, deed zij in 1705 verschillende wegen naar die „passages” versperren om het gansche verkeer te concentreren te Bajabang, alwaar een Europeesche korporaal werd gelegd; maar spoedig overtuigden Van Riebeck's tochten hem van de ondoelmatigheid dezer bemocienis, zoodat alles in de vroegere plooi terugviel en deze tollèn ten bate van de betrokken Regenten van Krawang en Bandoeng bleven. Langs den landweg naar het Cheribonsche bestonden allerlei tolheffingen, zoowel van beladen en onbeladen draagdieren als doortrekkende personen; de Opzieners en Postcommandanten plachten daar wel bij te varen; de verbodsbepalingen der Regeering zullen wel niet veel uitwerking hebben gehad.

Eene afzonderlijke bespreking verdienen hier de belangrijke middelen zout en opium.

Gedurende nagenoeg de gansche periode vóór Daendels heeft er in het grootste deel der Regentschappen geenerlei belemmerende regeling bestaan op den aanmaak en verkoop van eerstgenoemd onmisbaar artikel van dagelijksch gebruik. Wel werd sedert Mossel het zout op de pasar's een monopolieartikel van de pasareigenaars, de landheeren, waarvan de voornaamsten met Mossel aan hun hoofd in Rade van Indië zetelden, en wel zal dit voor Tanggeran, Buitenzorg en het daar ter markt gaande Tjiandjoer hinderlijk zijn geweest, maar de eigenlijke Preangerlanden werden daardoor niet getroffen. Ook toonde de Regeering zich in 1803 niet geheel onverschillig voor het opdrijven van den zoutprijs te Buitenzorg; zij liet aldaar den Gecommitteerde voor eigen rekening doch tegen billijker betaling zout verkoopen, schorste vervolgens het monopolie en bepaalde eindelijk een maximumprijs waartegen het zout in 't koffiepakhuis van harentwege verkrijgbaar werd gesteld. In tegenstelling tot het naburige Cheribon, waar de Resident den zoutverkoop aan zich had weten te trekken, blijkt het niet dat in de Bataviasche Regentschappen een monopolie van den Gecommitteerde heeft bestaan. Echter zal de handel, dien Pieter Engelhard daarin te Buitenzorg dreef, wel veel op een monopolie hebben geleken, omdat hij van den pachter der zoutpannen te Pakis in Krawang zout kon krijgen tegen lagen prijs en dit zonder onkosten naar Buitenzorg opzenden met de terugkeerende koffiypedali's; tegen hem was het dus slecht concurreeren. Te Tjikao had de Regent van Bandoeng een monopolie ten eigen bate ingesteld, dat, hoewel de prijzen nooit tot de enorme hoogte rezen waarop de Chinees te Buitenzorg die langen tijd had gehouden, vrij drukkend werd geacht. Evengenoemde Gecommitteerde maakte daaraan een eind en bepaalde een billijker maximumprijs; voortaan was de zoutverkoop ook te Tjikao aan het koffiepakhuis verbonden en leverde den pakhuismeester een niet onaanzienlijk voordeel op.

De aanmaak van zout was al vanouds een der middelen van bestaan geweest van de Tjiasem'sche en Pamanoekean'sche kustbevolking. In Krawang had Mossel dien aangemoedigd door het aldaar gewonnen zout vrij te stellen van rechten bij invoer te Batavia, welke gunstige bepaling door Wiese werd uitgebreid op de zoutwinning in het gansche Bataviasche ressort. Van het meeste belang werden, vooral sedert de Engelsche oorlogschepen het overzeesch verkeer met Java's Noordoostkust hadden afgesneden, de zoutpannen van Pakis, welke de Regent van Krawang met hecrendienstplichtigen door een pachter liet exploiteeren. Het Pamanoekean'sche zout gold echter voor

fijner en de Inlander gaf eigenlijk de voorkeur aan het zout der Zuidkust, dat intusschen minder verhandeld werd omdat het aan 't noorderstrand gewonnene veel gemakkelijker als retourvracht der koffietransporten naar de binnenlanden kon worden opgevoerd.

Had derhalve de Compagnie niet het minste voordeel bij den verkoop van zout in de Preanger, bij dien van opium was zij tot op zekere hoogte geïnteresseerd, maar ook te dezen aanzien gingen de voornaamste profijten haar voorbij.

Reeds voor de komst der Nederlanders was het opium op het eiland Java vrij gewild. Echter schijnt het te Batavia in den beginne de aandacht der Compagnie weinig te hebben getrokken, zoodat nagenoeg eene halve eeuw verliep alvorens zij den invoer in hare hoofdstad aan zichzelf voorbeheld. Langzamerhand nam het gebruik toe, zoodat, toen de Regeering in 1671 een verbod uitvaardigde tegen den verkoop en het gebruik van tabak met opium vermengd (in dezen vorm werd het gerookt, terwijl het onvermengde opium gegeten werd) een exodus van de gezamenlijke Javaansche visscherlieden onmiddellijk bewees dat het genotmiddel voor die klasse der bevolking eene behoefte was geworden. In de Mataram'sche landen schijnt de consumptie toenmaals nog niet veel beduid te hebben, doch een dertig jaar nadat de Compagnie bij het contract van 1677 aldaar den uitsluitenden invoer had verworven, weet Chastelein het verdwijnen der contante speciën uit die gewesten voor een deel aan dit opiummonopolie, waarop intusschen door Bataviasche en Engelsche sluikhandelaars veel inbreuk werd gemaakt. In Bantam had eertijds Sultan Ageng door harde middelen het opiumgebruik trachten te bestrijden. Zijne opvolgers handhaafden de verbodsbepalingen althans in naam, en Camphuijs verklaarde zich daarbij gaarne aan te sluiten, opdat niet de Bantamsche vrienden in dezelfde mate godemoraliseerd mochten worden als de strandbevolking van Java's Noordoostkust. In het Krawang'sche, waar de Tjitaroem-delta huisvesting verleende aan visschers en houtkappers, wier ruw bestaan vanzelf tot stimulantia deed grijpen, was het gebruik reeds destijds in het oog vallend, ook onder de Hoofden. Aan de Cheribonsche Vorsten zoowel als hunne onderhoorigen die te Batavia heerendienst kwamen verrichten, meende Van Outhoorn geene passender belooning voor vlijt en goed gedrag te kunnen aanbieden dan in den vorm van eenige kati's van het slaapmiddel; Joan van Hoorn verrekende liefst de Cheribonsche producten daarmee. Een twintigtal jaren later verneemt men dat ook in de Bataviasche

Regentschappen, vooral het Tjiandjoer'sche, de Hoofden zich daar zeer aan te buiten gaan.

Ondanks den ijver der Regeering voor den opiumverkoop was haar monopolie echter zeer weinig knellend. Het bepaalde zich tot den invoer. Wie op hare venduties te Batavia eene partij opium mijnde, kon daarmee verder naar believen te werk gaan, behoudens uitgaande rechten bij export en inkomende bij wederinvoer elders, bijvb. op Java's Noordoostkust. Ook de oprichting eerst van de Amfiocn-Societeit, later van de Amfiocn-Directie bracht geene verandering in het beginsel dat de verkoop in het klein aan iedereen vrijstond; men kocht opium in de warong evenals tabak of iets anders. Zelfs toen in 1797 eene pacht werd ingesteld, bleef de detailverkoop van onbereid opium bij voortduring vrij; de bereiding daarentegen en de verkoop van het hierdoor veredelde artikel werd in de Ommelanden alleen aan den pachter toegestaan, en wel uitsluitend in eigenlijk gezegde opiumkitten „bij forme van kroeg” op de pasar's, terwijl tevoren dergelijke kitten nominaal verboden waren geweest; de pasarhuurders deelden met den pachter in de baten. Het een en ander beoogde, behalve het voordeel der Compagnie en der pasareigenaars, vooral ook een beter politietoezicht op het aan opium verslaafde ommelandsche gespuis.

Tot de Preanger strekte zich de opiumpacht niet uit. De handel in het heulsap, mits van den monopolist te Batavia afkomstig, werd er door niets belemmerd, doch zou, aangezien de Soendanees tot dien verderfelijken prikkel weinig schijnt te worden aangelokt, zonder eenige beteekenis zijn gebleven, wanneer niet het geldelijk belang van zekere personen het opium aan Hoofden en bevolking met zachte hand had opgedrongen. Chineezen waren het niet, die voor dit wanbedrijf aansprakelijk te stellen zijn, maar in de eerste plaats de Gecommitteerde over den Inlander, die onder de verschillende artikelen waarvan hij de bovenlanden voorzag geen meer winstgevend had bevonden dan juist het opium, en door zijne bevoorrechte positie alle concurrentie uit het veld kon slaan. Het is ter betere waardeering van den invloed der Europeesche overheersching wel te betreuren dat de geleidelijke ontwikkeling van dezen tak van handel niet meer na te speuren is. Wij zien echter het opiumverbruik in de Preanger eene buitengewone vlucht nemen in den bloeitijd van het ambtelijk nepotisme. Nicolaus Engelhard verklaart dat vóór zijn tijd de Gecommitteerde enorme sommen daaruit had getrokken, dat de koffie grootendeels in opium was betaald en dat er zelfs sprake van was geweest

om de betaling in geld geheel te doen wegvallen. Omtrent het consumptie-cijfer loopen de opgaven zeer uiteen. Evenals sommige andere verdachte baten van den Gecommitteerde erlangden ook die uit den opiumhandel eene wettelijke erkenning door een besluit van Commissarissen-Generaal; echter is het later een paar maal voorgekomen dat de Regeering het artikel buiten zijne bemoeiing aan de Regenten leverde. Dit laatste zou zeker als regel de voorkeur hebben verdiend, omdat de Gecommitteerde er soms geen been in vond om bijvb. de Regenten te bedotten door hun zilvergeld in rekening te brengen in plaats van papier. Wanneer de betaling wat lang uitbleef, stelde hij zich wel eens schadeloos door een transport buffels aan te halen. Met de stijging der opiumprijzen tijdens de Napoleontische oorlogen rees de prijs, dien de Gecommitteerde per kist vorderde, tot het buitensporige bedrag van 7500 Rd^s. Pieter Engelhard schijnt op grond van het besluit van Commissarissen-Generaal gemeend te hebben dat hij per jaar zeker door hemzelf bepaald inkomen uit het opium behoorde te trekken, en dit te hebben omgeslagen per kist; naarmate de duurte het verbruik deed afnemen, rees dus zijn prijs steeds hoger. De Regenten wisten dat zij het ongenoegen van hun superieur zouden wekken als hunne aanvraag uitbleef, en voldeden dus zooveel mogelijk aan de wenschen zijner baatzucht. Voor zichzelf kon een Gecommitteerde zijn opiumhandel vergoelijken met Nic. Engelhard's betoog dat de Inlander, die overigens zoo weinig behoeften kent, door het opiumgebruik tot arbeid wordt gedreven „en dus afgehouden van voor de Compagnie schadelijke plans en projecten”; er ging alzoo, wat men niet licht zou bevroeden, zekere opvoedende kracht uit van de opiumpijp.

Dat ook de Opzieners in dit artikel deden, lag min of meer voor de hand. Wel werd dit bedrijf hun door Commissarissen-Generaal verboden, maar deels als agenten van hun chef deels voor eigen rekening gingen zij er mee door, en drongen ook wel aan de Regenten opium op in plaats van de verschuldigde koffiebetalings. In Krawang nam de Opziener der bosschen wel de pacht van zekere katten in de delta over, welke baten tot de inkomsten van den Regent behoorden. Of de Opzieners ook, evenals bijvb. de tuinier te Pondokgedeh, opium in het klein sleten „bij de duit zwaar”, wordt niet vermeld, maar ondenkbaar is het volstrekt niet.

Wat de Regenten betreft, het spreekt vanzelf dat dezen het heulsap niet bij heele kisten gebruikten, zooals het hun werd geleverd, maar het grootendeels overdeden aan de mindere Hoofden, vooral in stede van koffiegeld.

Kitten waren er alleen in Krawang en eene warong in Soemedang. De Regent van Bandoeng had in Van Lawick's tijd het opiummonopolie in het door koffietransporten verlevendigde Tjikao en genoot daaruit fraaie inkomsten. Zelfs was het destijds ten gevolge van de verregaande knoeierijen met de koffiebetalings niet ongehoord, dat een Regent geene andere contanten in handen kreeg dan welke deze nering hem opleverde. Daar echter zijne afnemers, de mindere Hoofden, in even weinig schitterende omstandigheden verkeerden, bevonden dezen zich soms niet in staat om te betalen, in welk geval hun niets overbleef dan of den kleinen man een zwaarder druk op te leggen, of het hazenpad te kiezen.

Was dus ontwijfelbaar de handel in opium voor de Preanger-bevolking van zeer schadelijke gevolgen, dat zij door het gebruik van 't heulsap gedemoraliseerd werd is niet aan te nemen. Populair werd het nooit. Misschien werkte daartoe mee, dat het opium daar alleen in onbereiden toestand in den handel was, maar getuigd wordt in elk geval, dat de Inlander het dure goedje, hem opgedrongen als genotmiddel, dikwijls eenvoudig wegwierp. Ook onder de Hoofden was van geregeld misbruik niet veel sprake; Nederburgh verzekerde zelfs: „Deftige inlanders onthouden er zig geheel van”. Het grootst was het gebruik in Krawang en in Buitenzorg, waar veel Chineezers woonden. Hierna volgde Tjiandjoer, dat steeds blootstond aan den fatalen invloed van pasar Buitenzorg, maar toen tijdens de Engelsche overheersching de van hoogerhand uitgeoefende pressie verslapt, daalde de consumptie zoodanig dat volgens De Wilde op het heele land Soekaboemi, hetwelk vijf vroegere Tjiandjoer'sche tjoetaks omvatte, in 1818 geen kati per maand gebruikt werd.

Verwijt men dus niet ten onrechte aan de Compagnie dat zij uit winstbejag het opiumgebruik in de hand werkte (in 1697, toen zij bang was voor overproductie van nagelen, had zij dit op Amboen gedaan met de onomwonden uitgesproken bedoeling „om den luijen Amboenees in zijne luijheijt nog meer te doen toenemen”), de Preanger-consumptie bezorgde haar alleen voordeel uit de opiumvenduties te Batavia. Verreweg de grootste winsten vielen aan enkele bevoorrechte personen toe, en dat wel in hoofdzaak als een gevolg van haar principieelen afkeer van bemoeijng met de inlandsche huishouding en vermeerdering harer bestuurszorgen.

HOOFDSTUK XV.

Wanneer wij de diensten, welke de Preangerbevolking voor de Compagnie had te verrichten, omschrijven als in den regel van geen overgroot belang en niet te drukkend, dan moet natuurlijk eene uitzondering worden gemaakt voor de cultuurdiensten (1) en ook voor die welke in verband stonden met de levering van ruwe, door geene cultuur verkregen producten, speciaal hout, paarden en zwavel.

Wij zagen (2) dat de houtkap de oudste verplichte levering is geweest welke de Compagnie in haar nieuw verworven gebied in West-Java heeft gevorderd. Vermoedelijk overtrof deze levering omstreeks 1700 in waarde alle andere bronnen van inkomsten welke destijds uit die streken voor haar vloeiden. Tjiasem en Pamanockan dankten toenmaals aan hun houtvoorraad eene mate van belangstelling, welke met het dunnen der bosschen ging tanen. Ook de oostelijke regentschappen leverden een vast aantal houtkappers, vooral voor het werk in de Soemedang'sche bosschen aan de Tjipeles, waarin zelfs volk uit Soekapoera arbeidde onder leiding van een Europeesch soldaat, die ook het toezicht had op een aantal „kosthaelders”; het gekapte hout werd afgevoerd naar Indramajoe. De uitputting dezer bosschen, gepaard aan Van Riebecck's ijver voor de zwavellevering, bewerkte in 1712 de vrijstelling van Bandoeng en Soekapoera van deze diensten, welke vooral door den verren afstand waarop zij moesten worden verricht zeer onaangenaam waren. Men had er dit op gevonden, dat van de opgeroepenen de vierde man van den boscharbeid werd vrijgesteld om voor de anderen den kost te verdienen. „Soo die dan”, zegt een gemoedelijk Cheribonsch Resident, „bij andere dienst kunnen krijgen, gaat het wel, maar niets verdienende mag ider op een droog

(1) Vergelijk blz. 161*.

(2) Zie pag. 87*.

houtje bijten", waarvan veelal het gevolg was, dat men van het werk wegliep en om niet weder lastiggevallen te worden zich in een ander regentschap neerzette. Wellicht om deze reden, misschien ook om aan eene cultuur die buitengewone voordeelen verwachten deed meer uitbreiding te kunnen geven, stelde Zwaarddecroon de gezamenlijke destijds onder Cheribon behorende oostelijke regentschappen voor 15 jaar van den houtkap vrij, tegen eene verhooging der indigo- en garenlevering en de verplichting om „na vermogen" de teelt van koffie ter hand te nemen. Toen men een paar jaar later koffie te veel kreeg, werd de vrijstelling voor een gedeelte ingetrokken en moest de bevolking weder aan den zwaren boscharbeid. Men kan zich daarvan een denkbeeld maken uit de mededeeling dat geen buffels maar uitsluitend menschenhanden werden gebruikt voor het sleepen der balken, soms over een zeer geaccidenteerd terrein en over groote afstanden, tegen eene geringe belooning waarop hogere en lagere Europeesche en inlandsche ambtenaren de hebzuchtige hand trachtten te leggen. In 1730 werden, op klachten over den zwaren druk der houtlevering maar vooral ter bevordering van de Kra-wang'sche mijnontginning (1), de drie regentschappen Bandoeng, Soemedang en Parakanmoentjang onttrokken aan het gezag van den Cheribonschen Resident, onder den Gecommitteerde geplaatst en van den boscharbeid ontheven. Wel werd deze ontheffing daarna weer ingetrokken, maar in 1752 besloot men, en nu voor goed, opnieuw daartoe. De Soemedang'sche bosschen werden later niet door den Gecommitteerde maar door den Resident van Cheribon beheerd; die van Dermawangi in hetzelfde regentschap zijn eene poos aan een Chinees verhuurd. Nog in Daendels' tijd bezat Soemedang goede djati-bosschen, maar het transport is een hinderpaal gebleven tegen ander dan plaatselijk gebruik. Omtrent sommige regentschappen verneemt men in zake boschontginning zoo goed als niets. Vermeld moet Van Riebeeck's poging om balken te doen kappen op de noordhelling van den Salak, vanwaar zij dan door de wildernis naar Roempin moesten worden gesleept, waar de Tjisadane bevaarbaar wordt.

Van overwegend belang was daarentegen, zooals wij opmerkten, de houtkap in Tjiasem en Pamanockan. Vooral de rivier van Pamanockan was nog tijdens Valentijn zijn boek schreef een der groote afvoerwegen van timmerhout, niet alleen ten behoeve der Compagnie maar ook voor particulier gerief. Eerst in 1708 werd eene bepaling gemaakt dat Bataviasche ingezetenen

(1) Vergelijk hierboven blz. 236*.

eene vergunning noodig hadden om vanhier hout te halen, en pas in Van Imhoff's tijd werd aan bedoelde twee regentschappen de levering ook van andere producten opgelegd, een bewijs dat de houtkap er achteruit was gegaan. In de laatste helft der 18^e eeuw verneemt men niets meer van de djatibosschen aldaar. Eerst na 1800, toen zware balken van die gewilde houtsoort weder in overvloed beschikbaar waren, werd de aankap opnieuw begonnen, met intrekking der koffiecultuur; een Boschopziener kreeg het toezicht. In de laatste jaren vóór Daendels' bewind werden nu vooral uit Tjiasem veel balken afgevoerd, die de bevolking tot vloten moest binden en langs het strand en verschillende binnenwateren stadwaarts vervoeren. Dit lastige transport, gevoegd bij den zwaren arbeid vooral van het sleepen der balken en de geringe betaling, maakte dat de bevolking weldra den dag leerde verwenschen waarop de onprofijtelijke koffiecultuur verwisseld was met den houtkap. Zij bad om verandering, en kort vóór Daendels' komst verving de teelt der destijds zoo hoog geprijsde koffie weder den boscharbeid. Er bleef toen nog eene vrij belangrijke hoeveelheid djatihout beschikbaar in het zuiden van Pamanoekan en Tjiasem. Na den verkoop dezer landen in den Engelschen tijd maakte de eigenaar van Pamanoekan eene groote winst met den uitvoer dezer balken naar Bengalen.

In Krawang was langs de Tjitaroom het djatihout al zeer spoedig sterk verminderd. Men betrok vandaar eenig zoogenaamd „kruithout”, geschikt voor de Bataviasche pulvermolens, maar vooral brandhout in groote hoeveelheden. De Regent dreef in dit laatste een handel die hem een niet onbelangrijk inkomen verschafte. Gedeeltelijk liet hij kappen in heerdienst, gedeeltelijk met vrije arbeiders, die zelfs van Java's Noordoostkust overkwamen. Zoo was het althans in 't begin der 18^e eeuw; er werd toenmaals door Chineezen veel hout in Krawang opgekocht, dat in talrijke vloten, door paarden getrokken, langs de Antjol'sche vaart de stad bereikte. Daarentegen werden in Krawang de houtsoorten van meer waarde steeds zeldzamer, zoodanig dat het kappen van de geringe hoeveelheden kruithout, welke de Compagnie ten zeerste noodig had, voortdurend zwaarder op de bevolking drukte, ondanks de gestadige prijsverhooging. Voor het brandhout hield de Regeering nagenoeg onveranderd vast aan het zeer modieke prijsje dat van oudsher daarvoor werd voldaan, ofschoon ook dit artikel geleidelijk in handelswaarde was gestegen. Een groot deel der Krawang'sche tjatjah's was zonder ophouden in de boschen werkzaam om de 4000 vadem te leveren die geëischt werden, maar bij

lange na niet binnenkwamen; er werd echter op de non-leverantie niet te scherp gelet, omdat de Regent ook van den houthandel moest leven. In het laatst der 18^e eeuw vindt men te Batavia vooral twee personen bij de houtnegotie betrokken, den hofmeester van den Gouverneur-Generaal (het schijnt dat deze hoveling een deel van de gedwongen leverantie ontving en dit aan de Compagnie en het publiek verkocht) en den zoogenoemden „Opziener en huurder der Krawangsche bosschen” met rang van sergeant; deze laatste was gewoon van den Krawang'schen Regent behalve andere inkomsten ook de bosschen in de Tjitaroem-delta te pachten. De Commandant te Tandjoengpoera deed eveneens in hout.

De djatibosschen van Krawang waren in Daendels' tijd nagenoeg waardeloos. Aan boschcultuur had men daar evenmin gedacht als elders. Alleen voor de herbossching der Ommelanden heeft de Regeering zich eenige moeite gegeven, doch tevergeefs. In 1803 werd voor het eerst een vaste Boschopziener benoemd en last gegeven tot het ontwerpen van bepalingen op het beheer der houtbosschen, maar opgevolgd werd die last niet.

De beide andere leveringen waarvan wij spraken bepalen zich bijna geheel tot het begin der 18^e eeuw. Hoe de parelbanken der Sagara Anakan het eerst door de Compagnie werden geëxploiteerd, is boven vermeld (1). Tijdens Van Hoorn's bestuur werden duikers van Ceilon ontboden, maar zij werkten met zoo weinig voordeel dat zij spoedig den terugkeer aannamen. Mogelijk had men in den beginne wat te veel van de oesterbanken gevergd; in elk geval, ofschoon men thans de visscherij jaren achtereen liet rusten, zij herstelden zich niet. Evenmin baatte eene poging om de parelduikerij aan particulieren over te laten met verplichte levering aan de Compagnie. Bij tusschenpoozen vernceemt men het een en ander omtrent deze visscherij, maar de uitkomsten bleven voortdurend zonder belang. Tijdens Van Imhoff werd zij aan een Chinees verpacht, die met gehuurd volk zou moeten werken; deze oesterbankier had echter vooral het oog gehad op een profijtelijken handel met de strandbevolking, en toen de Regeering hem wat te nauw op de vingers zag, gaf hij alras de pacht op. De eigen exploitatie der Compagnie met gedwongen arbeid was te drukkend naar verhouding van de geringe opbrengst en schijnt dan ook sedert Mossel niet meer voor te komen.

De zwavellevering hangt grootendeels samen met den Spaanschen Successie-oorlog. Niet alleen dat het verbruik toen verbazend toenam, maar Sicilië,

(1) Zie blz. 91 * en 97 *.

het groote zwaveldepot, was voor de Geallieerden gesloten, zoodat overal elders naar dit onmisbaar mineraal werd rondgezien. Van Hoorn gaf er zich veel moeite voor, doch de Preanger-opbrengst bleef onvoldoende, ofschoon de kwaliteit vooral van de Papandajan-zwavel voor uitstekend werd gehouden; de Bandasche haalde daarbij niet. Maar de onlusten, juist toenmaals door Prawata verwekt, waren aan de exploitatie niet bevorderlijk; de aan Bandoeng en Soekapoera opgelegde contingenten werden zelden of nooit voldaan. Ook Van Riebeeck's pogingen om van den Salak en uit het Bandoeng'sche meer zwavel te bekomen, liepen op niets uit, ondanks dat hij persoonlijk de bergen beklom die wat deden verwachten, orders gaf die een ondragelijken last op de betrokken streken legden, en in het algemeen eene passie voor dit natuurproduct voorwendde, welke door het publiek als eene weinig steekhoudende verontschuldiging werd beschouwd voor 's Landvoogds onbehoorlijke bergtochten en vulkaaninspecties. Met den vrede van Utrecht verloor de zwavellevering hare voornaamste aanleiding, schoon zij niet geheel ophield. Nadat Bandoeng in 1730 onder Batavia was geplaatst, werd vanhier geen zwavel meer geëischt, en latere pogingen om er dit product te winnen schijnen door gebrek aan belangstelling te hebben gefaald.

Hiermede afstappend van deze leveringen van ruwe producten, komen wij tot eene categorie van diensten welke met leveringen gepaard gingen, namelijk die ten behoeve der fortten, der posterijen en voor het transport van doortrekkenden en goederen over den landweg.

De hierbedoelde fortten zijn, zooals wij weten, die te Tandjoengpoera en Tanggeran.

In Krawang was de bevolking vanouds gewoon, rijst en slachtvee te leveren voor het fort, en wel tegen prijzen die niet te onbillijk konden heeten. De vraag bleef echter, evenals gewoonlijk, of de betaling haar inderdaad ter hand kwam en of niet, op dezelfde wijze als te Cheribon, de Postcommandant zich bovendien allerlei extra's deed opbrengen tegen eene niet noemenswaardige vergoeding. Daarbij kwamen de djatihouten palissaden der omwalling, eene levering wier druk eerst ophield toen Mossel aan het fort een steenen muur gaf. Bovendien waren de Krawang'sche landen steeds verplicht geweest tot diensten ten gerieve van het fort. Oorspronkelijk wellicht alleen bedoeld als onbetaalde hulp bij de reparatie der versterking, namen deze diensten onder den invloed van den niet belangeloozen Postcommandant een ander karakter aan en werden steeds zwaarder. Terwijl het aantal dienstplichtige koppen

vóór Van Riebeeck's tijd 30 bedroeg, klom het later tot 75, ja 100; degenen die boven het wettig getal werden opgeroepen moesten bovendien zelf in hun onderhoud voorzien. De orders der Regeering tot vermindering van het aantal werden slecht nageleefd; de Gecommitteerde zag liever door de vingers dat de bevelvoerende officier, die toch ook bestaan moest, het meerendeel der koeli's gebruikte in zijne brandhout-affaire en als bemanning op zijne koffieprauwen. Dat de Regeering niet van zins was de bevolking door te zware diensten uit te putten, bleek o. a. in 1803, toen zij bepaalde dat het hout, benodigd voor eene geprojecteerde verbouwing der veldschans, zou worden betaald en het werkvolk een behoorlijk dagloon ontvangen; zij droeg echter geenerlei zorg dat hare bedoelingen ten uitvoer werden gelogd.

Bij het fort Tanggeran ging het niet veel anders. Werd het gerepareerd of verbouwd, dan ontving de Regent althans gedeeltelijke betaling voor geleverde materialen; de bezetting werd door hem eveneens tegen betaling van rijst voorzien. Maar toen, bij het gelijkblijven van den zuinig berekenden prijs, elke tjaeng padi dezer leverantie gaandeweg van 1250 pond was opgedreven tot 4500, werd de druk zoo onlijdelijk dat de bevolking ging verloop. Van Imhoff verhoogde toen de betaling, maar de landbouwer ontving geen duit meer dan te voren, en wat hij te weinig leverde werd hem door den Postcommandant in geld afgedwongen, waarbij de padi hem met dubbel krijgt werd aangerekend. De Klerk eerst bracht de levering binnen bescheidener grenzen; later werd zij vervangen door eene betaling van 800 Rd^s. per jaar. Hoeveel dienstdoende koppen in de 18^e eeuw ten behoeve van het fort Tanggeran werden geleverd, is moeilijk na te gaan; zeker is dat de Commandant er dikwijls meer wist te doen uitkomen dan waarop hij recht had.

Het brievenvervoer valt onder dezelfde categorie. Ook dit geschiedde met dienstplichtigen, al was het alleen omdat een met het terrein vertrouwd inwoner zich sneller van zijne taak kon kwijten dan iemand anders. De Compagnie maakte met zooveel voorliefde gebruik van onbetaalde briefdragers, dat de Regent van Krawang, toen hij nog maar zeer kort onder het Nederlandsch gezag stond, al klachten daarover aanhief. In Van Imhoff's tijd leverde hij niet minder dan 28 man per dag voor het brieventransport, een getal dat onze aandacht verdient vooral omdat het verkeer van Batavia met Cheribon en Java's Noordoostkust in den regel over zee geschiedde, waartoe Mossel zelfs, nadat Van Imhoff reeds een postkantoor te Batavia had gevestigd, eene afzonderlijke pakketvaart in het leven riep. Ook Bekasi werd tijdens

Van Imhoff met deze diensten zoo geplaagd, dat de Landvoogd het noodig vond bij wijze van tegemoetkoming aan het Hoofd aldaar, den Kapitein der Ooster-Javanen, de oprichting van eene pasar toe te staan. Op zijn last werden voorts, ter bespoediging van het brievenvervoer tijdens den oorlog in Midden-Java, poststations gevestigd tusschen Batavia en Samarang. Aan deze zijde van Cheribon stationeerde men daartoe twee paarden te Indramajoe, twee te Pamaoekan (waar van „postloper” werd verwisseld) en twee ter hoofdplaats Krawang; op het fort Tandjoengpoera had de Commandant te zorgen dat steeds een bereden persoon voor dezen dienst beschikbaar was. Toen Mossel zijne pakketvaart oprichtte, moet deze regeling van de landpost ingetrokken zijn. Hiermee verviel natuurlijk het brievenvervoer over den landweg niet, maar ondanks de onzekerheid van den zeeweg bij tegenwind bleef deze laatste de voorkeur genieten. Althans het aantal officieele stukken, dat aan den Gecommitteerde over den Inlander werd terhand gesteld ter expeditie over land, was nog in de laatste jaren der 18^e eeuw hoogst onbeduidend. Mogelijk was men bang voor zoekraken. Met particuliere brieven liep het evenmin druk, uitgezonderd voor zoover de Heeren der Regeering hunne correspondentie per extrapost verzonden door tusschenkomst van den Gecommitteerde. Het is waar dat de Compagnie zich niet het monopolie van brievenvervoer had voorbehouden, maar hoe zou men een brief over land verzenden buiten den Landcommissaris om? De Gecommitteerde Guitard bracht eenige verlichting in deze plagerij, door met den Gouverneur te Samarang een plan vast te stellen voor eene wekelijksche landpost tusschen Batavia en Samarang, waarin de Gouverneur-Generaal (de zaak werd van te weinig belang geacht om er de Regeering in te mengen) berustte. Niettemin gingen sommige dun bevolkte streken aan de postroute, zooals Adiarsa, onder de leveringen van paarden en volk nog steeds zeer gebukt. Guitard's opvolger Nicolaus Engelhard combineerde daarom met den Resident van Cheribon eene nieuwe regeling, waarbij niet langer aan den kleinen man doch aan de Regenten, ook hen wier gebied de postroute niet kruiste, de levering van een honderdtal paarden werd opgelegd, die op zekere punten in stallingen werden gestationneerd. Later, als Gouverneur van Java, veranderde Engelhard de wekelijksche post gedurende den natten tijd in eene veertiendaagsche, om de Preangerbevolking tegemoet te komen; dezelfde strekking had een verbod, na den vrede van Amiens van Regeeringswege aan den Gecommitteerde kenbaar gemaakt, om voor particuliere brieven gebruik te maken van extra-

Priangan.

* 17.

posten. Daar het ophouden van den oorlogstoestand de behoefte aan eene snelle communicatie bovendien zeer had verminderd, werd hem tevens opgedragen eene regeling te ontwerpen die de postdiensten van de bevolking zou verlichten, wat zeker wel noodig was, want bijvb. het Soemedang'sche Tjongeang alleen verloor er minstens 30 paarden per jaar bij, een buitengewoon hoog cijfer in verhouding tot den kleinen stapel (1), zoodat hier en daar volksverloop door deze leveringen en diensten was veroorzaakt. Maar toen nu werkelijk een plan voor een geregelden postdienst aan de Regeering werd voorgesteld, dat een 4000 Rd^s. per jaar zou kosten, vond men dit te veel. Er kwam dus niets van; men bleef gebruik maken van gerequireerde paarden en volk, schafte zelfs de vaste postiljons af, doch gaf aan de Hoofden van eenige negorijen aan de Krawang'sche postroute eene kleine geldelijke toelage; die aan den weg welken men in den regentijd koos (Buitenzorg, Tjandjoer, Bandoeng) kregen de toelage niet. Het gevolg was, dat aan den eenen kant over de „schrikkelijke drukking” van de overlandpost werd geklaagd, aan den anderen over de onbetrouwbaarheid der gepreste postiljons. Maar ook de vaste postiljons waren niet veel beter. Dezen kregen dikwijls allerlei bestelgoed mee, zelfs artikelen van negotie en paarden, en als zij maar met genoeg aplomb optraden durfde de bevolking hare diensten niet weigeren voor het vervoer van dezen verhuisrommel. Vooral wanneer een Oppasser van den Gecommitteerde met een brief vertrok, gingen vaak kisten vol goed mee en het sprak vanzelf dat deze rakkers overal bon souper, bon gîte et le reste vorderden. Bij het overbrengen van brieven uit het Bantam'sche waarvandaan de tijdingen der aankomst van schepen in Straat Soenda moesten komen, was nog in het midden der 18e eeuw eene redelijke betaling in gebruik; ook hier werd later de levering van paarden op de schouders van de bevolking en den Regent van Tanggeran gelegd.

Op ééne lijn met het brievenvervoer kan men het transport stellen van personen en goederen die in opdracht of op last der Regeering overland reisden of vervoerd werden.

Het schijnt een oud Hindoe-gebruik te zijn geweest om aan de hoofdwegen verblijf- of rustplaatsen op te richten waar personen, die wij Gouvernements-reizigers van zekeren rang zouden noemen, met hun gevolg kosteloos konden logeeren zolang hun behaagde. Wanneer bijvb. op Ceilon van Compagnieswege eenige vergoeding werd verstrekt voor het onderhoud dezer

(1) Vergelijk Hoofdstuk XXI.

ongenoode gasten, dan was dit in strijd met de oude adat. Dat die adat ook in Midden-Java bestond, werd door Van Goens op zijne hofreizen geconstateerd: de bevolking aan den grooten weg van de noordkust naar de hoofdstad leverde gratis koeli's en benodigdheden voor doortrekkende reizigers tegen vrijstelling van verdere algemeene lasten.

Het ligt voor de hand dat de Compagnie dit gebruik niet in vergetelheid liet vallen. Marcheerende militairen en inspecteerende ambtenaren hadden koeli's en verschillende behoeften, soms ook gidsen noodig, en wij zien de Compagnie bijna van het oogenblik af dat zij zich met het achterland ging bemoeien, van de Hoofden dit een en ander eischen. Betaling werd daarvoor niet gegeven; voor hun onderhoud moesten de koeli's zelf zorgen. Het is dus gemakkelijk na te gaan hoedanig de gevolgen waren van troepenbewegingen in het binnenland, wanneer men zich, zooals meest, het beste deed opschaffen wat de armoedige bevolking bezat, en voor de zieken en de bagage dragers noodig had, die niet op spoedige vervanging konden rekenen. Daarom stelde de Regeering al zeer vroeg het Hoofd te Bekasi, aan den weg naar Tandjoengpoera, vrij van paditienden als vergoeding voor de „cost en herbergh” die hij zoo dikwijls aan doormarcheerende militairen had te bezorgen. Later ging ook het vervoer van zieken naar Tjipanas meest in onbetaalden heeren-dienst. De honderden koeli's, vereischt voor de tochten van den G.-G. Van Riebeeck, waren voor een deel opgezetenen zijner eigen landen, voor een ander deel vermoedelijk geprest uit de omstreken der stad; zij werden aangevuld met volk uit de streken welke hij doortrok. Deze menschen kregen eene geringe vergoeding en zullen, de verre afstanden in aanmerking genomen, wel van zijnentwege moeten gevoed zijn. Wij zien ook in dit opzicht later eene verandering, die aanduidt dat men wat meer hart begint te krijgen voor den kleinen man. Wanneer bijvb. Radermacher voor zijn genoegen reisde, betaalde hij, schoon Raad van Indië, zijne koeli's zeer voldoende. Maar ambtenaren die voor dienstzaken de Preanger doortrokken, hadden vrij transport, en nu werden degenen die een officieelen pas wisten te bekomen voor eene reis van Java's Noordoostkust over land naar Batavia, gelijkgesteld met in dienst reizende ambtenaren. Voor de bevolking maakte dit niet veel uit, zoolang het verkeer over land onbeduidend bleef; maar toen na 1795 de voortdurende oorlog met Engeland een eind maakte aan de scheepvaart langs Java's noordkust en veeltijds alleen de landweg veilig was, werd de overlast van doortrekkende reizigers zoodanig, dat een groot aantal gezinnen

langs den weg zich door verhuizing daaraan onttrok. Heele gezelschappen bezochten toenmaals de Preanger en toerden dan op den boer, hetzij desbewust of zonder bedoeling. Betaalden zij voor het genotene, dan bereikte die vergoeding meestal de handen niet waarvoor zij bestemd was, terwijl de Hoofden van de gelegenheid profiteerden om buiten hetgeen de reizigers en hun gevolg noodig hadden nog het een en ander voor zichzelf aan de bevolking af te dwingen. Pieter Engelhard was de man die hieraan een eind zocht te maken door het invoeren van een billijk tarief van levensbehoeften, de zoogenaamde soegoeh, zoowel als van koelidiensten en paardenhuur. De Regeering keurde dat tarief goed, maar aangezien zelfs ambtenaren die overigens den Inlander niet ongenegen waren, het toch een verkeerd antecedent vonden om te betalen voor hetgeen steeds met gelatenheid om niet was verricht en geleverd, zal het wel niet al te stipt nageleefd zijn. Tijdens de Cheribonsche troebelen zien wij de Regeering gelasten om de onkosten voor doormarceerende troepen te vergoeden; geen wonder, want juist de overlast van doortrekkende militairen was de onmiddellijke aanleiding tot die onlusten geweest.

Dit wat het personenverkeer betreft. In zake het goederenvervoer mag men in het algemeen aannemen dat evenals de bevolking der leenlanden in het Bataviasche (1), zoo ook die der Regentschappen *corvéable à merci* was voor het transporteren van goederen der Compagnie of die door ambtenaren daarvoor werden uitgegeven. Zoolang echter het overzeesch verkeer niet werd verstoord, kan dit transport niet van belang zijn geweest. Een misbruik was, dat personen te Batavia die in relatie stonden tot ambtenaren te Cheribon of op Java's Noordoostkust, zich over den landweg paarden lieten toezenden welke door de kampongbevolking moesten worden gestald, gevoed en begeleid; een ander, dat reizigers die den landweg volgden soms als bagage allerlei negotie meevoerden en dan in de Preanger zeer weinig haast maakten, aangezien zij er behalve kosteloos logies, bediening en voeding nog eene gelegenheid vonden om hunne waar van de hand te zetten, liefst in ruil voor Compagniesproducten. Het plan der Regeering tijdens de blokkade van 1800 om Batavia over land van rijst te voorzien (deels over Pamanoekan, waar pakhuizen werden gezet, deels over de Wijnkoopsbaai, waarheen rijst van Java door Straat Bali zou worden verscheept (2), kwam, gelukkig voor de bevolking, slechts tot een begin van uitvoering.

(1) . Vergelijk hierboven pag. 81*.

(2) Zie den Exeurs over de Wijnkoopsbaai in het tweede deel.

Zijn derhalve de transportdiensten eerst in den allerlaatsten tijd vóór Daendels' komst van bezwarenden aard geworden, met de diensten voor de wegen was dit ook toenmaals het geval niet.

Zooals naar zeventiende-eeuwsche opvatting vanzelf sprak, had de Compagnie het in de Nederlanden geldende beginsel ook in Indië toegepast, dat namelijk het onderhoud van een weg, straat of vaarwater ten laste viel van degenen die daaraan woonden, „t zij gemeenten, lichamen van steden, dorpen ende plaetsen oft andere onse ondersaten in 't generael ende particulier, soo verre als 't hun, hunne erven ende goederen aengaet”, gelijk Hun Hoogmogenden het in een plakkaat uitdrukken. In den beginne, toen men alleen met Batavia te rekenen had, liet zich dit beginsel gereedelijk toepassen. Minder uitvoerbaar werd het toen landen, soms van grooten omvang doch altijd van geringe koopwaarde en zelden door den eigenaar bewoond, in de omstreken waren uitgegeven. Vandaar dat de wegen der Ommelanden in erbarmelijken toestand verkeerden. Het was een zwak correctief dat de Regeering niet veel om de rechten der landeigenaren placht te malen en, als zij het noodig vond, hun behalve het onderhoud der bestaande wegen ook den aanleg van nieuwe opdroeg. Voor de Compagnies-landen gold hetzelfde principe, voor de Regentschappen natuurlijk evenzeer; en afgezien van staatsrechtelijke beginselen, geen ambtenaar zou er een oogenblik aan hebben gedacht om de Compagnie op kosten te jagen ten gerieve van de inlandsche bevolking der binnenlanden. Die bevolking verwachtte dat ook niet. Werd er wat aan den weg gedaan, dan zal dat wel geweest zijn op de wijze die een kampong-, misschien soms een districtshoofd, het best vond. Heeft wellicht de Regeering in den eersten tijd van haar bestuur over de Preanger zoo niet het onderhoud dan toch de bewaking van sommige hoofdwegen in hare hand willen hebben (wij zien dat destijds verschillende landschapjes aan de voornaamste wegen naar het Oosten direct aan G.-G. en Raden ondergeschikt werden gemaakt), dan is dit streven van korten duur geweest. Nagenoeg nooit wordt iets bespeurd van bemoeiing der Regeering met de wegen buiten de Ommelanden; maar als zij zich er mee bemoeide, dan vroeg zij er niet naar, of de menschen die zij aan het werk zette aan den weg woonden of ver daarvandaan. Voor den aanleg van nieuwe wegen in den omtrek der stad heeft de Compagnie nu en dan hare kas ontsloten, zoo voor den Groeten Zuiderweg en dien naar Tanggeran, beide met gehuurd volk, maar eene verplichting om iets voor aanleg of onderhoud van wegen buiten de naaste om-

geving van Batavia te vergoeden schijnt zij nooit gevoeld te hebben. Verkoos een Gouverneur-Generaal als Van Riebeeck de Preanger af te reizen, dan werd voor aanleg en verbetering van wegen, bruggen en rustplaatsen naar hartelust over de bevolking beschikt. Van Riebeeck liet voor zijne expedities kampementen opslaan, soms berekend voor een paar duizend menschen, en het aantal bruggetjes dat hij noodig had was in overeenstemming met het legio watertjes en ravijnen die hij overstak. Deze tochten staan echter op zichzelf wat den druk der wegendiensten betreft; in den regel moet die druk niet naamwaardig zijn geweest.

Eene wonderlijke tegenstelling hiermee, die echter het wonderlijke verliest als men zich herinnert dat het hier 't belang der stad Batavia, niet van het binnenland, gold, vormen de diensten der „Modder-Javanen”, die wij sedert omstreeks 1700 de grachten der hoofdstad en het havenkanaal zagen uitbaggeren (1). Deze ploeteraars werden bij voortduring telken jare in vrij grooten getale (het meeste is 600) opgeroepen uit Krawang, Tjiasem, Pama-noekan en Cheribon, om eenige maanden een arbeid te presteeren die soms aan de helft hunner het leven kostte, terwijl de andere helft ziek op de balebale lag. Eerst in 1789 werd Cheribon van deze zware diensten ontheven, die voortaan geheel in vrijen arbeid werden verricht. Tijdens den oorlog met Engeland werden in 1781 ook een duizendtal koppen uit de Bataviasche Regentschappen voor dergelijk en meer ander werk ten behoeve van de verdediging opgeroepen, tegen genot van voeding en betaling, terwijl de gewone „Modderaars” alleen gevoed werden. De aanleg van de Grootte Slokan van Kampongbaroc naar Batavia laat zich eenigszins met dit baggerwerk vergelijken; deze graving is voor een deel door de particuliere landen verricht in onbetaalden heerdienst, voor een ander deel door de Compagnie tegen voldoende betaling. Eene andere doorgraving in het Buitenzorgsche moet geheel in betaalden arbeid geschied zijn.

Dat de Compagnie goed en solied wist te bouwen en tegen geene kosten opzag (trouwens vaderlandsche klinkers en tichelsteentjes, arduinen vloersteen en drempels van Cormandel kwamen als ballast gemakkelijk over en djatibalken had zij voor een prikje) is overal te zien waar zij eene duurzame vestiging heeft beoogd. Maar de woning van een Koffiesergeant in de Preanger, het logement voor een reizend Landcommissaris viel niet in die termen en bleef ten bezware der bevolking. Zelfs het palcis te Buitenzorg,

(1) Vergelijk hierboven blz. 81*.

particulier eigendom als het was, kostte Zijn HoogEdelheid bijna niets aan onderhoud — de opgezetenen waren er goed voor en in buitengewone gevallen het Ambachtskwartier. In dien trant ging het overal. De hoofden van bestuur bouwden zich woningen met materialen van de Compagnie of de bevolking en in onbetaalden arbeid, onderhielden die op dezelfde weinig kostbare wijze en verkochten ze voor harde rijksdaalders aan hunne opvolgers. Het is daarom verrassend dat wij in 1798 de Regeering zien bijdragen tot den bouw van koffiepakhuzen te Buitenzorg, en dit nog te meer, omdat van oudsher de koffie werd geleverd „vrij op de schaal” en alle onkosten liepen ten bezware van den „leverancier”. Duidelijk zien wij hier weer, evenals in sommige andere gevallen van dezen aard, eene wassende geneigdheid om de bevolking tegemoet te komen, hetzij direct, hetzij uit de koffiegelden der Regenten.

Zorgde de bevolking voor den bouw van de woningen der bestuursambtenaren, zij leverde te hunnen huize ook dienstpersoneel, hier meer (zooals op Java's Noordoostkust) daar minder. De Gouverneur-Generaal te Buitenzorg, de Gecommitteerde en misschien ook anderen in de stad, de Opzieners in de Regentschappen maakten daarvan in zekere mate gebruik „tot staatsie en gerief”. Dat hierbij grove misbruiken bestonden, blijkt niet. Wel bij eene andere soort diensten, welke gedeeltelijk op hetzelfde neerkwamen, namelijk die van de zoogenaamd vrije arbeiders op de suikermolens der Ommelanden, waarbij de hoogste Bataviasche autoriteiten als geldschieters geïnteresseerd waren. Die menschen werden soms zeer tegen hun zin naar de molens afgebracht en ondervonden daar niet zelden eene ellendige behandeling. Toen omstreeks 1800 de Regeering door hare voorschotten op de suikerlevering deze industrie meer en meer tot een Compagniesbedrijf had gemaakt, kwam het voor dat zij den Gecommitteerde ondanks zijne lofwaardige oppositie noodzaakte tot de levering van het noodige Preangervolk voor de molens. In den regel echter ontbood men dit uit de meer oostelijk gelegene gewesten.

Wat tijdens de Compagnie niet bestond, althans niet buiten de stad Batavia, waren de diensten voor de bewaking der wegen. Onze gardoehuisjes met hunne groteske rustbewaarders, die niets bewaren dan hunne eigen rust, dateeren niet uit den oertijd maar uit dien van Daendels en Raffles. Als politiedienst kan men de oproeping van bevolkingspatrouilles beschouwen, en als weerbaarheidsdienst die in cas van alarm: in hare nadagen vond de Compagnie bij gebrek aan betere strijdkrachten het noodig over gewapende inlandsche hulpbenden uit de Ommelanden en Regentschappen te kunnen beschik-

ken, wier krijgsmansdeugden gelukkig niet op de proef zijn gesteld. Door zulke benden liet zij ook de zeeroovers aan de zuiderstranden bevechten. Natuurlijk was de druk dezer defensiediensten in verschillende tijden zeer verschillend, en zoo was het met de andere ook, naar gelang een of ander bedrijf of lovering, zooals de mijnbouw, de zwavelleverantie enz. of een of andere tak van algemeenen dienst, bijvb. het postwezen, de aandacht van de Regeering of de besturende ambtenaren trok dan wel verwaarloosd werd. Er zijn tijden geweest dat de bevolking verliep of dat de Regenten extra werkvolk moesten inhuren tengevolge van de hooge eischen der Compagnie; soms werden de diensten zeer ver van de woonplaats verricht. Eenige andere regel dan het *bon plaisir* of de „bescheidenheid” der Regeering bestond niet wat den omvang en aard daarvan betrof, maar gewoonlijk waren hare eischen niet overdreven.

Overigens — onze bronnen spreken niet dikwijls over diensten en de weifelende terminologie maakt de enkele vermeldingen niet erg duidelijk. De term „heerendienst” komt eerst tijdens Daendels veel voor; hij beduidt of diensten voor de Compagnie, speciaal onbetaalde diensten, of ook voor de Regenten, de eigenaars van particuliere landerijen, de ambtenaren. Het is meestal niet doenlijk een verschil van beteekenis te constateeren tusschen dezen term en de oudere: „hofdienst” en „landsdienst”, soms ook „servituten”. Eene onderscheiding der diensten in verschillende categorieën (algemeene, bijzondere c.d.) kende de Compagnie natuurlijk niet, aangezien de Regeering zich nooit met eene regeling der diensten heeft bemoeid.

Of de diensten voor de Compagnie in de Freanger op den grond rustten of den persoon, is niet afdoend uit te maken. Vermoedelijk is daarbij te onderscheiden tusschen vroeger en later. In den beginne waren alleen de *tjatjah's* of *boemi's* tot diensten voor den Souverein verplicht (1). Naderhand, toen de eischen in zake cultures toenamen, zag men zich genoodzaakt ook de *menoempang's* op te roepen, zoodat meer en meer, althans in beginsel, elke werkbare man, mits in het genot van zekere inkomsten uit den bodem, in de Compagniesdiensten werd betrokken, m.a.w. deze werden van de klasse van personen die vroeger, met uitsluiting der anderen, als de eenige actieve deelgenooten in de staatsgemeenschap waren erkend, overgedragen op het grondbezit. Overeenkomstig den aard der dienstprestatie en de volksbegrippen waren zekere categorieën van personen vrij van diensten: de *santri's* of gods-

(1) Zie blz. 29 * en Hoofdstuk XXI.

VRIJSTELLINGEN.

dienstleerlingen, de ongehuwden of pas gehuwden, degenen die nog niet lang gevestigd waren en, naar het schijnt, ook de mannen voor wie een schoonzoon kon invallen. Bovendien waren er leeftijdsgrenzen. Aanzienlijke geboorte zal wel eveneens in aanmerking zijn genomen. Gevallen dat men zich door een ander voor geld liet vervangen zijn niet onbekend.

Wij merken ten slotte op dat de Compagnie aan degenen die heeren-dienst in of nabij de stad verrichtten veelal den kost verstrekke, soms met eene kleine geldelijke toelage, maar dat dit in het binnenland geen gewoonte was.

HOOFDSTUK XVI.

Eene nogal interessante bladzij in de Preangergeschiedenis der 18^e eeuw wordt ingenomen door Van Imhoff's poging tot kolonisering met Europeesche boeren, interessant vooral in de oogen van hen die in de volgende eeuw eene les daaruit meenden te kunnen trekken, zonder zich er rekenschap van te geven dat het verschil der toestanden vroeger en later eene vergelijking van methodes en uitkomsten onmogelijk maakt.

Dat op Van Imhoff's kolonisatieplannen eenige invloed zou zijn uitgeoefend door de al lang vergeten ontwerpen van Coen, is moeilijk aan te nemen. Kort voor zijn onvrijwillig vertrek naar Nederland was evenwel zijne aandacht gevestigd geworden op de schoone omstreken van Kampongbaroe; gedurende de lange reis naar het vaderland had hij alle aanleiding om na te denken over de kwalen die 's Compagnies bestaan in Indië ondermijnden en de middelen tot herstel; aan de Kaap viel zijnen door tegenspoed gescherpten blik op, welke heilzame gevolgen eene vestiging van „blijvers” kon hebben, en weldra rijpte er in zijn hoofd een plannetje dat eerlang aan XVIIe kon worden voorgelegd.

Breed van conceptie mocht dit geenszins heeten. Het doel eener kolonisatie, zooals Van Imhoff zich die voorstelde, was vooral, het leven voor de Europeesche inwoners van Batavia goedkooper te maken. Waren er boertjes, dan zou men daar veel billijker allerlei groenten en gewassen kunnen krijgen, die thans in matige hoeveelheid uit de bovenlanden werden afgebracht. De hoofdplaats zou dus voor menschen, die tegen de eentonigheid van eene eeuwig opgedichte rijsttafel bezwaar hadden en toch de middelen niet bezaten om zich aan een vaderlandschen pot te goed te doen, in bewoonbaarheid winnen. Bij wijze van toegift en om zijne betaalsheeren in de gewenschte stemming te brengen, voegde hij daaraan toe dat er ook gemakkelijk peper,

een juist toen zeer gewild artikel, zou kunnen worden geplant op boerenperceelen. Eene landuitgifte zou, nu zooveel grond bij den Chineezenmoord zijn eigenaar had verloren, geene moeite hebben; men diende echter de boeren uit Europa over te brengen, want in Indië verkoos zelfs de armste Europeaan de handen niet uit de mouwen te stoken. Kon men hen doen samenwonen in dorpen, dan zouden zij elkander niet alleen beschermen maar misschien ook rugsteunen tegen den invloed der indolente omgeving. Natuurlijk zouden zij in de eerste jaren van hoogerhand geholpen moeten worden, maar waren zij eens op hunne voeten gezet, dan kon de Compagnie zich door een jaarlijkschen cijns schadeloos stellen. Wilden XVII^{en} aan hemzelve een flink landgoed schenken met behoorlijke privilegiën, dan had hij er niet tegen om in persoon aan de boertjes het voorbeeld te geven.

Gesteund door zijne uitstekende connecties kostte het Van Imhoff weinig moeite, dit vrij vage plan in beginsel goedgekeurd te krijgen. De uitvoering werd aan de Indische Regeering overgelaten onder approbatie van XVII^{en}. Het eenige wat het Opperbestuur zelf deed, was eene machtiging aan de Kamers te verleenen om „eenige luiden” als passagiers naar Indië te zenden; overigens meende men dat het niet volstrekt noodig was om alleen totok's als boeren aan te nemen.

In het laatst van 1742 zette de „Hersteller”, zooals het schip gedoopt was dat den hoopvollen Gouverneur-Generaal overbracht, koers naar het Oosten. Aan de Kaap trachtte hij de zwervende veeteelt der boeren te doen plaatsmaken voor landbouw, joeg hen door zijne maatregelen tegen zich in 't harnas en landde te Batavia. In zijn gevolg was een familiestuk meegekomen, een man die naar een landgoed van 's Landvoogds moeder Adam Dieskau heette en de eerste Europeesche boer zou worden. Deze eerste bleef echter voorloopig de eenige; intusschen meldden zich verschillende personen uit de vroeger door Van Imhoff voor ongeschikt verklaarde klasse der oorlammen (1) aan, en in 1744 begon men een paar perceelen uit te geven in het Tanggeran'sche.

De uitgifte geschiedde op de volgende voorwaarden. Elk perceel zou minstens 120 bahoe groot zijn, een stuk grond dus als het Koningsplein. Eigenaar werd de boer niet; zijne rechten op den grond aan anderen overdragen kon hij evenmin; hij zat op het land als een soort pachter. In elk der eerste vijf jaren ontving hij 100 Rd^s. van de Compagnie voor inkoop van

(1) Over dezen term zie Bijlage 34.

vee en landbouwgereedschap; daarna bleef hij drie jaren zonder die toelage doch vrij van betaling, maar vervolgens moest hij jaarlijks 50 Rd^s. als eeuwige pacht opbrengen. Verwaarloosde hij zijn perceel, dan viel dit aan de Compagnie terug, bij overlijden, naar 't schijnt, eveneens. Dat hij zich bijzondere moeite zou getroosten voor de bebouwing van een stuk grond waarop zijne kinderen alleen uit gunst zouden mogen wonen, was dus niet wel aan te nemen. Intusschen, de eerste vijf jaar was men onder dak; en zoo deden zich dan ook liefhebbers op voor een aantal perceelen. Juist van die beginperiode vernemen wij echter zeer weinig. Toen zij nauwelijks verstreken was, overleed Van Imhoff en stond Mossel voor de taak om de kolonisatieplannen verder uit te voeren. Hij begon met Adam Dieskau tot Schout te benoemen over de boven Tanggeran gevestigde boeren, met macht om ongerogeldheden te keer te gaan en zaken van weinig belang in der minne te beslissen. Wijst dit er op dat alles daar niet pais en vreê was geweest, het is moeilijk een gunstig oordeel omtrent de reeds met de boeren opgedane ervaring te putten uit Mossel's verklaring, dat indien de uit Europa overkomende landbouwers geen rekenschap konden geven van de wijze waarop zij hunne voorschotten besteedden, men hen van hun land moest lichten. Wat de soldaten en dergelijke betreft die zich voor boer aanmeldden (deze categorie vond in Mossel's oogen meer genade dan de totok's) het was beter, vond hij, die personen in dienst der Compagnie en dus meer onder den duim en in de vreeze der rotan (1) te houden. Men behoorde echter niet langer door te hooge voorschotten (die feitelijk de waarde van het land, naar den toenmaligen maatstaf gerekend, heel wat te boven gingen) de Compagnie aan risico bloot te stellen, en zou hun dus twee jaar achtereen 50 Rd^s. kunnen toeleggen om hen daarna telken jare 20 Rd^s. te laten terugbetalen. In 7 jaar zou dan de Compagnie met hen afgerekend hebben, en dan kon de man zijn perceel voor 100 Rd^s. koopen en uit den dienst der Compagnie treden. Had Van Imhoff vooral de kolonie in het Tanggeran'sche en die bij Tjipanas trachten te steunen, Mossel wilde liever boeren in het Buitenzorgsche plaatsen, aan de onlangs gegraven Slokan. Pasten zij slecht op, dan zouden zij hun vroeger emplooi weer moeten opvatten; een Boekhouder zou voortdurend toezicht op hen houden, hunne penningen beheeren en zorgen dat zij producten teelden die de Compagnie kon gebruiken, koffie „tot tien picols ieder perk”, padi, katoen, indigo, katjang. De Regeering stemde met deze voorstellen vol-

(1) Vergelijk Hoofdstuk XIX.

komen in en besloot kort hierna dat ook de Tanggeran'sche en elders gevestigde boeren de door haar gewilde producten zouden moeten telen, terwijl die bij Tjipanas in denzelfden staat van volslagen afhankelijkheid werden gebracht als hunne lotgenooten in het Buitenzorgsche. Het spreekt vanzelf dat, mochten voortaan een paar sujetten er toe besluiten om den dikwijls zeer verdrietigen dienst te Batavia te verwisselen met het boerenleven, geen flink man meer naar eene werkzaamheid kon verlangen, waarbij hem voortdurend als een kind de les werd gelezen en niet eens de keuze der middelen vrijgelaten om een eerlijk bestaan te verwerven. Het kan wezen dat de met de boeren opgedane ondervinding een scherp toezicht van Regeeringswege wettigde; men zal echter beneden zien dat Mossel's verandering vooral den Gouverneur-Generaal zelven ten goede is gekomen. Hoe dit zij, de kolonies waren met de aanneming van zijne voorstellen in 1752 ten doode opgeschreven. Van nieuwe regelingen hoort men echter niet. Toen in 1765 besloten was om degenen die hunne pacht slecht betaalden, uit hun land te zetten, vond men het na eenig beraad maar beter, de enkele nog in het Tanggeran'sche aanwezige boeren die niet in dienst der Compagnie waren, tegen betaling hunner achterstallen den vollen eigendom van hun land te vergunnen, zoodat zij voortaan rechtens geheel gelijk stonden met andere landeigenaren. Er bleven toen nog alleen een paar Compagniesboeren; degenen die daarvan gerief had was de Gouverneur-Generaal. Wanneer Van Imhoff's doel het scheppen van een vrijen boerenstand was geweest, dan was dit volkomen gemist.

Ziedaar in korte woorden het verloop der preuve van kolonisering.

Wij willen thans de lotgevallen der verschillende kolonies kortelijk nagaan (1).

Verreweg de belangrijkste was die boven Tanggeran tusschen de Tjisadane en de Angkee, bestaande uit twintig perceelen, van welke echter een paar nooit zijn uitgegeven. Behalve het familiestuk Dieskau, den Schout, vond men onder deze boeren een afgeleefden hellebardier van den Gouverneur-Generaal, diens zevenjarig zoontje (dit kind kreeg een perceel voor zich en heette „landbouwer" *long comme le bras*), een paar lieden die Van Imhoff uit zijne geboortestreek aan de oevers van de Eems had laten uitkomen, enkele andere „heusche" boeren uit Europa, en verder een aantal non-valeurs. De belangrijkste aanwinst was wel boer König uit Westfalen, die met zijne vrouw en drie zoons drie perceelen ter bebouwing erlangde. Overigens geeft

(1) Vergelijk hierbij ook Bijlage 33.

de aard van het personeel geen hoogen dunk van den ernst waarmee de zaak werd behandeld.

Verwachte Van Imhoff nu dat die menschen eigenhandig hun land zouden bebouwen? Dit is haast niet aan te nemen, gegeven het destijds bestaande bijgeloof omtrent de noodlottige gevolgen van beweging of arbeid in de Indische zon. De vraag is daarbij vooral, welke de verhouding van de boeren was tot de opgezeten bevolking; immers, de landen hadden wel degelijk bewoners. Nu blijkt, dat die bevolking diensten voor de boeren presteerde en dat deze laatsten voordeelen genoten van vruchtboomen, die niet door henzelfden waren geplant. Het vermoeden ligt daarom nabij, dat de opgezeten tegenover den boer in dezelfde verhouding stonden als tegenover een landheer, d. w. z. hem onbetaalde diensten bewezen en een gedeelte van de opbrengst hunner akkers, ja zelfs, in strijd met de adat, van hunne vruchtboomen, aan hem als *tjocke* leverden; misschien zelfs bewerkten zij het veld in deelbouw. Nooit zijn de boeren door de Regeering aangespoord om zelf de hand aan den ploeg te slaan, en dat zij hiervoor weinig voelden blijkt wel daaruit, dat hun eerste werk is geweest, te verzoeken om tegen inkoopsprijs slaven van de Compagnie te mogen overnemen. Ook laat het zich denken, in aanmerking genomen wat soort individuen tot boer waren geproclameerd, dat zij tegenover de bevolking wat hardhandig optraden en dat er onder de Bantammers, die later hunne landen verwoestten, menschen zijn geweest die door hen tot verhuizen waren gebracht. Sommigen dezer boeren bereikten niettemin een betrekkelijken welstand. Een paar hunner bezaten een zestigtal koebeesten elk en hadden aan hun perceel een fraai aanzien gegeven, toen de Bantamsche opstand de kolonie gedeeltelijk te gronde richtte; enkelen der kolonisten schoten er het leven bij in, maar de meesten hadden al den tijd om zich en het hunne achter de wallen van Tanggeran in veiligheid te brengen. De invasie der stroopende benden (Juli 1751) duurde echter slechts zeer kort; reeds drie maanden later daagde er een liefhebber op voor een der opengekomen perceelen. Ofschoon dus de kolonie bestaan bleef, zij had zwaar geleden. König, die in 1750 zich daar had gevestigd, had in Maart '52 zijn gansche gezin reeds verloren. Eene nadeelige omstandigheid was voorts, dat Zijn HoogEdelheid Jacob Mossel en andere gros bonnets persoonlijk zeer geïnteresseerd waren bij de suikercultuur, waarvoor in het Tanggeran'sche uitstekende gronden lagen. In 1752 werden daar belangrijke Compagnieslanden onder den hamer gebracht en hierdoor de boerenperceelen meer dan te voren

binnen de sfeer van invloed, om het zoo eens te noemen, van de suikermolens getrokken. Zeer spoedig hierna werden dan ook verschillende opengekomen boerenstukken verkocht, voor een deel aan een protégé van Mossel, en wel voor een spotprijs. Men ziet zelfs Dieskau het zijne aan een Chineeschen suikermolenaar verhuren, zoodat dus de Boerenschout in plaats van zijn land te bebouwen op bescheiden voet kon gaan rentenieren. Vijf jaar later werd besloten de zeven perceelen, die nog op de oude voorwaarden in handen van boeren waren, tegen taxatie aan hen in eigendom over te doen; de uitvoering van dit besluit is echter tot 1765 blijven slepen.

Gaat men nu in details de geschiedenis van elk der 18 Tanggeran'sche perceelen na, dan bespeurt men dat een paar boeren als ongeschikt of „tot exempel van andere looiwamsen" van hun land gezet zijn; een paar perceelen kwamen door den inval der Bantammers vacant; verscheidene andere voldeden echter in zooverre aan de bepaling hunner uitgifte, dat de van Compagnieswege verstrekte voorschotten geleidelijk door betaling der pacht aangezuiverd werden, en dat zij vervolgens geregeld pacht bleven opbrengen. Dit zou bij eenigszins zorgvuldige keuze van personeel en zonder onvoorzienbare tegenspoeden met de meeste perceelen het geval hebben kunnen zijn, waren niet bijzondere belangen met het voortbestaan der boerenperceelen in conflict gekomen. Ware alles goed gegaan dan had men een aantal kleine landeigenaren gekregen die, in tegenstelling tot de grootgrondbezitters der Ommelanden, op hun grond woonden en daaruit een matig bestaan trokken; de Compagnie had eene betrekkelijk hooge pacht genoten van landen welke zij anders gewoon was voor een appel en een ei te verkwanselen, en had op de behandeling der bevolking meer invloed kunnen blijven uitoefenen dan bij de gebruikelijke wijze van landverkoop. Het algemeen belang zou ongetwijfeld bij het een en ander gebaat zijn geweest.

Anders was het met de uitgifte van gronden in het binnenland.

In het Zuidwesten van Krawang waren in de tegenwoordige Tegalwaroelanden vier perceelen uitgegeven op dezelfde voorwaarden als die in Tanggeran. De grond was hier goed, de bevolking vrij talrijk, toch mislukte deze kolonie jammerlijk, naar het schijnt vooral omdat het transport der producten te veel onkosten gaf. Verkozen de boeren er te leven als Inlanders, dan hadden zij daar wel te eten, maar wie was daarmee eigenlijk gebaat? De Compagnie niet, de boer nog minder, de bevolking allerminst. Hetzelfde gold van de twee perceelen tusschen de hoofdnegorijen Soemedang en Parakanmoentjang.

Op een dezer plaatsen werd aan de teelt van erwten en boonen en aan veefokkerij gedaan, maar wie de afnemers van die producten waren en welk voordeel men onder eene zoo arme bevolking van eene stouterij en een stal met hoornbeesten kon hebben, is moeielijk te raden. Daarenboven leefde men er in volslagen afzondering, tenzij „Ronde Jan”, de dikke Opziener van Bandoeng, eens te paard overwipte.

Zijn dus tengevolge deels van verkeerd beleid deels van natuurlijke oorzaken de bovenvermelde nederzettingen te niet gegaan zonder eenig spoor na te laten, niet alzoo was het lot van de vestigingen in het Buitenzorgsche.

Hier waren reeds in 1687 de „seer lustiche” landouwen, prijkend met „magtich veel vrugtboomen” aan sergeant Scipio opgevalen. Toen Van Imhoff in het jaar na zijne ambtsaanvaarding de Bovenlanden bezocht (1), merkte hij op (zoo het hem al niet vóór zijne verzending naar patria bekend geweest is) dat hier niet alleen voor Europeesche boertjes maar zelfs voor een Landvoogd de prachtigste gronden ter beschikking lagen. Hij wees dan ook terstond een punt aan waar met ploeg en patjol een tuin „ten dienste van de Heeren Generaals” moest worden aangelegd — de Edcle Compagnie was er goed voor. Zijn tocht voortzettende, bespeurde hij dat, wanneer de voor hem gekapte weg over den Poentjak in gebruik zou blijven, het wenschelijk was een pasangrahan op te richten ter plaatse waar die weg steil naar boven ging en goede bouwgronden slechts op ontginning wachtten. Aan de overzij der waterscheiding werd hem eene warme bron gewezen die wellicht geneskrachtige eigenschappen kon hebben, gelegen in eene streck waar gewassen konden worden geteeld die in het hoete laagland niet tieren wilden.

Hiermee was de aanleg van Buitenzorg, Tjisaroewa en Tjipanas beslist. Reeds ditzelfde jaar 1744 begon men bij de warme bron een hospitaal te zetten, waarmee de aanleg van een moestuin gepaard zal zijn gegaan. Het terrein bij Kampongbaroe werd onder leiding van den Gecommitteerde duchtig aangetast en was al een eind gevorderd toen op Van Imhoff's eerstvolgenden verjaardag de Raad van Indië het door hem gewenschte landgoed benoorden den Salak en bewesten de Tjiliwoeng bestemde tot een bezit in officio van den regeerenden Gouverneur-Generaal. Alle kosten van ontginning, aanleg, woningbouw en onderhoud zouden dus voor de Compagnie komen en een Landvoogd bij zijne optreding recht krijgen op de vermeerdering van inkomsten, die dit aangenaam gelegen en gezonde domein

(1) Zie Bijlage 31.

zou afwerpen (1). Onmiddellijk na deze beschikking ging Van Imhoff het land weder bezoeken (2) en wees het punt aan waar hij zijn buitenverblijf wenschte gebouwd te zien. Hij liet uit Tegal en Banjoemas, waar de sawah-aanleg beter verstaan werd dan in het Jacatrasche, rijstplanters overkomen en nam maatregelen om zijn Buitenzorg door eene toeneming van bevolking tot meer bloei te brengen; tot vermeerdering van den veestapel werden buffels van Java ontboden. In 1747 werd een reglement vastgesteld voor het ziekentransport naar Tjipanas, waartoe op verschillende stations buffelkarren en koeli's werden geposteerd. Te Tjisaroewa zouden de patienten die nog eenige kracht hadden, een karbouw bestijgen („een beestje eens zoo groot als een Deenschen os” zegt Hofhout in de beschrijving van zijne vreeselijk avontuurlijke reize naar de badplaats (3)) en zich, als zij konden, met phlegma wapenen tegen de verschrikkingen van den tocht over den bergpas te midden van het „gebrul en geraas van eene meenigte boschgedrochten”; degenen wien dit vervoer te machtig was, zouden van Tjisaroewa in tandoe's naar de plaats van bestemming worden getransporteerd. Tjipanas zou dienen tot herstellingsoord, speciaal voor Compagniesdienaren van lageren rang, die tot dusverre bij lichamelijke ongeschiktheid geëvacueerd werden . . . naar patria, tot groote belemmering der retourschepen, en dan nog dikwijls bij gebrek aan broodwinning opnieuw hunne „afgematte en oudbakken lichaamen” in dienst der Maatschappij naar Indië terug wisten te doen brengen.

Komt aan Van Imhoff alle lof toe voor deze inrichting, waaraan nooit te voren gedacht schijnt te wezen, hijzelf ging geregeld de opwekking zoeken die alleen een verblijf in koeler klimaat vermocht te schenken. Nu en dan verbond hij daaraan een reisje door de bovenlanden, eens zelfs met een heel gezelschap, waaronder dames, door de Preanger naar Cheribon. Ook Mossel hield van zulke uitstapjes. Hij ging wel tot herstel van gezondheid naar Tjipanas, waar destijds zes Europeesche boeren, sommigen daarvan getrouwd en voor een deel herstelde hospitaalpatienten die er de antipathie tegen een verblijf in het binnenland hadden leeren overwinnen, eene kolonie vormden, bijna te groot voor het enge terrein, ingesloten tusschen bergruggen die hun onbebouwbaar toeschenen. Mossel zelf wenschte liever eene nederzetting aan de Slokan, die voor hem als eigenaar van Buitenzorg inderdaad haar nut zou

(1) Wij noteeren hier, dat Heeren Zeventienen het bezit in officio hebben verworpen en het land hebben gegeven in eigendom.

(2) Zie Bijlage 32.

(3) Zie Bijlage 34.

hebben. Dat de geslagen Bantamsche benden van Kiai Tapa in 1752 het hospitaal, dat juist toen zijne grootste uitbreiding had gekregen, op den doortocht naar de Preanger overrompelden en verbrandden, mocht eene groote ramp heeten, in aanmerking genomen dat de Regeering destijds maar al te geneigd was om zich door dergelijke onvoorziene toevallen van goede plannen te laten afschrikken. Intusschen, Mossel herbouwde het hospitaal op een bescheidener voet en liet bovendien vóór het door hem voltooid huis Buitenzorg een klein steenen fortje zetten dat hij naar een zijner dochters Philippine doopte.

Of er ooit boeren door Mossel aan de Slokan geplaatst zijn, is de vraag. Maar rondom zijn heerenhuis lagen boerenperceelen, een in het Noorden, aan den weg naar Kedoengbadak, een in het Zuiden te Djerokocta, andere aan den weg over den Poentjak, te Gadok, Kopo, en Tjisaroewa. De hier gevestigde landbouwers kweekten behalve velerlei Europeesche groenten en enkele vruchtboomen ook vooral bloemen, niet alleen ten gerieve van den landheer van Buitenzorg, wiens jaarlijksch verblijf in de bovenlanden in den regel slechts van zeer korten duur was, maar ook voor de bloemenmarkt van Batavia, dat onze hedendaagsche ruime erven met eigen kweekerij nog niet kende. Hunne verhouding ten opzichte van Mossel is onzeker, doch men zou kunnen onderstellen dat zij bij dezen persoonlijk in dienst waren. Het is althans opvallend dat de Regeering zich nooit met de plaatsing van boeren in het Buitenzorgsche heeft bemoeid. Van de vestiging te Tjipanas daarentegen wordt in hare Resolutiën nu en dan gewag gemaakt. Sommige boeren hebben aldaar goed kunnen aarden; een hunner, die er tijdens Mossel een perceel erlangde, toog daarna aan het koffie- en peperplanten en was nog in Alting's dagen in deze bezigheden verdiept.

Intusschen moeten sommigen dezer landlieden verhuisd zijn met het verminderen der leveringen ten behoeve van het hospitaal. Sedert de verwoestingen der Bantammers namelijk was de Regeering er op bedacht geworden, het aantal der hier verpleegde patienten zooveel mogelijk te beperken; daarmee moet aan de boeren een belangrijk middel van bestaan ontnomen zijn, hetwelk geheel opdroogde toen Van der Parra onmiddellijk na zijne ambtsaanvaarding de Regeering wist te belezen om het hospitaal op te heffen; wel rapporteerde (1) Jan de Putt, de Binnenregent, zeer gunstig omtrent de uitstekende resultaten die een verblijf aldaar placht te geven, maar wat baat-

(1) Zie Bijlage 34a.

te dat, wanneer de herstelde patienten bij hun terugkeer te Batavia door eigen schuld en die der autoriteiten in minder dan geen tijd weer instortten en bezweken? Van de 25 personen waarmee Hofhout van Tjipanas welgemoed en genezen terugkwam, stierven er 16 binnen veertien dagen, de anderen kort daarna. Waartoe dus dit hospitaal, eene pleisterplaats op den drukken weg tot de Bataviasche kerkhoven, aan te houden? Had niet elke patient gemiddeld volle acht en twintig gulden aan de Edele Compagnie gekost? Beter niets te doen, dan voor halve maatregelen zooveel geld te versmijten! Dat vond de Raad van Indië ook, die met een nieuw opgetreden Gouverneur-Generaal gaarne meeging; het hospitaal werd opgeheven (1761) en de gebouwen (het hoofdgebouw lag binnen een kasteeltje met bastions en eene ophaalbrug) aan de goede zorgen van den Regent van Tjiandjoer toevertrouwd.

Verdween hierna het hospitaal, als herstellingsoord bleef Tjipanas bij voortdoring bezocht tot in den Engelschen tijd. De moestuin die bij de inrichting had behoord, diende voortaan ten gerieve van Zijn HoogEdelheid en bleef onder opzicht van een der vroegere boeren, die den titel van korporaal droeg en een Compagniesdienaar was. Vooral werd er door een aantal aan den tuinier ondergeschikte inlandsche gezinnen de teelt van aard-appelen beoefend voor verkoop te Batavia. Evenals de andere boeren van Tjipanas verdwenen, zoo bleven er ook van die benoorden den Gedeh slechts twee over, een te Tjisaroewa, een ander te Kopo of Pondokgedeh. Van de Compagnie hebben dezen nooit een stuk grond in eigendom gekregen; sedert Van der Parra werden hunne perceelen beschouwd als behoorend tot het land Buitenzorg. Op beide (Pondokgedeh, het grootste, was een bahoe of twintig) stond een zeer eenvoudig buitenverblijf van den Landvoogd, dat door de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg werd onderhouden. De boeren of tuiniers alhier trokken, evenals die te Tjipanas, van Van der Parra eene toelage van een paar rijksdaalders per maand. Rechten op den grond bezaten zij natuurlijk niet; zij waren zetbaasjes van den Gouverneur-Generaal en bleven in den regel maar enkele jaren. Zij stonden dus nu, hoewel lager in rang, met de Opzieners der Bovenlanden op ééne lijn en trokken evenals dezen salaris van de bovenvermelde Regenten. Eerst Daendels scheidde bij zijn verkoop van Buitenzorg de perceelen Pondokgedeh en Tjisaroewa, die hun naam hadden gegeven aan uitgestrekte gronden aan de Gedeh-helling, van het eigendom af waarbij zij waren ingelijfd. De ontginning dier thans zoo rijke landen is dus haren oorsprong verschuldigd aan de werkzaamheid

der boertjes die Mossel hier had geplaatst en die in lateren tijd behalve bloemen, vruchten, groenten en aardappelen bij voorkeur koffie waren gaan telen, toen de bevolking in deze te voren geheel woeste streken langzamerhand was toegenomen.

In zijne gevolgen is dus Van Imhoff's kolonisatieplan, ofschoon het grootendeels mislukte, inderdaad zegenrijk geweest. De oud-vaderlandsche liefde voor tuinbouw, waaraan de koffiecultuur voor een deel haar aanzijn te danken heeft gehad, vertoonde zich in het Buitenzorgsche in een anderen vorm en heeft ten slotte, in-verband met de verhuizing van den Landvoogd naar de koelere bergstreken, tot de schepping van den Plantentuin geleid. Of echter Van Imhoff's boerenstand levensvatbaarheid zou hebben gehad, mag de vraag blijven. Nederburgh zag den laatste van die edele bent, als een tweeden Rip van Winkle „zich met weinig vergenoegende maar ook met niets bemoeiende”, op philosophische wijze onledig met de zorg

To husband out life's taper at the close

in een oord waar zijne wieg niet had gestaan en dat hem niet meer dan een karig rondkomen had geschonken. Bezat de man kinderen, dan waren het blanke Inlanders.

HOOFDSTUK XVII.

Het wordt thans hoog tijd dat wij nader kennismaken met den reeds zoo dikwijls vermelden Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander.

Wij zagen (1) dat in 1686 eene Commissie van twee leden uit het lichaam der Hooge Regeering was benoemd om landerijen aan te wijzen waarop de verschillende inlandsche natiën elk in hare kampong's rondom Batavia zouden worden gevestigd; dat de werkring dezer Commissie tengevolge van een samenloop van omstandigheden meer en meer uitbreiding erlangde; dat Camphuijs zich van haar in zijne aanrakingen met de Regenten bediende; dat de overige leden der Regeering steeds minder in de zaken der Regentschappen werden gekend; dat in de Commissie personen werden opgenomen buiten de Regeering; dat met hare werkzaamheden vervolgens één enkel ondergeschikt ambtenaar of officier als met een bijbaantje werd belast, en dat ten slotte in 1716 een afzonderlijk Compagniesdienaar hiervoor werd aangesteld als „Gecommitteerde tot de Saecken der Inlanderen”.

De dertigjarige wordingsgeschiedenis van dit ambt verklaart de geheel eigenaardige positie welke de Gecommitteerde innam, en heeft voor de Preanger zoowel als voor de Bataviasche Ommelanden onberekenbare gevolgen gehad.

Zóó langzaam verliep die wording, dat het ambt geruimen tijd zelfs onder geene vaste benaming bekend was. De officieele titel „Gecommitteerde tot en over de Zaken der Inlanders” is eerst in 1727 aan te wijzen; daarnaast bestonden allerlei varianten, terwijl men in het dagelijksch leven veelal van den „Commissaris” of „Landcommissaris” sprak.

In dit langdurig tijdsbestek verplaatste zich middelerwijl het zwaarte-

(1) Vergelijk blz. 66 * en 92 * e. v.

punt der betrekking in dezelfde mate als de Bovenlanden door de invoering en uitbreiding der koffiecultuur steeds meer in belang toenamen.

Immers, de Commissie was in het leven geroepen tot het regelen eener aangelegenheid in de onmiddellijke nabijheid der stad Batavia. De vrij onbeduidende dagelijks voorkomende bemoeiingen met Inlanders ter hoofdplaatse bepaalden dan ook een paar tientallen jaren dermate het karakter van deze bijbetrekking, dat Valentijn niet veel beter wist dan dat zijn vriend Van der Horst als Gecommitteerde de tusschenpersoon was bij de ontvangst van inlandsche vreemdelingen. Maar reeds tijdens Zwaarddecroon is deze ambtenaar, ofschoon zijne Bataviasche werkzaamheden niet waren toegenomen, een persoon van gewicht, bevorderbaar tot Gezaghebber te Bantam of van Java's Noordoostkust, met een zetel aan de Hooge Tafel in het verschiep. Doch zóó ongemerkt had zich zijn werkkring uitgebreid, dat toen voor de samenstelling der nieuwe Statuten van Batavia de vigeerende bepalingen betreffende zijne competentie werden nagegaan, geene enkele werd aangetroffen welke over de Preanger sprak. Die Statuten van 1766 zwijgen dan ook, waar zij van den Gecommitteerde gewagen, ten eenenmale van zijne bemoeienis met dat gewest.

Het ambtsgebied van den Landcommissaris is nooit nauwkeurig omlijnd geworden. Dat de Regentschappen daartoe behoorden is bij de wet nooit bepaald; intusschen is hier zijn gezag nimmer betwist. Pamanoekan, Tjiasem, Krawang, de Jacatra'sche Bovenlanden tusschen de Tjitaroem en Tjisadane, Grendeng bewesten deze laatste rivier, hebben tot Daendels nimmer onder een anderen Europeeschen bestuursambtenaar gestaan dan onder hem. Bandoeng, Parakanmoentjang en Soemedang waren in 1706 met de Cheribonsche Preangerlanden vereenigd onder Pangeran Aria Cheribon's toezicht; in 1730, eenige jaren na diens dood, werden zij weder onder den Gecommitteerde gesteld, onder wien zij voortaan zijn gebleven, behoudens de periode van 1758 tot 1765, toen Mossel's schoonzoon Hasselaer als Resident van Cheribon werd begunstigd met de toevoeging van de profitabele koffiedistricten Bandoeng en Parakanmoentjang aan zijn gewest. Het ambtsgebied van den Gecommitteerde reikte derhalve van de kampong's rondom Batavia, ja de eilandjes op de reede en sommige in Straat Soenda, tot de Tjimanoek, den bovenloop der Tjitandoewi en de Zuidzee.

Even uitgebreid als dit gebied, was ook de omvang zijner bemoeiingen. Eigenlijk viel daarbinnen alles waarin Inlanders waren betrokken. Deserteerde

er een inlandsch soldaat, hij rapporteerde daaromtrent aan de Regeering, die van oudsher gewoon was ook van de nietigste dingen zelve kennis te nemen. Overleed er te Batavia een inlandsch gast van rang, hij zorgde voor de begrafenis en deed verslag daarvan aan diezelfde Regeering. Nam een slaaf dienst onder 's Compagnies troepen alsof hij een vrij man was, zijn ambt bracht mee, de Regeering in staat te stellen eene beschikking dienaangaande te treffen.

Het onderscheid tusschen dergelijke de Benedenlanden rakende bemoeiingen en die met de Regentschappen, waar voor koffiecultuur en -betaling moest worden gezorgd, springt dadelijk in het oog. Kunnen wij ons thans met de zaken der eerste categorie niet in bijzonderheden bezighouden, daar zij tot de geschiedenis der inlandsche bevolking van de Ommelanden behooren, wij dienen toch te wijzen op het feit dat die twee categorieën niet van elkander gescheiden werden doch voortdurend in elkander grepen, en dat men, om de wijze te verstaan waarop de Gecommitteerde in de Regentschappen optrad, eenig inzicht dient te hebben in den aard zijner werkzaamheden in de Benedenlanden, vooral wat betreft politie en justitie.

Wat het eerste aangaat, de ordening en indeeling van de uit zoo verschillende elementen samengestelde bevolking der kampong's rondom de stad was eigenlijk, wij herinnerden er daareven reeds aan, de *raison d'être* van het ambt geweest. Hieruit had zich het toezicht op die bevolking ontwikkeld, hetwelk steeds een der attributen van den Gecommitteerde is gebleven. Dit verdient daarom vooral de aandacht, omdat sedert 1651 een afzonderlijk ambtenaar, de Landdrost, was aangesteld om voor de veiligheid van het gansche Koninkrijk Jacatra buiten de stad en zuidervoorstad te zorgen; het toezicht op de Javaansche bevolking was ook *zijne* zaak. Het kon dus niet anders of er moest spoedig na de benoeming der Commissie Van Hoorn — Saint Martin eene botsing van bevoegdheden ontstaan, waarbij de Landdrost tegenover heeren die de rechterhand van den Gouverneur-Generaal waren, het onderspit zou delven. En dit te eerder, wijl de aan die Commissie ondergeschikte vaste patrouilles (1) veel bruikbaar waren tot uitoefening der politie dan het door wettelijke bepalingen gekniebande personeel van den Landdrost. Weldra leerde deze ambtenaar dan ook zijne bezigheden beperken tot de onmiddellijke nabijheid der stad. De bemoeiingen van den Gecommitteerde met de politie der Ommelanden werden steeds veelvuldiger.

(1) Vergelijk blz. 66*.

Ofschoon nog altijd het gansche Koninkrijk Jacatra tot het ambtsgebied van den Landdrost heette te behooren, werd eindelijk door eene zeer gewrongen wetsuitlegging in 1754 bepaald dat diens personeel niet naar „de Bovenlanden” zou mogen opgaan, tenzij onder aanvoering van hemzelf of zijn Substituut, iets waaraan in den regel niet te denken viel, omdat geen van beiden in en nabij de stad kon worden gemist. Van toen af kon boven Meester Cornelis alleen de Gecommitteerde eene arrestatie doen verrichten of door handvulling laten afkopen. Het is waarschijnlijk dat de bevolking der Ommelanden hieronder niet weinig heeft te lijden gehad. De patrouilles immers werkten vooral preventief; zij dienden minder tot opsporing en opvatting van misdadigers dan wel tot het verwijderen van kwade elementen, weggelooopen slaven, vreemde „swervers” en „suspecte knaapen”, die geen pas of hoofdbriefje konden vertoonen. Ook sedert deze patrouilles, zooals wij beneden zien, van lieverlede waren overgegaan in een stel ter beschikking van den Gecommitteerde staande Oppassers, bleef aan dezer werkzaamheid het preventieve karakter grootendeels eigen, zoodat de gansche inlandsche bevolking boven de buitenforten aan de willekeur van dit gespuis was overgeleverd. In de vele gevallen echter waar den Gecommitteerde uitdrukkelijk werd toegestaan bepaalde overtredingen, zooals het houden van ongepermitteerd schietgeweer, te bekeuren, dienden de Oppassers als veldwachters; zelfs ter hoofdstad Batavia ziet men hen wel tegenover Inlanders als handlangers der politie optreden.

Fungeerde dientengevolge de Gecommitteerde als politierechter, deze bevoegdheid was feitelijk reeds een der attributen geweest van zijn prototyp, den „Voordrager” (1). Geringe kwesties tusschen Inlanders in de kampong's om Batavia werden vanouds afgedaan door de Kapiteins en Luitenants welke de Compagnie over hen had gesteld, van wier uitspraak men bij den Europeeschen „Voordrager”, den tusschenpersoon tusschen hen en den Gouverneur-Generaal, in beroep kon komen. Geschillen van eenig meer belang werden direct bij den Voordrager aangebracht en of afgedaan of naar Schepenen verwezen. Bovendien was hij bevoegd, overtredingen te bestraffen met boete en eene „domestique correctie” beneden zeker maximum van slagen. Eischte de overtreding eene zwaardere bestraffing, dan verwees hij de zaak wederom naar Schepenen, in wier plaats dikwijls de Gouverneur-Generaal persoonlijk ingreep.

Van dezen Voordrager nam derhalve de Gecommitteerde eerstens de

(1) Zie blz. 94*.

civiele rechtspraak over in zaken van gering belang tusschen Inlanders. Door zijne grootere „taalkunde" en de snellere afdoening welke dergelijke kwesties bij hem vonden, had zijne huishoudelijke behandeling van zaken vooral bij wijze van minnelijke schikking een groot voordeel boven de omslachtige rechtspraak bij het College van Schepenen. Meer en meer werd het in de Ommelanden gebruik, civiele kwesties tusschen Inlanders in eerste instantie voor den Gecommitteerde te brengen. In het bijzonder behoorden tot zijne competentie de zaken die in verband stonden met de voorschriften van den godsdienst. Zijne uitspraak vereischte de approbatie van den Gouverneur-Generaal.

Wat de Regentschappen betrof, in de Preanger zal een optreden van den Gecommitteerde in civiele zaken wel tot de zeldzaamheden hebben behoord; in het Buitenzorgsche en Tanggeran echter vinden wij daarvan vele gevallen. Ofschoon de Postcommandanten eveneens „geschillen tusschen den man en zijn naasten" afdeden met beroep op den Gecommitteerde, is aan eene civiele rechtspraak door de Opzieners der Regentschappen heel niet te denken.

Deze civiele rechtspraak van den Gecommitteerde was echter voor de bevolking van veel minder belang dan diens van den „Voordrager" geërfde bevoegdheid om geringe overtredingen met zekere boete of eene domestieke correctie, d.i. met de rotan, te bestraffen, welke categorie van zaken volgens het Oud-Hollandsch recht mede tot de civiele justitie werd gerekend. In het dagelijksch leven der Ommelandsche bevolking greep deze bevoegdheid, die door het ontbreken van alle vormen en contrôle eene groote neiging tot onbepaalde uitzetting vertoonde, zeer diep in. Elken dag immers stond men er aan bloot, op de aangifte van een nijdig Hoofd of knevelend Oppasser in het blok van den Gecommitteerde te worden gesloten, als voorspel eener veroordeeling tot de bastonnade of eene geldboete. Te meer is het dus te betreuren dat op dit gedeelte der werkzaamheden van dien ambtenaar, waaruit de Politierol is ontstaan, nagenoeg geen licht wordt geworpen door hetgeen onze bronnen mededeelen. Welke zaken tot de kennisneming van den Gecommitteerde behoorden, is nooit bepaald, welke straffen hij kon opleggen evenmin, behalve dat hij de rotan kon doen zwaaien over de personen die eigenmachtig buiten hun regentschap verhuisden; vormen zijn voor diens onderzoek noch rechtspraak ooit voorgeschreven, hij volgde daarbij slechts de usance. Met de vermelding van nietigheden als het beboeten of afstraffen van

kampongkerels zou hij de Regeering natuurlijk niet lastig vallen, integendeel zoo weinig mogelijk daarvan reppen, want die boeten en de afkoop van die straffen brachten hem een niet te versmaden profijt. Wat de Regeering betref, zij had er vermoedelijk heel geen begrip van dat eene regeling van 's Commissaris arbitraire rechtsoefening voor hare inlandsche onderzaten van het hoogste belang was. Zij vond het opperbest dat de orde en het prestige van het gezag op patriarchale en ietwat Turksche wijze werden gehandhaafd. Uit de Ommelanden nu moet de Gecommitteerde zijne rotan hebben overgeplant naar de Regentschappen en die ook aan de Opzieners in de hand hebben gegeven waar het de terechtwijzing gold van bergbewoners die minder oorbare denkbeelden mochten koesteren omtrent de bekoring van den cultuurarbeid. Waar koffie groeide, stond eindelijk de rotan daarnaast.

Of nu de Gecommitteerde behalve boete en stokslagen ook gevangenisstraf of tenarbeidstelling kon opleggen, is eene vraag waarop in 't algemeen waarschijnlijk een ontkennend antwoord moet worden gegeven. Het is waar, vanouds had hij bij zijn huis onder een afdakje een of meer blokken of tronken staan, waarin veelal een paar bruine beenen gekluisterd zaten, wier eigenaar soms al het phlegma van zijn landaard te hulp moest roepen, bij geval zijne detentie zich tot maanden verlengde. Dit heette voorloopige aanhouding en er bestond zelfs een voorschrift dat zij niet langer dan drie dagen mocht duren, maar men weet — duurzaam is in de tropen alleen het voorloopige. Ook gebruikte de Gecommitteerde het blok als overredingsmiddel wanneer de ijver van zijne koffieplantende onderhoorigen te wenschen overliet en hij bezorgd begon te worden dat de rotan eerlang een woordje mee zou moeten spreken. Maar als gevangenisstraf kon dit des te minder worden beschouwd, omdat de eenige vrijheidsberoving bij wijze van straf welke de wet tegenover Inlanders kende, behalve de zelden voorkomende inbanning (de relegatie in eene bepaalde kampong, bij wijze van preventieve hechtenis) eene veroordeeling tot den ketting was. Tot den ketting nu kon de Gecommitteerde niemand verwijzen, althans direct; indirectelijk daarentegen kon hij dat wel, ja zelfs een Inlander naar Ceilon of de Kaap doen verzenden.

De zaak was deze.

Het toezicht dat door den Gecommitteerde onder de onmiddellijke bevelen van den Gouverneur-Generaal op de inlandsche bevolking van stad en omstreken werd uitgeoefend, leidde, in verband met zijne destijds zoo

zeldzame „taalkunde”, er dikwijls toe dat aan hem het verhoor van inlandsche gevangenen werd opgedragen met welke de Regeering niet terstond raad wist, vooral personen die van sinistere desseynen tegen de Compagnie werden verdacht. Hij rapporteerde dan aan de Regeering en voegde, wanneer de wet niet in het geval voorzag, aan zijn rapport dikwijls een advies toe betreffende de op te leggen straf. Wederkeerig vroeg hij niet zelden om eene beschikking der Regeering in zake suspecte individuen welke zijne patrouilles of Oppassers in de Bovenlanden hadden opgevat. Nu was het zelfs bij de rechtbank van Schepenen niet ongewoon dat een minder welgevallig persoon, tegen wien geen bewijs van gepleegde overtreding of misdaad was te vinden, eenvoudig verbannen werd. Het kan dus hoegenaamd geene verwondering wekken dat de Regeering eveneens beslissingen van dien aard nam om ongewenschte elementen te verwijderen. Een enkele maal werd een Europeaan door een dergelijk banvonniss getroffen, hetzij dit in eene opzending naar patria bestond hetzij in eene beschikking die hem tot matroos of soldaat maakte, met aanwijzing van een of ander extra ongezond oord als garnizoen. Ook in het Vaderland trouwens waren soortgelijke willekeurigheden geenszins ongehoord. Het is echter te begrijpen dat in Indië gemeenlijk Aziaten daardoor werden getroffen. Soms was de aanleiding eene klacht van familieleden over de levenswijze van zulk een slachtoffer van willekeur; werd zij bij de Regeering behoorlijk gesteund, dan was eene verzending voor eenige maanden naar een der eilandjes op de reede of wel voor langer naar elders 't gevolg; zelfs eene verbanning voor 25 jaar naar de Kaap kon er op staan. Ook kwam het voor, dat op kriticke oogenblikken de Gouverneur-Generaal gemachtigd werd, eenvoudig ieder suspect persoon te doen oppakken en verzenden. Maar dit waren uitzonderingen. Als regel gold echter het beginsel, dat wanneer tegen een verdacht Inlander geen bewijs te vinden was waarop de rechter eene veroordeeling zou kunnen baseren, de Regeering bij administratieven maatregel kon ingrijpen en het gevaarlijke individu als „onnut” of „pernicieus subject” en „schadelijk instrument” in den ketting slaan om voor langeren of korteren tijd, zelfs voor het leven, onder den naam van bandiet voor den kost zonder loon in een of ander ballingsoord te werk gesteld te worden. De ambtenaar nu wiens dienaren de arrestatie verrichtten, die vervolgens een onderzoek instelde naar de feiten ten laste dezer aangehoudenen, die verslag daaromtrent aan de Regeering deed en veelal hieraan een voorstel toevoegde om hen te verbannen, was de Gecommitteerde tot en

over de Zaken van den Inlander. En aangezien de Regeering de vaak zéér poovere uitkomsten van zijn onderzoek nooit ofte nimmer onvoldoende achtte, nooit op het verstrekken van nadere inlichtingen of bewijzen aandrong, zelfs met eene simpele klacht genoeg en altijd met het verbanningsvoorstel meeding, dikwijls zelfs de aangevraagde straf verzwaarde, had de Gecommitteerde eene nagenoeg onbepaalde macht over de vrijheid van de bevolking der Ommelanden en zelfs van de Regentschappen. Een Opziener of Regent behoefde hem maar een persoon toe te zenden die onder suspicie lag of heette te liggen, en de Gecommitteerde, na pro forma een onderzoek te hebben ingesteld dat geheel affhing van den inhoud der meegekomen stukken ten bezware van den gedetineerde, verkreeg zijne veroordeeling tot den ketting. Soms werd de verbanning eenvoudig gemotiveerd met de mogelijkheid dat de arrestant, zoo hij niet werd verzonden, zich zou wreken op zijne aanklagers; het feit alleen dus dat de man was aangeklaagd en opgepakt moest in het belang der veiligheid tot verbanning leiden! De ongeloofelijke lucht hartigheid waarmee de Regeering over de vrijheid harer inlandsche onderzaten beschikte, is alleen te vergoelijken met de omstandigheid dat zij geene kans zag, op andere dan de ruwste wijze te zorgen voor de bescherming van personen en eigendommen op de particuliere landen, waar dit stelsel bij voorkeur werd toegepast. Naarmate de onveiligheid aldaar in het laatst der 18^e eeuw toenam, vermenigvuldigden ook de gevallen van verbanning in den ketting bij administratieve maatregel. De slachtoffers van dit despotisme zullen in den regel wel niet veel anders hebben bespeurd dan dat zij gearresteerd, naar Batavia gebracht, verhoord of ook niet verhoord en in den ketting geslagen werden. De buitenwereld, de naaste familie, soms zelfs de arrestant, kwam heel niet te weten wat eigenlijk tegen hem was ingebracht. Voor Schepenen stond hij gewoonlijk slechts te recht (het gold daarbij lijf of leven, en dan was men niet zoo lichtvaardig) wanneer er voldoende bewijzen van zijne schuld waren. Ontbrak het bewijs en wilde men hem toch niet loslaten, dan volgde eene voordracht aan de Regeering om hem in den ketting te slaan.

Zooals echter gezegd, de bemoeiingen van dezen aard betroffen voornamelijk de Benedenlanden, waarmede wij ons thans minder goed kunnen bezighouden. Om echter een juist denkbeeld te geven van de veelzijdigheid der bevoegdheden van den Gecommitteerde, willen wij er nog op wijzen dat hij in 't laatst der 18^e eeuw met behulp der manschappen uit de kampong's

rondom Batavia niet alleen de smokkelaars en zeeroovers die op de Duizend-Eilanden nestelden, moest tegengaan en bestrijden, waartoe hij eenige kruisvaartuigen had die zich ook in Straat Soenda en de Lampongbaai vertoonden, maar dat hij in geval van nood ook aan het hoofd van zijne inlandsche hulpbenden te velde trok. Zoo commandeerde hij in 1741 eene expeditie tegen de bij Bekasi gelegerde Chincesche opstandelingen. Nicolaus Engelhard voerde als Gecommitteerde herhaaldelijk het bevel over kleine legertjes van Inlanders in de Ommelanden en werd zelfs aangewezen om in cas van alarm, d. i. bij eene landing der Engelschen, op te treden als chef van een onder den post Jacatra te formeeren kamp van 5000 hunner; hij kreeg voor dat geval eenige Europeesche aides de camp. Eene volkomen tegenstelling tot dit gedeelte der werkzaamheden van den Gecommitteerde wordt weer gevormd door zijn optreden als inleider van vreemde gezanten of inlandsche grooten. Hier speelden dus zijne functiën over in die van den Shahbandar, behalve wat de ontvangst der Preanger-Regenten betrof, die steeds alleen aan de goede zorgen van den Gecommitteerde waren toevertrouwd. Wij zien tijdens Van der Parra diens neef, den Gecommitteerde Van Tets, een jongman van vermoedelijk zeer charmante vormen, meer dan eens belast met de regeling der Pantagruelische feestmaaltijden, aan inlandsche gasten van hoogen rang aangeboden, waarvan onze lezers hierachter eene zwakke beschrijving (1) zullen vinden. Waren onder de gasten geene gezanten van Solo en Djokja dan presideerde hij de tafel, waren de Vorstenhoven vertegenwoordigd dan diende dit te geschieden door een lid der Hooge Regeering.

Wenschen wij een goed inzicht te krijgen in de verhouding des Gecommitteerden tot de Hoofden en de bevolking der Bovenlanden en zijne werkzaamheden aldaar, dan dient vooraf gewezen op de zeer nauwe en hoogst eigenaardige betrekking tusschen hem en den Gouverneur-Generaal.

Evenals wij vroeger zagen hoe Camphuijs zijne vrienden Van Hoorn en Saint Martin tot eene Commissie vereenigde welke aan sommige Raadsleden een doorn in het vleesch was, en hoe de personen die vervolgens als Gecommitteerden optraden steeds voor de rechterhand van den fungerenden Landvoogd konden gelden in zaken, de Hoofden en bevolking van de Ommelanden en Regentschappen betreffende, geeft een onverdroten bijeenprokelen van bijzonderheden omtrent het particulier en ambtelijk leven en de

(1) Zie Bijlage 35.

familiebetrekkingen der opeenvolgende Gecommitteerden tot uitkomst, dat dezen altijd genomen werden uit de gunstelingen van den Gouverneur-Generaal, zoodat dikwijls terstond na diens ambtsaanvaarding ook een nieuwe Gecommitteerde optrad. Wij merken tevens op, dat in het eerste kwartaal der 18^e eeuw eene zekere bekwaamheid in dezen gunsteling werd vercischt, eene zekere voorbereiding door het bekleeden van ambten welke den functionaris althans in aanraking brachten met den Inlander; dat evenwel naarmate de profijten van het Commissariaat toenamen, minder gelet werd op geschiktheid (enkele uitzonderingen daargelaten, zooals de zeer bekwame Hartingh, die van zijne jeugd af door het kreupelbosch was gejaagd en den Inlander door en door kende), en dat met Van der Parra's optreden eene periode van bijna eene halve eeuw aanvangt, gedurende welke het Commissariaat steeds werd bekleed door personen die men a priori als ongeschikt zou moeten beschouwen, hadden zij niet nagenoeg altijd tot de familie van den Landvoogd behoord. Vóórdat een dergelijk zondagskind, wiens lijfspreuk het zinrijke vers had kunnen zijn:

L'amitié d'un grand homme est un bienfait des Dieux,
de uitgebreide bevoegdheden aanvaardde waarover wij daareven spraken, had hij veelal verschillende betrekkingen bekleed die, zoo zij hem geene kennis van den Inlander of de cultures konden bijbrengen, zeer geschikt waren hem te leeren door meer en meer gebruikelijke doch naar nieuwere begrippen nogal wonderlijke middelen zijn buidel te vullen. Vooral boden hem de velerlei baantjes van pakhuismeester gelegenheid om zich eene kunde van minwicht en overwicht, spillage, indroging, erreuren van boeking en rekening eigen te maken, die hem als Gecommitteerde te stade zou komen. De beoefening der praktijken ten aanzien van de voeding en betaling van het scheeps- en krijgsvolk der Compagnie en van de patienten in hare hospitalen kon hem voorts met eene soort fermiteit wapenen tegenover de inblazingen eener ziekelijke philanthropie en met eene vrijheid van vooroordeelen, die zijne bewegingen ten zeerste moesten vergemakkelijken. Om het ronduit te zeggen, de Gecommitteerde had destijds veelal eene leerschool van grove knoacierij doorloopen, en dat was het dan ook al wat hij verstond, behalve het tentoon spreiden van brooddronken weelde.

Van Riemsdijk, die deze betrekking precies eene week erlangde nadat zijn papa den troon had beklommen, was reeds op zijn vijftiende of zestiende jaar Administrateur van de groote Compagniespakhuisen op Onrust; de twee

ton inkomen per jaar, waarop hij toen staat kon maken, werden verkregen men kan begrijpen hoe. Zóózeer volgde het Indië der achttiende eeuw de zede der vaderlandsche vroedschappen

Om witgepoederd en witgedast

Bij langen gouwnaar en stout glas wijn

Vette baantjes en zachte kussens

Bij beurten te deelen

Voor zich en hun zonen en neven (1),

zóózeer reserveerde het de „vette posten” voor de familieleden der Heeren van de Regeering, dat de lucratiefste betrekkingen met den vinger kunnen worden aangewezen zoodra men op de hoogte is van de familierelaties der Gouverneurs-Generaal en van de naamlijst der ambtenaren. Wanneer men bijvb. bespeurt dat de Resident te Cheribon al vrijwat eerder dan de Gecommitteerde over den Inlander uitsluitend werd gezocht in den kring der verwanten of vrienden van den Landvoogd, dan is men zeker dat de betrekking van den eerste destijds voordeeliger was dan van den laatste. Wie er zich over mag belgen dat ondanks den ambtseed van den Gouverneur-Generaal het nepotisme in Indië zoo welig tierde, herinnere zich dat het verschil met Nederland te dezen aanzien in hoofdzaak dit was, dat Batavia als een brandpunt alles vereenigde wat in de stedelijke besturen van dien tijd minder het oog trekt, omdat de macht daar in zooveel meer handen was verdeeld en de te parten buit zooveel geringer. Hier is Tocqueville's opmerking (2) van treffende juistheid: „C'est dans les colonies qu'on peut le mieux juger la physionomie du gouvernement de la métropole, parce que c'est là que d'ordinaire tous les traits qui le caractérisent grossissent et deviennent plus visibles”. Wat in Nederland de machthebbers in zekeren toom hield, de vrees voor de publieke opinie of voor de ultima ratio, het feitelijk verzet der burgerij, bestond voor de Indische Regeering niet, die slechts had te rekenen met hare broodheeren. Die broodheeren nu, voor het meerendeel tevens beschreven vaders ter Vroedschap en Statenvergadering, waren van hetzelfde deeg gekneet en droegen voornamelijk zorg dat hun eigen familieleden en gunstelingen ook hun part van de taart kregen. Het algemeen belang kwam daarbij, hetzij 't de Republiek hetzij 't de Compagnie gold, hetzij in Nederland hetzij in Indië, in geene aanmerking. Van der Parra en de

(1) C. Vosmaer.

(2) L'ancien régime et la révolution, 2ème éd. Paris 1856 p. 407.

zijn, zegt Radermacher, deden alsof de Compagnie alleen bestond om henzelven te verrijken; hunne baatzuchtige praktijken tegen te gaan werd uitgekreten voor landverraad. Wie eens een voordeeligen post had bekleed, werd eo ipso en ook omdat hij nu aanbevelingen kon doen gelden die Valentijn gewoon is zediglijk maar zeer verstaanbaar als „gewichtige” aan te duiden, bevorderbaar tot eene nog voordeelijker betrekking. Waar Nicolaus Engelhard rondborstig verzekert dat geld eene groote recommandatie is voor het „kardinaalaat”, een zetel in Rade van Indië, daar mag men wel aannemen dat ook de zware sommen, welke een aspirant-Gecommitteerde uit vroegere bedieningen getrokken had, niet zonder invloed bleven op zijne benoeming tot deze betrekking.

Eenmaal benoemd bleef hij de satelliet van Zijn HoogEdelheid. Het publiek beschouwde hem als diens gevolmachtigde en alleen aan hem verantwoording schuldig. Gegeven het nog altijd vigeerende regeeringsreglement van 1650, dat het bestuur der zaken van de Compagnie in handen legde van „een Generael ende verscheyde Raeden van India” (men had er toenmaals in Nederland zelfs over gedelibereerd of het „generael opperhoofft” niet evenals de Stadhouder afgeschaft, en het College der Regeering bij tourbeurten gepresideerd kon worden door een der Raden), was het opvallend hoe weinig de overige leden der Indische Regeering te zeggen hadden in de zaken van het Commissariaat. Van den beginne af (wij wezen er reeds op (1)) had de Gouverneur-Generaal de bemoeiingen eerst met de Ommelanden, later met de Regentschappen zooveel mogelijk in zijne eigen handen geconcentreerd. Hoe meer deze concentratie merkbaar werd, hoe minder de Gecommitteerde naar het Regeeringscollege omzag. Wist hij zich, zooals gewoonlijk, gerugsteund door zijn patroon, den Landvoogd, dan trad hij in de Regentschappen met eene zelfstandigheid op, die wonderlijk afsteekt bij de verregaande bemoeizucht van de Regeering bijvoorbeeld met de stedelijke aangelegenheden van Batavia. In de hoofdstad mocht schier geen slotje gedempt, geen huis afgebroken worden of de Gouverneur-Generaal en al zijne Raden gaven het sein, maar in de Bovenlanden kon een Landcommissaris de grenzen der Regentschappen veranderen, ze verdeelen in districten, eene nieuwe instructie voor de koffiecultuur, eene nieuwe regeling der posterijen invoeren, Opzieners ontslaan, aan heele tjoetak's vrijstelling van de dwangcultuur verleenen, alles met de zekerheid dat zijne rapporten of voorstellen dienaangaande

(1) Hierboven blz. 96*.

alleen pro forma de approbatie der Regeering behoeften. Hij wachtte dikwijls die approbatie niet af maar nam met volkomen désinvolture beslissingen van den meest ingrijpenden aard. Zoo ziet men in 1804 den jongen Pieter Herbertus van Lawick van Pabst, die nog maar drie jaar in het binnenland werkzaam was, aan zijn chef Pieter Engelhard voorstellen om een eind te maken aan „alle soegoe of omsonst (*d. i. gratis*) opbrenging van den gemeenen man aan hun hoofd of wie het zij”, een eeuwenoud volksgebruik dus, waarvan de inkomsten der Hoofden voor een deel afhingen; de Gecommitteerde zet mir nichts dir nichts in margine van dit zeer kort geformuleerde voorstel de vier letters: *fiat*, in de overtuiging dat die afschaffing daarmee haar beslag krijgt. Wanneer hem dan wordt bericht dat de Regenten over deze besnoeiing hunner inkomsten niet bijster gesticht zijn, antwoordt hij dat hem dit „om 't even is; de soegoe zal afgeschaft blijven en wee dengenen die onder dat of een ander voorwendsel voor een duit waarde van den gemeenen man ophaalen laat”. Dit alles zonder iemand er in te kennen! Een brutaal Gecommitteerde durfde zelfs zoo ver gaan, op eigen autoriteit te verbieden koffie te planten „zonder vrije wil en goedvinden van de gemeene man”, en dat in 1798, toen de uitoefening van 's Compagnies gezag op het eiland geheel afhing van de baten der Preangerkoffie! Dit laatste voorbeeld echter, ontleend aan het ambtelijk leven van den sansculotte Wegener en zijner waardig, valt dáárom buiten het gewone kader, omdat de Gouverneur-Generaal zeker nooit zijne goedkeuring aan eene dergelijke vrijstelling zou hebben gehecht. Zooals echter gezegd, in gewone omstandigheden begrepen de Landvoogd en de Landcommissaris elkander volkomen. Zijn HoogEdelheid, tot wiens bevoegdheden al in 1680 de „beschrijving” van het Bataviasche ressort werd gerekend, kon over de beuzelachtigste zaken der inlandsche bevolking zijn adem laten gaan. Volgens de wet mocht er bijvb. geene tandakpartij worden gegeven zonder zijne schriftelijke permissie; geen koeli mocht trouwen of van zijn wijf scheiden of Zijn HoogEdelheid moest er in worden gekend; wenschte een Bandoengsch boertje naar Tjiandjoer te verhuizen, hij had aan denzelfden albeschik een verlofbriefje te vragen. Zou men willen gelooven dat nog in 1804 de Landdrost en de Gecommitteerde een eerbiedig verzoek tot deze hoogste autoriteit van Nederlandsch-Indië richten om uitsluitel betreffende de vraag of door hen zekere gestolen buffelkar aan den eigenaar mag worden teruggegeven?

Dat alles was het gevolg, eensdeels van de oude gewoonte der

Regeering om al wat de met groote achterdocht gadegeslagen bevolking der Bataviasche jurisdictie aanging in hare eigen handen te houden, anderdeels van die gebrekkige afbakening van machtsbevoegdheden welke een der eigenaardigste kenmerken der staatsinrichting van het ancien régime uitmaakt. Voortdurend was bovendien het overwicht van den Gouverneur-Generaal toenomen ten koste van zijne medeleden aan de Hooge Tafel. Geschiedde de correspondentie met de Regenten al in het begin der 18e eeuw geheel buiten bemoeiing der Edele Heeren, in Van der Parra's tijd werden deze laatsten in bijna niets meer gekend wat de Bovenlanden aanging. De Gouverneur-Generaal had in zake de Regentschappen het magnificat, zooals men het in Nederland zou hebben uitgedrukt; de goedkeuring der Heeren Raden op zijne beschikkingen verzocht hij alleen, wanneer hij die noodig achtte om zich tegenover de Heeren Majores te dekken. Vandaar dat omtrent vele zaken van groot belang, zooals het ontstaan der regentenschulden, niets hoegenaamd uit de Resolutiën der Regeering blijkt. Naarmate de Regentschappen zich meer hadden doen kennen als een rijk jachtveld, had de Landvoogd de privatieve rechten van zijn gunsteling, den Landcommissaris, meer op den voorgrond gesteld. De Raden van Indië werden daarom zorgvuldig buiten aanraking met de Regenten gehouden, zelfs wanneer die te Batavia verschenen. Dacht het den Landvoogd noodig, Preangerzaken ter tafel te brengen, dan geschiedde dit zonder eenige voorafgaande kennisgeving, zoodat de Edele Heeren genoodzaakt waren de dingen „uijt de vuijst te beslaan" en eene morrende adhaesie te verleenen aan het voorstel van hun President, als het eenige lid dat der zake kundig geacht kon worden. Het is waar dat na 1777, toen door Radermacher het scherm werd verscheurd waarachter alle bovenlandsche treurtooneelen waren afgespeeld, veel licht uit de besluiten der Regeering opgaat over wat vroeger geheim was gehouden. Niet minder waar is echter, dat bij voortduring de Edele Heeren zich bleven neerleggen bij de beschikkingen, door den Gouverneur-Generaal op de adviezen en rapporten van den Gecommitteerde genomen; hunne resolutiën dienaangaande waren als vroeger niets dan de paraphrase en approbatie daarvan. Moge dit zijn praktisch nut hebben gehad, het was een misbruik in een tijd toen Indië heette bestuurd te worden door een College, te grover bij de enge betrekking tusschen den Gouverneur-Generaal en den Landcommissaris en bij de groote belangen die door hun beider samenwerking werden beheerscht. Ter vergoelijking kan men echter aanvoeren, dat in de regentencolleges in Nederland dezelfde methode van

geheimhouding sommiger categorieën van zaken, welke beslissing eene kleine junta zich voorbeheld, volstrekt niet onbekend was; zij vloeide trouwens uit het onbeholpen karakter van een collegiaal bestuur vanzelve voort.

Ook echter nadat het bestuur over de Preanger feitelijk in handen van twee personen was gekomen, lieten de tact en het doorzicht waarmede het werd gevoerd, nu en dan veel te wenschen over. „Wir machen unsere Beslüssen”, zegt Bräsig van zijn Reformverein, „so gut Jeder dat lihrt hett, und wird da nichts d'raus, denn wird da nichts d'raus”, en waarlijk, het daareven vermelde besluit betreffende de soegoch getuigde van eene soortgelijke lucht-hartigheid en niet veel meer zaakkennis. Wij zagen al dat van voorbereiding tot het gewichtige ambt van Gecommitteerde in den regel geen sprake was; al wat daartoe werd vereischt was zekere vaardigheid in het straat-Maleisch, en het blijft nog de vraag of de Gecommitteerden zonder uitzondering zelfs aan dit bescheiden requisiet hebben voldaan. De eenigen hunner die misschien Soendaasch hebben verstaan en zich dus door de bevolking konden doen begrijpen, waren de niet onverdienstelijke Freijer, in Mossel's tijd, en Van Lawick van Pabst. Niet zelden behoorde de Landcommissaris tot de soort ambtenaren die reeds in de 17^e eeuw door een Indisch verzensmid (1) werden vergeleken bij vuurvliegjes, kocnang koenang,

Want in den lichten dagh bij haer geen licht en is.

Voegt men bij deze afwezigheid eener eigenlijke voorbereiding den hoogst gebrekkigen staat van het Commissariaats-archief (men was gewoon dit te beschouwen als particuliere correspondentie), het ontbreken van eene verzameling plakaten en biljetten, de ontstentenis van hulpmiddelen als memories van overgave, literatuur en behoorlijke landkaarten, dan wordt het begrijpelijk dat een optredend Gecommitteerde soms moest beginnen met aan de Regenten te vragen hoe zij heetten, dat een ander kon schrijven dat veel regen niet goed voor de koffie is omdat „het electricque vuur dat dog in ieder lichaam plaats heeft” er door wordt uitgedoofd, dat Pieter Engelhard na ettelijke jaren de Regentschappen te hebben bestuurd nog niet wist wat de djakat was, en dergelijke. Niet alleen dat deze verregaande onkunde destijds stremmend moet hebben gewerkt op de „milk of human kindness”, waarmee sommiger welmeenende boezem bereid was den Preangerman te laven, maar tot diep in de negentiende eeuw hebben hare gevolgen nagewerkt, zooals in de onzekerheid welke zich, dank zij Nic. Engelhard's onbekendheid

(1) Matthijs Cramer, D'Indiaense Tijferboom, Amsterdam 1670 p. 47.

met het archief, voortplantte omtrent de staatsrechtelijke verhouding der Regeering tegenover de Preanger-Regenten.

Wie nu echter mocht meenen dat een zoo slecht voor zijn ambt berekend Gecommitteerde zich eene afmattende werkzaamheid getroostte om zijne veelzijdige plichten eenigermate bevredigend te kunnen nakomen, zou zich schromelijk vergissen. In de eerste helft der 18e eeuw werd het Commissariaat niet zelden tegelijk met andere belangrijke ambten door één en denzelfden persoon vervuld. Tijdens Van der Parra vonden sommigen de betrekking als geknipt voor invalide officieren, en Nic. Engelhard zegt dat zij „voorheen slapende waargenomen” werd. Vandaar ook dat, wanneer de Gecommitteerde afwezig was, de eerste de beste ambtenaar tijdelijk met zijne werkzaamheden werd belast. Over het algemeen voerde men toenmaals als ambtenaar niet te veel uit, noch in patria noch in Indië; promotie werd daar toch niet mee gemaakt. Was dus een Gecommitteerde een actief man, dan kon hij tijd genoeg op zijne officieele bezigheden besparen om uitgebreide particuliere zaken te drijven, mits hij zich maar niet te veel afgaf met het verdrietige inspecteeren der Bovenlanden. Geen wonder dan ook dat het langzamerhand regel werd, hem tevens Heemraad en Buitenregent der Hospitalen te maken, later ook Regent van het Pennistengesticht; al die baantjes verhoogden zijn aanzien, en in het College van Heemraden werd hij door zijn gezag over de Ommelandsche bevolking bepaald onmisbaar.

Wij spraken daarnet over de inspectiereizen van den Gecommitteerde en willen hier even bij stilstaan.

In de eerste helft der 18^e eeuw bespeurt men niet dat deze ambtenaar ooit naar het binnenland is gegaan. Het eigenlijk terrein zijner werkzaamheden was vanouds de onmiddellijke omgeving der stad, het belang der cultures was nog niet overgroot, en aan reizen overland werd in het algemeen niet gedaan. Vond de Regeering het eene enkele maal noodig een plaatselijk onderzoek te gelasten, dan werd daartoe eene commissie van lagere ambtenaren of onderofficiers aangewezen, en deze volbracht dan hare opdracht vermoedelijk met niet veel minder zaakkennis dan waarover de Gecommitteerde beschikte.

De eerste Gecommitteerde die eene bepaalde inspectiereis naar de Regentschappen blijkt te hebben ondernomen was Van den Velde, die in Van Imhoff's laatste jaren zijn gansche ressort afreisde. Van den Velde's opvolgers traden te dezen aanzien in zijne voetstappen, maar hunne inspecties schijnen zich te hebben bepaald tot een comfortabel toertje langs enkele hoofdwegen.

Moesten de tuinen en aanplantingen over heg en steg worden opgezocht en nagegaan, dan togen weder een paar sergeants of pennisten op marsch. Dat bijvoorbeeld Van Riemsdijk in al de acht jaren van zijn commissariaat nooit een voet in de Preanger heeft gezet, is een bewijs dat de zaken destijds haar train-train wel bleven volgen, wanneer in plaats van den Gecommitteerde zijn Schrijver nu en dan naar boven ging; maar het maakt toch een indruk van zonderlinge nonchalance, wanneer men Nic. Engelhard hoort verzekeren dat zijne voorgangers in de laatste kwarteeuw Soemedang en Parakanmoentjang onbezocht hadden gelaten om den slechten staat der wegen. Eerst met de uitbreiding, in 1785 aan de koffiecultuur gegeven, begon de Landcommissaris geregeld zijn gewest te inspecteeren, vooral sedert de Regeering na eene scherpe order uit patria besloten had dat hij er telken jare op uit zou; maar ook toen verliepen er nog wel eens ettelijke jaren dat hij zich in de Preanger niet vertoonde. In 't laatst van het ancien régime echter bracht de nieuwe impulsie, welke Pieter Engelhard aan de koffiecultuur gaf, langdurige tochten mee naar de afgelegenste hoeken der Bovenlanden.

Over het algemeen zag de Regeering zulk gereis en getrek met geen oog van groot welbehagen. Er werd op die tochten te veel staatsie ontwikkeld, de groote man voerde als een onheilbrengende komeet een te breeden nasleep van Hoofden, volgelingen en pakjesdragers met zich mee, te veel handen werden aan den veldarbeid onttrokken, te veel paarden verdwenen uit de contreien die hij bezocht, te veel geschenken werden door de Regenten den Toewan aangeboden. De Gecommitteerde placht zijn ijver — aangenomen dat die er was — te regelen naar den staat der wegen. In den natten moeson waren die onbegaanbaar. Stelde hij, zooals gewoonlijk, zijne tournee uit tot den drogen tijd, dan viel zij in de drukste werkzaamheden der koffiecultuur, zoodat het ietwat problematische nut zijner tegenwoordigheid meer dan opgewogen werd door den overlast dien zij aan de bevolking berokkende en de belemmering der cultuurbezigheden. De Regeering vond het daarom eigenlijk voldoende wanneer de Gecommitteerde zich tot de conferentie bepaalde welke hij tegen nieuwjaar met Regenten en Opzieners te Batavia hield; maar in patria wilde men dat anders, en zoo gelastte of machtigde zij hem periodiek, zich naar de Regentschappen te begeven. Zonder hare goedkeuring zou hij dat niet hebben kunnen doen. Hij kondigde dan in de Bovenlanden de route aan die hij zou volgen (dit was volstrekt noodig, wilde hij een dragelijk logies en voldoende transportmiddelen aantreffen); dan toog de bevolking in allerijl

aan het schoonmaken der koffietuinen met verwaarloozing van hare eigen bezigheden, ja zelfs van den koffiepluk, die gewoonlijk juist alle handen eischte. Kwam het eens voor dat men het te volgen reisplan niet had vernomen, dan gaf de Preanger de vertooning van een verontrust mierenest; alle arbeid werd gestaakt en eene zenuwachtige gejaagdheid maakte zich van de bevolking meester, die weder in apathisch lanterfanten oversloeg zoodra de Commissaris de hielen had gelicht. Degenen die tot een oordeel het meest bevoegd waren, achtten zijne tournee's dan ook bepaald schadelijk, zelfs voor de koffiecultuur die er door heette gediend te worden.

Hoe groot wel het gevolg van een inspecteerend Gecommitteerde zal zijn geweest in den bloeitijd van het Reglement op Pracht en Praal, is moeielijk te zeggen. Wanneer wij echter zien dat twee Raden-Extraordinair in 1777 voor een simpel toertje over Tjipanas en Tjiandjoer den Gedeh om, een 80 paarden en 400 man noodig hadden, dan mogen wij aannemen dat een Landcommissaris, die in de Preanger een veel grooter heer was dan een Raad van Indië, het met niet minder deed. Denkt men daarbij den sleep volgelingen der hem begeleidente Regenten, dan worden wij herinnerd aan Van Riebeeck's pompeuse en pernicieuse optochten. Wij hooren bijvb. dat Pieter Engelhard, die in een tijd leefde toen men wat over de „zotte hoovaardij" heen was welke tot het bewuste Reglement had geleid, voor eene dienstreis wel 500 man noodig had, waarvan minstens 150 voor zijne Oppassers en slaven. Soms nam een Gecommitteerde familie of kennissen mee of wel een kleinen harem; dan werd de stoet nog grooter. Ook waren die tournee's niet denkbaar zonder jacht- en vischpartijen, waarmede de Regenten naar de gunst van den grooten man dongen en die niet in enkele dagen aflicpen. Of de Gecommitteerde persoonlijk den druk op de bevolking niet te zwaar wilde maken, deed er niet veel toe: de Hoofden werden door hun vreesachtigen ijver om hem te behagen toch buiten de grenzen van het oorbare gedreven en maakten zich dan wel de gelegenheid te nut om ook voor zichzelf hun slag te slaan. Voor logies kon de Gecommitteerde te Buitenzorg beschikken over een vleugel van het paleis, te Pondokgedeh over een pied-à-terre en in de hoofdplaats van ieder regentschap over eene eenvoudige planken woning, het Commissariaat genaamd, naast de dalem van den Regent; op de halteplaatsen onderweg vond men al vóór Daendels pasanggrahan's (1). Liet de Gecommitteerde zich niet in een tandoe dragen, dan kon hij de reis te

(1) Zie Hoofdstuk XXIII.

De Gecommitteerde D. J. SMITH,
komende van Buitenzorg, verspant te Tjimanggis.

paard doen of op moeilijke punten per pedes apostolorum. Kosteloos echter reisde hij volstrekt niet. Zijne positie bracht mee dat hij eene goede tafel hield, liefst ook eigen keukenpersoneel meevoerde en aan de Hoofden hier en daar een partijtje aanbod, zoodat eene tournee van eene maand hem een paar duizend rijksdaalders kostte. De cadeaux echter, die hem als blijde inkomste werden aangeboden, zullen die kosten wel hebben vergoed. Wie het gelag betaalde was vooral de kleine man. Paarden moest hij leveren, de benoedigheden voor de commissariaten en pasanggrahan's verschaffen, en wat er alzoo gegeten, gedronken en gerampast werd kwam niet weinig te zijnen laste. Werd er in 1805 ook al een tarief vastgesteld, waarnaar consumabele waren vergoed en koelidiensten zoowel als geleverde paarden betaald zouden worden, dit bleef eene regeling op het papier; het „optochtgeld” echter, dat is het „sigtoffer”, aangeboden wanneer het den hoogen heer geviel zich aan zijne liefhebbende geadministreerden te vertoonen, werd in 1802 afgeschaft en daarvan hooren wij later niet meer. Wat echter niet afgeschaft kon worden en meer dan iets anders als eene kwelling werd gevoeld, was de teugellooze brutaliteit waarmee het valetaille van Monseigneur, Oppassers, bedienden en zelfs slaven, den schuchteren Soendanees, tot de Hoofden toe, mishandelde en bestalen. Vooral door hun geplaag was het, dat eene tournee van den Landcommissaris min of meer het karakter van een strooptocht kreeg, eene volksramp, die zeer had kunnen worden verlicht wanneer het handhaven van zijn prestige meer in kennis van land en volk, in tact en moreel overwicht was gezocht dan in vertoon.

Maar op vertoonmaken berustte nu eenmaal de grootheid der Compagnie voor een deel, en met de inkomsten van den Gecommitteerde was in den loop der jaren het uiterlijk aanzien van zijn ambt zeer gestegen. Te voren onder de Kooplieden van den laagsten rang geteld, werd hij later veelal kort na zijne benoeming bevorderd tot Opperkoopman. Van Imhoff verleende hem ter verhooging van zijn prestige het militair honneur; nadere bepalingen stelden hem gelijk met den Shahbandar, die vroeger veel hooger dan hij op de ranglijst had gestaan. Van der Parra schonk hem, tot niet geringe ontstichting der Heeren van de Rogceering, het voorrecht van het verguld rijtuig. In het meedoogenloos ceremonieuse Batavia van toenmaals (de wereldomzeiler De Bougainville verklaarde dat het te dezen aanzien stipter en nauwlettender was dan een congres van diplomaten en plenipotentiarissen) mocht dit eene buitengewone onderscheiding heeten, die hem verhief tot de categorie van

hoofdambtenaren welke in het Reglement op Pracht en Praal onmiddellijk op de Raden van Indië volgden. Het was hem nu veroorloofd zich te dossen in fluweel met gouden knoopen en in zijne

Schoon vergulde Koets met uitgelezen Paarden

Veel kostb're Klederen met flikkrend Goud geboord (1)

omstuwd door zijne gewapende en bereden lijfstaffieren, onder het salut der soldaten van de hoofdwacht dreunend de valbrug van het Kasteel over te rijden, die door ieder beneden hem slechts te voet kon worden gepasseerd.

Het een en ander, met de heerenplichtigen in zijn stal en tuin, de in eene soort uniform gekleede piekeniers, die hem op tochtjes landwaarts in begeleidden, verleende aan zijne betrekking een ongeëvenaard decoratief karakter, dat niet zelden zal hebben geleid tot wat de brave Hartingh „gasconnades” noemde, uitvloeisels van dat mandarinisme waarvan de Landcommissaris wel de eigenaardigste vertegenwoordiger in Indië is geweest.

„Snorcken, pocchen ende blasen”

had de Indische didacticus en kniesoor Matthijs Cramer al eene eeuw vroeger gebromd (2),

„Daervan hanght dit land aen een,

d' Minste wetters zijn hier basen,

't Zijn al danssers op een been”.

Wat tot deze ostentatie noodig mocht zijn aan klinkende penningen, stroomde den Gecommitteerde overdadig toe uit allerlei kanalen. Alieni appetens, sui profusus, stelde hij er eene eer in om zijne Bataviasche omgeving met de gewonnen schatten te oversnuiven, vooral ook daarmee te pralen tegenover de Hoofden en Regenten van zijn ressort. Zijne installatie reeds kostte in Mossel's tijd een tienduizend gulden aan feestelijkheden. Bespeuren wij verder dat een Rolff zich als Landcommissaris een huis van twee ton bouwde, dat Nic. Engelhard per jaar een vijfduizend rijksdaalders aan geschenken voor Opzieners en Regenten uitgaf, dat een Cheribonsch Resident vijftienduizend gulden spendeerde voor zes dagen festiviteiten en vierentwintigduizend voor den aankoop van eenige slaven, wier melodieuze maatgeluid de staatszorgen uit zijn gefolterd brein moest verdrijven, dat een Gouverneur van Java's Noordoostkust een ton had neer te tellen voor de overname der tot het ambt behorende vastigheden en meubelen en ruim dertigduizend

(1) H. T. Terkamp, Proeven van Dicht en Letteroeffeningen, Batavia 1770

(2) Tijferboom p. 95.

HET GEZICHT VAN DE TUYN VANDER LANDCOMMUNICATIE MET DESELVES COM-
MUNICATIE DOOR STAELENVYVER STAANDE OP DE WEGT VAN YACCATRAA S' PAAL
BUYTEN BATAVIA.

gulden per jaar moest uitkeeren aan verschillend personeel, ongerekend de velerlei geschenken voor inlandsche Vorsten en Grooten benevens het onderhoud van ruim tweehonderd gekochte, gehuurde en opgecommandeerde bedienden, dan kan men ondanks het ontbreken van nadere bijzonderheden omtrent de leefwijze van een Landcommissaris uit den ouden tijd, zich eenigermate de heerlijkheid voorstellen van dit flonkerend juweel aan de kroon der Koningin van het Oosten.

Eigenaardig weer — behalve het uiterlijk huldebeton droeg de Edele Compagnie zoo goed als niets bij om aan dit ambt den gewenschten luister bij te zetten. Evenmin als de Gecommitteerde ooit een eigenlijk salaris van haar heeft getrokken zorgde zij voor eene woning of kantoor. Wanneer wij zoo gelukkig zijn, onzen lezer hiernevens eene printverbeelding te kunnen aanbieden van dat Comtoor dat zijne orders tot den Zuider Oceaan zond, de pijnkamer waar de geplukte Regenten soms zoo desperaat uitkwamen, dan merken wij daarbij op dat deze teekening behoort tot een der kostbare verzamelingen welke door verschillende dignitarissen voor en na 1770 zijn aangelegd, en dat zij denkelijk deel heeft uitgemaakt van die, welke Jeremias van Riemsdijk voor zijne verwanten in Nederland deed vervaardigen van de gebouwen en tuinen welke hij en zijn zoon de Landcommissaris in eigendom bezaten. De huizingen aan weerskanten van den Jacatraschen weg, naast en tegenover het fort, waarin eene reeks van Gecommitteerden heeft geleefd en gewerkt, waren privaat eigendom en gingen van 1756 tot Van Riemsdijk's ambtsbekleeding steeds van den eenen Gecommitteerde op den ander over. De overige Gecommitteerden hielden kantoor waar hun goeddacht, evenals zij ook vrijwel deden wat hun goeddacht. Nooit is er voor hen eene instructie vastgesteld, iets wat minder vreemd is dan het schijnt. Evenmin kende de Gecommitteerde een ambtsced of vond men het noodig hem borgtocht te doen stellen voor de kolossale sommen die door zijne handen gingen.

Het personeel waarmee hij werkte, vertoonde dezelfde opmerkelijke afwezigheid van omslag. Zijne rechterhand was een Onderkoopman, die veelal wordt aangeduid als zijn Schrijver en in de eerste helft der 18^e eeuw soms zijn opvolger werd. Van der Parra stelde echter vast dat deze Schrijver geen hooger rang kon hebben dan Boekhouder, zoodat hij nimmer tot Gecommitteerde kon worden bevorderd, waartoe de rang van Koopman noodig was. Onder eene incapaciteit als Van Riemsdijk zal deze jakhals wel het leeuwendeel hebben gekregen van het Commissariaatswerk, voor zoover dit niet de

private belangen van Monseigneur raakte; hij kon dan zijn best doen om met schrandtheid het nietige traktementje der Compagnie wat aan te dikken. In 1776 trok de Schrijver van de verschillende Regenten ruim 1500 Rd^s. aan vaste jaarlijksche toelagen, en waar hij zijn chef diende als speurder, de Hoofden als diplomatiek agent, zullen voor hem wel genoeg brokken zijn afgevallen van den rijk voorzienen disch der Compagniescultures. De plaats van dezen Schrijver, die in de laatste jaren der 18^e eeuw open was gebleven, werd in 1801 weder bezet door Van Lawick van Pabst, wiens werkzaamheden intusschen van anderen aard waren en zich bepaalden tot inspecties der Regentschappen, waarom hij ook bezoldigd werd met een pikolgeld. In 1805 kreeg Van Lawick den titel Adjunct-Gecommitteerde. Het verdere Commissariaatspersoneel bestond uit een paar inlandsche klerken, waarvan er één Javaansch moest kunnen schrijven voor de correspondentie met de Regenten; later, toen het werk wat drukker werd, kwamen er nog een paar bij. Deze menschen, die naar de gewoonte van hunne klasse niet afkeerig waren van eene stille handzalving uit heimelijke briefwisseling met belanghebbenden bij de zaken van het Commissariaat, verdienen minder onze aandacht dan eene andere categorie van personen die den Toewan Commissaris de hulp van hun brein en arm verleenden, wij bedoelen zijne Oppassers. Men vergunne ons een oogenblik bij hen te verwijlen.

Hierboven zagen wij, dat in hetzelfde jaar van troebelen in 't Jacatrasche, 1686, waarin tot de benoeming der Commissie werd besloten uit welke mettertijd het ambt van Gecommitteerde ontstond, ook tot de creatie was getreden van eene „continueele patrouille” ter beveiliging van het platteland; tevens, dat weldra verscheidene dergelijke kleine corpsen waren gevormd. Het meerendeel had echter een zeer kortstondig bestaan. Enkele jaren na de oprichting was er nog slechts éene patrouille over onder aanvoering van Matthijs Jansz, een Pampanger- of Mardijker-Luitenant, die met zijne manschappen gedurende lange jaren allerlei diensten, meestal als militairen, soms als politie, eene enkele maal eenvoudig als boodschappers, aan de Regeering bleef bewijzen. Eerst was de standplaats dezer patrouille het fortje Noordwijk, later Jacatra. Toen in 1724 besloten werd haar voortaan slechts door een sergeant te doen commandeeren en hare formatie te houden op 22 koppen, had zij haar militair karakter reeds grootendeels verloren en was zij niet meer binnen die veldschans gelegerd doch dicht daarbuiten. Gepatrouilleerd werd er nog wel, maar door de geregelde troepen der buitenforten, en

bij buitengewone gelegenheden door benden kampong-inlanders onder Hoofden hunner natiën; van uit Tanggeran dikwijls door de Makassaren (1) die bij de veldschans woonden. De eigenlijke „continuëele patrouille” echter werd gaandeweg een stel Oppassers van den Gecommitteerde, met behoud van hunne uniform en militaire rangen. Dit is de oorzaak waarom nog heden ten dage de Oppassers van besturende ambtenaren dezelfde pseudo-militaire kenteekenen vertoonen. Immers toen Daendels dergelijke Oppassers ook in andere gewesten van Java invoerde, nam hij die van den Gecommitteerde tot voorbeeld.

Het aantal Oppassers van dezen ambtenaar bleef gedurende de 18^e eeuw een twintig; bovendien had hij er twaalf die hunne bezigheden in zijne onmiddellijke nabijheid vonden, terwijl enkele anderen te Buitenzorg waren gestationneerd. Later is het getal vermeerderd, en toen men eene landing der Engelschen ging vreezen zijn er buitengewone Oppassers in dienst genomen als rustbewaarders der Ommelanden. Deze laatsten zijn in de Cherbonsche onlusten ook in kleine benden vereenigd en als lichte ruitery gebruikt; zij vormen een overgang tot de door Daendels gecreëerde Djajangsekar's.

Maar ook de gewone Oppassers waren bereden. Die voor kantoor-diensten en dergelijke staken in een deftiger pakje dan de vrij schamele ambulante „blauwe apostelen”, en konden op hunne kleppers eene soort gardes du corps van hun chef voorstellen, zoo iets als eene imitatie der lijfdragonders van den Gouverneur-Generaal. Zij trokken salaris deels van de Compagnie, deels van den Gecommitteerde; later werden zij zelfs geheel te diens laste gebracht. Ook hadden zij hunne voeding vrij, genoten opvatloon van weggelooopen slaven c. d. en konden rekenen op buitenkansjes van de zijde der Regenten, die bovendien hunne paarden moesten leveren. Behalve de diensten welke door de Oppassers aan den persoon van den Gecommitteerde werden bewezen (naar het schijnt luisterden sommigen zelfs zijne huishouding op) bestond hunne voornaamste werkzaamheid in het leiden der pentjalang's of bevolkingspatrouilles tot opsporing en arrestatie van verdachten in de Ommelanden. De dienaren van den Landdrost verschenen daar zelden of nooit; gedurende de gansche 18^e eeuw bleef er, zelfs in steeds toenemende mate, eene angstwekkende onveiligheid heerschen, in welke door die patrouilles geenerlei verbetering kon worden gebracht. In de Regentschappen hadden de Oppassers de functie van vertegenwoordigers van den Gecommitteerde, belast met het toezicht op de nauwkeurige naleving van diens bevelen in zake

(1) Zie hierboven blz. 111*.

de dwangcultures. Oordeelde hij dat ergens die naleving te wenschen overliet, dan plaatste hij aldaar tijdelijk een dezer trawanten, van wiens nukken Hoofden en bevolking dan gedeeltelijk afhingen. Ook werden de Oppassers uitgezonden als spionnen. Aan hunne rapporten was de Gecommitteerde bij wijze van contrôle zijner Koffiesergeanten maar al te zeer geneigd het oor te leenen; ja, het kwam voor dat een Europeesch Koffieopziener die niet te stevig in zijne schoenen stond, een inlandschen Oppasser bij het Commissariaat aanvraag om aan zijne orders meer klem te geven! Het is licht na te gaan welk misbruik door deze sujetten, die gewoonlijk, zooals Hartingh zegt, tot „het slegtste canaille” behoorden, van hunne positie in de Regentschappen werd gemaakt. Zonder aanmerkelijke uitbreiding van het Europeesche personeel kon men evenwel dergelijke inlandsche handlangers niet ontberen. Had de Gecommitteerde zich moeite gegeven om hen alleen uit de beste elementen te kiezen, dan zou toch het geringe toezicht dat op hunne gedragingen kon worden uitgeoefend hunne demoralisatie ten gevolge hebben gehad. Men bespeurt echter niet dat de Gecommitteerde er zich ooit veel van aantrok of zijne Oppassers al dan niet verdienden een „geessel voor den Javaan” te heeten; hij placht er zich bij neer te leggen dat knevelarijen en vexatiën onafscheidelijk waren van het employeeren van inlandsch personeel en dat men hoogstens kon trachten die binnen zekere grenzen te houden. Al valt er soms eene kleinigheid af te dingen op hetgeen Onno Zwier van Haren een zijner Indische tooneelheden laat declamceren:

De koude Europeaan, schoon hij zijn land verlaat,

Bewaart zijn koelheid nog in dit verzengd klimaat,

warm te loopen over inlandsche aangelegenheden was de gewoonte van den Landcommissaris niet. Men kon het van hem ook eigenlijk niet verwachten. Immers eene gemoedelijke zorgeloosheid, eene zelfvoldane gemakzucht behoorde min of meer tot de attributen der heeren van het ancien régime, wier weldoorvoede en zwierig gekleede gestalten, door het penseel in beeld gebracht als eene streeling voor het oog, aan de onrustige menschheid van tegenwoordig als 't ware de belichaming vertooncn eener thans hopeloos teloorgegangene illusie van beate levenswijsheid — wijsheid verworven niet met zwoegen en slaven maar als de pillegift eener beschermende fee.

De Gecommitteerde nu was een kind, een bedorven kind zelfs, van zijn tijd en deed in wijsheid en gemoedelijkheid van opvatting zijner bediening voor niemand onder.

Dat hij bijvoorbeeld geen salaris ontving en daarentegen zijn personeel, ja tot zijne kantoorbehoefden toe zelf bekostigde, als hij dit niet door de Regenten kon laten doen, was niet in strijd met de gebruiken der Compagnie. De nooit zeer scherpe grenslijn tusschen hare belangen en die van hare geëmployeerden was van lieverlede nagenoeg geheel weggewischt. Waar dezen werd toegelaten uit de bronnen te putten, die naar nieuwere opvatting alleen te haren bate hadden behooren te stroomen, moesten zij wederkeerig de hand in eigen buidel stoken om den dienst te doen marchceren. In welke mate het ambt eene affaire was geworden waar men geld in stak om er meer geld uit te trekken, leert ons Dirk van Hogendorp's opmerking, dat hij te Soerabaja als Gezaghebber van Java's Oosthoek voor de onkosten van bestuur en justitie geen „enkelen duit” vergoed kreeg. Zoo ziet men een Gouverneur van Java's Noordoostkust uit eigen middelen een hospitaal bouwen en eene Marineschool oprichten, een Resident van Cheribon uit eigen middelen allerlei Compagniesgebouwen, het fort inclus, repareeren, anderen uit eigen middelen groote sommen verstrekken wanneer de kassen leeg waren. Zelfs na Daendels kwam het nog voor dat een Resident zijn onvoldoend personeel eigenmachtig aanvulde en in salaris verhoogde, alles op eigen kosten.

Daartegenover, of liever daarnaast, stond dan weer dat aan ambtenaren werd toegelaten het kapitaal voor hunne particuliere zaken te trekken uit kassen onder hun beheer, zooals die der Weeskamer. „Alle deze dingen” zegt de apostel, „werkt een en dezelfde geest”, de oligarchische geest namelijk der Stadsbesturen in patria, waar bijzondere en algemeene belangen een amalgama vormden dat niemand zich geroepen achtte te ontleden. Zoo is het dan geen wonder dat een Gecommitteerde mildelijk moest bijdragen tot den bouw van Bataviasche koffiepakhuizen, dat hij soms kolossale sommen aan voorschotten op de leveranties van producten te goed had, dat de Compagnie hem zelfs een deel van het agio op het in te wisselen zilvergeld liet dragen, dat hij uit eigen beurs, „het mag kosten wat het wil”, padi voor de door hongersnood bezochte bevolking van een der regentschappen liet opkopen — maar ook, dat hij het Commissariaats-archief als zijne particuliere papieren beschouwde, waarmee noch de Regeering noch zijn opvolger iets had te maken.

Evenmin ging het natuurlijk iemand aan, of hem mocht believen zich door het drijven van negotie schadeloos te stellen voor het hem onthouden salaris. Hoogstens zou de buitenwacht mompelen dat de Gecommitteerde zich deze schadeloosstelling wel wat heel breed wist toe te meten.

Immers, zooals wij elders zagen, hij had den geheelen import van opium in de Regentschappen, soms ook gedeeltelijk dien van zout. Wanneer het hem lustte trad hij eveneens op als veekoper. Niet weinig werd hij, en hij alleen, gebaat door den staat van afzondering en geslotenheid waarin de Compagnie de gewesten onder zijn bestuur verkoos te houden. Voor zijne agenten en zijne transporten bestond die afsluiting natuurlijk niet, en allerlei faciliteiten waren steeds te zijner beschikking, waardoor, ook al had de toegang tot het binnenland voor een ieder opengestaan, er moeilijk sprake van had kunnen zijn om met den Commissaris te concurreeren. Hoe de handel van dezen ambtenaar zich heeft ontwikkeld en in welke mate daardoor andere belangen zijn geschaad, is niet na te gaan; over het algemeen zal het afsnijden van concurrentie voor de bevolking wel eene dure markt hebben gegeven.

Zeker werden niet alleen Bataviasche winkeliers gebaat, wanneer hij, wat in het laatst der 18^e eeuw gewoonte was, van het verblijf der koopzieke Regenten in de hoofdstad gebruik maakte om hun voor de pas ontvangen koffiegelden juweelen en andere kostbaarheden aan te praten tegen prijzen om van te huilen. Of hij ook, zooals men beweerde, zooveel mogelijk streefde naar een monopolie op de pasar's der Ommelanden, is zeer de vraag. Met minder recht kan men in twijfel trekken dat hij de geleverde koffie wel in handelsartikelen deed betalen in plaats van in klinkende munt. Wanneer hij met de terugkeerende koffieprouwen of pedati's eene factuur gambir, tabak, katoentjes en dergelijke naar Tjikao of Buitenzorg verzond om voor zijne rekening te worden verkocht, dan stak hier niet zooveel kwaad in, al kon het onaangenaam zijn voor Chineezen die liefst zelf een winstje op zulke zaken maakten. Minder onschuldig was het, wanneer de Gecommitteerde ook met de Regenten zulke negotie dreef, waardoor hunne schulden gevaar liepen weer grooter te worden, doordat terstond bij de levering der waren het bedrag waarvoor hij hunne rekening debiteerde, een soort fancy-prijs, nog bovendien rente begon te dragen. Ook zijne verhouding tegenover de Opzieners werd er onzuiver door, dat dezen òf als zijne agenten òf voor eigen rekening handelsrelaties met hem onderhielden. Het maakt in ieder geval op den hedendaagschen lezer een singulieren indruk, dat een besturend ambtenaar iets wat op een monopolie lijkt uitoefent in het aan zijne zorgen toevertrouwde gewest, en dat wel dank zij de afzondering waarin de Regeering overeenkomstig zijn advies datzelfde gewest houdt.

Men dient echter in aanmerking te nemen dat de in- en uitvoer der

Preanger vroeger nagenoeg nihil zal zijn geweest, behalve de export van buffels en de import van zout, en dat juist hierin de handel van den Gecommitteerde nooit dien van anderen geheel heeft uitgesloten. Schreeuwende misbruiken, zooals er in de rijkere Cheribonsche landen bestonden, waar de Resident zich een strikt monopolie had aangematigd in alle handelsartikelen van eenig belang, zijn nooit ten laste van den Gecommitteerde gebracht. Daarenboven zat handeldrijven elk Compagniesdienaar, de predikanten niet uitgezonderd, in 't bloed. Voor velen hunner was de gelegenheid om op die wijze fortuin te maken de voornaamste beweegreden geweest om naar Indië te gaan. Ook werd de opvatting zelfs van de Indische Regeering voortdurend liberaler wat het drijven van particuliere negotie door hare dienaren betrof. „En dus werd d' E. Compagnie" had het reeds in de 17^e eeuw geluid (1), „niet zelden van haer eijgen luijzen gebeten". De leden der Regeering gingen de lagere ambtenaren in allerlei handelsoperaties vóór, trachtten hun zelfs de loef af te steken, ja de Opperdirecteur der Compagnie, Prins Willem V in hoogsteigen persoon, zond nu en dan goederen op vracht naar Indië en streek de winst daarvan met welbehagen op. Een man als Gijsbert Karel van Hogendorp vond dat het vanzelf sprak wanneer Indische ambtenaren, indien zij zich niet met het beheer van een landgoed konden of wilden verledigen, hun dag verdeelden tusschen hunne ambtelijke bezigheden en hunne negotie. Zelfs een Daendels, die toch de vertegenwoordiger moet heeten van moderne opvattingen omtrent bestuursplichten, vraagt met de meeste onbevangenheid: „Waarom zouden zij geen suikermolens, indigomakerijen, houtzaagmolens enz. mogen aanleggen? Waarom zouden zij geen handel mogen drijven, mits men daarvan de artikelen uitsluite welke onder hunne administratie behooren?"

In welke scheeve verhouding de Gecommitteerde door zijne negotie geraakte tegenover zijne voornaamste afnemers, de Regenten, valt te meer op, als men zich heeft overtuigd van de volslagen afhankelijkheid waarin deze inlandsche grooten van lieverlede te zijnen opzichte waren geraakt.

Hadden de Regenten in de eerste tijden van hunne ondergeschiktheid aan de Compagnie rechtstreeks met de Regeering, bij voorkeur met den Gouverneur-Generaal gecorrespondeerd (2), spoedig was de Gecommitteerde hun tusschenpersoon geworden, en gaandeweg kwam elke onmiddellijke

(1) Rapport J. Keijts 1678 in Bijdr. 1876 p. 132.

(2) Zie blz. 96 *.

aanraking van hen met het Regeeringscollege in onbruik; zij kenden nog alleen den Gecommitteerde en door dezen den Gouverneur-Generaal.

Nu was echter de Compagnie al vroeger in de Molukken gewoon, de van haar afhankelijke Vorsten, zooals van Ternate en Tidore, te omgeven met eene soort Chineeschen muur, waarbij het Nederlandsche bestuurshoofd op schildwacht stond. Zelfs schriftelijk konden deze potentaten uitsluitend door zijne bemiddeling met de buitenwereld verkeerem. Dit had zijne goede reden gehad in den tijd toen Portugeezen en Spanjaarden de Nederlandsche vestigingen in de Grootte Oost nog belaagden; mogelijk hadden die inlandsche Vorsten destijds zelve wel aangeboden om al hunne brieven door den vertegenwoordiger der Compagnie te laten lezen, als een bewijs hunner nooit boven verdenking geachte goede trouw. Hoe dit zij, het gebruik gaf te veel zekerheid, leverde de Vorsten te zeer in de hand der Edcle Maatschappij, om afgeschaft te worden. Het werkte zelfs zoo heilzaam dat Van Imhoff besloot dit stelsel van afsluiting uit te breiden op alle aan de Compagnie ondergeschikte Hoofden en Regenten, ook die op het eiland Java. Zelfs hunne correspondentie met de afzonderlijke leden der Regeering werd door dit verbod getroffen, dat later herhaaldelijk is ingescherpt. Voortaan bevonden de Preanger-Regenten zich dus buiten de mogelijkheid gesteld om, wanneer zij reden tot klagen meenden te hebben over den Gecommitteerde, zich tot iemand anders te richten dan den Gouverneur-Generaal. Gegeven de geaardheid des Inlanders was het hoogst onwaarschijnlijk dat zij tot dit laatste ooit den moed zouden hebben, bekend als zij moesten wezen met de nauwe persoonlijke betrekking tusschen den Toewan Besar en diens protégé, neef, zoon of schoonzoon, den Toewan Commissaris. Alsof het isolement waarin zij door genoemde bepaling, gevoegd bij het algemeen verbod om de Preanger te bereizen, waren geraakt, nog niet voldoende kon heeten, werd de afhankelijkheid der Regenten voltooid door de notarieele procuraties welke zij sedert het midden der 18^e eeuw gewoon waren den Gecommitteerde te verleenen. Gewapend met deze stukken beschikte hij naar verkiezing over hunne koffiegelden. Een accuraat mensch als de oud-notaris Rolff, die de kolossale rekeningen had te voldoen waarmee de Bataviasche winkeliers,

Een heer van beren, door den honger opgestooten, hem als gemachtigde der Regenten kwamen belegeren, liet niet toe dat zij te Batavia schulden maakten zonder zijn voorweten, uitgezonderd schulden aan hemzelf, den Gecommitteerde, door het overhandigen eener

obligatie. Het was bijna alsof de Preanger-Regenten onder voogdij stonden. Zóóver ging de bezorgdheid van den Gouverneur-Generaal, dat hun bij de nieuwjaarsbezoeken ter hoofdplaats niet werd toegestaan hun compliment te maken bij de overige Heeren der Regeering. De hen vergezellende Opzieners konden er uitstekend voor zorgen dat zij niet aan vreemde invloeden werden blootgesteld.

Niet veel geringer dan te Batavia was het overwicht dat de Gecommitteerde op hen uitoefende wanneer hij de Bovenlanden bezocht. Hij placht een nieuw optredend Regent zoo mogelijk zelf te installeren en ontleende reeds hieraan een buitengewoon ontzag. Waren zij ouder gewoonte aan het twisten, hij deed uitspraak; viel er aanmerking te maken op hun gedrag, hij legde boeten op; mocht door hen zijn ernstig misnoegen worden gewekt, hij bewerkte hunne afzetting, ja inhechtenisneming of verbanning; overleed een Regent, de Gecommitteerde liet door den Opziener diens boedel beredderen. De zekerheid dat alles wat hij deed de goedkeuring had van den Gouverneur-Generaal en de onmogelijkheid om bij iemand ter wereld hulp of redres te vinden, waren oorzaak dat de Gecommitteerde met slaafschen eerbied werd bejegend. Had hij zich eenige bekwaamheid eigen gemaakt om met den Inlander te verkeerem, dan kon hij onbepaald over de Hoofden beschikken. Wat dit verkeer betreft, een koel beleefde omgang, eene zorgvuldige handhaving van het prestige der Hoofden met vermindering van alles wat hun gevoel van eigenwaarde kon krenken, waren vanouds bekend als voorschriften van Indische rogeerkunde, en het lijdt geen twijfel of een Hartingh wist die op te volgen. Ongelukkig behoorde een onhebbelijke toon van superieur tot inferieur onder de overgeërfde schippersgewoonten der Compagnie. Al mocht het van lieverlede niet meer zoo vanzelf spreken om Inlanders, Inlanders van rang zelfs, „als swarte honden te handelen en hen zo te noemen,” of over hen, zooals Job zegt, brullingen uit te storten als water, nu en dan was een Gecommitteerde geneigd te vergeten dat een Regent als doodelijke belediging kon beschouwen wat een Europeesch ondergeschikte had leeren aanzien voor een onaangenaam gevolg der hulpeloosheid waarin zijn vijfjarig verband hem had gebracht. Vooral wanneer de Gecommitteerde van liefde voor de cultures blaakte, konden een minder „ieverig” Regent de vonken van zijn geest, brutaliteiten, scheldwoorden en matrozentaal in het aangezicht spatten. Van Lawick, die trouwens bij de dragonders had gestaan, ontzag zich niet achtbare mannen als den bejaarden, vromen Regent van Tjiandjoer en den

verdienstelijken Soerianagara van Soemedang in tegenwoordigheid hunner standgenooten en minderen aan te bulderen als koeli's en te bluffen dat hij „te verheven” was dan dat hunne afwijkende rapporten bij de Regeering tegen de zijne konden worden gewogen. Dit moge men nu beschouwen als de verwatenheid van een jongmensch dat zich plotseling met groote macht ziet bekleed, het is een feit dat de toon der gewone correspondentie van den Gecommitteerde met de Regenten die van een stroef meester was, dien de persoonlijke gevoeligheid van zijne ondergeschikten koud laat bij de zekerheid dat zijne bevelen opgevolgd zullen worden, hetzij willig of onwillig. En wat de Regenten betreft, zij waren er veelal zoo aan gewend geraakt om begroet te worden met

Cet air insolent qu'on nomme dignité

ja met erger, dat men een hunner, anno 1804 door den astanten Van Lawick „uitgemaakt voor blixem” bij diens chef hoort klagen: „Ik vermeen niemand anders daartoe gerochtigd te zijn als UWeEdAgtbare”.

Hingen de Regenten, zooals wij elders breeder ontwikkelen, ook voor hunne benoeming en bevordering van den Gecommitteerde af, van de lagere Hoofden werden de Patih's door de Regeering benoemd en ontslagen, de Koffiegecommitteerden door den Landcommissaris. De benoeming der Tjoe-takshoofden, welke steeds door den Regent was geschied, kwam in 1790 onder contrôle van den Gecommitteerde, die spoedig op hunne aanstelling, bevordering en ontslag een beslissenden invloed wist uit te oefenen. Indien zij zich misdroegen, deed hij hen of door den Regent ter bestraffing opzenden naar Batavia, of zorgde op tournee persoonlijk voor eene kastijding. De ons bekende voorbeelden daarvan zijn echter alle uit de laatste jaren der Compagnie, toen de bemoeiingen van den Gecommitteerde met zaken welke vroeger aan de Regenten waren overgelaten zóó gewoon werden, dat diens Adjunct zich zelfs kon veroorloven een regentschaps-patih in het blok te zetten.

Waar intusschen als regel gold dat de Gecommitteerde zijne officieele aanrakingen zooveel doenlijk bepaalde tot den Regent, kon aan contact met de bevolking schier niet worden gedacht. Het lag geheel in den geest der 18^e eeuw dat de Nederlandsche ambtenaren over den neergehurkten Soedanees heen het oog op de koffieboompjes richtten. Echter, ofschoon zorg voor de belangen van den kleinen man te Batavia eene uitzondering was, ziet men den Gecommitteerde door de wet aangewezen (1) om den Inlander te

(1) Zie hierboven blz. 209*.

beschermen tegen woekeraars; tot in het laatst der 18^e eeuw komen sporen van deze bemoeiingen voor, waarvan intusschen de Preangerman wel weinig zal hebben gemerkt. Een vijftig jaar lang bleven de gevallen uiterst zeldzaam dat een Gecommitteerde desbewust het minste of geringste deed om de bevolking op eenige wijze te helpen of tegemoet te komen. Doch wij merken op dat in het laatste kwartaal der 18^e eeuw deze gevallen zich niet alleen vermenigvuldigden, maar ook zaken betroffen welke inderdaad bezwarend voor den kleinen man waren, zoodat deze, indien slechts de hand was gehouden aan de maatregelen van den Gecommitteerde (hieraan haperde het veeltijds) alle reden zou hebben gehad om hem erkentelijk te zijn voor zijne belangstelling. Weliswaar treft die belangstelling samen met en wordt zij grootendeels beheerscht door de uitbreiding der koffiecultuur, maar zij moet toch ongetwijfeld in zekere mate óók een uitvloeisel zijn geweest van het humanitaire streven dat zich in Europa steeds krachtiger openbaarde en van het optreden van Dirk van Hogendorp. Wij willen te dezer plaatse enkel de aandacht van den lezer vestigen op het feit zelf, hem overlatende de afzonderlijke gevallen te noteren waar wij die vermelden. Vooral dient daarbij gewezen op de omstandigheid dat een Gecommitteerde als Pieter Engelhard niet huiverig was om de hand te slaan aan die meer intieme betrekkingen tusschen den Regent en de bevolking, welke in latere tijden voor het heilige der heiligen golden, waarboven de traditie haar *quieta non movere* had geschreven. Pieter Engelhard bewerkte de afschaffing (op het papier) van alle leveringen aan den Regent behalve de tjoeke, en stelde op eigen gezag vast dat in elk regentschap niet meer de bevolking der tjoetak's maar alleen die van de baloebouer ter beschikking van den Regent zou staan. Zoo ziet men den Adjunct-Gecommitteerde last geven dat de bevolking hare rijstvelden tijdig zal beplanten zonder zich, volgens de adat, naar den stand der sterren te richten, een bewijs dat ook vóór Daendels het oog der ambtenaren over alles begon te gaan wat voor de bevolking eene levenskwestie en dus de voorziening der Compagnie waardig was. Gevallen dat knevelarijen der Hoofden door den Gecommitteerde worden bestraft, zijn omstreeks 1800 niet zeldzaam. Een naar 't schijnt niet tot uitvoering gekomen plan om, waar rijstgebrek mocht ontstaan, den Preangerman voor zeer geringen prijs aan het noodige te helpen uit de djakat, het opkopen uit Pieter Engelhard's eigen beurs van padi voor de bevolking van Parakanmoentjang, zijn verstrekken van voorschotten elders om in den nood te voorzien, toont voldoende dat niet

alle Compagniesambtenaren zoo onverschillig voor den Inlander waren of zich zoo buiten aanraking hielden met diens omstandigheden, als men het gewoonlijk doet voorkomen. Er is wel degelijk vooruitgang merkbaar in de belangstelling voor den Inlander. Zelfs een streven naar administratieve hervormingen trad in de laatste jaren der Compagnie meer en meer op den voorgrond en bereidde aan Daendels niet weinig den weg.

Ook het ambt van den Gecommitteerde bleef niet buiten den invloed der gedachtenwisseling, welke Dirk van Hogendorp in het leven had geroepen.

Tot dusverre was, zooals wij weten, de Gouverneur-Generaal steeds geneigd geweest, niet slechts om alles wat de Regentschappen betrof in de handen van den Landcommissaris te vereenigen maar ook om aan diens werkkring in de Ommelanden meer uitbreiding te geven dan wel met de bestaande instellingen, vooral het ambt van den Landdrost, overeen was te brengen. Alleen Mossel had er over gedacht, de bevoegdheden van den Gecommitteerde in de Ommelanden, en wel die van justitieelen aard, te besnoeien. Het was hem echter niet gelukt te dezen opzichte eenige hervorming tot stand te brengen. Eerst toen de verregaande misbruiken van het langdurig bewind zijns opvolgers de koffiecultuur tijdens den Gecommitteerde Van Riemsdijk met den ondergang bedreigden, vond De Klerk den moed, een deel van de werkzaamheden des Gecommitteerden op te dragen aan eene Commissie van twee leden der Regeering, Craan en Radermacher (1). De vage omschrijving der bevoegdheden dezzer Commissie, die in hoofdzaak de contrôle der afrekeningen met de Regenten betroffen, stelde haar in staat, voor zoover de Regentschappen aanging den Gecommitteerde feitelijk al het werk en alle gezag uit handen te nemen. Zij deed dit inderdaad. Van Riemsdijk echter, de leiding der bovenlandsche aangelegenheden aan de twee Raden van Indië overlatend, zag kans zeer spoedig de financieele administratie weer aan zich te brengen. Zoowel door het tijdelijk karakter der Commissie als de verkeerde keuze harer leden was bij het overlijden van Craan in 1780 weinig meer van hare werkzaamheid te bespeuren; Radermacher werd toen op verzoek van deze opdracht ontheven, en daarmede was die poging tot hervorming doodgeloopen. Afgezien van eenige contrôle der Regeering op zijne financieele operaties trad Van Riemsdijk weer in de volledige uitoefening zijner functiën.

Eerst nadat in het Vaderland ten gevolge van den geldnood der

(1) Zie hierboven blz. 131 * en 212 *.

Compagnie, de woelingen der Patriotten en den oorlog met de Fransche Republiek de zaken op losse schroeven waren begonnen te staan, verhief zich, als eene verre echo van den kreet om hervorming, weer eene stem in Rade van Indië tegen het Commissariaat. Het was de patriot Mom die er in 1794 op aandrong dat de werkzaamheden van den Gecommitteerde zich zouden beperken tot de Regentschappen. De Regeering, die deze eerste poging hare aandacht niet waardig keurde, kwam tot een ander inzicht nadat de revolutie in Nederland getriumfeerd had. In 1796 betoonde zij zich, alweder op Mom's initiatief, bereid aan eene Commissie het ontwerpen van hervormingen in het bestuur over de Regentschappen op te dragen. Thans waren het Commissarissen-Generaal die dit plan verijdelden, waardoor in de aller-eerste plaats de fungeerende Gecommitteerde Nic. Engelhard, neef, schoonzoon en zwager van twee hunner, intiem vriend van den derde, zou zijn getroffen. Het baatte niet dat Frijkenius, het eenige lid der Hooge Commissie dat zich had weten te vrijwaren tegen den invloed eener bedorven omgeving, de opheffing van het Commissariaat en de vervanging daarvan door een gesalarieerd comité een eisch des tijds noemde. Nederburgh's argument dat het tegenwoordige bestuur over de Regentschappen de Ed. Maatschappij niets kostte en dus veel beter was, sneed verdere discussie af. Het eenige resultaat dezer poging was dat Nederburgh, om de instelling eener nieuwe Commissie doelloos te maken, in zijne belangrijke „Consideratiën over de Jaccatrasche en Prcanger Regentschappen" (feitelijk het werk van Nicolaus Engelhard) een overzicht gaf van den toestand en eenige hervormingen beraamde waardoor de baten der Compagnie moesten toenemen. Meer en meer won echter het denkbeeld veld dat een Gecommitteerde onmogelijk zijne uitgebreide functiën met die nauwgezetheid kon waarnemen welke thans, bij het steeds wassende belang der koffiecultuur, op hooger prijs werd gesteld dan vroeger. En toen in 1801 Van Lawick van Pabst, neef van een Raadslid, aan eene betrekking moest worden geholpen, vond de G.-G. Siberg goed hem toe te voegen aan zijn protégé, den Gecommitteerde Pieter Engelhard, om onder diens leiding uitsluitend in de Regentschappen werkzaam te zijn. Het begin eener splitsing der bevoegdheden van den Gecommitteerde was dus nu aanwezig (1); het verloop daarvan werd echter ongemeen verhaast door den twist die in 1805 tusschen den Gecommitteerde en zijn Adjunct ontstond, waarbij zij elkander wederkeerig van wangedrag beschuldigden. Dank zij Van Polanen's

(1) Bijlage 43 geeft de instructie, welke eenige jaren later voor Van Lawick werd opgesteld.

overzicht op den zwakken G.-G. Wiese was het onverwacht gevolg van dit krakeel, dat nog in hetzelfde najaar eene Commissie, onder presidium van het Raadslid Walbeek, werd belast met een onderzoek naar den staat der Regentschappen. In December volgde hierop de schorsing van Pieter Engelhard, waardoor heimelijke tegenwerking der Commissie werd afgesneden, de benoeming van Walbeek tot Waarnemend Gecommitteerde over de Bovenlanden en van zekeren Wardenaar tot Waarnemend Gecommitteerde over de Benedenlanden. Van Lawick, die in den twist, waaraan wij zoovele belangrijke inlichtingen te danken hebben, zich als een actief en schrander ambtenaar had doen kennen, trad in Januari 1806 in Walbeek's plaats als Waarnemend Gecommitteerde, maar ondanks de uittreding van dezen laatste, de Commissie van onderzoek bleef bestaan, thans onder presidium van Thalman. Van nu af tot Daendels' komst waren er drie autoriteiten: de Commissie Thalman c. s., die zich in de Regentschappen vrijwel het gezag aanmatigde dat de Gecommitteerde vroeger had uitgeoefend, de Waarnemende Gecommitteerde over de Bovenlanden, ondergeschikt aan die Commissie, en de Waarnemende Gecommitteerde over de Benedenlanden. Daar het Commissariaat in eene periode van overgang verkeerde, die eerst beëindigd kon worden wanneer de Commissie haar rapport zou hebben ingediend (zij kwam daarmee eerst na Daendels' landing gereed en zijn bestuur was het dus, dat van dit belangrijk onderzoek de vruchten plukte), kon de Regeering alsnog geen nieuw systeem aannemen. Men ziet dan ook een tijdlang de Commissie geheel alleen het bestuur over de Bovenlanden voeren, dan weder bespeurt men dat de waarneming van het Commissariaat over de Bovenlanden tijdelijk vereenigd is met dat over de Benedenlanden. Tot welk besluit de Regeering ten slotte zou zijn gekomen, is bij het uiteenloopen der toenmaals gcopperde meeningen moeielijk te gissen. Echter is duidelijk dat Daendels' hervorming, waardoor de Benedenlanden, alwaar de functiën van den Gecommitteerde van anderen aard waren geweest dan in de koffieproduceerende Regentschappen, onder een afzonderlijk ambtenaar werden gesteld, sedert ettelijke jaren was voorbereid. Zelfs de vereeniging van Limbangan en Sockapoera met de Bataviasche Regentschappen was reeds op het tapijt gebracht, hoewel het, bij de loomheid die toenmaals over de Indische Regeering was gekomen, de vraag blijft of al die overwegingen ooit in maatregelen zouden zijn omgezet.

HOOFDSTUK XVIII.

Was de omvang van het gezag des Gecommitteerden even opmerkelijk als de wijze waarop hij het uitoefende, in niets verschilt hij zoozeer van hedendaagsche bestuursambtenaren als in zijne pecuniele betrekkingen tot zijne ondergeschikten en de bevolking. Deze betrekkingen waren voortdurend omvattender geworden.

Het ligt in de rede, dat toen in 1686 aan Van Hoorn en Saint Martin de bijzondere opdracht werd gegeven waaruit het ambt van Gecommitteerde is ontsprongen, geenerlei traktementsverhooging daarmede gepaard ging. Eerst elf jaar later werd aan Winkler een halve legger „zeck ofte Spaanse wijn” per jaar toegekend ter belooning van de diensten die hij als Gecommitteerde bewees buiten en behalve zijne prestaties als Sergeant-Majoor. In den loop der tijden werd dit vat wijn door de goedgunstigheid van Hun HoogEdelheden geflankcerd met een paar tonnen bier, een vaatje boter en een zak kruiderijen, een en ander bestemd voor het onthaal van inlandsche Grooten. Mossel verving dit alles ondanks veel gepruttel van zuinige Raadsleden, die ongaarne de lasten der Compagnie zagen aangroeien, door eene jaarlijksche toelage van 500 gulden. Bovendien genoot een Gecommitteerde het aan zijn ambtelijken rang verbonden traktement, d. i. 60 gulden per maand wanneer hij Koopman en 80 indien hij Opperkoopman was. Eene overdadige bezoldiging kon dit bezwaarlijk heeten. En zelfs dat magere traktementje werd in 1766 ingetrokken, een dier looze maatregelen waardoor Van der Parra zijn ijver voor de belangen der Compagnie toonde, toen hare zoon in het triestige teeken van Menagie stond; daarentegen stelde hij den Gecommitteerde vrij van de hooge rijtuig- en paardenbelasting, iets wat, schoon het 's Compagnies inkomsten benadeelde, hare uitgaven niet vermeerderde en dus met de Menagie wel was overeen te brengen.

Op verschillende tijden waren intusschen allerlei baten aan den Gecommitteerde toegekend in verband met zijne werkzaamheden in de Ommelanden. Andere inkomsten, die hij bij oogluiking had getrokken, werden later door de Regeering en door Commissarissen-Generaal gewettigd. In het algemeen lagen de wettelijke bepalingen zoozeer in het duister en was de macht van usance en traditie zoo sterk („wij mogen aannemen” zegt de groote kenner van het Hollandsch recht (1), „dat de gewoonte dezelfde kracht had als de wet”) dat het voor ambtenaren van toen moeilijk zou zijn geweest met juistheid op te geven welke baten hun nu eigenlijk wel rechtens toekwamen en welke men strikt genomen als misbruiken had te beschouwen. De wettige inkomsten vertoonden soms eene groote neiging tot uitzetting en toevallige voordeelen konden op onnaspeurlijke wijze de eigenaardige stelselmatigheid aannemen van periodiek binnenvallende zilvervlootjes.

De Gecommitteerde dan trok baten uit ronggeng-vertooningen, uit passen aan Inlanders en Chineezen en verblijf-licenten aan deze laatsten verleend. Het heet dat dit alles omstreeks 1780 een 8.000 Rd^s. per jaar opbracht. Daarbij kwam eene heffing van de warong's in de Ommelanden, eenig geld voor 't registreeren en merken van gepermitteerd schietgeweer, eene onwettige heffing van het geslachte vee, een jaarlijksch cadeau van 500 Rd^s. van den Buitenzorgschen pasarpachter, een ander en grooter van den Regent van Tanggeran als eigenaar der pasar aldaar en eene allzonderlingste bate, bestaande in padi, hem geleverd bij wijze van huur van een paar honderd tot het Commissariaat behoorende buffels, welke huur nog steeds opgebracht werd toen dat vee al jaren geleden den weg van alle beestiaal was gegaan. Ook als Heemraad ontving hij periodiek een aantal bossen padi.

Deze geavoueerde baten werden derhalve, naar men ziet, nagenoeg geheel uit de landen beneden het gebergte getrokken. Daarentegen had de Gecommitteerde tot 1777 volgens de wet geen stuiver voordeel bij zijne bemoeiingen met de Regentschappen. De nietige vergoeding echter, hierboven aangeduid, die als representatiekosten beschouwd kan worden, was geheel onvoldoende om hem in staat te stellen eenigermate aan het decoratief karakter te voldoen dat, dierbaar als het elken Indischen ambtenaar mocht wezen, bij uitstek juist aan zijne betrekking eigen was. Daarenboven had hij dienst-reizen te doen, welke de Compagnie hem niet vergoedde. Dit duidt er reeds

(1) Mr. S. J. Fockema Andreae, bij Grotius, Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid I, 2, 21.

op dat het ambt een achtergrond moest hebben, waar dingen voorvielen die men niet geschikt achtte voor behandeling in Rade. Zelfs de geringste vermelding echter van mogelijke verborgenheden van het Commissariaat is in de Resolutiën der Regeering niet te vinden vóór den dag toen de G.-G. De Klerk op aandringen van zijn schoonzoon Radermacher allerlei zaken ter tafel bracht, waarvan men op het eerste gezicht als verstomd staat.

Het is buiten eenige kijf dat ook de dichte woekerplanten, waaronder men dan plotseling het beheer der Regentschappen als bedolven ziet, een geruimen tijd van langzamen wasdom noodig hadden gehad. Maar vooral de langdurige regeering van den slappen bureaucraat Van der Parra, steeds plooibaar naar de baatzuchtige wenschen zijner maagschap, moest een invloed ten kwade uitoefenen, die van verre nawerking is geweest en eerst in Daendels een krachtig bestrijder heeft gevonden. Naarmate de Compagnie zich eene rustiger zeet op Java had verworven, waren overal de vanouds in haar beheer merkbare misbruiken (veelal van eene soort die ook in Europa maar te wel bekend was) verergerd in samenhang met de toenemende weelde en aanmatigende hoovaardij harer dienaren. Het *lucri bonus est odor ex re qualibet* had gaandeweg algemeene instemming gevonden. Terwijl in de eerste halve eeuw van onze Compagnie de met kloeke daden te verwerven „besondere eere” naast den ijver voor de „reputatie onses lieven Vaderlants” een factor van hoog belang was geweest bij al wat werd ondernomen, gold later het scherpe woord van Jan Huijgen van Linschoten omtrent de mannen die de vervallende Portugeesche heerschappij in Azië staande hadden te houden „nu ter tyt zynse al op rapen uyt”, in de volste mate ook van de ambtenaren der decadente Edele Maatschappij.

Men dient dan ook de bizonderheden, die wij omtrent het Commissariaat zullen mededeelen, te beschouwen als niet speciaal voor dit ambt kenmerkend, maar voor al dergelijke betrekkingen, die men heden ten dage tot het binnenlandsch bestuur zou rekenen. In Cheribon waren de misbruiken, die een Resident de gelegenheid boden om in enkele jaren schatten te verzamelen, voor zoover wij kunnen nagaan nog vrijwat kwellender dan in het Bataviasche. Het is natuurlijk niet aan te nemen dat de Regeering, van welke veelal sommige leden zelven op die wijze fortuin hadden gemaakt, het bestaan van dergelijke praktijken als wij zullen schetsen niet zou hebben geweten. Ook aan het publiek was reeds vóórdát Radermacher de kat de bel aanbond zeer wel bekend dat Regenten en bevolking „op eene schreuwende

wijze" door den Gecommitteerde werden gekneveld „onder het gezicht van den Gouverneur-Generaal". Deze laatste hooge persoonlijkheid versperde echter aan anderen zooveel mogelijk den blik op hetgeen in den achtergrond voorviel en dekte den Gecommitteerde, die zoo niet een familielid dan in elk geval een beschermeling, wellicht een „tributaris" was, met zooveel voorzorg, dat diens eigenaardige methodes eerst in bijzonderheden zelfs aan de Heeren Raden bekend werden, toen Radermacher op een reisje naar boven den Regent van Tjiandjoer afzonderlijk te spreken had gekregen. Bij 's Regents bezoeken te Batavia had hem dit nimmer kunnen gelukken.

Eene voorname bron van inkomsten vond de Landcommissaris al lang vóór Van Imhoff's tijd in den kwart rijksdaalder per pikol van 125 pond koffie en peper, uit zijn ressort geleverd. Oorspronkelijk was dit waarschijnlijk een steekpenning geweest om hem bij de ontvangst der producten tot wat spoed te bewegen, opdat het volk en de transportmiddelen niet noodeloos zouden worden opgehouden en met de betaling niet te lang zou worden gedraald. Een dertig jaar na Van Imhoff wist men niet beter of dit pikolgeld kwam den Gecommitteerde rechtmatig toe. Inmiddels was het, zoo niet voor de gansche levering dan in elk geval voor het grootste deel daarvan reeds gestegen tot een halven rijksdaalder, op welk bedrag, te korten op de betaling van al de producten, het anno 1777 door de Regeering werd gefixeed, ten einde in de gelegenheid te komen om andere baten van den Gecommitteerde, welke meer op woeker en knevelarij geleken, te besnoeien. Dit was in zoover lofwaardig. Bovendien had het pikolgeld de goede zijde dat, zoo het destijds niet van overwegenden invloed was op de uitbreiding der koffiecultuur, die aan de lage eischen uit patria gebonden was, het ongetwijfeld een motief is geweest om niet weer tot weigering der leverantie of extirpatie van koffiebomen over te gaan. Ook door de overwichten, waarmede de Gecommitteerde naar het voorbeeld der ambtenaren in de Molukken zich denkelijk veroorloofd had het pikolgewicht der geleverde koffie te bezwaren, had hij groot belang bij de cultuur. Wij hebben die overwichten elders besproken evenals ook de voorschotten, die hij uit eigen zak gewoon was op aanstaande levering van producten aan de Regenten te verstrekken, en de verregaande schelmerijen die daarmede samenhangen.

Met een enkel woord gewagen wij (1) van de geschenken in geld,

(1) Men vergelijke Bijlage 36. De volgorde | ke aldaar is in acht genomen, passen wij hier der verschillende bronnen van inkomsten, wel- | bij onze bespreking eveneens toe.

veelal in den vorm eener schuldbekentenis, die de Regenten, wanneer dit wenschelijk werd geacht, den Gecommitteerde plachten aan te bieden. De eerste gelegenheid om de gunst van den grooten man te winnen door eene gepaste „hommage” (een euphemisme voor geschenken van een mindere, speciaal inlandsche Grooten, aan een meerdere) bood reeds diens ambtsaanvaarding. Met veel vernuft waren verder allerlei aanleidingen uitgedacht tot meer hommages en steeds meer hommages; het bedrag per jaar kan men in het laatst der 18^e eeuw vermoedelijk wel op eene halve ton schatten. Vanouds was weliswaar voorgeschreven, dergelijke geschenken aan de Compagnie af te dragen, of het aannemen daarvan verboden, maar altijd waren de bepalingen slordig nageleefd en gaandeweg was het aanbieden van hommages door de Regenten zoozeer usance geworden, dat Commissarissen-Generaal in 1798 den Gecommitteerde tot de aanneming daarvan machtigden, onder toevoeging dat zulks op de „eijge landsgebruiken” dier Hoofden berustte. Zeker was dat zoo, maar in onze oogen blijft het eene onvoldoende vergoelijking van praktijken die soms machtig veel van knevelarij hadden.

Eene gelegenheid die dringend tot het aanbieden eener offerande noodde was Nieuwjaar, destijds de Indische feestdag bij uitnemendheid. Valentijn, die juist den dag tevoren zijne entree als baar te Batavia had gedaan, zette groote oogen op van de verbijsterende massa geschenken, waarmee de Chineezen op 1 Januari de autoriteiten kwamen begroeten, speciaal den Directeur-Generaal, wiens zolders daarvan vol stonden. Maar die feestgaven der Chineezen zullen voor een deel hebben samengehangen met de verpachting van allerlei belastingen op oudjaar. De nieuwejaarsgeschenken der Regenten daarentegen waren te vergelijken met die, welke zij eertijds hun Vorst bij de hofreize hadden aangeboden. Ten slotte was dan ook ieder Regent verplicht geraakt, den Gecommitteerde volgens zeker tarief op nieuwjaar eene obligatie te presenteren, en volkomen vrij daaraan zooveel kleinigheden in natura, paarden e.d. toe te voegen als hem goeddacht. Deugden zijne paarden niet, dan kreeg hij een uitbrander. Eerst in 1802 kwam een eind aan deze onvrijwillige nieuwjaarsfooiën.

Hetzelfde jaar zag ook het einde van 't „optochtgeld”, den zak rijksdaalders die den Gecommitteerde werd aangeboden wanneer het hem geliefde den zetel eens Regents te bezoeken. Mocht het hem te vermoeiend dunken, die rijksdaalders in het zweet zijns aanschijns te komen halen, welnu, de Regent was gaarne bereid hem die te Batavia thuis te bezorgen — eene hommage te meer.

Als aanvulling van deze min of meer periodieke geldgeschenken trok de Gecommitteerde van de kleine Regenten en Commandanten der Ommelanden allerlei naturalien zooals bamboe in onbeperkte hoeveelheid, terwijl hij steeds zooveel volk, paarden, buffels en karren vandaar kon opcommandeeren als voor zijn stal, huishouding of particuliere affaires noodig waren. Het heet dat alleen reeds de particuliere landen omstreeks 1775 eene waarde van 15.000 Rd^s. aan den Gecommitteerde opbrachten. De verderaf wonende Regenten gaven in plaats daarvan geld, maar ook uit de Preanger werd toch volk naar Batavia gezonden om huishoudelijken arbeid voor hem te verrichten. De regentschappen waar de houtkap een middel van bestaan was, voorzagen hem van brand- en timmerhout; andere vriendelijke handen brachten gras, rijst, kippen, koeien, paarden, kleeren voor zijne slaven, en wat al verder van dagelijksch nut of gebruik kon zijn. De groote slokop kon alles verduwen,

Capacis alvi mersit tartareo specu (1).

Van Imhoff had immers uitdrukkelijk aan ambtenaren het aannemen van „consumptibele goederen” toegestaan. Er waren er die mateloos consumeerden zonder ooit door de overstelpende hoeveelheid heen te komen die met kiesche vaardigheid te hunner beschikking werd gesteld. Het kwam voor dat een Gouverneur van Java's Noordoostkust, die den staat van een pasha voerde, geene andere huishoudelijke uitgaven had dan voor zijn wijnkelder.

Een zonderling winstje had onze Gecommitteerde van de pasar te Tanggeran: in plaats van de Compagnie was hij de persoon die jaarlijks 2.000, later 3.000 rijksdaalders trok voor de speelacht, en wel van den Regent als eigenaar dier pasar of van den Chineeschen pasarhuurder.

Dit alles waren vrij regelmatig terugkerende baten. Tot de onregelmatige behoorden, zooals wij reeds aanstipten, de geschenken die den Gecommitteerde bij zijne ambtsaanvaarding werden aangeboden, een soort huldeblijk dat ook in Nederland niet onbekend was en in 't Oosten tot de oude gebruiken behoorde welke de Compagnie had overgenomen en gehandhaafd. Een ander gebruik, dat namelijk nieuwbenoemde inlandsche Hoofden aan hun chef een intree-geschenk overreikten bij wijze van de heergewaden eens vazals en de hofrechten welke, zooals Grotius het uitdrukt, „voor het hofgesin van den heer” werden aangeboden ten tijde der investituur, was te zeer in overeenstemming met de belangen der Europeesche ambtenaren dan dat het zou worden

(1) Wij flikken er dit van:

Hij duwde 't in den afgrond van zijn hollen buik.

verwaarloosd. Weliswaar gelek dit niet weinig op omkoopng, iets waartegen bij den ambtseed des Landvoogds en van andere ambtenaren uitdrukkelijk was gewaakt, maar de Gecommitteerde, die geen ambtseed had af te leggen, kon in dit opzicht zijn geweten geruststellen. Bovendien — ook in Nederland was het verkoopen van ambten, ook ambten bij de Compagnie, eene alle-daagsche zaak. De bij vacature van een regentschap te behalen voordelen waren trouwens te schoon, dan dat de Gecommitteerde zich te scrupuleus zou willen toonen. Zoo weten wij dat de in 1776 benoemde Regent van Tjandjoer een geschenk van 30.000 Rd^s. aan Van Riemsdijk offerde, vermoedelijk minder om het feit der benoeming (immers als oudste zoon van den overleden Regent was hij toch „de Negste dortau”) dan wel om den titel van Adipati, waarmee hij al dadelijk werd verceed. Nic. Engelhard verklaart, dat de inkomsten zijner betrekking voor een deel bestonden uit de geschenken voor de benoeming „van de Regenten, item inlandse officieren (*d. i. de kampong-hoofden der Ommelanden*) tot Vaandrig inclusive, zoveel als met dezelve kunnen overeenkomen”. Het heet dat deze zelfde Gecommitteerde in vijf jaren tijds zekere pasbenoemde of in rang dan wel uiterlijk erbetoon verhoogde Regenten had doen bloeden tot een totaal van 120.000 Rd^s. Wat in elk afzonderlijk geval zou worden afgetapt, werd niet aan het leekenoordeel van den patient overgelaten, maar losweg door den operateur geregeld. Alle moeite welke de Commissaris-Generaal Frijkenius zich getrooste om in de waarheid omtrent deze kunstbewerkingen door te dringen, leidde tot niets: de Regenten durfden niet uit de school klappen en zijne collega's maakten hiervan gebruik om met uitgezochte heuschheid datgene wat hij meende ontdekt te hebben voor „vertellingen van het gemeenste soort van Inlanders” te verslijten. In principe wilden zij bovendien het aannemen van dergelijke geschenken niet verbieden, wanneer die, natuurlijk geheel vrijwillig, door dankbare nieuwbenoemden werden aangeboden. Dit systeem echter had niet alleen ten gevolge dat een Regent dikwijls een hooger titel erlangde dan men vroeger oorbaar zou hebben geacht, maar ook, wat veel erger is, dat herhaaldelijk de opvolging tot opengekomen regentszetels is veranderd, ja dat misschien vacatures zijn gecreëerd alleen om den Gecommitteerde in staat te stellen zijne bekti te trekken. En dit kwaad bepaalde zich niet tot de Regentschappen. Wij weten b. v. dat Cheribonsche vorstenzonen door de ambtenaren der Compagnie met geraffineerde sluwheid bewerkt, onder het mes genomen en ten slotte leeggedrukt werden, alvorens zij eene benoeming tot de

waardigheden van hun overleden vader konden erlangen. Op hunne beurt pasten deze inlandsche Grooten dezelfde soort knevelarij weer toe bij de benoeming van mindere Hoofden. Nu dit systeem, dat zoo echt Aziatisch heette, eens in de zeden der Compagnie was opgenomen, zag men er minder bezwaar in, de voordeelen daarvan ook te genieten waar het de benoeming van Europeesche ambtenaren gold. Men mag gerust aannemen dat eene profitabele betrekking den gelukkigen sollicitant dikwijls eene zware geldsom kostte. Of echter in Europa de ambtelijke acten van aanstelling door zooveel reinere handen werden geteekend, moet in het midden worden gelaten.

Eindelijk bestond er voor den Gecommitteerde eene bron van inkomsten, die misschien meer dan eenige andere bedenkelijk moet voorkomen aan degenen die niet beter weten of het algemeen belang dient afgescheiden te blijven van de persoonlijke belangen des ambtenaars — wij bedoelen het opleggen van boeten. Men moet daarbij in het oog houden dat, evenals het in Europa regel was de Officieren der Justitie gedeeltelijk te bezoldigen uit de door henzelf opgelegde boeten, deze aanmoediging tot plichtsbetrachting vanouds ook bij de Compagnie was ingevoerd. Op zichzelf viel ook hiervoor wel iets te zeggen, doch het gevolg was, in Indië zoowel als elders, dat men, zich door den Officier bekeurd of met eene vervolging bedreigd ziende, haast maakte om met hem tot een vergelijk te komen betreffende zijn aandeel in de boete; aldus werd aan beide partijen moeite of onaangenaamheid bespaard, en het resultaat was voor een deel hetzelfde. Van deze niet strikt door de wet verboden praktijk leidde een onmerkbaar overgang tot het fatale gebruik om reeds bij voorbaat den Officier te muilbanden en den mond te stoppen, met andere woorden: voor klinkende penningen het recht te koopen om ongestraft de wet te overtreden. Van accordeeren en composeeren kwam men zoo tot connivieren. Reeds in 1705 schrijft Chastelein: „De meeste placaten en ordres dienen maar alleen om de officieren van d'justitie rijk te maken en voor de conniventie daarvan een gestadige impost te trekken”. Het ambt van Landdrost bijvb. werd alleen door dergelijke middelen een der meest lucratieve, gereserveerd voor de bijzondere gunstelingen van Zijn HoogEdelheid. Dat nu een Officier wel eens een armen drommel bekeurde in strijd met de wet, volgde uit den aard der zaak; maar dat op zekere vaste dagen die men „heilige dagen” noemde, het oog der wet tegen betaling eener heimelijke handzalving toegedrukt werd, dat was toch te barok om tot iets te kunnen worden geplooid dat aan den statigen ernst eener klassieke Justitia herinnerde.

Evenals nu bijvoorbeeld de Resident te Cheribon een deel van zijn inkomen uit boeten trok, zoo genoot ook de Gecommitteerde baten niet alleen wanneer hij in der minne kwesties tusschen twistende partijen uit de wereld hielp, maar vooral door het opleggen van geldstraffen zoowel aan den kleinen man als aan Hoofden. Daar hierop geenerlei bepaling was gemaakt, aangezien dit gebruik zich vermoedelijk langzamerhand had gevestigd naar analogie van de praktijken der Officieren van Justitie, zal het totale bedrag dezer boeten wel in zijn zak zijn gekomen. Het moge zonderling klinken, maar zelfs de mopperaars en malcontenten der 18^e eeuw vonden dit, mits men de zaak niet overdreef, eene loffelijke gewoonte, eigenaardig geschikt om het prestige hoog en den Inlander onder den duim te houden. Overdrijving echter, waardoor de bestraffing veranderde in afpersing, lag ook hier nabij, en het is maar al te zeker dat tijdens Van der Parra deze grens inderdaad werd overschreden. Vooral in de Ommelanden heerschte een systeem van omkoopen en geldafdwingen, dat alle gedachte aan recht uitsloot. Wat de Regenten aangaat, ofschoon de Regceering dezen geregeld vrijstelde van de boete op min-leverantie van producten (1), noodzaakte de Gecommitteerde hen even geregeld haar te zijnen voordeele op te brengen, een bedrag van 10 à 15.000 Rd^s. zegt Nic. Engelhard, die tevens verzekert dat in zijn tijd dergelijke schurkerijen niet meer voorkwamen. Dit laatste mag intusschen met zeker recht worden betwijfeld. Al vindt men een paar voorbeelden dat de Regceering zelve aan een inlandsch Hoofd eene boete oplegt, de gewoonte zal wel zijn blijven bestaan dat het geschiedde door den Gecommitteerde, hetzij met of zonder medeweten van den Gouverneur-Generaal, en ook in de Ommelanden zijn de misbruiken niet met Engelhard's optreding geëindigd.

Na verwant aan deze soort geldafpersingen is het afdwingen van andere zaken die het oog van een Gecommitteerde mochten trekken.

In het algemeen kan men eigenlijk zeggen dat de Gecommitteerde in den bloeitijd der ambtelijke corruptie, als hoedanig wij Van der Parra's bestuur beschouwen, de vrijheid had om met inachtneming van zekere vormen zijn buidel zoo snel te vullen als zijne omstandigheden wenschelijk mochten maken. Dat ook diens personeel zich niet onbetuigd liet maar schraapte wat het kon, is licht te denken. Booze tongen hielden vol, dat Zijn Hoog-Edelheid evenzoo een deel van den buit wist te bemachtigen en met den Gecommitteerde partte. Onmogelijk is het geenszins: noch het karakter

(1) Zie hierboven blz. 221 *.

van sommige Landvoogden noch de openbare meening omtrent dergelijke praktijken bood een voldoende waarborg tegen dit uiterste.

Immers wij zien ten slotte de Compagnie zelve haar deel eischen van de langs slinksche wegen benaderde schatten. Toen hare financiën ten gevolge van den Engelschen oorlog van 1780 in hopclooze verwarring waren geraakt, had zij eerst hare hoofdambtenaren genoodzaakt een zeker bedrag aan actiën te koopen, vervolgens bij wijze van „liberale gift” eene belasting op het vermogen gevorderd. Eindelijk kwamen Heeren XVII^{en} anno 1791 op het denkbeeld, het in Nederland reeds lang bekende ambtgeld ook naar Indië over te brengen, op den voet eener heffing ten bedrage van het totale inkomen der hoofdambtenaren over één jaar, doch verdeeld over de vier eerste jaren der ambtsbekleeding. De bedoeling daarbij was, zooveel doenlijk mee te profiteren van misbruiken waaraan men dacht geen eind te kunnen maken, de schrokkende dienaren te noodzaken tot wat wij „rendre gorge” willen noemen, de ontrouwe rentmeesters te laten opdokken. Dat hiermede noodzakelijk de wettiging der misbruiken moest samengaan waaruit die baten voortvloeiden, gaf weinig aanstoot. In Indië was men intusschen niet al te vaardig met de naleving der orders betreffende het ambtgeld; eerst toen het schip, dat de Commissarissen-Generaal overbracht, bijna op de reede van Batavia lag, werd een aanslag opgemaakt, waarbij den Gecommitteerde eene jaarlijksche storting tot een bedrag van 12.000 Rd^s. werd opgelegd. Pas drie jaar later was het onderzoek naar de bronnen der inkomsten van dezen ambtenaar zoover gevorderd, dat eene voorloopige verhooging van dit ambtgeld tot 30.000 Rd^s. werd gelast, een enorm bedrag, dat aan deskundigen echter volstrekt niet te hoog voorkwam. Het maakt dan ook een belachelijken indruk wanneer men den Gecommitteerde daartegen hoort aanvoeren dat zijne vaste jaarlijksche inkomsten minder dan het ambtgeld bedragen; immers het doel van deze belasting was juist, ook de buitengewone inkomsten te treffen. De eindbeslissing viel eerst in 1798. Zijn aanslag werd toen vastgesteld op een pikogeld van een kwart rijksdaalder, te heffen van alle producten, uit de gewesten onder zijn bestuur binnengekomen (de helft dus van het pikogeld dat hij placht te trekken), benevens het vierde part van „hetgeen de jaarlijksche geschenken in gelde welke hij van de Regenten zal ontvangen, jaarlijks *meerder* zullen bedragen dan Rd^s. 10.000”. Daarmede had de Compagnie zich dus openlijk tot medeplichtige van den Landcommissaris verklaard. Bovendien werd thans de wettigheid van verschillende zijner baten uitdrukkelijk

vastgesteld, zooals die uit den opiumverkoop en de hommages der Regenten, terwijl het voortbestaan der entreegelden bij regentenbenoemingen stilzwijgend werd goedgekeurd. Eindelijk (en dit zet de kroon op deze regeling) — de Compagnie heeft nooit het voor haar bedongen aandeel in die geschenken gevorderd of ontvangen. Voor haar de schande dus, voor hem het profijt.

Hoe hoog het inkomen van den Gecommitteerde feitelijk wel geweest is, valt moeielijk na te gaan. Men moet daarbij natuurlijk de tijden ook onderscheiden. Onder Van Imhoff's bestuur was het Commissariaat wel bekend als eene lucratieve bediening, maar er waren er meer zoo; te Batavia heette bijv. de Shahbandar meer en verschillende Pakhuisadministrateurs evenveel te verdienen. Het was voor Van der Parra's beide neven, die na elkander het ambt bekleedden, weggelegd, te toonen wat daaruit was te maken: Van Tets heet de inkomsten te hebben opgevoerd tot / 288.000 per jaar. Dit is mogelijk overdreven, maar de eigenaardige lotswisseling van dezen man (hij was, hoogstens achttien jaar oud, sans sou ni maille in Indië gekomen en vond zich na elf dienstjaren, waarvan zeven als Gecommitteerde, in staat om te repatriëren en zich in Holland eerampten en eene heerlijkheid te koopen) bewijst voldoende hoe beleid- en klemvol zijn optreden geweest moet zijn. Volgens Nic. Engelhard wist Van Riemsdijk, die met een singulier talent voor looze streken geboren was (toen hij Gecommitteerde werd had hij pas de jaren van mondigheid bereikt, zoodat van stelselmatige ontwikkeling van zijn natuurlijken aanleg nog weinig sprake kon zijn), uit het Commissariaat een ton of drie per jaar te kloppen, ongerekend allerlei belangrijke baten waarvan de archiefstukken zwegen. Misschien had zijn opvolger, de ex-notaris Rolff, dezelfde virtuositeit getoond, wanneer niet De Klerk's maatregelen den Gecommitteerde hadden gekortwiekt. Toch wist Rolff in de vijf jaren zijner bediening ondanks eene zeer kostbare levenswijze een belangrijk fortuin bijeen te garen. In 't laatst der 18e eeuw gold de betrekking dan ook algemeen als de voordeeligste van heel Batavia. Naar dien maatstaf werd de Gecommitteerde op het tarief van 't ambtgeld bovenaan geplaatst. Zelfs in Raffles' tijd, nadat het ambt al ettelijke jaren afgeschafte was, liep de traditie nog dat de inkomsten 2 à 3 ton hadden bedragen en hooger waren geweest dan die van Zijn HoogEdelheid zelve, zoodat een Gecommitteerde in een paar jaar binnen was. Of dit gedurende het laatste decennium van het ancien régime inderdaad zoo is geweest, mag men betwijfelen, maar reeds in

Valentijn's dagen was het geen onbekend verschijnsel dat een ondergeschikt Compagniesdienaar meer inkomsten had dan zijn chef, aan wien hij dan om vrede te hebben genoodzaakt was een deel van zijn overvloed af te staan.

De misbruiken van het Commissariaat werden door den belanghebbende natuurlijk zooveel mogelijk in het duister gehouden. Men droeg zorg dat uit de papieren geen licht kon opgaan, zoodat bijvb. Nic. Engelhard alleen bij overlevering wist hoe het daarmee vroeger had gestaan. Onder het publiek waren dan ook de tegenstrijdigste verhalen in omloop betreffende het uit 't ambt afvloeiende inkomen, en de Regeering zelve bleef dienaangaande tot het laatst in 't onzekere.

Overzien wij nu het tafereel, dat in de voorgaande bladzijden ontrold werd, dan kan het niet anders of een gevoel van weerzin moet zich van ons meester maken. Wij weten daarenboven, dat de Gecommitteerde slechts eene enkele schakel was van de keten waarin de Edele Compagnie dit Java gekluisterd hield, en zijn daarom allicht gereed met een doemvonnis over eene Regeering die zulke enormiteiten duldde.

Intusschen, wil men billijk blijven en vooral, wil men inzien hoe dergelijke dingen zoolang getolereerd konden worden, dan moet ons standpunt wat hooger worden gekozen.

De Nederlandsche natie is, naar onze meening, uit haren aard nooit geneigd geweest tot verre avonturen tenzij in hoop op tastbaar voordeel. De „imagination paresseuse”, die terecht door Chailley-Bert als een onzer kenmerkende eigenschappen werd aangeduid, onze nuchterheid dus, heeft, in het algemeen gesproken, den Hollander steeds belet uit andere dan de meest reële motieven naar verre landen uit te vliegen.

Een verblijf aan de eindpalen der bekende wereld kon daarom nagenoeg alleen behagen aan desperate karakters of personen die zich in het vaderland onmogelijk hadden gemaakt, die alles te winnen en niets meer te verliezen hadden. Vandaar dat reeds in den tijd van Prins Maurits ons Indië voor niet meer gold dan een fatsoenlijk tuchthuis, het ballingsoord van een enkel eerlijk man misschien, doch overigens het natuurlijk verblijf van mislukte en verloopen sujetten, bankroetiers en dieven. Het werd als eene schande beschouwd zich vrijwillig daarheen te begeven, en daarheen verzonden te worden stond gelijk met verbanning. „Als men de kinderen niet bestraft”, zei Tante de Harde, „brengt men ze voor de galg of Oostinjen op”.

De Compagnie had door hooge salarissen hierin verbetering kunnen

brengeu. Als koopman echter streefde zij op ietwat kleingeestige wijze naar vermindering der administratiekosten van haar bedrijf, en ontzag zich zelfs niet ten nadeele harer dienaren oneerlijkheden te plegen, waartegen door dezen met veel recht het woord van Paulus werd ingebracht, dat wie het altaar bedient met het altaar deelt, en dat men niet naar Indië ging „met intentie om aldaer vliegen te vangen”. Dit moest niet alleen door Heeren Zeventienen, onder welke velen als leden van Vroedschappen en Statencolleges met slecht bezoldigde maar daarom niet onvooroordeelinge ambten vertrouwd genoeg plachten te zijn, beaamd worden, maar het lag zoozeer in den aard der zaak dat zelfs Pieter van Dam, de grijze Advocaat der Compagnie, beter dan iemand voor of na hem in hare zaken doorkneed, tot de erkenenis kwam dat wegens de lage salarissen der Indische ambtenaren noodzakelijk veel door de vingers moest worden gezien. Eene eeuw later kon door Nederburgh ronduit worden verklaard dat die slechte bezoldiging aan de Regeering het recht benam om overeenkomstig de wet het plegen van oneerlijkheden te straffen.

Was dit de opvatting der hoogste autoriteiten, de algemeene opinie had reeds lang velerlei misbruiken den stempel van oneerlijkheid doen verliezen. De tijd had die vervormd tot usances waarmee niet behoefde, niet kon, niet mocht worden gebroken. Tante de Harde, die van zooveel eerlijke verontwaardiging blaakte bij de gedachte alleen dat Oom Freerijk de Compagnie zou hebben kunnen bestelen in den tijd toen hij nog als kaptein bij haar voer, zou verbaasde oogen hebben opgezet wanneer nichtje Leevend haar eens had gevraagd of het dan van zijne gage was dat zij er zoo warmpjes inzaten. Dacht nichtje soms dat het geld hun op den rug groeide? Oom had bijverdiensten gehad, dat kon een kind wel begrijpen. Maar geen verstandig mensch zou immers op het idee komen om zulke voordeelen, die ieder hem graag gunde, prijs te geven ten profijte notabene van de aandeelhouders der Compagnie, „onnutte renteniers, leegloopers, Joden en vreemdelingen”, wien het volmaakt onverschillig was hoe het Inlander of Europeaan in de tropen ging, als er maar dividenden werden uitgedeeld.

Dit grondeuvel, waarin, naar Dirk van Hogendorp's oordeel, alleen verbetering kon worden gebracht door eene radicale systeemverandering, komt uitsluitend ten laste van het Opperbestuur, dat met het getij de bakens niet had verzet en zich was blijven vastklampen aan regelingen, die misschien in de eerste jaren der Compagnie niet al te onbillijk waren geweest (haar meeste

hebben en houden dobberde toen op de golven, toevertrouwd aan personen wier levensstandaard kwalijk hoog kon zijn, en de oorlog bood destijds eene fraaie kans op buitgelden), maar die sedert het verworven dominie in Orienten meer en meer uit den tijd waren geraakt.

Wie bij de Compagnie in dienst trad met het vooruitzicht om, zoo de ontberingen der zeereis en de malaria van Batavia hem niet eerlang het leven kostten, voor plichtsbetrachting snooden ondank te oogsten en steeds bij gunstelingen ten achter te worden gezet, om eindelijk als hij op was of zelfs bij langdurige ziekte „met de oude honden aen den dijk gejaeght” te worden, wie daarbij, terend van een belachelijk smal traktementje, dagelijks gelegenheid had om door stillen druk op eene gedweë bevolking datgene te verkrijgen waarvoor hij was gekomen en wat zijne betaalsheeren hem onthielden, had eene schier bovenmenselijke wilskracht moeten bezitten om die gelegenheid af te wijzen. Van moreele gehoudenis immers tegenover zulke Principalen kon niet veel sprake wezen, en aan zedelijken plicht tegenover den landzaat van vreemd ras, andere huidskleur en godsdienst werd geen oogenblik gedacht. Het natuurlijk streven moest zijn, ten spoedigste aan het „apenland”, het „land waar de peper groeit”, het Indische doorgangshuis den rug toe te draaien. En vooral aan het om zijne ongezondheid zoo wereldbekende Batavia, waar taaie verveling en doodsche saaiheid troonden, waar wantrouwen, gekonkel, laster en kuiperij het ambtelijk en maatschappelijk leven vergiftigden, waar ploertig dikdoen wedijverde met eene servile platheid, welke de schampere uitlating (1) over ons vaderland als

A land of tyrants and a den of slaves
voor Indië volkomen rechtvaardigde.

Met de gereedste middelen en langs den kortsten weg geld te maken, was derhalve het uitsluitend levensdoel van den Nederlander in de tropen. Men mag er bijvoegen — en van den Nederlander in Nederland voor zoover hij met Indië te maken had. Wel verre dat het Opperbestuur het dagelijksch voorbeeld gaf van plichtsbetrachting, nauwgezetheid en onkreukbare trouw — om van vaderlandschen zin niet te spreken — was de heele gestie der Compagnie eene reusachtige zwendelarij geworden, waarbij ruime dividenden werden uitgekeerd in penningen, geleend tot dekking van tekorten. Wat vruchten kon men van een zoo rotten stam verwachten, wat dienst van de knechten zulker Principalen?

(1) Van Goldsmith, anno 1766 in zijn Traveller. Goldsmith had te Leiden gestudeerd.

Zooals altijd gaf ook in de 18^e eeuw de Europeesche maatschappij in de kolonie den reflex te zien van die in het moederland, alleen in wat schriller kleuren, een gevolg van de Indische zon. En deze overeenkomst verklaart, waarom Heeren Majores zich nooit geroepen hebben gevoeld om tegen de Indische misbruiken met kracht en ernst op te treden. In den grond van hun hart vonden zij die misbruiken zoo mis niet. Ongaarne zouden zij de Indische vluchthaven gesloten hebben voor de schipbreukelingen uit hun eigen kring. „Men wil het niet zien”, zei Alting, „en het is echter waarheid: de gebreken waardoor Indiën ongelukkig is, zijn oorspronkelijk in het Moederland, en zonder dat dáár verbetering komt, is alle verbetering hier te lande eene hersenschim”. „Nimmer”, verklaart Wiese in 1802, ontving de Indische Regeering „een wenk uit 't Vaderland” om een eind te maken aan de bestaande verkeerdheden, „ofschoon deeze dáár zoo goed als hier bekend waren”. De ernstige wil tot hervorming bestond niet bij XVII^{en} en kon bij hen niet bestaan. Met de zending van den Commissaris-Generaal Nederburgh, een kundig, talentvol en zelfbewust ja koppig man in de kracht van zijn leven, speelde het ancien régime eindelijk zijne hoogste kaart uit — men weet met hoe geringe winst. Verbetering bleek onder het in Nederland bestaande stelsel onmogelijk. En dit stelsel hing zoo innig samen met het wezen der Republiek (immers eene Compagnie, zoo vrij van contrôle als de onze, was slechts denkbaar in eene Republiek als de onze, met een zoo zwak centraal gezag), dat alleen na eene grondige staathervorming aan Indische hervormingen kon worden gedacht. Eerst wanneer de langzamerhand in politieken zin gerijpte burgerij, die sedert eeuwen godwillig eene gestadig verbasterde en thans uitgeputte aristocratic had gevolgd, het roer aan die verslachte en onverschillige handen zou hebben ontrukkt, kon weder aangestuurd worden op een doel dat te lang uit het oog was verloren, het gemeene beste van het Vaderland, dat één was met het welzijn van Indië.

HOOFDSTUK XIX.

Tot onze sobere Preangerhistorie teruggekeerd, vinden wij de Opzieners aan de beurt om te worden besproken en gewogen. Wij kunnen daartoe wel de balans van het koffiepakhuis nemen; een goudschaaltje zou voor deze grove gestalten weinig passen.

Over de oude verwantschap van den Postcommandant te Tandjoengpoera met de latere Koffieopzieners spraken wij reeds (1). Kort na het optreden van den Gouverneur-Generaal Joan van Hoorn zagen wij verder zogenoemde „Indigomakers” in de Cheribonsche bovenlanden geplaatst, een paar soldaten namelijk die onder toezicht van een ambtenaar het oog hielden op de teelt en bereiding der zoo gewilde verfstof. In zaken van bestuur telde deze krijgsknechten niet mee. Zoo houdt bijvoorbeeld de instructie voor Pangeran Aria Cheribon heel geene rekening met hunne aanwezigheid. Jaren achtereen vindt men slechts uiterst sporadische vermeldingen van hun bestaan en werkzaamheid. Eene uitzondering maakt Indramajoe: de hier liggende sergeant, ondergeschikt aan den Resident en Raad te Cheribon, had reeds tijdens Van Riebeeck nagenoeg het bestuur over dat regentschap in handen; een soldaat hield er het oog op de indigocultuur en de garenlevering, evenals er in 1714 een te Bandoeng lag. Ook in Krawang huisden er van die soldeniers „op de tomvelden”, totdat in evengenoemd jaar de leiding der cultuur overging op den Postcommandant te Tandjoengpoera; men bespaarde daarmee aan de bevolking het onderhoud dier misschien wat vleischende gasten. Wat later vinden wij voor het eerst een sergeant in Bandoeng geplaatst; een tweede, Pieter Keijser, zwaaide den staf van commando over Parakanmoentjang en Soemedang, niet, zooals in onzen haastigen tijd, een maand of wat, maar een jaar of dertig, werd er dik en vet (blijven

(1) Vergelijk blz. 73 * en 99 *.

doet beklijven) en helaas (hoe vlieden onze dagen!) ook „bejaerd”. Toen moest hem te Soemedang een korporaal ter zijde worden gesteld, maar hij zelf bleef eene dominerende positie innemen te Parakanmoentjang, in het hart des lands, als zwaarwichtig pendant van zijn confrater Ronde Jan te Bandoeng, beiden impenetrabel voor het gemor der Regenten dat het onderhoud van dit martiale en corpulente tweemanschap hen op te hooge kosten joeg. In de Jacatrasche Regentschappen trof men lange jaren buiten de fortten Tandjoengpoera en Tanggeran niet een enkelen Europeeschen Compagniesdienaar aan. Men vergenoegde zich met nu en dan een Indigomaker de ronde te laten doen of belastte den een of ander met eene inspectie. Toen in Durven's tijd Bollmann de essayeur (1), wien men zulk eene inspectie, waarvoor zaakkennis blijkbaar niet erg noodig was, had opgedragen, een wenk aan de Regeering gaf (2) om in elk regentschap een „taalkundigen Europeaan” te plaatsen in het belang èn van de bevolking èn van de koffiecultuur, verwaardigde zij zich niet daar de minste notitie van te nemen. Zelfs de paar militairen die met den roemruchten Keijser de staatszorgen der binnenlanden droegen, waren, naar 't schijnt, buiten het College der Regeering om en in elk geval „tegens de oude gebruiken” aldaar geposteed.

Zoo verliep meer dan eene halve eeuw sedert de Preanger definitief aan de Compagnie was gekomen, zonder dat onze oude bescheiden anders dan bij hooge uitzondering gewag maken van Europeesche Opzieners. Zij stonden trouwens op de ranglijst van het Compagnies-personeel zeer laag en vormden bovendien eene soort anomalie te midden der employé's van een handelslichaam, dat meer prijs stelde op de kennis van katoentjes of boekhouden dan op die van inlandsche talen en toestanden. In Mossel's tijd werd besloten tot de plaatsing van een Europeesch Opziener in elk regentschap, maar het blijft de vraag in hoeverre tot die plaatsing overgegaan is. Behalve de drie Postcommandanten (waarover beneden) en de drie in het Buitenzorgsche en te Tjipanas werkzame tuiniers, trof men in het laatste kwartaal der 18^e eeuw gewoonlijk een Opziener aan te Tjiandjoer, te Bandoeng, te Parakanmoentjang en te Soemedang. Ecne vaste formatie bestond niet. Soms telde Tjiandjoer er twee, soms waren de beide laatstgenoemde regentschappen vereenigd. Krawang had er gewoonlijk een, een ander stond over Tjiasem en Pamanockan; dan weer waren deze drie gecombineerd en

(1) Vergelijk hierboven blz. 236*.

(2) Zie Bijlage 29.

soms nam de Postcommandant de functies waar. Het werd 1805 eer men eene formatie arresteerde, gepaard met eene vrij belangrijke uitbreiding van personeel; maar binnen een jaar werd deze regeling tengevolge van de klachten der Regenten weer omvergeworpen en een aantal opzienersplaatsen ingetrokken. Bij Daendels' komst hadden alleen de twee belangrijkste koffieafdeelingen, Bandoeng en Tjiandjoer, elk twee Opzieners, de andere regentschappen elk één, uitgezonderd Tanggeran waar de Postcommandant als zoodanig fungeerde.

De Opzieners, ook wel Posthouders en in de wandeling Koffiesergeants genaamd, hadden in de eerste en voornaamste plaats toc te zien op de Compagnies-leveranties. Zoolang de koffiecultuur nog niet veel beduidde, was hunne taak de zwaarste niet; men kon er, zooals wij zagen, een welsprekend embonpoint bij winnen. Deden zij eens om de twee maanden eene tournee langs een paar hoofdwegen, dan was dat zeer voldoende; van hunne correspondentie met den Gecommitteerde vernemen wij niets. Eerst in 1777 bemoeide zich de Regeering met hunne functies door eenige algemeene voorschriften te geven, welke de Commissarissen Craan en Radermacher tot eene instructie uitwerkten (1); deze betrof uitsluitend de teelt, levering en betaling der producten benevens het opmaken eener daarmede samenhangende statistiek. De gedachte dat een vertegenwoordiger van den Souverein (zooals die sergeants in hun isolement dan toch waren) ook andere plichten ten opzichte van de inlandsche bevolking zou kunnen hebben, schijnt zelfs bij evengenoemde, voor hun tijd en in hunne omgeving toch bepaald uitstekende mannen niet opgekomen te zijn. Toch bleven hunne voorschriften een twintigtal jaren van kracht. Middelerwijl had de instructie voor de koffiecultuur van 1789 althans dit goede beginsel verordend (2), dat de Opzieners van misdragingen der Regenten en vexatiën kennis moesten geven. In 1797 vaardigde Van Overstraten eene nieuwe instructie uit, die verloren is gegaan doch van niet veel ruimere strekking schijnt te zijn geweest; in 1807 werd door de Commissie Thalman c. s. eene derde ontworpen (3), die in hoofdzaak eene gewijzigde instructie voor de koffiecultuur is en zich met de belangen der bevolking niet verder inlaat dan Rolff's weldoordachte koffie-instructie van 1789.

(1) Zie Bijlage 38.

(2) Zie Bijlage 40.

(3) Zie Bijlage 44.

Bij voortdoring bleven dus de vertegenwoordigers van het Nederlandsch gezag in het binnenland „Opzienders der coffijplantagiën en andere producten”, met een zeer vaag omlijnden werkkring. Hunne zelfstandigheid hing geheel af van hun chef, den Landcommissaris. Was deze een autocraat als Nicolaus Engelhard, dan deed een Opziener letterlijk niets zonder diens expresse goedkeuring. Hebben wij hunne werkzaamheden in verband met de cultures reeds vermeld (1), waarmede die voor de taliter qualiter opgemaakte statistieke lijsten samenhangt, wij dienen er hier op te wijzen dat de Opzieners gaandeweg eene bemoefing kregen waarvan hunne instructies niet gevaagden, die met de crimineele rechtspraak namelijk (2), welke zich omstreeks 1800 kon uitstrekken tot het leiden van het voorloopig onderzoek en het brengen der zaak in staat van wijzen, waarna de Opziener den beklagde met de stukken van het proces stadwaarts afzond. Zelf rechtspreken deed hij niet; evenmin was hij bevoegd tot het opmaken van notarieele acten.

Niet minder wijd dan het verschil tusschen de beroepslichten der toenmalige Opzieners en die der hedendaagsche Controleurs, was de afstand tusschen beider bekwaamheden. Mocht ook soms een Nurks niet te onvoorwaardelijk willen instemmen met den ontvlambaren Franschman die niet zoo lang geleden in onze ambtenaren van Binnenlandsch Bestuur eene soort godsgezanten ontdekte, overeenkomst tusschen de 18^e-eeuwsche Opzieners en de Apostelen zou ook voor een Chailley-Bert alleen te bespeuren geweest zijn in beider nederige geboorte en de afwezigheid van schoolsche geleerdheid in hunne educatie. Men vond er die timmerlui en steenbickers waren geweest, maar het gros bestond uit onderofficieren (3). Evenals het meeste Compagnieskrijgsvolk waren zij veelal Duitschers uit de mindere klasse, die een erbarmelijk kreupel Hollandsch spraken en schreven, als zij ten minste de pen konden voeren. „Als das Eer zorgk Moth Tragen vor die Quayemiesson Als das keen houd Mangirt”, schrijft er een in 1794 met de hand van zuinige Aaltje. Eerst Pieter Engelhard deed moeite om het peil der Opzieners te verheffen tot dat der orang fatsoen, zooals men op Ambon zegt. Sedert werd deze betrekking dan ook enkele malen bekleed door mannen wier verdiensten later in het beste licht zijn getreden, een Andries de Wilde, een Von Winckelmann.

Dit waren en bleven echter uitzonderingen. De betrekking van Opziener

(1) Zie pag. 154*, 155*, 159* en over de statistiek Hoofdstuk XXII.

(2) Vergelijk blz. 281*, 284* en Hoofdstuk XXIV.

(3) Achter in het tweede deel van dit werk vindt men hunne namen en die der Postcommandanten.

had voor een persoon van eenige ontwikkeling zeer weinig charme: totale afzondering, nagenoeg geen inkomsten dan die langs donkere paden bereikt werden, strikte afhankelijkheid van den chef, ongeachte maatschappelijke positie, een rang gelijkstandig met dien van de koetsiers der Edele Heeren en beneden de koks van Zijn HoogEdelheid. Soms was de Opziener een individu uit de heffe des volks, dat behalve de elementairste kennis ook de vaardigheid in het straat-Maleisch miste, om van Soendaasch of Javaansch niet te spreken; de meesten hadden vóór hunne benoeming nooit een koffiebroom gezien. De Compagnie, wordt er nog in 1808 geklaagd, eischt van een klerkje op zeven gulden 's maands dat het ventje tenminste schrijven kan en geen papier vermorst, maar de bekwaamheid van een Opziener, die door onkunde of slordigheid de cultuur welke de zaken gaande houdt zoo schromelijk kan benadeelen, wordt aan geenerlei voorafgaand onderzoek onderworpen. Eigenaardig en opmerkelijk gevolg van den mercantielen aard en den sleurgeest van het bestuur: klerken had men altijd gekend en wist men dus te beoordeelen, maar voor den „Koffiesergeant” was op het ouderwetsche kantoor van Jan Compagnie nog steeds geene rechte plaats! Van een soi-disant Keurcorps droomde men destijds zoo weinig, dat alleen invaliden ongeschikt werden geacht voor Opziener of het daarmee overeenkomstige baantje van Boschganger. Wel scheen de Regeering eene enkele maal te beseffen dat van zulke brekebeenen weinig heil was te wachten, maar tegenover het ontslag van een ongeschikt sujet stond de zekerheid dat de opvolger het werk van meet af aan zou hebben te leeren. Het eenige wat zij ooit gedaan heeft voor de vorming van deskundig personeel en dat wel op het uiterste nippertje, eenige maanden vóór Daendels' komst, bestond in de bepaling dat een Opziener, die van plan was den dienst te verlaten, het laatste halfjaar vóór zijne aftreding den opvolger in de geheimen van het vak moest inwijden „en alle de onder hem sorterende tuijnen aanwijzen”. De Commissie Thalman c. s. voegde daarbij eene order betreffende de overgave van het archief en beraamde een maatregel om de verantwoordelijkheid der Opzieners vast te stellen voor de verkeerde uitvoering van ontvangen bevelen.

Wij zeiden daareven dat de Opzieners gewoonlijk voortkwamen uit den militairen stand. Dit was zelfs zoodanig de regel, dat zij beschouwd werden als te behooren tot het garnizoen van het ressort Batavia en ingedeeld bij het depot op den post Rijswijk, gewoonlijk met den rang van sergeant. Om hen eenigszins te releveeren in de oogen der Regenten, werd in

1790 besloten hun verband met het garnizoen te verbreken en hun den rang en titel van Boekhouder te verleen. Nicolaus Engelhard keurde dat glad af, men raadt niet licht waarom. Als sergeant waren ze, merkt hij op, onderworpen aan de militaire discipline, de rotan inclus, en „dit slag van menschen” kon niet beter dan „door de vrees voor de rotting” worden afgeschrikt niet alleen van knevelarij, maar ook van eene fatale neiging om een superieur die van cultures geen kaas had gegeten te embêteeren „met hunne projecten, bedenkingen, informatiën en vermeend beter weten.” Het parool voor een Opziener moest wezen: Maul halten! Niettemin, Boekhouder („boek-ojer” in de bergtaal) zijn ze gebleven.

Of nu zulk een „Toewan Mandor”, zooals zijn gala-titel was, het in de binnenlanden zou uithouden, hing veel van den persoon af. In de eerste plaats diende hij den Landcommissaris naar de oogen te zien, dan afstand te doen van alle uitzicht op promotie, behalve in zooverre eene overplaatsing naar eene andere afdeeling profitabeler kon zijn; eindelijk moest hij tegen de eenzaamheid kunnen en een goed gestel hebben. Waren deze factoren aanwezig dan kon hij

Pauvre mais satisfait, pensif et retiré

onder de Preangerbevolking, zich van lieverlede aan haar assimileerend, vreedzame dagen slijten, wier kalme effenheid eene opvallende overeenkomst mocht hebben met doodelijke verveling, doch verzoet werd door een weldadig bewustzijn dat de Compagnie zijn moreel niet zou ondergraven door een hoog traktement. Immers als sergeant trok hij niet meer dan een 30 gulden per maand. Legde zijn chef hem iets toe op kosten van den Regent, dat ging buiten de Regeering om. Eerst door toedoen van Craan en Radermacher werd in 1778 een vast „douceur” bepaald, varicerend tusschen 500 en 1200 Rd*, aan elken Opziener jaarlijks uit te keeren door de Regenten waarmee hij te doen had. Met wat beleid was het bovendien niet onmogelijk dit jaargeld, dat bij de koffiebetalng werd verrekend, eenigszins te doen stijgen. En dan, de Regent was meestal royaal; hij gaf cadeaux in geld die niet zelden een fraai bedrag vormden, soms ook een schamel footje leken, zooals de 78 stuiver per week die de Opziener te Tanggeran ontving. Rijst, kippen en dergelijke werden den Toewan Mandor eveneens thuisgebracht. Ook de Landcommissaris liet zich niet onbetuigd; zond de Opziener hem paarden bij wijze van hommage, hij kreeg ze dubbel vergoed. Door het een en ander werd het bescheiden traktementje van den sergeant of Boekhouder

niet onaardig aangevuld: in Nederburgh's tijd avoueerde de Commandant te Buitenzorg, die feitelijk Opziener en Pakhuismeester was, ongeveer 12.000 Rd^s. aan jaarlijksch inkomen, de Opziener te Bandoeng ongeveer 6.500; het werkelijk bedrag kan men gerust veel hooger stellen. De uitgaven welke daar tegenover stonden (cadeaux, tournee's, de nieuwejaarsreis naar Batavia, te Buitenzorg ook personeel, koffiezakken e.d.) werden natuurlijk, toen Nederburgh onderzoek naar hunne middelen van bestaan deed, zoo breed mogelijk door hen uitgemeten; toch bleef er voor de meesten een niet onbelangrijk saldo over.

Nederburgh regelde hunne inkomsten op een anderen voet. Van de Compagnie zouden zij voortaan niets trekken; geschenken en andere onregelmatigheden moesten ophouden en alle geldelijke baten zich bepalen tot een jaarlijksch salaris ten laste van den Regent en een vast bedrag per pikol koffie, varierende tusschen 2 en 16 stuiver, naar gelang het regentschap meer of minder placht op te brengen. Een vreemden indruk maakt het dat Nederburgh ook de onregelmatige soegoeh verkoos te regelen: zóóveel flesschen olie zou de Opziener per maand van den Regent krijgen, zóóveel hout, zóóveel rijst, zóóveel kippen. Natuurlijk hield het geknevel zich aan deze rantsoenlijst niet, zoodat zij in 1805 werd ingetrokken; voortaan zou de Opziener eene extra-toelage in geld ontvangen. Maar de Regenten waren op contanten juist destijds zoo belust, dat de soegoeh op hun verzoek hersteld werd; daarmee verviel bovendien het jaarlijksch salaris, dat eveneens tot afpersingen had geleid, zoodat van nu af de geldelijke inkomsten van den Opziener alleen bestonden in het pikolgeld, dat tegelijk verhoogd werd. Voor een Opziener in het Tjiandjoer'sche bedroegen deze inkomsten anno 1807 een 3.700 Rd^s. zilver per jaar. Uitgaven had hij niet veel. Zijne woning, de lodji, werd door den Regent onderhouden, en evenals deze hem o. a. rijpaarden verschafte, zal het ook wel met meer dingen zijn gegaan; bovendien beschikte hij over heerendienstplichtigen, nominaal 12. Ondanks zijne zeer bescheiden positie kon een Opziener omstreeks 1800 een aardigen stui-ver op zij leggen; het was niets buitengewoons wanneer hij zijne carrière besloot met den aankoop van een landgoed in de Ommelanden.

Te eerder kon hij „onder synen wynstock ende onder synen vygeboom” gaan uitrusten, wanneer zijne negotie wat vlotten wilde. Dat hij handel dreef sprak wel vanzelf; dat deed iedereen. Zijne branche was opium, soms ook zout en misschien vee. Vroeger had deze handel niet veel beduid, maar met de verbazende toeneming der inkomsten van den Gecommitteerde

in de tweede helft der 18^e eeuw was ook de Opziener meer op zijn tellen gaan passen. Ontbraken hem de fondsen, hij leende bij zijn chef of liet zich door hem de meest courante artikelen leveren. Nederburgh's verbod maakte aan het handelen der Opzieners geen einde. Werd het belet, dan profiteerde niet de bevolking daarbij maar de Hoofden, die hunne eigen negotie dan uitbreidden, of wel, de bevolking verkwanselde hare koffie in het Cherbonsche tegen dagelijksche benoedigheden. Iets geheel bizonders was de winst die een Opziener in de Krawang'sche benedenlanden kon maken door bosschen, vischwatren, zoutpannen e. d. van den Regent te pachten en of zelf te exploiteeren of aan een Chineeschen onderpachter over te doen. Een singulier bedrijf was ook het voorschieten door Opzieners van gelden op aanstaande levering van koffie, waarbij het verschil tusschen den prijs dien zij per pikol gaven en de betaling der Compagnie in hun voordeel bleef. Stelde een slechte oogst hen aan een bankroetje bloot, de groote winst en eene doelmatige renteberekening maakten dit goed; een achterstand deed men aan zijn opvolger over, precies als de Gecommitteerde. Het leenen van geld op onderpand, hetzij aan Hoofden of bevolking, was evenmin zeldzaam als het opkopen van padi en het verkoopen met woekerwinst in tijd van schaarschte. Nu en dan echter viel een Opziener in den kuil, dien hij voor anderen had gegraven, zooals het leerrijke avontuur van Opziener Hoffmann omstreeks 1800 bewijst.

Deze brave dacht groote dingen te doen met een kapitaal van 6.000 Rd^s. waarmee hij in zijne afdeling Soemedang en Parakanmoentjang de affaire was begonnen. Hij leende aan de Regenten, maakte bij het nieuwejaarsbezoek schulden voor hen bij de Bataviasche tokohouders en had ten slotte bij de 30.000 Rd^s. van hen te vorderen. En toen — klaagden de snoodaards dat hij de bevolking bestal. Hij werd afgezet, kon geene toelating meer tot de Preanger krijgen en verloor alle kans om aan zijn geld te komen; de eenige die hem kon helpen, zijn gewezen chef, draaide hem den rug toe en aan procederen viel niet te denken.

De verhouding van den Koffiesergeant tot den Regent was inderdaad allervreemdste.

Beiden woonden aan den aloen-aloen, de Opziener tegenover de aan de zuidzijde gelegen dalem. Eenig vertoon en staatsie had hij gaarne, maar — zijn eten kwam van den Regent, voor het onderhoud van zijn huis zorgde de Regent, diens cadeaux vormden een niet onbelangrijk deel van

zijn inkomen, en gingen zij met nieuwjaar samen stadwaarts, dan leefde onze Opziener daar zooveel mogelijk op kosten van het inlandsche Hoofd. In zaken van bestuur was de Regent nummer één. Het was eene aanmatiging wanneer de Opziener orders van Batavia bij bekkenslag voor de lodji deed afkondigen: dit behoorde te geschieden voor de dalem. De Opziener werd dan ook beschouwd als de mindere, de Regent als de meerdere. Het kwam natuurlijk wel voor dat de eerste door persoonlijke eigenschappen, vooral ook door den steun van den Gecommitteerde, een groot overwicht erlangde, zich gevreesd wist te maken en zich door den Regent deed gehoorzamen. Ook had hij niet zelden invloed op de benoeming van diens gevolger, maar wilde hij van de bevolking iets gedaan krijgen, dan was het volstrekt noodzakelijk dat de Regent, die maar te wenken had waar de Koffiesergeant tevergeefs bulderde, zijne medewerking verleende. Misschien kan, als zoo dikwijls, de vrees voor den buitenlandschen vijand de Regeering tot eene zeer conciliante houding tegenover de Regenten hebben gepocht — in elk geval, kort vóór Daendels' komst werd geklaagd over afneming van den invloed der Opzieners, toeneming van de bemoeiingen der Regenten. Wel had de Opziener te waken tegen knevelarij en toezicht te oefenen op het ambtelijk gedrag van den Regent, maar klaagde deze over hem, dan was hij een bedorven man. Het sjacheren der Opzieners kwam natuurlijk hunne positie niet ten goede. Ook trof het de Regenten allerpijnlijkst dat de sergeant, die in het binnenland gaarne den gebraden haan uithing, door iedereen met den nek werd aangezien wanneer hij aan hunne zijde, beiden in vol ornaat, te Batavia verscheen; dat bleef hun in den krop steken en na den terugkeer in de dalem regelden zij hunne houding naar die indrukken.

Leed aldus de hoogheid der Compagnie onder hare geringe zorg voor de achtbaarheid harer dienaren, ook voor de bevolking waren bekwaamer, beschaafder en meer zelfstandige ambtenaren een zegen geweest. Of de Opziener de gewoonte volgde van de meeste Europeanen destijds, om zich in het binnenland op de ruwste wijze tegen den Inlander te gedragen en hem het zijne te ontnemen of te onthouden, blijft min of meer schemerachtig. Men vindt wel voorbeelden van afpersing en ongeoorloofden dwang (de baldadigheden van Opziener Hoffmann dreven, zegt men, een duizendtal gezinnen tot de vlucht buiten zijn bereik), maar in hoever deze den regel vormden is niet na te gaan. Kenschetsend voor hun militant karakter is wel, dat zij met eene sabel aan de zij en daden in de vuisten hunne afdeeling

rondreden — maar had ook dominé Valentijn zijn kuddeke niet afgereisd met een braven houwer, gereed om weerbarstige koeli's of roeiers „in stukken te kappen”? Dat de rotan soms met levendigheid werd gezwaaid, dat ook Hoofden wel door den Opziener in het blok werden gesloten, was te verwachten; hij had daartoe de bevoegdheid, totdat Pieter Engelhard gelastte alle overtredingen voor den Regent te brengen.

Tegenover dit alles staat, dat de bevolking nu en dan bij den Opziener steun vond tegen hare Hoofden. De aanwezigheid alleen van een toezienend oog was reeds een vooruitgang, en er zullen wel enkele brave borsten onder die Koffiesergeants geweest zijn, die geene mishandeling konden zien en het initiatief namen tot maatregelen waarvan de Landcommissaris de eer kreeg. Door het teloor gaan der Commissariaats-papieren kan men echter hiernaar slechts gissen.

Met de Opzieners kunnen in één adem de Commandanten der buitenposten Tandjoengpoera, Tanggeran en Buitenzorg worden genoemd.

Te Tandjoengpoera gold als „het principaalste” van des Commandants beroepslichten in het begin der 18e eeuw het toezicht op de indigocultuur; dan zorgde hij voor de garenlevering, zag naar de koffietuinen, hield een oog op den aankap van brandhout voor de Compagnie, ging na of de verplichte werkzaamheden eenigszins gelijkmatig waren verdeeld over de onderscheidene landschappen waaruit Krawang bestond, om kort te gaan reeds in 1716 (1) vervulde hij de functies die elders eerst veel later door de Opzieners werden uitgeoefend. Eenige geschiktheid om met Inlanders om te gaan werd dan ook steeds in dezen militair vereischt, temeer omdat hij zekere bevoegdheid had in zake justitie (2).

Zijn collega te Tanggeran fungeerde bijna geregeld als Opziener, terwijl de te Buitenzorg geposteerde sergeant of Vaandrig meer in het bijzonder te maken had met de ontvangst en betaling der aldaar geleverde producten, dus meer als Pakhuismeester optrad dan als Opziener der cultures.

De betrekking dezer verschillende Commandanten tot den Gecommitteerde was cenigermate ongelijk. Van oudsher correspondeerde de Postcommandant te Tandjoengpoera direct met de Regeering; wel werden deze brieven steeds zeldzamer en onbeduidender, maar de gewoonte bleef nog lang bestaan. Daarentegen stond die te Tanggeran in voortdurende briefwisseling

(1) Men vergelijkte Bijlage 26.

(2) Zie Hoofdstuk XXIV.

met den Gecommitteerde, terwijl die te Buitenzorg, dateerend uit een tijd toen het ambt van Gecommitteerde zijne vaste vormen reeds had aangenomen, geheel als diens ondergeschikte kon worden beschouwd. Bij het steeds verminderend militair belang der forten, sedert er nagenoeg geene vrees voor rustverstoring meer behoefde te zijn, werd de rol der Postcommandanten in toenemende mate die van controleerende ambtenaren, als zoodanig ondergeschikt aan den Gecommitteerde. Hunne bevoegdheden waren even vaag als die der Opzieners. Voor de politie gebruikten zij Oppassers die Makassaren heetten, naar de bevolking eener bij den post Tanggeran gelegen kampong, uit welke zoo noodig patrouillanten werden getrokken. Dezen vatten verdachte personen, weggelooopen soldaten en slaven op, die dan bij den Commandant in het blok werden gezet tot den tijd hunner opzending naar de stad. Vooral de jacht op gedroste slaven, welke voor de veiligheid van groot belang was en waarbij een opvatloon kon worden verdiend, werd door de Postcommandanten met ambitie beoefend. Vertoonden de drossers zich in benden of boden zij verzet, dan mochten zij van kant worden gemaakt. Zoo hadden de Commandanten ook te waken tegen het houden van ongepermitteerd schietgeweer, het vervoer van gestolen buffels e.d. Die te Tanggeran hield toezicht op het goederentransport langs de Tjisadane, op de bediening der sluis in de Mookervaart en op de pasarheffingen; zijn collega te Buitenzorg moest het oog houden op de aftappingen der Groote Slokan. Geringe geschillen tusschen Inlanders konden door de Commandanten worden uitgemaakt met recht van beroep op den Gecommitteerde.

Trok dus de bevolking eenig nut van de aanwezigheid dezer militairen, zij had nu en dan te lijden van hunne knevelarij, vooral in den vorm eener tolheffing en, zooals wij elders hebben uiteengezet (1), de opdrijving der aan het fort verschuldigde leveringen of diensten. Het Tanggeran'sche verkeerde in het midden der 18^e eeuw in een staat van groot verval door de „onversadigde hebsugt” van den Postcommandant, en zoo zullen de collega's elders ook wel eens door monopolies (die in evengenoemd regentschap, waar veel Chineezen zaten, had er een in spek en arak) en andere looze praktijken meer tot plaag hebben gestrekt dan hun ijver voor de veiligheid kon goedmaken.

De Commandanten hadden een hooger rang dan de Opzieners. Alleen die te Buitenzorg bleef langen tijd sergeant; later vindt men daar, evenals op de andere veldschansen, een Vaandrig of Luitenant in commando; te

(1) Hierboven bl. 255 * e. v.

Tanggeran en Tandjoengpoera treft men zelfs wel Kapiteins aan. Sommige officieren konden het op zulk een post, waar de dienst weinig te beduiden had, jaren lang uithouden. Met wat overleg liet zich daar trouwens een goede stuiver maken, zoodanig zelfs dat de Compagnie het soms onnoodig vond den Postcommandant zijne volle gage uit te betalen; zij vergat hem ook niet bij den aanslag in het ambtgeld. Die te Tanggeran trok baten van de pasar, had profijt bij de padilevering ten behoeve van 't fort, kon beschikken over een ruim weideveld en verschillende opstallen, maar moest daarentegen de bezetting den kost geven tegen eene onvoldoende toelage; was hij, zooals gewoonlijk, tevens Opziener van het regentschap, dan trok hij natuurlijk de aan die functie verbonden voordeelen. De Postcommandant in Krawang wist een nuttiger bezigheid voor zijne heerendienstplichtigen uit te denken dan het schoonhouden van het fort: hij liet hen hout kappen en naar Batavia afbrengen om te verkoopen. Verder trok hij tol-, overvaart- en passengeld en deed zijn voordeel met het koffietransport langs de Tjita-roem. Maar de beste plaats, ofschoon in rang de laagste, had de Commandant te Buitenzorg. Oorspronkelijk had hij maar 25 Rd^s. per maand getrokken van den landheer, den Gouverneur-Generaal; doch het salaris werd verhoogd en ten laste der Regenten gebracht, sedert hij in 1778 was opgetreden als Pakhuismeester. Zijne inkomsten groeiden toen zoo aan, dat het salaris der Compagnie ook maar ingetrokken werd. In plaats daarvan had hij de profijten op de levering der koffiezakken, een pikolgeld en eene toelage van den pasarhuurder, wien hij als hoofd der politie van veel hulp kon zijn door het toestaan van monopolies en het bevorderen van diens gewoeker; voeg daarbij den handel in zout en arènsuiker, waarvan de Commandant zich soms wist meester te maken, de ruime inweging der koffie, het voordeel uit het omwisselen van zilver- in kopergeld bij de betaling der rijke koffieoogsten welke door zijne handen gingen, en men begrijpt hoe een Buitenzorgsch Postcommandant, in stede van zich af te sloven in den dienst van Mars, zich in dien van Mercurius, den patroon van handelaren en dieven, binnen enkele jaren tot een kapitalistje kon opwerken,

Not a less pleasing though less glorious care.

De vette baantjes der Compagnie verscholen zich soms als het nederig viooltje voor het oog der wereld. Zij waren er des te meer om geliefd.

HOOFDSTUK XX.

Na het Europeesche personeel het inlandsche, met den Regent aan de spits.

De benaming „Regent”, uit vaderlandsche verhoudingen naar Indië overgebracht, duidt in de officieele taal der Compagnie niet, zooals in de tegenwoordige, een inlandsch ambtenaar van bepaalde positie aan met nauwkeurig omschreven bevoegdheden en verplichtingen, maar is, vooral in de oudere tijden, de uiterst onbestemde titel van een inlandsch Hoofd dat binnen zekere territoriale grenzen het bestuur uitoefent, ondergeschikt aan een hooger gezag. Deze grenzen kunnen zoo eng, dit bestuur zoo weinig zelfstandig wezen, dat de „Regent” niets is dan een aan een ander „Regent” onderhoorig districts- of zelfs dorpshoofd, terwijl aan den anderen kant ook Pangeran Aria Cheribon in qualiteit van „Opzigter” over de oostelijke regentschappen, dus als Opperregent, met denzelfden naam wordt betiteld. Waar wij heden van „Regent” en „regentschap” spreken, gebruiken onze oudere stukken niet zelden de benamingen „gouverneur” en „district”. Vandaar dikwijls de moeielijkheid om vast te stellen of de als „Regent” betitelde Hoofden onmiddellijk onder den Gecommitteerde staan dan wel onder een ander inlandsch Hoofd. Dit geldt vooral de Ommelanden en het Krawang'sche (1).

Even onzeker als de verhouding der „Regenten” onderling, was die van hen allen tegenover de Compagnie. De gewoonte was het die ten deze den doorslag gaf.

Historisch namen twee Regenten eene bijzondere plaats in: die van Tanggeran (een tijdens den oorlog met Sultan Ageng overgelopen Bantamsch Hoofd was de stamvader) (2) en die van Kampongbaroe. Deze beiden

(1) Vergelijk hierboven blz. 24*.

(2) Zie hierboven blz. 60*.

waren namelijk door de Compagnie in hunne afdeeling geplaatst en kwamen in zoover overeen met de door haar benoemde Kapiteins van inlandsche natiën. Die van Kampongbaroe was tot 1730 Luitenant der Javanen en kreeg toen den titel Demang, waardoor hij aan het militair en administratief verband der Javanen werd onttrokken. Later zag hij eerst een deel van zijn regentschap afscheiden als het particuliere land Buitenzorg; vervolgens werd hij eigenaar van het resteerende Kampongbaroe en weldra ook huurder van Buitenzorg, zoodat hij eigenlijk het karakter van Regent had verwisseld met dat van landheer. Niettemin werd hij gehandhaafd als Regent; van een onderscheid tusschen hem en den Regent van Tjiandjoer is niets te bespeuren. Evenmin bemerken wij een verschil tusschen de Regenten van het geconquesteerde Koninkrijk Jacatra aan de eene zijde, en die van de bij contract verworven gewesten aan de andere, behalve in den omvang van beider rechtsmacht (1), en ook dit onderscheid vertoonde eene merkbare neiging tot vervloeiing.

Tegenover zijne onderhoorigen stond de Regent in sommige opzichten als een Souverein. Hij zelf placht evenals een Mataramsch Vorst (2) zijn regentschap met al wat er in was te beschouwen als zijn eigendom, met deze beperking, dat hij met al het zijne wederom het eigendom was van de Compagnie.

Hij bestuurde dat regentschap bijna zonder contrôle. Bovenal deed hij (op welke wijze en in welken omvang zullen wij elders nagaan) zijne macht driedig gevoelen: door het vorderen van diensten, het heffen van belasting en door zijne rechtspraak. Daar hij bovendien een deel trok van de godsdienstige belastingen en opbrengsten (djakat, pitrah en trouwgelden) (3), is het niet onmogelijk dat zijn invloed in zaken van den godsdienst eveneens overwegend was.

Maar mocht de Compagnie goedgevinden hem in het genot te laten zelfs van sommige rechten die heden ten dage (4) als soevereine rechten worden beschouwd, mocht zij uit de volheid van haar gezag die rechten zelfs uitbreiden (onder de Mataramsche overheersching had geen Regent het halsrecht bezeten), tegenover haar nam hij eene bescheiden plaats in als een

(1) Vergelijk Hoofdstuk XXIV.

(2) Vergelijk hierboven blz. 28*.

(3) Men zie Bijlage 50.

(4) Het recht om belasting te heffen, het marktrecht, vischrecht, recht van tolheffing en

dat om gerechtsgelden te ontvangen kunnen naar het Hollandsch recht leenrechten zijn, terwijl het halsrecht eigen is aan heerlijkheden met hooge gerechtigheid; zie Fockema Andreae bij Grotius, Inleid. II, 128.

middending tusschen een vazal, die „heergewaden” aan zijn leenheer verschuldigd was, en een zetboer, die „uit enkele gunst”, „per gratie” en „tot wederopseggens toe” het „vrugtgebruik” had van zekere „ackers of landerijen”, waarvan de Compagnie zich als den „wettigen heer en eigenaar” beschouwde; was hij wel eens onder „de bondgenooten en vrienden” der Edele Maatschappij gerekend, hij moest zich ook wel vergenoegen met den minder wijdluftigen titel van haar „Opsiender”. Zijne uitgebreide bevoegdheden waren alleen een uitvloeisel van den tegenzin der Regeering om zich te moeien met de inlandsche huishouding, een tegenzin die in de zwiigende meegaandheid harer onderzaten eene gereede verontschuldiging vond. Overigens beknotte men zijn gezag wanneer dat noodig scheen, zonder op algemeene gezichtspunten te letten of aan inconsequenties aanstoot te nemen. Vandaar dat het gekste contrast ontstond, toen Nederburgh bij zijn onderzoek naar den staat der Regentschappen de resoluties van 1708 en 1712 opdolf, waaruit de nagenoeg soevereine rechtsmacht der Regenten bleek (1), en zich door deze belanghebbenden bij monde van Nicolaus Engelhard liet diets maken dat de afstand der Preanger door den Vorst van Mataram een bloote vorm was geweest, omdat de Soesoehoenan daar geen daadwerkelijk gezag had uitgeoefend. Theoretisch wilde Nederburgh ter nauwernood erkennen dat de Compagnie de „wettige opperheer en souverain” der Regenten was; in de praktijk liet hij hen behandelen als ambtenaren. Het bekende in 1782 verschenen verzamelwerk „Batavia in derzelve gelegenheid”, eene soort basterd-Valentijn, kon zonder tegenspraak zelfs beweren dat „t landschap Priargan” een „vrij gemeenebest” vormde onder het bestuur van zes Regenten. Toen wist men ook van contracten te praten, welke oudtijds door hen met de Nederlanders zouden gesloten zijn, eene fabel, mogelijk ontstaan uit de eerste aanknopingen der Compagnie met Rangga Gempol van Soemedang (2), die ongetwijfeld in de inlandsche overlevering fraai waren opgesierd. Men hoort in 1807 een Raad van Indië zelfs verklaren dat de Preanger-Regenten hunne zelfstandige rechtsmacht „volgens contracten aan zig gehouden hebben”. In de hand gewerkt is deze in hare gevolgen zoo heillooze dwaling wellicht door de zoogenaamde acten van verband, welke de Regenten in het Gouvernement van Java's Noordoostkust bij hunne aanstelling onderteekenden; ook deze acten echter, welke trouwens met een wederzijdsch contract niets

(1) Vergelijk hierbeneden Hoofdstuk XXIV.

(2) Zie blz. 39*, 42* e. v.

gemeen hadden, waren in de Preanger geen gebruik. Hier kende men alleen acten van aanstelling, welke vanouds (1) aan de Regenten werden verleend. Dikwijls werd daarin met een enkel woord van hunne verplichting gewaagd om voor de cultures te zorgen en onrustige clementen te weren; zij stempelden den houder dus tot dienaar der Compagnie, in het bijzonder sedert deze acten evenals die voor andere dienaren waren onderworpen aan de bepalingen op het zegel.

Was de Regeering consequent geweest, dan had men dus mogen verwachten dat een of andere instructie voor de Regenten was vastgesteld. Verder dan de acten van Couper (2) is men ten deze echter niet gekomen. Wel werd door Van Imhoff in een paar artikelen neergelegd wat hij als de plichten der Tjiandjoer'sche Hoofden beschouwde in verband met cultures e. d., wel bevatten de instructies voor de Opzieners en die voor de koffiecultuur steeds enkele voorschriften a governo van de Regenten, maar de noodzakelijkheid om hunne rechtsverhouding en verplichtingen tegenover de Compagnie en de bevolking te preciseeren in een voor hen allen geldend reglement, werd niet gevoeld; nam men soms een aanloop tot eene instructie, men kwam nooit verder dan de koffiezaken. Nog in 1807 vond de Commissie over de Bovenlanden het niet te mal om onder den naam „eene in de Javaasche taale geschreevene instructie” (3) eenige voorschriften samen te flansen omtrent het rondkijken in koffietuinen, het oprapen van afgevallen koffieboonen en zoo; bleek het niet op andere wijze van elders, dan zou men uit die „instructie” moeten opmaken dat de bevolking nog destijds aan de Compagnie volmaakt onverschillig was, en dat de Regenten, behoudens hunne verplichtingen in zake de cultures, nog steeds in hunne „eigenheerigheid” werden gehandhaafd. Het feit is echter dat de natuurlijke gang van zaken aan die eigenheerigheid al lang den bodem had ingeslagen en dat de Regenten als andere ambtenaren werden benoemd, bevorderd, ontslagen en gestraft. Zoo weinig zwaar wogen zij in de weegschaal der Compagnie, dat in 1789 de Gecommitteerde het overbodig vond zijn voorstel tot afzetting van den Regent van Soemedang te adstrueeren met bepaalde punten van beklag, uit beduchting, zooals hij zei, dat de lectuur daarvan te veel zou vergen van Hun HoogEdelhedens „praetieuse attentie”.

(1) Zie blz. 103*.

(2) Zie hierboven bl. 62*.

(3) Zie Bijlage 44.

Dat niettemin de Compagnie deze met zooveel sans-gêne behandelde dienaren hooghield tegenover de bevolking, sprak vanzelf, want de mate van ontzag, door hen genoten, bepaalde hunne bruikbaarheid als hare werktuigen. Met het oog op de bevolking beschouwde zij hen gaarne als vazallen, wier leen weliswaar bij doode aan den Souverein terugviel, maar onder erkenning van zekere aanspraken van het mannelijk oir op de successie. In de perpetuïteit der oude Hoofdingeslachten zag de Compagnie een waarborg voor die van haar eigen gezag. In beginsel mocht de Regeering de erfelijkheid soms verwerpen, in de praktijk lette zij daarop zoozeer, dat vaak bij overlijden van den titularis de onmondige zoon op de wijze van een kroonprinsje werd erkend als Regent onder voogdijschap; ook wees zij den zoon nog bij het leven des vaders wel aan als diens aanstaanden opvolger, onder toekenning van een titel. Bespeuren wij onregelmatigheden in de erfopvolging, dan ligt, ook in verband met de geringe eischen van bekwaamheid welke de Compagnie aan hare Regenten stelde, het vermoeden nabij dat het belang eener regelmatige successie soms moest wijken voor de private belangen van den Gecommitteerde.

Ook voor de toekenning van hooge titels (een Regent van Soemodang kreeg zelfs dien van Pangeran) golden klinkende argumenten denklijk als de beste. In de eerste tijden had de Regeering niet veel om inlandsche titulatuur gemaald, aangezien deze volgens haar „tot den dienst van d' E. Comp. niet kan geven of nemen". Het was een bewijs dat zij den Inlander beter leerde kennen, wanneer zij later hieraan meer waarde hechtte en ongaarne zag dat er „grootte tituls in de bovenlanden gevonden wierden". Een hoogere titel leidde immers tot meer vertoon, ten nadeele en van de bevolking en van de cultures, waaraan dan meer handen werden onttrokken ten gerieve van de dalem.

Daarbij kwam echter nog eene andere overweging, het staatkundig belang.

Reeds bij hare vestiging in de Molukken had de Compagnie onderzonden hoe wenschelijk het was om den eenen inlandschen potentaat tegen den ander te kunnen uitspelen, en welke uitkomsten eene balanspolitiek kon opleveren, die niet toeliet dat zelfs de beste bondgenoot zich te zeer vergrootte ten koste van den ergsten vijand, of dat een vrede tot eene cordiale verzoening tusschen inlandsche Vorsten leidde. Arbitrer te blijven tusschen vijandige en elkaar opwegende machten, hen tegen elkander om hare hulp

te laten opbieden, dat was naar koopmansopvatting het aangewezen middel om zaken te doen. Sedert het aantal inlandsche onderzaten der Compagnie van lieverlede verbazend was toegenomen, zoodat zij te midden dier vreemde massa, waarmee zij voorloopig niet recht wist om te gaan, zich niet geheel veilig achtte, had zij hare beproefde balanspolitiek ook tegenover de onderhoorige Hoofden in toepassing gebracht door hen elkander in evenwicht te doen houden (1). Daartoe was noodig het aankweken van onderlingen naijver en haat, en wij zien Van Goens op Ceilon evengood als in 1720 den Resident te Cheribon er rond voor uitkomen dat dit de geschiktste methode was om te bewerken dat de Hoofden, in plaats van saam te spannen, mal-kanders booze desseyen verklaptten. In deze ignobele verkrachting van 's Compagnies soevereinen plicht dient men echter onzes inziens nog niet zoozeer eene erkenning van zwakheid en vrees te zoeken als wel een uitweg uit de moeielijkheden, waarin onbekendheid met taal, land en volk haar elk oogeblik bracht. Niettemin doet het eenigszins pijnlijk aan, wanneer wij een Nederlandsch ambtenaar van goeden huize zich hooren beroemen dat hij de Cheribonsche Sultans heeft weten diets te maken dat verklikkers bij onze natie in hooge achting staan en „deftig met eerambten beloond werden”, om aldus de scrupules te overwinnen, welke bij deze blinde Mahumetisten wellicht tegen dit weinig vorstelijk emplooi mochten oprijzen. Het blijft echter de vraag of 's Residents arglist van veel uitwerking geweest zou zijn, wanneer niet deze Sultansfamilie het krakeelen en kijven in 't bloed had gezeten. Zoo stond het met de Preanger-Regenten eveneens. Hun geliefkoosd tijdverdrijf was, met de kwaadaardigheid van eene oude vrijster te beloeren wat er bij de bureu onging en dat dan rond te vertellen, iets wat de contrôle der Compagnie ongemeen vergemakkelijkte, zoodat het te verklaren is dat hare ambtenaren in de tweedracht dezer Regenten, die in den boezem der afzonderlijke geslachten eveneens heerschte, een geschikt bestuursmiddel zagen. Zoo mogelijk van nog minder allooi was een ander bestuursmiddel, dat in den vermociden grijsaard Mattheus de Haan een waardig voorstander had, het fnuiken namelijk van mogelijken welstand onder de Regenten, die „van sorgelijken aenschouw” heette, nademaal zij „bij eenig misnoegen off een onverwagten opstand van andere qualijkgesinde knapen ligt souden kunnen uijtspatten en seer gevaerlijk werden”. In hoeverre het destijds wezenlijke benaauwdheid was die dergelijke middelen vergoelijkte dan wel of De Haan's

(1) Vergelijk blz. 5*.

woorden niets waren dan een mom voor grove oneerlijkheid (1), laat zich niet uitmaken. Het is echter buiten kijf dat in later dagen, bij het tanen van 's Compagnies luister, dit verlammen van de onder haar gezag of invloed staande Vorsten en Hoofden door het afsnijden van de zenuwen hunner welvaart een van die „maximes” was, waarover zij zich hoogst zelden uitliet, maar welke de geschiedvorscher als een rooden draad door hare resolutieboeken ziet loopen. Dezelfde maxime verklaart ook, hoe de schulden der Regenten aan den Gecommitteerde konden worden beschouwd in het licht van een staatkundig expedient (2), eene eigenaardige onderschraging van 's Compagnies prestige. Het was niet noodig geheel af te dalen tot de platitude van den ex-notaris Rolff, die in deze geldelijke pretenties „een soort van verband op de coffijplantagiën” zag: onverschillig wie de houder was, reeds het bestaan van zware schulden, welker interesten het grootste deel der inkomsten van de Regenten verslonden, kon de Compagnie welgevallig zijn. Hunne onmacht was haar oorkussen. Vandaar ook dat cultures waarbij de Regenten schade leden (3) gehandhaafd werden als een middel om te voorkomen dat zij „voor de Maatschappij geducht zouden worden”. Eerst Daendels heeft vierkant gebroken met deze oudemannetjeswijsheid. De balanspolitiek zijner voorgangers bewaarde hij voor de groote zaken, zooals waar het Solo en Djokja betrof, maar de wijze waarop een Nicolaus Engelhard die politiek hanteerde, alsof de Staat gediend werd door het kweken van haat en nijd tusschen de Regenten, was hem te eng en te min, en diens vrees dat zij „zeer gedugt konnen worden, wanneer zij eens de hoofden bij elkanderen voegen”, leek hem belachelijk en ook door den voortdurenden oorlogstoestand niet te verontschuldigen, welke soms tot laffe concessies had geleid waarover wij hier liever zwijgen.

Te zonderlinger is het dat de vrees, die men herhaaldelijk verklaarde voor de Preangerhoofden te koesteren, niet tot inkeer en omkeer noopte, wanneer hooggeplaatste personen verkozen hen door woeker en knevelarij te kwellen op eene wijze die minder apathische naturen tot verzet zou hebben gebracht, of wanneer men de financiën der Compagnie zocht te bevoordeelen door hen uit te schudden. Dezelfde Nederburgh die niet zeker wist of de Compagnie wel de wettige Souverein der Preanger-Regenten was en die hen

(1) Zie blz. 124 * en Bijlage 27.

(2) Vergelijk blz. 207 *.

(3) Vergelijk blz. 222 *.

klein wilde houden met onbetaalde rekeningen, had er geenerlei politiek bezwaar tegen om landen van hen onder den hamer te brengen. Het plan daartoe zat al lang in de lucht voordat Daendels en Raffles het uitvoerden.

Wat restte er bij een dergelijk optreden, mag men wel vragen, van het Compagnies-beginsel dat de Preanger-Regenten een voormuur waren tegen Mataram, die van Tanggeran tegen Bantam? Het nut van zulk eene barrière moge ons al even twijfelachtig schijnen als van die, welke door den vrede van Utrecht in de Zuidelijke Nederlanden was gevestigd, in de 18e eeuw hield men met voorliefde aan dit stelsel vast. Ceilon had zijne barrière aan den overwal, Makassar was die van de Molukken, Malakka, de Preanger en Tanggeran die van Batavia. Nog in den Engelschen tijd zien wij nadruk leggen op dit wonderlijk beginsel, dat op de houding der Regeering ten aanzien der Preanger-Regenten wellicht van veel meer invloed is geweest dan het volslagen verzwijgen daarvan in hare Resolutiën zou doen onderstellen. Op de inconsequentie van het optreden der Compagnie tegenover hen wordt zeker de kroon gezet door de omstandigheid dat deze met achterdocht gadeslagene, aan voortdurende knevelarijen blootgestelde Hoofden, wier machteloosheid eene geruststelling was, tegelijk den slagboom vormden tegen de Vorsten van Solo en Djokja. Dat echter niettegenstaande hunne onaangename ondervindingen de Regenten in de hand der Compagnie bereid bleven om, naar Van den Bosch' triviale zegswijze, „ons hun gezag te leenen om den Javaan koffij te doen planten en dit produkt op onze eigene voorwaarden aan ons te leveren”, zoolang de bekrompenheid van hun egoïsme ééne lijn trok met die van de directie der souvereine handelsvereniging, dat kan kwalijk worden ontkend. Evenmin dat hunne medewerking doel trof. „De Javaan schijnt liever, dat natuurlijk is, van zijn eijgen gevilt te willen wesen”, zei Hartingh, „als van andere natiën geplaagd”. Deskundigen kwamen eindelijk tot de slotsom dat het stelsel van dwangcultures stond en viel met den invloed der Regenten op de bevolking. Daarom moesten zij hooggehouden worden boven de Opzieners (1) en gehandhaafd in het genot van rechten, welke de bevolking in hen den landsheer deden zien. 's Compagnies onthouding van bemoeienis met de betrekking tusschen Hoofd en volk, oorspronkelijk een gevolg van onkunde en onverschilligheid, kon ten slotte op utiliteitsgronden worden verdedigd, wanneer men met Daendels in de Preanger-Regenten de administrateurs zag eener Gouvernements-cultuuronderneming.

(1) Zie blz. 334 *.

Als zoodanig hadden zij inderdaad groote verdiensten. Immers wanneer men de geschiktheid van een administrateur afmeet naar de gemaakte winst, hoe voortreffelijk moest dan niet het beheer van dezen worden geacht, die telken jare enorme batige saldo's ter beschikking der directie stelden, waarbij, zooals Nederburgh met zalving constateerde, nooit een enkele penning behoefde te worden uitgegeven voor salarissen of andere kosten van administratie, onderhoud en bedrijf. Gezorgd moest alleen voor de handhaving van rust en orde, en aangezien het werkvolk der Compagnies-onderneming de vreedzaamheid zelve was, stelde die zorg geene hooge eischen aan de offervaardigheid der directie. Mocht gespuis van buiten de rust willen verstoren zonder dat gezegde directie voor de politie verkoos te zorgen, dan moest het op de onderneming aanwezige personeel maar in de bewaking voorzien.

Het moet erkend — eene administratie die dit alles mogelijk maakte had aanspraak op waardeering en handhaving. Die waardeering viel, zooals wij zagen, aan de Preanger-Regenten van de zijde der Compagnie ten deel. Ook op persoonlijke kennismaking stelde zij hoogen prijs.

Sedert hare eerste bemoeiingen met de zaken der Regentschappen had zij gewild dat bij het openkomen van eene regentsplaats de candidaat naar die waardigheid zich persoonlijk zou komen voorstellen. Deze candidaat, gewoonlijk de oudste zoon van den overledene, bracht zijn leenheer dan de insigniën van het ambt, zijns vaders kris, soms ook andere staatsiewapenen, zijne pajoeng, kandaga en lante (kistje en mat), zijne acte van aanstelling en zijn zegelring, als de afgestorvene er een rijk was geweest, voegde daarbij zelfs de mooie kleeren en gouden knopen waarmee hij gepronkt had en ontving dan, wanneer zijn persoon de goedkeuring der Regeering mocht wegdragen, al dat fraais uit handen van den Gouverneur-Generaal terug met eene nieuwe acte, terwijl die des voorgangers werd ingehouden. Op de wijze van een middeleeuwsch vazal deed hij dus hommage of manschap en verzock om het verlei, de vernieuwing van het leen, en de investituur. Waren bij het overlijden eens Regents zijne zoons nog onmondig, dan werden zijne „rijksornamenten” ter beschikking van den leenheer gesteld, onder wien zij bleven berusten tijdens de minderjarigheid van den opvolger. Was deze bekwaam geworden om de plaats zijns voorgangers te vervullen, dan verwoegde hij zich ten hove om de ornamenten tegelijk met zijne benoeming te ontvangen. Zelfs de onder den Resident van Cheribon ressorteerende Regenten werden in de eerste helft der 18^e eeuw nog wel genoodzaakt hunne

opwachting te Batavia te maken om hunne aanstelling te erlangen. Later verneemt men daar niet meer van, en de Bataviasche Regenten combineerden toen, naar het schijnt, de sollicitatie met het nieuwejaarsbezoek.

Eene andere buitengewone aanleiding om de verre reis naar de hoofdstad te aanvaarden verschaft de optreding van een nieuwen Gouverneur-Generaal. Het was een oud Compagniesgebruik dat wanneer ergens een nieuwe Gouverneur optrad, de inlandsche Hoofden van zijn ressort voor hem verscheenen om gehoorzaamheid aan zijne bevelen te beloven onder aanbieding van een geschenk. Nauwelijks had de Compagnie zich dan ook in het Jacatra'sche binnenland doen gelden, of men ziet bij Speelman's optreding als Gouverneur-Generaal een aantal Regenten zich in persoon te Batavia vervoegen om hommage te doen, terwijl anderen de schriftelijke betuiging hunner „onderdanigheid” afleggen. De opvolgers van dezen pronklievenden Opperlandvoogd schijnen die bezoeken niet aangemoedigd te hebben, mogelijk om de schrale middelen der bezoekers te ontzien. Eerst bij Van Swoll's ambtsaanvaarding in 1714 bespeuren wij dat de Regeering een verzoek inwilligt van Pangeran Aria Cheribon en een aantal onder zijn toezicht gestelde Preanger-Regenten om naar Batavia te mogen opkomen teneinde Zijn HoogEdelheid te begroeten. Deze ontving hen (1) te zijnen huize binnen het Kasteel onder de tamarindeboomen op de binnenplaats, die gewoonlijk voor recepties van den tweeden rang diende; de Pangeran kreeg een stoel, de verdere Hoofden zetten zich achter hem „op zijn snijders” neer, de Gecommitteerde hield eene leorzame oratie, waarna ververschingen werden rondgediend en de Regenten „sonder de minste afkeerigheid” een stout glas naar binnen „slingerden” (om een woord van Valentijn te gebruiken); vervolgens ontvingen zij een geschenk ter beantwoording hunner meegebrachte huldeblijken en namen zij „met veel tekenen van vergenoeging”, d. i. in licht bestoven toestand, hun afscheid.

Sedert deze nogal huiselijke ceremonie (een Gouverneur-Generaal was een groot man en maakte vertoon als een Vorst, maar hij placht burgerlijke allures te hebben) werd het bezoek der Cheribonsche Vorsten en Regenten bij den overgang der opperlandvoogdij regel, en weldra, toen zij in verband met de groote onkosten zich aan die hofreize poogden te onttrekken, begon de Regeering met alle klem op de vervulling van dezen leenplicht aan te dringen.

Een buitengewonen omvang nam de plechtigheid bij Van der Parra's

(1) Vergelijk Bijlage 24.

optreding in 1761. Deze onbeduidende persoon, meer dan een zijner voorgangers of opvolgers tuk op ostentatie, vond het noodig zijne ambtsaanvaarding met bizonderen luister te omgeven. Zoo verschenen dan (1) na het Bantamsche feestgezantschap ongeveer alle aan de Compagnie onderhoorige Regenten van Java's Noordoostkust, die, met den pas afgetreden Javaschen Gouverneur Nicolaas Hartingh aan hunne spits, in zee waren gestoken met eene vloot van 217 eigen vaartuigen, bemand met ruim 6.000 koppen; de aanzienlijkste hunner, de Panembahan van Madoera, kwam met 36 schepen en 900 man. Kort daarna daagden de vier Cheribonsche Vorsten op, die met Compagniesvaartuigen waren overgebracht. Solo en Djokja lieten meer dan een jaar verstrijken (Vienna vult exspectari) eer zij hunne Rijksbestierders met de gebruikelijke geschenken zonden, en eerst bijna derdehalf jaar na Van der Parra's provisioneele benoeming vond de plechtigheid zijner „voorstelling” plaats. Natuurlijk werden de verschillende gradaties van deze zonsopkomst begeleid door feestelijkheden, van welke wij ons uit de bewaarde berichten cenig denkbeeld kunnen vormen. De kern was eene groote smulpartij op het open veld voor het huis van den Gecommitteerde aan den weg van Jacatra, waar onder bamboezen galerijen twee tafels gedekt stonden, één voor de gezamenlijke Regenten, waaronder die der Preanger, elk hunner gesandwicht tusschen twee dignitarissen der Compagnie, één voor de Hoofden van lageren rang. Bergen van zware vleeschgerechten, reuzentaarten en monsterpasteien, besproeid met horrifiques traicts van het edelste uit 's Compagnies bottelarij, werden afgewisseld met puffende pijpen dampende knaster, onder de drukke en geestvolle conversatie waarvoor oudgasten terecht zoo vermaard zijn en de zinnestreeking van verschillende tegen elkaar in lawaaiende ronzebonzen, welker disharmonie een „elegantés Geräusch” vormde, dat voor het oor van een muziekminnaar als Von Wurmb niet kon missen buitengemeen liefelijk te zijn.

Strange modes of merriment the hours consumed,
 voor een deel bestaande in het plechtstatig afdrinken van eene eindeloze lijst van officieele toasten met obligate hoezeetjes onder begeleiding van kanonschoten, voor een ander deel in inlandsche en Chineesche vertooningen, die te midden van het gebons der pauken, het schetteren der fanfares, het getjingel van de gamelan en het dreinen der Chineesche klarinet ten beste werden gegeven; een vuurwerk besloot op luisterrijke wijs deze brillante

(1) Zie Bijlage 36.

combinatie van verfijnde genietingen, welke van eigenaardige nawerking moest wezen op de in soberder gencugten opgegrocide Regenten.....

Doch wer nicht sasz in der Halle

Das nicht beschreiben kann.

Eene dergelijke oproeping van den ban en den achterban van 's Compagnies leenmannen vond echter behalve bij Van der Parra's troonsbeklimming alleen plaats bij die van zijn even onbeduidenden opvolger. Toen deze spoedig overleed, vond de nieuwe G.-G. De Klerk het ongewenscht, de Regenten met hun groot gevolg, dat te Batavia niet weinig ongerustheid had gewekt, al weder de hofreize te doen aanvaarden. Sedert is zij op zoo grooten voet niet weer voorgekomen. De Regenten van Java's Noordoostkust bewezen voortaan hunne hommage aan den Gouverneur te Samarang als vertegenwoordiger van den Landvoogd, en die van de Preanger waren toenmaals reeds zoo gewend om zich met nieuwjaar ter hoofdstad te vertoonen, dat voor eene oproeping tusschentijds weinig reden was.

Deze nieuwejaarsvisite (de derde aanleiding dus tot eene reis naar Batavia), deels uit oude Compagniesgebruiken voortgekomen, deels in overeenstemming gebracht met de vroegere Mataram'sche hofreize tegen Garbeg Moeloed, deels ook samenhangend met de productentransporten (1), vindt men in de dagen van Van Riebeeck en Van Swoll reeds vermeld en was tijdens Van Imhoff eene vaste gewoonte, welke door hem ook in de Java'sche strandregentschappen werd ingevoerd, zoodat, als de Regeering het verlangde, elk jaar eene dergelijke omslachtige hofreize, schoon op minder grooten voet, moest plaats hebben als wij hierboven vermeldden. Inderdaad verschenen de Boepati's der noorderstranden in Van Imhoff's tijd ettelijke malen te Batavia om op nieuwjaar rekenschap van hun bestuur te doen. Later hoort men daarvan echter niet veel meer, en in 1762 werd dit bezoek afgeschaft; voortaan begaven zij zich naar Samarang. Maar de onder Batavia ressorteerende Preanger-Regenten bleven telken jare hunne opwachting ten hove maken. Op nieuwjaarsdag vervogden zij zich met hun gevolg op het Kasteel in een feestgewaad waarin zij „zum Theil scheuszlich und komisch aussahen”, zegt een ooggetuige. De Gouverneur-Generaal ontving hen dan vóór de lange reeks van Europeesche felicitanten; zij maakten hun compliment, boden hunne geschenken aan, dronken een glas met Zijn HoogEdelheid (zonder eene sterke maag was men niet lang Gouverneur-

(1) Vergelijk hierboven blz. 99*.

Generaal) en namen dan met plichtmatige blijmoedigheid hun afscheid. Ook aan deze vertooning maakte De Klerk een eind. Toch werden de Preanger-Regenten bij voortdoring omstreeks nieuwjaar opgeroepen tegelijk met de Opzieners, om de afrekening met den Gecommitteerde bij te wonen en zijne orders te ontvangen. De meesten hunner bezaten te Batavia vaste eigendommen, waar zij met hun groot gevolg, gedeeltelijk te paard, hun intrek namen. Er had dan eene bijeenkomst plaats bij den Gouverneur-Generaal, waarin deze hun de verplichtingen tegenover de Compagnie inscherpte, den nalatige bestrafte, den naarstige beloonde. Verder waren er comparities ten kantore van den Gecommitteerde en op nieuwjaarsdag een festijn van denzelfden aard als het hierboven beschreven fête champêtrc. De Gecommitteerde betaalde dit en andere feesten uit eigen beurs en telde daarvoor gaarne eene flinke som neer, die hij bij de afrekening ruimschoots terug dacht te krijgen. Soms liet hij ter eere der Regenten een buffel met een tijger vechten; hij verschaftte de rijtuigen en paarden waarmee zij de winkels rondreden, en naar het uiterlijke te oordeelen was alles botertje tot den boôm. De inlandsche Grooten, die pas belangrijke sommen in betaling of als voorschot op hunne koffie hadden ontvangen, lieten de rijksdaalders terdege rollen, kochten juweelen waarmee zij hunne Radèn Ajoë's dachten te tooien en snuisterijen voor hunne dalem's, en verkwistten het restant in schandaleuze overdaad. Het was niets ongehoords dat een Regent van Tjiandjoer gedurende zijn verblijf te Batavia eene tonne gouds tenachter teerde. Anderen, die minder koffie ter schaal hadden gebracht, moesten natuurlijk eenige maat houden bij den onderlingen wedijver in geldverkwisten en vertoonmaken, waarbij de hen vergezellende Opzieners de weinig gedistingueerde rol vervulden van parasieten en tafelschuimers, terwijl de Gecommitteerde steeds op den uitkijk stond om de pas op rekening verstrekte sommen in eigen zak te doen terugvloeien. Keerden de Regenten na een soms maandenlang gerekt verblijf weder naar de Preangerbergen, dan lieten zij behalve hun verbrast koffiegeld ook een deel van hun gevolg te Batavia achter, op de begraafplaats namelijk, want vooral voor den orang goenoeng was de verpeste hoofdstad een ware moordkuil. Voor de volgelingen der Regenten mocht het werkelijk eene uitredding heeten dat de Regeering in 1799 maatregelen trof om de afrekening eerst na beëindiging der koffieleverantie te doen plaats hebben, waardoor het verblijf ter hoofdstad bekort zou worden. Later geschiedde zij veelal in de Preanger zelve (1).

(1) Vergelijk blz. 191 * en Hoofdstuk XXV.

Wij zeiden dat vooral de Regent van Tjiandjoer door zijne koffie in staat werd gesteld tot buitensporigheden, waarvan zijne hoersche voorvaders versteld zouden hebben gestaan. De opkomst dezer regentenfamilie dateerde eigenlijk van het begin der cultuur. Wij vernamen reeds (1) hoe de groote koffieplanter Aria Wiratanoe de Tweede, Zwaardecroon's gunsteling, verschillende eigendommen bij Batavia kocht. Diens zoon werd voor meer dan eene halve ton eigenaar van Chastelein's bekend landgoed Scringing. Behalve als grondbezitters in de Ommelanden traden latere Regenten van Tjiandjoer soms op als huurders van de uitgestrekte goederen welke in het Buitenzorgsche aan de opeenvolgende Gouverneurs-Generaal toebehoorden. Of deze verhouding tegenover den Landvoogd hun voordeel bracht, mag met eenig recht worden betwijfeld, maar de koffie bezorgde hun, na de uitbreiding door Rolff aan de cultuur gegeven, zulke profijten, waarbij nog een 20.000 gulden kwam uit opiumverkoop en dergelijke, dat zij, zich bewegend in de niet weinig épineuse nabijheid der Bataviasche autoriteiten, wel wat kleerscheuren konden velen: de pretenties op den Regent van Tjiandjoer golden bijna voor evenzooveel gereede penningen.

Geen gelijken tred kon met hem de Regent van Kampongbaroe houden. Tijdens Zwaardecroon had Martawangsa groote sommen van zijne koffie getrokken, waardoor hij zich in staat zag een 20.000 Rd^s. vast te leggen in landen om en bij Batavia. De prijsverlaging, de overgang der beste gronden van het regentschap aan den Gouverneur-Generaal, misschien ook de lasten waaraan de bevolking door het tijdelijk verblijf van den Landvoogd onderworpen was, deden de latere Regenten merkbaar achteruitgaan. Nadat een hunner in 1752 Kampongbaroe van de Compagnie had gekocht, zag diens opvolger zich genoodzaakt het weer te verkoopen en de rol van grootgrond-eigenaar te verwisselen met die van pachter en zetbaas. Zooals wij opmerkten (2) bleef hij echter Regent; als zoodanig trok hij zijne koffiegelden, die bij een goeden oogst tot 10.000 Rd^s. en daarboven konden stijgen.

Niet hij echter was in de laatste jaren der 18^e eeuw de koffieleverancier die het meest tot den Regent van Tjiandjoer naderde, maar zijn ambtgenoot te Bandoeng, wiens inkomen op een 25.000 Rd^s. kon worden becijferd, daaronder begrepen de baten van Tjikao, waar hij winkeltjes bij 't koffiepakhuis verhuurde en opium en zout verkocht. Bij Daendels' komst was de Regent

(1) Zie blz. 121 * en 168 *.

(2) Zie hierboven blz. 339 *.

van Bandoeng de eenige die, ondanks Pieter Engelhard's talent voor boekhouden, nog voor welgesteld kon doorgaan. De andere oostelijke Regenten, die van Batoelajang, Parakanmoentjang, Soemedang, hadden niet de helft van zijne inkomsten, althans niet uit de koffie, terwijl die van Tjiasem en Pama-noekan uit dezelfde bron ternauwernood een burgermansbestaan konden halen. Het is mogelijk dat deze laatsten uit verpachting van den houtkap extra-voordeelen hadden; hunne landen grensden immers aan de zee, zoodat hier aan eene strikte uitsluiting van ondernemende Chineezen niet te denken viel.

Maar wie vooral met pachters te maken had, was de Regent van Krawang. De vischwateren, die hij in 1684 voor maar 160 Rd^s. verpachtte en welke de Regeering vervolgens (op enkele na, die voor den Regent bleven) als een Compagniesdomein ten eigen bate had verhuurd, werden sedert Van Imhoff tegen eene vaste betaling van 900 Rd^s. per jaar weder aan den Regent overgelaten, die ze aan onderpachters overdeed. Zij heetten hem een batig saldo van een 600 Rd^s. per jaar op te brengen. Veel profijtelijker was de aankap van brandhout, welke, oorspronkelijk dikwijls geheel voor de Compagnie gereserveerd, in den regel voor een belangrijk deel aan den Regent werd gelaten, die er in het laatst der 18^e eeuw jaarlijks een 5.000 Rd^s. uit trok. Men ziet hem in 1792 aan den zoogenoemden „Huurder en Opzieder der Krawangsche bosschen” (1) bij contract voor 8.000 Rd^s. per jaar zijne inkomsten overdoen uit den houtkap, de visscherijen, de zoutmakerij, de heffingen van groenteboertjes en handclaartjes, van ronggeng's, hasardspelen en opiumverkoop in een deel der Tjitaroem-delta en daarbeoosten, altemaal baten die territoriale inkomsten der Compagnie hadden behooren te wezen (2). Deze voordeelen, grootendeels verband houdend met het gemakkelijk overzeesch verkeer met Batavia en de periodieke drukte van het koffietransport, waren dus van geheel anderen en minder wisselvalligen aard dan die van de Regenten in het binnenland. Mogelijk is dit eene reden waarom de Regent van Krawang, die in 1777 bijna 100.000 Rd^s. schuld had, in 1799 voor geen 14.000 Rd^s. in het krijt stond en in den tijd van Pieter Engelhard's „agterstallen” grooter inkomen bleef genieten dan de anderen. Toch zou eene publieke verpachting zijner inkomsten hem ongetwijfeld nog veel meer opgebracht hebben dan de onderhandsche, zooals bleek toen Daendels na de opheffing van het regentschap Krawang de bovengenoemde verpachte middelen

(1) Over hem vergelijk men blz. 333*.

(2) Vergelijk blz. 244*.

aan den meestbiedende toewees. De semi-officieele „Huurder en Opziener”, wiens betrekking door den Maarschalk werd afgeschaft, was zonder twijfel een gunsteling, misschien een prête-nom, van den Gecommitteerde. Uit de Krawang'sche koffie had deze laatste ambtenaar nooit veel voordeel getrokken, omdat de teelt hier weinig beteekende.

In een ander dicht bij de stad gelegen regentschap, waar de dwangcultuur evenmin veel zoden aan den dijk bracht, wij bedoelen Tanggeran, had de Regent vroeger een eerlijken stuiver verdiend met het bakken van steen en pannen. In later dagen zag hij zijne padi-inkomsten aanmerkelijk slinken door den verkoop van een deel zijner landen. Tijdens Mossel werden zijne maandelijksche baten op geen 100 Rd^s. geschat, ongerekend wat zijne onderhoorigen hem opbrachten; de zwaluwnestjes van Tjiampea gaven hem een paar honderd gulden per jaar, de pasar iets meer. Eene halve eeuw later waren de pasar-inkomsten zóó gerezen, dat de Gecommitteerde uit die bron jaarlijks 3.000 Rd^s. van den Regent ontving, de Compagnie 750. Grootendeels zal dit wel te danken zijn geweest aan de toenemende vestiging van Chineezers; in elk geval, men bespourt hoezeer de draagkracht van dit inlandsch Hoofd, dat bovendien 330 Rd^s. per jaar aan den Postcommandant had te voldoen en 800 Rd^s. ter vervanging van de opgeheven padilevering voor het fort, was toegenomen sedert de dagen toen Camphuijs hem eene maandelijksche wedde toekende van vijf rijksdaalders, goed voor een tuinknecht of staljongen.

Dit is trouwens eene opmerking die voor alle Regenten geldt. Legt men de berichten uit de tijden van hunne eerste directe aanrakingen met de Compagnie naast die van eene eeuw later, dan springt in het oog dat zij in dien tusschentijd een geheel ander financieel standpunt bereikt hadden, en vooral, dat de hoogere ambtenaren zich gaandeweg een veel ruimer denkbeeld maakten van hunne omstandigheden.

In het begin der 18e eeuw zien wij immers een Preanger-Regent één zijner districten verpanden voor het schrale sommetje van 300 realen; wij zien dat de Regeering in 1686 aan vijf anderen, daaronder dien van Bandoeng, te Batavia verschenen om hunne onderhoorigheid aan de Compagnie te hooren proclameeren en hunne geschillen aan hare beslissing te onderwerpen, een genoeg en meent te doen met afscheidscadeaux ter gezamenlijke waarde van 30 rijksdaalders. Wij kunnen moeielijk aannemen dat Hoofden, wier hand men met zulke „snorren van cleene waerdij” meende te kunnen

vullen, aan veel luxe gewoon waren. De fraaiste staatsic-ornamenten van den Krawang'schen Regent waren in 1720 twee krisen met „goude scheeden”, blijkbaar zonder gouden gevest; die van Tjikalong meende al mooi te zijn met zijne kris in „een zilvere scheede.” Ook later, toen de koffie aan de meeste Regenten inkomsten had bezorgd waarvan zij tevoren niet hadden kunnen droomen, verneemt men wel klachten over hunne armoede, maar toen was die mindere welstand een gevolg òf van den onderlingen wedijver, waardoor vooral aan de kleine Regenten de rug werd ingereden, òf van de financieele operaties van den Gecommitteerde. De belangrijke sommen welke deze ambtenaar van hen te vorderen had, zijn op zichzelf reeds een bewijs van hunne vermeerderde draagkracht. Men kan zich tenminste niet voorstellen dat de Regeering aan een Regent als den Bandoeng'schen, die anno 1776 bijna 60.000 Rd^s. schuld had, een plezier zou hebben meenen te doen met hem, zooals aan zijn overgrootvader, bij een eerste bezoek ter hoofdstad een sarong van een rijksdaalder vijf zes te vereeren. De man mocht nog zoo in de knel zitten, hij had thans de allures van een grand-seigneur, die niet voor een paar zakken ringgit's opstond. „Eertijts”, had Matthijs Cramer (1) van de Europeanen in Indië gezegd, maar het gold voor de Preanger-Regenten even goed,

„Eertijts gingh 't met naeckte billen,
Nu is 't rijkdom op en neer”.

Zelfs de voordeelen uit den padioogst, waarover wij elders spreken, moeten in den loop der jaren vermeerderd zijn door toeneming van bevolking en van sawahaanleg. Dan vloeide ook eene eigenaardige bron van inkomsten voor hen uit den handel in opium en zout; ook schijnt de arènsuiker hun monopolie te zijn geweest. Maar daarbij bleef het niet. De Regent van Buitenzorg verkocht aardappelen; anderen voldeden de hun door de bevolking geleverde koffie zooveel mogelijk in artikelen van negotie, lijnwaden, aardewerk, ijzeren gereedschap en dergelijke; die van Tanggeran dreef grooten handel op de pasar zijner hoofdplaats.

Toch hadden deze aristocraten zich de zegswijze van Louis XI: *Où est le profit, là est la gloire*, niet tot lijfspreuk gekozen. Integendeel, hunne glorie zochten zij bovenal in een praalvertoon waarover Westerlingen mochten glimlachen, maar dat den onbedorven zoon der bergen een indruk gaf van macht en rijkdom. Zijn Boepati immers bewoonde een grandioos paleis,

(1) In zijn Tijferboom p. 96.

Regent van INDRAMAJOE
1770.

uit verschillende gebouwen van planken of gevlochten bamboelatten bestaande, met een dak van sirappen of idjoek en eene poort aan den ingang der omheining welke het aan de bliken van het gemeen onttrok, een paleis dat in pracht misschien onderdeed voor het hof van een Javaansch Regent, maar bij den kleinen man zooveel ontzag wekte, dat hij zijn Boepati met den naam van diens woning, de Dalem, placht aan te duiden, zoiets als de Verheven Porte. Wel kende dit hooge personage even weinig eigenlijke behoeften van materieelen of intellectueelen aard als de kampongman en zou hij zich desnoods, ware zijn adeltrots niet daartegen in opstand gekomen, met behagen hebben geschikt in eene lotswisseling die hem zou hebben verplaatst naar het schamele hutje van den geringste zijner hoorigen — maar wanneer hij daarhenen schreed in zijn fluweelen met goud geboord staatsierokje, keurige muilen met hoog omgekrulde punten aan de voeten, een driekant steekje op het hoofd en den „gevlamden pook” zijner vaderen in den gordel, gevolgd door een talrijken stoet doch boven allen uitblinkend door iets onbeschrijfelijks,

Altum superbo vertice attingens polum (1)

wie zou dan niet als djalma leutik, kleine, ach zoo kleine man, in het stof hebben gekropen voor zooveel majesteit? Hoofd en volk waren één in de opvatting van elkanders waardij, stemden van heeler harte in met den naef der Graven van Teisterbant: tegenover den adel was het autochthone boerenvolk niets dan

Geboefte, met den paddestoel
Uit vuilen mest geteeld,
Onvatbaar voor het zielsgevoel
Dat edel bloed doorspeelt (2).

Tot werken vond zich dit edel, naar de oudere opvatting van de Goden herkomstige bloed niet bestemd; zijn zielsgevoel sloot actie uit; de levensopvatting van den mènak of Soendaschen grande liet zich samenvatten in de woorden van den fabeldichter:

Passer tranquillement, sans souci, sans affaire
La nuit à bien dormir et le jour à rien faire.

In zoover stond de nederige dorping boven den trotschen paleis-

(1) Wij draaien dit zoo:

Den hoogen hemel rakend met zijn trotsche kruin.

(2) Bilderdijk, *Vrijgezindheid*.

bewoner, dat deze laatste zich in het verkeer met Ongeloovigen somwijlen het onmatig gebruik van de bedwelmende dranken had eigengemaakt, welke den volgeling des Profets een gruwel behooren te zijn. Maar uitspattingen van potatorischen aard bleven toch in de Preanger tot die buitensporigheden behooren, waaraan men zich nagenoeg alleen bij aanwezigheid van hooge gasten uit Batavia overgaf. Aan zichzelf overgelaten zochten van oudsher de Regenten hun vermaak bij voorkeur in de jacht, waarvoor de trage Hollanders der 18^e eeuw des te minder zouden te vinden geweest zijn, omdat zij, op de Preangerwijze beoefend, eene inderdaad ongewone behendigheid vereischte en het zelfvertrouwen van een volleerd jockey. Men moest al van de energie van een Van Imhoff tintelen om lust te hebben aan pig-sticking (1); toch was die sport in stouthed niet te vergelijken met de parforcejachten der Preangerhoofden, een vorstelijk vermaak, dat aan de bevolking vorstelijke eischen stelde. Uitgestrekte terreinen moesten voor de privatieve jacht van den Regent gereserveerd blijven, honderden mannen werden vaak weken achtereen van hun rijstveld of hunne balé-balé gehaald om de noodige voorbereidselen te helpen maken of het wild op te drijven; alles wat de talrijke jachtstoet verlangde moest van de bevolking komen. Soms liep het zoo de spuigaten uit, dat de Gecommitteerde tusschenbeide trad met eene herinnering aan de verplichtingen tegenover de Compagnie. Zeer tegen hun zin zagen de Regenten zich door de toenemende uitbreiding der koffiecultuur in hun nobel tijdverdrijf gekortwiek, evenals soms in hunne groote vischpartijen, voor welke zij bepaalde wateren, waar het gemeen zijne netten nimmer zou hebben uitgeworpen, hadden afgezonderd. Dobbelpartijen of hanengevechten konden nu en dan een hunner vele ledige uren vullen.

Deden onze Preanger-Regenten in hunne vermaken denken aan middeleeuwsche Baronnen, in ontwikkeling van den geest stond de Soenda'sche adel misschien een streepje hooger; hij kon tenminste in den regel zijn naam schrijven. Of hij steeds de vaardigheid bezat om zich in het straat-Maleisch uit te drukken, dat in de tweede helft der 18^e eeuw het medium van verkeer met de Europeesche ambtenaren vormde, is aan eenigen twijfel onderhevig. Het Javaansch of Djawareh (een mengsel van Javaansch en Soendaasch) waarvan de Regenten zich in ambtelijke correspondentie veel bedienden, bleef grootendeels de schrijftaal der Preanger, vooral van Regenten en Hoofden onderling.

(1) Vergelijk Bijlage 32 en zie ook Bijlage 22.

De G.-G. VAN DER PARRA bezoekt den Regent van Buitenzorg.

De omgang tusschen deze potentatjes was overigens als tusschen gekroonde hoofden, statig, afgemeten en koel. Wij weten trouwens dat de Compagnie niet gaarne zag dat er veel cordialiteit onder hen bestond. Als primus inter pares gold krachtens oude traditie de Regent van Soemedang. Die van Krawang echter stofte er op dat een zijner voorvaderen de eerste was geweest die onder de Compagnie was gekomen, ten teeken waarvan hij met een saluut placht geëerd te worden wanneer zijn vaartuig de fortres Tandjoengpoera voorbijkwam. De rijke Regent van Tjiandjoer intuschen, praktisch man als hij was, liet beiden prat gaan op hunne aanspraken uit den voortijd, maar kocht voor 10.000 Rd^s. het privilege om te Batavia eyenals de grootwaardigheidsbekleeders der Compagnie in een verguld rijtuig rond te zweven. Met deze gouden koets overblufte hij al zijne mededingers, en toen hij, terwijl andere Regenten verschenen en verdwenen, eene lange reeks van jaren zijne provincie bestuurd had, gold hij onbetwist voor den eerste, waartoe een vertoon van vroomheid het zijne kan hebben bijgedragen. Pas na den dood van dien Radèn Adipati Wiratanoedatar den Vijfden in 1813 deden de grootte eigenschappen van den Soemedang'schen Regent Soerianagara dezen een aanzien verwerven, dat in de geschiedrollen der Preanger aan zijn voorvader herinnert, den ouden Mataram'schen landvoogd.

HOOFDSTUK XXI.

Wij zullen thans trachten uiteen te zetten hoe het inlandsch bestuur der Preanger in den Compagniestijd georganiseerd was en in welken toestand de bevolking verkeerde.

Hier en daar werd door den Regent persoonlijk het bestuur uitgeoefend over de baloeboer, d.i. de ommelanden zijner hoofdstad, waarbinnen, evenals in de Mataram'sche nagaragoeng, de domeingronden waren gelegen en de ambtsvelden der hofdignitarissen. In Krawang, samengesteld als dit regentschap was uit verschillende eertijds van elkander onafhankelijke landschapjes, omvatte de baloeboer (de patrimoniale landen van het regentenhuis) bijna het halve regentschap, zeer ten nadeele der Compagniescultures, van welke de Regent zijne onmiddellijke onderzaten liefst verschoonde. Evenzoo bezat Tjiandjoer eene baloeboer, doordat dit regentschap vergroot was geworden met bijkomstige districten. Elders echter bestond deze inrichting niet, was dus geen bepaald district aangewezen voor het bijzonder gerief van den Regent en eischte deze zijne dienstplichtigen van her- en derwaarts op. De Gecommitteerde Pieter Engelhard vond dit laatste zoo weinig praktisch, dat hij in elk regentschap eene baloeboer creëerde, teneinde eenigermate perken te stellen aan de plagerij der gedwongen diensten. Als regel schijnt te hebben gegolden dat het gansche regentschap bijdroeg tot het onderhoud der hofstad. Bij het ontbreken echter van monumentale gebouwen en grootsteedschen aanleg bepaalde zich dit onderhoud tot de levering van bamboe voor heggen en eenige naarstigheid in het hantceeren van bezem en wiedmes. Met sommige groote monarchieën hadden de Regentschappen dit gemeen, dat het bevolkingscijfer hunner residenties naar verhouding van dat der „provincie” buitengewoon hoog was, gedeeltelijk een gevolg van de aanwezigheid der talrijke lediglopende volgelingen van de hofgrooten en den adel.

Behalve de Patih, de Koffiegecommitteerden en sedert 1790 de Tjoetakshoofden werden alle inlandsche ambtenaren benoemd door den Regent. In het algemeen lette men, evenals bij de benoeming van dezen laatste, ook bij die der mindere Hoofden op erfelijke rechten. Daarmee hing samen dat aan een ambt veelal een bepaalde „titelnaam” was verbonden, zoodat degen die er toe werd benoemd, zijn naam verwisselde tegen dien, behoorend bij zijne nieuwe betrekking (1).

De Soendasche adel was echter veel te talrijk dan dat voor allen eene betrekking zou zijn te vinden geweest. Arm en rijk in de Preanger was trotsch op een milden kinderzegen, en er zijn voorbeelden van Regenten die hunne spruiten in een register boekten en nummerden om den tel niet kwijt te raken. Dat alles achtte zich ver boven handenarbeid verheven, tooide zich bij mankement van degen en roodgehelde schoenen met veelkleurige toedoenng's als distinctief en leefde op de goede gemeente, meestal zonder andere bezigheid dan het nalooopen van den Regent als dagelijksche comparanten in diens Oeil de Boeuf. Gelukkig dat, hoe groot de begeerigheid dezer élite was, hare wezenlijke behoeften niet verschilden van die des huismans, zoodat een stukje sawah met een paar boerenzoons als arbeiders, bedienden en lijftrawanten haar al mooi op weg placht te helpen.

Het ambtelijk personeel bestond uit den Patih, de Tjoetakshoofden met hunne patih's, den Djaksa ter hoofdstad, de Districtsdjaksa's, de Koffiegecommitteerden en Troepshoofden, de Patinggi's, dorpshoofden, schrijvers enz. Het samenstel muntte uit door eenvoud.

De Patih, door onze oude Hollanders soms de „Graaf” genoemd, was onder de administratieve figuren van het regentschap de bewegelijke Dame, terwijl de Regent fungeerde als de met logge drukte agcerende Koning. Op den Patih kwam al het werk neer. Vandaar dat de Compagnie, in stede van zich in het dagelijksch bestuur der Regentschappen te mengen, reeds in 1706 de benoeming en het ontslag van dezen dienaar aan de Regenten ontrok en aan zich voorbehield. Dikwijls ging diens aanstelling van de Regering zelve uit, die den Patih dan wel eene acte en later, bij goed gedrag, een hooger rang verleende, alles natuurlijk op voorstel van den Gecommitteerde. In den regel was de Patih een zoon of ander bloedverwant van den Regent. Naast hem, den „Buitenpatih”, stond veelal, precies als aan het

(1) Ook in Nederland zijn titelnamen niet ten eenenmale onbekend. Men denke slechts aan den onpersoonlijken „Jan” onzer koffiehuisen.

hof van Mataram, een „Binnenpatih” of Majordomus, bestierder van de paleisen domaniaalaangelegenheden. Om diens benoeming bekreunde zich de Regeering niet; in den Buitenpatih daarentegen stelde zij genoeg belang om ongaarne te zien dat hij tevens Tjoetakshoofd was: hij zou dan, meende men, zijn eigen district allicht meer voor zijn persoon laten arbeiden dan voor de Compagnie. Soms trok de Patih een klein jaargeld van den Regent; in 1807 werden hem van Regeeringswege zekere inkomsten toegelegd naar rato van de geleverde koffie, met verbod van andere heffingen.

De Tjoetaks- of Districtshoofden, in onze stukken veelal Oemboel's geheeten (een Mataram'sche titel, eigenlijk Vaandrig), werden in Krawang, dat het eerst onder het bestuur der Compagnie was gekomen; dikwijls ouder gewoonte door de Regeering benoemd. Elders liet men meestal de benoeming aan den Regent. Het nepotisme der Regenten (zelfs onmondige kinderen zag men Tjoetakshoofd worden) bracht de Regeering er in 1790 toe, den Gecommitteerde eene beslissende stem in deze benoemingen te geven, wat in de praktijk werd uitgebreid tot het recht om hen eveneens te ontslaan; ook de Regeering zelve benoemde en ontsloeg hen wel eens op zijne voordracht.

In den regel vertoefden deze Hoofden niet in het district dat zij bestuurden, doch ter hofstad. Zoo zelden verlieten zij de residentie, dat Van Imhoff hun moest gelasten viermaal per jaar hun district te bezoeken en daarover aan den Regent rapport uit te brengen. Dat baatte echter weinig. In 1790 schreef de Regeering voor dat zij zich tenminste bij het planten en het plukken der koffie zouden laten vinden en eens in het jaar met den Opziener eene tournee doen. Tevens door de nieuwe wijze hunner benoeming minder afhankelijk geworden van den Regent, traden zij voortaan wat meer op als dienaren der Compagnie. Vandaar dat Pieter Engelhard anno 1804 de tjoetakindeeling invoerde waar die nog niet bestond, en gelastte dat de Tjoetaks- hoofden elk in hun district zouden wonen, waardoor de knevelarij der lagere ambtenaren zou worden beperkt. Het blijft echter zeer de vraag of hieraan de hand werd gehouden. Nog na Daendels zien wij de Tjoetakshoofden op voorvaderlijke wijs evenals de groote Mataram'sche vazallen om hun Vorst of den Franschen adel om den Roi Soleil eene hofhouding vormen, elk met zijn gevolg in eene aparte wijk der residentie gevestigd, welke den naam droeg van ieders district. Hun decoratief karakter werd echter niet verhoogd door de schraalheid hunner inkomsten. Hier en daar gaf de Regent hun eene

toelage die wel eene aalmoes geleek; voorts hadden zij een aandeel in diens tjoeke en trokken iets van de koffie. Zij zullen wel voornamelijk geleefd hebben van hunne ambtsvelden. Tusschen hen en den kleinen man stonden de Onderdistricts- en de Dorpschouffden.

De massa der bevolking verviel in twee klassen, de tjatjah's of boemi's en de menoempang's, met uiteenlopende verplichtingen tegenover den Staat en de Hoofden.

Ter verduidelijking is het noodig te herinneren aan de hierboven (1) beproefde schets, hoe de Vorst van Mataram gewoon was aan elk zijner stadhouders een aantal hoorigen toe te wijzen, d. i. een aantal gezinnen als eenheden van dienstplicht en belastbaarheid. Daarbij was echter, naar ons wil voorkomen, uitgegaan van een beschavingstoestand, die voor Midden-Java al lang was ingetreden doch door een groot deel der Preanger nog niet bereikt, welke de jaarlijksche bebouwing onderstelde van denzelfden bevoloiden akker door dezelfde gezeten huislieden. Denkt men zich de Preangerbevolking zooals zij destijds nog grootendeels was, half nomadisch, dan is te begrijpen hoe weinig de instelling der tjatjah's, die aan een Regent waren toegewezen zonder den band van hoorigheid te kunnen verbreken, met den zwerfenden aard dezer hoorigen overeenkwam, en hoeveel moeite een Regent had om hen te controleeren. Bovendien bestond er een Socndaasch gebruik, dat met de Mataram'sche hoorigheid en discipline weinig harmonieerde, de vrijheid namelijk om zich persoonlijk een heer te kiezen onder wien men zich stelt en aan wien men diensten bewijst. Uit deze onderling strijdige factoren resulteerde de toestand dien wij in de 18^e eeuw aangeduid vinden.

Men was namelijk van geboorte de tjatjah van zeker Regent als ver-tegenwoordiger van den Souverein, of wel van zeker Hoofd, aan wien de Regent een deel zijner hoorigen had overgedragen. Men presteerde aldus de diensten welke de Souverein, in casu de Compagnie, vorderde, in hoofdzaak cultuurdiensten. In het bijzonder rustte de levering van indigo en garen, vanouds eene opbrengst aan den Mataram'schen Vorst (2), op de tjatjah's. Men betaalde wellicht ook hoofdgeld aan den Regent (oorspronkelijk was dit aan den Vorst opgebracht (3)) en bewees hem persoonlijk allerlei diensten. Men

(1) Vergelijk blz. 29*.

(2) Vergelijk blz. 25* en 224*.

(3) Zie hierboven blz. 26*.

leidde aldus naar Mataram'schen trant een kommerlijk en armzalig bestaan, blootgesteld als men bovendien was aan de onophoudelijke plagerij van den talrijken adel.

Maar was men mans genoeg om dat bestaan te willen veranderen, dan vond men een uitweg hiertoe open. Men verliet met zijn gezin het regentschap en verbrak daardoor den band van hoorigheid. Vroeger was dit laatste niet mogelijk geweest; waar men zich ook had bevonden, de Regent behield destijds zijne rechten op den hoorige. De diensten en opbrengsten voor den Souverein kon een Regent echter moeielijk vorderen van een verhuisd gezin, evenals hij ook zijne eigene rechten van lieverlede bezwaarlijk kon doen gelden tegenover zijne geëmigreerde hoorigen, naarmate elk regentschap een meer afgerond geheel werd, waarbinnen de locale Regent baas wenschte te zijn. Om dus de hoorigheid in stand te houden, was het noodig geworden de zwerfzucht der bevolking tegen te gaan en het vertrek buiten het regentschap te verbieden (1). Deze verbodsbepaling echter druischte, zooals Chastelein opmerkt, tegen de „gepretendeerde Javaanse en natuurlijke vrijheid” in „daar se andersints naauw genoeg omtrent en seer geset en glorieus op zijn”. Zij stempelde de hoorigheid tot eene grondhoorigheid, die te zeer met den aard der bevolking en met hare belangen in botsing kwam, dan dat zij te handhaven zou zijn geweest. Door nu buiten het regentschap te verhuizen en dus zijne grondhoorigheid te verbreken, verbrak de tjatjah tevens de daarmee vereenzelvigde hoorigheid aan den Regent. In het regentschap waar hij zich vervolgens neersloeg, werd hij niet als tjatjah beschouwd. Immers de hoedanigheid van tjatjah of boemi, „getelde” of „landskind”, was eene zaak van geboorte. Hij plaatste zich dus nu volgens de Soendasche adat onder den nieuwen Regent persoonlijk, niet in diens qualiteit van vertegenwoordiger des Souvereins, doch in zijne hoedanigheid van hooggeboren en oppermachtig landheer, bekwaam en bereid om den zwakkere te beschermen. De gewezen tjatjah werd aldus de menoempang, de bijzaat, van dezen djoeragan, heer of patroon, ging schuilen onder zijne vleugelen, onttrok zich daardoor aan de kwellingen van de kleinere aristocratie — en tevens aan den dienst van den Souverein, welke alleen op hen drukte wier vaderen aan den Regent als hoorigen waren toegewezen. Weliswaar moest hij thans als menoempang meer diensten bewijzen aan den djoeragan dan vroeger aan het Hoofd dat hij had verlaten. In het bijzonder zal de menoempang gebruikt zijn om op last van zijn nieuwen

(1) Vergelijk hierboven blz. 104*.

heer sawah's aan te leggen, welke diens eigendom werden en door den menoempang voor hem werden bebouwd tegen genot van een deel der opbrengst. Ook schijnt de menoempang aan zwaardere heffingen o.a. van zijn vee, te zijn onderworpen geweest dan toen hij nog boemi was. Met dat al, hij had zijne positie veel secuurer en minder lastig gemaakt, en zich in het bijzonder verlost van de steeds drukkender diensten voor de Compagnie.

Het spreekt vanzelf dat elke Regent gaarne zooveel mogelijk menoempang's had, van wier arbeid en dienstbetoon hij immers persoonlijk de voordeelen genoot. Veel liever had hij menoempang's dan tjatjah's, want al werkten deze laatsten op zijne ambtsvelden, zij verdeden veel tijd aan koffie en andere zaken waarbij de Regent slechts ten deele geïnteresseerd was. Een aantal zijner menoempang's droeg hij wellicht over aan de Districts- en andere Hoofden, evenals hij dat met zijne tjatjah's had gedaan. En het zou kunnen zijn, dat hieruit het gebruik om het tjatjahverband door emigratie te verbreken, deze uitbreiding heeft erlangd, dat men het ook kon verscheuren door van het ene district naar het andere te verhuizen binnen hetzelfde regentschap. Aldus zou een Regent zijne eigen tjatjah's tot menoempang's hebben kunnen krijgen. Op die wijze laat het zich verklaren dat in sommige streken het aantal boemi's zoo sterk daalde; in Limbangan bijvoorbeeld maakten zij in 1809 geen derde deel van de bevolking uit.

Intusschen — onze aanduidingen omtrent deze klassen der bevolking zijn zoo schaarsch en onsamenhangend, dat vooral hier moet worden herinnerd aan den gulden regel voor wie zich bewegen op glad ijs: Glissez mortels, n' appuyez pas. In verband daarmede is het moeielijk te preciseeren van welke uitwerking de Compagniescultures zijn geweest op dit eigenaardig mengsel van Mataram'sche instellingen en Soendasche volksgebruiken.

Dat de Compagnie op den duur niet onverschillig kon blijven voor den achteruitgang van den stapel harer werkkrachten, ligt in de rede. Met het oog op de bevordering der koffietee had zij integendeel steeds meer handen noodig. Consequent was geweest als zij de menoempang's, die hunne positie dankten aan de overtreding van het tegen de emigratie gericht verbod, had doen terugbrengen naar de plaats hunner herkomst. Daartoe ontbraken haar echter de middelen, nu de Regenten hen niet wilden loslaten. De menoempang's te ignoreeren ging bij hun groot aantal evenmin. Zij erkende hen dus en verordende sedert 1789 dat elk huisgezin, hetzij boemi's of menoempang's, gelijkelijk in de cultuurdiensten zou worden betrokken.

Inderdaad steeg van toen af de jaarlijksche koffieoogst zoodanig, dat het allen schijn kreeg alsof de menoempang's nu dezelfde cultuurdiensten presteerden als de boemi's. Dit zou echter gansch niet hebben gestrookt met de belangen der Regenten en Hoofden, die de eersten noodig hadden o. a. voor de bebouwing hunner rijstvelden. Om derhalve de wet te ontduiken, schijnt de term „menoempang” gaandeweg voor eene andere klasse of liever een minderen stand der bevolking gebruikt te zijn, voor dien der bijzaten van de gezeten landbouwers, de boerenarbeiders derhalve, die, niet flink genoeg of te arm om op eigen beenen te staan, zich in dienst begeven bij iemand die dat wel kan en eenige middelen bezit, en voor wien zij tegen zekere vergoeding diensten verrichten, zoo noodig ook zijne heeren- en cultuurdiensten. Een tjatjahgezin, vermeerderd met de gezinnen der naar oud gebruik inwonende schoonzoons en met die van de arbeiders, vormde dus eene groep van familiën, welke door haar aantal handen voldoende in staat was om de verzwaarde diensten voor de Compagnie te presteeren. Het getal dezer tjatjah-eenheden was natuurlijk in vergelijking tot het cijfer der bevolking vrij gering. Bovendien waren de afzonderlijke eenheden of groepen onderling zeer verschillend van omvang, zoodat de repartitie der diensten over de tjatjah's tot een zeer ongelijken druk leidde. Daarom is, naar gezegd wordt, in 1839 het tjatjahsysteem verbroken teneinde de cultuur- en andere diensten gelijkmatig te kunnen omslaan.

De naam „menoempang's” werd destijds, zooals wij opmerkten, nog alleen gebruikt voor den stand van afhankelijke bijzaten of boerenarbeiders. Maar met den naam was niet tegelijk het wezen der oude klasse van beschermelingen en dienstplichtigen der Hoofden veranderd. Deze klasse bestond nog altijd voort, thans onder de benaming van rahajat's of panoekang's, onderhoorigen of volgelingen, en was nog steeds geheel of grootendeels bevrijd van diensten voor den Staat. Deels bewerkte zij de sawah's harer djoeragan's (een bahoe per man) deels presteerde zij andere diensten, waarvoor zij een dag per week uitkwam. Zij werd, voordat de reorganisatie van 1871 aan de middeleeuwsche toestanden in de Preanger een eind maakte, op ongeveer een zevende van de gansche bevolking geschat.

De diensten welke door de bevolking aan den Regent en de Hoofden werden bewezen, bestonden in de eerste plaats in den arbeid op hunne ambtsvelden, het apanage dat aan het ambt was verbonden en welks opbrengst als salaris van den inlandschen ambtenaar kon worden beschouwd.

Eigenlijk kon men het gansche regentschap 't apanage van den Regent noemen, want hij was het die de belastingen trok, de tjoeke zoowel als het hoofdgeld en wat er verder mocht worden opgebracht. Zijn Souverein, de Compagnie, genoot alleen de productenleverantie, welke beschouwd werd als de inkoop van negotie-artikelen, en liet in naam alle baten van het regentschap aan hem over.

Van het ambtelijk landbezit op Javaansche wijs geeft Tanggeran ons een voorbeeld, waar denkelijk de Bantamsche gewoonte was gevolgd. Hier stonden van de twaalf districtjes die het regentschap uitmaakten, slechts twee ter beschikking van den Regent. Van de tien andere trokken zekere familieleden en ambtenaren het deel van de opbrengst dat in eerstbedoelde aan den Regent toekwam; in al de twaalf echter was voor de dorpschoufden het 1/5 der velden afgezonderd.

In de overige regentschappen vervielen de ambtsvelden van den Regent in twee soorten, zijne gereserveerde jachtgronden, welke onbewerkt bleven, en de sawah kaprabon of domeinsawah's.

Eerstgenoemde bedroegen in de Preanger zelfs in 1870 nog ruim 17.000 bahoe of 12.000 hectare. Zij doen denken aan de Fransche capitaineries, waarbinnen het jachtrecht alleen toekwam aan zekere door den Koning daarmee begunstigde personen. Zoo buitensporig als in Frankrijk (o.a. mocht binnen een omtrek van een dertig uur gaans rondom de stad Parijs alle wild uitsluitend door de Koninklijke familie worden gejaagd, zoodat herten en zwijnen in heele kudden ongestoord en onbevreesd rondliepen) werd door de Preanger-despootjes hun jachtrecht niet misbruikt. Toch hadden wijde sawah's kunnen worden aangelegd op de ledige jachtvelden.

Hoe het met de sawah kaprabon van Regenten en Hoofden stond, blijkt niet helder. Naar wij meenen op te maken deden de Regenten de velden die vanouds tot hun ambt behoorden, bewerken door de oude dienst-knechten van hun ambt, de tjatjah's van het gansche regentschap, die elkan-der bij den arbeid aflosten. Op die wijze werden vermoedelijk ook de oudste koffietuinen aangelegd, vlak bij de hoofdnegorij (1). De sawah's echter die zij zelve met hunne menoempang's aanlegden, die dus hun persoonlijk eigendom waren, lieten zij in deelbouw aan deze laatsten over. Het onderscheid tusschen die twee categorieën van velden kan echter niet zeer scherp geweest zijn, in aanmerking genomen de natuurlijke neiging der Hoofden

(1) Vergelijk hierboven blz. 154*.

om voor hun persoonlijk eigendom datgene te verklaren waarvan zij alleen ex officio het vruchtgebruik hadden, welke neiging in de hand werd gewerkt door het gebruik om den zoon te benoemen tot het ambt des vaders.

Als een gevolg van de toeneming der menoempang's mogen wij wel onderstellen dat de tjatjah-diensten voor de Hoofden, welke een deel vormden van dier ambtelijk inkomen, gaandeweg verminderden, vooral in verband met de stijgende eischen der Compagnie, welke voldoening grootendeels de eigenaardige taak was van laatstgenoemde klasse der bevolking. Verder werden de tjatjah's, zooals wij reeds aanduiden, betrokken in de zorg voor het onderhoud der hoofdplaats en van de dalem. Ook kwam het voor dat op oud-Mataram'sche wijze (1) de tjatjah's van een bepaald district aangewezen waren voor bepaalde diensten; zoo vinden wij Tjiblagoeng belast met de zorg voor de paarden van den Regent van Tjiandjoer en daarom vrijgesteld van de koffiecultuur. Maar in den regel ging het willekeurig gezag van den Regent over zijne tjatjah's evenveel achteruit als hij aan den anderen kant won door den aanwas zijner menoempang's. Behalve de bewerking zijner sawah's bestond de dienst dezer laatsten bovenal in bezigheden in en om de dalem, speciaal het vormen van den begeleidenden stoet, zonder welchen geen Regent of Hoofd zich vertoonde. Hoe grooter het aantal van dergelijke leeglopende volgelingen, hoe luisterrijker de staatsie. Vandaar dat de hoofdnegorij, waar het wemelde van zulke lanterfantende dienstdoeners, zoowel van den Regent als de daar verblijvende Districtshoofden en mindere ambtenaren, doorgaans beneden het gewone peil van moraliteit stond.

Behalve uit de diensten trok de Regent zijn ambtelijk inkomen uit de heffing der tjoeke, die althans in West-Krawang en de Cheribonsche Preangerlanden, misschien ook elders, tot Daendels slechts een twintigste van den padioogst bedroeg, zoowel van sawah's als tipar's en gaga's. Door Daendels werd de tjoeke overal op een tiende vastgesteld. Bij de verwardheid onzer berichten valt het echter moeielijk te constateeren in hoeverre het $\frac{1}{5}$ van den oogst, dat wij in 1812 zien opbrengen (namelijk $\frac{1}{10}$ voor tjoeke, $\frac{1}{10}$ voor djakat) eene verhooging beteekende van wat beide heffingen tevoren in totaal opbrachten. Waar het eene verhooging was, moet zij Daendels' werk zijn geweest. Van een oogst beneden de 2 tjaëng (à 1250 pond) heet het dat geen tjoeke werd gevorderd. Vrijgesteld van de opbrengst waren in het

(1) Zie hierboven blz. 26*.

algemeen de Hoofden, de geestelijkheid en misschien ook zekere categorieën van tot arbeid onbekwaam geachte personen. Van vruchtboomen en, naar 't schijnt, van tweede gewassen werd niets geheven. Een gedeelte van de tjoeke dat niet overal gelijk was doch ongeveer $\frac{1}{3}$ bedroeg, stond de Regent af aan de Tjoetakshoofden; soms kregen mindere Hoofden een aandeel in dit derdepart.

Eigenaardig was, dat in de Preanger de godsdienstige armentax, de djakat, even goed het karakter eener belasting droeg als de tjoeke. Zij werd, voor zoover wij vernemen, alleen van den padioogst gevorderd; beneden zeker minimum was die oogst vrij. Niet minder eigenaardig mocht het heeten, dat de Regent in de djakat participeerde; het overige kwam deels aan de geestelijkheid der kampong's en districten, deels aan den Hoofdpenghooloe en het verdere moskeepersoneel ter hoofdplaats. Omtrent de pitrah, de opbrengst aan het einde der vasten, valt alleen op te merken dat ook hiervan de Regent zijn vast aandeel genoot.

Behalve deze drie opbrengsten schijnt er nog eene belasting te hebben bestaan op het verkoopen en het slachten van buffels, al weder ten bate van den Regent; verder tollen en veergelden, misschien nog het een en ander meer. Doch van grooter belang en veel drukkender waren de onregelmatige en willekeurige heffingen, welke de Hoofden naar gelang der behoefte van het oogenblik aan de bevolking oplegden, hetzij in natura of in geld. Zoo dra zij iets noodig hadden wierpen zij hun net uit naar poependoetan's of beden en haalden die, kühl bis an's Herz hinan, naar zich toe. Reeds Van Imhoff ergerde zich aan dit nooit rustend geplaag, nu eens om eenige duiten, dan weer om eene kip, een stuk geweven goed, een paar atap's, een paar bossen hout, eene streng garen, een bos padi en wat dies meer zij. Hij trachtte het zelfs tegen te gaan, evenals eene halve eeuw later Van Lawick, beiden natuurlijk tevergeefs. Vooral de ontvangst en het onthaal van doortrekkende ambtenaren, tot Oppassers en briefdragers toe, en verder de talrijke feesten der Hoofden, hunne jacht- en vischpartijen, stelden aan den kleinen man zeer zware eischen. Feitelijk waren diens rechten van eigendom, zijne rechten zelfs als echtgenoot en vader, zoo precair mogelijk, geheel afhankelijk van het bon plaisir van zijn Hoofd of Regent. Het ergste was misschien, dat de Inlander een zoo onzeker en onwaardig bestaan had leeren aanzien voor iets dat vanzelf sprak en er niet aan dacht om te murmureeren; hij zou „eerder zijn verblijfplaats verlaten”, zegt Nederburgh, „als zijn Hoofd van wanbedrijf

aanklagen". Als protest en uitweg kende hij slechts het hazenpad. De onbeholpen wijze waarop een Gecommitteerde soms klachten zocht uit te lokken door de bevolking bij bekkenslag saam te roepen en haar dan af te vragen of zij zich ook had te bezwaren over Hoofden of ambtenaren, was alleen dienstig om officieel te kunnen constateeren dat er geene grieven bestonden en dat knevelarij niet voorkwam. Vandaar dat onze bronnen zoo weinig gevallen van die afpersingen vermelden. Maar wanneer ons uit 1730 wordt bericht dat de Hoofden in het Tjiandjoer'sche, wanneer zij hunne onderhoorigen eens bezochten (want veelal vertoefden zij in de omgeving van den Regent), hun nagenoeg niets overlieten „dan, om soo te spreken, 't geene haar te heet ofte te swaer is", behoeven wij niet te onderstellen dat een dergelijk optreden elders onbekend was. Had men eene sawah, het woe-keren der Hoofden en de kans van naasting bij overlijden bedreigden ook dit eigendom. Boeten, soms rotanslagen en vastzetting in den tronk werden als middelen van contrainte toegepast. Mocht zich soms bij iemand eene neiging tot verzet voordoen, dan werd hij door sluipmoord uit den weg geruimd, een middel, vanouds bekend om Heloten bij voortdoring op hetzelfde peil van angstige dienstvaardigheid te houden. Dit alles verklaart waarom De Wilde's van het Engelsch Gouvernement gekochte land Sockaboemi voor zijne opgezetenen, die toch naar hedendaagsche begrippen ongemakkelijk door hem werden geschoren, een toevluchtsoord was, welks vaderlijke leiding zij slechts met bitter hartzeer weder verwisselden tegen het bestuur door hun Regent.

Het voornaamste, bijna eenige middel van bestaan der bevolking was de rijstbouw. Zooals wij vroeger uiteenzetten (1) had in de eerste helft der 18^e eeuw de rijstcultuur op „waterackers" of „moddervelden" (om de taal van destijds te spreken) vooral in de West-Preanger niet veel te beduiden. Deze ging meest uit van de Hoofden, die het best in de gelegenheid waren om met hunne dienstplichtigen de noodige leidingen aan te leggen. Zoo zien wij in Van Imhoff's tijd den Regent van Soemedang zekere jachtvelden in sawah's herscheppen met behulp van volk uit Limbangan, omdat zijne eigene onderhoorigen niet bedreven waren in deze cultuurwijze of het „beverinstinct" misten, dat den Inlander met de geringste hulpmiddelen waterwerken van belang tot stand doet brengen. Terwijl destijds in de Ommelanden nog bepalingen van kracht waren om de resteerende bosschen te beschermen tegen

(1) Hierboven blz. 31*.

De sawah.

de vernielingen van den gagabouw, blijkt het dat er in Timbanganten uitgestrekte sawah's werden gevonden. Ook in het Buitenzorgsche besloegen deze, dank zij de losse arbeiders die van Java's Noordoostkust overkwamen, reeds eene belangrijke oppervlakte, maar in Soekapoera bijvb. waren zij nog altijd zeldzaam. Zelfs streken die thans zoo bekend zijn om haar grooten rijstuitvoer als Tjiasem en Pamanoeckan verkeerden in dien achterlijken toestand: nog in 1813 was aldaar het voor den sawahbouw aangelegde arcaal ternauwernood een vijfde gedeelte van het voor de droge cultuur bestemde. Wat wij omtrent de geleidelijke uitbreiding van den natten rijstbouw vernemen, zijn echter niets dan losse berichten. Zoo, dat in het Buitenzorgsche eene vrij belangrijke waterleiding werd aangelegd door denzelfden Martawangsa die de koffietee met zulk een ijver behartigde. Tijdens diens opvolger werd hier op last der Regeering het kanaal begonnen dat de Compagniemenschen den „Slokhaan" noemden en dat daarom in zeker Engelsch werk „the Cormorant" heet. Oorspronkelijk vooral bestemd tot afvoer van bovenlandsche producten stadwaarts, werd deze leiding weldra gebruikt om door talrijke aftappingen water te brengen op de sawah's die in de Ommelanden meer en meer de gaga's vervingen. De Westerslokan en andere later gegraven leidingen bewijzen dat in dit gedeelte van het Koninkrijk Jacatra de natte cultuur steeds grooter vorderingen maakte. In de meeste regentschappen echter was nog omstreeks 1800 jaarlijks gebrek aan rijst. Slechts enkele streken, zooals Timbanganten en vooral Galonggang, hadden overvloed; dit laatste voerde zooveel uit, dat het in 1801 door vaderlijke bezorgdheid daartegen gericht verbod de bevolking deed verloopen.

Eigenaardig klinkt het, dat de Gecommitteerde toenmaals last gaf tot uitbreiding der rijstcultuur, en wel vooral met het oog op de behoefte der hoofdstad, die ten gevolge van den oorlog met Engeland haren overzeeschen toevoer van Cheribon en Java's Noordoostkust ernstig bedreigd zag. De Regeering moest toen zelfs erkennen dat de padi als „het wezenlijkste der producten voor den landman" diende te worden beschouwd. Immers de blokkade van 1800 zou, indien zij iets langer was volgehouden, Batavia hebben gedwongen het hoofd te buigen voor eene niet noemenswaardige vijandelijke macht, alleen omdat in het achterland meer gelet was op de teelt van stapelproducten voor de Europeesche markt dan op die van voedingsgewassen. Toch had in het Buitenzorgsche de cultuur van rijst voor afvoer naar de stad reeds zekere hoogte bereikt, vooral sedert er in Mossel's tijd pelmolens

Priangan.

* 24.

waren verrezen. Het heet dat tijdens Daendels het aantal sawahvelden van Buitenzorg zelfs dat der vruchtbare vlakte van Galonggang aanmerkelijk overtrof, terwijl Bandoeng daarnevens bijna niet in aanmerking kwam.

Maar wanneer wij opmerken dat, terwijl te Batavia gedurende de 18^e eeuw de rijstprijz steeg en in het laatste kwartaal zelfs verdubbelde, die te Buitenzorg veel lager bleef en die in het binnenland wederom evenveel lager dan de Buitenzorgsche, behalve waar, zooals in Krawang, het vervoer te water mogelijk was, dan is het duidelijk dat de exportatie stadwaarts veel bezwaar inhield. Eerstens bestond er zelfs tijdens Daendels nog maar één pelmolen bezuiden het gebergte, en wel te Tjiandjoer. Ten anderen was de toestand der wegen zóó, dat zelfs uit de gunstig gelegen Tjiandjoer'sche landen, zegt Mossel, de transportkosten „de waarde verre surpasseren”. In de Regentschappen teelde men, voegt Nederburgh er bij, alleen rijst voor eigen gebruik. Zelfs uit Buitenzorg konden de logge karbouwen spannen nauwelijks eene vracht stadwaarts afbrengen, groot genoeg om eenige winst te maken.

Daar kwam bij, dat de Compagnie stelselmatig de Bataviasche rijstprijzen drukte door haren geregelden invoer van Java's Noordoostkust. Tegen haar was geene concurrentie mogelijk. De rijstcontingenten kostten haar immers deels zeer weinig, deels niets en waren aan geene uit- en invoerrechten onderworpen. Om alle speculatie den hals te breken voorzag bovendien de Regeering in tijden van schaarschte de bevolking van Batavia tegen billijken prijs van dit voedsel, ja, sedert Mossel, toen de langdurige en verwoestende oorlog in Midden-Java de hoofdstad aan hongersnood had blootgesteld, werd die bijstand regel. Men zal daarachter, evenals achter overeenkomstige maatregelen in Europa, de vrees hebben te zoeken voor mogelijke losbandigheden van het gepeupel in geval van duurte—eene vrees welke door den staat van het garnizoen maar al te zeer werd gerechtvaardigd. Zelfs toen de Compagnie door de belemmering van het overzeesch verkeer hare rijst nog slechts met moeite kon bekomen, bleef zij met groote geldelijke opofferingen Batavia van goedkoop voedsel voorzien uit angst dat „de schamele gemeente tot misnoegen zoude kunnen overslaan”. De gewoonte om van de zijde der Regeering geholpen te worden had zich zoo goed gevestigd, dat ook Daendels daarmede rekening moest houden en zelfs Raffles er niet terstond mee brak. Het kon niet anders of de cultuur in het Bataviasche moest door dergelijk kortzichtig ingrijpen der Regeering, waarop bijzondere belangen niet zonder

invloed waren, in hooge mate worden benadeeld. Soms vertoonde zich de onnatuurlijke toestand dat de rijst te Batavia goedkooper was dan in de Javasche landen vanwaar zij was aangevoerd. Zoo werden de contingenten, waarin de Compagnie haar heil gezien had (1), een knellende band voor de ontwikkeling van den landbouw op eigen bodem. Eerst sedert het Britsch bestuur de markt te Batavia ongemoeid liet, begonnen de Ommelanden rijst te planten wat zij konden. De Regentschappen echter bezuiden het gebergte vonden in het moeielijk transport, de gebrekkige wijze van landbouw en de dunheid hunner bevolking reeds zooveel belemmeringen, dat de rijstprijzen te Batavia niet van veel invloed op de cultuur konden zijn. Men kan daarom ook niet aannemen dat de pogingen welke de Regeering aanwendde, in het bijzonder kort vóór en tijdens Daendels, om door de bevordering der teelt van djagoeng en aardvruchten minder afhankelijk te worden van den rijst-aanvoer van Java, in de Preanger van merkbare uitwerking zouden zijn geweest. In het Buitenzorgsche evenwel begon de Regent langzamerhand zijn profijt te vinden in de aardappelteelt, waarin de Europeesche tuiniers hem waren voorgegaan.

Op de rijstcultuur heeft de gedwongen koffieteelt dezen gunstigen invloed gehad, dat zij den planter aan eene vaste plek bond en zoo den sawah-aanleg voorbereidde. Toen echter de Gecommitteerde Pieter Engelhard in 1805 een deel der bevolking ver van hare woningen te werk had gesteld in de „bergtuinen” waarvan hij zulk een voorstander was (2), ontstond er in Parakanmoentjang nijpend gebrek, en ofschoon hij zich haastte in den nood te voorzien, er kwamen honderden om, ook al door de tegenwerking van den Regent en den Penghocloe, die de kans waarnamen om met de ellende van den kleinen man hun voordeel te doen. Over het algemeen zal men evenwel moeten instemmen met Nicolaus Engelhard's uitspraak, dat „geen inlander tot het planten van koffij gehouden kan worden, of hij moet van genoegzame sauwas voorzien zijn”, eenvoudig omdat, trots al zijne gedweeheid, de koffie voor hem bijzaak blijft en hij zijn eigen belang liever behartigt dan dat van anderen. Wij noteeren terloops dat onder de ambtenaren die met de Preangerbevolking te maken hadden, omstreeks 1800 bekend was dat individueel grondbezit daar als regel gold; van de rechten van den Staat op den grond hoorden zij eerst sedert Dirk van Hogendorp.

(1) Vergelijk hierboven blz. 18* en 35*.

(2) Zie blz. 140* en 155*.

Na de rijstcultuur verdient de veeteelt onze aandacht.

Zooals wij reeds zagen (1) had er vanouds een levendige handel in Preangervee bestaan, dat vooral over Krawang naar Batavia werd vervoerd, alwaar zich aan de noordzij van den weg naar Jacatra stallingen en eene Compagnies-veemarkt bevonden. Het „Horendragerspad” herinnert nog heden aan dit buffeltransport. Teneinde den Zuiderweg in den westmoeson niet door de plumpe karbouwen te doen bederven, was vervolgens eene tweede buffelmarkt opgericht te Meester Cornelis, die later de voornaamste verkoopplaats werd van het uit de bovenlanden afgebrachte vee. Tegen de groote plaag der Ommelanden, den buffeldiefstal, werden velerlei maatregelen genomen die geen doel troffen; ook in de Regentschappen mocht een karbouw alleen verkocht worden ten overstaan „van het Hoofd of den Regent van het district”, die een register daarvan moest houden en bij afvoer naar de stad een pas verleenen. In 1778 werden de belemmerende bepalingen op den buffelhandel ingetrokken en aan een ieder toegestaan om beesten in de Regentschappen op te koopen, mits voorzien van een kosteloozen pas van den Gecommitteerde. Deze ambtenaar verbood echter den uitvoer nu en dan, wanneer die te veel buffels aan het koffietransport onttrok, en in het algemeen wisselden de bepalingen op den uitvoer, naarmate het belang van de suikerindustrie der Ommelanden en de behoefte der stad Batavia dan wel de koffieleverantie op den voorgrond trad. De voornaamste aanvoer ter hoofdstad bestond in de draagbeesten der koffietransporten. Er waren vechandelaars die tot in Cheribon en Tegal buffels gingen opkopen om ze in de Bataviasche Regentschappen te verhuren voor het productenvervoer; hadden de draagdieren één- of tweemaal den vermocienden tocht naar het afscheppakhuis volbracht, dan waren zij kapot en werden stadwaarts geleid om geslacht te worden. Vooral uit de Cheribonsche Preanger-Regentschappen, in het bijzonder Soekapoera, werden duizenden buffels jaarlijks naar het Bataviasche afgebracht of wel door het personeel der suikermolens gehaald. De vechandel werd echter door het koffietransport nu en dan evenzeer benadeeld als anders bevorderd. Soms verkocht de bevolking van eene streek al hare buffels om dat transport onmogelijk te maken en er af te zijn; werd dit tegengegaan door een verbod van uitvoer, dan wisten andere districten met hun veestapel geen raad; stond de Regeering een beperkten uitvoer toe, dan maakte de Gecommitteerde

(1) Vergelijk blz. 11*.

zich ten eigen bate van den buffelhandel meester. Behalve enkele gepermitteerde heffingen bij den verkoop en de slacht bestond er een nasleep van ongepermitteerde ten bate van het betrokken personeel; zoo genoot omstreeks 1780 de Gecommitteerde behalve de hem toegekende 12 stuiver van elken verkochten buffel nog een 3.000 Rd^s. per jaar uit permissiën tot slachten. In hoeverre ook in de Regentschappen dergelijke heffingen bestonden, is moeielijk te zeggen. Zeker is dat de Regent van Tjiandjoer 2 duiten trok van elken buffel die gemerkt werd, hetgeen vermoedelijk evenals in Krawang periodiek geschiedde. Aan den veehandel waren de tolheffingen, zoowel in de Regentschappen als op de particuliere landen, niet bevorderlijk.

De fokkerij, die vanouds bijvb. in het Bandoeng'sche bestond, had te kampen met buffeldieven en de willekeurigheden der Hoofden. In de Ommelanden bepaalde zij zich nagenoeg alleen tot de groote kudden koeien van basterd-Bengaalsch of Sourate'sch ras op de particuliere landerijen. Zelfs de Gouverneur-Generaal bezat er op Buitenzorg honderden, en vond er niets in om die tegen civielen prijs van de hand te zetten. In de Regentschappen daarentegen genoot de buffelteelt verreweg de voorkeur. De Regenten bemoeiden zich gaarne daarmee, tencinde hunne beesten aan den kleinen man voor het koffietransport te verlueren. Het schijnt dat ook jong gevangen banteng's voor dat transport werden gebruikt. Een goede banteng had dit voor, dat zijne nukkigheid het stelen bemoeielijkte. Runderen vond men vooral in Bandoeng. Een eigenaardige maatregel in het belang der veeteelt was het verbod van slachten der tot de voortteling geschikte wijfjesbuffels. Reeds in 1656 vindt men daarvan een voorbeeld, en later is dit verbod herhaaldelijk vernieuwd. In 1801 werd voor 't eerst het slachten van witte buffels verboden als overgangsmaatregel tot een volstrekt verbod van buffelslacht, althans van beesten die voor den landbouw geschikt waren, hetwelk in 1806 volgde. Dit laatste schijnt ook voor de Regentschappen te hebben gegolden. De pacht van het slachten van vee strekte zich niet verder uit dan Tanggeran. De prijs der buffels ging in de Ommelanden voortdurend in de hoogte en verschilde zeer van dien in het binnenland. Kon men in Tjiandjoer en Bandoeng nog omstreeks 1800 een middelmatigen buffel koopen voor 3 tot 5 Rd^s., de groote sterke beesten der suikermolens deden 20 Rd^s. en meer, een rund half zooveel.

Wat de paardenfokkerij in de Preanger aangaat, deze was voor de Compagnie van geen overwegend belang. De Portugeezen hadden oudtijds eene halfwilde stoeterij opgericht op een paar kleine eilandjes dicht bij

Jafnapatnam op Ceilon. Deze stoeterij was door de Hollanders aangehouden en levert nog heden paarden aan het Gouvernement van Ceilon. In het midden der 18e eeuw bedroeg het aantal der aldaar aanwezige dieren 6 à 700, veel meer dus dan voor de zeer geringe Compagnies-cavalerie noodig was; het grootste deel werd dan ook eenvoudig verkocht. De Perzische en Arabische paarden in den Compagniesstal te Batavia zullen in de 18e eeuw wel verminderd zijn, toen de geregelde vaart op die landen werd gestaakt.

Het paardenras van Java intusschen stond destijds zoo gunstig bekend, dat de Koning van Siam alle jaren gemachtigden zond tot het doen van inkoop. De Compagnie ontbood nu en dan paarden uit Soemedang of Cheribon, doch werd eerst na het verlies van Ceilon meer afhankelijk van de fokkerij in de Preanger. Echter was de bevolking daarbij weinig gebaat. Integendeel, er schijnt vrijwat dwang bij die paardenleveringen te zijn gebruikt in verband met onvoldoende betaling. Ook te voren evenwel was de fokkerij hier niet geheel verwaarloosd. De Gouverneur-Generaal Patras had een dertigtal paarden van Jafnapatnam naar de bovenlanden gezonden tot het vormen eener stoeterij, maar toen hij spoedig overleed, werd er niet veel meer naar omgezien en ging zij te niet. Mossel beproefde de zaak opnieuw zonder succes. Van der Parra richtte eene stoeterij op in het Bandoeng'sche en later deed Van Lawick als Adjunct-Gecommitteerde aldaar evenzeer aan paardenfok. De Regenten voelden daar niet veel voor wanneer zij systematisch moest geschieden, maar zeer waren zij gesteld op het bezit van een groot aantal rijdieren en voor veredeling van het ras hadden zij wel wat over. Voor hunne parforcejachten waren uitstekende renners noodig en wanneer zij, zooals het jaarlijksch gebruik meebracht, den Gouverneur-Generaal en den Gecommitteerde eenige spannen ten geschenke aanboden, wenschten zij natuurlijk met de voortreffelijkheid hunner rossen eer in te leggen. Men ziet dan ook dat sommige Regenten Perzische en andere hengsten hielden. Daarentegen werd de zorg voor de tot het koffietransport zeer bruikbare pikolpaarden zoodanig verwaarloosd, dat de Regeering in 1802 eenige duizenden in de Preanger meende te moeten invoeren. Deels door ziekten, deels door de verregaande onverschilligheid der eigenaren (waarom zou de kleine man zich moeite geven voor een dier dat hem dikwijls door het verplichte koffietransport meer last dan voordeel bezorgde en waarvan de veulens hem door zijn meerdere ontnomen werden als zij dien aanstonden?) ging het aantal paarden voortdurend achteruit. Van Lawick, die als oud-cavalerist recht

van spreken had, zegt bijvb. dat er in Galoeh geen tien goede paarden van redelijke hoogte te vinden waren. In het gansche uitgestrekte Landdrostambt Krawang, zooals dit in 1811 was gecreëerd, van de Tjimanock tot de Tjita-roem, vond men maar „88 hengstpaarden en deeze alle nog van slegt soort". Op deskundige fokkerij scheen een fatum te rusten. De Wilde, die haar in het Bandoeng'sche en op Soekaboemi beproefde, verloor in enkele jaren 300 stuks, en Nic. Engelhard had niet meer succes.

Bij wijze van curiosum vermelden wij nog even de pogingen der Compagnie om op Java bokken en schapen uit Perzië in te voeren, en Van Imhoff's natuurlijk vergeefsche preuue om den grauwen theoreticus, den ezel, op dit bevoorrecht eiland te doen aarden.

Was dus, alles saamgenomen, de veeteelt der Preanger niet zonder belang, van volksvlijt kon ternauwernood sprake zijn, waar de behoeften zoo gering waren. Het eenige wat naam verdiende was de primitieve bereiding van suiker door het aftappen der bloemkolf van den arènpalm en het uitkoken van 't sap. Daar echter deze boom niet aangeplant werd maar in het wild groeide (de boschkat zorgde voor de verbreiding der zaden), kon die suikerbereiding samengaan met een zwervend leven. Beschavende waarde bezat deze industrie dus niet; zij werd bij voorkeur juist in de achterlijkste streken gedreven. De zoutbereiding aan het zuiderstrand beduidde niet veel; evenmin het mattenflechten en smeden (1). De in enkele groote negorijen te vinden handwerkslieden van zekere bekwaamheid waren geene landskinderen maar Javanen. Weven deden de meeste vrouwen voor haar gezin, niet voor den verkoop; het batiken werd bijna alleen door vreemdelingen beoefend. Door het domme egoïsme der Hoofden, die zich alles plachten toe te eigenen wat hunne begeerte wekte en aan het mindere volk 't gebruik verboden van datgene wat zij zelven mooi vonden, of wel een knap ambachtsman dwongen uitsluitend voor hen te werken, liefst zonder loon, moest de ontwikkeling van alle nijverheid worden tegengehouden.

De zwerfzucht van den Preangerman werd in de 18^e eeuw zoetjesaan minder, maar deed zich in sommige streken nog danig gevoelen. De landman in Europa die, zooals de dichter zegt,

Fix'd like a plant on his peculiar spot,
ter wereld scheen gekomen
To draw nutrition, propagate and rot,

(1) Over kopersmederij spraken wij hierboven blz. 33^a.

vormde in zijne onbewegelijkheid eene scherpe tegenstelling tot zijn confrater in de Preanger, die een gedeelte van het jaar, als de rijst op was, placht rond te waren, zoekend wat hij kon verslinden, niet als de brullende leeuw maar eerder als het blatende schaap. Naast de ouderwetsche rijstcultuur dienen de plagerijen der Hoofden genoemd als aanleiding tot gezwerf, voorts de meerdere ijver hier dan wel ginder voor de dwangcultures. Zoo zag men het weinig vruchtbare Zuider-Tjiandjoer zich snel bevolken toen de Compagnie in streken, beter door de natuur begunstigd, op levering van indigo, garen en koffie aandrong. En dat verhuizen ging niet gezin voor gezin — heele dorpen emigreerden dikwijls („door traagheijt” zeiden de Compagniemenschen) om zich elders neer te slaan. Nog in 1778 werd de klapperteelt aangeprezen als een middel om de bevolking meer sedentair te maken; doch waar de Preangerman, als zijne „Wanderlust” over hem vaardig werd, zelfs vrouw en kind in den steek liet, daar zou het wuiven zijner kokospalmen hem niet hebben teruggehouden. Men moet dit volksverloop, dit leegstaan soms van heele dorpen, nemen voor wat het was, eensdeels een protest, het eenige dat de schroomvallige bergbewoner zich durfde veroorloven tegen kwade behandeling en onrecht, doch anderdeels niet zelden het gevolg van eene of andere beuzeling, die voor zijn kinderachtig en bijgeloovig brein tot eene obsessie was geworden, van welke hij door verandering van woonplaats zich zocht te bevrijden om de ongerimpelde effenheid van zijn gemoedsbestaan te herwinnen. De Regenten ontvingen, zooals wij zeiden, dergelijke immigranten met open armen, maar hoelang zij stationnair zouden blijven hing vaak van het toeval af. Zulk een gagabouwer, een wezen uit den voortijd met een hutje van takken en blaren tot woning in de wildernis, den meesten tijd ongewis van zijn dagelijksch voedsel, karig als dat was, en verstoken van al wat des menschen bestaan kan beveiligen, veraangenamen en adelen, behoorde tot de misdeelden der aarde — maar de verstokte gagabouwer was als de wolf uit de fabel, wien de halsband van den hofhond meer afgrijzen aanjoeg dan diens welgedaanheid hem jaloersch maakte. De gagabouw was het palladium zijner vrijheid en de rijstpotten van een door de Overheid gecontroleerd en geleid bestaan walgden hem. *Trahit sua quemque voluptas*. Men behoeft hem niet te beklagen omdat een vrij leven hem boven alles ging en de wensch van het volkslied: „Wenn ich ein Vöglein wär” voor hem, den bocroeng, verwezenlijkt werd. Maar evenmin verdient het misduiding dat de Compagnie in zijn wildzang weinig behagen vond en

De gaga.

hem gaarne het vredig en centonig getjilp wilde leeren van hare huismusch, den sawahbewerker.

Deze laatste bewoonde eene hut van gespouwen en gevlochten bamboe met een dak van alang-alang of atap, soms ook van bamboe sirappen. In tegenstelling tot de negorijen elders, waar de woningen slordig plachten door een te staan, trok in Tjiandjoer zekere regelmaat van aanleg in de kampong's het oog. Aan een houten huis viel voor den landman niet te denken. De kleeding van dezen Corydon blonk uit door idyllischen eenvoud. Een tjawat („broekband" noemt Rumphius zoo'n ding) was steeds aanwezig, spijt het gerucht dat hij naakt ging. Zelfs de overdadige pantalon en een kort buisje van zakkengoed, mitsgaders voor Amaryllis nog iets meer dan een sarong, ontbrak niet altijd. Op feestdagen kwam een hoofddoek te voorschijn en „een soort van cabaai", een of ander bont katoentje dat de Compagnie uit Voor-Indië importeerde. De voeding dezer Arcadiërs was niet minder sober: een streng volgehouden rijstdicet met eene kleine opmontering van wat zout, peper en groente, soms eene homoeopathische dosis vleesch of een katvischje, alles in kalmte gewonnen en genuttigd onder het Horatiaansche devies:

Nec trepides in usum

Poscentis aevi pauca (1).

„'t Gaat", zegt Rumphius, „met deze bruintjes als met dien ezel bij Aesopus (2), die de distelen in plaats van salade at en zeide: Zo als de lippen zijn, zo is het moeskruid".

Liet deze slaking der banden van materiele behoeften den Preangerman eene benijdenswaardige vrijheid om op de wieken van den geest omhoog te streven, zijn mangel aan het meest elementaire onderricht bond hem weer aan de aardkluit. Het eenige wat wij omtrent onderwijs vernemen, is, dat er in 1802 een paar goedbezochte godsdienstscholen bestonden in het Oosten der Preanger. De eigenaardige omstandigheid dat de landstaal te min werd geacht voor gebruik in geschrifte (evenals dat in Europa tijdens de middeleeuwen veelal het geval was; kon voor de ontwikkeling der bevolking niet gunstig heeten. Haar dagelijksch leven werd daarenboven geheel beheerscht door een beklemmend bijgeloof, waarmee de geestelijkheid zich

(1) Ongeveer aldus:

Sloof u niet af om 't little
Te winnen wat gij waarlijk behoeft.

(2) Rumphius H. A. II, 149. Maar bij Aesopus staat het niet, het is Latijn.

niet inliet. Van den arbeid echter dien deze laatste in den wijngaard des Heeren verrichtte, hooren wij niets, zoolang die tenminste tot geene buitensporigheden leidde welke de Regeering noodzaakten haar tot de orde te roepen; wel weten wij dat zij een handje moest helpen in den koffietuin.

In bijzonderheden af te dalen omtrent leven en zijn van een Preangerboer in vorige eeuwen, is door het ontbreken van gegevens niet mogelijk. Zooveel laat zich intusschen wel gissen, dat in vergelijking, wij zeggen niet met den boerenstand in landen waar schreeuwende wanverhoudingen bestonden, maar zelfs met dien in de landprovinciën onzer Republiek, het lot van den gezeten Preangerman, alles saamgenomen en de voordeelen van bodem, klimaat en zijne eigene geaardheid in rekening gebracht, zoo schrill niet afstak als men zou denken.

De Omwenteling heeft eene zoo breede kloof geslagen tusschen ons heden en ons verleden, toen Holland nog Holland was, dat eene maatschappij als de ouderwets-Soendasche, die alleen schijnt te bestaan ten bate eener aristocratie welke voor het wel en wee der massa ijskoud blijft, bij ons moderneren nog meer verbazing wekt dan wrevel. Wij vergeten te licht, dat de mindere man in den achterhoek van ons vaderland destijds aan dezelfde verwaarloozing ten prooi was, dat in alles wat vooruitgang mocht heeten dezelfde loomheid daar werd gevonden, dezelfde stagnatie, dezelfde benauwende engte van horizon, dat daar onder ongunstiger omstandigheden van klimaat en bodem zwaarder werd gewerkt dan in de Preanger en voor een even weinig ideaal bestaan.

Doch, als gezegd, in bijzonderheden kunnen wij niet treden. Wanneer nu en dan een der Nederlandsche ambtenaren een kort woord overhad voor het lot van den Inlander, dan gold dit veelal diens slaafachtige verhouding tegenover zijne Hoofden, die hem en al het zijne als hun eigendom beschouwden. Viel soms de aandacht op de soberheid van zijn bestaan, en werd dan wel met rechtmatige ergernis gewaagd van het karig aandeel dat hem werd gelaten van de vruchten zijns arbeids, andere stemmen prezen niet zonder reden de geringheid zijner wezenlijke behoeften aan deksel, kleeding en voeding, en het gemak waarmede zich deze in een land als Java lieten bevredigen. Vandaar dat de eene opmerker het lot der Bataviasche slaven (destijds hadden die een leeg, lui leventje met voldoende verzorging) te verkiezen acht boven dat van den Preangerman, terwijl een ander in den trant van Rousseau diens gelukstaat benijdt, een gevolg van „eene zuivere

en gezonde dampkring, van den ruimen overvloed van alles wat de mensch nodig heeft tot zijn bestaan en redelijke verkwikking en van het gelukkig gebrek aan alles wat aan de gezondheid hinderlijk kan zijn en den schadelijken overdaad uitlokken", welke „schadelijke overdaad" den Inlander zoo vreemd bleef, dat hij volgens een derden waarnemer „van kindsbeen gewoon is gebrek te lijden". Jammer dat dergelijke oordeelvellingen ten kwade of ten goede veelal moesten dienen als wapenen van aanval of verweer in den ontbranden strijd over hervormingen in het systeem der Compagnie, en dat zij dus van beperkte betrouwbaarheid zijn. Wanneer zelfs aangaande Buitenzorg de uitspraken zoo verschillen dat Nic. Engelhard den „allerflorissantsten staat" van dat land roemt, terzelfder tijd dat naar Daendels' bewering de bevolking er „geheel naakt" liep en zich, om de taal onzer vaders te spreken, den darm meest vulde „met bladen en wilde wortelen", aan welke zijde is dan de waarheid? Dat de Djampang'sche achterhoekers niet in weelde baadden, dat in de Krawang'sche woestenijen de in het wild groeiende gadoeng vaak de rijst verving, mag worden aangenomen. Daartegenover stonden echter rijkgezegende landouwen als Timbanganten en Galonggang, wier welvaart den reiziger in verrukking bracht. Al was het geld overal schaarsch, men had daar volop te eten en de rest vond zich wel. Hooren wij in den barsten tijd van het Cultuurstelsel, toen van de bevolking, naar men zegt, het onmogelijke werd geëischt, onbevooroordeelde opmerkers den in het oog springenden welstand en tevredenheid van den Preangerman loven, dan worden wij tot groote behoedzaamheid gemaand in ons oordeel over het lot van den Compagniesonderdaan, ook al vertoonde dit schaduwzijden die wij niet hebben verborgen of bemanteld.

Wijl echter het begrip „geluk" van individueele opvatting afhangt, komt het op anderer oordeel minder aan dan op dat van de bevolking zelve, zooals het zich uitte in hare verhuizing naar het gebied der Compagnie of haar verloop vandaar naar elders. Aan de Bantamsche grens was het in de 18e eeuw veelal een chassé-croisé. Knoeide te Tanggeran de Postcommandant of de Regent te zeer, dan ging er een stroom landverhuizers westwaarts; dreven de Bantamsche Hoofden hun geplaag te ver, dan verplaatste men zich weer naar het Oosten. De verzwaarde druk der koffieteelts sedert 1785 schijnt tot verloop van Preangervolk naar de Bataviasche Ommelanden te hebben geleid om aan „de wanhoop en de ellende", de „ontorschbaare lasten en verplichtingen" te ontkomen (zooals een partijgeschrift uit die dagen zegt)

CONCLUSIE.

welke een gevolg waren van de opdrijving der cultuurdiensten. Daar in het Cheribonsche de gedwongen koffiecultuur eveneens bestond, was naar dien kant de verhuizing over en weer afhankelijk van locale en meer toevallige omstandigheden. Na 1785 begonnen echter de Cheribonsche gezinnen, die vroeger naar het Bataviasche waren uitgeweken, gaandeweg op hunne schreden terug te keeren. Wij zijn geneigd te concludeeren dat de bevolking haar lot onder het bestuur der Compagnie nogal schappelijk vond, totdat de geldnood in patria sedert den noodlottigen oorlog met Engeland den kreet om meer koffie deed aanheffen.

HOOFDSTUK XXII.

Eene zaak waarop bij het beoordeelen van den staat der Preanger onder het bestuur der O.-I. Compagnie niet genoeg kan worden gelet, is het verbazend verschil tusschen het bevolkingscijfer van toen en dat van heden. De beangstigend snelle vermeerdering van Java's zielental sedert de laatste helft der 19^e eeuw kon in Camphuijs' dagen niet worden voorzien. Toenmaals was het Buitenzorgsche en de streek tusschen den Salak en de Wijnkoopsbaai eene wildernis; Tjiandjoer en Soemedang hadden hunne bevolking zien wegsleepen naar Bantam, evenals die van Djampang weldra door den onberaden ijver van Nederlandsche officieren zou worden gedecimeerd. Uit de omstandigheid dat het schrale Soekapocra destijds voor verreweg het best bevolkte regentschap doorging, laat zich voldoende gissen hoe dungezaaid elders de huisgezinnen wel moesten wezen. Zelfs in 1720, na een bijna veertigjarig tijdperk van weinig verstoorden vrede onder het Nederlandsch bestuur, kon nog worden geschreven dat geen achtste deel van de Preanger bewoond was. In Krawang, Tjiasem en Pamanoekan boden gedurende het gansche door ons behandelde tijdvak uitgestrekte contrieën een tooneel van verlatenheid, dat den eenzamen reiziger het hart bekleemde. Nog in Mossel's dagen was het Tanggeran'sche zoo schaars bevolkt, dat hij zijn best deed om Bantammers door het aanbieden van gunstige voorwaarden derwaarts te lokken, evenals hij van de troebelen in Midden-Java gebruik maakte in het belang der populering van de oostelijke regentschappen.

Voor een deel is ongetwijfeld de trage toeneming der Preangerbevolking in de 18^e eeuw toe te schrijven aan epidemische ziekten, welke haar nu en dan wegmaiden. Uit het begin dier eeuw wordt echter niets van dezen aard vernomen; zoo blijft het bijvb. onzeker of de koortsepidemie, die tijdens Van Cloon eene schrikkelijke verwoesting in de Ommelanden

aanrichtte, zich ook tot de landen bezuiden het gebergte heeft uitgestrekt. De Regeering trok zich toenmaals nog te weinig het lot harer inlandsche onderdanen aan, om van dergelijke zaken nota te nemen of daarover naar patria te schrijven. Met de stijging echter der belangstelling in de cultures steeg ook die in den cultivateur. Vandaar dat toen in 1757 eene soort pest („die zij bobik noemen”, zegt Radermacher) zich in de Bovenlanden vertoonde, G.-G. en Raden het Opperbestuur daarvan in kennis stelden. Aan het verleenen van hulp werd geen oogenblik gedacht en men liet eigenlijk het licht meer vallen op den achteruitgang dien de koffieteelt hierdoor zou ondervinden dan op het lijden der bevolking, maar toch, de volslagen onverschilligheid van vroeger begon te wijken voor eene soort deelneming in het welzijn van den Preangerman, zoo niet als mensch dan toch als producent. De epidemie was trouwens ernstig genoeg: in sommige streken der Preanger stierven geheele kampong's uit. Eerst in het begin van 1759 week de ziekte uit de Bataviasche Regentschappen naar het Cheribonsche (waaronder destijds Soemedang en Parakanmoentjang behoorden, in welk laatste de sterfte zeer groot was) en naar Midden-Java. Bandoeng werd tot in het laatst van 1760 daardoor geteisterd. Dertien jaar later vernemen wij weder van eene epidemie in Cheribon, die in een jaar tijds meer dan 30.000 menschen wegrukte en toch nog werd overtroffen door die van 1805. Het verluidd niet dat deze beide laatste naar het Bataviasche oversloegen, wat echter nog geen voldoende bewijs mag heeten dat men er daar niets van bespeurde. Immers een der eigenaardigste trekken der Batavianen van toen was hunne ijzige onverschilligheid voor den dood van anderen, vrienden en verwanten zelfs (1); dagelijksche gewoonte had hen daar even vertrouwd mee gemaakt als veteranen die in een kogelregen vooruitmarcheeren. Vanzelf werkte deze koelheid door op de houding der ambtenaren tegenover volksrampen. Eerst in de opdracht, door Daendels aan een dokter gegeven, om onderzoek te doen naar de oorzaken eener anno 1808 in Krawang heerschende „generaale sterfte” bespeuren wij eene daadwerkelijke bemoeiing.

Eenigermate steekt bij die onverschilligheid de trouwens niet overgrootte ijver af welken men in de bestrijding der kinderpokken aan den dag

(1) Men herkent het oude Batavia nog heden aan de ongedwongenheid waarmee in de volksoetsen van een lijkstoet een sigartje wordt opgestoken. De Compagniesmatrozen rookten óók, namelijk neuswarmertjes, bij de begrafenis

van een kameraad, maar dan ging de vlag voorop en veraangenaamde men zich de wandeling met het brullen van straatlieders en het leegen van de borrelflesch, terwijl ten slotte alle brandende pijpen in den kuil werden gesmeten.

logde. Hier gold het eene plaag die ook in Europa algemeen gevreesd werd, die de totok zich dus meer geroepen voelde te bestrijden. De impulsie ging uit van hetzelfde kleine kringetje mannen, dat in eene ontzenuwende omgeving frischheid genoeg van geest had behouden om „ten nutte van het gemeen” het Bataviaasch Genootschap op te richten. Van de verwoestingen, in de Preangerlanden door de pokken aangericht, hooren wij heel weinig. In 1789 werd de al te langzame uitbreiding der koffiecultuur daarmede verontschuldigd en de bij deze gelegenheid genoemde sterftcijfers (700 in het Bandoeng'sche) zijn inderdaad voor eene zoo dunne bevolking zeer hoog. Men kan nauwelijks betwijfelen of de voortdurende aftappingen van Soendaasch bloed ten gevolge van deze vreeselijke ziekte zijn eene voorname oorzaak geweest van den uiterst tragen aanwas der bevolking ondanks de nagenoeg onverstoorde rust van eene gansche eeuw. Het is echter niet uit officieele rapporten maar uit particuliere aantekeningen dat wij iets vernemen omtrent de zware sterfte door pokken in de Lampongs, Bantam en de Bataviasche Ommelanden.

Omstreeks 1780 bespeurt men zwakke pogingen om de variolatie, de enting van den zieken mensch op den gezonden, te Batavia ingang te doen vinden trots het daartegen bestaande vooroordeel. De mannen die hierbij den weg wezen waren Craan, Van der Steege, dominé Hooijman, die er over preekte, en vooral Willem van Hogendorp (de vader van Dirk), die zelfs een berijmd verhaal tot aanprijzing van dit voorbehoedmiddel uitgaf, evenals zijn schoonvader Onno Zwier van Haren in een lierzang de kunstbewerking had verheerlijkt welke tevoren

In Stamboel's muren

Beschaamde onz' onwetendheid.

Ofschoon toen de ondervinding werd opgedaan dat de bevolking wel voor de inenting kon worden gewonnen, liep de zaak dood na het spoedig overlijden of vertrek dezer „ijsbrekers”.

De Regeering had daarbij lijdelijk toegezien; zij had, om nog eens Onno Zwier te citeeren,

Getuige van d'inentingsmacht,

Op and're zaken ingespannen

Aan inenting nog niet gedacht.

Eerst in 1804 liet zij zich door Jan Kloprogge, den Binnenregent van het hospitaal bij Noordwijk, belezen om den Franschen chirurgijn Gauffré, die van de gunstige uitwerking der koepokinenting op Mauritius had verhaald,

met een aantal kinderen naar dat eiland te zenden om de heilbelovende stof in hunne lichaampjes naar Java terug te brengen. Nog datzelfde jaar kon de Amerikaansche dokter Horsfield, die sedert eenigen tijd zich in dienst der Compagnie met botanische onderzoekingen in de Bovenlanden onledig hield, de vaccinatie in het Soemedang'sche beginnen. De uitkomst echter beantwoordde weinig aan de verwachting: als opgejaagde herten vluchtte de schuwe bevolking voor dokters spits lancet en flikkerende brilleglazen naar de bosschen; alleen op de hoofdplaatsen der regentschappen kon de operatie worden volbracht, en al spoedig moest ook daar worden gestaakt om de kalnte in de ontstelde gemoederen terug te doen keeren.

De vaccinatie werd in 1806 evenwel hervat door den later als mede-eigenaar van Soekaboemi zoo bekend geworden Andries de Wilde, toenmaals Chirurgijn-majoor, die het eerst 't denkbeeld in uitvoering bracht om haar te laten verrichten door inlandsche geestelijken, teneinde aldus de vrees en den lijdelyken tegenstand der bevolking te overwinnen. Het resultaat was echter ook thans gering. Met ijver werd pas na de verovering van Java door de Engelschen de inenting ter hand genomen. De Wilde, thans Assistent van den Resident der Preanger-Regentschappen, kon nu op de toepassing een te gunstiger invloed uitoefenen, omdat hij middelerwijl met taal en volk beter bekend was geworden en het vertrouwen van den bergbewoner gewonnen had. Ook ditmaal gebruikte hij als helpers Mohammedaansche geestelijken, die hij voorloopig uit eigen middelen betaalde, totdat de Regeering hem Superintendent der Vaccine in de Preanger en Cheribon maakte. Stuitte in de Benedenlanden de koepokinenting op de halsstarrige tegenwerking der landheeren en den onwil hunner opgezetenen, in de Preanger waren de zegenrijke gevolgen zoo merkbaar, dat De Wilde later den aanwas der bevolking kon dateeren van de in 1815 doorgezette vaccinatie. Eene meer algemeene toepassing vond echter de kunstbewerking, een der grootste weldaden van het Nederlandsch bestuur, eerst in 1820.

Terloops vermelden wij nog de door Raffles voorgenomen bestrijding der syphilis. Of die ziekte destijds al evenzeer in de Soendalanden was verbreid als later, kunnen wij niet beslissen. Tegenover de verzekering van een aantal der voornaamste landheeren in 1815 dat zij op hunne goederen nagenoeg onbekend was, mag men de aantekeningen omtrent verschillende Preanger-Regenten stellen, wien de Aphrodite Pandemos niet weinig kwaad had gebrouwen.

H. A. Newell

Ofschoon nu echter epidemische en andere ziekten ongetwijfeld eene belangrijke rol hebben gespeeld, kan niet uitsluitend dáárin de verklaring worden gezocht van de trage vermeerdering der bevolking. Immers die nadeelige invloeden werden niet weinig geneutraliseerd door de omstandigheid dat de Preangerman vanouds in de procreatie zijne eigenlijke vocatie vond, en al erkent men ook het goede recht van Nicolaas Hartingh's deskundige opmerking ter zake dat „ieder schoot geen eendveugel is”, toch smaakte in den regel de Soenda'sche huisvader, wanneer hij „die Häupter seiner Lieben” telde, de zelfvoldoening van te constateeren dat aan zijne roeping hierbeneden op bevredigende wijze was beantwoord.

Ware dus het kleine grut, douce et frêle espérance, maar opgeschoten, dan hadden de kampong's moeten worden uitgelegd en had oost en west het bosch weerklonken van de bijl des ontginners. Maar dat mocht niet zoo zijn. Het jonge geslacht bracht het dikwijls niet ver, de kindersterfte was aanmerkelijk. En dat wel voor een deel tengevolge van wezenlijk gebrek, niet, zooals in de Ommelanden, veroorzaakt door de zorgeloze lichtzinnigheid waarmee de ouders hun op het veld staanden oogst plachten te verpanden (de Chineesche vampier der particuliere landerijen vertoonde zich destijds weinig aan gene zijde van Buitenzorg), maar veeleer door de onzekere uitkomsten van den gagabouw, die vóór den nieuwen oogst niet zelden tijdelijk deden grijpen naar voedingsmiddelen welke kinderen niet verdragen.

Pokken en slechte voeding zijn het vermoedelijk geweest wat het bevolkingscijfer zoo laag hield. Men moet echter erkennen dat eene vergelijking der statistische gegevens van toen met die van heden hare moeilijkheid heeft; de eerste zijn nagenoeg louter verdichting en Scheffel zegt het:

Dichtung und Statistik stehen

Leider auf gespanntem Fusz.

Zelfs dat er oude gegevens beschikbaar zijn, mag eenige verwondering wekken; het opmaken toch eener bevolkingsstatistiek lag heel weinig in den geest der ceuw. Maar het wantrouwen waarmee de Indische Regeering van oudsher de Mohammedaansche ingezetenen van hare hoofdstad, de Javanen vooral, gadesloeg, had haar er al zeer vroeg toe gebracht om van dat „dangereus volck” registers te doen aanleggen. Later was deze registratie uitgebreid tot alle in de wijken van Batavia woonachtige ingezetenen, onverschillig van wat landaard, en toen in 1686 ook de Ommelanden hunne Wijkmeesters kregen, werd dezen tot plicht gesteld telken jare eene rol der

bevolking te doen opmaken. Met dezen maatregel, waaraan steeds de hand is gehouden, was men zelfs Amsterdam ver vooruit. Wat sterker is, Camphuijs gaf last (1) dien ook tot de Regentschappen uit te breiden, teneinde alzoo een middel te vinden om voor het gekibbel der Regenten over hunne wegeloopen hoorigen een stokje te steken en den vagebond te onderscheiden van den akkerbouwer. Tijdens zijn bestuur werd het bevolkingscijfer dier gewesten tweemaal „tellequelle ten ruwen begroot”. Ten derden male geschiedde dit in 1706; aan Pangeran Aria Cheribon werd toen bovendien voorgeschreven om alle jaren met de opneming „zo na sulx sal kunnen geschieden” door te gaan. Ook in het Jacatra'sche hadden een paar dergelijke opnemingen plaats, doch aangezien van de verkregen cijfers weinig gebruik werd gemaakt (2), schijnt de zaak weldra vergeten te zijn. Toen echter in 1777 eenige hervormingen werden beproefd, gelastte men weder eene opneming van „het getal der hujsen en inwoonders in ieder district”, welke thans gepaard ging met die der aanplantingen en dus eene meer praktische strekking kreeg. Eene dergelijke opneming had ook in 1789 plaats, terwijl in 1800 zelfs werd voorgeschreven dat de Opzieners alle jaren eene statistiek zouden opmaken der bij de koffiecultuur ingedeelde huisgezinnen. Van toen af werden de verzamelde gegevens van dien aard vrij talrijk, vooral omdat de Gecommitteerde Pieter Engelhard en de Commissie, welke in 1805 in het leven werd geroepen (3), blijkbaar het belang eener statistiek der Regentschappen evenzeer begonnen in te zien als de in Nederland werkzame Staatscommissie. Ook op Java's Noordoostkust hadden reeds vóór Daendels telken jare opnemingen plaats van de desa's, rijstvelden enz.

Aan cijfers dus betreffende de bevolking in hare klassen en schakeeringen, de aanplantingen, den veestapel, de transportmiddelen geen gebrek (4).

Het zou dan ook makkelijk genoeg zijn een idee te geven van den aanwas der Preangerbevolking onder het bestuur der Compagnie, wanneer die cijfers slechts te vertrouwen waren. Daaraan ontbreekt echter veel, daaraan ontbreekt zelfs alles. Het blijkt telkens en telkens opnieuw, dat de officiele opgaven bij onderlinge vergelijking alle betrouwbaarheid verliezen. Eensdeels is dit te verklaren uit onverschilligheid voor eene nauwkeurige bevolkingsstatistiek (ook in Europa werd eerst langzamerhand de belangstelling

(1) Vergelijk hierboven blz. 75*.

(2) Vergelijk echter hierboven pag. 87*, 98*, 99*.

(3) Zie blz. 310*.

(4) Men vergelijke de staten achter het tweede deel van dit werk.

daarvoor levendiger), anderdeels uit de slofheid van het ondergeschikt personeel, waarop het verzamelen der cijfers aankwam, en 't ontbreken van alle contrôle; dan ook uit den tegenzin der bevolking (*brebis comptées le loup les mange*) en der Hoofden, die zich ongaarne in de kaart lieten zien. Om de onzekerheid van het bevolkingscijfer te volmaken: de opgaven betreffen voor een groot deel niet de gansche bevolking maar alleen die klasse, welke beschouwd werd als bij uitsluiting verplicht tot het dragen der algemeene lasten, de *tjatjah's* of *boemi's* derhalve; om daaruit het totaal der bevolking te vinden werd dit cijfer dan met een of ander getal vermenigvuldigd dat de statisticus naar willekeur aannam en vaststelde. Wij doen derhalve het best, met de verschillende eindcijfers en mededeelingen als stemmen uit de prullenmand te beschouwen en af te zien van pogingen om een blik te slaan in den wezenlijken stand der bevolking van de gewesten waarmee wij ons bezighouden.

Het feit echter dat die bevolking, schraal als zij bleef, onder het bestuur der Compagnie niet onbelangrijk toenam, valt moeielijk te ontkennen. Om van het Buitenzorgsche en wat daar bezuiden lag niet te spreken, Bandoeng, dat in 1641 door Sultan Agoeng was gecreëerd als een regentschap met 300 *tjatjah's*, welk cijfer tijdens zijn opvolger op 1.000 werd bepaald, bracht in 1810 ruim 25.000 pikol koffie ter schaal. Hoe men zich nu den dwang ook denke waarmee de cultuur werd opgedreven, welke voorstelling men zich ook make van het aantal ongetelden waardoor de *tjatjah's* bij den cultuurarbeid werden geholpen, men zal moeten toegeven dat zonder een zeer belangrijken aanwas der bevolking zulk eene productie tot de onmogelijkheden zou hebben behoord. Het is waar, Bandoeng had uitstekende koffiegronden, maar dezelfde gevolgtrekking dringt zich, hoewel niet zoo krachtig, aan den onderzoeker op bij een overzicht der cijfers van minder begunstigde regentschappen. Soemedang, dat bekend stond als een der onvruchtbaarste, leverde van 1793 tot 1795 telken jare ruim 5.000 pikol. Welnu, Rangga Gempol had in 1678, toen hij zich op het toppunt zijner kortstondige glorie bevond na verschillende andere landschappen te hebben onderworpen, hoogstens 3.000 man te velde kunnen brengen. Omtrent sommige streken, als Nambo in het Krawang'sche en enkele gedeelten van Tjiandjoer, werd reeds zeer spoedig na den overgang in de handen der Compagnie een aanwas geconstateerd, en wat dáár veroorzaakt werd door immigratie, werd elders langzamer bereikt door een ongestoorden vrede, die eene allergunstigste

tegenstelling vormde zoowel tot de heillooze veroveringstochten van Sultan Agoeng als tot de reeks van successie-oorlogen waarmee diens nakomelingen land en volk te gronde richtten. En — die telkens terugkeerende bloedige en verwoestende krijg over de opvolging was geen toevallig verschijnsel, doch een noodzakelijk gevolg van het voortbestaan eener niet voldoende door het Europeesch gezag gecontroleerde en nog niet vleugellam geschoten Aziatische autocratie. Het was eerst onder de Compagnie dat de bevolking duurzamen vrede vond en zich gestadig vermeerderde.

HOOFDSTUK XXIII.

Onder de factoren die tijdens het Compagniesbestuur van belemmerenden invloed waren op de ontwikkeling der Preanger, dient gewezen op de afzondering waarin dit gewest door de Regeering stelselmatig gehouden werd.

Wij zagen hierboven (1) met hoeveel afkeuring de Compagnie, reeds spoedig nadat zij aan het Jacatrasche binnenland meer aandacht was gaan wijden, gezien had dat bijzondere personen zich derwaarts begaven, met welk doel dan ook. Voor een gedeelte zal dit te verklaren zijn uit de geringe geneigdheid van den koopman om aan buitenstaanders een blik te geven in zijne zaken, voor een ander deel moet men daarin ook den wensch zoeken om de bevolking tegen kwade invloeden te beschermen. Zelfs in de Ommelanden werd nog tijdens Van Riebeeck en Van Swoll ongaarne de vestiging van Chineezzen gezien; Chastelein verbood hun zelfs den toegang tot zijne landen. Vol te houden echter waren dergelijke verbodsbepalingen, die dikwijls met de private belangen van regeeringspersonen in botsing zouden zijn gekomen, des te moeilijker, omdat men voor de suikerindustrie geheel van de Chineezzen afhankelijk was en bij de geleidelijke vermindering van het boschareaal der Ommelanden de suikermolens steeds verder van de stad moest verplaatsen.

Bovendien wisselden de inzichten. Joan van Hoorn, die uit zijne jongensjaren, toen hij zijn vader op diens gezantschap naar Peking had begeleid, eene groote voorliefde voor het Rijk van het Midden had behouden, liet Chineezzen toe in Krawang, zelfs boven Tandjoengpoera, ja vergunde aan een Chineeschen Luitenant om eene houtzagerij, kalkbranderij en twee suikermolens in het Tjiasem'sche op te richten en ten behoeve van die onderneming

(1) Vergelijk blz. 104*.

een contract aan te gaan met de Hoofden van dat regentschap en Pama-noekan; zij ging echter binnen zeer korten tijd teniet.

Eene dergelijke liberaliteit bleef evenwel iets zeer bijzonders. Gewoonlijk hield men ook in de Ommelanden de Chineezzen, vooral die zonder mid-delen van bestaan, scherp in het oog. Er bleef altijd in den geest der ambtenaren iets van den ouden Hollander, die (1) zijn oordeel omtrent de bedriegelijke praktijken dezer looze natie in de kernachtige woorden had uitgedrukt: „conden sy den duyvel vangen, sy souden hem souten om te ver-coopen”. Sedert 1730 hadden Chineezzen een pas van den Gecommitteerde noodig om zich boven de buitenforten te mogen begeven; echter reikten die passen niet hooger dan het Buitenzorgsche en Tandjoengpoera.

Gedeeltelijk kwam deze uitsluiting der Chineezzen, zooals gezegd, voort uit een besef dat de bevolking tegen hen moest worden beschermd. Voor een man als Mossel echter, die het eene verstandige staatkunde achtte om den Inlander door den Chinees te laten uitzuigen (immers dan zou de stakker des te harder moeten werken en des te meer produceeren) kan de wering van den Chinees uit de Preanger geen anderen zin hebben gehad dan de antipathie van den handelsman tegen nieuwsgierige bemoeizucht. Van het monopolie der koffie en de vrees dat de Chinees dit artikel zou opkopen, hoort men daarbij nog niet gewagen, ofschoon het monopolie wel met de afsluiting der Preanger in verband zal hebben gestaan. Mossel bijvb. liet wel een enkelen Chinees toe in Pama-noekan, waar weinig koffieteelt was, maar niet in Bandoeng.

Ook inlandsche vreemdelingen zag de Regeering ongaarne de Prean-ger ingaan. Na de laatste Djampang'sche onlusten was (in 1717) aan het Hoofd van Kampongbaroe verboden om „smalle handelaars” van welke inland-sche natie ook, te laten passeeren; „landloopers” en „swervers” vonden na-tuurlijk nog minder genade. Ook in de Cheribonsche Preangerlanden hield men destijds zoo goed de hand aan dergelijke politicmaatregelen, die door de heeren der Regeering in hunne hoedanigheid van slavenhouders met zekere voorliefde werden ontworpen, dat de Regenten er alle vreemde Inlan-ders of opbrengen moesten of van kant maken; zelfs wic uit Cheribon zich naar de Bataviasche Regentschappen begaf, werd daar als een suspect per-soon behandeld. Mardijkers liet men niet tot den handel met het binnenland toe; Europeanen hadden zeer weinig aanleiding om zich met die moeielijk

(1) Bij De Jonge III, 273.

bereisbare en armzalige streken in te laten. Uit de geschiedenis der preuve van kolonisatie met Europeesche boeren ziet men, dat dezen zelfs waar de afvoer gemakkelijk was zich evenmin met het telen als met het opkopen van producten wisten te generen. Werd door de Compagnie bij voortdoring haar koffiemonopolie gehandhaafd, dan bleef ook Van Imhoff's wensch om „meer communicatie” tot stand te brengen met de landen bezuiden den Gedeh, voor de Europeesche ingezetenen van Batavia zonder veel aantrekkelijkheid.

Uit reislust zouden zij die evenmin gaan bezoeken. Gevoel voor de schoonheid eener wilde natuur bestond in de eerste helft der 18^e eeuw in Europa weinig, in Indië nagenoeg geheel niet: evenmin als dáár de Schotsche Hooglanden, konden hier het vergezicht van den Poentjak, de horizonten der Wijnkoopsbaai aan den bezoeker een woord van bewondering ontlokken. Voor menschen van den gewonen Compagniesstempel was de bekoring van den oostermorgenstond, de melancholie van den zonsondergang, de verheven luister van den sterrennacht der tropen niets dan eene kwestie van minder zweeten. Viel het Buitenzorgsche, vielen de sawahvlakten in Bandoeng nogal in den smaak, voor woeste bergpartijen had enkel een Hartingh oog (1); de dorre Radermacher vond den tocht over den Poentjak de pijn niet waard, want „men ziet niet dan den berg, die altijd dezelfde schijnt”. Men zou haast denken dat Helmers aan dezen pedant dacht toen hij uitbarstte:

„En hij, wat ziet zijn oog? 't Zijn hoogten, ja, niet meer!”

Na Van Riebeeck, die deels uit liefde voor sport, deels uit zekere wetenschappelijke aandrift de bergen intoog (2), maar het noodig achtte de Compagniesbelangen daarbij als voorwendsel te gebruiken, hoort men dan ook geruimen tijd van geene Preangerreizen. Eerst Van Imhoff wenschte weder over die streken uit eigen aanschouwing te kunnen oordelen (3). Mossel volgde daarin zijn voorbeeld, en later vindt men enkele malen dergelijke tochtjes van hooggeplaatste personen vermeld, doch voor den gewonen sterveling bleef de Preanger gesloten.

Voor den Chinees was die afsluiting hermetisch. Boven Tandjoengpoera werden geene suikermolens toegelaten omdat, zooals in Alting's tijd met

(1) Vergelijk het bijeengebrachte in een onzer excursen van het tweede deel.

(2) Men zie de Bijlagen 22 en 23.

(3) Bijlagen 31 en 32.

klem betoogd werd, de sluikhandel in koffie daardoor zeer vergemakkelijkt stond te worden; Krawang en de koffieuitvoer vandaar leden al voldoende onder de aanwezigheid van Chineezen in de moerassige laaglanden, vond men. Zoo waren ook de klachten over den nadeeligen invloed dier vreemdelingen in de Ommelanden eene aanleiding om hen, als zij het waagden zich boven Buitenzorg te vertoonen, op te pakken en dan soms zonder vorm van proces naar Ceilon te verbannen. Zelfs toen Commissarissen-Generaal pasar's in de Preanger wilden aanleggen, bleef men vasthouden aan den regel dat Chineezen aldaar niet geduld konden worden. Dat Siberg in de Regentschappen suikermolens opgericht wenschte te zien en dat hij, om de Soemedang'sche bosschen productief te maken, die aan den Kapitein-Chinees te Cheribon verpachtte, maakt dan ook een zonderlingen indruk, vooral omdat het nagenoeg onmogelijk zou wezen op de gedragingen van dezen Kapitein toe te zien en in de naburige Cheribonsche gewesten de verregeaande knevelarijen van diens landgenooten eene verbittering hadden veroorzaakt, die weldra tot opstand voerde. Afgezien echter van dezen maatregel werden de zonen van het Hemelsche Rijk zoo streng geweerd, dat even vóór Daendels' komst nog geen dozijn Chineezen in de Bataviasche Preangerlanden werden aangetroffen; de enkelen die men er vond waren allen handwerkslieden en woonachtig te Tjiandjoer. De pasar te Buitenzorg echter was een nest van Chineesche woekeraars.

Het reizen van Inlanders werd belemmerd, zooals wij reeds zagen, door de verplichting om zich van een pas te voorzien; veronachtzaming daarvan kon tot een jaar kettingstraf leiden. Deze passen werden deels afgegeven door den Commandant te Tandjoengpoera, deels door den Resident te Cheribon, ook wel door Regenten en mindere Hoofden, en bij vertrek uit het Bataviasche door den Gecommitteerde. Laatstgenoemde verleende er allerlei: voor sampan's die op de Tjitaroem handel dreven, voor Chineezen die boven de buitenposten wilden gaan, passen naar Buitenzorg, naar Krawang, naar Tjikao, maar het aantal was zoo uiterst gering, dat men daaruit haast tot eene bijna volslagen ontstentenis van verkeer zou besluiten, wanneer men niet wist hoe slecht vooral toenmaals dergelijke contróle-maatregelen werden nageleefd. De bepalingen op het passeeren der Tjisadanc alleen te Tanggeran en onder scherp toezicht (1), werden ingetrokken nadat de Compagnie bewesten die rivier eene tot het gebergte doorlopende strook grondgebied had

(1) Vergelijk hierboven pag. 60*.

verworven. Overigens schijnt men de pasvoorschriften stipter of minder stipt te hebben nageleefd, zooals de omstandigheden dat meebrachten.

Van oudsher waren van de verplichting om een pas te vertoonen vrijgesteld de perdjaka's of boedjang's, d. i. de losse werklieden der Ommelanden (Van Hoorn noemde hen „hannekemaaiers") die uit het Cheribonsche of de landen van den Soesoehoenan alle jaren kwamen afzakken (1), of wel zich lieten aanwerven door de mandoer's der suikermolens, die met een zak contanten het binnenland ingingen om werkbuffels op te koopen en volk te engageeren. In het belang der suikerindustrie plachten van Regeeringswege aan die wervers veelal brieven van aanbeveling te worden verleend, gericht tot de Compagniesdienaren in de betrokken gewesten, waardoor de gansche werving een officieel karakter kreeg en vermoedelijk dikwijls niet zonder dwang plaats greep. Vooral werd pressie noodig, sedert de behandeling van het werkvolk op de molens van lieverlede slechter was geworden en het veel moeite kostte de noodige handen bijeen te brengen. Een paar malen is het voorgekomen dat deze boedjang's behalve in de Cheribonsche Preangerlanden ook in de Bataviasche werden geworven met behulp van een pas van den Gecommitteerde; tot eere van Pieter Engelhard zij vermeld, dat hij zijn best deed om de Regentschappen tegen de plagerijen der koeliwervers te vrijwaren. Niet alleen dat de arme hannekemaaier op zijn doortocht vaak nolens volens aan het koffieplanten werd gezet en dat hij tol moest betalen om niet onderweg aangehouden te worden, maar in het gevolg van de wervers trok dikwijls, zoo men zci, allerlei gespuis mee dat zijn werk maakte van buffeldiefstal.

Eene wonderlijke tegenstelling tot de getolereerde vrijpostigheden van dit soort menschen vormt de afsluiting der Preanger tegen inlandsche handelaren en Europeesche reizigers. Als motief kan men aannemen dat de handelaren den Gecommitteerde concurrentie aandeden en dat doortrekkende Europeanen niet zelden tot grooten last der bevolking strekten. Zelfs omstreeks 1780 was er nog eene bijzondere vergunning van den Gouverneur-Generaal noodig, wilde men zich naar Buitenzorg begeven; een Nicolaus Engelhard ergerde zich nog na 1800 gruwelijk over de reisjes „zelfs tot Ciccroa en Tjiandjoer", die langzamerhand meer in den smaak waren gekomen en van Regeeringswege minder dikwijls verboden werden. Men had dan bezuiden Buitenzorg eene aanschrijving van den Gecommitteerde aan de Regenten

(1) Vergelijk blz. 263 *.

noodig om van logies en koeli's te worden voorzien; dat in 1805 een tarief werd vastgesteld zoowel voor levensmiddelen ten behoeve van doortrekken- den als voor koeli- en paardenhuur, bewijst hoe veelvuldig toenmaals zich reizigers in de Preanger vertoonden. Ook beoefenaars der wetenschap werden door de Regeering bijwijlen niet alleen daar geduld doch geholpen. Zoo tijdens Alting de Fransche schilder Piron, de botanicus Noronha en de natuuronderzoeker Deschamps, tijdens Siberg en later de Amerikaan Horsfield, eene liberaliteit die een vijftig jaar eerder althans tegenover vreemdelingen nooit betracht zou zijn geworden. Wat Raffles (1) verzekert betreffende de monumentale kunstwerken van Java: „The narrow policy of the Dutch denied to other nations facilities of research”, is dan ook in dezen algemeenen zin onjuist: tijdens Nic. Engelhard te Samarang als Gouverneur zetelde, deed Leschenault de la Tour volgens diens opdracht natuurhistorische onderzoekingen, en had deze geleerde zijn tijd aan de bestudeering der tjandi's willen wijden, niets zou den Gouverneur aangenamer zijn geweest. Dit verhinderde echter geenszins, dat Europeanen die zonder permissie de Preanger ingingen of die van eene bekomen vergunning gebruik maakten om handelswaren aan den man te brengen, zich soms op zeer hardhandige wijze herinnerd zagen aan de „aloude ordre dat geen vreemdeling in de Preanger wordt toegelaten”. Potkijkers had men daar niet noodig, allerminst als men Gecommitteerde was. Zooveel succes had tenminste deze lichtschuwhcid, dat de Engelschen na hunne verovering van Java zich tot hunne verbazing in een veel rijker en welvarender land bevonden dan iemand hunner had kunnen gissen: op de wijze eener aftandsche oligarchie had de E. Maatschappij haar juweel, the Cynosure of neighbouring eyes, liever verborgen gehouden dan er voor die begcerige blikken mede te pronken. Natuurlijk heeft de ontdekking dier niet bevroede welvaart van Java Raffles niet verhinderd aan zijne beschrijving der Compagniesheerschappij over dat eiland de schrille kleuren te geven die aan zijne landgenooten konden behagen en de noodzakelijkheid zijner eigen hervormingen in het beste licht stellen.

Er waren echter sommige dingen waarmee ook deze vijand van ons moest erkennen dat „the former Government” eer had ingelegd, zooals de groote postweg, dien men aan Daendels pleegt toe te schrijven. Over dien weg hopen wij beneden het noodige te zeggen en stippen hier alleen aan, dat hij voor zoover de Preanger betreft al lang vóór Daendels in hoofdzaak

(1) *History of Java 1817*, II, 5.

bestond. Het gedeelte van Batavia naar Buitenzorg zagen wij in de 17^e eeuw door Muller en anderen allengs ontdekken (1). Uit het Buitenzorgsche trok Van Riebeeck al in 1709 over den Poentjak, door een zeer woest terrein, waar het bestaande voetpad met de bijl was verwijd. De bevolking gebruikte een anderen weg uit de Preanger naar Batavia, en wel van Tjiandjoer en Tjikalong langs uiterst lastige bergruggen naar Tjipamingkis en Tjileungsir. Uit de Oost-Preanger kon men den Krawang'schen weg volgen, overeenkomend met dien van tegenwoordig. Van lieverlede schijnt het vroegere verkeer langs de rivier van Pamanoekan, die door binnenwegen met het Soemdadang'sche in verbinding stond, zich naar den Krawang'schen weg verplaatst te hebben. De hedendaagsche weg van Buitenzorg tusschen den Salak en den Gedeh door naar Tjibadak, Soekaboemi en Tjiandjoer is er ook een dien Van Riebeeck al heeft bereisd en die later veel door de koffietransporten gevolgd werd. De oorlog met Sultan Ageng had geleid tot den aanleg van den weg naar Tanggeran; sedert geraakte de oude Bantamsche weg naar de Preanger, die de Tjisadane stroomopwaarts volgde om dan oostwaarts naar Mocwaraberes te gaan (wat beneden Buitenzorg) en zoo verder naar Tjileungsir en Tjikalong, in onbruik.

Mocht de lezer meer bijzonderheden wenschen te vernemen omtrent de oude wegen der Preanger (in een dergelijk bergland zijn die natuurlijk voor hun tracé afhankelijk van het terrein en veranderen weinig in den loop der eeuwen) dan kan hij de reisverhalen nagaan, die wij in de bijlagen bij dit werk hebben verzameld. Hij zal zich dan tevens eenig oordeel vormen over den staat der wegen, zooals die opgemaakt kan worden uit den speed waarmee gemarcheerd werd. In het algemeen lieten zij in 't binnenland zeer veel te wenschen over, omdat eigenlijk niemand met het onderhoud was belast.

In 1680, kort na den aanleg van den Grooten Zuiderweg (2), was de zorg voor de wegen en bruggen in „het gantsche land soo verre hetzelfde onder het gebied der E. Compagnie buiten de stad is staande” aan Heemraden opgedragen. Verder echter dan Meester Cornelis strekte zich hun ijver gewoonlijk niet uit. In Mossel's tijd werd eerst het landgoed Buitenzorg aan hunne bemoeiing onttrokken en vervolgens hun gewone werkkring beperkt tot de naaste omgeving der stad; alleen in zeldzame gevallen of op specialen

(1) Zie blz. 9* en 47*.

(2) Zie daaromtrent blz. 261*.

last der Regeering breidden zij hunne werkzaamheid verder uit, doch nooit aan gene zijde van de Tjitaroem, de Tjisadane en het gebergte.

Wie eene enkele maal buiten dit ressort ingreep, was de Gecommitteerde, en dan gewoonlijk niet in opdracht der Regeering maar eigener beweging. Wanneer hij echter een man van den echten Compagniesstempel en met Nicolaus Engelhard van oordeel was dat de verbetering der wegen alleen tot overlast der bevolking kon strekken, omdat het reizen van Europeanen met al den nasleep van dien er door werd aangemoedigd, ja dat in de Preanger rijwegen volstrekt onnoodig waren, dan liet zich van zulk een ambtenaar geen gloeiende ijver verwachten, vooral omdat hij om goede redenen ook maar liever geen nieuwsgierige oogen in het binnenland zag. Veel kals, veel ontvals. Nu en dan echter hebben de Opzieners en de Gecommitteerde wel degelijk hun best gedaan om de voornaamste Preangerwegen in behoorlijken staat te brengen, zonder dat andere dan zeer sporadische uitlatingen daaromtrent nu nog te ontdekken zijn.

Tracht men zich van den toestand der wegen eenig denkbeeld te vormen, dan dient billijkheidshalve in aanmerking te worden genomen, dat zelfs in de meest beschaafde landen van Europa de behoefte aan wat wij onder deugdelijke verkeersmiddelen verstaan tot in de 18^e eeuw slechts zeer matig werd gevoeld. Wanneer dus de Groote Zuiderweg in den natten moeson dikwijls onbruikbaar was, wanneer Cornelis de Bruin in 1706 niet met een rijtuig tot aan Tanahabang kon komen en boven Meester Cornelis in een karbouwen-pedati moest stappen, waarin hij „gestadig ghotst en geschud” eindelijk Chastelein op Seringsing bereikte, dan verschilde het een en ander destijds misschien niet te veel van de toestanden in het vaderland. Maar terwijl dáár allengs verbetering kwam, liet deze zich op Java wachten. Nog omstreeks 1770 kon men voor zijn plezier niet verder per rijtuig dan het eeuwige Meester Cornelis, waar de commandeerende officier eene soort uitspanning hield; wilde men hooger op, dan werd het genoeg een kastijding des vleesches en moest men soms, evenals 60 jaar vroeger, karbouwen voor het rijtuig spannen om door de modder te komen. Daendels deed onze Batavianen versteld staan toen hij in Januari 1808 naar Buitenzorg wilde: dat was onmogelijk in den „kwa moeson”, heette het. Bruggen waren er alleen vlak bij de stad. Ging de Gouverneur-Generaal of een ander man van gewicht naar Buitenzorg, dan werden er noodbruggen van bamboe geslagen, waarvan de pedati's geen gebruik mochten maken. Nog in den Engelschen

tijd ontbrak er eene brug over de Tjiliwoeng even beneden dat landgoed; bij hoog water was het dus langs den oosterweg niet te bereiken. Deze groote weg, of liever de karrenweg daarlangs, zag er bovendien zoo uit, dank zij de verwoestingen die de eindelooze koffietransporten aanrichtten, dat de pedati's extra hooge wielen noodig hadden om niet te blijven steken. Het was niets ongewoons dat de buffels hier van uitputting creveerden. Sedert Van Imhoff was de Groote Zuiderweg door eene rij djarakboomen over de lengte in tweeën gesplitst, oorspronkelijk alleen tot Meester (zooals nog heden te zien is), maar later ook verderop; andere wegen werden evenzoo behandeld, en nu hadden voortaan de pedati's een aparten weg, in den regentijd ondoorwaadbaar, in den drogen moeson steenhard en met zware sporen doorgroefd. Daaraan werd te minder gerepareerd, omdat de lompe karren en nog lomper trekdieren hem toch terstond weder zouden vernielen.

De belangrijkste weg na den Buitenzorgschen, die naar Krawang, was slechts bij uitzondering, namelijk vlak na eene grondige herstelling, voor rijtuigen te gebruiken; een Gecommitteerde op tournee moest ook hier wel buffels voor zijn wagen laten spannen. Waren de rivieren gezwollen, dan was het verkeer dien kant uit vaak geheel gestremd, zoodat dan zelfs de brieven naar Java's Noordoostkust over Buitenzorg en door de Preanger moesten. Wegen die het eene district van Krawang met het andere verbonden, waren er nog in het begin der 19^e eeuw niet, alleen voetpaden. De derde belangrijke weg, van Batavia westwaarts naar Tanggeran, was in het midden der 18^e eeuw dikwijls zelfs niet te paard te gebruiken; de omstandigheid echter dat hier groote landgoederen waren gelegen, welke eigenaren invloed hadden bij het College van Heemraden, waaraan door Mossel de zorg voor den Tanggeran'schen weg werd toevertrouwd, zal wel eene gunstige uitwerking hebben gehad.

In het binnenland was natuurlijk de staat der wegen nog erger; daar zal van het volstrekt noodige verharden wel heel geen sprake zijn geweest. In 1690 zien wij een brief acht weken doen over de reis van Soemedang naar Batavia. De weg van Buitenzorg naar de Wijnkoopsbaai, door Scipio in 1687 met mocite gevonden, door Van Ricbeeck gebaad en aan de goede zorg van het Hoofd van Kampongbaroe toevertrouwd, uit wiens onderhoorigen een aantal expres hiertoe in een nieuw negorijte aan de Zuidzee en vier andere kampong's langs den weg werd gevestigd, kon bij zijne opvolgers geene belangstelling vinden; echter was het in 1800 mogelijk, de baai van

Buitenzorg af per pedati vrij dicht te naderen, een noemenswaardige vooruitgang dus sedert Scipio's verkenningstocht. Wanneer zelfs in dezen achterhoek het verkeer verbeterde, mag men aannemen dat dit in drukkere en meer bevolkte streken in hoogere mate het geval was. Krachtige en vooral stelselmatige bemoeiing met de wegen kon echter niet worden verwacht, aangezien de Regeering deze als geen onderdeel der staatstaak scheen te beschouwen. Zoo bleef de weg over den Poentjak, die van veel belang had kunnen zijn, steeds in bijna onbegaanbaren toestand. Vond Mossel het al heel fraai, wanneer in de Preanger de „grote wegen” door een man te paard konden worden gebruikt, eene kwart eeuw later gingen pedati's zeer wel van Tjiandjoer naar Buitenzorg, en reeds vóór Daendels was het mogelijk in het Bandoeng'sche zelfs met een groot gevolg een paal of 30 per dag af te leggen. In den regentijd echter waren de hoofdwegen onbruikbaar, althans voor de omslachtige inspectiereizen van een Landcommissaris, zoodat deze ambtenaar nog in het laatst der 18^e eeuw niet dan hoogst ongaarne den verren tocht naar Soemedang en Parakanmoentjang ondernam. Onverklaarbaar was dat ook niet, want zelfs in zoo gezegende districten als Timbanganten en Galonggang kon het gebeuren dat een ietwat ijverig ambtenaar, die eens wilde zien wat buiten the beaten track lag, op handen en voeten de berghellingen had op en af te klauteren. In Kandangwesi, het afgelegenste achterland trouwens, zien wij een inspecterend Opziener op één dag twee paarden doodrijden en zich daarna de voeten stuk loopen. Wanneer men verneemt dat nog anno 1805 het verkeer over land tusschen Soerabaja en Samarang in den regentijd nagenoeg stilstond, dan is het te begrijpen dat in 't vergeten Soekapoera en Djampang de wegen „allerabominabelst” heetten. Een brief van Samarang bereikte omstreeks 1775 in den natten moeson Batavia gemiddeld in 12 dagen; in den drogen tijd kon een spoedbericht het in 5 dagen doen; wanneer Daendels zegt dat vóór zijne verbeteringen drie weken noodig waren voor het brievenvervoer van Soerabaja, dan overdrijft hij sterk. Deze betrekkelijke snelheid wijst op samenwerking van verschillende bestuurshoofden, denkelijk buiten de Regeering om, evenals bij de verbetering van het postwezen (1). Ook uit de omstandigheid dat reeds vóór Mossel de groote weg zelfs bezuiden Buitenzorg met palen was afgebakend, welke palen (op 300 roeden onderlingen afstand) men al vóór Daendels tot diep in de Preanger aantrof, volgt dat wel degelijk op de hoofdwegen werd gelet. De

(1) Vergelijk hierboven blz. 257*.

zorg daarvoor moest echter, bij de ontstentenis van vast personeel, geheel afhankelijk zijn van de mate der belangstelling van den fungerenden Gecommitteerde. Pasanggrahan's vond men aan den weg over Buitenzorg naar Tjipanas; dieper het land in verzezen er eerst kort voor en tijdens Daendels. Naar de waterwegen werd niet omgezien. Het verkeer hierlangs schijnt in de 18^e eeuw niet overal vermeerderd te zijn, ook ten gevolge van den lageren rivierstand in verband met het minderen der bosschen. Zoo was in Mossel's tijd de rivier van Pamanoekan nagenoeg verlaten, waarlangs vroeger een belangrijk handelsverkeer had plaats gehad, belangrijk natuurlijk naar den zeer bescheiden maatstaf der Preanger, die eigenlijk geen handel kende. Steeds nauwer werd het verkeer van het binnenland met de kust gekoppeld aan het koffietransport. De draagdieren voerden tegelijk met de koffie ook andere bovenlandsche artikelen naar het Krawang'sche en Buitenzorg af. Vooral brachten zij op de terugreis den bergbewoner de weinige behoeften waarin hij door eigen arbeid minder gemakkelijk kon voorzien, wat katoentjes, potten en pannen, koper- en ijzerwerk, naalden en garen, tabak, gambir, soms wat opium maar vooral zout. Deed zich eene oogenblikkelijke behoefte aan zulke artikelen bespeuren, dan kon men vaak terecht bij de Opzieners of de Hoofden; overigens waren het de koffiepakhuisen die, omringd door warong's van menschen uit Batavia of ook wel zoogenaamde Oosterlingen of Wétanger's, als middelpunten van het geringe handelsverkeer konden gelden. Uit de Cheribonsche Regentschappen kreeg men kapas, indigo, soms ook eenige producten van inlandsche nijverheid en zelfs contante penningen tegen de rijst van Galonggang. De Compagnie-artikelen daargelaten, kon van uitvoer haast geen sprake zijn; het was voornamelijk arènsuiker en dan wat vogelnestjes, tabak, paarden en vee, wat naar de kust ging. De op vele particuliere landerijen der Ommelanden gevorderde tollën waren evenmin als de slechte wegen bevorderlijk aan den uitvoer, terwijl de wering van Chineesche en Europeesche negotianten den Preangerman buiten het opdringen van ongekennde behoeften hield. Bovenal echter moest diens aartsvaderlijke eenvoud en phlegmaticke voldaanheid met zijn sober bestaan den vooruitgang van handel en verkeer tegenhouden, gedeeltelijk ook de schaarschheid van ruilmiddelen, als hoedanig men wel koffie en zout gebruikte. De Wijnkoopsbaai vertoonde het beeld eener troostelooze verlatenheid, alleen door een enkel langs het strand visschend notedopje verlevendigd; Tjilatjap had eenig verkeer.

Vraagt men hoe het in de Preanger met de pasar's stond, dan is het antwoord dat pasar's er niet bekend waren; zij ondervond echter den invloed van die in de Ommelanden, te Buitenzorg en te Tjikao.

In 1706 was er te Meester Cornelis eene buffelmarkt opgericht, waaraan zich geleidelijk kraampjes en stalletjes aansloten. In 1735 werden de eerste eigenlijke pasar's, Pasar Senèn en Tanahabang, door de Regeering gesanctionneerd, en sedert nam het aantal gestadig toe tengevolge van de voordeelen welke de groote landheeren daarvan trokken. Jammer dat de pasar's der Ommelanden niet alleen gelegenheid boden tot verkoop der producten van land en tuinen, maar tegelijk tot opiumschuiven en hazardspel, en daardoor buitengewoon demoraliseerend werkten op de uit zoo velerlei elementen samengestelde Ommelandsche bevolking.

Dat echter deze nadeelige invloed zich tot de Regentschappen uitstrekte, is in het algemeen niet waarschijnlijk. Wel bleef misschien Krauwang niet ongevoelig voor de attracties van pasar Bekasi, Tjiasem en Pamanoekan voor die van pasar Tjilingtjing aan de Maroenda, waarmee langs de kust eenig verkeer bestond, maar dit kan niet van veel belang zijn geweest. Daarentegen vond men te Tanggeran reeds tijdens Van Imhoff eene pasar die met andere in deze buurt wel zal hebben bijgedragen om de bevolking te doen verliederlijken. Zoo had Tjiandjoer veel te stellen met de pasar te Buitenzorg. Van Imhoff had al geregeld tweemaal per week op dat landgoed markt doen houden, Mossel liet zich het recht daartoe expres verleen en Van der Parra nogmaals, wel een bewijs dat er profijt op zat. De Chineesche huurder of poetia betaalde dan ook eene steeds hoogere pacht-som: in 1761 was die 2.500 Rd^s., tien jaar later 7.000 en in 1799 zelfs 10.000 Rd^s. zilver (1). Verreweg het grootste deel van deze pasarhuur moest uit zeer troebele bronnen worden gevonden: opiumkitten, hanenvechterijen en topbanen; de omzet bewoog zich vooral om het zoutdebit in verband, zooals wij reeds zeiden, met het koffietransport. Te Kampongbaroe evenals ook te Tjisaroewa was eene warong, misschien in hoofdzaak voor opium.

Aan de andere zijde echter van den Poentjak mocht men wellicht op kruiswegen of onder een lommerrijken boom eenige vruchten, versnaperingen of voortbrengselen eener primitieve nijverheid uitgestald vinden, misschien ook was er in de hoofdnegorijen op vaste dagen eenige toeloop van buitenlui, die onder elkander ruilden wat ieder missen wilde, zelfs mogen er, zooals

(1) Vergelijk hierboven blz. 245*.

wij van Tjikao weten, op zeer enkele plaatsen met druk verkeer vaste kraampjes zijn geweest waar een assortiment van aanlokkelijke zaken den zoon der bergen in verzoeking bracht, maar eigenlijke pasar's met zekere voorrechten kende de Preanger niet. Eerst Van Overstraten trachtte die in het leven te roepen. De landman zou dan door grootere concurrentie bevrijd blijven van knevelarijen als te Tjikao, waar hij na den zwaren gang over het gebergte wel genoodzaakt was, wilde hij zijne goedertjes niet naar zijne penaten terugbrengen, die à tout prix van de hand te doen. Zoo werd dan in 1797 besloten, aan de verschillende Regenten toe te staan in hunne hoofdplaats eene pasar op te richten, waar dagelijks handel zou kunnen worden gedreven in vaste winkeltjes, die eene kleine maandelijksche bate aan den Regent zouden opbrengen; hazardspel zou daar niet worden toegelaten en Chineezen worden geweerd. Dit laatste, hoe goed ook gemeend, bleek voor de preuve noodlottig. Men ondervond dat de Preangerman spijt theorie en welwillende bedoelingen zich liever aan oude gewoonten hield; ook was de plagerij der leveringen ten gerieve van doortrekkende reizigers, die juist destijds vermeerderde, niet bevorderlijk aan een vrij handelsverkeer. Het kan echter wezen dat aan de poging van 1797 de pasar te Tjiandjoer haar aanzijn dankte; die in het Cheribonsche Karangsamboeng wordt eerst tijdens Daendels genoemd.

Onder de voor het verkeer nadeelige factoren kan men in de Preanger kwalijk de onveiligheid der wegen rekenen. Immers, in tegenstelling tot de Ommelanden van Batavia, waar de aanslagen tegen leven en eigendom sedert de dagen van Coen niet van de lucht zijn geweest (een gevolg van de gewelddadige inbezitneming der hoofdstad, de wegvoering, vlucht en verstrooijing van Vorst en volk en de wederpopuleering met een rapaille van allerlei natiën), heeft de Preanger altijd eene hooge mate van veiligheid genoten, dank zij zoowel den rustigen en weinig ondernemenden aard der bevolking en de afzondering waarin zij werd gehouden, als ook de oude gewoonte van solidaire aansprakelijkheid voor gepleegde misdaden (1). De Compagniesbepalingen ter bevordering der veiligheid, zooals die op het bezit van schietgeweer, houden dan ook zelden verband met Preangertoestanden. De oude order tot wering van „swervers” (2) behoefde hier niet dikwijls te worden ingescherpt vóór de laatste jaren der 18^e eeuw, toen de krijgsmacht der

(1) Zie daaromtrent Hoofdstuk XXIV.

(2) Zie hierboven blz. 390 *.

Compagnie alleen door hardhandige werving van inlandsche soldaten voltallig kon worden gehouden en desertie de meest alledaagsche zaak placht te zijn; mogelijk leverden deze gedeserteerde soldaten het gros van de rooverbenden, die zich destijds hier en daar in de Preanger vertoonden en in het Buitenzorgsche hun hoofdkwartier hadden. Wel kwam het voor dat geschillen tusschen Regenten tot roofpartijen leidden, òf uit wraak òf om op inlandsche manier den ander in een kwaden reuk te brengen. Zelfs ziet men eene enkele maal kleine oorlogen, waarbij kampong's geplunderd en gevangenen gemaakt werden. Wat de veiligheid niet verhoogde, was het voortbestaan van enclaves van het eene regentschap, soms zeer ver van de hoofdplaats, binnen het andere. De landschapjes bijvb. in Zuid-Krawang welke aan Sultan Anoem van Cheribon behoorden (1), zijn een tijdlang bevrucht geweest om den overlast dien de koffietransporten er ondervonden van struikroovers, die niemand te keer ging. In de laatste jaren vóór Daendels' komst, toen het Nederlandsch gezag, dat zich trouwens aan de veiligheid weinig gelegen liet zijn, in een staat van ontbinding verkeerde, was het hier en daar, in Buitenzorg, Krawang en Tanggeran vooral, treurig daarmee gesteld.

Nog droeviger indruk maakt de schandelijke verwaarloozing destijds van den souverainen plicht tot wering van zeeroof. Vroeger was dat anders geweest. Het eigen handelsbelang had de Compagnie toenmaals genoodzaakt eenige aandacht te wijden aan het tegengaan van deze plaag in de gewone vaarwaters van den Archipel, te eerder omdat het geen ongewoon verschijnsel was dat hare staatkundige tegenstanders, na te lande geslagen te zijn, dit middel aangrepen om den strijd voort te zetten. Zoolang de Regeering dan ook eene zeemacht bezat welke, schoon traag van beweging, tegen ieder piratenvloot was opgewassen, had zij getoond zich de plichten der souveriniteit bewust te zijn. Wel had zij nooit eene volkomen veiligheid zelfs in het vaarwater langs Java's noorderstrand kunnen bewerken, maar hare plompe hoekers en fluiten hadden ontzag ingeboezemd; de onverschrokkenheid niet minder dan de bandeloze ruwheid van haar scheepsvolk had de zeeschuimers, soms zelfs de kustbevolking, de vlucht doen nemen wanneer de prinsenvlag zichtbaar werd.

De loomheid echter die gaandeweg over de Compagnie kwam, de moete die men in Nederland ondervond om bevaren zeevolk in te huren,

(1) Hierboven blz. 15*.

de zware sterfte in de Bataviasche hospitalen, de toenemende onverschilligheid voor andere dan persoonlijke belangen openbaarden hare verderfelijke gevolgen in klimmende mate. Sedert Van der Parra begon het voor te komen dat zeeroovers zich op de reede van Batavia vertoonden; zij nestelden in de Duizend Eilanden, overrompelden de visschersbevolking, deden landingen in het Krawang'sche en tastten in 1792 's Compagnies ballingsoord Edam aan. Het eigenaardige daarbij was, dat de Regeering in zulke gevallen of een beroep deed op de hulp der rondom de stad gevestigde kampongbewoners, of van elk ingrijpen afzag en zich bepaalde tot het verstrekken van wapenen en ammunitie aan hare bedreigde onderzaten.

Le Batave prudent, dans l'Inde respecté begon zijne prudentie tot eene hoogte op te voeren waar het respect haar niet langer kon volgen. Over het prestige werd druk gredekaveld, maar het gebrek aan volk en schepen dan als eene welkome verontschuldiging aangevat om het bij redekavelen en oratorisch misbaar te laten. Het kwaad verergerde zoozeer, dat de inlandsche vaart en vischvangst aan de noordkust bijna geheel stokte.

Het laat zich dus begrijpen dat Java's zuiderstranden, bij welke 's Compagnies handel en de voorziening in de behoeften der hoofdstad niet betrokken waren, met nog minder geestkracht werden beschermd. Ofschoon het niet onmogelijk is dat van oudsher het Trouwerseiland (ten rechte wellicht „t Rooverseiland" te noemen) een schuilnest is geweest van zeeroovers, is ons van de aanwezigheid van dat gespuis in deze wateren niets gebleken vóór het in 1779 gemelde bericht eener landing bij de Tjimandiri, gevolgd door de wegvoering van een deel der kustbevolking aan de Wijnkoopsbaai. Er werd daar toen een paggertje gebouwd, waarvoor de Regent van Tjandjoer eene bezetting leverde, die met twee drie Europeanen werd versterkt maar van hoegenaamd geen nut was. Kort daarna overleed de Gouverneur-Generaal De Klerk; zijn opvolger zag van de zaak af, deed het paggertje slechten en liet de zorg voor de beveiliging der zuidkust aan den Regent van Buitenzorg over; van eene voorgenomen bekruijing kwam niet. De eerstvolgende twintig jaar vernemen wij van geen zeeroof in die wateren, hetgeen niet zeggen wil dat hij was opgehouden maar enkel dat de Regeering er geene notitie van nam. Eerst nadat deze tijdens de blokkade van 1800 een begin van uitvoering had gegeven aan een plan om Batavia te proviandeceren door de rijst van Java's Noordoostkust langs Straat Bali

naar de Wijnkoopsbaai te verschepen (1), trad het belang der zuidkust meer op den voorgrond. Van toen af werd nu en dan de onveiligheid dier stranden onder de aandacht van G.-G. en Raden gebracht. De heeren bleven zich echter stelselmatig onttrekken aan elke directe bemoeiing; plundering, brandstichting, roof en moord, niets was in staat hen tot wat anders te bewegen dan het zenden van ammunitie en wapenen aan de betrokken Regenten — soms liet de Compagnie zich daarvoor nog betalen ook. Het gevolg was, dat de Djampang'sche bevolking voor een groot deel verliep, die aan de Wijnkoopsbaai nagenoeg geheel. Maar nog veel erger ellende hadden de beter bevolkte Galoeh'sche landen te verduren. Noesakambangan, dat drieduizend bewoners had geteld, was in Daendels' tijd geheel ontvolkt; het aantal menschen dat uit Galoeh was gevlucht (grootendeels naar de Vorstenlanden) werd op 10 à 15.000 geschat, dat der in slavernij weggevoerden op vijftienhonderd. Maanden lang bleven de zeerovers ongestoord in de baai van Tjilatjap liggen, vanwaar uit zij de Tjitandoewi tot ver het binnenland in opvoeren; zij voelden er zich zoo veilig, dat zij aan het strand nieuwe prauwen op stapel durfden zetten, ja zelfs de verlaten sawah's bewerken. Eerst Raffles maakte aan den janboel een eind door het aanleggen van een paar batterijen die het vaarwater bestreken. Eene handvol djajang-sekar's, versterkt met eenige benden Preangervolk, bleek toen voldoende om de zeerovers op een afstand te houden. De Compagnie, Daendels zelfs, had tot die geringe krachtsinspanning geene roeping gevoeld.

(1) Zie den excurs over de Wijnkoopsbaai in ons tweede deel.

HOOFDSTUK XXIV.

Uit zekeren schroom verzuimden wij nog steeds over het rechtswezen der Preanger te spreken, een lastig onderwerp van geringe attractie, vooral wanneer het naar onze gewoonte weer van meet af moet opgehaald worden.

Om onze behandeling niet onnoodig te rekken, willen wij hier de rechtspraak in de landen welke onder den Cheribonschen Resident stonden terzijde laten, behalve natuurlijk voor zoover de regentschappen aangaat welke in 1730 van zijn ressort naar dat van den Gecommitteerde werden overgebracht.

De Cheribonsche Sultanslanden gaan wij hier derhalve voorbij. Alleen mochten wij op het bestaan wijzen van eene rechtbank te Cheribon, misschien van overoude tijden, in elk geval tijdens de Mataram'sche overheersching, samengesteld uit zeven mantri's der Sultans en die, nadat Cheribon aan het Mataram'sche oppergezag was onttrokken, zoowel in het crimineel als in het civiel vonniste, doch met voorbehoud aan de gezamenlijke drie Sultans van de beslissing in zaken van groot gewicht; wijders, dat de mantri-vergadering weldra ook recht deed in de geschillen der Sultans onderling; zij werd dan voorgezeten door den niet in de kwestie betrokken Sultan. De Regeering wenschte zoo weinig mogelijk bemoeienis harer ambtenaren met de rechtspraak te Cheribon, noch in het civiel, noch in het crimineel. In 1708 echter bepaalde zij, ofschoon overigens de zelfstandigheid dier rechtspraak ten volle bekrachtigend, dat de Resident had toe te zien dat bij de Sultansrechtspraak „alles na behoren volgens de Javaanse wetten ofte costumen, na den aart dier menschen geschikt zijnde, kome te geschieden". Dientengevolge heeft de wijze waarop te Cheribon recht werd gedaan, voortaan goedgeels afgehangen van den Resident. Stelde deze er belang in, dan kon hij allerlei veranderingen in de rechtsbedeeling brengen zonder de

Regeering daarin te kennen. Opmerkelijk is verder te Cheribon de strijd om den voorrang tusschen inheemsch en Moslimsch recht: hield een devoot Sultan zich liefst aan eene uitspraak van „tempelpaapen”, een minder vrome besliste niets zonder raadpleging van „oude wijven”, als de draagsters der ongeschreven traditie.

Gaan wij nu over tot de Preanger, dan trekt allereerst het voortdurend getwist der Regenten onderling na den val van het Mataramsch gezag onze aandacht. Door herhaalde orders, soms ingescherpt door expres daartoe rondgaande commissarissen, die ook de regentengeschillen afdeden of bijlegden (1), trachtte de Regeering aan dat gekrakcel een eind te maken. Soms werd tot hetzelfde doel te Batavia eene comparitie van Regenten belegd, een andermaal had te Cheribon eene vergadering plaats, wanneer zij met hunne producten waren afgekomen. Resident Jongbloet, omstreeks 1710, schiep eene rechtbank van de gezamenlijke hoofdjaksa's der Regenten, overeenkomend met de bestaande mantrirechtbank der Cheribonsche Sultans en gedurende eenige weken omstreeks nieuwjaar zitting houdend, wanneer de hoofdjaksa's, elk met zijn Regent, waren afgekomen ter begeleiding der productenlevering. Deze vergadering onderzocht de zaken en gaf onder bijzitting van Pangeran Aria Cheribon en met diens approbatie hare uitspraak, waarna de Regeering haar eindoordeel deed vernemen. Gaandeweg schijnt de invloed van den Resident in deze zaken toegenomen te zijn en de djaksavergadering weer te hebben plaats gemaakt voor eene regentencomparitie. Wie eigenlijk te beslissen had in geschillen tusschen Regenten en Hoofden, bleef steeds onzeker — en vooral, of de verliezende partij zich bij de uitspraak zou neerleggen. Met 1730 echter, toen de drie oostelijke Preanger-regentschappen onder het ressort van den Gecommitteerde kwamen, daalt het scherm neer over dit eeuwig geharrewar, niet alsof het toen ophield, maar omdat het Commissariaatsarchief, waarin dergelijke kwesties werden begraven, nagenoeg geheel is teloor gegaan. Gevallen van ambtsmisdrijf onder de Hoofden werden door den Gecommitteerde of administratief afgedaan of aan de Regeering voorgedragen; dikwijls ook legden de Regenten eigener autoriteit aan hunne ondergeschikte Hoofden zware straffen op. Gaven zij er de voorkeur aan, eene zaak voor den Gecommitteerde te brengen, dan konden zij er veelal staat op maken dat zonder onderzoek de door hen gevraagde bestraffing werd goedgekeurd.

(1) Vergelijk hierboven blz. 100*.

Voor onze uiteenzetting van de crimineele en civiele rechtspraak dienen wij even stil te staan bij de rechtsbedeeling door de beide Bataviasche Collegiën van Justitie.

Niet het oudste maar wel het hoogste rechterlijk College was de Raad van Justitie, die, oorspronkelijk alleen bestemd om recht te doen in zaken, voorgevallen binnen of in de onmiddellijke omgeving van het Kasteel en in kwesties tusschen Compagniesdienaren daarbuiten, bij de Statuten van 1642 niet alleen als hof van appèl werd aangewezen, maar ook de rechtspraak in eersten aanleg erlangde in „alle saecken, 's Lands vrijheijt, hoogheijt, heerlijckheijt, rechten, domeijnen, finantiën toucherende”, eene bepaling die later de Preanger buiten kijf onder het rechtsgebied van den Raad bracht. Zelfs zagen wij dat in 1686 de crimineele rechtspraak in die landschappen, voor zoover deze niet tot het Jacatrasche gerekend werden, aan dit College werd opgedragen (1) „nae voorgaande communicatie en ordre van dese Hooge Tafel”. De beneden te vermelden bepaling van 1708 bracht echter zooveel verandering, dat men slechts enkele gevallen vindt dat misdaden, binnen dat rechtsgebied bogaan, aan den Raad van Justitie ter vervolging werden overgelaten, en dan nog, naar het schijnt, zulke alleen, die onder de categorie vielen, bedoeld bij evengeciteerde bepaling der Statuten. Zelfs verkoos de Regeering gewoonlijk om Inlanders, aan die soort misdrijven schuldig, administratief te straffen. Bewijzen dat de Raad ooit recht zou hebben gedaan in delicten, tegen bijzondere personen in de Preanger gepleegd, zijn er niet; toen hij tijdens Mossel eene justitieele commissie naar Tandjoengpoera wilde zenden, werd dit verboden en bij de Nieuwe Statuten van 1766 's Raads crimineele jurisdictie over de Preanger formeel ingetrokken.

Naast en beneden den Raad van Justitie stond als rechtsprekend College de Schepenbank.

De jurisdictie van Schepenen zoowel in het civiel als crimineel strekte zich sedert hunne creatie in 1620 over het gansche gepretendeerde gebied van het Koninkrijk Jacatra uit, zooals dit door Coen werd aangenomen en vastgesteld, van zee tot zee, van Bantam tot Cheribon. Mocht nu later onzekerheid ontstaan omtrent de eigenlijke grenzen van Jacatra, toen in 1686 Schepenen bovendien de civiele rechtspraak in eerste instantie erlangden in de Preanger-Regentschappen buiten het „oude Jacatrasche ressort” (2), zou

(1) Zie hierboven blz. 75*.

(2) Zie blz. 75*.

men eene voortdurende bemoeiing hunnerzijds met de bevolking aan genen kant van het gebergte hebben mogen tegemoetzien. Daarvan blijkt echter in de eerstvolgende decenniën niets, en toen Pangeran Aria Cheribon in 1706 met het toezicht op de eigenlijke Preanger werd belast, ontving hij eene instructie, welke de eigen rechtspraak der Preanger-Regenten, zoo in het crimineel als civiel, reeds, naar het schijnt, erkende (1).

Beslissend was de regeling van 1708. Teneinde te voldoen aan „het requisit der Justitie, begerende dat, om door de straffe een exempel tot afschrick van anderen te stellen, den delinquant hoe spoediger hoe liever, en dat ter plaatse van het delict, geëxecuteert werde”, bepaalde de Regeering dat civile en crimineele rechtzaken, onder hare onderdanen voorkomende op plaatsen waar de Compagnie was gezeten, in loco moesten worden afgedaan; Bantam en Cheribon echter lagen zoo nabij Batavia, dat aldaar op vonnissen tot zware lijfstraf de approbatie der Regeering wel kon en daarom ook moest worden afgewacht. In de landen echter welke de Soesoehoenan aan de Compagnie had afgestaan zou recht worden gesproken door eene hoofdenrechtbank onder voorzitting van den Regent, zoowel in het civiel als crimineel, en dit niet alleen in zaken van hunne onderhoorigen maar ook in die van vreemde Inlanders, „sonder dat onse bedienden (*d. i. de ambtenaren der Compagnie*) haar daarmede verder sullen bemoeijen dan met toe te sien dat alles na behoren volgens de Javaanse wetten ofte costumen, na den aart dier menschen geschikt zijnde, kome te geschieden”. In het geconquesteerde Jacatra daarentegen zou de Gouverneur-Generaal of namens hem de Gecommitteerde recht doen.

Hiermee verviel, zou men zeggen, de rechtsmacht van Schepenen in het binnenland. Maar aangezien verzuimd werd dit College van evenbedoeld gewichtig besluit in kennis te stellen, kon het voortgaan de Preanger tot zijn rechtsgebied te rekenen. Wellicht had Van Hoorn in 1708 de bedoeling, aan de Regenten der Preanger zooveel macht toe te kennen als met de financiële belangen der Compagnie maar was overeen te brengen, hetzij als vergoeding voor de offers welke de cultures van hen eischten, hetzij om het geliefkoosde idee eener barrière tegen Mataram door hunne verknochtheid aan den vreemden overheerscher te verwezenlijken. Er was echter niet genoeg rekening gehouden met de neiging der ambtenaren (2) om hunne bevoegdheden uit te breiden. Wij zien dan ook zeer spoedig den Resident te

(1) Vergelijk hierboven blz. 103 *.

(2) Zie de curieuse Bijlage 21.

Cheribon zich in de rechtspraak der Preanger-Regenten mengen, zoodat de Regeering zich in 1712 genoodzaakt vond de onafhankelijkheid dier rechtspraak nog eens nadrukkelijk in te prenten. Ook dat baatte niet; de Resident bleef trachten de bevoegdheid, hem in 1708 toegekend in zake de rechtspraak over de directe onderdanen der Compagnie, uit te breiden op de onderhoorigen der Regenten.

Een factor die hierbij ten zeerste in aanmerking kwam, was de ongeuegdheid der Preanger-Regenten om een vonnis te vellen tot zware lijfstraf of den dood. Onder de Mataramsche overheersching hadden zij nooit de bevoegdheid daartoe bezeten (1), terwijl hun inheemsch recht bij voorkeur niet lijfstraf maar boeten eischte. Om hunne verantwoordelijkheid te ontduiken legden zij thans de zaken waarin de Compagnie lijfstraf toepaste, liever, zood als onder Sultan Agoeng van Mataram gebruik was geweest, aan een pries-terraad voor, die het Moslimsch recht volgde. Zij gaven dan te Cheribon kennis van het vonnis, dat vervolgens onder toezicht eener vandaar gezonden commissie ten uitvoer werd gelegd. Voegt men daarbij de creatie door Jongbloet van de rechtbank der Preanger-djaksa's, die onder het oog des Residents hare zittingen hield en welker competentie nog al rekbaar was, dan bleef er van de crimineele rechtspraak der afzonderlijke Regenten met hunne Hoofden niet veel over. Natuurlijk vond die ook bij Pangeran Aria Cheribon niet veel steun; hij was immers van oordeel dat de hun toegekende crimineele rechtsmacht de Regenten maar verwaand zou maken. In 1715 bepaalde de Regeering dan ook, dat vonnissen van Preangerrechters tot straf aan lijf of leven en in misdaden tegen de Compagnie onderworpen zouden zijn aan de revisie van den Resident en gezegden Pangeran, en, bij verschil van meening tusschen dezen, van de Regeering zelve; bij de tenuitvoerlegging van het vonnis zouden gecommiteerden van hen beiden tegenwoordig zijn. Resident Gobius, een zeer knap man, schrijft in 1717 dat deze namens de Compagnie uitgeoefende rechtspraak gebaseerd behoort te zijn op die tijdens de Mataramsche overheersching, met vermindering echter van het despotisch karakter dat daaraan eigen was geweest; dat zij zich behoort aan te sluiten aan het inheemsch recht en de billijkheid, en daarentegen front te maken tegen het recht van den Islam. Eigenaardig is, dat voor de rechtbank van Preanger-djaksa's zelfs een Preanger-Regent crimineel heeft terechtgestaan — het eenige geval dat ooit anders dan administratief

(1) Vergelijk hierboven blz. 27 *, 28 *, 339 *.

tegen een hunner is opgetreden; daarbij schijnt het prestige der Cheribonsche Sultans gebruikt om de vergadering te leiden. Wat later leidt de Resident zelf die vergadering met Pangeran Aria Cheribon; na diens dood vinden wij eene crimineele rechtbank bestaande uit den Resident, diens Secunde en de Preanger-Regenten, dus niet hunne hoofdjaksa's. Toen in 1730 de drie oostelijke regentschappen met de Bataviasche werden vereenigd, bleef in het Cheribonsche de eigen rechtspraak der overige Preanger-Regenten bestaan, doch niet zonder usurpaties van de zijde des Residents.

In het Bataviasche was middelerwijl de halfslachtige verhouding waarin de Schepenbank was geraakt, blijven voortduren. Het feit dat Boedelmeesteren, die volgens de wet uitsluitend met nalatenschappen hadden te maken van personen „hier ter stede”, niettemin konden pretendeeren dat zelfs Tjandjoer tot hun ambtsgebied behoorde, toont welke verwarring ook bij andere collegiën bestond, o. a. door de vaagheid van het begrip „Bataviasche” of „Jacatrasche” jurisdictie. In 1734 zien wij de Regeering eene poging doen om de crimineele rechtspraak van den Regent weder te doen wijken voor die van Schepenen, eene poging die, ondanks de zich openbarende bezwaren van praktischen aard, in één bijzonder geval werd doorgedreven. Alzoo was een antecedent geschapen, dat echter niet in eene nieuwe wetsbepaling werd vastgelegd en dus de bovenvermelde bepalingen van 1708 en 1712 op losse schroeven stelde zonder die echter te vernietigen. Voortaan heerschte de grootste onzekerheid of de Schepenbank crimineel recht had te doen dan wel de Regent. De moeielijkheid om de getuigen te laten opkomen naar Batavia en om het vonnis door en vanwege Schepenen te doen ten uitvoer leggen ter plaatse van het misdrijf, de omslachtigheid vooral der Schepenrechtspraak, werkten het gebruik in de hand dat de Regenten de crimineel aangeklaagden met de stukken te hunnen laste den Gecommitteerde toezonden, die dan, in stede van hen aan Schepenen over te geven, eene administratieve afdoening door de Regeering provoocerde. Alleen wanneer deze laatste de overgelegde stukken van genoegzame bewijskracht achtte tot eene veroordeeling bij rechterlijk vonnis, gaf zij den aangeklaagde aan Schepenen over. Toch vernietigde zij de rechtspraak der Regenten niet; integendeel, bij de Nieuwe Statuten van 1766 breidde zij die zelfs uit, door de verleening der bevoegdheid om buffeldieven tot den ketting te verwijzen. Van de bestaande verwarring getuigt vooral eene verklaring der Regeering in Van der Parra's tijd, dat Schepenen recht hadden

te spreken niet alleen in het crimineel maar ook in het civiel over de gansche Preanger. Feitelijk ontglipte de crimineele jurisdictie zoodanig aan de handen der Regenten, dat ook het opderven door Nederburgh van de in 1708 en 1712 vastgestelde bepalingen omtrent hare onafhankelijkheid aan de bestaande usance niets veranderde: niet alleen werden de opzendingen naar Batavia steeds veelvuldiger, maar dikwijls was het de Opziener die de zaak instrueerde en ook de Gecommitteerde onderzocht op tournee in de Preanger wel strafzaken om door de Regeering te worden afgedaan, of deed die zelf in loco af. Toen de Gecommitteerde Pieter Engelhard eens een moordenaar, dien zijn Adjunct stadwaarts had gezonden, terugstuurde om „door den Regent met zijne Oemboels” te worden gevonnist, klaagde de Adjunct dat deze handhaving van het bestaande wettelijk voorschrift „tegens den gebruike” streed. Feitelijk hadden de Preanger-Regenten in het crimineele alleen zooveel rechtsmacht behouden als de Gecommitteerde hun verkoos te laten, en dat was zeer weinig.

Met civiele zaken daarentegen bemoeide hij zich in de Preanger niet; zoo deze van gering belang waren, deed de Djedjeneng ze af, anders de Djaksa, beiden volgens inheemsch recht, terwijl bepaalde categorieën van civiele zaken volgens Moslimsch recht werden beslist door den Penghoeloe als voorzitter van een Priesterraad.

Hoe het in de Preanger bij eene crimineele vervolging eigenlijk toeging, is iets waaromtrent onze bronnen slechts schaarsche aanduidingen geven.

Werd een lijk gevonden, dan had eene schouwing plaats door eene commissie van Hoofden en Priesters. Slaagde men erin het spoor van den dader te vinden (bij moord was dat minder gemakkelijk dan bij buffeldiefstal), dan werd dit zoover mogelijk gevolgd; wie het dichtst bij het punt woonde waar men het spoor bijster raakte, of wel de naastbij gelegen kampong, werd voor de daad aansprakelijk gehouden en beboet, in geval van moord tot 't bedrag dat het inheemsch recht als „weergeld” vaststelde, en bij diefstal tot de waarde van het gestolene. Was er geen spoor, dan werd het Hoofd der kampong waar of waarbij de daad was gepleegd, dan wel de gansche kampongbevolking, daarvoor aangesproken. Deze solidaire verantwoordelijkheid (1), hoe onaangenaam ook voor onschuldigen, hoe weinig doeltreffend ook in vele gevallen, was niettemin bij uitstek geschikt tot tegenang van het zoo veelvuldige stelen van buffels, daar zij de heele bevolking

(1) Men zie ook hierboven blz. 31*.

er belang bij deed hebben om tegen het vervoer van gestolen vee te waken. Als rechter fungeerde de Hoofddjaksa van het regentschap met, naar het schijnt, den Hoofdpenghoeloe; misschien assisteerden ook een of meer tjoetaksdjaksa's en trad nu en dan de Regent of diens Patih als voorzitter op. De plaats der rechtszitting was de bale bandoeng vóór de regentswoning.

Daar de Compagnie zich in het algemeen met het onder den Inlander geldende recht liever niet inliet en van den beginne af in het binnenland „de Javaensche wetten” gehandhaafd had willen zien (1), werd, evenals te Cheribon, zoo ook in de Preanger recht gedaan volgens de inlandsche wetboeken of pepakem's, niet volgens Moslimsch recht. Daarnevens kenden de Preanger-djaksa's als rechtsbron de afkondigingen der voormalige Mataramsche heerschers (oebaja ning nagara) en de voorschriften van het gewoonterecht of adat. Omstreeks 1800 bespeuren wij te Tjiandjoer, waar de vroomheid haar zetel in de dalem had opgeslagen, een heftig conflict tusschen den Patih, zoon van den Regent, die Moslimsch recht toegepast wil zien, en de met hunne oud-Javaansche wetboeken gewapende djaksa's, die nu door den vromen Patih met krachtige ondersteuning van de rotan tot meer moegaandheid worden overreed.

In westersche oogen had het Javaansch recht zeker groote gebreken. Misdaden beschouwend als eene benadeeling van het individu, niet als een aanslag op de rechtsorde der gemeenschap, liet het geene vervolging toe wanneer geene klacht door belanghebbenden was ingediend, zoodat, indien de familie van een vermoorde zich de zaak niet aantrok of buiten machte was te klagen, de dader vrij uitging. Verder kende het Javaansch recht evenals het oud-Germaansche het weer- of zoengeld als vergoeding voor kwetsing, verminking of moord, met een verschillend tarief naar gelang van het toegebrachte letsel en de sekse en maatschappelijken rang der gelaedeerde partij, iets wat kon leiden tot veel willekeurig beboeten (2). Straf aan lijf of leven bij vonnis van eene regentschapsrechtbank kwam in de Preanger zeer zelden voor; wij zagen reeds hoe de djaksa's zich het recht niet toekenden tot hoogere strafoplegging dan boete. Onder de rechtsmiddelen trekt onze aandacht de decisoire oed (die op het graf van Soesochoenan Goenoengdjati te Cheribon schijnt als de zwaarste gegolden te hebben) en het godsoordeel,

(1) Vergelijk blz. 102 *, 405 *, 408 *.

(2) Men vergelijkte onze merkwaardige Bijlage 25.

liefst door eene duikproef. Of de inlandsche ambtenaren ook evenals die der Compagnie getuigenissen afdwongen met de rotan, blijkt niet. Vastzetting in het voetblok of tronk werd zoowel preventief als correctioneel door den Regent en de Districtshoofden toegepast en duurde soms maanden; de verwaarloozing en vervuiling waaraan de patient dan blootstond, konden aan deze detentie een stuitend karakter geven. Erger nog was de stille justitie der Regenten, hunne administratieve afdoening van zaken door middel van sluipmoord. Iemand die hun aanstoot gaf, kon er zich op voorbereiden alras met een krissteek in het lijf de naaste rivier af te drijven ten bewijze dat ook onder de Compagnie de Regent nog steeds de Regent was.

Gaan wij nu van de eigenlijke Preangerlanden tot Krawang over, dan vinden wij hier den Regent in eene soort tusschenstelling ten opzichte van zijne colloga's in eerstgenoemde en die in het Jacatrasche, welke laatsten, zooals wij zagen, volgens de bepaling van 1708 geene rechtsmacht zouden uitoefenen.

De Postcommandant namelijk te Tandjoengpoera was voorzitter van eene rechtsprekende hoofdenvergadering, die vele zaken aan de afdoening door den Regent onttrok, terwijl de nabijheid van Batavia ten gevolge had dat deze laatste zich dikwijls tot de Regeering om eene beslissing wendde in plaats van die zelf te nemen. In 1729 werd bepaald dat buffeldieven in Krawang tot den ketting zouden kunnen worden verwezen door eene vergadering van Hoofden, gepresideerd door den Regent, ten overstaan van den Postcommandant. Maar inbreuken op de judicieele bevoegdheid des Regents kwamen zoo dikwijls voor, dat hij meer en meer op ééne lijn geraakte met zijne Jacatrasche ambtgenooten. Met straffen ging men in Krawang nooit boven levenslangen kettingslag. Sedert er in dat gewest een Opziener geplaatst was, verrichtte deze het voorloopig onderzoek en zond dan den beklaagde met de stukken te zijnen laste aan den Gecommitteerde; de Regent schijnt slechts de afdoening van geringe overtredingen te hebben behouden.

Aan de Regenten in het geconquesteerde Jacatra was, zooals wij vermeldden, in 1708 de afdoening van strafzaken uitdrukkelijk ontzegd. Wij vinden hier dan ook al spoedig de bemoeiing van den Gecommitteerde; aan hem zenden de Regenten misdadigers op, waarna hij een voorstel tot administratieve beschikking aan de Regeering voorlegt. Het recht om misdadigers tot den ketting te verwijzen werd in 1735 aan den Regent van Tjiandjoer geweigerd. Hij en de andere Jacatrasche Regenten hadden echter civiele

rechtsmacht en de bevoegdheid om voor geringe overtredingen straf op te leggen, tot detentie in het blok inclus, en het schijnt niet twijfelachtig of ook zwaardere straffen werden wel door hen toegepast. Mossel wenschte de rechtspraak der Jacatrasche Regenten te steunen en die over de Ommelanden, behalve Tjileungsir en Tanggeran, waar een Regent was, onder Schepenen te houden; de Regeering scheidde daarop niet alleen de genoemde regentschappen maar ook Tjipamingkis, Tjimapar, Buitenzorg en Kampongbaroe van het rechtsgebied van dit College af, en de Statuten van 1766 handhaafden die afscheiding, zelfs nadat eenige dier landen aan particulieren waren overgegaan. Bovendien gaf Mossel aan de Jacatrasche Regenten het recht om buffeldieven in den ketting te slaan, zoodat door de geleidelijke besnoeiing der rechtsmacht van de Regenten in de Preanger en de uitbreiding van die in het Jacatrasche, speciaal in Tjiandjoer, eene soort nivelleering te dezen aanzien plaats vond, die hen allen in zekere afhankelijkheid en ook weer onafhankelijkheid van den Gecommitteerde bracht, welker mate vooral van den ijver en de belangstelling van dezen ambtenaar afhing. Te Buitenzorg, dat niet zoo ver van de hand lag of men kon de getuigen wel van daar naar Batavia laten opkomen (men hoort zelfs dat „eene geheele campong” daartoe wel afgeroepen werd) had tijdens Nic. Engelhard de rechtsmacht van den Regent heel weinig te beduiden: de Postcommandant zorgde voor de arrestatie en het voorloopig verhoor, en stelde dan den Gecommitteerde met de zaak in kennis. Zelfs civiele kwesties van Buitenzorgsche en Tanggeran'sche Chineezen en Inlanders deed Engelhard af.

De slotsom, waartoe men bij de vergelijking der verstrooide gegevens komen moet, is, dat aan den vooravond van Daendels' bestuur groote onzekerheid bestond ten aanzien der rechtsbedeeling in de Regentschappen. Terwijl een plakkaat van 1805 verklaart dat de onder Batavia ressorteerende Regenten zonder onderscheid „bij de judicature over haar onderhoorigen als van ouds na de Javaansche wetten onverhinderd zullen blijven continueren” behalve in „capitaale en andere bijzondere voorvallen”, verklaart de Adjunct-Gecommitteerde Van Lawick omstreeks denzelfden tijd: „Geen Regent in de geheele Bovenlanden oefent thans eenige de minste crimineele jurisdictie uit, ja zelfs civiele zaken worden buiten concurrentie van den Commissaris niet afgedaan”. Daendels echter meende te weten dat de Regentschappen tot het rechtsgebied van Schepenen behoorden!

Bijna even erg was in sommige opzichten de verwarring die er heerschte

ten aanzien van het materieel recht, vooral te Batavia en in de Ommelanden, minder in de regentschappen, waar, zooals hierboven herhaaldelijk bleek, de „Javaansche wetten” van kracht waren, zelfs in Tjiandjoer.

Ook te Batavia was voor de bestaande rechtsonzekerheid in den aanvang geene reden geweest, want de Compagnie had toen duidelijk genoeg laten weten wat zij wilde.

In ons overzicht van het ontstaan en de eerste ontwikkeling der kolonie wezen wij er op (1), dat de Regeering vanouds de Aziatische bevolking binnen en rondom de wallen van Batavia zooveel mogelijk had geïgnoreerd. Op last van het Opperbestuur werd dan ook het Hollandsch burgerlijk recht voor Indië algemeen verbindend verklaard voor zoover dit „naer gelegentheyt deser landen” kon worden toegepast, in 1632 evenzoo het crimineel recht. De door XVII^{en} bekrachtigde Statuten van 1642 bevatten als slotbepaling dat in alle zaken welke door Indische plakkaten niet waren geregeld, de „rechten, statuten ende costumen, in de Vereenigde Nederlanden gebruyckt”, kracht van wet zouden hebben en subsidiair het Romeinsch recht „voor soo veel die met de gelegentheyt van dese landen overeencomen ende practicabel sullen syn”.

Dit laatste liet dus ruimte open voor de toepassing van Aziatisch gerecipieerd en gewoonterecht. De noodzakelijkheid om hiermede rekening te houden was reeds terstond na de stichting van Batavia zoo klaar gebleken, dat aan den Kapitein-Chinees al in 1620 zitting en stem werd gegeven in het College van Schepenen in zaken betreffende personen zijner natie, en wel om de gebruiken en het recht van zijn landaard uit te leggen, waarnaar zich dan de rechtbank voor zoover noodig en wenschelijk kon richten. Zelfs werd, ofschoon het Hollandsche plakkaat op de successiën ab intestato uitdrukkelijk voor Indië van kracht was verklaard, bij de Statuten van 1642 aan Chineezen en andere onchristenen toegestaan, voorloopig hunne eigene „usantiën ende costuymen” ter zake te volgen.

Toen echter de Regeering zich in hare plannen ter bevordering van Batavia's bloei niet meer zoo afhankelijk van de Chineezen begon te gevoelen, nam zij welhaast een minder vrijzinnig standpunt in. Zij liet hen niet langer toe in de Schepenbank, verklaarde het inlandsch gewoonterecht alleen van toepassing in het land van herkomst harer bontgemengde onderzaten en bepaalde in 1720 dat bij de successio ab intestato de thans in zekere artikelen

(1) Zie blz. 6°.

saamgevatte voorschriften van het Chineesch recht „als een wegwijzer en tot voorbeeld” konden worden gevolgd, doch „niet als een wet”. Stelselmatig bleef zij voortaan weigeren, dit Chineesch recht wederom verbindend te verklaren.

Met de inlandsche populatie, „dit quaet en crom geslacht”, vond men het nooit noodig veel omslag te gebruiken. In den goeden ouden tijd werden zelfs de plakkaten waarmee hare vrijheid en leven gemoeid konden zijn, alleen in het Maleisch overgezet, dat velen niet verstonden; toen Schepenen er in 1688 op wezen dat de rechtsfictie, volgens welke ieder gecenseerd wordt eene afgekondigde wet te kennen, verviel door de onmogelijkheid voor den Javaan om den zin van de Maleische plakkaten op buffeldiefstal te begrijpen, wekte hunne „schrupulesheijt” de verbazing der Regeering. Als gevolg van hare onverschilligheid was het reeds omstreeks 1700 volkomen onzeker in hoeverre voor de inlandsche bevolking der Ommelanden het Hollandsch erfrecht gold. Uit een wenk, door Cornelis Chastelein in 1705 gegeven, vloede eerst in Mossel's tijd eene opdracht aan den Gecommitteerde Freijer voort om de onder den Inlander geldende „civile wetten en gewoontens” in zake erf- en huwelijksrecht te verzamelen tot een „Compendium”, dat na revisie van Regeeringswege in 1760 werd goedgekeurd en in het Nederlandsch en Maleisch gedrukt om „geobserveerd te werden daar en zo 't behoord”. De naleving van dit aan het Moslimsch recht, niet aan het rechtsbewustzijn der bevolking ontleende Compendium werd echter aan de Collegiën van Justitie en de notarissen niet voorgeschreven en bleef dus facultatief. Omstreeks 1800 was, dank zij de onverschilligheid der Regeering, de toestand te Batavia deze, dat Chineezen desverkiezend testeerden volgens Chineesche rechtsbepalingen die nooit de sanctie der Regeering hadden erlangd, dat Boedelmeesteren bij verdeling van Chineesche nalatenschappen diezelfde bepalingen volgden en dat de Mohammedanen bij erfmaking hun eigen goedvinden raadpleegden, zonder zich anders dan vrijwillig te houden aan het Compendium of eenig ander beschreven recht. Eene poging der Regeering in 1804 om aan het Compendium verbindende kracht te geven voor de Mohammedaansche bevolking, bleek onuitvoerbaar. Dezelfde wonderlijke nonchalance als tegenover het Compendium toonde de Regeering ten aanzien van de in 1768 voltooide verzameling Cheribonsche wetten, de Pepakem Tjerbon, die, voor zoover blijkt, haar zelfs niet in afschrift werd aangeboden, veelmin door haar geaprobeerd; vandaar dat zij eerlang het heele bestaan

van dat wetboek vergeten was. De derde Compagnies-codificatie ten behoeve van de rechtsbedeeling onder den Inlander op Java, het op Van Imhoff's initiatief samengestelde en door de Regeering goedgekeurde wetboek in gebruik bij den Samarang'schen Landraad, schijnt het lot der beide andere te hebben gedeeld en weinig te zijn nageleefd.

Hiermee zijn wij wat ver buiten ons onderwerp, de rechtspraak der Regentschappen, afgedwaald. Wij constateeren alleen, dat Freijer's Compendium dáár niet van kracht was; dat voorts een Regent die (zooals er voorbeelden van zijn) te Batavia een testament maakte, door de eenvoudige verklaring van zich te onderwerpen aan „de wetten en maximes van zijn landaerd” zich kon onttrekken aan het ter hoofdstad geldende recht; in 1806 bepaalde de Regeering zelve dat bij intestaat overlijden te Batavia van personen uit de Regentschappen, hunne eigene „wetten en costumen” in zake de verdeeling hunner nalatenschap zouden worden gevolgd.

De bemocienis derhalve van de Schepenbank met de Regentschappen is ten allen tijde zeer onbeduidend geweest. Zij bepaalde zich feitelijk tot crimineele zaken welke de Regeering aan haar meende te kunnen overgeven, omdat de stukken van het voorloopig onderzoek voldoende bewijsmateriaal schenen te bevatten om eene veroordeling van den beklagde mogelijk te maken. In den regel echter oordeelde zij de bewijskracht der stukken niet voldoende; dan deed zij de zaak administratief af met een verbanningsbesluit of eene veroordeling tot den ketting.

Te betreuren is het zeker weinig dat de weg van rechten zoo zelden werd ingeslagen, en dat het Stadhuis van Batavia den bergbewoner niet vaker opnam als verdacht van misdrijf. Er werd aldaar recht gedaan op eene omslachtige wijze die den geslepen schavuit der Ommelanden eene schoone kans op vrijspraak bood, terwijl de onnoozele en bloode orang goenoeng zich ternauwernood kon doen verstaan. Eén ding maar was er, volgens een geroutineerd ambtenaar als Nicolaus Engelhard, dat bij de Schepenbank te prijzen viel, de gelegenheid namelijk om op recalcitranten de tortuur toe te passen. Naar dezen lof laten zich de tekortkomingen afmeten. Er bestond dan ook in de Bovenlanden een ware afschuw voor het Stadhuis, te meer omdat met den beklagde ook de getuigen in dien kerker verdwenen; zelfs mishandeling met de rotan, een „frissche bilslag”, behoorde tot de kansen waarmee die voorlichters der Justitie hadden te rekenen.

Werd de beklagde door Schepenen veroordeeld, dan maakte hij

Priangan.

* 27.

kennis met de lijfstraffelijke rechtspleging der Compagnie. Daarover eene kleine uitweiding.

De lijfstraffen waren in het laatst der 18^e eeuw te Batavia niet meer wat zij waren geweest.

Zowel de omstandigheid dat bijna alleen rouwe gasten oudtijds voor Indië teekenden als dat men zich te Batavia in eene „frontierplaats” bevond, waar te midden van gluiperige, bloedgierige Mooren slechts eene zeer strenge hand de openbare veiligheid kon verzekeren, heeft aan het lijfstraffelijk recht, zooals dit in 's Compagnies hoofdstad geoeffend werd, een karakter van wreedheid gegeven, waarvan zelfs het toenmalige geslacht met schrik gewaagde, maar toch ook weer met zekere waardeering. De E. Maatschappij hield dien schrik gaarne wakker. Een liedje van 1703 (1) zegt:

't Is nu ruim vijf jaar geleden
 Dat ik quam in 't Injes Land,
 En met mijn voet quam getreden
 Binnen de poort al van 't Vierkand,
 De galg het eerste was
 Die ik aanschouwde ras.

Men behoefde nog niet het cynisme te bezitten van den Bernburger landsknecht David Tappen, wiens zenuwen in den oorlog tegen Troenodjojo vrijwel versleten waren, om met hem in te stemmen: „Wann die liebe Justiz allhier (*te Batavia*) nicht so preiswürdig gehandhabet würde, wäre es ohnmöglich dasz man sicher über die Strassen gehen könnte des Tages”; deze „liebe Justiz” bestond volgens Tappen in bijna wekelijksch wippen, geeselen, brandmerken, radbraken, onthoofden, afsnijden van neus en ooren, hangen, worgen en verdere liefelijkheden. Het lag niet in den geest des tijds deze hardheid te verzachten zoras de noodzakelijkheid daarvan minder werd gevoeld, toen de matrozen en soldaten der Compagnie het eigenaardig cachet van zecroover en bandiet begonnen af te leggen, dat zij in de dagen van Coen en Van Diemen nooit geheel hadden verloochend, en toen men in den Javaan niet meer zoo grif den geveinsden snoodaard zag, steeds hunkerend om den ongeloofige zijn „gevlamden pook” in 't lijf te boren. Formeel mocht intuschen alles grootendeels bij het oude blijven, de rechter van 1750 was niet meer die van eene eeuw vroeger. De bloedigste bepalingen van zijn wetboek had hij leeren beschouwen als „bullebakken”, goed om de vreeze der

(1) In het bundeltje: De Oost-Indische Thee-Boom, Amsterdam z. j.

Overheid onder de gemeente levendig te houden, maar kwalijk voor toepassing vatbaar.

In het laatst der 18^e eeuw was het aantal terechtstellingen te Batavia niet meer te vergelijken met dat van voorheen. De zwaarste straf, empaleering, werd hoogst zelden toegepast, andere waren meer in overeenstemming gebracht met den aard van het misdrijf. Op buffeldiefstal, een der meest gewone, stond vroeger de dood, daarna 25 jaar ketting met geeseling en brandmerking; toen in 1801 door Schepenen werd te kennen gegeven dat ook deze straf in vele gevallen te hard was, werd de toepassing facultatief gemaakt, ter beoordeeling van den rechter. Schepenen hielden destijds slechts tweemaal per jaar executie, eens in 't laatst van Mei, even vóór de hernieuwing van hun College op den gedenkdag van Jacatra's verovering, en eens in December. De Raad van Justitie, welke met minder delinquenten voor den dag kon komen, bewaarde ze niet voor zulke periodieke festiviteiten maar presenteerde op ongeregelde tijden, eens of tweemaal per jaar, eenige sujetten aan het publiek. Men vond het nog in Mossel's tijd noodig, de oproerige bewegingen die bij zulke gelegenheden uit het samenstromen van het Bataviasche gepeupel konden ontstaan, door een imposant militair machtsvertoon te voorkomen (1). De wreede straf, gepaard aan de geheimzinnigheid die het lot van personen omgaf welke om veelal onbekende redenen door patrouilles uit de Bovenlanden afgebracht of door den Regent opgezonden waren, van wie vrienden en verwanten gewoonlijk weinig meer vernamen doordat zij óf in de gevangenis overleden (hetzij in voorarrest, hetzij in afwachting der executie), óf ook naar het Kettingkwartier of een ballingsoord werden verwijderd, verscherpte de vrees van den bovenlander voor het middelpunt van dat mysterie, het Stadhuis, het gehenna waarin de opgepakte kennis of bloedverwant was verdwenen. Kwam hij daaruit nog te voorschijn, dan was het om eene tuchtiging, waarvan de reden aan de om het schavot verzamelde menigte onbekend bleef, te ondergaan onder begeleidende omstandigheden die de gedachte aan een plechtig aangeboden menschenoffer deden opkomen.

Meer gewoon echter dan de dood voor het Stadhuis, waar Schepenen

(1) Wanneer men op het Stadhuis het breede maar zeer smalle kamertje opneemt achter het balkon op de eerste verdieping, bespeurt men dat Schepenen daar letterlijk gebarrikadeerd zaten achter een zeer zwaar traliewerk en bui-

tengewoon massieve deuren, vermoedelijk om beveiligd te zijn tegen wanhoopsdaden van de arme zondaars, die in de zaal daarachter hunne namen hoorden oplezen voor de executie.

recht deden, was het verkwijnen in de gevangenhokken beneden hunne vergaderzaal. In onverschilligheid voor het lot van degenen die om een of andere reden achter de traliën waren geraakt, overtrof Batavia misschien het vaderland zelfs, zoodat bij eene vrijheidsberooving van eenigen duur de beri-beri veelal den strafrechter het werk uit de handen nam. Het gold voor eene daad van menschenmin, een verdacht persoon maar spoedig in den ketting ten arbeid te stellen; dat bood hem meer kans op lijfsbehoud dan een verblijf achter slot en grendel, waar niet alleen de gewone gevangenisziekten zijn leven bedreigden maar ook bittere honger werd geleden; „ellende en gebrek van genoegsame levensmiddelen”, zei de Raad van Justitie in 1736, deden „veeltijds” de gedetineerden omkomen. Het ergste daarbij was, dat Inlanders zoo dikwijls op bloote suspicie in de gevangenis raakten en dat die van Schepenen steeds volgepropt zat met slaven, die door hunne meesters voor eenigen tijd den cipier waren toegezonden bij wijze van correctie. Bij dit talrijk gezelschap werden degenen opgesloten wier tegenwoordigheid bij een crimineel proces noodig was, getuigen zoowel als beklaagden. Neemt men nu in aanmerking dat Dirk van Hogendorp de gevangenis de ongezondste plek noemt van het over de gansche wereld om zijne ongezondheid beruchte Batavia (1), dat Daendels (zeker geen philanthropisch nagelbijter) de behandeling der gedetineerden als „verschrikkelijk” betitelt, dan wordt het klaar waarom zoo weinigen hunner den dag in Mei of December zagen aanbreken waarop Schepenen de statelijke vertooning coram populo hielden die voor hunne justitie gold. Er zijn in de 18^e eeuw wel eenige sporen van verbetering in het lot der tijdelijke bewoners van de boei aan te wijzen: er werd gaandeweg iets meer voor hunne voeding gezorgd en in 1798 zelfs verordend dat zij in geval van ziekte naar het Binnenhospitaal zouden worden overgebracht, maar aangezien dat Hospitaal reeds was afgekeurd om zijne ongezondheid, zal dit wel geene verandering van belang gebracht hebben in het sterftcijfer. Bovendien liep men gevaar, hetzij in de boei hetzij in het Kettingkwartier of het oord van verbanning door den rechter vergeten te worden. Soms raakten de stukken in het ongercede en was heel niet meer na te gaan op grond waarvan men was opgesloten of tot

(1) Het is een bezoek aan het Stadhuis waard om de vijf vroegere gevangenkamers, uitkomend op de ommuurde plaats achter 't gebouw, te zien, drie onder de oude vergaderzaal van Schepenen, twee onder die van den Raad van

Justitie. Alleen bij de deur kan men rechtop staan. Licht en lucht komen door eene opening met geweldige dubbele traliën. De ruimte der kamers is zoo beperkt, dat de gevangenen elkaar daarbinnen verdrongen moeten hebben.

hoeveel jaar ketting men was veroordeeld. Verdachten die „tot nader order” waren aangehouden, zagen dikwijls die order niet opdagen en bleven dan in hun „hok” tot de beri-beri haar werk had verricht. En eindelijk — de geluksvogel die de velerlei gevaren ontsprong waarmee het Stadhuis hem bedreigde, kon niet loskomen zonder den cipier voldaan te hebben: kaal en naakt keerde hij naar de bovenlanden terug. Inderdaad, al waren de toestanden die te Batavia te dezen aanzien werden gevonden eenigermate in overeenstemming met die in Nederland, al was het verschil ten kwade tot op zekere hoogte accidenteel, een gevolg van plaatselijke bijkomstigheden, toch blijft het lijfstraffelijk recht der Compagnie een der zwartste vlekken op het tafereel harer grootheid.

HOOFDSTUK XXV.

Waarin de Compagnie natuurlijk achterstond bij latere Regeeringen was de tact om met den Inlander om te gaan en de kennis van taal, land en volk, beide eene vrucht van tijd en toewijding.

Niet alsof wij willen betwisten dat zij in den loop der jaren groote vorderingen maakte. Tusschen den Japara'schen Resident uit Coen's tijd, die uit pure baldadigheid of om de superioriteit van zijne godsdienstige begrippen ad oculos te demonstreeren zich placht te verledigen met tegen de moskee „syn gevoech te doen”, en een Nicolaas Hartingh, die met onovertroffen meesterschap het klavier der neigingen en driften van den Javaan bespeelde, is niet alleen een verschil van karakteraanleg maar ook van die persoonlijke ervaring, welke men in de praktijk van het leven opdoet en aan anderen kan meedeelen. De eeuw welke tusschen deze twee typen ligt, was niet voorbijgegaan zonder winste.

Toch zou de Compagnie, wanneer zij meer wezenlijk belang had gesteld in hare bestuurstaak, zeker over heel wat ruimer kennis hebben mogen beschikken dan thans het geval was. Dat de onkunde der Regeering in Preangeraangelegenheden niet vaker aan den dag treedt dan in hare overwegingen en besluiten is op te merken, komt vooral daarvandaan, dat hare bemoeiingen zelden tot onder de oppervlakte afdaalden, dat zij met het eigenlijk bestuur over den Inlander zich nagenoeg nooit inliet en over het algemeen zich gaarne bij de voorstellen van den Gecommitteerde aansloot, zonder de draagkracht daarvan te berekenen.

Het was trouwens voor een toenmalig ambtenaar zoo gemakkelijk niet om zich kennis van het binnenland eigen te maken. De cartographie bijvb. was zoozeer verwaarloosd, dat Mossel zich in Preangerzaken behielp met de naïeve landkaart, welke hij in een van Valentijn's folianten had

aangetroffen; hij wist dan ook niet eens welke regentschappen onder den Landcommissaris ressorteerden. Vandaar dat de Preangertochten van een Van Riebeeck, een Van Imhoff voor een deel de topographische opneming van het binnenland beoogden; eerstgenoemde maakt in vele zijner reisverhalen meer den indruk van een onvermoeibaar Landmeter, zooals de Compagnie den chef van haar topographisch bureau placht te noemen, dan van een Directeur- of Gouverneur-Generaal. Het ongeluk wilde echter, dat dergelijke opnemingen aan anderen geen belang inboezemden en dat de kaarten, die daarnaar gemaakt werden, in een of anderen hoek lagen te beschimmelen. Nog in 1813 klaagt de Resident van Cheribon naar aanleiding van eene grensregeling aan de Tjitandoevi, dat deze rivier heelemaal niet voorkomt op de kaart in zijn bezit! En dit Hoofd van bestuur was er nog beter aan toe dan zijn voorganger tijdens Daendels, die op een verzoek om eene kaart van zijn gewest het lakoniek bescheid kreeg: „Eerst eene te maken”!

Met de kennis der Preangertoestanden was het al evenzoo. Wel diende de Landcommissaris in de laatste helft der 18^e eeuw geregeld een jaarrapport in, dat sedert De Klerk's poging tot hervormingen zeer in belang toenam, maar de producten vormden daarbij den hoofdschotel en een nuttig gebruik tot het vastleggen van gegevens werd er niet van gemaakt. Had de Regeering den Gecommitteerde genoodzaakt, bij zijne aftreding eene even uitvoerige memorie van overgave ten dienste van zijn opvolger samen te stellen als bijvb. de Gouverneur van Java's Noordoostkust, dan had zij gegevens erlangd om over vele Preangerzaken te kunnen oordeelen, ook al waren dan de bronnen waaruit hij zijn inkomen trok evenzeer in het duister gebleven als thans die van gezegden Gouverneur. Maar dat gebeurde niet. De kennis van zaken bleef berusten bij het Commissariaat alleen. Sommige rapporten, bijvb. die der beide neven Engelhard, toonen voldoende dat binnen het terrein van de eigenaardige Commissariaats-werkzaamheden deze kennis niet onbelangrijk kon heeten. De Regeering maakte zich dié echter weinig ten nutte. Al bespeurde zij ten slotte het bestaan van lacunes in hare gegevens omtrent den stand der koffiecultuur en trachtte zij die aan te vullen, zij had er nooit oog voor dat aangaande het inwendig bestuur der Regentschappen, het leven en zijn der bevolking, hoegenaamd geene feiten werden verstrekt. Vandaar dat G.-G. en Raden, die in den regel zoo overvoorzichtig te werk gingen in zaken waarbij de handhaving der binnenlandsche rust op het spel stond, zooals in hun optreden tegen de Vorstenhoven, zich in Preanger-

aangelegenheden nu en dan met een effen gemoed tot zonderling revolutionaire besluiten lieten verleiden, waarvan zij het karakter blijkbaar niet bevroedden. Wat moet men bijvoorbeeld zeggen van een in 1805 geaprobeerde plakkaat, waarbij onder meer de afschaffing wordt vastgesteld van „alle servituten die tot ontmoediging van den Javaan (*d. i. den Preangerman*) strekken”, uitgezonderd djakat en tjoeke? Het gaat niet aan daarbij te denken:

Frisches Herz und frisches Wagen

Kennt kein Grübeln, kennt kein Zagen,

want al hadden de heeren zeker niet over de zaak „gegrübelt” (van onderzoek naar de beteekenis van dezen baanvegenden maatregel blijkt immers niets), zij hadden heel niet gedacht een waagstuk te ondernemen; zij wisten eenvoudig niet wat zij deden en gingen maar volgens gewoonte met het voorstel van den Gecommitteerde accoord, die op zijne beurt geen flauw besef had gehad wat „de zogenaamde djakat” eigenlijk was en dit had moeten vragen aan zijn Adjunct, den jongen Van Lawick van Pabst, een heethoofdig plannenmaker, sedert drie jaren in de Bovenlanden werkzaam en van wien die afschaffing van „alle servituten” vermoedelijk herkomstig was.

Echter, hoe slecht de Indische Regeering ook op de hoogte mocht zijn van de inlandsche huishouding, nu en dan vond zij zich genoodzaakt hare aandacht te richten op allerlei zaken welke tot de retouren en dividenden der Edele Maatschappij slechts in verwijderde betrekking stonden, zaken van staatsrecht, van politiek, van bestuur en wetgeving. Heeren Zeventienen evenwel waren te ver van het terrein van actie verwijderd om voor dergelijke beslommeringen hart te kunnen vinden, zelfs in bescheiden mate. Zij bleven niet alleen, zooals natuurlijk was, hunnen koers steeds richten naar dien hunner aandeelen, maar wat niet onmiddellijk op koers en dividenden inwerkte of zich tenminste in rijksdaalders liet uitdrukken, bestond als 't ware voor hen niet — persoonlijke en familiebelangen ongerekend. Terwijl, om iets te noemen, het Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek wemelt van hunne voorschriften tot tegengang van particulieren handel, zal men daarin met een lantarentje moeten zoeken naar orders waaruit blijkt dat Heeren Majores zich hunne soevereine plichten herinnerden, speciaal tegenover hunne inlandsche onderdanen. Mossel's zoo interessante Aanmerkingen wekten evenmin hunne belangstelling als de tijdens Van der Parra voltooide verzameling der Bataviasche Statuten, waaraan zij verzuimden kracht van wet te verleen; troonsopvolging in de Vorstenlanden, oorlog en vrede, het was

hun alles om 't even, zoolang er „suffisante retouren” in de Hollandsche havens binnenvielen en de Indische geldeisch. niet te hoog klom. Met hunne kennis van en belangstelling in de Oost stond het in de 18^e eeuw allerbedroevendst. Zelfs de knappe en vooruitstrevende Cornelis van der Oudermoulen, een tijdgenoot van Alting, *wist niet* dat de Compagnie waarvan hij Bewindhebber was op Java nog andere landen bezat dan het Jacatrasche. Een ander Bewindhebber, die als bestrijder van Dirk van Hogendorp verkoos te poseeren, kon ternauwernood gelooven dat de Soenan van Solo en de Sultan van Djokja hare vazallen waren. Wilde men eens iets omtrent Java weten, men raadpleegde den onvermijdelijken dominé Valentijn en kreeg dan eenig begrip van wat vóór 1724 was gebeurd; dat later de Chineezzen te Batavia waren vermoord, was ook geene absoluut onbekende gebeurtenis, maar de groote staatkundige veranderingen welke sedert hadden plaatsgegrepen, lagen niet alleen voor het publiek doch, zooals wij zagen, zelfs voor de mannen die over het lot van Java moesten beslissen, in een dikken nevel gehuld, ondanks de uitvoerige mededeelingen welke de Indische Regeering niet moede werd met stage naarstigheit over te brieven. De onverschilligheid der Majores voor de rapporten van G.-G. en Raden omtrent zaken buiten het dividend, was analoog aan die van deze laatsten voor de rapporten van den Gecommitteerde in zooverre zij niet de koffie betroffen. De geest van geheimhouding, aan het ancien régime in 't algemeen eigen (zelfs in Engeland mocht tot diep in de 18e eeuw door de pers geen verslag worden gegeven van de Parlementsittingen), en die zich daarom vooral in Heeren Zeventien als bestierderen van een handelslichaam zeer wel laat verklaren, strafte zich alzoo even goed als het dooden der handelsconcurrentie van particulieren. Onkunde en onverschilligheid bij de natie, de aandeelhouders en ten slotte de door niemand gecontroleerde of gedwarsboomde directie der Edele Maatschappij volgden daaruit vanzelf. Dat in verband hiermee de leiding der Indische aangelegenheden steeds meer aan het Opperbestuur ontglipte, is te begrijpen. „De Heeren in 't vaderland” kreeg Valentijn al van den Directeur-Generaal te hooren, „besluiten de zaaken zoo als zij het daar goedvinden, maar wij doen het hier zooals wij het verstaan en best oordeelen”. Dat kon en moest te eerder, omdat er bijna twee jaren mee heengingen, alvorens men aan deze of gene zijde antwoord ontving op eene gestelde vraag of uitsluitsel omtrent de opvolging van een gegeven last. Vielen de vaderlandsche orders niet in den smaak der Bataviasche autoriteiten, dan waren

zij zoo gewoon zich daarom weinig te bekreunen dat de term „Oostindisch doof” expres voor hen werd uitgedacht; zij schoven de zaak dan op de lange baan in de hoop dat something would turn up om er den draai aan te geven die hun beter paste.

Het spreekt vanzelf dat in het Indië der Compagnie wetenschappelijk onderzoek weinig in tel was. Had Nicolaes Witsen niet geleefd of was hij zonder invloed geweest op de Indische aangelegenheden, dan zou ook de kortstondige opflikkering van den geest van onderzoek, die wij omstreeks 1700 waarnemen met betrekking o. a. tot de geographische gesteldheid der Preanger en sommige verschijnselen of voorwerpen uit het rijk der natuur, vermoedelijk wel uitgebleven zijn. Placht Witsen al te klagen dat men zich in de tropen voor niets interesseerde dan voor geldverdieneu, na zijn dood was ook in het Opperbestuur de lust voor iets anders uitgestorven. Eerst in den tijd van Radermacher begint de zin voor allerlei onderzoekingen zich voor eene korte wijle opnieuw te vertoonen. Een goed ding was, dat aan vreemdelingen althans nu en dan gelegenheid werd gegeven om rond te reizen en rond te zien (1). Zelfs werd in 1804 een Bockhouder belast met een onderzoek „naar alzulke artikelen van handel als in de districten van Buitenzorg en Tjanjoer uit het rijk der planten, dieren en mineralen worden voortgebracht”; waartoe of met welken uitslag, is ons niet gebleken.

Van beoefening der inlandsche talen was bij de ambtenaren te minder kwestie, omdat zij zich in hun particulier leven konden behelpen met het basterd-Portugeesch, waarvoor de Nederlander in het Oosten van oudsher zeker zwak koesterde (2). Nog in het midden der 18^e eeuw was het iets bizonders wanneer bijvb. een Raad van Indië vlot Maleisch sprak. Het Javaansch gaf soms groote moeite; zelfs de officieele vertalingen van Compagniesbrieven waren nu en dan voor de geadresseerden onverstaaubar, een gevolg van de geringe bekwaamheid der translateurs. Voor dat slecht bezoldigde en ongewilde baantje moest men nemen wat zich aanbod en in den reuk van „taalkunde” stond. Het Javaansch intusschen was zoo onmisbaar, dat eene enkele maal jongelui van Regeeringswege voor tolk in die taal werden opgeleid (om het zoo eens te noemen), Hartingh bijvoorbeeld, die als jongen „eenige jaren op Java onder de gemeene Javanen naakt en

(1) Vergelijk blz. 394 *.

(2) Vergelijk den excurs in ons tweede deel over de Portugeesche woorden in het Compagnies-Hollandsch.

L. B. van *Philippus Batawus* *Francis Batawus*
De Namig *Memoire van Batawus* *Kielaas de fura*
John's Houthout *Kielaas de fura* *J. A. Batawus*
W. O. *P. H. J. de* *Jacob van der*
Jan van der *van der* *van der*
P. J. van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*
van der *van der* *van der*

bloot heeft moeten rondloopen", met zijn leegen buik als magister artis. Zulke vaganten hadden dan alle kans om geheel te verinlandschen en eindelijk grooter moete met hun Nederlandsch te hebben dan met de aangeleerde Oostersche taal. Van Imhoff was, voor zoover wij vernemen, de eerste Gouverneur-Generaal die de kennis van „inlandse talen en gewoontens" voor Compagniesdienaren wenschelijk achtte, maar niemand kwam nog op de gedachte om die kennis tot een noodwendig vereischte voor benoeming of bevordering te maken. Wij behoeven, om te doen zien op welke qualificatie het vooral aankwam, maar te herinneren aan Dirk van Hogendorp's vader, een geruïneerd Rotterdamsch patriciër, gunsteling van den Erfprins, die, nauwelijks ontscheept, tot Resident van Rembang werd benoemd. Het optreden van 't Bataviaasch Genootschap in 1778 scheen aanvankelijk eenige verbetering te zullen brengen, in zooverre het de bevordering der kennis van land en volk in zijn omvangrijk program had opgenomen en door het uitloven van premiën medewerkers zocht te winnen; toen echter de oprichters binnen enkele jaren van het tooneel waren getreden, bleek de belangstelling der Regeering en van het publiek nagenoeg dood. Uit die luttele jaren van hooggestemde verwachtingen dateeren intusschen de eerste, hoewel onbeduidende berichten van eigenlijk wetenschappelijke strekking aangaande de Preanger. In hetgeen vroeger omtrent dat gewest was opgemerkt en geschreven (de Bijlagen tot ons werk geven het voornaamste) had in den regel het belang der Compagnie op den voorgrond gestaan; nooit was bedoeld, de verkregen kennis tot publiek eigendom te maken. Voor leven en zijn der bevolking had men zoo weinig oog gehad, dat de lezer van de meeste onzer oude reisverhalen ternauwernood bespeurt dat er eene bevolking in het bergland was te vinden. De eerste die aan de Soendasche taal cenige aandacht wijdde, was Witsen's protégé Herbert de Jager, de veelzijdige en door Valentijn volgens gewoonte benutte en uitgeschudde geleerde. Springt men van De Jager eene eeuw over, dan komt men bij D^r. Josua van Iperen's uiterst bescheiden proeve van „Berg-Javaansch", en het blijkt niet zeker dat in dien langen tusschentijd één enkel Europeaan het „Sondaarsch" verstond, ofschoon men van de Opzieners wel moet aannemen dat zij gaandeweg een mondvol daarvan opdeden en zich niet met hunne vuisten alleen uitdrukten. Dat dit algemeen gebrek aan taalkennis nu en dan voor de rechtspraak van Schepenen eigenaardige mocielijkheden opleverde, laat zich denken. In 1780 sloot daarom de Regeering dat voor geschikte tolken moest worden gezorgd

door . . . de inlandsche Commandanten der om de stad gelegen kampong's. Daendels liet „geloofwaardige lieden” uit de kampong zoeken om voor het gerecht de bedoelde functiën te vervullen.

Het ligt in de rede dat eene dergelijke algemeene onkunde tot velerlei misverstand, verkeerde maatregelen, onnoodige of ontijdige hardheid en in verband daarmee soms tot rustverstoring moet hebben geleid. Eveneens tot de ongunstige meening welke het overheerschende en het overheerschte ras van elkander koesterden. Weliswaar, de achterdocht tegen de „trouloose Mooren” waarmee nog Valentijn bezielde was, verbleekte meer en meer naarmate de Compagnie zich vaster gezeten voelde, en ofschoon er zelfs heden ten dage in het vaderland nog menschen zijn bij wie, zooals in 1851 werd geschreven, „de naam *Indiër* eene zekere huivering” verwekt, „als die, welke door de gedachte aan een wild dier wordt teweeg gebragt”, aan de Indische bewindslieden werd die huivering en die achterdocht gaandeweg vreemd. Daarentegen vestigde zich bij hen eene andere meening, namelijk omtrent de aangeboren en onuitroeibare luiheid des Javaans, welke opinie als onaantastbaar axioma optrad sedert Dirk van Hogendorp een nieuw bestuurssysteem had ontworpen op den grondslag eener onderstelde vatbaarheid van den Inlander voor het denkbeeld van vrijen arbeid. Nicolaus Engelhard die, het moet erkend, niet minder recht van spreken had dan de profet eener betere toekomst, verzekerde toen zoowaar dat de Javaan tot den arbeid „als het ware gelijk de beesten met dwang en slagen moet gedreven worden”; Nederburgh vergeleek hem met zijn loggen buffel. Het baatte den Inlander niet dat de feiten soms lijnrecht met die naargeestige denkwijze in strijd waren; op dit stuk waren de hoofden van Dirk van Hogendorp's tegenstanders

Of solid proof, impenetrably dull.

Had men hen den befaamden „Luijaardsberg” kunnen laten beklimmen, zooals Holle een der Preangerreuzen noemde die tot den top met aanplantingen is bedekt, zij zouden met hun dogma weer naar beneden zijn gekomen. Misschien had het den Inlander tot zekeren troost kunnen strekken dat ook de Fransche boer, een der taaiste werkers van de wereld, destijds werd uitgekreten voor lui van nature, onwetend, verdicrlijkt, onbekwaam om zich te besturen — en dat door een Turgot! Wat de geestesgaven van den Preangerman aangaat, Van Polanen, die een knappe kop was, verzekert dat hij „alleen boven den Hottentot” staat, welke Hottentot „op de schaal der

menschelijkheid de laatste plaats bekleedt". De Cheribonner, zegt een ander wijsgeer, heeft „niet meer dan de eerste stap van beschaving uit de wildheid gedaan" en is „geheel aan zijne dieflijke driften overgegeven", min of meer dus als de smalle gemeente in ons vaderland, wier „stugge norschheid, beestachtige domheid, schadelijke losbandigheid" aan de besturende klasse ergernis gaf zonder ooit bij haar een gevoel wakker te roepen van eigen verantwoordelijkheid voor de kwade eigenschappen van dat „grauw".

Intusschen heeft het nooit aan stemmen ontbroken die volmondig het goede erkennen wat in den Inlander mocht worden opgemerkt, van den braven Bontius, den lijfarts van Coen, die (opmerkelijk genoeg in een medicus van de oude school) rondborstig verklaarde dat de Nederlander verre bij hem achterstaat niet alleen in kennis van planten maar zelfs in zijne heele levenswijze, tot den zecofficier Stavorinus, tijdgenoot van Radermacher, door wien met verrassende onbevangenheid werd betoogd dat de Javaan „zich den zwaaren arbeid getroosten zal", als hij maar kans ziet de vruchten daarvan te plukken. Zelfs dominé Valentijn, een man van muurvaste vooroordeelen en engen gezichtskring, moest tot zijne eigen verbazing toegeven dat Amboenezen, ja heidensche Alfoeren, uit den hoek konden komen met uitingen van een juist gevoel en snedig oordeel. Ook de Aziatische zachtaardigheid van manieren vond hier en daar een woord van lof. Over het algemeen echter dreef het belabberde leerstuk van des Inlanders luiheid zoodanig boven, dat hieronder het goede wat hem eigen mocht wezen verdween en onzichtbaar werd. Doch hetzij gunstig of ongunstig voor diens reputatie, alle opmerkingen die wij kunnen verzamelen waren zonder uitzondering schromelijk oppervlakkig. Niemand van hen die zich tot oordeelen bevoegd achtten was ooit tot den Inlander afgedaald, had met hem meegeleefd in vreugde en verdriet; wie zich verwaardigde hem gade te slaan, deed dat van de hoogte eener officieele positie.

Wat het onderworpen ras wederkeerig van den Hollander dacht, wie kan het gissen? De Inlander uit zich niet licht. Wel vindt men hier en daar in Javaansche geschiedverhalen sluwe wenken en stille knipoogjes omtrent opvallende handelingen van dienaren der Compagnie, vooral van de soort als het aan Soenan Mas gepleegde bedrog, maar wat nu eigenlijk de gewone opinie van den kleinen man in de Preanger was omtrent de vreemdelingen die hem koffie lieten planten, zal wel een ceuwig raadsel blijven. Een tipje van den sluier wordt opgeheven door de toevallige vermelding, anno 1801,

dat de barbaarsche terechtstellingen voor het Stadhuis te Batavia, waarbij Heeren Schepenen op het balkon zaten aan te zien hoe de in het wit gekleede veroordeelden onder een klokgeklep dat aan den zondagsdienst herinnerde naar galg of rad werden begeleid door een gebeft predikant, die op het beslissend oogenblik een gebed ten hemel opzond, terwijl, wanneer dan de cadavers in de lucht bengelden of afzigtelijk verminkt waren weggesleept, de rechters zich aan een feestmaaltijd zetten waarbij de beker lustig geleegd werd — dat die terechtstellingen door de bevolking werden gehouden voor menschenoffers, aan een of anderen bloedgierigen Moloch der Christenen gebracht! Hoe zot echter dit oordeel was, tot krankzinnigheid toe, men moet erkennen dat there's method in this madness. Uit juiste waarnemingen van het doen zijner meesters maakte de Inlander de meest onjuiste gevolgtrekkingen, omdat hij naar een verband zocht dat niemand de moeite nam hem te verduidelijken.

Zoo zullen er in de herinnering der kampongmenschen wel meer oude Compagniespraktijken, op inlandsche wijze uitgelegd, voortleven, waarvan de Europeesche ingezetenen, die van moeson tot moeson afwisselen, zich niet bewust zijn, doch welker naklank door de kinderen van het land maar al te wel wordt gehoord. Vandaar het gering vertrouwen waarmee goede bedoelingen der Overheid niet zelden worden bejegend.

Wij zeiden daareven dat de Regeering gaandeweg hare achterdocht tegen al wat Inlander was aflegde. Misschien hangt daarmee samen dat men in de 18^e eeuw ook geene voorbeelden meer vindt van hare eigenaardige politiek in de 17^e, om namelijk aan overwonnen vijanden eene zekere positie en zeker bestaan te verschaffen onder haar onmiddellijk toezicht. Mogelijk was echter deze op wantrouwen berustende goedheid eerder de toepassing der geliefde balanspolitiek: men hield een eventueel pretendent in reserve als tegenwicht tegen een voor het oogenblik bevriend of zelfs verbonden Hoofd of Vorst, die misschien later uit het gareel zou willen springen. Wel kwam soms in benauwde oogenblikken de oude argwaan weer eens boven (een Raad van Indië, anno 1731 belast met eene zending naar den Sultan van Bantam, liet zich bij eene geheime conferentie met dezen Vorst begeleiden door een officier „met een paar geladene pistolen en overgemaalde haanen in de hand” alsof hij tegenover Fra Diavolo stond), maar de ondervinding van eene eeuw deed de scherpe kanten zoo slijten, dat de Gouverneurs-Generaal Van der Parra en Van Riemsdijk er geen bezwaar in zagen hunne

ambtsaanvaarding op te luisteren door de ontbieding van al de Regenten der noordkust met hunne duizenden gewapende volgelingen, ongeacht het nagenoeg volslagen gebrek aan Europeesche troepen ter hoofdstad (1). De Preangerbevolking heeft nooit reden tot wantrouwen gegeven. Het was dan ook wellicht minder argwaan dan wel gevoel van eigen onmacht wat bij het tanen der Compagnie het vroeger principe (2) deed voortbestaan dat de bevolking het best kon worden geleid wanneer men haar arm en onwetend wist te houden, een onstichtelijk beginsel hetwelk bestemd was de Compagnie te overleven. Zelfs Baud, die toch de welgemeende poging van Raffles had kunnen gadeslaan om den Inlander op te heffen, bleef van gevoelen dat men dezen „zoo lang mogelijk in den staat van kindsheid houden moet, ten einde met gemak de vaderlijke tugt te kunnen oefenen”; dat het wel goed is hem „echnig vermogen” te laten verwerven, maar alleen om daarmee de produkten der vaderlandsche nijverheid te kunnen koopen. Onder een despotisme tiert dat beginsel het natuurlijkst. „Si les peuples étaient à l'aise”, had Richelieu gezegd, „difficilement resteraient-ils dans les règles”. Evenzoo een der Djokja'sche Sultans: „Het is in deese gewesten over een arm volk het beste en gemakkelijkst te regeeren”, en onze Antonio van Diemen: „Hoe minder gelt in Amboina, hoe beter”; het was „veel segourder ende geruster voor de Comp^a een arme ende behoeftige als een rijke ende machtige gemeente te regeren”. Wanneer een man als Voltaire, geen volksvriend zeker maar toch de felste bestrijder van domperij die er ooit is geweest, zich niet geneerde te schrijven: „Il est à propos que le peuple soit guidé et non pas qu'il soit instruit”, dan begrijpt men hoe onze vaderlandsche aristocraten, met hunne volslagen minachting voor den kleinen man in eigen omgeving, voor diens lotgenoot op Java den toestand eener „voor ons zoo voordeelige sluimering” in alle opzichten het verkieselijkst achtten. Vandaar de onverschilligheid der Regeering voor de ontwikkeling van hare inlandsche onderzaten.

Wat den godsdienst betreft was hare houding niet veel anders.

Het is een leerzaam schouwspel hoe de Regeering te Batavia, in aansluiting bij hetgeen de Hollandsche regenten gewoon waren en geleid door hetzelfde utiliteitsbeginsel, den onverdraagzamen ijver zocht te temperen, in welken men wellicht een noodwendig gevolg en aanvulling moet

(1) Zie hierboven blz. 348*.

(2) Vergelijk hierboven blz. 207* en 343*.

erkennen van het innige en bekrompen geloof dat zoo dikwijls het geheim der kracht uitmaakte van de rouwe gasten die dit Nederlandsche rijk in Orienten hebben gegrond.

Gaarne nemen wij aan dat Hun Edelheden te Batavia in bange uren ieder voor zich bemodiging en sterkte putten uit hetzelfde onwrikbare credo dat den minste hunner matrozen of krijgsknechten bezielde tot lijden en wagen — maar in corpore als agenten eener handelsvereeniging om de groene tafel geschaard, meenden zij zich te moeten richten naar andere gezichtspunten dan dat van een voor redenen van openbaar belang ontoegankelijken geloofsijver.

Zoover ging de gematigdheid van hun inzicht, dat zij na de allereerste tijden er van afzagen het Christendom voort te planten waar de Halve Maan was voorgegaan. Zelfs de kerstening hunner Chineesche onderzaten werd niet beproefd, en alleen onder onbeschaafde heidensche stammen een vrijwel maagdelijk terrein in ontginning genomen; voor het overige vergevoegde men zich, in de voetstappen der Portugeezen te treden, hunne bekeerlingen in te lijven en het door dezen uitgestrooide zaad tot een naar men meende beteren wasdom te brengen. Dat de heeren der Regeering reeds in den loop der 17^e eeuw den Duyveldienaer en den Mahumetist tot op zekere hoogte als burger leerden achten, blijkt uit de verandering hunner opvatting omtrent de gerechtelijke bewijskracht der getuigenissen van „Mooren ende Heijdenen” (1), die geheel afgescheiden werd van den gods- of afgodendienst en uitsluitend afhankelijk gesteld van den graad van vertrouwen welken de getuige, Moor of Heyden als hij was, verdiende als lid der burgerlijke gemeenschap. Weliswaar — men hield bepalingen in stand op samenkomsten „onder pretext van religie”, men trok het verbod tegen uitoefening van elken anderen godsdienst dan den Gereformeerden volstrekt niet in; hoe kon dat ook, waar de instructie voor G.-G. en Raden welke tot Daendels van kracht bleef, die „publycke exercitie” uitdrukkelijk verbood? Maar nadat tijdens den Gouverneur-Generaal Carel Reniersz eene bui van stuursche onverdraagzaamheid, uit Nederland over Batavia gewaaid, zich in de milde lucht der tropen had opgelost, liet de Regeering zich niet door barre predikanten tot maatregelen verleiden welke, hoe streelend ook voor het gemoed der zonen van Calvijn, aan het oog van den staatsman en regent vooral de keerzijde deden zien, welke de kans op verstoring der openbare

(1) Vergelijk hierboven blz. 4*.

orde, misschien staatkundige verwickelingen vertoonde. Teekenend is, dat na herhaalde pogingen van den Bataviaschen Kerkeraad om aan de Regeering de rol op te dringen der „vroome Koningen van Juda”, pogingen die telkens tot ontwijkende antwoorden hadden geleid, het Camphuijs is geweest die deze angstige wachteren op de muren van Sion voor goed naar huis zond met den gemoedelijken raad om zelf de vereischte mate van „minsamen yver tot inwinning en bekeering van de herten der Heydenen en Moren aan te wenden”, die het ingrijpen der Overheid onnoodig zou maken, Camphuijs, de man van oprecht en warm geloof, die in zijn grafschrift kon getuigen:

Dog ik zag op een vast gebouw,
 Dat eeuwig zijn en duuren zou,
 Een plaats door Jesus toegezeit
 En in zijns Vaders huis bereid.

Sedert zijne snedige repliek werd de voor onchristenen althans buiten de wallen van Batavia bestaande godsdienstvrijheid nooit weer aangetast, welke brommende strafbepalingen zich ook uit de Statuten lieten opdiepen. Dat binnen die wallen deze vrijheid niet bestond, was eene voorzorg van openbare veiligheid; dat zij aan Katholieken nooit is gegund, kwam doordat dezen als slechte vaderlanders te boek stonden; religiehaat mocht uit het een of het ander niet voetstoots worden afgeleid.

Met Moslimsche zaken bemoeide zich de Regeering enkel wanneer een in het oog loopend vertoon van godsdienstijver het bestaan eener gisting deed bevroeden die allicht tot rustverstoring kon leiden. Zij deed dan een of anderen suspecten „paap” (eene benaming waaronder vooral de toenmaals nog zeldzame hadji's werden verstaan) „bij den kop vatten” en naar het kaneelrijke Ceilon of de gastvrije kolonie aan de Kaap overbrengen om in noeste bedrijvigheid gedachten te verzetten welke, onbeteugeld voorthollend, allicht tot ongelukken hadden gevoerd. Dat eene dergelijke bemoeiing naar willekeur riekte, kan niet worden verheeld, maar ook in het vaderland was het geene ongewone zaak dat geestdrijvers uit stad of provincie werden verwijderd. Vooral in tijden van politieke spanning hielden G.-G. en Raden hun oog op „landlopers” en „swervers”, rondtrekkende schriftgeleerden en andere „bedriegers en schijnheiligen”; bracht dan het optreden van zulke „goochelaars” met hunne „Mahumedaanse superstities en grollen” de minste beroering teweeg, aanstonds volgde eene scherpe order om dat rebellische gespuis maar uit te roeien, onder den voet te schieten en te massacreeren.

Gelukkig is in de Preanger die ruwheid maar heel zelden noodig geacht. De afsluiting van dat gewest werkte in dit opzicht heilzaam; wanneer in de hoofdstad of hare Ommelanden het fanatisme woelde, bespeurde men daarvan in den regel weinig bezuiden het gebergte.

Aan den anderen kant nam de Regeering zich terdege in acht om, wanneer de staatkundige toestand een scherp politietoezicht ter hoofdplaats niet dringend noodig maakte, door noodlooze strafheid tegen hadji's aanstoot te geven aan hare inlandsche Hoofden en aan onafhankelijke Vorsten, „dewelcke aan diegelycke knapen doorgaans een meer als betaemelijk attachement betoonen”; toen echter in 1725 de zoon van den Tjiandjoer'schen Regent de bedevaart naar Mekka wenschte te doen, werd dit verhinderd. Maar gaandeweg luwde 's Compagnies argwaan. In Van Imhoff's tijd was het al gewoonte dat Mekkagangers passage bespraken op hare eigen schepen. Zelfs ziet men de Regeering in 1748 een priester benoemen bij eene pas gebouwde moskee even buiten de stad, hoewel volgens de wet degene die „eenige bysondere byeenkomsten ofte conventiculen” hield, uit al zijne goederen gezet moest worden bij wege van verbeurdverklaring en of in den ketting verbannen of aan den lijve gestraft. In het binnenland was Tjiandjoer vanouds een middelpunt van Moslimsche vroomheid, waartoe wellicht een streven van de Regenten aldaar had geleid om, aangezien zij noch op een ouden stamboom konden stoffen noch op een Mataramschen verleibrief, door ijver voor den godsdienst eene achting te verwerven die ruime inkomsten alléén hun misschien niet konden bezorgen. Hadji's en schriftgeleerden echter waren zoo zeldzaam, dat in 1778 twee personen bij wijze van gunst passage naar Sourate erlangden om na hun terugkeer van Mekka „ten dienste van alle de bovenlandsche en onder deeze hoofdplaats gehorende Preanger Regentschappen” als voorgangers der geloovigen werkzaam te zijn. Men ziet ook hieruit welke vordering sedert Coen's tijd, toen de qualificatie „Moorsch” als een necplusultra van schurkerij, trouweloosheid, hebzucht en wulpschheid werd gebezigd, in tolerantie was gemaakt. Dit sloot natuurlijk niet uit dat de Regeering gaarne toezicht hield op Mekkagangers, doch haar wantrouwen verminderde zoodanig, dat zij omstreeks 1800 herhaaldelijk zelfs aan Inlanders van goeden huize de gelegenheid verschafte om ter bedevaart op te gaan. Wie echter dien godsdienstplicht nakwam, verspeelde zijne kans om Regent te worden. Misschien vond men dat de zoo dierbare politieke balans verkeerd zou doorslaan wanneer een Hoofd behalve het wereldlijk gezag

ook den nimbus der heiligheid droeg, misschien was het enkel de vrees dat eene te nauwgezette betrachtig der voorschriften van den godsdienst niet bevorderlijk kon zijn aan de naleving van iemands gehoudenis als Compagniesdienaar.

Met deze tolerante onverschilligheid voor den Inlander als belijder van eene religie welke de Compagnie vroeger had verafschuwd, is hare hardhandige bestuurswijze niet direct in tegenspraak. Bovendien, niet elk bestuursman was er op uit voor baribal te spelen of stelde prijs op den titel van „Compagniesbuffel”. Er waren er die gaarne eene „minnelijcke aanspraeck ende ommeganck” ten opzichte van den Inlander beoogden en tact genoeg bezaten om zich te doen eerbiedigen zonder hem te kwetsen.

Wat meer is, zoowel uit Nederland als uit Batavia werd soms aangedrongen op eene gemoedelijke en eerlijke behandeling der bevolking; het Regeeringsreglement van 1650 stelde die zelfs tot plicht, teneinde haar „aen de Compe. altyt verbonden te houden”. En daarbij was niet enkel de staatkunde aan het woord. Wij zien Rijklof van Goens als Gouverneur van Ceilon uit louter menschelijk medegevoel de verachte kasten der bevolking, wier „klachten tot den hemel zouden doordringen”, in de bescherming van zijn opvolger aanbevelen en aan deze verschoppelingen eene belangstelling wijden, die zij bij rasgenooten nimmer zouden hebben gevonden. In dergelijke gevoelens, die zich in gunstiger tijden met meer kracht zouden doen gelden, lag voor de Oostersche maatschappij eene toekomst, voor de Westersche overheersching eene rechtvaardiging. Maar in den regel gaven staatkundige of commercieele overwegingen den toon aan, wanneer eene minzame bejegening van den Inlander werd voorgeschreven. In de eerste tijden was die minzaamheid soms een dekmantel geweest voor zwart verraad, zooals bij Jan van Riebeeck's optreden tegen de Kaapsche Hottentotten, die men eigenlijk als geen menschen beschouwde, of bij dat van Laurens Reael tegen de bewoners van Siauw. Bovendien was bij alle aansporing tot zachte behandeling van den Inlander een stilzwijgend voorbehoud — geldelijk nadeel mocht er voor de Compagnie niet uit ontstaan, eerder moest zij dienen om van hem meer gedaan te krijgen. In het laatst der 18^e eeuw komt ook de vrees voor den buitenlandschen vijand zich voegen bij de overwegingen, die er de Compagnie toe noopten om nu en dan te trachten „zich bemind te maken”; zij vleide zich met de illusie dat de bevolking dan zou medewerken om vreemde indringers buiten het land te houden. De gelegenheid echter om het hart

dier bevolking te winnen bijvb. door daadwerkelijke hulp bij groote natuur-rampen, werd verwaarloosd. Toen in 1772 eene geweldige uitbarsting van den Papandajan tal van dorpen vernielde, beklaagde Van der Parra „dat facheus geval” en zond op het papier eene bede ten Hemel om voor verdere onheilen bewaard te blijven, maar geldelijke ondersteuning zond hij alleen aan — den van geld bulkenden Resident en den schrapenden Indigomaker, die eene handvol koffiëpenningen bij het facheus geval hadden ingeschoten. Precies zoo placht destijds in Europa een Vorst schatten weg te schenken aan personen uit zijne omgeving die hem met een verzoek naderden, zonder eene gedachte over te hebben voor den zwijgenden nood der lagere klassen.

Wil men Raffles gelooven, dan heeft onze Compagnie minder medegevoel gekend voor hare inlandsche onderdanen dan een slavenhouder voor zijne negers. Zeker was teerhartigheid, hetzij het landgenooten gold of vreemden, hare deugd niet. Zij was in Indië gekomen om geld te maken en beschouwde alles wat niet, althans niet spoedig, daartoe leiden kon, als van minder waarde. Zij werkte voor het moederland, niet voor de kolonie. En zelfs in het rapport der Staatscommissie van 1803 wordt nog over de belangen dier beide partijen gesproken alsof dat van de eene met dat van de andere in strijd was, alsof opofferingen ten bate van Indië noodzakelijk uitliepen op een schadepost voor Nederland en alsof het onmiddellijk profijt steeds moest primeeren. Bij eene dergelijke opvatting kon natuurlijk van actieve belangstelling in de bevolking weinig sprake zijn.

Toch dient men de trapsgewijze verbetering niet te ontkennen welke de 18^e eeuw doet zien. In Zwaardecroon's dagen barstte de Regeering eens naar aanleiding van zekere Preangerzaken met kluchtige drift in den kreet uit dat dit volk „als onwaardig moet werden aangesien, om harentwille veel moeite of beweging te doen”; een haartje verder, en zij had met Mahomet uitgegalmd:

Indigne Musulman, cherchez un autre maître!

Maar een vijftigtal jaren later zien wij het Bataviaasch Genootschap, waarin heeren van de Regeering de lakens uitdeelden, zich vrijwillig in allerlei beslommingen steken die het heil der bevolking ten doel hadden. Nicolaus Engelhard toont in zijne correspondentie herhaaldelijk een werkzaam medegevoel bij ongevallen, aan Inlanders overkomen; een Nederburgh zelfs blijft niet onverschillig voor het inlandsche leven, interesseert zich voor de wijze waarop rijst wordt geplant of toeberaid, zaken waar onze oude

reisbeschrijvers, een Van Riebeck, een Van Imhoff en zooveel anderen, nooit naar omgekeken hadden.

Op de creditzijde der Compagnie mag men bijvb. de zorg stellen waarmede zij de Preangerbevolking zocht te vrijwaren tegen kwade praktijken van Europeanen en Chineezzen, onder welke vooral de Vorstenlanden zoozeer geleden hebben. Van de enkele gevallen dat G.-G. en Raden in dien geest handelend optraden verdient vermelding hunne bemoeiing in 1805 met de pretenties welke Chineesche woekeraars hadden op eigendommen en sawah's van Buitenzorgschē opgezetenen; twee jaar later waren al die sawah's vrij van schulden. Herhaaldelijk wezen wij er bovendien reeds op, dat maatregelen in het belang der bevolking meer en meer gehoor vonden, al liet, ook in verband met haren lijdzamen en schuchteren aard, de uitvoering veelal te wenschen over.

Heeft men gewoonlijk aan den bedervenden invloed eener Aziatische omgeving de misbruiken toegeschreven die bij eene oppervlakkige beschouwing van het bestuur der Compagnie het eerst ons oog trekken, wij meenen, zonder dezen invloed te onderschatten, voldoende aangetoond te hebben dat die misbruiken voor een groot deel uit Nederland waren overgebracht naar een tropisch klimaat waarin zij welig tierden. In sommige opzichten waren onze voorgangers in Indië meer Hollandsch dan wij. Hunne woningen en buitenplaatsen waren in nationalen stijl; hunne kleeding hield met de tropenwarmte geene rekening; hunne amusemenen, zooals het zeilvermaak, droegen den vaderlandschen stempel; geen deftig man reed anders dan met een Europeeschen koetsier; geene begrafenis miste Hollandsche bidders; de vergulde paraplu, waarmede latere bestuurshoofden zoo echt verguld waren, bleef aan de Compagnie even onbekend als inlandsche soldaten het zeer lang zijn geweest onder hare geregelde troepen.

Zeker was het niet bijster Aziatisch wanneer een Nederburgh verklaarde dat in geen geval de Compagnie „een sodanig willekeurig gezag pretendeeren kan over derzelve ingezeetenen, dat zij deese evenals slaven zoude kunnen dwingen om de aarde in het sweet van hun aanschijn alleen ten haren nutte en profijt te bearbeiten”; dat zij „hun moet bestuuren naar die eeuwige regels van billijkheid, welke, op wederkeerige pligten en betrekkingen van overhoeden en onderdanen gegrond, niet dulden dat de laatste door de eerste met eenen ijzeren scepter worden vergruisd en verpletterd”. Maar hij ging te ver toen hij later, in het heetst van den partijstrijd op koloniaal

gebied, het wilde doen voorkomen alsof die „eeuwige regels” steeds werden opgevolgd en alsof van dat „willekeurig gezag” nooit vernomen was; toen hij zoowaar van „den Javaan, bestierd door zijne eigen Hoofden volgens zijne eigen wetten en gewoontens” durfde verzekeren dat deze „de Compagnie niet anders kent dan als zijnen beschermheer en goeddoenden vader”. Tot zoo iets past slechts een ironisch handgeklap.

Maar wat Nederburgh tevens opmerkt, dat het voornamelijk de algemeen op het eiland heerschende rust was waaraan men het bestuur der Compagnie bespeurde, blinkt uit door juistheid. Het was die rust, iets als de Pax Romana, welke bij alle verwaarloozing van wat Charles Boissevain onzen „Romeinenplicht” in Indië heeft genoemd, eerst door de Compagnie aan Java was gegeven. Zonder haar zou de eene successie-oorlog op den anderen zijn gevolgd, zooals inderdaad het geval was zoolang zij de inlandsche vorstenhuizen nog niet geheel in bedwang had. Deze door haar geschapen rust handhaafde zij ten slotte bijna zonder krijgsmacht, eenvoudig door haar prestige met gebruikmaking van de politieke verhoudingen en de haar bekende karaktereigenschappen van Hoofden en bevolking. De stage toeneeming van het zielental bewees de weldadige uitwerking van orde en vrede. Inwendig bleef onder de stille hand der Compagnie, haar door buitengewone eenheid van inzichten en esprit de suite gekenmerkt bestuur, alles schijnbaar bij het oude; niettemin werd ongemerkt en onopzettelijk eene verandering voorbereid in meer Westerschen geest.

Het is waar dat de Compagnie voor het goede wat zij den Prcangerman bracht een hoog loon vorderde door middel van eene drukkende dienstbaarheid. Doch zóó drukkend waren de koffiediensten niet, of de bevolking ging toch steeds vooruit. En dan, wat zij daarvoor kreeg, was, naar onze overtuiging, dat loon ten volle waard. Het gold immers niet alleen de actueele verbetering van toestand, maar bovenal de opneming binnen de sfeer der voorwaarts strevende Westersche beschaving. Eene natie als de onze, die gewerkt heeft dag en nacht, die eindeloos heeft gestreden, die goed en bloed heeft geofferd zonder omzien tencinde haren rang in die beweging voorwaarts te behouden, niet stil te staan en niet te verstijven, mag het waarlijk niet te hard vinden dat dit Soendasche volk zonder merg of pit, geschapen tot houthakkers en waterdragers van sterker rassen, uit eigen kracht onbekwaam om zich in eene eeuwigheid te ontworstelen aan de sleur van een dommelend voortbestaan in slaafsche dienstbaarheid aan Hoofden en Vorsten,

dat dit Soendasche volk, zeggen wij, met zijne handen heeft moeten arbeiden op den wenk van vreemde meesters en te dier bate om de zegeningen deelachtig te worden van een beschavingstoestand, die in het Westen alleen door eeuwen van verbitterden kamp was bereikt. Het is wel zoo dat de vollere mate dier zegeningen wat lang is uitgebleven, dat de overgangperiode tijdens de Compagnie en later onder de heerschappij van het Preangerstelsel bekort had mogen worden, maar het einde kwam dan toch steeds nader, dank zij een strijd en een streven buiten den Soendanees om, in welke uitkomsten hij zou deelen met de zonen van ons eigen volk,

For not through eastern windows only

When daylight comes, comes in the light.

Dat de Compagnie in de Preanger bemind was, valt moeielijk aan te nemen. Voor haar had de spreuk *ut ameris ama* geen zin. Maar gehaat was zij evenmin. Onverschilligheid werd vermoedelijk met onverschilligheid beantwoord. En toch, als wij zien hoe onze Compagnie bij de wilde bevolking van Formosa, die zij dikwijls genoeg op ouderwets ruwe wijze had aangepakt, schier tot op onze dagen in de dankbaarste herinnering is gebleven, hoe deze wilden, teruggevallen onder het juk van hunne Aziatische naburen, de „roodharige vrienden uit het Westen”, die te kwader ure het land hadden geruimd, als schutpatronen bleven aanroepen in tijden van nood, dan mogen wij wel vragen of niet haar heengaan van Java op den duur tot overeenkomstige uitingen van pijnlijk gemis zou hebben geleid. In de eerste halve eeuw althans van 's Compagnies heerschappij over de Preanger was men zich daar levendig bewust van hoe weldadige uitwerking haar ingrijpen was geweest, dat de tijden had afgesloten toen „de Preanger en landen van Galoe door de Bantammers en Mattarammers gedrukt wierden, sodat men de vrouwen niet seker had, die men altoos moest in wildernissen verborgen houden”. En evenals destijds deze eerste belangrijke schrede voorwaarts hoogelijk werd gewaardeerd, zoo was het in later dagen met de tweede, de opheffing van het door de Compagnie voorbereide, door Daendels in vasten vorm gebrachte Preangerstelsel.

HOOFDSTUK XXVI.

Wanneer men, zooals dat aan schrijver dezès was beschoren, zich geruimen tijd in de bescheiden uit den vervaltijd onzer oude Compagnie heeft verdiept en dan eensklaps overgaat tot een onderzoek van die, waarin de Engelschen hunne werkzaamheid op Java neerlegden, dan is het een oogeblik alsof men uit eene benauwde binnenkamer, na ondulbaar saaie, eindeloos gerekte uren van weinig beduidend en weinig verheffend geredekavel met lieden van gebrekkige beschaving, ontwikkeling en moraliteit, zonder opgewektheid en aspiraties, ten laatste, goddank, uittreedt in den helderen morgen en de rijzende zon een dag ziet openen van eerlijken en welbesteden arbeid.

Het is waar dat deze eerste indruk bij nadere waarneming verflauwt en dat het contrast van den overgang zijne bekoring min of meer verliest naarmate men zich beter rekenschap gaat geven van wat men opmerkt (het is niet rozengeur alleen wat die morgenwind u toewaait), maar de pijnlijke herinnering aan dat moment van verademing en opluchting toen onze oude vaderlanders eindelijk uitgepraat hadden, blijft onuitwischaar.

Een geluk voor onzen goeden naam mag het nog heeten dat de „corrupt servants of a bankrupt Company” niet midden in hun onfrisch gedoe door Lord Minto werden verrast; dat Daendels vooraf den muffen winkel eene duchtige beurt had gegeven en den bezem niet had gespaard, al kon die in zulk een groot gebouw niet alle hoeken spoedig genoeg schoonvegen. Een geluk ook, dat deze schoonmaak niet uit het initiatief van ééne krachtige persoonlijkheid voortkwam, maar dat, evenals de verwaarloozing der Indische zaken was samengegaan met die van de moederlandsche, zoo ook de hervormingen in het Westen straks gevolgd waren door eene welgemeende poging om het Oosten daarin te doen meedeelen. En met

Wautogundup
m

waardeering zij herinnerd dat aan de Compagnie niet van buitenaf hervormingen werden opgedrongen waaraan geen Compagniesman ooit had gedacht, maar dat een van haar eigen ambtenaren den nieuwen geest het eerst over zich vaardig voelde worden en dien op andere Indische oudgasten wist over te dragen: „de heer Dirk van Hogendorp”, zei later Van Ysseldijk, „is degeene die ons heeft doen ontwaken”.

Zooals dat echter gaat, ook Van Hogendorp trad niet aanstonds met een volledig program op, maar had tijd en tegenspraak noodig om tot klarerder uitdrukking te geraken van wat hij wilde en mogelijk achtte.

Vóórdat hem de tijding bereikte der in Nederland bewerkte omwenteling, had hij een stelsel van dwangcultures met verplichte levering tegen „bepaalde prijzen” voorgestaan. Zelfs het bericht dier groote gebeurtenis bracht in zijne denkwijze te dezen aanzien nog geene verandering. Wat hem derhalve dreef en wat bij het latere meeningsverschil tusschen voor- en tegenstanders van hervorming den toon aangaf, was niet een streven om den Javaan te verlossen van een onlijdelijken druk, maar wel om Java door een beter bestuur meer en zekerder baten te doen afwerpen voor het Moederland.

De vervolgens door hem bepleite hervorming omvatte de afschaffing van „alle heerendiensten en willekeurige afgaaven”, contingenten, verplichte leveringen en monopoliën, de invoering van grondeigendom voor den Inlander en de heffing van eene grondbelasting benevens een hoofdgeld van een rijksdaalder per inlandsch persoon, man, vrouw of kind.

Een weidsch plan zeker; en een groot staatsman zou Dirk van Hogendorp ongetwijfeld mogen heeten, had hij de middelen kunnen aangeven om het te verwezenlijken.

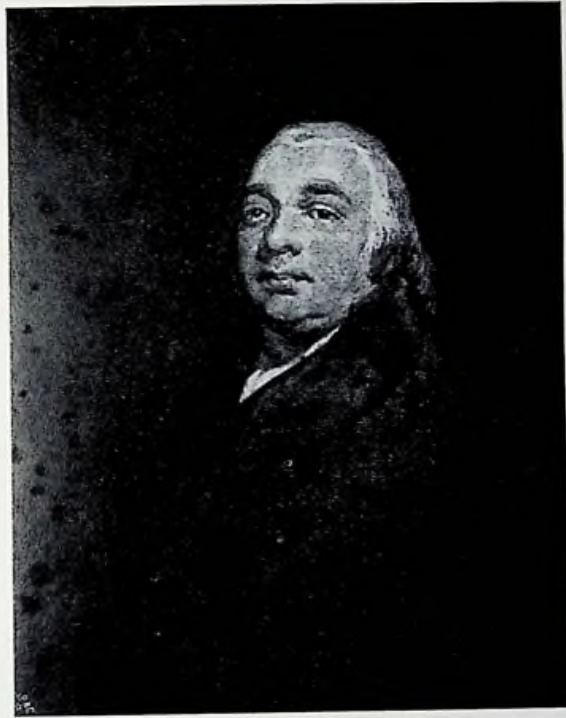
Dit echter is hem niet gelukt.

De invoering van zijn systeem vereischte niet alleen de hartelijke medewerking der inlandsche Hoofden, wier belang daaraan direct contrarie was, doch het had tot grondslag de veronderstelde natuurlijke geneigdheid van den Javaan om, zoodra hij ontslagen zou zijn van de banden die zijne arbeidzaamheid belemmerden, zoodra zijne sluimerende energie den prikkel eener te verwachten lotsverbetering zou hebben gevoeld, blijmoedig de hand aan den ploeg te slaan teneinde zich een naar westersche opvatting meer menschaardig bestaan te verzekeren.

Of deze lust tot anderen arbeid dan rijstplanten en of zooveel initiatief bij den Javaan van 1800 aanwezig was — wij kunnen het niet beoordeelen.

Mogelijk was Van Hogendorp's onderstelling in hoofdzaak een uitvloeisel van het eigenaardig optimisme der 18^e eeuw omtrent de ingeschapen goedheid en perfectibiliteit van den mensch, en had hij op dien weinig zekeren bodem de inzichten overgeplant welke zijne aanrakingen met het Engelsch bestuur over Bengalen hem aan de hand hadden gedaan. Wat echter vaststaat, is, dat deze nieuwlichter, die uitsluitend in hooge ambten, als Resident te Japara en als Gezaghebber van den Oosthoek, gedurende eenige jaren in de gelegenheid was geweest om den Javaan te leeren kennen — eene gelegenheid waarvan vermoedelijk niet in volle mate gebruik is gemaakt, immers de eerste en voornaamste zorg van den Resident of Gezaghebber, ook al spookte in hem de profeet van koloniale hervorming, was nog altijd die voor zijne particuliere belangen — dat Van Hogendorp, zeggen wij, onmogelijk kon beoordeelen of en hoe de kleine man, met wien hij nooit in nauwere aanraking was gekomen, wiens taal zelfs naar alle waarschijnlijkheid door hem niet werd verstaan, zich eene dergelijke plotselinge en voor hem volkomen onbegrijpelijke lotsverandering wel zou ten nutte maken. Zooals Van den Bosch zich eens liet ontvallen (1): „Naarmate men den Javaan gewoonten, zeden en neigingen toedicht, naar die mate zal ook de slotsom zijn van het betoog”. Wat dus gemakkelijker voor Van Hogendorp's tegenstander Nederburgh dan om, uitgaande van een lijnrecht tegengesteld oordeel over den Inlander, of, om met Van den Bosch te spreken, de „toedichting” van gansch andere eigenschappen, tot de uitkomst te geraken dat de bestaande inrichtingen voor dit vadsige en onverschillige volkje onovertreffbaar waren gebleken? Hoe kon de Staatscommissie, die beider stelsels te beoordeelen en tegen elkaar te wegen had, tot ingrijpende hervormingen besluiten, waar elke basis van feiten en gegevens ontbrak omtrent welke de partijen het eens waren? Wat wist men eigenlijk van Java? Is ons niet gebleken, welke grove onkunde zelfs onder de bestuurderen der Compagnie de regel was geweest? Wanneer wij zien hoe de in het praktische leven geschoolde bewindslieden bij wie Raffles zijne hervormingen moest verantwoorden, in 1813, toen de kennis van wat op Java mogelijk en onmogelijk kon heeten zooveel verder was gevorderd, diens „sudden and general change” in het stelsel van belastingen afkeuren op grond van gebrekkige zaakkennis, hoe aarzelend moest dan niet in 1803 de toetreding zijn der grootendeels uit dilettanten bestaande Staatscommissie tot hervormingen van zoo radicalen aard!

(1) Bij Van Soest II, 95.

S. P. Nederburg

Eéne zaak gold daarenboven als buiten kwestie: het Moederland, uitgeput door eene reeks van rampen, mocht niet aan de kans worden blootgesteld om zijne Indische baten te derven. Moest men nu, in blind vertrouwen op de zoo heftig bestreden verzekeringen van den gewezen Oosthoeks Gezaghebber, de inkomsten, die vroeger zoo geregeld hadden gevloeid, opofferen voor de kans op een even geregelden stroom van grootere baten? Het zou een zuiver dobbelspel zijn geweest met 's Lands welvaren als inzet.

Het wil ons daarom toeschijnen dat de eenige beslissing waartoe de Staatscommissie kon geraken die was, tot welke zij inderdaad gekomen is — de aanbevolen hervormingen voorshands te verwerpen, doch aan de Indische Regeering een onderzoek op te dragen naar de mogelijkheid harer invoering in de toekomst. Dat daarbij de „beginzelen van eigendom van grond onder de gemeene Javanen” werden afgekeurd, doet ons een blik slaan in de onkunde van strijders en kamprechtters, die zich heel niet bewust waren dat die verkeerde „beginzelen” in de Preanger, voorloopig het waardevolste gewest van dat Java, altijd waren aangekleefd. Trouwens, bij nadere overweging was ook Dirk van Hogendorp reeds tot het inzicht gekomen dat de Staat de Preangerkoffie niet kon missen en had hij een vaag plan ontworpen om de dwangcultuur hier toch maar te laten voortbestaan. Het was intusschen reeds eene niet onbelangrijke concessie dat de Staatscommissie in principe de vaststelling van eene maximum-leverantie aannam.

Tot veel grooter concessies was de Raadpensionaris Schimmelpenninck bereid, die in April 1805 aan het hoofd der Regeering kwam, het verleende Charter introk en in Januari 1806 een Reglement op het bestuur van Nederlandsch-Indië vaststelde, waarbij de deur werd geopend voor de meest ingrijpende hervormingen, daaronder begrepen de invoering van den individueelen grondeigendom voor den Javaan en de afschaffing aller heeren-diensten. De dwangcultuur van koffie werd gehandhaafd zoowel als het Gouvernementsmonopolie, doch aan den Inlander eene redelijke belooning toegedacht. De invoering dezer hervormingen werd niet onbepaald verschoven tot een gunstiger tijdstip, doch alleen afhankelijk gesteld van de beslissing der uit te zenden Commissarissen-Generaal, ja, er werd een wenk gegeven dat men „de verbeterde inrigtingen omtrent de culture van koffij en peper” binnen niet te langen tijd tegemoet zag.

Deze schitterende zege der beginselen van Dirk van Hogendorp had

echter geene gevolgen. Datzelfde jaar trad de Raadpensionaris af en riep Koning Lodewijk de uitgezonden Commissarissen-Generaal Elout en Van Grasveld terug nog vóór zij Batavia hadden bereikt. Ofschoon nu die terugroeping niet noodzakelijk duidt op eene verwerping der hervormingsidee, week deze al zeer spoedig naar den achtergrond voor een belang dat thans de meeste aandacht eischte, de verdediging van Java, het kostte wat het wilde, tegen den buitenlandschen vijand.

Vandaar het besluit om als Gouverneur-Generaal uit te zenden Mr. Herman Willem Daendels, Maarschalk van Holland, een man die met Van den Bosch, zijn vijand en volgeling, behalve eene gedeeltelijk militaire loopbaan ook de liefhebberij voor landbouw gemeen heeft gehad, welke beiden er toe bracht hun tijd en middelen aan de ontginning van woeste gronden in het vaderland te wijden, vóór een hunner had kunnen droomen dat hem weldra de gelegenheid zou geboden worden om tienduizenden handen te werk te stellen aan de ontginning van het gezegende Java.

Intusschen — Daendels' instructie bestond voor een groot deel uit voorschriften van militairen aard, en, wat misschien nog zwaarder woog, mondeling was hem op het hart gebonden om het behoud der aan zijne geestkracht toevertrouwde Bezittingen als het hoogste doel zijner uitzending te beschouwen; hem werd de verzekering gegeven dat elk hiertoe leidend middel bij voorbaat de goedkeuring des Konings wegdroeg.

Worden hierdoor aan de kritiek der bestuursdaden van Daendels bepaalde grenzen gesteld, wij dienen tevens den kommerlijken toestand niet uit het oog te verliezen waarin Java verkeerde toen de Maarschalk den 14 Januari 1808 het bestuur van Wiese overnam.

Er bestond weliswaar geen deficit, integendeel, door den verkoop van producten kon de Regeering voldoende in de behoeften van de meeste takken van dienst voorzien en een overschot behouden. Maar de vloot was weg, de Europeesche troepenmacht te gering om zelfs de kern van een naamwaardig leger te kunnen vormen, het ambtelijk personeel sedert jaren niet aangevuld en grootendeels ongewoon aan en onbekwaam tot ernstigen arbeid, het zilvergeld bijna verdwenen, het papier gedaald tot 50 %; aan sommige behoeften, zooals verschillend oorlogsmateriaal, bestond een nijpend gebrek; wat misschien het ergste was, over de gansche Compagnie, zooals het Nederlandsch gezag in Indië nog altijd heette, lag eene loome mathcid, die elke uiting van gezonde kracht buitensloot. Onder

Lauefels?

deze omstandigheden, die tijdens Daendels' bestuur nog ongemeen verergerden door het uitblijven der vreemde handelaren en het steeds meer nakende gevaar eener Engelsche invasie, de verdediging van Java in zulk een staat te brengen dat de eindkamp met vertrouwen kon worden opgenomen, en tegelijk het versleten doch eeuwenoude Compagniesstelsel te vervangen door bestuursinrichtingen zooals de Omwenteling er in het vaderland had geschapen, was zeker eene taak van verpletterende zwaarte, en met het volste recht kon Daendels later eischen dat bij de beoordeeling van hetgeen door hem was tot stand gebracht steeds de nood der tijden in aanmerking zou worden genomen, waartegen hij bij aanhoudendheid had moeten worstelen.

Over het algemeen kan men zeggen dat het nageslacht dien billijken eisch gehoor heeft gegeven. Daendels is nog altijd eene populaire figuur, dank zij vooral den zeldzamen moed waarmee hij ging hakken en houwen in het woud van 's Compagnies ongerechtigheden. Men let dan ook niet veel op daden zijnerzijds die in normale omstandigheden de scherpste veroordeeling zouden uitlokken. Wij voor ons zullen het trotsche paleis dat hij had bestemd voor eene woning, den Opperlandvoogd waardig, zelden voorbijgaan zonder met ontzag de forsche hand te gedenken welke in een verloren oogenblik de grondslagen daarvan legde, en dat in zoo benarde dagen, die den kloekste tot radeloosheid zouden hebben gebracht.

Over vele verwijten welke Van Deventer, de bewonderaar van een Petrus Albertus van der Parra en een Johannes Siberg, misschien uit een loffelijk streven naar oorspronkelijkheid tegen Daendels heeft bijeengezocht, willen wij dan ook gaarne heenstappen, maar wij blijven betreuren dat de Maarschalk zichzelf niet in woord en daad is gelijk geweest, dat hij, die onkreukbare rechtschapenheid van 's Lands dienaren eischte, zijne handen bezoedelde met onrechtmatig goed en zijn mond met opzettelijke onwaarheid. Intusschen zal elke beoordeeling van dezen Landvoogd gaarne de rusteloze bedrijvigheid erkennen welke deze revolutieman, in deugden en gebreken een kleine Napoleon, ten toon spreidde eerst om af te breken, daarna om te

Herbouwen pijnlijck wat snel te gronde viel.

Het is waar — het terrein zijner werkzaamheden was bij zijn optreden reeds eenigermate tot den arbeid geëffend. Sedert Dirk van Hogendorp waren de slapers in Nederland en Indië wakker geworden. Het vredige stilven der Compagnie was ruw verstoord; er was heftig gepolemiseerd en de stoerste

behoudsmannen hadden erkend dat hier en daar toch wel een steekje los was; er waren plannen gemaakt, plannen zelfs van verre strekking. „maar”, vroeg de schrandere doch zwakke Van Ysseldijk, „waar is de man die de daarvan te verwachten meerdere bloei zal in het leven roepen?” Men had in Indië bijna de herinnering aan krachtig initiatief verloren. Eene lange reeks van Landvoogden had zich alleen ten doel gesteld de handhavers der traditie te zijn. Wanneer Van Imhoff, door eene plotselinge lotswisseling tot het besef gebracht dat toch niet alles pour le mieux kon heeten, hervormingen had nagestreefd, flinke medewerking had hij nergens gevonden en een voor een had hij zijne ontwerpen, hoe weinig ingrijpend die ook waren, zien mislukken. De „Batave un peu tardif” van Voltaire, die

Rempli d'égards et de scrupule

Avance un pas et deux recule

had eindelijk beter gevonden niet meer te avanceeren om toch weer te reculeeren, maar in zijn welgevulden fauteuil naar het drukke doen van de anderen te blijven kijken. De na Van Imhoff volgende Gouverneurs-Generaal waren elkander in hunne roegeringsdaden zóó gelijk, dat men veelal hunne uniforme pruijk beter bespeurt dan het niet geheel uniforme brein daaronder. Thans, in 1807, kon dokter Keuchenius, die met eene te rijpe ondervinding naar Indië was gegaan om de hier in het oog springende verwaarloozing van 's Lands belang voor iets doodonschuldigs aan te zien, met klem betoogen dat alleen de tusschenkomst van „een man met een plak” uitredding kon brengen.

Gelukkig was nu deze man gevonden, een homo novus bovendien, door geene Indische antecedenten belemmerd. Dat hij eene plak meebracht zou alras blijken.

Daendels' instructie beoogde, zooals wij aanduiden, in de eerste plaats de verdediging van Java. De zoo gewichtige hervorming van het fiscale stelsel trad daarbij niet slechts op den achtergrond, maar uitdrukkelijk was den Landvoogd verboden hierin veranderingen aan te brengen. Niet alsof deze in beginsel werden afgekeurd, maar men koos in dezen oorlogstijd het zekere voor het onzekere. Het eenige wat Daendels op dit gebied kon en moest doen, was gegevens te verzamelen waarop een eindoordeel over de mogelijkheid van een nieuw stelsel kon worden gebaseerd. In algemeene be-woordingen werd hem overigens voorgeschreven, geene hervormingen te ondernemen dan op last des Konings.

De groote vraag bleef daarbij, in welke mate een man van Daendels' karakter en verleden bereid zou worden gevonden, zijne onstuimige energie en niet minder onstuimige driften te laten breidelen door het stuk papier dat hem in 37 artikelen zijne plichten voorhield, nu bovendien de leidende en terechtwijzende hand zoo ver en door den oorlog als geparalyseerd was. De uitkomst heeft bewezen dat Daendels zich niet gehouden heeft geacht, zelfs de stelligste voorschriften zijner instructie na te leven, niet alleen waar eene afwijking kon worden verontschuldigd met 's Lands belang, doch ook waar deze uitsluitend strekte om den Landvoogd persoonlijk te bevoordeelen. Wij mogen derhalve aannemen dat de Maarschalk, trots zijne vroegere verklaring dat hij zat was van revolutie, zich geen oogenblik zou hebben beraden om ingrijpende veranderingen in het cultuursysteem der Preanger door te zetten, had hij die wenschelijk geoordeeld. Te gereceder overtuigen wij ons hiervan, omdat wij hem op ander terrein herhaaldelijk de denkbeelden der jongste jaren in toepassing zien brengen, denkbeelden waarover hij buiten eenigen twijfel niet slechts had geconfereerd met de Commissarissen-Generaal, wier terugkeer hij in Nederland had afgewacht, doch omtrent welke uitvoering hij vermoedelijk ook ontwerpen van Elout en Van Grasveld had overgenomen, eene omstandigheid die in aanmerking behoort te worden gebracht bij eene beoordeeling van Daendels als scheppend genie. Het doorbladeren zijner tallooze besluiten, reglementen en verordeningen geeft van dat scheppend vermogen een onzes oordeels te hoog denkbeeld. Principieele bezwaren tegen maatregelen welke de inlandsche huishouding tot in haar binnenste zouden aantasten, kende Daendels althans in de eerste tijden van zijn bestuur volstrekt niet, en het denkbeeld der vervanging van het bestaande contingenten- en leverantiestelsel door een ander, waarvan eene grondbelasting de kern vormde, was hem zoo weinig vreemd, dat hij daarmede zelfs proeven heeft genomen.

Daarbij kwam nog, dat hij in zake de Preanger uitstekende voorlichting vond. De uitkomsten der werkzaamheid van Nederburgh, Pieter Engelhard, Van Lawick en vooral de Commissie Thalman c. s. konden voor hem een licht doen opgaan, dat deze in opzettelijk duister gehulde aangelegenheden nog nooit had beschenen. Hiermee niet tevreden, liet Daendels door den Gecommitteerde een omstandig rapport uitbrengen naar aanleiding van zekere door hemzelf gestelde vraagpunten, vooral ten doel hebbende na te gaan hoe op een grondslag van vertrouwbare statistische gegevens de baten,

uit dit gewest door den Staat getrokken, konden worden vermeerderd door de bevordering der welvaart van de bevolking, de opening der natuurlijke hulpbronnen en de verwijdering van belemmeringen welke niet in den aard der dingen lagen. De kennis van land en middelen, welke aldus ter beschikking van den Gouverneur-Generaal werd gesteld, verschilde hemelsbreed van de treurige onkunde waarin zijne voorgangers steeds hadden rondgetast. En daarbij — wat Daendels goeddacht kon geenerlei afkeuring of tegenwerking ondervinden van de zijde van het Ligchaam der Hooge Regeering van Indië. Reeds te voren aan eene groote meegaandheid gewend, waren de Heeren Raden door den Maarschalk spoedig gedegradeerd tot een stel lededoppen, uitsluitend dienend om hemzelf tegenover den Minister te dekken wanneer hij dit noodig mocht achten.

Om kort te gaan — had Daendels gewild, dan was in 1808 althans eene proef genomen in hoeverre men den Preangerman tot vrijen arbeid kon opleiden. Het blijkt echter niet, dat deze voorvechter van moderne ideeën één oogenblik tot het nemen van eene dergelijke proef heeft overgehield. Integendeel, terwijl overal elders op Java naar den besten weg tot het invoeren van hervormingen gezocht werd, formuleerde Daendels precies twee maanden na zijne regeeringsaantreding reeds een voorstel (1) betreffende de Preanger, waarin nagenoeg alle — niet vele — weldaden vervat zijn, die dat gewest hem dankt. Hij legde zich neer bij de conclusie waartoe Nederburgh reeds in 1796 onder Nic. Engelhard's invloed was gekomen: dat alleen uit veranderingen in de betaling der koffie eene vermeerdering der baten voor het Gouvernement was te verwachten. Voor de Preanger bestendigde hij daarom in hoofdzaak den toestand dien hij had aangetroffen.

Wij willen gaarne erkennen dat, waar zelfs Dirk van Hogendorp de onmogelijkheid had ingezien om voorloopig de koffiebaten prijs te geven, het zeer verklaarbaar is dat Daendels, die elken dag met de harde realiteit had te kampen, een systeem handhaafde dat, goed of niet goed, gestadig zeer belangrijke inkomsten in 's Lands kas deed vloeien. Zelfs meenen wij te mogen betwijfelen of de schrale en armzalige bevolking, die anno 1808 in de Soendalands huisde, tot het opbrengen van geldelijke belastingen even goed in staat zou zijn geweest als hare naneven sedert 1871 — de ondervinding, kort vóór Daendels met het indigo- en garenequivalent opgedaan (2) en na hem

(1) Zie Bijlage 45.

(2) Vergelijk hierboven blz. 223 * en 225 *.

met Raffles' familiegeld, schijnt het tegendeel te bewijzen. Toch is het te betreuren dat bijna elke hervorming stokte aan de Preangergrens. En dit niet alleen omdat aldus voorloopig de oude misbruiken werden gehandhaafd, maar in het bijzonder omdat dit geweest hierdoor tegenover de andere in eene exceptioneele verhouding geraakte die zich later bevestigde — want ook Raffles, ook Commissarissen-Generaal meenden de koffiebaten niet te kunnen missen en achtten het daarom evenmin als Daendels geraden aan de oude inrichtingen te tornen die met de dwangcultuur, waarvan zij de basis waren, een harmonisch geheel vormden. Aldus is Daendels nog eerder de schepper dan de patroon van het „Preangerstelsel” geworden, een stelsel waarvoor men later eene rechtvaardiging gezocht of liever bedacht heeft, uitgaande van Nederburgh's fictie der „eigenheerigheid” van de Preanger-Regenten in vroeger tijd (1), maar dat zijn steunpunt vond in de onuitgesproken opvatting, dat hier het oogenblikkelijk belang der schatkist zwaarder behoorde te wegen dan de mogelijkheid om door het invoeren van veranderingen en verbeteringen zoo niet terstond, dãn toch eerlang geregelder, zekerder en zelfs ruimere baten in de staatskas te doen stroomen. Waar Daendels veranderingen aanbracht in het systeem van 's Compagnies dwangcultuur, was de bedoeling het plompe raderwerk beter ineen te doen grijpen en krachtverspilling te voorkomen; vervolgens voerde hij deze verbeterde fiscale inrichting naar andere gewesten van Java over, waar te voren op zeer onbehouwen wijze met 's Lands middelen geleefd en de systematische teelt van stapelproducten nagenoeg onbekend geweest was. Hij werd aldus de voorlooper of het voorspook van zijn vijand en bestrijder Van den Bosch, wiens Cultuurstelsel men bij een overzicht van Daendels' Preangerregeling reeds aan de kimmen ziet ontglimmen, met dit belangrijk onderscheid, dat Daendels de Indische batige saldo's voor Indië wenschte te behouden, omdat „de belangen van Z. M. op den duur meer zullen worden bevoordeeld door indirekte dan door direkte voordeelen”. Had Koning Lodewijk voor moeilijkheden van denzelfden aard gestaan als Willem I en had hij zich even goed kunnen doen gehoorzamen, dan zou ook Daendels dit liberale denkbeeld misschien hebben losgelaten. Thans echter, uitgezonden met den last om Java voor het moederland te behouden, kon hij zonder bezwaar weigerachtig blijven om remises in contant of natura over te maken. Trouwens, spoedig genoeg zou blijken hoe volslagen onmogelijk dit was, en hoe reeds de behoeften van den Indischen dienst

(1) Men zie hierboven blz. 340*.

Priangan.

* 29.

hem dwongen alle bekende hulpbronnen uit te putten en nieuwe aan te boren.

Gelukkig voor den Maarschalk vond hij ten deze heul bij het door hem evenals vroeger door Mossel aangenomen „algemeen principe dat een vermeerdering van belastingen, zoolang zij het vermogen der ingezetenen niet te boven gaat, tot een opwekking strekt van alle takken van nijverheid en tot vermeerdering zoowel van de welvaart van particulieren als van de inkomsten van het Gouvernement”, een principe waarvan desnoods groote rekbaarheid kon worden verwacht. Immers wanneer de belasting, hier opgevat als eene aansporing tot arbeid, eerst nadeelig werkte wanneer zij de draagkracht der bevolking overschreed, uit welke aanwijzing kon men de overschrijding van die grens deugdelijk constateeren tenzij uit de emigratie der bevolking, haar enig middel van klacht en protest? En zelfs al verhuisde en verliet zij, dan behoefde de oorzaak daarvan niet noodzakelijk te liggen in de te zware belasting. Eindelijk — was de druk overal even hard geworden, was er nergens meer uitkomst, dan had emigratie geen verder nut, dan verstomde dus het protest juist omdat het algemeene instemming vond. Het bewijs derhalve dat de koffiecultuur (want daarin erkende Daendels eene in arbeid te voldoende belasting) was opgedreven tot de hoogte waar zij schadelijk werkte, kon zelden worden gegeven en altijd worden geïgnoreerd. Hoe erger de Preangerman zich in den koffietuin afsloofde, des te beter werd zijne „welvaart” bevorderd. Al raakte de schatkist leeg, het fonds van naarstigheid bleef onuitputtelijk; met een breed gebaar naar zijne berooide kas zou de Maarschalk steeds kunnen commandeeren:

Travaillez, prenez de la peine,

C'est le fonds qui manque le moins.

Een maximum van arbeid, overeenkomend met de onderstelde draagkracht der bevolking, werd bij Daendels' Preangerregeling van 15 Maart 1808 niet bepaald. Eerst drie jaar later fixeerde hij 't aantal door elk gezin te onderhouden boomen op 1.000, terwijl het beoosten Cheribon slechts 500 bedroeg. In de praktijk hield men zich niet aan de 1.000 maar dreef die vaak tot twee- of driemaal zooveel op; een deel van Krawang werd door den Maarschalk zelfs belast met het onderhoud van 3.900 boomen per gezin doch zonder bijplantingen, welke in dit regentschap, als ongeschikt voor de cultuur, gaandeweg zijn losgelaten. Van vrijstellingen was in 't algemeen weinig sprake; zelfs geestelijken, de hoogepriester uitgezonderd, behoorden

naar Daendels' opvatting patjoel en wiedmes ter hand te nemen. Hoeveel gezinnen bij de cultuur waren ingedeeld, is uit de bewaarde cijfers moeielijk op te maken; een stuk van 1812 zegt dat in de Preanger „all the inhabitants are employed in the coffee-culture”, en dit zal wel niet ver van de waarheid zijn, voor zoover Regenten en Hoofden het volk niet ten eigen gerieve aan de Gouvernements-cultuur onttrokken. Naar gewoonte werd vooral baat gezocht bij enorme aanplantingen; 200 boomen per gezin en per jaar was het minste. Evenzeer volgens gewoonte werd het meest geplant in Tjiandjoer en Bandoeng. Dat tijdens Daendels geen zoo groote oogst binnenkwam als in het laatste jaar vóór zijne komst, zal wel niet hebben gelegen aan den minderen ijver van het personeel, maar veeleer aan de nieuwe eischen van andere aard welke aan de bevolking werden gesteld. Overigens was de productie zoo bevredigend, dat Daendels hierop stoute voorspellingen kon bouwen, waarmee destijds de spot werd gedreven door den man wiens harde hand die voorspellingen eens verwezenlijken zou — Johannes van den Bosch.

Voor een deel waren Daendels' gunstige uitkomsten ongetwijfeld te danken aan de leiding welke hij aan de koffiecultuur gaf. Wij weten dat die vroeger had berust bij den Gecommitteerde en den Gouverneur-Generaal. De verdere Heeren der Hooge Regeering plachten alles goed te vinden wat Zijn HoogEdelheid goedvond, en deze laatste, die heel weinig verstand van zaken had, ging gewoonlijk accoord met het voorstel van den Gecommitteerde, die ook geen deskundige was. Dat Nederburgh's Charter en de instructie voor Commissarissen-Generaal de leiding der cultures aan den op te richten Raad van Finantiën in handen wilden geven, was ondanks de nadeelen van een collegiaal bestuur te verklaren uit de vrees, dat de bestaande onregelmatigheden zouden voortduren wanneer een enkel persoon met die leiding belast bleef. Daendels verwierp dit denkbeeld en benoemde in Mei 1808 Von Winckelmann, die een paar jaren Opziener te Tjiandjoer was geweest (men maakte onder den Maarschalk snel promotie) tot Inspecteur-Generaal over de koffiecultuur van het gansche eiland. Hem werden een Secretaris, twee Onder-Inspecteurs en acht Oppassers toegevoegd. Dezen Inspecteur, onmiddellijk aan den Gouverneur-Generaal ondergeschikt, belastte hij met „de zorg en de opperdirectie” der cultuur en al hare onderdeelen, van de keus der in ontginning te brengen gronden tot de aflevering van het product in 's Lands pakhuizen. Daarbij werd in alles, ook wat de betaling der koffie betrof, de 15 Maart 1.1. voor de Bataviasche Regentschappen vastgestelde regeling

uitgebreid over heel Java. In cultuuraangelegenheden beschikte de Inspecteur over het civiel bestuur en de inlandsche Hoofden; hij droeg Opzieners ter benoeming voor en verplaatste hen. Tot „de onderneming van eenige buitengewone werken ter bevordering der culture” had hij de machtiging van den Gouverneur-Generaal noodig, overigens werd hem zooveel mogelijk de vrije hand gelaten. In het belang der inspecties, die zich telken jare over het gansche eiland moesten uitstrekken, had hij geene vaste standplaats.

Het is moeielijk aan te nemen dat Von Winckelmann eene alleszins voldoende zaakkennis kan hebben bezeten. Daendels was echter genoodzaakt de instrumenten te gebruiken die hij had aangetroffen. Het was destijds al veel wanneer men mannen van eer, goeden wil en gezond verstand kon bekomen; zoo werd tot Von Winckelmann's Adjunct iemand benoemd die nog maar vier jaar in Indië was en de twee eerste jaren had gesleten te Batavia. Intusschen, aangezien Daendels meer naar uitbreiding dan naar verbetering der cultuur streefde, kon bedrijvigheid en energie als aanbeveling van het koffiëpersoneel in de plaats treden voor eene grootere kennis van zaken. Eerst in het derde jaar van zijn bestuur werden nieuwe cultuurvoorschriften gegeven. Hierbij werd het stelsel van inlandsche Koffiegecommitteerden (1), op wie het toezicht en de onmiddellijke leiding van teelt en transport voornamelijk berustten, toegepast op het heele eiland; terwijl aldus de contrôle op den arbeid werd verscherpt, gelastte Daendels tegelijk om tegen knevelarij en geknoei met betaling en gewicht te waken, hetgeen mogelijk gemaakt werd door het inlandsche personeel evenals het Europeesche behoorlijk te bezoldigen. Bij deze regeling domineert de wensch om aan den Staat de grootst mogelijke baten te verzekeren. Voorschriften betreffende de teelt en bereiding der koffie zijn tijdens Daendels niet uitgevaardigd, doch naar het schijnt zijn die, welke in de Preanger werden gevolgd, ook elders ingevoerd.

Wat het gewest aangaat waartoe ons onderzoek zich heeft moeten bepalen, in de zoo drukkende koffietransporten werd door Daendels geenerlei verbetering van belang gebracht. Zijne bewering dat zijne zorg voor de wegen aan het transport en daardoor aan de bevolking ten goede kwam, was, zooals wij zullen zien, eene onwaarheid. Eene poging om de bevaarbaarheid der Tjisadane en der Groote Slokan te verbeteren, mislukte; een plan om de Tjimanoeek door een kanaal in verbinding te brengen met de

(1) Zie hierboven blz. 158*.

Tjitaroem (zoodat de koffie welke te Karangsamboeng werd verscheept niet meer over zee zou behoeven te gaan doch, indien de oude verbinding tusschen de Tjitaroem en de Bekasi (1) weer geopend was, geheel langs binnenwateren in de pakhuizen kon worden gebracht) kwam, gelukkig voor de bevolking, niet tot uitvoering; een ander plan, om ook de Tjitandocwi voor den afvoer der zuidooster regentschappen te benutten, evenmin. Wat hij verder tot verbetering van het transport deed of beweerde gedaan te hebben, is geene opzettelijke bespreking waard.

Daarentegen zouden, wil men den Maarschalk gelooven, zijne hervormingen in de wijze waarop de koffie werd betaald van dien aard geweest zijn, dat de orang goenoeng alle reden had om met een verruimd hart in zijne „bergtaal” te mompelen:

The old order changeth, yielding place to new.

Dit punt verdient alleszins eene nadere toelichting. Want mocht men, waar het de cultuur in engeren zin en het transport der koffie gold, kunnen aannemen dat Daendels het pad der Compagnie noodzakelijk te volgen had, in het financieele heeft hij steeds gewenscht eene eigen richting in te slaan; zelfs schreef hem zijne instructie voor, te zorgen dat zijne administratie van de vorige werd afgescheiden, zoodat geene onregelmatigheden bestendig konden worden zonder zijn medeweten en zijn wil.

Dat er met de betaling der koffie op verregaande wijze was geknoeid, kon aan Daendels reeds in Nederland niet onbekend zijn; al jaren geleden was op meer goede trouw aangedrongen, en zonder twijfel had de Maarschalk al vóór hij te Anjer aan land kwam een beter systeem ontworpen. Althans, reeds acht weken na zijne optreding stond het vast, dat over gansch Java eene koffiebetalingswijze ingevoerd zou worden van 4 rijksdaalders zilver per pikol van 225 pond; de vermelding van dit tot dusver alleen in de Preanger bekende pikolgewicht toont aan, dat hij eene voor dit gewest bestemde betalingswijze ook elders zou toepassen.

Spoedig hierop volgde (2) Daendels' Preangerregeling, waarbij in zake koffiecultuur het gezonde beginsel werd gehuldigd dat het belang van den planter en het cultuurpersoneel behoorde samen te gaan met dat van den Staat, omdat op den duur geen goed werk verwacht kon worden van ontevreden arbeiders; verder was het een cisch des tijds, de zonderlinge

(1) Zie hierboven blz. 167*.

(2) Zie Bijlage 45.

verwarring en ongelijkheid uit te roeien waardoor de administratie der koffiegelden ten nadeele van den Staat en de bevolking doch ten bate van enkele ambtenaren tot dusverre belemmerd was geworden.

Eerstens dus werd een uniform pikolgewicht van 225 pond vastgesteld, waarin de bevolking haar product zou leveren aan de Regenten. Werd hierdoor de berekening en contrôle der koffiebetalings vereenvoudigd, voor den kleinen man was het voordeel twijfelachtig, omdat het bij voortduring de Regent was aan wien hij zijne koffie moest afleveren en omdat geene behoorlijke voorzorg werd genomen dat deze dignitaris, tegen en over wien de planter zich niet durfde uiten, niet naar verkiezing met het gewicht zou blijven goochelen. Had Daendels naar grondige verbetering gestreefd, dan had hij een eind moeten maken aan de rekening met „bergsche” pikols en de levering aan de Regenten; hij had de bevolking moeten betalen bij dezelfde Compagniespikols waarin de levering in 's Lands pakhuizen geschiedde. Deze Compagniespikols bedroegen voortaan 128 pond. De overwichten hierop verdwenen dus nagenoeg geheel, iets waarmee de Regent zich geluk kon wenschen doch dat voor de bevolking, die uitsluitend met pikols van nominaal 225 pond had te maken, volkomen onverschillig was; met eenige bijkomende bepalingen gepreciseerd, maakte deze pikolregeling de fraude ten nadeele van den Lande bezwaarlijk. Van deze zaak geeft Daendels in zijne apologie eene valsche voorstelling, waaruit zijne zorg voor den kleinen man moet blijken.

Een tweede maatregel van den Landvoogd strekte om het reeds vroeger (1) verkondigde en zelfs tot een begin van uitvoering geraakte denkbeeld, dat de onkosten op de leverantie moesten loopen ten laste van den Staat, in praktijk te brengen. Niets was redelijker. Terwijl immers de Compagnie bij voorkeur den Regent als den leverancier van een negotie-artikel had beschouwd, op wien dus alle onkosten vóór de aflevering loco Batavia vielen, nu de dwangcultuur werd opgevat als eene belasting in arbeid kon men die belasting toch moeielijk verhoogen met perceptiekosten. Ware dit beginsel thans zuiver doorgevoerd, dan had de Staat de koffie heel niet moeten betalen; intusschen, Daendels koos een middelweg en stelde vast dat ten laste van den Staat het opslaan en afvoeren der koffie zou komen benevens de bezoldiging van het Europeesche en inlandsche cultuurpersoneel.

Ook dit beginsel werd echter slecht gevolgd. Eensdeels bleef de

(1) Zie hierboven blz. 186*.

pakhuisbouw ten laste der bevolking evenals ook het vervoer naar de groote afscheeppakhuizen, anderdeels, ofschoon de Regenten ontheven werden van vele zonderlinge kortingen waaraan hunne koffiegelden vroeger onderhevig waren geweest, werd de bezoldiging van het cultuurpersoneel zoowel als de kosten van het transport uit de afscheeppakhuizen nog altijd gevonden uit de koffierekening. De nieuwe methode verschilde, naar het ons voorkomen wil, van de oude in hoofdzaak hierin, dat willekeurigheden beter werden tegengegaan en de boekhouding vereenvoudigd. Daarenboven werd door de royeering der schulden van de Regenten (voor zoover die ten uitvoer kwam) de tegenwoordige administratie scherp van de vroegere gescheiden en eene groote bron van knoeierij gestopt door het verbod dat zij ooit weder schulden zouden maken. De vraag blijft echter steeds, in hoeverre Daendels' hervormingen werkelijk ten uitvoer gelegd zijn. Zoo zou de toevallige vermelding, twee jaren na de invoering der nieuwe bepalingen, dat namelijk de transportkosten nog altijd berekend werden niet naar de nieuwe pikols van 128 doch naar de oude van 160 pond, doen denken dat het geknoei met overwichten nog steeds voortduurde. Het gebruik dat de bevolking, in plaats van aan het afscheeppakhuis, tegen eene korting op de betaling hare koffie ook afleveren kon aan de kleine pakhuizen, vanwaar het Tjoetakshoofd 't transport overnam, bleef gehandhaafd; in Bandoeng bedroeg die korting een vierde.

Gaan wij verder na op welke wijze Daendels de belangen van Hoofden, personeel en bevolking aan de dwangcultuur koppelde, dan blijkt allereerst dat de Regent een rijksdaalder zilver per pikol van 128 pond zou ontvangen. Dit gaf eene zuivere rekening en was zeker zeer voldoende, als daarop niets anders werd gekort dan, zooals Daendels het voorstelde, de betaling der Tjoetakshoofden. Intusschen toont eene vergelijking van verschillende gegevens dat die rijksdaalder niet, althans niet steeds, in zilver werd betaald, maar gedeeltelijk in papier met vergoeding van het officieele agio dat veel te laag was. Van dit bedrag ging bovendien niet slechts de betaling der Tjoetakshoofden af, doch ook die van al het andere inlandsche personeel, welke betaling, zooals aan Daendels bij nader inzien was gebleken, toch moeilijk geïgnoreerd kon worden. In het geheel werd een vierde van wat de Regent ontving onder Hoofden en personeel verdeeld, met dit gevolg dat, terwijl eerstgenoemde met zijn Patih en de Tjoetakshoofden behoorlijke inkomsten hadden, die der lagere rangen soms zeer onbeduidend waren.

Het was dus op het eigenbelang der hoogere, vooral van den Regent, dat bij de cultuur gerekend werd, en dit vertrouwen is niet beschaamd.

De persoon echter wiens fortuin nog meer van de koffie afhankelijk was, op wien dus nog vaster gebouwd werd, was de Gecommitteerde over den Inlander, de Prefect, de Landdrost of hoe het hoofd van gewestelijk bestuur betiteld mocht worden. Een kwart rijksdaalder zilver per pikol werd hem toegelegd, en aangezien hij bijna geen ander inkomen heette te trekken, moest hij wel van ijver voor de dwangcultuur blaken. Hij kon dien ijver voornamelijk toonen door de bevolking tot den arbeid aan te zetten, welken de Inspecteur had voorgeschreven. Een andere kwart rijksdaalder werd door den Opziener getrokken van de uit zijne afdeeling binnengekomen koffie; eerst Janssens maakte dat diens salaris niet meer uitsluitend van dit product afhing. Dat de Europeesche Pakhuismeesters eveneens een pikolgeld ontvingen, sprak vanzelf. Het zeer voordeelige baantje van Pakhuismeester en „uitbetaler der koffij” te Buitenzorg droeg de Maarschalk op aan een zijner aides-de-camp, die tevens commandant bleef van 't vrij talrijke garnizoen aldaar. De Pakhuismeesters te Karangsamboeng en Tjikao waren tegelijk transportaanneemers, de laatste bovendien Opziener van Krawang.

Met eenige emphase, als ware dit eene verbetering van belang, werd voorts door Daendels vastgesteld dat de bevolking in het vervolg vier rijksdaalders zilver zou ontvangen per pikol van 225 pond. Vroeger, zooals wij meedeelden, was zij geacht ditzelfde bedrag te genieten per pikol van verschillend gewicht, hier zwaarder daar wat lichter dan 225 pond, en aangezien, zooals wij daareven aanstipten, geene zorg door Daendels gedragen werd dat het uniforme pikolgewicht van 225 pond niet kon worden overschreden, verschilde zijne regeling van de oude alleen in de meerdere of mindere nauwgezetheid waarmede den planter zijne vier zilveren rijksdaalders (eene niet overdreven hooge betaling in een tijd toen de pikol van 125 pond te Batavia werd verkocht voor vier- of vijfmaal dat bedrag) ter hand werden gesteld. Tegenover den Minister nam de Maarschalk zelfs niet den schijn aan alsof hij in zake de betaling van den planter eenige verandering had ingevoerd. En inderdaad, wanneer men zich de moeite geeft de berekening na te cijferen waarmede hij zijn voorstel van 14 Maart 1808 toelichtte, dan wordt het twijfelachtig of het zijne bedoeling is geweest, de vier rijksdaalders uit te betalen in zilver. Later zijn althans de doorgekapte bonken den Inlander hier en daar in de vuist geduwd, met het gevolg dat hij

anno 1810 te Buitenzorg een derde minder ontving dan te Karangsamboeng, waar in zilver betaald werd. In 1811 ontving de bevolking ongeveer de helft van wat haar toekwam. Deze omstandigheid, welke door Daendels later zorgvuldig is verbloemd, heeft voor de Preangerbevolking het betreuenswaardig gevolg gehad dat ook Raffles meende hare vier rijksdaalders gedeeltelijk in bonken te kunnen betalen, gedeeltelijk in zeer gedeprecieerd papier met geheel onvoldoende agiovergoeding; ook de Regenten ontvingen van het Engelsche bestuur bij lange niet wat hun competeerde. Gaandeweg werd de kleine man geheel in duiten betaald, die destijds ongeveer gelijk met zilver stonden. Bij het herstel van het Nederlandsch gezag was dit reeds zoodanig usance geworden, dat niemand er meer aan dacht den kleinen man te geven wat hem was toegezegd. Voor hem waren de vier rijksdaalders als Bräsig's Rindfleisch un Plummen: sie smecken sehr gut, aber wir kriegen sie man nich. En toen nu tijdens Commissarissen-Generaal de standpenning werd bepaald op 120 duiten, kreeg de Preangerman in plaats van 4 Rd^r. zilver maar 6 gulden en 48 duiten.

Wanneer Daendels het verder doet voorkomen alsof door zijne wellillende zorg het koffiegeld onmiddellijk aan den planter werd uitbetaald en alsof dit eene belangrijke verbetering was, dan matigt hij zich iets aan waarop hij geen recht heeft, want in de wijze van betaling kwam geene noemenswaardige verandering. Het systeem om in 't voorjaar groote vooruitverstrekingen aan de Regenten te doen, bleef evenzeer voortduren als de jaarlijksche afrekening ten overstaan eener Commissie. In 1808 geschiedde deze rekening, denkelijk begeleid met de gewone geldverkwisting, te Batavia, later te Tjiandjoer. De Opzieners en Pakhuismeesters kregen eerst dän hunne pikolgelden uitbetaald; en ofschoon door de royeering der schulden zoowel als de nauwkeuriger contrôle van de zijde der Rekenkamer (de Staatscommissie had deze reeds geprojecteerd, Daendels stelde haar in, doch zij was van de Regering niet onafhankelijk) de verwarring van vroeger was verdwenen, nog altijd kwam het voor dat bij de afrekening de Regenten gedebiteerd moesten worden voor ontvangen voorschotten welke door den kofficoogst niet waren gedekt, nog altijd werd er met het gewicht geknocid.

Om kort te gaan, de veranderingen, aangebracht in de betaling der koffie, kwamen den Staat ten goede en niet de bevolking. Haar belang werd niet met de cultuur vereenzelvigd en het eenige wat haar de handen

deed reppen was en bleef dwang. Dat een man als Daendels, de verpersoonlijking van eene soort militaire rondheid waarachter men allermint diplomatische reserve verwacht, dit niet ruitelijk heeft durven erkennen, wekt te meer verbazing omdat hij immers ook wat de wijze betrof waarop de bevolking tekort werd gedaan, zich had kunnen dekken met den nood der tijden en de uitgaven voor de defensie van Java. In stede daarvan verscheen hij in 1814 voor het publiek met 't wonderlijke praatje dat de bevolking niets tegen dwangcultures had omdat zij geen grondeigendom kende, en dat de Preangerman door des Maarschalks toedoen „veel gelukkiger geworden” was, ja „zoo gelukkig als hij in den nog plaatshebbenden staat van onbeschaafdheid zijn kan”, vooral ten gevolge van 's Landvoogds uitnemende zorg voor de betaling der koffie, eene zorg, zoo vaderlijk en alomvattend, dat men terzelfder tijd van bevoegde zijde hoort vragen of de kleine man wel iets ter wereld voor zijn arbeid ontvangt.

Het is waar — Daendels moest in 1814 eene nieuwe carrière beginnen onder een stroeven meester, die oude grieven tegen hem had. Toch zou men hem gaarne de reclametrom toen wat minder heftig hebben zien roeren, niet enkel omdat hem dit eene weinig waardige houding geeft, maar vooral omdat de echo van zijn marktrumoer zich zoo lang heeft doen hooren. Immers waar Daendels, die over de beste gegevens beschikte, verzekeren durfde dat de koffiearbeid den Inlander „nog geen zesde” van zijn tijd kostte en bovendien ruimschoots werd vergoed door de betaling van het product, welke met een dagloon van acht stuiver gelijkstond, daar baande hij den weg tot de scheeve voorstelling van zaken waarmede Van den Bosch het Cultuurstelsel aannemelijk heeft gemaakt, dezelfde Van den Bosch die in 1815 uit antagonisme tegen denzelfden Daendels, die hem van Java had verwijderd, volhield dat de koffiearbeid zes maanden per jaar nam, ongerekend het transport. Ook in zooverre luidde Daendels den nieuwen tijd in dat, terwijl zijne voorgangers, de ouderwetsche Compagniesmannen, den druk van den dwangarbeid aanzagen voor iets dat hen niet aanging en er niet aan gedacht hadden dien te vergoelijken of te verbloemen, de verschijning van zijne apologie het streven openbaart om het brutale Compagniesbeginsel: eerst ik, dan gij, in overeenstemming te brengen met meer moderne denkbeelden omtrent soevereinen plicht. En aangezien deze overeenstemming alleen door eene onjuiste voorstelling der begeleidende omstandigheden van het dwangstelsel kon worden bereikt, gaat men niet te ver, met Daendels, die anders zooveel onwaars en onwaardigs

heeft weggeveegd, in dit opzicht als den Vader der Leugens te beschouwen. Waar deskundigen als De Wilde en Nicolaus Engelhard de Gouvernementskoffiecultuur, zooals die in de Preanger na 's Maarschalks bewind voortbestond, eene „grievē voor de menschelijkheid” noemden, een „drukkenden en slaafschen arbeid”, die de bevolking, welke „als ezels in troepen naar de koffijtuinen voortgedreven wordt”, het gansche jaar bezighield, is deze qualificatie niet te hard.

Daendels loog willens en wetens, en dat uit eigenbelang, om weer in den staatsdienst te treden.

Dáárvor was het dat de behandeling van den Preangerman moest worden goedgepraat niet alleen, maar diens koffietuin uitgebeeld als een Soendasche hemel op aarde.

HOOFDSTUK XXVII.

Een van de belangrijkste hervormingen van Daendels, eene die aan elke andere moest voorafgaan, betrof de bestuursmiddelen, speciaal de regeling van de benoeming, positie, bezoldiging en werkkring van het ambtelijk personeel.

Wij hadden hierboven gelegenheid te wijzen op het verregaand favoritisme (1) dat onder het Indische ancien régime zoo niet alle gewichtige dan toch alle voordeelige betrekkingen in handen gaf van lieden wier karakter, verleden en vorming geenerlei waarborg van geschiktheid boden.

Hieraan wenschte men in Nederland na de revolutie van 1795 een eind gemaakt te zien. Vandaar bepalingen op benoembaarheid en bevordering in het Charter en in het Regeeringsreglement van 1806, naar welke Daendels zich niet verkoos te richten, denkelijk omdat bij de geringe bekwaamheid van het aanwezige personeel alleen benoeming en bevordering bij keuze doel zouden treffen. Evenmin lieten de omstandigheden hem toe voor de opleiding der ambtenaren te zorgen. Wat hij kon doen, een knap en energiek man, een Lambertus Zegers Veeckens, een Von Winckelmann, naar voren te brengen uit den duisteren achtergrond waar zij onder hét Compagniesbestuur zouden zijn gebleven, dat deed hij, ook al was hem de persoon niet altijd sympathiek. Evenzeer waakte Daendels tegen de cumulatie van ambten die, zooals tijdens Raffles, zoo licht uit de beperktheid der keuze van capaciteiten had kunnen voortvloeien. De verregaande onkunde, onverschilligheid en ontrouw der vroegere Compagniesdienaren, welke tijdens het Engelsch bestuur zoo herhaaldelijk aan den dag kwamen en, gepaard aan een hinderlijk servilisme, de minachting verklaren waarmee de schrijver der *History of Java* gewoon is van onze natie te spreken, waren aan Daendels niet te

(1) Zie hierboven blz. 287*.

wijten: die had zich te behelpen met wat hij vond en was minder bereid dan Raffles om tekortkomingen met zachtzinnige lankmoedigheid te bejegenen. Integendeel, sedert Dirk van Hogendorp had bewezen, wat „the wond'rous power of noise”, d. i. wat publiciteit vermag tegen misbruiken, waren in Nederland uiterst strenge bepalingen getroffen om de door hem gewraakte Indische knoeierijen te keeren, en Daendels was niet de man om daarin verzachting te brengen. Op afpersing stelde hij ontslag uit 's Lands dienst, op mishandeling en misbruik van ambtsgezag kon de dood staan, zooals sommige plichtvergeten individuen metterdaad ondervonden. In tegenstelling tot de laxe beginselen welke Nederburgh, zooals wij zagen (1), onder den invloed zijner Bataviasche omgeving had gehuldigd toen hij den Gecommitteerde uitdrukkelijk het aannemen van geschenken toestond, werd, dank zij Dirk van Hogendorp's optreden, door het Charter die aanneming even uitdrukkelijk verboden, behalve waar het „consumabele waaren van geringe waarde” gold. Daendels schrapte deze beperking en stelde op de overtreding der verbodsbepaling boete en ontslag; van inlandsche Hoofden echter mochten zijns oordeels met voorkennis van den Gouverneur-Generaal wél cadeaux worden aangenomen mits die „naar behoren werden gerecompenseerd”. Ofschoon dus zekere speelruimte werd gelaten en ofschoon, trots de meedoogenlooze bestraffing van een enkel knevelaar, de eeuwenoude Compagniespraktijken niet terstond en zonder de infusie van veel nieuw bloed weggenomen konden worden, er is geen twijfel mogelijk of in de bestaande verhouding tusschen Hoofden en Hoofdambtenaren, waarbij de eersten als eene welkome prooi „aanhoudend beloerd” werden, zoodat zij ternauwernood met hunne kostbaarheden en edele paarden te voorschijn durfden komen, werd verbetering gebracht. De bevolking, die toch feitelijk steeds het gelag had betaald, moest bij die verbetering winnen.

Doch waar de Inlander niet rechtstreeks benadeeld werd, stond Daendels aan zijn personeel eene vrijheid toe, die in tegenspraak schijnt met moderne begrippen van ambtsplichten. Wij bedoelen het drijven van handel. Dat hierdoor een kostbare tijd kon worden verslonden, die aan het gemeen belang diende gewijd, was reeds eene halve eeuw te voren door enkele vooruitstrevende mannen zelfs te Batavia erkend. De Nederlandsche natie was echter nog zóó doortrokken van den oudvaderlandschen handelsgeest, dat het Charter en de latere reglementen alleen aan President en Leden van

(1) Zie hierboven blz. 315 * en 320 *.

het Hooge Gerechtshof uitdrukkelijk het drijven van negotie verboden, niet bijvoorbeeld aan de Raden van Indië. In zooverre is dit niet onverklaarbaar, omdat de Compagnie het ontstaan van een eigenlijken handelsstand had tegengewerkt zoodat thans, nu mildere beginselen omtrent monopolie en prerogatief bovendreven, Nederlandsche handelshuizen hunne Indische agenten wel onder het ambtenaarspersoneel dienden te zoeken, dat ook bijna uitsluitend het kapitaal in handen had voor het drijven van eigen zaken. Daendels verbood aan ambtenaren weliswaar het handelen, maar flauwelijk en, zooals wij reeds aanduiden (1), zeer tegen zijn zin; het verkoopen van opium stond hij den Gecommitteerde toe. Trouwens, ook Raffles, ook Elout c. s. kwamen er niet toe, principieel allen handel aan alle ambtenaren te verbieden.

Mogelijk gemaakt werden dergelijke heele of halve verbodsbepalingen alleen door de zorg die thans werd gedragen dat de staatsdienaren een behoorlijk bestaan hadden.

Dat hieraan bij de Compagnie alles gehaperd had, was zonneklaar (2). Nederburgh had het met ronde woorden gezegd, dat ijver en trouw alleen verwacht konden worden bij voldoende belooning. Eenstemmig had men dat erkend en in beginsel was sedert het Charter eene groote verbetering der Indische traktementen met afschaffing van het ambtgeld aangenomen. Van een pensioen daarentegen was weinig sprake. Dirk van Hogendorp had alleen de wenschelijkheid betoogd om aan militairen en rechterlijke ambtenaren, de klassen dus voor welke het drijven van particuliere zaken het minst oorbaar was, een pensioen toe te leggen. Deze zienswijze werd in hoofdzaak aangenomen; bovendien werd besloten tot de oprichting van een fonds voor ondersteuning van „behoeftege weduwen en wezen van ambtenaren zoolang dezelve in Indië verblijven”. Daendels nu legde deze beginselen in wetsbepalingen neer, verhoogde de traktementen buitengewoon, zorgde voor militaire pensioenen, maar liet het aan de burgerlijke ambtenaren over om gedurende hun diensttijd zelf iets voor den ouden dag op zij te leggen. Voor hunne weduwen en weezen werd alleen gezorgd bij wijze van bedeeeling. Aan recht op verlof met gedeeltelijk behoud van traktement werd destijds nog heel niet gedacht.

Om na te gaan in welken geest Daendels de plichten en bevoegdheden zijner ambtenaren regelde, keeren wij terug tot den Gecommitteerde

(1) Zie hierboven blz. 303*.

(2) Vergelijk blz. 323*.

over den Inlander, die onder de Compagnie te dezen aanzien wel de uiterste mate van *laisser-aller* had vertegenwoordigd.

Wij hebben gezien dat in de laatste jaren vóór Daendels' komst het denkbeeld dat de Gecommitteerde een te groot ambtsgebied en te wijden werkkring had, steeds meer veld had gewonnen en ook reeds gedeeltelijk in eene nieuwe ofschoon tijdelijke regeling was omgezet (1).

Niettemin was in het begin van 1808 zoowel het bestuur over de Beneden- als dat der Bovenlanden weder in handen van één persoon, den waarnemenden Gecommitteerde Pieter Tency. Ook de Commissie over de Regentschappen had eindelijk gedefungeerd en alles liep dus weder op den ouden voet. Niet zoodra had echter Daendels de reorganisatie der Regentschappen ter hand genomen, of hij bracht de politie en justitie der Ommelanden onder een afzonderlijken ambtenaar, den Drossaard. Daarmee verviel in hoofdzaak 's Gecommitteerden bemoeiing met de landen beneden het gebergte, zoodat zijne bevoegdheden bij Resolutie van 15 Maart 1808 werden beperkt tot „de directie der culture en politie in de Jacatrasche en Preanger Regentschappen”. Tency werd als Gecommitteerde bevestigd, viel echter eenige weken later in ongenade en werd eerst geschorst, daarna ontslagen. Zijn opvolger kreeg den 4 Juli 1808 den meer modernen titel van Prefect over de Jacatrasche en Preanger Bovenlanden; toen op last van Koning Lodewijk de benaming Prefect, als on-Hollandsch, moest verdwijnen, werd 28 Grasmaand (April) 1810 de ambts titel: Landdrost der Jacatrasche en Preanger Bovenlanden, welke 20 Zomermaand (Juni) van dat jaar als een gevolg der aanhechting van andere afdeelingen veranderde in dien van Landdrost der Jacatrasche en Cheribonsche Preanger-Regentschappen; bij de afscheiding van Krawang den 2 Lentemaand (Maart) 1811 werd deze benaming weder gewijzigd tot: Landdrost der Bataviasche Regentschappen.

De woonplaats van den onder deze veelheid van titels aangeduiden ambtenaar was Pondokgedeh, een der vroegere „lusthuizen” van den Gouverneur-Generaal, dat door Tency van Daendels was gekocht en aan zijn opvolger moet zijn overgegaan. Kort vóór de komst der Engelschen woonde de Landdrost echter te Buitenzorg. Evenmin als Daendels dezen eene standplaats aanwees voorzag hij hem of zijn ambtgenoot in de Cheribonsche Preangerlanden van eene instructie, hetgeen te meer in het oog valt omdat èn de Prefect van Cheribon èn diens collega's in het vroegere Gouvernement van

(1) Vergelijk blz. 308 * e. v.

Java's Noordoostkust wel degelijk met eene dergelijke omschrijving hunner ambtsplichten werden uitgerust. Alweder zien wij derhalve dat in de Preanger de oude toestand zooveel mogelijk werd bestendigd en dat dit gewest buiten den kring der hervormingen werd gelaten, waardoor Daendels zich ten doel stelde het eiland tot grooter ontwikkeling te brengen.

De veranderingen die het ambt van Gecommitteerde, voor zoover dit de Preanger betrof, onderging, waren dan ook bijna alleen zulke, die noodzakelijk uit de maatregelen voortvloeiden waardoor Daendels de verschillende takken van den staatsdienst onder scherper contrôle bracht. Door de oprichting namelijk eener Inspectie en daaraan ondergeschikte Administratie der Houtbosschen verloor het hoofd van gewestelijk bestuur ook in de Preanger alle bemoeiing met deze aangelegenheden. De daarop volgende benoeming van een Inspecteur-Generaal over de Koffiecultuur stelde dit belangrijke middel voor het eerst onder deskundige leiding. In alles wat de teelt, het transport en de betaling der koffie, ja zelfs de „regtvaardige behandeling” der cultuurdienstplichtigen aanging, had de Prefect of Landdrost voortaan de orders des Inspecteurs op te volgen; de Opzieners werden benoemd op voordracht van dezen laatste, die ook over hunne overplaatsing beschikte en hen van instructiën voorzag. De oprichting der Rekenkamer onderwierp voorts den Prefect aan een nauwlettend financieel toezicht, terwijl hij in qualiteit van Voorzitter van het Ambulánt Gerecht onder contrôle stond van den Hoogen Raad van Justitie, die hem zelfs bij bevinding van „abuizen en delicten” kon schorsen. Minder afhankelijk was hij van den Commissaris over de Wegen en Posterijen, die hem althans geene directe bevelen doch slechts aanwijzingen had te geven.

Werd in zake koffiecultuur de werkring van den Gecommitteerde aanmerkelijk ingekrompen, eenige wijziging of liever eene nadere omschrijving onderging die door de hem opgedragen zorg voor de posterijen en de wegen, welke zaken ook vroeger tot zijne bevoegdheid hadden behoord. Zoo werden ook zijne rechterlijke functiën eerder veranderd dan vermeerderd; eigenaardig zijn de hem thans opgedragen deurwaarderswerkzaamheden. Ter handhaving van rust en veiligheid kon hij beschikken over zijne Djajangsekar's, die door hem werden gerecruteerd; achtte de Regeering het noodig inlandsche troepen te lichten, dan werd de Landdrost met de uitvoering van dien maatregel belast. Het doen van dienstreizen werd geheel aan zijne verkiezing overgelaten, behalve in zooverre hij eens per twee

maanden in elk regentschap had te verschijnen om het Ambulant Gerecht te presideeren.

Een vast salaris ontving hij niet. Zijn eenig inkomen was 12 stuiver zilver per kleine pikol koffie; ambtgeld betaalde hij niet langer. In die tijden van groote koffieoogsten genoot hij dus eene zeer ruime bezoldiging, maar vergoeding voor reiskosten werd hem niet uitgekeerd. Het schijnt bovendien dat de stille baten van den Landdrost volstrekt niet ophielden. Bauer, de President der Rekenkamer, schatte diens inkomsten zelfs op 100.000 Rd^s. per jaar en verzekerde dat het eenige wat de Gecommitteerde vroeger méér had genoten, bestond in het jaargeld dat deze gewoon was geweest te trekken van den pasarpachter te Buitenzorg en den Regent van Tanggeran. Moet men, zooals toch noodwendig schijnt, de getuigenis van deze hooge autoriteit als afdoend beschouwen, temeer omdat Bauer deel had uitgemaakt van de Commissie Thalman c. s., dan blijkt welke waarde men kan hechten aan Daendels' papieren regelingen, waardoor noch de geest der ambtenaren noch het karakter van Hoofden en bevolking kon worden gewijzigd. Evenals vroeger de Gecommitteerde verkocht thans de Landdrost opium met eene door het Gouvernement gewettigde winst van 500 Rd^s. per kist; evenals de Gecommitteerde bezoldigde hij tenminste gedeeltelijk zijn personeel, zooals den hem toegevoegden en met het notariaat belasten Secretaris en zijne klerken; de Oppassers daarentegen (hun getal werd op 50 gebracht) betaalde het Gouvernement. In rang was, hetgeen eenigszins zonderling klinkt, de Landdrost der Regentschappen tijdens Daendels de mindere van dien der Ommelanden, wiens inkomsten toch geringer waren.

Onder hem stonden de Opzieners.

Hun aantal bleef in de Regentschappen nagenoeg onveranderd. Hun werkring reikte nog altijd niet ver buiten de koffiecultuur; het was dan ook de Inspecteur-Generaal die hen ter benoeming voordroeg. Een der twee Tjiandjoer'sche Opzieners kreeg in 1810 den titel „Hoofdopziener”; deze zou eventueel als Waarnemend Prefect optreden. Ofschoon dit geene salarisverhooging meebracht, was deze Hoofdopziener het kuiken waaruit de eerste Assistent-Resident zou groeien.

Datzelfde jaar werden de eigenlijke opzienerswerkzaamheden geregeld. Slordigheid, sleur, onkunde en willekeur werden tegengegaan, het toezicht op hun gedrag vergemakkelijkt, doch eenig nieuw beginsel werd niet ingevoerd. Hunne zorg voor de bevolking bleef zich bepalen tot het waken tegen

Priangan.

* 30.

fraude bij de betaling der Gouvernementsproducten; hunne verhouding tegenover den Regent werd niet omschreven. Daarentegen geschiedde dit wel met hunne werkzaamheden ten belange van het Gouvernement: zij werden belast met de verbetering van den grooten weg en met de functie van postcommissies, maakten deel uit van het Ambulant Gerecht en traden daarbij feitelijk op als Officier van Justitie; bovendien fungeerden zij als Deurwaarders. Hun salaris werd bepaald op 12 stuiver per kleine pikol koffie; Janssens legde hun later een vast traktement toe met een bijslag; afhankelijk van het bedrag der geleverde koffie, en erkende dus meer dan Daendels in de Opzieners ook besturende ambtenaren. Tegen mogelijke knevelarijen hunnerzijds waakte Daendels door algemeene bepalingen. Men mag onderstellen dat zijne beginselen en de bloedige gestrengheid waarmee vergrijpen van dien aard soms door hem werden gestraft, aan de Opzieners genoeg bekend waren om hen in zekeren toom te houden. Trouwens, hunne bezoldiging was bij een goeden oogst zeer voldoende, ofschoon zij nog altijd niet op ééne lijn kwam met de emolumenten van sommige wonderlijke baantjes, zooals dat van den doodgraver te Batavia. Ook hunne positie verbeterde: zij begonnen in de ambtenaarswereld mee te tellen, werden gelijkgesteld met Eerste Luitenants en konden, als hunne koffie niet te veel van regen en wind had te lijden, zelfs tot den rang van Kapitein opklimmen, hetgeen in die dagen van militair despotisme eene behoorlijke onderscheiding mocht worden geacht. Eén Opziener is zelfs gedecoreerd geworden. Dat zij hunne inkomsten door handeldrijven bleven vermeerderen, is zeer waarschijnlijk. Ondanks de scheeve verhoudingen welke hieruit moesten voortvloeien, werd echter in Daendels' tijd begrepen dat de Opziener de toevlucht en beschermer der bevolking was tegenover haren Regent. Te grooter verwondering mag het dus wekken dat, zooals wij reeds opmerkten, Daendels zich ook te dezen opzichte onthield van bemoeiing met de inwendige huishouding der Preanger. De verklaring is echter niet ver te zoeken. Het eigenaardig onderscheid immers, dat ten gevolge van eene belastingheffing, uitsluitend berustend op de stelselmatige teelt van koffie, tusschen de Preanger en de andere gewesten van het eiland was ontstaan, moest natuurlijk van invloed zijn op de houding van het Gouvernement tegenover de Regenten, van wier hartelijke medewerking de uitkomsten der dwangcultuur voor een belangrijk deel afhingen.

De tijd was anders geboren om van houding te veranderen. Verstokte conservatieven als Siberg en Nicolaus Engelhard hadden er geen principieel

bezwaar in kunnen vinden om de Cheribonsche Sultans tot gewone Regenten te verlagen en te salarieeren. Daendels ontnam hun ten voordeele van den Lande hunne paditienden en legde aan hen evenals andere aanzienlijke inlandsche Hoofden en ambtenaren in dat gewest, daaronder de drie Cheribonsche Preanger-Regenten, eene vaste jaarwedde toe in geld, terwijl de lagere in rijst werden bezoldigd.

's Maarschalks wensch dat de onder Batavia ressorteerende Regenten zich tegenover het Gouvernement als ambtenaren zouden beschouwen, blijkt wel daaruit, dat hun werd voorgeschreven zich in hunne officieele qualiteit te bedienen van „een zegel van den Staat”; verboden werd dus dat zij zooals vroeger onder dienststukken een zegel naar vrije verkiezing plaatsten, hetgeen hun air van eigenheerigheid verhoogde. Dit was dan echter ook de eenige maatregel welke bepaaldelijk strekte om de verhouding der Preanger-Regenten tegenover het Gouvernement vast te stellen. Weliswaar, de verschillende regelingen waarbij Daendels over de inkomsten, de verplichtingen, het ambtsgebied dier Regenten beschikte, sloten eene erkenning hunner eigenheerigheid uit, maar terwijl in het vroegere Gouvernement van Java's Noord-oostkust de acten van verband werden vervangen door eene instructie, terwijl voorschriften werden gegeven betreffende de machtsuitoefening der Regenten in de Cheribonsche Preangerlanden, terwijl overal op het eiland de Regenten, ja de Cheribonsche Sultans, uitdrukkelijk werden verklaard voor „ambtenaren van Z. M. den Koning van Holland”, belast met de uitvoering der bevelen van het Europeesch Hoofd van gewestelijk bestuur, liet Daendels de Regenten der vroegere Bataviasche gewesten in de halfslachtige verhouding waarin zij tijdens de Compagnie hadden verkeerd. En toen de Cheribonsche Preangerlanden met de Bataviasche tot één Landdrostambt werden verenigd, hief de Maarschalk liever die Cheribonsche Regentschappen op dan dat hij de voor deze vastgestelde regeling uitbreidde tot de vroegere Bataviasche.

Dit alles wijst op een gezet voornemen om in de gewesten waar de dwangcultuur van koffie een volksgebruik was geworden, den door hem aangetroffen toestand te handhaven, d. i. de bevolking prijs te geven aan de willekeur harer Hoofden, de Regenten te doen blijven wat zij waren, een middelding tusschen een leenman, ja een souverain Vorst (immers zij behielden het recht van belastingheffing ten eigen bate) en een ambtenaar; voorts om de verhouding van het Gouvernement ten opzichte dezer laatsten in de

vage omlijning te laten welke eene halve eeuw daarna eerst op grond van een nauwgezet historisch onderzoek kon worden veranderd. „De Regenten” zegt de heer Van Rees in zijn belangrijk rapport van 1867, waarvan bij de reorganisatie der Preanger werd uitgegaan, „beschouwen zich zelve gaarne als eene soort van bondgenooten of leenmannen van het Gouvernement”. Men kan dit conservatisme van den anders zoo vooruitstrevenden Maarschalk Daendels voor niets anders aanzien dan een gevolg van de onmisbaarheid der koffiebaten, die op de oude wijze zoo regelmatig binnenkwamen en niet door proefnemingen met een ander of beter stelsel van belasting in gevaar mochten geraken. Voor die cultuur was pressie op de bevolking noodig, en niemand kon deze pressie beter uitoefenen dan de met aangeboren ontzag omgeven Regenten. Een tornen aan hunne positie kon dat ontzag, meende hij, slechts krenken en de koffiecultuur benadeelen.

In het algemeen was Daendels, hoewel hij soms de Javasche Regenten ongemakkelijk genoeg kon toespreken, doordrongen van de wenschelijkheid om hen hoog te houden. Hij gaf hun een militairen rang en zag er zelfs geen bezwaar in, een hunner te ridderen, eene buitengewone onderscheiding destijds. Kwam deze openlijke erkenning van verdienste overeen met „het ferm karakter” dat volgens den bekeerden Hattemschen revolutionnair aan „een Koninklijk bestier” uiteraard eigen was (in zijne jonge jaren, toen hij nog keesde, had hij geraasd tegen het „adelijk en aristocratisch ongedierte”), ook van sommige minder ferme dan wel doeltreffende praktijken der Compagnie was hij niet geheel wars. Terwijl deze in hare nadagen de overtuiging had bezeten van hare zwakheid en zich daarom steeds stijver had vastgeklampt aan eene balanspolitiek tegenover inlandsche potentaten, zocht het „Koninklijk bestier” op Java heil bij het stoken van tweedracht tusschen de Vorstehoven. De oude methode echter om de Preanger-Regenten klein te houden door hen te manen om terugbetaling van voorschotten, werd door Daendels te kinderachtig gevonden.

Eene instructie gaf hij hun, zooals wij opmerkten, niet, alleen enkele voorschriften in zake onderhoud van wegen en koffiecultuur. De benoeming van ondergeschikte Hoofden tot Djaksa's en Districtshoofden inclus, schijnt Daendels aan zich te hebben voorbehouden; die der lagere gaf hij in de Cheribonsche Preangerlanden aan den Prefect. Had Dirk van Hogendorp er op aangedrongen de Preanger-Regenten te bezoldigen, had de Staatscommissie in het algemeen „vaste bepalingen” gewenscht voor regenteninkomsten,

had de Commissie Thalman voorgesteld de Preanger-Regenten te salariceren „mits dat elk de getaxeerde leverantie opbrengt”, Daendels zag zich door financieele moeielijkheden genoopt, zelfs het voor de Cheribonsche Regenten bestemde salaris niet uit te betalen, doch hunne padiheffing van $\frac{1}{20}$ te brengen op $\frac{1}{10}$ van den oogst (1). In het Bataviasche royeerde hij de schulden der Regenten, regelde hunne pikolgelden en stelde de bevolking nominaal vrij van elke andere opbrengst aan den Regent behalve de padi-tiende, doch liet de knevelarijen dier Hoofden ongerept voortbestaan. Aan de financieele betrekkingen tusschen den Prefect en de Regenten kwam evenmin een eind. Toen in 1813 de Regent van Tjiandjoer in hoogen ouderdom overleed, liet hij 100.000 gulden schuld na, die zijn opvolger overnam; het zou zelfs kunnen wezen dat deze schuld de reden was waarom geen der zoons uit dit geslacht voor de plaats huns vaders in aanmerking is gekomen. De inkomsten der Regenten waren over het algemeen belangrijk genoeg; daar stonden echter uitgaven tegenover, zooals voor de posterij, het transportwezen, de Djajangsekar's, waarvan men tevoren weinig had geweten; de mindere Hoofden en het koffiersonceel werden bij voortdoring door de Regenten bezoldigd. Waren dus, in het algemeen gesproken, de ontvangen gunsten niet overgroot, Daendels' strengheid en ruwe manieren, die door Janssens' kortstondig bestuur niet werden goedge maakt, deden de Regenten bij de overgave van het eiland aan de Engelschen een gevoel van verademing ondervinden. Nog heden leeft Daendels in de herinnering van den Preangerman, waarin andere Landvoogden geene plaats hebben, als een legendarische razende Roeland of bouillant Achille: „kawas Djendral Mas Kalak” (precies de Generaal Maarschalk) zegt men van de onbesuisde heftigheid die den Inlander zoo bijzonder antipathiek is.

Ook Mas Kalak's bemoeiing met de rechtspraak der Preanger zal wel niet bijster in den smaak zijn gevallen.

Wat dit gedeelte zijner hervormingen betreft was hem door het Opperbestuur de vrije hand gelaten.

Hoeewel men tijdens de Compagnie getracht had verbeteringen in de rechtsbedeeling der Ommelanden aan te brengen en de Staatscommissie van 1803 de rechtsmacht van Schepenen had willen regelen, men krijgt den indruk dat die Commissie de Regentschappen en de bijzondere toestanden aldaar geheel over het hoofd had gezien bij het ontwerpen harer voorschriften

(1) Vergelijk blz. 366*.

in zake de rechtsbedeeling onder den Inlander, tot welke voorschriften ook behoorde, dat „alle verkeerde invloed van eenige politieke magt” moest worden geweerd bij het streven naar eene „spoedige en goede justitie”.

Hoe dit zij, Daendels' instructie zweeg van de verbetering der justitie, ofschoon ook in Indië de wenschelijkheid daarvan reeds was betoogd. Eene hervorming bleek voor de Ommelanden zoo noodig, dat Daendels al in Maart 1808 de rechtspraak van Schepenen in eerste instantie beperkte tot een engen kring rondom de stad en die over de Ommelanden opdroeg aan den Drossaard; kort daarop werd een Schout, ten deze ondergeschikt aan den Gecommitteerde, belast met de „civile en criminele jurisdictie van Buitenzorg”. Wat de Preanger betrof vond Daendels dat de zaken wel op den ouden voet hadden kunnen blijven „naardien de Inlanders in deze Regentschappen over het geheel zacht en goedaardig zijn” en crimineele vervolgingen derhalve niet veel voorkwamen. Het was dan ook een bloote maatregel van orde, dat hij de Preanger in de reorganisatie der rechtsbedeeling opnam; bovendien, ook Van Lawick stond het denkbeeld der oprichting van een Landraad voor, bestaande uit de Regenten.

In stede echter van een dergelijk college verkoos de Landvoogd eene rechtbank, in samenstelling verschillend naar gelang van het regentschap waar het misdrijf (want aan eene hervorming der civiele rechtspraak werd met reden geen oogenblik gedacht) was gepleegd. Een Ambulant Gerecht, bestaande uit den Gecommitteerde, den Regent, den Hoofdpenghoeloe en twee of drie telkenmale door den Gecommitteerde aan te wijzen Opzieners, bood, naar hij meende, meer waarborg voor spoed en zaakkennis. In Augustus 1808 werd de instructie voor deze rechtbank gearresteerd.

Behalve de civiele zaken was ook die soort overtredingen welke onder de vage benaming „huishoudelijke zaken” ter politierol werden afgedaan, van de kennisneming van het Ambulant Gerecht uitgesloten. Voor de overgroote meerderheid der „zachte en goedaardige”, d. i. tot misdaad weinig gepraedisponeerde justiciabelen bleef dus, wat hunne kans betrof op eene willekeurige en harde behandeling van de zijde des dagelijkschen rechters, alles vrijwel bij het oude.

Viel daarentegen de Inlander onder verdenking van misdrijf, dan werd hij niet veel beter dan vroeger beschermd tegen kwelling, onverstand en onrecht. Het Ambulant Gerecht hield in elk regentschap minstens eens in de twee maanden zitting en vonniste in hoogste instantie. De aanwezigheid van

den Regent en den Hoogepriester bood den aangeklaagde, ingeval hij namelijk voor hen werd gebracht (want in den regel werd recht gesproken op de stukken alléén) gelegenheid om zich te doen begrijpen; die der Nederlandsche ambtenaren gaf eenigen waarborg dat geene persoonlijke beweegredenen de schaal zouden doen overslaan. Daarentegen werd aan de Opziëners een invloed op den afloop van het geding toegekend, die niet zelden noodlottige gevolgen moet hebben gehad. Immers de aangeklaagde was door den Opziener van het district waar het misdrijf gepleegd was, opgespoord; de punten te zijnen laste waren door den Opziener verzameld, en aangezien hij voor het Gerecht in den regel niet met de getuigen werd geconfronteerd, was het moeielijk te controleeren of niet de Opziener op grond van zijne eerste indrukken en zijne overtuiging als civiel ambtenaar dat de veiligheid en rust zijner afdeeling met eene vrijspraak niet gebaat zouden zijn, het onderzoek der zaak, wanneer hij deze in forma probanti voor het Ambulant Gerecht bracht, in eene bepaalde richting had gestuurd die tot eene veroordeeling moest leiden. Dit Gerecht werd gepresideerd door een hooger civiel ambtenaar, die allicht geneigd moest zijn de zienswijze van den Opziener te deelen en aan de andere leden op te dringen. Bedenkt men hierbij, dat de rechter alras de bevoegdheid erlangde om een „hardnekkigen gevangene” met de rotan tot rede te brengen en dat Daendels aan zijne ambtenaren placht voor te houden dat de rotan „bij repetitie geapliceert” onfeilbaar eene bekentenis „ontwringen” zou, dan zal men moeten toegeven dat, mocht zijne regeling meer openbaarheid en spoed brengen in de afdoening van crimineele zaken, dit voordeel, waarnaast ook de kosteloosheid der procedure mag worden vermeld evenals het breken met den Javaanschen rechtsregel dat eene strafrechtelijke vervolging alleen kan plaats hebben op initiatief der lijdende partij, duur gekocht werd door het misbruik van gezag waartoe aanleiding kon worden gegeven. De bepaling der straf geschiedde zooveel mogelijk overeenkomstig de voorschriften van het inheemsche recht. Willekeur in het opleggen van geldstraffen werd verboden; het gebruik om te „composeren” echter, dat voor een deel op hetzelfde neerkwam, bleef bestaan, mits geschiedende met voorkennis van den Gouverneur-Generaal. De met bezigheden van allerlei aard overladen Landvoogd behield zich de bevoegdheid voor, om van elk crimineel vonnis kennis te nemen; kon hij zich daarmede niet verenigen, dan wees hij eene andere rechtbank aan om de zaak in revisie te behandelen; in het tegenovergestelde geval verleende hij fiat executio.

Aldus de wet — Daendels echter bepaalde zich hiertoe niet, doch wijzigde naar verkiezing de hem uit de Preanger toegezonden crimineele vonnissen, eene macht die hij zich in zake de rechtspraak der Ommelanden had gereserveerd, alwaar toestanden werden aangetroffen welke kort en streng recht ten zeerste wenschelijk maakten. In de Regentschappen was dit arbitrair ingrijpen echter geheel overbodig, en Janssens heeft daaraan dan ook weldra een eind gemaakt. Naast dit willekeurige wijzigen van geslagen vonnissen bleef voorts de gewoonte bestaan dat „schadelijke voorwerpen”, tegen wie geene bepaalde aanklacht kon worden geformuleerd of bewezen, door den Landvoogd bij administratieven maatregel werden verwijderd of tot den kettling veroordeeld. Daendels ging zelfs zoover doodvonnissen op die wijze te vellen, dat is op eene simpele beschuldiging, zonder vorm van proces. Het is waar, sommige ingevreten Compagniesmisbruiken, zooals die ten nadeele der openbare geldmiddelen, konden het noodig maken om voorbeelden te stellen in terrorem aliorum; ook blijkt niet dat Daendels tegenover Preangermensen tot een dergelijk uiterste is overgegaan. Doch waar hij zelf verklaarde dat zijne veranderingen in de rechtsbedeeling der Preanger niet veel meer dan „eene inrigting van orde” behoeften te zijn, dat er veiligheid van personen en goederen bestond en schrikaanjaging onnoodig was, daar had hij zich in elk geval van willekeurigheden moeten onthouden.

Dat Daendels het materieele recht liefst onaangeroerd liet, was overeenkomstig de beginselen der Staatscommissie, welke, beducht als zij was voor onlusten, de radicale voorstellen van Dirk van Hogendorp had verworpen, die de invoering onder den Inlander van ons burgerlijk recht en van een crimineel wetboek, gecombineerd uit den Koran en het Hollandsch strafrecht, had voorgestaan. Daendels, ofschoon erkennend dat er veel aan het inlandsch recht ontbrak, zag tegen ingrijpende hervormingen op en vond het beter een middelweg te kiezen, waarbij het algemeen principe om de „zeden en gewoonten der Javanen” onaangetaast te laten, ter zijde werd gesteld in gevallen waar die „tegen de eerste beginselen van regt en billijkheid indruischen of wanneer daardoor in lijfstraffelijke zaken het groote but der algemeene veiligheid of ten aanzien der form van procederen de nodige regterlijke overtuiging niet kan worden verkregen”. Zijne hervorming ten deze beoogde vooral de verzekering der openbare orde; doodslag „uit haat en nijd van Javanen tot Javanen” stond daarbuiten. Eenige verzachting van de inheemsche lijfstraffen kwam in de tweede plaats; verminkende straffen

werden afgeschaft. Den rechter werd voorts — en dit zeker ten nadeele van den aangeklaagde — de vrije hand gelaten in de wijze waarop hij tot eene gemoedelijke overtuiging wenschte te geraken betreffende diens schuld of onschuld. Ook hier zat weer het denkbeeld voor, dat het beter is den onschuldige te straffen dan den schuldige eene kans op vrijspraak te geven. Overigens zou Daendels vermoedelijk, wanneer hij langer aan het bestuur was gebleven, het inlandsch recht meer op den achtergrond hebben geschoven.

HOOFDSTUK XXVIII.

Ging de tijd van Daendels' bestuur voorbij

In eeuw'ge onrust van herbaring en herslooping, brak hij heden af om morgen te herbouwen en overmorgen weder tegen den grond te smijten, zoodat het dikwijls zeer moeielijk is aan te wijzen in hoeverre zijne hervormingen ten uitvoer gelegd zijn, te meer doordat Raffles' bestuur zoo spoedig met een nieuw stelsel op het zijne is gevolgd, men krijgt vooral bij het overzien der wijzigingen die hij in de territoriale en administratieve indeeling der Regentschappen aanbracht den indruk eener rustelooze stuwkracht, die telkens van richting verandert en zich niet steeds rekenschap geeft van hare verhouding tot het plumpe gewicht der te verzetten massa. Daarbij springt eene overeenstemming met Napoleon's herhaald remodeleeren der landkaart van Europa in het oog, die, naar ons voorkomt, geenszins toevallig kan zijn geweest en als oorsprong eene minachting van historische toestanden had, welke behalve de goede ook eene niet te miskennen kwade zijde vertoonde.

De eerste maatregel waardoor Daendels de grensbepaling der Ommelanden wijzigde, was de annexatie der Bantamsche landen beoosten de Tjikandi. Al vroeger waren vreedzame pogingen daartoe aangewend, en ook Daendels had eerst beproefd deze landen van den Sultan te pachten. De thans met geweld tot stand gebrachte aanhechting kon, naar het schijnt, voor de openbare rust en veiligheid niet dan gunstig zijn, doch deze raison verviel grootendeels, toen in 1810 ook de andere Bantamsche benedenlanden onder rechtstreeksch bestuur van het Hollandsch Gouvernement werden gebracht.

Kort na de annexatie der landen beoosten de Tjikandi volgde de opheffing van het regentschap Tanggeran, een zuiver financieele maatregel: om gereede penningen los te krijgen was tot landverkoop besloten, en het

Tanggeran'sche kwam hiervoor wegens zijne geringe koffieproductie het eerst in aanmerking. Al een tiental jaren trouwens had een verkoop van Tanggeran in de lucht gehangen. Het regentschap werd nu administratief vereenigd met de Ommelanden; de Aria kreeg een pensioen en kocht een paar der opengevallen perceelen. Dit laatste deden ook Tency en Van Motman, wier advies van grooten invloed op den verkoop was geweest. De bevolking moest aan de landheeren voortaan meer opbrengen dan vroeger aan den Regent.

Van denzelfden aard was Daendels' beschikking omtrent Krawang. Den Regent verplaatste hij naar Brebes, waar diens geslacht sedert is gebleven; hij vereenigde vervolgens al wat bewesten de Tjitaroem lag met de Ommelanden en verkocht dit perceelsgewijze, evenals ook een klein gedeelte van wat beoosten de monding dier rivier lag. Het overige, waartoe sedert 1797 ook Tjiasem behoorde, werd vereenigd met Soemedang, welks Regent, zooals wij vroeger hebben aangeduid (1), reeds ook Pamanoekan aan zijne landen had zien toevoegen, zoodat deze zich nu, d. i. sedert Augustus 1809, van de Tjitaroem tot de Tjisewoe en den middenloop der Tjimanoeek uitstrekten. Hij moest echter een deel der inkomsten opofferen welke zijn voorganger had getrokken. Behalve deze bate trok het Gouvernement den koopprijs der Krawang'sche landen, die kunstmatig opgedreven werd door de pachten, welke de Regent vroeger had genoten (2), in den verkoop te begrijpen. Overigens had Daendels' gunsteling, de Drossaard Zegers Veeckens, die het belangrijke perceel Tjabangboengin bemachtigde, meer reden om zich met deze operatie geluk te wenschen dan de bevolking der verkochte landen, van welke door de koopers rijst ad libitum kon worden geheven, in stede van de geringe quota van den oogst die te voren werd opgebracht (3); daarentegen verviel haar aandeel in de verplichte koffiecultuur en de diensten ten behoeve der opgeheven fortres Tandjoengpoera.

Heeft de Krawang'sche landverkoop iets bedenkelijks, het verhaal van hetgeen door Daendels met Buitenzorg werd gedaan doet onwillekeurig zuchten:

Pour l'argent un peu trop de faiblesse
De ses vertus en lui ravalait la noblesse.

(1) Zie hierboven blz. 22*.

(2) Hierboven blz. 244* en 352*.

(3) Vergelijk blz. 366*.

Daendels had namelijk van zijn enorm traktement zulk een belangrijk gedeelte, 68.000 gulden, betaalbaar gesteld aan zijne in Nederland achtergebleven echtgenoot, dat hij meende met het overschot niet behoorlijk te kunnen rondkomen. Hij deed zich nu in strijd met eene uitdrukkelijke bepaling zijner instructie de Buitenzorgsche goederen, die hij volgens de gangbare opinie slechts ambtshalve bezat (1), door den geheel van hem afhankelijken Raad van Indië als persoonlijk eigendom toewijzen. Vervolgens wist hij als Gouverneur-Generaal maatregelen te treffen, waardoor ten nadeele van den Staat en van de bevolking het rendement zoowel der Buitenzorgsche pachten als van de padiheffing werd opgedreven; na aldus de waarde zijner bezitting aanmerkelijk te hebben verhoogd, bracht hij die bij perceelen onder den hamer; het Gouvernement kocht de pasar, het paleis (dat Daendels natuurlijk bleef bewonen) en de daarbij behoorende gronden, terwijl de uitgestrekte en gezegende landouwen aan de hellingen van Salak en Gedeh in particuliere handen overgingen. Daendels verdiende op deze weinig kiesche manier ongeveer negen ton, de Regent echter, die tot dusver steeds was gehandhaafd (2), moest ter wille van de koopers het veld ruimen. Zijne werkzaamheden werden verdeeld over twee Rangga's en het regentschap opgeheven.

Deze opheffing was een van Daendels' laatste maatregelen. Uit het eerste jaar echter van zijn bestuur was primo de Bataviasche regeling, waarbij de Ommelanden van de Regentschappen werden afgescheiden, secundo de Cheribonsche, waarbij van de regentschappen Sockapoera, Limbangan en Galoeh eene afzonderlijke Prefectuur gemaakt werd met Octama als hoofdplaats. De verwarde dooreenligging evenwel van de verschillende regentschappen bracht Daendels er in Juni 1810 toe, deze Prefectuur met de Jacatrasche en Preanger Bovenlanden te vereenigen tot een Landdrostambt der Jacatrasche en Cheribonsche Preanger-Regentschappen, hetgeen vergemakkelijkt werd door de omstandigheid dat de dwangcultuur van koffie in al die landen nagenoeg de eenige vorm van belasting was. De verandering was in de hand gewerkt door eene regeling van 1802, waarbij in beginsel was besloten de drie Galoeh'sche regentschappen, welke op de grilligste wijze naast en door elkander lagen, tot een geheel saam te smelten; sedert had

(1) Wij zagen hierboven blz. 273 * noot 1 dat Buitenzorg altijd een persoonlijk eigendom is geweest. Het ging echter steeds van den eenen Gouverneur-Generaal op den ander over tegen een vasten prijs, die thans in hoegenaamd

geene verhouding meer stond tot de sedert eene halve eeuw zoozeer gestegen waarde, terwijl het onderhoud van het gebouw en den tuin nooit door den eigenaar bekostigd was.

(2) Vergelijk blz. 339 *.

deze vereeniging, naar het schijnt, haar beslag gekregen. Afgezien van de meerdere gelegenheid die thans werd geboden om de bevolking van slechte koffielanden te werk te stellen in de tuinen van een naburig regentschap, beoogde Daendels met de vereeniging van de geheele Preanger vooral ook eene betere grensregeling der verschillende regentschappen onderling.

In Januari 1811 stond hij voorts het Bandoeng'sche Tjihaoer Wètan benevens een stuk van Galoeh aan Djokja af; deze overdracht, waarbij vermoedelijk de Tjitandoewi als grens zou zijn aangenomen, is echter niet tot uitvoering gekomen.

Eindelijk kwam den 2 Lentemaand (Maart) 1811 eene splitsing tot stand, welke in de moeielijkheden zou voorzien die de historische indeeling der verschillende regentschappen zoolang aan de besturende ambtenaren in den weg had gelegd.

Soemedang verloor de benedenlanden die daaraan sedert 1798 achterenvolgens waren toegevoegd; deze werden met de Cheribonsche benedenlanden bewesten de Tjimanoeck vereenigd tot een nieuw Landdrostambt Krawang, dat dus van evengenoemde rivier zich uitstreckte tot de Tjitaroem. Daendels hoopte den sedert lang in het Cheribonsche heerschenden opstand eerder meester te zullen worden, wanneer een afzonderlijk Landdrost het oog op de benedenlanden hield. Bovendien vond hij, door van Krawang ook weder een regentschap te maken, gelegenheid om den uit Buitenzorg verwijderden Regent te plaatsen, en aangezien deze de neef en schoonzoon was van Soerianagara, den eerzuchtigen Regent van Soemedang, kon deze laatste met die schikking goed genoegen nemen. En dit te eerder, omdat de regentschappen Soekapoera en Limbangan werden opgeheven en in de vier resteerende, Soemedang, Parakanmoentjang, Bandoeng en Tjiandjoer opgelost, die te zamen het Landdrostambt der Bataviasche Regentschappen zouden vormen, waartoe ook de driehoek tusschen de Tjitaroem en de Tjikao benevens de streek aan de noordhelling van den Tangkoebanprahoe en den Boekittoenggoel behoorde.

Hoe dit groote Landdrostambt nu in vier regentschappen werd gesplitst, doet te minder ter zake omdat deze verdeeling slechts enkele maanden heeft bestaan. Een van Raffles' eerste maatregelen is geweest, de regentschappen Soekapoera en Limbangan te herstellen, waarmee dus de nieuwe grensscheiding der andere Preanger-Regentschappen weer verviel. Daendels' zin voor orde en regel overeenkomstig de Fransche begrippen van

staatsinrichting had hem misschien te ver gevoerd. Weliswaar vormde na zijne reorganisatie elk regentschap een geographisch samenhangend geheel en waren de enclaves verdwenen, welke de eene Regent binnen het gebied van den ander had bezeten, zoodat de bestuurstaak der Europeesche ambtenaren thans niet weinig was verlicht, maar moreelen samenhang kon geen Regeeringsbesluit scheppen; de aangeboren eerbied voor den Regent, wiens vaderen men van ouder tot ouder gewillig had gehoorzaamd, liet zich niet vandaag of morgen door eene beschikking van den Landvoogd op een vreemd Regent overdragen. Ondanks het streven der Regeering om de kaart der Preanger zoo ordentelijk als zij kon (hare geographische kennis reikte niet ver) volgens natuurlijke scheidingen van bergen en rivieren in regentschappen en tjoetak's te verdeelen, was de oogenblikkelijke uitkomst niets dan verwarring: men wist thans niet meer wiens orders men had op te volgen, en wanneer men dat wist ontbrak dikwijls de volgzzaamheid die vroeger het bestuur over de Preanger zoo geruischloos en zonder schokken had doen voortgaan. Mag dus worden erkend dat Daendels met zijne nieuwe indeeling voor de toekomst bouwde, hij verzwaarde zich den arbeid noodeloos door de opheffing van Limbangan; was hem de wenschelijkheid gebleken om het aantal Regenten te verminderen, dan had hij ongetwijfeld het zonderling versnipperde regentschap Parakanmoentjang het eerst voor opheffing in aanmerking moeten brengen, zooals Raffles dit in 1813 inderdaad ophief. Het voornaamste blijvende gevolg van Daendels' veranderingen was, dat de landen bewesten de Tjitandocwi voortaan administratief vereenigd waren met de hoofdmassa der Soendalanden, waarvan echter de strook beoosten die rivier, vroeger een deel van Galoeh, werd afgescheiden.

De afzondering, waarin de Preanger altijd had verkeerd, werd door Daendels slechts gedeeltelijk verbroken.

In zekere mate was het ongetwijfeld aan de Chëribonsche woelingen toe te schrijven dat hij het reizen van Inlanders door de Preangerlanden tegenging, maar zijne bepalingen toonen toch, dat hij in het algemeen liever niet zag dat de Inlander zich buiten zijne woonplaats begaf; rust en veiligheid konden daarbij, naar zijn oordeel, niet gebaat worden, eene stelling waarmede Raffles van harte instemde. Deze laatste heeft dan ook de oude bepalingen tot tegengang van het reizen der vreemde Inlanders en Chineezen in de Preanger in een meer modernen vorm hernieuwd.

Eigenaardig is vooral Daendels' houding tegenover twee klassen van

vreemdelingen, Europeanen namelijk en Chineezen. De eersten werden uit de Preanger geweerd. Het Compagniesbeginsel, dat de aanwezigheid van Westerlingen in het binnenland in geen geval nut kon hebben, was zelfs door Dirk van Hogendorp erkend, althans in zooverre dat hij hun verblijf op Java wilde beperken tot zekere havenplaatsen der noordkust, tenzij met verlof der Regeering. Hoe dit te rijmen was met Van Hogendorp's streven om aan de bevolking de vrije beschikking over hare producten toe te staan, waarvoor toch concurrentie van handelaren onmisbaar was, is ons niet bekend. Dat Europeanen scherp in het oog moesten worden gehouden, was in het Charter en in het Regeerings-Reglement van 1806 als beginsel aangenomen. Door Daendels werd hun dan ook de toegang tot de Preanger ontzegd zonder verlof van den Gouverneur-Generaal of het hoofd van gewestelijk bestuur. Algeheele afsluiting van dit gewest lag niet in zijne bedoeling, zooals voldoende blijkt uit de oprichting der paardenposterij, doch alleen voor doortrekkenden werd de toegang ontsloten. Van een stelsel is daarbij echter niet veel sprake. Immers aan De Wilde veroorloofde Daendels de ontginning van een land in het Bandoeng'sche, eene concessie welke voor de Gouvernementskoffiecultuur de bedenkelijkste gevolgen zou kunnen hebben in den vorm van clandestien koffietransport en volksverloop naar dit land Oedjoengbroeng. Dat Daendels dit wel heeft voorzien en onzeker was welken weg in te slaan, schijnt te blijken uit zijne aarzeling om deze onderhandsche vergunning officieel te bekrachtigen. Het is echter ook mogelijk dat De Wilde zijn strooman was en hij Oedjoengbroeng voor zichzelf had bestemd.

Geene dergelijke aarzeling is te bespeuren in zijne maatregelen ten opzichte der toelating van Chineezen tot de Preanger. Ofschoon deze knevelaars door hem niet in het Cheribonsche binnenland geduld werden, pachters uitgezonderd, in de Bataviasche landen begunstigde hij hen steeds; den pasaruurder te Buitenzorg benoemde hij tot Kapitein-Chinees en dien te Tjikao tot Luitenant; in de nabijheid der regentschapshoofdplaatsen van de Preanger besloot hij kampong's te doen aanleggen, waar de uit Cheribon verjaagde Chineezen zich aan de cultuur van tabak, indigo, katjang en andere gewassen zouden kunnen wijden. Van hunne bedrijvigheid verwachtte hij de opluiking eener welvaart, zooals hij die in Kedoc had waargenomen. Dat zij geen misbruik van de hun toegedachte gunst konden maken, werd volgens hem verzekerd door „de tegenwoordige verbeterde politie en de gestrenge vindi-
catie van alle excessen”. De Chineezen waren echter van die gunst niet

gediend. Vrijwillig vestigden zij zich niet in de Preanger. Zagen zij hun voordeel in den landbouw, dan behoeften zij immers niet buiten de Ommelanden te gaan, waar de aanwezigheid van talrijke rasgenooten hun leven veraangenaamde zonder hen te belemmeren. Slechts met dwang kon de Gouverneur-Generaal een tiental gezinnen naar de Preanger brengen. De wijze waarop Daendels later de loftrumpet over deze kolonisatie stak, is eenvoudig belachelijk; echter ontstond er tijdens zijn bestuur eene kleine Chineesche kampong bij Tjiandjoer, waar anno 1812 ruim 50 personen van die natie woonden. De Regenten waren evenwel op de aanwezigheid van deze vreemdelingen, waaronder hunne inkomsten leden, volstrekt niet gesteld. Raffles heeft er dan ook naar gestreefd om te verhinderen dat zij zich buiten zekeren afstand van de pasar's begaven (welker oprichting tijdens hem de Chineezzen naar het binnenland lokte) en dat zij den kleinen landbouwer tot overeenkomsten verleidden die hem zouden ruïneeren. Van eene dergelijke bescherming van den Preangerman tegen den Chinees is bij Daendels niets te bespeuren.

Evenmin is bij zijne bepalingen op den opiumverkoop sprake van zorg voor den Inlander. Sedert Dirk van Hogendorp het opium voor „een vergift” had verklaard (de Compagnie had er enkel een negotieartikel in gezien) was principieel de wenschelijkheid erkend om het gebruik te beperken. Daendels hief de Amphioen-Directie (1) op, stelde bepalingen vast op invoer en verkoop van het heulsap, doch sloot de Preanger buiten die bepalingen. Hier belastte zich de Regeering met het debiet door tusschenkomst van het hoofd van gewestelijk bestuur, dat 500 Rd^s. per kist zou verdienen, en de Regenten. Wel verminderde het opiumgebruik, maar alleen als een gevolg van den verminderden aanvoer.

Van gelijke waarde achten wij Daendels' bemoeiingen met de pasar's.

Wij hebben gezien (2) dat vóór hem alleen de Benedenlanden en Buitenzorg pasar's bezaten, Tjiandjoer misschien uitgezonderd. Nu kwam hierin verandering.

In de verkochte Krawang'sche landen werden pasarrechten toegekend aan Tjabangboengin (waar tot dusver al eenige opiumkitten hadden bestaan) en Soemedangan met Tegalwaroe; de pasar op dit laatste land verrees eerst in 1812, ter plaatse van het afgebroken fort Tandjoengpoera. Voorts werd in

(1) Vergelijk hierboven p. 248*.

(2) Hierboven blz. 400* en 401*.

1811, vooral ter bevordering van de gehoopte Chineezen-immigratie en van het zoutdebiet, eene pasar te Tjikao opgericht, waartegenover zeer spoedig eene tweede aan de andere zijde der gelijknamige rivier moet zijn verrezzen; eveneens ontstonden er te Tjiasem en Pamanoeckan.

Mag men deze maatregelen beschouwen als in het belang van de bevolking, wat Daendels met de veel drukkere pasar te Buitenzorg deed was zulks geenszins en strekte tot blijkbaar nadeel van het Gouvernement; niet onvoordeelig echter was het voor hemzelf, den Maarschalk en Gouverneur-Generaal. Aan den pasarhuurder verleende Daendels namelijk het monopolie van arènsuiker, dat tot dusver tot de inkomsten van den Pakhuismeester had behoord, en dat van zout, tegen welk laatste de Compagnie den kleinen man in de jongstverloopen jaren althans eenigermate had beschermd. Het Gouvernement verloor zijne baten uit de opiumpacht en de kleine middelen (de speelpacht, slacht e. d.) die voortaan in haar geheel aan den pasarhuurder kwamen (1), tengevolge waarvan deze Chinees aan zijn landheer Daendels eene veel hoogere huur kon betalen dan vroeger. Bovendien erlangde die poetia zitting in eene nieuw opgerichte Chineezenrechtbank, waardoor ook zijne landgenooten ten zeerste van hem afhankelijk werden; eindelijk werd hij Kapitein zijner natie. Na aldus het aanzien van zijn pachter en de waarde van zijne pasar te hebben verhoogd (Daendels had nog de onbeschaamdheid zich tegenover den Minister daarop te beroemen) verkocht hij haar aan het Gouvernement voor een bedrag, ruim tweemaal zoo hoog als dat waarvoor hij het gansche Buitenzorg met alles wat daaraan annex was van zijn voorganger had overgenomen. De bevolking werd in zoo verre het kind van de rekening, dat de poetia zijn suikermonopolie ook over de grenzen van het landgoed Buitenzorg deed gelden en zich tegen willekeurige prijzen en zelfs met geweld van dit product meester maakte, welks verkoop in die streken niet zonder belang was. Bovendien steeg de zoutprijs natuurlijk merkbaar, ofschoon Daendels zich had voorbehouden daartegen te waken.

Zeker succes hadden dus zijne maatregelen met deze pasar ongetwijfeld; het was echter van zeer verdacht allooi. Daarentegen blijkt niet veel van vooruitgang van den handel der Regentschappen tijdens zijn bestuur. Er werden wel in Soekapoera en Galoch pasar's opgericht waarvan de baten den Regent en den Patih zouden toekomen, doch dit was ook alles. De hoofdplaatsen der overige regentschappen dankten de hare aan het Engelsche

(1) Vergelijk hierboven p. 245 *.

Priangan.

* 31.

bestuur; van handel was ook toen echter nog zoo weinig sprake, dat de Chineesche pachters alras verzochten, van hunne overeenkomst met het Gouvernement te worden ontslagen. De voornaamste artikelen waren nog steeds zout en arènsuiker. De overige hadden zoo weinig te beduiden dat de gansche jaarlijksche pachtschat van pasar Soemedang maar 427 piasters bedroeg, van Parakanmoentjang 323; pasar Tjikao echter was voor ruim 7.000 piasters verpacht. De knevelarijen der Hoofden, die zich de te koop aangebrachte paarden en buffels zonder bezwaar toeëigenden, waren niet geschikt om den kleinen man vertrouwen in te boezemen. Een Preangerpasar maakte dan ook een armelijken indruk en was weinig meer dan eene verzameling stalletjes voor sirih en vruchten met enkele kraampjes waar potten en pannen, wat ijzerwerk en goedkoop lijnwaad te krijgen waren. Tegen het einde der vasten, als de Soendanees zich eens aan karbouwenvleesch te buiten ging, werd het verkeer wat levendiger. Men mag dan ook gerust Daendels' voorstelling alsof zijne maatregelen, het „aanleggen” van den grooten weg, de mislukte Chineesche kampong's en dergelijke, in de Preanger door eene merkbare „uitbreiding van inwendig vertier en handel” werden gevolgd, schromelijk overdreven noemen. Ware die uitbreiding van eenig belang geweest, dan had hij de oprichting van eene pasar bijvoorbeeld te Bandoeng zeker niet aan Raffles overgelaten.

Het voornaamste artikel van invoer was nog altijd zout. Ook dit ontkwam niet aan zijne regelingen. De Krawang'sche zoutpannen te Pakis liet Daendels verpachten ten bate van het Gouvernement, tengevolge waarvan de Regent in zijne inkomsten werd benadeeld en de zoutmakers geheel aan de willekeur van den pachter werden overgeleverd. Vandaar dat de pachtsom belangrijk steeg en het Gouvernement een hoogen prijs maakte bij den verkoop van het land Tjabangboengin, waarin de zoutpannen werden begrepen. Te Buitenzorg erlangde de pasarpachter het zoutmonopolie; derhalve, zooals wij zagen, eene stijging der pachtsom. Te Karangsamboeng behield de koffiepakhuismeester het monopolie, dat diens collega te Tjikao zag overgaan op den pachter der aldaar nieuw opgerichte pasar. Van zorg voor de bevolking bij dit alles geen spoor; eerder kwam zij in slechter conditie, bijv. in Krawang, waar de verscherping van het monopolie haar de gelegenheid benam om het zout als ruilmiddel te gebruiken.

HOOFDSTUK XXIX.

Misschien was het toe te schrijven aan de denkbeelden omtrent de corvée, welke in de hoofden der Fransche economisten waren gerijpt en in den nacht van 4 Augustus 1789 verwezenlijkt werden, misschien ook gaf de bloei, waartoe de Chinesche landen in Oost-Java door vrijen arbeid waren gebracht, het hem in — Dirk van Hogendorp wenschte „alle heeren- en personeele diensten, zowel voor de Compagnie als de inlandsche Regenten” af te schaffen om vervangen te worden door een hoofdgeld. Gaandeweg mengde hij eenig water in zijn wijn en naderde hij meer tot Van IJsseldijk's voorstel om ten aanzien der diensten voor de Hoofden eenige omzichtigheid te betrachten, maar die voor de Compagnie en hare ambtenaren te beperken of op te heffen. Wij zagen (1) dat het Charter van 1804 uit vrees voor de gevolgen de „afschaffing van alle heerendiensten” nadrukkelijk verbood; intuschen werd bij wijze van concessie de inkrimping dier diensten den Gouverneur-Generaal tot plicht gesteld.

Dezelfde zienswijze bleef in de eerstvolgende jaren den toon aangeven. Was aan Daendels eene vermindering der heerendiensten niet opzettelijk voorgeschreven, zij lag zoozeer in de richting zijner eigen bedoelingen, dat hij al dadelijk in zijne reorganisatieplannen voor de Preanger de bepaling opnam om de heerendiensten ten behoeve van den Staat te beperken „tot het gewone onderhoud van wegen en bruggen en 't vervoeren of verzellen van personen en goederen die van 's Lands wege reizen of verzonden worden”; particulieren en marcheerende troepen zouden voor reis- en transportdiensten betalen, de aanleg van nieuwe wegen zou geschieden bij aanbesteding of tegen dagloon. Ten opzichte van de Preanger bleef het bij de aanname van dit voorstel, waarbij de diensten voor de Hoofden onaangeroerd

(1) Zie blz. 441* en 443*.

werden gelaten; buiten dat gewest werden op het papier de betaalde en onbetaalde diensten, ook die voor de Hoofden, nauwkeurig geregeld, met afschaffing van al wat tot dusver bovendien was gevorderd. Aangezien echter laatstgenoemde regelingen onuitgevoerd bleven, had de Preangerbevolking tevreden kunnen zijn wanneer de haar toegedachte verlichting van lasten tot een feit was geworden.

Wij willen dus nagaan in hoeverre zij, terwijl het „gewone onderhoud” der wegen te haren bezware bleef, bij den aanleg van nieuwe werd tegemoet gekomen.

Natuurlijk noemen wij daarbij in de eerste plaats den grooten postweg, waaraan Daendels' naam voor altijd verbonden is. Er heerscht echter te dien opzichte zeker misverstand. Immers wanneer, zooals in den regel, van den grooten postweg wordt gesproken als door Daendels van het eene eind van Java tot het andere „aangelegd”, dan verliest men uit het oog dat groote stukken dier heerbaan reeds lang te voren bestonden als verkeerswegen, welke loop door de natuurlijke formatie van het terrein was aangewezen en wier oorsprong dateerde uit tijden toen Java nog door geen Hollander betreden was.

In de Preanger zien wij den weg uit het Buitenzorgsche naar Cheribon al vóór Daendels' geboorte in hoofdzaak de richting van diens grooten weg volgen; sommige gedeelten althans verkeerden in goeden toestand voordat hij de hand aan den arbeid sloeg. Ook wat dus de wegen der Regentschappen betrof, schiep Daendels niet, maar herstelde, verbeterde, moderniseerde, vooral met het oog op de verdediging van het eiland. Voor verreweg het grootste gedeelte van den heerweg kon de verbetering in een enkel droog seizoen na afloop van de drukte met koffiepluk en transport en het binnenhalen van den rijstooft in 1808 door de bevolking worden verricht onder leiding der besturende ambtenaren en Hoofden. Twee groote perceelen echter, dat van Tjisaroewa tot Tjiandjoer (want Daendels had ter bekorting de voorkeur gegeven aan den weg over den Poentjak) en dat van Parakanmoentjang tot Karangsamboeng zouden onder leiding van genie-officieren worden hersteld en gedeeltelijk verlegd met behulp van betaald werkvolk, dat van Java zou worden ontboden. Eveneens zou, indien andere gedeelten van den weg bijzondere voorziening vereischten, de bevolking althans niet zonder betaling daarmede worden bezwaard. De uitvoering echter van deze goede plannen bleek niet zoo vlot te kunnen voortgaan. De daartoe noodige

De weg van DAENDELS tusschen den Poentjak en Sindanglaja
1875.

inspanning was door Daendels verre onderschat. Vooral de weg over den Poentjak bereidde hem teleurstelling op teleurstelling en werd eerst in het laatst van 1810 in berijdbaren toestand gebracht. Met de gehuurde Javaansche boedjang's kon hij dan ook niet uitkomen; er moest Preangervolk ontboden worden, dat wegens den jammerlijken staat waarin 's Lands kas middeleerwyl was geraakt geene betaling kon ontvangen en misschien ook geene voeding. Naar het heet kostte de verbetering van den weg over den Poentjak (die had kunnen worden vermeden, wanneer Daendels vrede had gehad met den langeren doch minder lastigen bezuiden den Gedeh om) aan 500 menschen alleen uit Galoeh het leven, ongerekend het volksverloop dat er een gevolg van was. Intusschen valt op te merken dat (het weggedeelte Batavia — Buitenzorg daargelaten) de Preanger het eenige gewest van het eiland is geweest welks bevolking door Daendels bij den aanleg van zijn grooten weg eenigermate werd ondersteund. Wij zien hierin weder de exceptioneele verhouding waarin deze koffieplantende districten stonden, die door hunne productenlevering geacht werden aan hunne verplichtingen tegenover den Staat te voldoen.

De loop van Daendels' weg in de Preanger is sedert zijn tijd grootendeels dezelfde gebleven. Tusschen Tjiandjoer en Bandoeng (de Maarschalk had den Bandoeng'schen Regent evenals dien van Parakanmoentjang er toe gebracht zijne hoofdplaats te verleggen naar den grooten weg) is later een ander tracé gezocht en in het Soemedang'sche een zeer lastige bergovergang (Daendels beweerde dat ontrouwe raadslieden hem dien arglistig hadden doen kiezen om door de bezwaren van den aanleg zijne energie te breken) tijdens Van der Capellen verbeterd.

Door de gelijktijdige herstelling van den oosterweg tusschen Batavia en Buitenzorg werd voorts de hoofdstad in gemakkelijke verbinding gebracht met het binnenland. Ofschoon door Daendels te hoog is opgegeven van den voortreffelijken toestand van den grooten weg onder zijn bestuur, is het een feit dat Raffles het alleen aan hem had te danken dat bij zijne veelvuldige reizen over het eiland de destijds ongehoorde snelheid kon worden bereikt van 15 paal per uur, palen van 400 roeden, waartoe Daendels die afstandmaat had verlengd.

Omtrent den aanleg van andere wegen blijkt zeer weinig. Zeker is, dat daarvoor geene gelden werden uitgetrokken, wat echter niet verhinderde dat de Landdrosten over heel het eiland plotseling met eene heftige drift

voor wegenverbetering bezield waren geraakt, die ten slotte door de Regceering moest worden ingetoomd. Binnen het territoir waarover ons onderzoek zich uitstrekt werd een weg van West naar Oost door de Krawang'sche benedenlanden aangelegd, die aan Batavia eene kortere verbinding met Cheribon verzekerde, niet echter door Daendels, zooals wel gezegd is, maar door Raffles. Eerst in het laatst van het Engelsche bestuur kwam hij gereed en gaf toen slechts weinig baat, omdat middelerwijl de communicatie met Tandjoengpocra nagenoeg verbroken was.

Prijzenswaardig is zeker Daendels' streven om deskundigen met de inspectie der wegen te belasten. In de Preanger viel het onderhoud van den grooten weg op de bevolking, die daartoe van heinde en ver werd opgeroepen om onder leiding van de besturende ambtenaren, welke vervolgens onder toezicht van een Commissaris over de Wegen en Posterijen werden gesteld, diensten te verrichten waarvan vroeger weinig sprake was geweest en die haar ongetwijfeld op zeer onaangename wijze drukten. De toestand der binnenwegen liet bij voortdoring zeer veel te wenschen over. In Krawang bleef het reizen zelfs te paard gedurende den natten moeson geheel onmogelijk; in de Preanger kon men dan den grooten weg ternauwernood verlaten.

Intusschen had, wil men Daendels gelooven, de Preangerman althans in zooverre bij den te voren nagenoeg onbekenden heerdienst aan wegen en bruggen belang, dat de productentransporten door de verbetering van den grooten weg aanmerkelijk werden verlicht. Inderdaad, lag de zaak zoo, dan had de bevolking reden om zich van lieverlede met dien arbeid te verzoenen. De waarheid is echter (en het mag verwondering wekken dat Daendels niet liever openlijk daarvoor uitkwam), dat de groote weg uitsluitend in het belang van den Staat was aangelegd voor het vervoer van troepen, reizende ambtenaren en de brievenpost, hetwelk ten gevolge van den oorlog niet meer, zooals vroeger, bij voorkeur over zee kon geschieden. Het koffie-transport en het belang van den Inlander kwam daarbij zoo weinig in aanmerking, dat diens pedati's eenvoudig niet op den nieuwen weg werden geduld, zijne draagbeesten evenmin. Wel werden de onlangs in gebruik gekomen karren met gespaakte wielen daarop toegelaten, welker breede velgen weinig schade konden doen, maar deze karren waren door het vele daartoe benoodigde ijzerwerk te kostbaar, voor het vervoer langs de erbarmelijke binnenwegen te onsterk, en bleven zeer zeldzaam. Men zag dus, zegt Raffles,

(die intusschen den Inlander nog strenger dan de Maarschalk van den grooten weg weerde) de zwaarbeladen pedati's hortend en krakend een modderpad volgen dat langs den heerenweg liep, terwijl deze laatste bijna alleen voor Europeesche reizigers gereserveerd bleef. Soms waren er drie wegen naast elkaar, waarvan de slechtste bestemd voor het inheemsche vervoermiddel. Zelfs in Bandoeng, dat toch gunstig was gelegen voor het koffietransport, vond men nog tijdens het Engelsche bestuur streken waar eene reis heen en terug naar het pakhuis 72 dagen kostte. Had dus Daendels met de verbetering van den grooten weg dit transport weinig of niets vergemakkelijkt, hij had daardoor het initiatief genomen tot de verzwaring van eene soort heerendiensten die voor groote uitbreiding vatbaar is gebleken, naarmate het streven om eindelijk eens de rechte vruchten van Java te genieten zich scherper accentueerde — een streven dat in die mate aan het ingedommelde Compagniesbeheer vreemd was. Zelfs de eerlijke en welmeenende wensch om door gemakkelijker verkeer de welvaart der bevolking te verhoogen, kon aldus, evenals dit in de 18e eeuw in Frankrijk was gezien, haar in zekeren zin tot ramp worden, omdat die welvaart zich wel eens liet wachten terwijl de corvée van geen wachten wist.

Ook op andere wijze werd door Daendels voor een beter verkeer gezorgd.

Evenals Nicolaus Engelhard vroeger een honderdtal paarden aan de postroute naar Cheribon had geplaatst voor het brievenvervoer (1), was een van Daendels' eerste maatregelen, nog voordat hij den grooten weg onder handen nam, het stationneeren van paarden op zekere punten ten gerieve van hemzelve, den Gecommitteerde en andere bevoorrechte gouvernementsreizigers. Enkele maanden later volgde de benoeming van een Commissaris der Wegen en Posterijen en eene voorloopige regeling van het brievenvervoer, dat evenals vroeger aan den Gecommitteerde opgedragen bleef, doch niet langer aan zijne willekeur werd overgelaten. Op bepaalde stations langs den weg over den Poentjak, Bandoeng en Soemedang werden postiljons en paarden geplaatst; de eersten ontvingen een salaris van het Gouvernement, terwijl de verdere onkosten tegen eene vaste vergoeding gedragen zouden worden door de inlandsche Hoofden. De post ging tweemaal per week vice versa; voor extra-posten echter, welker aantal bij Daendels' voortvarendheid niet gering kan zijn geweest, werd niets vergoed. Al spoedig maakte het

(1) Vergelijk hierboven blz. 257*.

verblijf van den Gouverneur-Generaal te Buitenzorg eene dagelijksche brievenpost van Batavia derwaarts en terug noodzakelijk; ook werd Bantam in het geregeld verkeer opgenomen.

Dat deze maatregelen eene verlichting der lasten van de bevolking beoogden, zal wel niemand willen beweren. Met die betreffende het personenvervoer was het anders. Hier was die bedoeling inderdaad aanwezig; werd dit en het goederentransport onder doelmatige bepalingen gebracht, dan zou ongetwijfeld de bevolking ten zeerste worden gebaat.

In het tweede jaar van Daendels' bestuur kwam een wagensdienst van Batavia naar Buitenzorg, tweemaal per week vice versa, tot stand, en het einde van dat jaar zag eene veelomvattende regeling van het brieven- en personenvervoer van Bantam tot Soerabaja.

Het traject Batavia-Karangsamboeng was voortaan toevertrouwd aan de zorgen van een afzonderlijken Commissaris der Wegen en Posterijen. In de Preanger (den dienst Batavia-Buitenzorg laten wij onbesproken) werd de Prefect belast met het toezicht op postiljons en paarden; de Opzieners fungeerden als postcommiezen. Het Gouvernement bekostigde den aankoop van postwagens, den bouw en het onderhoud van wisselplaatsen, pasanggrahan's en logementen, en trok daarentegen het briefport en de vrachtgelden der reizigers. Het brievenvervoer bleef nagenoeg als te voren. Het personenverkeer eischte natuurlijk een grooten omme slag van wagens, paarden, personeel en gebouwen en een ampel samenstel van bepalingen, die onze belangstelling slechts in bescheiden mate wekken en hier gevoegelijk terzijde kunnen worden gelaten. Het Gouvernement zou 25 Rd^s. per jaar voor elk wagenpaard aan de Regenten vergoeden, op wier schouders overigens, in stede van het ouderwetsche en ongeregelde vervoer van reizigers, de nauwkeurig gedetailleerde voorziening in de dagelijksche behoeften van dezen nieuwen dienst werd gelegd. De wagens legden tweemaal per week in drie dagen den afstand van Batavia tot Soemedang af; den 4^{en} dag kwam men te Cheribon, den 7^{en} te Samarang, den 11^{en} te Soerabaja. Wie te paard verkoos te reizen, vond daartoe gelegenheid; in één woord, de nieuwe regeling werd op eene leest geschoid, wellicht te groot voor de behoefte, en in de meubilering der herbergen toonde zich eene weelde (in sommige at men zelfs met zilveren lepels en vorken) die de Regenten moest ruïneren. Na elken dagrit kon de reiziger tegen matige betaling huisvesting vinden in zulk eene gouvernementsherberg; was hij met voldoende aplomb gezegend, dan gelukte

het hem niet zelden evenals vroeger gratis te logeeren. Halverwege tusschen twee herbergen stond eene eenvoudige pasanggrahan, die eene rustplaats bood om het middagmaal te gebruiken. Wie eenige hoogere eischen van comfort had, kon per extrapost gaan met eigen rijtuig en zijn intrek bij de Regenten nemen.

Dit alles was uitermate bevredigend wanneer men de zaken met Europeesche oogen beschouwde. Plaatste men zich op het standpunt van den Inlander, dan zag men de keerzijde van Daendels' regeling. Weliswaar werden de ongeregelde diensten en leveringen ten gerieve van het brieven- en personenvervoer voor een goed deel afgeschaft, en kwam er een eind aan de gezelschapsreizen van pretmakende boerenplagers. Maar de honderden benodigde paarden werden alle gratis door de Regenten geleverd, die wel gezorgd zullen hebben de bevolking het hare te doen bijdragen. Voor onderhoud betaalde het Gouvernement 10 Rd^s. per poststation en per maand; het gaf een behoorlijk salaris aan de postiljons en de hen begeleidende fakkeldragers, doch dit personeel was bij lange na niet voldoende voor de behoeften der extraposten, waarvan nog altijd veel misbruik werd gemaakt door particuliere correspondentie te doen verzenden als „gouvernementsbrieven”. Voor het personenvervoer bekostigde de Staat, althans in de Preanger, den bouw der herbergen en den aankoop der postwagens. Het gansche onderhoud viel echter op den Inlander; de 25 Rd^s. per paard die Daendels beloofd had elk jaar te zullen voldoen, zijn zelden of nooit uitgekeerd. Daarvoor trad in de plaats eene veel geringere betaling, waaruit o. a. eenig personeel sobertjes werd bezoldigd. De talrijke grassnijders ontvingen evenmin loon als de toegoer's, die steeds met hunne buffels klaar moesten staan om de reiswagens tegen steile hoogten op te trekken. De bezoldiging van het personeel werd door den Regent aangevuld met voeding; daarenboven had hij in alles te voorzien wat onbruikbaar werd of te zoek raakte. Wanneer wij vernemen dat alleen in het regentschap Bandoeng ongeveer tweehonderd man steeds tot het verrichten van onbetaalde diensten voor het brieven- en personenvervoer beschikbaar stonden, kunnen wij den twijfel niet onderdrukken of op dit stuk de bevolking wel eenige verlichting van lasten had ondervonden. Trouwens, waar Daendels zich er op beroemt dat het verkeer buiten bezwaar van den Lande was verbeterd, is het duidelijk dat hij zich zelfs niet verkoos te houden alsof hij de belangen der bevolking hierbij in aanmerking had genomen. Wie van de nieuwe inrichting

partij konden trekken, waren uitsluitend de Europeanen; het verkeer nam dermate toe, dat Raffles' afschaffing der Gouvernementsposterijen daarin geene vermindering meer brengen kon.

Dat Daendels eene regeling ontwierp waarbij het aantal onbetaalde koeli's en paarden, waarop reizende ambtenaren in verhouding tot hun rang recht hadden, werd vastgesteld, getuigt zeker van zijn goeden wil; zoo ook de fixceering van tarieven zooals voor koelidiensten ten gerieve van particuliere reizigers, voor levensmiddelen e. d. Echter waren ook in dit opzicht de omstandigheden hem te machtig; het kwam niet zelden voor dat een „speciale pas" den reizenden ambtenaar vergunde het hem toekomende aantal dragers te overschrijden. Bovendien is het de vraag of de betaling inderdaad in handen van den kleinen man kon geraken.

Nog meer kregen onder Daendels' bestuur de diensten voor het goederentransport het karakter van eene bedenkelijke kwelling.

Nadat hij in 1809 den Prefect der Bataviasche Regentschappen een aantal raderpedati's had doen aanmaken, verklaarde Daendels in 't begin van het volgende jaar dat door den verbeterden staat der wegen het vervoer van goederen per koeli, hetwelk te veel handen aan de cultuur onttrok, kon en moest worden vervangen door dat met deze nieuwe soort karren; de Kra-wang'sche weg werd daarbij voor transporten gesloten: alles moest den grooten weg volgen. Evenwel, wanneer de Gouverneur-Generaal een zeker getal koeli's voor transportdiensten aanwees, zouden die bij voortdoring moeten beschikbaar worden gesteld; zij zouden dan betaling genieten, doch — een tarief werd niet bepaald. De Regenten zouden moeten voorzien in den aankoop en het onderhoud der benoodigde pedati's en buffels. Het transport per gladakpaard verviel. Er werd een pedatireglement vastgesteld, waarbij o.a. de aanleg van kampong's langs den grooten weg werd verordend om steeds personeel en buffels bij de hand te hebben! Steeds zou voor het pedatitransport worden betaald, ook door het Gouvernement; de voordeelen kwamen aan den Regent, die bij gouvernementstransporten ook voor geleiders had te zorgen.

Ongetwijfeld was deze regeling niet bepaald eene verlichting van de lasten der bevolking; intusschen, aangezien zij slechts gedurende de enkele maanden van Janssens' bestuur gevigceerd kan hebben, is het van weinig belang, na te gaan of en hoe zij werd ten uitvoer gelegd, of er voor gepresteerde diensten werkelijk iets werd betaald enz.

Onze voorstelling van den meerderen of minderen druk der transporten in Daendels' tijd moet in hoofdzaak worden bepaald door de houding der bevolking daartegenover. Vernemen wij alzoo dat de streken waardoor de groote weg liep mijlen ver aan weerszijden werden verlaten, de hoofdnegorijen uitgezonderd, dat de rijstooft mislukte en de koffiëproductie merkelyk daalde tengevolge van de zware transportdiensten, dat Raffles in het voorjaar van 1812 den weg van Buitenzorg tot Samarang gedurende twee maanden geheel afsloot om de bevolking tot kalmte te doen komen, dan is ons oordeel over dien druk reeds opgemaakt. Evenwel — zoo ergens, is het hier dat de buitengewone omstandigheden van Daendels' bewind in aanmerking dienen te worden genomen. Sedert de zee gesloten en bijna elk vaartuig door den vijand vernield was, moest nagenoeg alles wat van of naar Batavia werd verzonden, kopergeld, rijst, oorlogsbehoefden, den landweg volgen; geen wonder dat van de bevolking het onmogelyke werd gevergd.

Evenzoo waren doortrekkende troepen haar meestal tot groot overlast, ondanks de billijke wijze waarop de Maarschalk de vervoermiddelen, waarop deze recht hadden, en de betaling voor hun onderhoud had trachten te regelen. De fraaie vertooning die dit op het papier maakte, zal veelvuldig in schrille tegenstelling hebben gestaan tot de werkelijkheid. Want wanneer, zooals daar voorbeelden van zijn, één enkele doortrekkende troep soldaten 1.000 paarden en 1.300 koeli's noodig had, hoe kon dan worden gezorgd dat, als maanden later de betaling werd uitgereikt, de naar hunne dorpen teruggekeerde menschen elk het hunne kregen voor eigen arbeid en ter vergoeding van de honderden draagdieren die bij zulk een transport onbruikbaar werden of creveerden?

Een beteren indruk dan van Daendels' bemoeiing met de transportdiensten krijgen wij van die met het boschwezen.

Sedert Dirk van Hogendorp lag een zuiniger en meer deskundig beheer der bosschen in de bedoeling van het Opperbestuur, met handhaving van de verplichte diensten voor den houtaankap. Daendels benoemde al spoedig een Inspecteur-Generaal over de houtbosschen van het geheele eiland Java en een College voor het beheer dier bosschen, beiden met het noodige personeel. Om te zekerder den fatalen invloed der Residenten op den aankap en verkoop van hout te weren (er waren vroeger op Java's Noordoostkust schatten mee verdiend) maakte hij van het boschwezen een staat in den staat, met eigen politie en eigen rechtspraak in boschdelicten en een personeel, dat tot den minsten koeli buiten het gezag der ambtenaren van

binnenlandsch bestuur en van de inlandsche Hoofden werd gesteld. Tegen ontvreemding van djatihout (de verkoop werd aan het Gouvernement voorbehouden) zou streng gewaakt en voor reboiseering gezorgd worden. Doeltreffende maatregelen bewerkten dat de „boschvolkeren” tijdens Daendels' bestuur het minst geplaagde deel van Java's populatie vormden.

Wat de gewesten aangaat waarmede onze studie zich meer bijzonder bezighoudt, de Regeering bemoeide zich thans openlijk met de verhuring der Krawang'sche bosschen, teneinde den geregelden aanvoer van brandhout naar de hoofdstad te verzekeren. Zij schafte nominaal den houtkap in onbetaalden heerendienst af, en plaatste een Onderschout aan de Tjitaroem om over de bosschen te waken. Bij de veiling der Krawang'sche landen liet zij het djatihout, tegen eene opbrengst van 10 % der waarde bij eventueelen verkoop, aan de landheeren over. In Pamanoekan en Tjiasem werd een blandongdistrict gevormd, d. w. z. het gedeelte dat de djatibosschen bevatte werd vrijgesteld van verderen aanplant van koffie (de reeds aanwezige tuinen zouden echter worden onderhouden) en buiten bemoeienis van den Landdrost en den Regent geplaatst onder een Boschganger, die voor den kap en het sleepen der djatibalken te zorgen had. Het beheer verbeterde er niet op. Wel werd er druk gekapt, doch niet Daendels' bestuur heeft de baten daarvan getrokken maar dat van Raffles. De Preanger bleef onder Daendels van houtaankap bevrijd.

Op de eigenaardige positie van de Regentschappen als een gewest, bij uitsluiting gereserveerd voor de teelt van koffie, drukte Daendels het zegel door de vrijstelling van de zware diensten voor de verdediging, in het bijzonder die aan de beruchte Merakbaai.

Moest heel Java, van Batavia tot den Oosthoek, alle jaren recruten leveren, de Preangerboer bleef de patjoel hanteeren in plaats van den snaphaan des krijgsmans. Eerst toen de Engelschen voor de deur schenen te staan werd tot de formatie van eene soort Preangerlandstorm besloten, die niet buiten dat gewest zou behoeven te dienen; niet zoodra echter kreeg de Regeering de beschikking over andere troepen, of deze heldenschaar werd ontbonden. Voor den bouw van defensiewerken te Buitenzorg werd wel Preangervolk opgeroepen doch tegen goede betaling. De afkondiging van den staat van beleg maakte natuurlijk aan elke consideratie, zelfs die voor de koffiëplanters, een eind, en ook voor de Djajangsekar's moesten Hoofden en bevolking zich cenige opofferingen laten gevallen.

De oprichting van deze corpsen was voorbereid door de goede resultaten die in de laatste jaren vóór Daendels' optreden waren verkregen met de als lichte cavalerie gebruikte buitengewone Oppassers (1). In 1808 gelastte Daendels in elke prefectuur van het vroegere Gouvernement van Java's Noordoostkust een corps „inlandsche dragonders of zogenaamde Djajing sekar's" te vormen ter verzekering van rust en veiligheid, en daarom staande onder de onmiddellijke bevelen der Hoofden van Gewestelijk Bestuur. Later werd die regeling uitgebreid op Cheribon en Bantam, eindelijk (December 1810) ook op de Preanger, waar deze marechaussee het minst noodig scheen. Behalve eene compagnie van honderd man cavalerie zou hier eene even groote compagnie voetvolk worden geformeerd. Aan de voltalligheid der eerste ontbrak echter steeds zooveel, dat Janssens de compagnie voetvolk moest opheffen om de cavalerie te completeren. De bedoeling was geweest, dat voor het onderhoud van deze manschappen en de hun toegevoegde grassnijders zekere rijstvelden zouden worden aangewezen; toen Daendels echter inzag dat dit in de Preanger niet mogelijk was, omdat hier geen communaal grondbezit werd aangetroffen, verving hij dit onderhoud door eene betaling in geld. De verdere onkosten kwamen voor het grootste deel ten laste van de Regenten en de bevolking.

Eenigszins zonderling moet bij de verschooning, die over het geheel in defensiezaken werd in acht genomen, de kwistigheid hebben afgestoken waarmee naar allen schijn de diensten der Preangerbevolking werden benutten gerieve van den Landvoogd, d. w. z. zijn paleis, zijne tuinen, stallen, herrenkamp en verderen grooten ommeslag. Hij zal daarbij de usance hebben gevolgd; maar nooit had de kortstondige villégiature van vroegere Gouverneurs-Generaal aan de bevolking van Buitenzorg en Tjiandjoer zulke eischen gesteld als nu het paleis den meesten tijd bewoond werd. Te voren waren alleen in buitengewone gevallen de verderaf woonachtigen opgeroepen; Raffles, die Daendels in dit opzicht misschien overtrof, vorderde niet alleen van de particuliere landen in het Buitenzorgsche ongeloofelijk zware diensten en leveringen van karren, trekdieren en materialen (werd er voor betaald, dan raakte het geld zoek vóór het zijne bestemming bereikte), maar tot zelfs uit Soemedang en den verderen achterhoek, ja uit het Cheribonsche moesten er menschen opkomen, die soms maanden lang werden aangehouden. Daarvan profiteerde niet alleen de Landvoogd, die voor zijn persoonlijk gerief tusschen

(1) Zie hierboven blz. 299*.

de 4 en 500 personen in beweging hield (vrij en onvrij, heerendienstplichtigen, slaven en gehuurde bedienden, tuinknechts, grassnijders, koewachters, kippenvoerders, paardenjongens, wakers, vegers, waterdragers, witters, smids, lampenisten, wasschers, bleekers, naaisters, huisjongens, koetsiers, koks, bakkers, muzikanten), maar ook de voornaamste civiele ambtenaren hadden zulke dienstplichtigen, terwijl natuurlijk de te Buitenzorg geleverde troepen het niet afkonden zonder vele helpende handen en allerlei benodigdheden. Geen wonder dat „paleis” in het Soendaasch synoniem werd met dwangarbeid.

Omtrent Daendels zijn dergelijke opgaven van Buitenzorgsch dienstpersoneel niet aanwezig, die op Raffles' ambtelijk leven zulk een onverwachten kijk geven; maar het laat zich niet denken dat de Maarschalk, die voor zich, zijne hofhouding en secretarie het kolossale gebouw noodig achtte dat hij niet kon voltooien, met minder omslag genoegen nam. Wij bespeuren echter dat hij deze Preangerkoeli's redelijk betaalde en hun den kost gaf.

Op het stuk van bouwen vinden wij eveneens tijdens zijn bestuur zekere tegemoetkoming; pakhuizen, kazernes, herbergen aan den postweg werden niet geheel ten laste der bevolking gebracht. Ook stond hij de afschaffing voor der diensten ten behoeve van bijzondere personen, hetzij ambtenaren of inlandsche Hoofden. Zoo was zijn wil, dat op Java's Noordoostkust de Europeaan uitsluitend slaven zou gebruiken voor dagelijksch gerief; later veroorloofde hij het huren van bedienden, doch aarzelde niet, straffen op te leggen aan ambtenaren die zich door inlandsche Hoofden huispersoneel verschafften. In Cheribon echter kende hij aan den Prefect en de Opzieners een bepaald getal quasi vrijwillige heerendienstplichtigen toe, die voeding en eenige betaling heetten te genieten — van de Preanger werd weer gezwegen; naar allen schijn bleef het er zooals het was; ook aan de diensten voor de Hoofden, schoon zij elders op Java gereglementeerd mochten worden, werd hier niet geroerd.

Alles saamgenomen — er werden tijdens Daendels op het eiland zulke eischen gesteld aan de goedwilligheid der bevolking, dat de Vorstenlanden een asyl begonnen te worden waar men ging schuilen om uit den druk te zijn. Dáár trouwens werd aan geen vooruitgang gedacht, dáár bespeurde men de in Europa woedende orkanen niet in hunne breede nadeining, die aan Daendels eindelooze zorg en onrust bracht en eene zóó buitengewone krachtsinspanning vorderde, dat ook in de Preanger, naar het zeggen van Nic. Engelhard, „alles wat leven ontvangen had” aan den arbeid werd gezet.

Wanneer men echter het lijstje der diensten overziet, welke in later dagen en zonder de dwingende noodzakelijkheid waardoor Daendels' doen en laten beheerscht werd, van den Preangerman werden geëischt (in 1857 becijferde men dat elk gezin om den derden dag een werkbaar man leverde), dan zou men den Maarschalk bijna den prijs der zelfbeperking willen toekennen.

Vraagt men ten slotte of Daendels de hem gestelde taak heeft vervuld om „het lot van den gemeenen Inlander te verbeteren en te verzekeren, alle onregelmatige en willekeurige belastingen en andere misbruiken af te schaffen”, dan moet het antwoord in hoofdzaak ontkennend luiden.

Echter komt in aanmerking, dat dit artikel zijner instructie was overgenomen uit het Charter van 1804, in andere omstandigheden en onder den frisschen indruk van Dirk van Hogendorp's strijdkreten opgesteld. Daendels had, terugdenkend aan den specialen hem verstrekten last om de verdediging van Java zwaarder te laten wegen dan elke andere consideratie, alle recht om bij het herlezen van dat artikel meesmuilend tot zichzelf te zeggen:

C'est un beau mot sans doute et qu'on se plaît d'entendre,
Facile à prononcer.

Volgaarne erkende hij dat de toestand der bevolking „deerniswaardig was en verbetering vorderde”, openlijk kwam hij voor zijn streven uit „om den Javaan zooveel mogelijk te verligten en bijzonder den gemeenen man een voldoende onderhoud” te bezorgen, doch spoedig begreep hij dat zijne werkzaamheid in die richting, schoon zij eenmaal den Inlander en den Staat ten goede zou komen, in de nooden van het heden niet kon voorzien. Zijn veelbewogen leven had hem echter in te nauwe aanraking gebracht met de ruwe werkelijkheid dan dat hij zooals de man van de schrijftafel, Raffles, die tot hetzelfde inzicht kwam, aan humanitaire of economische bedenkingen de voorkeur wenschte te geven boven den eisch van zelfbehoud.

Al had evenwel Daendels niet aan den categorischen imperatief van Java's verdediging gehoorzaamd, de ware belangstelling in, het ware hart voor den kleinen man ontbrak hem. Wat hij had gewild was, op de wijze van Napoleon als een verlicht despoot te hervormen in den zin van een streng gecentraliseerd en alomvattend, met orde geregeld, krachtig ingrijpend, financieel zuiver en onbekrompen en daardoor met grooten uitwendigen luister omgeven staatsbestuur, dat de welvaart en ontwikkeling der bevolking eerder als een wenschelijken grondslag beschouwde van eigen grootheid dan als het einddoel.

Het middelpunt van Daendels' denken en arbeid was de glorie van Maarschalk Daendels. Vandaar dat alle vrijzinnigheid *moest* ophouden aan de grens der Preanger, het privaatief en onuitputtelijk domein der Staatskas, waar niet alleen de Regenten in hunne eigenaardige positie van souvereine zetbazen werden gehandhaafd, doch zelfs in staat gesteld ruimere opbrengsten dan te voren van hunne gedweeë onderzaten te vorderen.

Daendels was het die, door stelselmatig de Preanger uit te sluiten van de elders ingevoerde hervormingen, de schepper werd van het Preangerstelsel.

PERSONALIA.

I. DE GECOMMITTEERDEN OVER DEN INLANDER,
HUNNE OPVOLGERS TOT DEN ENGELSCHEN TIJD
EN DE COMMISSARISSEN OVER DE BOVENLANDEN.

JOAN VAN HOORN

25 Juni 1686 — 7 Mei 1696.

Werd geboren te Amsterdam den 16 Nov. 1653 (Van Rhede van der Kloot) als zoon van Pieter Janse van Hoorn (geb. te Amsterdam 10 Juli 1619) en Sara Bessels (geb. te Amsterdam 19 April 1621, overl. te Batavia 12 Juli 1686; aldus haar grafsteen op de begraafplaats op Tanahabang).

Over de genealogie van het geslacht Van Hoorn zie Johan E. Elias, De vroedschap van Amsterdam, Haarlem 1903 I, 295 e. v.

Een Jan Jansz van H. zat van 1613 — 1623 in de Regeering van Amsterdam; diens kleinzoon was evengenoemde Pieter, fabrikant van en handelaar in buskruit, die in 1663 zijn kruitmolen voor afbraak verkocht, na bij missive van 23 Dec. 1662 door XVII^{en} te zijn benoemd tot Raad Extraordinair. Hij vertrok daarop met zijn gezin per het schip Alphen naar Indië, kwam 14 Nov. 1663 te Batavia en nam 23 Nov. 1663 in Rade zitting. Wij zullen in hem een geruïneerd patriciër moeten zien, die door zijne relaties werd voortgeholpen, en wel, naar ik gis, vooral door zijne aangehuwde familie. Immers Sara Bessels was de dochter van Adam B. en Margaretha Reijnst, welke laatste den G.-G. Reijnst tot vader had; een broeder van Sara B. was Gerard B., die tot zoon had Mr. Adam Bessels, welke laatste in 1682 getrouwd is met de weduwe van Jonas Witsen, den in 1675 overleden zeer beminden broeder van Mr. Nicolaas Witsen (Elias I, 374, 439). Deze betrekking van onzen Joan van Hoorn tot den Amsterdamschen burgemeester dient, naar mij voorkomt, wel in het oog te worden gehouden; van minder belang (ofschoon destijds familierelaties zeer ver werden uitgesponnen) was, dat de G.-G. Reijnst bovendien de oom is geweest van den burgemeester Gerrit Jacob Witsen, die een neef was van den grootvader van Mr. Nic. Witsen (Elias I, p. LXVI en elders). Nog noteer ik dat eene dochter van den G.-G. Reael met een Jacobus Bessels trouwde (ib. p. 395) en dat de Adam van Rijn, die als Raad van Indië met Joan van Hoorn is gerepatriëerd, niet alleen de zoon was van Pieter van Rijn en Elisabeth Bessels (eene zuster van Sara B.) maar bovendien (Elias I, 270) in Indië ten derden male getrouwd is met de weduwe van den na te melden Govert van Hoorn.

Uit Pieter van Hoorn's huwelijk met Sara Bessels sproten: 1° Joan; 2° Margaretha, geb. te Amsterdam in 1655, gehuwd met F. Tack, zie aldaar; 3° Catharina, geb. te Amsterdam 10 Oct. 1659, overl. te Batavia „na 21 May A° 1685,” zegt de grafzerk; 4° Pieter, geb. te Amsterd. 6 Dec. 1661; gedroeg zich dapper als Vaandrig in den veldtocht tegen Troenodjojo, D. 1679 p. 98; ging ib. 507 naar Ternate; overl. te Bat. 6 Nov. 1680 als Vaandrig; 5° Govert die, na verschillende ambten bekleed te hebben, bij R. 14 Aug. 1696 Gouverneur van Malakka is geworden, alwaar hij (volgens Elias I, 298 in 1702) is overleden (vergel. Valentijn V, 312). Uit Govert's huwelijk met Johanna Caesar werd 24 Nov. 1686 een zoon Pieter gedoopt; zijne weduwe Johanna Christina van Leene, eene dochter van het Raadslid Jan van Leene, hertrouwde met bovengenoemden Adam van Rijn. Verdere Van Hoorn's in dienst der Comp. schijnen tot een Zeeuwsch geslacht behoord te hebben.

Pieter van Hoorn verdient wel eene afzonderlijke bespreking, ook om den invloed dien hij op zijn zoon gehad heeft. Bij R. 2 Juni 1666 werd hij aangewezen tot gezant naar Peking. Zijne verrichtingen als zoodanig zijn beschreven door Dr. O. Dapper (Gedenkwaerdig bedrijf enz. Amsterdam 1670) die Pieter van H's dagregister heeft gebruikt. Het gezantschap vertrok D. 3 Juli 1666 (niet 3 Juni, zooals Dapper zegt) van de reede Batavia en kwam eerst in Januari 1668 terug, zonder echter iets te hebben uitgewerkt (zie S. W. Wells Williams, *The middle kingdom*, 4° dr. New-York 1861, II, 442). Joan van Hoorn had zijn vader vergezeld, zelfs toen deze den Keizer in zijn paleis te Peking bezocht (Dapper p. 224, 225, 355) en uit R. 13 Juli 1668 ziet men dat ook hij geschenken van den Keizer had ontvangen. In het met 's Lands Archief geamalgameerd oudarchief van den Bataviaschen Kerkeraad (ik zeg *geamalgameerd*, omdat het evenmin als andere dergelijke archieven bij elkander is gehouden maar op onverstandige wijze over verschillende afdeelingen verstrooid) bevindt zich een brief, door Pieter v. H. aan dien Kerkeraad gericht, gedateerd „Lamthaij in de voorstadt van Hocsieu,” 8 Nov. 1666, welke blijkens een postscriptum door zijn zontje Joan is geschreven, en wel heel fraai. Uit dit gezantschap is verder voortgevloeid het geschrift van Pieter v. H. „Eenige Voorname eygenschappen van de ware Deugdt, Voorsichtigheydt, Wysheydt en Volmaecktheydt, getrocken uyt den Chineschen Confucius, en op Rym gebracht door den E: P. v. H.,” Batavia 1675, opgedragen aan zijne vrouw en zijne kinderen Joan, Govert, Pieter, François Tack, Margarita en Catharina; in de inleiding zegt de schrijver: „Ontfanght dit dan waerde Huijs-Vrouw en Kinderen als wat mooys dat ick uyt China Voor UE: heb medegebracht.” De verzen zijn klappermanspoëzie en staan nog heel wat lager dan die van Camphuijs, doch het opstellen van een dergelijk geschrift toont toch eene wat minder alledaagsche richting dan te Batavia altijd regel is geweest. Ook zijne „Preparatoire consideratien en advys wegens de Nederlandsche Colonie in deze Indische gewesten” van hetzelfde jaar, (gedrukt bij De Jonge VI, 130 e. v.) zijn zeer slecht gesteld, langdradig en onklaar, doch de kern van het betoog is gezond en het daarbij gekozen standpunt verheft den auteur boven zijne ambt-

genooten in Rade. Merkwaardig is o. a. zijne stelling (ib. p. 133, 10): „Het bouwen of stichten van coloniën moet of mach men beginnen in moerassige plaetsen dicht aen de zee ende rivieren; maer allenxkens trachten te klimmen tot de binnenste ende hoger deelen der lantschappen.” Deze zelfde stelling vindt men ook geprezen in Nieuhof's Brasil als het Spaansche kolonisatiestelsel en het eenig goede, in tegenstelling tot dat der Portugeezen, die, evenals toenmaals de Hollanders, aan de zeekust kleefden; het komt ten slotte neer op 't veranderen eener handelskolonie, zooals die der Nederl. op Java destijds nog bijna uitsluitend was, in eene ook landbouwende en administratieve. Van Hoorn was in dit opzicht een medestander van Rijklof van Goens (op Ceilon), Speelman en Camphuijs. Met deze richting verbond Pieter v. H. vrijere beginselen omtrent handel en monopolie, die eveneens door zijn zoon Joan werden voorgestaan: nauwelijks als G.-G. opgetreden, waagde deze het, bij missive van 31 Jan. 1705 zijns vaders liberale denkbeelden omtrent de vrijstelling van den handel in lijnwaden te Batavia weder onder de aandacht van XVII^{en} te brengen, waarbij hij in eene uitvoerige beschouwing trad van het daaromtrent in de laatste jaren van Maetsuijker voorgestelde; in een brief van 10 Febr. 1708 (De Jonge VIII, 142 e. v.) komt hij daarop terug. Deze denkbeelden van Pieter v. H. echter vielen niet in den smaak van XVII^{en}; bij missive van 18 Oct. 1677, behandeld bij R. 12 April 1678, werd hij (thans Raad Ord.) met zijne collega's Laurens Pit en P. A. Overtwater benevens de Raden Extraord. Anthonij Paviljoen en Sijbrand Abbema, zonder opgave van redenen „doch geensints om deselve eenige kleinigheid of oneer aan te doen,” uit den dienst gezet. Valentijn (IV, 1, 304) die zegt dat door XVII^{en} „gansch tegen hun zin” tot dezen maatregel werd besloten, en alleen om den G.-G. Maetsuijker genoeg te geven, vergist zich ten eenenmale. Immers, in zake het beginsel van kolonisatie was Maetsuijker van dezelfde richting als Pieter v. H., wiens zoon in een brief van 30 Nov. 1707 (De Jonge VIII, 135) verzekert dat zijn vader „op d' aenmoediging van den Heer Generael Maetsuijker heeft getoond een liefhebber der Bataviase colonie en landbouw te wesen”. Verder was de tegelijk ontslagen Abbema 's G.-G.'s eigen zwager, terwijl Andries Bogaert, die met Van Hoorn en Abbema werd opontboden (de andere afgezette heeren mochten in Indië blijven, zie Bijdr. 1859 p. 375) getrouwd was met Maetsuijker's schoonzuster Susanna Abbema (procuratie Dispontijn 10 Febr. 1678). Over de vrijzinnige ideeën van Pieter Anthonissen Overtwater (denzelfden als de in 1678 ontslagene) zie de hoogst opmerkelijke passage Dagr. 1644/5 pag. 220 — 222, en over 't samengaan van Pit, Overtwater, Bogaert en Maetsuijker D. 1671 pag. 441. Het blijkt dus, dat Heeren XVII^{en} in 1677 juist de partij van den G.-G. wilden breken, en vermoedelijk zou deze zelf eveneens ontslagen zijn geworden, als niet zijn hooge leeftijd dit onnoodig had gemaakt; hij overleed dan ook eenige maanden voordat het ontslag zijner medestanders in Indië aankwam. Het teekent Pieter v. H. dat hij toen weigerde om, zooals zijne twee ambtgenooten, zelf zijn ontslag te verzoeken en dus de Regeer. noodzaakte hem dit bij gezegde Resol. te verleen. Hij bleef daarna

onder pretext van ziekte (De Jonge VII, 19) te Batavia en bewoonde er eene buitenplaats, te zien op de kaart bij Nieuhof (Gedenkwaardige Zee- en lantreise, Amsterdam 1682 p. 197), tusschen den ouden loop der Groote Rivier en Goenoengsari, welk buitenverblijf hij, zooals beneden blijkt, reeds een jaar na zijne komst in Indië was begonnen aan te leggen. Dit is het landgoed „een goedt half uur” met de karos, waar Corn. de Bruin in 1706 Van Hoorn bezocht (o. l. pag. 363; 392: aan den Grooten Zuiderweg) en waaromtrent het testament van Sara Bessels (Dispontijn 23 Nov. 1683) bepaalt dat Joan het voor 6000 Rd^s. uit den boedel zal overnemen „mette daerop staende hujs en wat daer verder aen is dependeerende, staende ende gelegen bujten deser stede, schuijns tegenover off even boven de fortress Jacatra”, en wel omdat zij niet wil dat dit eigendom in vreemde handen valt, „ter insigte tselve bij haar overleden waarden Hr. man zal’ met veel moeite ende costen is gecultiveert en beplant”, eene piëteit, waarvan ook de overdracht van 21 Oct. 1709 p. 109 getuigt, waarbij Joan van Hoorn bij zijn vertrek naar Nederl. het land „met de daarop staende huijsingen, vijvers als anders” ten geschenke gaf aan zijn schoonvader en ambtsopvolger Van Riebeeck; het wordt hier aangeduid als gelegen tusschen Jacatra en Noordwijk, grenzende ten O. aan den Grooten Zuiderweg (d. i. G. Sari) en ten W. aan den ouden loop der Gr. Rivier; het was 19 morgen groot en voor 45 jaar ’t eigendom zijns vaders geworden. Uit de Resoluties waarbij besloten wordt tot het graven der gracht langs ’t tegenwoordige Pasarbaroe en G. Sari (29 Aug. en 5 Sept. 1681) blijkt dat P. van Hoorn en Saint Martin behoorden tot de „principaalste ingelanden aen dien oirt”. P van Hoorn overleed 17 Januari 1682; zijne begrafenis staat D. 18 Jan. 1682, waar ook blijkt dat de Landdrost Laurens Pit (de jonge) en de Waterfiscaal Pieter Pauw tot de familie behoorden. Op zijn grafsteen staat dit vermoedelijk eigengemaakte vers:

„Die ’t wesen aller wesen
 Tragt (*d. i. trachtte*) eeuwig by te wesen
 En liefd’ in waarheyts deugt
 Besat in syn gemoed,
 Was die dees steen bedekt
 Verr’ boven d’ aerd gersen.
 O vader, uwen wensch
 Godt, aan uw kindren doet.”

Twee testamenten van hem zijn gepasseerd voor notaris Huijsman 22 Juni 1666 en Dispontijn 31 Oct. 1678; tijdens het verlijden van ’t eerste kon hij aan zijne kinderen maar 2000 Rd^s. vermaken.

Thans overgaande tot Joan van Hoorn: diens eerste vrouw was Anna Struijs, den 4 Nov. 1664 gedoopt als dochter van Abraham Struijs en Maria Oldenvliet; hare begrafenis staat D. 29 April 1691. Haar vader, geboren te Dordrecht (een broer van hem zal Jan Struijs van Dordrecht wezen, trompetter, tevens matroos en een „uijtmuntent gau zeeman”, die in 1657 aan de Kaap kwam; zie Jan van Riebeeck’s Dagverhaal II, 454) behoorde tot de rijkste burgers van Batavia, is Commissaris van Huwelijksche en Kleine Zaken geweest,

Kapitein der Burgerij aan de Westzijde, Schepen en Vice-President van dit College; D. 13 April 1674 drijft hij handel op Palembang, D. 14 Aug. 1674 op Malakka; zendt D. 12 Febr. 1677 een 100.000 pond spiauter met Comps. schepen op vracht naar Nederland (eene eigenaardige nieuwigheid); vaart op Arrakan, D. 17 Mei 1677, en verklaart zich D. 17 Maart 1677 bereid om met eenige anderen het kantoor Palembang van de Comp. over te nemen. Blijkbaar was hij een der hoofdmannen van de nieuwe richting in zake handel, die in Nederl. zooveel aanstoot gaf; dat hij ook met den G.-G. goed stond of aan dezen verwant was, blijkt D. 20 Nov. 1674, waar hij bij de begrafenis van Maetsuijker's vrouw onder de „vrunden” paradeert, die onmiddellijk achter de familie loopen; dat hij tevens broodbakker was en D. 21 Sept. 1674 aan de Comp. scheepsbesluit levert, was geen bezwaar: broodbakken was in Oud-Batavia zeer chique. Hij huwde 1° Grietje Broers van Tonningen, testam. Huijsman 6 Juli 1655; 2° Maria Oldenvliet, geb. te Banda, dochter van een Nicolaas O. die in 1660 te Delft woonde, testam. Huijsman 24 Febr. 1660; uit dit huwelijk werd 15 April 1660 een zoon Abraham gedoopt, die vóór zijn vader is overleden; 3° den 6 Febr. 1670 Johanna Querijnen van Ooltgensplaat, elders genoemd Joh. Quirina of Johanna Geulink, weduwe van den Schepen Nicolaas Houman. Mogelijk was dit derde huwelijk de bron van Struijs' vermogen. Eene zuster van hem, Cornelia Struijs in patria, was de vrouw van Hendrik de Moucheron; eene andere heette Elisabeth.

In een erfbrief van 30 Juli 1670 wordt vermeld „het lant van Sr. Abraham Struijs en Hendrick Feron, 't welck gelegen is aen de Groote Rivier dicht bij de pitchiaerboom ontrent een kleene uer gaens boven Noortwijck zijdoostwaert van het Buffelsvelt.” Aangezien nu het Buffelsvelt 't tegenwoordige Koningsplein zal wezen (1) vermoed ik dat het hier bedoelde land 't later door Van Hoorn bezeten Struiswijk is, dat volgens Corn. de Bruin (p. 392) „niet verre” van Weltevreden (thans 't Mil. Hospitaal) en „een half uur” van Mr. Cornelis lag. Bij een testam. Maurus 5 Sept. 1680 vermaakte Struijs aan zijn eenig kind Anna 30.000 Rd^s. en „een blok met 20 stuks steene huijsen, staende en gelegen aen de Westzijde van de Groote Rivier binnen deser stede aen 't Vierkant”.

Den 24 Juli 1692 hertrouwde v. H. met Susanna Agnieta van Outhoorn, dochter van den regeerenden G.-G. Willem van Outhoorn en Elisabeth van Heijningen, gedoopt 3 Juli 1672, overleden 16 Oct. 1703. Uit dit huwelijk

(1) Daar in een brief van 31 Jan. 1796 sprake is van eene revue, die gehouden zal worden „op het plein leggende tusschen Rijswijk en Tanna Abang”, moet reeds toen het embryo van 't Koningsplein bestaan hebben.

In eene rekening van reparaties aan 't „militair hospitaal op Weltevreden” dd. 22 Nov. 1811 wordt als ook gerepareerd vermeld „de brug agter aan het zogenaamde Buffelsveld”. De kaarten van toen geven alleen de Parapanbrug; was er echter nog een hulpbrugje, dan kwam dat óók op 't Koningsplein uit. In een particulieren brief van 20 Juni 1805 wordt

vermeld „het zogenaamde Buffelsfeld” achter den „thuin” van Van IJsseldijk, dat hem door de Regeer. is afgestaan; de desbetreffende erfbrief van 1802 duidt dit aan als 't weiland behoorend bij 't Buitenhospitaal, welk weiland volgens eene kaart het tegenwoordige Koningsplein was, terwijl volgens eene kaart van 1812 Van IJsseldijk op Rijswijk woonde, daar waar heden de winkel van Vaxelaire is. Eindelijk, W. L. Ritter (Indische Herinneringen, Amsterdam 1840 p. 90) zegt dat nog omstreeks 1820 het Koningsplein in de wandoling „'t Buffeltje” heette.

werden geboren: Elisabeth Sara, gedoopt 25 Juli 1693, overl. 14 Aug. 1705 (Navorscher 1867 p. 22 e. v.), en Petronella Willemina, gedoopt 1 Mei 1697; eene tweede Petr. Willemina werd gedoopt 29 Juli 1698 (waaruit ik gis dat het geboortejaar bij Elias moet zijn 1698 en niet 28 Juli 1693); deze laatste legt D. 25 Jan. 1707 den eersten steen van het Stadhuis; zij huwde 1° Mr. Jan Trip, Secretaris van Amsterdam enz.; 2° Lubbert Adolf Torck, Vrijheer van Rosendael, enz. zie Elias II, 691; eindelijk werd eene Johanna Susanna gedoopt 26 Dec. 1701.

Ten derden male huwde v. H. den 16 Nov. 1706 Joanna Maria van Riebeeck, wed. van Gerrit de Heere (Raad Extraord. en Gouverneur van Ceilon), dochter van den toenmaligen Directeur-Generaal Mr. Abraham van R. en Elisabeth van Oosten. Volgens Van Rhede van der Kloot werd 2 Febr. 1708 uit dit huwelijk een zoon geboren, die spoedig overleed. Over het tweede huwelijk zijner weduwe zie Elias II, 641.

Van Rhede van der Kloot geeft als Van Hoorn's eerste ambten deze op: 1665 (dus op 12-jarigen leeftijd, nog vóór de reis naar China) Jong Assistent; 1671 Assistent; 1673 Onderk.; 1676 Koopman en Eerste Klerk ter Generale Secretarie. Terwijl hij (zie 't slot van het gedrukte Dagreg. van 1674) te voren het gecopieerde Dagregister had moeten collationneeren, was hij (zie P. IV, 148) als Eerste Klerk belast met de samenstelling van dat archiefstuk, zoodat men aan hem het in zijne soort zoo voortreffelijke Dagr. van 1678 dankt, dat, als geïnspireerd door den nieuwen geest van landontdekking en bemoeiing met het binnenland, boven alle andere uitmunt in rijkdom aan belangrijke data omtrent het eiland Java (1). Bij R. 25 Febr. 1679 bevorderd tot provisioneel Secretaris der Regeering (na reeds sedert 1 Mei 1678 als zoodanig te hebben gefungeerd) verminderde helaas zijne zorg voor het Dagreg. Bij R. 6 Maart 1680 in laatstgenoemd ambt bevestigd, werd hij bij R. 11 Aug. 1682, dus acht maanden na Speelman's optreden als G.-G., geassumeerd als Raad Extraord., om de weinig afdoende reden dat de door XVII^{en} benoemde Raden van Indië vooreerst nog niet te Batavia konden verschijnen en dat twee heeren der Regeer. voortdurend ziek waren. Blijkbaar zag Speelman in hem een voorstander van zijne politiek, en Valentijn (IV, 1, 335) weet dan ook te zeggen dat deze hem op eigen gezag benoemde. Opmerkelijk is weer, dat terstond na Van H's aftreding als Secretaris de inhoud der Resolutiën voor zoover de Bantamsche aangelegenheden betreft, veel minder interessant wordt; blijkbaar zag zijn opvolger daar niet zooveel in als hij. Het presidium van Heemr., dat Van H. tegelijk had erlangd, verwisselde hij reeds bij R. 30 Oct. 1682 met dat van Weesmeesteren; aan Speelman's schandelijk geknoei met de fondsen van Heemr. had hij dus geen deel, en toen dit College na den dood van dien G.-G. bij R. 26 Sept. 1684 werd gereorganiseerd, trad Van H. wederom op als President, wat hij bleef tot R. 30 Jan. 1687. Alweer zien wij dat dadelijk na zijne aftreding de Resolutiën van dit College in belangrijkheid zeer achteruitgaan. Dat overigens Speelman trots zijne gebreken een overwegenden invloed op Van H. heeft

(1) Ook de Secretaris der H. Regeering had | Dagregister (zie Dagr. 1663 pag. 11 onderaan) |
grooten invloed op de samenstelling van het | maar minder onmiddellijk,

uitgeoefend, werd door dezen nog eene kwart eeuw na Speelman's dood erkend, toen hij in R. 5 Dec. 1707 sprak van „de veele en grote (*door hemzelven*) genome moeijte, al van ten tijde af van den Heer Generaal Speelman zal om de saken der inlanders en hoedanig men met deselve dient om te gaan” te leeren kennen. Op dit gebied was hij zoozeer specialiteit geworden, dat hij als Raadslid, zooals D. 19 Jan. 1684 staat, den G.-G. Camphuijs hielp bij de „beschrijving” der Java'sche kantoren, d. w. z. de correspondentie daarmee en de verslagen daarover in de brieven naar patria (1), een werk dat altijd eigenaardig tot de taak van den G.-G. heeft behoord, terwijl elk der overige leden van de Regeering de beschrijving deed van een of meer buitenkantoren. Zelfs na de aftreding van Camphuijs bleef hij voorloopig met dit werk belast, R. 28 Sept. 1691, totdat R. 31 Maart 1692 Van Outhoorn het overnam; het heet aldaar „de beschrijving naer (2) Japara en 't resort, item van Sirrebon, Bantam en de onderhorige posten van Batavia”, zoodat dus acht jaar lang de correspondentie met en over de Preanger door hem werd geleid, ofschoon zulks door den G.-G. had behooren te geschieden. Voor zoover uit de met opzettelijke duisterheid geredigeerde Resolutiën uit den tijd van Camphuijs valt op te maken, werd deze als G.-G. tegen de in de meerderheid zijnde oppositie in Rade steeds gesteund door Van Hoorn en Saint Martin, vooral den eerste; zij deelden dan ook in den haat, die tegen den Landvoogd bestond. In R. 16 Sept. 1689, waarvan ik elders (in deel III) een gedeelte citeer, zegt Camphuijs dat de daar genoemde „boereplagers” zeer gebeten zijn op hunne tegenstanders „van dewelcke ick mijn selven dan de eerste sal moeten tellen, latende het aan de keure van de Heeren Ordinaris Raden Joan van Hoorn en Isaacq de St. Martin, beijde vercoren tot commissarissen over de inlanders etc., of se daaraan believen te volgen of niet.” R. 8 Oct. 1688 verzoekt Van Hoorn zonder eenige blijkende aanleiding zijn ontslag als Raadslid; hij herhaalt dit R. 15 Oct. 1688, naar 't schijnt wegens de benoeming van Van Outhoorn tot Directeur-Generaal. Als Commissarissen over den Inlander vragen Van Hoorn en Saint Martin beiden hun ontslag R. 26 Aug. en nogmaals R. 13 Sept. 1689, zonder dat hiervan notitie wordt genomen; vermoedelijk was dit naar aanleiding van den „opstand” van Jonker, althans onmiddellijk daarna. Merkwaardig is in dit opzicht een geschrift van Van Hoorn, geinsereerd in R. 16 Nov. 1688, waarin deze passage: „Ingevalle hem (*v. H.*) tegen sijn vermoeden door eenige quaatwillige (*blijkbaar in Rade*) t' eeniger tijt eenige onregtvaerdige extorsiën mogten worden aangedaan (*dus door het opleggen eener geldelijke vergoeding*) of dat hem de vorige bedreijgingen eeniger boose menschen om hem (dat die almagtigen Godt verhoede) gelijk sijnen swager, den Commissaris Francoijs Tack zal, tot dienst en als vijanden van 't particulier (*doch zoo-*) genaamde gemene best een

(1) Klerk de Reus, die een dik boek over het bestuur der Comp. heeft geschreven, blijkt (aldaar p. 91) het er voor te houden dat de „beschrijving” eene jaarlijksche verhandeling over het betrokken kantoor is, en bejammert het

dat geen dier beschrijvingen in 's Rijks Archief is te vinden!

(2) Evenzoo D. 1678 p. 402: „de beschrijvinge nae de directie van Bengale”.

schendige [en soo](1) gesmede godloose moordadige pots te spelen, nader mogten werden aan de voeten gelegd, alsoo dat nogh geen saken sijn die alhier den regter ten genoegen soudē kunnen bewesen werden, dogh hetwelke hij, opdat onse HoogEd^e Heeren Principalen en soo mede UEds daarvan niet ongeadvertteert mogten blijven, tot ontlastinge sijner conscientie en voorstant van zijn familie genooddruckt is geweest, tot sijn verantwoordinge aan onse Ho:Edle Heeren Meesters alhier te noteeren". De sleutel tot deze duistere woorden ligt misschien in 's Rijks Archief te 's Gravenhage; zij geven ons echter een kijk op de verbittering, die het optreden van Camphuijs in zaken van de inl. bevolking had verwekt. Van Hoorn's verhouding tot Camphuijs blijkt gedeeltelijk uit diens uitersten wil. In een testam. van 16 Nov. 1682, Dispontijn, noemt Camphuijs hem niet; in een tweede van 18 Juni 1695, Reguleth, evenmin; maar in een codicil van 10 Juli 1695, Reguleth, vermaakt hij hem het eiland Edam met de daarop staande gebouwen en het meubilair en vee daartoe behoorende, op voorwaarde dat het zal moeten worden overgedragen aan de opvolgende Gouverneurs of Directeurs-Generaal; Saint Martin erft eenige wapenen. Over hunne gezamenlijke landontginningen spreek ik hierbeneden. In zijn brief van 30 Nov. 1707 (De Jonge VIII, 135) vat Van H. zijne bemoeiingen tijdens Camphuijs aldus samen: zijn vader was een voorstander van de „Bataviase colonie en landbouw en dewijl ik omtrent den Heere Generael Camphuijs hebbe bevonden dieselve goede gedagten en aanmerkingen, en dat hij mij daartoe in de onderlinge behandelingē en beschrijving der saeken van Java ook tot nut van Comp^s welstant quame op te leijden en aen te setten, soo kan (*ik*) niet ontkennen, zedert dien tijt buijten verlet van andere Comp^s affairen mijn speculatie daerover te hebben gehad en met diverse personen al verscheijdene ondersoekingē omtrent ter handen genomen, maar met eenen ook, dat ik soowel als de Fleeer Camphuijs zal^r daarinne successive door die zulx met een verkeerd oog beschouwe(*n*), zijn getroubleerd." Hoe Van H. stond met een ander geestverwant, Cornelis Chastelein, wiens „Invallende gedagten" blijkens den aanhef gedeeltelijk aan Pieter van Hoorn's bovenvermeld advies van 1675 haar ontstaan dankten (de bekende zinsnede over de „genereuse magten" die „bequamer als cooplieden" zijn om koloniën te stichten, is zelfs woordelijk uit dat advies overgenomen) blijft onzeker. Wel was Chastelein zeer nauw bevriend met Camphuijs blijkens diens testament (zie de personalia van Parvé), doch als Opperkoopman des Kasteels nam hij in Sept. 1691 zijn ontslag, eenige dagen nadat Van H. tot Directeur-Generaal was benoemd en dus zijn chef was geworden. Dit kan duiden op geringe sympathie tusschen hen beiden, temeer omdat de aftredende Directeur-Generaal, Van Outhoorn, toenmaals zeer slecht met Van Hoorn harmonieerde. Zoo bespeuren wij dat even vóór Van H's aftreding R. 22 Oct. 1709 Chastelein zich heftig verzet tegen de aanvaarding van het voorzitterschap van

(1) Wat *cursief* tusschen *ronde* haken staat in citaten, is steeds door mij *ingelascht*, terwijl datgene wat tusschen *vierkante* haken met

staande letters is gedrukt, m. i. moet worden geschrapt.

den Raad van Justitie, dat v. H. en Van Riebeeck hem hadden opgedrongen; hij zegt dat hij geen het minste verstand daarvan heeft en te „swaarijvig” is om 't nog te leeren; dat hij gerekend had op het presidium van Heemraden, hetwelk nu aan v. H's vriend Zwaardcroon ten deel valt. Met Saint Martin daarentegen werkte Van H. voortdurend samen; niet alleen werden zij gecommiteerd om de zaken der Inlanders waar te nemen, doch tijdens het bestuur van Camphuijs werden deze twee mannen telkens en telkens weer met allerlei gezamenlijke opdrachten van zeer verschillenden aard belast, iets wat aan Mr. J. A. van der Chijs (T. B. G. XXX, 92 noot 1) „stof tot nadenken oplevert”, zonder dat wij mogen vernemen waartoe dat nadenken heeft geleid. Hunne samenwerking in aangelegenheden der Inlanders blijkt op zeer curieuse wijze o. a. D. 29 Juli 1692, waar een Djambi'sche Pangeran drie brieven richt, tot den G.-G., tot Van H. en tot Saint Martin; evenzoo handelt D. 4 Aug. 1692 de Soesoehoenan en D. 3 Nov. 1693 een Cheribon'sche Prins. Echter was tusschentijds door Camphuijs' aftreden hun invloed te Batavia sterk gedaald, hetgeen men mag opmaken uit de omstandigheid dat een half jaar na die aftreding, bij R. 31 Maart 1692 beiden van een deel hunner werkzaamheden worden ontheven. Een paar maanden later trouwde Van H. met de dochter van den G.-G. en nu kwamen de zaken spoedig weer in het oude spoor. Dat Van H. zeer kort na Saint Martin's dood zijn ontslag uit de Commissie over de Inlanders nam, is wel een bewijs hoe noode hij zijn medearbeider miste.

Van H. werd Raad Ord. bij missive van 8 Oct. 1685, behandeld bij R. 7 Juni 1686, en Directeur-Generaal bij missive van 17 Dec. 1690, behandeld bij R. 10 Sept. 1691. In laatstgenoemde qualiteit maakte hij zich zeer verdienstelijk door het scheppen van orde in de administratie der onder zijn beheer staande pakhuizen, daarbij geholpen door den hoogst bekwamen Paulus de Roo, den Boekhouder-Generaal, wiens eerlijkheid echter zoo weinig in den smaak der machthebbers viel, dat hij eerst Secretaris der Regeering werd gemaakt, vervolgens op eervolle wijze van Batavia verwijderd en eindelijk op zijne inspectie der kantoren om de West van Indië, evenals een paar jaar vroeger de Commissaris-Generaal Van Reede, onschadelijk gemaakt, namelijk, zooals men zegt, door vergif. Van Hoorn's werkzaamheid als Dir.-Gen. blijkt uit de talrijke instructies e. d. die tijdens zijne ambtsbekleeding werden opgesteld, te vinden in het 3^e deel van het Plakaatb.; eene eeuw later verklaarden Commissarissen-Generaal (P. XII, 744) „dat het bekend is dat vóór den jaare 1692 geene reguliere boeken zijn gehouden”, namelijk door de pakhuisadministrateurs. Intusschen was hij een kind van zijn tijd en het zal wel vooral als Dir.-Gen. zijn geweest dat hij de reputatie kreeg (Valentijn IV, 1, 250) van „zeer sterk voor de Chineezen” te zijn, en dat hij (ib. p. 336) „veel trok van de Chineezen, die bijna alles bij Zijn Ed. wisten uit te werken.” Evenals echter Camphuijs aan zijn herhaald verblijf in Japan eene groote voorliefde voor al wat Japansch was dankte, zoo kan 't wezen dat Van H.'s jeugdige indrukken van zijne reis naar China hem zeer voor deze Mongolen hadden ingenomen. Wij weten bijvb. dat een Chineesche dokter hem vergezelde, toen

hij eindelijk repatricerde, Tsjoebittia, die hem (R. 1 Oct. 1709) „reeds veele jaren alhier bediend” had; over dien dokter zie Witsen bij Gerhard o.l. II, 332 e. v., 345, 354, 367, 412. Waarom Van H. als Directeur-Gen. herhaaldelijk van aftreden sprak (zie bijvb. R. 4 Dec. 1699) is niet duidelijk.

Nadat 18 Juni 1702 het besluit van XVII^{en} was ontvangen, waarbij Van H. tot G.-G. werd benoemd, schoof men te Batavia met onderling goedvinden de ambtsaanvaarding op de lange baan, zoodat het Opperbestuur bij missive van 3 Nov. 1703 hierop moest aandringen. Toch bleef Van H. bezwaren maken; hij stelde bij R. 28 Juli 1704 den eisch dat Zwaardecroon, Willem de Roo en Mattheus de Haan in Rade zouden worden geassumeerd en Isaac Garsin tot Secretaris benoemd, alvorens hij optrad; en zelfs toen de Raden van Indië hem hierin ter wille waren gebleken, klaagde hij nog R. 4 Aug. 1704 over de voortdurende oppositie van Van Swoll. Eerst R. 15 Aug. 1704 volgt zijne installatie. Deze feiten kenmerken hem als een schuchter man, hetgeen nog meer blijkt uit Valentijn's aanduiding (IV, 1, 262) dat hij zich in zijne hooge waardigheid door den Dir.-Gen., den vinnigen Van Riebeeck, liet ringeloozen, „dog dat was des Opperlandvoogds eigen schuld”. Ook Van Swoll durfde hij blijkbaar niet staan, want toen deze R. 28 Mei 1706 een geschrift indiende, vermoedelijk van zeer persoonlijken aard, dat onder de geheime papieren werd gedeponereerd, wist de G.-G. in zijne ergernis zich niet anders te redden dan door de deur uit te loopen. Van Swoll had reeds R. 7 Juni 1703 en wederom R. 29 Juli 1704 geweigerd zijne stem uit te brengen, toen de Regeering overeenkomstig Van H's wensch diens optreding als G.-G. slepende hield, en bekend is, dat hij stelselmatig 's Compagnie's oorlog met Soenan Mas (reeds 19 Juni 1704 ontbreekt zijne handteekening onder de Resolutie waarbij besloten wordt Pangeran Poeger te erkennen als Soenan) en de verbanning van dezen Vorst afkeurde, waarbij weer in aanmerking dient te worden genomen dat, zooals Valentijn (ib. pag. 338 en elders) niet onduidelijk te verstaan geeft, de moord van 's Landvoogds zwager Tack van overwegenden invloed op die gebeurtenissen is geweest, terwijl toch zeker de balanspolitiek van de Comp. eerder zou hebben meegebracht om Soenan Mas niet te verwijderen, doch hem overeenkomstig de gedane belofte (Valentijn ib. p. 199, 201) tot Vorst over een afzonderlijk rijkje op Java te maken. Om aan Van Swoll diens eeuwige oppositie in de Javasche zaken betaald te zetten, werd hij bij R. 29 Mei 1705 afgezet als President van Schepenen en belast met eenige beschrijvingen extra, waaraan veel werk vastzat maar geen voordeel.

Heeren XVII^{en} ontsloegen Van H. bij missive van 2 Maart 1708, behandeld bij R. 22 Dec. 1708; hij bleef echter zijne waardigheid bekleeden tot 30 Oct. 1709; vertrok zeer tegen zijn zin op last uit Nederl. den 6 Nov. 1709 naar patria. Over zijn huis te Amsterdam zie Elias I, 296; hij overleed aldaar 21 Febr. 1711; zijn grafschrift staat in Navorscher XIV, 327; vergelijk verder Valentijn en Dubois.

Over het uit zijns vaders nalatenschap overgenomen landgoed spraken wij reeds. Verder vermeldt H. 26 Oct. 1688 als „aansienelijcke thuijnen of

stukken landts die door groote kosten en moeijten tot een groote waarde gekomen sijn," een landgoed van Van H. groot 39585 vierk. roeden en een van Saint Martin van 80.000. Het eerste is waard 9500 Rd^s, het tweede 6400. „Dese twee landen leggen d' een aan d' Oostzijde en d' ander aan de Westzijde van de Groote Zuyderwegh", terwijl „aan geen van beide geen moeijten en kosten manqueren tot beplanting, cultivering, doorgraving, bebouwing van hujsen tot haar Ed^e vermaak en curieusheijt". Dit land is dus een ander dan zijns vaders goed van 19 morgen (à 600 vierk. R.) en denkelijk ook niet Struiswijk; immers van dit laatste bestaat eene kaart, den 8 Oct. 1707 opgemaakt door G. van Broeckhuijsen, thans eigendom van 't Bat. Gen., volgens welke het slechts 35 morgen 324 roeden groot was. Eerder was het een grooter complex dat aan Struiswijk grensde, immers op die kaart staat genoteerd dat Struiswijk is „gelegen booven Sijn Hooch Edelheijts lustplaats aan de Groote Riviere." Volgens een erfbrief van 29 Nov. 1690 was eene donatie van 15 Aug. 1648 aan François Caron en Jan Silvernagel (dus tengevolge van 't graven der Antjolsche vaart) de kern van Struiswijk, dat door koop zeer was uitgebreid en door Van Hoorn nog meer werd vergroot. Als zijn eigendom vindt men Struiswijk vermeld R. 22 Oct. 1699 en bij Cornelis de Bruin (o. l. pag 396). Bij zijn vertrek ging het bij een koopbrief van 22 Oct. 1709, p. 114 aan Dominé Kiezenga over (naar wien Tanahpadri wel zijn naam zal hebben gekregen) met 330 runderen, huisraad enz. voor 5000 Rd^s. Een derde land was dat, hetwelk bij R. 30 Aug. 1686 aan Camphuijs was geschonken ter vergelding van een huis, door hem R. 22 Juni 1685 aan de Comp. op deze voorwaarde afgestaan. Dit land was volgens erfbrief van 10 Aug. 1687 aan de Groote Rivier gelegen benoorden Kampongmakassar; bij dien erfbrief wordt hem vergund „daervan volgens Zijn Ed^es. voornemen aan de Heeren Raden van India Joan van Hoorn en Isaac St. Martin ijder een derde part over te kunnen laten," terwijl in margine staat, dat Camphuijs het met hen beiden in „esgale portien" heeft gedeeld „en dat, ter sake deselve twee heeren met mij ook participeerden in den eigendom van het land 't welk daer bewesten tegenover ligt, genoemd het Pinxtervelt," over welk laaste zie deel II. Uit een contract Reguleth 6 Nov. 1694 ziet men dat de drie compagnons dit Pinxtervelt verhuurden aan een Chineeschen suikermolenaar, voor 200 Rd^s. per jaar. Blijkens eene in R. 30 Oct. 1696 geinsereerde rekening ging na Camphuijs' dood zijn aandeel op de beide anderen over, en na het overlijden van Saint Martin diens part op Van Hoorn, die het geheel bij eene acte 7 Oct. 1709 p. 52 voor 4500 Rd^s. aan een Chinees overdeed. Bij R. 16 Mei 1692 werd aan Van Hoorn in eigendom gegeven een stuk land aan de monding der Tjisadane, waarvan hem 21 Dec. 1692 een erfbrief werd verleend. Dit voor toenmaals buitengewoon groote land (langs de Tjisadane 1096 roeden, langs het zeestrand 1700 roeden, in omvang 935 morgen; zie dienaangaande ook R. 22 Juli 1704), dat hem geen stuiver aan koopprijs had gekost en waarvan de waarde vermoedelijk in de visscherijen lag, die tevoren door de Comp. waren verpacht (P. III, 253) werd voor 9000 Rd^s. door hem aan een

Chinees overgedragen bij eene acte van 13 Sept. 1709, p. 32. Uit H. 11 Oct. en 1 Nov. 1749 ziet men, dat bij de uitgifte aan Van Hoorn dit groote land niet eens opgemeten was. Nog zonderling was eene andere schenking. Wij zagen hierboven dat Camphuijs hem 't eiland Edam had vermaakt, op voorwaarde van continueele overdracht aan den fungeerenden G.-G. of Dir.-Generaal. Camphuijs had het bij een erfbrief van 4 Sept. 1685 voor niets van de Comp. gekregen. Van Hoorn bood het, naar 't heet, toen hij zou repatrieeren aan Van Riebeeck aan; deze sloeg het af, waarop het door hem aan de Comp. werd overgedragen, R. 1 Febr. 1709, op voorwaarde, daarvoor een ander stuk land in ruil te ontvangen. Hij kiest nu een stuk land aan de Tjisadane, schuin tegenover bovenvermeld land Tagalangoes, en erlangt dit bij R. 7 Mei 1709 met het privilege, daarop twee suikermolens te bouwen! Hij splitst dit nu in drieën en verkoopt het 22 Oct. 1709 (acten p. 110, 111, 112) aan drie Chineezen voor een gezamenlijken prijs van 10690 Rd^s. Uit Valentijn IV, 1, 338 blijkt, dat deze transactie destijds nogal de aandacht trok (1). Het land Tjampakapoetih, groot 218 morgen, bij een erfbrief van 20 Maart 1687 voor 150 Rd^s. door hem van de Comp. gekocht en later met een stuk van 20 Rd^s. vergroot (erfbrief 24 Mei 1697), droeg hij 9 Oct. 1709 (acte p. 54) aan een inlander over voor 3800 Rd^s. Omtrent de knoeierij, vermoedelijk hiermee gepleegd, zie de personalia van Erbervelt. Bij R. 23 Maart 1708 stond de Regeering hem voor 100 Rd^s. een stuk af, dat hij 9 Oct. 1709 (acte p. 55) voor 400 Rd^s. aan een Chinees overdeed. Bovendien blijkt uit tal van notarieele contracten, dat Van Hoorn zijne zoo goedkoop verkregen landerijen niet zelf exploiteerde, doch verhuurde, gewoonlijk aan Chineezen. H. 15 Sept. 1696 worden dan ook tien suikermolens en eene steenbakkerij, alle aan Chincezen toebehoorende, opgenoemd, welke op landen van hem stonden. Dit verklaart allerlei maatregelen, tijdens zijn bestuur in zake suikerindustrie genomen. Behalve de hierboven opgesomde vaste goederen verkocht Van Hoorn vóór zijn vertrek nog diverse andere. Het totaal bedrag beliep 35400 Rd^s. Hij was ongetwijfeld de grootste grondbezitter van het toenmalige Batavia. Zijn vermogen werd op tien millioen geschat; Valentijn (IV, 1, 338) durft het niet taxeerden, doch zegt: „Ik geloove niet dat er ooit een Landvoogd van Indien van zoo groote middelen als deze Heer geweest is”. Het bedrag is echter hier vermoedelijk zeer overdreven, omdat de cijfers (bij Elias) der vermogens van zijne weduwe en dochter zoo verbazend veel lager zijn.

Nog noteer ik dat Van Hoorn den 26 Oct 1709 folio 166 aan Frans Castelijm (over wien zie deel II) voor 9000 Rd^s. verkocht een aan de westzijde der Groote Rivier palend erf binnen de stad, bebouwd „met een groote steenen hujs, en agter 't selve met twee steene pedacken nevens een koets- en paardestal.” Benoorden dit huis was een ander perceel, dat Van Hoorn verkocht aan

(1). Evenzoo knoeide Van Riebeeck. Hij vraagt R. 23 Jan. 1711 een land aan, dat hem R. 3 Febr. 1711 wordt aangetaxeed voor 400 Rd^s. Reeds bij eene acte van 15 Aug. 1711 p.

528 wordt een deel (ongeveer een zesde) daarvan overgedragen aan een Chinees voor 3200 Rd^s.

Kuffeler en waarvan ik de latere overdrachten niet heb kunnen volgen. Het eerste echter kwam 7 Maart 1736 f° 351 aan Geetr. Margar. Goossens bij eene overschrijving die niet meer aanwezig is, doch waarop men eveneens uitkomt, wanneer men de overdrachten van het gebouw, thans bekend als Toko Merah, van 27 Oct. 1780 f° 145 naspeurt in omgekeerde tijdsorde. Van Hoorn had dus dáár een huis, vermoedelijk dat waarop Valentijn's uitlating doelt betreffende zijn bouwen aan de westzij der rivier, waarin hij werd verrast door de order om naar patria op te komen. Dat huis, waarin hij zich denkelijk had voorgesteld de rest zijner dagen te slijten, stond dan ter plaatse van het zuidelijke deel der Toko Merah, welk dubbelhuis gebouwd schijnt door De Klerk, die anno 1759 beide perceelen kocht van bovenvermelde G. M. Goossens, de weduwe van den G.-G. Thedens, welke er nog een paar kleinere erven bij had gekocht; zie over dit huis ook T. B. G. XL, 548: het huis gemerkt B.

Een afdruk van zijn zegelring staat onder 't bewaarde Cherib. contract van Aug. 1699.

Papieren van Joan van Hoorn, die overgegaan zijn in 's Rijks Archief, vindt men vermeld in het verslag van 's Rijks Archief 1879 p. 3; 1884 pag. 2; 1887 p. 11. Ik had deze gaarne geraadpleegd, maar mocht niet gedaan krijgen dat zij mij werden toegezonden.

ISAAC DE SAINT MARTIN

25 Juni 1686 — 14 April 1696.

Enkele data dezen persoon betreffende gaf ik T. B. G. XLII, 297 e. v.; ik zal die hierbeneden aanvullen.

Zijn vollen naam Isaac de l' Ostal[e] de Saint Martin vond ik alleen in de copie van 't aanplakbiljet der vendutie zijner vaste goederen, Reguleth 17 Mei 1696; uit den oudtestamentischen voornaam maak ik op dat hij een Protestant was. In zijn testament, Dionys van Es 16 April 1696, noemt hij zijn broeder Gratian de Lostal, woonachtig te Oléron in Béarn. Of hij behoorde tot de familie van den Haagschen Saint Martin, wiens dood in 1694 wordt vermeld in Huijgens' journal (II, 421, 422) weet ik niet. Tachard (Reis na Siam, vertaald door G. V. Broekhuizen, Amsterd. 1687 p. 126) zegt dat hij baron was. Zijn zegel onder het Bantamsch contract van 28 Febr. 1686 vertoont een naamcijfer onder eene kroon met zeven paalen. Een Marquis de Saint Martin verwierf zich in de 18^e eeuw grooten naam in de geleerde wereld van Frankrijk; een andere Saint Martin was tijdens het Schrikbewind lid der Girondistische Commission des Douze.

Volgens D. 14 April 1696 moet Isaac de S. M. geboren zijn omstreeks 1629. Hij schijnt als soldaat naar Indië te zijn gegaan (Valentijn V, 2 Beschrijv. van de Kaap p. 135, die zijne wijsheid uit De Choisy schijnt te hebben geput, zie beneden). Ik ontmoette hem het eerst als Luitenant te Batavia in eene acte Huijsman 19 Juli 1662; hij wordt D. 31 Maart 1663 genoemd onder degenen die deelnamen aan de verovering van Cochin, en Tavernier (o. l. II, 126)

weet een verstandigen raad te vermelden, dien S. M. bij die gelegenheid gaf; zie ook Valentijn V, 2, 35. Hij wordt D. 27 Nov. 1663 genoemd als zijnde „op Colombo in den Raad van Justitie ende preses van de stadsraad”; R. 15 Aug. 1664 noemt hem „provisioneer Capitain ende regtsgeleerde tot Colombo”; hij wordt thans op de goede getuigenis van Van Goens bevorderd tot Kapitein. Valentijn (V, 1 p. * 416) vermeldt hem in 1666 als Commissaris Politicus bij den Kerkeraad te Colombo. In 1670 ontzette hij op Ceilon een ingesloten post (ib. 255). Een gevecht uit denzelfden tijd, waarin hij onder Van Goens werd geslagen en op één schoen de vlucht moest nemen, vindt men in de Relation ou journal d'un voyage fait aux Indes Orientales, Paris 1677 p. 140. Hij kwam 12 Nov. 1672 te Batavia terug en werd bij R. 16 Dec. 1672 als Kapitein binnen het Kasteel geplaatst, waardoor hij den hoogsten militairen rang na den Majoor erlangde. Den 8 Juni 1673 werd hij President van Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken. Ten gevolge van een twist met den Majoor Poleman werd hij echter in 't laatst van 1676 verplaatst naar het Vierkant. Het kan wel wezen dat Valentijn IV, 1, 106 vooral op hem doelt, waar hij spreekt van Poleman's vijanden, die hem te Batavia zooveel kwaad deden; vergelijk D. 1678 p. 710. Bij R. 7 Dec. 1676 werd S. M. ingedeeld bij de expeditie, welke onder Speelman naar Java's Oostkust zou vertrekken; hij gaat sloop D. 26 Dec. 1676. In 1677 deed hij een tocht landwaarts in ter vervolging van Troenodjojo (Afg. patr. miss. 5 Juli 1677 bij De Jonge VI, 171). Toen bij R. 18 Jan. 1678 werd besloten, Speelman terug te roepen, werd bepaald dat hij zou worden vervangen door den Eersten Kapitein Saint Martin met „character van Commandeur te water en Crijgsoverste te lande”. In plaats van zich daarmee vereerd te voelen, verzocht hij, van dit commando verschoond te blijven, waarop bij R. 2 Mei 1678 wordt besloten dat Anthony Hurdt (een civiel ambtenaar notabene, pas ontheven van 't Gouvernement van Ambon) op zijne reis naar Batavia voorloopig te Japara het bevel zal overnemen. Niettemin wordt S. M. bij R. 15 Juli 1678, nog te Japara zijnde, in gage verhoogd. Uit De Jonge VII, 261 ziet men, dat hij na Hurdt's vertrek wederom geen lust had het opperbevel over te nemen, zoodat dit werd opgedragen aan den wakkeren Poleman. R. 18 April 1679 wordt vermeld dat S. M. met den titel Commandeur weer veilig te Batavia is teruggekeerd. Bij R. 31 Aug. 1679 wordt hem eene zending naar Bantam opgedragen en bij R. 7 Nov. 1679 eene naar Ternate, alwaar onlusten waren; den volgenden dag wordt hij benoemd tot opvolger van Poleman als Sergeant-Majoor, d. i. Commandant van het Bataviasche garnizoen (1).

Hij volbrengt nu zijne zending en blijkt R. 31 Oct. 1680 van Ternate terug te zijn. Wordt R. 6 Juni 1681 President van Commiss. van Huw. en

(1). In de wandeling „Majoor”, zooals P. III, 305. Ook in Nederland kwam de hooge militaire rang van Sergeant-Majoor voor. Curieus is eene anecdote bij Eschels-Kroon (o. l. pag. 207) hoe de Ceilonsche Radja Singa den Gouverneur Van Imhoff „tot zijnen Sergeant be-

noemde” (den hoogsten militairen rang dien deze Vorst, naar oude Portugeesche titels oordeelende, kende) en „hem tot dat einde een hellebaard schonk die rijkelijk met brillanten bezet was”. D. 1641 p. 418 heet de commandant van Negombo „sergeant”.

Kl. Zaken. In den hoogsten nood van den Bantamschen Sultan Hadji, toen geen der leden van de Regeer. daarheen kon of wilde, werd bij R. 2 Maart 1682 „met eenparige stemmen daartoe verkoren onsen Majjor, d'E. Isacq St. Martin, die het aan geen experientie in politique en militaire saaken, nogte ook aan geen genoegsame voorsigtigheijt ontbreekt". Voorzichtig was hij genoeg, maar veel te weinig doortastend, ofschoon het gevaar van den Sultan elken dag meer begon te nijpen. Daarom werd bij R. 29 Maart 1682 Tack hem toegevoegd als „gesamentlijcke gesaghebbbers", ofschoon deze zijn mindere was, ja, toen de beslissende aanval op Tirtajasa zou worden ondernomen, werd bij R. 1 Dec. 1682 S. M. teruggeroepen en het was Tack die de zege behaalde. De eerste vond het dan ook noodig er op aan te dringen dat een onderzoek naar zijn gehouden gedrag zou worden ingesteld; dit werd bij R. 12 Febr. 1683 eenparig geweigerd, doch zijn ander verzoek, om met de zeilree liggende retourvloot te mogen vertrekken, werd toegestaan. Omtrent zijne thuisreis vindt men bijzonderheden bij den met dezelfde vloot vertrokken Elias Hesse (Reysen, vertaald door S. de Vries, Utrecht 1694 p. 291). D. 27 Aug. 1685 verscheen S. M. weder te Batavia in qualiteit van Raad Extraord. Wellicht is op deze benoeming invloed uitgeoefend door Van Reede, die als Commissaris-Generaal met dezelfde vloot als S. M. naar Indië terugkeerde en die zelf misschien door Willem III 's gunsteling Van Reede van Renswoude was gepousseerd. Dat beide mannen oude vrienden waren, blijkt uit eene aanteekening dd. 5 Juni 1685 in het aardige boekje: *Journal ou suite du voyage de Siam par Mr. L. D. C.* (die bij vergelijking met Tachard's werk, de Abbé de Choisy blijkt te wezen) Amsterd. 1687 (mij geleend door den heer Van Dorssen): na een gesprek met hen beiden aan de Kaap (waar Van Reede en S. M. op terugreis naar Indië samentroffen met het gezantschap van Lodewijk XIV aan den Koning van Siam) schreef de Abbé in zijn dagboek: „Ces deux hommes sont dans une fort grande union. Il ya plus de trente ans qu' étant jeunes, gueux, inutiles et braves, ils s'embarquerent le mousquet sur l'épaule sur un vaisseau qui allait aux Indes. Depuis ce tems-là ils se sont élevez par les formes jusqu'aux premiers emplois de la République. Ils avoient un ami qui avoit commencé sa fortune d'aussi loin qu'eux, qui mourut il ya deux ans Gouverneur du Cap de Bonne Espérance(1). Ils lui vont faire élever un tombeau magnifique avec une inscription qui expliquera la fortune des trois amis".

Van Reede en S. M. hadden niet alleen samen op de kust van Malabar gediend, maar waren ook, wat opmerkelijker is, beiden voorstanders van wetenschappelijk onderzoek, speciaal botanie: de eerste schreef zijn *Hortus Malabaricus*, de ander was Rumphius' patroon. Nog noteer ik dat De Choisy hem noemt: „Major général commandant en chef toutes les troupes de la

(1) Dit zal Joan Baex van Herenthals wezen, aan wiens weduwe Aletta Hinlopen door Saint Martin 4 Maart 1683 procuratie wordt verleend (notaris Dispontijn), maar dan is er bij De Choisy eene fout, en heeft hij de 7 uit zijne

Priangan.

oorspronkelijke aanteekening gelezen als 2, want Baex overleed als Gouverneur van de Kaap den 29 Juni 1678. In 1683 overleed er geen Kaapsch Gouverneur.

Compagnie dans les Indes", evenals ook Tachard doet (o. l. pag. 102), terwijl hij R. 26 Febr. 1686 „Majoor van de militairen deses guarnisoens" heet; weliswaar wordt R. 24 Juni 1683 vermeld dat S. M. den 20 Maart van zijne „Majoorbedieninge" is ontslagen en wordt Jan Franszen Holsteijn als zoodanig benoemd, na wien Tack provisioneel met denzelfden rang is bekleed, doch dit schijnt S. M. niet te hebben verhinderd om zichzelf nog steeds als zoodanig te beschouwen en na Tack's dood zonder herbenoeming weder in die qualiteit op te treden. In Rade sloot hij zich nauw aan bij Camphuijs; zie dienaangaande onder Van Hoorn. Bij R. 25 Sept. 1685 wordt hij belast met eene zending naar het Bantamsche hof; den 30 Jan. 1687 wordt hij President van Heemr. De XVII benoemden hem tot Raad Ord. bij missive van 16 Nov. 1687. Over zijne houding tegenover Jonker zie Mr. J. A. van der Chijs in T. B. G. XXX, 65 e. v., waar echter de verdiensten van S. M. (den vijand van Jonker) stelselmatig worden verzwegen, terwijl, doordat het oog altijd maar op Jonker gevestigd blijft, de beschouwing der Bataviasche toestanden omstreeks 1686 veel te bekrompen is. Overigens geloof ik inderdaad dat S. M. toegaf aan een persoonlijken wrok tegen Jonker, immers de Jan Arentsen, die bij Jonker's uiteinde eene belangrijke rol speelde, (in den erfbrief van 27 Sept. 1687, waarbij hij een land bij den hoek van Tandjoengpriok erlangde en Jonker's buurman werd, heet hij „Jan Aartsz van Cheijlon, andersints in de wandeling genaamt Jantie Mistijs, sergeant") schijnt eene creatuur van S. M. en behoorde o. a. tot de excuteurs van zijn testament. Bij R. 7 Dec. 1690 wordt aan S. M. eene zending naar Bantam opgedragen in verband met de troonsbestijging des nieuwen Sultans. Na eenige jaren ziekelijk te zijn geweest en daarom bij R. 7 Dec. 1694 van de beschrijving van Ceilon te zijn ontheven, overleed hij D. 14 April 1696; hij was destijds (R. 16 April 1696): Sergeant-Majoor, Commissaris over de zaken der Inl., over de Equipagewerf, het Ambachtskwartier en het Klein Zegel, benevens Presid. van Heemr., eene reeks van bijbaantjes die vermoedelijk zeer lucratief waren.

Opmerking verdient S. M. 's voorliefde voor de wetenschap, vooral in verband met Witsen 's uitlating omtrent de stompzinnigheid der hooge Indische ambtenaren van toen (zie Bijl. 29) en zijne herhaalde klachten dat geldverdiene het eenige was waaraan men in Indië dacht. R. 30 Jan. 1682 wordt gesproken van S. M.'s „perfecte taalkunde en goeden ommeganck met die natie," namelijk inlanders. R. 2 Maart 1682 heet hij „taalkundig in het lezen en schrijven, alsmede in den ommeganck met die natie (*Bantammers*) geoeffent", waarom hem de vertaling van verschillende Maleische briefjes van Sultan Hadji wordt opgedragen. Bij R. 5 Maart 1682 wordt besloten, hem op de expeditie naar Bantam de brieven voor beide Sultans in het Nederlandsch mee te geven, die hij dan onderweg zelf vertalen zou, maar weldra, R. 26 April 1682, moet men hem den taalkenner Herbert de Jager nazenden, omdat S. M. heeft geklaagd „dat alle de daar voorkomende Malloijtse brieven altoos juijst niet volkomen off na den regten zin konden werden begrepen". R. 30 Jan. 1687 roemt zijne „taalkunde en groote ervarentheijt in en omtrent dese omlanden." R. 16 April

1696 heet hij iemand „van veel curiositeit en onderzoek” omtrent „den godsdienst en politie (1) der inlandse volkeren, hare historien, inlandse gewassen etc.” Over de door hem nagelaten bibliotheek en zijne verzameling handschriften in Oostersche talen zie T. B. G. XLII, 297 e. v. en 309 e. v.

Wat zijn persoon aangaat, Valentijn (IV, 1, 223) noemt hem „in al zijn doen en zelf in zijn spreken zeer langzaam,” waarmede geheel in strijd is de beschrijving die Christ. Frikius (Reijzen, vert. door S. de Vries, Utrecht 1694 p. 43) geeft van zijne houding bij den aanval op de Bantamsche paggers langs het zoestrand: „Mijn Heer de Generael-Major was overal bij; nu voor, dan achter, met de bloote degen in de vuist, en moedighde hierdoor de gesamentlijcke soldaten aen tot een nieuwe dapperheid. Als een pijl vloogh hij nu hier, dan gintsch, soodat niemand van ons hem kon volgen. Ondertusschen wierden hem twee vingeren der reghterhand afgeschooten.”

Dat S. M. zeer bevriend was met Cornelis Chastelein, volgt daaruit, dat deze een der executeurs van zijn testament was.

Vooraf verdient opmerking de verhouding van S. M. tot Rumphius. Wellicht bedoelt deze laatste hem waar hij (Herb. Amb. I, 23) spreekt van een Kapitein op Ceilon, die echter tevens Dessave (Landdrost) was; met name noemt hij hem *ibid.* V, 114 als hebbende hem in 1694 zekere planten gezonden. Na het overlijden van Camphuijs kwamen (zie Leupe's biographie van Rumphius in Verhand. Kon. Akad. van Wetensch. XII, laatste stuk p. 24 en 56) R.'s botanische geschriften onder de hoede van S. M.; een brief van R. van 1692 (*ibid.* p. 45) waarbij hij hem planten verzoekt, toont S. M.'s boekenkennis; een tweeden brief van 1694 vindt men p. 47; een derden, over de teekeningen bij zijn werk, voor welke afwerking S. M. zou zorgen, *ibid.* p. 56. Na den dood van S. M. nam Chastelein diens bezorging van het Herbarium Amboinense over, *ib.* p. 58. Het door de zorgen dezer mannen vervaardigde handschrift van dat werk is thans in de Leidsche Universiteits-Bibl.; zie Rumphius-Gedenkboek p. 57 noot. Nog opmerkelijker is eene uitlating van Rumphius in een brief aan Herbert de Jager dd. 25 Febr. 1689 (bij M. B. Valentini, *India Literata*, Francfort 1716 p. 406) welke uit het Latijn vertaald aldus luidt: „Nadat de Edele Heer Isaac S. Martin, Raad Ord., Majoor enz., een man, die niet alleen onze (*d. i. de botanische*) studiën ten eerste genegen is maar elk vak van wetenschap, en die om zijne bizondere verdiensten op ander gebied lof verdient, de goedheid heeft gehad om mij zeer vele uiterst zeldzame planten, die in de bosschen van Java groeien en welke ik anders misschien nooit zou hebben bemachtigd, toe te zenden, hetgeen hem mogelijk was door het buitengewoon gezag, dat hij onder de inwoners van deze streek uitoefent” enz. Deze laatste woorden slaan ongetwijfeld op zijne qualiteit van Gecommitteerde; de heele passage geeft ook inzicht in de wijze waarop Rumphius

(1) Hier beteekent dit woord evenals in den regel: staatsinstellingen. Elders beduidt het: politiek; zoo in een stuk van 1758, *Verh. B. G.* XXXV, 97; in P. de Haan's vertaling van Crawford (1824) II p. XXXIV; bij Olivier, *Aanteo-*

keningen p. 51. *Dagreg.* 16 Dec. 1657 „soo in 't *politiek* als *celesiaticq*” (*sic*); vergel. den titel: *Commissaris Politicus* voor den ambtenaar die in Kerkerade tegenwoordig is als *dwarskiiker*, als *Commissaris* van het civiel bestuur.

aan de Javaansche benamingen der door hem beschreven planten kan zijn gekomen, en doet ons S. M. zien als een deskundig medewerker aan R.'s standaardwerk, in hetwelk, mijns inziens, van dergelijke medewerking wel wat meer gevag had mogen worden gemaakt. Zie ook hierbeneden de personalia van Phil. van Eijck.

S. M. was evenals Van Hoorn eigenaar van groote landen. Volgens het aanplakbiljet der vendutie zijner vaste goederen liet hij na: Een stuk land aan den oostoever der Bekasi, waarop een suikeraanplant, een suikermolen en een vruchtentuin; blijkens H. 10 Oct. 1693 was dit land geoccupeerd door Jan Franszen Holsteijn, die het aan S. M. legateerde, welke laatste er nog een stuk bij vroeg, waarop hij den 15 Oct. 1695 voor 125 Rd^s. een erfbrief erlangde van dit geheele land, ongeveer 2200 morgen d. i. 2640 bahoe groot; de kaart van 1696 (waarover elders) vertoont den „tuint van de Hr. Majoor" aan den rechteroever der Bekasi even beneden de monding der Kamarangan. Verder bezat hij een „groot stuk thuijn-, weij- en zaaijland met verscheijde van steen geboude woonhuijsen", een uur van de stad, boven de fortres Jacatra, groot ongeveer 130 morgen, waarachter een paar perceelen die hem eveneens behoorden; vermoedelijk is dit het naar hem genoemde land Kemajoran („het Majoorland") en hetzelfde dat reeds R. 1 Aug. 1684 als zijn eigendom wordt vermeld en voor een deel van hetwelk hij 5 Mei 1686 voor 200 Rd^s. een erfbrief erlangde; den naam *Kemajoran* vond ik het eerst H. 12 Dec. 1722; de naam *Majoran* komt nog in 1807 voor, P. XIV, 536 en („gelegen bij Weltevreden") in eene advertentie Java Gov. Gaz. 24 Febr. 1816. Dan behoorde hem het land Kanjere, 5 à 6 uur van de stad, ten O. begrensd door de Krokot, groot ongeveer 1800 morgen, waarvan hij bij R. 20 Dec. 1695 (dus toen zijn einde naderde; mogelijk had hij het land al lang geoccupeerd en ontgonnen en wenschte hij thans de aanspraken van zijn erfgenaam daarop te zien gewaarborgd) den eigendom gratis verwierf en wel om zijne verdiensten (!) in den toenmaals al half vergeten Bantamschen oorlog; de erfbrief is van 15 Febr. 1696; het zal wel 't zelfde land wezen dat H. 30 Nov. 1803 en op de kaart Tjin(g)ere heet. Dan het meer zuidelijk gelegen Tjitajam, door S. M. wellicht alleen geoccupeerd (want Van Riebeeck ontving later een erfbrief daarvan) en eindelijk stukken grond aan de Antjolsche vaart, de Groninger- en de Ammanusgracht.

Bij testament (geopend 16 April 1696 Dionys van Es) had S. M., die nooit getrouwd was geweest en noch as- noch descendenten bezat, tot universeel erfgenaam zijn bovengenoemden broeder benoemd, terwijl hij tevens had verzocht dat de executeurs de verkooping zijner goederen niet zouden verhaasten. De Regeer. gelastte echter bij R. 18 Sept. 1696 dat de goederen terstond zouden worden verkocht, omdat volgens een oud voorschrift (P. II, 113 en 116) geen buiten Indië woonachtig persoon aldaar vaste goederen mocht bezitten. Evenzoo had zij zich terstond na zijn dood bij R. 16 April 1696 van zijne papieren, o. a. al zijne manuscripten in Oostersche talen, meester gemaakt. Terwijl men hem dus tot zijn sterfdag op in 't oog vallende wijze ter wille was, werd alle consideratie op zij gezet zoodra hij het tooneel had verlaten, iets wat aan de samenleving van

haaien doet denken en evenzeer kan worden opgemerkt o.a. in de beschikkingen der Regeer. na het overlijden van Corn. Chastelein en dat van Mossel, over welk laatste geval men vergelijkte wat wij verderop over Buitenzorg meedeelen.

Dat een Johannes de Saint Martijn, in 1809 klerk bij de Rekenkamer, (denkelijk dezelfde die in 1813 en 1815 voorkomt als Jan Andries de Saint Martin, geb. te Batavia, „inboorling van een Europeesche vader” en administrateur van 't land Koeripan) iets te maken kan hebben met onzen S. M., lijkt mij onmogelijk, en dat wel om den „Europeeschen” vader.

ADOLF WINKLER

7 Mei 1696 — 2 Oct. 1703

was geboren op eene plaats die Yperies (actenboek), Sperius (procuratie Deldijm 4 Nov. 1701) of Eperius (testam. Maurus 1 Oct. 1685) wordt genoemd en vermoedelijk is Eperies in 't N. van Hongarije.

Kwam in 1678 per Europa als landspassaat op f 12 in Indië; was in 1681 sergeant in de Molukken en krijgt te Gorontalo bij 't vatten van een roervink, dien hij „door zijn snelheit en lange beenen” inhaalt, een „wakkeren kap in zijn bil” (Valentijn I, 2, 348); onderscheidt zich op de Soela-Eilanden en wordt daarom bij R. 21 April 1682 provisioneel Vaandrig, om dienst te doen bij de expeditie naar Bantam. Over zijn dapper gedrag bij den aanval op de Bantamsche strandpaggers spreekt Frikius o.l. pag. 43. Hij komt D. 22 April 1683 voor als Luitenant; dient in dit jaar en het volgende in de Preanger (D. 22 Mei 1683; R. 20 Oct. 1683, 20 Aug. 1684) en krijgt bij de operaties tegen Joesoef een kogel in het been, Ind. Gids 1901 p. 627. Wordt bij R. 26 Febr. 1686 bevorderd tot Kapitein-Luitenant; commandeert dit jaar en het volgende den post Tanggeran (R. 1 Maart, 23 April 1686, 18 Febr., 15 April 1687) en rukt met 500 man op tegen de stroopende Baliërs D. 28 Feb. 1687. Is 1689 Commandant der Bataviasche buitenforten bewesten de Groote Rivier; wordt bij R. 5 Aug. 1689, d.i. in de dagen van Jonker's opstand, aan de Utrechtsche Poort gelegd; bij R. 19 Aug. bevorderd tot Kapitein op 80 gulden voor een verband van 3 jaar; bij R. 29 Aug. naar de Tanggeran'sche Bovenl. gezonden ter vervolging van Jonker's aanhang en R. 20 Sept. naar Bekasi. Vertrekt D. 6 Juni 1690 tot zijn tocht door de Bovenl. (Bijl. 15) en wordt D. 29 Aug. 1690 Heemraad, doch reeds bij R. 11 Oct. 1690 aangesteld tot Commandant der Compagnies-troepen binnen het Sultanspaleis te Bantam, aangezien een nieuwe Sultan is opgetreden, die scherp in het oog moet worden gehouden. Nadat met dezen een nieuw contract was gesloten, wordt Winkler bij R. 17 Sept. 1691 teruggeroepen en doet in het laatst van dat jaar eene tournee door de Preanger (Bijl. 16). Hij is weer Kapitein der buitenforten aan de Westzijde, R. 15 April 1692; wordt R. 10 Oct. 1692 van 80 op 100 gulden gebracht. Rapportteert D. 21 Juni 1694 omtrent eene reis naar Bekasi en Tandjoengpoera; wordt R. 1 Maart 1695 vermeld als Kapitein van het Kasteel, en bij R. 18

Oct. 1695 bevorderd tot „Eerste Capiteijn” op / 120. Bij R. 7 Mei 1696 benoemd tot Gecommitteerde „als sijnde taalkundig en door vorige landtogten in de saken der Inlanderen tamelijk ervaren,” tezamen met J. Cops. Bij R. 24 Juli 1696 bevorderd tot Sergeant-Majoor, welken dienst hij reeds eenigen tijd had waargenomen, en bij R. 9 Nov. 1696 benoemd tot Lid van den Raad van Justitie, onder bepaling dat hij zal aftreden als Heemr. Erlangt ontslag uit dit rechterlijk College bij R. 4 Dec. 1699. Krijgt bij R. 2 Oct. 1703 verlof om te repatrieeren, denkelijk in verband met de uitzending uit Nederl van Herman de Wilde als Raad Extraord. en „Veldoverste”; deze arriveerde 9 Dec. 1703. Bij R. 20 Nov. 1703 werd Winkler aangewezen als Commandeur der retourvloot; hij kwam in 1704 in Nederl. aan met eene vloot van 21 schepen (Valentijn I, 210).

Een paar malen verhaalt Valentijn iets teekens om trent hem. Zoo (IV, 1, 238) dat W. op het binnenplein van 't Kasteel een losgeraakten tijger doodschoot en daar te voren een leeuw had geschoten; dit laatste schijnt echter (zie ib. p. 324) eene andere lezing van dezelfde gebeurtenis. Een eigenaardig bewijs hoe gaarne men stoute stukjes op W's naam schreef, is, dat George Meister (Der Orientalisch-Indianische Kunst- und Lustgärtner, Dresden 1692 p. 309) verhaalt dat hij de man was die Jonker den kop afsloeg, ofschoon W. bij 't gevecht tegen dezen heel niet tegenwoordig is geweest. Blijkbaar was W. een echte ijzervreter. Zijn journaal van 1691 toont, welk een onvermoeibaar reiziger hij was, en dat hij haar op zijn tanden had blijkt uit de getuigenis van den vlegelachtigen Boekhouder (vergel. R. 3 Nov. 1705 „een seur of boekhouder” op een schip) met wien dominé Valentijn op zijne eerste thuisreize in aanraking kwam (IV, 2, 130), dat namelijk niemand hemzelve te Batavia had kunnen temmen dan Winkler, die te paard hem met zijn musqueton achter zich aan liet draaven op zijne tochten landwaarts in (1). Aan Langhansz bewees Winkler in 1694 als Kapitein van het Kasteel den dienst, hem onder de

(1) Ik noteer hierbij dat volgens Bijl. Afg. patr. miss. 30 Nov. 1694 en D. 9 Dec. 1694 deze Boekh. François Beijer heette (of dit dezelfde François Beijer is die R. 19 Febr. 1693 van chirurgijn wordt bevorderd tot Opperchirurgijn, naar 't schijnt op Timor, weet ik niet). Diens vader was in 1694 al overleden (Valentijn IV, 2, 130) en woonde niet ver van Delft (ib. pag. 129) zoodat de Samuel Beijer die van 1707—1724 Bewindhebber der O. I. C. voor Rotterdam was (ib. I, 1, 313) en die in 1714 Valentijn bij zijne tweede terugkomst te eten vroeg (ib. IV, 2, 165), waarvoor deze op ietwat gezochte gronden bedankte, een ander familielid zal zijn geweest. De parentage met dergelijke oomes verklaart, waarom de Seur, ofschoon bij zijn vertrek maar gemeen soldaat (het is heel niet ondenkbaar dat hij wegens verregaande liederlijkheid tot dezen lagen rang was gedegradeerd) bij den G.-G. op het scheidmaal gevraagd werd, en waarom

men aan boord zooveel van hem verdroeg. Curieus is, dat Valentijn's Eerste thuisreis heel niet spreekt van den Joannes Snaets, die blijkens D. 9 Dec. 1694 en de Bijl. der Afg. patr. miss. als Assistent op de Waddinksveen had moeten meegaan (waarmee Valentijn repatrieerde) doch, naar 't schijnt, op 't laatste oogenblik vervangen werd, vermoedelijk tengevolge van de door Valentijn IV, 2, 130 vermelde verplaatsing van den Seur op het laatste nippertje. Vandaar dat V. den Seur al van den beginne niet uitstaan kon. Joannes Snaets (zoon van Bartholomeus S. en Pieterella Bons, gedoopt te Bat. 3 Oct. 1675) was vermoedelijk Valentijn's zwager. (Valentijn's vrouw, Cornelia Snaets, had een voorzoon die Bartholomeus heette, testam. Deldijm 28 Juni 1706, en eene voordochter Petronella, beiden blijkbaar genoemd naar de ouders van Joannes en Cornelia).

lijfwacht van den naar Sourate varenden Commissaris Paulus de Roo te plaatsen (o. l. pag. 275).

Winkler was gehuwd met Jacomina Cortel van Middelburg (testam. Maurus z. b.) weduwe van Arnoud Danielsz, bij wien zij een kind had, Arn. Dan. van Sitteren. Uit haar huwelijk met W. sproten: Abraham, ged. 5 Aug. 1698; Harmen, ged. 29 Maart 1691; Jan Adolf; Jacob, gedoopt 24 April 1688; Maria Catharina, ged. 20 Sept. 1689, schijnt jong overleden. Aan deze vier eerstgenoemde kinderen kon W. bij een testament van 28 Nov. 1703 (Deldijm) legateeren 8000 Rd^s, hetgeen duidelijk genoeg aantoont dat hij als soldaat van fortuin bij de Comp. eene behoorlijke kous had gemaakt. Bij een erfbrief van 15 Oct. 1695 kreeg hij voor 80 Rd^s. in eigendom een stuk Comp.'s land, 7 uur Z. W. van de stad aan de Angkee, groot ongeveer 800 morgen; van den ouden Erbervelt kocht hij datzelfde jaar een stuk tuinland aan den weg van Jacatra (Reguleth 1 Sept. 1695).

JOHANNES COPS

7 Mei 1696 — 26 Juli 1705

was de zoon van Jacob Cops en Elisabeth Ulejus (of Ulies of Ulirus? op beide plaatsen waar ik haar naam aantrof, Doopboek 24 Dec. 1663 en testam. Dispontijn 13 Oct. 1674, is hij nagenoeg onleesbaar). Zijn vader (wiens wapen, drie door elkaar geslingerde visschen, te zien is vóór in 't manuscript van Rumphius, Ambonse Historie) was door XVII^{en} bij missive van 23 Dec. 1662 benoemd tot Raad Extraord.; hij kwam namelijk in die qualiteit uit Nederl. in Dec. 1663 te Batavia (R. 28 Dec. 1663); werd bij R. 7 Oct. 1664 benoemd tot Gouverneur van Banda; maakte zich aldaar zeer gehaat (Valentijn III, 2, 91); werd bij R. 26 Dec. 1668 Gouverneur van Ambon, alwaar zijne schraapzucht „niet te beschrijven” was (id. II, 227); werd bij R. 7 Jan. 1672 als zoodanig ontslagen wegens „verscheijden morsserijen” en verloor krachtens R. 21 Sept. 1675 om dezelfde reden zijne qualiteit van Raad Extraord.; werd echter bij R. 20 Aug. 1677 President van Makassar en door XVII^{en} bij missive van 29 Oct. 1680 hersteld als Raad Extraord. Bij R. 29 Jan. 1682 naar Batavia teruggeroepen, waar hij overleed 10 Nov. 1684 (Valentijn III, 2, 171). Bij Rumphius, Herb. Amb. II, 263 blijkt zekere belangstelling van Cops in diens onderzoekingen anno 1681. Een zoon zal wezen de „Jacob Cops de jonge” D. 12 Maart 1677, klerk ter Generale Secretarie.

Johannes Cops kwam in 1669 tegelijk met zijn vader op Ambon als Assistent (Valentijn II i. f.) en fungeerde daar als Secretaris van den Raad van Justitie; in 1670 hoofd te Larike; bij R. 15 Febr. 1673 als zoodanig bevorderd tot Onderk. op 40 gl. voor 5 jaar; vertrekt volgens Valentijn 15 Dec. 1674. Werd bij R. 12 Mei 1676 Logeboekhouder op 't Soldijcomptoir te Batavia; schijnt in 1677 Koopman te zijn geworden; wordt bij R. 30 Jan. 1682 wegens ruime tijdsexpiratie bevorderd tot Opperk. op 80 gl. voor een

verband van 3 jaar en benoemd tot Opperhoofd te Japara. Echter heeft het ruim twee jaar geduurd eer hij daarheen ging; Speelman's invloed (dat hij tot diens vrienden behoorde blijkt uit de orde van diens begrafenis, Valentijn IV, 1, 312) schijnt hem te Bat. te hebben gehouden. Eerst na diens dood wordt bij R. 11 Maart 1684 beslist dat hij nu finaal daarheen zal gaan, en uit R. 13 Oct. 1684 zien wij dat hij eene reis heeft gedaan naar Kartasoera, doch reeds bij R. 20 Oct. 1684 wordt hij tot Hoofd van het Soldijcomptoir aangesteld, en R. 8 Dec. 1684 tot Presid. van Boedelmeesteren. R. 13 Oct. 1687 gaat hij mee in commissie naar Bantam. Bij R. 12 Jan. 1689 benoemd tot Gouverneur van Ternate, waar hij 8 Mei van dat jaar aankwam (Valentijn I, 358); vanhier zond hij aan Valentijn zeker vogeltje (ib. III, 1, 328). Den 30 Aug. 1690 (zie het Dagr.) komt zijne benoeming tot Raad Extraord. per brief van 13 Dec. 1689 uit Nederl. Bij R. 16 Dec. 1690 benoemd tot Gouverneur van Banda. Valentijn (III, 2, 93) geeft te verstaan dat hij het als zoodanig leelijk liet liggen en noemt hem „een man van zeer weinig verstand en die weinig werk van zijn dienst maakte”. Bij R. 10 Nov. 1693 werd hij op zijn verzoek van Banda teruggeroepen; Valentijn zegt dat hij dit besluit niet had afgewacht, maar alvast zijn gouvernement had verlaten. Neemt 24 Sept. 1694 zitting in Rade van Indië. Wordt bij R. 7 Mei 1696 President van Heemraden en (samen met Winkler) Gecommitteerde; dit laatste omdat hij „de minst lastige beschrijvingen waarnam,” dus den meesten tijd had; het Commissariaat was dus voor een Raad van Indië een lastpost, d. w. z. een die werk gaf zonder voordeel. Bij missive van 27 Dec. 1697 benoemen XVII^{en} hem tot Raad Ordinair. Den 4 Dec. 1699 wordt hij President van den Raad van Justitie en 17 Jan. 1700 ontheven van het Presidium van Heemraden. Ook als lid van den Raad maakte hij het volgens Valentijn (III, 2, 93) zeer slecht, kwam bijna nooit in de vergaderingen (hetgeen de Resoluties van omstreeks 1703 — 1705 volkomen bevestigen) enz. In de Afg. patr. miss. van 1 Dec. 1703 wordt dan ook erg geklaagd over zijne luiheid, waarop XVII^{en} bij missive van 21 Oct. 1704, behandeld bij R. 26 Juli 1705, hem zijn ontslag gaven doch met behoud van rang en traktement. Hij overleed 10 Aug. 1706 en werd begraven in de Hollandsche Kerk (Navorscher 1867 p. 22 e. v.). Ondanks alles moet Cops zekere verdiensten hebben gehad: R. 8 Jan. 1699 wordt gesproken van zijne „ervarentheijt in den omgang met inlanders”; bij De Jonge VII, 359 komt zijn naam voor onder hen die zeker staatsstuk uit het Maleisch vertalen, en uit R. 27 Sept. 1706 zien wij dat in zijn boedel talrijke papieren en kaarten, voor de Comp. van belang, waren gevonden, hetgeen misschien wijst op zekeren zin voor studie.

Cops was gehuwd met Adriana Bent, dochter van Frederik Lambertsze Bent (die Raad Extraord. en Commissaris-Generaal is geweest; zie Van Rhede van der Kloot p. 261) en Grijsberta Sloot (testam. Bolswart 3 Sept. 1688). Eene tante van C.'s vrouw, Machtelt Sloot, was de vrouw van den Raad Ord. Jacob Jorisze Pits (testam. Dispontijn 30 Aug. 1688). Cops' zuster Anthonia huwde 6 Aug. 1676 met Dirk van Bleiswijck (Gebodenb.) en overleed 31 Oct.

1685; haar grafsteen ligt aan den ingang van den doodenakker op T. Abang (Navorscher 1886 p. 339 e. v.). Zijn broer Dirk Cops (cf. testam. Dispontijn 7 Jan. 1686) maakte 13 Oct. 1689 (Dionys van Es) trouwbeloften op met Catharina Daems, wed. van Benjamin van der Meer.

Bij R. 23 Nov. 1696 (erfbrief 26 Febr. 1697) erlangde C. een stuk Comp's land aan de Sontar en Tjakoeng.

JACOB HEIJRMANS

19 Aug. 1704 — 27 Sept. 1709.

Geboren te Amsterdam (R. 27 Aug. 1697); komt in eene acte Dionys van Es 3 Mei 1689 voor als soldaat; wordt bij R. 27 Aug. 1697, zijnde sergeant te Tandjoengpoera, wegens zijne „taalkunde en goede ommeegang met de Javanen” tot Commandant aldaar bevorderd; bij R. 12 Dec. 1698 verhoogd tot Vaandrig op 40 gl. per maand voor een verband van 3 jaar; bij R. 4 Juli 1701 gechangeerd tot Onderkoopman en benoemd tot „hoofd op Cheribon”.

Vier dagen na de installatie van zijn stadgenoot Van Hoorn als G.-G. wordt hij bij R. 19 Aug. 1704 op diens voorstel overgeplaatst naar Batavia, om, „ten insigte van desselfs taalkunde en bequaamheijt in en omtrent den ommeegang met den Inlander”, onder toezicht van den G.-G. te worden gebruikt „tot de zaken der hier remorerende (*eig. verblijvende doch versta: woonachtige*) vreemde inlandse natiën”. Eerst D. 26 Nov. 1704 komt hij te Batavia en wordt bij R. 12 Dec. 1704 tot meerder aanzien bevorderd tot Koopman Heijrmans en de Sergeant-Majoor M. de Roy worden R. 17 Maart 1705 vermeld als „de gecommiteerdens”. Bij R. 1 Sept. 1705 wordt hij tevens benoemd tot den zeer lucratieven post van Shahbandar en Licentmeester, bij R. 4 Sept. 1705 tevens tot President van Boedelmeesteren, bij R. 14 Sept. 1706 Opperkoopman op 80 gulden. Bij R. 27 Sept. 1709 wordt hem toegestaan te repatriëeren; D. 6 Nov. 1709 vertrekt hij naar Europa op hetzelfde schip als de afgetreden G.-G. Van Hoorn. Uit Afg. patr. miss. 9 Oct. 1709 blijkt dat hij een wissel voor 18.000 Rd^s. meenam. Hij schijnt te zijn gaan wonen te Amsterdam, want de Afg. patr. miss. 30 Nov. 1711 spreekt van een wissel op hem aldaar.

Een eigenaardig licht valt op de betrekking tusschen hem en Van Hoorn, waardoor hij in 8 jaar tijd het bracht van sergeant tot Opperkoopman, wanneer men aanneemt dat de Assistent Theodorus Heirmans van Amsterdam, wiens naam voorkomt op het in 1697 door Willem de Vlamingh op de Westkust van Australië achtergelaten tinnen bord (Leupe, De reizen enz. p. 178; Heeres, Het aandeel enz. p. 85) een nabestaande van hem, bijvb. een broeder, was. Immers, de officieren der expeditie A^o 1696 naar Australië (welke bestemd heette om naar de Ridderschap te zoeken; zie de personalia van Couper) waren allen gekozen door Van Hoorn's aanverwant en patroon Witsen, die de ziel dezer gansche onderneming was (Gebhard o.l. II, 294); was nu Theodorus

Heirmans een protégé van Witsen, dan was Jacob H. dit wellicht eveneens, bijvoorbeeld zoons van een ouden huisknecht of zoo iets. Ik denk dat schipper Jacob Heermans, die R. 28 Dec. 1708 repatriëert voor de kamer Amsterdam, ook tot de familie zal hebben behoord.

MEIJNARDT DE ROIJ

. 17 Maart 1705 — 29 Maart 1707.

Was geboren te Bunschoten (Navorscher 1867 p. 22 e. v.; vermoedelijk zal naar zijne geboorteplaats het bastion Bunschoten te Samarang, Valentijn IV, 1, 27, zijn genoemd). Hij had een broer Willem, R. 11 Febr. 1701, van wien twee dochters in 1709 te Amsterdam woonden (testam. Van Haeften 21 Febr. 1709).

Hij voer in 1678 uit voor de Kamer Amsterdam (testam. Veenendael 24 April 1703); wordt bij R. 5 Mei 1683, zijnde op Ternate, benoemd tot Vaandrig en bij R. 22 Dec. 1684 tot Luitenant wegens zijne verdiensten in 't extirpeeren van nagelboomen. In 1686 ondernam hij als Luitenant, zooals Valentijn (I, 2, 6) beschrijft, op Ternate een niet oninteressanten tocht uit weetgierigheid naar den top van den vulkaan aldaar; de plaat, die V. van dien berg geeft, behoort bij dat reisverhaal en is denkelijk door De Roy geschetst; mogelijk dat V.'s uitlating dat deze het klimmen „wat beter gewent en meer ervaren” was dan zijne tochtgenooten, er op doelt dat hij vroeger zeeman was geweest. In 1689 werd hij belast met eene zending naar Magindanao (Valentijn ib. p. 29 en 30), naar aanleiding waarvan hij aan de Regcer. voorstelde aldaar eene vastigheid te bouwen, hetgeen werd afgeslagen (Van Dijk, Nederlands vroegste betrekkingen p. 219 noot). Bij R. 23 Jan. 1690 naar Batavia verplaatst en R. 29 Mei 1693 bevorderd tot Kapitein op 80 gl. voor een verband van 3 jaar „ten insigte sijn Lieutenants verband ongeveer 5 jaren verleden uijtgedient heeft”. Hij nam deel aan de expeditie tegen en de verovering van Pondichéry (zie over deze onderneming de Afg. patr. miss. 8 Dec. 1693 sub Cormandel) en werd bij R. 22 Juli 1694 bevestigd als Commandant van het garnizoen in die veroverde stad. Bij R. 1 Maart 1695 verplaatst naar Japara; R. 17 Mei 1697 vermeld als belast met het toezicht op den vestingbouw te Samarang (uit R. 23 Juli 1709 blijkt dat dit een palissadenwerk was, geen steenen vesting); R. 27 Juni 1698 verplaatst naar Batavia, waar hij bij R. 2 Sept. van dat jaar in het Kasteel werd gelegd, eene onderscheiding. Bij R. 2 Dec. 1703 werd hij provisioneel Sergeant-Majoor en bij R. 30 Oct. 1704 als zoodanig bevestigd. Bij R. 17 Maart 1705 wordt aan hem en Heijrmans opgedragen, geringe kwesties tusschen Inlanders, zooals van huwelijk, echtscheiding e. d., af te doen „als beijde taalkundigh”; zij worden aldaar „gecommitteerdens” genoemd. De Roy overleed D. 29 Maart 1707 en werd begraven in de Portugeesche Binnenkerk (Navorscher z. b.). Een zilveren schenkbord, door hem A° 1706 op den eersten verjaardag aan Joh. Hobius van der Vorm cadeau

gedaan (denkelijk was dit een kind van den toenmaligen Predikant van dien naam te Batavia) is nog op Ceilon aanwezig (Journal Ceylon Branch Royal As. Soc. XVII, 48); daarop staat zijn wapenschild, vertoonend een struik en drie leliën. Hij noemt zich daarop: „Ser. Majoor Com.”, waarvan het laatste woord zal beduiden: Commissaris (over den Inl.).

Hij had tot vrouw Neeltje Koek, weduwe van den zeer vermogenden Vice-Presid. van Schepenen Jan Lambertsz Radder; deze laatste komt D. 12 Jan. 1673 en ook in een acte Dispontijn 28 Juni 1677 voor als Schipper en echtgenoot van eene Pietertje Claes in patria; werd D. 10 Mei 1679 op verzoek uit Comp^s dienst ontslagen; trad in 1678 in ondertrouw met Dina Verheijde (testam. Dispontijn 30 Nov. 1678) en was later (Doopboek 4 Febr. 1683) gehuwd met Hester Bremer; zijn overlijden wordt vermeld R. 14 Dec. 1696. Chastelein roemt Radder als suikerindustriëel (achter Faes, Geschied. p. 243). Zijne vrouw Neeltje Koek (uit dit huwelijk werd 3 Febr. 1693 eene dochter Hillegrond gedoopt) was de zuster van den eveneens zeer vermogenden Heemraad Jan Koek (testam. Van Haeften 14 Febr. 1709), die bij R. 31 Jan. 1708 van Secretaris der Weeskamer werd gechangeerd tot Stadsvendumeester. Tot Radder's nalatenschap behoorde het land Soetendaal bewesten de stad met eene arakbranderij en allerlei opstallen; in Mei 1728 verkocht de weduwe dit land voer 10160 Rd^s., na reeds 25 Jan. 1719 voor 6000 Rd^s. twee andere stukken te hebben verkocht met een suikermolen, arakbranderij enz., eveneens bewesten de stad (Overschrijv. archief Heemr.).

In 1725 trof Neeltje Koek het ongeluk, tot verbanning te worden veroordeeld wegens de ontdekking eener op groote schaal gedreven opium-smokkelarij (R. 15 Juni, 2 Nov. 1723, 30 Jan. 1725). Medeplichtig was daaraan ook eene Helena Kakelaar, vroeger getrouwd met Jacob Radder (Doopb. 14 April 1712) en thans diens melaatsche weduwe, vermoedelijk eene schoonzuster van Neeltje Koek (Afg. patr. miss. 28 Maart 1724). In revisie werd dit vonnis blijkens R. 8 Mei 1725 veranderd in eene geldboete van 8000 Rd^s. voor beide dames samen. Kort te voren was Neeltje's den 20 Mei 1703 gedoopte zoon Pieter Meijnardt de Roij wegens losbandig leven uit den dienst der Comp. gezet (R. 6 Febr. 1725); deze is daarop naar Ternate gegaan (testam. Gallé 12 Nov. 1725); bij notule van 17 Jan. 1727 wordt toegestaan dat hij van Ternate terugkeert „werwaards hij A^o 1725 door dese Regering uijt goede insigten is versonden”; erlangt bij R. 10 Sept. 1728 passage naar Nederland, doch schijnt straatarm te Batavia overleden te zijn (boedelbeschrijving Van Visvliet 24 April 1730), terwijl Neeltje Koek failliet was (testam. Dobbelaar 24 Jan. 1730). Ik ben eenigszins geneigd bij deze dingen en de vervolging van zeker clubje waartoe Helena Kakelaar behoorde, aan een parti-pris van Zwaardecroon te denken; men vergelijke de personalia van Blocké.

Uit Neeltje Koek's testament van 1709 blijkt dat zij tot schoonzoon Louis Gerrelagh had, gerepatriëerd Eerste Opperk. des Kasteels, over wien zie in deel II sub Van Riebeeck's reizen.

HENDRIK VAN DER HORST

5 Nov. 1709 — 7 Febr. 1715

van Amsterdam, zoon van Albertus v. d. H. en Elsje Heuner (testam. Deldijm 26 Mei 1706), voer in 1689 naar Indië per Schieland (testam. Brooks 12 Nov. 1714). In eene procuratie Dionys van Es, 18 April 1698, komt hij voor als soldaat; hij machtigt daarbij Anna van der Horst te Amsterdam tot de ontvangst van zekere soldijrekeningen, waarvan de eerste sub ult^o Aug. 1692 was afgesloten ten kantore Japara. D. 29 Juli 1698 werd hij naar Tegal gezonden om het Javaansch, dat hij kon spreken, ook te leeren lezen en schrijven; hij genoot Assistents-kostgeld en -rantsoen en was als korporaal uit den krijgdsdienst ontslagen. R. 10 Juli 1703 vermeldt hem als translateur voor het Javaansch; bij R. 18 Maart 1704 wordt hij van Boekhouder bevorderd tot Onderk. op 40 gl. voor 5 jaar. Volgens S. R. 3 Juni 1704 was hij gebruikt bij de onderhandelingen met den Mataramschen kroonpretendent Pangeran Poeger, en bij R. 2 Sept. 1704 wordt hem eene zending opgedragen naar Sampang op Madoera teneinde Tjakradiningrat aan te sporen om zijne troepen tot Poeger's ondersteuning over te zenden; bovendien zou v. d. H. naar Soerabaja en Grisse; R. 4 Dec. 1704 is hij te Bat. terug; bij R. 22 Mei 1705 werd hem, onder bevordering tot Koopman op 65 gl. voor 5 jaar, eene dergelijke zending opgedragen naar Soemenap (zie de memorie voor hem bij De Jonge VIII, 270); op 9 Juni van dat jaar werd bepaald dat de Veld-overste De Wilde hem zou kunnen aanhouden „om voornamentlijk omtrent de verhandeling der contracten als andersints te kunnen dienen”; hij zou in den Krijgsraad zitten naast den Kapit.-Luit. De Bevere (zie ook De Jonge VIII, 239). Zoo teekent hij (ibid. 249, 252; Valentijn IV, 1, 151) het contract, den 5 Oct. 1705 met Poeger gesloten. Volgens Valentijn, die hem goed heeft gekend, was het vooral aan de „grootte agting”, welke Tjakradiningrat voor Van der Horst koesterde, toe te schrijven dat hij de Comp. in den veldtocht van 1706 steunde (ib. pag. 161); vermoedelijk is hij de man geweest die bewerkte dat Tjakradiningrat was benoemd tot „Groot-Gouverneur” over de noorderstranden (1705). Den 21 Mei 1706 werd hij benoemd tot Kapitein op 80 gl. voor 3 jaar. Hij volbracht dit jaar (R. 25 Maart 1706 vinden wij hem te Bat.; R. 21 Mei wordt hij met die zending belast; R. 10 Dec. 1706 keert hij terug) eene nieuwe zending naar Kartasoera en Madoera (De J. VIII, 124, 285) waaraan hij het opmaken van een testament deed voorafgaan (Deldijm 26 Mei 1706); diende als officier onder Cnoll (De J. u. s. pag. 292); commandeerde eene brigade bij den aanval op Bangil (ib. 295) en vormde met Cnoll en den Kapit. W. Sergeant een Geheimen Krijgsraad (ib. 296). In dien veldtocht gedroeg hij zich, zegt Valentijn (IV, 1, 190), „als een leeuw.” Bij S. R. 29 Dec. 1706 werd hem opgedragen, met Cnoll naar Kartasoera te gaan teneinde met Pakoeboewana te beraadslagen; vervolgens zou hij als vertegenwoordiger der Comp. aan het hof blijven en zoo noodig zich ook naar Madoera begeben. Hierop maakt hij (Deldijm 14 Jan. 1707) een codicil bij zijn testa-

ment. De secrete conferentiën te Kartasoera (De J. VIII, 308, 313, 316) leidden tot de ampliatio van het contract van 5 Oct. 1705, terwijl Van der Horst's zending naar Madoera de vermoording ten gevolge had van Raden Soederma, waarbij hij eene zeer onedele rol speelde (De J. VIII, 133, 304 en XCVI; Valentijn IV, 1, 197); in R. 11 Sept. 1707 wordt onbewimpeld gezegd dat Soederma ter dood was gebracht „door ofte ten overstaan van den Capitain van der Horst”. In den veldtocht van 1707 was hij een der acht Brigadiers (Valentijn u. s. pag. 194). Na den dood van De Wilde werd bij R. 14 Nov. 1707 Cnoll ontboden naar Batavia en Van der H., die te Bat. terug was, tijdelijk belast met de waarneming van diens ambt; hij was door De Wilde zeer geprezen (De J. VIII, 318). In R. 10 April 1708 wordt hij weder vermeld als provisioneel Gezaghebber te Samarang, maar R. 2 Aug. 1708 blijkt hij te Batavia terug te zijn. In de Secrete Resol. van 17 Sept. en later zien wij hem telkens gebruiken bij de besprekingen door of namens de Regeer. met den ontroonden Soesoehoenan (zie ook R. 6 Nov. 1708 en De J. 331, 338); deze Vorst haatte hem bitter (Valentijn p. 201); uit het verband (ib. 203) zou men opmaken dat dit vooral daaraan was toe te schrijven dat Van der Horst hem aan de Comp. in handen had gespeeld, hetgeen echter onmogelijk is, want uit R. 2 Aug. 1708 blijkt dat v. d. H. te Batavia was toen de Soenan zich overgaf.

Hiermee is de historische rol van Van der H. geëindigd. Bij R. 5 Nov. 1709 werd hij benoemd tot Gecomm. Valentijn (u. s. pag. 203) klaagt er over dat zijne groote verdiensten geene evenredige belooning ontvingen en dat de hem gedane beloften niet werden nagekomen. Wat Van Hoorn aangaat, kan dit wel juist zijn; doch Van Riebeeck benoemde hem R. 27 Mei 1710 bovendien tot Landdrost (eene zeer voordeelige en eervolle betrekking), terwijl hij in qualiteit van Gecomm. nog steeds zijn Kapiteins-salaris bleef trekken zonder tot de logerformatie te behooren (Afg. patr. miss. 29 Nov. 1710). Aan de landtochten van dezen G.-G. zien wij hem geregeld deelnemen (D. 23 Aug., 6 Sept. 1710, 22 Juli, 19 Aug. 1711, 8 Aug., 7 Sept. 1712, 24 Aug. 1713). Hij woonde destijds als Landdrost in de zuidervoorstad (inventaris Lea Huijsman, Van Haften 1713). Ofschoon Valentijn (IV, 1, 190) hem beschrijft als „een man als een wolk,” is hij na eene langdurige ziekte (R. 12 Febr.) in 't begin van 1715 overleden; zijne begrafenis was op 7 Febr. en werd o. a. bijgewoond door den G.-G. Van Swoll en de Raden Zwaardcroon en Timmermans. Tot Zwaardcroon heeft hij in zekere relatie gestaan: bij zijn testament van 12 Nov. 1714 (Brooks) vermaakt hij dezen een gedeelte van het land, dat hij benoorden de Mookervaart bezat, met de daarop staande gebouwen; uit R. 7 Oct. 1710, waarbij hem dit land werd toegewezen, en R. 23 Jan. 1711 zien wij dat het grensde aan Zwaardcroon's Kadoewang (cf. R. 28 Oct. 1710), aan welks andere zijde weer een stuk grond lag dat bij R. 23 Jan. 1711 aan Van Riebeeck werd toegekend en zich uitstrekke tot de Tjisadane.

Dat Van der H's vermogen binnen enkele jaren, sedert zijne soms weinig eervolle bemoeiingen met de Javasche troebelen, zeer toenam, blijkt

uit eene vergelijking van zijn testament Deldijm 26 Mei 1706, toen hij aan elk zijner zusters maar 300 gulden kon legateeren, met dat van 1714, toen zij samen 20.000 Rd^s. kregen, terwijl aan verschillende personen nog omstreeks 15.000 Rd^s. in contanten werd legateerd, alles ongerekend het aandeel van den universeelen erfgenaam; en op welken ruimen, ja verkwistenden voet hij op Java leefde, is uit Valentijn's interessant verhaal van zijn veldpredikerschap bekend genoeg. In 1706 was Van der H's vrouw Johanna Margaretha Slier (dochter van Jan Jacob Slier en Maria Hamstede, procuratie Deldijm 15 Oct. 1699) reeds overleden. Zijn broer Jacobus was destijds bode van Schepenen te Batavia; (benoemd R. 29 Mei 1705, ontslagen R. 29 Mei 1708); deze Jacobus overleed R. 10 Juni 1712 als Luitenant te Samarang; over hem zie R. 18 Aug. 1710, 29 Dec. 1711; uit diens huwelijk met Anna Ferdinandus wordt 19 Juni 1701 een kind gedoopt. V. d. H.'s vier zusters Catharina, Maria, Eva, Willemina, woonden in 1713 te Amsterdam (testam. Van Haeften 17 Mei 1713). Eene schoonzuster Maria Jacoba Slier was getrouwd met den Luitenant H. Vuijstman (den steller van een onzer Bijlagen), die bij Van der H's testament van 1714 tot universeel erfgenaam werd benoemd.

Van der H. sprak, zooals Valentijn (IV, 1, 162) zegt, het Javaansch „als zijn Nederduitsch”. Ik houd het er voor dat hij de auteur is van de door Brandes (T. B. G. XXXVII, 425) „allerbelangrijkst” genoemde verhandeling: „Oorspronk van de eerste heerschappije ofte de beginselen van de Javaanse Regeringen” enz., gedrukt in de *Bianglala* (4^e jaarg. I, 1855, p. 262 e. v.); een handschrift van dit werk wordt vermeld in *Kronijk Hist. Genootsch. Utr.* 1853 p. 57. Het werd geschreven in 1710; de auteur kent de meeningen van „de Vorsten en Grooten op Javaas Oostkust aan 't Mataramse Hof” en tevens (p. 268) het opschrift van den Batoetoelis bij Buitenzorg. Wannecr men nu in het oog houdt dat kenners der Javasche toestanden destijds zeer zeldzaam waren, en degenen die den Batoetoelis hadden gezien nog zeldzamer, terwijl Van der H. juist de man was om beide qualiteiten in zich te vereenigen (hij had dan 't Buitenzorgsche reeds bezocht, denkelijk onder de anonymi der oudere reizen van Van Riebeeck, alvorens hij dit in Sept. 1711 met dezen deed), dan zal mijne gissing niet te gewaagd schijnen, te minder omdat wij D. 13 Nov. 1711 eene beschrijving van zijne hand vinden der begrafenis te Batavia van den Balischen Kapitein Lampidja, die zekeren zin verraadt voor inlandsch leven en zijn.

Op Van der H's karakter, dat in de geschiedenis vrij zwart getcekend staat, valt een eigenaardig zijlicht door de vermelding in zijn testament van 1713 dat een kind van zekere Balinesche vrouw, welke was ter dood gebracht bij de eerste executie voor het nieuwe Stadhuis (waarbij v. d. H. als Landdrost present was) te zijnen huize werd opgevoed; het kreeg een legaat van 500 Rd^s.

JOOST MICHIELS WILSTEE

12 Febr. 1715 — 23 Dec. 1716

(ook wel Wilstede) was de zoon van Michiel Severijn Wilsteege (*sic*) en Metta Jooste te Aarhus in Denemarken (testam. Deldijm 10 Febr. 1701). In eene obligatie Dionys van Es 15 Aug. 1696 komt hij voor als Kaartenmaker in dienst der Comp.; wordt in eene acte Reguleth 4 Febr. 1697 vermeld als burger. Wordt R. 9 Sept. 1704 wijkmeester van de wijken M. 4 en N; woonde in 1706 aan de Jonkersgracht in een eigen huis ter waarde van 4600 Rd^s. Na 't overlijden van den Raad Ord. Jacob van Dam „welke over de 20 jaren na den anderen de leverantie van het gras aan 's Comp^s stal mitsgaders de (*verhuring der*) slaven tot de verdere staldiensten gehad heeft”, bezorgt Van Riebeeck onzen W. bij R. 14 Maart 1704 deze grasleverantie. Bij R. 16 Juni 1705 benoemd tot Heemraad; is eigenaar van een land aan de Krokot H. 14 Febr. 1705, dicht bij de Buitenwacht (zie Van Riebeeck's reizen) en van eene kalkbranderij, H. 25 Aug. 1708, 17 Mei 1710. Op voordracht van den Veldoverste De Wilde wordt hij bij R. 5 April 1707 in dienst genomen als Kapitein op 80 gl. per maand; hij wordt bij Valentijn IV, 1, 194 genoemd onder de acht „Brigadiers”, die dat jaar het bevel voerden in den oorlog tegen Soenan Mas; zie ook De Jonge VIII, 308. Wordt R. 9 Jan. 1708 Kapitein aan de Rotterdammer poort. Neemt weer zitting als Heemr. H. 14 Jan. 1708; gaat H. 21 April 1708 opnieuw naar Java en keert H. 8 Dec. 1708 vandaar terug. Wordt bij R. 1 Juli 1710 weder Kapitein aan evengenoemde poort, R. 30 Sept. 1710 van 80 tot 100 gulden verhoogd en bij R. 4 Aug. 1713 Kapitein aan de Diestpoort. Evenals hij in Van Riebeeck's oudere reizen herhaaldelijk wordt genoemd, vergezelt hij dezen als G.-G. op diens reizen naar de Bovenlanden D. 6 Aug., 6 Sept. 1710, 22 Juli, 19 Aug. 1711, 8 Aug., 7 Sept. 1712, 24 Aug. 1713. Wordt gebruikt in eene zending naar Bantam ter begeleiding van terugkeerende gezanten R. 19 Jan. 1714. Wordt bij R. 12 Febr. 1715 aangewezen tot Van der Horst's opvolger als Gecom., niet als Landdrost, doch blijft tevens Kapitein van de Diestpoort, zie R. 28 Dec. 1716. Ontvangt bij R. 10 Dec. 1715 vergunning om zijn land aan de westzij van 't Molenvliet met de twee daarop staande kalkovens te verkoopen. Overlijdt den 23 Dec. 1716 en wordt den volgende dag begraven; uit het Dagr. ziet men dat Zwaardecroon onmiddellijk achter het lijk wandelde; eene regenbui had de overige Heeren der Regeer. weggeschrikt.

Wilstee was gehuwd met Jeronima Harthouwer, dochter van Johannes II. (een zoon van David Harthouwer, die van 1672—1675 President van Makassar was en op Boeroe is overleden, Valentijn I, 2, 333; III, 2, 229; testam. Reguleth 6 Aug. 1687) welke vader, geboren op Formosa, den 22 Juli 1699 bij Deldijm een testament maakte, waarbij hij een tiental slavinnen vrijliet, daaronder Leonora en Rachel van Boegis, die de moeders zijn van zijne natuurlijke dochters Lea en Jeronima. De weduwe van Wilstee (in een erfbrief van 6 Maart 1732 heet zij ten onrechte Jacomina Harthouwer) hertrouwde met Stier (zie aldaar) en bracht dezen

in huwelijk aan de landen Pondokpoetjoeng en Bodjonggedeh (die vroeger van den G.-G. Van Riebeeck waren geweest; het is wel mogelijk dat Wilstee deze landen voor den G.-G. had geadmistreerd en daardoor te eerder er toe was gekomen, ze na diens overlijden te koopen) benevens nog een paar stukken grond, waaronder een met een groot steenen huis; zie eene overschrijving van al die vaste goederen in 't archief van Heemr. 20 Jan. 1722. Uit een testam. 31 Dec. 1717 Reguleth, blijkt dat haar huis stond op Molenvliet. Stier was destijds vermoedelijk haar huisvriend, want hij werd bij dit testam. tot executeur benoemd en ontving een legaat.

BAREND BLOCKÉ

28 Dec. 1716 — 21 April 1719

schijnt blijkens eene procuratie van 30 Oct. 1710 geboren te Archangel, doch was de zoon van Huijbert B. en Maria ten Bouhuijs te Enschede blijkens zijn testam. Crul 14 Nov. 1722, waarin ook wordt vermeld zijn broeder Philip B. te Amsterdam; een familielid (oom?) zal ook wel de Philip Blocque van Arnhem zijn, die als provisioneel Assistent den 16 Jan. 1676 te Bat. in ondertrouw trad met Marijtje Werner en haar huwde 13 Febr. 1676; in eene acte Dionys van Es 12 Mei 1680 wordt deze man schoolmeester genoemd; blijkens R. 26 Mei 1683 is hij verbannen; R. 11 Dec. 1691 is hij Assistent op Ternate.

Barend B. wordt het eerst vermeld in R. 28 Dec. 1706 en wel als Javaansch translateur; volgens R. 28 Dec. 1716 moet hij in 1706 den rang van Onderkoopman hebben erlangd. Hij wordt verder dikwijls genoemd bij allerlei opdrachten en commissiën en schijnt volgens R. 18 Aug. 1716 als translateur ondergeschikt te zijn geweest aan Wilstee. Bij R. 28 Dec. 1716 wordt hij „bij provisie als Gecommitteerde tot de saecken der inlanderen” aangewezen en tevens tot Koopman bevorderd op 65 gl. om hem „het vereijste aansien bij den Inlander te doen hebben”; bij R. 11 Mei 1717 wordt hij Heemr.

Den 4 Nov. 1718 berichten de Shahbandar Jacob Torant en Blocké aan de Regeer. de aankomst van een schip met Balineesche slaven en van een „gouden brief” benevens 10 geschenkslaven van den „vorst van Sakawattij” op Bali. Den 3 Febr. 1719 echter, nadat inmiddels Zwaardcroon was opgetreden als G.-G., wordt den Advocaat-Fiscaal, den beruchten Petrus Vuijst, gelast, eene klacht te onderzoeken dat een aantal der bovengenoemde slaven verduisterd zouden zijn, en 7 Maart weet de G.-G. in Rade te berichten dat B. den „gouden brief” valsch heeft vertaald en dat wel honderd slaven meer ingevoerd zijn dan waartoe verlof was gegeven. Nadat de Raad van Justitie een verzoek van den Advoc.-Fiscaal om „qualificatie tot corporeele apprehensie” had ontzegd, worden den 21 April op aandringen van Zwaardcroon de verdachten Torant en Blocké uit hunne ambten ontslagen, welk lot den 18 Oct. 1720 ook het Opperhoofd te Bantam deelde. De uitspraak van den Raad van Justitie in het terzake gevoerde proces staat geïnserieerd in R. 18 Maart 1721; B. en Torant worden

gedeporteerd van ambt, qualiteit en gage en inhabel verklaard om de Comp. weder te dienen; de eerste wordt veroordeeld tot 5 jaar kettingstraf, de tweede tot levenslange verbanning uit het gebied der Comp.; daarenboven beiden in de kosten. De Advoc.-Fisc. kwam echter in revisie (R. 21 Maart 1721), waarop, nadat Torant de vlucht had genomen (R. 5 Aug. 1721), het vonnis tegen dezen werd verzwaaard met eene boete van 10.000 Rd^s. en eene infaamverklaring, terwijl dat tegen B. werd verzacht tot eene verbanning buiten de ketting voor 5 jaar naar Banda „om sig daar te erneeren soo te rade werd,” dus eene inter-neering, R. 15 Mei 1722. Dit doet zien dat de vervolging meer gericht was tegen Torant dan tegen B. Nu was Torant de zoon van Jan Torant en Giliana van Swoll, welke laatste na haar mans dood hertrouwde met haar neef Christoffel van Swoll, den voorganger van Zwaardcroon. Verder zien wij uit een testament Crul 2 Dec. 1719 dat Blocké bevriend was met Mattheus de Roo, wiens zuster Anna Catharina de Roo (1) gehuwd was met een anderen zoon, Joan Christoffel Torant, van Giliana van Swoll; dat hij derhalve tot dezelfde coterie als Torant behoorde. De eigenaardige toelichting tot de heele zaak geeft de omzichtige dominé Valentijn (IV, 1, 348), waar hij opmerkt dat Van Swoll geen vriend van Zwaardcroon was geweest en steeds getracht had, hem van Batavia te verwijderen, „waarmede hij zekerlijk dien Heer tot zijn vijand gemaakt en zijn huisgezin geen dienst gedaan heeft, gelijk ik geloove, dat zij dit na zijn dood wel gevoeld hebben, zoo zij 't nog niet gevoelen, zoo men mij berigt heeft.” Opvallend is, dat Jacob Torant na Zwaardcroon's aftreden door XVII^{en} van straf werd vrijgesteld en naar Batavia terugkeerde, R. 25 Juli 1727. Hieromtrent weet echter Arnout Luijmes (in zijn manuscript in 's Rijks Archief dat door een vroegeren eigenaar is betiteld: De praktijk van 's Compagnies dieven) mee te deelen, dat Torant's knevelarijen hem tot eene „schandelijke vlugt en desertie” dreven, en dat hij op verdachte wijze in Nederl. gedaan wist te krijgen dat hij na de aftreding van „dien groten en schranderen Gouv.-Gen. Hendrik Zwaardcroon” naar Indië kon terugkeeren. Luijmes is echter niet behoorlijk op de hoogte, daar hij Torant zoowel voor Gecomm. als voor Shahbandar houdt. Wat de aangewreven misdaad aangaat, naar Nederl. schreef de Regeer. den 30 Nov. 1719 van „een ergerlijcke morswinckel, eer na geweld dan na een particuliere slavenhandel gelijkende”, en van „mensenroof”. Het kind der rekening werd Blocké. Uit R. 28 Aug. 1722 zien wij dat de Raad van Justitie hem uit de gevangenis had gelargoerd, dat de G.-G. hem daarna op een der kasteelspunten in hechtenis zette en dat de Regeer. hem vervolgens weder tot den dag zijner opzending naar Banda in 's Comp^s. boeien plaatste, uit vrees dat hij „na sijn gewoonte” zou konkelen met het gevolg van eenige te Bat. aanwezige Javasche gezanten. Ik denk dat hij in die gevangenis is overleden; het testament althans, dat hij daarbinnen den 14 Nov. 1722 (Crul) deed opmaken, teekende hij met zeer zwakke hand.

(1) Is dit dezelfde Anna Cath. de Roo die Durven's tweede vrouw werd?
Prangan.

REJKERT HEERE

21 April 1719 — 11 Juli 1727

werd 9 April 1679 te Batavia gedoopt als zoon van Jurriaan Heere van Amsterdam en Catharina Wouters. Een ander kind uit dit huwelijk, Jurriaan, was gedoopt 19 Nov. 1676; een derde, Maria, onderging deze behandeling 22 Jan. 1686, alwaar 't doopboek de moeder aanduidt als Catharina van der Kleij. De vader, die blijkens eene procuratie Dispontijn 30 Oct. 1676 Krankbezoeker was geweest, was in 1676 Boekhouder in dienst der Comp. Komt als zoodanig ook voor D. 16 Mei 1680; wordt bij R. 27 Aug. 1681 benoemd tot Resident te Ligor (aan de oostkust van het Malaksche schiereiland benoorden Patani en behoorend onder Siam; zie de kaart achter Eschels-Kroon's werk); wordt R. 30 Aug. 1685 vandaar opgeroepen en R. 12 Aug. 1687 uit den dienst gezet; in 1686 kocht hij voor 2000 Rd^s. een stuk tuinland aan 't Molenvliet (Dispontijn 25 Sept. 1686) en komt in eene acte Reguleth 21 Febr. 1695 voor als overleden.

Reijkert Heere schijnt eerst te Bantam te hebben gediend en daar „de Javaanse taale” te hebben geleerd (De Jonge IX, 116). Den 11 Sept. 1708 werd hij, zijnde Boekhouder, benoemd tot Secretaris van Heemraden; een der twee borgen die hij daarbij stelde was Heijrmans, H. 18 Sept. 1708. Den 6 Juni 1710 werd hij buurtmeester van het 3^e deel van blok Q. aan de oostzijde. Als Secret. van Heemr. moet hij veel in aanraking zijn gekomen met Zwaardcroon, die sedert 22 Oct. 1709 President van dat College was en dit ambt eerst neerlegde toen hij in 1718 G.-G. werd. Bovendien was Heere (zie beneden) vermaagschapt aan Petrus Vuijst; die (zie onder Blocké) tot Zwaardcroon's getrouwen schijnt te hebben behoord. Reeds een paar maanden na de optreding van dezen laatste als G.-G. werd Heere, destijds Onderk., bij R. 21 April 1719 benoemd tot „Gecommitteerde tot de zaaken der inlanderen,” als zijnde „taalkundig en onder den inlander ervaren”; om hem „het vereijchte aansien bij den inlander” te geven en omdat hij ongeveer 10 jaar Onderk. was geweest, werd hij tevens bevorderd tot Koopman op 65 gl. Den 23 Mei 1719 volgde de benoeming tot Heemraad in Blocké's plaats.

Als Gecomm. bracht H. het eerste rapport uit, R. 30 Dec. 1721, over de voorgenomen samenzwering van Erbervelt, welk rapport volledig is gedrukt bij Dr. L. W. G. de Roo in T. B. G. 1866 p. 363 e. v. Wanneer mijne onderstelling juist is, dat de z.g. samenzwering van Erbervelt in verband moet hebben gestaan met persoonlijke wrijvingen tusschen Erbervelt en mannen van invloed, speciaal Zwaardcroon, dan is de gissing misschien niet ongegrond dat Heere min of meer een werktuig van den G.-G. is geweest, tot wien hij ook na diens aftreding in zekere relatie bleef: R. 22 Jan. 1726 dient hij een request in namens dezen Oud-G.-G. Om zijn verdienstelijk gedrag in zake die conspiratie was H. bij R. 27 Oct. 1722 bevorderd tot Opperk. op 100 gl. D. 3 Juli 1723 vergezelt hij Durven op eene reis naar de mijnen aan den Parang. Bij R. 11 Juli 1727 wordt hij benoemd tot Gezaghebber te Bantam,

doch is derwaarts niet vertrokken, maar blijkt R. 23 Dec. 1727 den 5 Dec. overleden.

Eene zuster, Levina Heere, wed. van Matthijs Pens, wordt 4 Juli 1722 begraven uit Heere's huis aan 't N. O. einde der Tijgersgracht.

Heere was gehuwd met Maijke Catharina Schrijver, dochter van Lucas Schrijver en Maria Molijn. Deze vrouw, die zelfs haar naam niet kon teekenen (testam. Crul 18 Juni 1723), werd als weduwe onder curateele van Weesmeesteren geplaatst (testam. Wichhelhuijsen 18 Mei 1729); uit R. 2 Maart 1728 blijkt dat zij zoo goed als geen Nederl. verstond en voor idioot doorging; bij R. 6 Febr. 1728 werd een door haar aangegaan huwelijkscontract vernietigd, evenals bij R. 20 April 1728 een door haar ten faveure van haar beminde gemaakt testament. Als weduwe Heere werd zij 11 April 1741 begraven. Eene zuster van haar, Suzanna Schrijver, was de vrouw van Ysbrand Six (zoon van den Opperk. Jan Six, R. 8 Jan. 1697); eene andere, Elisabeth, van Corn. Sibens; eene derde, Theodora, van Christiaan Lodewijk Overman; eene vierde, Margaretha, van Hendrik Baldijn; verder was er een broer Matthijs (testamenten alsboven en Fijtingh 21 Aug. 1723). Genoemde Ysbrand Six, schoonbroer van Heere, was de zoon van Maria de Nijs (testam. Costerus 28 April 1721), en dus de schoonbroer van bovenvermelden Louis Gerrelagh.

Dat Heere vrij vermogend was, blijkt uit zijne boedelbeschrijving, Schoute 9 Dec. 1727 en volgende dagen tot 8 Jan. 1728. Hij bezat o.a. een tuin met woonhuis in de Zuidervoorstad, door zijne weduwe verkocht voor 6310 Rds. (overdracht 8 Sept. 1728); het land Gondrong aan de Angkee; het land Tjiledock, en diverse andere stukken land met en zonder opstallen; een groote 9.000 Rds. aan uitstaande pretenties, vrij veel goud en zilver, jacht- en rijbehoefden, paarden, muziekinstrumenten enz.

FREDERIK JULIUS COYETT

15 Juli 1727 — 10 Juni 1729

geboren op zee (Valentijn II i. f. noemt hem „van der Zee; vergel. de personalia van Meur) was de zoon van Balthasar Coyett en Constantia Pierraedt (testam. Dionys van Es 1 Juni 1684) of Pieraardt (Lidmatenboek Oct. 1688) en kleinzoon van Frederik C., den bekenden Gouverneur van Formosa. Deze laatste (ook hij teekent zijn naam met *ll*, testament Huijsman 2 Sept. 1662), geboren te Stockholm en, naar 't schijnt, van adel (bij Valentijn II, Amb. Zaaken, plaat na blz. 224 heet zijn kleinzoon „Sweeds Edelman”), huwde 17 Juni 1645 te Batavia met Susanna Boudaen(s) van 's Gravenhage, wier zuster Constantia Boudaen met Caron trouwde; over deze twee zusters zie Fruin's aantekeningen bij Coenraet Droste, Overblijfsels van geheugchenis, Leiden 1879, vers 1391. Susanna overleed op Formosa (Dagr. 1656/7 pag. 16), waarna C. den 8 Dec. 1658. aldaar hertrouwde met Helena de Sterke, wed^e van Pieter van Alphen (Tayoeansch Trouwboek). Balthasar Coyett, die bij R. 6 Juni 1681 Secretaris van Heemr.

werd en R. 9 Sept. 1684 verlof kreeg om te repatrieeren, kwam in 1688 weder uit als Opperk. en Raad van Justitie (Meister o. l. pag. 241); werd R. 21 Dec. 1691 Secunde, 10 Jan. 1694 prov. Gouverneur, 24 Jan. 1696 President en 5 Febr. 1697 Gouverneur en Directeur van Banda, „in een plaats daer zijn wakkere Vader als Bandiet geleefd had”, zegt Valentijn (III, 2, 93). Later werd hij Gouverneur van Ambon; als zoodanig gaf hij aanleiding tot groote klachten van de zijde der inl. Hoofden, waarin ook zijn zoon Fred. Jul. werd betrokken, R. 21 Febr., 1 April 1707, 17 en 28 Jan. 1709, 1 Mei 1714. Balthasar C's vrouw had eene voordochter Constantia Meijburgh, welke getrouwd is met Coenraad Fred. Hofmann van Assenheijm, die Opperk. en Gezaghebber van Sumatra's Westkust is geweest (Barchewitz. o. l. pag. 107; acte Crul 7 Sept. 1723). Uit haar huwelijk met Balthasar Coyett werd 29 Oct. 1682 te Batavia gedoopt een zoon Anthonio Balthazar; 13 Febr. 1684 eene dochter Susanna Julia; 3 Aug. 1688 een Constantin Augustus, en 2 April 1690 eene Susanna Helena; een ander kind, Jan Constantijn, overleed in 1705 (op Ambon? zie Valentijn II, 2, 260; LII; C.). Toen Balthasar C. (Valentijn u. s. pag. 259) Gouverneur van Ambon was geworden, werd Fred. Jul. C. aldaar in 1704 Secretaris van den Landraad en vervolgens van den Raad van Justitie. In Mei 1706 vertrokken vader en zoon naar Batavia, waar Corn. de Bruin den vader ontmoette (o. l. pag. 370) en waar deze, naar 't schijnt, ook is overleden, en wel op 19 Sept. 1725 (zie de beschrijving van het schenkbord Not. B. G. XXXIX, Bijl. II). Uit R. 1 April 1707 blijkt zijne parentage aan het Raadslid Abraham Douglas.

De zoon wordt in eene proc. Deldijm 22 Nov. 1707 vermeld als Assistent, staande op vertrek naar patria; hij ging niet als passagier maar als Bockhouder per 't Geijn, met een slaaf „tot zijn dienst”. Kwam later terug en werd 9 Febr. 1720, zijnde Onderk., benoemd tot provisioneel Eersten Suppoost op het Comptoir Generaal, den 10 Oct. 1721 als zoodanig bevestigd en bevorderd tot Koopman op 60 gulden voor een verband van 5 jaar; den 5 Juni 1722 Weesmeester; 25 Mei 1725 Schepen; 19 Febr. 1726 Administrateur der peperpakhuisen op Onrust; 15 Juli 1727 Gecommitteerde met rang van Opperk. en 80 gulden voor een verband van 5 jaar; 2 Sept. 1727 tevens Heemraad; 11 Febr. 1729 tevens Shahbandar en Licentmeester; 15 Febr. 1729 tevens President van Boedelmeesteren. Wordt 10 Juni 1729, eenige dagen nadat Durven was opgetreden als G.-G., op verzoek ontslagen als Gecomm. en 6 Juni 1730 benoemd tot Gezaghebber van Java's N.-O. Kust; krijgt 24 April 1731 den titel van Commandeur op 120 gulden voor een verband van 3 jaar. Bij missive der XVII van 9 Oct. 1731 wordt hij bevorderd tot Raad Extraord.; 3 Jan. 1735 Commissaris van het Hospitaal; 15 Maart 1735 Kolonel der Burgerij; 27 Sept. 1735 President van Heemr. Bij missive van 10 Nov. 1735 gepromoveerd tot Raad Ordinair. Hij overleed 5 Sept. 1736 en werd begraven in de Holl. Kerk (Navorscher 1867 p. 22 e. v.). Op zijn sterfbed had hij (acte Van Visvliet 1 Sept. 1736 no. 13910) tot universeel erfgename benoemd Geertruida Margaretha Goossens, weduwe van den Dir.-Gen. Michiel Westpalm (later hertrouwd met Thedens), en zich tevens met haar in ondertrouw doen opnemen.

Een zwager van C. was de Raad Ord. Pieter Gabry, uit wiens huwelijk met Susanna Helena C. den 15 Dec. 1712 een Balthasar Jan gedoopt wordt; zie ook Nederl. Leeuw 1903 p. 183. Dat Gabry een gunsteling was van Mattheus de Haan blijkt R. 27 Febr. 1728, waarbij hij benoemd wordt tot Presid. van Heemr., ofschoon slechts Raad Extraord. en ondanks dat de Raad Ord. Durven om dien post gevraagd had. Wij zien dan ook dat Coyett pas voordeelige baantjes erlangde nadat De Haan den 8 Juli 1725 als G.-G. was opgetreden, doch dat dit niet zonder wrevel te wekken ging, blijkt R. 29 April 1727, waar C., ofschoon door den G.-G. gesteund, gepasseerd wordt voor de lucratieve betrekking van Opperhoofd van Japan.

Overigens wordt R. 7 Juli 1732 zijne „bijsondere bequaamheijt om met den Inl. om te gaan en sig bij denselven bemint te maeken”, geprezen.

Luidens H. 18 Febr. 1730 was C. eigenaar van „een stuk land genaamd Goenoeng Sarie,” gelegen (H. 5 Febr. 1735) „boven de Chinese graven aan de Westzijde van de groote Zuyderweg langs de Groote Rivier”. Dit versterkt mijn vermoeden dat hij de bouwer is geweest van het landhuis dat thans de Chineesche tempel Sentiong heet, op welks zolder ik indertijd een steen vond waarop gebeiteld is: *F. J. Coyet A^o. 1736* met familiewapen; deze steen, thans overgebracht naar het museum van 't Bat. Genootsch. (Ethnogr. Verzam. no. 9825, zie Notulen B. G. XL p. CCXII) schijnt gestaan te hebben in den gevel der thans afgebroken bovenverdieping, welke Mr. J. A. van der Chijs nog zeide gekend te hebben. In den koopbrief van 1762, waarbij dit perceel in eigendom van de Chineesche gemeente overging (waarover elders meer), wordt het beschreven als bevattende „een groote steene woonhuijs en meer andere gebouwen, alsmede beset met eenige Chinese graven”, welke laatste zich aan de noordzijde bevonden, hetgeen overeenkomt met 't hierboven uit H. geciteerde omtrent Coyett's huis.

DAVID ANDREAS STIER

14 Juni 1729 — 8 Mei 1731

geb. te Helmstadt in 't Beiersche Unterfranken den 10 Aug. 1683 (zie de beschrijving van het zilveren schenkblad, ter gedachtenis aan zijne begrafenis vervaardigd, Not. B. G. XXXIX, 17 en XLI, 70; dit voorwerp is thans in Europa, Javabode 11 Juni 1903 no. 133), was de zoon van Mattheus S., Licentiatius en Professor in de Rechten te Halle in Saksen (wat beoosten den Harz), en Elisabeth Hombergen (testam. Freeman 31 Mei 1718 en Wichhelhuijsen 6 Juli 1727). Ik houd hem voor een gesjeesd student die, zooals beneden zal blijken, als Chirurgijn naar Indië geraakt was.

In notarieele stukken van 1714 ontmoette ik hem het eerst en wel als burger; bij R. 6 Sept. 1718 wordt hij als zoodanig tot Wijkmeester benoemd, hetgeen reeds wijst op zekere positie, bereikt doordat hij dit jaar (zie boveng.

testament) de weduwe van Wilstee had getrouwd, waardoor hij o. a. in 't bezit kwam van belangrijke landgoederen. Blijkens verschillende overschrijvingen kocht hij herhaaldelijk erven en opstallen daarbij. R. 14 Juni 1720 vermeldt hem als sergeant der burgerschutterij buiten de stad, R. 10 Jan. 1721 als leverancier van metselkalk; in Nov. 1723 verkocht hij voor 5.000 Rd^s een stuk land met twee kalkovens (overschr. archief Heemr.), hetwelk blijkens acte van 8 Jan. 1716 f° 237 door hem van Wilstee was gekocht voor 4500 Rd^s.

Al vroeg raakte hij gelieerd met Durven, die hem bij een testament van 25 Juni 1719 (Freeman) aanwees tot een der bezorgers zijner begrafenis; toen Durven in Aug. 1722 naar Krawang reisde, ging blijkens zijn rapport de burger Stier mede „tot geselschap”; op diens land beoosten de stad werd eene poos halt gehouden. Volgens H. 8 Maart 1727 woonden zij naast elkaar aan de westzij van het Molenvliet; zie het verzamelde omtrent dat huis van Durven in mijne bespreking der Comp^s zijdecultuur.

Den 26 Mei 1724 werd Stier benoemd tot Schepen; Durven was destijds President van dat College, uit hetwelk S. den 28 Mei 1726 weer uittrad. Onmiddellijk na Durven's optreding als G.-G. werd Stier benoemd tot Gecomm. met qualiteit van Opperk. op 80 gl. voor een verband van 3 jaar (R. 14 Juni 1729) „ten eijnde al met eenen ook g'emploijeerd te werden tot hulp en assistentie in het mijnwerk aan den berg Parran, als volkomen kennisse daarvan hebbende”; den 17 Juni volgt de benoeming tot Heemr. Ditzelfde jaar (D. 30 Juli 1729) vergezelde hij den Raad Extraord. Westpalm naar dat mijnwerk; zoo ook in 1730 (D. 2 en 22 Aug.), bij welke gelegenheid hij doorreisde naar de Wijnkoopsbaai. Uit het verslag dezer reis (waaromtrent zie elders) blijkt dat Stier eenige kennis van planten bezat (hij toont in het Tjiandjoer'sche aan eenige Inl. de wijze om uit den rasamala-boom styrax liquida te trekken; zie daarover Rumphius, Herb. Amb. II, 57; Teysmannia V, 109) en Grieksch kende, of althans de Grieksche letters. Het meeste omtrent hem vernemen wij uit de interessante „Verzameling van verscheide echte stukken” betreffende den Chin. opstand, 2e dr. p. 124, namelijk dat Durven behalve een Secretaris „die na dato de naam Ramschrammer aangenomen” heeft en zijn „eerste staatsminister” was (p. 127; bedoeld wordt het Raadslid Wouter Hendriks, die Ramschrammer heet in een testament Levier 23 Dec. 1751 no. 5344) nog een tweeden gunsteling bezat; „deeze man, door het zeepdoosje van een baardscheerder gekroopen en door zijn zonderlinge bequaamheden tot een Commissaris gepromoveert zijnde, had wel geen ampt nopens staatszaken, maar was evenwel eenigzins gemelleert in de geheime plaizieren” van den liederlijken G.-G; hij had „door zijn Commissarisampt schoonste occasie om de mooiste kinderen op te laten zoeken”; met deze laatste woorden vergelijkte men Bijl. 28 en de zonderlinge Resol. van 8 Mei 1730 aangaande de zijdeteelt. Een eigenaardig licht wordt op gezegde plaats uit de „Echte stukken” geworpen door eene mededeeling van Heydt (o.l. pag 66): „Gegenüber denen Krayt- (*d. i. kruid-*) oder Pulver Mühlen (*aan 't Molenvliet*) siehet man einen im Grund liegenden überaus anmuthigen Garten mit 2 oder 3 Häusern, welcher

zu meiner Zeit noch eine Seiden-Mühl gewesen..... Aus dieser Seiden-Mühle ist nachgehends eine Mahl-Mühle, weilen die obgedachte nicht alles bestreiten kunnte und die Wasser-Leitungen und Räder auch allbereits vorhanden waren, verfertiget worden. Neben dieser Mühle ist ein kostbarer Garten welchen ehedessen ein General-Gouverneur erbauet hat". Blijkens oude kaarten stonden de kruitmolens tegenover het punt van den Molenvlietschen dijk waar de Chin. tempel stond, die aan Durven's huis grensde; deze had dus die zijdehaspelarij en de daar werkzame Ceilonsche nonna'tjes vlak naast zijne deur. Dat met weeskinderen als dezen in den goeden ouden tijd zonderling omgesprongen werd, is bekend genoeg. Wat Java aangaat, uit den bundel gedrukte stukken in zake de beschuldigingen van Gillespie tegen Raffles, ziet men (p. 177) dat eerstgenoemde voor zich een meisje uit het Samarang'sche weeshuis liet halen, en wel, zooals Raffles zegt, „a virgin"; het vermoeden ligt voor de hand dat dit, namelijk het halen van meisjes uit 't weeshuis, niet zoo heel ongewoon was (1). Hoe dit alles zij — had Stier in Durven's voorspoed gedeeld, hij zou ook in diens val zijn betrokken, daar hij door XVII^{en} bij missive van 9 Oct. 1731 (De Jonge IX, 168) met Durven e.a. naar Nederl. opontboden werd; hij had echter reeds op 8 Mei van dat jaar het tijdelijke vaarwel gezegd (H. 26 Mei 1731 en bovenvermeld schenkblad).

In 't bovenbedoeld verhaal der reis naar de zuidkust is sprake van het door S. „bewoonde" landgoed Pondokpoetjoeng (een erfstuk van Wilstee), waar hij fraaie koffietuinen had. Zijne weduwe ontving bij R. 21 Aug. 1731 op haar verzoek (R. 22 Juni 1731) in stede van de verdiende premie van 500 Rd^s voor de eerste leverantie van 1000 pond galetten van zijdewormen, het land Pagarbesi, grenzend aan haar (eveneens van Wilstee afkomstige) land Bodjonggedeh, de Tjiliwoeng en de Angkec; de erfbrief staat ingeschreven op 6 Maart 1732. Uit H. 4 Aug. 1731 bespeurt men dat dit geen woest land was, doch reeds gedeeltelijk met rijst beplant (vergel. Bijl. 15), terwijl wij reeds in 1720 vernemen (H. 31 Aug. 1720) dat Stier eene waterleiding uit de Pasanggrahan wilde aanleggen over Pagarbesi ten behoeve van Bodjonggedeh, iets wat hem destijds werd verboden. In R. 13 Nov. 1731 evenals ook in Bijl. 30 wordt de weduwe vermeld als leverancierster van koffieboonen aan de Comp. Zij hertrouwde met den Fabrick O. F. Kottenkamp (overschr. archief Heemr. 14 Oct. 1733), die in 1730, zijnde Luitenant en Landmeter, Stier had vergezeld naar de Zuidzee; deze Kottenkamp overleed reeds 6 Jan. 1734 (Navorscher 1867 p. 22); vandaar dat gezegde voelgehuwde dame H. 17 Maart 1736 wordt aangeduid als: Jeronima Harthouwer, weduwe Kottenkamp.

Een Jan Willem Stier, apotheker in Comp dienst, maakte zijn testament 23 Mei 1742, Dobbelaar no. 31667; een derde, Jan Andries S. van Quedlinburg, komt in een koopbrief van 4 Juni 1749 voor als Opperchirurgijn in dienst der

(1) Uit bewaarde stukken van 1814 blijkt echter dat het onderzoek, door R. dienaangaande gelast, bewees dat de beschuldiging tegen

Gillespie valsch was, maar de Moeder van het gesticht erkende toch dat vele officieren er kwamen „to look at" de meisjes.

Comp.; ondertrouwde 28 Sept. 1758 en maakte zijn testament 22 Febr. 1759, Zallé no. 2816, als Eerste Practisijn in het Binnen-Hospitaal; deze repatrieerde D. 31 Oct. 1761.

NICOLAAS CRUL

15 Mei 1731 — 31 Jan. 1737

geboren te Hoorn, was de zoon van Dominé Hero Nicolai Crul en Clasina de Wit, ook genoemd Claasje Frederiks. In Oct. 1697 kwamen de ouders te Batavia (Lidmatenboek), waar de vader in 1722 overleed (C. A. L. van Troostenburg de Bruijn, Biogr. Woordenb. v. O.-I. Predikanten, Nijmegen 1893 s. v.) en de moeder in 1723; de verdere kinderen waren Frederik, Clara Theodora, Dirk (testam. Van Haeften 23 Sept. 1712) en een Theodoor, die 14 Mei 1725 als Assistent begraven is.

In 1710 was Nic. Crul, zooals uit de onderteekening van acten blijkt, klerk bij Notaris Van Haeften. Na eenige jaren op diens kantoor te hebben doorgebracht was hij in 1716 en nog in 1718 werkzaam bij Notaris Freeman. Bij R. 13 Dec. 1718 werd hij tot Notaris benoemd en trad 15 Jan. 1722 in ondertrouw met Sophia Johanna Laps van Ternate (Gebodenb.), welke volgens W. v. R. (1) eene dochter zou kunnen zijn van Tobias Laps, die in 1709 te Bat. was overleden als gewezen Fiscaal te Ternate. Na den dood van deze dame, begraven 29 Nov. 1723 uit zijn huis in de Nieuwpoortstraat, hertrouwde Crul in Nov. 1725 met Sara Pedel van Batavia, weduwe van zijn vroegeren patroon Nic. van Haeften en geboren in 1690 als dochter van Jacobus Pedel en Johanna Six (testam. Reguleth 8 Febr. 1692). Bij haar eersten man had deze rijpe schoone de volgende kinderen: Geertruida (overl. 13 Juni 1732, zie Navorscher XXX, 28), Johanna (geh. met L. Grothe, Resident te Tegal), Nicolaas (later Ordinaris Raad in den Hove Provinciaal te Utrecht), Jacobus (later Secretaris der Weeskamer te Utrecht), Cornelis (later advocaat) en Johan (later lid in de Vroedschap en Schepen van Utrecht), over al welke kinderen zie testam. Schoute 22 Jan. 1742. Haar broeder was een Jacobus Pedel, Domheer van Sinte Marie te Utrecht; een neef van haar of haar man was Mr. Daniel de Milan Visconti, heer van Niveld, Raad in de Vroedschap en Opperschout van Utrecht (testam. Crul 21 Aug. 1724). Dat het echtpaar Van Haeften-Pedel vermogend was, blijkt uit 't bedrag der legitieme portie van de kinderen, 30.000 Rd^s. Voorts zien wij uit eene procuratie Schoute 18 Oct. 1741 no. 9545 dat Pieter Valckenier, Schepen van Amsterdam, generale gemachtigde is geweest van Crul en zijne vrouw voor de opvoeding der jongste zoons van Van Haeften, terwijl Crul zelf R. 28 Nov. 1741 en elders optreedt als gemachtigde van den Oud-G.-G. Valckenier.

(1) Met deze letters duid ik de mededeeling aan, welke de heer W. Wijnaendts van Resandt alhier zoo goed was mij te verstrekken.

Met den rugsteun van zijn vrouws kapitaal en relaties begint Crul nu eene nieuwe carrière; krijgt 5 April 1726 op verzoek zijn ontslag als Notaris; wordt 28 Mei 1726 Schepen, wat hij blijft tot 27 Mei 1729; bij R. 15 Mei 1731 benoemd tot Gecomm., Koopman provisioneel op 60 gl. voor een verband van 3 jaar, en Heemr.; 4 April 1732 Opperk. op 80 gl. voor 5 jaar; 31 Jan. 1737 Gezaghebber op Java's N.-O. Kust, om reden hij „met den inlander weet om te gaan”; den 1 Nov. 1737 erlangt hij den titel Commandeur, op grond dat de Soesoeh. zoo bijzonder met hem is ingenomen; bij missive van 17 Nov. 1738 benoemen XVII^{en} hem tot Raad Extraord.; den 23 Dec. 1740 wordt hij Kolonel der Burgerij, nadat Valckenier het als zoodanig fungeerend Raadslid E. de Haeze had doen arresteeren. Den 3 Dec. 1742 wordt, omdat de Regeer. zich bezorgd maakt over den geest der inl. bevolking van stad en omstreken en de Gecomm. Stoesak zich „genoegzaam nergens” mee bemoeit, aan C. verzocht, de zaken „rakende het gecommiteerdeschap enz.” op zich te nemen. Na Van Imhoff's optreding is de goede tijd voor de aanhangers van Valckenier voorbij. Crul wordt eerst, 7 Juni 1743, op verzoek ontslagen als Kolonel, daarna, 18 Juni 1743, ontheven van zijne bemoeiingen met het Commissariaat. Bij missive van 20 Nov. 1745 bevorderden echter de XVII hem tot Raad Ordin. Hij overlijdt D. 6 Juni 1747 en wordt den 8^{en} begraven uit het woonhuis van Van der Parra aan de O. zij der Tijgersgracht.

Den 23 Nov. 1728 kocht C. een land bij Tandjoengpriok aan het zee-strand voor 7.200 Rd^s; den 30 Dec. 1730 voor 7.700 Rd^s een land aan weers-zijden van de Mookervaart en de Angkee, waar hij ook reeds land bezat (3 Dec. 1727); den 18 Juni 1731 voor 5.500 Rd^s een stuk grond even buiten de Nieuwpoort; den 16 Mei 1736 voor 11.120 Rd^s de landen Kanjere en Pang-kalandjati beoosten de Pasanggrahan, waarop twee suikermolens; den 5 Juni 1737 een tweede land bij Tandjoengpriok; H. 4 Juni 1746, R. 17 Sept. 1751 worden drie suikermolens van hem vermeld op 't land Kapok aan de Angkee, H. 10 Mei 1732 een tuin aan den weg van Jacatra, R. 6 Dec. 1746 zijn land Moewara Bekasi; om van den aankoop van kleinere stukken grond te zwijgen. Behalve het vermogen dat zijne vrouw meebracht erfde Crul (Schoute 5 Aug. 1726) van Hester van de Woestijne, wed^e Pittavin, die Sara Pedel als kind had aangenomen en verbaasd rijk moet zijn geweest. Deze laatste overleed D. 1 Juli 1751; hare vaste goederen brachten bij vendutie op Rd^s 62.726 (Domburg 15 Sept. 1753 no. 13210), terwijl de onkosten harer begrafenis 2712 Rd^s bedroegen.

Nog valt te vermelden dat C's zuster Clara Theodora huwde met Bernardus Coop à Groen (test. Freeman 11 Febr. 1719), en dat eene dochter uit dit huwelijk, Clasina Helena, gedoopt 24 Aug. 1719, (testam. van Aerden 25 Febr. 1722) gehuwd is met den Gecomm. P. van den Velde.

ADRIAAN JUBBELS

5 Febr. 1737 — 2 Dec. 1738

zoon van Pieter J. (denkelijk den burger Pieter Jobels, die bij R. 5 April 1712 schafmeester der pennistentafel in het Kasteel werd) was in 1718 schrijver bij den Raad Ordin. Jacob Faes (acte Domburg 16 Oct. 1754 no. 16526), in 1724 Assistent en procuratiehouder van zijn vader, die het vorige jaar naar de Kaap was vertrokken (overschrijv. archief Heemr. 11 Oct. 1724). In notarieele acten (Gallé) van 1726 en 1728 vond ik hem vermeld als Eerst Gezworen Klerk te Hoegli in Bengalen; uit dien tijd dateert vermoedelijk zijne connectie met Patras, die destijds aldaar Directeur was. Bij R. 4 Febr. 1735 werd hij, zijnde burger, benoemd tot Weesmeester en bij R. 5 Febr. 1737 tot Gecomm. met qualiteit van Koopman op 60 gl. voor een verband van 3 jaren; den 12^{en} daarop werd hij ontslagen als Weesmeester doch benoemd tot Heemr. Bij R. 2 Dec. 1738 benoemd zijnde tot Administrateur te Bantam, verzocht hij ontslag uit 's Comp^s dienst met verlof om te Batavia te blijven, hetgeen den 5^{en} werd ingewilligd.

Bij notule van 2 Dec. 1740 werd hem toegestaan, de huur over te nemen van 's Comp^s land Babakan in het Tanggeran'sche en daarop buiten den reeds aanwezigen suikermolen nog een op te richten; bij R. 21 Nov. 1755 wordt hem dit land bij taxatie afgestaan; de erfbrief is van 23 Jan. 1756. H. 26 April 1749 wordt land van hem aan den weg naar Tanggeran vermeld en H. 11 Maart 1752 koopt hij nog ander Comp^s land in die streek. Bij acte Jansz 10 April 1744 huurt hij land beoosten de Bekasi; 27 Febr. 1761 verkoopt hij de landen Soengei Kandal en Soengei Atap. H. 19 Dec. 1761 blijkt dat Tandjoeng Oost van hem is, en H. 19 Nov. 1763 wordt als een deel zijner nalatenschap vermeld 't land Padjongkoran boven T. Priok ('t oude land van Kap. Jonker aan 't strand). R. 18 Mei 1756 komt hij voor als eigenaar van zeven suikermolens. Men denke daarbij aan hetgeen Heemraden in hunne H. 10 Oct. 1761 opmerken, dat door den Chin. opstand van 1740 „veele landerijen van eijgendomsheeren verandert zijn” en dat daarbij weinig is gelet op de nauwkeurigheid der grenzen: Jubbels is blijkbaar een dergenen geweest die in deze troebele wateren hun net wisten uit te werpen.

Patras had hem bij testament bedacht met 6 slaven en 2 ringen, zie E. Maignien, Abraham Patras, Gouv. Gén. des Indes Néerl. et sa famille, Grenoble 1892, p. 31; in R. 9 Juli 1754 komt J. voor als gemachtigde van Anthony Patras, den neef en erfgenaam van den G.-G., terwijl hij wederkeerig bij eene acte Levier 13 Jan. 1755 no. 13212 dezen Anthony, toenmaals burgemeester van Slooten in Friesland, tot generaal gemachtigde benoemde.

Jubbels overleed 24 Mei 1763 (acte Möller no. 477); bij testament 11 Mei 1763 (Möller no. 421) had hij een natuurlijk zoontje benoemd tot universeel erfgenaam; mocht dit kind onmondig overlijden, dan zou de nalatenschap voor de helft komen aan P. Greving, voor de andere helft aan de Diaconie. Dit laatste is 't geval geweest; het zoontje werd 5 Sept. 1768 begraven; uit

R. 19 Juli 1771 zien wij dat de Diaconie 175.000 Rd^s van hem had geërfd, en uit Van Troostenburg de Bruijn, Herv. Kerk p. 253 dat omstreeks 1781 aan elk der Batav. predikanten uit dit kapitaal jaarlijks 528 gl. werd uitgekeerd.

FERDINAND DE ROY

2 Dec. 1738 — 3 Febr. 1741

zoon van Matthias de Roy, Geheimraad en Generaal Auditeur van den Keurvorst van de Palts, en Aletta Grevius, voer naar Indië voor de Kamer Amsterdam (testam. Wichhelhuijsen 30 April 1732). Zijne broers en zusters waren: Mattheus, Adrianus, Susanna, Catharina, Theresia en Georgina, in 1728 allen woonachtig te Dusseldorf (testam. Wiltens 10 Dec. 1728). In dit laatste jaar was hij als schrijver (d. i. Assistent, zie Bijl. 21) bescheiden op de fortres Tandjoengpoera, in 1732 Assistent ter beschikking van den Gecomm. Crul. Bij R. 14 Dec. 1734 werd hij bevorderd tot Onderk. op 40 gl. voor een verband van 5 jaar; hij had toen reeds „een ruim getal van jaren” gediend en was vooral gedurende de drie laatste jaren door Crul gebruikt „in gedurige commissiën en swaare togten na de Preanger landen tot voortsettinge der culture van verscheide producten”. Bij R. 2 Dec. 1738 werd hij benoemd tot Gecomm. en Heemr. en bevorderd tot Koopman op 60 gl. H. 3 Sept. 1740 vermeldt hem als een der vijf Opperbuurtmeesters. Bij R. 3 Febr. 1741 werd hij op zijn verzoek (in zijn request wordt als reden aangevoerd dat hij „geen volkomen genoeg en geeft”) als Gecomm. ontslagen behoudens qualiteit en gage.

In den tijd dat F. de Roy als Gecomm. fungeerde, valt de Chinesche opstand, en zijn ruw optreden tegen de Chineezzen had belangrijk tot dien opstand bijgedragen. Reeds in 1650 (zie P. II, 160) klaagde de Regeer. over „de seer odieuse executien, extorsien ende geweld en die de soldaten in 't jagen maendelijcx op de Chinesen” toepasten om hun verschuldigd hoofdgeld te innen; zie ook P. II, 251; volgens R. 18 April 1651 was op Formosa dit „jagen” evenzeer in zwang. Valckenier erkende later (De Jonge IX, 316) dat de dienaren van den Gecomm. kort vóór den opstand „sontijds zeer gegoede en welgezeten” Chin. hadden opgepakt. Op De Roy moet ook slaan wat tijdens Van Imhoff door Arnout Lujmes werd geschreven: „Door de baatsugt of liever strafwaardige knevelarijen van alsulk een Opperhoofd over de inlandsche natiën heeft men veeltijds en op veelerleije wijze maar al te smartelijk ondervonden een onderling (*sonderling?*) misnoegen, hetwelke wel inzonderheid nog niet veele jaren geleeden is overgeslagen tot het pleegen van feijtelijke hostiliteiten”. Uit het overzicht der procedures tegen Valckenier (T. N. I. 1846, IV, 13) zien wij dat tegen De Roy den 27 Dec. 1742 gijzeling in 's Heeren boeien werd verleend „buiten acces van een iegelijk, als verdacht van door zijne extorsien, knevelarijen en andere vuile bedrijven meer, de eerste oorzaak te zijn geweest van den Chineschen opstand”; den 16 Juli 1743 werd de gijzeling opgeheven. Het eerst R. 22 Maart 1746 vermeldde vonnis luidde, dat hij werd gedeporteerd van ambt,

qualiteit en gage, inhabel verklaard om de Comp. „in eenig ambt van eer” te dienen, voor zijn leven uit haar gebied verbannen, beboet met 6000 Rd^s en veroordeeld in de kosten. Einde 1746 maakte hij een wissel naar Nederl. over als voorbode zijner thuisreize. Hij was gehuwd met Maria Bax, eene nagelaten dochter van Luitenant Lodewijk Bax (testam. Wichhelhuijsen z. b. en Robbé 5 Aug. 1727); uit dit huwelijk wordt 28 Juli 1731 eene Aletta Dorothea gedoopt en 14 Mei 1735 eene Geertruida Sophia.

ABRAHAM ROOS

3 Febr. 1741 — 27 Juni 1741

werd in 1700 te Amsterdam geboren; zie de afbeelding van zijn grafsteen bij Ludovici, Lapidarium Zeylanicum p. 96. Kwam in 1722 per Barneveld als Onderk. in Indië (B. R. 27 Febr. 1742) en trad 21 Jan. 1723 te Batavia in ondertrouw met de aldaar geborene Catharina Fiers. Werd bij R. 12 Maart 1726 benoemd tot Secunde te Palembang; 14 Oct. 1727 provisioneel tot „Eersten Persoon” aldaar; 13 Mei 1729 tot Opperhoofd aldaar en Koopman op 60 gl. voor een verband van 5 jaar. Wordt bij R. 19 Febr. 1732 vandaar opontboden en bij R. 18 Nov. 1732 veroordeeld in eene boete van 200 Rd^s en eene suspensie voor 2 jaar, wegens eene mislukte expeditie naar Banka, welke hij eigenmachtig verlaten had. Bij R. 3 Aug. 1734 hersteld als Koopman en 4 Febr. 1735 benoemd tot Fiscaal te Ternate; bij R. 15 Jan. 1737 vandaar overgeplaatst naar Batavia, waar hij in 1738 vermeld wordt als Weesmeester. Bij R. 7 Febr. 1738 benoemd tot Eersten Administr. op Onrust (eene zeer opvallende promotie tot een buitengewoon voordeelig ambt); R. 3 Febr. 1741 tot Gecomm. met bevordering tot Opperkoopman op 80 gl. voor een verband van 3 jaar; 6 Febr. 1741 Heemraad. Bij S. R. 2 Juni 1741 aangewezen als „Gedeputeerde te velde” bij eene expeditie tegen de opgestane Chineezers in den omtrek van Bekasi. Bij S. R. 27 Juni 1741 benoemd tot Gezaghebber op Java's N.-O. Kust; bij S. R. 22 Sept. 1741 uit die betrekking ontslagen.

Valckenier deed nu, kort vóór zijn vertrek naar Nederland, in de vergaderingen van 27 en 31 Oct. 1741 vergeefsche pogingen om hem weer tot Gecomm. te doen benoemen; de Regeer. hield dit slepende en gelastte bij R. 12 Jan. 1742 dat Roos zich zou verantwoorden aangaande zijn gedrag op Java, in het bijzonder zijne houding tegen Tjakradiningrat van Madoera, aan wien hij zeer ver strekkende concessies had gedaan. Het gevolg was, dat deze verantwoording onvoldoende werd bevonden (R. 6 Febr. 1742) en hij bij R. 19 Juli 1743 opnieuw werd gesuspendeerd, voor een jaar; er waren Raadsleden die hem uit den dienst wilden verwijderen. Bij R. 4 Aug. 1744 werd hij hersteld in activiteit en bij R. 9 Oct. daaraanvolgende benoemd tot Commandeur van Jafnapatnam op Ceilon op 120 gl. voor 5 jaar. Hier overleed hij op 1 Maart 1746; zijn grafsteen (z. b.) ligt nog te Manaar. Bij R. 14 Dec. 1745 was hij van alle verantwoording wegens zijn gedrag op Java ontheven, en zelfs bij brief van 4 Nov. 1746 door XVII^{en} benoemd tot Raad Extraord.

Het geheim zijner carrière heb ik niet ontdekt; zijn uitvaren als Onderk. wijst op zeer goede relaties in patria. Hij dankte zijne beste ambten aan Valckenier, doch het is mogelijk dat hij geparenteerd was aan Anthonia Adriana Lengele, de vrouw van den G.-G. Van Cloon, wier moeder, Maria Weiss, weduwe van Philippus Lengele, een broeder te Jafnapatnam had die Jan Roos heette (Schoute 21 Jan. 1738 no. 6883; Dobbelaar 23 Juni 1735 no. 11586).

De weduwe van Roos woonde nog in 1753 te Batavia; uit haar testament (Zallé 11 Jan. 1758 no. 981) blijkt dat zij zeer bevriend was met de vrouw van den Raad Ordin. J. van der Waeijen. Haar vermogen ging aan haar neef Willem Daniel Fiers, zoon harer zuster, dus, naar 't schijnt, een onwettig kind; eene andere zuster heette Joh. Jacoba Velters en een broer Gillis Fiers.

HENDRIK DUURVELT

27 Juni 1741 — 20 Juli 1741

van Groningen, sergeant en Resident op Saleier, werd bij R. 29 Maart 1718 bevorderd tot Vaandrig op 40 gl. en overgeplaatst naar Makassar; 11 Febr. 1724 tot Luitenant aldaar op 50 gl. voor een verband van 3 jaar; 15 Jan. 1728 overgeplaatst naar Batavia. Was volgens het Naamboek alhier Luitenant aan de Nicuwoort. Toen in 't voorjaar van 1729 de dood van den Sultan van Bantam werd tegemoetgezien, werd hij bij R. 11 Maart, als zijnde taalkundig, benoemd tot Commandant binnen diens paleis; bij R. 19 Aug. 1729 bevorderd tot Kapitein op 80 gl. voor 3 jaar, omdat hij »den Sultan niet onaangenaam" schijnt te zijn. Den 28 Maart 1730 wordt hij overgeplaatst naar Samarang en den 3 Jan. 1732 benoemd tot Commandant te Kartasoera; de Naamboeken noemen hem steeds Opperhoofd aldaar. Hier diende Nic. Hartingh (zie aldaar) onder hem.

Bij R. 22 Maart 1740 bevorderd zijnde tot Sergeant-Majoor, werd hij gewikkeld in de misdaden van Valckenier; zoo was hij de man die aan de gearresteerde Raden van Indië hun rotting en degen afeischte, waarop deze heeren hem toebeten dat „deze behandelingen omtrent hem, als weinig van het militaire weetende en mogelijk nooit in Nederland gediend hebbende, wel verschoonlijk was" (Verzameling van verscheide echte stukken, van Batavia herwaards gezonden, 2^e dr. z. j. pag. 103). Den 27 Juni 1741 werd hij provisioneel Gecommitteerde, den 14 Juli Heemraad, doch den 20 Juli 1741 overleed hij reeds en werd begraven in de Hollandsche Kerk (D. 22 Juli 1741; Navorscher 1867 p. 22), daarmee ontkomende aan de gevolgen der missive van XVII^{en} dd. 10 Oct. 1741, verbiedende dat hij zou repatriëeren vóórdát de zaak van Valckenier was afgedaan, en gelastende hem zoo noodig te vervolgen, terwijl hij bij een nader schrijven van 21 April 1742 ter verantwoording werd opgeroepen. Zie ook De Jonge IX p. LXXII, LXXXVI, XCII noot.

Denkelijk was een gelijknamige Compagniesdienaar, die lang op Java gediend heeft en Resident te Solo geweest is (zie bijvb. De Jonge X, 362)

zijn zoon, en Hendrika D., wed^e van den Kapitein A. van der Meij, die 28 Maart 1761 in ondertrouw trad met Ds. N. Brouwer, zijne dochter; zij werd begraven 8 Febr. 1769.

ZACHEUS STOESAK

25 Juli 1741 -- 3 Dec. 1742

zoon van Engel Stoesak en Maria de Jager te Uithoorn (testam. Crul 5 Maart 1725; van zijne broers noem ik alleen een Gerardus S., predikant te Barsingerhorn), uitgevaren voor de Kamer Amsterdam, werd volgens de Naamboeken in 1718 Onderkoopman. Bij R. 3 Juni 1721 benoemd tot Tweede in het IJzermagazijn; R. 4 Sept. 1731 tot Eersten Administr. der negotiepakhuzen op Onrust en de Kuiper, met bevordering tot Koopman op 60 gl. voor een verband van 5 jaar; bij R. 7 Febr. 1738 benoemd tot Shahbandar en Licentmeester met bevordering tot Opperk. op 80 gl. voor 5 jaar; bij R. 11 Febr. 1738 tevens tot President van Boedelmeesteren benoemd (als hoedanig hij werd ontslagen bij R. 2 Juni 1741) en bij R. 25 Juli 1741 bovendien bij provisie benoemd tot Gecommitteerde. Zonderling is dat bij R. 10 Juli 1742 zijn verzoek werd afgeslagen om wegens zwakke lichaamsgesteldheid van zijne ambten te worden ontheven. Bij R. 3 Dec. 1742 wordt echter den Raad Extr. Crul verzocht, wegens de onverschilligheid van Stoesak het ambt van Gecomm. tijdelijk waar te nemen. Zijn verzoek om ontslag als Shahbandar en Licentmeester werd ingewilligd bij R. 23 Aug. 1743, en dat om met zijn dochtertje Maria Wilhelmina (gedoopt 11 Aug. 1733) te repatriëren bij R. 7 Juli 1744. Hij vertrok per Sybecarspel voor Hoorn met zijn dochtertje, twee slavinnen en een zoon van den Raad Extraord. Cluysenaar in Oct 1744. In 1752 werd hij Schepen te Alkmaar en overleed aldaar 5 Mei 1779, oud ruim 83 jaar (Ned. Jaarb. 1752 p. 1355 en 1779 p. 545).

Den 7 Jan. 1723 trad hij in ondertrouw met Henricette Sonmans van Amsterdam (Gebodenb.), dochter van David S., die Secretaris van Commiss. van Huwel. en Kleine Zaken is geweest, en Sara Frossaart (testam. z. bov.). Uit dit huwelijk wordt 29 Maart 1725 gedoopt een Hendrik en 30 Oct. 1726 eene Maria Johanna. Mogelijk is dit huwelijk 't begin van S. 's fortuin geweest, want eene Sara Sonmans was de vrouw van den Raad Ord. Elias de Haeze (acte Dobbelaar 7 Jan. 1741 no. 28404; dit echtpaar is 10 April 1740 getuige bij den doop van een kind van Stoesak), en eene Johanna Sonmans eerst de vrouw van den Raad. Ord. J. M. Cluysenaar (acte Levier 27 April 1753 no. 8403) en na diens dood van den Raad Ord. Librecht Hooreman (acte Gousset 24 April 1761 no. 15790), dien zij overleefde (1). Echter vallen genoemde acten geruimen tijd na den dood van gezegde vrouw van Stoesak; immers vinden

(1) Uit de processtukken van Elso Sterrenberg blijkt dat deze Johanna Sonmans de zuster was van diens vrouw Rachel Sonmans, wier eerste

man was Christoffel Ringh, bij wien zij „al 12 kinderen en 5 miskramen” had gehad eer zij zich aan haar Elso verbond.

wij hem in 1732 gehuwd met Johanna Jonk, dochter van Johannes Jonk, burger te Batavia (testam. Wichhelhuijsen 8 Febr. 1732; uit dit huwelijk wordt 17 Juni 1732 een Johannes gedoopt), en in 1738 met Louisa Jacoba Helvetius (testam. Dobbelaar 2 Sept. 1738 no. 21182), bij welke hij behalve bovenvermelde dochter nog een zoon Engelard Elias had (gedoopt 10 April 1740) en eene dochter Louisa Jacoba (gedoopt 27 Maart 1742, toen de moeder al dood was). Dit laatste huwelijk verklaart Stoesak's betrekking tot Valckenier, want deze derde vrouw had tot oom Mr. W. V. Helvetius, den zwager van Valckenier (zie de personalia van Van Happel), die in het proces van dezen G.-G. is betrokken, doch na diens dood van verdere vervolging werd ontslagen en de gage en emolumenten uitbetaald kreeg welke gedurende 13 jaar hadden stilgestaan, waarna hij President van den Raad van Justitie is geworden (Kron. Histor. Genootsch. Utr. 1873, p. 570, 589; zie ook hierbeneden onder W. V. H. van Riemsdijk). Wat nu S's verhouding tegenover Valckenier aangaat, op hem doelt ongetwijfeld zijn aangetrouwde neef Arnout Luijmes, die omstreeks 1745 schrijft dat het Shahbandar-schap nog voordeelijker is dan het Commissariaat, en dat men daarom „veeltijts heeft sien gebeuren dat, ingevalle een Gouverneur Generaal geïnclineert is geweest zijne bloedmagen, vrienden of voornaamste gunstelingen met eenigen nadruk en ernst te favoriseeren, in soo een geval deese twee aansienlijke en teffens seer profitabele ampten veeltijts zijn ineengesmolten en aldus soo wel het eene als 't ander opgedragen aan eene van zijn voornaamste vrienden of grootste favorieten”; dit zou ook op Coyett passen, doch deze is in tijd wat ver van Luijmes verwijderd. Eene goede verhouding tot Valckenier bracht natuurlijk eene kwade tot Van Imhoff mee, die Stoesak dan ook zeer spoedig ontsloeg.

NICOLAAS CRUL

Waarnemend 3 Dec. 1742 — 18 Juni 1743.

PIETER D'ESPAR

18 Juni 1743 — 24 Dec. 1744

geboren te Heusden (B. R. 24 April 1731), was de zoon van Philippus d'Espar en Johanna Elleijzer, in 1727 woonachtig te Middelburg; voer in 1717 voor de Kamer Zeeland per schip Amsterdam uit als soldaat (testam. Wichhelhuijsen 17 Juni 1727 en B. R. 17 Sept. 1726). Ging in 1719 als prov. Assistent naar Makassar; werd daar in 1723 verhoogd tot / 20 per maand. Werd R. 17 Sept. 1726 Boekhouder en, na eenige jaren te hebben gewerkt op het Comptoir der Generale Visite, bij R. 24 April 1731 bevorderd tot Adjunct op dat Comptoir en tot Onderkoopman op 40 gl. voor een verband van 5 jaar. Bij R. 17 Juni 1735 bij meerderheid van stemmen (Patras koos partij vóór, Valckenier tegen hem) benoemd tot Eersten Administr. in het Suikerpakh.; er wordt daarbij gezegd dat deze ambtenaar moet wezen „een subject dat de Maleijste tale magtig is, omme na behooren met de Chinceesen en andere Inlanders te regt

te kunnen raken", een nieuw bewijs, dat dergelijke oppervlakkige „taalkunde” destijds onder de dienaren der Comp. nog verre van algemeen was. Bij R. 27 Juli 1736 benoemd tot Boekhouder in het Ambachtskwartier, onder bevordering tot Koopman op 60 gl. voor 5 jaar. Een paar dagen na de optreding van Van Imhoff als G.-G. wordt hij bij R. 31 Mei 1743 benoemd tot Weesmeester; den 18 Juni 1743 tot Gecomm. met bevordering, wegens „ruijme tijdsexpiratie”, tot Opperk. op 80 gl.; bij R. 16 Juli 1743 ontslagen als Weesmeester doch benoemd tot Heemraad. Van deze betrekking en het Commissariaat werd hij ontheven bij R. 24 Dec. 1744, toen hij tot Shahbandar werd benoemd. R. 19 Oct. 1745 komt hij voor als Hoofdparticipant in de Amfioen-Societeit. Bij R. 12 Sept. 1749 werd hem toegestaan te repatriëren, met verzoek aan XVII^{en} om hem desverlangende in zijne vorige qualiteit naar Indië te laten terugkeeren. Hij repatrieerde einde 1749 per Gustaaf Willem met zijn dochttertje Joh. Magdalena, oud 6 jaar, en eene slavin, verder een zoontje van C. W. van der Feltz en het 5-jarig zoontje Barth. Gerard van P. van den Velde, allen Imhoffianen. Mogelijk is hij dezelfde Pieter d'Espar die, volgens W. v. R., blijkens een nog aanwezigen grafsteen den 8 Nov. 1764 overleed te Alphen aan den Rijn; echter blijkt uit eene opgave van getrokken wissels dat hij in 1759 te Amsterdam woonde.

Zijne betrekking tot Van Imhoff blijkt reeds in eene acte Schoute 19 April 1741 no. 9304, waar hij voorkomt als een der procuratiehouders van v. I. tijdens diens verbanning. Verder o. a. R. 11 Mei 1745, waar hij onder degenen wordt genoemd die met hulp der Regeer. eene handelsonderneming wagen naar de landen beoosten Japan (Spaansch Amerika), en vooral R. 6 April 1747, waar hij tot de combinatie behoort die met Van Imhoff en Mossel de drie door de Engelschen veroverde Fransche prijzen kocht, eene transactie die later tot groote moeielijkheden met de Fransche Kroon leidde. Zoo vergezelt hij D. 24 Maart 1746 Van Imhoff op diens reis naar Java. Deze betrekking nu draaide om D'Espar's huwelijk met Wilhelmina Visscher (bij wie hij gewon Willem Pieter, die in Oct. 1744 naar Nederl. werd gezonden, en Johanna Magdalena, gedoopt 2 Juli 1743, testam. Franchimont 3 Jan. 1746 no. 203; verder een 7 Oct. 1727 gedoopten Philippus en eene 7 Nov. 1728 gedoopte Helena Livina). Deze vrouw was eene dochter van Bartholomeus V. en Petronella de Radder (testam. Levier 12 Maart 1753 no. 8192). Wilhelmina V. werd begraven 23 Febr. 1746, waarna D'Espar hertrouwde met Anna van Gog, begraven 2 Mei 1749 uit zijn huis „staende aan de zijdzijde van de Renocherosgragt”. Bovenvermelde Bartholomeus Visscher, die bij R. 21 April 1741 Commandeur van Java's N.-O. Kust werd, doch den 9 Febr. 1745 als zoodanig met schande werd ontslagen (vergelijk over hem De Jonge IX, p. LXXVII, 372 e. v., 377 e. v., en het gunstige getuigenis van Inl., Bijdr. 1864 p. 121), maar datzelfde jaar bij R. 28 Dec. 1745 de uiterst voordeelige betrekking van Vendumeester te Bat. erlangde, was de vader van nog eene dochter, Helena Hillegonda, die de vrouw werd van den in 1751 als Eerste Administrateur van Onrust overleden broeder van den G.-G., Rudolf Christiaan van Imhoff (Domburg 15 April 1751 No. 6366 en 23 Aug. 1751 no. 7212).

PIETER VAN DEN VELDE

24 Dec. 1744 — 1 Sept. 1750

zoon van Bartholomeus van den V., burgemeester van Amersfoort, en Aletta van der Lingen (Lievier 28 Maart 1757 no. 18901; uit dit huwelijk waren nog: Bartha Catharina; Cornelia, geh. met Gerard van Voorst; Mattheus Jacob; Hillegonda, geh. met Mattheus Sas).

In 1738 was hij Klerk en werd bij Resol. van 7 Maart bevorderd tot Onderk. op 40 gl. voor een verband van 5 jaar, en Tweede in den Grooten Winkel; bij R. 30 Juli 1739 wordt hij Commissaris van Huwel. en Kleine Zaken; R. 1 Aug. 1739 Administrateur van het Kleedenpakhuis; R. 3 Jan. 1741 Administr. van het Suikerpakhuis; R. 19 April 1743 wegens tijdsexpiratie bevorderd tot Koopman op 60 gl. voor een verband van 5 jaar. Bij R. 24 Dec. 1744 wordt hij Gecomm. en Heemraad en bij R. 15 Juni 1745 bevorderd tot Opperk. op 80 gl. voor een verband van 5 jaar. Bij R. 4 Nov. 1746 wordt hij toegevoegd aan eene bezending naar Bantam; erlangt bij R. 3 Oct. 1747 het bijbaantje van Buitenregent der Hospitalen; wordt bij R. 1 Sept. 1750 Waterfiscaal (met vermindering zijner gage van 80 gl. tot 50), bij R. 22 Sept. 1750 bovendien Kassier der Amfioen-Societeit. Heeren XVII^{en} bevorderden hem bij missive van 30 Maart 1751 tot Raad Extraord.; wordt bij R. 16 Maart 1753 Directeur der Amfioen-Societeit en bij R. 15 April 1755 Eerste Regent der Hospitalen. Bij missive van 22 Oct. 1755 bevorderd tot Raad Ordinair. Hij overleed 7 Aug. 1759 en werd volgens het Dagr. begraven uit zijn buiten „leggende even voor aan de weg van Jacatra”; zijn wapenbord hing in de Hollandsche Kerk (Navorscher 1867 p. 22).

Van den Velde was gehuwd met Clasina Helena Coop à Groen, gedoopt te Batavia 29 Aug. 1719, dochter van Bernardus Coop à Groen en Clara Theodora Crul, die eene zuster was van onzen Nicolaas Crul (testam. Schoute 9 Jan. 1726). Een broer van Van den Velde's vrouw was Willem Egidius Coop à Groen (B. R. 7 Oct. 1740) en eene halfzuster van haar (testam. Van Visvliet 16 Juni 1730) was gehuwd met den Raad Extraord. H. J. van Suchtelen (Lievier 14 Nov. 1754 no. 12822). Van den V's vrouw overleed 10 Febr. 1757 (Navorscher u. s.) De kinderen uit dit huwelijk waren: Sara Jacoba, gedoopt 30 Juli 1752, (die volgens W. v. R. in 1769 is getrouwd met Robert Jasper van der Capellen, een oom van den Commissaris-Generaal) en Bartholomeus Gerard, gedoopt 22 Nov. 1744 (Garrison 7 Aug. 1759 no. 3575). Het zou kunnen zijn dat v. d. V. geparenteerd was aan Dirk van Cloon; althans, R. 10 Jan. 1752 wordt vermeld dat hij naar Nederl. eene kist verzendt met portretten van dezen G.-G. en diens familie. Dat v. d. V. goed heeft gestaan met Van Imhoff blijkt uit D. 15 Mei 1749, waar Zijn HoogEdelheid met de Sultane-Regentes van Bantam (over welke zie de personalia van Pangeran Poerbaja) en een aantal genoodigden naar v. d. V.'s landgoed Tandjoeng Oost vertrekt „ten eijnde sig aldaar voor eenige dagen te diverteeren”; den 18^{en} komen zij terug. Bij zijn testament benoemt deze G.-G. hem onder de „toeziende volmagten” van Helena

Pieters, de moeder zijner kinderen, en bij zijne begrafenis nam v. d. V. volgens het Dagr. eene plaats in onder de „vrienden.” Zijne goede verhouding tot Mossel blijkt daaruit, dat hij dezen gewoonlijk vergezeldde op zijne uitstapjes naar Buitenzorg en elders (Afg. patr. miss. 30 Dec. 1752 bij De Jonge X, 194). Uit B. R. 12 Oct. 1745 zien wij dat hij „onlangs in compagnie gekogt (*heeft*) vijf aaneen getrockene perceelen lands, genaamd Seringsing”, terwijl uit R. 14 Juli 1750 blijkt, dat zijn compagnon in die zaak Mossel was, en dat hun plan was, aldaar suikerindustrie te drijven. Sedert wordt dat land ook wel Dregterland genoemd (B. R. 19 Aug. 1746), denkelijk omdat Mossel van Enkhuizen geboortig was; in 1752 nam Mossel het aandeel van v. d. V. in dit bewesten de rivier gelegen land over (Levier 19 Juni 1752 no. 6552).

Reeds bij R. 4 Sept. 1742, toen hij nog maar Onderk. was, werd aan v. d. V. vergund, 4 suikermolens te bouwen op de twee groote landen bij Bekasi, door hem gekocht op de vendutie der goederen van Nihoekong, den Kapitein-Chinees tijdens den opstand. In zijn testament van 1759 noemt hij als zijne landen op: Tandjoeng of Groeneveld (dit moet T. Oost wezen, vermeld als zijn eigendom B. R. 19 Aug. 1746; zie verder onder Craan), Tjawang, Tjikeas, Pondokterong, Tandjoengpriok en Tjililitan; de drie laatste bezat hij in compagnie met Jan Harris. Tjikeas alleen reeds, dat hij van de Comp. had gekocht voor 2100 Rd^s., was blijkens eene acte van overschrijving van 23 April 1760 folio 705, 6750 morgen groot, doch de waarde van land dat wat ver aflag was toenmaals nog zoo gering, dat het bij den verkoop maar 5000 Rd^s. opbracht. Uit R. 30 Oct. 1759 zien wij dat tot zijn boedel ook negen suikermolens (waarvan zeven op het land Bekasi) behoorden, benevens eene arakbranderij. Bovendien heeft hij nog andere landen bezeten, die hier en daar als zijn eigendom voorkomen, doch die hij (zooals Pondokgedeh) later weer schijnt te hebben verkocht. Zoo worden (bijvb. H. 21 Oct. 1752) ook nog wel andere suikermolens genoemd waarbij hij geïnteresseerd was, hierbij dus ééne lijn trekkend met dien anderen grooten suikerboer, Jacob Mossel.

Wat v. d. V.'s ontwikkeling aangaat, B. R. 21 Febr. 1747 spreekt hij van de moeite die hij heeft „g'attribueert,” in plaats van „geadhibeerd,” of, zooals de Comp. sprak, „gecontribueert” (zie bijvb. Heeres, Bouwst. III, 238).

NICOLAAS HARTINGH

1 Sept. 1750 — 7 Maart 1754.

Geboren te Amsterdam en voor die kamer uitgevaren. In de Rouwklacht, een gedicht van Adr. van der Geugten op zijn overlijden (gedrukt zonder aanduiding van plaats of jaar), leest men dat zijn vader een „wakkere Admiraal” is geweest; mogelijk was dit Marten Hartingh, die in 1726 Indië verliet als Commandeur der retourvloot (D. 21 Oct. 1726) en later blijkens B. R. 20 Nov. 1731 het schip 't Stadshuijs van Delft op een tocht naar Sourate verloor even buiten de reede van Batavia. De moeder was Amerentia Silver, die in 1763 te Leiden woonde (acte Zallé 9 April 1765 no. 17335). Nicolaas

H. had een broer Marcus (volgens W. v. R.: Marius, die trouwde met eene Gijsberta Comans), in 1765 woonachtig te 's Gravenh., een anderen Joh. Theodorus (in 1761 Resident te Pekalongan, in 1765 Koopman en Tweede in de Suikerpakhuizen en als zoodanig begraven 20 Febr. 1769) en eene zuster Ida Jacoba, wed^e. van den Luitenant Van Dollen, in 1765 woonachtig te Leiden; zie Zallé, 1 Nov. 1765 no. 18928.

Uit het „Noodig bericht aan de Edele Heeren bewindhebbereren der O. I. C.” (Amsterdam 1783 p. 80) vernemen wij dat hij „bij zijne komst in Indien als een armen drommel eenige jaren op Java onder de gemeene Javanen naakt en bloot heeft moeten rondloopen om ten koste van de Comp. de Javaanse taal te leeren”. Wij zien uit R. 17 Aug. 1734 dat hij destijds te Tegal was; besloten wordt, hem naar Kartasoera te zenden om opgeleid te worden voor Javaansch translateur. Van der Geugten, die dit ook geweest is, herdenkt deze opleiding van H. in de Rouwklacht aldus:

„Zou ik den eersten tijd van zijnen dienst afmaalen
Nu dertig jaar geleên, toen onze vriendschapsband
Het eerst bevestigd wierd, bij 't leeren van de talen
Van Java, aan het hof des Keizers van dit land
Daar we onder 't opzicht van den dappren Duirveld waren?”

Uit 't vervolg van dat vers blijkt, dat Hartingh hierna eerst te Samarang als tolk fungeerde en vervolgens te Soerabaja, waar hij tot Secretaris werd benoemd. In die hoedanigheid maakte hij zich bemind bij Tjakradiningrat van Madoera, tot welken hij werd gezonden toen deze de Comp. met oorlog bedreigde; zie daarover het Kort Verhaal van de Javasche Oorlogen, Verh. B. G. XII, 110. Volgens Van der Geugten deed toen H.'s „wijze woordenkracht” den toorn van dezen Vorst bedaren en werd hij ter belooning Resident te Grissee. Dit geschiedde op Van Imhoff's reis over Java, den 14 April 1746 (Bijdr. 1853 p. 338 en 367); hij werd toen Onderkoopman „met rang boven de verdere onderkooplieden in den Oosthoek” en op deze nieuw gecreëerde residentie geplaatst „omdat daartoe als de naaste en bekwaamste voorkomt”; de harpenaar Van der Geugten werd zijn opvolger als Scriba te Soerabaja en translateur; zie ook Bijdr. 1881 p. 102 noot 2. Hartingh was dus eene creatuur van Van Imhoff; onder Van der Parra had hij 't wellicht nooit tot Onderkoopman, den eersten rang der hoogere ambten, gebracht. Van nu af ging de bevordering zeer snel. Bij R. 27 Sept. 1748 werd hij, nog als Resid. te Grissee, bevorderd tot Koopman en bij R. 1 Sept. 1750 tot Gecommitteerde en Opperkoopman op 80 gl., voor een nieuw dienstverband van 5 jaar. De lyrische Van der Geugten geeft te kennen dat dit geschiedde omdat men verlegen was met den oorlog tegen Kiai Tapa:

„Men riep hem van Grissee weêr naar Batavia;
Daar wierd hij aangesteld tot Commissaris van den
Inländer en ook tot den Opperkoopmans-staat.
Men gaf aan hem 't bestier van de Prianger landen

Daar hij zijn wijs beleid toonde in den hoogsten graad,
 Vermits door zijn bestier deeze Oostkust bleef ontslagen
 Van Bantams oproer in dien hagchelijken tijd,
 Hetwelk de vlugge Faam deedt van zijn lof gewaagen,
 En ieder roemde zijn voorzichtigheid en vlijt”.

Dit wordt in zoover bevestigd, dat wij D. 4 Sept. 1750 bespeuren dat H., toen hij tot Gecomm. benoemd werd, zich te Batavia bevond; ook is het juist dat gedurende zijn commissariaat gezegde oorlog werd beëindigd. Een ander gedicht echter, wellicht uit dezelfde pen, maar vroeger geschreven, de „Vreugdegalm op de verzoening van Pangerangh Mancoeboemie” (eveneens gedrukt zonder aanduiding van plaats en jaar) spreekt (p. 5) niet van evengezegde bedoeling bij zijne aanstelling, doch vermeldt alleen dat hij werd benoemd:

„Als Commissaris van 't werk der inlandsche zaken
 Die hem vereischten, voor 't bestuur noodzaaklijk maaken.
 Hij spreekt de taalen wel, won der Inland'ren hert,
 Dat door een wijs beleid tot ons getrokken werd.
 Hij kan hunn' inborst en hun staatsbeleid doorgronden,
 Hetwelk niet ligtlijk word van imant uitgevonden”.

Bij R. 10 Nov. 1750 werd hij Heemraad en bij R. 3 Dec. 1751 Buitenregent der Hospitalen. Den 7 Maart 1754 volgde de benoeming tot Gouverneur en Directeur van Java's Noordoostkust; het besluit zegt dat hij „de Comp^e. aldaar bevorens twintig jaren na den anderen gediend hebbende, niet alleen land- en taalkundig is, maar ook altoos getoont heeft het talent te besitten van met den Inlander wel te kunnen omgaan”. Wat dit laatste aangaat, ook het Kort Verhaal (p. 221) vermeldt zijne „innemende wijze, hem bijna alleen eigen”. Diezelfde bron geeft (p. 183) aan, dat H. liever Gecomm. was gebleven dan zich verplaatst te zien in de troostelooze zaken zooals die bij Von Hohendorff's ontslag stonden. Naar Java vertrok hij D. 24 Maart 1754; Mossel was hem den 22^{en} derwaarts voorgegaan. Betreffende zijne hoogst verdienstelijke werkzaamheid aldaar zij verwezen naar de bekende bronnen en alleen herdacht dat de eer der creatie van 't sultanaat Djokja hem toekomt. Bij R. 27 Dec. 1754 erlangde hij den titel van Commissaris Plenipotentiaris, teneinde bij Mangkoeboemi's inhuldiging de Comp. te vertegenwoordigen en het tractaat met den Sultan te teekenen. Op grond dier hem verleende volmacht bracht hij in dit laatste belangrijke wijzigingen aan (De Jonge X, 309); ook het talent waarmee H. den Socsoehoenan wist te bewegen tot afstand van een deel zijner landen en tot andere concessies, verdient alle bewondering (Kort Verhaal p. 204). Bij missive der XVII van 22 Oct. 1755 werd hij benoemd tot Raad Extraordinair; bij S. R. 17 Dec. 1756 evenwel besloten, hem te verzoeken nog een jaar op Java's N.-O. Kust te willen blijven: den 11 Nov. was hij te Batavia gekomen, doch hij stemde er in toe weer naar Java te gaan; zijn vertrek staat D. 11 Jan. 1757. Maar het bedoelde jaar wies tot verscheidene. D. 1 Mei 1758 komt hij opnieuw te Batavia na in Maart 1757 het schitterend succes te hebben behaald der onderwerping

van Mas Said (waarop H. een zegevierenden intocht binnen Samarang hield, Kort Verhaal p. 245), doch wederom ging hij naar Java terug D. 16 Juni 1758. Als Gouverneur, zegt zijn lijfpoëet (Vreugdegalm p. 13) spaarde hij zich niet:

„Zijn eigen geld en goed heeft hij ook onverdrooten,
Tot staatsie en gërief, grootmoediglijk geschooten,”

hetgeen trouwens zijne positie meebracht. Eerst na den dood van Mossel werd bij R. 22 Sept. 1761 zijn dringend verzoek toegestaan om als Raad van Indië zitting te mogen nemen, onder dankbetuiging voor de diensten, door hem verricht op Java, dat „door Zijn Ed^s. bestier van een seer drukkende lastpost in een winstgevend wingewest veranderd is.” Met dat al is het Kort Verhaal (p. 254) lang niet uitbundig over de manier waarop zijne diensten werden beloond. Op welke schitterende wijze hij zijn terugkeer naar Batavia deed, blijkt Bijl. 35.

Van zijn volgend verblijf te Batavia zegt de Rouwklacht:

„Toen mogt mijn Hartingh vaak, bevrijd van veel verdrieten,
Bekroond met lauwrën, door zijn wijs vernuft geplukt,
Ook zelf de zoete rust (*notabene als lid der Hooge Regeering*)
op Vreedestein genieten.”

De vraag waar dit Vreedestein lag, wordt opgelost door Mossel's Aanmerk. (l. 1. pag. 201) waarin het als een der belangrijkste landgoederen van de Ommelanden wordt genoemd, 31 Dec. 1751, terwijl de plaatsaanduiding hier overeenkomt met die op eene kaart, behoorend bij Thorn's Memoir (o. l. naast p. 19) alwaar de naam *Praden Stein* te zien is aan de zeekust, N. N. W. van het landhuis Tjilingtjing; eene laan verbindt het huis met den weg, die van Tjilingtjing parallel aan het strand westwaarts loopt. In een stuk uit den tijd toen Mossel en Van den Velde nog leefden, komt als eigenaar van Vreedestein voor: Jan Paul Smit; het is dus wellicht alleen eene merkwaardige coïncidentie dat de oude naam van het Samarangsche Bodjong, dat wellicht door Hartingh gebouwd is, ook *Vreedestein* luidt (T. B. G. XLIV, 171); de „weg van Vreedestein,” vermeld in Van Ossenberch's memorie van overgave van 1765 (Berigten Hist. Genootsch. Utr. V, 2, 187) zal wel de Bodjong'sche weg wezen.

Den 30 April 1762 werd H. benoemd tot President van Heemraden; bij missive van 21 Oct. 1765 bevorderden XVII^{en} hem tot Raad Ord.; hij overleed 25 Dec. 1766 en werd den 27^{en} uit zijn huis aan den weg van Jacatra bijgezet in Mossel's grafkelder in de Hollandsche Kerk (Begrafenisrol en Navorscher 1867 p. 22 e. v.). De Rouwklacht zegt met overtuiging:

„Zijn braave en eedle ziel, die 't sterflijk deel verliet,
Is slechts het spoor gevolgd van zijn drie echtgenooten”.

Deze joffrentrits, wier spoor, naar wij hopen, in de goede richting liep, bestond uit: 1° Dorothea Weber, bij welke H. een zoon Marten teelde (Zallé 9 April 1765 no. 17335), die bij R. 18 Sept. 1750, oud zijnde 7 jaar, overtocht naar patria erlangde en in 1765 Advocaat bij den Hove van Holland te Haarlem

was (Zallé 1 Nov. 1765 no. 18928); waarschijnlijk is dit dezelfde als Marten Hartingh van Socrabaja, die in 1774 uitkwam in de gedistingueerde qualiteit van matroos en den 14 Juni van dat jaar Assistent werd op 20 gulden (Actenboek), terwijl hij bij R. 1 Mei 1781 (waar hij den meesterstitel draagt), zijnde Onderkoopman buiten emplooi te Batavia, benoemd werd tot Soldijboekhouder en Winkelier te Malakka; 2^e Giliana Wilhelmina Hilgers, oudste dochter van den Heemraad en Ritmeester der Burger-cavalerie (dus zeer vermogenden) Jan Hilgers en Anna Maria de Maille (Dobbelaar 26 Febr. 1733 no. 2711, 16 Dec. 1744 no. 38108; Hoogcamer 28 Oct. 1750 no. 6785; volgens W. v. R. is zij geboren te Amsterd. 13 Sept. 1721, heette haar moeder De Mailly en was zij den 19 Juni 1740 te Hoegli in Bengalen getrouwd met den gesjeesden Leid-schen student Jan Jacob Slicher van Gouda, die in zijne vaderstad Raad en Schepen was geweest en wiens zoon uit dit huwelijk, eveneens Jan Jacob Slicher genaamd, geb. te Hoegli 22 Sept. 1741, wederom Schepen ja Burge-meester te Gouda is geworden). Deze tweede echtgenoot is overleden te Sama-rang; haar lijk werd ter begraving overgebracht naar Batavia (D. 13 en 27 Aug. 1754) en D^s. J. W. Swemmelaer hield op haar den 28 Juli 1754 eene later in druk verschenen lijkrede (Van Troostenburg de Bruijn, Biogr. Woor-denb. in voce; Van der Chijs, Proeve eener N.-I. bibliographic, Supplement, Batavia 1879 p. 18). Een broer van haar, M^r. Maurits Theodorus Hilgers, is 20 Nov. 1770 begraven als Raad Extraord. Uit dit tweede huwelijk heeft Hartingh de dochters Amerentia Maria en Jacoba Wilhelmina, ook genoemd Wilhelmina Jacoba (Domburg 23 Sept. 1751 no. 7464), benevens een zoon Nicolaas, die bij R. 24 Oct. 1758, oud 5 jaar, passage naar Nederl. erlangde. Deze Nicolaas was in 1768 te Leiden; misschien is hij de Nicolaas H. die D. 7 Oct. 1777 bij de begrafenis van Van Riemsdijk onder de vrienden volgt, achter de Regeer. De eerstgenoemde en oudste dochter, geb. te Grissee, trad 29 Mei 1765 in ondertrouw met den Baljuw Jacobus Riemersma van Rotterdam, en werd begraven 14 Febr. 1769. De tweede dochter ondertrouwde eenige dagen vóór haar vaders overlijden, den 10 Dec. 1766, met M^r. Arn. Adr. van Tets (zie aldaar). H's derde vrouw, met welke hij 6 Maart 1762 in ondertrouw trad, was Mossel's dochter Philippina Theodora, weduwe van den Raad van Indië J. A. Baron von Hohendorff (Gebodenb.); deze vrouw, volgens Van Rhede van der Kloot geb. 16 Febr. 1731, uit wie hij een dochtertje Adriana Clasina had, gedoopt 27 Maart 1763, overleed 1 April 1765 en werd begraven in de Holl. Kerk (Navorscher u. s.); den dag na haar stierf haar 43 dagen oud zoontje Jacob Theodorus Hartingh (Zallé 11 April 1765 no. 17341), door wiens overlijden H. de eenige eigenaar werd van verschillende landen, zooals Tjitrap, die aan zijne vrouw hadden behoord.

Mij is niet bekend, in welke relatie H. heeft gestaan tot Petronella Hartingh van Samarang, die 12 Nov. 1778 te Bat. trouwde met den Luitenant George Feijge van Liegnitz (weduwnaar van Carolina Johanna Gronardt), begraven 11 Dec. 1788, waarna zij 5 Juni 1790 in ondertrouw trad met M^r. Corn. Adr. Canter Visscher van Negapatnam; tot Arnout Philippus Hartingh, 17 Febr.

1775 begraven als Gezworen Klerk ter Gener. Secretarie; tot Willem Hartingh van Leiden, B. R. 4 Juni 1799, den 16 Nov. 1802 te Bat. begraven als gewezen Fiscaal te Bantam, die getrouwd was met Henriette Cornelia Lelivelt van Samarang; en tot Frans Willem Hartingh van Leiden (zie lijst van Europ. inwoners 1813), in Indië gekomen 1804; wordt 8 Jan. 1805 ontslagen als 2^e Luit. van het 23^e bataillon, dat van de Kaap was overgekomen; uit zijn huwelijk met Jacoba Helena Beth wordt 4 Oct. 1807 een Cornelis Petrus gedoopt; is in 1810 oud 29 jaar en Luit.-Kol. der infanterie op Java; woont in 1813 op Tjipoetat.

H. is verbazend rijk geweest. Hijzelf geeft te kennen (bij De Jonge X, 331) dat de door hem op Java bewerkte vrede tot zijn eigen financieel nadeel strekte: denkelijk profiteerde hij van leveringen voor de troepen en trok hij zekere percenten van de soldijen, evenals in Europa regel was. Bij zijn vertrek van Samarang zei hij (ib. p. 370): „Negotie heb ik niet gedaan, want waarlijk, het sleept dog voor een hoofdgebieder niets goeds na en de ingezetenen zien het niet gaarne, al zoo min als uijtgestrekte plantagiën, omdat eigenliefde (*lecs: eigenbaat*) toch doorgaans bovenkomt”. Het „Noodig Bericht” zegt niettemin dat hij als Gouverneur van Java volgens eigen erkentenis 800.000 Rd^s had verdiend „zonder met zijn weten en voorkennisse de Comp. nog iemand anders in 't minste te hebben benadeeld.” In eene notarieele acte (Zallé 9 April 1765 no. 17335) vond ik de taxatie van het vermogen van hem en zijne derde vrouw, opgemaakt op 20 Jan. 1762: de gemeenschappelijke boedel waarvan, zooals blijkt, slechts een betrekkelijk gering deel door de vrouw was ingebracht, wordt er getaxeerd op 1.071.000 Rd^s, waaronder 770.000 Rd^s aan „uijstaende schulden en obligatiën, bodemarijbrieven enz.,” 80.000 aan obligatiën in Europa, 94.000 aan vaste goederen, 120.000 aan preciosa, slaven, meubilair (de juweelen alleen bedragen 40.620 Rd^s). Aan elk der vier kinderen werd een legaat van 100.000 Rd^s toegedacht. Deze derde vrouw had hem veel vaste goederen aangebracht van haar vader (Weltevreden) en Von Hohendorff (Tjitrap, Tjikeas e a.), doch de waarde daarvan was destijds betrekkelijk gering.

Of H. een bijzonder vriend is geweest van Mossel, die hem bij voortduring ver van Bat. hield, lijkt mij onzeker. Ik onderstel echter dat de in hare soort voortreffelijke „Aanmerkingen” van Mossel (De Jonge X, 236 e. v., en achter Facs, Geschiedenis) zeer veel aan H. verschuldigd moeten wezen: in Dec. 1751, toen Mossel ze indiende, kon deze moeilijk zóó op de hoogte van Omme- en Bovenl. zijn, als uit dit geschrift blijkt; de stijl van dit pittige stuk doet denken aan H.'s officieele missiven bij De Jonge, en bovendien — Mossel's plannen met de Bataviasche Omme- en Bovenl. hangen nauw samen met het commissariaat van Hartingh: nauwelijks is deze naar Java vertrokken, of de wijsheid van den G.-G. is uitgeput, want het vervolg dat deze daarna op zijne Aanmerkingen leverde (De Jonge X, 260 e. v.) is voor verreweg het grootste gedeelte eene copie van Chastelein's memorie van 1705.

Met Van der Parra kan H. op den duur moeielijk op goeden voet hebben gestaan; immers, hij is een der tekenaars van het merkwaardige en tegen dezen G.-G. zoo scherpe advies van 18 Oct. 1764 (De Jonge X, 399 e. v.).

Het zou zelfs kunnen wezen dat het hierboven herhaaldelijk geciteerde „Noodig Bericht” (ik las ergens dat dit boekje 't zelfde is als de mij niet bekende „Zamenspraken wegens de oorzaken van het bederf der Nederl. O. I. Comp.”) van Hartingh's hand is; het verraadt althans veel moeilijk te verkrijgen detailkennis van de aangelegenheden der Bovenlanden. Ofschoon het eerst later is gedrukt, werd het geschreven vóór de plaatsing van Soemedang en Parakanmoentjang onder Batavia (Mei 1765). Dit Noodig Bericht nu is verre van vleiend voor den G.-G. Ook het hierboven bedoelde „Kort Verhaal” (geschreven vóór 1763; zie aldaar p. 175) wordt door De Jonge (X, 373 noot 1) blijkbaar voor H's werk gehouden. Veth bestrijdt dit (Java II, 145 noot 1) op weinig afdoende gronden en onder erkenning dat H. het heeft „ontworpen”; Van Deventer (Geschied. der Nederl. op Java, Haarlem 1887 II, 132 noot) houdt H's auteurschap staande, waarvoor zou kunnen pleiten dat diens bij De Jonge (X, 313) bewaarde uitlating omtrent den Javaan ook voorkomt in het Kort Verhaal (p. 170). Overigens kan ik alleen constateeren dat de stijl van dit stuk veel gladder doch ook minder pittig is dan die van H. bij De Jonge, en dat het niet in zijn aard lag, zichzelf zoo te prijzen als in dit K. Verh. geschiedt (p. 110, 127, 183, 221). Zonderling mag het heeten dat er menschen geweest zijn die Baud voor den schrijver daarvan hielden (Mijer, Baud p. 672).

Dat H's carrière (welke punten van overeenkomst vertoont met die van Van der Horst) hem niet tot een man van veel schoolsche geleerdheid kan hebben gemaakt, spreekt vanzelf; maar wanneer hij in een rapport van 1752 't woord *vigileeren* spelt als *figuleeren*, dan zegt dit nog niet veel; zie Bijl. 16 s. v. *procureeren*.

DIEDERIK WILLEM FREIJER

7 Maart 1754 — 5 Juli 1756.

Uit woordenkeus en spelfouten in zijne rapporten e. d. zien wij dat deze man een Duitscher was. Uit B. R. 11 Jan. 1743 en testament Van der Voort 15 Mei 1748 no. 9083 blijkt dat hij in 1734 in Indië kwam als adelborst op 10 gl. per de Visch voor Enkhuizen; hij ligt in 1743 al 6 jaar als militair schrijver op de veldschans Tanggeran en verzoekt ontslag uit 's Comp's dienst. Bij de Resolutie van dien dag wordt hem dit ontslag verleend, waarmee zal samenhangen dat hij, zooals hijzelf ergens zegt, in 1743 „als adsistent bij 't inlandse commissariaat g'emploijeert” werd. Als Assistent komt hij voor B. R. 24 Febr. 1747. Bij R. 19 Juni 1750 werd hij op de goede getuigenis van den Gecomm. P. van den Velde bevorderd tot „boekhouder van d'Europische landbouwers” met rang en gage van Onderk. „mits egter daar benevens zijn gewoonen dienst bij voorsz. Gecommitteerde blijvende presteeren”. Bij R. 7 Febr. 1752 werd deze boerenboekhouder belast met het speciale toezicht op de boeren en de zorg voor de aflevering hunner producten. Bij R. 7 Maart 1754 benoemd tot Gecomm. en Heemr. en bevorderd tot Koopm. op 60 gulden voor een verband van 5 jaar; volgens het Naamboek was hij ult^o Aug. 1754 ook Regent der Hospitalen. Zijn dood wordt vermeld R. 5 Juli 1756.

Dat F. in bizondere betrekking tot Mossel stond, blijkt hieruit, dat hij R. 18 Mei 1756 wordt vermeld als administreerende twee suikermolens voor „Jan Coning c. s.”, welke Coning, woonachtig te Enkhuizen, Mossel's schoonbroer was (acte Garrisson 15 Mei 1761 no. 7445). In 1749 kocht F. een stuk land aan de O. zijde der Gr. Rivier, 3 $\frac{3}{4}$ uur Z. O. van de stad (inventaris Levier 24 Febr. 1757 no. 18771); bij R. 8 Juni 1753 werd hem voor 800 Rd^s. het land Tjondet, groot 618 morgen, afgestaan, en, ofschoon de Kapitein der Makassaren volhield dat dit land hemzelf toebehoorde (R. 25 Sept. 1753), werd Tjondet bij R. 15 Nov. 1753 finaal aan F. toegewezen. De erfbrief daarvan was reeds 26 Juni 1753 ingeschreven, ofschoon uit oude notariele acten blijkt, dat Tjondet wel degelijk van den Makassaarschen Kapitein was (bijvb. uit eene acte Reguleth 22 Aug. 1695, waarbij hij een deel van dit land in pand geeft); uit een oud papier in 't archief van Heemr. zien wij intusschen dat reeds tijdens het graven van de Grootte Slokan, 1749 — 1751, een deel van Tjondet van Freijer was, zoodat die doorgraving over eene lengte van 41 roeden door zijn land liep. Later (zooals in de overschrijving van Tandjoeng Oost, 14 Oct. 1763 folio 82) wordt Freijer 's land aangeduid als Kampongmakassar.

Dat F. Soendaasch verstond, schijnt te volgen uit B. R. 24 en 27 Febr. 1747, alwaar vermeld wordt dat hij een „beschreven bamboesje” van een Inl. in het Buitenzorgsche heeft „overgeset”. In het Kort verhaal van de Javasche oorlogen (Verh. B. G. XII, 218) wordt gewag gemaakt van een brief, door den Gecomm. (waarschijnlijk F.) geschreven aan Mas Said, waaruit dus wellicht volgt dat hij Javaansch schreef. Uit R. 24 Febr. 1756 (zie ook P. VII, 392, 25 Maart 1760) blijkt dat hij de samensteller is van het „Compendium der Mahometaanse wetten en gewoontens” (omtrent hetwelk zie elders). Overigens was F. iemand van geringe ontwikkeling: in een briefje spelt hij *ingenieur* aldus: *insigneur*. Onder zijn inboedel komt eene eenige kast met boeken voor, die door den notaris met haar inhoud wordt getaxeerd op twee rijksdaalders, iets wat ons herinnert aan Nagel's verzen (Jav. Tafereelen p. 169) op de vendutie van den wijnkelder en de bibliotheek van een oudgast:

„Drieduizend gulden
Kwam van het vocht;
De boeken werden
Voor drie verkocht”.

F. moet het volle vertrouwen van Hartingh hebben bezeten: toen deze zou vertrekken als Gouverneur van Java, benoemde hij bij notariele acte (Levier 21 Maart 1754 no. 10704) vier personen als generale gemachtigden, daaronder F. Ook tot den Raad Ord. Jurgen van der Spar stond hij in nauwe betrekking: toen F.'s weduwe haar testament maakte (Gousset 26 Jan. 1758 no. 20625), beschikte zij dat hare drie dochters, zoolang zij onmondig waren, moesten blijven bij Van der Spar's echtgenoot. Deze weduwe heette Esther Hengs, begraven 25 Juli 1771. De dochters waren: Louise, die 27 April 1758 in ondertrouw trad met den Boekh. Hermanus van Cassel van Rotterdam;

Elisabeth Maria, die 1 Mei 1760 ondertrouwde met J. Chr. Reijsig van Rula, Boekh; en Augustina, die 4 April 1765 ondertrouwde met Herm. Ellinkhuizen van Enkhuizen, cornet der dragonder-lijfwacht, en 14 Dec. 1773 als zijne weduwe begraven werd. Verder was er een zoon Johan Willem, die R. 3 Mei 1768 Jong-assistent heet en 5 Dec. 1772 begraven werd.

F.'s heele nalatenschap werd getaxeerd op omstreeks 40.000 Rd^s. (inventaris z. b.). Kort nadat hij (Gecomm. was geworden kocht hij eene „hofstede aan den weg naar Sonthar" (Levier 10 Sept. 1754 no. 12086).

JOHANNES DE PRILL

5 Juli 1756 — 19 Juni 1761

was de zoon van Wouterus de Prill, koopman te Rotterdam (Levier 29 Oct. 1756 no. 18157); hij had eene zuster Anna, gehuwd met Matthijs Blankenbijn te Rotterdam, en twee broers, Jacob en Abraham (testam. Zallé 22 Mei 1761).

Kwam blijkens B. R. 1 Nov. 1751 in 1750 in Indië als Assistent; werd toen wegens de Bantamsche troebelen cornet der dragonder-lijfwacht, doch wordt bij evengemelde Resolutie op zijn ernstig verzoek gechangeerd tot Onderkoopman; sprong dus den boekhoudersrang over. Bleef toen een jaar zonder emplooi en werd bij R. 16 Jan. 1753 Boekhouder van den Paardenstal. Bij R. 5 Juni 1753-Commissaris van Zee- en Commerciezaken. Volgens het Naamboek vertrok hij tusschen 10 Oct. 1753 en ult^o Sept. 1754 naar Java om daar emplooi af te wachten; wellicht begeleidde hij Mossel, die 22 Maart 1754 derwaarts vertrok, want volgens eene procuratie van 15 Maart 1754 (Domburg no. 15143) stond De Prill toen op vertrek naar Java. Hij kan echter ook met Hartingh gegaan zijn, die 24 Maart vertrok en van wien De Prill 800 Rd^s leende (Domburg 18 Maart 1754 no. 15161). Wordt R. 9 Juli 1754 benoemd tot Tweeden Pakhuismeester en Kassier te Samarang; R. 3 Sept. 1754 tot Resident te Koe-wala Demak; R. 27 Juni 1755 tot Resident te Japara. Na dus vierdehalf jaar in civiele betrekkingen te hebben gesleten, wordt hij bij R. 5 Juli 1756 aangesteld tot Gecommitteerde en bevorderd tot Koopman op 60 gl.; de Fabriek Hartkop zou het Commissariaat waarnemen tot De Prill's terugkeer van Java. Bij R. 10 Febr. 1758 bevorderd tot Opperk. op 80 gl. Bij R. 19 Juni 1761 wordt hem toegestaan te repatrieeren met behoud van qualiteit en gage; met hem zou gaan zijn geadopteerd zoontje Dirk Willem, dat blijkens acte Zallé 5 Aug. 1761 no. 8476 het kind was van D. W. van der Bruggen, gerepatrieerd Opperkoopman. Hij ging per Leckerland (met dezelfde vloot als Hofhout), doch dat zoontje was niet bij hem.

Bij R. 28 Aug. 1761 werd besloten naar Nederland te schrijven om aan De Prill desverkiezend toe te staan, als Opperkoopman weer naar Indië terug te keeren. Een dergelijk „voorschrijven" was eene groote zeldzaamheid, en in dit geval te meer opmerkelijk, omdat De Prill blijkens de bewaarde stukken, bijvb.

B. R. 20 Sept. 1757, een man van weinig ontwikkeling was, die ook als Gecomm. nergens blijken gegeven heeft van kennis en toewijding. Zijne gelukkige carrière moet een gevolg zijn van persoonlijke, mij niet bekende relaties, vermoedelijk tot Mossel; de orde van diens begrafenis, D. 19 Mei 1761, waar De Prill achter de Regeering onder de „vrienden” het lijk volgt (vergeelijk het voorschrift omtrent begrafenis P. IV, 127) toont dit voldoende. Ook valt zijne gansche loopbaan samen met Mossel's generalaat. Hij woonde later te Rotterdam.

Hij was getrouwd met Anna Claudina Heijnsius, die blijkens acte Garrison 2 Maart 1759 no. 2960 de dochter was van Charlotte de Pool, weduwe van Nicol. Heinsius te Culemborg; misschien is deze vader de auteur van de „Vermakelijke Avonturier”, althans die auteur woonde in 1698 te Culemborg, doch omtrent diens laatste levensjaren is zoo goed als niets bekend (zie Dr. Jan ten Brink, Dr. Nic. Heinsius Jr., Rotterdam 1885 p. 33). Van deze vrouw is De Prill in 1758 gescheiden (Domburg 28 Oct. 1758 no. 23162; bij deze acte komen de echtgenooten overeen, dat hij in 't bezit zal blijven van den gemeenschappelijken boedel, tegen uitkeering aan haar van 15.000 Rd^s, 5 slaven en alle juweelen, goud, zilver en kleeren, terwijl hij tevens alle schulden en lasten van den boedel op zich neemt; men ziet dat de gewezen dragondercornet in een paar jaar een duitje op zij had gelegd!). De vrouw erlangt R. 21 Sept. 1759 verlof om te repatrieeren. Kinderen schijnen er niet te zijn geweest.

Op De Prill's zegel onder 't Bantamsche contract van 16 April 1752 is alleen nog een vogel zittend op den helm zichtbaar.

Mr. ARNOLDUS ADRIANUS VAN TETS

19 Juni 1761 — 6 December 1768

was de kleinzoon van Arnoldus van Tets (uit wiens rapporten van 1720, toen hij aftrad als Resident te Cheribon, in dit werk nogal wat is overgenomen, en die volgens Valentijn V, 2 Bijvoegzel in 1724 overleed als Gouverneur van Banda) en van Adriana Dudde (zuster van Ida Dudde, die de moeder was van Mevrouw van der Parra), uit wier huwelijk op 26 April 1718 te Batavia werd gedoopt de zoon Lambert Jacob van Tets, die den meesterstitel heeft gehaald en geworden is Baljuw en Raad van Veere en Bewindhebber der West-Indische Comp. Deze laatste trad in het huwelijk met Johanna Cornelia Vrolikhart en wel, volgens W. v. R., in de Groote Kerk te 's Gravenhage op 10 Maart 1737; zie voorts de acten Freeman 20 Mei 1721; Levier 15 Nov. 1756 no. 18228; Zallé 10 Aug. 1761 no. 8519; Van Bergen van der Grijp 18 Febr. 1787 no. 6534.

Onze man, geboren te Dordrecht, ging in 1756 (dus hoogstens 18 jaar oud; het zal dus misschien ten onrechte zijn dat hij soms als Mr. betiteld wordt) naar Indië (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1872 p. 86), en wel als passagier per Rhoon voor Zeeland (B. R. 5 Oct. 1756), en vermoedelijk naar aanleiding eener

huiselijke catastrophie, want datzelfde jaar werd zijn vader benoemd tot Directeur-Generaal over de Noord- en Zuidkust van Africa (Ned. Jaarb. 1756 p. 856); niettemin bleef hij Raad in de Vroedschap van Veere (ib. p. 1056); volgens het Naamboek trad hij 16 Jan. 1758 in de regeering over de N. en Z.-kust van Africa, doch overleed reeds 12 Maart van dat jaar (volgens Ned. Jaarb. 1758 p. 1177 op 12 Jan.) met achterlating, naar 't schijnt, van groote schulden, want nog 4 jaar later bleef de zoon bij acte Zallé 17 Sept. 1762 no. 11388 borg voor eene onvoldane schuld van zijn papa groot f 25.000.

Dat hij dit kon doen, bewijst hoe spoedig hij fortuin maakte, dank zij Van der Parra, die in een brief van 15 Jan. 1763 spreekt van eene „nicht van Tets”, welke de moeder is van een in een zeer voordeeligen post te Bat. geplaatsten zoon. Ook andere leden van het gezin schijnen naar de Oost gegaan te zijn; althans eene zuster van onzen man, Maria Johanna, geb. te Veere, trad 11 Mei 1763 te Bat. in ondertrouw met den Bantamschen Commandeur Joh. Reijnouts van Enkhuizen, van wien zij in 1766 reeds gesepareerd was (Zallé 14 Febr. 1766 no. 19547).

Aan de Kaap voorloopig tot Onderk. aangesteld, werd Van Tets bij R. 5 Oct. 1756 als zoodanig bevestigd; bleef buiten emplooi tot 26 Aug. 1757, toen hij pro interim Tweede Administrateur der Suikerpakhuisen werd; als zoodanig bevestigd R. 10 Febr. 1758; volgens het Naamboek was hij ult^o Sept. 1757 tevens Regent van het Armhuis. Een baantje als dit laatste gaf eene gedistingueerde zitplaats in de kerk, iets waar men te Bat. erg op verzot was. Bij R. 7 Dec. 1759 wordt hij Eerste Adm. der Suikerpakh.; bij R. 3 Febr. 1761 bevorderd tot Koopman op 60 gulden voor 5 jaar; bij R. 19 Juni 1761 (dus toen hij ternauwernood meerderjarig kon zijn en nog geen 4 jaar dienst had) op voordracht van Van der Parra, die de vorige maand G.-G. was geworden, benoemd tot Gecomm., Heemr. en Buitenregent der Hospitalen; bij R. 7 Juli 1761 bevorderd tot Opperk. op 80 gld. voor een verband van 5 jaar. Bij R. 6 Dec. 1768 wordt hem toegestaan te repatrieeren met zijne vrouw en zijn zoontje Adrianus Johannes, met voorschrijven aan H. H. Majores om hem desverkiezend met behoud van rang naar Indië te laten terugkeeren, welke zeldzame onderscheiding nog overtroffen wordt door een besluit van 30 Dec. 1768, waarbij hem „bij extract notul” de tevredenheid der Regeer. wordt kenbaar gemaakt over zijn ambtelijk gedrag. In Mei 1769 deed hij met ander gezelschap een tochtje naar Bantam met Stavorinus (zie diens Reis naar Bengalen I, 46), waarbij deze zeeofficier tot zijne verbazing ter eere van 's G.-G.'s neef den „standert van den grooten top” moest laten waaien, alsof de man een gezant was, een typisch bewijs hoe Van der Parra zijne familieleden placht te onderscheiden.

Hij repatrieerde eerst D. 23 Oct. 1769 per Aschat, samen met zijn zwager, den Oud-Baljuw Riemersma. Vóór zijn vertrek deelde hij bij wijze van afscheidscadeau zilveren schenkborden uit, voorzien van zijn wapen en eene inscriptie, beschreven Not. B. G. XXXIX, Bijl. II; er blijkt daar, dat hij zijn ambt overdroeg 15 Jan. 1769. Nauwelijks in het vaderland teruggekeerd, werd hij 31 Aug. 1770 Pensionaris Honorair van Goes; den 25 Sept. 1771 Schepen van Dord-

recht; in 1775 heet hij „Vrijheer van beide de Goudriaenen en Langerak bezuiden de Lek” (Nieuwe Ned. Jaarb. 1770 p. 1124; 1771 p. 1147; 1775 p. 1108).

Den 3 Dec. 1757 was hij in ondertrouw getreden met Dirkje Aletta Haksteen van Batavia, dochter (acte Zallé 10 Aug 1761 no. 8519) van Pieter Haksteen, die den 27 Sept. 1776 is overleden als Raad Ord. (en uit wiens huwelijk met Maria Isabella Meijer 7 Nov. 1750 een kind wordt gedoopt). Uit dit huwelijk zijn twee zoons, Lambert Pieter, gedoopt 28 Maart 1761, en Adr. Johannes, gedoopt 28 Nov. 1764 (Blomhert 29 Dec. 1766 no. 885), die na Van Tets' terugkeer naar Nederl. nog eenige jaren in Indië zijn gebleven, en eerst in R. 29 Nov. 1774 vermeld worden als repatrieerend; hetgeen, gegeven de ongezondheid van Batavia en de totale afwezigheid van geschikte onderwijzers, zeker niet tot bijzondere eer van hun papa strekt, en ook in strijd was met de uit onze Personalia herhaaldelijk blijkende gewoonte van gegoede ouders, om hunne kinderen naar patria te zenden. Als weduwnaar was de vader intusschen den 10 Dec. 1766 andermaal in ondertrouw getreden met Wilhelmina Jacoba Hartingh van Batavia, dochter van Nic. Hartingh. Uit Van der Aa's Biogr. Woordenb. (waar deze tweede vrouw helaas W. J. Hartswijk genoemd wordt) blijkt dat uit dit tweede huwelijk den 27 Maart 1771 te Dordrecht een derde zoon is geboren, Arnold Willem Nicolaas (die verscheidene jaren Minister van Financiën geweest is van Koning Willem I), en ook, zegt W. v. R., twee dochters, Johanna Louise (geh. 1^e met G. Vermeulen; 2^e met Jhr. M^r. Joan Huijdecoper van Maarseveen, zie Elias o. l. II, 919) en Jacoba Joh. Geertruida (geh. met Adr. (Ger. de Espaul).

DAVID JOHANNES SMITH

6 December 1768 — 1 Juli 1773.

Geboren hetzij te Menado (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1872 p. 163) hetzij te Ternate (Gebodenb.). Was de zoon van Johan Smith, die bij R. 8 Jan. 1734 Onderk. en Soldijboekh. te Ternate werd, bij R. 4 Febr. 1738 Hoofd van Menado, bij R. 29 Jan. 1742 verplaatst naar Batavia, bij R. 19 Nov. 1743 bevorderd tot Koopman en Kassier der Kostpenningen; hij werd begraven 16 Juni 1744; zie ook testament Jansz 16 Juni 1744 no. 2730. Deze was getrouwd met Agatha Geertruida Comans (begraven 16 Juni 1745), halfzuster van Adriana Johanna Bake (de vrouw van Van der Parra), als zijnde beiden dochters van Ida Dudde, welke eerst huwde met Constantijn Comans en daarna met den Raad Extraord. David Johan Bake (testam. Maurits van Aerden 31 Maart 1722 en Dobbelaar 7 April 1744 no. 36530). Smith's wapen, dat ik op de kaart van een zijner landgoederen geteekend vond, vertoont een smid die op een aanbeeld slaat — de wezenlijke faber fortunae was echter Van der Parra.

Bij R. 14 Sept. 1745 wordt toegestaan dat zijne grootmoeder Ida Dudde hem ter opvoeding naar Nederl. zendt. Uit de Bijl. der Afg. patr. miss. Nov. 1745 blijkt, dat per 't Huis te Persijn voor Enkhuizen naar Nederl. ging de

provisioneele Majoor Gerrit Mom en zijne vrouw Ida Constantia Comans en zootje Arnoldus Constantijn (later Resid. van Cheribon en Raad van Indië) met „den jongeling David Johan Smit, oud 5 jaeren”, en met dezelfde vloot per Duijnhoff D^s. Henricus Dreijer en zijne vrouw Maria Margaretha Comans (grootouders van den G.-G. Wiese). Smith ging dus in gezelschap van twee tantes. In 1762 in dienst getreden als Assistent (Kron. z. b.), werd hij reeds bij R. 6 April 1762 Onderkoopm. en Tweede Administrateur in 't Graanmagazijn, d. i. het rijstpakhuis; bij R. 17 Aug. 1764 Tweede Administr. op Onrust; bij R. 6 Dec. 1768 Gecomm., Heemr. en Buitenregent der Hospitalen; tevens erlangde hij den titel van Opperkoopman (zoodat hij dus, na te voren den rang van Boekhouder te hebben overgesprongen, thans dien van Koopman oversprong). Heeren XVII^m keurden deze rangverheffing echter goed (zie R. 26 Mei 1770) en benoemden hem bij missive van 14 Oct. 1772 (dus op 32-jarigen leeftijd) tot Raad Extraord. (zie R. 1 Juli 1773). Bij R. 24 Maart 1775 werd hij Commissaris voor de verstrekking der soldijen; bij R. 14 Mei 1776 President van Schepenen en Kolonel der Burgerij; bij R. 3 Oct. 1777 ontslagen als Presid. van Schepenen en benoemd tot Directeur der Bank Courant en Bank van Leening; bij R. 11 Jan. 1779 President van Weesmeesteren; 2 Sept. 1780 Presid. van Heemraden (R. 23 Dec. 1800 wordt vermeld dat tijdens zijn presidium van dit College de wegen in bijzonder goeden toestand verkeerden); bij missive van 8 Dec. 1781 door XVII^m bevorderd tot Raad Ordinair. R. 30 Juni 1789 wordt hij op zijn verzoek gepasseerd bij de benoeming van een nieuwen Direct.-Gen., en in Sillem's elders geciteerd werk (p. 43) leest men dat uit brieven van Dirk van Hogendorp blijkt, dat Smith kans heeft gehad om G.-G. te worden, ofschoon, volgens denzelfden zegsman, zijne moraliteit zoo laag stond dat hij zich in 1785 uitliet dat men een groote gek moest wezen om de Comp. niet te bestelen; „wat raakt 't mij als de Comp. bankroet gaat, wanneer ik binnen ben?” Hij overleed D. 25 Juli 1792 en werd begraven uit zijne „buitenplaats gelegen over de post Rijswijk.” Zijn boedel was overladen met schulden (R. 16 Oct. 1795).

Den 9 April 1763 trad hij in ondertrouw met Hester Petronella Romp van Batavia, gedoopt 10 Juli 1748, dochter van Michiel Romp, die Raad Ord. is geweest, en Maria Kuiper (Blomhert 23 Dec. 1766 no. 859). Eene andere dochter van dit echtpaar, Anna Maria Romp, gedoopt 11 Juli 1753, trad 28 Nov. 1767 in ondertrouw met den lateren Raad Extr. van Indië Joh. R. van der Burgh (zie ook Morgenstern o. l. pag. 267). De eerste vrouw van Smith overleed D. 1 Dec. 1779. Uit dit huwelijk was 5 Dec. 1764 gedoopt Michiel Jan, 21 Oct. 1766 Albertus Gerardus, die den 14 Oct. 1771 (zie H. 9 Nov. 1771) den eersten steen heeft gelegd voor de groote sluis bij Tanggeran (welke sluis volgens C. S. W. van Hogendorp, Beschouwing p. 312 „in 1821 of daaromtrent ingestort is”); verder eene dochter Hester Petronella, gedoopt 8 Dec. 1779, vermeld R. 4 Juli 1794; een zoon David Joan, gedoopt 3 Nov. 1767, vermeld R. 27 Sept. 1771 (deze David Joan ging in Dec. 1786 terug naar Indië als Onderkoopman), en eene dochter Maria Petronella, die huwde met Jac. Theod. Reijnst,

die van 1794 tot 1802 Shahbandar geweest is en 18 Jan. 1817 te Batavia overleed; over dezen Reijnst zie W. v. R. in Nederlandsche Leeuw 1907. Van drie andere kinderen van Smith-Romp is mij niets bekend; dit zijn Ida Constantia Geertruida, ged. 16 Dec. 1772; Hester Geertruida 15 Sept. 1775; Anna Maria 17 Nov. 1777.

Den 30 Maart 1780 trouwde S. opnieuw, met Catharina Tobison van Londen, overleden 24 April 1781, wier naam vermeld wordt in eene lijst van wapenborden in de Portugeesche Binnenkerk (Navorscher 1867 p. 22 e. v.) en in de Nieuwe Nederl. Jaarb. 1782 p. 1286. Haar eerste man was Willem Fockens, Raad Ord.

Reeds 16 Juni 1781 trad S. ten derden male in ondertrouw, met Catharina Louise Gallas van Batavia, welke echter reeds D. 16 Aug. 1782 overleed. Zij was te voren gehuwd geweest, eerst in 1761 met Cornelis Bosch (Gebodenb. 18 Juli 1761), bij wien zij eene dochter had, Anna Jacoba Bosch, gedoopt 27 Juli 1768, opgevoed ten huize van Van der Parra (acte Blomhert zie beneden, waar zij evenwel Anna Maria heet) en later gehuwd met den Raad van Indië Mr. J. C. M. Radermacher (Navorscher 1895 p. 445); eene andere dochter, Catharina Johanna, trad 7 Jan. 1781 in ondertrouw met Carel Joost van Neukirchen genaamd Nijvenheim, en eene derde, Wilhelmina Petronella, gedoopt 25 Juni 1766, trouwde 20 Januari 1780 met J. C. van Naerssen, bekend geworden als Resident te Grissee. Van eene vierde dochter, Adriana Johanna, weet ik alleen dat zij 4 Aug. 1770 werd gedoopt. Als weduwe Bosch trad bedoelde dame in 't huwelijk met Paulus Godofredus van der Voort (Blomhert Dec. 1775 no. 21651), die overleden is als Gouverneur te Makassar.

Ten vierden male is S. gehuwd (vermoedelijk in Nov 1782; zie het Register van Huw. en Kl. Zaken en testament Rolff 11 Dec. 1782) met Johanna Mauritia Mohr, gedoopt 22 Nov. 1761, dochter van den bekenden schatrijken predikant-astronoom, die tot vrouw had Anna Elisab. van 't Hoff (begraven 24 Mei 1782). Deze vrouw (haar eerste man Fred. Jac. Albr. Steenweg was na een huwelijk van 10 maanden 28 Dec. 1780 begraven als Geheimschrijver van den G.-G.) heeft Smith overleefd en is begraven 21 Maart 1799. Uit dit huwelijk zijn de zoons Johan Maurits, geboren 12 Aug. 1783, en Hendrik David, gedoopt 22 Oct. 1786, aan wie, met bovenvermelde Hester Petronella, bij R. 27 Sept. 1792 passage naar Nederl. werd vergund, waarheen zij vertrokken per de Unie; verder werden uit Smith-Mohr gedoopt 16 Oct. 1785 Johanna Elisabeth; 30 Aug. 1789 Margaretha Johanna; 20 Oct. 1790 Adriana Johanna; 20 Jan. 1793 Johanna Sara Jacoba, begraven 20 Oct. 1795. Een kleinzoon van Smith was in 1818 geplaatst te Tjiandjoer.

Eene zuster van S., genaamd Ida Johanna, huwde in Mei 1751 met R. H. Armenault van Amsterdam, die gerepatrieerd is als Oud-Resident van Cheribon (R. 2 Juli 1771); eene andere, Adriana Agatha, trad in Juni 1753 in ondertrouw met Joh. Vos van Utrecht, die het gebracht heeft tot Raad Ord. en in Oct. 1762 is hertrouwd met Ida Wilhelmina Bake, welke evencens eene nicht

der Van der Parra's was; van hem zal eene dochter zijn Ida Petronella Jacoba Vos, die in 1778 de vrouw was van Johan Fred. van Reede tot de Parkeler.

Met Van der Parra stond S. op een zeer goeden voet. Bij een codicil van 21 Sept. 1773 belastte deze hem met de opvoeding van zijn eenigen zoon, voor 't geval dat beide ouders overleden vóór diens mondigheid, en benoemde hem tot voogd, terwijl, toen vader en zoon overleden waren, de weduwe van den G.-G. hem bij testament (Van Bergen van der Grijp 18 Febr. 1787 no. 6534) ruimschoots bedacht en hem o. a. het land Tjimanggis naliet met alles wat erop was. Uit hare nalatenschap kocht hij per taxatie Tjitajam en Pasirpandjang benevens voor 50.000 Rd^s. het land Weltevreden met de pasar, welk land hij, vergroot met een ander stukje, denzelfden dag weder voor 80.000 Rd^s. verkocht (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LI, 323).

Smith is zeer vermogend geweest, doch verloor zijn fortuin in 1789 op eene onverklaarbare wijze. In een brief van 15 Sept. 1789 zegt Nic. Engelhard dat S. om zijne crediteuren te bevredigen verkocht heeft: een buiten op Molenvliet voor 20 000 Rd^s, Tanahabang voor 80.000, Matraman voor 40 000, een tweeden tuin op Molenvliet voor 4.000, een derden voor 12.000 en een huis in de stad voor 10.500, terwijl op zijne landen Simplicitas en Struiswijk eene hypotheek van 90.000 Rd^s rustte. „Voor weijnige jaren”, voegt Engelhard erbij, „zoude het niemand verwonderd hebben dat die Edele Heer een capitalist van twee millioenen rijksdaalders was”. Eene verklaring van zijne débâcle volgens de lezing der Chineesche kerk geeft de interessante Chronologische gesch. van Batavia, uit het Chineesch vertaald door W. H. Medhurst (T. N. I. III, 2, 108): „Omstreeks denzelfden tijd (*d. i.* 1791, *maar die tijdsbepaling is onjuist*) gaf een der Raden van Indië, Sim-Lit, als zijn gevoelen te kennen dat het geraden zou wezen de soldaten van Solo, die een tijd lang Batavia bewaakt hadden (*nam. tijdens den oorlog met Engeland*), af te betalen, en vermits dit eene aanzienlijke som vereischte, verkocht hij alle zijne bezittingen om in de kosten tegemoet te komen. Vervolgens zond Sim-lit eenen brief aan den Beheerscher van Holland, met verzoek om eenen Kommissaris uit te zenden om deze en andere zaken te onderzoeken”. Dit geeft een heel anderen kijk op den man dan Dirk van Hogendorp's giftige uitlating, doch het is mij niet gelukt, meer opheldering te erlangen. Het is echter een feit dat S. zich tijdens den Engelschen oorlog zeer veel moeite heeft gegeven voor de verdediging der stad. Men kan daarover de grappige extranummers 22 en 26 van de Oost- en West-Indische Post, Utrecht 1784, nalezen; het daarin voorkomend „Bataviaasch Dagregister” is, naar ik vermoed, geschreven door den gerepatrieerden Directeur-Generaal H. Breton, die te Utrecht thuis hoorde. Er blijkt daar ook van Smith's groot overwicht op den G.-G. Alting.

Te vermelden is voorts S.'s liefhebberij en smaak voor het aanleggen van buitenplaatsen, waaromtrent Andries Teisseire in Verh. B. G. VI (aⁿ 1792) veel weet te zeggen. Hij bouwde het huis op Struiswijk (ald. p. 32); legde voor Mevrouw Van der Parra Tjimanggis aan (p. 39) en daarnaast voor zichzelf Schoonzigt, waar hij een huis van hout en bamboe had; maakte van Sim-

plicitas een prachtig landgoed met schoone gebouwen (p. 50) en verfraaide voor zijne kinderen het land Tjengkareng (p. 63). Dit laatste en Benteng-Alang-alang was eene donatie van zijne schoonmoeder, Mevrouw Romp (R. 4 Juli 1794). Nog heden getuigt binnen Batavia van S.'s bouwlust de tegenwoordige Weeskamer (zie Gramberg in T. B. G. XVI, 435), welke oorspronkelijk eene verdieping heeft gehad, terwijl de eene zijvleugel diende voor eet- de andere voor danszaal; het erf strekte zich destijds uit tot den hoek van Noordwijk (Hôtel Wisse), Gang Patjenongan en de Berendrechtslaan; het buiten heette Berendregt (wellicht dat de eerste eigenaar een der Berendregt's is geweest, vermeld in onze geschiedenis der koffiecultuur). Volgens Hageman (Not. B. G. VI, 83) zou de Commissaris-Generaal Nederburgh er een tijd hebben gewoond; J. Olivier Jzⁿ. heeft er later gelogeerd, toen het behoorde aan den gewezen Raad van Indië Mr. W. van Hoesen; eene uitvoerige beschrijving vindt men in zijne Land- en Zeetogten, Amsterdam 1827, I, 34 e.v.

Aan het Batav. Genootsch. schonk S. eene kostbare verzameling manuscripten in Oostersche talen, een aantal plans, teekeningen (misschien ook platen-Rach, afkomstig van Van der Parra), eenige atlassen en 500 Rd^s (zie Verh. B. G. II. Voorbericht en III. Voorbericht).

Mr. ANTHONIJ VAN HELSDINGEN

9 Juli 1773 — 19 Oct. 1774

was, te oordeelen naar Vorsterman van Oijen o. l. II, 406, de zoon van Mr. Abraham v. H. en Adriana Margaretha Ruijmveld. Volgens W. v. R. werd hij gedoopt te Brielle den 18 Maart 1740. Blijkens de Ned. Jaarb. (1752 p. 1191; 1753 p. 845; 1758 p. 1252) was zijn vader sedert 1736 Raad in de Vroedschap, later ook Burgemeester van die stad, en heeft deze gezeten in het College der Admiraliteit van de Maas, terwijl hij in 1753 werd geplaatst bij de Admiraliteit van Amsterdam. Hij overleed in 1758.

De zoon voer naar Indië voor de Kamer Hoorn (testam. Scheltus 14 Oct. 1774 no. 8594); werd bij missive der XVII van 21 Oct. 1765 benoemd tot Onderkoopman, doch bleef blijkens de Naamboeken vijf jaar buiten emplooi. Zulke leeglopende Onderkooplieden waren gewoonlijk jongelui van goeden huize en geringe bruikbaarheid, die dan veelal werden aangesteld als gecommiteerden in de pakhuizen, een „luij baantje”, waaromtrent zie P. XII, 757 en 758. Plotseling geraakte echter Van Helsdingen onder de meest begunstigden: bij R. 2 Juli 1771 wordt hij Tweede Administr. der pakhuizen op Onrust en de Kuiper; bij R. 9 Juli 1773 Gecommitteerde, met voordracht tot Koopman; bij R. 13 Juli 1773 Heemr. en Buitenregent der Hospitalen. Hij genoot echter zeer kort van dezen ommekeer, overleed 19 Oct. 1774 en werd begraven in de Hollandsche Kerk (Navorscher 1867 p. 22 e. v.).

Uit zijn testament (Scheltus z. b.) blijkt dat hij een broer Jan Daniel heeft gehad, die vóór hem te Batavia overleed, begraven 14 Juli 1773. Zijne

zuster Barbara huwde den 19 Maart 1759 (Vorsterman van Oijen u. s. en Elias II, 1029) met Cornelis van der Oudermeulen, die in Maart 1769 Bewindhebber der O. I. C. werd (Ned. Jaarb. 1769 p. 389). Ongetwijfeld is het aan den steun van dezen later zoo bekend geworden zwager te danken dat Van Helsdingen zoo in eens carrière maakte.

JAN WILLEM VAN BLIJDENBERGH

21 Oct. 1774 — 5 Jan. 1776

van Calcar in het Kleefsche, was de zoon van Jacob Hendrik van B. „Krijgsraad en Ontfanger der Domainen van Z. K. M. van Pruijssen” te Utrecht, en Everdina Maria van Grimbergen (Wargaren 13 Oct. 1761 no. 12006 en 16 April 1762 no. 13012). Een broeder van hem was Frederik Willem Hendrik van Blijdenbergh, die het heeft gebracht tot Shahbandar over de Christenen (R. 4 Dec. 1770); deze laatste is overleden 9 Mei 1772 (Navorscher 1867 p. 22 e. v.) en is gehuwd geweest met Maria Barbara Beijnon van Amsterdam (zie Gebodenb. 30 Jan. 1773; volgens W. v. R. is 't huwelijk gesloten te Makassar 6 Juli 1764). Wat verdere familiebetrekkingen aangaat, bij acte Scholtus 13 Oct. 1774 no. 8587 benoemde J. W. van B. tot zijn gemachtigde Gerard Willem van Blijdenbergh, Raad in de Vroedschap en Schepen van Gouda, die zulks was geworden in Jan. 1770 (Nieuwe Ned. Jaarb. 1770 p. 118; hij is wellicht dezelfde die in 1756 Commies en Raad bij de West.-Ind. Comp. werd, Ned. Jaarb. 1756 p. 857). Een familielid was wellicht ook de M^r. Gerard Blijdenberg, die in 1765 Schepen te Utrecht werd en in 1766 overleed (Ned. Jaarb. 1765 p. 633 en 1766 p. 618), misschien ook de Willem Bl. die in 1757 President Burgemeester van Purmerend was (ibid. 1757 p. 291); bovendien vind ik D. 19 Juni 1775, 12 Maart 1779 een schip Blijenburg vermeld der Kamer Rotterdam, doch het is mij niet gebleken dat destijds iemand van dezen naam tot de XVII behoorde.

Jan Willem van B. voer uit voor de Kamer Hoorn; werd bij R. 5 Oct. 1756 van Assistent bevorderd tot Onderkoopman, doch bleef derdehalf jaar buiten emplooi, vermoedelijk om „het effect der recommandatiën af te wachten,” zooals dit gebruik in de O.- en W.-Ind. Post, extranommer 23 p. 208, heet, welke recommandatiën uit Nederland moesten komen. Bij R. 30 Maart 1759 werd hij Boekhouder der Artillerie; bij R. 22 Nov. 1762 benoemd tot Hoofd te Larike (Ambon), waarheen hij D. 27 Dec. vertrekt; bij R. 19 Nov. 1765 tot Opperhoofd van Saparoea. Op een mij niet bekonden datum tot Koopman bevorderd, werd hij bij R. 7 Sept. 1773 benoemd tot Eersten Administrateur der pakhuizen bezijden de Waterpoort te Batavia; bij R. 21 Oct. 1774 benoemd tot Gecommitteerde, Heemr. en Buitenregent der Hospitalsen met voordracht tot Opperkoopman. Bij R. 5 Jan. 1776 wordt hem toegestaan (d. i. gelast) met den Shahbandar van Riemsdijk, zoon van den pasbenoemden G.-G., van bediening te verwisselen; tevens treedt hij af als Heemr. en Buitenregent. Bij missive

der XVII van 10 Oct. 1775 bevorderd tot Opperkoopman en bij R. 14 Juni 1776 benoemd tot President van het College van Huwel. en Kleine Zaken. Zijn overlijden wordt vermeld R. 12 Juli 1776; den 14 Juli werd hij begraven uit zijn huis op de Tijgersgracht.

Den 1 Nov. 1760 was hij in ondertrouw getreden met Anna Elisabeth Bierens van Batavia, dochter van den later zoo berucht geworden Groot-Kassier Jan Bierens; uit dit huwelijk is 19 Mei 1776 gedoopt een Jan Willem; ook is hieruit denkelijk de Wilhelmina Elisabeth van B. van Saporoea, die 5 Juli 1785 trouwde met den Onderk. François de Stoppelaar van Amsterdam, waarbij als getuige verscheen Janna Everdina Maria van B. van Ambon (den 29 Mei 1785 gehuwd met Daniel van Son en begraven 18 Maart 1786). Wilhelmina Elisabeth hertrouwt als wed^e. De Stoppelaar den 9 April 1786 met den Opperk. Jan Daniel Beijnon van Amsterdam. Een paar maanden na den dood van onzen v. B. hertrouwde zijne weduwe (Trouwboek 17 Nov. 1776) met Dirk Goetbloed van Amsterdam, Tweeden Secretaris van de Hooge Regeer., die B. R. 2 Sept. 1783 verzoekt dat zijn 8 jaar oude stiefzoon Jan Willem v. B. passage naar Nederl. mag erlangen. Dit kind ging over per 't Slot ter Hooge, waarop ook de gewezen Dir.-Gen. H. Broton.

WILLEM VINCENT HELVETIUS VAN RIEMSDIJK

5 Jan. 1776 — 17 Dec. 1784.

Geboren te Batavia (volgens W. v. R. op 23 Nov. 1752), gedoopt 26 Nov. 1752 als zoon van den lateren G.-G. Jeremias van Riemsdijk en Adriana Louisa Helvetius (begraven 24 Nov. 1772, dochter van Mr. Willem Vincent Helvetius, den zwager van Valckenier, die als lid van den Raad van Justitie in diens proces werd verwickeld, R. 12 Oct. 1742, doch, toen hij den 20 Jan. 1771 overleed, President was van datzelfde College, R. 25 Jan. 1771; zie hierboven onder Stoesak). Van moederszijde was v. R. een afstammeling van Van Happel (zie aldaar), en had geen druppel inlandsch bloed in zijne aderen, trots zijn langen Indischen stamboom.

Zijne carrière geeft een eigenaardig inzicht in het nepotisme dier dagen. Reeds in 1762 (dus op 9-jarigen leeftijd) werd hij Assistent op 24 gulden (Actenboek), d. w. z. voortaan trok hij gage als zoodanig. In 1767 heette hij Klerk ter Generale Secret. te wezen; bij R. 9 Oct. van dat jaar werd hij aan XVII^m voorgedragen voor den onderkoopmansrang. Zonder dien alsnog te hebben erlangd, wordt hij bij R. 21 Febr. 1769, dus even 16 jaar oud, benoemd tot Tweeden Administrateur op Onrust; daarop volgt de bevestiging zijner provisioneele benoeming tot Onderkoopman R. 18 Juli 1769. Wordt Eerste op Onrust met voordracht tot Koopman R. 2 Juli 1771; bij missive van 14 Oct. 1772 door XVII^m in laatstgemelden rang bevestigd. Bij R. 9 Juli 1773 benoemd tot Shahbandar met voordracht tot Opperkoopman. In een manuscript van ditzelfde jaar, aanwezig in 's Lands Archief, wordt van hem gezegd dat

hij „voor korte jaaren nog in de kinderstoel zat” en toch, na op Onrust 200.000 Rd^s verdiend te hebben, reeds bekleed is met „de aanzienlijkste en buiten contestatie de swaarwigtigste en importantste bediening op Batavia”, hoewel eigenlijk „een zeer onnozel goedbloed”. Bij missive van 19 Oct. 1774 door XVII^{em} als Opperk. bevestigd. Hij verwisselt van ambt met den Gecomm., wordt tevens Heemraad en Buitenregent der Hospitalen, R. 5 Jan. 1776, dus op 23-jarigen leeftijd. Bij R. 1 Juni 1779 benoemd tot President van Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken. Wordt ontslagen als Gecomm. doch met behoud van qualiteit en rang, R. 17 Dec. 1784; wordt ook van zijne verdere ambten ontheven R. 21 Dec. 1784.

Hij blijft nu buiten betrekking totdat Commissarissen-Generaal hem den 27 Nov. 1793, kort na hunne aankomst te Batavia, tot Raad Extraord. benoemen. Wordt in 1794 tevens Ontvanger-Generaal en Postmeester-Generaal (Naamb.), welke twee betrekkingen hij nog ult^o Dec. 1807 bekleedde. Bij patriasche missive van 17 Jan. 1799 bevorderd tot Raad Ordinair; wordt 1808 Commissaris Politicus (Naamb.) en bij Resol. van 23 Febr. van dat jaar als oudste Raad van Indië aangewezen als President ad interim van hun College, tijdens het verblijf van Daendels te Buitenzorg, en belast met „de manance van zaken voor zoover het civile betreft”. Bij de reorganisatie van den Raad benoemt Daendels hem 30 Maart 1808 opnieuw tot Raad Ordin., vermoedelijk omdat hij zich bereid had getoond, dezen in de zaak van 't land Buitenzorg ter wille te zijn, zeker niet om zijne schitterende talenten of onkreukbare rechtschapenheid. Hij vraagt R. 28 Maart 1809 „op grond van zijn bekend lichaamsgebrek” (wat dit was, weet ik niet; echter heb ik iets gehoord van eene familietraditie volgens welke hij monstrueus dik was) eervol ontslag uit den dienst met behoud van rang en traktement en erlangt dat doch zonder traktement. Overlijdt 15 Febr. 1818, oud 65 jaar (M^r. P. Mijer, Kronijk van Ned.-Indië, Batavia 1841, I, 95). De advertentie, welke een zijner zoons in de Batav. Courant plaatste (no. 8), noemt hem „een edelen menschevriend, wiens gehele leven eene weldadige hulpbetooning aan vele noodlijdende kenschetste”. Het schijnt dus dat hij met zijn zoo eigenaardig gewonnen fortuin mild kon zijn, iets wat ook Radermacher te verstaan geeft (Bijl. 37).

Overigens — de Resol. van 4 Dec. 1777 (P. X, 112) bewijst afdoend, hoezeer de Regeer. den „edelen menschevriend” wantrouwde, en Nic. Engelhard is, zooals elders blijkt, niet uitgepraat over zijne schurkerijen. Daarentegen klaagt Van Riemsdijk R. 26 Nov. 1799 dat de G.-G. Alting hem als Gecomm. voortdurend onaangenaamheden had berokkend. In R. 26 Nov. en 10 Dec. 1784 zien wij hem als landeigenaar eene treurige rol spelen door Inlanders op te stoken tegen zijn nabuur Hooijman, hetgeen hem eene berisping van de Regeer. bezorgt, waarop spoedig zijn ontslag als Gecomm. volgt. Nog ellendiger figuur maakte hij R. 4 Aug. 1786 in de zaak van zijn neef, den met schande gepatrieerden Direct.-Gen. H. Breton (vergelijk Radermacher's personalia): hij had zijn best gedaan, voor dezen de geheime adviezen der Raden van Indië in zake het beruchte tekort in de Groote Kas te bemachtigen; hierover aange-

sproken, stapelt hij de eene leugen op de andere; men denkt er over (R. 18 Aug. 1786) hem gerechtelijk te vervolgen, doch laat het bij eene boete van 800 ducats; Heeren XVII^{en} drukten echter in den te zijnen aanzien zeer scherp brief van 4 Dec. 1788 hunne meening uit, dat hij naar Europa had behooren te worden opgezonden. Over zijne houding tijdens de patriottenbeweging te Batavia zie T. B. G. XLI, 103 e. v.; ik voeg er bij, dat G. V. 11 Dec. 1795 vermeld wordt dat hij zijn huis op de Tijgersgracht (te zien op een der platen Rach, T. B. G. XLIV, 144, denklijk hetzelfde huis waarvan zijn vader spreekt in den bekenden brief bij Van Rhede van der Kloot) aan de patriotten had afgestaan als societeitsgebouw. Na den dood van zijn zwager Mom daalt zijne partijzucht merklijk, maar nog R. 9 Mei 1806 treedt hij op als bestrijder der Engelschgezindheid van sommige leden der Regeer., en uit het rapport van Van Braam T. N. I. 1863, II, 22, zien wij dat hij tijdens Wiese nog steeds tot de oppositie behoorde. Het eervolste moment van zijne carrière was, toen hij Daendels het hoofd durfde bieden. R. Prediger (bij Van Polanen, Brieven betreffende het bestuur der Kolon., Amsterd. 1816 p. 167, 204) schrijft zijn breken met den Maarschalk daaraan toe dat deze, na bij R. 30 Nov. 1808 ook Djasinga verkregen te hebben, dit wilde ruilen tegen „het regentschap Bandong”; dat v. R. toen den Raad op zijne verantwoordelijkheid wees en het plan deed mislukken. Vergelijk hieromtrent ook D^r. De Roo, o. l. II, 734. Ik noteer daarbij dat het mij niet bekend is wat Daendels bedoelde toen hij in een brief van 25 April 1810 (De Jonge XIII, 458) naar Nederl. schreef over landerijen, in het Bandoeng'sche afgestaan tot „jagtperken en tuinen voor den G.-G.” Om zich te wreken greep nu Daendels een voorwendsel aan (zie ook N. Engelhard, Overzicht p. 5) en gaf, overeenkomstig zijne instructie (P. XIV, 392, 20) v. R. huisarrest; diens zoons en schoonzons deden echter hun best voor hem en hij kwam er genadig af „met het maken van eene apologie en het verzoeken van zijn ontslag uit des Konings dienst.”

Herhaaldelijk ondervond v. R. achteruitzetting van de zijde der Regeer. Na den dood van den G.-G. Van Overstraten beveelt hij zich (R. 23 Aug. 1801) voor dien post aan, dewijl de Dir.-Gen. Siberg „oud en swak” en hijzelf de oudste Raad Ord. is; van hem wordt echter geene notitie genomen en hij haalt daarna, bij de verkiezing van een nieuwen Dir.-Gen., eene stem minder dan Wiese. D. A. van Bouterwek in zijne brochure: Het voorstel van den heer Besier, Amsterd. 1804 p. 7, wijst er op, dat deze passeering alleen daarmee te verontschuldigen was, dat v. R. 's „verstandelijke vermogens nog beneden die van Wiese waren.” In antwoord hierop verscheen datzelfde jaar te Amsterdam eene brochure: Iets voor D. A. van Bouterwek over het voorbijgaan van W. V. H. van Riemsdijk als Directeur-Generaal van Ned.-Indië, en in 1805 een vervolg daarop. In deze twee (mij niet bekende doch door mijn vriend B. Hoetink voor mij in Ned. geëxcerpeerde) brochures wordt beweerd dat Siberg, die te voren doodzwak heette, na Van Overstraten's dood plotseling sterker bleek en door zijne intrigues Wiese tot Dir.-Gen. deed benoemen, gesteund door een achtergelaten brief van Nederburgh, waarin Holle werd gedesigneerd

als Raad Extraord.; diens stem gaf den doorslag, doch had v. R. zijne dochter maar aan Nederburgh's broer tot vrouw willen geven, dan zou de uitkomst anders zijn geweest. Vervolgens passeerde men v. R. opnieuw voor Dir.-Gen. toen Wiese in Siberg's plaats trad (R. 18 Juni 1805) en benoemde Van IJsseldijk, schoon slechts Raad Extraord. Op 25 Juni 1802 zien wij v. R. klagen dat de Regeer. hem met te weinig consideratie behandelt; hij verzoekt thans voor zijn oudsten zoon het zeer voordeelige baantje van Vendumeester — en toch wordt deze niet benoemd! Het sterkste is wel, dat zelfs Heemraden zich tegen dezen Raad van Indië heftige uitlatingen durven veroorloven (H. 31 Oct. 1795), iets waarvan mij geen tweede voorbeeld bekend is. Overigens geven zijne schriftelijke adviezen in Rade een zeer min denkbeeld van zijne capaciteiten en zelfs van zijne kennis der Nederl. taal; hij herinnert onwillekeurig aan zijn tijdgenoot, den Bataviaschen parvenu-landheer Leendert (ten rechte Levi) Miero (over wien elders meer), dien Nagel (Schetsen p. 116) onder een pseudoniem aldus laat spreken:

„k Heb lezen, schrijven en dien ganschen kraam,
 Waar andren 't hoofd mee breken, nooit geleerd,
 En ben de rijke Liro toch!”

Een deel van v. R.'s groot vermogen werd, op eene wijze die elders in dit werk overvloedig blijkt, in ambtelijke betrekkingen bijeengebracht. Bovendien was hij een groot suikerindustriëel, of liever, hij bezat suikermolens (volgens R. 11 Sept. 1801 vijf), die hij aan Chineezen verhuurde. De Resoluties van 5 en 19 Aug. 1800 helderen de beteekenis daarvan op: de Chinesche industriëelen werkten met kapitaal, in voorschot verstrekt op aanstaande levering van suiker, doch de geldschieters woekerden zoo, dat de heele industrie met ondergang werd bedreigd — en de grootste woekeraar was v. R., die blijkens R. 27 Juni en 5 Aug. 1800 op zeker suiker-Chinees eene pretentie had van 140734 Rd^s. Bij R. 17 Juni 1800 erlangt hij verlof tot uitvoer van 14.000 pikol suiker die in zijne „pakhuizen” liggen, een voor toen zeer belangrijk bedrag. H. 15 Oct. 1794 zien wij hem een groot plan ontwikkelen tot uitbreiding der suikerindustrie, dat hij berekende 300.000 Rd^s. te zullen kosten; hij had daarbij echter vooral op 't oog, zich onder dit pretext van zeker land meester te maken, ja, van een deel van Krawang (H. 4 Juli 1795), maar er kwam niets van.

Zijn suikerhandel dreef hij voor een deel met eigen schepen (R. 2 Aug. en 1 Sept. 1796, 6 Dec. 1804). Volgens B. R. 28 Maart 1809 behoorden aan hem vijf der schepen die op 27 Nov. 1806 (waar het Dagreg. alle particuliere schepen opnoemt die toen dit lot ondergingen) op de reede van Batavia door de Engelschen werden verbrand. Zijne schade werd getaxeerd op Rd^s. 353.000. In Sept. 1807 verloor v. R. het „schip Oost en West en een goerap” aan de Engelschen (D^r. De Roo o. I. I, 12). Den 26 April 1809 verkocht hij zijn schip De Goede Trouw voor 40.000 Rd^s. zilver aan 't Gouvernement.

Vooral verdient v. R. aandacht als de grootste landheer die ooit de Batav. Ommelanden geëxploiteerd heeft. Zijn vader schijnt behalve Buitenzorg,

dat van den eenen G.-G. op den anderen overging, alleen Schoonzicht en Vijvervreugd aan den Antjolschen weg te hebben bezeten (Van Rhede van der Kloot p. 310), beide eerder eene buitengelegenheid dan een landgoed. De zoon kocht in die buurt volgens R. 30 Nov. 1775 (erfbrief 17 April 1776) het land van 't Leprozenhuis, ook Slingerland genoemd (B. R. 11 Nov. 1806; T. B. G. XLV, 209).

Op den hoek van Tandjoengpriok kocht hij in 1776 eene zeer fraaie buitenplaats voor 16.300 Rd^s. (Van Rhede van der Kloot p. 309); R. 29 Dec. 1804 wordt deze geschat op 26.000 Rd^s; deze was nog in 1813 zijn eigendom; zij wordt vermeld bij Tombe, Voyage I, 280. Van Smith kocht hij (brief van N. Engelhard dd. 15 Sept. 1789) voor 80.000 Rd^s Tanahabang met eene pasar op Woensdag en Zaterdag (Teissoire, Verh. B. G. VI, 55). Een deel van dit land heeft hij aan de Comp. overgedaan voor den aanleg der tegenwoordige begraafplaats (zie R. 11 en 22 Aug. 1797, 26 Nov. 1799; deze zaak heeft tot zeer langdurige disputen geleid, omdat v. R. hiervoor Papisangan wilde hebben, dat de Regeer. hem niet wilde afstaan, uit vrees dat hij de opgezetenen zou knevelen of verjagen). Een groot deel van het door Daendels aangelegde Koningsplein heeft insgelijks tot dit land behoord (P. XV, 873). Van Smith kocht ook Tjibinong met de pasar, R. 18 Sept. 1787. Ook Tjimanggis werd zijn eigendom; bij R. 29 Sept. 1788 erlangde dit eveneens eene pasar; in 1808 schonk hij dit land aan zijn schoonzoon Van Beusechem (zie J. Faes, brochure tegen Mr. Sibenius Trip, Batavia 1902 p. 190). Uit den boedel van zijn schoonvader Craan nam v. R. Tandjoeng Oost over, alweer met eene pasar (R. 6 April 1781); de Ament's die er thans wonen, stammen door Dina Cornelia van Riemsdijk, die 16 Juli 1826 trouwde met Tjalling Ament van Dokkum, van onzen held af. Papisangan aan de Bekasi werd in 1808 zijn eigendom (P. XV, 105; zie J. Faes in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LI, 49, 126); hieraan grensde v. R.'s land Karangtjongok en zijn land Bekasi met eene pasar (R. 25 Oct., 8 en 16 Nov. 1808; Faes u. s. pag. 48, 120); Moewarabores is van hem geweest (R. 23 Aug. 1799); Kaoempandak ⁽¹⁾ wordt zijn eigendom genoemd (acte 15 Zomer m. 1808 in Daendels, Staat, Bijl. I, Prepar. Mesures No. 16), en bij R. 4 Mei 1804 wordt aan den Regent van Tjiandjoer verlof gegeven, hem het land Nanggewer te verkoopen, dat R. 29 Maart 1808 wordt vermeld als v. R.'s eigendom.

Het interessantst is v. R.'s aankoop van 't uitgestrekte land Tjiampea, vroeger behorend onder 't regentschap Tanggeran (zie mijne geographische aantekeningen daaromtrent), hetwelk nog heden onder zijne afstammelingen van de linkerhand behoort. Dit land werd evenals Tjiboengboelan en Sadeng of Penjaboengan vanwege de Compagnie op vendutie gebracht naar aanleiding van een door den G.-G. De Klerk gedaan voorstel, R. 15 Sept. 1778; v. R. kocht toen Tjiampea voor 67.400 Rd^s. (H. 28 Nov. 1778), Tjiboengboelan voor 5.000 (R. 8 Dec. 1778) en Sadeng voor 8.100 (R. 30 Maart 1779) — alles terwijl hij nog als Gecomm. fungeerde, ja, volgens den Aria van Tanggeran had v. R.

(1) De juiste naam zal wel *Kawoengpandak* wezen.

zelf den verkoop bewerkt door middel van Craan en Radermacher, en was hij Aria daarbij door onvervulde beloften misleid. De waarde van Tjiampea zat grootendeels in zijn vogelberg; het blijft echter vrijwel twijfelachtig van hoeveel belang de opbrengst aan zwaluwnesten in de 18^e eeuw was, zie elders. Doch in 1807 schatte Van Braam de jaarlijksche voordeelen van Tjiampea hooger dan de koopprijs was geweest (T. N. I. 1863, II, 92 e. v.), ofschoon v. R. het land verwaarloosde; hij had er dadelijk een groot huis gebouwd, dat na 15 jaar reeds geheel was vervallen (T. B. G. VI, 47). S. Roorda van Eijsinga zegt in 1821 (o. l. I, 193) dat de pikol nestjes 2.000 Sp. matten waard is en dat Tjiampea per jaar 5 pikol opbrengt, hetgeen dus niet veel verschilt van de in 1846 geschatte opbrengst aan vogelnestjes ad 25 à 30.000 gulden (Teenstra, Beknopte beschrijving p. 152) ja, ad f 40.000, terwijl de totale pachtsom toenmaals 120.000 gulden bedroeg (Steen Bille, Bericht I, 410). Wat Olivier beweert (Land- en Zeetogten II, 222), dat de nestjes 60.000 Sp. matten per jaar oprachten, is zeker in hooge mate overdreven, hetzij door verwarring met het toenmaals aan Michiels behorende Kalapanoenggal (welks vogelberg dezen tot onzinnige weelde in staat stelde), hetzij door verschrijving voor 16.000 Sp. matten, waarop hij elders (Tafereelen I, 261) die opbrengst aanslaat. De baten van het land waren vermeerderd sedert bij R. 10 Lentem. 1810 eene pasar daarop was gevestigd, evenals er bij Proc. 6 Juli 1815 eene op Sadeng werd opgericht.

Het schijnt overigens eene soort manie van onzen man geweest te zijn, om zijne goederen steeds uit te breiden zonder behoorlijke aandacht te schenken aan de exploitatie. Generaal Nordman (over wien zie T. B. G. XLI, 131) schreef 9 Maart 1799 over hem naar Nederland: „Hij heeft zulke baldadigheden onder zijne onderdanen (*lees: opgezetenen*) uitgevoerd, dat nog zijne goederen nog zijn leven kunnen dat vergelden; zijn goederen zijn, zoals men verzeekerd, de algemeene toevlucht van rovers en moordenaars”. Al veel vroeger verhaalt Hooijman (H. 8 Maart 1787) hoe v. R. een deel der opgezetenen van Tandjoeng Oost verjoeg, terwijl Nic. Engelhard schrijft dat hij T. Abang gekocht heeft „zeekerlijk met intentie om het te laten vervallen.” Van Braam merkt op: „hij wil geene gelden aan ontginning besteden en zoo blijft alles wildernis”. Von Liebeherr schrijft ergens aan Nic. Engelhard omtrent hem, dat hij zijn slaven „bijna geen eeten en kleeren en ook geen siriegeld geeft, zodat die schepzels op het crediet van hun Edelheer teeren”. Ook een besluit van Daendels dd. 20 Mei 1808 (P. XIV, 747) vermeldt den verwaarloosden toestand van zijne landen, vooral van Tjiampea, waarin Daendels aanleiding vond, hem te verhinderen aan de verkoop van Gouvernementslanden deel te nemen, door de Weeskamer en de Bank te noodzaken hare hypotheeken op zijne goederen op te zeggen; deze hypotheeken bedroegen 475.000 Rd^s., doch werden daarna gedeeltelijk afgelost (R. 16 Dec. 1808; Besluit 13 Winterm. 1810). De voordeelen die hij van zijne landen trok, schijnen grootendeels gevloeid te zijn uit de zeer onzuivere bron der pasarbaten; anderdeels dreef hij veeweiderij. Van den Bosch schatte zijne runderen op minstens zesduizend (Nederl. Bezitt. II, 10). Zelf beweert v. R. in een adres aan de Regeer. 4 Juli 1794 dat hij

goed voor zijne opgezetenen zorgt „zo door het verdeelen van ruim 600 buffels zonder daarvoor in gelde iets te neemen” als anderszins.

Behalve zijne landgoederen bezat v. R. een huis aan den weg van Jacatra (R. 21 Oct. 1796). Aan het Molenvliet had hij een huis, waarin hij nog (Java Gov. Gazette 29 April) in 1815 woonde, mogelijk hetzelfde dat hij voor 20.000 Rd^s. uit den boedel van Smith had gekocht. Aan de westzijde van 't Molenvliet had hij eene woning (R. 18 Maart 1803) naast het Pennistengesticht, welk laatste gebouw, eveneens zijn eigendom (waarbij het observatorium van Mohr behoorde, over hetwelk men onze bespreking der zijdecultuur vergelijkte) door hem R. 8 Aug. 1788 aan de Regeer. in bruikleen werd afgestaan en gelegen was „aan het (*noorder*) begin van den Molenvlietzen dijk”; later verkocht hij dit aan 't Gouvernement (Besluit 26 April 1809) evenals ook 't aan de andere zij van 't Molenvliet gelegen Gaanderijenburg (P. XIII, 604; XIV, 777), dat voortaan Kantor Baroe werd genoemd (beschreven bij Olivier, Land- en Zeevogten I, 32 en in Mijer's Baud). Het is mij niet duidelijk wat de Chineesche historie van Batavia (T. N. I. III, 2, 104) bedoelt met zijn koop van een stuk Comp^s. grond waarop eene „kerk” stond (mogelijk verkeerd vertaald voor „toren”; er stond echter vlak daarbij een Chin. tempel) en hetwelk door hem werd bestemd tot den bouw van huisjes, die hij aan Chin. verhuurde. Het hierboven reeds vermelde huis aan de Tijgersgracht stond hij (Java Gov. Gazette 13 Mei) in 1815 ten gebruike af aan de loge La Fidèle Sincérité.

Van Riemsdijk trad 19 Juni 1773 in ondertrouw met Catharina Margaretha Craan (W. v. R. zegt: Cath. *Johanna* Marg.), dochter van het bekende Raadslid. Uit dit huwelijk zijn minstens 10 kinderen, vermeld in zijn testament van 21 Juli 1815 (Drost no. 6781): Jeremias Jacobus Hendrik Helvetius, gedoopt 4 Febr. 1776, die 25 Mei 1805 ondertr. met Joh. Maria de Bruin van Bat., wed. van M^r. G. J. Keiser; Petrus Wilhelmus Helvetius, gedoopt 5 Maart 1780, die 5 Maart 1803 in ondertrouw trad met Sophia Cornelia Bangeman; Jacobus Johannes Helvetius, gedoopt 24 Nov. 1782, die 13 Juni 1807 ondertr. met Joh. Maria van Alken; Daniel Cornelis Helvetius, gedoopt 5 Dec. 1783; Willem Vincent Helvetius, gedoopt 26 Nov. 1784; Scipio Ysebrand Helvetius, gedoopt 2 Dec. 1785 (van wien volgens W. v. R. de Kijdsmeir's afstammen); Theodora Jacoba, gedoopt 1 Maart 1775, die 13 Aug. 1796 in ondertrouw trad met Nic. Engelhard's zwager M^r. Willem Adriaan Senn van Basel en schoonmoeder is geworden van Baud (Van Rhede van der Kloot); Catharina Johanna, gedoopt 3 Maart 1779, die 17 Maart 1798 ondertrouwde met Andries Jonker, daarna de vrouw werd van Pieter Engelhard (zie aldaar), vervolgens van Pieter van Heemstede Cappelhoff en eindelijk van Generaal G. J. Holsman; zij overleed 51 jaar oud den 15 Juli 1833 en werd door den Generaal op de hielen gevolgd (advertenties Jav. Cour. 20 Juli en 7 Aug. 1833); Adriana Henriette Louise, gedoopt 24 Aug. 1787, die 23 Nov. 1803 ondertrouwde met Jan Michiel van Beusechem van Schiedam; Egnatia Cornelia Margaretha, ged. 30 Dec. 1789, overleden 14 Sept. 1816, den 22 Oct. 1808 ondertr. met Gerh. Carolus van Rijck van Pasoeroean. Bovendien vinden wij in doopboeken en begrafenisrollen

nog eenige jonggestorven kinderen uit v. R.-Craan, en eindelijk vermeldt het testament nog vijf geadopteerde, vermoedelijk spelenderwijs geteelde kinderen; den 15 Juli 1814 was er een heele partij gedoopt op Tandjoeng Oost, waaronder eene Oranina Bloemenstiena. De genealogische opgave in Navorscher XXX, 319 is onvolledig en foutief; Mr. P. Mijer (Baud p. 81) begaat den flater, de vrouw van onzen Van Riemsdijk voor diens moeder te houden, en Van Deventer (De Jonge XIII p. XCIX) den ergeren, diens zoons uit te maken voor Mardijkers; immers Mardijkers zijn Aziaten pur-sang. In November 1813 vind ik vier dezer zoons als administrateurs gevestigd elk op een der groote landgoederen van hun vader.

LEENDERT ROLFF

17 December 1784 — 28 September 1789

was de zoon van Hendrik Rolff en Maria van der Spit te Amsterdam (testament Verspijck 1 Oct. 1776). Den 2 Oct. 1761 teekent hij eene procuratie (Bert no. 4734) als Assistent, staande op vertrek naar Sourate. Als Boekhouder in dienst der Comp. werd hij bij R. 16 Dec. 1766 benoemd tot Notaris (een rare sprong!); is volgens het Naamboek in 1780 (het jaar dus dat Alting G.-G. werd) Administrerend Hoofdparticipant der Amphioen-Societeit geworden, doch bleef intusschen Notaris tot hij bij R. 17 Dec. 1784 weder in dienst werd aangenomen met qualiteit van Koopman en rang van Opperk., en benoemd werd tot Gecommitteerde, „als van zijne habilitet tot een gepaste waarneeming van dat ampt bij verscheide gelegenheden reeds preuves gegeven hebbende, onder anderen ter occagie van de receptie in het jaar 1782 en het weder terug begeleiden in 1783 van de hier te Batavia geweest zijnde hulptroupen van den Keijzer en Sulthan van Java, waarvan de Gecommitteerde van Riemsdijk alstoen op zijn verzoek is g'excuseerd". Ook de Chronol. Gesch. door een Chinees (T. N. I. 1840 II p. 102) spreekt van deze zending, en wel naar Krawang, welke hier in 1781 wordt geplaatst; echter heb ik in de Resolutiën niets kunnen vinden omtrent Rolff's bemoeiingen in zake het begeleiden der hulptroupen uit de Vorstenlanden; wanneer Rolff zelf echter R. 30 Dec. 1785 zegt dat hij „meer dan eens, zo wel in vorige tijden als nog onlangs," in Bandoeng geweest is, dan duidt dit toch op (destijds zeer ongewone) reizen door de Prcanger. Curieus is overigens, dat ook in Smith's leven die hulptroupen uit de Vorstenlanden zulk eene groote rol heeten gespeeld te hebben.

Bij R. 21 Dec. 1784 werd R. tevens aangewezen als Van Riemsdijk's vervanger als President van Commiss. van Huwel. en Kleine Zaken, Heemr. en Buitenregent der Hospitalen. In eerstgemelde betrekking wordt hij geremplaccerd bij R. 29 Juni 1786; bij R. 19 Sept. 1786 wordt hij provisioneel Opperkoopman, welke bevordering blijktens R. 2 Sept. 1788 in Nederl. is geapprobeerde. Zijn dood wordt vermeld R. 2 Oct. 1789.

Het geheim van R.'s carrière ontdekte ik uit een brief van Nic. Engel-

hard dd. 20 Juli 1789 aan zijn zwager Gockinga, waarin hij spreekt van „de toevallen aan neef Rolff op de bovenlandse reijze overvallen.” Wanneer R. alleen Engelhard's neef was geweest, dan zou deze „mijn neef R.” hebben gezegd; ergo, hij was ook aan Gockinga geparenteerd; derhalve kwam dit neefschap door beider vrouwen, dochters van Alting. Vandaar dat Nic. Engelhard met zijne vrouw als getuigen fungeeren bij 't huwelijk van R.'s dochter, en vandaar ook dat Rolff blijktens de begrafenisrol den 29 Sept. 1789 is bijgezet in het familiegraf van Alting op Tanahabang; zie onder Nic. Engelhard. Vandaar ook dat C. en J. Rolff, waarvan de laatste zijn klerk is, in Engelhard's testament van 23 Aug. 1830 worden vermeld als neven en aangewezen als afleggers van zijn lijk.

Rolff had bij eene Anna Geertruijda Jans, met wie hij 22 jaar had geleefd en met welke hij even voor zijn dood, 27 Sept. 1789, verzocht te mogen trouwen (wat toegestaan werd; dat de plechtigheid heeft plaats gehad, blijkt niet) vier natuurlijke zoons: Hendrik Laurens (die, oud 11½ jaar, samen met zijn ruim 7 jaar oud broertje Christiaan in Nov. 1783 per Zeepaard naar Nederl. ging, met dezelfde vloot als Radermacher; in 1804 was deze Hendr. Laurens Opziener in het Bandoeng'sche); Christiaan (daareven genoemd; hij kwam in 1793 terug als hooplooper; werd 6 Sept. 1803 volgens 't Actenboek Assistent op 20 gl. en ondertrouwde 30 Oct. 1806 met M. E. Stierko; omstreeks 1825 was hij te Bat. bij 't zoutpakhuis werkzaam); Johannes (die bij R. 15 Oct. 1789 passage naar Nederl. erlangde; dit kind, 5 jaar oud, ging in Nov. '89 per Zeeland met een even oud zontje van Hooijman en een 4-jarig neefje Garrisson) en Willem Bernard Johan, benevens eene dochter Leonora Rudolphina, die 23 Oct. 1785 trouwde met W. B. J. Garrisson, doch 9 Febr. 1793 reeds overleden was (Gebodenb.). In Nic. Engelhard's correspondentie wordt a° 1805 gesproken van eene „weduwe Rolff” en hare „armoede.” Zoo gewonnen zoo geronnen. Over R.'s vermogen spreken wij elders.

HENDRIK ISAAC GUITARD

2 October 1789 — October 1791

van Amsterdam, kwam volgens 't Actenboek in 1771 in Indië per 't Loo als scheepsjongen op 5 gl. (wat niet per se zegt dat hij als zoodanig dienst deed; hij kan eenvoudig op de rol zijn gezet om hem aldus passage te bezorgen). Was in 1774 provisioneel Assistent ter Generale Secretarie op 5 gl; werd 24 Mei van dat jaar Extraordinair Klerk op 20 gl. en 14 Mei 1776 Ordin. Klerk op 30 gl. met onderkoopmanstraktement. Volgens de Naamboeken was hij in 1776 en '77 toegevoegd aan den Raad Extraord. D. J. Smith. Mogelijk was hij familie van dezen of van Van der Parra, in wiens testament van 22 Sept. 1773 (Blomhert no. 21651, Dec. 1775) hem een legaat wordt toegedacht; hij heet daar „jongenheer;” dit wordt herhaald in latere testamenten van Van der Parra's weduwe (Blomhert 20 Jan. 1776 no. 21830; Van Bergen van der Grijp 18 Febr.

1787 no. 6534), en hiermee kan ook samenhangen dat Wiese, die een bloedverwant van gezegden G.-G. was, bij testament Verspijck 11 Juli 1783 no. 20742 Guitard benoemt tot een zijner executeuren. In 1783 was hij, vermoedelijk voor plezier, als Boekhouder op Java's N. O.-Kust; wordt 5 Mei van dat jaar Onderk. en bij R. 13 Mei daaraanvolgende naar Batavia verplaatst, waarop den 6 Juni eene benoeming volgt tot Boekhouder van de Wapenkamer. Merkwaardig is, dat toen in 1789 een tekort ten bedrage van 70.000^o gl. in de Wapenkamer werd geconstateerd, dateerend van 1778, en ook de successieve Boekhouders zich deswege moesten verantwoorden, bij R. 3 Dec. 1789 werd bepaald dat alleen de Boekh. die na ult^o. Aug. 1785 hadden gefungeerd, in die termen vielen. Daardoor was Guitard schotvrij, want deze had 17 Aug. 1784 de betrekking van Tweeden Administr. der pakhuizen aan de Waterpoort erlangd; den 7 Juni 1785 werd hij Tweede Adm. in 't Provisiemagazijn; 23 Febr. 1787 Tweede Adm. op Onrust; 4 Aug. 1789 Koopman en Eerste Adm. op Onrust; 2 Oct. 1789 Gecommitteerde, Heemr. en Buitenregent der Hospitalen met voordracht tot Opperkoopman. Zijn recent overlijden wordt vermeld R. 4 Oct. 1791.

Hij huwde 16 Jan. 1785 Christina Elisabeth Marci van Batavia, dochter van den elders in dit werk genoemden Otto Frans Nicolaas Marci van Lubeck (in zijn testament Zallé 31 Dec. 1762 no. 12146 heet deze de zoon van Adolf Fred. Marci, informator der mathesis te Amersfoort). Marci is jaren lang Landmeter geweest, sedert 1762 Eerste Landmeter, heeft de groote sluis bij Tangerangan gebouwd en bij zijn overlijden op 9 April 1778 (Navorscher 1867 p. 22 e. v.) een belangrijk fortuin nagelaten. Marci was den 5 Febr. 1761 in ondertrouw getreden met Cath. Elisabeth Romswinckel van Batavia, welke vlak na zijn overlijden den 12 Juli 1778 hertrouwde met Hendrik van Stockum (Trouwbriefenboek), die toenmaals Raad Extraord. was, doch later, toen zijn schoonzoon Guitard tot Gecomm. werd benoemd, de betrekking van Directeur-Generaal bekleedde en vervolgens ook tot Commissaris-Generaal aangewezen is. Men merke op, hoe Guitard's lucratieve baantjes vooral dateeren van zijn huwelijk; de schoonmoeder werd echter al 10 Juni 1785 begraven.

Zijne weduwe hertrouwde 5 Febr. 1792 met den lateren G.-G. Wiese. Haar behoorde in 1792 Struiswijk (Verh. B. G. VI, 32), dat vervolgens herhaaldelijk als Wiese's buitenverblijf wordt vermeld. Zij overleed 7 Jan. 1805; haar wapenbord hangt nog in de Buitenkerk; zie W. v. R.'s beschrijving der daar aanwezige wapenborden in Nederl. Leeuw 1903, p. 174.

Guitard heeft voorts een buiten bezeten aan den weg van Jacatra (H. 17 Sept. 1791) en is een der Driigezonde Leden van het Batav. Genootsch. geweest (Verh. B. G. V, 40).

NICOLAUS ENGELHARD

4 October 1791 — 11 April 1798.

Biographica omtrent dezen Gecommitteerde zijn door mij verzameld in T. B. G. XLIII, 195 e. v., waarnaar verwezen wordt. Enkele hoofdpunten wil ik hier memoreeren en daaraan toevoegen wat een voortgezet onderzoek opleverde; de zeer talrijke, dikwijls lastig te ontcijferen brieven uit het laatste decennium van zijn leven, welke ik na het schrijven van bovenvermeld opstel uit 's Lands Archief opdolf, durf ik niet beweren hierbeneden te hebben uitgeput.

Zijne voorvaderen behoorden, zooals men onder P. Engelhard's leven zal zien, in Zwitserland thuis; E. was met die afstamming bekend en heeft tijdens zijn verblijf in Europa (1824) er aan gedacht de verre verwanten aldaar te gaan opzoeken. Het Algem. Nederl. Familieblad van 1891 (jaargang VIII) zegt dat hij 1 Dec. 1761 werd geboren te Arnhem (1); hijzelf bevestigt ergens dien datum, doch voegt er bij dat de verjaardag ter eere van zijn schutspatroon placht te worden gevierd op 6 December. Zijn vader overleed 13 Febr. 1765; zijne moeder, Maria Alting, zuster van den lateren G.-G., zond hem jong naar Indië. Bij R. 12 Juni 1778 werd hij Assistent; 12 Jan. 1780 uit Nederl. bevorderd tot Onderk.; 4 Dec. 1781 Tweede Administrateur der pakhuizen aan en bezijden de Waterpoort (zijne eerste lucratieve betrekking, blijkbaar een cadeau voor zijn twintigsten verjaardag); 28 Nov. 1783 (alweer vlak vóór zijn verjaardag) Eerste aan de Waterpoort. Den 8 Maart 1784 trouwde hij M. W. Senn van Basel, stiefdochter van Alting, geboren 28 Mei 1770. Dit meisje bracht (schrijft later Umbgrove) 100.000 ducats als bruidschat mee, wat voor verklaring kon dienen van E.'s weelderige levenswijze toenmaals. Uit dit huwelijk werd 5 Nov. 1788 gedoopt een dochtertje Maria Susanna (E.'s eenige kind) dat, oud 2 jaar, den 22 Nov. 1790 is begraven. Den 17 Aug. 1784 werd hij Tweede op Onrust; 14 Juli 1785 uit Nederl. bevorderd tot Koopman; 23 Febr. 1787 Eerste op Onrust; 4 Aug. 1789 Shahbandar en Licentmeester, Opperkoopman; 22 Sept. 1789 bovendien President van Boedelmeesteren (trad als zoodanig af 12 Juni 1792). In eene soort autobiographie zegt hij: „In 1791 overleed mijn vriend de Gecom. Guitard; zijn schoonvader, de toenmalige Directeur Generaal Hendrik van Stockum, stond er op dat ik den overledene zoude vervangen, waartoe ik uit achting voor den overledene en bijzonder gul aanzoek van dezen Heer mij liet overhalen”; de benoeming (ook tot Heemr. en Buitenregent der Hospitalen) geschiedde op 4 Oct. 1791. „In 1798” gaat hij voort, „wierd ik tegens mijn zin (*bij R. 11 April*) als zijnde voornemens te repatrieren, benoemd tot Raad (*Extraord.*) van Ned. Indiën; om mijn oom en schoonvader en weldoender in zijn hooge ouderdom eenige genoegten te geven, moest ik mij die benoeming laten welgevallen”. Blijkens een brief legde hij den 28 Mei het Commissariaat neer; tijdens zijn neef Pieter's reis naar de

(1) De Staat der aanwinsten van 's Rijks Archief over 1900 p. 36 laat hem geboren worden te Eelde.

Bovenl. dat najaar schijnt hij de zaken weer waargenomen te hebben, en bij S. R. van 18 Jan. 1799 (na Wegener's vlucht) werd hij met die waarneming belast, waarvan hij werd ontheven bij R. 22 Aug. 1800. Wordt President van Heemr. bij R. 28 Oct. 1800. Om de zware geldelijke schade te herstellen, die hij door verlies van schepen had geleden, werd hij bij R. 6 Maart 1801 Gouverneur van Java's N. O.-Kust. Bij schrijven van 17 Aug. 1801 door het Opperbestuur bevorderd tot Raad Ordinair en provisioneel Eersten Raad en Directeur-Generaal; bij S. R. 21 Mei 1802 wordt besloten dit laatste (dat E. niet gelegen kwam) „buiten executie te laten”, zoodat hij Gouverneur van Java bleef. In een schrijven van 1830 zegt E. dat hij in 1796 door Van Overstraten was waardig gekeurd om diens opvolger als G.-G. te worden (helaas ook de doortrapte booswicht Van Reede tot de Parkeler), en dat hij in April 1804 werkelijk door het Staatsbewind daartoe was benoemd, maar dat die benoeming de volgende maand werd ingetrokken door de kuiperijen van de oude vrienden van generaal Nordman (zooals Wiselius, Spoors en Besier), die hem zijn optreden tegen dezen scheurmaker nooit hadden vergeven. Zijn vriend Nederburgh deed in begin 1807 (Gids 1907 I, 313) moeite om hem Directeur-Generaal te maken teneinde Daendels de handen te binden, maar vergeefs. Bij Dr. De Roo I, 13, 17 blijkt dat E. in Sept. 1807 al van plan was om het volgend jaar als Gouverneur af te treden. Omtrent Daendels' houding tegenover hem, eerst zeer conciliant doch spoedig op eene breuk uitlopend, zie aldaar pag. 25, 49 e. v., 58. Na hunne breuk keurde D. ook E.'s vroegere maatregelen in Cheribon af, die hij eerst had geprezen, ib. pag. 100. Den 12 Mei 1808 werd hij door Daendels ontslagen als Gouverneur (de brief van ontslag dateert van 8 April). In latere jaren schreef E.: „Zijn HoogEdelheid Siberg heeft eens de onvoorzigtigheid gehad, in zijne correspondentie met Zijne Exc. de Minister van der Heim de heer van Braam heemelshoog op te vezelen en zijne keuze door de Generaal Daendels tot Hoogstdezelve vervanger volkomen te approbeeren, hetgeen toen bij de Heer van der Heim en anderen die mij begunstigten zeer bijzonder is opgenomen als te strekken in mijn prejuditie”. Gedurende Daendels bleef hij ambteloos. Den 6 Juni 1830 schrijft hij aan den vroegeren G.-G. Janssens of deze zich niet herinnert dat Daendels heeft erkend dat E. uit eigen vrijen wil niet weer onder D. in dienst is gekomen; dat daarna Janssens hem President van den te reorganiseeren Raad van Indië wenschte te maken; dat Lord Minto, toen deze op vertrek van Java stond, hem verzocht eene benoeming aan te nemen „als Vice President en eerste Lid van de Hoge Regering”, waarvoor hij wederom bedankte. Toen er hoop kwam op herstel van het Nederlandsch gezag, beval hij zich bij een schrijven van 10 Juni 1814 „op het dringentst” aan bij Willem I; daar het heette dat Janssens zou terugkomen als G.-G., knoopte hij zijne relaties met dezen weder aan, en zocht ook steun bij D. F. van Alphen, nu zijne vroegere vrienden in patria, Nederburgh, Mr. I. Titsingh en Van der Steege overleden waren.

Hij haakte naar een ambt, want, schrijft hij 22 Oct. 1814, het was hem „onverschillig waar zig bevind; overal is het hem eene verveeling uit bezef zijn

tijt onnut door te brengen". Ofschoon hij het noodig had geacht, zich te verdedigen tegen de blaam alsof hij het huis van Oranje niet genegen was, had hij in 1816 met zijne zwagers Siberg en Van Basel weer veel invloed (Van de Graaf II, 14); in Aug. van dat jaar werd hij lid der Adviserende Commissie; den 31 Dec. President der Commissie tot overname der Molukken; als zoodanig ontslagen Oct. 1817, na weinig eer te hebben ingeooft. Ook is hij aangewezen geworden om Bandjarmasin van de Eng. over te nemen, doch om onbekende redenen werd ten slotte die opdracht aan een ander gegeven (Bijdr. 1898, XLIX, 49 en 135). Nadat zijne vrouw den 27 Dec. 1822 was overleden, vertrok hij, zooals sedert jaren zijn plan was geweest, 24 Feb. 1823 naar Nederland (zie de personalia van A. de Wilde), arriveerde aldaar den 7 Juli met den Oud-Raad van Indië Van Hoesen; terwijl deze laatste niets deed dan lamenteeën, toonde E. bij gelegenheid eener ontmoeting op de Afrikaansche kust met een Spaanschen kaper, dat er nog steeds een cordaat hart in hem stak (zie de Bat. Courant 8 Nov. 1823 no. 45). Hij nam zijn intrek bij zijne zuster Gerardina Fokkelina te Zuidlaren, die met een J. P. Servatius was getrouwd (een zoon van haar, W. N. Servatius, was in Indië door Engelhard voortgeholpen en huwde Sara Catharina Senn van Basel, dochter van M. Willem Adriaan; deze Servatius overleed als Resident der Preanger in 1827; een andere zoon, G. P. Servatius, werkte later op E.'s landgoederen). In Nederland knoopte hij allerlei oude relaties weer aan; kreeg eene audientie bij den Koning, die hem met den Nederl. Leeuw decorceerde; over zijne werkzaamheid aldaar zie Van der Kemp in Bijdr. 1909 p. 188 e. v. Ondanks den last van het klimaat was hij misschien wel daar gebleven, wanneer niet de gemachtigden, aan wie hij bij zijn overhaast vertrek zijne zeer omvangrijke zaken had toevertrouwd, hem geheel hadden geïgnoreerd, zoodat hij in geldverlegenheid geraakte en 17 Sept. 1824 weder uit Nederland vertrok. Hij bevond in Indië, waar hij 6 Febr. 1825 terugkwam, dat de verwaarloozing zijner zaken door de gemachtigden hem op 70 à 80.000 gulden was te staan gekomen. In 1826 werd hij lid cener Commissie om Sultan Sepoeh weder te plaatsen op den troon van Djokja (Van de Graaff II, 297; Bijdr. 1909 p. 344 e. v.).

Zijne kracht lag voortaan in zijne werkzaamheid achter de schermen, door eene drukke correspondentie met Du Bus, De Kock, Holsman, Macgillavry, Van Lawick, C. S. W. van Hogendorp, en in Nederland met Van Alphen en Baud, waaruit misschien licht zou kunnen worden ontstoken aangaande de periode van den Java-oorlog. Toen Muntinghe ontslag vroeg, bood Du Bus (daartoe buiten zijn weten gemachtigd bij een Kon. Besl. van 6 Dec. 1826 no. 28; zie Bijdr. 1909 p. 347 en 356) in Febr. 1827 aan E. een zetel in den Raad van Indië aan, waarvoor deze bedankte op grond van zijn hoogen leeftijd en de groote veranderingen, die in het bestuur hadden plaatsgogrepen sedert zijne uittreding in 1808 (zie ook Van de Graaff II, 19 noot); Baud schreef hem 8 Sept. 1827 dat de Koning hem Raad van Indië wenschte te maken met den titel van Vice-President, maar E. bleef weigeren. Had hij tot dusver meest op Pondokgedeh vertoefd, (zijn huis op Goenoengsari was in Juni 1824 voor afbraak

verkocht) in 1826 kocht hij een huis op de Empang te Buitenzorg, liet dit afbreken en er eene kleine houten woning zetten, waar hij voortaan gehuisvest bleef om dicht bij zijn dokter te zijn. Toen Van den Bosch werd verwacht, stelde E., teneinde ook gedurende diens bewind zijn invloed te behouden, eene nota van 550 bladzijden op over den staat van Java, welke hij hem al te Anjer deed toekomen — maar dat baatte niet: Van den Bosch hield hem buiten alles. Zijn eenzame oude dag (hij voelde zich miskend) werd daardoor niet opgewekter; begin 1831 dacht hij er over, te Batavia op Kramat het vroeger door Muntinghe bewoonde huis te betrekken, maar daarvan kwam niet, want 31 Mei van dat jaar overleed hij te Buitenzorg. Hij bezat op de begraafplaats Tanah-abang den grafkelder no. 20 (aan de westzij, dicht bij den muur), gedekt met eene zerk zonder opschrift maar met de wapens van Huibert van Basel (drie vogeltjes) en Soetje Sara Cloot (eenige balletjes), die van het Hollandsche Kerkhof daarheen was overgebracht; in dezen kelder rustte zijn kindje, zijne vrouw, en de Gouverneurs-Generaal Alting en Siberg (en dus ook de Gecommitteerde Rolff, zie diens personalia), zoodat aan te nemen is dat ook E. hier is ter aarde besteld.

Eerst toen eindigde de rustelooze werkzaamheid waarvan zijne correspondentie de bewijzen bewaart; hij zelf zegt ergens: „Het schrijven is voor mij eene behoefte en nog meer de lecture”.

Voor een belangrijk deel gold die werkzaamheid de zorg voor zijn vermogen; nog in zijn grijzen ouderdom stak hij, deels uit vrijen wil deels zijns ondanks, in voortdurende beslommingen, die nu en dan een weinig verheffenden indruk maken. Zijn beste tijd was (zooals reeds bleek) vóór hij de zware verliezen leed die tot zijne benoeming te Samarang noopten; als Gouverneur van Java's N. O.-Kust leed hij nieuwe verliezen; het totaal wat hij vóór Daendels' tijd bij mislukte scheepsrederijen enz. inschoot, taxeerde hij zelf op anderhalf millioen rijksdaalders. Van de weelde, waarin hij vooral te Samarang leefde, geeft de staat van zijn vermogen op 1 Jan. 1804 een denkbeeld: hem behoorde de Vrijheid, waard 15.000 Rd^s, Bodjong 22.000, Zecstrand 2.500, diverse tot de „overneem” behorende goederen ter waarde van 5.893 Rd^s, goud en juweelen 28.941, zilverwerk 13.327, slaven 20.942, meubelen 5.000, boeken, muziekinstrumenten e. d. 5.000, dranken en provisiën 6.000, wagens en paarden 2.500. In 1804 beliepen zijne inkomsten Rd^s. 134.948, in 1805 Rd^s. 141.871, in 1806, toen hij op zee verliezen leed en de kostbare zending naar Cheribon volbracht, maar 66.577 Rd^s. In de volgende jaren raakte hij zoo in de knel dat hij van 1810 tot 1816 aan zijne moeder (die bij hare dochter Servatius te Zuidlaren woonde) hare gebruikelijke toelage niet uitkeerde, zoodat zij hartelijk verlangde dat hij weer „een ambt” zou erlangen. Hij had toen veel geld vastgelegd in landerijen, waarop hij hypotheeken moest betalen. Na zijn terugkeer van Samarang had hij Laanhof gekocht om er te wonen; eene acte Boswel 20 Sept. 1809 no. 17462 betreft de inhuring door E. van L. Heukevlugt's tuin Zorgvliet aan het einde van den weg van Jacatra, met preferentie bij eventueelen verkoop; later schijnt hij dit eigendom te hebben gekocht, want de Bat. Cour. 29

Maart 1817 vermeldt E. 's tuin „op Jaccatra”. Diezelfde courant geeft 30 Jan. 1813 eene advertentie betreffende den verkoop voor rekening van E. en W. A. Senn van Basel van het land Bekasi met 8 suikermolens, waarvan één in werking, benevens „het boschland Loewhong”; het nummer van 6 Febr. 1813 bericht dat die verkoop den 13^{en} zal plaats hebben. De Buitenzorgsche landen, die hij in vereeniging met anderen had gekocht, raakte hij grootendeels kwijt door het uiteenspatten van deze maatschap; Tjiawi en Tjitjoeroeg behield hij echter samen met Servatius en na diens dood alléén. Hadden bij zijn vertrek naar Nederland zijne activa bedragen f 696.566, waartegen f 468.439 aan passiva stonden, eenige jaren later was het voor hem eene ware uitkomst dat hij een pensioen kreeg; zijne Buitenzorgsche landen brachten toen ternauwernood genoeg (aan padi) op om de hypotheek te betalen.

Ondanks de groote drukte waarin hij altijd leefde, geloof ik dat hij de beste financier niet was. Daarbij, eene groote royaliteit, vooral voor zijne talrijke familieleden; steeds duiken er nieuwe exemplaren in zijne correspondentie op, en zeer velen verwachtten van hem hulp. Het dient nergens toe, al die relaties tot weinig of niets beduidende personen na te sporen; wij geven daarom alleen een paar van meer belang (1). Zijn nichtje Nancy, d. i. Johanna Susanna Senn van Basel, dochter van Mr. Willem Adriaan bij eene dochter van den Oud-Gecommitteerde Van Riemsdijk (2), was getrouwd met Mr. Simon Hendrik Rose, die Resid. van Cherib. is geweest en later te Utrecht woonde; een flink wijf, gebonden aan een eeuwig sukkelenden en klagenden man. Hare zuster Mijntje was sedert 1815 de vrouw van Baud; eene andere, Wilhelmina Adriana, trouwde in Dec. 1809 met Muntinghe, van wien zij later gesepareerd is (waarna Muntinghe schijnt hertrouwd te zijn met eene dochter van D^s. Ross). Generaal Holsman, die getrouwd was met de weduwe van Pieter Engelhard (eene dochter van Van Riemsdijk), was E.'s verwant, zooals verwantschap toen werd opgevat. Johannes Ekenholm (van Kopenhagen) noemde E. neef, als zijnde in 1798 getrouwd met Susanna Cornelia Seijler, dochter van Jan Pieter S. en Soetje Sara van Basel, die eene dochter was van Huibert van Basel (E.'s schoonvader); ook was E. geparenteerd aan Mr. Carel Sachse van Utrecht, die 15 Juni 1788 trouwde met Wilhelmina Johanna Meijnichus, wed. van A. E. Velingius. Eene Carolina Henrica Senn van Basel was getrouwd met een Bonte, die vaak voorkomt als E.'s zaakwaarnemer. E.'s zwagers Umbgrove en Gockinga, getrouwd met dochters van Alting, werden beiden Resident van Cheribon; eene dochter van den eerste, getrouwd met J. van den Berg, werd bij den opstand op Saparoca vermoord; een zoon van Umbgrove, gewezen ritmeester, ging als particulier naar Indië maar overleed weldra. Eene Minnie (Maria Wilhelmina) Dupuy, vrouw van baron W. H. van Heerdt, zei oom tegen E., ten wiens

(1) Men zie verder W. Wijnaendts van Resandt, *Het geslacht Senn van Basel*, in *Nederl. Leeuw* 1906, waar deze familie tot in hare uiterste vertakkingen diep in de kampong gevolgd is.

(2) Deze Mr. Willem Adriaan trouwde Theo-

dora Jacoba van Riemsdijk als weduwnaar 1o van Anna Maria Hooreman, dochter van Mr. Librecht Hooreman; 2o van Ida Adriana Helena Wiese, eene zuster van den G.-G. Wiese.

huize zij was opgevoed, evenals ook eene weduwe Forster, die E. betitelde als „waarde Papa” en in 1828 te Samarang woonde; deze laatste was vermoedelijk een aangenomen kind (misschien de Dorothea Ignatia Anzorg die in E.'s testament voorkomt als zoodanig), en getrouwd met een „neef” van E.

Heden ten dage is E. nog het meest bekend door zijn tegen Daendels gericht Overzicht van den Staat der Nederl. O.-I. Bezittingen onder het bestuur van den G.-G. H. W. Daendels, 's Gravenh. en Amsterd. 1816. De wrok, die hem tegen den Maarschalk bezielde, kreeg in volgende min voorspoedige jaren nieuw voedsel door de gedachte dat D. hem geldelijk benadeeld had door zich eene partij vogelnestjes van Karangbolong, waarop E. als Gouverneur recht had, toe te eigenen. Zijn Overzicht schreef E. in 14 dagen, zegt hij, zoodat het in Nederland eerst voor de pers moest worden klaargemaakt. Nog vóór den druk zond hij echter een tweede, met meer zorg opgesteld handschrift van datzelfde werk naar patria; vermoedelijk echter is het eerste, in Nederland door den advocaat Brugmans (1) te Amsterdam herzien, ter perse gelegd. Veel genoegen beleefde E. er niet aan: in 1822 schrijft hij, dat het gedrukt werd om te verhinderen dat Daendels opnieuw tot Gouverneur-Generaal zou worden benoemd; dat echter „de Jacobijnen” dit werkje zoo euvel opnamen, dat de hem vóór de reis naar de Molukken gedane toezegging van een zetel in den Raad van Indië buiten vervulling bleef.

Het doel werd echter door E. en door Van Polanen (wiens geschrift eerder was verschenen dan het Overzicht) bereikt: Daendels, wiens Staat, zooals Umbgrove 12 Dec. 1816 schreef, „zeer gunstig bij het Gouvernement opgenomen” was en die „employabel” was verklaard, kwam op den achtergrond (2); alleen bejammerde Umbgrove het dat door E. de plannen van Dirk van Hogendorp werden voorgestaan (3), die door zijne trouw aan Napoleon in volslagen ongenade was gevallen en het land had verlaten. Om die en andere redenen werd veel uit het oorspronkelijke handschrift van het Overzicht weggelaten „wat UE. Gestr. (*Engelhard*) zoude kunnen nadeelig zijn tot verder emplooy en hetgeen ook minder schoeiende wierd bevonden op de geest en leest van ons

(1) Deze schijnt later ook een deel van E.'s archief te hebben bekomen, waaruit in 1892 iets werd afgestaan aan 's Rijks Archief.

(2) In denzelfden brief schrijft U. dat Daendels er op gerekend had als Luitenant-Generaal bij het leger in Europa te worden geplaatst, maar dat Wellington 't had verhinderd; hij vertrok toen als Gouverneur naar Guinea met verschillende personen van zijn stempel (Umbgrove was, ofschoon zeer welgesteld en woonachtig op een prachtig buiten, een onvergenoegd en nogal giftig mensch, ook verbitterd op D., die hem door de gedwongen storting der kapitalen van uitlanders groote schade had berokkend), waaronder eene maitres, die hem nu en dan te lijf ging „met haare hoereklauwen”. Curieus is het volgende kiekje van Daendels, toen hij pas uit Indië terug was: „Hij is zwaar

met aambijen geplaagd en klaagt zeer over rhumatique pijnen; de koude is hem ook zeer hinderlijk; hij zit altoos met een Oost-Indisch zwart zijden mutsje op het hoofd en is zeer corpulent; hij schijnt schatrijk te weezen en het niet over de balk te zullen smijten, want hij is zeer naauwziende geworden; alle die hem naderen geeven hem de titel Zijne Excellentie”. De Roo II, 525.

(3) In een brief aan Umbgrove van 19 Oct. 1815 zegt E. dat het nuttig zou zijn, aan Dirk van Hogendorp eene plaats in de Ind. Regeer. te geven; „'s mans ondervinding en beproevingen, gevoegd bij zijne toeneemende jaaren, geeft aan de Landen de volkomene zekerheid” dat het goed zou gaan. Elders verklaart hij zich een voorstander van de ideeën, neergelegd in Van Hogendorp's Nadere Uitlegging.

Gouvernement", ook al „om zo schrijver als gemagtigdens etc^a voor alle actien in regten te caveeren". In December 1816 werden de eerste exemplaren van het Overzicht naar Indië gezonden.

Een ander geschrift van E.'s hand zijn de in ons werk zoo vaak uit T. B. G. deel III p. 110 e. v., 195 e. v., 299 e. v. geciteerde Consideratiën van Nederburgh, gedateerd 23 Nov. 1796, die niet alleen gebaseerd zijn op een rapport van E. dd. 4 Juli 1795 (op het Rijksarchief), maar daarvan eene bloote paraphrase geven, hier en daar omgezet en doorlopend beter gestileerd; er staat letterlijk niets bij Nederburgh, tot de conclusies en voorstellen inclus, waarmee hij eindigt, dat niet aan E.'s rapport is ontleend; van het begin tot het einde is niets in de Consideratiën het werk van Nederburgh zelven, behalve de woordenkeus en de rangschikking. In margine van E.'s rapport heeft Nederburgh nog allerlei vragen gesteld, waaruit voldoende blijkt dat hij niets van de Preanger wist; E. heeft die vragen beantwoord en daarbij nu en dan verrassende mededeelingen gevoegd. Vermoedelijk zijn de Consideratiën opgesteld in verband met een wensch om afleiding te geven aan de tegen Engelhard en het Commissariaat gerezen bedenkingen.

Tot het schrijven van deze stukken was E. in staat gesteld door zijn buitengewoon omvangrijk huisarchief, dat hem tot vraagbaak maakte van allen die inlichtingen wenschten omtrent gebeurtenissen of wetsbepalingen van ouderen datum. Een deel hiervan moet hebben bestaan uit nagelaten papieren van Alting en ook van Siberg, en onwaarschijnlijk is het niet dat E. de Gouvernementsarchieven geplunderd heeft waar hij kans zag. Zijne uitgebreide officieele correspondentie althans was in zijn persoonlijk bezit gebleven. Bij een schrijven van 30 April 1831 bood hij aan Van Alphen (een der zeer weinigen die in de geschiedenis van Indië belang stelden) zijne „belangrijke collectie papieren" aan, van 350 nummers, die hij hem bij codicil van 30 Aug. 1830 had vermaakt. Na E.'s dood trachtte de Indische Regeering in 1832 de hand te leggen op een deel van deze voor Van Alphen bestemde verzameling, die reeds ingescheept was op de Clara Henriette; maar tevergeefs. In de bij die gelegenheid opgemaakte lijst van stukken trekt het meest de aandacht no. 77: „Korrespondentie met de G.-G. Daendels over het vrij verklaren van Java, de droom van Kapitein Carrega (1) en andere belangrijke stukken". Veel van die papieren zijn in 1896 als eene verwarde rommelzoo bij een koopman in oude boeken aangekocht voor 's Rijks Archief; andere (evenals evengenoemde afkomstig van Jhr. D. F. van Alphen) daaraan in 1900 door een afstammeling van Van Alphen ten geschenke gegeven. De bundels brieven van Opzieners, uit den tijd toen hij Gecommitteerde was, zijn door den heer R. A. Kern met opoffering van veel tijd en moeite voor mij in Nederland geëxcerpeerd. Over handschriften van E. zie voorts Bijdr. I (1853) p. XXVI. Zoo heeft Mr. S. Keijser de Kitab Toehpah uitgegeven o. a. naar een hds. uit de nalatenschap van E. Ook het archief te Batavia bevat, als reeds gezegd, tal van stukken uit E.'s nalatenschap; hoe zij daarin zijn

(1) Deze Carrega komt voor bij De Jonge XIII, 278.

gekomen is door mijn ambtsvoorganger niet genoteerd. Gedrukt is, behalve het Overzicht, alleen E.'s rapport over de Cheribonsche onlusten in 1806, Indisch Archief 2^e Jaarg. deel III, en dan ook verschillende stukken bij De Jonge. Mocht nog eens zijne autobiographie voor den dag komen, dan zou deze (in beknopter vorm, want E. werd met het klimmen zijner jaren steeds breedspakiger) zeker de openbaarmaking wel loonen. In Juni 1830 had hij daarvan al 3 deelen af, elk van 400 à 450 bladzijden druks; de ci-devant Compagnie werd er in verheerlijkt en het bestuur van Daendels niet vergeten; alles, zegt hij, stond hem nog frisch voor den geest; „mijn beroep op de stukken, in die epocque voorgevallen (1), in het archief zoude vrugteloos zijn, als meerendeels verloren gegaan zijnde onder het Eng. tusschenbestuur en de latere besturen”.

Eene nadere kennismaking met E.'s correspondentie doet bovendien bespeuren dat zijn lust tot studie buitengewoon was, vooral voor een Indisch oudgast, in sommige opzichten zulk een type van oudgasterij. Hij stond in voortdurende relatie met den boekhandel van de gebroeders Van Cleeff te Amsterdam, die hem geregeld van couranten en tijdschriften voorzag en van opgaven van nieuw verschenen werken op allerlei gebied, waaruit E. dan zijne gading zocht zonder op den prijs te zien. Hij was van 1798—1823 Gedeputeerd Grootmeester der Vrijmetselaren (zie het artikel *Vrijmetselarij* in de Encycl. van N.-I.) en een steunpilaar van de loge La Vertueuse, en, tijdens zijn verblijf te Samarang, van La Constante et Fidèle. Het gebrekkige zijner opvoeding heeft hij evenwel nooit goedgemaakt; zijne moedertaal schreef hij ellendig slecht, Fransch onbeschrijfelijk onbeholpen (2), Engelsch heelemaal niet, ofschoon hij wel een Engelschen brief kon ontcijferen. Wanneer wij Java Governm. Gazette 11 Juni 1814 hem op een nationaal Engelsch feest het woord zien doen, moet dit in 't Maleisch zijn geweest of misschien in zijn brabbel-Fransch. In zijne opvattingen was hij ultra-conservatief; zijn meegaan anno 1815 en '16 met Dirk van Hogendorp's denkbeelden beschouw ik als een zich aanpassen aan de bovendrijvende richting, veroorzaakt door zijn verlangen om weer in actieven dienst te treden. Steeds bleef hij een aanhanger van het Compagniesstelsel, en wel in die mate, dat hij nog in 1830 het herstel bepleitte van het Gouvernement van Java's N.O.-Kust met een Gezaghebber in den Oosthoek, en zich een vijand verklaarde van meerdere bemocienis met de inlandsche huishouding; Van den Bosch, hoopte hij, zou zich niet inlaten met „de romanesque denkbeelden van eenen van Seevenhoven”. Men vergelijke voorts het register op Van der Kemp's uitgave der brieven van Van de Graaff; deze schrijver noemt hem (aldaar I, 172) een „hypercriticus aux petites vues” en spreekt van zijn „geteem”; eene overdreven ongunstige voorstelling vindt men ook bij Van Deventer, Gesch. der Nederl. op Java, II, 323.

Daartegenover mag wel wat licht vallen eerstens op zijne liefhebberij voor archeologie. Baud schrijft hem 6 Sept. 1819 van uit Japara (hij was op reis

(1) Dit schijnt Oud-Hollandsch. Dagreg. 1677 p. 389 leest men: „alle documenten, sedert 22 Oct. aldaar voorgevallen”.

(2) Zoo ook basterdwoorden. Voor *verifieeren* schrijft hij: *ferificeeren*; voor *satiriek*: *chatiricq*.

met den G.-G.): „In de Vorstenlanden heb ik met genoeg die schoone ruïnes bezocht, van welker eerste opname en afteekening UEG. den lof toekomt; Uwen naam en dien van tante heb ik onder anderen ook gevonden aan het Zuider zeestrand op een grooten boom en bij Grettek in het hol van Soesoenan Amangkoerat” (versta de grot van Loro Kidoel bij Kreteg). Ter aanvulling van wat ik vroeger verzamelde diene de vermelding der werkzaamheid van den botanicus Leschenault de la Tour, die in 1806 (zie Horsfield in Verh. B. G. VII, 13) in O. Java eene botanische verzameling voor E. had bijeengebracht. Over dezen man zegt Ch. F. Tombe (*Voyage aux Indes Orientales*, Paris 1810, II, 82) dat hij in 1805 in E.'s dienst was; Leschenault zendt hem „l'histoire généalogique de tous les princes de l'île de Java, qu'il venait de terminer après un travail pénible depuis plus d'un an, par le défaut de manuscrits et l'ineptie des prêtres javans sur l'histoire de leur pays, dont ils n'ont que des idées merveilleuses”. Junghuhn (*Reizen door Java*, Amsterd. 1852, II, 515) zegt dat Leschenault den 20 Sept. 1805 den Idjen bezocht; hij verwijst naar *Annales du Muséum d'histoire naturelle* XVIII, 425 e. v. en geeft ib. p. 522 e. v. nog wat over diens tochten; zie ook Junghuhn's *Java* (Amsterd. 1850 e. v.; deel 3 en 4 raadpleegde ik in de 2e uitgave) I, 191 (waar verwezen wordt naar dezelfde *Annales* XVI, 459) en I, 194 (waar Leschenault's *Relation abrégée d'un voyage aux Indes Orientales* wordt genoemd en verwezen naar de *Mémoires du Muséum d'histoire naturelle* IX, 1822) en I, 497, waar hij eene *juglandea* vermeldt, geheeten *Engelhardtia spicata*, *Lesch.* Over Leschenault's verblijf in Banjoewangi en zijn rapport daaromtrent aan E. anno 1805 zie ook Olivier *Land- en Zetogten* II, 7. Aangaande de door E. verzamelde beelden staat iets van weinig belang in Reinwardt's *Reis* (Amsterd. 1858 p. 227 en 629; op de laatste plaats zegt hij dat drie der zes beelden in den tuin te Buitenzorg werden geplaatst, terwijl de drie andere naar Nederl. gingen). De door Raffles (*Hist. of Java* 1817, II, 17, 18) terloops vermelde doch goed benutte teekeningen van Cornelius zijn ongetwijfeld op E.'s last vervaardigd; vergel. ook aldaar p. 41 en 55. Zie voorts Brandes, *Tjandi Djago, 's Gra-venh.* 1904 p. 106, 107, en *Tjandi Singasari* *ibid.* anno 1909, p. 15 noot, 25, 26 e. v., 42 noot, 43 noot, 54, 55, 56, 59, 104, 105 en vooral p. 107 e. v., waar o. a. F. G. Valck (vermoedelijk naar mededeelingen van E.) zegt dat verschillende tempels tijdens E.'s bestuur „ontdekt, opgenomen, in teekening gebracht en min of meer onderhouden werden, op welk voetspoor de Engelschen voortgegaan zijn, daar zij van den arbeid van den Heer E., althans wat Raffles aangaat, meesterlijk gebruik gemaakt hebben om hunne werken op te luisteren”.

Wat E.'s capaciteiten betreft, de heer Kern kwam na de lezing zijner correspondentie met de Preanger Opzieners tot de slotsom, dat hij wel zeer actief was maar „'t vermogen gemist schijnt te hebben om zich à tête reposée in een onderwerp in te werken”. Toen hij voor zijne deelgenooten de Buitenzorgsche landen administreerde, werd hem verweten dat hij de bevolking uitmergelde en dat zijne „onbegrijpelijke behering” haar zou hebben doen verloopen, als er niet

tijdig een eind aan was gemaakt (1), wat niet verhinderde dat hij van achter zijne schrijftafel altijd veel had aan te merken op De Wilde's beheer van Soekaboemi. Zijne indigomakerij op Pondokgedeh mislukte evenzeer als zijne paardenfokkerij. Ondanks zijne rusteloze bedrijvigheid en de schitterende gelegenheden die hem werden geboden om fortuin te maken, had hij in den regel gebrek aan geld, en zijne eigenaardige onbekwaamheid om zich correct en kort uit te drukken doet geen hoog denkbeeld vormen van zijn natuurlijken aanleg. Zijne correspondentie is altijd en tegenover iedereen formeel, droog en dor; nooit eene aardigheid, zelden een hartig of hartelijk woord. In zijne daden echter toonde hij zich een steeds hulpvaardig vriend, steun en toeverlaat voor talloos velen, verwanten, bekenden en vreemden, een liefhebbend en teeder echtgenoot. Andries Teisseire schrijft hem 2 Nov. 1791: „Uw gul en rondborstig, schoon een weinig haastig (*d. i. driftig*) character gevalt mij, want ik vind er het mijne (*nam. karakter*) in”. Van zijne drift getuigen sommige brieven, waarin hij tegen ondergeschikten die niet doen zooals hij verkiest, buldert als waren het koeli's; maar haatdragend als de oude Siberg was hij niet: Van Lawick die zijn vertrouwen had geschonden, Servatius die zijne zaken had verwaarloosd, nam hij ten slotte weer in genade aan, en hij schrijft dat het wederzien van Ekenholm, met wien hij in onmin had geleefd, hem heftig aangreep en hem de verzoenende hand deed uitstrekken.

Eervol dient vermeld zijne warme liefde voor Java en zijn vaderland, de eerste ondanks zijne tot het laatst vastgehouden overtuiging dat het Compagniesstelsel het eenige ware was.

Den 10 Maart 1815 schreef hij aan Janssens dat in 1800, toen de Fransche wapenen in Europa zegevierden en het begon te schijnen dat Nederland te gronde zou gaan, Van Overstraten zijne consideratiën vroeg „over onze toestand, in aanmerking genomen die van Europa, bij welk schriftuur ik Hoogstdezelve adviseerde dit Eijland voor een vrije haaven te verklaaren voor alle natiën, uitgezondert g'armeerde schepen en vaartuigen, omdat de zaaken alhier zo veragterden dat men vreesen moest wij aan de geringste vijandelijke magt die toen verscheenen waare zouden hebben moeten overgeeven, en mijzelve aangeboden met agterlaating van mijn vrouw naar Holland te vertrekken om daarvan opening te geeven en door meedewerking met Engeland de middelen te beramen, die zouden hebben kunnen dienen om ons te soutneeren. Den Generaal zag te veel gevaar tot dit plan toe te treden; schoon overtuigd van dies gegrondheid, vreesde Hoogstdezelve de gevaaren in den gevolge. Een gelijkzootig plan zoude g'executeert zijn geworden ter gelegendheid van de benoeming van Louis Buonaparte tot Koning van Holland, indien de Hooge Regeering van Batavia de cordaatheid hadden gehad aan hetzelfde het oor te leenen. Dit was bij wijze van een droom voorgesteld (*denkelijk de hierboven vermelde Droom van Kapitein Carrega*), dewelke nog onaangename gevolgen

(1) Eerst in 1819, na jaren lang de Buitenzorgsche landen te hebben geadministreerd, kwam E. tot de ontdekking dat op Tjiawi de

tjaëng padi extra zwaar woog „omdat de padij nat geleverd word”.

voor mij gehad heeft. Met beide deeze plans heb ik mij verplicht gevonden de Generaal Daendels bekend te maaken. Ik heb met denzelven daarover een abouchement gehad van des morgens 8 tot 's middags 12 uren ten huijze Buijtenzorg, teneinde het voordeelige als nadeelige daarvan te diffendeeren en het nut daarvan zoude te trekken zijn, en ik verklaar dat de man toen zeker van dit plan (*niet?*) advers was, want van een scheidende zeide hij mij: „Ja, wat zal ik er van zeggen? Uw plan diffendeert gij zo wel en maakt mij dit zo smakelijk dat er wel eens tijden zouden kunnen komen, men daaraan zoude moeten denken”. Of hij dit nu in eenen anderen zin meende, heb ik niet kunnen penetreeren. Intusschen heeft de Generaal Daendels daarvan een allernadeligst gebruik in mijnen opzigte bij de Koning van Holland en Fransche Keijzer gemaakt en aan beide Vorsten mij gedenunceert als gevaarlijk en onderneemend, die hij in geen hoog gezag konde plaats en op het nauwste behoorde te surveilleren. De Generaal verkeerde in het denkbeeld dat ik mij aan het hoofd van de Regeering hadde willen opwerpen, waarvan hem echter heb kunnen desabuseeren, met de Generaal op eene cordaate wijze te verklaaren dat als dit mijne intentie ware geweest, ik voor lange op dat kussen zoude gezeeten hebben, daar de opinie van de militairen reeds voor lange in mijn faveur waare geweest. . . . Ik zoude mij ook daarvan verzeekerd houden dat Daendels bij onze inleiving met Frankrijk ook wel iets in den zin gehad heeft, maar terugzigt op zijn vrouw en kinderen en de vrees niet aan het hoofd te zullen worden verkozen, heeft hem daarvan teruggehouden”. Den 12 Aug. 1818 schrijft E. aan een ander: „De Generaal Daendels kan het nimmer aan de natie verantwoorden hij bij incorporatie van ons dierbaar vaderland met Frankrijk de collonie niet vrij en onafhankelijk heeft verklaard, op welk idee hij door mij een en ander malen gebragt is en in de geschrifte kan prouveeren” (1).

Deze durf in een man als E., anders zulk een voorstander van rustige rust, bewijst wel terdege hoe hij aan zijn vaderland hing. En nog eene maand voor zijn dood, toen zijne geldelijke omstandigheden verre van schitterend waren en hij bovendien de zorg droeg voor het gezin van zijne weduwe geworden zuster in Groningen, verklaarde hij zich in een schrijven aan Van Alphen bereid om een deel van zijn pensioen af te staan ten bate van de door den Belgischen opstand zoo benarde staatskas.

Na een verkeer van meer dan eene halve eeuw in eene zoo zelfzuchtige omgeving als de Indische maatschappij van destijds, is deze offervaardigheid voor zijn ver en weinig gekend vaderland des te schooner.

(1) Over het plan om de kolonie onafhankelijk te verklaren, dat ook door anderen dan E. werd voorgestaan, zie verder De Roo I, 90,

222 (waar Daendels op 16 Oct. 1809 kennis van geeft aan Koning Lodewijk), 408; II. 75*, 461, 727.

PIETER ENGELHARD

11 April 1798 — 18 September 1798.

Bizonderheden omtrent hem en zijn geslacht geeft het Algemeen Nederl. Familieblad 1891, VIII, 233 e. v., waar de Engelhard's worden aangeduid als een der „oudste geslachten van Zug in Zwitserland, reeds in de 12de eeuw vermeld” en volgens traditie van West-Gothische afkomst. De eerste Nederlandsche E. werd geboren te Bern en trad in 1728 op als Professor te Groningen. Pieter E. werd geboren te Groningen en aldaar gedoopt 4 Juni 1766; de ouders waren M^r. Joh. Arn. E. (een zeer bekwaam rechtsgeleerde, in latere jaren lid van het Departementaal Bestuur van Stad en Lande, overl. 1803) en Tjaakje Jeijpes. De vader was een broeder van den officier Nic. Engelhard die de papa werd van den Indischen Nicolaus E., welke laatste slechts eenige jaren ouder was dan zijn neef Pieter, die ettelijke jongere broers had, waarvan een Kolonel is geworden en twee rechtsgeleerde. Pieter E. is vermoedelijk de stamvader der hedendaagsche Indische Engelhard's; hoe de afstamming echter samenhangt, is mij niet bekend, wel dat Pieter E. is gehuwd 1° den 20 Febr. 1791 met Magdalena Clementia Domis van Samarang, begraven 31 Jan. 1794; uit dit huwelijk werd 3 Febr. 1792 eene Maria Wilhelmina gedoopt, die 5 Maart 1795 werd begraven; 2° als weduwnaar van deze den 9 Juli 1797 met Johanna Wilhelmina Barkeij van Samarang, begraven 30 Jan. 1801, vermoedelijk eene dochter van Anthonij B., die 7 Maart 1795 overleed als Raad Extraord.; diens weduwe heette Margaretha Emilia Camphuizen of Kamphuijs. Gezegde dochter huwde 1°. Abr. Lod. Palm, Kassier en Ontvanger der Domcinen op Java's N. O.-Kust; 2°. den 31 Aug. 1794 M^r. Paul Mounier van Middelburg, Advocaat-Fiscaal; begraven 15 Dec. 1795. Eene zuster van haar, Elis. Geertr. Barkeij, trouwde 15 Febr. 1795 met M^r. Simon Hendrik Rose, Secret. van den G.-G.; zij overleed in 1796, waarna Rose hertrouwde met Johanna Susanna Senn van Basel. Cornelia Barkeij van Samarang, eene zuster der beide vorigen, trouwde in Sept. 1797 met François van Braam van 's Hertogenbosch, Secret. van den G.-G., die 13 Sept. 1801 hertrouwde met Adriana Maria Ekenholm. Uit bovenvermeld tweede huwelijk van P. Engelhard werd 30 Mei 1799 een kind gedoopt Anthonij, dat 31 Jan. 1800 werd begraven. Hij huwde 3° Catharina Johanna van Riemsdijk, dochter van Willem Vincent Helvetius van R. (zie aldaar) en weduwe van Andries Jonker van Amsterdam, Eersten Admin. der Westzijdsche Pakh., begraven 6 Sept 1803, met wien zij was ondertrouwd 17 Maart 1798. Deze derde vrouw (de ondertrouw was 3 Maart 1804) heeft E. overleefd en is als zijne weduwe den 11 Oct. 1812 (zie Java Gov. Gaz. 17 Oct.) getrouwd met P. van Heemstede Cappelhoff, Vice-President van het Supreme Court; vervolgens ten vierden male met Generaal G. J. Holsman, die (door dit huwelijk naar 't schijnt) eigenaar is geworden van het Buitenzorgsche land Tjisaroewa (Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde Koloniën 1844 p. 87).

Pieter E. werd te Groningen als student ingeschreven 17 Juli 1783.

Daar hij niet, zooals zijne jongere broers, een graad heeft gehaald, mag men aannemen dat hij sjeesde en toen naar Indië ging in de hoop op de protectie van Alting, wiens zuster, de moeder van den Indischen Nic. E., de tante van Pieter E. was. Volgens eene opgave die ik aantrof ging Pieter E. naar de Oost per Zeepaard voor Amsterdam, Mei 1788. Wij ontmoeten hem in Indië het eerst in R. 23 Maart 1790, waarbij hij, zijnde Onderkoopman „dienst doende ten comptoire van den Heer G.-G.”, wordt benoemd tot Tweeden Administrateur in het IJzerpakhuis. Bij R. 26 Oct. 1790 wordt hij Eerste Adm. in dat pakhuis; bij R. 2 Aug. 1791 tevens Schepen, hetgeen hij bleef tot 22 Mei 1798; bij R. 1 Sept. 1791 Tweede Administrateur in de Westzijdsche Pakhuizen. In 1793 ontdekte men een tekort in het IJzermagazijn, begroot op 112.507 Rd^s., waarvoor bij R. 28 Juni 1793 (Commissarissen-Generaal waren toen in aantocht) aansprakelijk werden gesteld niet alleen de fungeerende administrateurs, maar van de gedefungeerde o.a. Pieter E. (naar 't schijnt waren minstens drie der vier aansprakelijke personen Groningers, d. w. z. stadgenooten van Alting, daaronder een Folkers, neef van Nicolaus Engelhard). Bij R. 5 April 1796 werd hij met de drie anderen veroordeeld tot de vergoeding van het tekort, dat volgens C. G. 2 April 1796 groot was f 222.764. Conform dit laatste besluit werd tot executie overgegaan; bij hem werd aldus aangeslagen een montant van Rd^s. 16.396, waarna hem bij C. G. 22 Oct. 1796 werd gelast, dit bedrag aan te vullen tot 25.000 Rd^s., terwijl zijne gage en emolumenten in zijne bediening als Admin. der Westz. Pakhuizen (die hij rustig bleef waarnemen) op een maandelijksch bedrag van 300 Rd^s. na, in mindering zouden worden ingehouden. Bij C. G. 14 Dec. 1796 werd 't beslag op zijne inkomsten echter weer opgeheven en bepaald dat hij „van alle verdere aanspraak” vrij zou wezen, wanncer hij het bedrag zijner verkochte goederen suppleerde tot 25.000 Rd^s. Zijn neef Nicolaus schreef 21 Maart 1796 naar Nederland: „De invloed die ik heb op de beide Heeren Commissarissen Generaal, insonderheid Zijn HoogEdelheijd Nederburgh, is merkkelijk in faueur van Engelhard”, en 30 Jan. 1797: „Neef Engelhard heeft zijne belasting van 25.000 Rd^s. met assistentie van mij betaald”. Uit de vendurool van Pieter E.'s boedel in B. R. Jan. 1800 ziet men dat Nic. E. het meeste opkocht, ook het huis. Er is wel eene crimineele vervolging geweest, maar uit R. 10 Mei 1796 vernemen wij dat Commissarissen-Generaal, zonder dat het duidelijk blijkt hoe, hier weer een stokje voor staken, en later hoort men er niet meer van. Toch schreven zij 9 Oct. 1799 aan het Opperbestuur, dat de schuld der tekortkoming lag bij Pieter Engelhard en nog iemand. Men moet daarbij echter in 't oog houden, dat hierbij waarschijnlijk minder aan verregaande oneerlijkheid valt te denken dan aan uitermate groote slofheid, speciaal bij het overnemen der pakhuizen van de ambtsvoorgangers zonder inventaris of rekening en verantwoording; vrij uitvoerig wordt daarover gesproken in P. XII, 752 e. v. De voorstelling bij Lauts (Geschiedenis enz. IV, 185) is niet geheel juist. In 1810 waagde Pieter E. het, bij request te verzoeken om vernietiging der beslissing van Comm.-Gen. in zake 't IJzermagazijn en restitutie der betaalde vergoeding, verneederd met

rente, kosten en schadevergoeding; bij R. 1 Zomerm. 1810 werd dit request in handen van eene Commissie gesteld, wier zeer onbeduidend doch afwijzend advies is geïnsereerd R. 4 Herfstm. 1810, waarbij in den geest dier Commissie werd beslist.

Hangende deze zaak deed hij (ook zijn papa was een Oranjeklant) zich opmerken als een ijverig tegenstander der patriotten, die het de Regeering lastig maakten. Nog veel later, Sept. 1811, zegt P. E. dat hij als „een Hollander van de oude constitutie” de Engelschen genegen is. G. V. 10 Dec. 1795 overhandigt hij met Cranssen (ook al een Groninger) een adres, waarbij een aantal Compagniesdienaren en burgers zich ter beschikking van de Regeer. stellen. Deze actie was gericht tegen het eenige dagen geleden aangeboden adres der hervormingspartij. De teekenaars van het tegenadres ontvingen daarvoor eene tevredenheidsbetuiging; zie M^r. N. P. van den Berg in de Gids 1890, II, 404. Volgens Nicolaus E. had vooral Pieter zich afgesloofd om handteekeningen onder het stuk te verzamelen, met de bedoeling om daarmee een plasdankje te verdienen. „Ik heb zeedert die tijd geen de minste agting meer voor deeze neef”; hij ontzegde hem zelfs zijn huis, doch wegens de zaak van het IJzermagazijn verzoende hij zich voor 't oog der wereld spoedig met Pieter, zeker eene nobele daad.

Commiss.-Gen. probeerden 4 Jan. 1797 Pieter's bevordering tot Koopman en benoemden hem 11 April 1798, in hunne laatste vergadering vóór Nederburgh's vertrek naar Java's Oostkust, tot Gecommitteerde en Opperkoopman, als opvolger van Nicolaus. Bij R. 11 Mei 1798 werd hij tevens Heemr. en Buitenregent der Hospitalen. Ofschoon Pieter reeds eerder erkende dat hij aan zijn neef „de oorsprong van zijn fortuijn” te danken had, bleef de verhouding tusschen hen zeer slecht. Kort na P.'s benoeming tot Gec. schrijft Rose aan Nicolaus E. dat diens neef hem nu wel erg zal noodig hebben en dus waarschijnlijk trachten zal, de sedert zes maanden bestaande verwijdering weg te nemen. Op een onzekeren datum schrijft Nicolaus aan zijne moeder in Nederland over Pieter: „Hij heeft een insensibel, bedorven en ondankbaar karakter, vol valsheid en laster. . . . Ik laat hem thans loopen; tweemaal heb ik hem uit de str—gered.” Niet lang na P.'s benoeming tot Gec. kwam Wegener in Indië, zoodat hij moest aftreden. Hij verzocht schadevergoeding en voorloopige herstelling als Adm. der Westzijdsche Pakh., welk laatste bij G. V. 12 Oct. 1798 werd toegestaan. Bij R. 28 Juni 1799 werd hij Secretaris van Schepenen en Eerste Collecteur der collaterale gerechtigheid; bij R. 22 Aug. 1800, nadat het schrijven van 't Opperbestuur was ontvangen waarbij Wegener ontslagen werd, droeg de Regeer. aan P. E. „de provisioneele waarneming van het Commissariaat over den Inlander” weder op; hij trad af als Secr. van Schepenen. Het Opperbest. bevestigde hem als Gec. bij miss. van 4 Juli 1803. Bij R. 23 Sept. 1803 werd hij tevens Presid. van Boedelmeesteren, als hoedanig hij op verzoek werd ontslagen bij R. 28 Febr. 1805. Ook als Gecommitteerde wekte hij de bijzondere antipathie van Nicolaus op. Hij had dan ook al dadelijk in Dec. 1801 hoogst ongunstig gerapporteerd omtrent den staat der cultures, zooals die

door Nic. E. waren bestierd; zie P. XIII, 398 e. v. Bewaard is een brief van Pieter en echtgenoot dd. 28 Mei 1806 aan hun neef te Samarang, waarbij zij trachten de bestaande slechte verhouding te verbeteren. Daarop antwoordt deze 6 Juli 1806 (ongelukkig is die brief zeer slecht leesbaar) o. a.: „Van de middelen ter uitbreiding van de koffij en andere culturen, door Uwe predecesseuren bewerkstelligd, hebt Uw Ed. geheel afgeweeken; gij hebt een geheel ander sijsthema ingevoerd, waardoor de werkzaamheden van Uwe predecesseuren ten eenemaal is verdonkerd (?). In het kort, gij hebt alles, wat van uwe predecesseuren was, met veragting verworpen, vernietigd, en den staat der landen naar uwe idees willen herscheppen.” Den 12 Oct. 1805 schrijft Nic. E. aan Siberg: „Het gebeurde met de jonge Engelhard doet mij leed, ofschoon ik mij anders aan hem weinig laat gelegen liggen”. Dit slaat op Pieter E.'s gedenkwaardigen twist met Van Lawick.

Nadat namelijk deze laatste bij R. 15 Febr. 1805 op Pieter E.'s gunstig rapport was benoemd tot Adjunct-Gecommitteerde, kwamen er spoedig zware klachten tegen Van L. bij zijn chef in, tijdens deze op tournee was. Lawick was belast geweest met het verrichten van bouwwerken te Karangsamboeng; door de traagheid van den Regent van Parakanmoentjang vloten deze niet, zoodat L. zelfs aan E. om ontslag vroeg, wanneer het op dien voet nog langer moest duren, daar genoemde Regent openlijk den spot met hem dreef. Volgens eene zeer belangrijke memorie, door L. 2 Juli 1805 ingediend, was dit de reden waarom E. afkeer van hem kreeg, aangezien die Regent op E.'s voordracht was benoemd; ook dat hij E.'s werktuig niet wilde zijn, zette kwaad bloed. Bij de Regenten was L. gehaat geworden, omdat hij allerlei hervormingen moest invoeren en hunne knevelarijen te keer ging. Hoe het zij, de Regenten van Tjiandjoer, Bandoeng, Soemedang en Krawang dienden bij Engelhard schriftelijke klachten tegen L. in, waarin vooral nadruk werd gelegd op diens ruwheid; de beschuldigingen van geldafpersing, die ook werden ingebracht, hebben blijkbaar niet veel om het lijf Engelhard legde deze klachten aan Lawick voor, en zond die daarop met L.'s antwoord door aan den G.-G. Siberg, bij een schrijven van 6 Mei 1805. Daarop verzocht Lawick, dat eene beslissing mocht worden uitgesteld, totdat hij aan de Regeer. alle betrekkelijke documenten zou hebben aangeboden; bij R. 28 Mei 1805 werd hem daartoe een termijn van vier weken vergund, welke termijn bij R. 25 Juni met acht dagen werd verlengd. Inmiddels was de G.-G. Siberg afgetreden en vervangen door den zwakken Wiese „tot zijne en een ieders verwondering” zegt Van Polanen (o. l. pag. 80). Dirk van Hogendorp (*Mémoires* p. 186) noemt dezen G.-G. een „très sot et insignifiant personnage”, waarmee wel overeenstemt wat Van Polanen elders (bij De Jonge XIII, 270) mededeelt, dat Wiese altijd iemand noodig had om hem „aan het verstand te brengen hoedanig hij in zaken van eenig gewicht denken en handelen moet”. Nu was Wiese een vriend geweest van L.'s bloedverwant, den overleden Raad Ordin. Van Reede tot de Parkeler, zooals daaruit valt op te maken dat deze hem (zie R. 25 Maart 1806) tot executeur-testamentair had gekozen, evenals ook den geassumeerden Raad Extraord.

Walbeeck, welke laatste niet alleen grooten invloed op Wiese had, doch ook, zooals Siberg ergens zegt, Pieter E. haatte „over het niet permitteeren eener verbodene willekeurige heffing van pacht bij de verkoop en het branden van buffels op de bazaar van (*zijn land*) *Simplicitas*.” Ongeveer hetzelfde was 't geval met Van Polanen: deze leidde een tijdlang Wiese geheel, was verder bij acte Ketelaar 13 April 1802 no. 27879, nog Agent der Bat. Republiek bij de Vereenigde Staten zijnde, tot Van Reede's procuratiehouder benoemd en was een groot vijand van Pieter E. (zie Van Polanen's Brieven p. 81). Al deze omstandigheden deden de mijn, tot verderf van Lawick gelegd, naar den verkeerden kant springen; het baatte Engelhard niet meer dat hij, zooals David van Lennep zegt (Brief, p. 43), een „gunsteling” van Siberg was (hetgeen bovendien blijkt uit een geschrift van Siberg, getiteld: „Gedagten van een goed vriend over de suspensie van de gecommiteerde P. Engelhard en herstel van Lawick van Pabst als adjunct van den Gecommitteerde”, vervat in den vorm van een brief aan Nic. Engelhard en gedateerd 31 Dec. 1805; waarschijnlijk was dit geschrift voor rondlezing of publicatie bestemd).

Den 27 Aug. 1805 werden de in rondlezing gezonden stukken betreffende de aanklacht tegen Lawick in Rade behandeld, daaronder diens memorie dd. 2 Juli 1805, waarin hij zich niet tot verdediging bepaalt, doch ook het gedrag van zijn vroegeren chef aan kritiek onderwerpt. Daardoor erlangt de oorspronkelijke kwestie een ander aanzien, en treedt de wenschelijkheid van een onderzoek naar het gansche bestuur der Regentschappen op den voorgrond. Op schriftelijk advies van den G.-G. wordt besloten, eene Commissie te benoemen „tot den opneem en eene plaatselijke examinatie van al hetgeen betrekking heeft tot de aanplanting, cultuure, inzaam, in- en afvoer van koffij uit de Regentschappen in de Jaccatrasche Bovenlanden, alsmeede van den staat en omstandigheden der Regenten en mindere opperhoofden en van het bestuur der Bovenlanden in het algemeen en dat der Regentschappen in het bijzonder”, voor welke Commissie de G.-G. eene instructie zou opstellen, terwijl Wiese tevens de zaak van Lawick zou onderzoeken en daaromtrent advies uitbrengen. Deze vergadering doet eenigszins aan eene komedie denken, omdat de G.-G. al bij voorbaat de resolutie had opgesteld, terwijl reeds veertien dagen vroeger, den 14 Aug. 1805, Pieter E. in een schrijven aan Wiese tegen het uitzenden eener dergelijke Commissie opgekomen was, waardoor het prestige van den Gecommitteerde zeer zou lijden. Dit baatte natuurlijk niet. Dat deze besluiten tegen Engelhard waren gericht, ziet men ook daaruit, dat diens schoonvader Van Riemsdijk op aandrang van de meerderheid in Rade werd uitgesloten van de discussie over deze zaak en de vergadering tijdelijk moest verlaten, hetgeen voortaan steeds geschiedde bij alle zaken welke in eenig, zelfs in zeer verwijderd verband met deze aangelegenheid stonden. Van Riemsdijk had er den 27 Aug. op aangedrongen, Lawick te schorsen en dan de aanklachten tegen hem te onderzoeken; later (R. 20 Dec. 1805) trachtte hij te bewerken, dat eerst de aanklacht tegen L., daarna die van dezen tegen E. zou worden onderzocht. Deze oppositie was vruchteloos. Reeds bij R. 24 Sept. 1805 wordt Walbeeck

aangewezen als Regeeringscommissaris; deze zal zijne medecommissarissen aan de Regeer. voordragen, doch bij dezelfde resol. worden Thalman, Smit en Bauer, de laatstgenoemde als scriba, als zoodanig aangeduid (ofschoon zij eerst bij R. 1 Oct. 1805 werden benoemd). Als doel der Commissie wordt aangewezen, onderzoek te doen „naar den waaren en tegenwoordigen staat van de politie, justitie en de civiele administratie dier landen, benevens al hetgene in eeniger manier met de cultuur der koffij in verband staat.” Pieter E. beschouwde van den beginne af deze Commissie als gericht tegen hem persoonlijk, en daar had hij alle reden toe, vooral wanneer het waar is wat Siberg in Oct. 1805 aan Nic. Engelhard schreef, dat Walbeek, die „den G.-G. geheel regeerde”, op Pieter E. verstoord was „die te veel weet van de Cheribonse directie en van hetgene op Palembang, beide onder het bestier van Walbeek, mitsgaders bij het redden des boedels van Van Reede heeft plaats gehad”. Pieter E. kwam dan ook bij een schrijven van 30 Sept. tegen de bovenvermelde samenstelling der Commissie op, en wel op grond dat zoowel Walbeek als Smit in qualiteit van landheer met hem als Gecomm. onaangenaamheden hadden gehad, dat verder de eerste te oud was om de Bovenl. persoonlijk op te nemen en dus op rapporten van anderen zou moeten afgaan, en de tweede als gewezen Opziener zijn vroegere ondergeschikte was. Bovendien beweerde hij dat de instructie van Walbeek c. s. de andere leden tot noodhulpen maakte, niet tot medeleden eener Commissie. Siberg noemt Thalman, Smit en Bauer „een drietal origineele, wjl men zegt dat alle van het Joodsche geslagt zijn”, en spreekt elders van „de Joodsche commissie”; ik maak echter uit Bauer's voornamen op dat deze geen Jood geweest kan zijn; wel waren ze alle drie Duitschers. Natuurlijk baatte noch E.'s remonstratie noch het gescheld van Siberg. Om tegenmaatregelen te nemen, vertrok de eerste ten spoedigste naar de Bovenlanden, daar de Regenten naar Batavia waren opgeroepen om door Wiese te worden gehoord. Met eenigen hunner had hij te Tjipanas en te Buitenzorg een onderhoud, waarvan het gevolg was dat de vier aanklagers van Lawick elk eene memorie opstelden, in schijn om hunne klachten te staven, maar inderdaad om een loffelijk getuigenis af te leggen omtrent Engelhard's voortreffelijk bestuur. Ongelukkig waren die memories bijna woordelijk gelijkkluidend, zoodat een kind kon zien wie deze had geïnspireerd. Den 23 Sept. 1805 werden de klagers door Wiese gehoord; deze wees er in zijn rapport op, (volgens Van Lawick's autobiographie was dit rapport Polanen's werk en dat is niet onwaarschijnlijk; zie Dr. De Roo o. l. I, 87 en mijne bespreking elders van de werkzaamheden dezer Commissie) dat het zonderling was dat L. zoo spoedig nadat hij op E.'s aanbeveling was aangesteld, door hem werd aangevallen; verklaarde dat L.'s verdediging „alle kenteekenen van waarheid en oprechtheid” droeg, doch dat het tot zijn spijt onmogelijk was dezen nog, na alles wat was voorgevallen, te handhaven. Dit rapport werd 12 Nov. ter tafel gebracht en in rondlezing gezonden; bij R. 27 Dec. 1805 werd daarop besloten dat, aangezien reeds aan de Commissie was gebleken dat op de juistheid der rapporten en het beleid van Pieter Engelhard veel aan te merken viel, terwijl het onderzoek naar zijn financieel beheer ernstigen

twijfel aan zijne integriteit had doen ontstaan en, ondanks door hem verstrekte schriftelijke inlichtingen, de toestand der Bovenlanden in een opzettelijk duister gehuld bleef, hetwelk door 't ontzag, dat de Gecommitteerde aldaar genoot, moeilijk op te klaren zou zijn, het derhalve noodzakelijk was, Pieter Engelhard in functie te schorsen totdat de Commissie rapport zou hebben uitgebracht en daarop eene beslissing gevallen zou zijn, „zonder dat nochtans hieruit zullen worden verstaan eenige consequentien teegens den gemelden Gecommitteerde te resulteren”. Aangezien echter de beschuldigingen der Regenten tegen L. werden verklaard voor „malicieus en ongegrond” en deze in activiteit hersteld werd, aangezien tevens eene poging van Van Ysseldijk mislukte om alleen tot schorsing van P. E. te besluiten voor zoover de *Bovenlanden* betrof (hetgeen rationeel zou zijn geweest, daar ook de Commissie zich niet met de *Benedenlanden* zou bemoeien), is de vijandige gezindheid der Regeering duidelijk genoeg. Volgens Siberg kreeg de Commissie wat later bovendien in last, geen klachten tegen Lawick meer aan te nemen en alles op te sporen wat voor E. nadeelig kon zijn. Eindelijk—schorsing was de zwaarste straf die de Regeer. op hem kon toepassen, aangezien het Opperbestuur bij secrete missive van 9 Febr. 1798 (gedrukt in T. B. G. XLI, 174) verboden had, een Compagniesdienaar te ontslaan of hem „politiquement” eenige straf op te leggen behalve bij wege van suspensie. Bij evengenoemde R. 27 Dec. 1805 werd tevens, met verwerping van Wiese's voorstel om „de Commissie” te belasten met de waarneming van het ambt van Gecommitteerde, aan Walbeek deze betrekking ter waarneming opgedragen „voor zo ver de Bovenlanden en de leverantie uit dezelve van producten betreft”; de G.-G. wordt gemachtigd, een waarnemend Gec. over de *Benedenlanden* te benoemen „buiten bemoeienis der voorschreven Commissie”. Bij R. 10 Jan. 1806 werd E. tevens geschorst als Heemraad, en aangezien Walbeek zijn ontslag vroeg als waarnemend Gec., werd op dienzelfden dag Lawick tot waarnemend Gec. over de Bovenlanden benoemd, onder „de directe ordres” van den G.-G. en met last, aan de Commissie alle verlangde inlichtingen te verstrekken. Pieter Engelhard, die, zooals gezegd, allerlei bezwaren geopperd had tegen de personen die de Commissie uitmaakten, werd bij R. 17 Jan. 1806 gelast niet weder den aan die Commissie verschuldigten eerbied uit het oog te verliezen en haar alle inlichtingen te verstrekken. Bij R. 11 Maart 1806 werd, naar aanleiding van Wiese's consideratiën op het rapport der Commissie betreffende de afrekening met de Regenten over dit jaar, bepaald, dat de Commissie haar onderzoek zou uitstrekken over de afrekeningen, opgemaakt sedert dat de besluiten, naar aanleiding van Nederburgh's „Consideratiën” genomen, in werking waren getreden, d. w. z. sedert 1797, zoodat niet alleen Pieter E.'s geheele financiële administratie aan een onderzoek zou worden onderworpen, maar misschien ook zijn neef Nicolaus, die Wiese en Van IJsseldijk tot vijanden had, in de vervolging zou worden betrokken; van dit laatste bespeurt men echter verder niets. De Commissie volbracht 't bedoelde onderzoek en diende een rapport in, naar aanleiding waarvan bij R. 29 Aug. 1806 werd besloten, door eene tweede Commissie, benoemd door en uit den Raad van Jus-

titie, een nader onderzoek te doen instellen naar eenige zaken, die op het financieel beheer van P. E. een zeer ongunstig licht wierpen, en verder, dat de Advoc.-Fiscaal alle stukken zou nagaan, om te beslissen of er grond was tot eene gerechtelijke vervolging. Wiese had deze resolutie al vóór de beraadslaging opgemaakt, en conform werd besloten. Siberg noemde dit besluit „ongehoord partijdig”, omdat de Justitie in de zaak werd gemengd zonder dat de beschuldigde was gehoord, „zoals anders het constant gebruik medebrengt”; ook het Raadslid Van Hoesen was van opinie (R. 7 Oct. 1806) dat de behandeling dezer zaak afweek van „de gewone manier waarop in deze had moeten worden geprocedeert.” Wijders werd bij R. 11 Nov. 1806 verklaard, dat de zaak van E. niet tot klaarheid kon worden gebracht, alvorens de inspectie van *alle* Regentsch. door de Commissie was afgelopen; zolang moest hij dus geschorst blijven. De Commissie uit den Raad van Just. haastte zich niet, en in 't voorjaar van 1807 klaagde E. bij request, dat er „mogelijk geen voorbeeld te vinden was” dat een geschorst ambtenaar zóó langen tijd onverhoord bleef als hij, welk request hem conform R. 17 Maart 1807 werd teruggegeven, omdat er „ongepaste en hoonende expressiën” in voorkwamen. Kort daarna, R. 7 April 1807, werd eenparig geoordeeld dat Van Riemsdijk, die een geschrift tegen de Commissie over de Regentsch. had ingediend, „als gewezen Gecommitteerde” ook min of meer in de zaak van E. was betrokken (hij was notabene al meer dan twintig jaar geleden afgetreden), en om deze reden verbood men hem een half jaar later zelfs mee te stemmen bij de benoeming van Tency! In Juli 1807 verklaarde eindelijk de Advocaat-Fiscaal Maurisse, die een gunsteling van Siberg en neef van Pieter E. was (Dr. De Roo I, 87), dat er geene aanleiding bestond tot eene gerechtelijke vervolging van E. „zo min tot restitutie als tot eenige straf.” Deze verklaring is inderdaad zonderling, want de rapporten der Commissie over de Regentschappen, welke ik elders bespreek, toonen duidelijk aan dat E. zich aan grove oncerlijkheden tegenover de Regenten had schuldig gemaakt. Een punt in zijn voordeel was evenwel, dat de bezwarende afrekeningen vroeger telkens door den Visitateur-Generaal waren geverifieerd en in orde bevonden. Bij R. 10 Juli 1807 verwerpt nu de Raad van Indië weliswaar een scherp voorstel van den G.-G., doch besluit den Adv.-Fiscaal te kennen te geven dat het nu blijkt dat Engelhard geweigerd heeft aan de Commissie uit den Raad van Justitie de verlangde inlichtingen te verstrekken, en dat hij Adv.-Fiscaal niet alle stukken heeft nagegaan; de Regeer. verklaart „het er voor te houden” dat de Regenten door E. „in zijne met hen gehoudene afrekeningen sints het jaar 1799 aanmerkelijk bezwaard zijn,” waarom zij den Adv.-Fiscaal gelast „alsnu tegen den gesuspendeerden Gecomm. Engelhard te procederen tot herrekening en restitutie,” terwijl zij hem verantwoordelijk stelt voor het nadeel, dat zoowel E. als het Land zullen lijden door zijn talmen, en hem eindelijk de algemeene gedragslijn voorschrijft, die in P. XIV, 472 gedrukt staat. Het verdient opmerking dat weder Van Hoesen, die jurist was en vroeger in den Raad van Just. had gezeten, tegen deze zonderlinge resolutie opkomt.

De zaak van E. was lang niet fraai; zijne ontwijkende antwoorden, zijn bot stilzwijgen op sommige gewichtige vragen, hem door de Commissie uit den R. van J. gedaan, werpen geen gunstig licht op zijne integriteit, maar aan de andere zijde moet erkend worden, dat hij blijkens bewaarde requesten herhaaldelijk om eene formeele gerechtelijke vervolging heeft verzocht en geprotesteerd heeft tegen de verhooren voor eene Commissie. Siberg schrijft ergens: „Dit zal ik altoos staande houden, dat (*Pieter*) Engelhart uit geene andere dan de eerlijkste principes is werkzaam geweest, bisonder tot nut en voordeel van den armen en behoeftigen inlander, zonder de haat der Regenten op zig te haalen, daar dezelve hem alle evenzeer zijn toegedaan en hoogachten”, maar aan eene verklaring van Siberg's zijde is niet veel waarde te hechten. Mogelijk beschouwde Siberg hem als zijn „cousijn” (zie het register op deel II s.v.); bovendien, E. en hij waren dief en diefjesmaat. Intusschen schijnt Siberg eene vrij belangrijke rol in deze zaak te hebben vervuld, en ik vermoed dat de omstandigheid dat Siberg's oudste zoon de zwager van den Minister van Koloniën Van der Heim was, van evenveel belang op den afloop is geweest als de vrees voor opzienbarende onthullingen. Bovengenoemde resol. van 10 Juli 1807 was feitelijk het laatste wat in zake E.'s vervolging is geschied, die hierna is doodgebloed. In 't laatst van 1807 voelde E. zich veilig genoeg om bij request uitbetaling der inkomsten, verbonden aan het ambt van Gec., te verzoeken sedert zijne schorsing; bij R. 15 Dec. 1807 werd de beslissing daarop uitgesteld. Het volgend jaar herhaalde hij zijn verzoek; zijn request werd nu bij R. 4 Oct. 1808 in handen van Van Hoesen als rapporteur gesteld; deze wachtte bijna een jaar met zijn rapport, hetwelk eerst R. 11 Aug. 1809 in behandeling kwam. Ofschoon er eene bepaling bestond dat geschorste ambtenaren, wanneer de tegen hen gerezen klachten ongegrond waren bevonden, recht op uitbetaling hadden van het tijdens hunne suspensie verschenen salaris, terwijl immers de Adv.-Fiscaal verklaard had geene actie tegen E. te hebben, concludeerde Van Hoesen tot niet-ontvankelijkheid, omdat E. niet was geschorst tijdens een proces tegen hem hangende was, doch alleen als maatregel van orde, om het onderzoek der Commissie over de Regentschappen ongestoord te kunnen vervolgen; E. had dan ook de suspensie alleen aan zijne tegenwerking van, en weinig ontzag voor de Commissie te wijten, zegt de rapporteur. Met deze conclusie vereenigde zich de Regcering. Kort daarop diende E. echter al weer eene schriftuur in van dezelfde strekking. Daendels zond deze in rondlezing (R. 26 Oct. 1809) met bijvoeging dat hij de beslissing geheel aan den Raad liet „als vóór Hoogst Desselfs komst tot het Gouvernement alhier gepasseerd zijnde,” doch met niet onduidelijke aanwijzing, dat het beter was 't request te ontzeggen, omdat over het tijdperk van E.'s schorsing het traktement van den Gec. reeds aan anderen was uitbetaald. En zoo besluit de Raad bij R. 7 Nov. 1809 te persisteeren bij het besluit van 11 Augustus. Dit was het einde van eene zaak, die aanleiding heeft gegeven tot het opstellen van belangrijke stukken, welke op den toestand der Preanger-Regentsch. omstreeks het jaar 1800 veel licht werpen.

Met Daendels' komst was voor E. een nieuw tijdperk aangebroken. Terstond had hij dezen een adres betreffende zijne suspensie aangeboden, hetwelk, zooals gezegd, geen succes had. Doch reeds 19 Febr. 1808 werd hij, als „vereerd met het onbepaald vertrouwen” van Daendels, (die ook R. 15 Maart 1808, zie Bijl. 45, de goede zorgen van dezen Gecomm. voor de betaling van den kleinen man roemt en hem nog in zijn Staat p. 7 noot vermeldt als „onschuldig gesuspendeerd”) benoemd tot Eersten Resident aan het hof van Djokja, en wel, zooals Daendels 25 April 1808 aan den Minister schreef (Dr. De Roo I, 50), om Siberg plezier te doen. Bij een besluit, geïnsereerd ter R. 8 Aug. 1808, werd hij President van Schepenen te Batavia, bij een van 11 April 1809 benoemd tot Ridder der Koninklijke Orde van Holland.

Zijne financiën moeten tevens verbeterd zijn. Den 3 Febr. 1808 vermeldt Siberg in een brief E.'s „bekrompen finantieele situatie,” doch reeds in het besluit tot de Gedwongen Leening, 2 Oct. 1808, wordt hij aangeslagen voor 6000 Rd^s, d.i. voor 't zelfde bedrag als bijvb. de rijkaard Van Riemsdijk. Aan de landverkoopen tijdens Daendels nam hij wakker deel; hij was een der vier participanten die de Buitenzorgsche landen Tjiawi, Pondokgedeh en een deel van Kampongbaroe kochten voor 250.000 Rd^s papier, en een der vijf die de landen Soemadangan en Tegalwaroe in Krawang kochten voor 323.000 Rd^s papier (cf. hetgeen ik daarover verzamelde in T.B.G. XLIII, 217). Echter ziet men B.R. 1 Zomerm. 1810 dat hij niet over groote kapitalen had te beschikken en den koop der Buitenzorgsche landen als een strop beschouwde. Bij een besluit, geïnsereerd in R. 26 Hooimaand 1810, werd E. andermaal benoemd (thans tot Minister) te Djokja, met behoud van zijn tegenwoordigen rang. Of het een toeval is, dat hij juist om dien tijd eene schuldbekentenis voor 50.000 Rd^s papier aan Siberg gaf (Boswel 20 Hooimaand 1810, no. 19825), laat zich slechts gissen; hij kan dat geld voor zijne installatie hebben geleend, doch evengood Siberg met dat bedrag hebben bewogen, zijn best voor hem te doen bij Daendels. Te Djokja had hij weinig succes. Nahuijs (Verzameling van officiële rapporten betreffende den oorlog op Java, Deventer 1835, p. 22 e.v.) zegt dat hij „een zeer achtenswaardig en kundig man” was, maar dat ten gevolge van zijne „allerongelukkigste zwakheid” niet belet werd, dat de afgezette Sultan Sepoeh den ons toegedanen Rijksbestierder ter dood liet brengen. Als verontschuldiging van E.'s zwakheid kan dienen een nog in originali aanwezige brief aan hem van Janssens van 15 Juli 1811, waarin gezegd wordt dat als de Sultan en de Regent hem 300.000 Rd^s leenen willen, Janssens bereid is den Sultan „eenigen invloed in de directie der rijkszaken” te vergunnen. Den 15 Nov. 1811 gaf E. zijn gezag over aan Crawford, dus twee maanden na de verovering van Java; evengenoemde moord had plaats toen 't eiland reeds in Engelsche handen was. Volgens T. N. I. 1844, IV, 25 e. v. was de Sultan op den Rijksbestierder en op E. verbitterd, omdat hij meende door de Britsche Regeer. in het gezag hersteld te zijn, waarvan dan de bewijzen door hen beiden waren verduisterd. Toen E. na zijn ontslag (op herhaald verzoek, wegens ziekte, verleend, T. N. I. 1844, III, 288) naar Samarang reisde, werd hij onderweg op

diens reis over Java, van welke reis hij met P. Ph. Du Puy een journaal heeft opgesteld, dat in 1804 te Amsterdam is gedrukt; uit p. 7 daarvan blijkt, dat hijzelf hierbij werd gebruikt als „Amanuensis tot de Inlandsche correspondentie”.

Den 14 Maart 1800 werd hij Opperhoofd van Japan en Koopman met den rang van Opperk. Datzelfde jaar kwam hij in Japan aan met Hendrik Doeff als Scriba. Hij toonde zich hier een eerlijk en onbaatzuchtig man (Doeff, o. l. pag. 63, 75), vertrok in 1803, liet Doeff er als Opperhoofd achter (Lauts V, 101) en kwam 23 Dec. 1803 te Bat. terug. Bij patriasche missive van 4 Juli 1803 werd hij bevestigd als Opperk.; werd 1804 Geassumeerd Lid in den H. Raad van Justitie. In R. 2 April en 3 Sept. 1805 wordt hij vermeld als gedurende eene afwezigheid van den Gecomm. P. Engelhard diens ambt waarnemende. Den 30 Dec. 1805 wordt hij door den Gouv.-Gen. (op grond van R. 27 Dec. 1805; zie de personalia van P. Engelhard) benoemd tot Waarnemend Gecomm. over de Benedenl. tijdens Engelhard's suspensie, en bij R. 10 Jan. 1806 tot Heemr., doch bij R. 11 Febr. 1806 in beide qualiteiten ontslagen. Bij R. 25 Juli 1806 wordt hij evenwel opnieuw met de waarneming van het Commissariaat over de Benedenl. belast en bij R. 22 Mei 1807 eveneens tot Waarnemend Gecomm. in de Bovenl. aangesteld, een denkelijk tegen zijn voorganger Van Lawick gerichte maatregel, aangezien hij met dezen, zooals B. R. 5 Febr. 1807 zegt, „particuliere geschillen” had. Doch reeds bij R. 18 Sept. 1807 werd hij op zijn verzoek van de waarneming van beide betrekkingen ontheven. Hij kreeg toen weer zitting in den H. Raad van Justitie. Werd den 30 Maart 1808 door Daendels benoemd tot Raad Extraord. van Indië, en wel om zijne „beproefde eerlijkheid” (Dr. De Roo I, 48), wat hij bleef tot de vestiging van het Engelsch bestuur. Dat hij een willig werktuig van den Maarschalk was, volgt misschien wel daaruit, dat van hem het voorstel is uitgegaan tot de vervalsching der bonken (Van de Graaff II, 252). Een even willig instrument was hij in Raffles' handen, die hem al dadelijk eene plaats gaf in de Commissie tot de overneming der Nederl. nederzetting te Palembang (Java Gov. Gazette 30 Mei 1812); den 6 Dec. 1811 kwam hij vandaar terug. In 1813 gebruikte R. hem bij zijne poging om de Nederl. vestiging op Decima in handen te krijgen. W.'s optreden in deze zaak was erbarmelijk; tegenover den cordaten Hendrik Doeff (zie diens Herinneringen uit Japan, Haarlem 1833 p. 190 e. v.) toonde hij „eene zeer verlegene houding”. Raffles kende hem Proc. 22 April 1814 ter belooning 25.000 Sp. matten toe. Hem was tweemaal zooveel beloofd wanneer hij in Japan mocht slagen; ofschoon zijne zending haar doel totaal miste, het lag in R.'s politiek den schijn aan te nemen alsof zij vrijwel geslaagd was. Rijk was W. geenszins. Blijkens R. 28 Winterm. 1809 was hij geen landeigenaar, hoewel hij (H. 5 Sept. 1804) een „tuin” had op Goenoengsari. In de Gedwongen Leening (besluit van 2 Oct. 1808) was hij voor 't laagste bedrag aangeslagen. De Engelsche tijd schijnt hem meer fortuin te hebben gebracht. In 1816 gaf hij eene vrijwillige gift van / 3.000 aan de Ned. Regeer., wat hem een Kon. Besl. van 12 Mei 1816 no. 6 bezorgde, gelastend hem bij voorkomende gelegenheid „met onderscheiding en welwillendheid te behandelen.” Toen

hij den 12 Nov. 1816 overleed (advertentie Bat. Cour. 16 Nov. 1816 en eenige latere advertenties) woonde hij „op Rijswijk” en was hij eigenaar van de landen Petodjo, Kampongdoeri en Tomang benevens Schoonzicht aan den Hilgersweg. In April 1816 heet hij eigenaar van Vredelust (hetzelfde als Kebondjeroek bewesten Grogol, Verh. B. G. VI, 57).

Den 8 Juni 1800 huwde hij Johanna Margaretha Filius van Samarang, weduwe van den Boekh. Christoffel de Graaff. Blijkens zijn testament (Michell 9 Juni 1800 no. 1647) moet hij bij 't aangaan van dit huwelijk, gesloten toen hij de gevaarlijke Japansche reis zou ondernemen, reeds zes kinderen bij deze dame hebben gehad, en wel twee dochters (die beiden nog in 1800 stierven) benevens vier zoons, die herhaaldelijk in de Naamboeken voorkomen en heeten: Hendrik Jacob, die van 1806 — 1810 Luitenant der genie was en Proc. 12 Maart 1813 Koffiepakhuismeester te Indramajoe werd; in Jan. 1815 werkzaam bij 't „Engineer department” te Bat.; Abraham, van 1808 — 1810 Luitenant; vergezelde blijkens Java Gov. Gaz. 3 April 1813 zijn papa als Assistent op diens reis naar Decima als Raffles' agent; Leonardus Lambertus, Luitenant in 1810; en Johannes Willem Bartholomeus. Deze laatste kwam, blijkens het Actenboek, in 1801 in dienst als Cadet der genie; werd 16 April 1805 Vaandrig-ingenieur. Als zoodanig en als Luitenant der genie diende hij in 1807 en 1808 te Samarang, als Kapitein der genie in 1809 en 1810 te Soerabaja (het eerstgenoemde jaar was de Majoor en Ridder H. C. Cornelius zijn chef). In 1805 en 1806 verrichtte hij met anderen opnemingen van tempels bij Prambanan, waarvan teekeningen werden vervaardigd; zie C. Leemans, Beschrijving van de Indische oudheden van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, Leiden 1885 p. 120 en 121; teekeningen van Prambanan van zijne hand, anno 1806, zijn in de bibliotheek van het Bat. Genootsch (Varia 135; zie ook nummer 195 tot 197). In 1811 teekende hij eene kaart van den Oosthoek (Rothenbuhler in Verh. B. G. XLI, 4). Ongetwijfeld is hij de „W. Wardenaar, surveyor” die Proc. 22 Aug. 1815 wordt belast met het vervaardigen van een „plan of the ancient capital of Mojopahit,” waarvan de beschrijving bewaard is gebleven, T. B. G. XXXIII, p. 1, 2 en XXXI, p. 612 e. v.; Van Hoëvell, Reis, I, 184; deze laatste geeft ettelijke illustraties van zijne hand. In 1848 leidde hij den bouw van eene moskee te Soerabaja (Van Doren, Fragmenten II, 34). Van een vijfden zoon van Wardenaar-Filius, Lieve Willem, gedoopt 15 Dec. 1805, is mij niets bekend.

PIETER WALBEECK

President der Commissie tot inspectie der Regentschappen

24 Sept. 1805 — 24 April 1807;

Waarnemend Gecommitteerde over de Bovenlanden

27 Dec. 1805 — 10 Jan. 1806.

Blijkens eene mededeeling van den heer A. A. Vorsterman van Oijen te Arnhem werd hij geb. te Culemborg 13 Mei 1753 uit het huwelijk van

Jan W., Vrijheer van Tienhoven, Secretaris en Raad van Culemborg, en Anthonia Jacoba van der Sluijs. Uit dit huwelijk werd 16 Maart 1755 nog gedoopt een Jacob Cornelis, 23 Maart 1757 Albertina Cornelia en 7 Maart 1764 Johanna Anthonia. Volgens een bewaarden brief van zijn broeder te Amsterdam is P. Walbeek in 1774 naar Indië gekomen; in 1800 erfde hij van zijne ouders de heerlijkheid Tienhoven. Zijn zegel (onder 't huurcontract van Sagaraherang) vertoont, naar 't schijnt, golven waarboven de tinnen van een muur.

Volgens de Naamboeken werd hij Onderk. in 1774, doch bleef buiten emplooi totdat hij bij R. 1 Juli 1777 werd benoemd tot Eersten Resident te Bandjarmasin. Dit bleef hij tot zijne benoeming in 1784 tot Resident te Palembang, wat hij nog in 1790 was en tot 1795 gebleven schijnt, althans hij spreekt ergens van zijn „18-jarig verblijf te Banjermassing en te Palembang”. Bij C. G. 3 Oct. 1795 werd hij Opperkoopman en Secretaris van Commissarissen-Generaal op een buitengewoon hoog salaris, hetgeen hij vermoedelijk aan Nederburgh had te danken, tot wiens „familiebetrekkingen” hij volgens De Jonge XII, 383 behoorde; zelf schrijft W. den 30 Maart 1798 dat hij Nederburgh's „volkomen vertrouwen bezit.”

Hij werd C. G. 27 Mei 1797 benoemd tot Resident van Cheribon; bij R. 15 Juli 1800 op verzoek als zoodanig ontslagen. Bij R. 1 Sept. 1801 assumeerde de Regeer. hem als Raad Extraord. van Indië; bij R. 14 Sept. 1802 werd hij Directeur der Amfioen-Societeit; bij R. 24 Sept. 1805 aangewezen als Commissaris (President-) ter inspectie der Bovenl.; R. 27 Dec. 1805 Waarnemend Gecomm. over de Bovenl.; R. 10 Jan. 1806 op verzoek hiervan ontheven. In ditzelfde jaar was hij ook President van het College van Curatoren en Scholarchen en President van Weesmeesteren. Daar het Opperbestuur zijne assumptie tot Raad Extraord. nooit heeft gehomologeerd, wordt hij bij R. 14 April 1807 op verzoek als zoodanig ontslagen en bij R. 24 April 1807 ook als President der Commissie tot inspectie der Regentschappen. Hij repatrieerde in datzelfde jaar; het Vendunieuws van 28 Dec. 1807 no. 52 zegt dat dit onlangs is geschied; blijkens een brief verkocht hij Simplicitas voor 130.000 Rd^s. en een tuin op Molenvliet voor 30.000. Op zijne reis naar patria werd zijn schip door de Engelschen genomen en hij aan de Kaap aan wal gezet (D^r. De Roo I, 70).

Zijne vrouw, met welke hij 20 Maart 1785 huwde, die in 1805 overleed en wier wapenbord nog in de Buitenkerk hangt (de wapens zijn beschreven in Nederl. Leeuw 1903 p. 173) was Johanna Louisa van Kotshuizen. Zijne dochter Johanna Petronella was eerst gehuwd met den Landdrost M^r. Johannes Godfried Helmcke (begraven 17 Maart 1804); zij trad 3 Aug. 1805 in ondertrouw met Petrus Franciscus Overbeek van Casimbasar. Uit R. 21 Nov. 1806 ziet men dat een kleindochtertje van W. heette Petronella Louise Helmcke.

Volgens Nic. Engelhard is, tijdens W. als Resident van Cheribon fungeerde, de koffiëproductie van dat gewest wel $\frac{1}{8}$ gedaald. In R. 27 Nov. 1807 wordt door twee Raadsleden vrij duidelijk te verstaan gegeven dat zijne knevelarijen aldaar een der aanleidingen tot den Cherib. opstand zijn geweest; evenzoo

wordt bij D^r. De Roo II, 543 gesproken van de knevelarijen van W. in Cheribon „en nog veel meer die van den Ed. H^r. Rose cum uxore” (over wie zie sub Nic. Engelhard). Toch werd W. ingevolge S. R. 16 Mei 1806 als Regeeringscommissaris derwaarts gezonden om te trachten op vredelievende wijze den opstand te beëindigen, maar Van Braam verklaart (T. N. I. 1863, II, 149) dat zijne komst den reeds bedarenden opstand opnieuw deed uitbarsten, waarna de Regeer. hem verving door Nic. Engelhard. Van dezen laatste was W. volgens een brief van Siberg dd. 2 Oct. 1805 een groot vijand. Engelhard spaart hem dan ook niet in zijn bij R. 24 Dec. 1806 behandeld rapport over Cheribon, doch volgens Siberg „regeerde” W. den G.-G. Wiese „geheel”; elders noemt hij hem diens „broederlijken vriend”; bij den ondertrouw van Wiese met de weduwe Van Overstraten 2 Maart 1805 was niemand getuige dan 't echtpaar Walbeeck, wat kwalijk overeenkomt met Van Braam's in 1807 gedane verzekering dat W. tot de oppositie tegen Wiese behoorde. Beiden schijnen zij volgens S. R. 1 Aug. 1805 den voorganger van Nic. Engelhard in het Javaasch Gouvernement, Van Reede tot de Parkeler, tegen wien door Engelhard „veele onteerende beschuldigingen” waren ingebracht, zeer na te hebben gestaan.

Volgens H. 30 Nov. 1803 behoorden aan W. de landen Tjinere aan de Krokot en Pondoklaboe; volgens B. R. 15 Nov. 1803 ook het daaraan grenzende Simplicitas.

PIETER HERBERTUS VAN LAWICK VAN PABST

toegevoegd aan den Gecommitteerde

24 Dec. 1801 — 15 Febr. 1805.

Adjunct-Gecommitteerde over den Inlander

15 Febr. 1805 — 10 Jan. 1806.

Waarnemend Gecommitteerde over de Bovenlanden

10 Jan. 1806 — 22 Mei 1807.

Resident (Prefect) van Cheribon

20 Jan. 1808 — 3 Oct. 1808.

Prefect (Landdrost) der Cheribonsche Preanger-Regentsch.

3 Oct. 1808 — 9 Zomerm. 1810.

Werd volgens eigen opgave (ook bij Vorsterman van Oijen o. l. II, 204) geboren te Geldermalsen 5 Nov. 1780 (volgens eigen opgave was hij op 1 Nov. 1811 al 32 jaar) uit Nicolaas Karel van Lawick, Heer van Ravestein, („zich noemende baron van Lawick” zegt het Genealogisch Overzicht van het geslacht van Lawick, door P. van Lawick van Pabst, 's Gravenh. 1893) en Maria barones van Reede van Oudtshoorn. Deze vader behoorde, zegt de heer W. Wijnaendts van Resandt, tot een oud riddermatig geslacht van de Betuwe;

een tak hiervan stierf in de mannelijke linie uit, doch plantte zich in de vrouwelijke linie voort als Van Lawick van Pabst door het huwelijk in 1738 van eene Van Lawick met Johan Anton van Pabst. Een Mr. Adr. Albert van Lawick van Pabst overleed blijkens het Naamboek in 1774 aan de Kaap als Opperk. en Fiscaal; een Franciscus Emilius van L. van P. (volgens W. v. R. afstameling van genoemden Joh. Ant. van P.) trouwde 1792 op Ceilon (Navorscher 1903 pag. 578) en wordt R. 27 Jan. 1795 vermeld als onlangs van Ceilon te Bat. gekomen als Sous-lieutenant der artillerie, en thans verzoekend om te repatriëeren. R. 25 Sept. 1795 leest men dat op Ceilon de Cadet-bombardier Paul Emilius van L. van P. tot Luitenant der artillerie is bevorderd; in 1804 vinden wij (Doeff o. l. pag. 89, 253) een Kapitein Van Pabst voor zijn plezier op Decima „tot herstel zijner gezondheid”.

Tot den tak Van L. van P. behoorde echter onze Gecomm. niet. Zijn vader was, zegt W. v. R., geb. te Paliacate, kwam in 1766 in Nederl. en ging in 1795 naar de Kaap. Onze Pieter Herbertus ging (volgens eene in 's Lands Archief berustende autobiographie dd. 30 Aug. 1830) reeds in 1789 naar Indië, maar heet, volgens eene lijst van ingezetenen, eerst 13 Nov. 1793 op Java te zijn gekomen, en zegt zelf 1 Nov. 1811 dat hij 19 jaar in Indië is. Hij werd, zijnde Cadet ter zee in 's Lands dienst, bij R. 19 Juli 1796 in Comp^s. dienst aangenomen als Cadet bij de dragonderlijfwacht met traktement van wachtmeester. Misschien had hij, na in aanraking gekomen te zijn met een der Van L. van Pabst's, diens dubbelen naam aangenomen, op dezelfde wijze als wij elders bespeuren bij Steitz de Wilde. Hij erlangt R. 21 Oct. 1796 „de gage van wagtmeester volgens het reglement”; wordt bij R. 8 Dec. 1797 gechangeerd tot Assistent om dienst te doen op Java's Noordoostkust, waar hij voor zijn plezier vertoeft, vermoedelijk bij den Gouverneur Joh. Fred. baron van Reede tot de Parkeler, van wien hij een neef was, en dien Dirk van Hogendorp (Mémoires p. 103) beschrijft als „l'homme le plus immoral et le plus corrompu qui existât au service de la Compagnie”. Toen de Comm.-Gen. Nederburgh zijne reis derwaarts deed, was Lawick nog aldaar, vergezelde hem naar den Oosthoek en op een reisje naar het zuiderstrand (Journaal der Reize van Mr. S. C. Nederburgh, door Wardenaar en Du Puy, Amsterd. 1804, p. 18 en 44). Hij schijnt N. ook naar Batavia te zijn gevolgd, althans bij R. 5 Oct. 1798 werd hij op verzoek weder gechangeerd tot Cadet-wachtmeester bij de dragonderlijfwacht, om bij R. 30 Mei 1801 opnieuw op verzoek te worden veranderd tot Boekhouder „ten einde op het Generaale-Visite Comptoir dienst te doen”, men zou thans zeggen: tot Commies bij de Rekenkamer. Reeds bij R. 11 Sept. 1801 alweder op verzoek gechangeerd tot Ordinair Klerk ter Generale Secretarie op 20 Rd^s. per maand. Deze herhaalde veranderingen op verzoek bewijzen voldoende dat hij nogal ongestadig was en invloedrijke relaties had. Bij R. 24 Dec. 1801 bevorderd tot provisioneel Onderkoopman en toegevoegd aan den Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander Pieter Engelhard, speciaal om onder diens leiding het toezicht in de Bovenlanden uit te oefenen. Bij R. 28 Dec. 1801 wordt hem als „middel van be-

staan" en ter aanmoediging toegelegd een bedrag van drie stuiver per pikol koffie, hetgeen berekend wordt per jaar 4000 Rd^s. te zullen bedragen. Bij R. 23 Dec. 1803 wordt ter bepaling van zijn traktement een gemiddelde oogst van 60.000 pikol aangenomen, zoodat hij voortaan 3750 Rd^s. zou genieten. Hij had het zelfvertrouwen, nog verhooging van salaris aan te vragen, wat bij R. 14 Jan. 1803 wordt afgeslagen. Bij missive van 4 Juli 1803 bevestigde het Opperbest. zijne bevordering tot Onderk. In het begin van dit jaar was hij door zijn chef speciaal belast „met het op- en toezigt over de gecombineerde regentsch. Sumadang en Praccamoentjang." Bij R. 15 Febr. 1805 werd hij, op het gunstig rapport van P. Engelhard, bevorderd tot Koopman-provisieel met den titel van Adjunct-Gecomm. tot en over de Zaken van den Inl. (de bevolking noemde hem „Kommissaris Ketjil") en werd hem een daggeld toegelegd van 5 Rd^s. zilver voor den duur zijner inspectiereizen in de Regentschappen. Zeer spoedig echter daarna brak de twist tusschen hen beiden uit, waarvan de gevolgen in Engelhard's personalia zijn uiteengezet. Ik noteer hier nog, dat Siberg in een brief van 2 Oct. 1805 de hulp, die L. vond bij Wiese en Walbeeck, daaraan toeschreef, dat deze laatste bij de reddering der nalatenschap van Van Reede tot de Parkeler (overl. 11 Sept. 1802 als Raad Ord.) onregelmatigheden had gepleegd, waarvan L. op de hoogte was gekomen. Den 27 Dec. 1805 werd, naar aanleiding der zaak Engelhard, bepaald dat L. „ter tegengang van verdere misstappen" van eene instructie zou worden voorzien, die hierbeneden opgenomen is als Bijl. 43. Bij R. 10 Jan. 1806 werd hij benoemd tot Waarnemend Gecomm. over de Bovenl. „onder de directe ordres van den Heer Gouverneur-Generaal," doch „met inhaesie van de hem gegeven last om aan de benoemde Commissie tot een generaale opneem der Bovenl. de inlichtingen te geven die door deselve van hem sullen worden gerequireerd", hetgeen later (R. 11 Nov. 1806) verscherpt werd tot eene verklaring dat hij aan die Commissie „ondergeschikt" was. Hij behield zijn vorig salaris; later is hem, bij R. 7 April 1807, wegens zijne „buitengewone werkzaamheid en ijver" een douceur toegelegd van 7000 Rd^s. papier. Kort na die benoeming (zie S. R. 25 Febr. 1806) schreef L. uit Bandoeng dat zich op de grenzen van Soemedang en Cheribon eene groote bende ontevreden had gevormd, waarop de G.-G. hem eene kleine afdeeling gewapende oppassers en militairen zond; spoedig daarna, S. R. 7 Maart 1806, werd versterking gezonden en met deze bestreed L. de opstandelingen ook in het Cheribonsche, S. R. 3 April 1806. Volgens Van Polanen (brief dd. 28 April 1806 bij De Jonge XIII, 268) maakte L. zich hierbij „weder ten hoogste verdienstelijk", maar tot zijn ongeluk: „In de verlegenheid waarin men zich bevond, is men in den beginne der onlusten wel bedacht geweest om de oorzaken daarvan te ontdekken, dan toen men bevond dat de Heer Rose (*de Resident*) daarin op het sterkst gecompromitteerd was, is de ongelukkige Lawick, dien men met het onderzoek gechargeerd had, in ongenade gevallen" enz. Van die ongenade blijkt intusschen niets uit de resolutiën van dat jaar. Volgens het interessante rapport van W. C. van Braam (T. N. I. 1863, II, 149) was L. met

een brief van den G.-G. aan de hoofden van den opstand naar Karangsamboeng gezonden; de indruk dezer zending was zeer gunstig, doch toen de opstandelingen vernamen dat de vroegere Resident Walbeek als Regeeringscommissaris zou komen, werd alles weder bedorven. Geheel anders oordeelt echter Van Riemsdijk in B. R. 2 Maart 1807, namelijk dat L. in 1806 door „het verbranden van so veele campongs, die immers toen ter tijd nog aan den opstand geen deel hadden, en verdere kwalijke directie. . . de saaken eer verergert als verbeterd” had, terwijl volgens hem de Regent van Soemedang het ontstaan van het oproer verklaarde uit het uitwijken van „een groot aantal door zijne (*d. i. Lawick's*) mishandeling uit het Sumadangsche en Praccamoentjangse naar de Cheribonsche landen”. Intusschen ziet men dat de Regeer. eerst op L.'s raad bij S. R. 16 Mei 1806 besloot, de aanleiding tot den opstand te onderzoeken en den weg van onderhandeling in te slaan. In 1807 had L. herhaalde onaangenaamheden met de Commissarissen over de Regentsch., welke klachten over hem inbrachten (R. 5 en 15 Mei 1807), waarop L. antwoordde (R. 22 Mei 1807) dat de Commissie hem als haren dienaar beschouwde, zich het bestuur over de Regentsch. aanmatigde en bij den G.-G. had weten te bewerken dat hij dit jaar niet persoonlijk de Bovenlanden mocht bezoeken, terwijl toch alle verantwoordelijkheid op hem alleen bleef drukken, ondanks dat hij stelselmatig van de verrichtingen der Commissie onkundig werd gelaten en zijn prestige ondermijnd werd. Hij verklaarde dat „ofschoon hij broodgebrek zoude hebben bijaldien hij de dienst, waarin hij gesteld was, moest nederleggen,” hij niet langer „de speelbal wilde zijn van twee cabaalen” en verzocht zijn ontslag. De zwakke Wiese verklaarde L.'s grieven „de attentie dezer Regering onwaardig,” deelde ter vergadering mede dat hij op aandrang der Commissie toch reeds van plan was geweest L. tot ontslag voor te dragen, en hiertoe wordt dan ook bij evengemelde resol. besloten, met nadere bepaling dat de acte, waarbij de Commissie was ingesteld, op den naam der drie fungeerende leden dier Commissie in de „voornaamste negorijen” zou worden gepubliceerd, zoodat, ofschoon Wardenaar tot L.'s opvolger werd benoemd, de Commissie naar 't schijnt alle macht kreeg, temeer daar R. 10 Maart 1807, verbiedende dat L. naar de Bovenl. zou gaan, in algemeene bewoordingen was vervat, zoodat ook Wardenaar daardoor gebonden was. Gelukkig voor L. werd zijne geldelijke verantwoording (de betreffende stukken waren bij R. 12 Juni 1807 in handen van de Commissie over de Regentsch. gesteld) in orde bevonden, R. 17 Juli 1807. Nu wordt het R. 16 Juni 1807 door hem gedane verzoek om te mogen repatrieeren bij R. 21 Juli 1807 toegestaan. Inmiddels begon de wind weer uit een anderen hoek te waaien. Reeds 11 Sept. 1807 nam de G.-G. Lawick in bescherming tegen zekere klachten der Regenten, en verbood aan de Commissie, meer dergelijke klachten tegen hem aan te nemen; R. 24 Nov. 1807 wordt een request behandeld, waarin L. verklaart dat voor hem de redenen tot repatrieering „door tusschenkomende omstandigheden zijn komen te cessereren” en verzoekt, weer in dienst te worden aangenomen; dit wordt toegestaan, en hij treedt weer op als Onderkoopman op 40 gulden, met titel en rang van Koopman. Zeer curieus

is het, dat een brief van Siberg dd. 24 Oct. 1807, dus een maand eerder, vermeldt dat de ontslagen L. met twee anderen tot eene Commissie was vereenigd ter bevordering van de veiligheid der Bovenlanden, en uit een ander archiefstuk ontwaart men, dat die Commissie al van 19 Aug. dateerde. Reeds 3 dagen na zijne officieele herstelling wordt L. bij R. 27 Nov. 1807 met E. von Harten in commissie gesteld om onderzoek naar den stand der rijst- en koffiecultuur in Cheribon te doen op een traktement van 500 Rd^s. per maand; het fraaiste is, dat uit de deliberatiën blijkt dat deze Commissie in 't bijzonder gericht was tegen de administratie der vorige Residenten Walbeeck en Rose, waarvan de eerste hem als President der Commissie over de Regentsch. zoo in den weg had gezeten. De diepte der intrigues in dien ellendigen tijd zal men waarschijnlijk nooit geheel peilen.

Geen drie weken na Daendels' aankomst werd de fungeerende Resident van Cheribon overgeplaatst en L. den 20 Jan. 1808 in diens plaats benoemd, ook omdat Nicolaus Engelhard, met wien L. te Samarang over de Cherib. aangelegenheden was wezen confereeren, hem ten volle vertrouwde, zegt het besluit, evenals ook de brief van Daendels bij N. Engelhard, Overzigt p. 358 en D^s. De Roo I, 40; tevens wordt hij bevestigd als Koopman, terwijl 26 Jan. de Commissie, ingesteld bij R. 27 Nov. 1807, werd opgeheven.

Bij een besl. van Daendels, geïnsereerd in R. 3 Oct. 1808, werd L. benoemd tot Prefect over de Cherib. Preanger-Regentsch. (Soekapoera, Limbangan, Galoeh) op een traktement van 6.000 Rd^s. zilver per jaar en 12 st. per pikol koffie. Hij was destijds lang niet vermogend: R. 26 Jan. 1808 vermeldt zijn „bekend finantieel onvermogen” om alles over te nemen wat volgens usance tot de betrekking van Resid. van Cher. behoorde. Hij is dan ook in de Gedwongen Leening van 2 Oct. 1808 niet aangeslagen. Bovendien werd zijn traktement zeer slecht uitbetaald: den 5 Aug. 1809 klaagt hij aan Daendels dat hij dientengevolge nu al achttien maanden „op een anders beurs” geleefd heeft en nu geen crediet meer kan krijgen; Proc. 5 Jan. 1813 verzoekt hij om de uitbetaling van groote sommen, die hij nog steeds had te vorderen als gewezen Resident van Cheribon. Het is dan ook een raadsel waar hij de 7000 Sp. matten vandaan kreeg, waarvoor hij in 1810 land kocht in de omstreken van Samarang, alwaar Daendels domeingronden onder den hamer bracht. In den Engelschen tijd kocht hij Kalikondang in die buurt (Tijdschr. Nijverh. en Landb. XXII, 515); perceel 1 en 2 van den toenmaligen Samarang'schen landverkoop kocht hij voor 3400 en 8000 Sp. dollars, en in 1814 werd 't land Goemoelak voor $\frac{1}{4}$ op zijn naam gezet. Na zijn overlijden brachten zijne landen 3 ton op (T. N. I. 1850, I, 87). Bij een besluit, geïnsereerd in R. 9 Zomerm. 1810, werd hij benoemd tot lid van 't College van administratie der houtbosschen te Rembang, welke betrekking hij nog ult^o. Sept. 1811 bekleedde. Volgens zijne autobiographie was hij Landdrost van Rembang van Juni 1810 tot in 1812. In 1811 maakte hij deel uit van eene Commissie tot opneming der afgestane Vorstenlanden (P. XVI, 54) en deed in Sept. van dat jaar zijn uiterste best om Janssens van uit Rembang met hulptroepen te steunen. Proc. 4 Jan.

1812 wordt hij vermeld als Landdrost van Rembang; wordt als zoodanig vervangen Proc. 18 Nov. 1812. Den 13 Jan. van dat jaar was hij benoemd als een der vier leden van de Commissie, welke de invoering van een ander belastingstelsel zou voorbereiden door het verzamelen van de noodige gegevens (Levysohn Norman, Britsche heerschappij, p. 123 noot 1). Deze Commissie richtte zich bij een schrijven dd. Soerabaja 9 Febr. 1812 tot Raffles met het voorstel dat aan elk harer leden een gedeelte van Java ter onderzoek zou worden aangewezen, en wel aan L. de streek van Tegal tot de Bataviasche Regentsch., hetgeen goedgekeurd is. In 1812 en '13 maakte hij deel uit van de Commissie tot voorbereiding van den verkoop van land in de Preanger en Krawang (Van Rees p. 131); hij schijnt gedurende dat laatste jaar een tijd buiten dienst geweest te zijn, althans in eene lijst van alle ambtenaren, geïnsereerd in Proc. 28 Mei 1813, komt zijn naam niet voor en ult^o. Juni 1813 heet hij burger te Rembang. Blijkens eene mededeeling in de Java Gov. Gazette van 28 Sept. 1813 werd hij door Raffles op eene reis door Oost-Java benoemd tot Salt-Agent in the Samarang division, en wel, blijkens Proc. 17 Sept. 1813, den 24 Aug. op 300 Sp. dollars; als zoodanig komt hij voor Proc. 8 en 30 Juni 1814 met een salaris van 600 gulden. Macquoid (chef van den zoutdienst) prijst in 1814 en 1815 zijn ijver als agent ten zeerste. Proc. 11 Maart 1816 wordt hij benoemd tot Assistant Resident te Samarang. Proc. 15 Maart 1816 heet hij „Assistant Resident in the Revenue Department” (den 13 Febr. 1816 had hij die betrekking aanvaard) en werkzaam bij de Landelijke inkomsten. Volgens v. L.'s autobiographie had Raffles hem de interesten van af 1811 uitbetaald op het kapitaal van f 45.000 dat de Ind. Regeer. hem nog schuldig was; toen het Opperbestuur dit echter afkeurde, vermeerderde Raffles zijne betrekkingen (Zoutagent, Collector of Land Revenue, Ass. Res. Samarang) en liet hij hem het volle salaris van al die drie genieten, ofschoon hij maar recht had op een gedeelte. Al die drie betrekkingen bekleedde hij nog bij de teruggave der kolonie in 1816. De nieuwe Resid. ontsloeg hem in Sept. 1816 als Ass. Res. Commissarissen-Generaal belastten hem in 1816 met de overneming der residentie Soerabaja (Hoek, Het herstel van het Nederl. gezag p. 98); hij is daarna een korten tijd Resident van Soerabaja geweest (Van Deventer, Het Nederl. gezag p. 209; Levysohn Norman p. 207) en diende een „hoogst leerzaam en naauwkeurig” verslag in over die residentie (Van Deventer, Landelijk Stelsel, I, 372). Den 12 Nov. 1817 werd hij benoemd tot Inspecteur-Generaal der Landelijke inkomsten (Hoek u. s. pag. 265; Mijer, Kronijk van Ned.-Indië I, 82 zegt dat deze benoeming geschiedde bij besluit van 5 Dec. 1817, wat onjuist is; zie Batav. Cour. 22 Nov. 1817). In 1819 (Batav. Courant no. 3; waar ik hier deze courant citeer volg ik de lijst van Residenten in Bijdr. 1860 p. 123 e. v.) werd hij Resid. van Batavia en bleef dit tot 1820 (Bat. Cour. no. 32); in 1819 maakte hij ook deel uit van de Commissie tot onderzoek der wederzijdsche rechten en verplichtingen van den Staat, de particuliere landeigenaren en hunne opgezetenen (Faes in Tijdschr. voor Nijverh. XLIX, 239), en in 1820 werd hij benoemd in eene Commissie tot bijwoning der regeeringsaan-

trekking van den nieuwen Soesoehoenan (Mijer u. s. pag. 190). In Aug. 1820 (Bat. Cour. 12 Aug.) werd hij benoemd tot Directeur der houtbosschen, wat hij in 1822 nog was (Lettres de Java p. 53). Zijne benoeming tot Ridder van den Nederl. Leeuw staat in Bat. Cour. 13 Jan. 1821. In 1823 (Bat. Cour. no. 2) werd hij Resident van Rembang, wat hij bleef tot 1827 (Bat. Cour. no. 2); werd toen verplaatst naar Djokja. Hier, zegt een anonymus in T. N. I. 1851, II, 97, had „de heer baron van L. van P. het geluk den pangeran adipatie Notto Prodjo in onderwerping te brengen”; dezen werden echter, naar 't schijnt, door Van L. beloften gedaan die de Regeering niet nakwam; hij werd datzelfde jaar (Bat. Cour. no. 76) overgeplaatst naar Samarang. Volgens de autobiographie werd hij reeds 10 Mei 1828 ontslagen op een wachtgeld van f 500, doch 6 Nov. '28 benoemd tot Civiel Gezaghebber in Bagelen met rang en traktement van Resident. In 1829 was hij een der Commissarissen tot invoering van het Europ. bestuur in de afgestane Vorstenl. als Civiel Gezaghebber van Bagelen (Van den Bosch, Verslag enz. in Bijdr. 1864 p. 395; T. B. G. VII, 260). Werd datzelfde jaar (Jav. Cour. no. 50) benoemd tot Resident van Bezoeki en Banjoewangi, welk ambt hij nog in 1829 neerlegde (Jav. Cour. no. 79) op een wachtgeld van f 700. In 1830 was hij te Solo (Nahuijs, Herinneringen p. 164); in 1831 werd hij benoemd tot Commissaris voor de invoering van het landelijk stelsel en de regeling van het inl. bestuur in de nieuwe residentien Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri. De autobiographie van 1830 zegt dat hij herhaaldelijk „in aanmerking gekomen” is voor Raad van Indië en dit zeker zou zijn geworden, als het alleen van De Kock had afgehangen. Volgens Van der Kemp (Zoutmiddel p. 98) bleef hij, toen in 1832 van de nieuw verworven Vorstenl. afzonderlijke gewesten werden gevormd en zijn besturend commissariaat ophield, als „Kommissaris-inspecteur over de overgenomen Vorstenl.” invloed uitoefenen op den gang van zaken aldaar. Volgens het Genealogisch Overzicht verliet hij 's Lands dienst in 1834. Hij overleed 3 Maart 1846 te Samarang.

In 1811 was hij te Rembang gehuwd met Lambertina Florentina Persijn, bij welke hij vier zoons en twee dochters gewon; de weduwe overleed te Samarang 24 Dec. 1846 (W. v. R.). Hij schijnt echter ook diverse onechte voorkinderen te hebben gehad (Dooptboek 15 April 1804, 28 Juni 1807).

Van L. was een der ijverigste en talentvolste mannen die vóór den Engelschen tijd in de Preanger hebben gewerkt. Van Polanen, zelf een zeer bekwaam man, noemt hem reeds in April 1806 (De Jonge XIII, 268), „volkomen met het Cheribonsche district zoowel als met de Preanger Regentschappen bekend, de Maleische en Javaansche talen kundig en gewoon aan de zeden en het character der Javanen,” hetgeen echter overdreven is, omdat Van L. destijds onmogelijk veel van Cheribon weten kon. Over zijne heftigheid en ruwheid werd zeer door de Preanger-Regenten geklaagd. Zijn vijand Siberg spreekt ergens van het „nors en bruske character mitsgaders dobbelzugt van hem Lawik,” maar de „braave” Siberg is in lof noch blaam betrouwbaar. De Commissie Thalman c. s. klaagde destijds over zijne eigenzinnigheid in zaken waarvan hij

geen verstand had. Gaat men v. L.'s beantwoording na der vraagpunten van 1808 (waarover elders), dan blijkt hij zich niet te houden aan 't verstrekken van inlichtingen doch allerlei plannen te opperen, soms van vrij verre strekking. Zijne ongestadigheid is uit zijne carrière genoeg merkbaar. Zijne eigenaardige verdienste is, dat hij de eerste hoofdamtenaar is geweest die in de cultures zijn voornamesten werkkring zocht. Den 12 Sept. 1808 spreekt hij van „mijn geliefkoosde arbeid, de cultuure”, tegenover „de zee van bezigheden en schrijfwerk (*als Prefect van Cherib.*) daar mijne ambitie niet voldaan word.” Naar aanleiding van eene kwestie tusschen hem en de Engelsche Prijsagenten, door wie hij werd beschuldigd zich Gouvernements-hout te hebben toegeëigend, werd Proc. 16 Mei 1812 verklaard: „On the whole the Board (*de Regeering*) considering the high and irreproachable character, heretofore maintained by Mr. Pabst, and all the circumstances which may tend to exonerate him from the charges, are of opinion, that he acted with an indiscretion and personal consideration, to be regretted in an officer of his rank and character, but in passing this judgement they consider that the circumstances of the occasion do not preclude the present Government of Java from entertaining an equally good opinion of the talents, character and worth of Mr. Pabst, while acting under the established regulations of the British Government”, waarbij in aanmerking moet komen, dat Raffles zelf met de Prijsagenten overhoop lag en bovendien destijds zeer geneigd was, de Hollandsche ambtenaren meer te begunstigen dan zij verdienden. Van L.'s houding in de zaak van De Wilde (zie diens personalia) pleit niet sterk voor zijne goede trouw. Karakteristieken van hem door Nederl. ambtenaren vindt men in de Brieven van en aan Mr. H. J. van de Graaff, 1816 — 1826, uitgegeven door P. H. van der Kemp, Verh. B. G. LII (een werk dat ik steeds heb geciteerd als „Van de Graaff,” ook waar Van der Kemp aan het woord is). Van de Graaff noemt hem (ib. II, 17) „een zeer ongemakkelijk, rusteloos mensch, die zijne eigene ideeën opvolgt en opdringt en met de geheele wereld overhoop ligt.” Later (ib. p. 187) schrijft hij aan Elout over v. L.'s „ijver tot herscheppingen die hem eigen is en dien ik Uwcr Excellentie niet behoef te beschrijven”; dezze ijver ging tot onbesuisdheid. Nic. Engelhard spreekt in 1822 (ib. I, 22), denklijk in verband met v. L.'s houding in zake Soekaboemi, van zijne inconsequentie „indien hij zich slechts verdienstelijk daardoor kan maken bij het Gouvernement”. De Kock oordeelt in 1829 (ibid.) „dat hij zooveel laagheid aan den dag gelegd heeft dat het schande is” (wellicht in verband met eene intrigue die hij dat jaar had met eene Djokjasche Raden Ajoe). Dit was echter een twintig jaar na den tijd dien ik heb behandeld en waarin van die laagheid niets blijkt, terwijl de autobiographie talrijke brieven citeert, waarin De Kock zich zeer gunstig uitlaat over zijn optreden en zijne „meesterlijke” wijze van omgaan met den Inlander. Nic. Engelhard schrijft 19 Aug. 1830 dat Lawick zeer gelieerd was met Muntinghe, die „zonder Lawick van Pabst niet werken konde”. Baud noemt hem 8 Sept. 1827 een „warhoofd”, niet geschikt om „de Regenten te winnen” en in nood „wat al te zeer bedacht op lijfsbehoud”. Een even onpartijdig als phlegmatiek en sluw opmerker was de Inlander die de geschiedenis van het Vorstenhuis

van Madoera beschreef en van v. L., zooals hij zich in Juni 1827 vertoonde, het volgende portret gaf (T. B. G. XXII, 288): „Resident van Lawick van Pabst, die in de pasangrahan van Gowok vertoefde, zat daar niet in gezelschap van anderen maar liep geheel alleen heen en weder achter de pasangrahan. Hij had geheel andere manieren dan de meeste Hollanders. Soms was het of hij schrikte, en dan hield hij zijn hoofd vast of sloeg zich op de borst. Nu eens zag hij naar boven naar de lucht, en dan eens sloeg hij zijne oogen ter aarde. Als men hem zoo zag, geelk hij wel krankzinnig te zijn, maar hij was het werkelijk niet. Dat was zoo zijn manier van doen als hij over iets peinsde. Zijn lichaams-gestalte was groot, breed, stevig en sterk. Men zou op 't oog van hem niet zeggen, dat hij een scherp verstand had, en toch zou men inderdaad onder Residenten bezwaarlijk iemand vinden, die Resident van Lawick van Pabst in kunde evenaarde.”

Wat die kunde aangaat, veel geleerdheid kan hij nooit hebben opgedaan. Proc. 25 Jan. 1816 vindt men een allerzotsten officieelen Engelschen brief van hem, waarin, om iets te noemen, het voornaamwoord *die* vertaald wordt met *thee*. Andere brieven waaronder in de Proc. zijn naam staat, zijn echter in redelijk goed Engelsch, maar in een schrijven van 20 April 1813 spreekt hij van zijne „onkunde” in die taal, waardoor hij wordt belet een brief der Regeer. te begrijpen. Dat hij in 1812 geen Javaansch kon lezen blijkt elders; hij sprak het wel, maar op Napoleon's verjaardag in 1811 houdt hij te Rembang een speech in het Maleisch, die door den Djaksa wordt vertaald in het Jav.

Een zegelafdruk van hem, 1808, vertoont, naar 't schijnt, in plaats van een wapen maçonnieke symbolen.

JACOB PAULUS BARENDS

Waarnemend Gecommitteerde over de Benedenlanden

11 Febr. 1806 — 25 Juli 1806.

Werd volgens het Stamboek van 1811 geboren te Batavia 26 Sept. 1762; de doop staat ingeschreven op 29 Sept. 1762; volgens W. v. R. was hij de zoon van Barend Barends van Malakka (een Bataviaasch burger) en Eva Johanna van Hemert van Batavia.

Den 4 Febr. 1774 in dienst aangenomen als Soldaat aan de pen op 9 gulden; 3 Juni 1777 Jong-assistent op 16 gl.; 13 Aug. 1779 als zoodanig overgeplaatst naar Padang; 1 Sept. 1780 Absoluut-assistent op 24 gl. In Aug. 1781 als krijgsgevangene naar Benkoelen gevoerd, keerde hij in Nov. 1783 naar Bat. terug en werd Boekhouder in de pakhuizen bezijden de Waterpoort; 8 Aug. 1786 Gezworen Klerk bij de Bank-Courant en Bank van Leening; 23 Maart 1790 Negotie-overdrager met titel en rang van Onderkoopman; 24 Sept. 1790 Boekhouder, Secretaris en Pandbewaarder der B.-Courant en B. van Leening. In die qualiteit rezen er tegen hem klachten over „ontdekte fourbe-

rien," C. G. 9 Juli 1794; dat de boeken waren vervalscht en de panden verwisseld, moesten Comm.-Gen. erkennen, doch er heette geene aanleiding te bestaan om hem crimineel te vervolgen en hij kwam er af met eene veroordeeling tot vergoeding der veroorzaakte schade en der deswege gemaakte onkosten benevens ontslag op zijn verzoek (C. G. 4 April 1795), met behoud evenwel van den rang van Onderk. Het volgend jaar erlangde hij zelfs den titel van Oud-Schepen, en werd C. G. 24 Dec. 1796 benoemd tot de voordeelige betrekking van Vendumeester met qualiteit van Koopman. In R. 11 Mei 1802 wordt vermeld dat hij tijdens eene reis van den Gecomm. naar de Bovenl. diens ambt waarneemt; evenzoo R. 10 Aug. 1802 en 26 Juli 1803. Bij R. 22 Juli 1802 wordt Barends ondanks zijne vroegere „fourberien" benoemd tot Groot-Kassier met qualiteit van Opperkoopman. R. 26 Juli 1803, 7 Juni 1804 wordt wederom vermeld dat hij het Commissariaat waarneemt. Den 28 Jan. 1805 wordt hij bovendien benoemd tot President van Boedelmeesteren en den 11 Febr. 1806 tot Waarnemend Gecommitteerde over de Benedenl.; waarop hij den 14^{en} daaropvolgende als Presid. van Boedelm. werd ontslagen maar nog steeds Groot-Kassier bleef. R. 18 Juli 1806 wordt vermeld dat hij naar aanleiding van de afwezigheid van Van Lawick ook het Commissariaat over de Bovenl. waarneemt. Als Gecomm. over de Benedenl. wordt hij op verzoek ontslagen bij R. 25 Juli 1806, maar 11 April 1809 wordt hij behalve Groot-Kassier ook Ontvanger-Generaal en 1 Juli 1809 Lid der Hooge Militaire Vierschaar. Bij R. 10 Slagtm 1810 op verzoek als Ontvanger-Generaal ontslagen. Volgens de Naamboeken is hij in 1803 Regent en in 1808 Kassier van 't Pennistengesticht geweest. Blijkens zijne onderteekening van een stuk B. R. 15 Aug. 1806 en de Res. van Schepenen 14 Bloei maand 1810 was hij bovendien broodbakker; in dien duren tijd kan hij dit ambacht als bijverdienste hebben gedreven of op zijn naam laten drijven. Raffles benoemde hem Proc. 12 Maart 1813 tot Kassier der Bank van Leening en ontsloeg hem 8 Maart 1814. Uit het doopboek schijnt te blijken dat hij bij verschillende vrouwen, waaronder eene Elis. Stuart, buiten huwelijk diverse kinderen had. In de Javasche Cour. van 1829 no. 41 vindt men een bericht dat Jac. Paul. Barends onder curateele is gesteld.

H. 12 Sept. 1792 vermeldt een tuin van hem op Goenoengsari; hij woonde daar nog in Nov. 1813. In de Gedwongen Leening (Bcsl. 2 Oct. 1808) werd hij aangeslagen voor 5.000 Rd^s. In 1815 was hij eigenaar van het land Menteng; in 1814 tevens voor de helft eigenaar van Moewarabekasi.

PIETER TENCY

Waarnemend Gecommitteerde over de Benedenlanden

22 Sept. 1807 — 27 Nov. 1807;

Idem over de Beneden- en de Bovenlanden

27 Nov. 1807 — 15 Maart 1808;

Gecommitteerde over de Bovenlanden

15 Maart 1808 — 21 Mei 1808.

Was de zoon van Johannes Tency te Gent in Vlaanderen (Van Bergen van der Grijp 1 Feb. 1792 no. 21840). De schampere Siberg noemt hem in een brief aan Nederburgh dd. 24 Oct. 1807 „een vreemdeling die nauwelijks zijn geboorteplaats weet, een laag subject en die Uw met mij nog als mandadoor (*d. i. administrateur van een particulier land*) bij Dominé Hooijman heeft gekend en bovendien bij den inlander bekend en gehaat is weegens vele bedriegerijen in den dienst van landmeeter begaan.” Hoe Nederburgh hem zou hebben gekend bij Hooijman, wiens dood wordt vermeld R. 23 Juni 1789, is niet te begrijpen; overigens wordt ook H. 26 Jan. 1803 genoteerd dat Tency tijdens diens leven op zijn land Pondokgedeh (achter Mr. Cornelis) woonde.

Uit R. 27 Juli 1790 zien wij dat Tency's gage, eene zeer bescheiden gage van 9 gulden per maand, ult^o. Juni 1787 was afgeschreven wegens non-comparitie op de generale monstering, toen hij zich „op order van den Heer G.-G. in de Bovenlanden” bevond. Hij had destijds wellicht een baantje bij 't Landmeterskantoor, althans bij R. 18 Aug. 1789 wordt hij benoemd tot Adjunct-Landmeter; 4 Juli 1791 tot Boekhouder bevorderd; 26 Juli 1791 benoemd tot Tweeden Landmeter met rang van Onderkoopman; 28 Juni 1793 tot Eersten Landmeter met titel en rang van Koopman. Onbegrijpelijk is C. G. 5 Febr. 1794, waar hij eerst Tweede Landmeter heet en qualiteit en gage van Onderk. erlangt, en daarop Eerste Landm. heet en qualiteit en gage van Koopman bekomt. Den 6 Maart 1798 wordt hij tevens Opziener der Slokan en erlangt bij R. 28 Nov. 1799 zitting in het College van Heemr. „echter zonder stem”. Bij R. 22 Sept. 1807 benoemd tot Waarnemend Gecomm. en Heemr. Deze benoeming, welke hij volgens Siberg aan Van IJsseldijk had te danken, betrof alleen de Benedenl. doch bij R. 27 Nov. 1807 werd hem ook de „waarneming der bovenlandsche zaken” opgedragen, omdat de Commissarissen over de Regentsch. thans hunne taak hadden voltooid. Bij R. 15 Maart 1808 als Gecomm. bevestigd (doch thans alleen over de Regentschappen, daar de Ommel. onder den Drossaard werden geplaatst) en bevorderd tot Opperk., werd hij door den naar Samarang vertrokken Maarschalk bij een besluit van 21 Mei 1808 gesuspendeerd „zonder reclame op cenig revenu voor dit jaar, totdat hij zal hebben geprouveert zijne gezegdens, dat de reise van den Maarschalk en Gouverneur-Generaal, waaraan 250 battoors 's daags tegen betaling gebruikt zijn, den lande voor 10.000 pikels koffij zoude hebben benadeeld en 40.000 man van de koffijpluk hebben afgetrokken. En zal beslag gelegd worden op alle goederen van hem zo wel als op deszelfs persoon, totdat hij reekening en verantwoording zal hebben gedaan van alle penningen, van 's Lands wegen bij hem ontfangen”. Gelukkig nam de Luiten.-G.-G. Buijskes bij R. 3 Juni 1808 na een voorloopig onderzoek borgen van Tency aan en werd zijne rekening en verantwoording in orde bevonden (R. 21 Juni 1808), doch bij besluit van 4 Juli 1808 werd hij finaal uit 's Lands dienst ontslagen, terwijl tevens het ambt van Gecomm. werd opgeheven. Raffles benoemde hem 23 Nov. 1811 tot Commissaris van het district Bandoeng (het oostelijk deel der tegenwoordige Preanger, namelijk de regentsch. Soemed., Parak. Moentj. en Bandoeng) en twee dagen daarna tevens tot In-

specteur-Generaal over de koffiecultuur in de Batav. Regentsch. Blijkens zijn testament overleed hij 8 Sept. 1812.

De betrekking van Landmeter, die T. zoo lang bekleedde, moet zeer voordeelig zijn geweest, wellicht ten gevolge van bestaande misbruiken; ook Marci en Andries Teisseire hebben in die betrekking veel geld verdiend. Toen T. in 1792 zijn testament maakte, was zijn boedel geen 2.000 Rd^s. waard, doch reeds R. 11 Mei 1798 lezen wij van zijn buitenverblijf tusschen Rijswijk en Noordwijk, hetwelk, volgens eene bijlage bij Proc. 5 Maart 1812, het vierde huis van de Harmonie af was en 55.000 Rd^s. waard. R. 1 Juli 1803 worden zijne landen Soekaradja en Tjiloewar vermeld. Van Daendels kocht hij Kampongbaroe en 't kleine landje Pondokgedeh (R. 23 April 1808; de koopbrieven staan gedrukt in het eerste deel bijlagen bij Daendels' Staat, Prepar. Mesures no. 16: voor beide landen samen betaalde Tency 70.000 Rd^s. zilver). Bij den verkoop der Tanggeran'sche landen kocht hij voor 83.000 Rd^s. het perceel Penjabrangan, Djampang Oedik en Koeripan; de koopbrief staat in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LII p. 64. Nog wordt H. 21 Aug. 1805 vermeld dat hij van Van Motman een tuin had gekocht aan de noordzij der Bacherachtsgracht.

In R. 22 Sept. 1807 wordt hij beschreven als „in den landbouw en de kennis om met den Inl. om te gaan zeer ervaren”. In Van Braam's rapport van datzelfde jaar (T. N. I. 1863, II, 92) heet hij „deze voor deze bezittingen zoo nuttige en men mag zeggen onschatbare man”, en wordt uitgeweid over zijne sawah-ontginning. Thorn (Memoir of the conquest of Java p. 273) beschrijft uitvoerig zijn Soekaradja en Tjiloewar, op welk laatste Gillespie heeft gewoond; hier had T. een grooten vijver gegraven, waarin hij rondzeilde met een „large-sized brig, full rigged and mounting guns”, zoodat het op een afstand leek alsof hij in de sawah's spelevaardde.

Gehuwd is hij niet geweest. Toen hij in 1792 bovenvermeld testament opmaakte samen met de inl. vrouw Christina Maria Salomons, was hij „jongman”. Bij een later testament (Drost 25 Aug. 1812 no. 2067) vermaakt hij zijne goederen aan eene zuster Anna Catharina, aan zijne huishoudster en aan twee „huisinboorlingen”, d. w. z. kinderen bij die huishoudster, Jacoba Petronella Tency, geadopteerd door de weduwe Pielat, en Petronella Jacoba Tency; die twee kinderen kregen het leeuwendeel en werden tegelijk gedoopt, Java Gov. Gaz. 12 Sept. 1812. Het overlijden van 't eene kind wordt vermeld in dat blad 15 Juli 1813.

LAMBERTUS ZEGERS VEECKENS

Drossaard der Bataviasche Ommelanden 19 Febr. 1808 — 28 Grasm. 1810

(sedert 20 Maart 1808 tevens Gecommitteerde over de Benedenlanden);

Landdrost der Bataviasche Ommelanden 28 Grasm. 1810 — 14 Slagtm. 1810;

Landdrost der Jacatr. en Cherib. Preanger-Regentschappen

14 Slagtm. 1810 — 2 Lentem. 1811

Landdrost der Bataviasche Regentschappen

2 Lentem. 1811 — 4 Sept. 1811.

Werd geboren te Amsterd. 29 Juni 1781, als zoon van Claas Veeckens en Susanna Catharina Rijser (zie A. A. Vorsterman van Oijen, Stam- en Wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën, Groningen 1885-1890, III, 252); ontving zijne opleiding aan de Kweekschool voor de Zeevaart (Van de Graaff o. l. II, 89); kwam in Febr. 1803 in Indië als derde stuurman van een particulier Nederl. schip. Werd bij R. 30 Aug. 1803 in Comp^s. dienst aangenomen als Boekhouder, om dienst te doen ter Secretarie van den Raad van Justitie; bij R. 8 Mei 1804 benoemd tot Tweeden Adjunct Gezworen Klerk en bij R. 26 Juni 1804 tot Gezworen Klerk bij dien Raad, met bevordering tot Onderk. provisioneel. Bij R. 12 Nov. 1805 tevens Scriba van het College van Curatoren en Scholarchen; bij R. 7 Nov. 1806 Secretaris van den Raad van Justitie en volgens het Naamboek tevens Koopman provisioneel. Zeer kort na Daendels' komst werd hij bij R. 19 Febr. 1808 benoemd tot Drossaard der Batav. Ommel.; bij R. 20 Maart 1808 worden hem tevens de functiën opgedragen van den Gecomm. in de Benedenlanden, terwijl den 10 Mei 1808 dit laatste ambt finaal op hem overging uit hoofde zijner bediening van Drossaard. Bij besluit van 22 April 1808 werd hij tevens benoemd tot lid van de Hooge Militaire Vierschaar; bij eën besl. van Daendels, geïnsereerd in R. 6 Sept. 1808, hem gelast, zijn ontslag te nemen uit het College van Heemr., waarin hij ambtshalve zitting had. Volgens het Naamb. was hij ult^o. Dec. 1809 President van evengezegde Vierschaar en Ridder (der Koninkl. Orde van Holland), doch had hij ult^o Dec. 1810 het presidium al weder nedergelegd. Bij een besl. van 28 Grasm. 1810 werd zijn titel veranderd in: Landdrost der Batav. Ommel. Bij R. 14 Slagtm. 1810 benoemd tot Landdrost der Jacatrasche en Cherib. Preanger-Regentsch.; in de Bataviasche Koloniale Courant van 23 Slagtm. 1810, die deze benoeming bericht, erlangt hij eene tevredenheidsbetuiging wegens zijn gevoerd bestuur over de Ommel., waarover Daendels ook met lof aan den Minister schreef (Dr. De Roo I, 35). Den 2 Lentem. 1811 wordt zijn titel veranderd in: Landdrost der Bataviasche Regentsch. Blijkens een brief werd 4 Sept. 1811 P. T. Couperus door Minto benoemd tot zijn opvolger. Volgens het jaarboekje woonde V. in 1815 in de Koestraat, wat mij niet erg deftig wil lijken.

Bij Hoek (Het herstel van het Nederl. gezag, p. 95) wordt genoteerd dat Commissarissen-Gen. hem 16 Aug. 1816 in de „Adviserende Commissie” benoemden, die in 1817 reeds ontbonden werd. De Batav. Courant van 22 Febr. 1817 bevat zijne aanstelling tot Directeur van het Verwisseling-Kantoor

te Bat.; die van 29 Maart 1817 zijne benoeming tot lid der Commissie van Superintendentie over de Weeskamer. In het laatst van 1817 verving hij Muntinghe als President van den Raad van Financiën, werd in 't begin van 1819 Hoofddirecteur van Financiën doch in Januari 1820 op verzoek ontslagen, eervol doch zonder het pensioen waarom hij had gevraagd. Kort hierop repatrieerde hij (Van de Graaff II, 86) om in Nederl. bij den hem gunstig gezinden Minister Elout invloed uit te oefenen op den gang der zaken in Indië. Is Ridder geworden van den Nederl. Leeuw en te Amsterdam overleden 6 Decemb. 1857 (Vorsterman van Oijen).

Bij den verkoop der Krawang'sche landen kocht hij Tjabangboengin voor 217.000 Rd^a. papier (R. 1 Zomerm. 1810); in 1817 kocht het Gouv. dit land terug voor 176.000 gulden; de acte van overschrijving dd. 2 Oct. 1817 folio 453 is gedrukt in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LII, 375.

Volgens Van de Graaff (II, 90) was hij „zijne eerste bevordering verschuldigd” aan zijn twee jaar ouderen broeder Hendrik Veeckens, die, na verschillende betrekkingen ter Secretarie te hebben bekleed, onder Daendels Ridder en Secretaris-Generaal werd; zijne doodsadvertentie staat in de Java Governm. Gazette 2 Dec. 1815. Bovendien was Lambertus den 16 Juli 1809 getrouwd met Catharina Charlotte Holle, dochter van den in 1808 overleden Raad Extraord. Johan Hendrik Holle, die getrouwd is geweest met Anna Elis. Vermeer (begraven 7 Mei 1788) en W. C. Pilon. Uit Proceed. 22 Aug. 1815 blijkt dat Veeckens erfgenaam was der omstreeks dien tijd overleden weduwe Holle, wier buitengewone rijkdom is af te leiden uit haren enormen aanslag in de Gedwongen Leening P. XV, 306. Volgens Proc. 3 Juli 1813 beliep het 3% van Holle's nalatenschap ten bate van den Secret. der Weeskamer 12.725 Rd^a., dus de heele nalatenschap ongeveer een millioen gulden. Uit evenbedoeld huwelijk zijn verschillende kinderen geboren; 1 Hooim. 1810 wordt gedoopt Wilhelmina Charlotte; 26 Juli 1812 Catharina Susanna; 20 Febr. 1814 Lambertus; 28 Jan. 1816 Hendrik; 28 Sept. 1817 Nikolaas Egbert; 3 Jan. 1819 Catharina Charlotte; ettelijke geboorte- en doodsadvertenties vindt men in Java Gov. Gaz. 18 Juli 1812, 11 en 18 Dec. 1813, 1 Jan. 1814; Batav. Cour. 20 Sept. 1817, 2 Jan. 1819.

Volgens Van de Graaff (u. s.) bewees hij als Drossaard een „belangrijken dienst”, waarover men liever zweeg, aan Daendels; „als Landdrost van de Batav. Regentsch. (*versta: van de Ommel.*) dirigeerde hij de executie van wreedaardige vonnissen met eene nauwgezetheid en koelbloedigheid, die den Generaal D. voor hem zeer innamen.” Hij moet een type zijn geweest van de door denzelfde (II, 12) beschreven „Daendelianen, meest zeer goede koppen, die door den Generaal Daendels uit het stof verheven, over het paard getild of op de rechte plaats gebragt zijn en de uitvoerders zijn geweest van zijne maatregelen”. Hij roemt V.'s „onvermoeide werkzaamheid en zeer goede geestvermogens,” vermeldt echter zijne „ongemensureerde ambitie” en de vrees, haat en verachting, die de Bataviasche ambtenaarswereld van 1818 tegen V. bezielde, naar gelang van de betrekking waarin men tot hem stond; echter had hij zeer grooten invloed. Later (ib. pag. 89) spreekt Van de Graaff van zijn „ijskoud hart (*en*) verbazend empire op zijne

driften, die hoog zijn," van het gebruik, dat hij wist te maken van de nagelaten papieren zijns broeders, den „algemeenen haat" welke het geheele Indische publiek tegen dezen man (Lambertus) bezielde, van Daendels' geringe persoonlijke achting voor hem en de grenzenlooze verachting waarmee zijn gedrag na de landing der Engelschen den G.-G. Janssens vervulde, welke verachting overvloedig blijkt uit het briefje *ibid.* I, 62, dat ook bewijst hoe algemeen hij reeds in 1811 werd gehaat. Ook zijne eerlijkheid in geldzaken geraakte destijds (zie *Proc.* 28 Maart 1812) aan twijfel onderhevig in verband met het tezoek raken van zekere gelden voor en na den val van M^r. Cornelis: Eerst in 1819 werd hij na een gehouden onderzoek van deze blaam gezuiverd (*Van de Graaff* I, 64), maar in 1823 raketde de Raad van Finantiën De Bruijn van Tromp de zaak weer op. Hierover handelen eenige bundels stukken, die toonen dat Veeckens zich dekte met de goedkeuring, den 1 Juli 1812 door eene Commissie, waarvan Bauer president was, na eene conferentie met de Residenten, Regenten en Opzieners der Preanger gehecht aan V.'s afrekening met het Gouvernement; er resteerden echter nog achterstallen aan de Regenten (voorschotten op de koffielevering, aan Veeckens een paar dagen vóór den val van Mr. Cornelis uitbetaald) en deze werden niet verantwoord. Bauer, wiens houding in deze zaak nogal louche is, erkende later heel niet ingenomen te zijn met het acquit en décharge, tijdens Raffles op zijn eigen advies aan V. verleend.

GERRIT WILLEM CASIMIR VAN MOTMAN

Provisieel Gecommitteerde over de Bovenlanden

21 Mei — 4 Juli 1808;

Prefect der Jacatrasche en Preanger Bovenlanden

4 Juli 1808 — 7 Sept. 1809.

Uitvoerige mededeelingen omtrent het geslacht Van Motman, van de hand des heeren W. Wijnaendts van Resandt, vindt men in het maandblad de *Nederl. Leeuw* van 1903 en in diens opstel over het geslacht Bangeman, aldaar 1905.

Zijn vader was Willem Arnold Michiel van Motman te Grave, die in 1777 (*Nieuwe Nederl. Jaarb.* 1777 p. 248) door den Prins werd aangesteld tot Rentmeester der Domeinen en Geestelijke Goederen van deze stad en den lande van Kuik (een familiegoed van den Erfprins), zijne moeder Fred. Cath. Fabilla Sanderus of Frederica Tabita Catharina S. (zooals W. v. R. haar elders noemt). Uit dit huwelijk waren zeven kinderen, waarvan onze man als de jongste volgens W. v. R. geboren is op 11 Jan. 1773 op het onder Grave ressorteerende Gennepershuis; in 't *Gebodenb.* 31 Jan. 1793 staat echter dat hij is geboren te Breda. Volgens zijne eigen opgave (Nov. 1813) kwam hij in 1790 in Indië (wellicht met eene aanbeveling van den Erfprins-Opperbewindhebber). Volgens

W. v. R. zou hij in 1791 als Onderkoopman per de Gerechtigheid met verlof in Nederland zijn teruggekomen, iets wat kwalijk in overeenstemming is te brengen met R. 12 Aug. 1791, waarbij hem, zijnde Onderk. buiten emplooi, de waarneming der administratie van het Graanmagazijn werd opgedragen. Wordt bij R. 11 Aug. 1795 beboet voor 1000 Rd^s. wegens slordigheid in zijne administratie. R. 2 Juni 1797 wordt vermeld dat hij pro interim Tweede Administr. in het IJzermagazijn is geweest; als zoodanig maakte hij zich met den Eersten Administr. Van Son verdacht van ontrouw, zoodat zij werden genoodzaakt een tekort van 39156 pond spijkers, ter waarde van ruim 5000 Rd^s, aan te zuiveren (Notulen 19 Mei, R. 31 Juli, C. G. 5 Aug. 1797). Niettemin wordt C. G. 19 Sept. 1797 de wensch uitgedrukt dat om hem zal worden gedacht wanneer eenig emplooi openkomt. Bij R. 19 Dec. 1797 krijgt hij een baantje te Buitenzorg op 40 Rd^s. per maand; blijkens bewaarde brieven woonde hij daar in 't Commissariaat en kreeg hij er, naar 't schijnt, de administratie van het koffiepakhuis bij. Wordt bij R. 27 Febr. 1800 Administr. in het Yzermagazijn; 6 Mei 1803 Administr. in het Provisiemaagazijn; 20 Mei 1805 provisioneel bevorderd tot Koopman. Bij R. 23 Febr. 1808 werd bepaald dat hij zijne betrekking zou neerleggen om Daendels te vergezellen naar Samarang (zie ook Daendels, Staat p. 30 noot); den 15 Maart 1808 wordt hij Opperkoopman en bij besl. van 21 Mei 1808, tijdens hij nog te Samarang was, provisioneel Gecommitteerde; bij dat van 4 Juli 1808 Prefect over de Jacatrasche en Preanger Bovenl. Ditzelfde jaar volbracht hij eene vrij gevaarlijke zending naar den Sultan van Bantam, nadat deze door de vermoording der Europ. ambtenaren en militairen in zijne hoofdstad met het Gouvern. in conflict was geraakt (P. XV, 354). Bij R. 7 Sept. 1809 verwisselde hij zijne betrekking met die van Eersten Gecomm. over de suikercultuur; bij R. 25 Herfstm. 1810 werd echter besloten, hem na afloop der suikerlevering van dat jaar te ontslaan in verband met de opheffing van het Gouvernements-suikermonopolie. Sedert heeft hij een tijdlang ambteloos geleefd; R. 8 Lentem. 1811 heet hij Oud-Landdrost en Nov. 1813 qualificeert hij zich als landheer. In Dec. 1816 was hij Resident der Preanger en Superintendent der Koffiecultuur (volgens Van Rees o. l. pag. 145 dateerde zijne benoeming van 3 Aug. 1816); bij Van Deventer (Nederl. Gezag. p. 116 e. v.) vindt men een goed geschreven verslag van zijne hand dd. 25 Oct. 1816 over het bestuur der Preanger tijdens de Britsche overheersching. Bij besl. van 4 Febr. 1820 werd hij als Resident vervangen en benoemd tot lid van de Weeskamer te Batavia, eene wonderlijke achteruitzetting, die doet vermoeden dat zijne conciliante houding tegen de landheeren, speciaal die van Soekaboemi, aan de Regeer. mishaagde. In Sept. 1820 werd hij uit 's Lands dienst ontslagen (Bat. Cour. 7 Oct. 1820). Blijkens Bat. Cour. 2 Juni 1821 overleed hij 25 Mei 1821 op Dramaga, oud ruim 49 jaar; hij werd begraven op Djamboe.

R. 5 Sept. 1797 zien wij hem klagen over zijne „bekrompen omstandigheden”; de Regeer. erkent, dat zijne „omstandigheden inderdaad eenige consideratiën verdienen”, maar H. 6 Juni 1804 blijkt hij eigenaar te wezen van

't land Batoetjeper aan de Mookervaart; B. R. 8 Maart 1805 wordt vermeld zijn land Cadaon, dat hetzelfde zal zijn; ook bezat hij een tuin aan de Bache-rachtsgracht H. 21 Aug. 1805. In de Gedwongen Leening van 2 Oct. 1808 werd hij aangeslagen voor 5.000 Rd^s. Bij den verkoop der Tanggeran'sche landen werd hij voor 16.100 Rd^s. eigenaar van Sadeng West (thans Djamboe; de erfbrief is gedrukt Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LII p. 57). Uit R. 25 Lentem. 1811 blijkt dat ook Kampongmalajoe hem tijdelijk heeft behoord. Later moet hij Dramaga hebben erlangd, waar hij is overleden. Soms wordt hij, zegt W. v. R., „baron” genoemd, hetgeen moet berusten op zijne zeer onzekere afstamming van een in 1627 geadeld individu.

Den 17 Febr. 1793 huwde hij met Anna Apollonia Jens van Batavia, weduwe van den Eersten Administr. der pakhuizen aan de Waterpoort G. Th. Vermeer van Leiden (samen gehuwd 24 Nov. 1782; hij overleed 29 Juni 1791;) en de 7 Dec. 1766 gedoopte dochter van Arn. Jens (die Vice-President van Schepenen is geweest) en Anna Apollonia de Geus. Uit haar eerste huwelijk had zij minstens zes kinderen, uit haar tweede, twee die jong stierven; dit tweede huwelijk liep uit op eene scheiding van tafel en bed (volgens W. v. R. in 1797), vermeld R. 7 Febr. 1800. Deze dame was berucht om de mishandelingen die zij op hare slaven toepaste; zij is daarvoor beboet, met verbod om slaven te houden; daarna onder curateele gesteld (R. 3 Jan. 1809) en vervolgens voor 25 jaar in het Vrouwentuchthuis geplakt (R. 9 Wijnm. 1810; zij had echter ook al eerder met die inrichting kennis gemaakt; bij eene aanschrijving van 7 April 1812 werd zij in vrijheid gesteld). Bij R. 3 Jan. 1809 was het huwelijk finaal ontbonden met verbod aan de vrouw om te hertrouwen. Zij overleed te Samarang 22 Sept. 1815 (Java Gov. Gaz. 7 Oct. 1815).

Van Motman's tweede vrouw was blijkens zijn testament (Heijnis 29 Nov. 1820) Reiniera Jacoba Bangeman, dochter van Hendrik Pieter Bangeman en Joh. Maria Coortzen, geb. volgens W. v. R. 6 Nov. 1778, overleden op Dramaga 9 Febr. 1860. Haar eerste man was M^r. A. C. Hartman, de medestander van Wegener, van wien zij 18 Febr. 1795 scheidde van tafel en bed en ingevolge R. 27 Jan. 1809 voor goed. Den 4 Febr. daaraanvolgende trad zij in ondertrouw met Van Motman, doch, naar W. v. R. waarschijnlijk heeft gemaakt, zij hadden samen al vóór 't huwelijk twee spruiten geteeld, die vervolgens, quasi als kinderen eener inl. vrouw, door hen werden geadopteerd; een derde maakte zijne opwachting binnen vijf maanden. Van deze en andere later geboren kinderen stamt het talrijke nog levende geslacht. Een der zoons trouwde eene onechte dochter van onzen W. V. H. van Riemsdijk.

Door zijne parentage met de Bangeman's (over wie zie ook W. v. R. in Algemeen Nederl. Familieblad 1902 en 1903) geraakte Van Motman in goeden doen. Zijn schoonvader (die geparenteerd moet zijn geweest aan Reinier de Klerk; zie de project-uitvaart van dezen G.G. bij Van Rhede van der Kloot p. 324) deed 2 Mei 1804 folio 543 zijn land Batoetjeper op Van Motman overschrijven.

Frits van Motman, hoofdofficier tijdens Daendels en Janssens, insolvent

overleden (Java Gov. Gaz. 21 Jan. 1815) was blijkens particuliere brieven de broer van onzen man. Van Heerdt, die tijdens Raffles te Buitenzorg is geplaatst geweest, was vermoedelijk eene relatie van onzen Gecomm., daar een van diens broeders eene dochter van eene barones Van Heerdt tot vrouw had (W. v. R.).

GUILLAUME ELIE TEISSEIRE

Prefect der Jacatrasche en Preanger Bovenl. 7 Sept. 1809 — 28 Grasm. 1810;

Landdrost der Jacatrasche en Preanger Bovenl. 28 Grasm. 1810 — 20 Zomerm. 1810;

Landdrost der Jacatr. en Cherib. Preanger-Regentsch.

20 Zomerm. 1810 — 14 Slagtm. 1810;

Landdrost der Bataviasche Ommelanden 14 Slagtm. 1810 — Sept. 1811,

geboren te Batavia, was de zoon van Andries Teisseire, een zeer verdienstelijk landeigenaar en industrieel aldaar. Over dezen laatste zullen wij hier niet uitweiden, omdat wij hopen elders zijne personalia afzonderlijk te kunnen behandelen; hij is viermaal gehuwd geweest; welke zijner echtgenooten de moeder van Guillaume Elie was, is mij evenzeer onbekend als diens geboortejaar. Bij R. 2 Juni 1774 werd aan Andries T. toegestaan, dit zootje naar Nederland te zenden met een Compagnies-schip. Naar diens eigen opgave kwam hij 14 Maart 1788 op Java terug. Volgens het Naamboek werd hij in 1794 benoemd tot lid van Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken; bij R. 11 Juli 1797 werd hij tot Schepen aangesteld; eenige dagen later trad hij af in eerstgenoemde betrekking (zie R. 25 Juli 1797); bij R. 26 Mei 1801 werd hij op verzoek als Schepen ontslagen.

In het begin van 1799 trad hij een oogenblik op den voorgrond in de zaak van Wegener; zie mijn opstel „Jacobijnen te Batavia” in T. B. G. XLI p. 152 e. v. Hij was toen echter geen ambtenaar doch burger, en komt R. 16 Febr. 1796 voor als arakstoker. R. 1 Febr. 1791 vermeldt hem als eigenaar van een tuin aan den weg van Angkee en van 't landgoed Kebondjeroek. In Nov. 1795 werd hij adjudant van den Gecomm. in cas van alarm. Zijn vader kwam in November 1800 om het leven. Deze had hem bij testament (De Win 26 Sept. 1800 no. 9077) al zijne landen nagelaten, namelijk Babakan, Tjikokol en Panoenggangan, elk met 2 suikermolens, Amstelveen of Tanahtinggi, Tjipete, Doewaratoes, Tjiledoek, Pondokseroet en Tegalrotan. Er rustten echter zeer zware schulden op den boedel, ten bedrage van Rd^s. 199.531, terwijl de geheele nalatenschap, waarvan een deel was gekomen aan de dochter van Andries T. (genaamd Catharina Henriette, den 3 Febr. 1798 gehuwd met den lateren Heemraad Johannes Cornelis Obreen van Rotterdam, eigenaar van Pondokpoetjoeng) getaxceerd werd op Rd^s. 252.540.

De erfgenamen zagen zich daarom verplicht, aan de Regeer. uitstel te verzoeken van de aflossing der hypotheek ten behoeve der Bank van Leening, groot Rd^s. 130.000, hetgeen bij R. 11 Dec. 1800 werd toegestaan. Hen zal daarbij wel geholpen hebben, dat de latere Raad van Indië Jacobus Martinus Baljee, den 8 Aug. 1784 gehuwd met Maria Magdalena de Vienne (zie W. Eekhoff, Het leven en lotgevallen van Jac. Mart. Baljée, Leeuwarden 1835, p. 40), een zwager van Guillaume Elie was (R. 8 April 1800). Ruim twee jaar later (R. 11 Febr. 1803) had deze van de schulden des boedels al Rd^s. 44.819 afgelegd. Hij schijnt zelfs nieuwe landen te hebben gekocht, want R. 2 Aug. 1808 noemt hem, behalve eigenaar der bovenvermelde landen, ook bezitter van Rampoan en Tjampakapoetih, die evenzeer bij de Bank en bij Weesmeesteren verbonden waren; in 1809 was hij ook eigenaar van 't kleine Pondokgedeh. Bij R. 6 Mei 1806 werd hij benoemd tot Eersten Gecommitteerde over de Suikercultuur; hem werd, nadat hij zich verdienstelijk had gemaakt door een bij R. 24 Aug. 1809 behandeld rapport omtrent de Bantamsche landen welke bij de Ommel. waren gevoegd, bij R. 7 Sept. 1809 toegestaan, deze betrekking te verruilen tegen die van Van Motman, Prefect van de Jacatrasche en Preanger Bovenlanden; bij besluit 28 Grasm. 1810 werd de titel Prefect veranderd in dien van Landdrost; bij dat van 20 Zomerm. 1810 werd 't Landdrostambt der Cheribonsche Preanger-Regentsch. vereenigd met dat der Jac. en Preanger Bovenlanden, zoodat Teisseire den titel erlangde: Landdrost der Jac. en Cher. Preanger-Regentschappen; bij besluit van 14 Slagtmaand 1810 werd hem toegestaan, van betrekking te ruilen met den Landdrost der Bat. Ommelanden L. Z. Veeckens. De verovering van Java zal hem wel buiten betrekking hebben gebracht. In 1813 woonde hij als ambteloos burger op zijn land Panoengangan. Vermoedelijk was hij niet zeer vermogend, want bij Daendels' gedwongen leening (Besl. 2 Oct. 1808) was hij voor het laagste bedrag, 2000 Rd^s., aangeslagen. In een brief van Nic. Engelhard dd. 8 Maart 1811 wordt gezegd dat deze onlangs 't landje Pondokgedeh met paardenstoeterij van G. E. Teisseire heeft gekocht; een brief van dezen laatste dd. 30 Oct. 1816 vermeldt dat hijzelf „onlangs eigenaar geworden is van de landen Antjol en Tjiekocja”. Den 16 Juni 1819 kocht hij pasar Tanggeran met een daarbij behoorend stuk land van Ekenholm, splitste dit eigendom in twee perceelen en verkocht deze in 1823 (Faes in Tijdschr. voor Nijv. en Landb. 1896, p. 9, 22, 26, 29). De Batav. Courant van 3 Jan. 1824 bevat zijne benoeming tot Buitengewoon Lid der Weeskamer te Batavia. In 1829 was hij Voorzittend lid van dit College; hij is bovendien Inspecteur van Cultures geweest (Blik op het bestuur van Ned.-Indië onder den G.-G. J^s. van den Bosch, 1835 p. 52 en 57) en heeft de indigocultuur in de Preanger op eene wijze geregeld, die later voor „zeer ondoelmatig” werd verklaard (zie S. van Deventer o.l. II, 148 en Rapport van den G.-G. ad. interim dd. 23 Aug. 1834, in T. N. I. 1866, p. 4; M^r. P. Mijer, Baud pag. 347). Bovendien heeft hij zich moeite gegeven voor de invoering der theecultuur. C. S. W. Grave van Hogendorp (Beschouwing der Ned. Bezitt. in Oost-Indië, Amsterd. 1833 p. 247) zegt: „De Heer E. Teissière (*sic*; *aldus*

wordt hij wel meer genoemd) die sedert lang op Java door zijne kennis van den landbouw zoo gunstig bekend is, had reeds in zijne landen vele duizend theeboomen verkregen"; ongeveer hetzelfde staat in het „Algemeen Rapport van de Hoofdcommissie van landbouw aan den Commissaris-Generaal" van 1828, in Ind. Magazijn 1845, p. 195; op blz. 181 aldaar ziet men dat hij ook aan de teelt van Bourbonsch katoen heeft gedaan en zelfs aan het spinnen daarvan. Bij besluit van 15 Juli 1833 no. 65 (Jav. Cour. 3 Aug. 1833) werd hij op wachtgeld gesteld. Hij overleed 21 Juni 1845 „in den ouderdom van bijna 76 jaren" zegt de advert. in Jav. Cour. 28 Juni, die geteekend is door zijn schoonzoon M. Rudolph en dochter M. E. Rudolph geb. Teisseire (denkelijk dezelfde die hierbeneden volgt).

Hij was 2 Nov. 1788 getrouwd met Maria Clara du Chene de Vienne haar vader was Binnenregent van 't Buitenhospitaal geweest), uit welk huwelijk den 27 Sept. 1789 gedoopt werd eene Maria Eliza, die 23 Nov. 1811 in ondertrouw trad met Bernardus Louis Janssens Rees van Leeuwarden (stadgenoot van T's zwager Baljee en Oud Lid van den Raad van Justitie, uit welk huwelijk 28 Juli 1816 gedoopt werd Maria Jacoba); verder 7 Oct. 1792 eene Jeanne; op 17 Aug. 1793 werd een kind Maria Magdalena van hem begraven en 27 Febr. 1815 adopteerde hij een Fred. Willem Teisseire uit eene vrije vrouw. — In 1833 vind ik een Willem Andries T. in Gouv. dienst in de Preanger op 75 gulden p. m. bij de indigo.

T's zegel vertoont drie boompjes naast elkaar en daarboven drie sterren.

COMMISSARISSEN.

JACOBUS JOHANNES CRAAN

Commissaris over de Bataviasche Bovenlanden

4 Dec. 1777 — 19 Oct. 1780.

Geboren te Ambon in 1728 (Register van Comm. van Huw. en Kleine Zaken), zoon van den predikant aldaar Petrus Craan van Sint Maartensdijk in Zeeland (C. A. L. van Troostenburg de Bruijn, Biogr. Woordenb. van O.-I. Predikanten, Nijmegen 1893 i. v.) die, na uit Ambon „op de klagte van deselvs hujsvrouw over sijn schandelijk gedrag" naar Batavia te zijn opgezonden, in 1733 door de Regeer. naar Nederl. werd geëxpedieerd (Afg. patr. miss. 31 Oct. 1733; zie ook Grothe, Archief II, 43); in 1751 woonde deze als rustend predikant te Middelburg (Van Girssen, 6 Oct. 1751 no. 3290). De vader van dezen dominé, Jan Craan, notaris, procureur, rent- en penningmeester te Sint Maartensdijk, was, door zijn huwelijk met Susanna Peny, de schoonbroer van Isaac Peny, die Vice-President van Schepenen te Batavia geweest is (testam. Dobbelaar 7 Oct. 1731; zie voorts acten Domburg 21 Jan. 1755 no. 17184 en 12 Oct. 1756 no. 20033).

Jac. Joh. Craan, die dus na zijns vaders repatriëering in Indië bleef,

wellicht bij Bataviasche familieleden, trad in 1741 in dienst als soldaat, d. i. „soldaat aan de pen” (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1872 p. 85); in 1746 benoemd tot Gezworen Klerk ter Generale Secretarie; werd in 1748 Onderk.; was in 1749 Dagregisterhouder; werd bij R. 15 Aug. 1752, zijnde Adjunct-Eerst Gezworen Klerk, bevorderd tot Koopman en Eerst Gezw. Klerk ter Generale Secret. op 65 gulden. Den 10 Febr. 1758 in dien dienst bevorderd tot Opperk. op 80 gulden; de betrekkelijke Resol. zegt dat hij reeds 17 jaar op de Secret. heeft gediend en er eene borstkwaal heeft opgedaan. Den 5 Juni 1761 werd hij op zijn verzoek ontslagen als Eerst Gezw. Klerk en benoemd in de Commissie, welke sedert lang op zeer trage wijze aan de samenstelling der Bataviasche Statuten werkte. Alleen aan Craan was het te danken dat deze arbeid werd voltooid. De door hem den 10 Sept. 1764 ingediende verzameling plakaten enz. werd, na anders gerangschikt te zijn, door de Ind. Regeer. aangemerkt als de Nieuwe Statuten van Batavia (zie de inleiding bij P. IX, 6 e.v.). Na de voltooiing van dezen arbeid werd hij bij R. 26 Nov. 1764 benoemd tot Secunde en Hoofdadministrateur te Makassar, eene zeer slechte belooning voor zijne moeite, want reeds den volgenden dag werd deze benoeming op zijn verzoek ingetrokken, waardoor hij buiten den dienst der Comp. geraakte; hem werd echter toegestaan, met behoud van den Opperkoopmans-rang doch met stilstand van gage te Batavia te verblijven. Bij R. 11 Febr. 1766 werd hij Heemr. en bij Not. 27 April 1767 erlangde hij „uit aanmerking van zijne langjarige diensten en het genoegen dat denzelven gegeven heeft in het colligeeren der Statutaire Wetten”, den rang naast den Oud-Visitateur- of Boekhouder-Generaal met het daartoe staande honneur. Heeren XVII^{en} benoemden hem bij miss. van 18 Oct. 1771 (te Bat. ontvangen 11 Juli 1772) tot Raad Extraord., maar eerst na Van der Parra's dood erlangde hij een deugdelijk bewijs van waardeering van de zijde der Ind. Regeer., door de benoeming op 29 Dec. 1775 tot Commissaris Politicus, Eersten Buitenregent der Hospitalen en Directeur der Amfioen-Societeit. Over de benoeming tot Commissaris over de Bovenl. zie elders. Craan's bevordering tot Raad Ord. (bij missive van 25 Mei 1780) kwam te Batavia 21 Febr. 1781, dus eenige maanden na zijn dood (op 19 Oct. 1780, zie R. 20 Oct.). Hij werd begraven in de Holl. Kerk.

Hij was 7 Sept. 1753 in ondertrouw getreden met de 15-jarige Johanna Henriette Breekpot van Japara (Register van Huw. en Kl. Zaken), dochter van Cornelis Breekpot, die R. 18 Sept. 1753 Schepen werd en R. 20 Aug. 1764 Commandeur van Malabar; zijn grafsteen is nog te vinden voor den ingang der begraafplaats op Tanahabang; diens vrouw heette Marg. Sophia Ongewassen. Volgens eene acte Dobbelaar 12 Sept. 1743 no. 34940 woonden Cornelis Breekpot's schoonvader, moeder en broeder allen te Middelburg. Craan's vrouw overleed D. 3 Oct. 1780 en werd begraven in de Holl. Kerk (Navorscher 1867 p. 22 e. v.).

Hunne dochter Catharina Margaretha, gedoopt 3 Sept. 1758, trad 19 Juni 1773 in ondertrouw met Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk (zie aldaar). Uit Craan's testament (geopend 19 Oct. 1780 Rolff) blijkt dat hij bovendien 3 onmondige zoons had: Cornelis Hendrik, Jacobus Johannes (gedoopt

2 Juni 1771) en Willem Benjamin (gedoopt 23 Aug. 1776), welke volgens uitersten wil naar Europa moesten worden gezonden en niet vóór hunne meerderjarigheid naar Indië terugkeeren. Bovendien blijkt dat de Dir.-Gen. Hendrik Breton Craan's neef was. Bij testamenten werden tot C.'s executeuren benoemd: Radermacher, de schoonzoon Van Riemsdijk, Von Wurmb, Willem van Hogendorp en Paulus Gevers. Met Radermacher had Craan de liefhebberij voor physica gemeen; dit maak ik althans op uit zijn in R. 27 Febr. 1778 geïnsereerd voorstel om „luchtbuizen”, d. i. ventilators, in de hospitalen aan te brengen (een in een Raad van Indië zeer opvallende lust voor nieuwigheden). Bovendien waren beiden van Zeeuwsche ouders, dus landgenooten, iets wat destijds zeer zwaar woog en, in verband met de verdere gegevens, op de waarschijnlijkheid wijst dat zij boezemvrienden waren.

Volgens H. 10 Sept. 1763 was C. eigenaar van 't landgoed Tandjoeng Oost of Groeneveld, dat 14 Oct. 1763 folio 82 op zijn naam werd overgeschreven; boven den hoofdingang van het landhuis kan men nog heden zijn wapen, een kraanvogel, zien. Hij had 't bij testament (Möller 11 Mei 1763 no. 421) met 't dicht daarbij gelegen Kalibata tegen betaling van 27.000 Rd^s. met al de daarop aanwezige lijfeigenen, goederen en beesten geërfd van Jubels, die het had gekocht uit den boedel van P. van den Velde. Wanneer Radermacher in 1776 (T. N. I. 1856, II, 163) Craan's land „Groenevelde ook Tanjong” onderscheidt van Duurkoop's land „Oost-Vriesland of Tanjong Oost”, dan is dit laatste eene vergissing voor Tandjoeng West; zie o. a. de plaat van Rach T. B. G. XLIV, 201. Von Wurmb (o. l. pag. 187) beschrijft hoe hij zich met zijn „Freund und Patron” Craan amuseerde op Tandjoeng met wat werken en babbelen, rondtoeren, lezen en biljarten. Bij R. 30 Oct. 1772 erlangde C. voor 1500 Rd^s. in eigendom de landen Tjipinang-Mardika, Bamboe-apoes, Bantardjati en Tjipajoeng-Sambilangan aan de O. zij der Gr. Rivier, tusschen de Tjipinang en de Sontar. Na zijn dood nam zijn schoonzoon voor 40.000 Rd^s. „een stuk land en twee tuinen” uit den boedel over (R. 6 April 1781), waaronder Tandjoeng Oost, dat 17 Jan. 1781 op zijn naam werd overgeschreven en nog heden in zijne familie is.

Blijkens overschrijvingen van 5 Dec. 1755 f°. 197, 2 Nov. 1772 f°. 136 en 17 Jan. 1781 f°. 292 had Craan een eigendom ter plaatse waar later Gaanderijenburg of Kantor Baroe stond (thans de schouwburg Thalia) en was hij bij zijn dood bezig daar een groot huis te zetten, dat toen aan zijn schoonzoon Van Riemsdijk overging; zie diens personalia.

MR. JACOB CORNELIS MATTHEUS RADERMACHER

Commissaris over de Bataviasche Bovenlanden

4 Dec. 1777 — 29 Dec. 1780.

Uitvoerige mededeelingen omtrent hem geeft het Gedenkboek van het honderdjarig bestaan van 't Batav. Genootsch. door M^r. T. H. der Kinderen,

Deel I Batavia 1878 p. 5 en Bijl. X; Verhandel. van het Indisch Genootsch. II, 337 e. v.; M. A. Van Rhede van der Kloot, De Gouverneurs-Gener. en Commissarissen-Gen., 's Gravenh. 1891 p. 109; gedeeltelijk zijn deze gerectificeerd in Navorscher 1895 p. 445. Wij nemen daaruit het volgende over.

Hij werd 30 Maart 1741 geboren te 's Gravenhage als zoon van Johan Cornelis R., Thesaurier-Generaal der Vorstelijke Domeinen, en Susanna Ignatia van Schinne. Een oom van hem, Mr. Daniel Radermacher, was sedert 1761 (Elias II, 811) en nog in 1783 (testament Rolff 8 Nov. 1783 no. 30359) voor Zeeland Bewindhebber der O.-I. C.

Hij vertrok in 1757 naar Indië als Onderkoopman, werd 19 Dec. 1758 Tweede Administr. in den Grooten Winkel; 30 Maart 1759 idem in 't Graanpakhuis; 4 Aug. 1761 Koopman. Huwde te Batavia den 7 Juni 1761 met Margaretha Sophia Verijsel, dochter van Hugo V. en Sophia Francina Westpalm, welke laatste den 1 Mei 1754 was hertrouwd met Reijnier de Klerk, die in 1755 zijne benoeming tot Raad Extraord. uit Nederl. ontving. Aldus, behalve door zijne Nederlandsche relaties, ook door zijne betrekkingen in de Indische regeringskringen gesteund, werd R. den 6 April 1762 Opperkoopman, Shahbandar over de Onchristenen en Licentmeester, zoodat hij reeds in Oct. 1763 met zijne vrouw naar Nederl. kon terugkeeren per Baarzande. Hier gaf hij in 1765 te 's Gravenhage een Systema Historiae Naturalis uit; werd Pensionaris-Honorair van Vlissingen (de Radermacher's waren een Zeeuwsch geslacht), promoveerde in 1766 te Harderwijk in de rechten en toog in Jan. 1767 opnieuw naar Indië en wel buiten qualiteit, hetgeen een ongunstigen indruk maakte (O.- en W.-Indische Post, extranommer 31 p. 267). Er werd goed voor hem gezorgd: bij R. 13 Juli 1767, toen hij nog niet eens aangeland was, kreeg hij rang naast Oud-Schepenen; werd bij R. 8 Juni 1768 Schepen; bij R. 6 Dec. 1768 Baljuw. Bij missive van 10 Oct. 1775 door XVII^{en} tot Raad Extraord. benoemd, werd hij 4 Oct. 1777 President van Schepenen en Kolonel der Burgerij; 25 Nov. 1777 President van Curatoren en Scholarchen; 4 Dec. 1777 Commissaris over de Bovenlanden, als hoedanig hij 29 Dec. 1780 op verzoek werd ontslagen; 2 Maart 1781 met twee anderen Commissaris der Fortificatiën. Bij missive van 8 Dec. 1781 door XVII^{en} gepromoveerd tot Raad Ordinair. Zijne vrouw (twee jonggeboren tweelingen uit haar werden begraven 3 Maart 1770) overleed 25 Dec. 1781 (Nieuwe Nederl. Jaarb. 1782 p. 1304), waarna hij hertrouwde met Anna Jacoba Bosch, dochter van Cornelis Bosch en Catharina Louise Gallas. Door dit huwelijk werd hij de schoonzoon van D. J. Smith (zie aldaar). Plotseling verzocht hij den 11 Nov. 1783 verlof om te repatriëeren, vermoedelijk in verband met het vertrek van den Directeur-Generaal Hendrik Breton, die wegens het tekort van een millioen in de Grootte Kas (welk tekort vermoedelijk in zijn oorsprong reeds dateerde uit Van der Parra's tijd) met schande uit den dienst was gezet en zeer meende te hebben te klagen over den G.-G. Alting. Breton is vermoedelijk de schrijver van een interessant stuk in de O.- en W.-Indische Post, Utrecht 1784 no. 22, waarin (op p. 196) o.a. van Radermacher's invloed op Alting, die zelf ver-

klaarde veel verplichting aan R. te hebben wegens zijne benoeming tot G.-G., wordt gesproken. Radermacher, die als erfgenaam van den gewezen Dir.-Gen. De Klerk bij deze zaak geïnteresseerd was, had met Van Stockum over het tekort gerapporteerd en was van oordeel dat Breton onrechtvaardig was behandeld (O.- en W.-Ind. Post extranommer 14 p. 136). Reeds zes dagen na zijn verzoek om te repatrieeren vertrok R., 17 Nov. 1783, als Vice-Admiraal der retourvloot per Java, samen met zijne vrouw en o.a. den Luit.-Ingenieur Laurens Lusson. Hij werd op zee door Chineesche schepelingen vermoord 24 Dec. 1783. Te Middelburg werd in 1785 gedrukt de Nederl. vertaling van een Franschen brief, door Lt. Lusson te Kaapstad geschreven 13 Maart 1784 over deze gebeurtenis; ik leende die van den heer Van Dorssen.

R. was lid van verschillende geleerde genootschappen en maakte zich vooral bekend door zijne ijverige medewerking tot de oprichting van het Batav. Genootsch., waarvan hij de eerste President werd en tot welks Verhandelingen hij verscheiden bijdragen leverde (zie Gedenkboek u. s. pag. LXXVI en ook 't Rumphius-Gedenkb. p. 202). Over zijne zorg voor de samenstelling van een Holl.-Maleisch woordenboek zie Bijdr. 1906, Bestuursvergad. 16 Sept. 1905. Naast R. stond een clubje mannen van dezelfde richting (Craan, Von Wurmb, Willem van Hogendorp, Hooijman e.a.), die vermoedelijk de kern uitmaakten der Vrijmetselaarsloge, welke R. kort voor zijne eerste repatriëering had opgericht (1).

Dat R. een ijverig maçon was, hing hiermee samen dat (volgens Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen s. v.) zijn vader „de eerste Grootmeester der Hollandsche Vrijmetselaren” is geweest; gedurende R.'s verblijf in Nederland bekleedde hij er den post van Groot Secretaris der Groot Loge. De werkzaamheid van evengenoemde mannen (ofschoon daaronder waren van gansch geen vlekkeloos karakter) steekt in sommige opzichten schrill af bij al wat men verneemt omtrent het ellendige Bataviasche leven en zijn van destijds.

Een broeder van hem, Samuel, ging in 1767 als jongmatroos per Tulpenburg naar Indië, werd in 1768 Onderk., in 1773 Fiscaal en Dorpmeester te Hoegli, in 1775 Koopman, in 1778 Opperhoofd te Patna. Een Johan Hendrik Theodorus R. werd 8 Aug. 1775 te Bat. begraven als Onderk.

R. liet een zoon na, François Reinier, die in Nov. 1773 per Asia naar Nederl. was gezonden en daar zijne opvoeding ontving; over diens afstammelingen zie o. a. T. B. G. XLIV, 137 noot 2.

(1) Volgens het artikel *Vrijmetselarij* in de Encycl. van N.-I. riehtte R. in 1764 (welk jaar blijkbaar fout is) de loge La Choisie op, die in 1767 werd opgeheven. In dit laatste jaar werd echter de loge La Fidèle Sincérité opgericht en in 1769 La Vertueuse, die in 1837 samensmolten

tot de loge De Ster in het Oosten. Morgenstern (o. l. pag 253) vermeldt in 1771 bovengenoemde loges. De Encycl. erkent dat tot de oprichting van het Bataviaasch Genootschap „Vrijmetselaren het initiatief” namen.

CARL WILHELM THALMAN

Lid der Commissie tot inspectie der Regentschappen 1 Oct. 1805;

Voorzitter dier Commissie 24 April 1807 — 29 Januari 1808.

Werd volgens het Stamboek den 3 Nov. 1763 geb. te Berlijn; trad 26 Oct. 1783 in Comp^s. dienst als soldaat; kwam in Indië 29 Juni 1784. Was Dec. 1794 sergeant van de garnizoenkamer (Begrafenisrol). Werd 20 Oct. 1795 Luitenant en Garnizoens-kwartiermeester te Bat.; C. G. 24 Juni 1797 verhoogd tot Kapitein en Garn.-Kwartiermeester; 20 Jan. 1801 Majoor Titulair en Garn.-Kwartierm. Den 9 Juli 1802 op verzoek ontslagen. Uit R. 18 Oct. 1802 zien wij dat de Regeer. hem gelast had eene groote geldsom te verantwoorden, die te zijnen laste bij de boeken voortliep; hij verantwoordt nu dit bedrag op eene weinig begrijpelijke wijze en de Regeer. neemt daarmede genoegen, maar uit een papier van P. Engelhard blijkt dat Thalman in 1801 bij de afbetaling van koeli's, gebruikt tot den aanleg van fortificatiën, geene quitanties had overgelegd voor een bedrag van f 110.880, noch een eed daarvoor had „gepresenteerd of gepresteerd". Bij R. 2 Aug. 1803 benoemd tot Heemr. en 1 Oct. 1805 in bovenvermelde Commissie, waarvan hij sedert Walbeeck's uittreding als voorzitter fungeerde. Bij R. 26 Oct. 1809 tot Administrateur-Generaal der Finantiën en Domeinen benoemd. In den Engelschen tijd bekleedde hij geene ambten. Proc. 14 Oct. 1814 wordt een Bataviaasch handelshuis W. Thalman & Co. vermeld. Commissarissen-Generaal stelden hem in Aug. 1816 aan tot Voorzitter van den Raad van Financiën (Hoek o. l. pag. 95), doch reeds in October was hij overeenkomstig de instructie voor dien Raad genoodzaakt, als zijnde handelsman, zijn ontslag te nemen (Van de Graaff o. l. II, 9, 11; Batav. Cour. 12 Oct. 1816). Zijn overlijden op 13 Mei 1817 blijkt uit de Batav. Cour. van 17 Mei; uit die van den 31^{en} zien wij dat hij destijds woonde aan den weg van Jacatra, evenals in 1811, toen de G.-G. Janssens, die aan de Kaap zijne vrouw gekend had, gedurende zijne gevangenschap bij hem vertoefde (Mr. P. Mijer, Jean Chrétien Baud, p. 70).

H. 1 Sept. 1802 vermeldt een tuin van hem aan de Ammanusgracht; H. 26 Febr. 1806 heet hij eigenaar van 't land Kalideres, hetwelk, blijkens Verh. B. G. VI, 65, hetzelfde land is als Burgvliet, welk laatste R. 25 Sept. 1807 Thalman's eigendom heet. Uit de Proceedings van Octob. 1811 bespeurt men dat hij 25.000 Rd^s. zilver had moeten storten voor Daendels'gedwongen leening, een voor die dagen enorm bedrag aan contanten.

De vrouw waarmede T. den 10 Febr. 1803 (Gebodenb.) in ondertrouw trad, was Maria Johanna Jurgens van de Kaap, wed^s. van den Kapitein ter Zee C. J. Brugman; uit dit huwelijk werd 22 April 1804 eene Augusta Wilhelmina Magdalena gedoopt. Vroeger had hij jaren lang geleefd met eene gedoopte inlandsche, bij welke hij eenige kinderen had, maar die vrouw en de meeste of alle kinderen waren vóór dit huwelijk al dood.

GEORGE FREDERIK SMIT

Lid der Commissie tot inspectie der Regentschappen

1 Oct. 1805 — 29 Jan. 1808

van Gieszen (Gebodenb.), door Siberg ergens betiteld als „smous”, sergeant en Opziener van Krawang, wordt bij R. 31 Dec. 1790 uit den militairen dienst ontslagen en bevorderd tot Boekh.; in R. 30 Dec. 1791 heet hij Opz. van Pamanoekan en Pagaden, welke streek door knevelarij geheel was ontvolkt; in R. 27 Nov. 1792 wordt geklaagd over den slechten toestand van Krawang, waar S. als Opz. voortdurend twistte met den Regent en de mindere Hoofden, terwijl uit andere stukken blijkt dat hij den kleinen man aldaar voor geleverde koffie betaalde in opium en handelsartikelen. In een brief van N. Engelhard 1 Aug. 1792 wordt gezegd dat S. vier warong's had gehuurd van den vorigen Regent van Krawang (die R. 6 Jan. 1786 als overleden voorkomt).

Bij een brief van 26 Jan. 1793 draagt Nic. Engelhard hem aan Alting voor tot Opz. van Tjiandjoer; hier heet het dat hij in Krawang „in alle opzigten blijken van zijn vigilantie in zijn dienst” heeft gegeven. Als Opz. van Tjiandjoer wordt hij vermeld B. R. 11 Maart 1794; bij R. 20 Jan. 1797 erlangt hij op zijn verzoek ontslag als zoodanig. Zelf zegt S. ergens dat hij 14 jaar in de Bovenl. had gediend, maar wanneer Van Lawick verzekert dat de daling der Tjiandjoer'sche koffieproductie een gevolg was o. a. van S's verkeerde plantwijze, en P. Engelhard dat hij „sijn bediening van Opsiender meer gebruikt heeft om negotiegoederen te verhandelen als nuttig aan sijn bestemming te sijn”, dan is het succes toch wat twijfelachtig, behalve in zoover zijne beurs betrof. Uit een allertreurigst gestelden en gespelden brief van hem aan Nic. Engelhard dd. 24 April 1805 zien wij dat hij vroeger wegens malversaties uit de loge La Constante et Fidèle was gezet; in dat jaar werd die te Samarang hersteld en hij daarin weer opgenomen.

Volgens de Naamboeken werd hij in 1803 Ritmeester der Burger-cavalerie; bij R. 21 Jan. 1806 werd hij Heemr. en sedert 1807 draagt hij den titel Oud-Majoor-titulair der Burgerij. In R. 12 Juli 1808 wordt melding gemaakt van procedures, tegen hem geëntameerd wegens buffelhandel in de Bovenl. tijdens hij lid der Commissie tot inspectie was; R. 20 Juni 1809 zien wij dat hij werd vrijgesproken. Den 1 Nov. 1811 benoemd tot Vendumeester. De Java Governm. Gaz. van 29 Oct. 1814 vermeldt zijn overlijden.

Hij trad 10 Febr. 1798 in ondertr. met Maria Magdalena Krijgh van Batavia, laatst wed^e. van den Kap^t. ter Zee Martinus Smit; uit het doopboek der Luthersche gemeente blijkt dat hij toen al verscheiden kinderen bij huishoudsters had. H. 6 Maart 1805 noemt hem als eigenaar van 't land Pondokpoetjoeng, een brief van 7 Juli 1805 als eigenaar van Bodjonggedch en Java Gov. Gaz. 12 Maart 1814 als idem van Zeelugt aan den Antjolschen weg.

JOHAN JOSEPH ALOYSIUS GODLIEB BAUER

Scriba der Commissie tot inspectie der Regentschappen 1 Oct. 1805;

Scriba tevens Lid dier Commissie

24 April 1807 — 29 Jan. 1808.

Werd volgens het in 1811 opgemaakt Stamboek geboren te Grosz-Glogau in Silezië (volgens een stuk van 1813 te Breslau) en wel, volgens zijn grafschrift, op 22 Sept. 1767. In Mei 1785 te Amsterdam aangemonsterd als soldaat; komt 26 Febr. 1786 in Indië; wordt 12 Oct. 1790 Jong-Assistent; 15 Aug. 1796 Absoluut-Assistent; 1 Febr. 1799 Boekhouder; 2 Sept. 1802 Onderkoopman op het Comptoir der Generale Visite; 8 April 1803 Koopman en Eerste Suppoost op het Comptoir-Generaal; 13 Maart 1804 Factuurhouder op het Negotiekantoor; 1 Oct. 1805 Scriba van bovenvermelde Commissie; 24 April 1807 tevens lid dier Commissie; 19 Jan. 1808 Opperkoopman, Visitateur-Generaal en President van Boedelmeesteren. Bij R. 23 Dec. 1808 werd hij benoemd tot President der nieuw opgerichte Rekenkamer. In de Proceedings van 28 Nov. 1811 komt hij als Accountant voor onder de reeds tevoren door het Engelsch bestuur benoemde ambtenaren. Hoewel hij geen Engelsch verstond (1) en het Opperbestuur in Bengalen herhaaldelijk aanmerking heeft gemaakt op de Bataviasche boekhouding, is Bauer althans tot Febr. 1816 Accountant gebleven; of hij toen is vervangen, is mij uit de Proceedings niet duidelijk geworden. Levyssohn Norman (Britsche heerschappij p. 166) noemt hem als zoodanig „de spil der finantieele administratie.” Commissarissen-Gen. benoemden hem bij besl. van 16 Aug. 1816 tot lid der Adviserende Commissie (Hoek o. l. pag. 95), welke in 1817 weer werd ontbonden (Van de Graaff II, 12). Hij was toen reeds President der Rekenkamer en bleef dit tot zijn dood. Volgens Mr. P. Mijer (Kronijk van N.-I. I, 280) werd hij in 1821 benoemd in de Commissie van liquidatie van den Indischen achterstand. Blijkens eene kantteekening bij zijn testament (Bussingh 16 Aug. 1823) overleed hij 17 Aug. 1823. Na zijn overlijden kwam zijne benoeming tot Ridder van den Nederl. Leeuw (Van de Graaff I, 32).

Raffles roemde Proc. 10 Oct. 1812 „the superior talents and integrity of Mr. Bauer” en liet in Proc. 2 Febr. 1816, toen de Bengaalsche Regeering Bauer wilde vervangen, eene warme loftuiting op hem inlasschen. Van de Graaff (o. l. II, 215) oordeelt minder gunstig over zijne talenten, wellicht omdat B. zijne inzichten niet deelde. Wat verder B.'s „integrity” aangaat, in Mei 1817 verwijten de Britsche Commissarissen voor de overgave van Java hem „neglect and omission with regard to due care and attention to the General Books”, en in 1819 voerde Bauer, om te verdedigen dat hij in qualiteit van Accountant General zekere onjuiste rekeningen van L. Z. Veeckens (zie aldaar) had gefiatteerd, de fraaie verontschuldiging aan, dat hij 't onder de Britsche overheersching

(1) Uit de talrijke *eigenhandige* brieven van B. schijnt echter te blijken dat hij gaandeweg behoorlijk Engelsch leerde schrijven. Niettemin

zegt hij in Nov. '15 dat hij moeite heeft zich daarin verstaanbaar uit te drukken.

niet noodig had gevonden om al te nauwgezet te zijn, hetgeen hem bij Secretet Besl. van 16 Aug. no. 1 eene zeer scherpe reprimande van den G.-G. bezorgde (Van de Graaff I, 63 e. v.); Bauer antwoordde 24 Aug. dat hij liever ontslag had gekregen dan dergelijke barre aanmerkingen.

Uit Proc. 1 Maart 1816 blijkt dat hij eigenaar was van 't land Kadoewang; eene advertentie in de Bat. Cour. 25 Jan. 1817 toont dat hij woonde „op de hoek van den Molenvlietschen dijk”, en wel, blijkens eene bewaarde kaart, naast het tegenwoordige Hôtel Wisse. Uit zijn testament zien wij dat zijne gesepareerde vrouw Joh. Elis. Fisser destijds (1823) reeds overleden was. Zijn zoon, Frederik Clemens B., geb. te Soerabaja 10 April 1797, bevond zich in Japan; verder was er een geadopteerd zoontje, Petrus Josephus B., kind van eene Christenvrouw te Grissee. Zijn eenige familielid in Europa was eene nicht te Küstrin aan de Oder. Zijne papieren, waaronder zijne correspondentie met Nederburgh, Walbeek en Van Reede tot de Parkeler, kwamen aan het lid der Rekenkamer J. H. Hase. 's Mans plompe graftombe kan men met cenig zoeken op de begraafplaats T. Abang vinden.

II. DE REGENTEN.

ADIARSA OF PARAKANSAPI.

Omtrent de afkomst van het geslacht van Kiai Aria Wirasaba zie het tweede hoofdstuk van deel 3.

Een zoon van hem, Soepatra, wordt vermeld R. 7 Maart 1679; een zoon Wiramantri R. 7 Juli 1690; een zoon Ditamanggala R. 25 Juni 1696. De oudste zijner broeders was Wiranangga D. 16 Juni 1679; verder was er een Najatroena te Djengkol (Bijl. 10) of te Tirtanagara, D. 22 Juli 1681, en een Wiratroena, R. 10 Juni 1679, D. 8 Oct. 1691. De dood van den „Ombol Aria Wira Saba” wordt vermeld R. 28 Jan. 1697; volgens D. 3 Mei 1697 is hij begraven te Parakansapi. Wij zien elders dat de Regeer. toen ongezend was, hem te doen vervangen door een Hoofd uit zijn geslacht; niettemin vermeldt 1697 — 1737 R. 2 Aug. 1697 „een acte voor Naija Mangala om als eerste hoofd ofte ombol van de volkeren van sijn overleden vader Wira Saba alleen onder 's Comp^s. gehoorsaamheijt en 't opsigt van den commanderenden officier tot Tanjongpoura gerustelijk te mogen continueren”. Echter werd in 1708 Parakansapi onder Krawang geplaatst. R. 22 Maart 1712 spreekt van „de Javaansche regenten van Tanjongpoura met namen Adepattij Panata Jouda, Tommagon Wira Baija en Naija Mangala”. Hij heet ARIA NAJAMANGGALA R. 6 April 1714 en in Heere's rapport dd. 17 Juli 1723. Zijn dood als Oemboel van Parakansapi wordt vermeld

1737 — 1738 R. 6 Sept. 1737, waarbij tot Hoofd daarover wordt benoemd zijn oom Poerbanagara, totdat het vierjarig zoontje van den overledene mondig zal zijn. Daar deze benoeming echter tot twist aanleiding gaf, wordt bij

1738 — 1774 R. 3 Jan. 1738 de broeder van den overledene (welke broeder hier genoemd wordt Soeradirana) tot opvolger benoemd met passeering van het zoontje zijns voorgangers, dat onder voogdij stond van gezegden oom. Aangezien niets verluidt van het overlijden van dezen nieuwen Regent, neem ik aan (ofschoon het zonderling is dat hij en zijn broeder samen 77 jaar aan 't bestuur zouden zijn geweest) dat hij dezelfde is als de „Aria van Praccasampie” genaamd „Soering

- Rana I-adie-arsa", vermeld in eene acte Blomhert 5 Jan. 1774 no. 17273, en de ARIA SOERENGRANA wiens overlijden wordt genoteerd 1774 — 1791 R. 20 Febr. 1774, waar als diens eenige zoon wordt aangeduid Raden Soeridikoesoema. Volgens B. R. 20 Febr. 1776 werd deze op 2 Maart 1774 aangesteld tot Hoofd van „het regentschap" Adiarsa; eene acte Blomhert 15 Jan. 1776 noemt hem „Soera Adi Casoema, Aria van Pracca Sampie, tans genaamd Soering Rana", wat wel merkwaardig is, omdat hij eerst bij R. 20 Febr. 1776, zijnde „provisioneel Regent" van Adiarsa, als zoodanig wordt bevestigd met den titel zijns vaders ARIA SOERENGRANA; als zoodanig vermeld B. R. 15 Oct. 1790; komt echter meermaalen (R. 30 Dec. 1777; B. R. 29 Dec. 1780, 17 Jan. 1783; acte Matthaeus 22 Jan. 1785 no. 129) voor onder de benaming Aria Soeradikoesoema. Zijn dood wordt vermeld 1791 — 1804 R. 30 Dec. 1791, waarbij wordt bepaald dat zijn broeder, Raden Najamanggala, „ter preuve" zal opvolgen onder den titel RADEN (Aria) SOERENGRANA, als hoedanig hij voorkomt B. R. 11 Maart 1794; Consid. van Nederburgh p. 204; R. 18 Mei, 27 Nov. 1804, 4 Jan. 1805. Nic. Engelhard verklaart R. 27 Nov. 1792 dat hij evenmin een goed Regent is als zijn voorganger. Nadat C. G. 19 Aug. 1797 reeds was besloten, het regentschap bij vacature te maken tot een tjoetak van Krawang onder een Oemboel uit de thans besturende familie, wordt bij R. 27 Nov. 1804 de Regent met zijne familie (R. 4 Jan. 1805 noemt nog een Raden Ranoediwiria en Mas Natadiwiria) wegens het verleenen van bescherming aan struikrovers en het helen van gestolen goederen verbannen naar Banjoewangi, terwijl conform het besluit van 1797 het regentschap wordt ingelijfd bij Krawang. Bij R. 4 Jan. 1805 kregen de veroordeelden echter verlof om onder toezicht van den Gecomm. te verblijven in een der Bataviasche kampong's, terwijl R. 2 Sept. 1806 vaststelt dat aan dezen thans aldus geïnterneerden ex-Regent per maand 25 Rd^s. koper tot onderhoud moet worden uitbetaald door den Regent van Krawang. Als Tjoetakshoofd van Adiarsa vinden wij in het journaal van Thalman c. s. een Najamanggala, blijkbaar uit de oude familie. Bij acte 1 Febr. 1820 werd een Raden Demang Najamanggala Districtshoofd van Adiarsa, en nog in 1839 (T. N. I. 1839 I p. 435) woonden daar de afstammelingen van den ouden Aria Wirasaba.

BANDOENG.

- 1681 — 1704 Omtrent den DEMANG TIMBANGANTEN, die door de Comp. in plaats van den met Bantam samenspannenden hoogbejaarden

(zie D. 1678 p. 717) Wira Angonangon werd gesteld, vergelijkte men het 3^e hoofdstuk van deel 3. Volgens P. de Roo de la Faille (o. l. pag. 2 noot 1) stamt het Bandoeng'sche regentenhuis, beginnend met dezen Demang Timbanganten, in rechte lijn af van de oude vorstjes van Timbanganten, terwijl het alleen door de dochter van Astamanggala, den eersten door Mataram benoemden Regent van Bandoeng, met de oudere Bandoeng'sche regentenfamilie in betrekking staat. Evenzoo lezen wij *ibid.* p. 45, dat een schoonzoon van Wira Angonangon Regent is geworden. Dat Demang Timb. uit de regentenfamilie van Timbanganten stamde, schijnt ook te volgen uit Bijl. 17. De naam Anggadiredja, dien onze Regent moet hebben gevoerd, wordt nergens in Nederl. bronnen genoemd; steeds heet hij Demang Timbanganten: Bijl. 16 en 17 (Kieij Demang); D. 19 Mei 1692, 21 Febr. 1699, 10 Aug. en 29 Sept. 1701; R. 29 Sept. 1699, 2 Oct. 1703. Zijn lof wordt gezongen in Bijl. 20. Het stuk van 1 April 1698 (T. B. G. XVII, 361) noemt als zijn zoon Mas Martawangsa; dit zal wel de Wangsadimarta zijn, die anno 1700 (Bijl. 17) als zijn schoonzoon voorkomt. Den dood van Demang Timbanganten vernemen wij D. 24 Juni 1704, waarop bij

1704 — 1747 R. 5 Dec. 1704 de oudste zoon van den overledene, Raden Anggadiredja, tot Regent wordt benoemd met den titel RADEN DEMANG TIMBANGANTEN. Zijne acte van aanstelling staat D. 17 Dec. 1704, zie hoofdstuk 5 van deel 3. Onder evenvermelden titel wordt hij genoemd D. 8 en 15 April 1712, 22 Sept. 1714, 12 Juli 1715; R. 3 Sept. 1715; D. 6 Mei 1722. Jongbloet's Memorie van 1714 noemt hem Kiaij Demang Timbananti en zijn Patih: Anggajoeda; evenzoo Bijl. 25; een stuk van 1719: Demang Bandong. Bij R. 11 Mei 1725 erlangt hij den titel TOEMENGGOENG ANGGADIREJJA; wordt als zoodanig vermeld R. 12 Mei 1730; D. 15 Mei 1730; R. 13 Jan. 1736 (alwaar op zijn verzoek zijn oudste zoon den titel Demang erlangt); D. 12 en 16 Nov. 1741; R. 15 Jan. 1742; B. R. 18 Mei en 10 Aug. 1742; D. 7 Jan. 1743. Bij R. 18 Sept. 1714 wordt tot zijn Patih benoemd Anggajoeda; bij R. 19 Aug. 1746 wordt op zijn verzoek zijn dertigjarige zoon Naranata tot zijn Patih benoemd in plaats van zijn schoonzoon Wiradigoena. Deze zoon is denkelijk niet dezelfde die in Durven's rapport van 15 Sept. 1722 genoemd wordt Raden Radja Dinata, welke laatste wel de opvolger zal zijn. Deze Regent wordt met lof vermeld in Bijl. 20; in een rapport van den Resid. te Cheribon 7 Sept. 1720 wordt hij aldus beschreven: „Den Demang Timbanganting scheidt zijn meeste vermaak te stellen in mooie kleedjes, om daardoor het vrouwelijk geslacht te bekooren, latende voorts de rest meest op de sorge van zijn papatij

Wira di marta (?) djipdja Inda genaamt met zijn noodhulp Singa Mangala aankomen, die oock na vermogen vigileert voor den te leveren tax van negotiegoederen, brengende het verlopen der volkeren die provincie voor 't grootste gedeelte onder".

Het overlijden van dezen Regent, in Juli 1747, vernemen wij B. R. 3 Oct. 1747 waarop bij

- 1747 — 1763 R. 3 Oct. 1747 zijn oudste zoon, Demang Natapradja, tot opvolger wordt benoemd met den titel zijns vaders. Wordt vermeld als TOEMENGGOENG ANGGADIREDDJA acte Zallé 3 Jan 1758; R. 22 Juni en 6 Oct. 1761, 1 Febr. 1763. Bij R. 15 Dec. 1747 wordt Tom-mongong (*sic*; in de acte Van der Voort 17 Jan. 1746 no 2967 heet hij: Raden) Naranata, provisioneel tweede Regent, als zoodanig bevestigd met den titel Demang. Blijkens acten Zallé 13 Jan. 1762 no. 9906 en 9907 had de Regent tot broeder Wiradiredja en tot zoons Indradiredja en Rangga Batoelajang. Zijn dood vernemen wij
- 1763 — 1794 R. 6 Sept. 1763, waarbij zijn oudste zoon, Indradiredja, tot Regent van Bandoeng en Timbanganten wordt gemaakt met den titelnaam zijns vaders. Wordt vermeld als TOEMENGGOENG ANGGADIREDDJA acte Blomhert 3 Jan. 1770 en 11 Jan. 1776; R. 4 en 30 Dec. 1777; B. R. 10 Jan. 1783. Erlangt bij R. 18 Jan. 1788 den titel Adipati en den naam Wiranata. De volle naam moet zijn geweest ADIPATI WIRANATAKOESOEMA, zooals blijkt B. R. 31 Dec. 1790 en 11 Maart 1794; R. 20 Mei 1794. De bovenvermelde Patih, Demang Naranata, werd beroofd van ambt en rang bij R. 30 Juli 1765. Hij beweerde Demang van Timbanganten te zijn gemaakt, en was tegen den zin van den jongen Regent in dat landschap gaan wonen. In verband met de omstandigheid dat deze laatste benoemd was tot Regent van Bandoeng en Timb. acht ik het zeer waarschijnlijk, dat Naranata vroeger inderdaad zelfstandig was gemaakt, ofschoon de hierboven vermelde R. 15 Dec. 1747 evenmin als de daarbij behoorende bijlage hierop doelt; vandaar ook dat hij den naam Toemenggoeng draagt! Denkelijk bewoog de jonge Regent den Gecomm. Van Tets om te rapporteeren, zooals hij deed, dat Naranata de cultures verwaarloosde. Dat Batoelajang in 1786 onder dezen Regent van Bandoeng kwam, blijkt uit de personalia der Regenten van dat landschap. De Gecomm. Rolff roemt R. 30 Dec. 1785 ten zeerste den staat der koffietuinen in Bandoeng; Nic. Engelhard daarentegen verklaart R. 17 Dec. 1793 dat zijne bevinding heel anders is, wat hij ook toeschrijft aan de dunheid der bevolking, vergeleken bij Soemedang en Par. Moentj. Het overlijden van dezen Regent wordt vermeld
- 1794 — 1829 R. 20 Mei 1794, waarbij zijn oudste zoon, de Patih Indradiredja, (welken de Opz. had geoordeeld „am aldergeschicktesten te sijn”;

brief aan Engelhard dd. 9 April 1794) tot opvolger wordt benoemd met titelnaam ADIPATI WIRANATAKOESOEMA (diens in originali bewaarde acte is dd. 20 Oct. 1794), als hoedanig hij wordt vermeld R. 24 Dec. 1801, 16 April 1802, 6 April 1804, 7 Mei 1805; rapport 15 Juni 1809; Proc. 23 Nov. 1811. Van Lawick schrijft 24 Maart 1808 dat de moeder van dezen Regent, toen zij van hem zwanger ging, eene „cimpele bijzit” was; door omkoopning van den Opziener, die hem ter benoeming voordroeg, passeerde hij een ouderen broeder; die oudere broeder liep in 1808 als opiumschiuiver in de kampong rond. In hoeverre dit waar is, zal moeielijk te zeggen zijn; de Opz. schrijft u. s. dat 's Regents andere zoon, Indranagara, nog veel te jong is en niet deugt, en draagt daarop den „oudsten zoon” ter benoeming voor; volgens een anderen brief van hem dd. 11 Mei 1794 (sterfdag van den Regent) is de oudste zoon Indradiredja.

Als Patih werd bij R. 20 Mei 1794 benoemd Raden Rana-manggala met den titel Raden Ngabehi Indradiredja; deze wordt afgezet bij R. 17 Maart 1797, waarbij een andere Patih werd benoemd met denzelfden titelnaam; R. 24 Dec. 1801 wordt Raden Djajanagara bevestigd als Patih; deze wordt R. 28 Juli 1807 „hoofd op Timbanganting” met titel Rangga, terwijl de schrijver van den Regent, Raden Tanoemanggala, Patih wordt. Dat Batoelajang bij 's Regents benoeming aan hem werd onttrokken doch in 1802 bij zijn land ingelijfd, blijkt in de personalia der Regenten van Batoelajang.

Over het bestuur van dezen Regent was volgens Pieter Engelhard's reisjournaal van 1802 „geen de minste reeden van klaagen”. Daarentegen klaagt de Commissie Thalman c. s. in haar rapport van 29 Jan. 1808, dat door zijn slecht bestuur veel volk uit het vruchtbare Timbanganten is verhuisd; het veelbelovende Batoelajang is door verwaarloozing thans te gronde gericht; „de hoofdnegorij (*daarvan*) gelijkt naar een wildernis en overal heerscht elende en gebrek”; zij beschrijft hem als een vrekkelig en zedeloos individu met „venuskwalen”; in haar journaal van 23 Nov. 1807 spreekt zij van „deszelfs zwakke zielsvermogens en onverschilligheid in den dienst” en zijn „onverschillig, luij en vadzig character”, waardoor, ofschoon er een Patih was, 's Regents schrijver eigenlijk 't regentschap bestuurde. Van Lawick beschuldigt in 1805 den Regent, tijdens een hongersnood met rijstverkoop gewoekerd te hebben. Resident Macquoid noemt hem indolent en beveelt in een schrijven van 20 Nov. 1812 in plaats van den ongeschikten Patih Kartajoeda aan Raden Raksapradja, die 1 Dec. 1812 als zoodanig wordt benoemd. Een rapport van 25 Oct. 1816 (Van Deventer, Nederl. Gezag p. 116) vermeldt

den Regent als „reeds in gevorderden ouderdom”; in 1821 maakte hij een zeer ongunstigen indruk op S. Roorda van Eijsinga (o. l. I, 207), die zegt dat hij „een snood hart” bezat. Blijkens het Algemeen Verslag der residentie Preanger-Regentsch. van 1830 overleed hij in Maart 1829. Dat hij een schoonzoon van den Regent van Soemedang was, zegt Van Lawick in 1805. Het rapport van 29 Jan. 1808 noteert dat hij een zoontje van 8 jaar heeft. Het evenvermelde rapport van 1816 vermeldt zijn oudsten zoon Anggadiredja, die onlangs van de Eng. Regeering den titel Aria heeft erlangd en belooft „een goede opvolger in dat regentschap te zijn”. Bij eene acte van 5 Dec. 1814 krijgt een Raden Moekharam, zoon van den Regent van B., den titel Raden Aria Moekharam.

BATOELAJANG.

Van deze Regenten trof ik in 's Lands Archief twee zeer uiteenloopende geslachtsregisters aan.

Het jongste, van 6 Jan. 1821, is van dezen inhoud: Praboe Sang Adipati Kartamana, afstammend van de Vorsten van Padjadjaran, was woonachtig in de door hem gebouwde negorij Papakmanggoe, onderhoorig aan den Soenan van Mataram; na hem volgde de zoon steeds op den vader in de volgende orde: Toemenggoeng Soeradirana; Toemengg. Wira Anom; Ranga Abdoelgalip; Joedanagara; Ranga Abdoelrachman, die de negorij Gadjahpalembang bouwt en bewoont; Toemenggoeng Anggadikoesoema; Toem. Adikoesoema.

Een overeenkomstig getal Regenten doch met geheel verschillende namen geeft een ouder stuk, aangetroffen in B. R. 1 Febr. 1763, van dezen inhoud: „Tommagon Batoelajang was de eerste Regent die zig aan d' E. Comp. heeft overgegeven en onderworpen en is begraven op Bantam”; volgens een daar vermeld verhaal is dit de Depati Oekoer die tegen den Soesochoenan streed. Zijn zoon was Ngabehi Wangsaniti, begraven te Kopo; diens zoon Ranga Gadjahpalembang, begraven te Tjimanik (misschien de Regent van 1678, zie Bijl. 7); diens zoon Ngabehi Anggajoeda, begr. te Tjitjapar; diens zoon Ranga Batoelajang, begraven „op Gaadja Palembang”; diens zoon de tegenwoordige Ranga. Van deze namen is mij alleen Anggajoeda bekend, die in het besluit van Cnoll, a° 1708, voorkomt als Hoofd der 50 Bandoeng'sche gezinnen in Batoelaj., zie de geographica. Uit de acten Zallé 13 Jan. 1762 no. 9906 en 9907 blijkt, dat Ranga Batoelaj. een broeder (schoonbroeder?) is van Indradiredja, beiden zoons van Toemenggoeng Anggadiredja te Bandoeng. 1770 (?) — 1786. R. 5 Jan. 1770 wordt de Regent van Batoelaj., Raden Ranga Dikoesoema, (deze naam eveneens in eene acte Blomhert 4 Jan. 1770 no. 7576) vereerd met den titel Toemenggoeng. Wordt als

- TOEMENGGOENG ADIKOESOEMA vermeld R. 4 Dec. 1777; bij Radermacher in T. N. I. 1856, II, 178; R. 30 Dec. 1777; als Raden Rangga Adikoesoema Toemengg. van Batoelaj. acte Blomhert 11 Jan. 1776 no. 21741; als Toem. Rangga Dikoesoema B. R. 4 Dec. 1777; R. 14 Juli 1786; hij wordt „Anga Cosuma” genoemd B. R. 10 Jan. 1783. Zijn dood wordt vermeld
- 1786 — 1794 R. 14 Juli 1786, waarbij de Regent van Bandoeng wordt benoemd tot voogd over den minderjarigen zoon, Raden Bagoes, wiens oom hij is, en tot „administrateur van het regentschap B. Lajang” gedurende diens minderjarigheid. Bij R. 30 Dec. 1791 erlangt Raden Bagoes den titel Aria; R. 17 Dec. 1793 rapporteert N. Engelhard dat hij in staat is, ontslagen te worden van de voogdij van zijn schoonvader, den Regent van Bandoeng. Bij
- 1794 — 1802 R. 20 Mei 1794 wordt hij „in de bestiering bevestigd” als TOEMENGGOENG RANGGA ADIKOESOEMA. Als zoodanig vermeld bij Nederburgh Consid. pg. 199; R. 14 April en 24 Dec. 1801, 16 April 1802; B. R. 1 Oct. 1802. Blijkens brief van den Commandant te Tandjoengpoera 3 Maart 1797 was hij getrouwd met de zuster van den Aria van Adiarsa. Bij R. 24 Dec. 1801 wordt een voorstel van den Gecomm. behandeld om hem, daar hij zich aan sterken drank en opium te buiten gaat (over zijn „onverzadigt” opiumschiiven had hij al bij brief van 28 Aug. 1797 een gedachten uitbrander gekregen), af te zetten en in een der Bat. kampongs te plaatsen. De beslissing wordt uitgesteld tot na den afloop der a. s. productenlevering, om te zien of de laatste vermaningen uitwerking hebben gehad. Bij R. 16 April 1802 wordt hij echter wegens „slegt gedrag” en „debauches” ontslagen en in een der Bat. kampongs geïnterneerd; het regentschap wordt ingelijfd bij Bandoeng, welks Regent de schulden van den afgezette overneemt en 50 Rd^s. p. m. zal betalen tot diens onderhoud. In 't journaal van Thalman c. s. Nov. 1807 heet de rechtmatige opvolger, een oomzegger van den Regent van Bandoeng, 11 à 12 jaar oud.

BODJONGLOPANG.

Zie hieromtrent de geographica in het derde deel.

GRENDENG.

- 1751 — 1770 Bij R. 29 Juli 1751 werd de „Regent” wegens heulen met de „rebellen” afgezet en vervangen door „den Ingabeij aldaar, Tanoë Dinata”, die den titel Aria ontvangt en als ARIA TANOEDINATA

- voorkomt in eene acte Zallé 29 Juni 1761 no. 8147 en eene Blomhert 7 Jan. 1769. Zijn dood wordt vermeld
- 1770 — 1779 R. 4 Dec. 1770, waarbij zijn zoon Mas Machmat tot opvolger wordt aangewezen met den titel ARIA TANOEDINATA, waaronder hij voorkomt in eene acte Blomhert 11 Jan. 1776 no. 21723 en R. 4 Dec. 1777. Zijn dood wordt vermeld R. 1 Febr. 1779, waarbij het „regentschap” wordt vereenigd met Tanggeran.

IMBANAGARA.

Zie hieromtrent de geographica in het derde deel.

KAMPONGBAROE (BUITENZORG).

Eene uit inlandsche bron geputte lijst der Hoofden, te vinden in Riesz, De Geschiedenis van Buitenzorg p. 6, zal hieronder worden geciteerd als:

Stamlijst.

- + 1689-1705 TANOEDIWA. Omtrent hem vergelijkte men het register op deel 3. Volgens de Stamlijst werd hij opgevolgd door Luitenant Tjandra, over wien zie de geographica; daarentegen wordt
- 1705 — 1706 D. 23 Febr. 1705 de Jav. Luitenant NAJAWANGSA benoemd tot Hoofd van Kampongbaroe en Kedoengalang. Deze wordt R. 1 Dec. 1705 bevorderd tot Kapit. der Wester-Javanen; zijn dood vernemen wij R. 2 Febr. 1706.
- 1706 — 1718 MARTAKARA, in de Staml.: Luitenant Menteng Kara, komt het eerst voor in het resolutieboek van Heemr. 13 Juli 1688 als Jav. Vendrig en „Opsieder over het lant van juffrouw de weduwe van Capt. Muller, genaamt Tsiepapjong” (zie Muller's Personalia). Uit het verband van zaken, blijkend in onze geographica, zou kunnen worden afgeleid dat hij een zoon van Tanoedjiwa is geweest; het blijft echter zeer onzeker. Hij wordt het eerst vermeld als „Hooft van Campon Baroe” H. 21 Juli 1708, terwijl R. 18 Jan. 1709 wordt besloten, eene acte te verleenen aan „den Javaans Lieutenant Marta Karra, als hooft over 's Comp^s. landerijen van Campon Baroe, dewijle die charge nu ruim twee en een half jaar ten genoegen heeft waargenomen.” De bijna gelijkkluidende acte staat D. 25 Jan. 1709. Hij wordt verder genoemd D. 11 Febr. 1716 en H. 9 April 1718, terwijl
- 1718 — 1741 H. 10 Sept. 1718 wordt genoteerd dat „in plaatse van den Javaan Marta Kara, die het opsigt heeft gehad en med eenen d' insameling der tiende heeft gedaan van het district Campong Baroe en nu jongst afgesturven is”, door de Regeer. is aangesteld

„ter preuve eene sijner zoonen genaamt MARTA WANGSA” (of dit dezelfde persoon is als de gelijknamige die in eene attestatie Deldijm 4 Dec. 1705 voorkomt als woonachtig op „het” land van den G.-G. Van Hoorn, kan ik niet beslissen). Deze heet R. en D. 29 Febr. 1724 „opsigter over Camp. Bar.”, R. 25 Aug. 1724 Lieutenant, R. 3 April 1725 en 16 April 1728 „Luitenant der Jav. en Regent op Camp. Baroe”. Omtrent zijn rijkdom en zijne woning bij Batavia zie elders. R. 21 Juli 1730 wordt opgemerkt dat hij „mede den naam van Luitenant heeft maar diende daeronder niet begrepen te zijn”; hij erlangt nu den titel Demang „omme denzelven aldus te distingeeren van andere officiers”; wordt als DEMANG MARTAWANGSA vermeld in de Staml.; R. 11 Jan. 1732 enz. Zijn lof wordt in 1731 gezongen door Bollmann (Bijl. 29). Zijn overlijden vernemen wij

1741 — 1749 R. 15 Aug. 1741, waarbij zijn zoon, volgens de Bijl. geheeten Martawiria, die „nu eenigen tijd den dienst van zijn overleden vader waargenomen” heeft, tot zijn opvolger wordt aangesteld en eene acte erlangt met den titel DEMANG MARTAWANGSA. Onder dezen titel komt hij voor D. 15 Nov. 1741; B. R. 16 Jan. en 10 Aug. 1742 en 6 Dec. 1746; daarentegen noemt de Staml. hem Demang Martawiria, evenals ook H. 29 Juni 1743, 18 April 1744, 19 Maart 1746. In R. 24 Aug. 1751 wordt herinnerd aan het slechte bestuur van dezen Regent; het kan echter wezen dat zijn ontslag samenhangt met het graven der Grootte Slokan (waartoe bij R. 1 Juli 1749 was besloten); althans er wordt tevens geklaagd over volksverloop, en de last van dat graafwerk is bijna geheel op Kamp. Baroe gelegd. Hoe dit zij, op eene klacht van den Gecomm. dat hij de cultuur verwaarloost, wordt hij bij R. 19 Dec. 1749 afgezet. Over het met hem gelijknamige Hoofd van Dramaga zie de geographica. Uit verschillende acten Van Girssen 4 Maart 1752 blijkt dat Martawangsa bij zijn overlijden naliet de zoons Martapada, Martadipa, Martagoena en eene dochter Kadoet, gehuwd met een Martabangsa.

1749 — 1758 Bij R. 19 Dec. 1749 werd de Tjiandjoer'sche RADEN WIRANATA benoemd tot opvolger van Martawangsa. Volgens de Bijl. was deze nieuwe Regent „al wat oud van dagen”; uit de Tjiandjoer'sche regentenlijst ziet men, dat hij een broeder was van den in 1726 vermoorden en een oom van den 1727 — 1761 regeerenden Regent van Tjiandjoer, terwijl men R. 10 Dec. 1751 bespeurt dat hij, behalve Hoofd van Kampongbaroe, ook Patih van Tjiandjoer was (en als zoodanig met eene bende Tjiandjoer'ders de Bantamsche opstandelingen had bevochten). Dit verklaart waarom deze beide regentschappen voortaan steeds meer als een geheel worden beschouwd, althans wat de cultures aangaat.

De Staml. noemt dezen Regent: Aria Wiriadinata; Freijer's rapport van 22 Mei 1755 vermeldt hem als „den ouden Radeen Wiera”, en zoo heet hij ook in een erfbrief van 26 Juni 1753. Hij voltooit de Slokan R. 10 Aug. 1751 en koopt volgens R. 1 Aug. 1752 van de Comp. het land Kampongbaroe (erfbrief 13 Nov. 1752). Blijkens zijn testament (Levier 28 Jan. 1757 no. 18659) had hij drie zoons: Wiradiredja, Natadiredja en Natapraja, waarvan de laatste minderjarig. Van deze drie werd de middelste, Natadiredja, tegelijk met de benoeming zijns vaders tot Regent, aangesteld tot diens Patih. Deze zoon sluit onder den naam „Tommogon Nata Diraidja, woonende tot Buitenzorg”, den 14 Maart 1754 (Levier no. 10642) een contract met Mossel, waarbij hij erlangt „het gezag over Zijn Edelheids landschap Buitenzorg”; onder denzelfden titel paraisseert hij in eene acte Levier 10 Juni 1754 no. 11335. Ik houd hem voor den persoon die onder den naam Toemenggoeng Pandji in de Staml. als Regent voorkomt tusschen Aria Wiriadinata en Toemenggoeng Wiradiredja. Eene acte van 7 April 1752 (Van Girssen) vermeldt Raden Nata Drieja „hoofd van de negorij Campong Baroe en Nga biraxa (*lees: Ngabehi Raksa*) Tjandra, hoofd van de negorij Bogor, nevens Wangsa Tjandra, mandor van eerstgenoemde negorij”. De hier genoemde Raksatjandra wordt in een Soendaasch verhaal (bij Riesz, Geschiedenis van Buitenzorg, p. 11) een zoon van Wiranata genoemd; een echte zoon kan hij moeielijk zijn geweest; ook overigens echter is dat verhaal onjuist.

Omtrent den dood van Wiranata en de benoeming van diens opvolger blijkt niets uit de Resol.; dit wijst er op, dat Mossel de Kampongbaroe'sche zaken steeds meer als hem persoonlijk betreffende aanzag. Eerstgenoemde wordt nog als levend vermeld H. 12 Febr. 1757; de jaarrekening van Heemr., geïnserceerd R. 12 Mei 1758, spreekt van „de erfgenamen van Raden Aria Wira Nata” te Buitenzorg. Het is dus eene vergissing wanneer hij H. 5 Aug. 1758 nog als Regent wordt vermeld. De Notulen van 1757 en 1758 spreken niet over de opvolging in Kamp. Baroe. De opvolger van Wiranata was niet zijn zoon en Patih Natadiredja (van wiens nog voortdurend bestuur ook Freijer's rapport 21 Nov. 1755 spreekt); misschien overleed deze zoon vóór zijn vader; zijn dood, en die van den derden zoon Natapraja blijkt uit eene acte Garrisson 29 Dec. 1761 no. 9092. De opvolger was WIRADIREDDJA. Deze schijnt nog geen Regent te zijn geweest in Jan. 1758; eene acte Zallé 3 Jan. no. 938 vermeldt hem als „Raden van Buitenzorg en K. Baroe”; doch daar hij den 5^{en} dier maand (Zallé no. 946) Buitenzorg van Mossel huurde, zal zijn vader toenmaals wel op zijne laatste beenen hebben geloopt. Borg voor

de huurpenningen was zijn neef, de Regent van Tjiandjoer. De eerste maal dat hij wordt vermeld als „Hoofd van Buitenzorg en Kampong Baroe” is in eene acte van 2 Aug. 1758 (Garrisson no. 2005); zoo heet hij ook in diverse andere acten (Zallé 29 Dec. 1760 no. 7050, 22 Juni 1761 no. 8101) en zijne testamenten (Garrisson 6 Juni 1759 no. 3239; Zallé 6 Jan. 1762 no. 9847). Maar eene acte Garrisson 29 Dec. 1761 no. 9092 noemt hem „Tommogong van Buitenzorg”; B. R. 1 Febr. 1763 heet hij „Tomm. van Buitenz. en K. Baroe”; in de acte van overschrijving 28 Oct. 1763 f° 98: „Regent van Buitenz. en hoofd van K. Baroe”; acte Zallé 7 Jan. 1766 no. 19331 (waarbij hij van de huur van Buitenz. wordt ontheven) heet hij Tomm. van Kamp. Baroe. De Stamlijst noemt hem, als gezegd, TOEMENGGOENG WIRADIREDDJA, zoodat ik geloof dat hij inderdaad van Mossel dezen titel heeft gekregen, waaromtrent echter, evenmin als de benoeming zijns opvolgers, iets uit de Resol. blijkt. Ofschoon hij zoons had (de oudste schijnt volgens het testament van 1759 Bradjamanggala te hebben geheeten) werd zijn opvolger

- ? — 1788 Aria Natanagara, die blijkens eene acte Garrisson 29 Dec. 1761 no. 9092 gehuwd was met Wiradiredja's te Buitenzorg wonende zuster Gandanagara. Wanneer deze man als Regent optrad, is mij onbekend; in elk geval veranderde Wiradiredja's positie ten eenenmale op 7 Jan. 1766, want behalve dat hij bij bovenvermelde acte de huur van Buitenzorg verloor (de nieuwe huurders waren zijn vroegere participant Natanagara en de Regent van Tjiandjoer, acte ib. no. 19332) verkocht hij Kampongbaroe (en zijn land Tjialak) bij eene tweede acte (ib. no. 19333) aan deze twee huurders van Buitenzorg. De onzekerheid wordt vermeerderd doordat Aria Natanagara in de acte van overschrijving 10 Jan. 1774 f° 305 (waarbij Buitenzorg op hem en den Regent van Tjiandjoer als koopers werd getransporteerd) „Tomm. van Buitenz.” heet, terwijl hij in latere acten (Blomhert 8 Jan. 1775 no. 19464, 10 Jan. 1775 no. 19508, 11 Jan. 1776 no. 21756) alleen „Tomm. van Tjicalong” wordt genoemd (bij R. 25 Aug. 1769 had hij, als Hoofd van Tjicalong, dien titel erlangd), en in eene andere acte Blomhert 11 Jan. 1776 no. 21756 weer „Tomm. van Tjicalong en Buitenzorg”, evenals in die ib. 16 Febr. 1776 no. 21984. Wanneer dan ook R. 6 Aug. 1776 wordt gezegd dat „een der Buitenzorgsche Regenten” het best zeker werk kan doen, is het onzeker wie met dit meervoud bedoeld worden; de verwarring (die, naar ik vermoed, een gevolg is van de opzettelijke verzwijging, in de Resolutiën der Regeering, van de meer intieme Buitenzorgsche zaken, waartoe ook de samensmelting der koffierekening van dit regentschap en Tjiandjoer, omstreeks

denzelfden tijd, behoort) vermeerderd nog doordat R. 31 Dec. 1778 en H. 6 Sept. 1780 een Buitenzorgsche Toemenggoeng Wiranagara wordt vermeld; dit is echter slechts schijnbaar een verschil, daar volgens B. R. 4 Dec. 1777 de volle naam was TOEMENGGOENG WIRANATANAGARA; dezen vollen naam vindt men ook R. 30 Dec. 1777, 31 Dec. 1778; B. R. 17 Jan. 1783; acte Matthaeus 22 Jan. 1785 no. 125; de Staml. noemt hem Toem. Natanagara, zooals hij R. 4 Dec. 1777 ook heet, terwijl elders (R. 10 Oct. 1780, 7 Maart en 9 Juni 1786) alleen van den Toem. van Buitenzorg wordt gesproken.

Omtrent zijne verhouding tot den Regent van Tjiandjoer zie aldaar; zijn overlijden wordt vermeld B. R. 8 Feb. 1788, waar hij weer Toem. van Tjikalong heet; hij vertoefde of woonde echter, naar het schijnt, te Buitenzorg; werd althans daar begraven.

1788 — 1796 Ook met de benoeming zijns opvolgers is het wonderlijk gegaan. H. 28 Febr. 1787 wordt vermeld „de nieuwe Demang van Buitenzorg, Wangsa Casoema”. Op den naam afgaande is het mogelijk dat deze een spruit is uit de Tjikalong'sche regentenfamilie, misschien de daar in 1759 als Regent op zij geschoven doch tot Patih benoemde persoon. R. 21 Aug. 1787 wordt hij genoemd de „Regent Demang van Buitenzorg”; mogelijk was hij toen Patih van Natanagara. Bij R. 8 Jan. 1788 erlangt hij, zijnde Demang van Buitenz., den titel ARIA RANGGA GEDEH; als zoodanig wordt hij vermeld B. R. 31 Dec. 1790 en 11 Maart 1794; in Nederburgh's *Consid.* p. 196, en in Nic. Engelhard's grootboek van 1797, waar hij het laatst voorkomt 11 Febr., terwijl den 17 Mei daarin Aria Djajanagara als Hoofd van Buitenzorg paraisseert. Aria Rangga Gedeh is echter niet tusschen deze twee datums overleden, doch, blijkens een brief van Roode, den 31 Mei; zijn dood wordt vermeld in *Afg. patr. miss.* 31 Dec. 1797 (*De Jonge XII*, 444). Maar reeds bij

1796 — 1801 R. 1 Juli 1796 was besloten, den tot Regent van Buitenz. aangestelden Raden Demang Djajanagara den titel Aria te verleen; niettemin zegt evenvermelde missive dat deze in plaats van den overleden Aria Rangga Gedeh tot Regent is benoemd! Deze RADEN ARIA DJAJANAGARA (vermeld in Nic. Engelhard's jaarverslag van 2 April 1800) was een broeder van den toenmaligen Regent van Tjiandjoer; zie genoemde missive en 't inl verhaal in *Bijdr.* 1862 p. 304; dit laatste zegt, dat hij ontslag vroeg om de bedevaart te doen. Men leest echter

1801 — 1811 R. 4 April 1801 alleen, dat de G.-G. hem ontslagen heeft en dat Raden Soerialaga, „tweede Pepattij van den Regent van Soemedang”, is aangesteld tot „Regent van Buitenzorg”; deze erlangt thans den titel Aria. Deze persoon was volgens eene inl.

bron (ibid p. 302 en 305) een zoon van een der Soemedang'sche Regenten en, naar 't schijnt, door Adipati Wiratanoebaja van Parak. Moentj. van de opvolging beroofd en naar Tjiandjoer geweken. Pieter Engelhard zegt in een schrijven van 12 Nov. 1805 dat hij vroeger Tjoetakshoofd en Patih Djero te Soemed. is geweest; daarna door hem „weegens zijn bekende vigilantie en bekwaamheden” tijdens de blokkade van Batavia overgeplaatst naar Pamanoe kan „om de aldaar van Java en Cheribon aangebrachte rijst te administree ren”; hij noemt hem schoonzoon van den Regent van Soemedang (evenals ook Walbeeck in zijn rapport van 20 Sept. 1807) en „vollen neef van de Tommongong Wira Tanoe Redja (*van Par. Moentj.*) zijn vrouw”. Daarentegen noemt Van Lawick hem 24 Maart 1808 een neef van den Regent van Soem.; dit behoeft echter 't schoonzonschap niet uit te sluiten. De Commissie Thalman c. s. in haar rapport van 29 Jan. 1808 noemt hem „een jonger broeder van den Regent van Sumadang”, en die Regent zelf spreekt in 1799 in een brief aan Nic. Engelhard van zijn broer Rangga Soerialaga. Pieter Engelhard zegt ibid. verder dat het te wenschen ware, dat alle Regenten hem „in ijver, wakkerheijd en ambitie evenaarden”, vooral om zijne koffieaanplantingen aan den Pangerango. Walbeeck noemt hem „een kundig, knap en vigelant Javaan”, en op dezelfde wijze spreekt de Commissie Thalman c. s. in haar rapport van 23 Nov. 1807. Bij R. 15 Fcbr. 1805 erlangt hij den titel Toemenggoeng; wordt vermeld als RADEN TOEMENGGOENG SOERIALAGA B. R. 2 Sept. 1806. Ingevolge een besluit van Daendels erlangt hij R. 1 Juli 1809 den titel KIAI ADIPATI, terwijl zijn zoon, Raden Soeralagawa, ingevolge een besluit van Daendels R. 21 Grasm. 1810 den titel Aria verkrijgt. Bij een ander besluit van Daendels, opgenomen in R. 8 Lentem. 1811, wordt Soerialaga (de naam wordt ook wel Soeralaga of Soeriadilaga gespeld) ontslagen als Regent van Buitenzorg en aangesteld tot Regent van het nieuwe Landdrostambt Krawang, in verband, zooals D. zegt, met de doorgraving der Tjimanoe k. Doch Proc. 25 Jan. 1816 zegt Cranssen dat D. bij den verkoop van Buitenz. de waardigheid van Regent niet dadelijk ophief, omdat de Regent nog huurder was van „the Buitenzorg estates”; dat dit huurcontract wel door private overeenkomst tusschen hem en den Regent was geannuleerd, maar dat de Regent toch invloed bleef uitoefenen, zoodat de koopers zich tot D. wendden en deze de waardigheid ophief. De nadere toelichting hiervan is deze, dat nog 10 Lentem. 1810 (zie Nic. Engelhard, Overzicht p. 121) door D. en Adipati Soerialaga een nieuw huurcontract was aangegaan voor „de. . . . aan Zijne Excell. toebehoorende landen Pondok Gedé en het onverkochte gedeelte van het land Campong

Baroe, de landen Tjawie, Tjejerok, Tjeomas en Dermaga", terwijl uit Proc. 13 Maart 1815 blijkt dat het contract van verkoop dezer landen op 30 Mei 1810 werd opgesteld. Nog noteer ik dat eene inl. bron (Bijdr. 1862 p. 305) zegt, dat Soerialaga Regent van Krawang werd door den invloed van den Regent van Soemedang. In een brief van 6 Maart 1812 weidt de Resid. van Krawang naar aanleiding van het onderdrukken van den opstand onder Bagoes Rangin met veel lof uit over het verdienstelijk gedrag daarbij van den genoemden Krawang'schen Regent. Onder hem stonden de Regenten van Indramajoe en Kandanghaer. Toen bij besluit van 16 Febr. 1813 het regentsch. Krawang werd opgeheven, werd Adipati Soerialaga Regent van Soekapoera (zie de geographica). Dit heeft maar heel kort geduurd; bij een schrijven van 29 Sept. 1814 vroeg Soerialaga (zijne standplaats was Singaparna) ontslag als Regent van Soekapoera. Proc. 28 Oct 1814 leest men dat hij eerstdaags zal terugkeeren naar Soemedang waar hij thuis hoort; hij was begonnen, buiten voorweten van den Resident, te Singaparna eene nieuwe hoofdnegorij aan te leggen en deze door een grooten weg te verbinden met Radjapola; hij heet hier: „a man of considerable private property accumulated in the public service”.

Nog noteer ik een besluit van Daendels 18 April 1808, waarbij de in het vorige jaar ontslagen Rangga (het journaal der Commissie Thalman c. s. noemt hem „Rangga of tweede” en zegt dat hij benoemd werd in 1791) van Buitenz. Tjakradiredja en zijn broer Tjakrajoeda geïnterneerd worden in het regentschap Soemedang, met verbod om zich weder met Buitenzorgsche zaken in te laten; bij een tweede besl. R. 11 Louwm. 1810 wordt de Rangga Astapradja (die in 1807 door Thalman c. s. was geïnstalleerd) ontslagen en eveneens in Soemedang geïnterneerd. Ten onrechte zegt Rothenbuhler in 1812 (Verh. B. G. XLI, 18) dat destijds te Soerabaja geïnterneerd was „de gewezen Pepatty van Bogor, Radeen Aria Soero Ngoro en familie, die in 1808 van Bat. herwaards is gezonden”; men zie beneden onder Tjikalong.

R. 30 Grasm. 1811 bepaalt de opheffing van het regentschap Buitenz. en de benoeming van twee Rangga's in plaats van den Regent.

- 1811 — 1812 Besl. van Daendels 1 Bloeim. 1811: „tot Eersten Rangga van het regentschap Buitenz. aan te stellen den tegenwoordigen Rangga in gemeld regentschap Wiera Praadja en tot Tweeden Rangga het hoofd over de koffiepakhuizen te Buitenz. Nata Poera”.
- 1812 — (minstens 1826) Bij besl. 7 Febr. 1812 wordt deze Eerste Rangga, iemand van „geringe afkomst”, op verzoek ontslagen, terwijl tegelijk de Tweede R. tot Eersten R. wordt benoemd met den titel

ARIA WIRANATA; deze laatste is van „hooge geboorte”. Eene benoeming van een Tweeden Ranga blijkt niet, zoodat dan hiermede 't regentschap Buitenz. is hersteld.

P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. II, 338) zegt dat deze Wiranata was de kleinzoon van Toemenggoeng Wiradiredja van Buitenz.; evenzoo de Statist. Beschrijv. van Buitenz. van 1822; de Resident P. le Clercq verzekert 13 April 1826 dat hij was de zoon van Raden Moehammad Tahir, Penghoeloe van Buitenz., die de zoon was van Toemenggoeng Soekaradja Wiradiredja, pakhuismeester te Buitenz., die weer de zoon (lees: kleinzoon) was van Aria Wiratanoedatar Tarikolot van Tjiandjoer; verder dat hij getrouwd was met de zuster van Wiratanoedatar den 5^{en}. Wat zijn gezag betreft, na het herstel van 't Nederl. bestuur verklaart de Resident (bij Van Deventer, Ned. Gezag p. 181, 182) dat Wiranata hem bij de creatie der residentie Buitenz. in 1815 „tot administratie der inl. politie toegevoegd” werd; bovendien had hij het toezicht op de koffiecultuur. Bij eene acte van 17 April 1813 erlangt hij den titel RADEN TOEMENGGONG, en bij eene van 1 Sept. 1815 dien van ADIPATI WIRANATA (zie Proc. 29 Aug. 1815); uit Proc. 17 Nov. 1815 blijkt dat onder hem een Ranga stond; bij acte 1 Nov. 1815 erlangt zijn zoon Raden Natarajah den titel Raden Aria Soerionatarajah; of deze zoon dezelfde is als die welke als Raden Adipati Soerawinata in 1843 Regent was van Krawang (Indische Bij 1843, I, 43), is mij niet bekend; waarschijnlijk wel, zie beneden blz. 149.

Wat zijn karakter aangaat, Hardy schrijft in 1816 dat hij „door eene al te vrije omgang met den Gouverneur Raffles als ook met zijn voorige Resident M^c. Quoid” het gevoel van subordinatie verloren heeft. P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. II, 356) prijst zijne beschaving; zijn tweeden zoon liet hij de Europ. school te Welvreden volgen; vergel. J. B. J. van Doren, Fragmenten, Amsterdam 1854, I, 207 en 217.

Het regentschap Buitenz. is opgeheven bij besl. 21 Febr. 1864 no. 16, Staatsbl. no. 26.

KAWASEN.

Zie hieromtrent de geographica in het derde deel.

KRAWANG.

Betreffende de vestiging van Singaprabangsa in Krawang zie het tweede hoofdstuk van het derde deel. Dat diens zoon Wirasoeta bij

1679 — 1721 R. 7 Juli 1679 den naam TOEMENGGOENG PANATAJOEDA erlangde, blijkt elders. Als zoon van S. Prabangsa komt hij ook voor in Bijl. 16 en in een schrijven der Regeer. D. 7 Aug. 1697. Met den titel Toemenggoeng wordt hij vermeld R. 28 Juli 1699, 7 Dec. 1700, 18 Nov. 1704, 2 Maart, 12 April 1708 en zelfs nog R. 2 Juni 1716, ofschoon hij bij R. 23 April 1708 den titel ADIPATI had erlangd, dien, zooals de acte D. 8 Juni 1708 zegt, zijn grootvader „volgens voorgeven” (over dit woord zie Bijl. 15) had gedragen en waarmee hij wordt vermeld R. 25 Juli 1710, 22 Maart 1712, 6 en 27 April 1714; D. 30 April 1717; R. 13 Dec. 1720. Hij stond niet te gunstig aangeschreven: D. 17 Maart 1696 wordt den Command. te Tandjoengpoera gelast, hem niet te stijven in zijn streven naar vermeerdering van gezag; R. 26 April 1697 wordt gesproken van zijn „heerssugtigh naturel”; D. 3 Mei 1697 oordeelt de Regeer. hem te aanmatigend om met het opengekomen land van Aria Wirasaba te worden begunstigd; zijne aanmatiging blijkt Bijl. 17, en dat hij niet veel uitvoert leest men R. 2 Oct. 1710. Niettemin erlangde hij, behalve een hoogen titel, eene niet onbelangrijke uitbreiding van gebied; zie daaromtrent de geographica. Zijn dood wordt vermeld R. 25 Febr. 1721; volgens de bijlage daarbij overleed hij terwijl hij „met zijne vaertuijgen” in den mond der Bat. rivier lag. Volgens eene kaart van Nambo, van omstreks 1760, zou de overgrootvader van den Krawang'schen Regent van toen (dus wellicht deze P. Joeda) begraven zijn aan de Tjitjaban in Nambo bij de plaats Tjitjaban Ilir of Bingbing; dezelfde aanduiding vindt men echter ook bij het Patimoan dier kaart, waaromtrent zie Bijl. 9. Omtrent zijn zoon Wiranagara zie de geographica. Eene dochter erlangt R. 6 April 1714 verlot tot huwelijk met Kartajoeda van Tjiasem.

D. 17 Aug. 1696 vernemen wij dat Singamanggala, „eerste Ombol en Tweede” van Krawang, is overleden; deze persoon komt in eene acte Dispontijn 24 April 1684 voor als zijnde met P. Joeda en Tambakbaja „hoofden over Crawang”; laatstgenoemde wordt D. 10 Aug. 1696 (waar zijne acte staat) de opvolger. D. 11 April 1708 heet Tambakbaja „afgeleefd”; hij vraagt zijn ontslag en nu wordt R. 12 April 1708 tot „tweede regent op Craoang” benoemd Wirabaja, denkelijk een familielid van P. Joeda (zie de geographica) dien hij in 1691 (Bijl. 16) vertegenwoordigt; de afgetreden Tambakbaja bleef echter „in zijn fatsoen, en zal zijn onderhoorig volk met behulp van den Depattij Panata Joeda com-

mandeeren", zegt de acte (in B. R. 18 Maart 1763). Zonderling is dat Wirabaja niet alleen D. 5 Juli 1706 „Tommogon" wordt genoemd, maar bij R. 2 Oct. 1710 wegens zijn betoonden ijver (R. 18 Nov. 1704 spreekt van zijne verdiensten in zake indigoteelt en de Prawata-onlusten) officieel dien titel erlangt; zijne acte als zoodanig staat D. 12 Oct. 1710, en hij heet zoo R. 22 Maart 1712. Zijn dood wordt vermeld D. 3 Aug. 1713, waarop zijn schoonzoon Koesoemajoeda R. 8 Dec. 1713 om zijne plaats en titelnaam verzoek doet; hij erlangt beide R. 6 April 1714, waarbij hij als „Ombol" wordt aangeduid, doch D. 8 Mei 1714 en H. 11 Nov. 1724 heet ook hij Toemenggoeng Wirabaja. Zijn overlijden vernemen wij R. 21 Sept. 1729, waarbij zijn zoon Tjakramanggala als opvolger wordt aangewezen. Ook deze schijnt den naam Wirabaja te hebben erlangd, want het overlijden van een „Ombol" van dien naam wordt weer vermeld R. 26 Mei 1739, waarbij een Wirasoeta wordt aangewezen als bestuurder van diens onderhorigen en als voogd van zijn nagelaten dochttertje, met hetwelk Wirasoeta's zoon later zal huwen.

1721 — 1734 Bij R. 25 Febr. 1721 wordt Raden Djanagara, oudste zoon van den vorigen Regent, tot opvolger aangewezen, voorloopig alleen met den titel Toemenggoeng. Zijne acte dd 11 April 1721 is te vinden in B. R. 18 Maart 1763; zij is mutatis mutandis gelijk aan die welke zijn vader in 1708 had erlangd als hoofd van „Craoang en de daarom geleegeen negorijen en volkeren van Parackan Sapij, Nambo, Waniassa, Tsigalompit, Tsilahoer en Tsi-paminkis etc." Als TOEMENGGOENG DJA- (of DJAJA-) NAGARA vermeld D. 15 Sept. 1722; R. 20 April 1723; D. 12 Nov. 1723, 4 Mei 1725; R. 31 Mei 1726, 21 Sept. 1729, 7 April, 10 Nov. 1730, 29 Jan. 1732. Wordt op laatstgenoemden datum verhoogd tot den titel ADIPATI PANATAJOEDA; zijne acte als zoodanig dd. 2 Febr. 1732 staat in 't Afg. Ind. Briefboek. Zijn dood wordt vermeld

1734 — 1752 R. 12 Oct. 1734, waarbij zijn oudste zoon, Raden Singanagara, tot opvolger wordt aangewezen met den titel Toemenggoeng. Wordt vermeld als TOEMENGGOENG SINGANAGARA R. 15 Aug. 1738, 26 Mei 1739, 17 Nov. 1741, 15 Jan., 7 Aug. 1742. Erlangt bij laatstgenoemde Res. den titel ADIPATI PANATAJOEDA, waarmee hij wordt aangeduid R. 6 Dec. 1746, 6 April 1752, en door Van Imhoff (Bijdr. I, 439), die hem „een luy en vadsig Regent" noemt; echter heet hij ook wel (H. 19 Sept. 1744; R. 24 Sept. 1745) ADIPATI SINGANAGARA. Een broeder van hem was vermoedelijk de Wirabaja die R. 6 April 1752 als oom van zijn zoon voorkomt; een aldaar genoemde schoonzoon, Singamanggala, zal wel dezelfde wezen die in eene acte Zallé 10 Jan.

- 1766 no. 19355 voorkomt als Patih van Krawang. De dood van dezen Regent wordt genoteerd
- 1752 — 1786 R. 6 April 1752, waarbij zijn zoon Mas Balong wordt aange-
wezen tot opvolger met den titel TOEMENGGOENG SINGANAGARA,
doch onder voogdij zijner moeder, Raden Ajoe Alira, die het
bestuur zal uitoefenen, terwijl als toeziende voogden zullen fun-
geeren bovengenoemde Wirabaja en Singamanggala. Wordt echter
als TOEMENGGOENG PANATAJOEDA, hoewel nog onder voogdij,
vermeld in eene acte Wargaren 14 Jan. 1756 no. 1494, en met
denzelfden titel in eene acte Garrisson 12 Jan. 1759 no. 2783 en
R. 18 Maart 1763, bij welke laatste hij den titel Adipati erlangt.
Vermeld als ADIPATI PANATAJOEDA acte Zallé 10 Jan. 1766
no. 19355; R. 4 Dec. 1777; B. R. 10 Jan. 1783. Zijn overlijden,
met nalating van vier minderjarige zoons, vernemen wij
- 1786 — 1809 R. 6 Jan 1786, waarbij zijn schoonzoon en neef Raden Singasari
met den titel Adipati tot Regent wordt benoemd. Wordt vermeld
als ADIPATI SINGASARI PANATAJOEDA R. 15 Oct. 1790, 6 Maart
1792; B. R. 11 Maart 1794; rapport Van Motman 15 Juni 1809;
R. 1 Juli 1809. Hij was de zoon van den Patih, Aria Soeriadi-
nagara, die eerst deze functie van Patih bleef bekleeden, vervolgens,
op klachten van zijn zoon, bij R. 15 Oct. 1790 werd afgezet,
onder bepaling dat hij te Batavia zou worden aangehouden, daarna
bij R. 31 Dec. 1790 verlof erlangde om in Krawang te blijven,
en hier een zeer nadeeligen invloed is blijven uitoefenen, waarop
nog in het rapport van Thalman c. s. dd. 29 Jan. 1808 wordt
gewezen, toen die vader nog het feitelijke bestuur over Krawang
voerde, hoewel bij R. 31 Dec. 1790 tot Patih was benoemd As-
trajoeda; (diens acte dd. 7 Juni 1791 geeft hem den titel Oem-
boel Papatih); deze werd bij R. 17 Dec. 1793 op verzoek ontslagen;
op hem volgde als Patih Soetamanggala; in Maart 1808 vinden
wij als zoodanig Raden Jiebjanagara. Door N. Engelhard wordt R.
27 Nov. 1792 zeer geklaagd over den toestand van dit regentschap.
Bij een besluit van Daendels, geïnsereerd R. 1 Juli 1809, wordt
de Regent van Krawang benoemd tot Regent van Brebes, het-
geen zeer zeker (zooals in de Indische Bij I, 47 staat) „zeer tegen
zijn zin en het gebruik of de gewoonte” was, en volgens eene
inl. bron (Bijdr. 1862 p. 305) veroorzaakt zou wezen doordat hij
„de hand sloeg aan het hasilgeld”. Uit eene opgave van 1813
blijkt dat zijn eenige zoon, de 26-jarige Raden Sroyodipocero, van
onechte geboorte was; een brief van den Regent aan Nic. Engel-
hard dd. 17 Nov. 1826 bewijst, dat ook toen nog zijn vader, oud
87 jaar, bij hem te Brebes woonde. In Brebes hebben na zijn dood
verscheidene personen uit zijn geslacht den regentszetel beklommen
onder den titel Raden Toemenggoeng Panatajoeda (Tijdschr. voor

Nijverh. en Landb. XXII, 576). In Krawang echter werd bij het bovengenoemd besluit van Daendels tot Regent benoemd

- 1809 de Regent van Tanggeran, ARIA SOETADILAGA, met behoud van naam en titel. Deze echter dient R. 29 Aug. 1809 een request in „daarbij te kennen gevende zijne ongeschiktheid om als Regent van Crauwang het noodige gezag uit te oefenen,” met verzoek om ontslag. Dit wordt aangenomen en besloten, alles wat van Krawang bewesten de Tjitaroem ligt, te vereenigen met de Batav. Ommel. en wat daar beoosten ligt te vereenigen met Soemedang. Aldus staat
- 1809 — 1811 een deel van het vroegere regentschap Krawang onder Adipati Soerianagara van Soemedang, die dit echter verliest nadat bij besluit van 2 Lentem. 1811 een nieuw Landdrostambt Krawang was gecreëerd en bij besluit van
- 1811 — 1813 6 Lentem. 1811 tot Regent daarover was aangesteld de Regent van Buitenzorg ADIPATI SOERIALAGA, zijn neef en schoonzoon, welke laatste op zijne beurt door de opheffing van het regentschap bij Proc. 16 Febr. 1813 uit het zadel werd geworpen en verplaatst naar Soekapoera.

De Raden Sastrodipoero, den 21 Nov. 1812 door Von Winckelmann vermeld als Regent van Krawang, zal wel een Patih wezen. Bij acte van 21 Nov. 1820 is weder tot Regent van Krawang benoemd Aria Nataredja met titel Raden Toem. Soerianata; vergelijk hierboven blz. 145.

LIMBANGAN.

Zie hieromtrent de geographica in het derde deel.

OETAMA.

Zie de geographica.

PAMANOEKAN.

D. 22 Maart 1663 vindt men een brief van „Kentol Wasentaka, soon van Kceij Anga Wangsa, de welcke regeert tot Pamanoean”.

- ? — 1692 NGABEHI WANGSATANOE wordt het eerst als Regent vermeld in Bijl. 7; zijne woonplaats was Pagaden, D. 26 Maart en 18 Sept. 1678; mogelijk was de „Kceij Nebeij Anga Souta tot Pamanoean”, vermeld D. 27 Febr. 1679 (de zoon, zie beneden, van den Regent), Hoofd over de benedenlanden. Een titel, aan den Regent verleend „van wegen d'E. Comp. en den Sousesouhouang”, wordt vermeld D. 16 Juni 1679. Ofschoon hij door den Sultan van Bantam D. 14 Aug. 1679 met een titel werd vereerd en de Bantamsche zijde koos, vond Jochem Michielsz hem D. 31 Jan. 1681 onschuldig aan afval van de Comp., en hij wordt verder

- als Regent vermeld D. 19 Aug. 1681, 27 Jan. 1682, 12 Juni 1686, 3 Sept. 1688, gewoonlijk als Ngabehi; D. 17 Febr. 1690 als „Keeij Wangsa Tanoe”. De Patih schijnt geweest te zijn Rangga Nitinagara, D. 23 Nov. 1679 genoemd „gouverneur tot Pagadin”, aan wien de Regeer. D. 14 Sept. 1689 schrijft alsof hij Regent was; R. 1 Oct. 1678 blijkt dat Nitinagara zich in naam van den Bantamschen Sultan Ageng had meester gemaakt van eenige dorpen, behorende onder Indramajoe. In eene acte Reguleth 14 Dec. 1688 komt voor „Ingabei Agra Juda” van Pamanoe kan; dit zal des Regents oudste zoon zijn, die bij
- 1692 — 1701 R. 31 Oct. 1692 (waar hij Keeij Maas Anga Soeta wordt genoemd) in de plaats van zijn overleden vader wordt gesteld met diens titel. Zijne acte is geïnscreeerd in R. en D. Hij komt herhaaldelijk in de Dagr. voor als NGABEHI WANGSATANOE.
- 1701 — 1704 Bij R. 9 Dec. 1701 wordt besloten, de acte van dezen Regent in te trekken en nieuwe acten te verleenen aan Wangsatanoe uitsluitend als hoofd van Pagaden, en aan zijn jongeren broeder Poespa als „hoofd over de benedenlanden, bij haar genaamt Passisir.” De acten staan D. 24 Dec. 1701; ook Poespa draagt daarin den naam „ANGABEIJ WANGSA TANOE”.
- 1704 — 1714 D. 23 Oct. 1704 gaat een schrijven naar Paman. waarbij, wegens overlijden van den ouderen broeder, geheel Pamanoe kan wordt gesteld onder Wangsatanoe Pasisir. Echter wordt R. 5 Dec. 1704 bepaald, dat de oudste zoon des overledenen, Dipakoesoema, als ondergeschikt hoofd over „Pagadeen ofte de bovenl. van Pam.” zal fungeeren; de acte voor hem staat D. 17 Dec. 1704, die voor zijn oom als Regent van heel Pamanoe kan D. 6 Maart 1705.
- 1714 — 1729 D. 22 Sept. 1714 blijkt, dat Wangsatanoe Pasisir is overleden; zijn zoon, Djapoespita, erlangt eene (geïnscreeerde) acte als „eerste Regent” van Paman. met den naam zijns vaders, terwijl Dipakoesoema „tweede Regent” blijft, van Pagaden.
- 1729 — 1758 Bij R. 13 Dec. 1729 wordt echter Pagaden weder van Pamanoe kan afgescheiden wegens pogingen van Wangsatanoe om Dipakoesoema geheel te verdringen; thans erlangen beide Regenten weder eene nieuwe acte; beide Regenten heeten nu NGABEHI WANGSATANOE, zooals D. 15 Nov. 1741; R. 15 Jan. 1742.
- 1758 — 1771 R. 10 Jan. 1758 wordt de afgeleefde Regent van Pagaden op zijn verzoek vervangen door zijn gelijknamigen zoon, die denzelfden titel erlangt.
- 1761 — 1765 R. 11 Aug. 1761 wordt de (volgens de Bijl. kinderloos) overleden Ngabehi Wangsatanoe van Paman. vervangen door zijn broeder Wangsanagara, die denzelfden naam ontvangt. Diens kinderloos overlijden wordt vermeld

- 1765 — 1771 R. 4 Jan. 1765, waarbij zijn neef Dipanagara tot Regent wordt benoemd met den titel NGABEHI WANGSATANOE. Deze overlijdt eveneens zonder mannelijk oir, waarop bij
- 1771 — 1790 R. 7 Mei 1771 wordt besloten, hem te doen vervangen door zijn eenigen broeder, NGABEHI WANGSATANOE van Pagaden, zoodat de twee regentsch. weder worden vereenigd. Als Regent van Pam. en Pag. wordt deze W. Tanoë vermeld R. 4 Dec. 1777; B. R. 17 Jan. 1783. Zijn dood verneemt men
- 1790 — 1792 R. 31 Dec. 1790, waarbij zijn eenige zoon, Raden Djanagara, zijn ambt, naam en titel erlangt. Reeds R. 30 Dec. 1791 rapporteert Guitard dat het regentschap door knevelarij geheel ontvolkt is; dit ongunstig rapport wordt
- 1792 — 1798 R. 10 Febr. 1792 bevestigd door Nic. Engelhard, waarop ten laatstgemelden dage wordt besloten, den Regent te ontslaan en te interneeren te Batavia op eene maandelijksche toelage van 30 Rd^s. ten laste van het regentschap. Als aanstaande Regent wordt aangewezen zijn oudste negenjarige zoon Raden Latip, onder voogdij van Aria Kartajoeda van Tjiasem, die als voogd het regentschap zal besturen. Dat dit jongmensch lastig was, blijkt R. 27 Nov. 1792, waar de Gecomm. rapporteert dat hij hem bij zijn voogd heeft geplaatst, die hem „bij de minste onwilligheid eenige dagen arrest” zal opleggen. Bij R. 31 Mei 1796 ging de voogdij en het bestuur van 't regentschap over op den Regent van Soemedang, bij wiens landen het bij
- 1798 R. 20 Nov. 1798 als tjoetak werd ingetrokken (zie de geographica van Pamanoekan). Wanneer P. Engelhard in Oct 1804 een Adividjaja van Pamanoekan vermeldt, zal hij bedoelen den oudsten zoon van den Regent van Soemedang, die later Regent van Parakanmoentjang werd en vervolgens van Limbangan. Het rapport van Thalman c. s. dd. 29 Jan. 1808 vermeldt, dat de Regent van Soemedang Raden Poespadiredja tot Hoofd van Pamanoekan heeft aangesteld.

PARAKANMOENTJANG.

De volle naam der eerste Regenten was Wiratanoebaja; zoo komt die voor in de Tjiandjoer'sche overleveringen (Bijdr. 1862) en bij P. de Roo de la Faille (o. l. pag. 123), die zegt dat er vijf Regenten van dezen naam geweest zijn. Is dit laatste juist, dan moet de eerste Regent van P. Moentj. die in de Comp^s. papieren voorkomt, de derde in de rij zijn, hetgeen zich wel laat vereenigen met de mededeeling, D. 13 Juni 1709 door den toenmaligen (4^{en}) Regent gedaan omtrent eene gebeurtenis, voorgevallen tijdens zijn grootvader (de 2^e dus) Regent was en Tegalwangi Soesoehoenan (1645 — 1677), en na den dood van Girilaja (1662).

- ? — 1686 Deze derde was dus de TOMMAGON TANOU BAJA, vermeld D. 5 Mei 1678; hij heet D. 17 Mei 1679: Wirabaja.
- 1686 — 1724 D. 1 Juli 1686 komt een bericht van Cheribon dat de Regent van P. Moentj. Tanoebaja is overleden en zijn oudste zoon bij provisie als opvolger is aangewezen. Dat deze opvolgde onder voorgdij van Ngabehi Tjoetjoek blijkt Bijl. 16. D. 9 Jan. 1693 schrijft deze TOEMENGGOENG TANOEBAJA dat „den Sousouhounang mij als opperhoofd in 't district Manabaija eerst gesteld heeft en naderhand die landen door d' E. Comp^e ter leen aan mij gegeven zijn”; bij de onzekerheid van den politieken toestand had hij derhalve ook bevestiging zijner opvolging aan het hof gevraagd. Brieven van hem vindt men o. a. D. 5 Maart 1698, 28 Juni 1700. Wanneer de Instructie voor Pangeran Aria Cheribon van 1706 (Bijl. 20) zegt dat hij „voor eenige jaren” door de Comp. is aangesteld, is zulks vrij incorrect; hij heet aldaar „wat slegt van gedrag” maar „van een vreedzaam humeur.” Resident Gobius noemt hem „een luij en van madap verdorven lichaem en humeur”; diens opvolger zegt van hem in zijn rapport van 7 Sept. 1720: „Tommagon Tanoebaija is een man die aen de amphioenkraam scheijnt geat-tacheert te zijn en die in een lodderlijcken staet veel wijsmaking van dees en geen pluïjmstrijckers aanneemt, daarop dan dikwijls onnodige pretenties formeert; echter wordt 's Comp^e. ordres, is het niet door sijn vigilantie ten minsten door zijn Papatij Sacra (?) Mangala en noodhulp Naija Cassouma redelijk volbragt”. Zijn dood wordt vermeld
- 1724 — 1773 R. 28 Jan. 1724, waarbij op zijn verzoek tot opvolger aange-wezen wordt zijn jongste zoon Genter met den titel TOEMENGGOENG TANOEBAJA doch onder voorgdijschap van Raden Bradjanagara, welke laatste, nog steeds voorgd zijnde, bij R. 11 Mei 1725 den titel Demang erlangt. Vermoedelijk is de voorgdijschap opgeheven in 1728, althans R. 27 April 1773 leest men dat de tegenwoordige Tanoebaja de Comp. reeds 45 jaar als Regent heeft gediend; in de Resolutiën van 1727 en 1728, die ik expres hiertoe nog eens heb doorgelezen, wordt over de zaak echter niet gesproken; evenmin in de Notulen van 1727, terwijl die van 1728 ontbreken. Ware in een dier jaren een nieuwe Regent benoemd, dan was zulks vermoedelijk in de Resol. niet verzwegen; zekerheid ontbreekt echter. Genoemde Regent wordt R. 12 Mei 1730, 26 Aug. 1735 vermeld als aanwezig te Bata-via; zijn zegelafdruk vindt men B. R. 4 Mei 1752; een origi-neelen brief B. R. 18 Mei 1742; zijne handteekening acte Blom-hert 3 Jan. 1770 no. 7572. B. R. 1 Febr. 1763 staat dat de Regent van Limbaungan zijn schoonzoon is. R. 20 Sept. 1757 spreekt van den „zeer florissanten staat” van zijn regentschap.

Na den dood van den opiumschuivenden Regent van Soemedang bleek aldaar een flink Regent noodig; flink nu, zegt

- 1773 -- 1775 R. 27 April 1773, is zoowel Tanoebaja als diens oudste zoon Patrakoesoema; de eerste wordt dus benoemd tot Regent van Soemedang (volgens de overlevering bij P. de Roo de la Faille o.l. pag. 123 is hij later gestorven in de Bataviasche buurt Patoewakan en draagt hij daarnaar den naam Dalem Patoewakan) en de zoon (volgens P. de Roo de schoonzoon, van vaderszijde gesproten uit het regentengeslacht van Pagaden) als TOEMENGGOENG PATRAKOESEMA tot Regent van P. Moentj. Als zoodanig komt hij voor in eene acte Blomhert 6 Jan. 1774 no. 17306. Deze wordt na den dood zijns vaders op zijne beurt Regent van Soemedang bij
- 1775 -- 1794 R. 19 Juni 1775, waarbij tevens Raden Demang Martanagara benoemd wordt tot Regent van P. Moentj. Wanneer deze persoon den titel TOEMENGGOENG PATRAKOESEMA heeft verkregen, (waaronder hij wordt vermeld acte Blomhert 11 Jan. 1776 no. 21750; R. 4 en 30 Dec. 1777 en 18 Aug. 1783; B. R. 10 Jan. 1783) is mij niet bekend; vermoedelijk bij zijne aanstelling, want in eene acte Blomhert 21 Juni 1775 no. 20274 wordt hij aangeduid als „Marta Nagara, thans zig noemende Patra Casoema, nieuw aangestelde Tommag. van Praccam”. Bij R. 31 Dec. 1789 wordt hij wegens eene groote koffielevering vereerd met den titel ADIPATI SOERIANATAKOESEMA „doch zonder eenige consequentie voor den aanstaande”, d. w. z. dat de titel niet op zijn opvolger zal overgaan. R. 30 Dec. 1791 heet hij hoogbejaard; hij wordt aldaar en R. 17 Dec. 1793 door Nic. Engelhard zeer geprezen, terwijl het regentschap B. R. 11 Maart 1794 in een „onverbeterlijken” staat heet te verkeerem. Zijne dochter huwde den Regent van Sockapoera (T. N. I. 1879, II, 170). De dood van den Regent wordt vermeld
- 1794 -- 1802 R. 7 Febr. 1794, waarbij de Patih Wiranagara (die volgens P. de Roo o. l. pag. 124 gehuwd was met de dochter van Patrakoesoema (1), tot Regent wordt benoemd met den naam Soerianatakoesoema, terwijl Raden Soerianagara, Tjoetakshoofd van Manabaja, Patih wordt met den titel Ngabchi. Blijkens de correspondentie van Nic. Engelhard kreeg deze nieuwe Regent bij zijne optreding den titel Adipati, waaronder hij R. 7 Juli 1797

(1) De Opziener schrijft 3 Febr. 1794 dat hij geen „naeder opvolger of bekwaamerer” kent dan den „Tweede of Arrien”; uit een anderen brief van hem schijnt echter te volgen dat er wol degelijk een zoon was, maar dat de Regent zelf den Ngabchi Tjoetjoek (d. i. den Patih), die zijn schoonzoon was, voor de opvolging had aanbevolen, die dan ook Regent werd. De

voorbijgegaane zoon wordt als de „Prins” vermeld in een brief van dozen Opz. van 8 Nov. 1794, waarin hij zegt het met N. Engelhard eens te zijn dat het beter is hem niet naar Bat. te laten gaan met nieuwnaar (waar hij uit de school zou kunnen klappen) maar hem te belasten met eene volledige opname van 't regentschap, die hem in 't binnenland zou bezighouden.

wordt aangeduid; als ADIPATI SOERIANATAKOESOEMA wordt hij vermeld R. 14 April 1801. Hij gaf veel aanleiding tot klachten; uit de correspondentie van Nic. Engelhard blijkt dat hij werd verdacht te heulen met moordenaars enz.; bij R. 27 Dec. 1800 wordt besloten, hem door den Gecomm. „te laten onderhouden en reprocheeren” wegens den slechten staat der koffiecultuur, en omdat er geklaagd is dat de Hoofden niet naar hem luisteren; R. 24 Dec. 1801 gelast, hem „ten ernstigste” te doen reprocheeren wegens zijn „verkeerd en disobedient gedrag” in verband met de koffiteelt, met bedreiging van ontslag als hij zich niet betert; bij R. 16 April 1802 eindelijk wordt, op klachten van den Gecomm. over verwaarloozing der koffiecultuur in P. Moentj., welke deze toeschrijft aan „het slecht bestuur en de verregeaande knevelarijen” van den Regent, besloten, dezen te ontslaan, „mitsgaders denzelven in 's Compagnies boeien te laten overbrengen om aldaar tot nadere dispositie dezer Regeering te verblijven”. Zijn broeder, Raden Wiraredja, die zich als Tjoetakshoofd „mede aan wangedrag heeft schuldig gemaakt” (of dit dezelfde is als 's Regents broeder Ngabehi Tjoetjoek, vermeld in Juni 1797, blijkt niet; niet deze, maar Raden Poera was toen Patih) wordt ontslagen en onder toezicht van den Gecomm. in een der Batav. kampongs geïnterneerd.

Wat betreft het latere lot van den afgezetten Regent: R. 7 Dec. 1802 verzoekt hij uit de gevangenis te worden ontslagen; R. 20 Dec 1802 wordt dit afgewezen en besloten, hem naar Rosengain (het ballingsoord in den Banda-archipel) te verzenden, doch bij R. 28 Dec. 1802 bepaald, hem wegens ziekte te interneren bij een der inl. Kampong-Commandanten te Batavia, terwijl R. 6 Dec. 1805 wordt verordend, dat hij in de kampong Manggadoea moet blijven wonen onder toezicht van den Gecomm., en nooit „boven de binnenposten buiten deze stad” zal mogen komen. Uit B. R. 2 Sept. 1806 ziet men dat hij nog te Batavia leeft en 35 Rd^e. koper per maand ontvangt. Volgens P. de Roo (o. l. pag. 124) is hij overleden op Kroekoet (d. i. in de Balineesche kampong Kroekoet tusschen de Krokot en 't Molenvliet, beneorden Gang Ketapang) en wordt hij daarom genoemd Dalem Kroekoet. Volgens het journaal der Commissie Thalman c. s. 23 Nov. 1807 was Raden Wangsadiredja, toenmaals Hoofd van 't Bandoeng'sche Tjimahi, „een echte zoon en dus wettige opvolger van weilen den gewezene Regent van Praccam. Adipatti Soeria Natta Coesoema”.

1802 — 1806 Bij dezelfde R. 16 April 1802, waarbij bedoelde Regent was afgezet, werd P. Moentj. met Socmedang vereenigd, doch de Patih, Raden Poeranagara, (die volgens P. de Roo o. l. pag.

124 de zoon was van den in 1773 overgeplaatsten Regent) werd tevens tot Regent van P. Moentj. benoemd met den titel TOEMENGGGOENG WIRATANOEREDJA; als zoodanig wordt hij bijvb. vermeld in P. Engelhard's reisjournaal van 1802. Wanneer deze in 1805 genoemd wordt een broeder van den Regent van Soemedang, zal dit op te vatten zijn als schoonbroeder. Op de klachten van den Gecomm. over zijne „voortdurend sorgeloose levenswijze en zijne agteloosheid in de waarneming van zijn beroep” wordt R. 15 Febr. 1805 besloten, hem te doen reprocheeren; bij R. 14 Jan. 1806 wordt, op vernieuwde klachten van den Gecomm. over zijn „luij, wellustig leven” en zijne ongehoorzaamheid zelfs aan stellige orders tot uitbreiding der koffiecultuur (waarom P. Engelhard bij schrijven van 12 Nov. 1805 had voorgesteld hem te doen vervangen door den Regent van Bandoeng) en op eene herinnering der Commissie Walbeeck c. s. aan zijne houding tijdens den hongersnood in zijn regentschap, besloten, hem af te zetten en te interneeren in een der Bataviasche kampongs „met strikt verbod, zich in den omtrek der buitenposten of daarboven te begeven.” Volgens een rapport van 1812 was hij destijds nog in leven.

1806 — 1813 Het besluit zijner afzetting bepaalt tevens, dat provisioneel als Regent zal optreden de oudste zoon van den Regent van Soemedang, onder toevoeging van den titel Aria, als RADEN ARIA ADIWIDJAJA; volgens P. de Roo p. 124 was deze de schoonzoon van den afgezetten Regent; evenzoo de Soemed. regentenlijst T. B. G. XI. Bij een besluit van Daendels, R. 29 Herfstm. 1810, wordt de Patih van P. Moentj., tevens Tjoetakshoofd van Baloeboer, Raden Wiradikoesoema, ontslagen en vervangen door Raden Socria, die op verzoek wordt ontslagen bij aanschrijving van 1 Dec. 1812 en vervangen door Wiradiredja. Wanneer de Regent den titel Toemenggoeng heeft gekregen, is mij niet bekend; hij wordt echter als TOEMENGGGOENG ADIWIDJAJA vermeld in het rapport van 15 Juni 1809 en Proc. 23 Nov. 1811.

Het regentschap werd opgeheven Proc. 16 Febr. 1813 en de Regent werd Regent van Limbangan, welks titularis gepensionneerd werd. Volgens de inl. traditie bij P. de Roo pag. 128 was de opheffing een gevolg van den haat van den Soemedang'schen Pangeran Sepoeh, omdat Patrakoesoema hem indertijd naar het leven had gestaan. Dat was dan wel wat heel ver gezocht. Een groot deel van P. Moentj. kwam tegelijk aan Soemedang (P. de Roo p. 105). De houding van den Regent van Limbangan in zake de Krawang'sche onlusten wordt geprezen Batav. Courant 28. Dec. 1816.

PARAKANSAPI.

Zie hierboven Adiarsa.

SOEKAPOERA.

Zie de geographica in het derde deel.

SOEMEDANG.

Eene stamlijst der Regenten, door A. W. Kinder de Camarecq meegedeeld in T. B. G. XI, 158, wordt hierbeneden geciteerd als Staml.

- 1706 RANGGA GEMPOL. Volgens de Staml. was deze een zoon van Raden Adipati Rangga Gedeh, die een zoon was van den eersten Regent, Pangeran Geusan Oeloen; hij was de eerste der Preanger-Regenten die met de Comp. in verbond trad; tusschen hem en Tanoemadja was de 4^e Regent, Pangeran Koesoemadinata, ook genoemd Pangeran Panembahan. Ergo was de Rangga Gempol die zich met de Comp. verbond *niet* de Regent die in 1706 door Tanoemadja werd opgevolgd. Hiermede komt overeen een babad van Hageman T. B. G. XVII, 243, waarin, dat Rangga Gempol overleed tusschen een inval der Bantammers onder Raden Senapati e. a., die teruggeslagen werden, en de verovering van Soemed. door de Bant. onder Tjili Widara; hij werd opgevolgd door „Panembahan Soemedang”. Dit zou dus (zie elders) in 1678 zijn geweest. Ongelukkig maken de Nederl. bronnen van toenmaals, waarin Rangga Gempol zulk eene belangrijke rol speelt, heel geen melding van zijn overlijden; integendeel, hij is voortdurend in de weer. Elders (T. B. G. XIX, 256) zegt Hageman, dat Panembahan Soemedang volgens de babad overleed „nadat hij te Cheribon was opgekomen”, hetgeen hij plaatst in 1685 (na Couper's regeling); de zoon van laatstgenoemde was echter, zegt H., Tanoemadja, die dus Regent zou zijn geworden in 1685, hetgeen ten eenenmale onjuist is.

Zonderling is het voorzeker dat, ofschoon nergens eenige vermelding van 't overlijden van den Rangga Gempol die zich met de Comp. verbond, vóór 1706 te vinden is, verschillende plaatsen ook in de Nederl. bronnen zouden doen denken dat deze bondgenoot vóór het optreden van Tanoemadja door een anderen Rangga Gempol werd opgevolgd.

D. 2 Juni 1685 vindt men een brief van „den zoon van den Pangiran Dipattij van Samadang” aan den G.-G., waarin hij spreekt alsof hij zelf de Regent is; D. 9 Juni 1685 wordt hem

op dezelfde wijze geantwoord. Het is echter mogelijk, dat wij in eerstgenoemden brief met eene verkeerde vertaling te doen hebben (die in het antwoord onbewust werd gevolgd) in plaats van „uw zoon de Pangiran”, want ik zie niet in waarom die zoon, als hij zelfstandig optrad, niet zijn naam zou vermelden maar zich aanduiden als zoon zijns voorgangers. Eene dergelijke vergissing is D. 10 Mei 1674, waar „de zoon van Keaij Ranga” aan de Regeer. schrijft, die zich in den brief „uw zoon” noemt en den G.-G. „mijn vader”. Beter bewijs, dat na 1678 een nieuw Regent optrad, zou D. 22 Oct. 1697 zijn, waar de Regent verklaart dat hij „van den beginne mijner bestieringe tot nu toe” van de Comp. afhankelijk is geweest. Hoe complimenteus dit bedoeld zij, men zou zeggen dat hij nooit onder Mataram kon hebben gestaan. Echter stemt daarmee weder niet overeen D. 27 Juni 1697, waar hij spreekt van den tijd „soo lange ik onder de gehoorsaamheijt van de Comp. gestaan heb”, zoodat er dus ook een tijd geweest zou zijn waarin hij als Regent *niet* onder de Comp. stond. Nog curieuser is D. 27 Oct. 1702, waar hij schrijft: „Alsdan van dien tijt af dat mijn vader overleden is, ik als successeur in desselfs plaats op UE.Ho.Ed^{ns} ordre bij een acte van hetselve, door den Commandeur Couper tot Sirrebon aangebragt, bevestigt ben geworden”, en het grappigst is, dat D. 18 Dec. 1702 namens den G.-G. wordt geantwoord: „Het is den G.-G. ten vollen bekend, dat des Pangerangs overleden vader al een vrund van d' E. Comp. ten tijde van de Heer Generael Maatzuijker en den H^r. Generaal van Goens is geweest” en dat hij zelf in 1684 door Couper is „bevestigt.” Wat dit laatste betreft, R. 16 Febr. 1691 spreekt de Regeer. van den tijd „dat d'andere Regenten al soo wel als hij aangestelt en bevestigt wierden”; in den desbetreffenden brief D. 9 Mei 1691 blijkt, dat het is geschied door Jochem Michielsz. en later door Couper, o. a. ten opzichte van Wiradadaha van Sockapoera; daar nu deze laatste buiten eenige kwestie onder Mataram heeft gestaan, blijkt, dat dit „aanstellen” moet worden opgevat als erkennen of met eene acte namens de Comp. voorzien.

De bewijzen, dat Rangga Gempol al vóór Couper's regeling Regent was, zijn: in de eerste en voornaamste plaats het ontbreken van elke aanduiding in de zoo uitvoerige Dagr. van dien tijd, dat de Rangga Gempol die met de Comp. een verbond sloot tusschentijds overleed. Verder D. 6 Oct. 1664 de vermelding van „Kecij Ranga Gimpol die het gebergte regeert” (dit kan echter natuurlijk de vader wezen); D. 10 Mei 1674 die van Keaij Ranga van Soemedang; eene vermelding in 1675 (zie het eerste hoofdstuk van deel 3) van „Keij Nebeij Rangha Campool”. Voorts D. 8 Sept.

1685 een brief van hem, waarin, dat Couper hem had „geordonneerd dat ik wederom gelijk bevorens mijn voorige bewind en plaatsen zoude waarnemen en bekleeden”; D. 31 Jan. 1691, waar hij zegt dat hem door Jochem Michielsz te Cherib. is „gerecommandeert”, d. i. bevolen, om Socmed. „weder als voor desen te regeren”; D. 9 Mei 1691, waar de Regeer. hem herinnert dat zij hem vroeger van de Bantammers heeft bevrijd en dat hij na „het verwoesten” dier Bant. door Jochem Michielsz. „wederom aangesteld is om het land en de negorij Sammadang als te voren te regeren”; D. 22 Oct. 1697, waar hij zegt dat hij Limbangan vroeger van den Soesoch. heeft verkregen. Eindelijk de instructie voor Pangeran Aria Cheribon (Bijl. 20), waar duidelijk geconstateerd wordt dat hij zelf, de in 1706 aanzijnde Regent, de persoon is geweest die vroeger met Maetsuijker correspondeerde.

Wat den tijd zijner optreding aangaat, een babad van Hageman (T. B. G. XVII, 219) zegt dat tijdens hij het bewind „aanvaardde”, de Sultan van Mataram overleed; dit zou dus moeten zijn geweest omstreeks 1645, hetgeen haast ongelooflijk is en wordt wedersproken door D. 27 Juni 1697, waar Rangga Gempol spreekt van zeker dorp, door Mataram gegeven aan Pangeran Girilaja van Cheribon, en door den volgenden Soesoehoenan gegeven aan zijn, Rangga Gempol's, vader; daar nu Girilaja op zijn vroegst opvolgde tijdens Sultan Agoeng van Mataram, leefde Rangga Gempol's vader nog onder Soenan Tegalwangi.

Alles samenvattende geloof ik dat de inl. overlevering den genoemden Pangeran of Panembahan tusschen Rangga Gempol en Tanoemadja heeft ingeschoven, omdat hij, na den terugkeer in zijne verwoeste hoofdplaats, den ouden Adam op inlandsche wijze geheel heeft willen uitschudden en willen optreden als een ander persoon dan de veelgenoemde en zoo diep vernederde Rangga Gempol. Wat den aangematigden titel Pangeran betreft (waarover zie hoofdst. III in het 3^e deel), deze wordt ook na den terugkeer van orde en vrede door hem gebruikt (D. 8 Sept. 1685, 22 Oct. 1697, 27 Oct. 1702), zoowel als door de Regeer. en hare ambtenaren (D. 20 Sept. 1685, 9 Mei 1691, 22 Mei 1705; R. 18 Maart 1704; Bijlagen 16, 17 en 20). Onder dien van Panembahan komt hij in de Staml. voor en in babad's (Van Rees p. 63). Wat zijne positie aangaat, D. 9 Mei 1691 noemt de Regeer. hem den „voornaemste der Priangershoofden”. Zijn karakter blijkt daarmede, dat hij in al die 25 jaar dat hij onder de Comp. stond, nooit naar Batavia is opgekomen om hulde te bewijzen, vermoedelijk uit verbittering over de teloustelling dat hij geen zelfstandig Vorst was geworden noch zijn gebied was uitgebreid tot den omvang van dat zijns grootvaders. Echter ging hij wel naar Cheribon om de Comp.

ambtenaren te ontmoeten (Bijl. 17). D. 13 Maart 1704 zendt hij uit boosheid de acte terug, door Couper hem indertijd gegeven, en nog in zijne laatste dagen verjaagt hij volk van Pangeran Aria Cheribon van zeker land en neemt dit in bezit D. 26 Nov. 1704. Dat hij een hoogen leeftijd moet hebben bereikt, spreekt vanzelf; D. 27 Oct. 1702 zegt hij dan ook dat hij „oud” is en beneden blijkt dat hij volwassen kleinzoons naliet Broeders van hem vindt men vermeld in Bijl. 10 en 16. Dat hij te Cheribon overleed, zooals Hageman's babad zegt, is wel mogelijk, doch wordt niet bevestigd door D. 4 Febr. 1706, waar het eerste bericht van zijn overlijden door den Command. te Tandjoengpoera wordt gezonden. Uit het hierbeneden te noemen verhaaltje van Van Hogendorp (p. 5.) maak ik op dat hij eenige jaren vóór zijn dood met eene Cheribonsche Sultansdochter huwde, hetgeen eene verklaring zou kunnen geven van zijn getwist met die familie. Hij liet zes zoons na (Bijl. 20) waarvan de oudste was

1706 — 1709 RADEN TANOEMADJA. Deze werd bij de instructie voor Pangeran Aria Cheribon provisonieel tot opvolger aangewezen om „te zien hoedanig hij zig zal gedragen”. Dat hij ooit als Regent is bevestigd, is mij niet gebleken; dat de Staml. hem den titel Adipati geeft, is niets dan fantasie; zelfs schijnt een babad hem den naam Pangeran Depati Koesoemadinata Rangga Gempol te geven (Van Rees p. 63), klaarblijkelijk eene verwarring met zijn opvolger. Zijn gedrag was niet zeer innemend: D. 26 Oct. 1706 hooren wij, dat hij met geweld een deel van het land, dat 't vorige jaar aan Par. Moentj. was toegewezen, in bezit heeft genomen, en D. 16 Dec 1706 richt hij een schrijven aan de Regeer. over grenskwesties met dit regentsch. en met P. Aria Cheribon en Indramajoe. Een Cheribonsche brief D. 8 Febr. 1706 noemt hem „een wrevelig mens en van weijnig conduites tot de regeering”. R. 23 Dec. 1706 vernemen wij dat hij te Batavia is; zoo ook R. 8 April 1707, waar hij verzoekt, van de ondergeschiktheid aan P. Aria Cheribon te worden ontheven en direct onder de Regeer. te staan, hetgeen in harde termen wordt afgeslagen. D. 6 Juni 1709 bericht de Resid. te Cherib dat hij is overleden, waarop bij

1709 — 1744 R. 6 Sept. 1709 Raden Koesoemadinata, oudste zoon van Tanoemadja, tot Regent wordt benoemd; diens oom Soetanata had voor zichzelf medegesolliciteerd. Bij R. 23 Oct. 1710 erlangt hij eene (in D. 1 Nov. 1710 geïnsereerde) acte en den door zijn grootvader gedragen naam Rangga Gempol. Wordt vermeld als RADEN RANGGA GEMPOL in Jongbloet's memorie van overgave 1714 (alwaar de Patih heet Soetanata, denkkelijk evengezegde oom); D. 12 Juli 1715; de memorie van Gobius dd. 22 Juni 1717 (waar

staat dat P. Aria Cherib. zijn vijand (is); R. 24 April 1722; D. 15 April 1724 (alwaar de Resid. te Cherib. zijn verzoek om den titel Adipati overbrengt). De Resid. van Cherib. beschrijft hem in een rapport van 7 Sept. 1720 als „van een goed gedrag, ook strack in zijn regering, voornamentlijk in het prompt volbrengen van 's Comp^s. ordre, dog die egter een weijnich meer verbeelding schijnt te hebben dan de andere(n), 't geen na mijn gedachten veroorzaakt (*wordt*) omdat sijn voorsacten wel nu en dan met den naam van Pangeran gegroet sijn”. Den titel ADIPATI SOEMEDANG erlangde hij bij missive van 21 Mei 1724; hij voert dien naam D. 23 April 1728, 9 Oct. en 22 Nov. 1729 (en ook later), op welke drie plaatsen hij verzoekt om den titel Pangeran. Dezen titel erlangt hij bij R. 15 Nov. 1737; wordt vermeld als PANGERAN RANGGA GEMPOL Bijl. 30; D. 12 Nov. 1741; B. R. 18 Mei 1742 (waar men een origineelen brief van hem vindt) en B. R. 15 Jan. 1742, alwaar hij verzoekt om „soo t'avond ofte morgen de kleine strandregenten onder een ander ofte grooter Regent mogten worden getrokken”, te mogen worden begunstigd „met het opzigt” over die strandregentsch. Hieruit blijkt zijn streven om, evenals zijn grootvader had getracht, de oude Mataramsche opperlandvoogdij in zijn persoon hersteld te krijgen. Zoo is 't ook verklaarbaar waarom de Staml. (zie boven) hem Pangeran Panembahan schijnt te noemen, evenals een inl. verhaal (waarover elders, bij de bespreking der rijstcultuur), uit welk laatste blijkt dat hij den sawah-aanleg bevorderde.

1744 — 1761 B. R. 29 Dec. 1744 wordt door D'Espar gerapporteerd dat Pangeran Rangga Gempol den 7 Oct. is overleden, nalatend drie echte zoons: Poespanata, Diranata en Tawang, oud 25, 18 en 12 jaar, die D'Espar allen ongeschikt oordeelt; hij beveelt voor Regent aan „des overledenen oudste dogterszoon Radeen Coessoema Dinata voor dewelke den Pangerang verl. jaar den onderget. bij sijn aanwesen op Sumadang selfs versogt heeft om hem sijn, des Pangerangs, vorigen titel van Ranga Coessoema Dinata te bewerken”. Een besluit aangaande deze zaak bestaat niet; de Regeer. moet evenwel deze opvallende voordracht (die ik bij louter toeval ontdekte) hebben goedgekeurd, want men leest in een rapport van Freijer dd. 21 Nov. 1755 dat de tegenwoordige Regent Koesoemadinata in 1745 in de plaats van zijn grootvader Pangeran Rangga Gempol is getreden bij gebrek aan „bequame zoonen”. Dat deze Regent eene onstuimige en romantische jeugd heeft gehad, is op te maken uit het inl. verhaal, medegedeeld door C. S. W. Graaf van Hogendorp (Tafereelen van Jav. zeden, Amsterd. 1837), getiteld: Radeen Ningrat (wat dan de vroegere naam des Regents moet zijn geweest), hetwelk, ofschoon naar gewoonte de chronologie

schrikkelijk verhaspeld wordt en de tweede Pangeran Rangga Gempol wordt verward met den eersten, alleen op hem kan slaan; het in dat verhaal bedoelde „district Ga *** (1)”, waarover hij eerst „afzonderlijk” Regent zou worden (p. 26), kan alleen Garoet, d. i. Limbangan zijn (zie de geographica); het is wel te verontschuldigen dat Van Hogendorp niet wist, dat destijds de hoofdplaats Garoet niet tot Limbangan behoorde. Volgens dat verhaal (p. 35) werd zijn jongere broeder Djajanagara zelfstandig Regent van Limbangan toen hij zelf in Soemedang opvolgde. Hij heet hier oudste zoon van Pangeran Soerianatakoesoema. B. R. 6 Febr. 1748 lezen wij, dat hij na het overlijden van zijn *vader*, Pangeran Rangga Gempol, ruim 4 jaar „het bestier aldaer waargenomen” heeft (de Resol. zegt: „het gesag gevoert”). Het kan dus, bij ’t ontbreken eener benoeming in de Resoluties van 1744, wel wezen dat de Regeer., om de groote aanspraken van dit geslacht wat lager te stemmen, hem niet direct tot opvolger benoemde; hij droeg dan ook den bescheiden titel RANGGA KOESOEMADINATA (R. 6 Dec. 1746, 6 Febr. 1748 en zelfs nog zijn zegelafdruk B. R. 4 Mei 1752; in eene obligatie Van der Voort 5 Febr. 1746 no. 3076 heet hij echter Rangga Gompel. Bij R. 6 Febr. 1748 erlangde hij den titel ADIPATI KOESOEMADINATA SOEMEDANG; aldus in acte Zallé 3 Jan. 1758 no. 938; de Staml. noemt hem (aangenomen dat met den 6^{en} Regent deze wordt bedoeld): Raden Adipati Koesoemadinata; het bovenvermelde inl. verhaal: Raden Adipati Prawiranata Adikoesoema. D. 13 Mei 1761 verneemt men dat hij in April ll. kinderloos is overleden, waarop bij

1761 — 1765 R. 12 Juni 1761 zijn oudste broeder, Raden Soeranagara, tot Regent wordt benoemd met den titel Adipati. Als ADIPATI SOERANAGARA vermeld R. 29 Oct. 1765; de Staml. noemt hem Raden Adipati Soerianagara (*Soera* en *Socria* wordt herhaaldelijk, naar ’t schijnt willekeurig, in eigennamen verwisseld) en maakt hem tot zoon van zijn voorganger. Zijn dood wordt vermeld in evengenoemde Resol., waarbij

1765 — 1773 zijn jongere broeder Soeralaja op verzoek van den overledene tot Regent wordt benoemd met den titel ADIPATI KOESOEMADINATA en onder bepaling, dat na den dood des nieuwen Regents de thans driejarige zoon van den overledene zal opvolgen; daarbij wordt gewag gemaakt van „den presenten vervallen staat” van het regentschap. De origineele desbetreffende brief van den overleden Regent, met de vertaling, is te vinden B. R. 29 Oct.

(1) In Van Hogendorp’s tijd had men de belachelijke gewoonte om eigennamen, aan de werkelijkheid ontleend, niet voluit te drukken maar met de „vervloekte puntjes” waarmee

Van Lennep, zooals Multatuli zegt „goedvond m’n werk te bederven”, namelijk de Max Havelaar.

1765. De sollicitatie van den nieuwen Regent heette gesteund te worden door 26 Oemboel's en Mantri's, doch de gansche geschiedenis riekt naar boerenbedrog, want niet de handteekeningen dier Hoofden worden aan het request van dezen candidaat toegevoegd, doch alleen eene opgave hunner namen. De Staml. noemt dezen nieuwen Regent: Raden Adipati Soerialaga, broer zijns voorgangers, en de Opziener geeft hem in een brief aan Engelhard 15 April 1794 denzelfden naam; eene acte Blomhert 3 Jan. 1770 no. 7569 geeft hem echter den naam, bij zijne benoeming verkregen. Hij was, volgens R. 27 April 1773 waarin zijn overlijden wordt medegedeeld, een opiumschiiver die alles verwaarloosde; liet drie zoons na, wier namen noch in die Resol. noch in de Bijl. worden genoemd; twee hunner heetten zeer jong te zijn, en de oudste een slecht sujet en opiumschiiver. Met passeering dus van die zoons (en ignoreering der aanspraken van den zoon zijns voorgangers, die echter nog maar 11 of zelfs, volgens de Staml., nog maar 9 jaar oud was) wordt tot Regent benoemd
- 1773 — 1775 Tanoebaja van Parakanmoentjang, die in laatstgenoemd regentsch. aftreedt, onder bepaling dat wanneer hij, die een zeer goed Regent is, overlijdt, een der twee jongere zoons van den thans overleden Regent van Soemed. zal opvolgen. Hij schijnt tevens den titel ADIPATI TANOEBAJA te hebben erlangd, waaronder hij in de Staml. voorkomt (die hem waarnemend Regent noemt) en ook in eene acte Blomhert 6 Jan. 1774 no. 17304 en B. R. 19 Juni 1775, alwaar de Gecomm. bericht, dat hij op 20 Mei ll. is gestorven; als opvolger beveelt hij den zoon des overledenen, Toemenggoeng Patrakoesoema van Par. Moentj. aan, die, naar hij zegt, wordt gesteund door „de vier eerste ombuls van Sumadang”, en wel namens henzelven en „alle de Sumadangers.” Zoo wordt dan bij
- 1775 — 1789 R. 19 Juni 1775 deze zoon, die door de bevolking van Soemedang „verre geprefereerd” wordt boven den „Pepattij van dat landschap, Anga Cara”, (van de aanspraken der afstammelingen der oude Soemed. regentenfamilie is heel geen kwestie) tot Regent benoemd; in Par. Moentj. treedt hij af. Ofschoon de Resol. er geene melding van maakt, schijnt hij tegelijk den titel ADIPATI TANOEBAJA te hebben erlangd; althans in eene twee dagen later opgemaakte acte Blomhert no. 20275 paraisseert hij als „Patra Casoema, tans zig noemende Tanoe Baija, nieuw aangestelde Depattij van Sumadang”; onder dezen titel wordt hij wijders vermeld acte Blomhert 11 Jan. 1776 no. 21747; R. 4 en 30 Dec. 1777; B. R. 10 Jan. 1783; R. 12 Sept. 1785, 10 Oct. 1786, 31 Dec. 1789. De Staml. maakt dezen Regent en zijn voor-

- ganger tot één persoon. Op klachten van den Gecomm. over zijne „ongehoorde knevelarijen” wordt hij bij
- 1789 — 1791 R. 31 Dec. 1789 afgezet en te Batavia geïnterneerd, met toekenning van eene toelage van 50 Rd^s. per maand ten laste van 't regentsch. Soemedang, terwijl tot opvolger wordt benoemd Raden Satjapati, die bij R. 30 Dec. 1788 in plaats van des Regents zoon, Raden Poera, tot Patih van Soemed. was benoemd en thans heet te zijn „een Sumadanger voor wien het volk zich zeer geneegen toont”; hij erlangt tevens den titel Aria. Wordt als ARIA SATJAPATI (de Staml. kent hem heelemaal niet) vermeld
- 1791 — 1828 R. 30 Dec. 1791, waarbij hij, als zijnde lui en een knevelaar, weder tot Patih wordt gedegradeerd; in zijne plaats wordt Regent de Demang en Patih van Soemed., Soerianagara, met den titel TOEMENGGOENG SOERIANAGARA. Zijne nog aanwezige acte. is gedateerd 15 Maart 1792.

Het is zonderling dat omtrent de afkomst van dezen befaamden Regent onzekerheid kan bestaan; toch bestaat die. De Staml. namelijk maakt hem tot het zoontje, dat de in 1765 overleden Soerianagara naliët; evenzoo de Opziener in een brief aan Engelhard 15 April 1794; ook zijn naam schijnt dit waarschijnlijk te maken, evenals de omstandigheid dat Soerialaga, de Regent van Buitenzorg, zijn neef was, welke laatste dan een der zonen van den Soemedang'schen Regent Soerialaga zal zijn geweest. Daarentegen zegt Guitard in het rapport dat tot zijne benoeming leidde, dat Soerianagara is „een egte zoon van den overleden Adipati Soera di Laga van Sumadang”; evenzoo leest men in een brief van Nic. Engelhard, Aug. 1793, dat hij is „een zoon van de laatste overleedene Sumadangsche Regent”, waarmee dan bedoeld moet worden de laatste Regent uit de oude familie, dus Soerialaga. Hiermee komt vrijwel overeen het levensbericht in het Indisch Magazijn, Tweede Twaalfstal p. 99 e. v., waar sprake is van vier broeders, die na den dood huns vaders, toen zij te jong waren om als Regent op te volgen, naar Tjiandjoer gingen; daaronder Soerianagara. Daarmee strijdt echter weder het (overigens weinig te vertrouwen) verhaal van den Regent van Tjiandjoer (Bijdr. 1862 p. 302), die beweert dat hij geen regentszoon was maar een neef van Adipati Soerialaga; ik vermoed dat hier weer de bedoeling is, de oude Tjiandjoer'sche regentenfamilie, die nauw met Soerianagara bevriend was, afbreuk te doen. Volgens een verhaal bij P. de Roo p. 107 werd naar zijn leven gestaan door den Parakanmoentjanger die Regent van Soemedang was geworden; hij vluchtte naar Limbangan, vandaar naar Tjiandjoer, en werkte in eene afgelegene streek een tijd op het land, tot hij werd herkend en naar den Regent van Tjiandjoer ge-

bracht, die hem zijne dochter ten huwelijk gaf en hem Hoofd van Tjikalong maakte. N. Engelhard zegt 4 Juli 1795 dat hij „ruim 15 jaaren het regentschap Soem. met zijne broeders verlaten” heeft. Volgens het levensbericht in Ind. Magaz. werd hij eerst schrijver in het koffiepakhuis te Buitenzorg, daarna Hoofd van Tjikalong. Dit laatste staat vast, want Guitard zegt R. 30 Dec. 1791 dat Soerianagara als Tjoetakshoofd van Tjikalong dit „in zoo een schoone staat heeft gebragt”, waarom hij zelf, te Soemedang zijnde, (dus vermoedelijk in 1791; zie onze bespreking van de reizen der Gecommitteerden) hem uit Tjikalong ontboden en provisioneel tot Demang Pepatih benoemd had.

Wordt vermeld als TOEMENGGOENG SOERIA (ook wel: Soera; hij zelf teekende: Soeriea) NAGARA R. 16 Oct. 1792, 17 Dec. 1793 (waar Nic. Engelhard de fraaie koffietuinen van Soemed. prijst), 31 Mei 1796 (waar hij voogd van Raden Latip wordt en het bestuur erlangt over Pagaden en Pamanoekan). Omtrent de uitbreiding van zijn regentschap zal ik hier echter niet spreken. Bij R. 20 Nov. 1798 erlangt hij den titel ADIPATI SOERIANAGARA; wordt als zoodanig vermeld R. 9 April 1799, 31 Juli 1804; rapport 20 Sept. 1807 en 15 Juni 1809; Proc. 23 Nov. 1811. Zichzelf noemt de Regent in brieven aan Nic. Engelhard anno 1799: ADIPATI KOESOEMANAGARA.

Wat zijne verdiensten aangaat, den 25 Aug. 1793 schrijft Nic. Engelhard dat hij het regentsch. „van een wildernis in een paradijs veranderd” heeft; „ofschoon hij doodarm is, heeft hij alle belasting die op den gemeenen man ten faveure van den Regent lag, afgeschaff”; dit laatste is zeker een misverstand van den Gecomm. Den 4 Juli 1795 schrijft dezelfde dat hij de eenige Regent is die zich niet schaamt „met eijgen oogen sonder de minste stacie of suite na te gaan alles wat de culture en de verbeetering van zijn land kan bevorderen”. Pieter Engelhard was over den protégé van zijn neef minder te spreken en bezorgde hem al spoedig eene terechtwijzing der Regeer. wegens groote verwaarloozing der koffiecultuur, P. XIII, 219. De Commissie Thalman c. s. echter schrijft in haar journaal dd. 23 Nov. 1807 dat zoodra men uit Bandoeng in het Soemedang'sche is gekomen, de koffietuinen een beter aanzien krijgen; de bevolking is er zeer „nijver”, doch 't land onvruchtbaar; de koffieproductie is aanmerkelijk gerezen zonder volksverloop; de Regent „zoekt de gemeene man deszelfs lasten zo veel maar mogelijk dragelijk te maken”; knevelarij gaat hij streng tegen; de koffiecultuur breidt hij uit; „hij heeft gedurende de Cheribonsche onlusten blijken gegeven van attachement aan de belangen der Hollandsche Maatschappij *(volgens P. de Roo p. 106 vocht hij mee tegen de oproerlingen en werd een paard onder*

hem doodgeschoten), en men heeft van dien kant niets te dugten zo lange hij ons 't zelfde goede hert blijft toedragen." Wat zijne verhouding tot zijne ambtgenooten aangaat, de Commissie zegt dat hij „op alle overige Regenten eenen grooten invloed heeft, is hun raadgever en orakelspreuk en wordt door hun in alle gevallen van belang geraadpleegd, terwijl die van Praccamoentjang, Bandong en Buijtenzorg door familiebetrekkingen aan hem verbonden zijn" (dus van een huwelijk met de dochter van dien van Tjiandjoer schijnt de Commissie niet te weten). Lawick zegt in 1805 dat de Regent van Bandoeng zijn schoonzoon is. Eigenaardig is eene mededeeling in het levensbericht Ind. Magaz.: „Toen hij Regent van Sumadang was geworden, was dat Regentsch. als het ware nog overstromd van lediggangers en vooral vadzige inlandsche geestelijken, die door hun nadeelig voorbeeld en hunne werkeloosheid de bevolking tot luiheid verleidden. Om hieraan een eind te maken, kwam de Pangerang op het denkbeeld van den tempel te verbranden en daardoor de geestelijkheid in de noodzakelijkheid te stellen van te moeten werken, dewijl volgens hunne wetten een tempel alleen door geestelijke personen mag worden opgebouwd. Zijn voornemen heimelijk uitgevoerd hebbende, gaf hij tevens het bevel dat de tempel binnen een jaar tijds weder moest opgerigt zijn." Dit had de beste gevolgen. Behalve dat de auteur de echtheid dezer anecdote waarborgt, geloof ik dat dit levensbericht (overgenomen uit de Javasche Courant van 7 Aug. 1828; zie ook Verhand. Indisch Genootsch. II, 283 e. v.) waarin een brief van Guitard met den datum er bij wordt geciteerd, alleen door Nic. Engelhard of met gebruikmaking van diens archief kan zijn geschreven, zoodat zij wel vertrouwen verdient. De anecdote is te opvallender, omdat volgens S. Roorda van Eijsinga (o. l. I, 212) te Soemedang, althans in 1821, een zeer merkbare Mohammedaansche geest heerschte. P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. III, 66) zegt omstreeks 1830: „De eerbied der andere Hoofden voor dezen Pangeran, ofschoon met hem gelijkstaande in rang, was dermate, dat zij aan zijne voeten knielden om hem den kus der Oosterlingen te brengen. Bij groote plechtigheden gaf hij luisterrijke feesten, die inderdaad prachtig waren, en nog herinneringen der voormalige grootheid van de Indische vorsten deden ontstaan. Zijne maaltijden hadden het eigenaardige, dat de tafelserviezen gedurende de zeven dagen dat een feest duurde, iederen dag kostbaarder werden, zoodat zij op den laatsten dag uit louter goud en zilver bestonden"; hij was zeer streng. Zie verder Van Doren, Fragmenten I, 292 e. v., die een bezoek bij hem bracht toen hij op het toppunt van zijne glorie stond; deze goede man

vond hem „een beschaafd Mahomedaan”, om reden dat hij er jachthonden op nahield, hetgeen volgens Van Doren van eene verlichte opvatting getuigde omtrent dit onreine dier.

Tijdens de Engelsche overheersching bleef Soerianagara volgens P. de Roo p. 106 in zijn hart de Comp. getrouw. Zoo zegt dan ook Van Motman in zijn rapport van 1816 (bij Van Deventer, Het Nederl. gezag enz. sedert 1811, p. 117) dat hij is „tegenwoordig de oudste in rang in de Preanger Regentsch. Hij is een man van buitengewone kunde en beproefde trouw aan het Nederl. Gouvernement.” Intusschen toonde hij die aanhankelijkheid niet door zich tegen het Eng. Gouvernement aan te kanten, want de Resident Macquoid schrijft Proc. 28 Oct. 1814 dat hij is „now the senior Regent and whose activity and zeal for the service of Government well merits having his Regency enlarged.” Ik geloof inderdaad, dat door het heele leven van dezen Regent als een roode draad het streven loopt, om de oude opperlandvoogdij in zijn persoon hersteld te zien, evenals zulks met zijn in 1709 opgetreden voorvader en den ouden Rangga Gempol het geval was geweest, en door de successieve toevoeging van nieuwe landen kwam hij dit doel nu en dan vrij nabij. Zelfs den titel PANGERAN KOESOEMADINATA erlangde hij in 1816 wegens zijne betoonde hulp bij het dempen van onlusten in Kandanghaer en Indramajoe (Ind. Magaz. u. s.) en bovendien een gouden eerepenning „wegens zijne zoo dikwijls betoonde verkleefdheid aan de Nederlandsche Regeering” (Elout, Bijdragen p. 86). P. de Roo p. 106 plaatst dit in 1818, hetgeen waarschijnlijk juist is, omdat de bedoelde onlusten pas in het allerlaatst van 1816 ontstonden (Van Deventer Nederl. Gezag p. 139; Bat. Cour. 28 Dec. 1816). De penning althans is van 1818 (Not. B. G. XXXVIII, p. CLXXXIII).

Soerianagara overleed, blijkens genoemd levensbericht, op 29 Juli 1828. In den volksmond draagt hij ook den naam: Pangeran Kornel of: Pangeran Sepoeh (P. de Roo p. 113). Zijn oudste zoon Adiwidjaja was 1806 — 1813 Regent van Par. Moentj. (zie aldaar), vervolgens Regent van Limbangan. De tweede zoon, Raden Adipati Koesoemajoeda, volgde in Soemedang op; volgens P. de Roo p. 113 draagt deze den bijnaam Papantjangan; of hij dezelfde kan wezen als Aria Soemanagara (versta: Koesoemanagara), zoon van Adipati Soerianagara, die bij eene acte van 1 Maart 1816 den titel Toemenggoeng erlangde, is mij niet bekend. De Soerianagara die als Regent van Buitenzorg, Krawang en Soekapoera heeft gefungeerd, was een schoonzoon van Soerianagara; vergelijk Van Deventer, Nederl. Gezag p. 117. Vermoedelijk verwart het inl. verhaal (Bijdr. 1862 p. 305), volgens hetwelk Adiwidjaja twee jaar

Regent van Soekapoera zou zijn geweest, dezen met Soerialaga.

Ook mag met een enkel woord de Patih Mangkoepradja worden gedacht, die zich verdienstelijk maakte door sawah-aanleg, Eindresumé II, Preanger § 7.

TANGGERAN.

- 1682 — 1739 Omtrent de benoeming van den eersten Regent D. 24 Nov. 1682 tot KIAI ARIA SOETADILAGA zie hoofdstuk 4 van het 3e deel; hij wordt als „hoofd der Bantamse Jav. aan de oostzijde der Tang. rivier” met dezen titel aangeduid R. 1 Juni 1708 en verder R. 3 Mei 1709, 16 Dec. 1712, 14 Maart 1713; D. 16 Jan. 1714; R. 11 Maart 1729, 19 Juni 1738. Zijn testament (Wichhelhuijsen 18 Juli 1735 no. 12642) duidt hem aan als van „hoogen ouderdom” en noemt als zijne zoons Kiai Mas Soetamangala, Soetadiprana en Soetadikara. Zijn dood „in hogen ouderdom” wordt vermeld
- 1739 — 1751 R. 7 April 1739, waarbij de oudste zoon, Soetamangala, als zijnde een slecht sujet, wordt gepasseerd en tot opvolger wordt benoemd Raden Sleman, schoonzoon des overledenen. Mogelijk is dit de man die Chineesch bloed in deze regentenfamilie bracht (zie beneden). Hij wordt vermeld als KIAI ARIA SOETADILAGA D. 15 Nov. 1741; R. 15 Jan. 1742; S. R. 13 Juli 1751, te welker laatste plaatse vermeld wordt, dat hij tegen de Bantammers onder Kiai Tapa is gesneuveld bij Tjiledoek. Overigens, Mossel zegt in datzelfde jaar (Aanm. p. 191) dat het in Tanggeran „lang gehaperd” heeft aan een goed bestuur, zoodat veel volk over de Tjisadane verhuisd is.
- 1751 — 1765 Bij R. 13 Juli 1751 wordt zijn zoon, Raden Arit, tot zijn opvolger benoemd met den titel KIAI ARIA SOETADILAGA. Op klachten van Van Tets dat hij zich alle dagen bedrinkt wordt deze Regent bij
- 1765 — 1766 R. 27 Dec. 1765 afgezet en op Edam gebannen (R. 30 Dec. 1766 meldt zijn overlijden) terwijl zijn oudste broeder KIAI MAS GLISSAR tot opvolger wordt aangewezen tezamen met Agoes Pidja, Hoofd van Tjiampea en „zoon van den beroemden Soeta Dilaga, dog bij een bijwijf”, onder belofte echter dat eerstgenoemde bij goed gedrag na het overlijden van zijn mederegent alléén opvolgen zal. Hij blijkt echter een groot opiumschuiver en döbbelaar, zoodat hij op eene klacht van Van Tets bij
- 1766 — 1771 R. 30 Dec. 1766 eveneens afgezet en op Edam geïnterneerd wordt, terwijl Agoes Pidja, „oud, braaf en in 's Comp^s. dienst bijna afgesloofd”, Regent wordt onder den naam ARIA SOETADILAGA, waarmee hij R. 31 Maart 1769 wordt aangeduid. Zijn dood wordt vermeld

- 1771 — 1773 R. 24 Dec. 1771, waarbij Kiai Mas Nong, zoon van Demang Kiai Mas Oesin, (wie dit is, blijkt niet) tot Regent wordt benoemd, terwijl Tjiampea weer van zijn gebied wordt afgescheiden. Hij wordt vermeld als ARIA SOETADILAGA in
- 1773 — 1802 R. 15 Oct. 1773, waarbij wegens zijn overlijden zijn oudste zoon, Raden Ramalan, als ARIA SOETADILAGA tot zijn opvolger wordt benoemd. Dat deze in R. 4 Dec. 1777 wordt vermeld als „Tom-mongong” Aria Soetadilaga, zal wel eene vergissing wezen. Nic. Engelhard noemt hem R. 27 Nov. 1792 iemand „van erkende bekwaamheid”. Volgens Radermacher (T. N. I. 1856, II, 174) was hij een zwager van den Aria van Grendeng; zijn Patih was zijn schoonzoon Raden Man, R. 30 Dec. 1791. Het overlijden van den Regent wordt vermeld
- 1802 — 1809 R. 9 Febr. 1802, waarbij zijn oudste zoon onder den naam ARIA SOETADILAGA tot Regent benoemd wordt en in plaats van den overleden Raden Man of Amon tot Patih diens schoonzoon met den titel Demang. Uit het rapport van Walbeek dd. 20 Sept. 1807 blijkt dat deze Regent wegens zijne jeugd onder voogdij was gesteld van dezen Patih (tevens zijn oom) Raden Demang Ganja, die hem buiten alle zaken hield. R. 2 Sept. 1806 klaagt Van Lawick over hen allebei, waarop bij R. 21 Oct. 1806 de Patih wordt afgezet en ad vitam naar Ambon verbannen wegens verwaarloozing der koffiecultuur, knevelarij en verhuring van een „district aan den berugten rover Kiaij Gedee”. Dat dit laatste eene vergissing was, blijkt elders; ook, dat bij R. 26 Oct. 1809 de straf werd kwijtgescholden. In 1812 woonde hij te Soerabaja (hij schijnt Ambon niet bereikt te hebben; Verh. B. G. XLI, 18); doch Proc. 13 Maart 1815 vermeldt hem als kooper van 't land Roempin. De Regent (die volgens H. 4 Juni 1806 de zwager was van een Chinees) was ook na Ganja's vertrek weinig in tel; de Commissie Thalman c. s. schrijft 29 Jan. 1808 dat hij „een Mahometaan van geboorte” is, „wiens voorouderen en nog leevende familie van Chineesche afkomst zijn; hij blijft echter altoos in zijn hert een Chinees en dus geen vriend van de Javaanen; hij heeft nog geen wezendlijke kunde van de coffijcultuure en ook niet van 's lands zaaken of bestier”, maar laat alles over aan den Postcommandant.
- Bij R. 3 Maart 1809 wordt, onder vermelding van „het berispelijk gedrag van den tegenwoordigen Aria”, het regentschap opgeheven en bij de Ommel. ingetrokken om in perceelen te worden verkocht; de Regent erlangt een pensioen van 1500 Rd^s. zilver. Bij R. 1 Juli 1809 wordt hij benoemd tot Regent van Krawang met behoud van naam en titel doch met intrekking van het pensioen; hij verzocht echter ontslag en erlangde dit bij R. 29 Aug.

1809, waarbij zijn pensioen werd bepaald op 1000 Rd^s. Dat hij vervolgens in het Tanggeran'sche uitgestrekte landerijen kocht, blijkt elders. Proc. 29 Aug. 1815 wordt hij benoemd tot Demang te Koeripan; in latere berichten vindt men hem wel als Toemeng-goeng aangeduid. Proc. 28 Sept. 1815 leest men dat hij in de buurt van Tanggeran „an extensive estate” bezit, „whereon at a place called Karawachi, about a mile higher up the river than Tang., he has a valuable house and premises, where he resides with all his family, relatives and dependants about him.” Olivier (Tafereelen II, 157) verhaalt dat hij omstreeks 1820 leefde „op zijne landgoederen die aanzienlijk zijn”, en prijst zijne trouw, hulpvaardigheid en kennis van landbouwzaken. Als indigoplanter wordt hij vermeld in de Nederl. Hermes 1828 No. 8.

TJAMIS.

Zie de geographica in het derde deel.

TJIANDJOER.

Omtrent dit regentengeslacht vindt men inlandsche berichten in Bijdr. 1862, p. 291 e. v., hierbeneden geciteerd als Bijdr. De vertaling dier in 1857 door den Regent opgestelde mededeelingen is nogal slordig, althans wanneer de daarin voorkomende ongerijmdheden aan den vertaler zijn te wijten en niet aan den Regent, die de nevenbedoeling schijnt te hebben gehad om afbreuk te doen aan den goeden naam der oude Tjiandjoer'sche regentenfamilie, waartoe hij zelf niet, althans niet in de rechte lijn behoorde. Vooral ook de relatie van den in 1813 optredenden Regent tot het aloude geslacht geeft, zooals zij daar wordt voorgesteld, grond tot aanmerkingen.

1691 — 1707 Uit Bijl. 16 ziet men ten duidelijkste, dat in 1691 of zeer kort daarvoor een NGABEHI WIRATANOË, Hoofd te Tjiandjoer, meerderjarig en bekwaam om zelf te besturen was geworden. De mededeeling in Bijdr. p. 309 e. v. dat deze Regent lang regeerde „als boepati van Tjiandjoer, benoemd door den Soesoehoenan van Mataram en wel in den tijd van den Soesoehoenan Agoeng” (den vader van Tegalwangi) en dat hij 85 jaar werd, is dus in alle opzichten onwaar; de leeftijdsopgave dient alleen om aan het geslacht eene hoogere oudheid te kunnen toeschrijven. Het geslacht beduidde omtrecks 1690 nog zoo weinig, dat van de successie in het regentschap in de Resol. en Dagr. van toen heel geen notitie is genomen; zij is alleen af te leiden uit genoemde Bijl. Blijkens D. 27 Febr. 1705 was de vrouw van dezen Regent „Radeen Pribata, gewesene huisvrouw van Area Nata Mangala”. Zijn overlijden (hij wordt D. 28 Sept. 1706 en hier genoemd ARIA WIRATANOË,

terwijl de volle naam, Aria Wiratanoedatar, bij de aanduiding dezer Regenten niet dikwijls voorkomt; in den volksmond heet de hier bedoelde: Dalem Tarikolot) wordt vermeld

1707 — 1726 R. 12 April 1707, waarbij zijn oudste zoon, Astramanggala, tot opvolger wordt benoemd met den titel ARIA WIRATANOE. Dezen naam draagt hij D. 12 Juli 1715; H. 16 Jan. 1723; D. 12 Nov. 1723 en elders; ook heet hij wel Kiai Aria Wiratanoe: R. 29 Sept. 1722, 18 Feb. 1724; H. 24 Aug. 1723 en elders. Dat hij R. 12 Juli 1718 „de Tommagon Aria W. T.” heet, is alleen mogelijk doordat „Tommagon” vaak voor Regenten in 't algemeen werd gebruikt; den titel Toemenggoeng heeft hij nooit erlangd, wat wel opmerkelijk is, omdat hij zich zeer verdienstelijk maakte voor de uitbreiding der koffiecultuur (Bijl. 27), daarbij groote sommen verdiende, met veel talent zijn regentschap buitengewoon wist uit te breiden (zie de geographica) en een trotsch karakter had. Ook verdient opmerking dat de Regeer. bij R. 29 Sept. 1725 zijn verzoek afwijst om zijn zoon passage naar Arabië te verleen; dit verzoek (van andere Regenten hoort men nooit zoo iets) wijst er op dat reeds tijdens dezen ouden Regent de vroomheid haar zetel in de dalem had opgeslagen.

Volgens de inl. overlevering (Bijdr. p. 313) was hij de stichter van het tegenwoordige Tjiandjoer; vandaar dat zijn voorganger heet Dalem Tarikolot, de Regent der verlaten woonplaats (*deserted homestead*, Rigg). Hij heet (ibid. p. 307) 75 jaar oud te zijn geworden, hetgeen onmogelijk is, en uit minnenijd vermoord te zijn met het wapen tjondre (volgens Coolsma „een soort zwaard”; zie Ethnol. Mus. Batav. Gen. no. 10769 en T. B. G. XLVII, 396 noot), waarnaar hij den naam Aria Ditjondre voert. Omtrent dien moord vergelijkte men onze geschiedenis der koffiecultuur. Te noteren is, dat zijn jongere broeder, Ngabehi Wiranata, D. 9 Aug. 1715 en R. 27 Sept. 1722 voorkomt als Tjoetakshoofd van Djampang; deze is later Regent van Kampongbaroe geworden.

1727 — 1761 Bij R. 23 Juli 1726 wordt bepaald dat Wiramanggala, oudste zoon van den vermoorden Regent, diens nalatenschap zal beheeren. Met de benoeming tot Regent schijnt gewacht te zijn tot hij met nieuwjaar te Batavia zou zijn gekomen; zij geschiedt bij R. 28 Jan. 1727; zijne acte wordt geapprobeerd R. 6 Mei 1727. Hij wordt vermeld als ARIA WIRAMANGGALA R. 13 Jan. 1728, 24 Oct. 1730; heet echter ook wel ARIA WIRATANOE, R. 13 Nov. 1731, 15 April 1735; zelfs schijnt deze naam hem bij zijne benoeming te zijn gegeven, althans in eene overschrijving van 15 Jan. 1728 in 't archief van Heemr. wordt hij aangeduid als „de Javaan Wira Manggala, die nu verkregen en aangenomen heeft de qualiteit en naam van Aria Wira Tanoe”. Bij R.

- 15 Maart 1740 erlangt hij den titel ADIPATI WIRATANOEDATAR, waaronder hij vermeld wordt D. 15 Nov. 1741; R. 6 Dec 1746, 10 Dec. 1751. Volgens Resident P. le Clercq, rapport 13 April 1826, heet hij in den volksmond Adipati Moeghiedien. Van Imhoff oordeelt hem in 1744 (Bijl. 31) „niet veel beeter dan de rest”, zoodat „het bestier meest aankomt op zijnen oom Wira Nata”, die dus toen Patih moet zijn geweest (een andere Patih wordt in 1731 genoemd, Bijl. 29). Evenzoo zegt Hartingh in zijn journaal van 20 Juli 1752 dat om Wiranata „het spil dog wel scheijnt te draeijen”. Deze was toenmaals nog Hoofd van Djampang; aan hem zal het te danken zijn dat het regentschap R. 20 Sept. 1757 „in een zeer florissanten staat” heet te verkeeren. Hij bleef, blijkens R. 10 Dec. 1751, Patih van Tjiandjoer ook nadat hij Regent van Kampongbaroe was geworden. Nog twee andere ooms, Soetamanggala en Soetadinata (over wie zie Bijl. 29) worden opgenoemd in het testament Schoute 22 Sept. 1736 no. 5469, waar ook blijkt dat 's Regents oudste zoon thans 7 jaar is. Een tweede testament, Garrisson 29 Dec. 1759 no. 4495, vermeldt: een broeder, Aria Natanagara, thans Patih van Tjiandjoer en Hoofd van Tjikalong (denzelfde die later Regent van Kampongbaroe is geworden), en drie zoons: Wiranagara, Soeranagara en nog een Wiranagara (volgens B. R. 11 Aug. 1761 waren er zes zoons). Zijn dood vernemen wij
- 1761 — 1776 R. 11 Aug. 1761 (volgens het inl. verhaal viel die voor op 63-jarigen leeftijd), waarbij bepaald wordt dat de oudste zoon, Raden Wiranagara, zal opvolgen onder den titel ADIPATI WIRATANOEDATAR. In den volksmond heet hij Pabiroedien. Van hem is niets bekend dan dat hij volgens het inl. verhaal 47 jaar oud werd (hetgeen klopt met bovenvermeld testament van 1736). Misschien is hij te Batavia overleden, daar hij nog 15 Jan. 1776 eene acte Blomhert no. 21786 teekent, terwijl zijn overlijden vermeld wordt
- 1776 — 1813 R. 16 Febr. 1776, waarbij zijn oudste zoon, Raden Wiranagara, tot Regent wordt benoemd onder den titel ADIPATI WIRATANOEDATAR, als hoedanig deze wordt vermeld R. 30 Dec. 1777, 12 Sept. 1785, 8 Febr. 1788; rapport 15 Juni 1809 enz.; verder Proc. 23 Nov. 1811, 16 Febr. 1813. Zonderling is, dat in de Proceedings van 1813 niets aangaande den dood van dezen Regent is te vinden. Uit een schrijven van Resident Macquoid blijkt dat hij overleed op Vrijdag 2 April 1813. Bijdr. 1862 p. 297 leest men dat hij 57 jaar oud werd. Wat den toestand van het regentschap onder zijn bestuur aangaat, R. 27 Jan. 1789 rapporteert de Commissie, uitgezonden ter inspectie der Regentsch., dat de klachten over zijne knevelarijen „niet bewaarheid bevon-

den" zijn; R. 27 Nov. 1792 bericht Nic. Engelhard, dat in Djampang alles naar wensch gaat; R. 17 Dec. 1793 dat de koffietuinen in dit regentsch. goed staan. Daarentegen klaagt hij in zijn jaarverslag over 1799 dat de Regent is „zeer slap in zijn bestuur en in allen opzigten onverschillig en indolent"; evenzoo noemt de Opziener hem in een brief van 1 Dec. 1799 „ontzaglijk onverschillig". Pieter Engelhard klaagt R. 14 April 1801 over de verwaarloozing der koffiecultuur aldaar; den 12 Nov. 1805 echter schrijft hij: de Regent „onderdrukt sijne onderdanen in het geheel niet", ofschoon hier het best voor de koffietuinen wordt gezorgd. Walbeeck c.s. noteeren in hun rapport van 20 Sept. 1807 dat hij wel een goed man is maar „onverschillig omtrend zijne eijgene en 's Lands belangens"; de Commissie Thalman c.s. in haar journaal van 23 Nov. 1807 verkondigt den lof van den Regent en wijst op de uitbreiding der rijstcultuur aldaar; in haar rapport van 29 Jan. 1808 noteert zij, dat hij zeer gezien is bij de andere Regenten 1° om zijn langdurig bestuur, 2° omdat sommigen der anderen als schrijver of Tjoetakshoofd onder hem gediend hebben (hetgeen speciaal op Soerianagara van Soemedang zal slaan); hij is trouw aan de Comp. en behoort haar bolwerk te zijn tegen de oostelijke Regenten; echter is hij wat onverschillig en „eenigzints verslaafd aan het papendom". Minder gunstig luidt wat Walbeeck 20 Sept. 1807 schrijft, dat hij ten gevolge van de uitputting zijner geldmiddelen de bevolking uitzuigt. De inl. overlevering zegt (Bijdr. p. 292): „Hij werd als heer erkend door de andere Boepati's en behoorlijk geëerbiedigd, vooral omdat hij er regeerde (?) en de oudste van al de Boepati's was, maar hij was geen man van kennis."

Wat zijne familiebetrekkingen aangaat, in de acte Blomhert 16 Febr. 1776 no. 21984 komen als zijne voorgden voor Aria Natanagara, Regent van Tjikalong en Buitenzorg, en Soetanagara of Nataningrat, Aria (d. i. Patih) van Tjikalong. Deze Natanagara was, zooals boven bleek, zijn oudoom; dat hij wel eens zijn grootvader wordt genoemd (Radermacher in T. N. I. 1856, II, 171; rapport Rolff 19 Mei 1786; B. R. 8 Febr. 1788) zal zijn doordat de Regent met eene kleindochter van zijn oudoom getrouwd was; in het journaal van Thalman c. s. heet Natanagara zelfs zijn overgrootvader. Genoemde Nataningrat was volgens Radermacher de oudste zoon van Natanagara en, althans in 1777, Patih van Tjiandjoer; evenzoo leest men in een stuk van 1778 dat „de Aria" de oom is van den Regent van Tjiandjoer. Bij R. 9 Jan. 1789 (zie P. XI, 88) wordt deze oom van moederszijde, hier genoemd Aria Socranagara, naar Ceilon verbannen, omdat hij aan de vrouw des Regents een brief had geschreven „waarbij

hij haar op het sterkste van zijn liefde verzeekert en haare wederliefde verzoekt". De ware reden zal zijn dat Tjikalong, waar deze Soeranagara in 1788 zijn overleden vader had moeten opvolgen, met Tjiandjoer was vereenigd; dat zulks misnoegen baarde, blijkt uit een brief van Rolff aan Soeranagara dd. 20 Oct. 1788, waarin deze, „geinformeerd, dat UE. door UE. nog hebbende aanhang de producten en inzonderheid de coffij na elders laat vervoeren en verkoopen", hem met verbanning bedreigt, aangezien het hem „verboden is, zig hoegenaamd met de producten of 't een of ander te bemoeijen". Men zocht hem dus reeds toen. Zie over hem ook onder Tjikalong. Het zou kunnen zijn dat hij de man is dien Rothenbuhler vermeldt als Patih van Buitenzorg (zie onder Kampongbaroe); deze noemt ook als in 1812 te Soerabaja geïnterneerd den „geweezen Pepattij van Tjianjoer, Maas Ingabeij Sossro Widjojo en familie, welke meede in 1808 van Bat. herwaards is gezonden."

Adipati Wiratanoedatar had behalve een broer, die Regent van Tjibлагоeng werd (zie aldaar), nog (Bijdr. p. 292) drie zoons. De oudste was Raden Wiranagara; deze werd, zijnde Hoofd van Baloeboer, nadat bij R. 17 Maart 1797 de Patih Mangkoepradja op verzoek ontslagen was (deze had vroeger Raden Wiradiredja geheeten en had den naam Aria Mangkoepradja erlangd bij R. 8 Jan. 1788), bij R. 20 Febr. 1798 tot Patih benoemd; hij droeg den titel Demang en werd tevens bij R. 24 Dec. 1801 benoemd tot Tjoetakshoofd van Djampang; werd bij R. 16 April 1802 op eigen verzoek en dat zijns vaders wegens lichamelijke ongeschiktheid uit beide ambten ontslagen. De inl. overlevering (Bijdr. p. 293 c. v.) is uitvoerig omtrent zijne wreedheden; men vergelijke daaromtrent onze behandeling der rechtspraak. Van Lawick schrijft 24 Maart 1808 omtrent hem, dat hij werd overgehaald om de bedevaart te doen en daarom zijn ontslag vroeg; dat hij echter niet naar Mekka ging, toen hij bespeurde dat de bedoeling was, hem later als Regent te passceren; dat hij toen Tjoetakshoofd van Tjikalong werd (ook van Tjibлагоeng; de Commissie Thalman c. s. installeerde hem in beide qualiteiten in Juni 1807, nadat hij bij R. 20 Jan. 1807 het praedicaat Aria had erlangd en als Tjoetakshoofd in beide landschappen was bevestigd) doch feitelijk Tjiandjoer bestuurd en de airs van een Regent aannam; hij noemt hem een „slimmen kaerel". Bij R. 18 Febr. 1809 werd hij opnieuw Patih van Tjiandjoer. Dat hij een flink man was blijkt daaruit, dat P. Engelhard hem 12 Nov. 1805 voordroeg tot Regent van Buitenzorg, omdat hij in twee jaar het verwaarloosde Tjikalong in goeden toestand had gebracht. Hij was echter, blijkens rapport 29 Jan. 1808, de Comp. niet

den" zijn; R. 27 Nov. 1792 bericht Nic. Engelhard, dat in Djampang alles naar wensch gaat; R. 17 Dec. 1793 dat de koffietuinen in dit regentsch. goed staan. Daarentegen klaagt hij in zijn jaarverslag over 1799 dat de Regent is „zeer slap in zijn bestuur en in allen opzigten onverschillig en indolent"; evenzoo noemt de Opziener hem in een brief van 1 Dec. 1799 „ontzaglijk onverschillig". Pieter Engelhard klaagt R. 14 April 1801 over de verwaarloozing der koffiecultuur aldaar; den 12 Nov. 1805 echter schrijft hij: de Regent „onderdrukt zijne onderdanen in het geheel niet", ofschoon hier het best voor de koffietuinen wordt gezorgd. Walbeeck c.s. noteeren in hun rapport van 20 Sept. 1807 dat hij wel een goed man is maar „onverschillig omtrend zijne eijgene en 's Lands belangens"; de Commissie Thalman c.s. in haar journaal van 23 Nov. 1807 verkondigt den lof van den Regent en wijst op de uitbreiding der rijstcultuur aldaar; in haar rapport van 29 Jan. 1808 noteert zij, dat hij zeer gezien is bij de andere Regenten 1° om zijn langdurig bestuur, 2° omdat sommigen der anderen als schrijver of Tjoetakshoofd onder hem gediend hebben (hetgeen speciaal op Soerianagara van Soemedang zal slaan); hij is trouw aan de Comp. en behoort haar bolwerk te zijn tegen de oostelijke Regenten; echter is hij wat onverschillig en „eenigzints verslaafd aan het papendom". Minder gunstig luidt wat Walbeeck 20 Sept. 1807 schrijft, dat hij ten gevolge van de uitputting zijner geldmiddelen de bevolking uitzuigt. De inl. overlevering zegt (Bijdr. p. 292): „Hij werd als heer erkend door de andere Boepati's en behoorlijk geëerbiedigd, vooral omdat hij er regeerde (?) en de oudste van al de Boepati's was, maar hij was geen man van kennis."

Wat zijne familiebetrekkingen aangaat, in de acte Blomhert 16 Febr. 1776 no. 21984 komen als zijne voogden voor Aria Natanagara, Regent van Tjikalong en Buitenzorg, en Soetanagara of Nataningrat, Aria (d. i. Patih) van Tjikalong. Deze Natanagara was, zooals boven bleek, zijn oudoom; dat hij wel eens zijn grootvader wordt genoemd (Radermacher in T. N. I. 1856, II, 171; rapport Rolff 19 Mei 1786; B. R. 8 Febr. 1788) zal zijn doordat de Regent met eene kleindochter van zijn oudoom getrouwd was; in het journaal van Thalman c. s. heet Natanagara zelfs zijn overgrootvader. Genoemde Nataningrat was volgens Radermacher de oudste zoon van Natanagara en, althans in 1777, Patih van Tjiandjoer; evenzoo leest men in een stuk van 1778 dat „de Aria" de oom is van den Regent van Tjiandjoer. Bij R. 9 Jan. 1789 (zie P. XI, 88) wordt deze oom van moederszijde, hier genoemd Aria Soeranagara, naar Ceilon verbannen, omdat hij aan de vrouw des Regents een brief had geschreven „waarbij

hij haar op het sterkste van zijn liefde verzeekert en haare wederliefde verzoekt". De ware reden zal zijn dat Tjikalong, waar deze Soeranagara in 1788 zijn overleden vader had moeten opvolgen, met Tjiandjoer was vereenigd; dat zulks misnoegen baarde, blijkt uit een brief van Rolff aan Soeranagara dd. 20 Oct. 1788, waarin deze, „geïnformeerd, dat UE. door UE. nog hebbende aanhang de producten en inzonderheid de coffij na elders laat vervoeren en verkoopen", hem met verbanning bedreigt, aangezien het hem „verboden is, zig hoegenaamd met de producten of 't een of ander te bemoeijen". Men zocht hem dus reeds toen. Zie over hem ook onder Tjikalong. Het zou kunnen zijn dat hij de man is dien Rothenbuhler vermeldt als Patih van Buitenzorg (zie onder Kampongbaroe); deze noemt ook als in 1812 te Soerabaja geïnterneerd den „geweezen Pepattij van Tjianjoer, Maas Ingabeij Sossro Widjojo en familie, welke meede in 1808 van Bat. herwaards is gezonden."

Adipati Wiratanoedatar had behalve een broer, die Regent van Tjiblogoeng werd (zie aldaar), nog (Bijdr. p. 292) drie zoons. De oudste was Raden Wiranagara; deze werd, zijnde Hoofd van Baloeboer, nadat bij R. 17 Maart 1797 de Patih Mangkoepradja op verzoek ontslagen was (deze had vroeger Raden Wiradiredja geheeten en had den naam Aria Mangkoepradja erlangd bij R. 8 Jan. 1788), bij R. 20 Febr. 1798 tot Patih benoemd; hij droeg den titel Demang en werd tevens bij R. 24 Dec. 1801 benoemd tot Tjoetakshoofd van Djampang; werd bij R. 16 April 1802 op eigen verzoek en dat zijns vaders wegens lichamelijke ongeschiktheid uit beide ambten ontslagen. De inl. overlevering (Bijdr. p. 293 e. v.) is uitvoerig omtrent zijne wreedheden; men vergelijkte daaromtrent onze behandeling der rechtspraak. Van Lawick schrijft 24 Maart 1808 omtrent hem, dat hij werd overgehaald om de bedevaart te doen en daarom zijn ontslag vroeg; dat hij echter niet naar Mekka ging, toen hij bespeurde dat de bedoeling was, hem later als Regent te passceren; dat hij toen Tjoetakshoofd van Tjikalong werd (ook van Tjiblogoeng; de Commissie Thalman c. s. installeerde hem in beide qualiteiten in Juni 1807, nadat hij bij R. 20 Jan. 1807 het praedicaat Aria had erlangd en als Tjoetakshoofd in beide landschappen was bevestigd) doch feitelijk Tjiandjoer bestuurde en de airs van een Regent aannam; hij noemt hem een „slimmen kaerel". Bij R. 18 Febr. 1809 werd hij opnieuw Patih van Tjiandjoer. Dat hij een flink man was blijkt daaruit, dat P. Engelhard hem 12 Nov. 1805 voordroeg tot Regent van Buitenzorg, omdat hij in twee jaar het verwaarloosde Tjikalong in goeden toestand had gebracht. Hij was echter, blijkens rapport 29 Jan. 1808, de Comp. niet

genegen. Zijn vader had vergeefsche moeite gedaan om hem tot zelfstandig Regent van Tjiblagoeng benoemd te krijgen. Hij nam ten tweeden male zijn ontslag als Patih en werd vervangen door Wiradiredja (Bijdr. pag. 296); zie beneden.

De tweede zoon, Natanagara, schijnt volgens de inl. overlevering vrijwel mal geweest te zijn. Bij de aftreding zijns broeders erlangde hij R. 16 April 1802 den titel Demang en de ambten van Patih van Tjiandjoer en Tjoetakshoofd van Djampang, met, bij goed gedrag, de „expectance” op den titel Aria. Hij erlangde dien titel en werd tevens in zijne ambten bevestigd bij R. 20 Jan. 1807; werd in Juni 1807 door de Commissie Thalman c. s. als Hoofd van Djampang geïnstalleerd. Van Lawick beschrijft hem 24 Maart 1808 als geheel op; hij erlangt zijn ontslag als Patih bij R. 18 Febr. 1809, volgens de inl. overlevering omdat hij de bedevaart ging doen. Hij draagt ook den naam Raden Hadji Moehammad Tabri; zijn aandeel (Madjalaja) van het regentschap Tjikalong verkocht hij bij acte van 1 Sept. 1818 voor 4000 Sp. matten aan den Regent van Buitenz. en ging toen naar Mekka, waar hij in 1823 nog was.

De eigenaardigheden dezer twee zoons maken het begrijpelijk waarom Resident Macquoid Proc. 22 Jan. 1813 kan zeggen, dat het niet waarschijnlijk is dat de Regent van Tjiandjoer door iemand van zijne familie zal worden opgevolgd. Hun schijnt de mond te zijn gestopt met den afstand van Tjikalong, waarover men onze geographica vergelijkte. In den bundel gedrukte stukken betreffende Gillespie's aanklacht zegt Raffles (p. 107): „This Regent was of the most respectable family and connexions in the Regencies, his conduct had been uniformly loyal . . . his three sons being disqualified from succeeding him as Regent, because one of them is an idiot, the second some years ago embraced the profession of a priest and the third is an infant”.

Met de opvolging is het vrij zonderling gegaan. Den 29 Nov. 1812 schrijft Resid. Macquoid dat de Patih, Aria Wiranagara, ontslag verzoekt; Macquoid beveelt als zoodanig aan Wiradiredja, „a near relative” van den Regent; diens benoeming tot Patih wordt goedgekeurd bij schrijven van 1 Dec. 1812. Wat de verwantschap aangaat, Crawford noemt hem in 1813 een oomzegger van den Regent; volgens het inl. verhaal (Bijdr. u. s. pag. 312) was hij een zoon van diens broeder; maar Van Lawick schrijft 26 Jan. 1833 dat hij de zwager was van den Regent en de kleinzoon van een Arabier; dat hij verder in 1805 zich als geëngageerde bij de koffiecultuur „altijd lui” gedroeg en „een groote godsdienstige dweper” was; ook Resident Le Clercq vermeldt in 1826 dat zwagerschap; Van Lawick en Van de Graaff

noemen hem 5 Dec. 1818 den „halven oom” der zoons van Wira T. Datar; volgens Mr. L. W. C. van den Berg (Inl. rangen enz. p. 17) was hij afkomstig uit Lebak en verwant aan de Bantamsche Sultansfamilie; dit verklaart dan de relatie tusschen den Regent van Lebak en dien van Tjiandjoer, welke in de Max Havelaar wordt vermeld.

Is dus de verwantschap met het regentenhuis onzeker, nog bij het leven van Wiratanoedatar schreef Macquoid 31 Maart 1813 dat deze den pas een paar maanden geleden tot Patih benoemden Wiradiredja aanbeval als Regent; enkele dagen na 's Regents overlijden schrijft Macquoid 5 April 1813. dat de andere candidaat naar het regentschap, Aria Wiranata, te Buitenzorg niet kan worden gemist, en met den titel Toemenggoeng kan worden begunstigd; van de 3 zoons des Regents is één hadji, een ander „about to undertake the pilgrimage”, en de 3e maar 4 jaar oud; hierop wordt bij marginale dispositie van

1813 — ? 18 April 1813 Wiradiredja tot regent benoemd; bij acte van dienzelfden dag erlangt hij den titel TOEMENGGGOENG WIRADIREDDJA en bij acte van 1 Maart 1816 den titel ADIPATI PRAWIRADIREDDJA. De zonderlinge omstandigheden zijner benoeming worden nog vermeerderd door de opmerking van Crawford: „the Dalum and a few of the insignia of office alone were claimed by him”; men vergelijkte voorts hetgeen elders wordt gezegd omtrent de schulden van zijn voorganger. Prawiradiredja vertoonde overigens de eigenaardigheden van een parvenu; Van Doren, die hem ontmoette (Herinneringen II, 52), zegt: „Hij sprak nagenoeg over niets anders dan over zijne paarden, zijne juweelen en zijnen rijkdom”.

De derde zoon van Adipati Wiratanoedatar, Raden Abas (Bijdr. p. 301), die bij den dood zijns vaders nog een kind was, werd opgevoed bij Soerianagara van Soemedang; hij werd eerst Patih met den naam Raden Demang Wiranagara en vervolgens Regent van Limbangan met den naam Toemenggoeng Djajaningrat; hij was de schoonzoon van Raden Adipati Koesoemadinata (kleinzoon van Soerianagara en eerst Regent van Limbangan, daarna van Soemedang; zie ook de Soemedang'sche geslachtslijst in T. B. G. XI en P. de Roo p. 113). Wanneer hij den ouden naam Wiratanoedatar heeft erlangd, kan ik uit de in bijzonderheden uiteenlopende berichten niet opmaken.

TJIASSEM.

1679 — 1701 Bij R. 16 Mei 1679 erlangt Anggajoeda (een Bataviaasch Balinees D. 19 Mei 1679, 27 Jan. 1682, die reeds D. 17 Maart en 19 April 1679 als Regent aldaar vermeld wordt) den titel Ngabehi. Als

- NGABEHI KARTAJOEDA komt hij het eerst voor D. 16 Juni 1679 en verder zeer dikwijls. R. 22 April 1692 erlangt hij eene belooning voor zijne betoonde trouw bij het verdrijven van oproerlingen. Zijn dood vermeldt
- 1701 — 1763 R. 17 Juni 1701, waarbij zijn oudste zoon, Mas Wirasoeta, tot opvolger wordt aangewezen; diens acte staat D. 21 Juni 1701; hij komt verder herhaaldelijk voor als NGABEHI KARTAJOEDA. R. 30 Juni 1761 wordt besloten, hem wegens zijn hoogen ouderdom te doen bijstaan door zijn zoon Tirtajoeda; (de acte, B. R. 27 Juni 1761, zegt dat die zoon Regent wordt tot het herstel zijns vaders of nadere beslissing); zijn dood wordt vermeld
- 1763 — 1785 R. 11 Oct. 1763, waarbij die zoon (hier schoonzoon genoemd) met zijn naam en titel als NGABEHI KARTAJOEDA het regentsch. erlangt. Bij R. 26 Aug. 1773 erlangt een zoon van den Regent, Rasi Jam (*Mas Itam?*), den titel Aria met „de survivance tot het gemelde Regentschap”. Dit zal wel dezelfde persoon zijn, die bij
- 1785 — 1797 R. 28 Jan. 1785 op verzoek van den Regent, als zijnde de oudste zoon, het regentsch. erlangt met den naam zijns vaders. Waar R. 13 Nov. 1787 de „Aria” van Tj. wordt vermeld en R. 10 Febr. en 27 Nov. 1792, 17 Dec. 1793, 17 Maart 1797, B. R. 11 Maart 1794 zijn naam wordt gegeven als ARIA KARTAJOEDA, zal men misschien moeten aannemen dat zijn vader nog leefde en den titel Ngabehi was blijven voeren. R. 27 Nov. 1792 rapporteert N. Engelhard dat hij zeer bemind is en veel van zijn volk gedaan krijgt; R. 17 Dec. 1793 roemt dezelfde hem als bestuurder van Pamanoekean, dat bij R. 10 Febr. 1792 met de voogdij over den jongen Regent hem was toevertrouwd. Nederburgh echter wees er in Nov. 1796 (Consid. p. 211) op, dat hij nauwelijks genoeg had om rond te komen (zijn schoonvader was een handelaar te Indramajoe, brief van den Commandant te Tandjoengpoera 29 Maart 1797), waarop bij R. 17 Maart 1797 wegens gerezen klachten van Nic. Engelhard, Aria Kartajoeda wordt afgezet om „hier onder het oog van den Gecomm. verblijf te houden zonder bezolding”; aan Comm.-Gen. zal worden voorgesteld, zijne plaats niet weder te vervullen, doch het regentsch. als een tjoetak bij Krawang in te lijven. Dit wordt C. G. 25 Maart 1797 goedgekeurd. Dat de klachten tegen den afgezetten Regent maar als voorwendsel werden gebruikt om tot de opheffing van het regentsch. te geraken, blijkt uit het zonderling verloop dier zaak (zie de geographica). Een jongere broer van den ontslagen Regent, Raden Kartawidjaja, werd er Hoofd; deze werd in Maart 1820 geïnterneerd te Tjiandjocr. Curieus is, dat N. Engelhard in 1799 den Regent van Soemedang, die niets met Tjiasem te maken had, verzocht den ontslagen Regent

15 Rd^s. per maand toe te leggen; Soerianagara zei echter neen. De zoon van den ontslagene, Lelang geheeten, werd opgevoed door den Regent van Krawang. De afgezette, schrijft Engelhard, „loopt mij dagelijks het huis af”, tot hij 15 Rd^s. p.m. kreeg ten laste van Krawang.

TJIBLAGOENG.

De eerste KIAI ARIA NATAMANGGALA (de volle naam staat o. a. D. 29 Juli 1697) die in de Comp^s. papieren voorkomt, heet nu eens, zooals in hoofdstuk II van het 3^e deel blijkt, te Tjibлагоeng te wonen, dan weder elders. Zijn dood vernemen wij

1705 — 1730 D. 27 Febr. 1705, alwaar zijn oudste zoon, Raden Anggadiwangsa, provisioneel tot opvolger wordt aangesteld. De juiste naam van dezen zoon schijnt echter Djajadiwangsa te zijn; zoo heet hij D. 26 Aug. 1706, waar hij verzoekt in de waardigheid zijns vaders te worden bevestigd, hetgeen bij R. 27 Aug. 1706 wordt toegestaan, onder toekenning van den naam zijn vaders; zijne acte als ARIA NATAMANGGALA staat D. 31 Aug. 1706; hij wordt verder aldus vermeld D. 18 en 28 Sept. 1706, 3 April 1715; S. R. 15 Jan. 1726. Hij moet overleden zijn in het begin van 1730, althans in het Afgaand Indisch Briefboek vindt men eene acte van

1730 — 1772 20 April 1730, waarbij de oudste zoon van het overleden Hoofd van Tjibлагоeng in de plaats zijns vaders wordt gesteld met den naam ARIA NATAMANGGALA. Ofschoon men, bij de gelijknamigheid van alle Regenten van Tjibлагоeng, nooit zeker is dat men denzelfden persoon voor zich heeft (te minder omdat, zooals in 1730, de Resol. niet steeds de benoeming des opvolgers vermelden), onderstel ik dat deze persoon dezelfde Regent is die onder dien naam wordt vermeld B. R. 2 Oct. 1739; D. 15 Nov. 1741; B. R. 16 Jan. en 10 Aug. 1742; R. 6 Dec. 1746. Bij R. 23 Juni 1747 wordt verklaard dat hij lijdt aan „ieverloosheijt”, waardoor de productenlevering is verminderd; hij wordt nu wel niet „gedimoveerd”, doch ondergeschikt verklaard aan den Regent van Tjiandjoer. Sedert wordt nog herhaaldelijk een Aria Natamanggala van Tjibлагоeng vermeld (Journaal Hartingh 20 Juli 1752; acte Zallé 3 Jan. 1758 no. 937, 22 Juni 1761 no. 8086; acte Blomhert 7 Jan. 1769 en 4 Jan. 1770 no. 758); bij gebrek aan een doodsbbericht heb ik aangenomen dat deze zelfde Regent (of Hoofd; de verhouding tegenover Tjiandjoer is ook niet duidelijk; zooveel blijkt althans, dat hij op eigen naam schulden kon maken) aan het bestuur is gebleven totdat wij

1772 — 1788 R. 10 Maart 1772 vernemen, dat Aria Natamanggala is overle-

den en zijn zoon Poerbadinata in zijne plaats wordt gesteld, weder met den titel ARIA NATAMANGGALA. Deze komt voor: acte Blomhert 11 Jan. 1776 no. 21711; R. 30 Dec 1777; acte Matthaëus 29 Jan. 1785 no. 167.

1788 — 1789 Bij R. 30 Dec. 1788 wordt, omdat hij ziek is, in zijne plaats gesteld de door den Gecomm. voorgedragen RADEN OASI TARIDJA (?), die blijkens B. R. 15 Oct. 1790 een broeder (schoonbroeder?) van den Regent van Tjiandjoer was. Hierop wordt bij R. 31 Dec. 1789 Tjiblogoeng tot een tjoetak van Tjiandjoer gemaakt.

TJIKALONG.

1695 — 1731 Bij acte D. 9 Mei 1695 (zie de geographica) wordt Tjikalong een afzonderlijk regentsch. onder ARIA WANGSAKOESOEMA. Men ziet dezen daar als Hoofd anno 1700 in Bijl. 17. Intusschen blijkt elders hoe voortdurend in de oudere stukken Tjikalong en Tjiblogoeng met elkaar verward worden; zoo leest men D. 4 Nov. 1701 dat Natamanggala (het Tjiblogoeng'sche Hoofd) „als hoofd op Sicalong, gelijk voor desen geweest is, weder aangesteld” is, en R. 27 Aug. 1706 dat overleden is Aria Natamanggala, Hoofd van Tjikalong, die opgevolgd wordt door zijn zoon, die zijns vaders naam erlangt, waaruit men zou kunnen opmaken dat Tjikalong weder ettelijke jaren met Tjiblogoeng vereenigd is geweest. Echter ontmoet men vlak daarop (D. 18 en 28 Sept. 1706) Wangsakoesoema weder als Regent; evenzoo in 1710 (Bijl. 23); D. 3 April 1715, 12 Nov. 1723 (waar hij in een brief Raden wordt genoemd, evenals ook wel op andere plaatsen); S. R. 15 Jan. 1726. Dat de in 1695 opgetreden Regent dezelfde is die in 1731 overleed (hetgeen betwijfeld zou kunnen worden, omdat de titelnaam in dit geslacht steeds Wangsakoesoema is, zoodat, wanneer de benoeming eens opvolgers niet in de Resol. was vermeld, geene zekerheid zou bestaan omtrent den persoon des fungerenden Regents) blijkt daaruit, dat de origineele acte, hem in 1695 verleend, door zijne zoons bij zijn overlijden werd ingediend en te vinden is in B. R. 28 Aug. 1731. Volgens die B. R. overleed hij 29 Juli 1731, nalatend vijf zoons: Wangsadikoesoema, Soeranagara, Koesoemajoeda, Singadipradja en Kartanata.

1731 — 1755 Bij R. 28 Aug. 1731 wordt de oudste zoon, Wangsadikoesoema, onder den titel ARIA WANGSAKOESOEMA tot opvolger benoemd. Zijne acte dd. 8 Jan. 1732 staat in 't Briefboek. Deze wordt als zoodanig vermeld D. 15 Nov. 1741; B. R. 10 Aug. 1742; R. 6 Dec. 1746; Mossel, Aanm. p. 187. Zijn overlijden verneemt men

1755 — 1759 R. 31 Jan. 1755, waarbij zijn oudste zoon, Wangsanagara, (volgens

de B. R. oud 28 jaar) tot zijn opvolger wordt benoemd. Deze wordt als ARIA WANGSAKOESOEMA vermeld in eene acte Zallé 3 Jan. 1758 no. 938 en evenzoo

1759 — 1788 R. 23 Febr. 1759, alwaar de Gecomm. meedeelt, dat hij „zijn onvermogen hadde te kennen gegeven om dat landschap bij gebrek aan volk langer te kunnen beheeren”, reden waarom hij thans wordt „geëxcuseerd”, en op voordracht van den Gecomm. tot „Regent” wordt benoemd „zekeren ARIA NATANAGARA”, d.w.z. de broeder van den Regent van Tjiandjoer en Patih van dat regentschap. Deze wordt als Aria en Patih o.a. vermeld acte Zallé 22 Juni 1761 no. 8095. De afgetreden Regent schijnt Patih van Tjikalong te zijn gebleven, althans in eene acte Blomhert 8 Jan. 1769 ontmoet ik een Demang Wangsakoesoerna, Tweede van Tjikalong, die misschien later Regent van Buitenzorg is geworden (zie aldaar). Bij R. 25 Aug. 1769 ontvangt, op voorstel van den G.-G., de wakkere „Aria van Sjicalong” den titel TOEMENGGOENG NATANAGARA. Als Toemengg. van Tjikalong wordt hij o.a. vermeld acte Blomhert 3 Jan. 1770 no. 7568, 4 Jan. 1772 no. 12621. Omtrent de onzekerheid van den tijd zijner optreding als Regent van Kampongbaroe, zie onder dat regentschap. Bij R. 26 Aug. 1773 wordt op zijn verzoek zijn zoon Soeranagara begunstigd met den titel Aria en de „survivance” tot het regentschap Tjikalong; dat hij ook Nataningrat heette blijkt Bijl. 37. Het overlijden van den Toemenggoeng verneemt men R. 8 Febr. 1788; de eenige zoon dien hij naliet, genoemde Aria Soeranagara, (die een tijd Patih van Tjiandjoer was geweest) heet in die Resol. zich zoo slecht gedragen te hebben, dat hij „zelvs hier te Batavia gerelegeerd is moeten worden”; onlangs pas heeft hij verlof gekregen om naar Tjikalong terug te keeren. Uit de B. R. ziet men, dat de Commandant te Buitenzorg oordeelde, dat het verkieselijk was om Tjikalong in te lijven bij Tjiandjoer, waarmee het vaak kwesties had gehad, terwijl de Regent van Tjiandjoer vele Tjikalong'sche schulden had betaald. Aldus wordt bij evengemelde Res. besloten en Soeranagara kort daarop verbannen, zie onder Tjiandjoer. Den 8 Nov. 1811 tref ik hem aan op eene lijst van te Soerabaja vertoevende staatsgevangenen; blijkens het verslag over de Preanger van 1816 was hij in 1807 teruggekeerd en was hem in 1813 toegestaan te Tjiandjoer te wonen; hij genoot in 1816 nog pensioen; overleed te Tjiandjoer 13 Febr. 1819 (Register der Handel. van den Resident der Preanger-Regentsch.).

Als latere Tjoetakshoofden van Tjikalong vind ik vermeld: Soerianagara, die Regent van Soemedang werd; Raden Sastra, die door Nic. Engelhard R. 17 Dec. 1793 werd ontslagen; Raden

Natadikoesoema, vermeld in P. Engelhard's reisjournaal van 1802; Wiranagara, oudsten zoon van den Regent van Tjiandjoer (zie aldaar). Of het besluit van Daendels R. 9 Bloeim. 1810, waarbij Kiai Mas Kandoeroewan Aria Koesoema benoemd werd tot Hoofd over „het zuidelijke district Tjiekalan in het Regentschap Tjiandjoer”, op Tjikalong slaat, kan ik niet raden.

WANAJASA.

- 1701 Over DEMANG SOERADIKARA zie Bijl. 11; hij wordt als Regent vermeld D. 6 Jan. 1681; R. 28 Maart 1684; D. 17 Juli 1684; Bijl. 16; D. 17 Aug. 1696. Zijn dood wordt vermeld
- 1701 — 1730 R. en D. 4 Juli 1701, alwaar in zijne plaats zijne twee zoons worden aangewezen tot eersten en tweeden Regent; hunne acte staat D. 7 Juli 1701, alwaar de jongste zoon, Palacca, tot eersten en de oudste, Zambatta, tot tweeden Regent wordt aangewezen, beiden, als zijnde minderjarig, onder voogdij van hunne ooms, de loerah's Mas Wirapraja en Mangoendipa. Deze voogdij moet zeer kort hebben geduurd, want reeds D. 11 Dec. 1703 vinden wij een DEMANG SOERADIKARA als Regent aldaar; zoo noemt hem hier de Regent van Soekapoera; de Regeering noemde hem evenwel DEMANG PALAKKA zooals blijkt
- 1730 — R. 7 April 1730, alwaar zijn dood wordt genoteerd en bepaald dat zijn broeder Zambatta, thans Tweede, hem zal opvolgen als DEMANG WIRAMANGGALA, terwijl de schoonzoon van den overledene, Jibdjamanggala, Tweede wordt.

Bij de onbeduidendheid van dit regentschapje en de onzekere administratieve verhouding, is het verklaarbaar dat de verdere opvolging niet kan worden nagespeurd. Een DEMANG SOERADIKARA (natuurlijk is het niet aan te nemen dat dit steeds dezelfde is) wordt als Regent of Hoofd vermeld R. 6 Dec. 1746; acte Blomhert 11 Jan. 1776 no. 21735; R. 30 Dec. 1777; B. R. 29 Dec. 1780, 17 Jan. 1783; acte Matthaëus 29 Jan. 1785 no. 170. B. R. 31 Dec. 1789 lezen wij dat hij in de gevangenis zit en R. 25 Mei 1790 wordt hij, als schuldig aan het verbergen van den moord eens oppassers van den Gecomm., voor zijn leven in den ketting verbannen naar Ceilon, nadat reeds bij R. 31 Dec. 1789 dit landje bij Krawang was ingetrokken. Als Hoofd wordt B. R. 15 Oct. 1790 Anggakoesoema vermeld, die bij R. 3 Juni 1800, als zijnde overleden, wordt vervangen door Raden Dipamanggala. Bij eene Engelsche acte van 1 Maart 1816 wordt een Raden Anggadikoesoema „of Waniasa” verhoogd tot Aria; hij nam daarbij den naam aan Raden Aria Soeradikara; deze persoon wordt bij acte 1 Febr. 1820 benoemd tot Districtshoofd van Wanajasa.

III. VERSCHILLENDE PERSONEN, IN DIT WERK VERMELD.

JACOBUS APPELDOORN, te Bat. gedoopt 7 Nov. 1669 als kind van Barth. Andries Appeldoorn en Catharina Lauttenbach, was in 1698 burger (procuratie 14 Mei 1698 Dionys van Es). R. 11 Juni 1700 wordt vermeld dat hij dit jaar in Comp^s. dienst is getreden; bij R. 19 Oct. 1704 wordt hij, zijnde Assistent en tolk in het Javaansch, met Cretieau naar Djampang gezonden. D. 16 Oct. 1707 gaat hij met den Vaandrig Adr. Westplate ter inspectie naar de Batav. Bovenl. R. 2 Aug. 1708 vermeldt, dat hij tevens is „Opsigter over het afkoment beestiael uijt het gebergte etc.”; hij wordt thans bevorderd tot Vaandrig, bij R. 24 Juni 1710 tot Luitenant „ten aansien sijner hulpe en assistentie omtrent d'affaires van den inlander onder den E: H. van der Horst, waaraan al veel rusie (*d. i. drukte*) en moeijte vast en ook eenigh uijtterlijck fatsoen nodig is.” De Afg. patr. miss 30 Nov. 1711 noemt hem Luitenant en bericht, dat hij in October met een Onderkoopman en een Indigomaker naar de Jacatrasche Bovenl. is geweest ter bevordering der cultures. Hun rapportje is te vinden D. 6 Nov. 1711, waaruit blijkt dat zij ook „naer de Z. zee” geweest zijn. Het laatst vind ik hem vermeld, weder als Luitenant, in de beschrijving van Van Ricbeek's begrafenis 17 Nov. 1713 (Valentijn IV, 1,344).

Bij zijne vrouw Catharina Bartram had hij verschillende kinderen, die het onnoodig is op te noemen.

JAN CORNELIS BAANE is de auteur van eene „Reis door een gedeelte van de Nederlandsche Bezittingen in Oost-Indië”, Amsterdam 1826, aan welk werk (Inleiding; verder p. 1, 3, 280, 290) wij de volgende biographica ontleenen.

Hij werd geboren te Vlissingen; overleed te 's Gravenhage 1 April 1823, oud 61 jaar; zijne weduwe hertrouwde met F. L. J. Gertsen. Hij vertrok naar de Oost in Aug. 1780 met het schip waarop Van Overstraten uitkwam als Raad van Justitie; woonde de expeditie tegen Riouw bij en keerde in Aug. 1786 naar Nederl. terug. Zijn boek loopt over zijne avonturen in deze zes jaar; zijne aantekeningen waren versierd met een „twintigtal” teekeningen, blijkbaar in O.-I. inkt, waarvan er 5 in het boek zijn opgenomen. Zijne tweede reis naar Indië (uitgevaren als Kapitein-Luit. per Constantia voor Delft den 16 Mei 1787) was van 1787 tot 1790; de derde (als Kapitein van de Huijsduijnen uitgevaren) van 1791 tot 1802. In den zomer van 1794 (C. G. 9 Juli 1794) viel hij met zijn schip, de

Christophorus Columbus van 50 stukken, in Straat Gaspar het Fransche oorlogsfregat La Modeste van 40 en de Fransche prijs Houtlust van 30 stukken aan, joeg het fregat op de vlucht en hernam de Houtlust. De Comp. beloofde hem natuurlijk niet voor dit in die treurige dagen zoo opmerkelijke heldenfeit (belooning van flinke daden was bij de Regeering geene gewoonte, men leze daar Haafner slechts op 'na; ook had men het te Batavia toen te druk met intrigeeren), maar de Koning verleende hem 22 jaar later, bij Besl. van 16 Mei 1816 No. 34, een pensioen van 1000 gulden „betaalbaar door het Indisch Gouvernement”, en daarna den rang van Kapitein-Luitenant ter Zee. In 1797 (P. XII, 375) was Baane chef der op Tanahabang geplaatste van de schepen gelichte zeelieden. In 1801 keerde hij voor de laatste maal naar Europa terug „om den dood van den Generaal Overstraeten en den staat van onze Indische bezittingen aldaar aan het Hollandsch Gouvernement bekend te maken.” Uit een brief van hem uit Amsterdam dd. 9 Juni 1802 onder de papieren van Nic. Engelhard, blijkt dat dit plotseling vertrek en andere omstandigheden hem nagenoeg ruïneerden.

Eene beknopte levensbeschrijving, getrokken uit bovengenoemd werk, vindt men in Verhand. Ind. Genootsch. V, 252. Hier leest men ook, dat hij kort na zijne eerste komst in Indië eene expeditie onder De Suffren meemaakte in de Ceilonsche wateren; dat in den aanval op 't eiland Mars (tijdens de Riouwsche operaties) zijn linkerarm werd verbrijzeld en sedert lam bleef. Geen dezer bronnen vermeldt echter dat den 16 Mei 1800 het door hem gecommandeerde Compagnieschip de Hertog van Brunswijk op Java's Noordkust door de Arrogant (van 74 stukken en 600 man) werd genomen. De Engelsche Kapitein liet Baane echter terstond vrij op parool, onder verbintenis niet tegen die natie te dienen tot hij tegen een officier van gelijken rang zou zijn uitgewisseld. In zijn desbetreffend schrijven aan de Regeering B. R. 27 Mei 1800 zegt die Kapitein: „In justice to Captain Baane I beg to mention to Your Excellency, that the ship he commanded was so circumstanced when the British ships fell in with her, that it was impossible for her to escape and every exertion was made to defend and destroy her till prevented by the very superior force opposed against her”.

F. Nagtglas, Levensberichten van Zeeuwen, Middelb. 1890, I, 17, houdt hem voor een broer van „de bekende even schoone als geestige Francina B., de Fillis van Jac. Bellamij”. Hoe kan zoo iets twijfelachtig wezen?

Gedurende Baane's verblijf te Bat. liet hij in 1798 en 1799 een jongetje en een meisje doopen, naar 't schijnt van twee verschillende huishoudsters; beide kinderen stierven zeer spoedig.

Bij het Zeeuwsch Genootschap heb ik vergeefsche moeite gedaan om een portret van Baane te bemachtigen.

ULRICH BERGH van Gothenburg in Zweden was den 26 Jan. 1678, toen hij zijn testament maakte (Dionys van Es), Vendrig en gehuwd met Catharina Elisabeth Cuffelaer van Amsterdam, dochter van de te Londen woon-

achtige Magdalena van Arenim. D. 23 April 1680 zal hij als Vaandrig met eene expeditie naar Sumatra's Westkust. Den 18 Dec. 1680 maakte hij als provisioneel Luitenant een nieuw testament te Padang, ten overstaan van Anthony Eijgel (zie aldaar), dat 17 Nov. 1694 is ingeschreven bij de Weeskamer te Batavia (1). Hierin komt hij voor als gehuwd met Isabella Maxwell van Dort, weduwe van Vaandrig Govert Gravendijk, bij wien zij vier kinderen had. Bij R. 20 Maart 1682 wordt hij, nu weer als Vaandrig, aangewezen tot chef der reserve-macht voor de expeditie tegen Tanggeran. Toen Valentijn in Dec. 1685 te Bat. aankwam, lag Luitenant Bergh aan de Nieuwpoort (IV, 2, 106). Bij R. 24 Febr. 1687 wordt hij aangewezen als plaatsvervangend Commandant te Tanggeran tijdens Winkler's expeditie tegen de Baliërs. Eene acte Reguleth 1 Febr. 1695 noemt zijne weduwe Helena Maxwell.

Het is wat zonderling dat Bergh in het testament van 1680 verklaart dat hij ouders, broeders noch neven heeft, want omstreeks denzelfden tijd vinden wij aan de Kaap een Vaandrig Olof Berg van Gothenburg, die daar met zijn geslacht zeer gefloreerd heeft; zie G. M^c. Call Theal, Chronicles of Cape Commanders, Capetown 1882 p. 226, 230; Nic. de Graaff o.l. pag. 218; Kolbe o.l. I, 69, 83; Valentijn V, 2, Kaap der Goede Hoop p. 10, 12, 31, 41, 69, 113, 139; Stavorinus Reis Samarang I, 61. Van dezen zal wel de

(1) Het testament is opgesteld in presentie van den Assistent Gerrit Rembrantsz van Amsterdam. Wie kan dit wezen? Hij wordt ook vermeld R. 26 Mei 1683 als Gerrit Rembrantsse „geregtsbode” op Sumatra's Westkust. Bekend is, dat Cornelia van Rijn, de dochter van Rembrandt bij Hendrickje Stoffels, in 1670 trouwde met den schilder Cornelis Suijthoff en naar Batavia ging; hier werd volgens 't Doopboek den 5 Jan. 1673 en andermaal den 17 Oct. 1675 (niet den 5 Dec. 1673 zooals in Navorscher VIII, 282 en elders staat) gedoopt hun zoon Rembrandt en den 14 Juli 1678 hun zoon Hendrik. Al deze kinderen stierven vóór hun vader. Het derde kind schijnt aan de moeder het leven te hebben gekost, want 10 Aug. 1678 werd bij de Weeskamer te Bat. ingeschreven het testament, door haar en haar man den 5 Oct. 1670 te Amsterdam voor notaris Hellerus opgemaakt, toen zij per Tulpenburg naar Indië zouden; zij woonden toen in de Laurierstraat. In eene overschrijving van 13 Aug. 1681 fo 66 komt Cornelis Suijthoff nog voor als burger schilder; hij heeft een erf buiten de Nieuwpoort; in eene van 25 Febr. 1682 fo 244 als in huwelijk hebbende de weduwe van Sr Daniel Beek. Bij ontstentenis van 't Trouwboek kan dit huwelijk niet verder geconstateerd worden; in 't Doopboek komt 1 Mei 1688 Maria Decker als zijne vrouw voor; zijn testament van 26 Nov. 1690 noemt haar: Maria de Decker. Hij werd R. 13 Juni 1681

sergeant der schutterij, bij R. 12 Jan. 1682 diaken; werd bij R. 18 Sept. 1682 op last uit Nederl. wegens gedreven particulieren handel in staat van beschuldiging gesteld; wat van die vervolging kwam, blijkt niet. Bij R. 5 Febr. 1683 wordt hij, zijnde burger, cipier van de stadsgevangenis (dus zonder particulieren handel schijnt hij niet te hebben kunnen bestaan); R. 2 Juni 1688 „uijt de borgers” (dus dat baantje was geen Comp^e dienst) benoemd tot Buitenregent van 't Vrouwentuchthuis (een eerebaantje); als zoodanig gecontinueerd R. 3 Juni 1689; niet weer gecontinueerd R. 2 Juni 1690; zijn dood als cipier wordt vermeld R. 28 Jan. 1691; den 9 April 1691 werd zijn testament ingeschreven bij de Weesk. Zijn broer was Hendrik Zuïdhof, uit wiens huwelijk met Maria Kien 14 Juli 1682 een Hendrik wordt gedoopt, waarbij Cornelis Z. getuige is. Deze Hendrik was in 1691 al dood. Hunne zuster Maria Zuïthof was de vrouw van een Woudenberg te Amsterdam.

Raadselachtig blijft ook Helena Rembrants, vrouw van den Boekhouder Dirk Smuijser (welken Smuijser onze Valentijn heeft gekend, II Amb. Zaaken p. 275), die R. 19 Dec. 1713 passage naar Ambon krijgt en die als weduwe Smuijser bij testament Wichhelhuijsen 27 Maart 1730 aan de Gerof. Gemeente van Amstordam 1000 caroli guldens legateert; zij heeft as- noch descendentes.

Kaapsche juffrouw Angela B. afstammen, die de moeder werd van den Minister A. R. Falck.

JAN BERVELT, zoon van Guilliam Bervelt en Maria Castel te Doornik (testam. 25 Sept. 1685 Dionys van Es), keert D. 20 Aug. 1678 als sergeant terug naar zijn post te Tandjoengpoera; wordt R. 14 Aug. 1679 als plaatsvervangend postcommandant derwaarts gezonden; wordt Vaandrig R. 11 Nov. 1679; gaat D. 13 Jan. 1679 over zee naar Indramajoe om vandaar of uit Pamanoekan naar Pagaden te rukken, alwaar blijkens D. 7 Jan. 1679 zich een troep Baliërs onder een Nederl. sergeant had genesteld, teneinde te trachten naar Soemedang door te dringen; rukt van Pamanoekan naar Pagaden D. 18 Jan. 1679 en brengt de bezetting vandaar terug, D. 17 Maart 1679; is vervolgens weder Commandant te Tandjoengpoera; D. 30 Mei 1681 komen er klachten over zijn ruw optreden aldaar; wordt R. 11 Juli 1681 vandaar opontboden om naar Japara te gaan; komt D. 28 Juli 1681 te Batavia; wordt bij R. 8 Maart 1686 naar Japara gedirigeerd en R. 22 Maart 1686 van Luitenant bevorderd tot Kapitein-Luitenant; R. 3 Sept. 1686 verplaatst naar Soerabaja; mag voor een springtochtje naar Bat. R. 13 Juli 1690; wordt bij R. 21 Mei 1691 aangewezen om met den Luitenant Jan Fransen de gezanten van Balambangan naar hun land terug te geleiden; bij R. 29 Juni 1691 wordt bepaald dat hij na afloop van deze opdracht te Soerabaja het gezag zal voeren. Nadat deze zending was volbracht (Afg. patr. miss. 31 Jan. en 11 Dec. 1692; De Jonge VIII, 76, 79) wordt hij R. 20 Dec. 1691 bevorderd tot Kapitein; overleed als zoodanig en Hoofd van 't comptoir te Soerabaja vóór 7 Nov. 1693 (inschrijving testament bij de Weeskamer), nalatend een dochtertje Maria Catharina, die getrouwd is met J. H. Brandouw (Doopb. 21 Oct. 1708). Dit kind zal geteeld zijn bij Maria Wetsel, zijne vrouw, wier test. werd ingeschreven 21 Nov. 1691. Bervelt liet in contant ruim 3000 Rd^s. na (rekening der Weesk.), terwijl de vendutie zijner naar Bat. verzonden goederen ruim 3300 Rd^s. opbracht en nog andere gelden ook voor den dag kwamen; het totaal was een kleine 10.000 Rd^s., aardige kous voor een officier!

ZACHARIAS BINTANG of Z Sawarga; hij wordt met beide namen genoemd zonder dat verschil blijkt.

In zijn request R. 28 Dec. 1723 noemt hij zich 63 jaar oud. Zijn vader, een broer van Kapitein Jonker en Orangkaja op Manipa, ging in 1671 tot het Christendom over en ontving daarbij den naam David Bintang; of hij vroeger Casisi heette, dan wel of dit een titel is, blijkt niet (Valentijn III, Amb. Zaaken van den Godsd. p. 66 en 69). De zoon ontving eveneens den doop met den naam Zacharias en vertrok 1671 naar Batavia (R. en D. 6 Maart 1682 geven de bijzonderheden omtrent B.'s jonge jaren). In 1673 (zie R. 31 Oct. 1681) nam Speelman de zorg voor zijne opvoeding op zich; deze getuigde later dat hij hem „altoos bevonden had so van een geseggeelijck en geschickt naturel als modesten ommeganck en naarstig in het waarnemen van de onderrichtingen

die hij successive heeft ontvangen, mitsgaders ook in 't spreken, lezen en schrijven van de Duijtsse tale alsmede in de teeckenkonst redelijck prompt geveerseert". Bij Valentijn (IV, 1, 31) vindt men den plattegrond eener door B. gebouwde versterking; denkelijk had B. dezen plattegrond ook geteekend. In 1681 vroeg hij verlof om Jonker te vergezellen op de expeditie onder Tack naar Palembang; erlangde dit met den titulairen rang van Vaandrig en gedroeg zich zoo goed, dat Speelman na zijn terugkeer in Rade van Indië er op wees, dat hemzelf, toen hij indertijd de zorg voor B.'s opvoeding op zich nam, door den G.-G. de mondelinge belofte was gegeven dat aan dezen bij goed gedrag „om bijzondere redenen en ten insigten van zijn familie en vrunden" eene maandelijksche toelage zou worden verleend, en dat Speelman „voor die zorge en opvoedinge" schadeloos zou worden gesteld; dit laatste verklaarde hij echter niet te wenschen. B. wordt nu bij R. 6 Maart 1682 bevestigd in zijn rang van Vaandrig met 13 Rd^s. p. m. en 6 realen kostgeld; erlangt bovendien eene toelage van 12 gulden p. m. over 't tijdperk van zijne eerste komst te Bat. tot zijn vertrek naar Palembang, eene hoogst merkwaardige liberaliteit. D. 15 Mei 1682 neemt B. onder Jonker deel aan den tocht naar Bantam. R. 18 Maart 1683 wordt hij aangewezen als Secunde van eene flottille pentjalang's ter bestrijding van zeeroovers tusschen Krawang en Indramajoe; levert een verwoed gevecht tegen twee prauwen (R. 16 Juli 1683) en krijgt order (R. 17 Juli 1683) om zijne pentjalang tot herstelling naar Cheribon te brengen en inmiddels „met zijn volck, zijnde 30 man" Ruijs te ondersteunen bij de vervolging van Sheik Joesoef, „als zijnde dat inlandsche volck van beproeffde bequaemheijt, niet minder als onse Europise soldaten". D. 28 Sept. 1683 blijkt hij met zijne Amboneesche „compagnie" onder Ruijs te ageeren aan de Tjitandoevi. Het volgend jaar neemt Couper deze compagnie, die te Cheribon in garnizoen lag, onder B., die thans Luitenant heet, mee op zijn tocht tegen Soerapati, na afloop van welken hij hen „op haar instantich versoeck en te meer omdat se veel overlast aan de ingesectene plegen" naar Bat. zond (rapport Couper 2 Dec. 1684). Speelman was toen dood en B. keerde terug naar Ambon, vanwaar hij R. 27 Febr. 1688 het aanbod doet om met een honderdtal Amb. naar Java te komen, mits zij op de Oostkust worden gelegd; op dezen eisch springt de onderhandeling echter af. B. bleef te Ambon, waar hij in 1695 en 1696 Diaken was, 1698 en 1699 Ouderling (Valentijn III, Amb. Zaaken van den Godsd. p. 145). Brieven van den Amb. kerkeraad aan dien te Bat. dd. 27 Sept. 1698, 26 Sept. 1699, 19 Mei 1700 dragen zijne handteekening. Hij en zijn vader deelden in zooverre in Jonker's lot, dat zij bij 't overlijden van den Orangkaja van Tomalehoe op Manipa (1) (den zetel van hun geslacht) trots hunne aanspraken door de Amb. Regeering werden gepasseerd, hetgeen G.-G. en Raden bij R. 8 Jan. 1698 afkeurden, omdat „de misdaat harer vrunden, als afkome-

(1) J. B. J. Van Doren (Herinneringen en Schetsen II, 93) noteerde op Manipa overleveringen betreffende „Bintang Pelehoewa, geboren in de Mohammedaansche negorij Toe-

malehoe", die tijdens den G.-G. Van Hoorn op Java vocht en dus onze B. moet zijn, doch door hem wordt verward met Jonker.

lingen en descendenten van den oproerigen Senghadje Cawassa (*Jonker's vader*) en nabestaande van den alhier gesneuvelden rebel Jonker van Manipa, haar niet te lang behoort te obsteren en alsoo tot mismoodigheijt doen vervallen." R. 27 Juni 1702 ontmoeten wij hem nog steeds op Ambon maar met den titel Kapitein. Toen er oorlog met Soenan Mas dreigde, verzocht de Regeer. hem bij R. 8 Jan. 1703 naar Bat over te komen met een „40 à 50 vrijwillige, wackere, fluxe, jonge Amboinesen, 't zij Christenen oft Mahometanen" die, als ze niet op expeditie waren, „alhier haar kost sullen mogen winnen met 't gene zijluiden komen bij der hand te nemen". Hij gaf hieraan gehoor, bracht 87 Amboneezen mee, werd eerst op Noordwijk gelegd op een sober traktement van 25 Rd^s. en vertrekt daarna met zijne Amboneezen (of liever de daarvan resteerenden, want R. 10 Aug. 1703 was een deel er van naar Perzië gezonden) naar Japara (R. 9 Nov. 1703, 28 Maart, 17 Juni 1704). Hiermede begint zijne glansperiode, welke maakte dat Valentijn, die hem goed gekend heeft en altijd met achting van hem spreekt, kon zeggen (II Beschrijv. van Amb. 150) dat hij „geen minder held" was dan Jonker In 1704 streed hij in het Demak'sche; Cnoll sloeg den vijand en B. nam de vijandelijke pagger (ib. IV, 1, 148). Bij R. 16 Juni 1705 wordt zijne gage gebracht op 80 gl. met kostgeld en rantsoen als een Europ. Kapitein. In de memorie voor den Veldoverste De Wilde van 3 Juli 1705 (De Jonge VIII, 239) erlangt B. zitting in diens raad, weliswaar als de laatste der Kapiteins doch boven een Koopman. Op een diner bij Depati Soerabaja, dat ook Valentijn bijwoonde (IV, 1, 159), zien wij B. aanzitten boven Van der Horst; zelfs vinden wij (De Jonge VIII, 308) eene missive van De Wilde, waaronder B. zijn naam teekent onmiddellijk na den Veldoverste en Cnoll. R. 14 Nov. 1707 wordt gezegd dat hij tot dusver op Java rang heeft gehad „voor d'Europese capitains, jonger van qualiteijt". Voor dien tijd zijn deze omstandigheden bijzonder teekenend. Bij R. 9 Nov. 1705 wordt B. van Samarang naar Kartasocra gezonden; wordt in 't voorjaar van 1706 (R. 23 April) door Cnoll met zijne Amb. naar Tegal gezonden ter bestrijding van Prawata, dien hij in Banjoemas bevecht (Valentijn IV, 1, 31); dient onder Cnoll als brigadier over acht compagnieën (De J. VIII, 292, 295) en neemt deel aan den aanval op Bangil; in den veldtocht van 1707 neemt hij onder de acht brigadiers de tweede plaats in (Valentijn IV, 1, 194). Bij R. 14 Nov. 1707 wordt hij opgeroepen naar Batavia, wellicht om advies te geven; als gunst wordt hem toegezegd dat hij, wanneer de oorlog in Midden-Java geheel geëindigd zal wezen, naar Ambon zal mogen terugkeeren (R. 3 en 6 Jan. 1708) en wel „met sijne compagnie"; hij erlangt wegens zijne diensten op Java „in de drie laeste jaren" bij wijze van Willemsorde een vat bier met „vier ellen schairlaken en 1 pees armosijn tot een kleet". In 1708 deed hij nog dienst op Java, kwam in Oct. te Bat. terug en werd weer op Noordwijk gelegd (R. 13 Aug., 16 en 18 Oct.). Hierna schijnt hij, met behoud van zijn salaris, dat thans zelfs tot 100 gl. werd verhoogd, eene reis naar Ambon te hebben gedaan (alwaar blijkens R. 13 Aug. 1708 zijn vader en zijne vrouw waren overleden) en

daar eene compagnie vrijwilligers aangeworven te hebben (R. 7 en 14 Dec. 1708, 4 Jan. 1709); bij de plechtigheid der aftreding van den G.-G. Van Hoorn in Oct. 1709 was hij te Bat. aanwezig en nam daarbij eene voor een Inl. zeer eervolle plaats in, direct na de Europ. Kapiteins (D. 28 Oct. 1709); toch blijkt in die rangorde reeds, dat hij op den achtergrond begon te raken. In 1711 doet hij eene nieuwe reis naar Ambon ter begeleiding van eene uit Malabar teruggekeerde afdeeling Amb. soldaten; hij had echter reeds de ervaring opgedaan dat een deel zijner landslieden tegen hem was bezielde met een „gedugten haat, om zijne genegentheit en trouwe omtrent d'E. Compagnie, waardoor hij niet wel buiten 's Comp^s. dienst in Amboina soude kunnen verblijven" (R. 4 en 22 Dec. 1711), een bewijs dat niet alle Amb. zoo gemakkelijk Jonker's dood vergaven als zijn neef. En niet alleen neef; onder de Ambon'sche notarieele acten vindt men eene van 15 Maart 1708, den inventaris der goederen van den te Bat. zijnden Kapitein Zacharias Bintang, opgemaakt na 't overlijden van zijne vrouw, Piaternella Jonker, dus vermoedelijk eene gedoopte dochter van Kapitein Jonker, dezelfde die in 1697 in het Weeshuis werd geplaatst (1). Men had Bintang echter niet meer noodig en zette hem dus op straat, evenals ook in Europa destijds met officieren geschiedde wanneer de oorlog was beëindigd. Den 10 Juni 1712 benoemde de Regeer. niet hem, maar den in Van Riebeeck's reisverhalen zoo vaak vermelden Laksamana tot Kapitein der Amb, welke plaats sedert Jonker's dood onvervuld was gebleven. Het was een schrale troost dat eene week later bij R. 17 Juni 1712 werd besloten „hem voorcerst zijn kostgelt en randsoen maandelijx te laten genieten". Blijkens zijn (helaas besloten) testament van 14 Sept. 1716 (Freeman) woonde hij met zijne vrouw Catharina Willemsz „onder de wal aen de Diestpoort". Dit testament werd opgemaakt naar aanleiding der onlusten op Malabar, waar de Commandeur Barend Ketel (wiens wapenbord nog in de Buitenkerk hangt) zeer onberaden een oorlog met den Samorijn had uitgelokt en dien vervolgens zoo schandelijk had gevoerd, dat hij naar Batavia werd ontboden, waar hij spoedig overleed; allercuricust is, dat deze onwaardige dienaar bij testament (12 Juli 1719 Crul, geopend 16 Juli) zijn gansche groote fortuin vermaakte aan den G.-G. Zwaardcroon. Over dien oorlog zie de Afg. patr. miss. 30 Nov. 1716 en 30 Nov. 1717, benevens Dubois, Vies des G.-G. p. 289 en Canter Visscher o. l p. 56 e. v. Uit Batavia werd met veel moeite eene grootendeels inl. legermacht daarheen gezonden; B. bood zijne diensten aan en werd bij R. 10 Juli 1716 aangewezen tot aanvoerder eener bende van „honderd off wat meer, al ware het 150, vrije Amboinesen, Bandanses en Panpangers, item Ternatanen, Tidoresen en Boutonders", zeker geene groote onderscheiding; bovendien moest hij zich getroosten dat hij „tot mijdinge van wedersijdse aenstoot en jalousije in krijgsraede en buiten deselve niet meer nae de outhijt in sijne qualiteit maer naest aen den jongsten Europeesen Capitain sou werden gerangeerd". De brieven naar

(1) Eene nicht van B. is mischien de Anna Bintang van Manipa, vrouw van den sergeant

Willem Andries uit Schotland, welk echtpaar 2 Nov. 1708 te Ambon een testament maakt.

patria zwijgen absoluut over zijne daden in deze expeditie; die van 30 Nov. 1717 zegt alleen, dat hij naar Bat. is teruggezonden „omdat hij door zijne jaaren en toeneemende lighaamsqualen daartoe versook had gedaan”. Maar de Verzamel. van verscheide echte stukken (1° dr. p. 169) weet te verhalen dat in zekeren slag de „Moren” bijna zonder vechten ons geschut bemachtigden en dat Bintang alleen dit met zijne afdeeling hernam. Bij R. 27 Aug. 1717 kreeg hij op verzoek ontslag uit den dienst, terwijl hij tevens werd benoemd tot Stadsijkmeester. Hij was ook grondeigenaar. B. H. 22 Sept. 1714 vermeldt een hem toebehoorend stukje laag en moerassig land bezuiden den weg naar Antjol, dat ten O. grensde aan de Boeton'sche kampong; de juiste ligging is mij niet bekend. Bij R. 5 April 1718 (erfbrief 10 Maart 1719) kreeg hij nog een stukje, dat R. 24 Jan. 1719 wordt getaxeerd op 40 Rd^s; 't wordt verder vermeld H. 16 April 1718, 18 April 1722, 10 Sept. 1729; hij had er vischvijvers en verkocht 't later aan D^s. Godofredus Thoen Hogendorp. R. 28 Dec. 1723 echter verzoekt hij om naar zijn geboorteland te mogen terugkeeren teneinde er de rest zijner dagen te slijten; voorts om „een a twee sagouperken bij taxatie op d' eijlanden Manipa of Kelang voor hem ende sijne erfgenamen of nakomelingen, benevens een chaloup, om die door eene sijner neven te laten voeren op gepermitteerde vaarwaters, gelijk sulks aan andere vrijluiden gepermitteert word”; dit alles stond de Regeer. hem toe onder belofte, gunstig over hem te zullen schrijven naar Ambon. Met hem gingen twee broederszoons, Hendrik en David Bintang (denkelijk zoons van Salomon Bintang, die in eene Amb. resolutie van 31 Juli 1708 zijn broer heet). Ook nu hield hij 't echter in 't Ambon'sche niet uit, want wij vinden dat de Regeering bij R. 19 Dec. 1727 een besluit goedkeurt van de autoriteiten aldaar om B. verlof te geven, naar Bat. terug te keeren; hij erlangt vrije passage. Bij R. 20 April 1728 werd hij Kapitein der Bat. Amboonezen. Het laatst vind ik zijn naam H. 14 Juni 1730, vermeldend een wachthuis „van den Ambons Kapⁿ. Zacharias B. op Mangga Doea” (1).

In zekere mate is B. een voorbeeld van de weinige dankbaarheid der Comp. voor bewezen diensten, waaromtrent in 1741 (De Jonge IX, 402) een Inl. opmerkt „dat d' Ed. Comp. hun van noden hebbende, veel eere bewesen, naderhand wederom niets, halende daarbij aan wat diensten de capt. Jonker en de Kapt. der Maleijers d' Ed. Comp. al gedaan hadden”; deze laatste is vermoedelijk die, hierbeneden vermeld als Poerbaja's vijand, die een even ellendig uiteinde heeft gehad als Jonker. R. 25 April 1713 wordt vermeld B.'s behuwd- of stiefzoon „den amboinees mixties Joannes Peruieijn”, die met eene Hollandsche meid van verdachte zeden (een nichtje van Valentijn) wil gaan trouwen; op eene klacht van B. wordt dit jongmensch als soldaat naar Sumatra's Westkust (de Pestkust) gezonden. Verder vond ik een testament van 24 Maart 1728 (Wichelhuysen) van Matthijs Lawalatoe „inlands baas kledermaker”, wonend op de

(1) Het land dat Bintang had bezeten, afkomstig van de weduwe van Jonker (zie aldaar), werd hem tijdens Durven ontnomen bij de be-

ruchte landuitgifte aan de Heeren der Regeer. (R. 13 Dec. 1729, 4 Juli 1732).

Tijgersgracht, gehuwd met Martha Bintang, welke laatste haar naam zet met eene bijzonder nette Holl. hand; zij hebben een zootje Zacharias Bintang „om singuliere redenen alsoo na zijn grootvader gen^{en}”, en zijn niet geheel onvermogend, want dat kind krijgt 1000 Rd^s. als legitieme portie. Of deze Lawalatoe dezelfde persoon is als Jonker's „broeders soone Patimoerlatoe”, die R. 25 Febr. 1684 voorkomt als zullende trouwen met Jonker's dochter, kan ik niet nagaan. Bij een aanplakbiljet van 27 Sept. 1732 wordt een prijs van 1000 Rd^s. gezet op de arrestatie van „Martha Bintang, geboortig van Amboina, wijf van den inl. burger Matthijs Lawelatoe geweest”, woonachtig op de Tijgersgracht; in een schrijven naar Bantam dd. 30 Jan. 1733 komt zij voor als gevangene van den Raad van Justitie; in R. 18 Aug. 1733 wordt gesproken van dit „vrouwmensch”, welker aangever vrijdom van slavernij heeft erlangd en 2000 Rd^s. van den gerepatrieerden Ontvanger-Generaal Joachim Guilbaud; R. 15 Dec. 1733 spreekt van „den alhier geëxecuteerden Martha Bintang”. Wat zij had misdreven, is mij niet bekend.

Gezegde kleinzoon van B. zal dezelfde Zach. Bintang Lawalatoe, Oud-Vaandrig militair ten dienste der E. Comp., wezen, die 20 Jan. 1762 eene acte (Zallé no. 9954 $\frac{1}{2}$) laat opmaken, toen hij als passagier naar Makassar zou gaan, en die in 1757 (acte Wargaren 21 Nov. no. 4835) voorkomt als „wonende onder de wal van de Utrechtse poort binnen de stad”.

De door mij gecopieerde handteekening van B. is ontleend aan eene obligatie Van Haeften 15 April 1710; uit dat stuk blijkt dat hij eene fraaie Holl. hand schreef en ook de Arab. letter.

JACOB BOELAERT van Aardenburg, zoon van Gijsbregt B. aldaar (procur. Veenendael 13 Aug. 1694), was in 1694 sergeant. Of hij dezelfde persoon is die onder dezen naam in het Actenboek voorkomt als geboortig van St. Maartensdijk, in 1684 per de Vrijheid uitgekomen als soldaat, thans timmerman op 13 gulden, die 13 Jan. 1690 wordt verhoogd tot 17 gulden, kan ik niet uitmaken. D. 24 Mei 1695 gaat hij met Soerawisanta naar de Preanger en komt D. 26 Aug. 1695 terug. Bij R. 9 Juli 1697 wordt hij, zijnde provisioneel Vaandrig, als zoodanig bevestigd. Uit zijn testament (Verboom 20 Juli 1699) blijkt dat hij toen nog Vaandrig was en een broer en zuster Isaac en Anna te Aardenburg had.

JOHAN ANDRIES BOLLMANN. Volgens B. R. 4 Maart 1738 „van Greuningen” (denkelijk Gröningen, tusschen Magdeburg en den Harz), kwam 5 Juli 1729 per Mijnden te Bat. In de Aank. patr. miss. 18 Aug. 1729 leest men sub Sumatra's Westkust dat hij „jongst” als essayeur voor de Kamer Amsterdam naar Indië is gezonden en den naam heeft „van een seer bequaem essayeur te weesen.” R. 24 Maart 1730 wordt, na zijne terugkomst van den berg Parang, besloten hem wegens ziekte te Batavia aan te houden als Eersten Essayeur met rang van Onderkoopman en op 40 gulden p.m. (zie echter Bijl. 29). Bij het besluit tot staking te Soekawajana, R. 30 Oct. 1731, wordt hem

de opbraak van den omneslag aldaar opgedragen. Bij R. 15 April 1732 wordt hij bevorderd tot Koopman op / 60 voor 5 jaar en Secunde van het Salida'sche mijnwerk, met den titel „inspecteur der mijnen”; bij R. 11 Juni 1733 worden zijne voorstellen betreffende de regeling der werkzaamheden aan dat mijnwerk aangenomen, doch, zonderling genoeg, de uitvoering daarvan wordt hem niet opgedragen. Bij R. 14 Juli 1733 wordt hij voor het mijnwerk naar Makassar gedirigeerd; hij was toen te Batavia en bleef hier, naar 't schijnt, hangen tot 1 Maart 1734, daar R. 8 Juli 1734, waarbij hij tot chef van het Salida'sche mijnwerk wordt benoemd, als Secunde van den Gezaghebber van Sumatra's Westkust, die Directeur der mijnwerken is, wordt vermeld dat hij op genoemden datum naar Makassar is vertrokken. In de Naamboeken komt hij ult^o. Juni 1736 en '37 voor als Hoofd der Mijnerken te Salida; toen op last van XVII^{em} het mijnwerk aldaar werd gestaakt, werd bij R. 4 Maart 1738 Bollmann's verzoek afgeslagen om als Opperkoopman te Batavia te worden geëmployeerd; hij vertrok met de eerste bezending van dat najaar naar Nederland.

FREDRICK WILHEM BROECKHUIJZEN, sergeant, gaat D. 9 Dec. 1693 met Meur naar den berg Parang. Curieus is eensdeels dat Meister, blijkens de Vorrede van zijn werk, met B. correspondeerde over botanie, anderdeels dat aan dezen sergeant in een codicil (Reguleth 10 Juli 1695) bij het testament van Camphuijs worden gelegateerd al diens „gout-, silversmits- en coperslagers-gereetschappen”, benevens verdere voorwerpen tot dat vak behoorende. Ik maak daaruit op dat Camphuijs zich te Bat. soms verledigde met de uitoefening van zijn oud ambacht, dat Broeckhuijzen hem daarbij hielp en dat deze dan ook, op dezelfde wijze als Van Eijck, werd gebruikt voor dergelijk half-wetenschappelijk onderzoek als de verkenning van den Parang. Hij maakte zijn testament 15 Juli 1697 (Reguleth) toen hij ziek was; zijne vrouw heette Jacomina van Arckelen. Het werd bij de Weesk. ingeschreven op 11 Sept. 1697. R. 18 Maart 1698 vermeldt hem als overleden „lettergieter”; hij heeft „Malcijtse letteren” vervaardigd (vermoedelijk voor den bijbel van D^s. Melchior Leijdecker, hetgeen doet onderstellen dat Camphuijs ook dáár weer achter had gezeten).

Een G. van Broeckhuijsen, die in 1707 eene kaart van Struiswijk teekende (zie de pers. Van Hoorn), zal wel dezelfde wezen van wien verschillende plans van vestingwerken voorkomen bij Valentijn (van Soerabaja, 20 Mei 1708, IV, 1, 49; van Samarang ib. 27). Dit is blijkbaar de R. 27 Dec. 1707 vermelde soldaat Gerrit van Broekhuijsen, „zig op de landmeterije en ingenieurschap verstaende”, die in commissie naar Samarang wordt gezonden om over de vesting aldaar te rapporteeren. Of deze dezelfde is als de gelijknamige persoon die Tachard's reis naar Siam en die van De Chaumont een twintig jaar vroeger in het Nederl. had vertaald, kan ik niet nagaan; deze vertaler zal wel de Gerrit van Broekhuizen wezen, die volgens Andries Bogaert (o.l. Voorreden) de „eerste reisbeschrijvinge” van Cornelis de Bruin, dus die der landen aan de Middellandsche Zee, ten papiere heeft gebracht,

omdat De Bruin zelf niet genoeg vertrouwd was met de pen. Daar Corn. de Bruin in relatie stond tot Witsen, vinden wij hier wellicht alweder eene betrekking van dezen burgemeester tot Indische personen. Witsen spreekt (bij Gebhard o.l. II, 362) van een Kapitein Broekhuijsen „die van groote studie was”, en uit wiens papieren en boeken een werk werd samengesteld dat uitkwam op naam van Melton en een paar maal (zooals V, 1, 53) bij Valentijn is geciteerd; dit zal de in 1707 overleden Amsterdamsche poëet Kapitein Joan van B. wezen, omtrent wien zie Dr. W. J. A. Jonckbloet's *Gesch. der Nederl. Letterkunde*.

WILLEM CAEFF. Curieus is dat bij Van Deventer (*Gesch. der Nederl. op Java I, 48*) reeds in 1602 een Caeff wordt vermeld als Nederl. agent te Bantam. D. 13 Nov. 1640 gaat de Onderkoopman Gerrit Caeff naar Bantam als Resident. Het origineel van dit in druk verschenen Dagreg. leest hier echter *Calff*, en zoo heet die man verder in dat gedrukte deel eveneens. Onze Willem Caeff heet in eene procur. Deldijm 9 Oct. 1705 „van Batavia”; zijne moeder was (blijkens zijn testam. Bolswart 30 Sept. 1681) Dirkje Beekmans, destijds weduwe van Kapⁿ. B. Jansz „Landdrost van Kuijlenburg” (*sic*). In notarieele acten van 1658 vond ik hem als Assistent. Bij R. 8 Febr. 1669 wordt hij, zijnde Boekhouder, benoemd tot Resid. te Bantam; wordt R. 27 Maart 1673 Onderk. Na den Bantamschen oorlog was een Resident aldaar niet meer noodig. Bij R. 1 Maart 1686 wordt hij, zijnde gewezen Resid. aldaar, bevorderd tot Koopman op / 60 voor een verband van 3 jaar. Zijn zegel (met drie leliën) staat onder het Bant. contract van 4 Dec. 1687. Bij R. 7 Aug. 1688 wordt hij van zijn post als Administrateur te Bantam opgeroepen wegens een tekort van ruim 4500 Rdⁿ. Wordt Heemraad bij R. 9 Nov. 1696; hij was dit nog in Dec. 1711. Uit R. 18 Nov. 1707 blijkt dat hij onlangs met eene zending naar Bantam is belast geweest, evenals hij in 1706 met Corn. de Bruin (o.l. pag. 376) daarheen ging. R. 23 Mei 1713 vermeldt dat hij onlangs is overleden. Volgens Valentijn (IV, 1, 227) kon hij Hoog-Javaansch spreken.

Den 23 Nov. 1660 wordt een Johannes C. (denkelijk de Jan C. die R. 27 Aug. 1684 van Ceilon naar Bat. opkomt en R. 14 Maart 1687 als Maleisch schrijver naar Ternate gaat) gedoopt uit zijn huwelijk met Elis. Conincq; als weduwnaar van Elis. de Coning van Amsterdam (elders: van Breda) huwde Willem C. 15 Mei 1670 (Register van Comm. van Huw. en Kl. Zaken) Anna Romswinkel van Blerckum, weduwe van Pieter van Klinckenbergh, vroeger Onderk. aan de Kaap. Blijkens Caeff's testam. van 1681 was hij in 1680 gehuwd met Catharina Egberts, dochter van Herman Egberts (zie aldaar); zijne voorzonen waren destijds Jan en Albertus. Bij deze derde vrouw had hij drie kinderen (testam. 29 Maart 1719 Crul): Willem (deze gaat in Nov. 1715 als gewezen Onderk. naar Nederl., vermoedelijk in verband met de ontdekking van zijn grooten particulieren handel, vermeld in Aank. patr. missive 30 Oct. 1713; was in 1719 te Amsterdam; zijne vrouw was Leonora Bruinink en werd 9 Nov. 1723 begraven; hij zelf 12 Aug. 1726); Theodora (gedoopt 16 Sept. 1690; geh.

met Adriaan Albert Breving, die Vice-President van Schepenen te Bat. is geweest) en Johannes, gedoopt 31 Dec. 1697. De grafsteen van dezen Johannes Caeff (met een vers, doch zonder datums) ligt nog op de begraafplaats T. Abang; een testament van hem (Levier 20 Oct. 1755 no. 13742) vermeldt hem als Oud-Weesmeester en bij de vrije vrouw Maria Jacobs vader van Johannes Leonidas en Willem Harmen Caeff. Wie de Elisabeth Caeff is, uit wier huwelijk met Rutger van Rambergen den 30 Dec. 1712 een zoon Johannes wordt gedoopt, is mij niet bekend. De bovenvermelde Assistent Albert Caeff wordt R. 16 Jan. 1688 wegens wangedrag naar Ternate gezonden als soldaat, en R. 28 Dec. 1702, zijnde aldaar translateur, wegens debauches weder tot soldaat gedegradeerd.

HENDRIK LUCASZ CARDEEL. Valentijn spreekt (IV, 1, 215) over het Sultanspaleis te Bantam „dat A° 1680 door zekeren Henrik Lucaszoon Cardeel gebouwt is, een gewezen metzelaarsbaas, weleer in dienst der E. Maatschappij dog acht of tien jaaren bevorens na Bantam weggelopen, alwaar hij van den Koning in gunst aangenomen, Moors geworden en zedert Pangerang Wiragoena genoemd is (1). Naderhand is hij tot ons wedergekeert, weer Christen geworden en den 16 October 1711 op Batavia overleden, gelijk zijne weduwe naderhand aan meester Krijtenberg hertrouwd en nog buiten de Nieuwpoort woonagtig is”. Vergel. aldaar p. 228 („Caardeel van Steenwijk” was na zijne desertie tevergeefs door de Regeer. opgeëischt) en p. 222, 223 (dat, „zoo men wil”, Wiragoena de vertrouwde was, dien Sultan Hadji in zijn uitersten nood naar Bat. zond, waar hij 10 Febr. 1682 aankwam, eene omstandigheid die niet bevestigd wordt door de Resol. der Regeer. maar wederkeert bij Frikius o. l. pag. 40).

Uit de officieele stukken lezen wij het volgende samen: D. 23 Maart 1675 schrijft Caeff dat „seker onser borgeren, Hendrik Lucassen van Steenwijk, omtrent 2 maanden geleden met passe” te Bantam is gekomen en zich heeft willen laten besnijden. Op te merken valt, dat kort te voren, D. 1675 p. 12, het paleis van den Sultan was afgebrand, zoodat onze metselaar juist van pas kwam, en misschien wel expres voor dat karweitje gedrost was. D. 7 Maart 1676 schrijft Caeff uit Bantam dat „door behulp van sekeren getornden (*d. i. besneden*) metselaer” een soldaat in zijne handen is gekomen, die „na 't Coninx hof gelopen was om sich te laten besnijden”. D. 1678 p. 697 wordt hij evenzoo vermeld. R. 10 Mei 1680 deelt mee dat er volgens Caeff 3 besneden Christenen te Bantam zijn, waaronder een metselaar, thans Keij Loera genoemd, die er sedert 5 à 6 jaar vertoeft. Bij R. 29 Maart 1682 wordt pardon verleend aan den „Moors geworden Hollandse metselaar”, die nog bij Sultan Hadji

(1) Wanneer men uit T. B. G. XLV, 262 bespeurt dat te Bantam de „wijk waar verschillende ambachten werden uitgeoefend” den naam droeg Kawiragoenan, dan schijnt dus Wiragoena een soortgelijke titel als te Batavia die van Fabrick, chef van 't Ambachtskwar-

tier. Zoo wordt ook in een origineele Mataramsche piagem (T. B. G. XVII, 353) aan 't hof te Kartasoera een Wiragoena in verband gebracht met de uitvoering van zeker ambachtswerk.

is. R. 12 Juni 1682 zegt: „Voorts gaf den Heere Generaal (*Speelman*) te kennen dat den voorheen verlochenden Nederlantsen metselaar met namen Hendrik..... (*open gelaten*) van Steenwijk, tegenwoordig nog bij den Conink van Bantam en onder den naam van Pangiran Wiera Goena zig onthoudende, door denwelken hij met de naam van Kieij Aria is verhoogt, door Jacob de Roy hadde laten verzoeken om een acte van pardon”; dit pardon is hem echter al eerder geschonken, evenals aan nog een Nederlander en alle „fugative slaven van hier, welke den Conink tot in zijn uijterste noot waren getrouw gebleven en die ook alleen het casteel met hem tegens de rebellen gemaintineert en den Coning tot zijn behoudenis verstrekt hadden”; besloten wordt dezen „alle op vrije voeten te stellen en over hare fugie te pardonneeren tot zoo lange de eerste weder genegentheijt quame te thonen professie van de Christelijke religie te doen, alswanneer hem of haar een formele acte deswegen nader zal werden verleent”. Het rapport van Tack dd. 20 Juni 1684 over zijne verrichtingen te Bantam zegt: „Wat nu verder betroff den overgelopen metselaar, althans door den Coningh tot de waardigheijt van Pangiran verheven onder de benaminge van Wiera Goena, namentl. of zijn verblijf tot Bantam niet tot nadeel van d' E. Comp. soude mogen komen te strecken, daerop konde niet anders werden gedient dan dat men voor die man geen de minste bekommeringe behoefde te hebben, niet konnende schrijven nog lesen, behalven dat hij nu ook door de tijd een volmaeckt Javaen was geworden, maer tragtende in luije ledigheijt sonder ijets te bedrijven onder zijn jegenwoordige geloofsgenoten zijn dagen te slijten, want had hij anders genoegsaem te kennen gegeven, wel genegen te zijn weder bij d' E. Comp. over te komen, en wierd hij nu eenlijk door de Coning tot erkentnisse der bouwinge van het irregulier casteel etc. staende gehouden, in tegensin van alle de andere groten, die hem dat ten alderhoogsten benijdende waren, 'tgeen niet duijsterlijk konde werden bespeurt bij de handelingen van Zijn Hoogheijt selfs, die hem nu eens wegjaegde en dan weder op voorbede van zijn schrandere vrouw, voorheen een bijwif van des Conings vader Sulthan Agon zijnde geweest, of d' een of d' ander in genade aennam, soodat het gemene spreekwoord dat de naeste bij de Coningen op slibberige paden wandelen, wel omtrent hem eens waer mogte werden, en waerom hij ook, dit al lang voorsien hebbende, sig nergens mede scheen te bemoeijen als ten principalen op het bevel des Conings te passen en soo er hier of daer wat te repareren of te maken mogt wesen, zijn ampt als opsigter over de werken en het arbeidsvolck waer te nemen.” Dat Cardeel na den dood van Sultan Hadji in de knel raakte, blijkt uit R. 23 Juli 1688: „Ter occasie van 't versoeck, al eens en andermaal gedaan sijnde door den Pangeran Wira Goena, andersints genaamt Hendrick. . . . (*open*) van Steenwijk, ende bij resolutie van den 12 Junij a. 1682 nader vermeld staande, om van Bantam verlost te mogen werden en sig alsoo weder te konnen bekennen tot het Christendom, 't welk hij bevorens van hier vlugtende versaackt had, is verstaen met den Pangeran Dipa Ningrat (*den Bant. Rijksbestierder*) hierover te spreken, te weten in soodaniger voegen of het om de tegenwoordige ongenegentheijt

der Javanen tegen hem niet best was dat hij hier quam, om evenwel telckens weder des vereijst werdende ten dienste des Sulthans nae Bantam te kunnen gaan, met verdere expressie dat d' E. Comp alsdan wel genogen soude wesen hem sijne misdaat uijt insigte van sijne bewese getrouwigheijt omtrent den jongst gestorven Sultan in het helpen defenderen van sijn casteel te pardonneren, sooals dat ook al bij de bovengem. resolutie in gedagten genomen is geweest." R. 10 Mei 1689: „Ten reguarde van 't versoeck van Wira Goena ofte Hendrick Lucasz van Steenwijck, de vergadering voorkomende, om over Ceijlon nae 't vaderlant te mogen vertrecken, is, alvorens daarover te disponeren, nodig geoordeelt, daarvan kennis te geven aan den Sultan van Bantam om daarover Sijn Hoogheijts gevoelen te mogen verstaan." R. 29 Juli 1689 wordt behandeld het request van „den gewesene Pangeran Wira Goena tot Bantam, eijgentlijck genaamt Hendrick Lucasz van Steenwijck, om, in plaats van over Ceijlon nae 't vaderlant te vertrecken (ten welcken eijnde hij volgens het gedragen consent van den Sultan en Pangeran Dipa Ningrat van Bantam hier gecomen was), integendeel hier op Batavia als een borger te mogen verblijven. Soo is tot voorkoming van alle misnoeging omtrent (*d. i. bij*) de Bantammers, raadsaamst geoordeelt hem sijn voor desen voorgenomen vertreck over Ceijlon nae het vaderlant te laten vervolgen, dogh toe te staan dat wanneer hij, op Ceijlon gekomen sijnde, versoecken mogt daar te verblijven, hem hetselve ingewilligt werde, met verdere intentie om oock, indien hij daar niet bestaan konde, na dato te disponeren over soodanigen versoeck als hij dan van daar nader soude mogen doen om weder herwaarts te komen". Of hij toen is vertrokken, weet ik niet. Maar dat hij eenige jaren later te Bat. was, blijkt uit eene acte Reguleth 19 Nov. 1695: Philip Gijger, vrij chirurgijn alhier, en de burger Hendrick Lucasz Cardeel sluiten daarbij een contract tot gemeenschappelijke exploitatie van een zaagmolen met bijbehorende slaven en slavinnen, gelegen aan de Groote Rivier buiten de stad, den 14 dezer op vendutie gekocht door Gijger en overgeschreven op naam van Cardeel; onkosten en winsten zullen zij gelijk deelen. Blijkens marginale aantekening is dit contract in Aug. 1702 geroyceerd. Het draagt de eigenaardige krabbels van Cardeel als handteekening, die op een afstand gelijkenis vertoonen met Javaansche letters; ons Nederlandsch schrift schijnt hij nog steeds niet machtig te zijn geweest. Bij R. 2 Dec. 1695 wordt Cardeel wijkmeester van blok N (welk blok begrensd is: W. door de Krokot, O. de Mampang, N. den samenloop van beiden, Z. het gebergte, en dus gelegen westen de Gr. Rivier; dit duidt op landeigendom in die buurt, blijkbaar het land dat Van Riebeeck *Rawa Cibolia* noemt). Den 21 Dec. 1695 f° 644 worden op Cardeel's naam overgeschreven twee stukken land, achter elkander gelegen een kwartier bezuiden de stad, in 't 4^e deel van blok M (grenzen: O. Molenvliet, W. de Krokot, Z. de buitenwacht, N. de Gr. Rivier); het eerste perceel met den houtzaagmolen grenst ten O. aan den Molenvlietschen dijk en ten W. aan het tweede stuk dat leeg is; de koopprijs van beide is 720 Rd^s.; in 1705 zijn zij door Cardeel overgedragen aan Bieswanger voor 800 Rd^s. Den 21 Dec. 1695 f° 645 wordt op Cardeel's naam overgeschreven een stuk tuinland met vruchtboomen,

steenen huis en loods in hetzelfde blok „even besuijden de Zuidervoorstad”; grens N. de „heerewegh langs de Grootte Rivier”; koopprijs 920 Rd^s. Het is 8 Sept. 1718 f°. 68 overgeschreven op Van Krijtenburgh. Daar dit perceel denkelijk aansloot bij de twee der andere acte, en Valentijn (IV, 1, 243) zegt dat er „een zaagmolen” te Bat. is bij de Waterplaats, is de ligging vrij nauwkeurig aan te wijzen. Uit eene acte Reguleth 7 Mei 1697 blijkt dat een burger van C. heeft gekocht diens zaagmolen „staende op de wog van 't Molenvliet”; de koop wordt echter vernietigd omdat de man geen geld heeft. B. R. 21 Oct. 1768 bevat een vonnis van Schepenen dd. 22 Aug. 1697 „in der zake tusschen Hendrik Cardeel, eijsscher in cas van divortie ter eenre, ende Nila Wati van Bantam, desselfs wijff, gedaagdesse in hetselve cas ter andere zijde”; zij en Djiwasoeta van Loeringtengah zijn „s Heeren gevangens” (vermoedelijk zal zij dus met dezen Inl. overspel hebben gepleegd, hetgeen nog bevestigd wordt door het ibid. te vinden vonnis dd. 14 Juli 1698, waarbij Djiwasoeta 50 jaar ketting krijgt en Nilawati 6 jaar in het vrouwentuchthuis wordt gezet). R. 8 Jan. 1699 worden de „burger Hendrik Cardeel” en de Landmeter Bartel van der Valck „haar op diesgelijke werken verstaande”, door de Regeer. gehoord in zake de opruiming der verstopping van de rivier na de aardbeving (waarover zie Bijlage 18). Herhaaldelijk (R. 10 Maart, 14 April 1699) wordt Cardeel in verband met die opruiming als deskundige in commissies gebruikt; R. 21 Juli 1699 bepaalt dat voortgegaan zal worden met die opruiming, en wel, evenals te voren, onder toezicht van Cardeel en Van der Valck; dus zijn Van Riebeeck, die de leiding had, en Cardeel wellicht op deze wijze met elkander bekend geraakt. Het werk duurde dat geheele jaar door; bij R. 4 Dec. 1699, toen het zoover was dat de rivier „weder bevaren en gebrijkt kon werden”, kreeg C. 150 Rd^s. voor zijne moeite. Bij eene acte Verboom 2 Nov. 1701 verklaart Cardeel „overgenomen te hebben” van den onderkoopman Martinus Hodenpijl „desselfs geadopteert slavinnekind, genaamt Lucas van Batavia, oud althans negentien maanden”; Hodenpijl had het geadopteerd bij eene acte Wetgen 6 Mei 1700. Eenige weken vóór deze adoptie had echter Cardeel, den 22 Sept. 1701, bij notaris Deldijm zijn testament gemaakt, waarbij hij dit aangenomen zoontje Lucas Cardeel, waarvan moeder is Magdalena van Batavia, tot erfgenaam benoemt van $\frac{3}{4}$ zijner nalatenschap; het andere $\frac{1}{4}$ is voor zijne „susters” te Steenwijk; echter weet hij niet zeker of die nog in leven zijn; de genoemde slavin Magdalena zal hare vrijheid erlangen en 300 Rd^s; executeur is zijn compagnon Gijger, die thans Heemraad is. Den 25 Nov. 1701 geeft hij (acte Deldijm) procuratie aan iemand die naar Nederland gaat, om in „Steenwijk, Vriesland ofte elders daaromtrend” te onderzoeken of hij nog verwanten heeft, speciaal of zijne zuster Treijntje Lucas Cardeel nog leeft, voor welke hij al in 1698 en 1699 geld heeft gezonden aan een bekende te Enkhuizen. R. 15 Juni 1703: „den burger saagmolenaar Hendrik Cardeel bij request versoekende langs en door Molenvliet aan zijn saagmolen daar staande te mogen afbrengen zijn baije (*d.i. bajocr-*) balken”, wordt dit ingewilligd. R. 17 Juli 1703: als „leverancier der baije kisten” (denkelijk voor overzeesch vervoer van suiker) erlangt hij eene prijsverhooging.

Bij R. 9 Sept. 1704 wordt hij gecontinueerd als wijkmeester van M. 4 en N. Uit R. 30 Sept. 1704 vernemen wij dat van hem door „den Coning van Bantam” gevorderd worden „zekere agt stux jongens en mejden”, waarvan zes door des Sultans vader aan „hem Cardeel ofte eigentlijk sijn gewesen vrouw” zijn geschonken; Cardeel beweert, nog „een moijs somma” te vorderen te hebben, die de vorige Sultan hem had beloofd; besloten wordt, hem die slaven te doen afgeven doch ze uit 's Comp^s. kas te vergoeden; de twee anderen hebben „na 't overlijden van gem. Cardeels Javaanse vrouw hun van hem onder Pangeran Pourbajja begeben”. (Waarom niet toen zij in het tuchthuis kwam? Men zou haast gissen dat die vrouw niet dood was, maar hare zes jaar nu uitgezeten had, naar Bantam was teruggekeerd en Cardeel dezen kook bakte). R. 2 Maart 1706: hij levert houtskool aan de Comp., erlangt prijsverhooging. Den zaagmolen had hij, zie boven, al verkocht; thans gebruikte hij blijkbaar het hout van Rawa Cibotia op andere wijze, mogelijk omdat de groote boomen thans verdwenen waren; houtskool had de Regeer. noodig voor de buskruitbereiding, die toen met allen ijver werd behartigd. R. 19 Juni 1708 wordt vermeld dat hij voor zekeren burger borgtocht heeft verleend. Zijn testament (Deldijm 5 Febr. 1704) is bij de Weeskamer ingeschreven op 23 Sept 1711; Valentijn's datum van overlijden is dus onjuist. Hij blijkt daarin gehuwd met Anna Stratingh; het aangenomen zoontje Lucas van Batavia erlangt thans 1000 Rds. Den 17 Maart 1717 werd bij de Weeskamer ingeschreven het testament dezer Anna Stratingh en van Theod. van Krijtenburgh (29 Mei 1716, Andries van Aerden); zij waren toen woonachtig buiten de Diestpoort, ongetwijfeld in het oude huis van Cardeel, dat Van Krijtenburgh (zie boven) het volgend jaar op zijn naam deed overschrijven. Deze had eene voordochter Judith Margaretha van Krijtenburgh bij de overledene Johanna Vliethoorn.

Wat betreft Cardeel's land, door Van Riebeeck „Rawa Cibotia” genoemd, het ontbreken in 's Lands Archief van de erfbrieven tusschen 8 Aug. 1697 en 17 Aug. 1714 maakt het geven van nadere bijzonderheden moeilijk. Niettemin ver- toont eene kaart uit Mossel's tijd (van Marci?) een groot perceel, begrensd ten W. door de Krokot, ten O. door de „spruijt Tsiroa” (Sarocwa) als toebehoorend aan (of beter: voor de eerste maal uitgegeven aan) Hendrik Cardeel. Het zal het tegenwoordige land Ragoenan zijn; de zuidgrens is benoorden de monding der Cetoe (Sitoe) in de Krokot, de noordgrens bezuiden die der Tsiroa in de Mampang of Kalibata. En de naam Ragoenan is blijkbaar eene verkorting van Wiragoenan, d. i. het land van Pangeran Wiragoena, alias Cardeel.

NICOLAAS CHRISTIAANS „van Rijpzee” (R. 21 Nov. 1687, denkelijk een Deen) gaat D. 26 Dec. 1676 als provisioneel Vaandrig naar Japara; commandeert aldaar als prov. Luit. „de lijfcompagnie van den Sousouhounangh” en raakt in de knel doordat hij er de Denen begunstigt D. 1678 p. 399, 488, 509, 525, 567; schijnt toen gedegradeerd te wezen, want komt ib. p. 758 als sergeant voor. Is R. 12 Jan. 1679 als sergeant gelegerd te Pagaden; gaat R. 11 Juli 1681 als Vaandrig naar Japara; komt met dien rang voor D. 22 April

1683 bij de vervolging van Sheik Joesoef. Gaat R. 19 Nov. 1686 als prov. Luitenant naar Malakka; wordt daar als zoodanig bevestigd R. 21 Nov. 1687.

GOVERT CNOLL voer blijkens zijn testament (Veenendael 22 Oct. 1709) naar Indië voor Zeeland; volgens Verslag Rijksarchief 1901 p. 38 was hij van Delft afkomstig en ging hij in 1686 als sergeant per Boswijk voor Zeeland naar Indië.

Het zou van eenig belang kunnen wezen, te weten of hij verwanten van denzelfden naam te Bat. had. Er heeft daar namelijk geleefd een Pieter Cnoll van Delft, uit wiens huwelijk met Cornelia van Nieuwenrode een groot aantal kinderen zijn gedoopt: 28 Aug. 1653 Catharina; 1 Nov. 1654 Jacob; 22 Juni 1656 Pieter; 27 Dec. 1657 Cornelis (dit is denkelijk de sergeant Cornelis Cnol van Batavia, die bij R. 11 Oct. 1678 op verzoek tijdelijk uit den dienst wordt ontslagen); 26 Dec. 1659 Hester; 20 Aug. 1662 Johannes; 4 Oct. 1663 Anna; 24 Juni 1666 Martha; 7 Sept. 1670 Elisabeth Catharina. Wij merken eerst op, dat gezegde Cornelia van Nieuwenrode bij de aanteekening van haar tweede huwelijk (z. b.) wordt aangeduid als geboren te Firando; naar alle waarschijnlijkheid was zij eene dochter van Cornelis van Neijenroode, die van 1623 tot 1632 Opperhoofd te Firando is geweest; D. 1633 p. 157 vermeldt zijn overlijden. Uit Hagenae's Verhael (Begin ende Voortgangh II, 100) zien wij dat dit Opperh. bij Japansche vrouwen twee dochters gewon; uit Valentijn (V, 2 Japan 78) dat zijne kinderen in 1636 zonder de beide moeders naar Batavia werden gezonden. Dat Cornelia een dezer dochters was, wordt ook waarschijnlijk gemaakt door hare relatie tot eene andere Japansche halfbloed, namelijk Maria Schemon (aan welke zij geld leent oblig. Keijzers 7 Juni 1667), die ongetwijfeld (zie de personalia van Muller) eene dochter was van den laatsten Japanschen Kapitein te Bat.; het Dagr. van 1644/5 p. 111 vermeldt „den Japander Nicolaes, anders genaemt Schemon”, en bij den doop van bovenvermelden Cornelis Cnoll fungeert eene Susanna Schemon als getuige. R. 1 Juni 1683 lezen wij dat de moeder der overledene Hester van Nieuwenrode (de man dezer laatste was Abelis Benting) in Japan woont. Deze Hester was Cornelia's zuster.

Gezegde Pieter Cnoll werd 16 Juli 1663 Eerste Opperk. van het Kasteel; overleed D. 18 Febr. 1672. Bij zijn op 4 Mei bij de Weesk. ingeschreven testament vermaakte hij aan zijne gezamenlijke (niet opgenoemde) bij Cornelia van N. (die universeele erfgename was) geteelde kinderen als legitieme portie 40.000 Rd^s. Te Leiden had hij twee zusters, Sophia Cnoll en Maria Spillebout.

Cornelia van N. trad 26 Maart 1676 in ondertrouw met Mr. Joan Bitter van Arnhem, lid van den Raad van Justitie, weduwnaar van Barta Eijgels van Arnhem. Reeds datzelfde jaar (D. 22 Dec. 1676) begint haar getwist met Bitter, dat, naar Valentijn (IV, 1, 385) vertelt, liep „over een *knol*, als een wapen van haar vorigen man op haar koets geschilderd, dat deze Heer (*Bitter*) met reden er af en 't zijne daarop wilde hebben”, een twist die jaren lang op zeer breedvoerige wijze in de vergaderingen der Regeering ter sprake

wordt gebracht, ten bewijze welk een gewichtig personage dit vrouwmensch door haar geld was geworden. Eindelijk echter, zegt Valentijn, „brak die *knol* haar zeer *bitter* op”, hetgeen slaat op het vertrek van dit rumoerig echtpaar naar Europa. Uit de Bijl. bij de Afg. patr. miss. 23 Dec. 1687 zien wij dat dit geschiedde met de vloot onder Couper: Cornelia ging op hetzelfde schip als de burger Cornelis Cnoll met diens vrouw en twee kinderen, welke Cornelis denkelijk haar in 1657 geboren zoon is, uit wiens huwelijk met Hildegonda Dubbeldekop den 16 Nov. 1679 een zoon Pieter was gedoopt en den 25 Juni 1682 eene dochter Anna; bij de begrafenis van Speelman (die getuige was geweest bij den doop van zijn zoon) liep hij, zijnde Heemr., onder Speelman's vrienden in den stoet, terwijl Cornelia van N. de gasten ten Kasteel hielp recipieeren (Valentijn IV, 1, 313, 315). M^r. Joan Bitter repatrieerde niet op 'tzelfde schip als zijne huisplaag, maar ging met zijne twee dochters op de Waalstroom, waarmee ook onze beide auteurs Vogel en Meister repatrieerden. Natuurlijk werd op die lange reis druk gekletst over het gekibbel van dat rijke echtpaar, en nu vertelt merkwaardigerwijs Meister (o.l. pag. 293) dat Soerapati, die in het vorige jaar door Tack's dood zoo algemeen bekend was geworden, de slaaf was geweest van den Opperkoopman Knoll en na diens dood van zijn zoon, een burger, wiens slechte behandeling hem deed besluiten tot de vlucht naar Bantam. Daar die Opperk. wordt aangeduid als tweemaal millionnair, is hij ongetwijfeld gezegde Pieter C., en de zoon denkelijk evengenoemde Cornelis. Met dit verhaal komt overeen Valentijn's mededeeling (deze zal Meister's werkje wel niet gekend hebben) dat Soerapati was geweest „een weggelooopen slaaf van den Opperk. Knol” (IV, 1, 123) en die van Van Doren (Fragmenten II, 310), die hetzelfde schijnt te putten uit in Pasoeroean vernomen verhalen. Hier treedt dus de parentage van Govert Cnoll, die Soerapati heeft bevochten, in een eigenaardig licht; het zou allercurieuzer zijn, als tusschen die twee kampioenen vanouds zekere betrekking had bestaan. Daartegen pleit, dat de praatzieke Valentijn, die met Govert C. te velde is getogen, nergens op zoo iets zinspeelt; dan, dat Govert's testament van 1709 zegt dat hij noch asnoch descendentes heeft maar eene zuster Helena C., geh. met Paulus van Abelen, terwijl zijn overleden broer Isaac C. uit diens eerste huwelijk met eene juffrouw De Hoeff een zoon Isaac had en bij eene Catharina van Becum (een naam die aan Kuffeler herinnert) nog andere ongenoemde kinderen. Het is in elk geval hoogst onwaarschijnlijk dat Govert C. en zijne zuster en broer kinderen zouden zijn van den Opperk. Pieter C.; immers deze liet blijkens zijn testament geene andere kinderen na dan die bij Cornelia van Nieuwenrode, waaronder, zooals wij zagen, Govert met Helena en Isaac niet schijnen behoord te hebben. Echter waren en Pieter en Govert Cnoll van Delft; daar in Govert C.'s testament de woonplaats zijner genoemde verwanten niet wordt aangegeven, vertoefden zij denkelijk te Batavia. Zij zouden ook bijvb. kinderen kunnen zijn van Frederik Cnoll, die in eene obligatie Dispontijn 30 Oct. 1681 voorkomt als Schipper in dienst der Comp. en met wien Valentijn (IV, 2, 107) in 1686 eene reis deed. Blijkens het doopboek van 1689 was Frederik C. de man van

Sara Castel. Een andere schipper, Willem Cnol, wordt vermeld R. 18 Juli 1702, 15 Mei 1705.

Terloops opmerkende dat eene weinig nauwkeurige inl. bron (Crawfurd, Indian Archipelago II, 346) Soerapati's meester „Hese” noemt en dat Nic. de Graaff (o.l. pag. 196) zegt dat hij de slaaf van een Chinees was geweest, vestigen wij de aandacht op de soms goed onderrichte Babad Tanah Djawi (Verh. B. G. LI, 4e st. p. 49, 82) die hem noemt een slaaf van Kapitein Van Beveren (die later onder Cnoll tegen hem vocht) en van Kapitein Moor; deze laatste is niet (zooals anders) de G.-G., maar een persoon die vervolgens Majoor en Commissaris werd (1); nu is Govert C. dit laatste inderdaad geweest en, zoo niet Sergeant-Majoor, dan toch Commandant-en-chef van eene belangrijke expeditie. Vermoedelijk is de aandacht van den babadschrijver evenals de mijne getrokken door de zonderlinge overeenkomst van den naam van S.'s vroegeren meester en dien van zijn tegenstander. In dezelfde richting wijst een inl. verhaal bij Raffles (1817, II, 173) dat S. is geweest de slaaf van zekeren laaggeboren Hollander Mor, die later lid der Regeer. werd. Mogelijk dat een voortgezet gesnuffel in notarieele papieren of een onderzoek te Delft te eeniger tijd deze zaken opklaart.

R. 20 Jan. 1694 wordt Govert C., zijnde „commanderende sergeant” te Djambi, Vaandrig op 40 gulden. Valentijn zegt (V, 1, Sumatra 41); „A°. 1696 wierd de Vaandrig Govert Knol, die zedert de dood van Joannes Reaal 18 maanden op Djambi als Hooft, bij voorraad (*d.i. provisioneel*), gelegen had,..... nevens dit gansch comptoir vandaar gelicht”. Dit is (vergel. ook Ind. Gids 1907 p. 801) in zoover onjuist, dat bij R. 19 Maart 1696 het grootste deel der bezetting vandaar gelicht werd, waaronder ook de Vaandrig C., provisioneel Hoofd aldaar, aan wien het gezag „met de vereijste gerustheijt niet wel aanbevolen werden” kon. Hij kwam 23 Juni 1697 van Palembang te Bat. en werd bij Res. van den volgenden dag bestemd naar Perzië onder eene troepenmacht die de Perzen zou helpen om Maskat te veroveren (waar niet van kwam). In Jan. 1699 vinden wij hem (Bijl. 18) te Bat. terug als Vaandrig. Volgens Valentijn (IV, 1, 227) was hij in 1698 (lees Mei '99) als prov. Luitenant lid der Commissie die naar Soekadana werd gezonden (en wel ingevolge R. 10 Maart van dat jaar). Hij had den naam „taelkundig” te zijn; dat dit niet veel om 't lijf had blijkt daaruit, dat hij nog in 1706 niet genoeg Maleisch sprak om een nieuwbenoemden Chineeschen Kapitein te Grissee te kunnen installeeren, zoodat pater Valentijn meende dit voor hem te moeten doen; onze dominé, die dit staaltje van C.'s taalkunde debiteert (IV, 1, 164), was echter op en top een pedant en voelde zich gaarne onmisbaar. Bij R. 26 Nov. 1701 wordt C., zijnde Luitenant, benoemd tot chef van het garnizoen te Samarang met qualiteit van Kapitein-Luit. op 65 gl. p.m. Met het optreden van Van Hoorn als G.-G. begint zijne verwonderlijk snelle promotie; hij stond bij dezen in blakende

(1) Hiermee komt vrijwel overeen eene mededeeling van Van Lawick in zijne Consideratiën van 31 Aug. 1826, dat Soerapati te Bat. slaaf was bij een „militair kapitein Moor”, die Gecommitteerde over den Inl. en Raad van Indië werd.

gunst en liet zich door hem buiten voorweten der Raden van Indië orders geven (Valentijn IV, 1, 191, 199) die hij zonder eenige gewetensbezwaren nakwam. Bij R. 22 Aug. 1704 bevorderd tot Kapitein op 80 gl.; 30 Oct. 1705 tot Commandeur en Gezaghebber van Java's N. O.-Kust, nadat De Wilde en Ram vandaar waren teruggekeerd; 14 Mei 1706 tot chef der Java'sche expeditie; 14 Nov. 1707 (na den dood van De Wilde te Bat.) naar Bat. ontboden om rapport te doen. Bij R. 27 Dec. 1707 benoemd tot Landdrost, om die betrekking te aanvaarden wanneer zijne werkzaamheid op Java zou zijn afgelopen. Bij R. 20 Jan. 1708 wordt bepaald dat hij op doorreis naar Java de geschillen tusschen de Cherib. Vorsten zal beslechten; bij R. 24 Jan. 1708 erlangt hij in die qualiteit den titel van Commissaris over Cheribon en Java's Oostkust. Bij R. 13 Febr. 1709 wordt hem toegestaan van Java terug te komen en 26 Juli 1709 om te repatrieeren, terwijl hij bij R. 8 Oct. 1709 Schoutbij-nacht wordt der retourvloot waarmee Van Hoorn als Admiraal thuisvoer. Hij ging per Hoedekenskerke voor Delft met 3 slaven, terwijl zijn patroon Van Hoorn op de Sandenburg behalve vrouw en dochter en zijn protégé Heijrmans noch bij zich had zijn Chineeschen dokter, zijn hofmeester, zijn kok, 3 hellebardiers, een trompetter, eene lijfwacht van 1 sergeant, 2 korporaals en 17 soldaten, en voor zijn geestelijk welvaren een repatrieerend predikant.

In het doopboek paraisseeren 18 Sept. 1701 Govert C. en Geertruid Manguus samen als getuigen; dit *kan* eene aanduiding zijn dat die twee getrouwd waren. Den 18 Oct. 1714 wordt een kind gedoopt van Joh. Dan. van Ringhooven en eene Cornelia Cnoll.

Govert Cnoll's papieren zijn uit de nalatenschap van zijn zoon (zijn neef? zie boven) Isaac Cnoll blijven berusten bij de kamer Delft, en vandaar overgegaan in 's Rijks Archief; zie Verslag Rijksarchief 1879 p. 3; 1901 p. 13. Ik had ze gaarne geraadpleegd, maar men wilde ze niet verzenden.

JAN CORNELIS CONVERT. Een paar biogr. bijzonderheden bij Van der Aa in Bijdr. 1881 pag. 104 noot.

CORNELIS COOPS van Hoorn (testam. 24 Mei 1706 Veenendael) komt D. 27 April 1678 voor als stuurman; D. 1679 p. 545 als Luitenant; was in Juni 1683 Opperstuurman op het schip de Zijp (hetzelfde schip waarmee Tappen indertijd naar China was gevaren o.l. pag. 117), toen eene smokkelarij in kruidnagelen aan het licht kwam, door hem gepleegd met den gezagvoerder van een Engelsch schip, dat na de verovering van Bantam door de Comp. vandaar naar Batavia had moeten verzeilen. Coops had (zie R. 14 Juli 1683) die nagelen gestolen. De zaak gaf aanleiding tot zeer langdurige geschillen met de uit Bantam weggejaagde Engelschen; men krijgt den indruk alsof Speelman zooveel drukte hiervan maakte, teneinde in staat te komen om tegenover de klachten der Engelschen over hunne uitzetting andere klachten bij de autoriteiten in Europa te doen gelden. Nageldiefstal gold voor eene zware misdaad (P. II, 211; III, 253). Met de vervolging van Coops ging het echter heel raar. Uit

R. 26 Juli 1683 blijkt dat hij werd veroordeeld tot geeseling en 6 jaar ketting op Rosengain; zijne ouders, Lodewijk Kennink en Diwertje Coops, vragen nu echter gratie op grond dat hij den heelen oorlog op Java's Oostkust heeft meegemaakt en in patria vrouw en kind heeft; bij R. 27 Juli 1683 wordt daarom de executie opgeschort en bij R. 2 Maart 1684 de geeseling kwijtgescholden; het bannissement in den ketting zal echter doorgaan. Precies een jaar later, 2 Maart 1685, (Speelman notabene was op 3 Maart jarig; ofschoon deze in Jan. '84 was overleden, schijnt zijn invloed ook na zijn dood Coops te hebben beschermd!) wordt de gewezen Schipper (sic) Cornelis Coeman (sic) wegens dien nageldiefstal ontheven van de veroordeeling tot bannissement, omdat hij zoo lang in de gevangenis heeft gezeten. Nu was die Schipper Cornelis Coeman, van wiens medeplichtigheid aan den nageldiefstal te voren niet gerept is, geen denkbeeldig persoon doch een Schipper in vleesch en been (1), en niet alleen dat R. 2 Maart 1685 zijn naam wordt gebruikt in plaats van dien van Coops, maar eveneens R. 30 Oct. 1685, waarbij Coeman in actieven dienst wordt hersteld. Daar men nu niets uit de Resolutiën verneemt omtrent de wijze waarop Coops van zijn bannissement werd ontheven en weder in dienst gesteld, is het mogelijk dat Coeman's naam gebruikt is om den wonderlijken afloop der veroordeeling van Coops wegens een der zwaarste misdaden te maskeren. Wij merken echter op dat Nic. de Graaff, die destijds te Bat. was, dezelfde vergissing begaat (o.l. pag. 184): „De Schipper Cornelis Koeman of Kees de Grijsse, die lange tijd in hegtenis had gezeten, wierd door de Hogen Raad wederom los gelaten en op vrije voeten gesteld, dog is van bediening en verdiend loon beroofd en onwaardig verklaard de E. Compagnie oijt wederom te dienen vermids sijn bijzondere nagelhandel, dog men seide kort daaraan dat weder Schipper was gemaakt”.

Hoe dit zij, in 1686 neemt Corn. Coops (D. 24 Sept. van dat jaar) als stuurman deel aan een tocht met Jan Franszen Holsteijn naar Tjileungsir. In 1687 diende hij als Opperstuurman bij eene expeditie naar Djambi (Ind. Gids 1907 p. 618). Bij R. 19 Sept. 1690 wordt bepaald dat hij zijne vroegere gage van 45 gulden weer zal trekken sedert 26 Oct. 1686, toen hij gebruikt is in de expeditie naar de Lampongs (waarover zie Ind. Gids 1906, I, 798); R. 7 Juni 1697 wordt vermeld dat hij sedert Sept. 1696 waarnemend Baaskaartenmaker is op 30 gulden. Bij R. 14 April 1698 wordt hij, zijnde „Baas Caarte- en Compassemaker”, met twee scheepjes uitgezonden om Java's Zuidkust op te nemen, over welke expeditie en zijn gebrekkig rapport daaromtrent zie in de Bijlagen. Bij R. 24 Oct. 1698 van 30 op 50 gulden gebracht. In het najaar van 1701 ging hij met Ram naar den Gedeh (Bijl. 18). Bij R. 14 Mei 1706 wordt hij bevorderd tot Schipper en Trainmeester der expeditie op

(1) Wordt vermeld als Schipper D. 1672 p. 302; 1678 p. 325; zijn dood wordt vermeld R. 18 Juni 1689. Hij komt bij Valentijn IV, 2 Eerste Uijt- en Thuijsreijze p. 121 voor als Schipper Koemans „alias de Grijsse, omdat hij grijs was,

en dit, 18 jaar oud zijnde, door schrik wierd.” Uit zijn huwelijk met Sara van der Keer worden kinderen gedoopt 12 Juni 1667, 5 Maart 1673, 1 Aug. 1675.

Java; als zoodanig wordt hij vermeld bij Valentijn IV, 1, 153 en 162. Vóór die expeditie maakte hij zijn bovengenoemd testament, waaruit blijkt dat eene vroegere vrouw van hem, Maria Cornelisz, eene voordochter Geertruijda Gerrits had (die de vrouw werd van Michiel Jochemsz Steufhaas, zoon van Jochem Michielsz, zie aldaar en testam. 25 Nov. 1728 Wichhelhuijsen) en dat hij thans gehuwd is met Helena Jacobsz van Batavia; behalve eene dochter Willemijntje, die ergens bij Hoorn woonde en getrouwd was, had hij eene dochter Cornelia, die in 1713 de vrouw was van den Onderk. Johan Keuvel (testam. 15 Aug. 1713 Van Haeften). Het laatste wat wij van hem verder vernemen is R. 23 Maart 1708, bepalend dat hij de kust zal opnemen „van Sourabaija af tot aan de uijtterste oostelijke hoek van dit eijland”; R. 3 Sept. 1709 vermeldt dat hij dood is.

Den 11 Aug. 1706 maakte Diwertje Fredericksz, weduwe van den opperstuurman L. G. Henningh, haar testament bij notaris Uldrix; haar zoon is de Schipper Cornelis Coops, een andere de Onderk. Joannes Coops; hare overleden dochter Jacoba Coops is de vrouw geweest van Schipper Leendert van Deijl.

JACOB COUPER. Uitvoerige mededeelingen omtrent de afstamming van dezen verdienstelijken man geeft W. Wijnaendts van Resandt in het tijdschrift de Nederl. Leeuw 1908.

Het geslacht hoort volgens hem eigenlijk thuis in Warwickshire en heet verwant te zijn aan de Plantagenets en de Graven van Shaftesbury. De overgrootvader van onzen Couper week tijdens Maria Tudor's religievervolgingen naar Schotland; diens zoon, een predikant, verhuisde in 1584 wegens de vervolging der Schotsche kerk naar Friesland, waar hij in 1620 als predikant te Burgwerd overleed. Een zijner zoons plantte de familie voort in Nederland en werd de stamvader der Couperussen, o. a. van den bekenden decadenten romanschrijver, die dus het recht heeft te constateeren: 's Keizers kat is mijne nicht. Onze Jacob C. echter was de zoon van James, welke James, toen zijn vader de dominé naar Friesland toog, als een canny Scot te Edinburgh bleef, waar Jacob C. geboren werd in 1641 of '42 (in Febr. 1675 was hij, blijkens de aantekening van zijn huwelijk, 33 jaar). Hij komt het eerst voor in eene procuratie 23 Jan. 1663 Keijzers, als soldaat. Dat deze Couper dezelfde was als de latere veldoverste, blijkt ook uit Tappen (o. l. pag 160), die noteert dat de Couper onder wien hij vocht een Schot was. Hij moet niet worden verward met Jacob Cooper, die als chef bij de belegering van Malakka is overleden (Berigten Hist. Gen. te Utr. VII, 1, p. 207); dezen laatste heb ik ergens vermeld gevonden als een Delftenaar.

Jacob Couper was D. 10 Jan. 1664 Assistent te Bantam; wordt vandaar D. 28 Aug. 1665 naar Batavia verplaatst; gaat D. 12 Nov. 1665 in die qualiteit als Secunde naar Japara. Hij had nog steeds geene promotie gemaakt toen hij bij R. 10 Sept. 1669 werd toegevoegd aan eene ambassade naar den Soesoehoenan. D. 23 Dec. 1669 echter werd hij, nog steeds Secunde te Japara,

bevorderd tot Onderk. op 36 gulden voor een verband van 5 jaar; hij moet dus bij dat gezantschap goede diensten hebben gedaan, daar hij den rang van Boekh. oversprong. D. 11 Sept. 1670 wordt hij waarnemend Resident te Japara en bij R. 22 Mei 1671 Opperhoofd aldaar. D. 23 April 1672 bevorderd tot Koopman op 50 gulden „bij halveeringh van gagie” (d. w. z. zonder de volle traktementsverhooging) zonder verband; alweder eene buitengewone bevordering, daar zijn vorig verband nog niet afgeloopen was.

Reeds in 1674 zag Couper de noodzakelijkheid in om de Makassaren van Java's N. O.-Kust te verdrijven. Dadelijk bij het begin der woelingen aldaar wees hij herhaaldelijk (De Jonge VI, 194, brief van 7 Dec. 1675; D. 13 Aug., 23 Oct. 1676) op het groote belang dat de Comp. er bij had om den Soesoehoenan krachtig te steunen. Vermoedelijk gaf dit bij de Regeer. aanstoot, althans bij R. 28 Oct. 1676 wordt hem op zijn verzoek (D. 23 Oct. 1676) toegestaan naar Batavia op te komen, doch met afschrijving van gage. Hij kwam daar 7 Nov. 1676 (De Jonge VI, 155). Met het overwicht, dat Speelman weldra in Rade kreeg, veranderde Couper's positie ten goede. D. 5 Dec. 1676 wordt besloten dat Speelman naar Java zal, en Couper met hem. D. 20 Maart 1677 leest men dat hij „de Javaanse tale prompt lesen, schrijven en spreken” kan; hij was den 4 Maart door Speelman naar Mataram gezonden en slaagde er in, 't contract met den Soes. geteekend te krijgen, waarmee hij bij Speelman terugkwam, D. 4 April 1677. Over zijne groote verdiensten, bij die gelegenheid en later, op Java's N. O.-Kust, raadplege men De Jonge passim; ik kan mij hier alleen bepalen tot zijne loopbaan en zijne werkzaamheid in West-Java. R. 1 Oct. 1678 wordt besloten, hem naar Indramajoe te zenden tegen de Bantammers; daar droeg hij den titel Commandeur; wordt R. 28 Nov. 1678 wegens gepresteerde diensten van 65 gulden gebracht op 100 met den titel Opperkoopman; R. 2 Dec. 1678 staat hem toe, voor een springtochtje naar Batavia over te komen; evenzoo R. 30 Dec. 1678; bij R. 10 Juni 1679 wordt hij van voor Indramajoe opontboden om als Secunde van Poleman naar Java te gaan; erlangt R. 23 Juni 1679 den rang van Commandeur met benoeming tot chef op Java wanneer Poleman repatrieert; wordt R. 14 Nov. 1679 bevestigd in het oppergezag op Java's N. O.-Kust.

Wanneer hij naar Batavia is teruggekeerd, is mij niet bekend; Valentijn (IV, 1, 29) duidt aan dat dit in 1680 was. Maar toen hij bij R. 17 Aug. 1683 werd verhoogd tot 130 gulden, was hij weer op Java. D. 15 Jan. 1684 ontmoet men hem te Batavia bij de begrafenis van Speelman onder de vrienden van den overledene. Wordt R. 16 April 1684 chef der expeditie tegen Soerapati; vertrekt D. 7 Sept. en keert terug D. 26 Nov. 1684. Bij R. 6 April 1685 werd hij Commandeur van Sumatra's Westkust, doch reeds R. 14 Nov. 1685 van daar opgeroepen; blijkbaar was de Regeer. ontevreden over zijn gedrag. R. 6 Nov. 1686 vermeldt hem als te Batavia aanwezig; bij R. 25 Febr. 1687 werd hij, nog steeds met den titel Commandeur, aan de Commissarissen Van Hoorn en Saint Martin toegevoegd. Bij R. 18 Sept. 1687 erlangt hij verlof te repatrieeren;

wordt, ofschoon op vertrek staande, bij R. 13 Oct. 1687 benoemd in de Commissie die na den plotseligen dood des Sultans van Bantam derwaarts gaat; wordt R. 1 Nov. 1687 Commandeur der retourvloot; R. 5 Dec. 1687 vermeldt, dat hij als zoodanig naar Nederl. is vertrokken. Met dezelfde vloot ging George Meister, de schrijver van de *Orientalisch-Indianische Kunst- und Lustgärtner* (Dresden 1692; zie aldaar p. 225), en ook de reisbeschrijver Vogel, op 't zelfde schip als Meister (zie Vogel, o. l. pag. 498, 523). Couper kwam in 1688 met 15 schepen in Nederland (Valentijn I, 210). In 1694 is hij als Raad Extraord. weder naar Indië gevaren per de Ridderschap; heeft schipbreuk geleden op de kust van Madagascar en is, naar men zegt, (want geen der opvarenden van de Ridderschap is ooit teruggezien) vermoord; zie Valentijn IV, 2, 104 en III, 2, 68 (waar verondersteld wordt dat de schipbreuk een gevolg was van zijne weigering om aan de Kaap een nieuwen mast op zijn schip te laten zetten); Vos Leibbrandt o. l. pag. 161, 168. In 1695 werd (zie Heeres, *Het aandeel enz.* p. 82) eene expeditie uit Holland uitgezonden om op Australië's Westkust naar de Ridderschap te zoeken; zie onder Heijrmans. Volgens W. v. R. verongelukte met Couper zijn zoon; deze moet dan in Nederland geboren zijn; anders is het de beneden vermelde. Dat Couper vergiftigd zou zijn wegens eene beklimming van het heilige graf te Cheribon, zooals Van Rees p. 80 beweert, staat bij Valentijn IV, 1, 16 volstrekt niet te lezen, en zelfs niet in dat akelige werk, Batavia in deszelfs enz. I, 16.

Hij huwde den 28 Febr. 1675 de achttienjarige Aletta Breluis van Maastricht, dochter van D^s. Theophilus Breluis. Deze dominé kreeg bij erfbrief 23 Nov. 1676 een land aan de Angkee, in de buurt van Speelman's landen; den 17 Sept. 1677 een tweede land, grenzende aan 't vorige; den 9 Maart 1678 een derde daarnaast; zijne erfgenamen kregen 15 Febr. 1696 een vierde land, waarin al die vorige donaties waren begrepen. Door koop werd Couper blijkens een erfbrief van 8 Aug. 1697 eigenaar van twee landen bij Toegoe, die hij weer verkocht aan het Raadslid Marten Pit. Couper's zwager (eveneens getrouwd met eene Breluis) was D^s. F. Gueijnier (procur. Dispontijn 2 Febr. 1683), zoodat C. en Van Happel (zie aldaar) geparenteerd schijnen, zooals men destijds parentage opvatte.

Ten tweeden male is Couper getrouwd met Eva Mus, die, op 't punt staande met hem te repatriceren, den 29 Nov. 1687 (Dispontijn) eene acte teekende, waarbij dit kinderlooze echtpaar den tweejarigen Jacobus Beijland (die intusschen niet met Couper's vloot naar Nederl. is gegaan) als kind aannam en hun „thuijn gelegen op de Toegoe" voor 1500 Rd^s. verkocht. Eva Mus van Tajoean, die 18 jaar oud den 27 Febr. 1676 in ondertrouw was getreden met den Koopman Arnout Faa van Culemborg, later Opperhoofd in Siam, was de dochter van Petrus Mus of Musch, een predikant, die in 1662 op Formosa door Coxinga werd onthoofd (Van Troostenburg de Bruijn, *Biogr. Woordenb.* s. v.); blijkens het Tayoeansch doopboek heette diens vrouw Catharina Stadlanders. De weduwe woonde D. 9 Dec. 1664 te Bat.

Deze huwelijken met twee predikantsdochters wijzen wellicht op C.'s

rechtzinnigheid, te eerder omdat een godsdienstige zin aan zijn geslacht eigen was: een der stamvaders is als Wiciefiet verbrand, twee anderen om het geloof uitgeweken; en de Nederl. tak heeft niet minder dan zes predikanten voortgebracht.

Wellicht is het aan Couper's Schotsche geboorte te danken dat de babad's hem „Jakoeif Meester”, d. i. M^r. Jacob, noemen. Noemt men een Hollander „meester”, dan is dit of een schoolmeester (zooals Meester Cornelis) of een barbier (zooals de Dagr. 1656/7 pag. 174 bedoelde M^r. Cornelis). Maar bijvb. D. 1 Jan. 1644 (en elders in dit Dagr.) komt een Engelschman voor als „Meester Thomas Winter”; Daalmans (o. l. pag. 122) spreekt van een „Meester Jeel”, Engelsch Gouverneur van Madras; bij De Jonge X, 73 wordt door een inl. Hoofd zeker Engelschman aangeduid als „M^r. Joen” d. i. Meester John; bij Canter Visscher o. l. pag. 38 „Meester Adams”; zelfs P. P. Roorda van Eij-singa (o. l. III, 373) spreekt omstreeks 1830 van een Engelsch zeekapitein „Meester Smith”. In verband met de gewoonte der 17^e eeuw om iemand aan te duiden met zijn voornaam (zie Bijl. 1) heette dus Couper wellicht „Meester Jacob”; de babadschrijver kende Jakoeif als voornaam en beschouwde daarom „Meester” als den Holl. familienaam.

OLUFF CHRISTIAANSZ CRABBE (de volle naam staat D. 14 Aug. 1700) van Kopenhagen, kwam in 1681 als soldaat naar Indië; was in 1689 sergeant en werd den 23 Sept. van dat jaar in gage verhoogd tot 24 gulden. Wordt 29 Mei 1693 Vaandrig provisioneel voor de expeditie tegen Pondichéry; R. 9 Juni 1695 als zoodanig bevestigd op 40 gulden. Gaat R. 8 Aug. 1695 opnieuw derwaarts als prov. Luitenant. D. 14 Aug. 1700 vertrekt hij, zijnde Luitenant, met Van Eijck naar de Preanger om geschillen te beslechten. D. 25 Sept. 1700 komt van Cheribon bericht, dat deze Commissie aldaar terug is. Bij R. 12 Nov. 1700 wordt hij van Cheribon geroepen om als plaatsvervangend Gezaghebber naar Socrabaja te gaan. D. 8 Jan. 1701 komt hij te Batavia en dient het rapport in van evengemelde reis. R. 9 Jan. 1705 wordt vermeld dat hij van Soerabaja ziek naar Bat. is opgekomen.

JACOB J. CRETIEAU voer volgens zijn testament (Van Haeften 22 Nov. 1710) in 1694 voor Delft per Sion naar Indië; wordt R. 19 Oct. 1704 van sergeant bevorderd tot Vaandrig en naar Djampang gezonden; gaat R. 29 Dec. 1705 naar het zwavelgebergte van Bandoeng; komt terug D. 4 Febr. 1706; vertrekt weder derwaarts D. 16 Maart 1706 en opnieuw D. 20 Sept. 1706; wordt R. 21 Juni 1707 bevorderd tot provisioneel Luitenant om naar Cheribon te vertrekken ter bestrijding van Prawata; wordt R. 12 Juli 1707 uit Bodjonglopang terugontboden; gaat D. 12 Oct. 1707 naar Pamanoekan; wordt R. 14 Nov. 1707 bevestigd als Luitenant op 50 gulden; vertrekt D. 8 Maart 1708 als Commandant naar Tandjoengpoera; wordt R. 16 Aug. 1710 als commandeerend Luitenant te Tandjoengpoera vervangen; is dat jaar

gerepatrieerd, R. 30 Sept. 1710, en wel, blijkens bovenvermeld testament, per Standvastigheid voor Rotterdam.

Volgens eene procur. Deldijm 4 Nov. 1707 was hij „uijt den Bosch”; misschien echter was zijne geboorteplaats Meerkerk ten Z. van Vianen, aan welks diaconie hij een legaat maakt; aldaar woonde zijne tante Florentina van Oij, terwijl eene andere tante, Debora van Oij (weduwe van H. Hoffdijk, Stads- en 's Lands-wijnpeiler te 's Hertogenbosch) woonachtig was in den Haag. Een neef was Jacob Cretieau Pieterszoon, korporaal te Batavia.

DAENDELS. Ik noteer alleen dat eene afbeelding van zijn graf voorkomt in P. Troost Gzⁿ, Aanteekeningen gehouden op eene reis om de wereld, Rotterdam 1828 p. 47; zie ook aldaar p. 68.

JACOB VAN DIJCK van Utrecht, Boekhouder, gehuwd met Elisabeth Phort van Batavia, maakte 25 April 1665 zijn testament (Huijsman) toen hij op vertrek stond naar Cambodja. D. 12 Mei 1668 leest men dat hij in 1666 van Batavia naar Madagascar is vertrokken, schipbreuk heeft geleden, in Nederland is aangekomen en thans te Batavia terugkomt. Den 25 Dec. 1668 teekent hij eene acte (Huijsman) waarin hij Boekhouder wordt genoemd; in Januari 1669 maakt hij een testament (Keijsers) waarin hij voorkomt als Raad van Justitie, staande op vertrek naar Java en gehuwd met Margaretha Noloth van Banda. Bij R. 4 Dec. 1674 wordt hij, zijnde Onderk. op Banda, wegens tijdsexpiratie bevorderd tot Koopman; bij R. 27 Nov. 1675 van Banda naar patria gelicentieerd. Of hij toen naar Nederl. is gegaan, is mij niet bekend. D. 15 Jan. 1678 vertrekt hij ten eersten male naar Bantam met eene belangrijke opdracht; hij bleef daar toen een paar maanden. Bij R. 27 Mei 1678 wordt hij tot Schepen benoemd; den 15 Juli 1678 belast met eene zending naar Cheribon, teneinde de Vorsten te waarschuwen, geene gemeene zaak met de Bantammers te maken. Hij vertrekt D. 20 Juli 1678 en keert 30 Juli terug, waarna hij bij R. 12 Aug. 1678 naar Bantam wordt gezonden om aldaar het standpunt der Comp. in zake Cheribon duidelijk te maken; R. 29 Aug. leest men dat hij overmorgen zal vertrekken en R. 20 Sept. 1678 dat hij vandaar terug is. Bij R. 10 Mei 1679 wordt hij weder met eene zending derwaarts belast. Den 15 Aug. van dat jaar erlangt hij, in plaats van den overleden Dijkgraaf, onder den titel Gecommitteerd Schepen het toezicht op 't graven der ringsloot en het onderhoud der wegen en bruggen in de Ommelanden met eene toelage van 100 gulden per maand boven zijne tegenwoordige gage; wordt R. 30 Juli 1680, zijnde Schepen en Heemraad, geassumeerd in den Raad van Justitie. Bij R. 7 Sept. 1680 wordt hem weder eene zending naar Cheribon opgedragen; hij vertrekt daarheen D. 1 Jan. 1681 (maakte dienzelfden dag nog een testament, Keijsers) en keert D. 28 Maart 1681 vandaar terug; tijdens zijne afwezigheid was hij bij R. 10 Maart tot Tweeden Opperkoopman van het Kasteel benoemd, doch reeds R. 15 Juli 1681 verneemt men

dat hij 5 Juli 11. is overleden. Omtrent het resultaat zijner verschillende zendingen vergelijkte men De Jonge.

Uit zijn huwelijk met Elis. Phort of Pfort werd eene dochter Sara geboren (Doopb. 8 Mei 1667). Of Pieter van Dijck, Koopman, die met eene dochter van Andreas Cleijer trouwde (zie mijn opstel T. B. G. XLVI, 439) een broer van hem kan zijn geweest, weet ik niet.

HENDRIK VAN DEN EEDEN, oudste zoon van den ritmeester Hendrik van den Eeden, bezitter der riddermatige hofstede Woudenberg in het Utrechtsche, welke na 's vaders dood door diens weduwe, Josina van der Does, (acte Dispontijn 24 Dec. 1677; de weduwe woonde later te Maarsen, Dispontijn 7 Jan. 1679) werd verkocht aan Hendrik van Nassau Ouwerkerk (den kleinzoon van Prins Maurits en veldheer van Willem III; diens zoon kreeg naar dit goed den naam Nassau Woudenberg).

Hij komt het eerst (in genoemde acte) als Vendrig voor, anno 1677; vertrekt D. 22 Febr. 1678 als Luitenant naar Tandjoengpoera. R. 28 Nov. 1678 bepaalt dat bij den terugkeer van Hartsinck en Jonker uit 't Krawang'sche, Luitenant Van den Eeden als hoofd der bezetting van Tandjoengpoera moest achterblijven; erlangt R. 14 Aug. 1679 verlof, eens naar Bat. over te komen; gaat D. 27 Oct. 1679 naar zijn post terug; komt D. 23 Nov. 1679 weer te Batavia. D. 23 April 1680 zal hij naar Sumatra's Westkust. Wordt echter R. 15 Juni 1680 bevorderd tot provisioneel Kapitein en met een ander persoon aangewezen om als gezant naar China te gaan; de andere persoon werd ziek, zoodat hij R. 28 Juni 1680 alleen zou gaan; D. 15 April 1681 komt hij van dit gezantschap terug; succes had hij niet gehad, want volgens Afg. patr. miss. 25 Juli 1681 was hem niet toegestaan naar Peking te gaan. Bij R. 21 Mei 1681 werd hij weder naar Tandjoengpoera gezonden om met Jochem Michielsz de zaken in Krawang te regelen; bij R. 11 Juli 1681 vandaar opontboden om naar Japara te gaan; komt D. 23 Juli 1681 van Tandjoengpoera terug; bewees dat jaar als Commandant eener vrij groote legermacht in Midden-Java belangrijke diensten in den strijd tegen Poeger (Afg. patr. miss. 29 Nov. 1681 bij De Jonge VII, 63). R. 25 Juli 1684 vermeldt zijn dood. Hij moet (denkelijk door zijne relaties in Europa) een protégé zijn geweest van den G.-G. R. van Goens, die R. 11 Juli 1681 laat aantekenen dat hij Fabriek had behooren te worden, maar dat de meerderheid in Rade daartegen was; dat ambt van Fabriek nu was van veel gewicht en zeer lucratief.

TIELEMAN VAN EEUWIJCK, geboren te Gent (testam. 12 Dec. 1682 Dispontijn), was sergeant en 34 jaar oud toen hij den 12 Nov. 1671 in het huwelijk trad met de 18-jarige Walravine van Haestrecht, van Vianen (Register Huw. en Kl. Zaken). Hij was in 1670 in een gevecht op Sumatra's Westkust gewond (Ind. Gids 1904 II p. 1283, waar hij Luitenant heet). D. 19 Juli 1672 wordt hij bevorderd tot provisioneel Luitenant, om deel te nemen aan de expeditie naar Ceilon. Na de verovering van St. Thomé op de kust

van Cormandel (door Van Goens, 6 Sept. 1674) keerde hij te Batavia terug en werd R. 30 April 1675 bevestigd als Luitenant op 50 gulden. Wordt bij R. 17 Dec. 1675 toegevoegd aan eene expeditie onder Herman Egberts naar Timor. Keert D. 8 Juni 1677 gekwetst terug van Java's N. O.-Kust. Gaat D. 6 Nov. 1677 onder Muller naar Krawang en D. 15 Jan. 1678 als chef der tweede expeditie naar Krawang, waarvan hij D. 6 April 1678 terugkeert. Neemt D. 18 Mei 1678 deel aan de expeditie onder Hartsinck en Muller naar de Batav. Bovenlanden. Het volgende jaar wordt hij vermeld als Kapitein bij den aanval op Kapar (Valentijn IV, 1, 115); dient in 1680 onder Couper op Java (De Jonge VII, 282, 296, 304); wordt bij R. 25 Oct. 1681, zijnde provisioneel Kapitein, in zijne qualiteit bevestigd op 80 gulden en benoemd tot chef eener naar de Westkust te vertrekken krijgsmacht, over welke zie Ind. Gids 1905 p. 478; is in Dec. 1682 te Batavia terug (testament z. b.), waar Valentijn hem in Dec. 1685 aantrof als Kapitein aan de Rotterdammer poort (IV, 2, 106); hij wordt als zoodanig nog vermeld R. 5 Aug. 1689, waar men verneemt dat hij ziek is. In 1696 was hij reeds overleden (transport 29 Oct. 1696, Dionys van Es). Zijne weduwe overleed in 1701 (testam. op de Weesk.).

HERMAN EGBERTS was de zoon van Egbert Jansz te Zwolle (acte Dispontijn 22 Febr. 1683). Het eerst ontmoet ik hem bij Baldaeus (o. l. pag. 153), die van het eiland Rammanakoijel dicht bij Tutecorijn, aan de Z. O. spits der kust van Cormandel, schrijft: „Anno 1662 doorreijdsde ik met den Lijutenant Harman Egbertsz deze plaatzen ende wierden van de inwoonders opgevat ende in gevangenisse gestelt; lieten ons een geruijmen tijdt zonder eten of drinken zitten. Eijndelijk raakten wij los door zeker inwoonder van Manaar die mij kende”. Daarna verlies ik hem uit 't oog tot hij bij R. 17 Dec. 1675, zijnde Kapitein, als chef eener legermacht naar Timor wordt gezonden; komt vandaar D. 14 Juli 1676 terug te Bat.; D. 29 Dec. 1676 gaat hij als Kapitein onder Speelman naar Java; wordt door dezen met eene zending naar Cheribon belast, D. 29 Oct. 1677, doch komt weldra te Japara terug, D. 8 Nov. 1677. In Sept. 1678 was hij te Batavia (teekende den 3^{en} eene procuratie, Dispontijn). Wordt bij R. 6 Dec. 1678 Commandant der buitenforten aan de Westzijde en hoofd der Inlanders aldaar; D. 21 Dec. 1679 uitgezonden tegen Bantamsche plundersaars in het Angkee'sche. Bij R. 3 Juni 1681 van 90 op 100 gulden verhoogd. Eene acte van 12 Maart 1682 (Dispontijn) noemt hem Kapitein van de Diestpoort. Bij R. 2 Jan. 1682 ontheven van 't commando over gezegde buitenforten; bij R. 25 Maart 1682 ingedeeld bij de legermacht tegen Tanggeran en bij R. 29 April 1682 belast met het aanleggen van den weg naar die plaats; ingevolge R. 23 Juni 1682 noemt hij tijdens de afwezigheid van Hartsinck de leiding der operaties aldaar op zich. Na den val van Tanggeran schijnt hij te Batavia te zijn gebleven, waar Valentijn (IV, 2, 106) hem in Dec. 1685 als Kapitein aan de Utrechtsche poort vond. Van 7 Oct. 1689 tot Mei 1692 was hij Schepen. Hij overleed 24 Juli 1696 en werd begraven in de Portug. Binnenkerk (Navorscher 1867, p. 22 e.v.).

Toen hij kort voor zijn dood (4 Juni 1696, Reguleth) zijn testament maakte, woonde hij aan de Diestpoort. Zijne vrouw was Theodosa Valckoa (1), bij welke hij vijf kinderen had: Catharina (die in 1680 was getrouwd met den bekenden Willem Caëff, testament Bolswart 30 Sept. 1681); Theodosia; Geerttruijdt (later gehuwd met François van Eijnde, gedesigneerd Opperhoofd van Timor, acte Reguleth 24 Dec. 1697; uit haar huwelijk met Willem Moerman wordt 27 Mei 1701 een zoon Andries gedoopt); Johannes (die in 1683 naar 't vaderland zou gaan om te studeeren, acte Dispontijn 22 Febr. 1683; het testament van 1696 vermeldt, dat hij nog in 't vaderland is en veel geld heeft verkwist; hij is blijkens eene acte Veenendael 16 April 1699 dezelfde persoon die R. 19 Dec. 1698 onder den naam M^r. Joannes Egberti vermeld wordt als uitgekomen in qualiteit van lid van den Raad van Justitie te Batavia, en als zullende worden geïnstalleerd, van welk College hij in 1724 nog Vice-President was; begraven 28 Aug. 1725); en Aaltje (in 1696 reeds overleden; was gehuwd met Joannes Bruijnings) (2). De kinderen erfdén samen 9.000 Rd^s. Dit wijst er op dat Herman Egberts vrij vermogend was, en een paar acten stellen ons in staat te bepalen hoe hij fortuin maakte. Den 12 Maart 1682 (Dispontijn) ging hij een contract aan met twee burgers tot het drijven van handel met gemeenschappelijk kapitaal. Bij eene acte van 3 Aug. 1684 (Dispontijn) verhuurt hij zijn land bij Tandjoengpriok, gekocht uit de nalatenschap van Speelman, voor 4 jaar à 220 Rd^s, behalve een „clappus en mangis thuijn”. Bij een erfbrief van 31 Mei 1689 erlangde hij voor 50 Rd^s. een stuk land van 5 morgen, grenzende aan het evengenoemde, en bij een erfbrief van 15 Oct. 1695 met zijn schoonzoon Bruijnings een groot stuk land bewesten de Krokot voor 300 Rd^s. Op den inventaris zijner vaste goederen en uitstaande gelden (Reguleth 1 Aug. 1696) paraisseeren deze twee landen; op 't eerste stond een groot steenen huis; de uitstaande gelden bedroegen ongeveer 10.000 Rd^s., een vrij belangrijk kapitaal voor 't Batavia dier dagen. Nog tien jaar na zijn dood spreekt Cornelis de Bruin (o.l. pag. 393) van zijne „vermakelijke hofstede, met tuinen en vijvers verzien”, bij T. Priok.

Nog noteer ik, dat Herman Egberts volgens Valentijn (IV, 1, 122) den bijnaam „Rootbol” droeg (3).

(1) In een transport Veenendael 9 Sept. 1700 wordt zij genoemd: Dona Theodoza de Valco. Deze titel *domina* (Mardijkervrouwen worden wel *signora* genoemd, maar nooit, dat ik weet, *domina*) schijnt op deftige geboorte te duiden. De naam Valckoa (op zijn Portugeesch uitgesproken *Falcon*) herinnert sterk aan den bekenden alvermögenden Griekschen hofdienaar des Konings van Siam, Constantinus Phaulcon; misschien was zij diens dochter. Intusschen komt D. 1636 p. 166 een Portugees voor die Andre Falcao heet. Over Phaulcon zie Tachard o. l. pag. 131 e. v.; Kämpfer o. l. pag. 14 e. v. De Ridder de Chaumont (Gezantschap aan het hof des Konings van Siam, vertaald door G. v. Broekhuizen, Amsterdam 1687 p. 54) spreekt

Priangan.

van eene „Mevrouw Constans”, waarmee hij de vrouw van Phaulcon bedoelt, en die eene Europeesche schijnt te wezen; uit Bogaert's verhaal (o.l. pag. 260 e. v.) van Phaulcon's val en dood in 1688 zou men eerder opmaken dat het eene Siameesche was.

(2) Of Euphemia Egberti, welke R. 21 Maart 1702 voorkomt als wed. van den Raad van Justitie Mr. Phil. Muijkens, tot de familie behoorde, blijkt niet.

(3) Het geven van dergelijke bijnamen was eene oude gewoonte. Zoo zegt Saar (o. l. pag. 123) dat hij zelf in Indië bijna alleen onder den bijnaam Ligthart bekend was, „welches dann bey dem gemeinen Volk und Soldaten in India die Manier ist, dasz sie selten einen bey seinem

PIETER ERBERVELT werd den 4 Nov. 1671 gedoopt, tegelijk met zijne zuster Sara, als zoon van Pieter Elvervelt en Elisabeth Cornelis. De vader, die bij de inschrijving van den doop van een derde kind uit dit huwelijk, Catharina, (9 Jan. 1676) genoemd wordt Pieter van Elbervelt en R. 28 Dec. 1691 Pieter Jansz Erberveld, was vermoedelijk een Duitscher, uit Elberfeld afkomstig; Bar-chewitz (Ost-Indianische Reise-Beschreibung, Chemnitz 1730, p. 575) noemt hem een Westfaler. In archiefpapieren komt hij steeds voor als burger-leerlooier; zoo wordt D. 18 Jan. 1669 geapprobeerd een contract voor levering van leer door hem aan de Comp. Toen hij in 1696 overleed, was hij Vice-President van Heemraden (van welk College hij R. 29 Juni 1685 lid was geworden) en Ritmeester der Burgercavalerie, wat hij 13 Juni 1687 was geworden. Wijst deze laatste betrekking er al op, dat hij vermogend moet zijn geweest (zie wat Valentijn IV, 2, 107 over de schutterij zegt), zulks blijkt overtuigend uit den inventaris zijner nalatenschap (Reguleth 5 en 6 Juli 1696). Bij erfbrief van 2 Nov. 1687 erlangde hij, zijnde reeds eigenaar van een land, groot 34 morgen, een uur Z. O. van de stad aan de Sontar, voor 25 Rd^s. een daaraan grenzend stuk van 17 morgen. Overigens was hij iemand van weinig ontwikkeling; dat hij niet schrijven kon blijkt wel uit zijne niet geschreven maar als 't ware nagetrokken handteekeningen onder de Resol. van Heemraden, waar hij dien steeds „Ervelt” spelt. Zijne vrouw was eene Siameesche (testam. 22 Febr. 1697); haar naam „Cornelis” is vermoedelijk die van haar doopvader; zoo komt het dat Pieter Erbervelt de jonge altijd „mixties burger” wordt geheeten.

Deze laatste was denkelijk geboren op eene plaats (bijvb. in Siam) waar geen predikant was, zoodat de doop van hem en zijne zuster eerst later gezamenlijk geschiedde. Echter had hij behoorlijk onderwijs genoten, zooals ik opmaak uit zijne nette handteekening. De leerlooierij van den vader ging bij testament van 4 Mei 1696 (in copie op de Weeskamer) aan dezen zoon over, met 12 daarin werkende slaven. Zij lag aan den weg van Jacatra en het kerkhof der Portugeesche Buitenkerk (zie mijn boekje over die kerk, pag. 39). Behalve deze zoon (1) en Sara, welke jong gestorven schijnt, was er nog een zoon

rechten Namen ruffen Ich selbst bin Jahr und Tag in einer Vestung gelegen und hab nicht wissen können wie een jeder mit seinem rechten Zunamen heise”. Een voorbeeld hoe een Nederl. ambtenaar, Jan Lodewijksz, zichzelf aanduidt met den bijnaam „Jan Rossingin” (het bekende eiland der Banda-groep, waar hij vroeger gelegen had) vindt men Bijdr. 1873 p. 82. Wij ontmoeten D. 1628 p. 340 den Vicecommandeur Verlooren Arbeijdt; ib. p. 368 den Vaandrig „Jacob Biguel alias Violedt”; 1648 p. 138 „A. Abrahamsen alias Buffel”. Zoo droeg de elders in dit werk vermelde Claes Pietersz den naam Swackenhal. Denkelijk hadden ook de Inlandsche grooten waarmee de onzen 't meest in aanraking kwamen, een of anderen bijnaam. Een fraai voorbeeld is de „Orangeaj Permatte,

anders Smoesbaert genaemt” in een officieelen brief van den Superintendent A. Caen a^o 1643 (Heeres, Bouwst. III., 160); zoo „de Chinees Sjangsou alias Jan Soetecaeu”, D. 18 Dec. 1647, welken bijnaam D. 1641 p. 248 een andere Chinees draagt; zoo D. 1661 p. 428 een „nachoda Itsien ofte Poliphemus”; in eene wijkrol van 1706 een Chinees „Vaderlandse Willem.” In Van Waeij's autobiographie vind ik een sinjo die Van der Meulen heet, maar algemeen Hellemond wordt genoemd omdat hij zoo zwart is.

(1) Wanneer R. 14 Febr. 1696 een Pieter Erbervelt wordt vermeld als Boekhouder in Ternate, en R. 17 Dec. 1697 als Koopman aldaar, dan zijn dit denkelijk schrijffouten van den klerk die den bekenden naam van Pieter E. in 't hoofd had. Bij R. 13 Jan. 1696 wordt de

Johannes (wiens terugkomst uit Cormandel R. 28 Dec. 1691 vermeld staat en die, geloof ik, soldaat is geweest), eene dochter Catharina (gedoopt 9 Jan. 1676, welke in 1697 reeds was overleden), eene dochter Elisabeth (die toen eveneens reeds was overleden, nalatende een zontje Pieter Suijstern, testam. 22 Febr. 1697 Bolswart), eene Margaretha (uit wier huwelijk met den burgerkoopman Daniel Marinus den 21 Jan. 1699 een Pieter werd gedoopt; blijkens hun testament Reguleth 6 Juni 1710 zaten zij er warmpjes in en woonden in een tuin aan den weg van Jacatra; schrijven had de vrouw echter niet geleerd), en eene Anna (die tot man had Jan Baptista Jeffreys, gezworen klerk van Schepenen, testam. 6 Juni 1710 Reguleth).

Pieter Erbervelt de jonge was getrouwd met Margaretha van der Storm, eene nicht, huisgenootte en met hare twee zusters en twee broers erfgename van de vrouw van den bekenden Landdrosst Vincent van Mooock, den vriend van Speelman (testament 29 Aug. 1683 Reguleth); deze connectie liet echter wel wat te wenschen over, want R. 31 Jan. 1681 blijkt dat Van Mooock tegen zijne vrouw Margar. Pessaart echtscheiding heeft aangevraagd wegens overspel met slaven. Ook de harmonie tusschen het echtpaar Erbervelt bleef niet ongestoord, want bij haar testament (19 Nov. 1706 Veenendael) bepaalde juffrouw E. dat haar man in geen geval iets van haar zou erven. Zij schreef eene nette hand. Uit dit huwelijk was eene dochter Aletta, welke 25 Febr. 1723 in ondertrouw trad met den burger Joost Croese van Amsterdam. Mij dunkt dat dit huwelijk, een jaar na de terechtstelling van den landverrader, een bewijs is dat de publieke opinie nu niet zoo geheel van de afschuwelijke misdadigheid van den terechtgestelde overtuigd was; het was in die dagen voor een meisje waarlijk geene aanbeveling, de dochter van een geschavotteerde te zijn; ook zal er van het vermogen van haar papa bij haar huwelijk wel niet veel over geweest zijn, want hij was veroordeeld in de kosten, met verbeurdverklaring van de helft zijner bezittingen (T. B. G. XV, 379). Het proces van E. bespreek ik elders.

PHILIPS VAN EIJCK van Amsterdam (procuratie Veenendael 18 Nov. 1697) werd in 1688, zijnde scheepsjongen, als teekenaar ter beschikking gesteld van Rumphius op Ambon. Eerst in 1696 vertrok hij vandaar naar Batavia om onder toezicht van Saint Martin bij de voltooiing van het Herbarium Amboinense behulpzaam te wezen. Uit die betrekking tot Saint Martin (zie ook diens personalia p. 19) en tot Chastelein is te verklaren dat hij D. 5 Aug. 1697 als lid der inspectie-commissie naar de Preanger gaat; het zou interessant zijn te vernemen of die tocht ook aan de wetenschap dienstbaar gemaakt werd, dan of v. E. alleen meeging omdat zijne bezigheden hem veel met Inlanders in aanraking hadden gebracht. Datzelfde najaar ging hij met de retourvloot naar Europa; zie Leupe's elders geciteerde biographie van Rumphius p. 21, 24, 25.

Onderk. Jan Jacob Erbervelt van Ternate ver-
plaatst; deze zal denklijk ook op de beide

andere plaatsen bedoeld wezen; over hem zie
hierbeneden onder Meur.

In bovenvermelde procuratie heet hij teekenaar in dienst der Comp. Dat nog heden teekeningen van hem in de Leidsche Universiteits-Bibl. zijn, blijkt bij Leupe p. 57 en 34; een tweetal is gereproduceerd in het Rumphius-Gedenkb., Haarlem 1902 p. 48; vergelijk voorts daarover Blume, Rumphia II 10 noot, waar men ook Van Eijck's handteekening vindt. Bovendien deed hij aan graveeren; in 1696 graveerde hij den gedenkpenning op den dood van Nic. Schaghen, Gouv. van Ambon (Valentijn II, 2, Amb. Zaaken plaat LII; Rumphius-Gedenkboek p. 52 noot 3).

In 1699 was hij als Boekh. terug te Batavia, zooals blijkt uit de (door mij overgenomen) handteekening onder eene obligatie Deldijm 10 Aug. 1699, welke overeenkomt met die onder bovenvermelde acte van 1697. Hij vertrekt D. 14 Aug. 1700 met Luit. Oluff Christiaansz naar de Preanger; na afloop echter van die expeditie overleed hij 28 Sept. 1700 te Cheribon, zie Bijl. 17.

ANTHONY EIJGEL van Amsterdam, zoon van een gelijknamigen Doctor in de Medicijnen aldaar en Anna Bos (procuratie Maurus 4 Sept. 1684), is in 1680 Eerste Klerk te Padang (zie sub Bergh); bestijgt 2 Dec. 1682 als Vaandrig het eerst den wal van Kademangan; komt D. 28 Febr. 1683 en vervolgens als Vaandrig voor bij de troepen die Sheik Joesoef nazetten. Toen hij bovenvermelde procuratie teekende, was hij Luitenant; in dezelfde qualiteit trok hij onder Tack naar Kartasoera. Aan de slachting aldaar ontkwam hij (Valentijn IV, 1, 127; De Jonge VIII, 198 e. v., 202 e. v.), doch zijn gedrag bij die gelegenheid was onderhevig aan bedenking; Nic. de Graaff (o. l. pag. 199) zegt zelfs: „Luitenant Egel heeft d' eerste met enige de vlugt genomen”. Echter vond ik eene attestatie (Reguleth 29 Nov. 1688), waarbij Schipper Jan Jacob Leeman, die na Tack's dood het bevel te Kartasoera overnam, getuigt dat Eijgel zich zeer verdienstelijk had gehouden. Bij R. 23 Oct. 1691 kreeg hij, na verzocht te hebben om of te worden geëmployeerd of te mogen repatrieeren, verlof tot dit laatste; hij was toen Kapⁿ-Luit. Volgens Valentijn (IV, 1, 415) kwam hij in 1701 van Amsterdam te Batavia terug; in Aug. van dat jaar vond ik hem vermeld als Kapitein-Luit., staande op vertrek naar Ceilon, waarheen hij bij R. 24 Juni 1701 was gedirigeerd.

Of zijne vrouw de Maria van Leeuwen was die 4 Sept. 1691 met hem als getuige bij een doop optreedt, blijft onzeker.

De Anthonetta Eijgel, „bejaarde jonge dochter” d. i. oude vrijster, die door de weduwe van Kapⁿ. Johan Ruijs bij testament Reguleth 13 Nov. 1711 tot hare erfgename werd benoemd, kan eene dochter van hem zijn; zij was in 1730 weduwe van Anthonij Sterre. De Aletta Eijgels, vrouw van den Onderk. Andries van Haren, wier testament den 4 Juni 1692 bij de Weeskamer werd ingeschreven, was wellicht eene zuster.

NICLAAS DE GRAAFF. De handteekening die ik heb gereproduceerd is ontleend aan eene obligatie Dispontijn 12 Juli 1684, waarin hij wordt aangeduid als „Nicolaes Dircksz de Graeff van Egmond”, Oppperchirurgijn op 't schip

Naeltwijck, hetgeen klopt met pag. 144 van zijne Reizen, maar niet met de datums op pag. 145, die foutief zijn, zooals ook uit het Dagr. blijkt.

JOHANNES MAURITS VAN HAPPEL werd in 1656 te Rauschenberg in Hessen-Nassau geboren (grafsteen aan den ingang van de begraafplaats op Tanahabang, beschreven in de Navorscher, 1886 p. 339 e.v.) als de zoon van Martinus van Happel (testament 20 Nov. 1685 Dionys van Es). Alles wat mij omtrent zijn leven bekend is, bepaalt zich tot enkele goedbestede jaren.

In het voorjaar van 1680 lag hij als commandeerend sergeant op de fortres Salida op Sumatra's Westkust; hij ging daar veel op de jacht met den essayeur Johann Wilhelm Vogel (zie diens Ost-Indianische Reisebeschreibung, Altenburg 1716, p. 140), die meedeelt dat hij kort hierna op eene expeditie tegen die van Priaman den rang van Vaandrig verwerfde; *ibid.* pag. 142 wordt een jachtavontuur van hen beiden verhaald. N. MacLeod geeft in een rapport van hem uit dien tijd (*Ind. Gids* 1905 p. 473) staaltjes van zijne ongewone kennis van het Maleisch en zijne gemakkelijke omgang met Inlanders. Bij R. 31 Maart 1682 wordt hij, zijnde provisioneel Luitenant, ingedeeld bij de naar Tanggeran bestemde troepen; bij een der gevechten aldaar krijgt hij een kogel in de knie, D. 17 Juni 1682, en wordt bij de verovering van Kademangan met eene piek zwaar gekwetst, D. 2 Dec. 1682. Hij vertrekt D. 19 Jan. 1683 ter vervolging van Sheik Joesoef; komt D. 14 Juli 1683 ziek te Cheribon; vereenigt zich D. 7 Aug. 1683 met Ruijs, krijgt eindelijk Sheik Joesoef in handen; zie daarover hoofdstuk III van het derde deel. Bij R. 31 Dec. 1683 wordt besloten, hem naar de Krawang'sche bovenlanden te zenden om de daar huizende Baliërs „tot haer overcomste te disponeren”; bij R. 23 Jan. 1684 naar Tandjoengpoera gezonden om maatregelen te nemen teneinde Pangeran Poerbaja op te vatten. Bij R. 4 Febr. 1684 bevorderd tot provisioneel Kapitein en bij R. 16 Aug. 1684 aangewezen om onder Couper deel te nemen aan de expeditie tegen Soerapati. Hij vervolgde dezen tot de grens van Loeringtengah D. 3 Nov. 1684. Welk vertrouwen men in hem stelde, blijkt D. 7 Sept. 1684, waar Van Hoorn en Couper voorstellen, hem tot regeling der Preangerzaken met de zending te belasten welke vervolgens door Couper is vervuld. Bij R. 10 Jan. 1685 wordt hij, zijnde provisioneel Kapitein, in die qualiteit bevestigd op een traktement van 80 gl. Bij R. 23 Maart 1685 werd hij, zijnde Kapitein der buitenforten aan de Westzijde, benoemd tot Heemraad. Uit H. 4 Sept. 1685 zien wij dat hij bezig was met de ontginning van een land aan de Krokot. Bij R. 26 Febr. 1686 wordt hij toegevoegd aan Jan Alb. Sloot (den chef der troepenmacht die op het bericht van Tack's dood naar Japara bestemd werd) en bij R. 8 Maart 1686 tot hoofd der legermacht aldaar aangewezen. Van dit commando is echter niet gekomen, maar wel vertrok Van H. naar Japara, waar Valentijn datzelfde jaar met hem op ééne kamer logeerde en zijne avonturen bij de vervolging van Sheik Joesoef vernam. Voor de hartstochtelijke toewijding van v. H. aan deze taak is vooral merkwaardig dat, toen hij in

Kandangwesi ziek was geworden en besloten had, de leiding aan een ondergeschikte over te geven en zich naar Cheribon te doen transporteeren, hij op weg daarheen „eene imaginatie kreeg alsoff hem iemand derwaerts teruggeroepen had” (zoo iets als het daemonium van Socrates); hij keerde naar Kandangwesi terug en nam het bevel weer op zich (Ind. Gids 1901 p. 619). Werd bij R. 23 April 1688 van 80 op 100 gulden gebracht. Den 19 Nov. 1688 ging hij (De Jonge VIII, 54) naar Java's N. O.-Kust en Madoera; volgens Valentijn (IV, 1, 29) was hij in 1688 en 1689 Opperhoofd te Japara. R. 21 April 1690 heet het dat hij te Japara „siek ende lam” is. Hij overleed te Batavia 13 Juni 1690 (grafsteen).

Van Happel (in de wandeling werd hij eenvoudig „Luitenant Maurits” genoemd, zooals herhaaldelijk in 't Dagr.) was gehuwd met Johanna de Bolla (testam. 20 Nov. 1685 Dionys van Es), ook genoemd Joh. Magdalena de B. (testam. 21 Maart 1679 Dispontijn), dochter van Jacques de B. van Luik. Deze laatste (in 1679 Boedelmeeester; overl. ult^o Febr. 1684) is wellicht de Lieutenant Bolan, anno 1653 vermeld in Bor's Amboinse Oorlogen p. 180. Hij schijnt zijne zwakheden te hebben gehad: het Doopb. registreert 17 Aug. 1662 den doop van Anna Catharina, kind van Jaques Boulan en N. N.; de voornamen schijnen echter aan te duiden dat dit spruitje werd genoemd naar dezelfde Anna Catharina Ganner van Metz (zoo teekent zij zelve haar naam; in het Doopb. wordt die gespeld: Harrer, Ganjeer, Gannier en Ganjera; in 't erfboek Guinier; denkelijk was zij een familielid van Dominé Frederik Gueijnier of Guienjer, geb. te Orange, die blijkens erfbrief 19 Mei 1676 een land bezat benoorden Seringsing en R. 9 Juni 1682 verlof erlangde om te repatrieeren; zij zelve kreeg bij erfbr. 15 Oct. 1695 een land aan de zee N. O. van de fortres Bekasi) die elders als zijne vrouw voorkomt. Van Happel's vrouw werd gedoopt 20 Nov. 1664; twee zusters van haar, Maria en Anna Piernella, den 31 Mei 1657 en 3 Nov. 1667; haar broeder Hendrik den 25 Oct. 1655. Deze laatste heeft gestudeerd te Leiden (acte Dispontijn 14 Juni 1675); in Indië teruggekeerd, werd hij door de aan Camphuijs vijandige partij in Rade den G.-G. opgedrongen voor de benoeming tot Baljuw (Valentijn IV, 1, 317) hetgeen tot heftig getwist aanleiding gaf, zoodat ten slotte Camphuijs zich aan de vergaderingen onttrok en alléén het bewind voerde. De voorstelling bij Valentijn is echter in zoover onjuist, dat er al lang vóór de baljuwbenoeming (11 Maart 1687) heftig getwist werd en Camphuijs de vergaderingen niet meer bijwoonde. Bij R. 27 Nov. 1688 werd niettemin M^r. Hendrik de Bolla tot Landdrost benoemd; hij overleed in dat ambt den 23 Sept. 1701 (grafsteen en Navorscher 1867, p. 22 e.v.); zijn wapen hing in de Hollandsche Kerk.

Van Happel's weduwe is hertrouwd met den bekenden Veldoverste en Raad Ordinair Herman de Wilde, geboren te 's Gravenhage, overleden te Batavia 14 Nov. 1707; uit dit tweede huwelijk waren geene kinderen (grafsteen; acte Deldijm 21 Nov. 1707). Zij zelve is overleden tusschen 9 Jan. 1732 (acte Schoute) en 6 Aug. 1732, toen haar testament werd ingeschreven bij de Weeskamer. Zij was zeer vermogend.

Uit haar huwelijk met Van Happel werd geboren eene Henriette (die 9 maanden oud den 30 Juni 1689 stierf, grafsteen) en eene Anna Catharina (gedoopt 16 Dec. 1685, overleden 9 Maart 1730, Navorscher 1867 p. 22). Deze laatste huwde met Mr. Laurens Tolling, die in 1699 uitvoer voor Amsterdam (acte Crul 1 Sept. 1725), het bracht tot Raad Ordinair en overleed 24 Juli 1725 (Navorscher u. s.). Zijne eerste vrouw was geweest Johanna Kuffeler, dochter van Kapitein Willem Kuffeler (Veenendael 9 Jan. 1703). Uit het huwelijk van Tolling met Anna Catharina van Happel werden (behalve eene Hermina Gilia en een Altetus Hendrik, gedoopt 2 Juli 1709 en 7 Jan. 1711, van wie ik niets verder weet) geboren 1°. Johanna Alida Tolling (gedoopt 18 Dec. 1707), welke huwde met den lateren G.-G. Adriaan Valckenier (testam. 9 Aug. 1725 Crul); zij overleed tusschen 7 en 29 Maart 1729 (testament 21 Maart 1729 Wichhelhuijsen); in April 1731 (testam. 19 April 1731 Schoute) leefde er uit haar huwelijk een driejarig dochtertje, Susanna Catharina Valckenier; 2°. Hermina Henriette Tolling, gedoopt 30 Juni 1712, welke den 25 Sept. 1728 (Gebodenb.) in ondertrouw trad met Willem van Oijen van 's Hertogenbosch, die als Kapitein in Comp^s. dienst is overleden 29 Aug. 1731 (Navorscher u. s.). Uit dit huwelijk was eene dochter Johanna Catharina van Oijen (testam. 19 April 1731 Schoute). Volgens W. v. R. is Hermina Henriette Tolling later gehuwd met Johan Sautijn, Gouverneur van Makassar; 3°. Egidia Cornelia Tolling, gedoopt 13 Jan. 1716, welke is gehuwd met Mr. Willem Vincent Helvetius (in 1706 geb. te Sluis, zie Nagtglas o.l. I, 364), die in Valckenier's proces is gewikkeld en 12 jaar in gijzeling doorbracht; eerst B. R. 7 Febr. 1755 blijkt zijn ontslag daaruit; later werd hij President van den Raad van Justitie; uit dit huwelijk werd 19 Febr. 1736 gedoopt Adriana Louisa Helvetius, welke den 2 Mei 1751 huwde met den lateren G.-G. Jeremias van Riemsdijk (Van Rhede van der Kloot p. 105) en te Batavia overleed den 23 Nov. 1772. Zij was de moeder van Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk, den bekenden Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander, die dus een achter-achterkleinzoon van Johannes Maurits van Happel is geweest.

JOHANNES DE HARTOGH van Rotterdam (testam. 31 Aug. 1675 Dispontijn), zoon van Mr. Abraham de H. en Anna van Zoelen (Vorsterman van Oyen o.l. II, 18), was in 1673 en 1675 te Batavia. Bij R. 29 Dec. 1678 wordt hij, zijnde Onderkoopman, Fiscaal en Hoofd te Lontor, bevorderd tot Koopman op 60 gulden. Nam deel aan eene beklimming van den Goenoeng Api, Valentijn III, 2, 92. Bij R. 28 Maart 1683 wordt hem toegestaan, van Lontor wegens ziekte naar Batavia te komen; hier wordt hij in 1684 (acte Maurus 23 Nov. 1684) vermeld als Weesmeester; wordt R. 3 Jan. 1685 Opperhoofd te Japara; R. 10 Jan. 1685 bepaalt, dat hij Opperkoopman op 80 gulden voor een verband van 3 jaar zal worden, zoodra hij op zijne standplaats aankomt. Valentijn (IV, 2, 108; zie ook III, 2, 36) trof hem aldaar in 1686 als Opperhoofd; vandaar opontboden R. 25 Sept. 1686; den 21 Jan. 1687 kwam hij te Batavia terug (De Jonge VIII, 36); wordt Schepen R. 29 Mei 1687;

wordt R. 30 Sept. 1687 belast met eene zending naar Cheribon; hij vertrekt D. 8 Oct. 1687 en komt terug D. 14 Nov. 1687. Wordt 8 Jan. 1688 Diaken (Valentijn IV, 2, 134); bij R. 19 Maart 1688 andermaal belast met eene zending naar Cheribon, waaromtrent R. 14 Mei 1688 nadere voorschriften geeft. D. 16 Juli 1688 was hij nog te Cheribon; hem wordt D. 19 Jan. 1689 verweten dat hij zich aldaar aan geldafpersing had schuldig gemaakt. Hij vertrok met zijne vrouw naar Nederl. in Febr. 1689 per Oostsouburg en overleed onderweg; ter gedachtenis der goede diensten, door hem aan de Comp. be- wezen, werd een penning gegraveerd (Navorscher 1885, p. 220 en Catal. Numism. Verzam. Batav. Gen. 4^e dr. p. 4), die blijktens het opschrift „aan desselfs Vader vereert” is. Waarin zijne verdiensten eigenlijk bestaan hadden, blijkt niet.

Zijne eerste vrouw was Elisabeth van Langenhoven; een zoon Abraham uit dit huwelijk werd 11 Juli 1673 gedoopt. Zij leefde nog 24 Febr. 1675 (testam. Dispontijn). Den 3 Juli van dat jaar huwde hij, zijnde weduwnaar, Johanna Maria de Bitter van 's Hertogenbosch, eene jongedochter van 19 jaar (Register van Huw. en Kl. Zaken), wier moeder was Maria Donckers (testam. 31 Aug. 1675 Dispontijn; mogelijk was zij eene verwante van Pieter de Bitter die als Commandeur der retourvloot in 1665 een aantal Engelsche oorlogschepen te Bergen in Noorwegen tot afdeinzen dwong, van welke heldendaad men 't verhaal kan lezen aan het slot der reizen van Wouter Schouten; vergelijk Catal. Numism. Verz. Bat. Gen. 4^e dr. p. 4; Leupe in Bijdr. 1859, p. 378 en Pepys' Diary 19 Aug. 1665). Uit dit tweede huwelijk van De Hartogh werd een zoon Hermanus gedoopt.

Een broeder van Johannes de H. was Justinus de H., die in 1684 overleed als Opperkoopman (Vorsterman van Oyen u. s.).

WILLEM HARTSINCK (hij spelt zijn naam ook wel zonder *c*) van Meurs in het Kleefsche (waar Van Deventer, Gesch. der Nederl. op Java I, 256 noot, vandaan heeft dat hij „eigenlijk Harzing geheeten en uit Cassel afkomstig” was, is mij onbekend) was, toen hij den 9 Mei 1675 in ondertrouw trad met de 18-jarige Maria Pit van Paliacate (met welke hij den 6 Juni huwde) Kapitein en 28 jaar oud (Register van Huw. en Kl. Zaken). Omtrent zijn geslacht vindt men uitvoerige mededeelingen in de Navorscher, 1895, pag. 316 e.v.; vergelijk ook Vorsterman van Oijen o.l. II, 20 en Algemeen Nederl. Familieblad 1900, 1901, 1902, 1903 benevens Wapenheraut 1901 (W. v. R.); zie ook Elias II, 909. Zijn vader, Karel Hartsinck, werd 1611 te Meurs geboren, ging jong naar Indië en overleed 24 Sept. 1667 te Batavia als Directeur-Generaal. Zijne moeder was Sara de Solemne (dochter van David de Solemne; zij werd geboren te Arnhem in 1619, huwde eerst Pieter Smidt, bij wien zij een gelijknamigen zoon had, geboren op Formosa, testam. Huijsman 23 April 1652); in 1695 overleed zij te Amsterdam. Uit dit huwelijk van Karel Hartsinck waren volgens de Navorscher zes, volgens de acte Keijzers 21 Oct. 1667 zeven kinderen (namelijk nog eene Geertruidt; bovendien werd eene dochter Johanna gedoopt 5 Nov. 1654 en een zoon Balthasar 16 Dec. 1655).

Zijn testament van 29 Oct. 1662 gelast de wettiging van twee kinderen, welke den echtgenoot waren geboren bij eene Japansche vrouw te Firando; een dezer twee was Willem Karel Hartsinck, die niet met onzen Willem H. moet worden verward. Deze Willem Karel noemt in zijn testament (Dispontijn 30 Nov. 1685) Sara de Solemne zijne stiefmoeder. Omtrent hem (hij bracht het in dienst der Comp. ondanks zijne geboorte tot hooge betrekkingen) kan men nalezen Daniel Havart's Op- en Ondergang van Cormandel (Amsterdam 1693, I p. 167, 172 en II, 172); hij repatrieerde in 1685 als Commandeur der retourvloot, kwam in 1686 in Nederland (Valentijn I, 210) en overleed 1689 te Beverwijk; hij was getrouwd geweest met eene dochter van den bekenden Jan van der Laan; eene „opgevoede dochter” van dezen Hartsinck trouwde met den weinig amusanten auteur Daniel Havart, die als Secretaris der retourvloot met hem repatrieerde (R. 22 en 27 Nov. 1685 en testam. Dispontijn 30 Nov. 1685); zij overleed gedurende de reis naar patria 6 Juli 1686 en heette Anna van Nijendaal; zie zijne Hondert en vijftig Graftschriften, Rotterdam 1718 p. 68. Op de carrière dezer Hartsinck's is vermoedelijk de omstandigheid dat Rijklof van Goens tot tweede vrouw had genomen Esther de Solemne, eene zuster van Sara de Solemne (Van Rhede van der Kloot p. 63), van grooten invloed geweest; ofschoon deze tante reeds 22 Juni 1668 was overleden (Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society 1898, Vol. XV, no. 49, p. 220). De Maria Pit, met welke Willem H. huwde, zal wel de dochter zijn geweest van Laurens Pit, die in 1652 President van Cormandel was; de Hester Hartsinck die (volgens Doopboek 15 Nov. 1674 en Elias I, 543) gehuwd was met den Raad Extraord. Constantijn Ranst, was zijne zuster. Als vaderlijk erfdeel ontving Willem Hartsinck f 17949 (acte Dispontijn 10 Febr. 1678).

Hij werd (volgens de Navorscher) den 28 Febr. 1648 geboren. Ik ontmoet hem te Batavia 't eerst R. 25 Jan. 1675 als Kapitein; hij is den 16^{en} Jan. teruggekeerd van de expeditie onder zijn oom Van Goens naar Ceilon en St. Thomé en heeft zich daarbij onderscheiden, het contract van overgave (geïnsercerd D. 8 Nov. 1674) mede onderteekend, en wordt thans aan de poort Utrecht gelegd. D. 29 Dec. 1676 vertrekt hij als Kapitein onder Speelman naar Java's N. O.-Kust; D. 10 Nov. 1677 keert hij vandaar terug met eene persoonlijke aanbeveling van Speelman; D. 3 Mei 1678 gaat hij met Muller naar de Jacatra'sche Bovenlanden (Bijl. 9); wordt R. 28 Oct. 1678 met Jonker op eene expeditie naar Tjileungsir gezonden; bij R. 6 Dec. 1678 benoemd tot Kapitein over de buitenforten aan de oostzijde van Batavia en hoofd over de aldaar gezeten Inlanders; bij R. 2 Jan. 1679 uitgezonden tegen de Bantammers die de buurt van Maroenda onveilig maken; bij R. 12 Mei 1679 naar Tandjoengpoera gezonden; vertrekt D. 23 Mei en komt D. 23 Juni 1679 terug. Wordt bij R. 8 Aug. 1679 in gage verhoogd tot 100 gulden; bij R. 5 Maart 1682 benoemd tot chef van het „vliegent legertie” dat tegen Tanggeran zal ageeren. Komt R. 23 Juni 1682 terug wegens eene oogkwaal; bij R. 24 Oct. 1682 wordt hij naar 't leger teruggezonden om 't bevel van Winderpoel over te nemen en de zaken tot een goed einde te brengen. Bij

R. 22 Juni 1683 wordt hij chef der expeditie tegen de Djambineezen die Palembang bestoken; den 24sten erlangt hij den titel Commandeur en Commissaris naar Palembang en Djambi; over die expeditie zie Ind. Gids 1905 p. 1603. Bij R. 8 Dec. 1683 benoemd tot hoofd der bezetting van Bantam en bij R. 25 April 1684 tot opvolger van Tack aldaar. Wordt R. 15 Maart 1685 President te Makassar, alwaar hij volgens Valentijn (III, 2, 171) van 20 Juli 1685 tot 13 Oct. 1690 is gebleven, voortdurend haspelend met Aroe Palakka. Den 6 April 1694 werd hij weder Gezaghebber te Bantam; den 25^{en} daaraanvolgende opnieuw Gouverneur (zie P. V, 552) van Makassar, waar weder onlusten dreigden; den 26 Juli werd hij echter van deze benoeming ontheven, aangezien hij wegens ziekte zijn einde nabijzag. Hij overleed te Batavia 31 Januari 1695 (Navorscher; zijn dood wordt vermeld R. 21 Sept. 1695); zijn wapen hing in de Portugeesche Binnenkerk (Navorscher 1867, pag. 22 e. v.), waar hij dus begraven schijnt. Blijkens een erfbrief van 18 Oct. 1695 had Hartsinck twee stukken land in de buurt van Meester Cornelis, de Comp. toebehoorende, in bezit gehad.

Toen hij stierf was hij ongehuwd, doch leefde met eene vorige slavin van hem, Roselijn van Makassar (testament Reguleth 7 Jan. 1695), bij welke hij kinderen had: een Willem (gedoopt 23 Juni 1683), een Salomon (later gehuwd met eene Francina Melicia Pasquaalsz, denklijk eene Mardijkerin, testam. Fijtingh 29 Mei 1720) en eene Eva (welke met zekeren Balthasar Ravensberg is getrouwd die het tot Boekhouder bracht). Hij woonde toen in een tuin (of buitenplaats) bij Jacatra, aan de rivier (het latere erf van Van Imhoff; zie in de Bijlagen). Bij testament gelastte hij dat deze kinderen bij de moeder zouden blijven; zij erfdn, behalve vele legaten, samen een derde zijner nalatenschap. Dat aandeel werd echter blijkbaar opgemaakt, want toen Roselijn 36 jaar later (2 April 1731, Wichhelhuijsen) haar testament maakte, bezat zij „niets ter werelt” en woonde bij hare dochter Eva. De zoon Willem teekende 2 Sept. 1710, staande op vertrek als soldaat naar Ceilon, eene procuratie Seullijn; deze had tenminste goed leeren schrijven. Eene serie van nietsbeduidende Makassaarsche Hartsinck's, denklijk afstammelingen van een der zoons van onzen man, geeft W. v. R. in Wapenheraut 1901 p. 237.

THEUNIS GERRITZ HELDERMAN van Amsterdam was in 1697 soldaat (procuratie Veenendael 5 Nov. 1697, alwaar hij zijn voornaam spelt: Tuenus). D. 27 Sept. 1701 vindt men een rapport van hem, zijnde sergeant, betreffende een tocht over Tjikalong naar den krater van den Gedeh. R. 11 Mei 1703 bericht hij uit Tjiblogoeng omtrent Prawata. Rukt daarna met Palm van Djampang naar Cheribon (De Jonge VIII, 110). Bij R. 19 Aug. 1704 wordt hij aangewezen tot chef te Pamotan, waar hij reeds is; bij R. 19 Dec. 1704 bevorderd tot Vaandrig; als zoodanig vermeld R. 9 Nov. 1705. Zal van Pamotan opkomen R. 22 Nov. 1705. Daarna verdwijnt hij uit de Resol.

CORNELIS HENDRIKS van Zutphen (test. Wetgen 5 April 1708) sergeant,

wordt R. 14 Juli 1705 Vaandrig „omme nevens dien dienst onder de compagnie van 't Vierkant het opsigt over de van buijten te water aankomende inlandse natiën ende de negorijen buijten de boom onder het oog van den Coopman Heijrmans te helpen waarnemen". Teekent 12 Juli 1706 met zijne voorletters de acte van limietscheiding der Preanger (zie de illustratie). Neemt D. 9 Oct. 1706 deel aan Pangeran Aria Cheribon's tournee door de oostelijke Preanger en Galoeh; zal D. 17 Oct. 1706 wederom van Cherib. naar de Preanger om op de leverantie aan te dringen. Uit zijn bovenvermeld testament, opgemaakt toen hij ziek lag, blijkt dat hij woonde „op de stads binnenbarm schuijns over de Diestpoord"; hij had „geenige bloetverwanten" en leefde met Saroeni van Cheribon. Het werd op 2 Mei 1708 bij de Weeskamer ingeschreven.

ALBRECHT HERPORT. De gegevens omtrent dezen man zijn alleen te putten uit zijn boekje, dat ik zelf alleen in de Nederl. vertaling ken. Vergeefs zocht ik ettelijke dagen naar aanduidingen hem betreffende in notarieele stukken. Dat hij uit Bern is, staat alleen op het titelblad zijner Reizen. In 1659 ging hij per Malakka voor Amsterdam naar Indië; in 1660 diende hij onder Jan van der Laan op de vloot die Macao zou bestoken maar naar Formosa voer. Hier bleef hij en maakte de belegering door Coxinga mee; kwam 28 Maart 1662 te Batavia en vertrok in Augustus met de krijgsmacht onder J. Hustaert naar Malabar; woonde het beleg en de inneming van Cochin en Cananor bij; ging toen met Van Goens in Maart 1663 naar Ceilon, in 1664 met Hustaert naar Cochin, daarna naar Cananor en Mangalor; is in 1665 tegenwoordig bij een paar gevechten in die streken; keert dan naar Colombo terug. In 't laatst van 1666 ging hij naar Batavia; ging scheep begin Oct. 1667 op 't Wapen van Hoorn om te repatriëeren en kwam veilig te Amsterdam.

JOHANN WOLFFGANG HEYDT „van Constad" (in Pruisisch Silezië dicht bij de Russische grens, aan de lijn Breslau-Tarnowitz) komt in eene acte Visvliet 1 Oct. 1740 no. 28179 (zie ook no. 28180) voor als teekenaar in dienst der Comp., staande te repatriëeren per Everswaard voor Zeeland.

JOHANNES HOFHOUT. Op een schrijven naar Nederland ontving ik à raison van zooveel (een Haarlemmer geeft niets voor niets, zegt de snol in de Spaansche Brabander; een Rotterdammer ook niet) een stamboom van onzen man uit het stedelijk archief van Rotterdam, waaruit blijkt dat hij behoorde tot eene familie van Rotterdamsche boekverkoopers, eigenlijk Fransche réfugié's die Courbois heetten. Zijne ouders waren Johannes Hofhout en Maria Zuiderduin; hij werd gedoopt 28 Febr. 1740, en daar de doop destijds slechts eenige dagen na de geboorte plaatsvond, moet hij ook omstreeks dien tijd zijn geboren.

Des te opmerkelijker is het dus dat B. R. 11 April 1749 een request is te vinden van „Johannes Hofhout van Rotterdam, in desen jaare met 't schip d'Standvastigheid voor Cadet dër Marine met f 10 p^r. maand alhier

aangeland", waarbij hij verzoekt te worden benoemd tot Onderstuurman; blijkens gezegden stamboom kan deze Joh. H. alleen de in 1740 gedoopte wezen; de Korte Notulen van 1749 duiden aan dat dit verzoek is ingewilligd — zoodat de Comp. er destijds dus Onderstuurlui op nahield die eigenlijk op een kakschooltje behoorden te gaan. Opnieuw ontmoet ik hem in eene quitantie, gepasseerd voor Notaris Gousset 3 Dec. 1751 no. 1722, waaruit ik de handtekening heb overgenomen welke, zooals men Bijl. 34 (tegen 't einde) ziet, overeenkomt met die van den schrijver van ons reisverhaal; in die quitantie wordt hij aangeduid als Derdewaak, hetwelk ongeveer hetzelfde is als Onderstuurman, zie P. III, 479; VI, 479, 22. Hierna moet hij naar Europa zijn teruggekeerd en ettelijke jaren later opnieuw naar Indië zijn gekomen; althans, toen hij bij R. 11 Aug. 1761, zijnde Jong-Assistent, wegens tijdsexpiratie verlof erlangde om te repatrieeren met behoud van qualiteit en gage, was hij naar zijne eigen mededeeling (Bijl. 34 begin) „al ruim 5 jaren in Indiën"; hij zou daar dus zijn gekomen in 't eerste halfjaar van 1756 of 't laatst van 1755, doch zekerheid daaromtrent heb ik niet kunnen krijgen, daar hij in de Korte Notulen van 1755 evenmin wordt vermeld als in de Notulen van Juli 1755 tot Decemb. 1756, waaruit ik opmaak dat hij ditmaal niet is uitgevaren als zeeman maar als Jong-Assistent, en dat hij derhalve in Indië niet „gechangeerd" is „tot de pen". Blijkens de bijlagen der Afg. patr. miss. repatrieerde hij per 't schip de Gouverneur-Generaal met de eerste bezending van einde 1761, met dezelfde vloot als de veroordeelde dominé J. Verbeet. Kort na zijn terugkeer trouwde hij in 1763 met Johanna Maria Petri van Rotterdam, speelde in den patriottentijd zekere rol als Orangist (de Rotterdamsche archivaris noemt hem met Rotterdamschen esprit de clocher „den bekenden Orangist") en overleed 2 Febr. 1807. Uit zijn huwelijk waren vier kinderen geboren, waaronder een Johannes Martinus, die failliet ging in zijns vaders beroep van boekverkooper.

HERBERT DE JAGER. Aan dezen verdienstelijken geleerde heeft Leupe twee artikelen gewijd, Bijdr. 1862 p. 17 e.v. en 1869 p. 67 e.v.; zie ook Hotz o.l. pag. XCIII e.v. en 136 noot. Ik voegde daaraan iets toe in T. B. G. XLII p. 306, maar het een met het ander is zeer onvolledig.

Eerstens had ik moeten wijzen op hetgeen Burgemeester Witsen in zijne brieven aan Burgemeester G. Cuper omtrent hem loslaat (bij Gebhard o.l. II, 255, 353, 359, 361, 455). Als zijne geboorteplaats wordt daar nu eens Zwammerdam opgegeven, dan weer Alphen, eindelijk „het veen of daeromtrent." Hij was een boerenzoon en studeerde onder Golius te Leiden; Dr. A. G. E. Th. Henschel in zijne Clavis Rumphiana, Breslau 1833 p. 36, waar het een en ander omtrent De Jager is verzameld, verzekert dat deze, toen hij nog in Europa was, door Golius was aangewezen als diens opvolger voor het professoraat in de Oostersche letteren te Leiden. Wat later kwam ook Witsen als student met Golius in aanraking; De Jager werd door dezen patricischen jongman, wiens invloed dus aan de bekleeding van ambten voorafging, naar

Indië voortgeholpen, alwaar hij in 1663 (zie D. 9 Oct. 1663) is aangekomen. Ik wijs er hier tevens op dat de predikant Hubertus de Jager, die in 1669 uit Nederland kwam en datzelfde jaar naar Ambon ging, waar hij is overleden in 1670 (Valentijn IV, 2, 61, 62 en III, 1, 67), een oom van Herbert de J. moet zijn geweest, daar deze in 1689 (bij Valentini, *India Literata* p. 415) eene tante (amita) vermeldt, die Rumphius op Ambon had gesproken. In Indië bleef De J. in relatie tot Witsen, die het diepste ontzag voor zijne geleerdheid had en zelfs verzekert dat hij behalve botanie en wiskunde „genoegsaem alle bekende taelen kundig was.” Zoo zond De J. hem o.a. teekeningen van Persepolis, waarvan copieën aan de Royal Society werden aangeboden en die ook aan Valentijn bekend zijn geworden, bij wien (V, 1, 220) men er eene terugvindt. Omtrent De J.'s uiteinde zegt Witsen: „Sijn geleertheit was oorszaak dat hij arm stierf op Batavia; hij heeft een schat van geleerde aantekeningen nagelaeten, dog alle verwaerloost, sijnde schier nimant *bij ons* curieus”; dus lagen die papieren destijds nog, naar 't schijnt, op het Oostindisch Huis te Amsterdam; in Aug. 1695 waren zij in patria aangekomen.

Verder zij, behalve naar de voor mij niet toegankelijke doch door Henschel geciteerde *Ephemerides Naturae Curiosorum* en de *Biographie Universelle*, verwezen naar Van Troostenburg de Bruijn's *Biogr. Woordenb.* s. v. en de mededeeling van Meister, in de voorrede van zijn elders geciteerd werk, dat hij zelf met De J. correspondeerde over botanische onderwerpen. Van meer belang is, dat Rumphius herhaaldelijk in zijn *Herb. Amb.* den naam van De J. noemt als botanicus; zie aldaar I, 50; II, 48, 254; V, 23, 25, 64, 116, 183, 442 (waar hij „de geleerde botanicus” heet) en 't Vervolg p. 65. Vooral echter komen de vele mededeelingen in aanmerking die in Valentini's *India Literata* zijn te vinden, en wel: p. 380 (met Deutsche geleerden heeft hij brieven gewisseld, gedeeltelijk gepubliceerd in de *Miscellanea Curiosa*); p. 381 (brief van Rumphius aan hem dd. 20 Mei 1683, waarmee hunne correspondentie wordt geopend; R. vermeldt planten, door De J. beschreven, waarover zie ook *ibid.* p. 426; deze laatste heeft vooral gereisd in Cormandel en Orissa); p. 382 (brief van De J. aan R. dd. 20 Mei 1683; De J. lijdt aan asthma en eene borstkwaal, en verwacht, niet lang te zullen leven; evenzoo p. 398; zijne kennis van het Sanskriet, zegt hij p. 383, is gering); p. 389 (brief van id. aan id.); p. 391 (den 6 Juli 1683 spreekt hij van de drukte die hem het vertalen van 't contract met Bantam en dat met Ternate bezorgt); p. 395 (hij zou als Secunde met Padbrugge naar de Molukken zijn gegaan, is echter Secunde in de commissie naar Makassar geworden, doch denkt nu in Juli 1683 nog eene poos te Batavia te zullen blijven); p. 396 (hij citeert Arabische auteurs over artseneijkunde); p. 397 (brief van De J. aan R. dd. 25 Jan. 1684; hij ziet erg op tegen de reis naar Perzië, die voor zijne kwaal nadeelig zal zijn, maar onderwerpt zich aan den wil des Hemels en zal dieet enz. in acht nemen); p. 401 (brief van R. aan De J.); p. 404 (brief van De J. aan R. dd. 25 Febr. 1689; hij noemt D^r. Cleijer te Batavia een zijner beste vrienden; hij heeft op zijne Perzische reis niets aan botanie kunnen doen wegens de tegenwerking van hen die dergelijke studiën

niet alleen bitter haten maar als gebreken en ondeugden beschouwen, ja zelfs hem daarom velerlei leed hebben aangedaan; hij spreekt van de vele Sanskriet- en Tamil-woorden in het Oud-Javaansch); p. 416 (brief van R. aan De J. dd. 14 Sept. 1689, waarmee hunne bewaarde correspondentie, van welke G. P. Rouffaer, Rumphius-Gedenkb. p. 190 een chronologisch overzicht geeft, eindigt). In die correspondentie staat De J. voortdurend tegenover R. als een mindere tegenover een meerdere; de eerste is uiterst hoffelijk, onderdanig, doch vrij mededeelzaam, de ander ietwat uit de hoogte en nagenoeg zoo gesloten als eene oester omtrent alles wat met botanie in geen onmiddellijk verband staat. Verder vindt men *ibid.* p. 447 De J.'s uittreksels uit de Ambonsche bepalingen op de nagelteelt. Nog noteer ik dat G. H. Werndly (*Maleische Spraakkunst*, Amsterd. 1736 p. LXVI) vermeldt De J.'s aantekeningen op Roman's Kort bericht van de Maleische tale; diens woordenboekje (*Maleisch-Nederlandsch*, *ibid.* p. 293); zijne „Maleische leeskunst, dat is, het eerste deel van de Maleische Spraakkunst” (p. 303); en zijne overzetting van den Catechismus (p. 328); gedrukt is van dat alles niets.

Terloops opmerkende dat Dr. W. ten Rhijne (o.l. pag. 84) onzen De J. „mijn hooggeëerden vriend” noemt, wenschen wij vooral de aandacht te vestigen op Valentijn 's verhouding tegenover hem.

Eerstens: waar V. (IV, 1, 214) eene mededeeling ontleent aan „Herbert”, is dit niet eene familiere aanduiding van De Jager, doch van den *ibid.* V, 1, 224 bedoelden Sir Thomas Herbert (schrijver van: *A relation of some yeares travaile into divers parts of Africa and Asia the Great*, London 1634, Nederl. vertaling door L. van Bosch, Amsterd. 1658 en 1665). Waar V. (IV, 1, 65) „een brief” van De J. citeert, schijnt hij een der bij Valentini gedrukte brieven aan Rumphius te bedoelen; het is karakteristiek dat Valentijn hier 't air aanneemt alsof hij zelf Sanskriet verstaat. Overigens acht hij hem hoog genoeg en noemt hem (III, 1, 207): „de beroemde Heer Herbert de Jager, die, behalven zijne kennis in de Kruidkunde, in de twintig (meest Oostersche) talen grondig verstand”. Reden te meer voor V. om, zooals ik uit verschillende omstandigheden opmaak, zich met door De J. nagelaten papieren te verrijken en diens geleerdheid als zijne eigene aan den man te brengen. Deze onderstelling berust op het volgende.

Bij R. 26 Nov. 1692 worden De J.'s middelen „vermits sijne quade dispositie en gebrek in de memorie” overgegeven aan de Weeskamer te Batavia „om daeruijt gealimenteert te werden”; uit de Resol. der Weesk. zien wij dat het bedrag 580 Rds. was. R. 7 April 1693 vernemen wij dat De J. „in zijne hooge jaeren tot kranksinnigheijt vervallen” is, en R. 11 Sept. 1693 dat hij thans „eenigsints van sijne kranksinnigheijt gebetert is”, zoodat hij weder „kostgeld en rantsoen” genieten zal. Zijne middelen bleven echter bij voortdoring onder de Weesk. en waren daar nog onder, toen hij den 9 Jan. 1694 te Bat. overleed zonder testament na te laten, waarop de Weesk. den 13 Jan. 1694 besloot, zijne goederen te inventariseeren „en daertoe mede. (*te*) versoeken den Eerw. predicant Melchior Leijdecker, die reets de catalogus sijner boeken

gemaakt, daarvan ook de beste kennis heeft" (hetgeen blijkbaar doelt op boeken en handschriften in Oostersche talen, waaruit dus Leijdecker datgene uitzocht wat, zooals wij zagen, naar Nederl. werd gezonden); den 17 Maart besluit de Weesk.: „de cathalogus der boeken van den E. Herbert de Jager sal men laten drucken om die te vercoopen"; het was dus eene collectie van belang. Uit verschillende rekeningen bespeuren wij verder dat 8 Rd^s. werd betaald „voor 't drucken van 400 dootbrieven", 11 voor eene doodkist, 24 „over geleverd rouwgoet", 10¹/₂ voor 7 „lange rouwmantels" (die men kon huren), 4 voor „4 aensprekers die voor sijn E. lijck hebben gegaen", 23³/₄ voor „grafkosten", 56¹/₄ aan een kok voor „verstreckte spijs etc". en 60 „over geleverde drancken". De begrafenis was derhalve zeer fatsoenlijk; De Jager had bij zijn overlijden nog vrienden en kennissen en stierf volstrekt niet in een obscuur hoekje. Rijk was hij echter geenszins, want zijne vendutie bracht maar 591 Rd^s. op, ongerekend de boeken. Het trekt bij dié rekeningen de aandacht, dat heel niet van salaris voor een geneesheer wordt gesproken; De J. is dus vermoedelijk zeer plotseling overleden. Maar gedurende en al van vóór zijne zinneloosheid had hij oppassing gehad; de naam van dien „oppasser" staat in de Resol. der Weesk. van 10 Febr. 1694, op welken dag in hare registers werd ingeschreven eene donatio inter vivos, den 12 Febr. 1692 door De J. te Bat. opgemaakt ten faveure van „Joan Godfried Vitus, adelborst en ruijter in dienst der E. Comp"; zij betreft een slaaf dien De J. hem ten geschenke geeft „uijt insicht van zijne getrouwe diensten aen mij ondergeschreven gepresteert". Vitus was dus als „vrijwerker", aan De J. toegevoegd. Na De J.'s dood bleef hij een tijd te Bat., want den 26 Mei 1694 wordt hem op zijn verzoek door de Weesk. toegelegd eene som van 100 Rd^s. als „vereeringhe voor sijne moeijte en oppassen" van De Jager.

Twee dagen te voren, den 24 Mei, was de vendutie van De J.'s boeken geweest, dié slechts 165 Rd^s. en 26 st. opbracht, waarvan 6 Rd^s. afging voor het drukken van den catalogus. Men begrijpt hoe het Valentijn moet hebben gespeten dat hij daar niet bij was geweest. Hij miste die vendutie maar even, want precies eene week later kwam, blijkens het Dagreg., de Andromeda van Ambon te Bat., aan boord waarvan hij was vertrokken om te repatrieeren. Maar spijt of geen spijt — het is volmaakt ongeloofelijk dat V. niet zou hebben geweten dat De J. toen dood was. Men bedenke immers dat De J.'s tante op Ambon woonde, dat hij in correspondentie had gestaan met Rumphius en allicht eveneens met V. zelf, die elke gelegenheid benutte om te profiteeren; verder dat V. met zijn ambtgenoot Leijdecker „in zeer groote vriendschap" leefde tijdens dit verblijf van eenige maanden te Bat. (Valentijn III, 1, 105), met Leijdecker, die pas voor De J.'s boeken en handschriften had gezorgd!

Wanneer dus V. in zijn boek vertelt dat De J. is overleden in Perzië, dan debiteert hij eene opzettelijke leugen. Hij doet dit V, 1, 270 en 249: De J. is „den 29 Nov. 1693" naar Perzië gegaan en is daar „ontrent 1696" overleden. Uit het boven reeds gezegde (om van verdere bewijzen te zwijgen) blijkt duidelijk dat deze Perzische reis een verzinsel is. De bedoeling van dat ver-

zinsel komt bij V. aan den dag V, 1, 220, waar hij weer zegt dat De J. in Novemb. 1693 naar Perzië ging en „bij die gelegenheid” Persepolis bezocht, maar nog niet terug was toen V. in 1694 repatrieerde. Die bedoeling is: den indruk te geven dat hijzelf geen papieren uit De J.'s nalatenschap onder zich kon hebben.

Hij zou misschien ook moeite hebben gehad om aan zulke papieren te komen, als Vitus er niet was geweest. Want Vitus heeft in Duitschland een bundel (gestolen?) papieren van De J. verkocht aan Valentini (zie diens *India Literata* p. 380; *Rumphius-Gedenkb.* p. 189), en niets is waarschijnlijker dan dat Valentijn, die steeds op materiaal voor zijn boek aasde, óók papieren van Vitus heeft gekocht. Want dat Valentijn papieren van De J. onder zich heeft gehad waarvan hij de geschiedenis niet kende, blijkt uit de teekening van Persepolis, die vervaardigd werd door den schilder Philip Angel en niet door De J. zelf, zooals V. zegt (zie Hotz o.l. pag. XC e. v.). Had V. die teekening van De J. gekregen, dan was hem zeker wel bekend geweest wie de maker was; Vitus echter kon dat te minder gissen, omdat De J. zelf een goed teekenaar was geweest.

EGBERT JANSZ wordt R. 27 Maart 1705, zijnde sergeant en „land- en taalkundigh”, als provisioneel Vendrig met Pangeran Joedaningrat uitgezonden naar het Tjiandjoer'sche; hij vertrekt D. 1 Mei 1705. Bij R. 22 Nov. 1705 wordt bepaald dat hij den post Pamotan zal overnemen van Helderman. D. 17 Juni 1706 gaat de last naar Cheribon dat hij, zijnde Vaandrig te Pamotan, zal deelnemen aan het opmaken der limietscheiding tusschen de landen der Comp. en die des Soesoehoenan's, doch wij bespeuren niet dat hij dit doet; integendeel wordt R. 15 Oct. 1706 bepaald dat zijne gage zal worden afgeschreven sedert zijn vertrek van Cherib. op 27 Sept. 11. naar Pamotan, vanwaar hij opontboden is. R. 19 Nov. 1706 wordt zijne verantwoording goedgekeurd en hij in actieven dienst hersteld. R. 4 Febr. 1707 gedirigeerd naar Java's Oostkust. R. 17 Sept. 1708 wordt hij bevorderd tot Luitenant en om zijne „taalkunde” aangewezen om den afgezetten Soesoehoenan, dien hij van Java naar Bat. heeft gebracht, te begeleiden naar Ceilon. Den 30 Aug. 1710 maakte hij bij notaris Uldrix zijn testament, staande op vertrek naar Java's Oostkust, waarheen hij bij R. 22 Aug. was overgeplaatst. Daarin wordt vermeld dat hij was uitgevaren voor Amsterdam en bij gebrek van as- en descendentes een zootje had geadopteerd, Jan Egberts van Batavia, denkkelijk een speelkindje. Zijn dood als Luit. te Samarang wordt vermeld R. 29 Dec. 1711.

EVERT JANSZ. Bij het nazoeken van duizenden notarieele acten uit de laatste der 17^e eeuw vond ik zoo zelden den voornaam Evert, dat ik geneigd ben, de individuen die omstreeks 1670 te Batavia onder den dubbelen naam Evert Jansz worden aangetroffen, met elkaar in verband te brengen.

Wij vinden 26 Mei 1652 te Batavia de inschrijving van den doop van Dionysia, dochter van Evert Jansz van Rhenen en Annica Jans, welke laatste

vermoedelijk eene Mardijkerin d.i. eene pur-sang Aziatische was, die bij den aan het huwelijk voorafgaanden doop alleen den naam Annica had gekregen en dan in officieele stukken den familienaam van haar man voerde. Uit ditzelfde huwelijk is vermoedelijk de Evert Jansz, Boekhouder in dienst der Comp., vermeld in eene attestatie Keijzers 12 Juli 1662, die dezelfde zal wezen als de Evert Jansz van Batavia Boekh., vermeld in eene obligatie Huijsman 28 Oct. 1670; daar te Bat. weinig echt-Europeesche vrouwen waren, was deze Evert vermoedelijk een mixties, hetgeen ook wel overeenkomt met de gemakkelijheid waarmee de historische Evert J. zich onder Inlanders bewoog; waarvan onze Bijlage 7 herhaaldelijk de bewijzen geeft. Het Doopboek meldt 15 Mei 1667 den doop van Jan, zoon van Evert Jansz en Helena van Zenua (of Senua), welke plaats, blijkens Dagr. 1644 p. 111 en 114, moet wezen Samnua in Tonkin; denkelijk was die Helena een kind van een Hollander bij eene Tonkin'sche; verg. Van Dijk, Neerlands vroegste betrekkingen p. 351. Nog in een koopbrief van 20 Mei 1673 komt Evert J. als Boekh. voor, doch daarna moet hij 's Comp's. dienst hebben verlaten, althans R. 3 Jan. 1678 heet hij iemand die „door langh gecontinueerden handel” bij den Regent van Soemedang „bekent en oock bemint is.”; D. 4 Jan. 1678 gaat hij als burger „met eijgen vaertuijg” derwaarts, alsof hij „nae gewoonte ter handel voor Pamanoekan” kwam; D. 26 Maart 1678 keert hij van Soem. te Bat. terug. Daarna verlies ik elk spoor van hem.

MATTHIJS JANSZ. In de opgave der Mardijker-officieren D. 10 Aug. 1685 komt zijn naam nog niet voor. De eerste maal wordt die genoemd in T. B. G. XXX p. 110 waar hij, als sergeant der Papangers en woonachtig te Toegoe beoosten Batavia, in Juli 1689 het eerste bericht brengt van Kapitein Jonker's dreigende houding. Met kluchtige advocatenverontwaardiging noemt de auteur van dat opstel hem vervolgens geregeld den „mijneedigen (*sic*) Jansen,” precies als G.-G. en Raden steeds spreken van „den moordenaar Soerapati.” Bij R. 2 Sept. 1689 wordt hij „om zijne bewesene getrouwheijt in 't werk van Joncker” bevorderd tot inlandsch Luitenant en chef eener patrouille. Over zijne patrouille zie elders.

D. 11 Aug. 1690 gaat hij met een Nederl. sergeant naar Kalapanoenggal om vogelnestjes te halen; komt terug D. 23 Aug. 1690, waar hun rapport staat; D. 5 Oct. 1701 doet hij een tocht naar Djampang ter inspectie van land en volk. R. 22 Jan. 1704 wordt hij met zijne patrouille naar de Cheribonsche bovenlanden gezonden, omdat onlusten worden gevreesd; zij zullen ergens in 't Zuiden postvatten; bij R. 7 Maart 1704, waar hij „Luitenant der Mardijkers” heet, wordt zijn detachement op 40 man bepaald; R. 3 Nov. 1705 blijkt dat hij met zijn troep van Pamotan onder Roode naar Kartasoera is gemarcheerd en thans over Samarang is teruggekeerd; besloten wordt, hem in dienst te houden. D. 23 Maart 1706 gaat hij naar Cheribon om de parelbanken te inspecteren; met hem gingen een sergeant en zes patrouillanten; de opdracht was ook, na te gaan of de pagger te Pamotan moest worden verlegd „also gem:

Matthijs door zijn voorig en nog jongst omswerven en aanwezen tot Pamotan goede kennis van de Bovenlanden en volkeren is hebbende" (brief naar Cheribon 24 Maart 1706, achter Nederburgh's Consideratiën). Bij R. 21 Juni 1707 wordt hij tegen Prawata naar Cheribon gezonden met zijne patrouille; D. 30 Oct. 1707 brengt hij (zooals wel meer) een last betreffende den houtkap over aan de Regenten van Tjiasem en Pamanoekan.

Hiermee verdwijnt hij uit mijne aantekeningen. Zijne handteekening is ontleend aan eene obligatie Reguleth 4 Mei 1696, waar hij Luitenant van eene compagnie Inlanders heet. Den 18 Nov. 1725 werd begraven Rebecca Jansz „wede Matthijs Jansz, in sijn leven luitenant der patrollianten in dienst der E. Comp^e.”, uit het huis van haar zoon, Matthijs Jansz „inlands baas smit buijten de Nieupoort.”

PANGERAN JOEDANINGRAT komt in den strijd van Sultan Hadji met diens vader als trouw aanhanger van den eerste voor (De Jonge VII, 400; T. B. G. XXX, 89); hij was de man die in 1683 Sultan Ageng op diens vlucht tot afkomen bewoog (Van Deventer, Gesch. der Nederl. op Java I, 325; Ind. Gids 1891, p. 498). De Afg. patr. miss. 30 Nov. 1684 vermeldt dat hem door de Regeer. vergunning is geweigerd om naar Mekka te gaan (denkelijk per Comp^e. schip naar Sourate). Echter nam hij in 1686 deel aan de verraderlijke samenspanning tegen Sultan Hadji en de Nederl. bezetting te Bantam, na welker mislukking deze Vorst verzocht dat gezegde Pangeran, als „mede aan het jongste verraat op Bantam hantdadig, dogh door den Coning om sijne vorige goede diensten van de doot verschoond sijnde”, door de Regeer. naar Ceilon mocht worden verbannen, hetgeen bij R. 29 Oct. 1686 werd ingewilligd. R. 5 Nov. 1686 lezen wij dat hij met Sultan Ageng te Batavia is aangekomen. In de Afg. patr. miss. 13 Dec. 1686 noemt de Regeer. den balling Sultan Hadji's „ouden staatsminister”, erkent dat hij vroeger zijn Vorst groote diensten heeft bewezen „dog naderhand 't sedert het jaar 84 door jalousie van de jegenwoordige grooten staatsminister Pangiran Diepa Nieraet gants in disgratie des Sulthans en heel buijten bewind is geraakt, maar evenwel nog jongst in April voorleden wederom nevens Pangiran Natta Widjaja in commissie. is gebruikt geweest als sijnde een schrander mantie (*sic; bedoeld wordt blijkbaar niet: mantri maar: mannelje*) en die het interest van Bantam en de Comp. soo wel als ijmant der Javaanse (*natie?*) bewust zij”; hij is 23 Nov. naar Ceilon gezonden, betuigt echter zijne onschuld. De welwillende wijze, waarop hier over hem wordt gesproken, doet vermoeden dat de Regeer. niet bijster overtuigd was van zijne snoodheid; niettemin zegt Nic. de Graaff (o. l. pag. 213): „Men meende dat de Pangerang Souda de Ningrat de voornaamste stigter van dese aanslag was geweest, omdat deselve, een groot vrind van de oude Koning geweest hebbende, bij de jonge Koning in geen agtinge was”. Reeds bij R. 23 Juli 1688 besluit de Regeer. „den Pangeran Jouda Ningrat, die volgens resolutie van den 29^{en} Oct. a^o 1686 ten versoecke des jongst gewesen Sultans van Bantam nae Seijlon weggesonden is, ter occasie van desselfs doot nu weder van daar te

laten komen om ten minsten vooreerst hier op Batavia te kunnen wonen." De Regeer. hield hem dus aan de hand, evenals Pangeran Poerbaja en diens broeders, om hem zoo noodig in eventueele Bantamsche onlusten te kunnen gebruiken. Wij lezen dan ook R. 3 Febr. 1691 dat hij te Bantam „een grooten ahang" heeft en dat de tegenwoordige Sultan hem Rijksbestierder wil maken. Wij verliezen hem nu uit het oog totdat D. 20 Febr. 1705 genoteerd wordt dat hij naar de Bovenl. zal worden gezonden om die te inspecteeren en rapport daarover uit te brengen; hij vertrekt D. 1 Mei 1705 met andere Bantamsche Hoofden en keert D. 18 Juni 1705 terug; reeds den volgenden dag wordt besloten, hem andermaal daarheen te zenden; hij vertrekt D. 22 Juni 1705 en keert D. 12 Sept. 1705 terug. R. 27 Febr. 1705 ziet men hem, naar 't schijnt, fungeren als tusschenpersoon tusschen de te Batavia aanwezige Jacatrasche Hoofden en Heijrmans. Verder blijkt niet dat van hem gebruik werd gemaakt; dat hij niet erg vertrouwd werd, bespeurt men uit R. 16 April 1708, waarbij wordt besloten tot afbraak van „de oude en t' eenemaal vervalle Comp^s. wooninge staande tegenover het hujs van den Sabandhaar (*in margine: 's Comp^s hujs aan 't Vierkant*) daar den Bantamse Pangerang Jouda Ningrat duslange heeft gewoont." Echter werd hij nog als een persoon van zooveel gewicht beschouwd, dat D. 22 Dec. 1713 zijn overlijden op 18 ll. wordt genoteerd en een kort overzicht van zijn levensloop gegeven; hij had „het opsigt over sijn huijsgesin en nalatenschap den Pangeran Pourbaya aenbevolen".

Ik vond van hem twee testamenten, een van 8 Sept. 1711 Berghuijsen, waarin hij blijkt te wonen „buijten deser stede poorte Utrecht op Pagaraman"; hij heeft daar een paar erfjes en bamboewoningen met een half dozijn slaven; zijn oudste zoon, Pangeran Koesoemaningrat, woont te Bantam; een aantal andere kinderen met twee vrouwen wonen bij hemzelf. Het tweede testament, 13 Dec. 1713 Reguleth, bewijst dat een zijner dochters was getrouwd met den naar Camphuijs genoemden zoon van Pangeran Poerbaja, eene andere met Mas Achmat (denkelijk den oudsten zoon van het Bantamsche Hoofd te Djatinagara) en dat Pangeran Joedaningrat bij zijn overlijden straatarm was en „gantschelijk geen huijsraat nogh contanten" zijn eigendom kon noemen. Uit B. R. 14 Maart 1721 verneemt men dat hij indertijd van Ceilon was teruggeroepen op verzoek van den nieuwen Bantamschen Sultan; dat hij sedert 15 Rd^s. per maand had genoten met zekere verstrekingen in natura; een der dochters was getrouwd met een zoon van den Kapitein der Ooster-Javanen. De bovengenoemde zoon Pangeran Koesoemaningrat was nog in 1734 een persoon van eenig gewicht te Bantam (Bijdr. 1881, p. 75); diens zoon werd aldaar Rijksbestierder (ibid. p. 112 noot 2; De Jonge XI, 11, 50, 377).

CORNELIS JONGBLOET schijnt blijkens zijn testament (Veenendael 29 Aug. 1709) afkomstig te zijn geweest of uit Bommel (alwaar 1655 een Cornelis Jonghbloet notaris was, Wapenheraut 1903 p. 531) of uit 's Hertogenbosch; hij ging naar Indië voor de Kamer Zeeland. Hij zal wel dezelfde Corn. Jongbloet, Assistent, zijn die, staande te repatrieeren, den 27 Aug. 1700 eene

obligatie Veenendael teekende voor 3000 caroliguldens. Hij ging als Boekhouder per Oostersteijn. R. 10 April 1703 wordt hij, zijnde Onderk., tweede persoon (Administrateur) te Samarang. Bij R. 4 Maart 1706 benoemd tot Resident te Tegal. R. 11 Juni 1706 wordt hij als opvolger van den overleden Coin verplaatst naar Cheribon met den titel van provisioneel Koopman; R. 30 Juli 1706 Koopman absoluut; bij R. 26 Juni 1714 bevorderd tot Gezaghebber van Java's Noordoost-Kust en Opperkoopman op 80 gulden voor een verband van 5 jaar. Zijne memorie van overgave als aftredend Resident te Cheribon dd. 27 Juli 1714 ontving ik in copie uit 's Rijks Archief en is meermalen in dit werk geciteerd. R. 9 April 1715 vermeldt zijn overlijden te Samarang.

Toen hij bovenvermeld testament maakte, was hij ongehuwd en had asnoch descendentes. Zijn broer Rutger Jongbloet, die een lichtmis schijnt te zijn geweest, was te Cheribon als sergeant; eene zuster Joanna Maria was getrouwd met Jan de Vaal te Bommel, eene overledene zuster Francina was aldaar getrouwd geweest met Brusto van Mel. Een cousijn van Jongbloet was Barthol. van Segwaart, Raad en Vroedschap van Dordrecht. Dit neefschap verklaart zijne carrière.

KAPITEIN JONKER. Wij kunnen hier slechts eene nalezing geven tot het niet door objectiviteit uitblinkend opstel van Mr. J. A. van der Chijs in T. B. G. XXVIII en XXX.

Wat den naam Samoeroe aangaat, dien J. soms voert, Valentijn (I, 2, 142 en 144) noemt een Samoerau als stamvader van het geslacht der Ternataansche stadhouders in Ambon Met betrekking tot den naam Jonker zij opgemerkt dat dezelfde (II, 1, 42) dezen gebruikt als vertaling van den Ambonschen titel Tamaela. Nog in onze eeuw noemde men op Ambon „jonkers” dat deel der schutterij dat van Europeesche afkomst was (zie G. F. de Bruijn Kops, Eenige grepen uit de geschiedenis der Ambonsche schutterij, Amboina 1895 p. 20). Voorts, dat de Regeering in 1680 als hare meening te kennen geeft (Verh. B. G. XXXIII, Rapport enz p. 54) dat het gebruik van de Spaansche taal in de Molukken moet worden tegengegaan, evenals ook het bezigen van „de Spaansche namen (1), wyl men hen op zijn Hoilandsch wel *Jonkers* noemen kan”; *hen* zijn denkelijk Hoofden die den titel *Don* voor een Spaanschen of Portugeeschen naam voerden, zooals nog heden op Timor (Veth, Uit Oost en West s. v. *fettor*). Men vergelijke ook D. 1633 p. 191, waar een Pers voorkomt „Mamet Takij alias Joncker”.

Voorts noteer ik dat niet, zooals v. d. Chijs zegt, Jonker's vader in 1659 uit de historie verdwijnt. Bij Rumphius (Amb. Historie, manusc.) neemt hij in dat jaar deel aan een tocht tegen Goram. Dan is er eene Resol. van 23 Febr. 1674, welke aldus luidt: „Alsoo Sengadji Cawassa, op sijn vertrek staande naar Amboina, versoght heeft om 200 Rxd^s. ter leen, en dat denselven d' E. Comp. in voortijden aldaar verscheijde diensten heeft gedaan al onder d' E. Hr.

(1). Curieuse mededeelingen omtrent de voorliefde van sommige Aziaten (de onderwetsche Japanners) voor Europ. namen, geeft Doeff (o. l.

pag. 147) die er zelf diverse Japanners gelukkig mee maakte.

Aarnoot de Vlamink van Outshoorn, en waarover hij d' E. Comp. present noch alle dagen is moeilijk vallende, soo is naar deliberatie goetgevonden, dewijle sulx oock waar ende bekent sij, hem 200 Rxd^s. te vereeren met. . . ellen root laken tot een eerrock, om alsoo dan t' eenemaal van hem af te wesen". D. 26 Febr. 1674 vindt men de acte die hij (hier genoemd Sengadji Pelehouwa) meekrijgt als eene gedachtenis voor zijn nageslacht ten bewijze van de waardeering der Comp. voor zijne daden; eene tweede acte is voor „Colone Louha Ouni, ook genaamd Capitain Manipa". Of dit de broeder van Sengadji Kawasa is, die door Rumphius (Manuscr. Amb. Historie) vermeld wordt onder den naam Patty Heli, weet ik niet. Dat Jonker zelf in 1660 naar Ambon is gegaan, blijkt uit het Dagr. van 1661 p. 36; ja, hij was er zoo lastig, dat men hem naar Bat. wilde opzenden. Bij R. 14 Nov. 1663 wordt daartoe zelfs order gegeven, omdat de Regeer. overtuigd is, dat hij tegen de Comp. zal samenspannen; men kan dan „een troep Amboinesen" meezenden om hem daarover Kapitein te maken. Hij kwam toen „cael en beroijt tot Batavia" (D. 3 Dec. 1664) met zijn vader, naar 't schijnt. Eene obligatie Huijsman 22 Nov. 1664 bewijst dat „Joncker Jouwa de Manipa" van de Comp. 250 Rd^s. renteloos te leen krijgt; zij is geteekend met het beneden vermelde merk van Kapⁿ. Jonker. D. 31 Jan. 1674 ziet men dat een deel van den toenmaligen troep van Jonker op Nieuwendam lag; dit kan niet anders dan M^r. Cornelis zijn, want, ofschoon ook de post Angkee denzelfden naam draagt (R. 23 April 1666; D. 22 Juni 1673; R. 12 Febr. 1682 spreekt van „Nieuwendam ofte de Zevenhoeck"; vergel. P. III, 187) zoo lagen toch destijds, in 1674, op Angkee andere inl. soldaten, blijkens dezelfde bron. De rest van Jonker's troep lag op de Maroenda en Bekasi, vanwaar zij bij R. 26 Maart 1675 worden verwijderd en op de schepen geplaatst. Jonker klaagt D. 1 Jan. 1676 bitter dat hij miskend wordt en vraagt zijn ontslag; hij schijnt toen gepaaid te wezen met de gift van een groot stuk land, 3 uur O. van de stad aan het zeestrand, waarvan den 18 Mei 1676 de erfbrief werd opgemaakt; uit papieren van Heemr. blijkt dat de O. grens 250 roeden van 't riviertje Tjilingtjing was, en dat hij in het jaar van zijn dood allerlei onaangenaamheden met zijne bureu had. Maar ondanks die donatie, geëmployeerd werd hij niet, en dat nog wel in een tijd van militaire expedities; ja, op den dag van Maetsuijker's overlijden, 4 Jan. 1678, toen een offensieve oorlog tegen Troenodjojo voor de deur stond, waartoe D. 26 Dec. 1676 ook eene compagnie Amboneezen was uitgezonden, kreeg Jonker verlof om naar Manipa te gaan. Of hij toen vertrokken is, blijkt niet. R. 3 Oct. 1678 lezen wij dat hij „sigh nu een ruijme wijle herwaerts (*d. i.:* sedert geruimen tijd) metterwoon omtrent de Maronde heeft onthouden"; hij ontvangt nu order tot „het werven van een comp. van 120 bequame inlandse soldaten". Met deze bende wordt hij bij R. 28 Oct. 1678 naar de Bovenl. gezonden. Verder blijkt bij Valentini (India Literata p. 411, 415) dat Herbert de Jager in 't begin van 1689 (Jonker's doodsjaar) hem goed kende en hem aan de Maroenda had opgezocht, en dat J. 's huis aldaar met alles wat er in was door brand was vernield. Ook Rumphius kende hem en noemde hem (H. A. II, 258) een „stout krijgsman".

Wij noteeren nog de mededeeling van H. Schuchardt (Sitzungsberichte der kaiserlichen Akad. der Wiss., Philos. Hist. Classe, Band CXXII, 1890 p. 21): „Der Jonker'sche Aufstand ist in gleichzeitigen malaischen Versen besungen die ich veröffentlichen werde”.

Natuurlijk had Jonker tal van kinderen. R. 25 Aug. 1689 vermeldt zijn zoon, den jongeling Pattij Lima Simar; D. 27 Aug. 1689 zijne twee zoons Patinima Zewor en Sjakon. Bij R. 12 Mei 1690 wordt besloten, deze beiden (hier genoemd Patti Lima Siwa en Seicon) „tot afsnijding van verdere commotiën die deselve, tot meerder jaren gekomen zijnde, souden kunnen verwecken of oock wel door andere toe geïnstigeert werden”, naar Ceilon te zenden. Zij vertrokken daarheen D. 15 Mei 1690, om te Jafnapatnam „op het tractement van een gemeen soldaet afgesondert onder een goede tugt en opsigt” te worden gehouden; het jongste zoontje, Silampon, bleef bij de moeder, R. 14 Juli 1690. R. 16 Oct. 1702 lezen wij dat Jonker's zoon Sekon uit Jafnapatnam is gevlucht en het land „doorwandelt in het habijt van een Jogij”; hij moet met „alle practicabele middels” worden opgevat, zelfs door eene premie op zijn hoofd te stellen, en dan beter worden bewaakt. Bij R. 16 Febr. 1706 erlangt Carre Couta, weduwe van Jonker, met hare „3 dochters en familien” in bezit een stuk land breed 50 en diep 2100 roeden tusschen de Bekasi en de kleine Tjakoeng. De dood van genoemde weduwe wordt vermeld D. 2 Juli 1710; zij werd begraven in 't Amboneesch kwartier; Bintang nam hare beide dochters in huis en kreeg in gebruik het land, dat de Comp. aan de overledene „ter leen” had gegeven. Een der dochters was conform R. 12 Nov. 1697 in het Weeshuis geplaatst, omdat zij Christin wilde worden. Of dit de oudste dochter was, die R. 17 Oct. 1689 Tjili Permata wordt genoemd, blijkt niet. Blijkens R. 9 Juli 1709 nam de zoon van Jonker deel aan de oorlogen op Java's N. O.-Kust en wel „ten genoegen” der Regeer.; bij evengemelde Resol. werd hij naar Malabar gezonden als Vaandrig over eene bende van 50 Amboneezen. Dit zal de „Cawassa Joncker” wezen, die bij eene overdracht van 12 Maart 1710 een stukje land te Bat. koopt. Bij R. 12 Jan. 1712 wordt aan den „lieutenant der Amboinesen Cawassa Jonker”, onlangs van Malabar teruggekomen, toegestaan buiten dienst te Bat. te blijven. Bij R. 20 Aug. 1715 worden inl. troepen naar Malabar gezonden, o. a. eene compagnie Amboneezen van 70 man onder Luitenant Cawassa Joncker. R. 6 Sept. 1717 wordt afgekeurd dat de Amb. Vaandrig Pattilima Siwa door de ministers op Malabar is bevorderd tot Luit. en wel omdat „mensen van die geboorte niet buiten 's Comp^s. bereijck behoren op te wasschen”; aangezien de bevordering van zekere andere inl. officieren niet afgekeurd wordt, schijnt hier bedoeld te worden op zijne parentage tot Kapitein Jonker. Uit Afg. patr. miss. 30 Nov. 1717 blijkt, dat Pattilima Siwa tijdens de Malabar'sche expeditie onder Zach. Bintang streed. Hij is blijkbaar een ander dan de R. 17 Dec. 1717 weder vermelde „Capitain Cawassa Joncker”, die met een troep Amb. naar Malabar is gezonden. Dit zal dezelfde wezen als „Koessa Jonker, zoon van den berugten rebel”, die bij R. 4 Juli 1732 wegens zijn „armoedigen staat en voorige

gepresteerde goede diensten" luitenantsgagē erlangt en hoofd der Amb. bij Jacatra wordt. „Koassa Joncker, luitenant van een comp. Amboineesen alhier", wordt vermeld H. 22 Mei 1734, als bewonend eene kampong aan „de nocksloot aan de noordzijde van de heereweg na Jacatra". Bij R. 14 Juni 1735 werd hij benoemd tot Kapitein over de Amb. op een salaris van 18 Rd^s. Bij R. 12 Oct. 1736 wordt zijn aanbod geaccepteerd om eene compagnie van zijn volk en „andere vrijwilligers" op de been te brengen voor eene expeditie naar Makassar. B. R. 22 Dec. 1744 wordt zijn naam vermeld als Kapitein over eene compagnie Ambon., welke in 1736 naar Makassar is gezonden, vandaar in 1741 naar Samarang, en die thans te Bat. is. B. R. 15 Jan. 1753 zegt zijne dochter dat hij in 1740 te Makassar is overleden.

Van J. vond ik twee handteekeningen; eene onder eene obligatie Dispontijn 12 Jan. 1678, toen hij, op vertrek naar Ambon staande, 1500 Rd^s. renteloos van de Comp. leende, en eene onder eene oblig. Dispontijn 29 Juni 1679. De in die handteekeningen voorkomende figuur is het zoogenaamde Salomonszegel, tjap Soeleiman (eigenl. de stervormige vijfhoek), en wordt ook op amuletten gevonden; vergel. Encycl. van N.-I. II, 534; in de kabalistiek heet het 't pentagram; Rouffaer noemt dit (T. B. G. LI, 474) „een welbekend en o.a. ook onder de Atjehers veelverbreid mystiek oorlogsteeken", dat o.a. voorkomt op het aldaar afgebeelde vaandel van Pamekasan. De letters in J.'s handteekening schijnen *Allah* te beduiden met nog iets wat niet ontcijferd is.

HANS KOCK van Oldenzee (lees denkelijk *Odense* op Funen in Denemarken) had blijkens zijne procuratie van 4 Juli 1682 (Reguleth) reeds in 1670 aan de Kaap gediend en vervolgens op Sumatra's Westkust; hij was toen Vaandrig, evenals in 1683, toen hij uit Tanggeran eene afdeeling aanvoerde naar de Tjimantjeuri, D. 31 Maart, 14 April 1683.

CHRISTIAAN KRIJGER wordt bij R. 26 Oct. 1694, zijnde Boekhouder, bevorderd tot Onderk. op 40 gulden en benoemd tot Resident te Cheribon als opvolger van Is. Ringh; vertrekt daarheen D. 1 Nov. 1694; doet een tocht naar de Preanger D. 28 Juni, 15 Juli en 31 Aug. 1696. Bij R. 6 Juni 1698 (hij was toen met verlof te Batavia) wordt afgewezen zijn verzoek om overplaatsing; bij R. 8 Juli 1698 wordt hem echter gelast te Batavia te blijven wegens herhaalde klachten over zijn gedrag te Cheribon; R. 10 Juli 1698 wordt hij vervangen door Lucas Meur. Hij is later wegens zijn gedrag als Resident voor den rechter geroepen en veroordeeld, R. 15 Sept. 1699, 27 Aug. 1700. Bij R. 3 Sept. 1700 wordt hem toegestaan met zijne vrouw te repatrieeren doch met afgeschreven gage. Hij ging eind October per Venhuijsen voor de Kamer Enkhuizen.

Uit zijn huwelijk met Belida Struis wordt 3 April 1698 een kind Johannes gedoopt.

WILLEM KUFFELER van Arnhem (testam. 22 Oct. 1688 Reguleth) werd

(volgens R. 13 Dec. 1712) geboren in 1646 en was (volgens Algem. Nederl. Familieblad 1893 p. 74 B.) een zoon van Johannes von Köffler, geb. te Keulen, Kapitein, (vraag: kan dit de Kuffler zijn die eene helsche machine tot het vernielen van schepen in Engeland te koop bood? zie Pepys Diary 14 Maart 1661) en Elis. Vijgh zegge Hardevuist. Hij voer in 1678 per Asia voor de Kamer Amsterdam naar Indië (acte Veenendael 9 Jan. 1703). Bij R. 18 April 1681 werd hij van sergeant bevorderd tot provisioneel Vendrig en bij R. 11 Juli 1681 naar Tandjoengpoera gezonden ter vervanging van den postcommandant Bervelt; hij vertrekt D. 15 Juli 1681; komt D. 4 Febr. 1684 met Pangeran Sakee te Batavia; wordt Luitenant R. 17 Juni 1687; toen hij 7 Dec. 1689 zijn testament maakte (Bolswart), lag hij nog altijd als Luitenant te Tandjoengpoera; bij R. 17 Sept. 1691 werd hij benoemd tot hoofd van 's Comp^e. garnizoen te Soerasowan, het Sultanspaleis te Bantam, nadat hij reeds D. 3 Febr. 1691 daartoe was aangewezen. Wordt bij R. 23 Nov. 1691 bevorderd tot Kapitein-Luitenant op 65 gulden; nog steeds Commandant te Soerasowan zijnde (Valentijn ontmoette hem hier in 1694, zie IV, 1, 215) wordt hij bij R. 11 Febr. 1695 Kapitein op 80 gulden; moet daarna naar Batavia zijn overgeplaatst, waar hij van 28 Mei 1700 tot Mei 1704 als Schepen fungeerde; bij R. 28 Juni 1701 van 80 op 100 gulden gebracht; bij R. 13 Dec. 1712, zijnde Kapitein aan de Nieuwpoort, waar hij volgens Valentijn (IV, 1, 368) van 1706 had gelegen, uit 's Comp^e. dienst ontslagen; den 9 Maart 1719 overleden. Zijn wapenbord hing in de Portugeesche Binnenkerk (Navorscher 1867 p. 22 e. v.).

Hij is gehuwd geweest: 1° met Diana Ravenu van Batavia, dochter van Abraham R. (test. 27 Aug. 1685 Reguleth), uit welk huwelijk twee zoons, beiden Johannes geheeten, gedoopt zijn 8 Febr. 1682 en 18 Oct. 1685; voorts is hieruit eene dochter Johanna, die de vrouw werd van Mr. Laurens Tolling (acte Veenendael 9 Jan. 1703; Elias II, 717 noemt haar Elisabeth en laat haar geboren worden uit K.'s tweede huwelijk), een Willem en eene Helena (test. 22 Oct. 1688 Reguleth; laatstgenoemde is gedoopt 15 Juni 1688); 2° met Susanna Duiker, wed. van Nic. Ruijzer, Koopman en Opperhoofd te Palicol (huwelijksche voorwaarden 7 Dec. 1689 Bolswart). Deze tweede vrouw leefde nog in 1713; kinderen schijnen er niet te zijn geweest (testam. 26 Juli 1713 Van Haeften).

Kuffeler erfde eene „hereditaire portie van seeckere hofstede gen^t het Ceulshoff, leggende op het dorp Ooststraet in Ceulslant” (test. 22 Oct. 1688 Reguleth). Twee zusters van hem, Johanna en Elisabeth, waren te Keulen getrouwd; eene andere, Anna Catharina, is tweemaal te Amsterdam gehuwd geweest (testam. 26 Juli 1713 Van Haeften en acte Veenendael 9 Jan. 1703). Een neef van hem, M^r. Rudolph van Kuffeler, was Agent van den Keurvorst van Brandenburg te Amsterdam (testam. 22 Oct. 1688 Reguleth en Navorscher XII, 144); deze neef is volgens Vorsterman van Oijen (o.l. II, 184) Bewindhebber der O.-I. Comp. geweest; eene attestatie Michault 29 Dec. 1687, waarin ik hetzelfde vind vermeld. noemt hem M^r. Carel Rudolph van Kuffelaar; hij had zitting gehad voor de Kamer Amsterdam; volgens Valentijn I, 1, 307 was een

Carel van Kuffeler in 1677 Bewindhebber voor Friesland. Of de Catharina Elisabeth Cuffelaer van Amsterdam, dochter van Magdalena van Arenim, te Londen in Engeland, die met Ulrich Bergh was gehuwd (zie aldaar), familie van hem was, is mij niet bekend; naar Vorsterman van Oyen te oordeelen wel. Valentijn verhaalt (IV, 1, 125) dat Kuffeler „aan de Heer Hurdt en andere Heeren groote voorstanders” had; en wel had hij door Tack een wit voetje bij Camp-huijs, door zekeren Adriaan van Bekom bij Hurdt, den voornaamsten tegenstander van Camphuijs. Ook dit verklaart, waarom zijn onhandig optreden in zake Poerbaja ongestraft bleef. Uit bovengeciteerde notarieele acten bespeurt men dat hij zeer welgesteld was, vermoedelijk door zijn tweede huwelijk. Den 8 Nov. 1713 fo. 129 koopt hij een groot pand aan den Molenvlietschen dijk; zie voorts onder Van Hoorn.

JOAN CASPAR LIPPIUS uit Saksen ging in 1686 als soldaat per Hobree naar Indië voor de Kamer Enkhuizen (testam. op de Weesk.). Wordt D. 5 April 1701, zijnde sergeant, uit Cherib. naar de Bovenl. gezonden om aan te sporen tot ijver voor de cultures. Doet andermaal zulk eene reis D. 30 Sept. 1702. Wordt bij R. 9 Jan. 1705 bevorderd tot Vaandrig en opvolger van Palm te Cherib. D. 4 Jan. 1706 ter behandeling van Comp^s. zaken naar Bat. ontboden. Vertrekt D. 5 Maart 1706 als Luitenant naar Cherib. om met Pangeran Aria Cheribon gezamenlijk het „gebiet en bestier over de Priangse landen” te voeren; doet dat jaar met dien Pangeran een tocht, komt te Cher. terug D. 30 Sept. 1706 en overlijdt vlak daarna D. 9 Oct. 1706. De inventaris van zijn inboedel staat in bovenvermelde copie van het testament; hij leefde met eene Jav. vrouw. Naar eene handteekening is door mij lang gezocht maar vergeefs.

JAN DE MARRE (over hem een wat lang uitgekookte potboiler van S. Kalff in de Javabode van 22 en 29 Juli, 5 en 12 Aug. 1905) was volgens Van der Aa de zoon van Harmen de Marre (wellicht den Herman de Marre, Schipper in dienst der O. I. C., die R. 18 Juli 1704 repatriert in functie, en nogmaals R. 14 Juni 1707 en 26 Aug. 1710, en die 14 Juli 1714 tusschen de Kaap en 't vaderland overleed, Valentijn IV, 2, 164; de vader van dezen Herman was wellicht schipper Jan Marre, R. 13 Febr. 1690) en Geesje Poster.

Volgens Dr. J. van Vloten (Bloemlezing uit de Nederl. dichters der 18^e eeuw p. 211; zie ook Wagenaar, Amsterdam in zijne opkomst enz. 1767, deel III, 257) werd hij 23 Aug. 1696 geboren te Amsterdam, zwierf op zee van 1708 tot 1731 en vestigde zich, voor de laatste maal van Java teruggekeerd, in 1732 in zijne geboortestad. Wellicht was de Jacob de Marre, uitgevaren voor Amsterdam 1713 per Generale Vreede, die bij R. 8 Sept. 1719 tot Schipper werd verhoogd, een broer van hem. Of hij familie was van den Visitateur-Generaal Christoffel de Marre, is mij niet bekend. In 1728 was Jan de M. op zijne laatste reis naar Indië als Schipper van de Heesburg begonnen met zijn in 1740 herzien en uitgebreid in 't licht verschenen dichtwerk „Batavia, in zes boeken”, hetwelk in de voddige compilatie „Batavia in deszelfs gelegen-

heid, opkomst enz". (Amsterdam 1799, I pag. IV) wordt aangeduid als De Marre's „terecht vergoed dichtkundig schilderij, dat meesterstuk." Reeds in 1736 was verschenen zijn treurspel *Jacoba van Beieren*, dat zich lang op het tooneel heeft gehandhaafd en waarop, zegt M^r. N. P. van den Berg (*Het tooneel te Batavia in vroegeren tijd*, T. B. G. XXVI, 326) „toevalligerwijze ook de keuze viel toen in de maand Juli 1757 de eerste voorstelling zou worden gegeven in den bij besluit der Hooge Regeering van 29 Maart te voren opgerichten *Bataviaschen Schouwburg*", iets wat niet geheel juist schijnt, aangezien het *Dagregister* sub 8 Maart 1757, den negenden verjaardag van Willem V, mededeelt dat op dezen feestdag „men voor de eerste maal op de nieuwe opgeregte geprivilegeerde *Commedie* in 't Heren Logement alhier representeerden een romijnsche *Tragedie*." Aan zijne *Jacoba* dankte De M. eene aanstelling tot Assistent der Regenten van den *Amsterdamschen Schouwburg*, vervaardigde in 1738 een zinnespel voor de viering van het honderdjarig bestaan dier inrichting, en gaf in 1746 te Amsterdam zijne *Eerkroon* voor de *Caab de Goede Hoop* in 3 zangen uit als aanhangsel bij zijne *Bespiegelingen* over Gods wijsheid in het bestier der *Schepselen*. Dit fraai gedrukte werk (ik leende het van den heer Van Dorssen) bevat een mooi portret; de inhoud is verbazend onbeduidend. Het werd in 't zelfde jaar gevolgd door een bundel *Hof- en Mengedichten*. Of hij dezelfde *Jan de Marre* is die in 1753 te Amsterdam een atlas uitgaf „*De nieuwe groote licht en zeefakkel, het zesde deel, Oost-Indië*" (zie *De Bas* l. l. pag. 27), wat 't zelfde zal wezen als *J. de Marre's Zeeboek* voor *Indiën*, waarvan XVII^{en} in 1754 eenige exemplaren naar *Batavia* zonden (*P. VI*, 346), is mij niet bekend. Onze *Jan de M.* heeft verder zijn leven te Amsterdam gesleten in vriendschappelijk verkeer met groote geesten als *P'citama* c.s. „die hij echter in dichtgloed verre overtrof", zegt *Van Vloten*, en is 19 Jan. 1763 overleden.

De handteekening is ontleend aan zijn testament 4 Febr. 1721 (*Maurits van Aerden*) toen hij als *Onderstuurman* op 32 gulden per *Commerrust* naar *Nederland* stond te vertrekken.

BENJAMIN VAN DER MEER „geboortich van *Mataram*" zegt het *Register* van *Commissarissen* van *Huwel. en Kleine Zaken* onder datum 24 Nov. 1672 (evenzoo *D.* 1679 p. 313), toen hij, als Assistent van 23 jaar, in ondertrouw trad met de zestienjarige *Catharina Daems* van *Batavia*. Hij zou dus geboren zijn in 1649. Zijne geboorteplaats doet denken dat hij een zoon was van *Adriaan Jansz van der Meer* van *Beierland* (1), die bij *R.* 24 Juni 1653 weder in *Comp^s.* dienst werd aangenomen (om op *Cormandel* te worden geplaatst), nadat hij ten gevolge van „de commissie van *Maseijck* naar *Mataram*" van 1632 tot 1646 in gevangenschap was gebleven. Over deze zending van *Maseijck* zie *De Jonge V.*, 192 en *Kronijk Hist. Genootsch. Utr.* 1856 p. 92; uit *Van Goens'* rapport in *Bijdr.* 1856 p. 362 vernemen wij dat na den dood van *Sultan Agoeng*

(1) *D.* 1632. p. 74, waar eene lijst dezer gevangenen staat, heet hij *Adriaen van Beijerland*, bootsman.

de gevangenen werden losgelaten; vergel. De Jonge V, 286, 290; doch uit de Kronijk u. s. pag. 94, dat vier der gevangenen in Mataram een wijfje hadden genomen en bij de terugzending der anderen niet meewilden; hun toestand was echter in 1648 erbarmelijk (zie het Dagr. van dat jaar pag. 114); zij hadden toen 15 zoontjes; in 1649 keerden die getrouwden besneden en wel eveneens terug (De Jonge VI, 12). Tot deze laatste groep zal ook Van der Meer hebben behoord; de bewoordingen der Resol. van 1653 beduiden dan, dat de feitelijke gevangenschap in 1646 had opgehouden; tevens echter wordt daar gezegd dat Van der Meer met zekeren Abraham Marinusz van Middelburg nog niet lang geleden is teruggekomen (deze laatste nam, blijkens de Resol. van den Batav. Kerkeraad 26 Jan. 1654, zijne „heijdense vrouw” met hare 4 kinderen mee naar Batavia). Een andere zoon van hem zal de „Ruben van der Meer uijt de Mataram” wezen, die 19 Dec. 1669, oud 22 jaar, in ondertrouw trad. Eenige opmerking verdient, dat Benjamin v. d. M. nergens als mixties wordt aangeduid en dat zijne geboorte hem niet verhinderde om promotie te maken (zie sub Tack).

Als Boekhouder wordt hij aangeduid in een erfbrief van 2 Nov. 1674, eene procuratie Dispontijn 9 Juli 1676 en eene acte idem 25 Aug. 1677. Den 25 Juli 1678 maakte hij zijn testament (Bolswart) toen hij op vertrek stond (als provisioneel Vendrig, Dagr. 1678 p. 366) naar het leger onder Hurdt op Java; bij R. 13 Juni 1679 werd besloten hem met eene opdracht naar Pangeran Poeger in Mataram te zenden; met de gezanten van dezen pretendent kwam hij R. 11 Oct. 1679 te Batavia; hij heet hier Vaandrig (zie De Jonge VII, 22, 28, 274). Bij R. 11 Nov. 1679 werd hij met 30 Europ. soldaten op eenige schepen naar Indramajoe gezonden ter versterking van Jochem Michielsz. In April 1680 werd hij belast met eene voorloopige zending naar Cheribon (Van Deventer, Gesch. der Nederl. op Java I, 271; 298; zijn rapport over die vergeefsche zending staat D. 23 April 1680). D. 28 Aug. 1680 verneemt men, dat hij uit Cheribon is uitgezonden tegen Boeeleng; R. 1 Aug. 1681 vermeldt hem als Luitenant en Posthouder te Cheribon; hij kan dus worden beschouwd als de eerste Resident aldaar. Bij R. 12 Mei 1682 wordt hij wegens wangedrag vandaar verwijderd; R. 24 Nov. 1682 beveelt, uit de Cherib. papieren alles te colligeeren wat te zijnen bezware kan strekken, met last aan den Advocaat-Fiscaal daarover rapport uit te brengen. Eerst R. 3 Maart 1684 wordt hij weder employabel verklaard, daar deze ambtenaar geene actie tegen hem had kunnen vinden. Met Tack ging hij in 1685 naar Kartasoera; beging onderweg in de Cheribonsche bovenanden allerlei buitensporigheden (D. 25 Maart, 5 April 1686) en kwam met zijn chef om het leven (De Jonge VIII, 17, 201).

Uit zijn huwelijk met Catharina Daems (ook vermeld als Cath. Oppenhof) werden geboren Michiel, Benjamin en Ruben (Dooptboek 29 Aug. 1677, 13 Jan. 1683, 23 Aug. 1684); zijne weduwe ging 13 Oct. 1689 trouwbeloften aan met Dirk Cops, burgerkoopman (Dionys van Es) en broeder van den lateren Raad van Indië en Gecommitteerde Johannes Cops. Een land van v. d. Meer wordt vermeld in den 2 Nov. 1674 aan Cleijer afgegeven erfbrief.

LUCAS MEUR „van der Zee” (Actenboek, d.i. op zee geboren; zie de personalia van F. J. Coyett) was de zoon van den Vaandrig Philip Meur en Eva Voskuijl (test. 23 April 1699 Deldijm) van Rees, die als weduwe in zeer armoedige omstandigheden moet hebben verkeerd, althans volgens een testament van 10 Juni 1687 (Reguleth) woonde zij in het Bandaneesch kwartier. De zoon, geboren in 1667, werd in 1682 als soldaat op 10 gulden in dienst genomen (Actenboek); in 1687 was hij Assistent te Japara; in 1689 (zie zijn rapport in zake Jonker in T. B. G. XXX p. 139 e.v.) en 1690 is hij te Batavia en gaat D. 6 Juni 1690 met Winkler naar Pakoean (Bijl. 15); wordt 4 Juli van dat jaar Boekhouder op 30 gulden; is eenige jaren door de Gecommitteerden gebruikt in de Bovenlanden, daar hij, zooals R. 10 Juli 1698 zegt, „tegelijk taalkundig en ook ervaren in den omgang met de gemelde luijden,” namelijk Inlanders, was. Bij R. 25 Juni 1696 wordt hij naar Cheribon gedirigeerd als lid eener Commissie naar de Bovenlanden; D. 15 Juli 1696 begeleidt hij den Resident op een tocht naar de Preanger; bij R. 10 Juli 1698 wordt hij provisioneel Resident te Cheribon; vertrekt daarheen D. 29 Juli 1698; bij R. 27 Juli 1700 wordt hem toegestaan, voor een springtochtje naar Batavia te komen; bij R. 21 Sept. 1700 bevordert tot Onderkoopman. D. 4 Juli 1701 komt van Cheribon bericht, dat hij aan den steek van een pijlstaart (1) is overleden. Uit het bovenvermelde testament van 1699 blijkt dat Meur drie zusters had: Catharina, geh. met den burger Jac Schoonhoven; Cornelia, vrouw van Zacharias Roman, Opperk. en Gezagh. te Bantam, daarna van Jan Jacob Erberveld, die een Bremer schijnt te zijn geweest en als Gouverneur van Makassar is overleden (zie haar testament 4 Dec. 1715 Brooks); en Leonora, geh. met Tobias Laps, Onderk. te Ternate. Van dezen laatste is Sophia Johanna Laps, de eerste vrouw van den Gecomm. Nic. Crul, eene dochter geweest (test. Crul 7 Aug. 1721 en M. van Aerden 25 Febr. 1722). Van een huwelijk van Meur vond ik niets; echter zou de Maria Hitje, die Doopb. 13 Aug. 1694 met hem getuige is, de vrouw kunnen wezen.

Bij erfbrief van 15 Oct. 1695 erlangde Meur een groot land een dag gaans Zuid van de stad, tusschen de Tjiliwoeng en de Pasanggrahan, voor 300 Rd^s. Uit vergelijking met andere stukken blijkt, dat dit de oorspronkelijke uitgifte van Depok moet zijn geweest. Reeds 18 Mei 1696 verkocht hij het aan Chastelein.

JOCHEM MICHIELSZ van Amsterdam (testam. van 1682). Zijn eigenlijke naam Steufhaas of Steuphaas wordt zelden vermeld; wij vinden dien in Bijl. 16, in het testam. zijner weduwe (Schoute 4 Aug. 1731) en dat van zijn zoon (Wichhelhuijsen 25 Nov. 1728).

In 1668 vond ik hem genoemd als „matroos, bescheiden in 't prauwenhuis”, dus bij het „Indiaens cleen vaertuijgh” dat Silvernagel en Theunis vroeger hadden gecommandeerd; over dit prauwenhuis zie Nieuhof o. l. pag. 207 (2).

(1) Over dit dier, eene soort rog, denkelijk de toka-toka, zie G. Piso, o. l. pag. 293. Rumphius, Rariteitkamer p. 288, noemt het: *pastinaca marina*.

(2) R. 12 Febr. 1682 wordt gesproken van

„het eijlandt jegensover het oude Vierkant, eijgentlijk genaemt het erff van 't prauwenhuijs” aan de westzij der stad onder de punten Groningen en Zeeburg. Er waren ook houtzagerijen D. 1659 p. 86.

D. 9 Sept. 1672 wordt hij, zijnde hoogbootsman, benoemd tot Opziener van het prauwenhuis. Een erfbrief van 2 Juli 1676 noemt hem Luitenant daarvan. D. 20 Sept. 1676 blijkt hij deel uit te maken van de legermacht onder Poleman in O. Java; hij gedraagt zich dapper en komt D. 27 Sept. 1676 te Bat. terug. D. 1 Febr. 1677 zien wij hem onder Speelman deelnemen aan de expeditie tegen Troendjojo; D. 27 April 1677 blijkt hij daarbij belast te zijn met „de ordre en opsicht over al onse inlanders, daer, om deselve bij malcanderen aen de vloot te houden, niet weijnich aen te stellen viel”. D. 9 Nov. 1677 komt hij te Bat. terug. In 1678 voerde hij als Luitenant het bevel over de blokkade van Pamanoekan (Bijl. 7). Bij R. 19 Juli van dat jaar werd hem gelast naar Soemedang te marcheeren, waarover zie Bijl. 10; den 16 Sept. komt hij van dien tocht te Bat. terug. Bij R. 1 Oct. 1678 werd hij aangewezen om den volgenden dag te vertrekken naar Indramajoe; echter schijnt hij toen niet te zijn gegaan. R. 28 Maart 1679 wijst hem andermaal daartoe aan, ter versterking van Couper's macht aldaar, over welke macht hij bij R. 10 Juni 1679 tot hoofd werd aangesteld met verhooging tot den rang van Kapitein over het prauwenhuis en de kleine vaartuigen, op 80 gld. Het volgend jaar deed hij een tocht naar Cheribon, dat zich aan hem onderwierp, R. 4 Mei 1680; bij R. 31 Dec. 1680 werd hem gelast, Depati Galonggang aan te tasten en het gespuis uit Soemedang en Krawang te verdrijven; D. 3 Maart 1681 leest men dat hij van die expeditie te Cherib. terug is en D. 28 Maart 1681 dat hij van Tjiasem naar Tandjoengpoera is getogen. Bij R. 21 Mei 1681 werd gelast dat hij na regeling der Krawang'sche zaken vandaar zou terugkeeren; D. 19 Aug. 1681 komt hij van Tandjoengpoera te Batavia. Bij R. 10 Oct. 1681 wordt hij Kapitein aan de Nieuwpoort, maar uit R. 22 Juli 1682 blijkt dat hij nog altijd is „havemeester en opsiender van 't praeuwenhuijs”; bij R. 2 Jan. 1682 Kapitein aan de Utrechtsche poort; bij R. 2 Maart 1682 aangewezen om deel te nemen aan de expeditie tegen Bantam. Bij de landing van Tack voerde hij de bataille aan (De Jonge VII, 386); over zijn heldhaftig gedrag bij die gelegenheid hoore men den luidruchtigen Frikius, o.l. pag. 43. Bij R. 24 Oct. 1682 werd hij wegens zijne betoonde dapperheid verhoogd tot een traktement van 100 gulden voor een verband van 3 jaar. Bij R. 9 Maart 1684 van Tanara opgeroepen, wordt hij R. 5 Juni 1685 met 8 pentjalang's naar Tjiasem gezonden om eene bende geboefte te verjagen; hij schijnt dus nog steeds tot het prauwenhuis in betrekking te hebben gestaan. R. 15 Aug. 1685 notcert dat hij terug is. Kort daarop, R. 9 Nov. 1685, wordt zijn overlijden vermeld. Hij schijnt de laatste commandant der bakeleisprauwen geweest te zijn, want later hooren wij niet meer daarvan; R. 7 Mei 1694 wordt tegen de zeeroovers de „geweldiger” uitgezonden met 3 pentjalang's. Elders vermeld ik, dat Michielsz door Inlanders „Kapitein Karang” werd genoemd, welke naam een soort titel van den chef van het prauwenhuis zal zijn geweest. Zie Bijl. 17.

De bovenvermelde erfbrief noemt een land van hem bij Tandjoengpriok; de weduwe verhuurde dit, behalve de sawah's, in 1694 (Reguleth 17 Jan.) voor

40 Rds. per jaar. Dit land van „Capt. Jochum” grensde aan een van Speelman (test. Dispontijn 8 Jan. 1684).

Reeds in 1668 komt hij voor als gehuwd met Augustina Lodrigo (of Rodrigo) van Palembang, denkelijk eene „vrije vrouw” (’t vrouwelijke voor „Mardijker”), maar die, blijkens hare nette handteekening, eenige opvoeding had genoten. Misschien was zij eene dochter van Pasquael Rodrigo, die D. 17 April 1648 als gezant van Palembang te Bat. komt. Uit dit huwelijk werd 14 April 1669 een zoon Michiel gedoopt. In 1682 (testament Reguleth 28 Oct.) waren er bovendien een Gerrit, Paulus, Anna en Jochem; het gezin woonde in ’t prauwenhuis. Uit eene acte Reguleth 21 Jan. 1715 zien wij dat Paulus klerk is geweest bij Cornelis Chastelein. Deze Paulus leefde nog toen zijne moeder in 1731 haar testament maakte (z.b.); zij was toen zeer arm; de zoon was Boekhouder en Boomwachter. Michiel Jochumsz Steufhaas, wiens ongedateerde grafsteen op de begraafplaats Tanahabang ligt, was denkelijk de zoon van onzen Jochem M., wiens overlijden in ’t testam. van 1731 wordt vermeld; uit diens huwelijk met Maria Oldenvliet werd 27 Sept. 1699 een Jochem gedoopt; uit dat met Geertruida Gerrits 14 Aug. 1708 een Cornelis. Een Gerrit Jacob Steufhaas zat anno 1804 in Schepenen; zijn overlijden wordt vermeld in de Bat. Courant 19 Oct. 1816; zijn zegel droeg een springenden haas als wapen.

FREDERIK HENRIC MULLER, geboren te Diest in Zuid-Brabant omstreeks 1632, kwam in 1650 per het schip de Provintie in Indië (testam. Huijsman 30 Jan. 1662). Wordt in eene attestatie Huijsman 3 April 1657 (die hij teekent: F. Henric) vermeld als „opsiender van de Javaenen”, R. 15 Maart 1658 als „voorspraeck (1) der Javanen onder Jacatra” en R. 17 Mei 1658 als „geleijder

(1) Wat dit woord aangaat, Van Linschoten o. l. pag. 56 en 58 spreekt van „advocaten ende voorspraken”, „voorspraeck ofte advocaat”, en ook Grotius (Inleidinge III, 46, 7) gebruikt beide woorden als synoniem; evenzoo D. 1626 p. 252. D. 1641 p. 285 is „de opperadvocaet ende voorstander van alle vreemdelingen” een hoog ambtenaar aan ’t hof te Siam, evenals er aan dat te Peking (Dapper, Gezantsch. p. 285) „Lipouus of voorspraken der vreemdelingen” zijn. De Bataviaseche betekenis wordt duidelijker uit D. 24 April 1626, alwaar Speex zegt, dat de Chineesche leden van het College van Schepenen „alleenlijk verseheenen omme als toleken ende voorspraeken van haare natie” bij onderlinge geschillen aan dat College „naerder ende claerder openinge” te geven; het beduidt dus minder pleitbezorger dan wel deskundig adviseur. Een synoniem is „voordraeger”, zooals Valentijn V, 2, Japan 113 spreekt van „iemand ten hove voordraegen” d. i. zijne belangen voorstaan; zoo heeft de Comp. D. 1661 p. 53 een „voordrager” in Tonkin; zelfs heeft (Dapper, Gezantsch. p. 238) een Chineesch Onderkoning

een „voordrager”, d. i. vertegenwoordiger, die door een tolk aanraking heeft met ’s Comp^s gezant; evenzoo D. 1663 p. 625. Vandaar dat R. 6 Sept. 1663 bepaalt dat dit laatste de titel zal wezen (het Dagr. spreekt hier van „Opziender ofte voordrager”) van het Europ. hoofd der Bandaneezen en Amboneezen te Batavia. Muller was dus de „voorspraak” bij den G.-G., want, zooals Johann von der Behr (Diarium oder Tagebuch, Jena 1668 p. 36) zegt, die, blijkens de vermelding van het vonnis van Justus Schouten omstreeks 1645 te Batavia vertoefde: „Wiewohlen die frembden Nationen (*Inlanders te Bat.*) aus ihnen selbst Capitainen erwehlet haben, werden doch vor dieselben allein geringe und schlechte (*versta: schlichte*) Sachen geschlichtet und wo was hauptsächliches vorgehet oder die Partheyen mit dem Ausspruch ihrer vorgestellten Capitainen nicht zufrieden sind, wird die Klage bey dem Magistrat der Stadt oder gar bey dem Herr General anhängig gemacht”, een merkwaardig getuigenis voor het directe ingrijpen van den Gouv.-Gen., zóó vroeg reeds, in de zaken der Inlanders.

ende voorspraeck van een comp. onser Javanen"; D. 2 Febr. 1659 als Vendrig. In 1657 (Bijl. 4) zien wij hem eene expeditie leiden naar Tijdjantoeang; het volgend jaar zou hij er weer op uit. D. 30 April 1659 wordt gezegd dat de Javanen, gevestigd bij de schans Jacatra, staan onder den Jav. Kapitein Zittra en „den vendrigh Hendrick". D. 29 Juli 1659 leest men, dat te Bantam volgens het vredescontract van dat jaar weder een agent zal worden geplaatst; dit zal zijn de Koopman Dirk van Lier en besloten is, „denselven den Vendrich Frederick Hendrick bij te voegen, alsoo beijde in de Maleijtse tale wel ervaren sijn, om, soo wanneer de saken aldaer op sijn ploij zullen gebracht zijn, gemelte van Lier hier weder te keeren ende Frederick Hendrick daer te verblijven". D. 27 Aug. 1659 schrijft hij uit Bantam, waar hij thans als Resident fungeert, met verzoek om „een bequaem assistent die wat gauw ter pen was, also sich 't selve noch niet te wel toevertroude, vermits sich, ten tijde bij de militiae gebrijct is, weijnigh tijt gehadt heeft om hem te oefenen Vorders soo was sijn persoon aldaer door den geregeerde tamboer bij de Javanen seer verdacht gemaect, also daeronder uijtsiroijde, hoe hij den Conducteur der Javanen op Batavia was geweest ende altijd tegen haer in 't velt geweest was, oock veel quaets gedaen hadde, jae oock dat hij een der grooten haer broeder ende neef dootgeschoten hadde; dat dan eenlijck aanroerde, om off Haer Ed. oordeelden daer soude connen blijven of niet". Uit R. 3 Juni 1660 ziet men dat hij in Maart van dit jaar te Bat. was teruggekeerd en D. 31 Jan. 1661 staan de Javanen bij Jacatra weder „onder Fredrick en Capiteijn Zittra." R. 26 April 1662 noemt hem als plaatsvervangend Resident te Bantam; den 11 Mei 1662 teekent hij eene procuratie Huijsman, staande op vertrek naar *Batavia* als Opperhoofd, doch den 18 Juli van datzelfde jaar teekent hij eene andere procuratie Huijsman, waaruit, in verband met R. 16 Juni 1662 waarbij Ocker Ockerse tot Resident aldaar werd benoemd in plaats van Jan van Meerwijck, schijnt te volgen dat van zijn vertrek derwaarts niets is gekomen, hetgeen van eenig belang is voor de beoordeeling van onze Bijlage 5. Over zijne verschillende tochten vroeger en later naar de Ommel. en elders zie voorts Bijl. 8 en 9 en hetgeen elders genoteerd is.

Eene acte Keijzers 26. Nov. 1663 noemt hem Vendrig aan de Nieuwpoort; D. 12 Jan. 1664 verzoekt de Resident te Djamboe dat „den vendrigh Fredrik Muller in qualiteit als ondercoopman met zijn familie in Jambij mach comen resideren, alsoo hij seer wel met de Javanen weet om te gaen." R. 7 Aug. 1665 heet hij Vendrig en „Conducteur over de compe. Javanen buijten de Nieuwpoort"; hij wordt „om sijne goede diensten en bijsondere bequaemheijt om met die natic om te gaen" aangesteld tot Luitenant en „Conducteur (1) over

(1) Deze titel *Conducteur* (hetzelfde wat hierboven „geleijder" heette) bestond blijkens Navorscher 1881 p. 615 in 1622 ook in Nederland: „Conducteur der militiae". Bij De Jonge III, 393 vindt men hem in 1612 gebruikt voor chef, zoowel in het civiele als militaire. D. 24 Dec.

1656 worden zekere troepen gesteld „onder 't gesach en *conductie*" van Arnold de Vlamingh; D. 1678 p. 397 is *conduyte*: commando, bevel; bij Rumphius (manuscript Amboise Historie) wordt in 1660 eene scheepsmacht uitgerust „onder de conductours Jan van Dam als Admiraal

alle de Javanen, onder de jurisdictie van Batavia sorterende". Zijne instructie als zoodanig dd. 1 Dec. 1665 staat in P. II, 406; daarbij blijkt dat ook de Baliërs en Boetonners onder hem worden geplaatst. R. 7 Juni 1669 wordt hij Regent van het Lazarushuis; R. 19 Aug. 1672 Heemraad; R. 16 Dec. 1672 zegt dat hij „nu eenige jaren d'opsicht (1) over de buitenforten en de Javanen gehad heeft"; hij wordt thans Kapitein op 75 gulden onder een nieuw verband van 3 jaar. R. 10 Jan. 1673 heet hij „Capiteijn van de buitenforten". D. 16 Jan. 1674 wordt hij Diaken. R. 8 Sept. 1676 vermeldt hem als „hebbende 't commando over Batavias buitenforten ende met eenen de opsicht als hoofd over de Javanen, Balijers en Boutonders." Bij R. 8 Juli 1678 wordt hij aan 't hoofd van 300 Bataviasche Javanen naar het oorlogsterrein in O. Java gezonden; hij vertrekt D. 15 Juli en overlijdt 20 Oct. 1678 te Singkal aan uitputting (De Jonge VII p. LXXV; zie ook *ibid.* p. 219, 220, 222, 225, 227, 229, 230, 232, 233, 235). In de wandeling werd hij, naar 't schijnt, „Kapitein Frederik" genoemd; zoo D. 6 Dec. 1677 en in Hartsinck's rapport omtrent hunne gezamenlijke expeditie.

Wat zijne werkzaamheid aangaat, hij is ook in zoover een voorlooper der Gecommitteerden over den Inl., dat hij in betrekking blijkt te staan tot inlandsche grooten. Zoo reeds in 1668 tot den Mataram'schen troonsopvolger; zie het rapport van Verspreef bij De Jonge VI, 179. D. 17 Sept. 1670 vinden wij een briefje van een Mataramsch Regent in Krawang met verzoek aan Muller om de gezanten van een der Mataram'sche Prinsen te Bat. voort te helpen. D. 9 April 1674 introduceert hij bij den G.-G. zendelingen van den Regent van Soekapoera en D. 14 April 1674 beantwoordt hij namens den G.-G. den brief van dien Regent. D. 30 Nov. 1677 schrijft de Regent van Soemedang, die kort te voren relaties met de Comp. had aangeknoopt, dat hij al zijne brieven naar Bat. zal adresseeren aan Muller „alsoo een ander daartoe niet en vertrouwe".

Muller was gehuwd met Margaretha Christoffels Meerpoel (dochter van Christoffel Jansz Meerpoel van Oldenburg) geb. te Batavia, weduwe van Symon de Geus van Saerdam (bij wien eene dochter Meijntje de Geus). Uit dit huwelijk werden geboren:

- a. een zoon Willem, gedoopt 8 Aug. 1658; deze was in 1694 Onderkoopman (test. Reguleth 21 Sept. 1694); was gehuwd met Hester van Das; werd bij R. 10 Juli 1705 gechangeerd tot Luitenant; gaat R. 14 Aug. 1705 naar Tegal; was in 1708 op Java's Oostkust, waarschijnlijk als officier in den oorlog (test. Veenendael 30 Juni 1708), en overleed 4 Juli 1714 als Luitenant op Jacatra (Valentijn IV, 1, 368 e.v.). Hij had een zoon Frederik Hendrik (test. Reguleth 15 Juni 1714), die weer (test. 16 Juni 1733 Schoute) eene dochter had;
- b. een zoon Hendrik; aan dezen vermaakte zijne moeder (test. Dispontijn

en Truijtmán". Zie ook De Jonge VI, 81. Uit het Dagr. 2 Nov. 1656 zien wij dat „onse Javanen van de fortresse Rijswijk" met „hare Duijtsche conducteurs" eene kleine expeditie ondernemen; *ibid.* 4 Nov. heeten laatstgenoemden de „Duijtsche voorgangers". D. 24 Dec. 1656 wordt

gesproken van „den opsiender onser Javanen aen Rijswijk".

(1) Wat dit „opsight" aangaat, in een erfbrief van 16 Sept. 1667 wordt een Balische Kapitein genoemd „opsiender der Balise natie alhier". Vergelijk de registers i. v.

1 Juni 1681) o. a. „een houwer en een deegen met silvere gevesten die zijn vader zal op zij heeft gedragen." De stiefdochter van Muller trouwde een Klaas van der Hart. Als curiositeit vermeld ik dat een broer van Muller's vrouw, Harmen Christoffels Meerpoel, getrouwd was met Barbara Itchemon, dochter van den „Christen Jappander, oud Capiteijn" Itsiemon (1); over haar zie acte Hackius 6 Febr. 1649; test. Reguleth 15 Nov. 1686 en 15 Juli 1697; over eene zuster van Muller's vrouw D. 8 en 12 Dec. 1659.

Muller woonde in 1666 (testam. Huijsman 17 Maart 1666) in de Zuider-voorstad in de Nieuwstraat; het huis wordt in bovenvermelde acten dikwijls aangeduid en was al in 1643 gekocht door zijn vrouws vader; eene kaart van Bat. van 1667 (in copie aanwezig in de bibl. van het Bat. Genootsch.) toont dat „Luijt(enant) Fredrick" een zeer groot erf bezat aan de westzij der Buitennieuwpoortstraat, hetwelk men aan de linkerhand heeft zoodra men, van Molenvliet komende, de brug is gepasseerd; zie ook H. 11 Mei 1688.

Verder was hij een groot landeigenaar. Uit een erfbrief van 29 Dec. 1671 blijkt, dat hij verstand had van landmeten en teekenen, zoodat 't wel zijn kan dat zijn eigenlijk beroep dat van landmeter was geweest. Bij een erfbr. van 22 Juli 1667 kreeg hij de landen Pasirpandjang en Ratoedjaja, drie dagen reizen van de stad, het eerste Oost, het tweede West van de Grootte Rivier, in de buurt van Depok (ik vermoed volgens de kaart dat de landen andersom moeten liggen, daar Ratoedjaja even bezuiden de halte Depok ligt); bij een erfbr. van 22 April 1675 kwam daarbij Tjipajoeng, dat aan 't vorige grensde. Bovendien erlangde hij 4 Dec. 1674 't land Kedoengwolanda aan de Sontar, en 17 Sept. 1675 een stuk tusschen die rivier en de fortres Jacatra. Een zeer groot land bewesten de Bekasi kreeg hij samen met Hannibal van Quemuij (over wien zie Bijl. 32) den 27 Juli 1675, waarschijnlijk Telokpoetjoeng; den 17 Sept. 1677 een stuk aan den westover der Angkee. Alles samen zal dit, ongerekend 't land aan de Bekasi, waarvan geene afmetingen in den erfbrief staan, ruim 1700 morgen zijn. Bovendien had hij een land bij Tandjoengpriok (Dispontijn 8 Jan. 1684) en kocht hij een deel van het land Meester Cornelis (overschrijving 1672 pag. 38, 45 en 156, en attest. Dispontijn 16 Aug. 1677), dat later door zijne weduwe werd verhuurd (Reguleth 17 Jan. 1684) en tot 1732 in zijne familie bleef. Een deel ervan werd in 1708 aan de Comp. verkocht om koffie te planten (H. 25 Aug. 1708). Blijkens eene kaart was ook de veldschans gebouwd op zijn land; eene overschrijving van 13 Aug. 1698 fo. 438 noteert dat bij overschrijving van 20 Febr. 1709 fo. 438 een „perceeltje, voor 't meeste gedeelte beset met Comp. pagger", van Muller werd overgedragen op de Comp. Zeer veel waarde hadden al die landen in Muller's tijd niet; Tjipajoeng en Pasirpandjang werden door zijne weduwe veel later (Reguleth 16 Juni 1694) voor slechts 1000 Rd^s. verkocht; maar in ondernemingsgeest kon blijkens 't Erfboek geen Europeaan te Batavia ten aanzien van landontginning destijds met Muller wedijveren.

(1) Het Doopboek van 1642 vermeldt een Michiel Ysamon van Nangesackij; vergel. ook D. 164^{1/2} p. 111.

WILLEM HENDRIK VAN OSSENBERCH. Biographie door P. J. B. C. Robidé van der Aa in Bijdr. 1881 pag 53 e. v.; zie ook Kron. Utr. Gen. 1872 pag. 75.

JACOB PALM wordt bij R. 30 Juli 1697, zijnde sergeant te Cherib., overgeplaatst naar Japara als prov. Vaandrig; bij R. 23 Juni 1702, zijnde Vaandrig te Soerabaja, als gemachtigde der Comp. gezonden naar Soemenap en Pamekasan om te trachten de aldaar bestaande geschillen bij te leggen; tot die zending wordt noodig geacht een taalkundig persoon „van sedig gedrag en minsamen ommevang, mitsgaders ervaren in de Javaanse maximes”. Bij R. 24 Oct. 1702 wordt hij andermaal met dezelfde opdracht jaarheen gezonden; wordt bij R. 11 Mei 1703 ingedeeld bij de expeditie onder Scipio tegen Prawata; komt 12 Nov. 1703 te Batavia terug na met Helderman uit Djampang naar Cheribon te zijn getrokken (De Jonge VIII, 110); R. 7 Maart 1704 krijgt hij het commando over eene inl. troepenmacht, die uit Cheribon tegen Prawata zal oprukken; R. 19 Aug. 1704 wordt gelast dat hij van Pamotan, waar hij het bevel voert, naar Cheribon zal gaan als provisioneel Gezaghebber; bij R. 4 Dec. 1704 bevordert tot Luitenant; bij R. 9 Jan. 1705 van Cheribon teruggeroepen; bij R. 27 Maart 1705 benoemd tot Commandant te Tandjoengpoera; bij R. 18 Juni 1708 bevordert tot Kapitein-Luitenant om dienst te doen te Malakka; bij R. 30 Juni 1710 erlangt hij verlof te repatriëren; R. 31 Oct. 1710 wordt hem toegestaan in Indië te blijven; bij R. 4 Nov. 1710 benoemd tot Kapitein aan het Vierkant op 80 gulden; bij R. 16 Aug. 1715 wordt hem andermaal vergund te repatriëren, hetgeen hij in November van dat jaar deed per Voorburg voor Delft.

PANGERAN ARIA CHERIBON. Na eindeloos te hebben gezocht naar eene handteekening van deze historische figuur, vond ik die onder de in originali bewaard gebleven acte van limietscheiding van 1706, welke ik onder de illustraties heb opgenomen. Volgens Armenault's memorie dd. 31 Aug. 1771 was zijn naam Abimoecharam Moechamad Caharoedien. Overigens vergelijkte men omtrent zijn persoon de registers op de volgende deelen.

JAN PARVÉ van Rotterdam (Vorsterman van Oijen o. l. III, 3 zegt dat hij 18 Juli 1643 te Nantes werd geboren als zoon van Rochus Parvé en Jannetje Voorne) was, toen hij den 14 Februari 1675 in ondertrouw trad met de 18-jarige Ida Chastelein van Amsterdam (het huwelijk had plaats den 7 Maart), Onderkoopman en 30 jaar oud.

D. 17 Nov. 1664 komt hij voor als Onderk. aan de kust van Cormandel; D. 7 April 1665 wordt hij Eerste Assistent op Cormandel op 30 gulden; volgens Havart (o. l. II, 173) was hij in 1668 een poosje Secunde te Golconda, later Opperhoofd van Bimilipatnam en vervolgens Factuurhouder te Masulipatnam; in 1674 ging hij naar Batavia. Toen hij 6 Mei 1676 een testament maakte (Bolswart), was hij Kassier van de Generale Ontvangst. Bij R. 3 Oct. 1678 werd

hij, zijnde Koopman, benoemd tot Factuurhouder; bij R. 25 Febr. 1679 provisioneel Tweede Opperkoopman van het Kasteel; bij R. 10 Maart 1681 Eerste Opperk.; bij R. 27 Oct. 1682 Ontvanger-Generaal; bij R. 21 April 1684 wordt bepaald dat het ambt van Shahbandar, hetwelk hij tevens waarneemt, nog verbonden blijft aan dat van Ontvanger-Generaal. Bij R. 1 Nov. 1689 erlangt hij verlof te repatriëeren, hetgeen hij met vrouw en kinderen deed per Nederlant; hij kwam in 1690 als Commandeur eener retourvloot van 16 schepen in patria (Valentijn I, 210). Overleed te Amsterdam 23 Juli 1697 (Vorsterman van Oijen).

Zijne carrière toont genoegzaam, dat hij door zijn huwelijk veelvermogende relaties kreeg. Zijne vrouw was de zuster van Cornelis en Magdalena of Machteltje Chastelein (acte Reguleth 10 Nov. 1695; Wiltens 13 Juni 1729). Cornelis Chastelein huwde Catharina van Quaelbergh, dochter van het Raadslid Cornelis van Quaelbergh, welke laatste getrouwd was met eene Henriette Chastelein (Doopboek 9 Juni 1682). Machteltje Chastelein, geboren te Nantes, huwde in Febr. 1668 te Amsterdam met Daniel Parvé, broeder van Jan Parvé (testam. 25 Dec. 1668 Huijsman), uit welk huwelijk te Batavia drie kinderen werden gedoopt, Mattheus, Johanna en Anthony Parvé (Doopboek 6 Dec. 1668, 24 Dec. 1670, 9 Juli 1673). Hun vader, Daniel Parvé, die het heeft gebracht tot Directeur van Sourate, R. 5 Juli 1678, overleed aldaar in 1679, waarna Machteltje Chastelein hertrouwde met Marten Huijsman, die Directeur van Bengalen is geweest, doch in 1686 reeds was overleden (Doopt. 15 Oct. 1684 en 25 April 1686). Johanna Parvé, hare dochter, huwde Wijbrand Lychochthon van Wormer, die in 1683 per de Vrije Zee voor Amsterdam in Indië kwam (procuratie Bolswart 10 Jan. 1688), later Raad van Indië werd (acte Reguleth 10 Juli 1695) en in 1699 (R. 1 Sept.) met zijne schoonmoeder repatrieerde. Anthony Parvé was in 1694 Boekhouder en gehuwd met Anna Adriana Bauckes (testament 2 Juni 1694 Reguleth).

Uit het huwelijk van Jan Parvé en Ida Chastelein werden gedoopt eene Maria en een Daniel 28 Mei 1676 en 28 Oct. 1677, die jong gestorven schijnen; een Cornelis 25 Juni 1679; Jannetje 12 Nov. 1680; Maria 7 Febr. 1683; Daniel 22 Sept. 1684; Johannes 25 April 1686. Ida Chastelein overleed 5 Oct 1708 (Vorsterman v. O.). Dat Jan Parvé goed stond met Speelman, blijkt uit diens laatste beschikking (5 Jan. 1684 Dispontijn), waarbij hij tot een der executeuren werd benoemd. Nog beter stond hij met Camphuijs, die bij zijn testament van 16 Nov. 1682 (Dispontijn) een legaat aan de kinderen der gebroeders Daniel en Jan Parvé maakte en bij een later testament (van 18 Juni 1695, geopend bij acte Reguleth 18 Juli 1695) tot universeele erfgenamen benoemde Anthony Chastelein (zoon van Cornelis Chastelein), Anthony Parvé (zoon van Daniel P.), en de twee zoontjes van Jan Parvé, Cornelis en Daniel. Bij een codicil van 10 Juli 1695 had Camphuijs echter zijn neef Caspar van Beeckhof tot vijfden erfgenaam benoemd, om gelijk met de vier anderen te deelen.

PATINGGI heet in eene procuratie Bolswart ult^o. Mei 1687 „Patingi Noestapi van Hitoc”, Amb. Luitenant; in eene obligatie Reguleth 13 Dec. 1688:

„Patingi Noestapi, Amboinees luitenant ten dienste der E. Comp^e“. Wat dezen bijnaam aangaat, Noesatapi was vanouds de titel van een der vier Hoofden van Hitoe; uit het „stamhuijs“ van den eersten titularis werd steeds de nieuwe titularis gekozen (Valentijn I, 2, 141; II Amb. Zaaken 5, 6, 13; vergel. D. 164¹/₅, pag. 22). Tot dezen „stam Noessatapi“ (welke een godsdienstig karakter kan hebben gehad, daar de personen, welke Rumphius vermeldt als daartoe behorende, steeds „papen“ zijn) behoorde ook de in 1643 vermoorde laatste Kapitan Hitoe Kakiali (Valentijn u. s. 83). Daar nu (ib. 153) een „Patingi, zoon van Kakiali“ wordt vermeld onder de elf Orangkaja's die in 1648 (volgens Rumphius in 1646, wat juister zal wezen) met hunne gezinnen naar Batavia werden overgebracht „om daar als banditen te leven“, d. w. z. er geïnterneerd te blijven (zij werden vervolgens doorgezonden naar Mauritius, doch keerden in 1649 naar Batavia terug, Heeres, Bouwstoffen III, 278; 279 noot), zoo acht ik het waarschijnlijk dat onze Patinggi, die blijkbaar trotsch was op zijn recht om met den alouden doch door de Comp. verboden (zie ben.) titel Noesatapi genoemd te worden, de hier bedoelde was. Wat zijn leeftijd aangaat, Rumphius vermeldt (Amb. Historie) dat Kakiali's oudste zoon Wangsa in 1645 „alreede geweer konde voeren“, hetgeen klopt met wat de Gouverneur van Ambon in hetzelfde jaar schrijft (Heeres u. s. pag. 261) dat hij „nu al soo groot ende cloeck (z's) dat een musquet bequamelijk voeren can“. Die oudste zoon was dus geboren omstreeks 1630, zoodat Patinggi als kind te Bat. moet zijn gekomen. Kenschetsend is dan, hoe de Comp. van hem evenals bijv. van Pangeran Poerbaja partij wist te trekken.

Den 29 Dec. 1671 erlangde P. een stukje land bij de Chin. begraafplaats bij den weg van Jacatra. Hartsinck spreekt in zijn rapport van Mei 1678 van „Prajja Kolongkongh, onder Patingij gehoorende“, waaruit blijkt, eensdeels dat deze eene bekende persoonlijkheid was, anderdeels dat er zelfs Balineezen onder hem stonden, dat hij dus eerder een bendevoofd was dan een inl. officier over mannen zijner natie. R. 16 Maart 1682 wordt zijn naam vermeld als sergeant bij de troepen onder Hartsinck in het Tanggeran'sche; aan de vervolging van Sheik Joesoef schijnt hij te hebben deelgenomen (zie ben.); R. 19 Nov. 1686 wordt hij benoemd tot Luitenant der „continueele buitenpatrouille“; als zoodanig schijnt M^r. Cornelis zijne standplaats geweest te zijn, Bijl. 14. Het volgend jaar leidt hij den tocht naar de Wijnkoopsbaai. D. 26 Mei 1689 vertrekt hij met zijne patrouille naar Soemedang; rukt vandaar naar Cheribon, D. 7 Juli 1689, vanhier weder naar de bovenlanden, D. 14 Juli, en krijgt D. 29 Juli 1689 order, van Cherib. met de patrouille terug te keeren. Volgens Matthijs Jansz was Patinggi een der voornaamste aanhangers van Kapitein Jonker (T. B. G. XXX, 117); voor zoover blijkt, luisterde de Regeer. niet naar deze inblazingen; echter zien wij R. 27 Nov. 1691 dat Patinggi naar Ceilon is gegaan. Hij verdwijnt hiermee van het tooneel; R. 4 Jan. 1704 wordt toegestaan dat de jongste zoon van Patinggi, geheeten Jarigoena (Djawigoena?), een springtochtje naar Ambon doet om zijn oom Orangkaja Boelan te bezoeken. Deze Orangkaja Boelan, een der Hoofden van Hitoe, is blijkens R. 21 Febr. 1707 Hassan Soeleiman, over

wiens grooten rijkdom en nog grooteren invloed vergel. Valentijn II, 102; ib. Amb. Zaaken p. 2, 243, * 249, 259, 266, 267, 272 c. v. Deze Hassan zegt (in genoemde Res.) dat De Vlamingh indertijd den titel Noesatapi heeft afgeschafte als beduidend „heerschappij en eigendom over eenig district”. R. 8 Febr. 1707 verneemt men, dat Patinggi is overleden en dat zijne drie zoons met hunne gezinnen op verzoek van Hassan Soeleiman naar Ambon mogen terugkeeren. En daaromtrent zegt Valentijn (Amb. Zaaken p. 266): „Bij zijn komst van Batavia, A°. 1707, bragt hij (*Hassan S.*) met zig hier Abdul Rachman, soons soon van den berugten Kakiali. Dit hadden haar Edelheden hem (*dien kleinzoou*), op de bede van Hassan Soeleijman, toegestaan” enz. Een dezer zoons werd Hassan's opvolger als Orangkaja, ibid. p. 274.

Opvallend is, dat R. 7 Nov. 1690 de Ambonees Bangala, die R. 17 Oct. 1689 „gewesen vendrig van Patinggy” wordt genoemd, naar de Kaap wordt gebannen wegens suspicie van met Jonker te hebben geheuld; ofschoon hij, zooals uit R. 11 Oct. 1691 blijkt, door den Raad van Justitie was vrijgesproken, wordt dit vonnis op laatstgenoemden datum door de Regeer. nog verzwaard tot verzending in den ketting.

In de Afg. patr. miss. 30 Nov. 1711 spreekt Van Riebeeck naar aanleiding van zijn eigen tocht naar de zuidkust van den „Ambonesen Lieutenant Topina, welke a° 1683 in de vervolging van Cheeg Joseph daar mede gesworven had”. Deze Topina komt R. 31 Jan. 1687 voor als Boegineesch Luitenant; R. 25 Aug. 1689 heet hij een Makassar en aanhanger van Jonker; op zijn hoofd werd een prijs gesteld; hij ontkwam naar 't Mataram'sche (Afg. patr. miss. 30 Nov. 1689), werd echter door den Soesoehoenan uitgeleverd en te Japara geradbraakt, D. 23 Maart 1690. Ik vermoed dat Van Riebeeck hem verwart met Patinggi, doordat beide Luitenants in Jonker's zaak betrokken waren geacht.

ALBERT VAN PETTEN. Omtrent hem weet ik niets dan dat hij blijkens zijn testament (Wichhelhuijsen 22 Nov. 1727) naar Indië was gegaan voor de kamer Amsterdam en dat hij R. 16 Maart 1712 als stuurman zekere militaire actie in de Djambi'sche bovenlanden leidt. Hem wordt bij R. 14 Febr. 1727, zijnde Schipper, op verzoek toegestaan wegens ziekte te Batavia te verblijven met stilstand van gage. Uit een codicil Wichhelhuijsen 6 Mei 1732 blijkt dat hij toen overleden was (het testament is 15 Juni 1729 bij de Weeskamer ingeschreven) en zijne weduwe, Hendrina Verlee (bij welke hij twee kinderen had, Anna Geertruid en Jacob Hendrik; deze laatste was gedoopt 11 Jan. 1724; een Albert Adriaan 12 Aug. 1725) was hertrouwd met D^s. Warnerus van Loo, hetgeen, in verband met de gewoonte van Indische dominé's om rijke weduwen te trouwen, doet denken dat zij er warmpjes inzat, welke onderstelling wordt bevestigd door de bepalingen van het testament en door de omstandigheid dat daarbij tot voogden over de kinderen niemand minder dan de G.-G. Durven en de Raad Ord. Westpalm (weltra Dir.-Gen.) waren

benoemd. Tegelijk met Durven e. a. is zij naar Nederl. opontboden, doch evenals Stier overleed zij vooraf (Wichhelhuijsen 1 Dec. 1732 no. 2039).

CLAES PIETERSZ SWACKENHALS van Amsterdam was in 1679 Baas Kaartenmaker (procur. 28 Jan. 1679 Dispontijn). Hij nam deel aan den eersten tocht van Muller naar Krawang, D. 6 Nov. 1677, en moet ook den tocht naar Moewaraberes hebben meegemaakt (Bijl. 8). Misschien is hij dezelfde Swakkenhals die als officier wordt vermeld in Bor's Amb. Oorlogen p. 241.

PANGERAN ARIA POERBAJA. Omtrent zijne vervolging en gevangenneming zie elders. R. en D. 7 Febr. 1684 verschijnt hij met Kiai Aria Soerawisanta in de vergadering van G.-G. en Raden, nadat den vorigen dag zijne kris is ontvangen uit Tjileungsir; hij bidt onder het storten van tranen dat hij toch niet aan zijn broeder, Sultan Hadji, mag worden uitgeleverd; de twee gevangenen krijgen hunne krissen terug; besloten wordt, hen voorloopig in het Kasteel te huisvesten. De Regeer. noodzaakte hen echter, zich naar Bantam te begeven en zich voor Sultan Hadji te verootmoedigen, waarna zij naar Batavia terugkeerden (Afg. patr. miss. 16 Aug. 1684). Bij R. 19 Sept. 1684 erlangt P. Sanghiang geld te leen (zie Bijl. 23). Dat Poerbaja het niet kwaad had, blijkt wel R. 18 Mei 1685, alwaar de Regeering op zijn verzoek een hem geboren zontje den naam Johannes (naar Camphuijs) geeft, onder aanbieding van eene pillegift (vergelijk Valentijn IV, 1, 317). D. 8 Oct. 1685 doet Camphuijs een speeltochtje naar het land van Poerbaja 4 à 5 mijlen van de stad bij de Sontar; welk land dit is valt moeilijk te zeggen. Men had hem dan voorloopig dat land maar laten occupeeren.

R. 21 Aug. 1686 wordt bepaald dat Poerbaja met Jan Fransen Holsteijn (over wien elders) een „lanttocht tot ontdekking der bovenlanden en den tegenwoordigen staat en bewoonders derselve” zal doen, langs de Bekasi naar 't gebergte, dan westwaarts naar de Tjisadane en langs deze rivier terug. Deze tocht staat beschreven D. 24 Sept. 1686; ook Poerbaja's broeder Raden Sakee ging mede; genoteerd wordt dat Djatinagara onder eerstgenoemde staat evenals Tjitrap en Tjiloewar, doch wat dit laatste betreft moest Poerbaja „den 10^e betalen aan sekeren Moor die 't selve eigent” (vergelijk Bijl. 15). R. 29 Oct. 1686 wordt besloten dat de thans van Bantam overgezonden Sultan Ageng zal worden gelogeerd in Poerbaja's woning binnen het Kasteel, en deze laatste in een huis op de punt Robijn; daar Sultan Hadji echter ook Poerbaja verdenkt van het tegen hem gebrouwen verraad (zie sub Joedaningrat), wordt besloten dat de vrouw van den Pangeran door een van de dames der leden van de Hooge Regeering zal worden uitgehoord, die haar tevens op vriendelijke wijze eene heilzame waarschuwing zal geven; tot dit delicate karweitje biedt de Dir.-Generaal Anth. Hurdt Zijn Edele's echtgenoot aan. Intusschen deed dit geen nadeel aan de goede behandeling die Poerbaja genoot. H. 17 Juni 1687 vindt men de copie van een briefje van denzelfden datum, waarbij

namens den G.-G. een land in leen aan Poerbaja wordt afgestaan, „gelegen omtrent 6 à 7 ueren gaens van dese stadt aen de oostzijde der rivier d' Zontar tot aen de Tsikias" (1). D. 1 Jan. 1688 zien wij hem met zijn vader onder de nieuwejaar-wenschers bij Camphuijs verschijnen; evenzoo D. 1 Jan. 1689; zelfs bespeurt men D. 20 Maart 1689 dat een hem toebehoorend vaartuig naar Bantam gaat. Ongelukkig werd zijn naam genoemd bij de samenzwering van Jonker in dit jaar (zie T. B. G. XXX, 113, 115, 133, 142 noot 1, 143, waar men leest dat Poerbaja destijds op de punt Diamant woonde; 144, waar een voor hem zeer bezwarend getuigenis van den bekenden Jacob de Roij te vinden is; 146); R. 22 Aug. 1689 (vóór den aanval op Jonker) wordt nu besloten dat Poerbaja en Sakee „voortaan binnen het Casteel en op hare bescheijdene punt" moeten blijven buiten acces van iemand tenzij met permissie; gewaakt zal worden tegen hunne ontvluchting. De Afg. patr. miss. 30 Nov. 1689 zegt: „De Pangeran Pourbajja schijnt mede aan het oproer van Capitain Jonker suspect en al vrij eenigermaten te zijn vermengt geweest", zoodat hij en Sakee nu niet meer buiten het Kasteel mogen komen. Ofschoon Poerbaja nu D. 25 Aug. 1689 aan zijne ondergeschikte Hoofden op Tjitrap (Aria Soeraita, Ngabehi Djajajoeda e. a., zie Bijl. 15) had gelast, de daar passeerende aanhangers van Jonker „bij de kop te vatten" en zoo noodig te massacreeren, leest men R. 29 Nov. 1696 dat „in den jare 1689 na de troublen met den rebel Jonker" het gezag over de Bantammers van Djatinagara is onttrokken aan de Pangeran's Sanghiang en Poerbaja en gegeven aan Soerawinata (over wien zie Bijl. 15); niettemin ziet men in Bijl. 15 dat Tjiloewar en de streek van Tjitrap in Juni 1690 nog gerekend werden onder Poerbaja te staan. D. 10 Sept. 1690 verhuizen Sultan Ageng en Poerbaja van de punten des Kasteels naar de woningen, voor hen binnen het Kasteel in gereedheid gebracht, hetgeen op minder strenge hechtenis schijnt te wijzen. Het kan samenhangen met het overlijden van Sultan Hadji in 't laatst der vorige maand. Diens opvolger immers nam eene der Comp. vijandige houding aan, en het is mogelijk dat men daarom de staatsgevangenen thans ging „caresseren" om hen zoo noodig op het tooneel te doen verschijnen (2). Maar weldra regelen zich de Bant. zaken en nu komt de Regcer. in hare vergadering van 8 Nov. 1690 tot de ontdekking dat Poerbaja per maand wel 171 gulden aan de Comp. kost, brandhout en water niet eens meegerkend; het blijkt noodig, deze roekelooze verspilling even-

(1) Dit is het Kabantenan Z. O. van Meester Cornelis en Z. Z. W. van Bekasi, waar de bekende koperen platen met oud-Soendaasch opschrift gevonden zijn (T. B. G. XVI, 560). Het zou kunnen wezen dat die dingen aan Poerbaja waren gebracht, die liefhebberij had voor dergelijke, en daar later zijn vergeten. Dit land is samen met Tjakoeng Pondokbenda (hun totale omvang was 666 morgen) bij R. 24 Nov. 1778 voor 650 Rds. verkocht aan den Vaandrig der Javanen Soedjar.

(2) Een gemakelijk voorbeeld hoe inland-

se staatsgevangenen, wanneer zij plotseling bleken de Comp. van nut te kunnen zijn, voor den dag werden gehaald en „gecresseerd", om naar het cachot terug te wandelen zoodra het duidelijk werd dat hunne rol op andere wijze kon worden vervuld, vindt men in Jan van Riebeeck's Dagregister III, 103 e. v. Het is te begrijpen dat zulk een „hals" als de daar bedoelde Hottentot, „in veelderleij angsten en blijchap" geraakte door zijne onbegrijpelijke en subiete lotswisselingen.

als die ten bate van Sultan Ageng, te „reguleren na hare ware behoefte” en hun gevolg, dat langzamerhand schijnt aangegroeid te wezen, tot een vast getal te besnoeien. De Prinsen hadden het niet zeer ruim; bij R. 12 Febr. 1692 wordt de interest op de schuld van Pangeran Sanghiang en de zijnen hun kwijtscholden, omdat zij „alsnog in deselve armoede (*zijn*) en soo verre niet gevordert dat se iets van het capitaal selve kunnen betalen.” Datzelfde jaar schreef Van Outhoorn naar aanleiding van den dood van Sultan Ageng naar Nederland (brief dd. 11 Dec. 1692 bij De Jonge VIII, 82): „Wilde nu eersdaags 't selve lot den Pangeran Pourbaja en zijne twee broeders mede treffen, wij souden reden hebben ons daarover te verheugen, want hoe langer deselve in 't leven blijven, hoe grooter het bedrag van hun onderhoud sal worden.” 't Kan wezen dat dit cynisme een bloot vertoon was om de Droogstoppels in patria te believen; de afgetreden Camphuijs bleef in ieder geval Poerbaja genegen en vermaakte hem bij codicil 10 Juli 1695 (Reguleth) „een goude ringh met een roode robijnsteen”, en dat Van Outhoorn 't ook zoo kwaad niet meende blijkt wel daaruit, dat Poerbaja D. 4 Nov. 1693 uit het Kasteel verhuist naar eene woning bij de Nieuwpoort, waar wij hem nog R. 22 Maart 1712 vinden wonen; hij ging met twee oppassers achter zich aan in de stad rond „eveneens als de Raaden van India” zegt Valentijn (IV, 2, 124), die hem in 1694 zag toen hij „een heer van ontrent 40 jaaren” was, en die hem later, in 1712, beter leerde kennen. R. 8 Sept. 1694 wordt de schuld van Sanghiang, die nog 600 gulden bedroeg, kwijtscholden, op voorwaarde dat het bedrag zou worden voldaan in padi aan Heemraden; wij zien echter H. 5 Febr. 1695 dat Poerbaja alles in contanten aan dit College voldoet. R. 12 Maart 1700 keurt de Regeer. goed dat P. huwt met eene dochter van Pangeran Kidoel (den bekenden broeder van Sultan Ageng), genaamd Ratoe Tolok. Van hunne latere armoe getuigt het door Poerbaja R. 11 Aug. 1707 gedaan verzoek, dat zijn broeder, Raden Sakee, een reisje mocht doen naar Indramajoe, Krawang en Tjileungsir „om tot voorstant van haar familiën eenig coopmanschap te drijven”, en dat Pangeran Sageri „in dienst voor soldaat mogte werden aangenomen”. Dit werd afgeslagen en besloten, aan deze jongere Prinsen een stukje leenland af te staan onder toezicht van Poerbaja. Bij R. 6 Sept. 1707 wordt daartoe aangewezen een stuk land in het Bekasi'sche, behoorend onder de landen van den Kapitein der Ooster-Javanen en tot dusver door hem verhuurd aan een Chinees, die er suiker had geplant en daarop een suikermolen had gebouwd. Poerbaja krijgt dit nu „voor zijn leven ter leen in besit,” doch moet de opstallen (R. 18 Oct. getaxeerd op Rd^s. 2544) van de erfgenamen van den overleden Chinees overnemen. Maar Poerbaja had blijkbaar geen lust om deze onderneming, Kapoerobajian genaamd, behoorlijk te beheeren; uit H. 16 Mei 1716 ziet men dat hij den molen heeft verkocht en het land in 1711 voor 200 Rd^s. per jaar heeft verhuurd aan een Chinees (1).

(1) Bij R. 14 Juli 1716 is bepaald dat dit stuk land voorloopig zou worden gelaten aan de familiën van Poerbaja en Sakee en aan Pangeran Sageri, die te Bat. was gebleven. Bij R.

9 Sept. 1755 wordt het „in eigendom” afgestaan aan Ratoe Kaun, dochter van Poerbaja; er stonden toen twee suikermolens op, en zij verhuurde het voor 300 Rds. per jaar aan een

Handelen echter deed Poerbaja wel: R. 6 Mei 1710 wordt de goedkeuring der Regeer. gehecht aan een maatregel van den Sultan van Bantam, die had toegestaan dat de „Tangerangsche Bantammers (*natuurlijk die bewesten de rivier*) aan hem alleen haere waren souden verkoopen”; de Regeer. maakte echter het voorbehoud „dat hij geen volck daartoe aen of in de rivier van Tangerang sal mogen senden, veel min residentie doen houden”; dezelfde geest van voorzichtigheid blijkt uit de weigering der Regeering, R. 27 April 1714, om een zoon van den Krawang'schen Regent Panatajoeda, die zich toch al te veel inbeeldde (zie zijne personalia), met eene dochter van Poerbaja te laten trouwen, en wel om „geen voet te geven tot een te groote intelligentie van dien schranderen Pangerang daer en elders in de Jacatrase Bovenlanden”. Poerbaja genoot intusschen alle billijke onderscheiding; wij zien hem herhaaldelijk deelnemen aan Van Riebeeck's tochten; D. 20 Nov. 1713 nemen de Bantamsche Prinsen Poerbaja, Joedaningrat en Sanghiang deel aan de lijkstatie van dezen G.-G. (vergelijk Valentijn IV, 1, 346) en wel in eene rangorde overeenkomstig hunne geboorte; D. 1 Jan. 1714 en 1716 wordt weer genoteerd dat Poerbaja onder de nieuwejaarsbezoekers ten Kastele verschijnt; hij bleef dus een man van zekere positie, totdat plotseling de slag viel, waarvan de aanleiding wellicht in eene of andere der veelvuldige persoonlijke kwesties is te zoeken die zoo dikwijls eene zaak beslisten, en in het wantrouwen der Regeer., hetwelk na Van Riebeeck's dood reeds uit R. 27 April 1714 sprak (daareven vermeld) over het trouwen van Panatajoeda's zoon.

Curieus is, dat Poerbaja's val samentreft met het overlijden van den verdienstelijken, hoogbejaarden, schatrijken Kapitein der Maleiers Wan Abdoel Bagoes, die blijkens zijn testament van 23 April 1709 (Wetgen) was gehuwd met eene Bantamsche Ratoe en bij R. 27 Maart 1716 werd opgevolgd door zijn zoon. De oude Kapitein leefde blijkens zijn laatste testament (Reguleth) den 2 Maart 1716 nog, en dat hij een vriend was van Poerbaja ziet men uit een dezen toegedacht logaats. Mogelijk had Wan Abdoel Bagoes, die zeer veel invloed bezat, Poerbaja zoo lang staande gehouden; mogelijk ook dat de nieuwe Kapitein, de onechte zoon zijns voorgangers, die connecties bezat in de kringen der Regeering, den Bant. vorstenzoon haatte. Worm zegt (o. l. pag. 204) dat P. „mit den Schwartzen zugehalten, auch viel tausend Mann aufzubringen und damit denen Holländern die Halse zu brechen gesucht”, blijkbaar de publieke opinie weergevend, die wellicht door de Regeer. bewerkt was. Bij S. R. 20 Maart 1716 wordt naar aanleiding van klachten des Sultans van Bantam over

Chinees; de naam van het land blijkt hier te zijn Karangtjôngok (wat N. O. van Bekasi, aan den rechteroever der gelijknamige rivier). Ondanks dezen afstand „in eigendom” wordt hetzelfde Karangtjôngok, groot 1200 morgen, bij R. 24 Nov. 1778 voor 1000 Rds. verkocht aan de niet nader gespecificeerde erfgenamen van Pangeran Poerbaja, die in Dec. 1778 daarvan een erfbrief ontvingen, waarin hunne namen evenmin genoemd worden.

Den naam „Kabantanan” zal men herhaaldelijk op de kaart kunnen aantreffen zonder dat daarbij aan Poerbaja gedacht moet worden. II. 21 Oct. 1752 worden suikermolens vermeld „op Kabantanan aan de Klijne Maronde” (dus even bezuiden Tjilingtjing). R. 3 Sept. 1771 wordt gezegd dat het land Tjilingtjing ook wel Kabantanan heet.

intrigues van een paar Pangeran's met Poerbaja, overwogen of men dezen van Batavia zou verwijderen „ook om verscheijde andere voorvallen van voorgaende jaeren, nevens sijn petulant humeur, gedragh en autoriteitsoeffening omtrent andere Inlanderen”; met hem zijn broeder Raden Sakee „die, hoewel in dese affaire niet werd vermeldt, egter nog ruijm soo fijn en schrander en met gansch geene betere gronden voor d'E. Compagnie aengedaen of te betrouwen is”. Zonderling is, dat dit in eene geheime vergadering (die destijds nog zelden voorkwamen) geschiedde en dat men eerst vier dagen later, weder in geheime vergadering, tot het besluit kwam, beiden te verbannen en voorloopig in hechtenis te stellen. Den 25 Maart werden zij gearresteerd en werd besloten hen naar Gale op Ceilon te verzenden op dezelfde toelage die zij sedert 1684 te Batavia hadden genoten, namelijk 30 Rd^s. contant, $\frac{1}{4}$ last rijst, 20 bos padi, 25 gedroogde visschen, 8 pond boter en nog het een en ander; den 17 April werd, nadat Poerbaja's papieren onderzocht doch van weinig belang bevonden waren, bepaald dat hun verbanningsoord Trincomale zou zijn, waar weinig aanraking met vreemdelingen was; op verzoek der beide gevangenen zouden hunne vrouwen en kinderen te Batavia blijven, hetgeen er op schijnt te duiden dat zij verwachtten weldra te zullen terugkeeren. Vóór hun vertrek maakten beiden hun testament (Reguleth 25 April 1716). Uit dat van P. zien wij dat hij behalve een grooten voorraad visch- en jachtgerei ook verscheidene visschersvaartuigen bezat; daar hij deze vermaakt aan zijne vrouw en dochters, mag men aannemen dat dezen daaruit hun levensonderhoud moesten vinden; voorts bezat hij een paar woningen en buffels op het land Tjondet achter M^r. Cornelis.

De Prinsen worden nu D. 4 Mei 1716 aan boord gebracht. Bij R. 3 Juli 1716 en 21 April 1719 wordt toestemming verleend tot onderlinge huwelijken van hun beider achtergebleven kinderen; wij zagen reeds dat voor het materieel welzijn der achtergeblevenen ook werd gezorgd. Dat P. ook op Ceilon zekere positie innam, blijkt uit de vermelding zijner tegenwoordigheid bij de begrafenis van den Gouverneur M^r. J. A. Rumpf anno 1723 (Valentijn V, 360). Bij R. 24 Maart 1730 wordt vergunning verleend tot den terugkeer van P., thans 69 jaar, en dus bij zijne gevangenneming een jongmensch van 23. Het is opmerkelijk dat deze terugroeping van P. samengaat met de veranderde gezindheid van den G-G. Durven ten opzichte van zijn vroegeren vriend, den Kapitein der Maleiers, die, na eenigen tijd door Durven gezocht te zijn (reeds R. 5 Aug. 1729 geeft daarvan het bewijs), den 2 Febr. 1732 ten val wordt gebracht en vervolgens op eene in 't oog vallend harde en ongemotiveerde wijze van zijne schatten beroofd en zwaar gestraft is. Dit laatste beleefde P. niet meer, daar hij D. 18 Maart 1732 te Bat. overleed; blijkens B. R. 19 Juni 1736 is zijne woning onder het Hospitaal getrokken.

Vóór zijn vertrek van Colombo, waar hij binnen het kasteel woonde, had hij 26 Jan. 1730 een testament gemaakt, te vinden in de minuten van notaris Wichbelhuijsen 21 Maart 1732. Zijne universeele erfgename was zijne dochter *Ratoe Fatima*, die denkelijk bij hem was te Colombo; in het testament van 1716 wordt zij niet genoemd.

De vraag zou kunnen worden gesteld, of deze jongedame dan dezelfde is, die later als Ratoe Sjarifa Fatima zulk eene belangrijke rol heeft gespeeld in de Bantamsche geschiedenis.

Daartegen pleit al aanstonds, dat S. R. 23 Nov. 1750 wordt gezegd dat „de thans regeerende familie”, d. i. Ratoe Sjarifa Fatima en haar zoon, „niet van het koninglijke hujs van Bantam maar daaraan slegts door huwelijken vermaagschapt” is. Zij zou daarom de „Saripa van Batavia” kunnen wezen, die in het testament van den vermogenden en vromen Lampidja, Kapitein der Batiërs bij den Vijfhoek (Wetgen 28 Oct. 1705), wordt vermeld als diens aangenomen dochter maar de vleeschelijke dochter van Goeroe Said Ahamat te Bantam, en dat te eerder, omdat de Bantamsche Gezaghebber Van Gollenesse (Bijdr. 1881 p. 70) zegt, dat Ratoe S. Fatima was de „dochter van een Arabis Priester, genaamt Saijd Agmed, en een Bantamse moeder van geringe afkomst, genaamt Niaij Cowock”. Wanneer men nu ziet dat Lampidja 3000 Rd^s vermaakt aan de dochter van den G.-G. Van Hoorn, en dat zijne begrafenis uitvoerig beschreven wordt in het Dagr. (zie de personalia van Van der Horst), dan kan men zich een denkbeeld maken van zijne positie en dus van die zijner aangenomen dochter. Hare opvoeding te Batavia verklaart dan ook eerder, hoe S. Fatima de vrouw werd (ibid. p. 70) van den broeder van den Kapitein der Maleiers, d. i. denkelijk van Wan Mochammed, den wettigen zoon en universeelen erfgenaam van Wan Abdoel Bagoes, die echter het ongeluk had vóór zijn vader te overlijden, zoodat het kapiteinschap en de groote erfenis in handen kwamen van diens natuurlijken zoon Wandoellah, den man dien ik voor Poerbaja's vijand houd. De Bantamsche memorie van overgave van Josua van Arrewijne (1727) spreekt van Ratoe Siti Fatima's „vervoer van Batavia” in 1720; een ander stuk zegt dat zij in 1720 trouwde met een Bantamschen Prins, doch niet denzelfden Prins die in 1727 haar man en de troonsopvolger was. Josua van Arrewijne noemt haar eene Malcische. Zooveel staat dus vast, dat zij te Batavia tot de hoogste klasse der inlandsche bevolking had behoord.

Ik kan dan ook onmogelijk meegaan met P. J. B. C. Robidé van der Aa, die uit de bewoordingen van Van Gollenesse, dat S. Fatima „volgens haar eijgen verhalen (*N. B.!*) dagelijx de hujsen van de aansienlijkste Heeren (*te Bat.*) gefrequeenteerd (*heeft*), waardoor sij seer beschaafd geworden is,” de zonderlinge gevolgtrekking maakt dat zij een licht juffertje was geweest (in zijne noot ibid p. 4 duidt hij haar aan als eene publieke vrouw), en dat de eerbare Jacob Mossel haar op het pad der ondeugd had geleid (ib. pag. 12) en aldus had meegearbeid aan hare „beschaving”. Van Deventer (Gesch. der Nederl. op Java II, 156) laat Mossel's eere ongerept (en daar doet hij wijs aan, want toen Van Gollenesse dit in 1734 schreef, had Mossel nog nooit te Bat. gediend, maar steeds op de kust van Cormandel) doch zinspeelt op eene teedere verhouding tot Van Imhoff, die trouwens een vuriger temperament bezat en inderdaad op een ictwat intiemen voet met Fatima heeft gestaan. Zoo komt Fatima D. 29 April 1749 logeeren in „de thuijn van Sijn HoogEdelheijt, alwaar tot haar verblijf eenige vertrecken g'apteert wierden”; van 15 tot 18 Mei gaan

ze samen naar Tandjoeng Oost „ten eijnde sig aldaer voor eenige dagen te diverteeren”. Bovendien was Fatima zóózeer Van Imhoff's creatuur, dat zij onmiddellijk na diens overlijden uit Bantam naar Batavia werd verwijderd, S. R. 23 Nov. 1750. Maar van eene dergelijke verhouding tot eene minnarij te concludeeren is een gewaagde stap, omdat zij, toen Van Imhoff haar gezelschap zocht, al weer 15 jaar ouder was dan toen Van Gollenesse haar beschreef, en eene inlandsche dame niet lang aantrekkelijk blijft.

Wat overigens Fatima's „beschaving” aangaat, men denke zich die van het standpunt van Batavianen der 18^e eeuw, die van hunne dames geene overdreven elegantie en ontwikkeling eischten (1).

Na deze wat te lange uitweiding keeren wij nog even terug tot Poerbaja om er op te wijzen dat hij een man van ontwikkeling schijnt geweest te zijn. In zijn testament van 1716 vermaakt hij aan zijn eenigen zoon Ratoe Bagoes Moehammed Johannes o. a. „alle de boecken en geschreve papieren van hem testateur”; vergelijk het door hem opgestelde „geslagtregister der ondervolgende Javaanse en Bantamse Vorsten”, T. N. I. 1871, II. 356. Hij had vóór zijn dood verzocht om de teruggave zijner kris en om te worden begraven bij zijne moeder

(1) Wanneer eene pur-sang Hollandsche zich geen sirihgerei liet nadragen (zooals de dames op de platen-Rach geregeld doen), dan gold dat voor een bewijs van slechte opvoeding (zie T. B. G. XXV, 373). Baud spreekt (bij Mijer p. 64) a^o. 1811 van „de hebbelijkheden der meeste (*Europ.*) vrouwen (*te Bat.*), ik noem hier slechts het zwartmaken der tanden en het onophoudelijk kaauwen van sirihi”, twee gewoonten die alleen reeds 't volkomen begrijpelijk maken waarom de veroveraars van Java hunne Britsche neuzen ophaalden voor de Hollandsche schoonen. Mevrouw Couperus (haar man was Gouverneur van Malakka geweest) „chewed betel incessantly, as did the other ladies in company (1796), and every chair in the room was furnished with a cuspidor to spit in” (Bijdr. 1908 p. 258, 325). Teekenend is ook wat VerHuell vertelt (Herinneringen, I, 79) dat, toen Nic. Engelhard in 1817 als Commissaris tot de overname der Molukken zijne vrouw (stiefdochter van den G.-G. Alting) op de reis daarheen had meegeenomen, door het eskader expres voor Boeloekomba moest worden geankerd, omdat hare sirihi-ingredienten op waren en zij zonder dat elegante tijdverdrijf niet leven kon. Mevrouw Van IJsseldijk (haar man was Directeur-Generaal geweest; zij zelve wordt in de Java Government Gazette meer dan eens bij de beschrijving van gegeven partijen vermeld als de toonaangevende dame der Hollandsche kolonie; Java Gov. Gaz. 12 Juni 1813 wordt op een feest ter eere van den verjaardag van Koning George officieel getoast op „Mrs. van IJss-

seldijk and the ladies of Batavia”) ontving VerHuell, een haar onbekend zeeofficier, op Rijswijk in hare achtergalerij „in sarong en kabaai, met losse haren, op eene mat op den grond, omringd van een aantal slavinnen die ieder het een of ander werk onder handen hadden, terwijl de vrouw van den huize tuingroente schoonmaakte; naast haaredele stond eene groote zilveren kwispedoor, waar zij van tijd tot tijd geheele stroomen bloedrood sieriesap in spooft”, zoodat het den armen haar groen en blauw voor de oogen werd. Men at te Batavia in 1811 (zie Prior p. 186) met de vingers, zelfs zonder mes; de dames besmeerden haar kondé met klapperolie, kauwden veelal sirihi en rookten (ib. 196). Omstreeks denzelfden tijd kon Olivier (Land- en Zeeogten I, 38; zie echter ook ibid. II, 65) nog spreken van de „woeste zeden van het vrouwelijk gedeelte der Liplappen”; bij hem en andere auteurs van toen (zoo Troost o. l. pag. 350 e. v.; Van Doren, Reis II, 149) vindt men aanduidingen genoeg betreffende de verregaand verwaarloosde opvoeding dier belles; over het sirihi-kauwen zie voorts Bijl. 23. Wat betreft het Maleisch spreken: Hollandus, die in de Java Gov. Gaz. van 4 Febr. 1815 opkomt voor de verdiensten zijner natie in zake Oostersche talen, voert daaronder ook dit aan: „Who is there that ever visited Java so grossly ignorant as not to know that the Malay language is the common medium of intercourse in almost all our societies?” Rare verdiensten!

te Kasoenjatan; zijne weduwe, de dochter van den Makassaarschen Kapitein Daeng Matara, werd R. 18 Maart 1732 met dit verzoek naar den Sultan verwezen. Zij wenschte niet naar Bantam te verhuizen, evenmin als de zoon Johannes, waarop R. 1 April 1732 de toelage, die zij sedert Poerbaja's verbanning hadden genoten, werd ingetrokken; wat later, R. 19 Mei 1733, verklaarden Poerbaja's familieleden zich bereid om naar Bantam te verhuizen. Dat ook Raden Sakee van Ceilon was geretourneerd en zijne kris terug erlangde blijkt R. 17 Febr. 1733.

De zoon Moehammed Johannes bleef te Batavia. Deze was getrouwd met eene dochter van Pangeran Jodaningrat (test. Reguleth 13 Dec. 1713); uit een testament (Schoute 3 April 1733 no. 185) blijkt dat hij bij eene Makassaarsche vrouw de vader is geworden van Ratoe Bagoes Oerip Moehammed Johannes Camphuijs, die als woonachtig op Manggadoea voorkomt in eene acte Grousset 20 Dec. 1756 no. 17588, en die in zijn testament van 24 Dec. 1760 (Bert no. 3219) wordt aangeduid als „Prins van Bantam”. Deze laatste had geene kinderen en was blijkbaar zeer arm; hij had een broer, Raden Oadji, en een paar zusters. Proc. 29 Aug. 1815 wordt benoemd tot Demang te Tjibinong een Raden Kanan „a descendant of the family of Pangerang Purbayo of Bantam”, en tot Demang te Tjibaroesa een Raden Habib „of the same family”. Of dit afstammelingen van Poerbaja zijn, blijkt dus niet; zij kunnen ook van een der andere Prinsen afstammen.

FREDERICK POLS van Paderborn, 1670 uitgevaren per Vrijheid (Aank. patr. miss. 17 Dec. 1690), wordt bij R. 7 Oct. 1678 als provisoneel Luitenant naar Indramajoe gezonden na tot Vaandrig te zijn benoemd „mits zijn gedurigh omswerven, nu een ruijme tijt herwaerts, hier alomme in 't lant”. Hij had kort te voren deelgenomen aan den tocht van Jochem Michielsz naar Soemendang (Bijl. 10). Bij R. 17 Oct. 1679 wordt hem toegestaan, naar Batavia op te komen. Bij R. 24 Jan. 1681 wordt hij, zijnde Luitenant, ingedeeld bij de troepen bestemd voor Ternate; dit gaf hem aanleiding, den 4 Febr. 1681 een testament te maken, waaruit blijkt dat hij was gehuwd met Anna Verweij. Bij R. 10 Maart 1682 wordt hij als Luitenant toegevoegd aan de expeditie onder Hartsinck tegen Tanggeran. Bij R. 6 Mei 1683 wordt hij Commandeur der militie op Sumatra's Westkust. Hier schijnt hij overleden te zijn, althans zijn naam komt niet verder in de Resol. voor.

Uit zijn huwelijk was 9 Nov. 1681 een zoon Frederik gedoopt (Dooptboek).

JAN DE PUTT, zoon van Jan de Putt en Maria Rosendael te Amsterdam, voer voor de Kamer zijner geboortestad naar Indië en wel, blijkens Bijl. 34a, in 1732; was in Dec. 1740 als Opperchirurgijn te Batavia, en stond in het huwelijk te treden met Maria Jansz (testam. 15 Dec. 1740 Schoute). Wordt in een stuk van Maart 1742 en R. 1 Maart 1748 vermeld als Chirurgijn-Majoor te Samarang; is in 1750 Chirurgijn van Onrust en wordt bij R. 18 Sept. van dat jaar Chirurgijn-Majoor van de Artillerie; wordt bij R. 11 Juni 1756, zijnde „Opper-

chirurgijn deses Casteels en Visitateur van de rheeде", tot Binnenregent te Tjipanas benoemd; als zoodanig ontslagen met behoud van qualiteit en gage R. 30 Juni 1761; wordt bij R. 1 Oct. 1765 Hoofd der Chirurgie en bij R. 3 Oct. 1767 geassumeerd in den Raad van Justitie; woonde buiten de Rotterdammerpoort; hij werd begraven 30 Maart 1770.

Dat hij bij bovengenoemde vrouw kinderen had, blijkt uit het testam. van 1 Dec. 1752 (Van Girssen no. 5451). Een daarvan, Maria Catharina, geb. te Samarang, trad 4 Oct. 1764 in ondertrouw met Johan Siegfried Boonacker van den Briel, die 13 Maart 1770 werd begraven als Kapitein der Artillerie; de weduwe hertrouwde met den Baas der Wapenkamer J. C. P. Franst en werd begraven 21 Dec. 1775. Een zwager van J. de Putt was Martinus Kleijnis, Luit. der Artill., begraven 25 Dec. 1766.

CHRISTOPH FERDINAND ANTHON GRAAF VON RANZOW. Volgens mededeeling van W. v. R. staat over dezen persoon en diens geslacht op Ceilon en in Indië een stuk van zijne hand in het maandblad de Nederl. Leeuw van 1904. Zie ook Navorscher 1902 p. 498.

MICHEL RAM van Schalkwijk (testam. 1701) kwam (volgens het Actenboek als sergeant) in 1682 met zijn broeder Walraven Ram, eveneens sergeant, per 't schip China voor de kamer Amsterdam (het testam. van 1701 zegt: voor Delft) in Indië. Zij waren weezen en vermoedelijk voortgeholpen naar de Oost, waarbij men in 't oog houde dat de Comp. aan uitkomende militairen alleen bij groote uitzondering een hooger rang toekende dan van sergeant; aan boord heette die dan „Commandeur der soldaten", zie Bijl. 28.

Datzelfde jaar komt hij reeds in de Resol. voor. Den 8 Dec. wordt namelijk besloten: „een expressen brief uit den name van dese vergaderinge aan Radja Singa (*op Ceilon*) aff te senden en die te stellen in handen van twee rustige (*slinke*) en lustige jonge kerels, waertoe Sijn Ed^t. seide dat sig onder verscheijde andere vrijwillige personen hadden aangeboden den sergeant Anthonij van Lamsweerden van Uijtrecht (1) en Michiel Ram, insgelijcx van Uijtrecht, provisioneel adsistent, zijnde van voorneme goede geslagten in ons vaderlandt en voor sodanigh door heeren van aansien herwaarts gerecommandeert, mitsdien geprojecteert tot helmbardiers van Sijn Ed^t. den Heer Gouv. Gen., onder welken titul en in hoedanige qualiteijt gekleet in het liverij van Sijn Ed^t. dog wat mooijer en cierlijker als het ordinarie, met kanten in plaatse van gallon als anders, uijtgedost" zij naar dezen tiran zullen worden gezonden als „persoonen van grooten geslagte mitsgaders lijffwagters van den Gouv. Gen."; bij welslagen zullen zij worden bevorderd tot Luitenant. Voor alle gebeurlijkheden maakten de beide broeders al vast hun testament (Reguleth 10 Dec. 1682). Daartoe was eenige aanleiding, want uit Aegidius Daalmans (Indiaanse Aanteekeningen,

(1) Denkelijk was deze tegelijk met de beide Ram's uitgekomen. Hij bracht het tot Kapitein en kreeg bij R. 2 Oct. 1708 verlof om met de

a. s. retourvloot te repatriëeren. De naam komt voor bij Pruin, Staatsinstellingen p. 86.

Kronijk Hist. Gen. Utr. 1868 p. 634) ziet men dat Radja Singa, bedrogen door de Comp., sinds langen tijd alle aanraking met haar had gemeden en al hare gezanten placht aan te houden; vergel. ook Berigten Hist. Gen. Utr. VII, 2, 426; ib. V, 2, 26 bespeurt men dat in zulk een gezant veel durf en een cordaat optreden noodig werd geacht. Van Goens (bij Valentijn V, 1, 178) noemt Radja Singa's residentie een „Leeuwenhof”, waaruit geene voetsporen naar buiten gaan, met toespeling eensdeels op zijn naam (*singa* is leeuw), anderdeels op eene oude fabel (zie Horatius, Ep. I, 1, 73). De zending had een zeer matig succes. D. 2 Mei 1685 komen zij beiden, den 29 Oct. 1683 naar Ceilon gezonden, vandaar terug met een brief van den Gouverneur, waaruit blijkt dat zij „den 19^{en} Martii weder afgecomen ende hare brief en schenckagie verlaten hebbende, den Gouv^r. te rade was geworden deselve geen acces in de stad Colombo te verleenen maar herwaarts te senden om hare ontijdige wederkomst voor Haar Ed^s. alhier goet te maken, te meer om voor Radja Singa te betonen dat het geene afgesanten van den Gouv^r. Pijl tot Colombo maar van den Gouv^r. Generael en de Raden van India waren.” R. 9 Aug. 1685, waarbij zij beiden tot prov. Vendrig worden benoemd, hooren wij dat zij niet aan het hof zijn geweest, doch „nae een langduurig wagten op Ampe Attalij uijt vreesse van in een eeuwige gevangenis daar gehouden te werden, vandaar geëschappeert” zijn. Bij R. 26 Febr. 1686 werden beiden als Vendrig absoluut naar Java's Oostkust gezonden; zij vertrokken daarheen D. 5 Maart per Makassar, op hetzelfde schip dat Valentijn, die, een paar weken geleden in Indië gekomen, bij R. 23 Jan. 1686 te Ambon was geplaatst, naar zijne bestemming bracht. Valentijn, vol weetgierigheid, stond dadelijk met zijn notitieboekje klaar om uit den mond dezer officieren op te teekenen (V, 1 Beschrijv. van Ceijlon p. 35) dat zij „manmoedig” naar het hof waren getogen; zij „wierden van den Koning zeer wel onthaald en in een hujs, met wit linnen bekleed, de hoogste eer die men hier imand aandoen kan, gehuisvest; dog mogten daar niet uitkomen ter tijd toe dat hen de Koning, na een verblijf van eenige maanden in dat gevangenhuijs, toestond weder te keeren, dat van allen op Ceijlon als een zeer onverwagte zaak uijtgekroten en bijna zonder voorbeeld in een menigte van jaaren gehouden wierd”. Men ziet hoe beide aristocraatjes onzen piepjongen, pedanten dominé in het ootje hebben genomen. Bij R. 29 Juli 1689 wordt Ram naar Cherib. gezonden als chef van het garnizoen, doch R. 21 Oct. 1689 hem toegestaan vandaar op te komen. R. 2 Febr. 1691 wordt hem, zijnde Luitenant, toegestaan te repatrieeren, misschien in verband met het overlijden van zijn broer Walraven (hun beider testament van 1682 was 7 Juni 1690 bij de Weeskamer ingeschreven). Of hij toen naar Nederl. is gegaan, is bij het ontbreken der documenten niet te constateeren (den 28 Maart vertrokken twee schepen naar Nederl.); denklijk wel, althans van zijne bevordering tot Kapitein blijkt niets uit de Resol. en toch duikt hij in die qualiteit den 27 Maart 1693 weer in onze bronnen op; hij wordt te dien dage naar Japara gezonden. R. 25 Juni 1696 blijkt hij Opperhoofd te Soerabaja te wezen. D. 20 Juni 1698 verzoeken de Jav. Regenten aldaar, dat hij er mag blijven; hij wordt echter

R. 26 Aug. 1698 vandaar weggeroepen en R. 9 Dec. 1698 tot garnizoenscommandant te Makassar benoemd. Ook hier kan hij maar zeer kort geweest zijn, want R. 16 Maart 1700 wordt hij te Bat. tot Heemraad benoemd. R. 31 Oct. 1700 vermeldt hem als Kapitein te Batavia; blijkens zijn testament van 1701 lag hij aan de Utrechtsche poort; in Juli van dat jaar deed hij een tocht naar den Gedeh (Bijl. 18) en werd R. 7 Oct. 1701 Landdrost, ik vermoed als een gevolg van zijn optreden toen er gevaar dreigde door 't gedoe van Singawilodra (Boeleleng) en hij R. 31 Oct. 1700 met een deel der operaties tegen dezen werd belast. Als Landdrost schijnt hij ook te zijn gebruikt tot helper van den Gouv.-Gen. in diverse zaken betreffende den Inlander. In Febr. 1703 en later komt hij voor als Vice-Presid. van Heemr. Bij R. 23 Septemb. 1704 werd hij aangewezen tot Commissaris om naar Java te vertrekken; zijn ambt zou voor hem open blijven. Als Commissaris gaf hij „alsins genoegeu" (De Jonge VIII, 119 noot); in de memorie voor Herman de Wilde dd. 3 Juli 1705 werd Ram, zijnde Commissaris, in De Wilde's Raad geplaatst (tot wiens Secunde hij bij R. 19 Juni 1705 was benoemd) en dezen Veldoverste aangeraden, vooral met Ram overleg te plegen (De Jonge VIII, 239, 242; zie verder 268 e. v.; in verband hiermee komt hij voor in de Babad Tanah Djawi Verh. B. G. LI, 4^e st., p. 16). Doch reeds R. 30 Oct. 1705 komt hij van Java terug. Bij R. 3 Nov. 1705 werd hij hersteld in zijne functie van Landdrost; den 12 Aug. 1707 erlangde hij verlof, met zijne familie te repatriëeren. Dit ging echter niet zonder kleerscheuren, want de wijze waarop hij repatriëerde gaf hem aanleiding, de Regeering „tirannick en oneerlijk" te noemen; hij moest deze woorden intrekken, maar bleef er bij dat hij niet naar behooren was behandeld, R. 17 Oct. 1707; hij ging in Nov. van dat jaar met vrouw en kind en eene slavine, „zijnde een minnemoeder", per Neptunus.

Zijn broer Walraven maakte nog spoediger promotie dan Michiel; want reeds bij R. 7 Oct. 1688 werd hij, zijnde Luiten. in het Kasteel, Kapitein-Luitenant en R. 23 Aug. 1689 Kapitein en aangewezen als tweede persoon in de expeditie tegen Jonker. Hij moet echter, zooals wij zagen, in 1690 overleden zijn. Toen Michiel Ram 24 April 1701 zijn testament maakte (Deldijm), had hij, naar 't schijnt, alleen een broer Allard, gehuwd met vrouwe Tjemmik van Burmania; een neef Willem van Doeijenburg woonde te Batavia; eene nicht Elis. Koning was weduwe van den Onderk. Doeijenburg. Ram was toen reeds zeer vermogend, doch, naar 't schijnt, onghuwd. Een tweede testament (Van Haeften 30 Sept. 1706) vermeldt zijne vrouw Reijna de Groot van Edam (denkelijk dezelfde die ik in eene acte Michault 8 Oct. 1687 aantrof als weduwe van J. C. Hanneman, Luitenant der burgercavalerie) en den op Java dienenden Vaandrig Adriaan Ram, zoon van zijn broer Allard. Deze Adriaan komt voor bij Valentijn IV, 1, 152, 156; R. 5 Aug. 1707 erlangt hij verlof te repatriëeren; hij ging samen met zijn oom. Wie Nicolaas Ram is, vermeld R. 16 Jan. 1708 als sergeant, weet ik niet.

JURGEN CHRISTOFFEL ROODE (of: de Roode; op zijn wapenbord heet hij:

Root, Navorscher 1867, p. 22 e. v.; zijn eigenlijke voornaam zal George zijn geweest, zooals hij in zijn oudste testament heet), was sergeant en gehuwd met Anna Gerrits (weduwe van den Resident te Samarang Jan Osborn, R. 6 Sept. 1694 en 31 Oct. 1698), toen hij 14 Sept. 1689 zijn testament maakte (Michault). Bij R. 29 Mei 1693 bevorderd tot provisioneel Vaandrig, om deel te nemen aan de expeditie tegen Pondichéry. R. 9 Juni 1695 als Vaandrig bevestigd. Bij R. 29 Aug. 1698 wordt hij, na den 14 Mei op zijn verzoek ontslagen te zijn, weder als Vaandrig in dienst genomen om te worden geplaatst te Soerabaja. R. 10 Juli 1704 bevorderd tot Luitenant en R. 19 Juni 1705 tot Kapitein-Luitenant op 65 gl. en hoofd te Pamotan. In dit jaar neemt hij deel aan de operaties tegen Prawata en wordt, na over Pamotan naar Kartasoera te zijn gemarcheerd, bij R. 9 Nov. 1705 van Kapitein-Luitenant bevorderd tot Kapitein op 80 gl. aan de Utrechtsche poort. Bij R. 6 April 1706 wordt gelast, dat hij naar Tegal zal marcheeren om dit tegen Prawata te dekken; R. 23 April 1706 echter bevolen, dat hij naar Cheribon zal gaan om de grensregeling met de landen des Soesoehoenan's te helpen tot stand brengen; bij R. 18 Mei 1706 wordt hij uit Cheribon naar Samarang gedirigeerd om vandaar (volgens R. 14 Mei) naar de hoofdstad en Kediri op te rukken. Hij trok dat jaar met eene legermacht van Kartasoera naar Kediri (Afg. patr. miss. 30 Nov. 1706 bij De Jonge VIII, 125; Valentijn IV, 1, 175, 182), ging daarna naar Batavia, doch werd bij R. 29 Dec. 1706 weder naar Samarang gezonden. Valentijn (IV, 1, 193) maakt met lof melding van Roode's gedrag in dezen oorlog, waarin hij in 1707 als Brigadier fungeerde. Een feit is echter dat wegens klachten van den Soesoehoenan en Javaansche grooten over zijne houding op den tocht naar Kediri bij R. 15 April 1707 werd gelast dat hij naar Samarang zou gaan om aldaar, buiten functie zijnde, zich te verantwoorden wegens zijne in 't vorige jaar gehouden „ergerlijke conduites”. Bij R. 9 Jan. 1708 werd hij Kapitein aan de Utrechtsche poort en bij R. 28 Aug. van dat jaar Heemraad. In 1716 lag hij nog altijd als Kapitein aan de Utrechtsche poort, en werd bij R. 28 Dec. 1716 tevens Kapitein aan de Diestpoort. Bij R. 6 Juni 1719 verhoogd tot 100 gulden per maand en bij R. 22 Aug. 1719 naar Java gezonden om aan den ontstanen oorlog deel te nemen; bij R. 3 April 1722, zijnde chef der troepen te Kartasoera, naar Batavia verplaatst; wordt bij R. 21 Dec. 1723 Kapitein van het Kasteel, bij R. 11 Febr. 1724 in gage verhoogd tot 115 gulden. Hij overleed aldaar, nog altijd Kapitein zijnde, den 15 Aug. 1737, toen hij zeker eene halve eeuw gediend had; zijn wapenbord hing in de Hollandsche Kerk (Navorscher 1867, p. 22 e. v.).

Als tweede vrouw had hij (testam. 16 Maart 1722 Crul) Susanna Maetsuijker, de dochter van zekere Gratia, die vermoedelijk eene bijzit is geweest van Willem Maetsuijker, Gouverneur van Banda (testam. 10 Juni 1688 Michault); deze Willem was volgens Valentijn (IV, 1, 306) een neef van den G.-G. Maetsuijker en diens voornaamste erfgenaam. Bedoelde Susanna was eerst getrouwd geweest met Jacob van der Cruijse, bij wien zij een zoon Johan Adriaan had.

JOHAN RUIJS van 's Gravenhage (een stadgenoot dus van Tack) was een jongman van 24 jaar en Assistent, toen hij den 8 Nov. 1674 trouwde met Margaretha Heijckman van Batavia, weduwe van den schipper Cornelis Lastman (Register Comm. Huw. en Kl. Zaken). Zijne moeder was eene Margaretha van Minden (testam. 1682). Toen hij 20 Sept. 1677 een contract teekende (Bolswart) was hij nog altijd Assistent. D. 13 Juni 1679 vermeldt hem als Luitenant te Tandjoengpoera; bij R. 17 Oct. 1679 wordt hij in die qualiteit naar Indramajoe gezonden; R. 25 April 1680 leest men dat hij vandaar naar Batavia is gekomen. Hij werd D. 23 April 1680 bestemd om met eene expeditie naar Sumatra's Westkust te gaan; R. 2 Jan. 1682 vernemen wij dat hij als provisioneel Kapitein vandaar is teruggekomen; hij wordt nu Commandant der buitenforten aan de westzijde. Bij R. 10 Maart 1682 wordt hij tot Secunde benoemd bij het legertje dat Tanggeran gaat bestoken en R. 12 Mei 1682 bestemd om als provisioneel Kapitein zijn chef Hartsinck bij afwezigheid te vervangen. D. 13 en 17 Juni 1682 ageert hij hoogerop aan de Tjisadane. Bij R. 3 Dec. 1682 wordt hij wegens de verovering van Kademangan als Kapitein bevestigd. Hij neemt daarna deel aan de vervolging van Sheik Joesoef; R. 14 Maart 1684 verneemt men dat hij Joesoef van Cheribon naar Batavia heeft gebracht. Zijn gedrag bij die expeditie was verre van onberispelijk; uit de Afg. patr. miss. 31 Mei 1684 bespeurt men, dat hij werd beschuldigd vrije Inlanders als slaven te hebben verkocht, en uit die van 30 Nov. van dat jaar, dat hij eene rekening van f 70000 voor onkosten zijner expeditie had ingediend, welke aanleiding gaf tot een onderzoek door den Advocaat-Fiscaal. R. 20 Juni 1698 blijkt, dat Rd^s 7300 van die rekening onverantwoord waren gebleven en dat de weduwe voor dat bedrag vervolgd zou worden. Uit R. 19 April 1686 bespeurt men verder, dat hem groote wreedheden tegenover zijne slaven ten laste werden gelegd. Het laatst verneem ik van hem R. 9 Aug. 1689, waar hij, even vóór de expeditie tegen Kapitein Jonker, een voor dezen gunstig rapport uitbrengt, en R. 12 Dec. 1690, waar blijkt dat hij den 7^{en} II. gestorven is.

Of Johan Ruijs familie is geweest van Kapitein Emon of Emond Ruijs (R. 11 Jan. 1667), die 17 Dec. 1679 (testament Dispontijn zijner weduwe Cornelia van Daele) reeds was overleden, is mij niet bekend; een zoon was hij niet, ofschoon in 1653 (Doopboek 8 Juni) uit dit echtpaar een Joannes was geboren. Over dezen Emond R., die van Culemborg was, zie Journal Ceylon Branch Royal Asiat. Soc. XVII, 476, 508; Baldacus, Beschrijv. van Ceijlon, p. 71, 91; zijn overlijden D. 16 Juni 1673. Een broeder van Johan Ruijs, de Vaandrig Cornelis Ruijs, stierf in Nov. 1682 ten gevolge van eene voor Kademangan bekomen wonde, Ind. Gids 1901 p. 490.

Toen Kapitein Johan Ruijs den 12 Maart 1682 (Dionys van Es) zijn testament maakte, was hij gehuwd met Elisabeth van der Beeck, eene dochter (acte Reguleth 13 Maart 1687) van Willem van der Beeck (die o.a. Raad van Indië is geweest) en Angela Dragon. Deze schoonvader had omstreeks 1655 een enorm groot land aan de Tjakoeng ontgonnen zonder daarvan een erfbrief

te bezitten; Johan Ruijs, die de helft hiervan had geërfd en de andere helft als donatio inter vivos erlangde (acte Reguleth 13 Maart 1687), vroeg R. 8 Nov. 1686 den formeelen eigendom van dit land aan, teneinde daardoor, evenals Wanderpoel's plan was, eene gracht te graven. Hiervan is niet gekomen, ik vermoed omdat ook Camphuijs dergelijke plannen koesterde. Na Ruijs' dood werd aan zijne weduwe bij R. 18 Sept. 1696 dit land voor haar leven in bezit gelaten, onder bepaling dat het na haar overlijden aan de Comp. zou terugvallen. Deze weduwe maakte haar testament 13 Nov. 1711 (Reguleth); haar boedel was toen overladen met schulden; kinderen had zij niet (dus de 24 Sept. 1682 uit dit huwelijk gedoopte dochter Maria Hillegonda was overleden). Eenige dagen later, R. 22 Dec. 1711, kreeg de weduwe van Kapitein Willem de Ruijter een stuk van bovengenoemd land aan de Tjakoeng in eigendom.

WILLEM DE RUIJTER van Monnikendam was een jongman van 25 jaar en hofmeester (1) van den G.-G., toen hij den 5^{en} Jan. 1676 in het huwelijk trad met de 23-jarige jongedochter Susanna van Barth van Delft. Bij R. 22 Maart 1678 wordt hij als Vaandrig (dus na Maetsuijker's dood, bij wiens lijksaatsie D. 1678 p. 11 hij nog als hofmeester verscheen, schijnt hij als zoodanig vervangen te zijn) aangewezen om onder Muller een tocht te doen naar Moe-waraberes (Bijl. 8). Bij R. 12 Nov. 1680 wordt hem, zijnde Luitenant, eene zending naar Tandjoengpoera opgedragen; hij vertrekt D. 18 Nov. en keert terug D. 30 Nov. Bij R. 18 April 1681 wordt hij ingedeeld bij de expeditie naar Palembang onder Tack, en bij R. 2 Maart 1682 bij die onder Saint Martin naar Bantam. Hij onderscheidde zich in het Bantamsche, werd gewond (Ind. Gids 1901 p. 481) en veroverde na een harden strijd Anjer (Valentijn IV, 1, 225); bij Frikius (o. l. pag. 46) komt hij voor als chef eener flottille welke de Bantammers bevecht, doch de voorstelling van dien zee-strijd is in 't bespottelijke overdreven, zooals ook (ibid. p. 62 e.v.) de beschrijving der verovering van Anjer; hij treedt bij dezen auteur (p. 51) ook op als Commandant te Bantam tijdens eene afwezigheid van Saint Martin. Bij R. 11 Aug. 1684 wordt besloten hem, zijnde Kapitein, van Bantam te ontbieden om deel te nemen aan de expeditie onder Couper tegen Soerapati; na afloop daarvan wordt hij bij R. 27 Febr. 1685 naar Makassar verplaatst; bij R. 18 Aug. 1687 naar Cheribon gezonden

(1) Valentijn (IV, 1, 261) zegt dat de hofmeester een Onderk. was, maar ib. pag. 245 rekent hij hem tot de Vaandrigs. De verklaring geeft R. 19 Juni 1682, waarbij de fungerende hofmeester de qualiteit erlangt van „Onderecoopman ofte Vaandrig te zijnen keure, wanneer hij uijt den dienst van hofmeester zal komen af te treden". Vergelijk nog wat Valentijn IV, 2, Eerste enz. p. 106 schrijft over den „kok", dien hij Camphuijs aan tafel zag bedienen in een pak van zwart fluweel. Jeremias van Riemsdijk benoemde (Silleme o. l. pag. 41) zijne drie koks tot Vaandrig. Militairen ergerden er zich dikwijls over, dat

individuen in officiersuniform bij den G.-G. met borden enz. kwamen aandragen; zoo Van Braam (Verh. Indisch Genootsch. VII, 223) en Verhuell (Bijdr. en Mededeel. Hist. Genootsch. Utr. 1879, II, 38). Vergelijk de opgave der staatsie van den G.-G. bij Van Rhede van der Kloot o. l. pag. 308. In de O. en W.-Ind. Post, extranommer 41 p. 349 lezen wij dat de Europ. koetsiers der Raden van Indië, die als sergeants bij de boeken liepen, van den bok der vergulde koets werden gepromoveerd tot officier. Zoo wordt R. 14 Dec. 1700 een der hellebardiers van den G.-G. bevorderd tot Vaandrig.

als chef der troepen aldaar. Ondertee kent het contract van 1688 (T. B. G. XXXVII, 480). Bij R. 3 Mei 1689 wordt besloten dat hij van Cheribon over land naar Batavia zal komen; hij zal, volgens D. 26 Mei, naar Soemedang moeten marcheeren om met Patinggi, die hem aldaar zal opwachten, naar Batavia door te rukken; den 29 Juli wordt hem echter toegestaan, wegens ziekte van Cheribon over zee naar Batavia te komen, doch ook hiervan kwam niet, omdat eenige dagen later het bericht van zijn overlijden de Regeering bereikte. Zijne weduwe kreeg R. 22 Dec. 1711 een stuk land aan de Tjakoeng in eigendom en leefde nog in 1726 (testament Wichhelhuijsen 23 Sept. 1726); kinderen schijnen er toen niet meer te zijn geweest; een zoontje Willem, gedoopt 15 Sept. 1689, was denkelijk al dood; haar testament noemt alleen eene zuster Dina van Barth te Delft.

Vermoedelijk was Jan de Ruijter van Mönnikendam (Register Huw. en Kl. Zaken 9 Juli 1676), die in 1673 Stalmeester in dienst der Comp. was (testam. Van Leeuwen 21 Sept. 1673; evenzoo D. 1678 pag. 11) een broeder van Willem de R. Hij had althans bij zijne eerste vrouw een zoon, eveneens Willem geheeten (testam. Dispontijn 23 Nov. 1678). Hij was zeer vermogend; bij De Jonge (VII, 267) komt hij in 1679 voor als Luitenant in het leger van Poleman; overleed dat jaar aan kwetsuren D. 1679 p. 331.

PIETER SCIPIO van Ostende. Ik vermoed dat de ware naam van dezen man is Pierre Sipon; ik vond althans eene obligatie (Reguleth 16 Jan. 1688) ten laste van Pieter Sipon van Oostende, sergeant, wiens gemachtigde is Trese Sipon te Oostende. Het is waar dat de handteekening van dezen Sipon hoegenaamd niet lijkt op die van Scipio, maar bijvb. ook van Hendrik van den Eeden vond ik twee zeer verschillende handteekeningen, ofschoon klaarblijkelijk van een en denzelfden persoon; zoo vind ik dat Rumphius 17 Sept. 1655 zijn voornaam schrijft Juriaen, maar 20 Sept. 1658 Georgius Eb. Wat de verdraaiing van Sipon's naam betreft, in het rapport van zijne reis en in de Afg. patr. miss. 23 Dec. 1687 heet hij Pieter Sipon; denkelijk prefereerde men in de wandeling „Scipio”, zooals ook de weduwe van Jan van Riebeeck heette, welke dame omstreeks 1680 nog te Batavia woonde. Zoo vond ik eene notarische acte, geteekend door een Blondin, die in de acte zelve wordt genoemd „Blonderig”. Over 't geven van bijnamen zie hierboven p. 209.

Scipio wordt verder vermeld D. 6 Sept. 1689 als sergeant; wordt R. 25 Aug. 1690 prov. Vendrig op Jacatra; bij R. 12 Oct. 1691 als Vendrig bevestigd; R. 12 Juli 1694 als prov. Luitenant naar Makassar verplaatst; R. 13 Febr. 1696 bevestigd als Luit.; 13 Dec. 1697 verplaatst naar Batavia. In Maart 1699 was hij te Batavia terug en lag als Luitenant op Jacatra (testament Deldijm 10 Maart 1699); bij R. 11 Mei 1703 werd hij chef der expeditie tegen Prawata; den 28 April 1706 maakte hij, nog steeds Luitenant op Jacatra, een tweede testament (Deldijm); den 7 Mei daaraanvolgende overleed hij (Valentijn IV, 1, 368 e.v.).

Volgens zijn eerste testament was hij gehuwd met Francina Jacoba

Versteegh van Cochin; volgens het tweede had hij eene dochter Yda Jacoba Scipio, gedoopt 15 Aug. 1703.

SIMON SCHROEDER (over wien zie Bijl. 13) was blijkens zijn 16 Sept. 1693 ter Weeskamer ingeschreven testament Substituut geweest van Vincent van Mooock, die van 1 Oct. 1669 tot zijn dood in Nov. 1688 Landdrost was. R. 26 April 1683 vermeldt dat S. nu ruim een jaar is geëmployeerd aan den militairen post bij den suikermolen van Tengkwa; hij wordt nu beheerder van de nieuwe rijstpasar. Schroeder had bij zijne vrouw, Signora Rebecca Francis, (ook genoemd Rebecca Gratia) eene dochter Regina, geh. met Willem de Nave (of: Rave), Onderk. en Secunde op Timor; bij het maken van zijn test. verkeerde S. in armoedige omstandigheden.

JULIAAN DE SILVA wordt in 1641 (Bijl. 1) genoemd „Mardijcker deser stede”, terwijl zijn testament (Huijsman 13 Sept. 1662) hem aanduidt als „van Joshor”; blijkens het Doopboek (waarin deze plaatsnaam veel voorkomt als geboorteplaats der ouders van den doopeling; ook wel *Josor* of *Josoor* gespeld;) moet dit in Bengalen liggen; het is Dschassaur N. O. van Calcutta; vermoedelijk was dus deze quasi-Portugees een gedoopte Bengalees en vrijgelaten slaaf.

Juliaan de Silva, die in de wandeling „Capitain July” schijnt te hebben geheeten, verklaart in eene attestatie Huijsman 14 Aug. 1659 dat hij „wel achtien jaeren” heeft gevaren, vooral op Bali om slaven te halen; hij komt in een bodemerijbrief van notaris Huijsman 20 Oct. 1652 voor als „schipper van een jacht groot 25 lasten”; hij neemt geld op voor een tocht over Bali en Bima naar Ambon en terug. R. 13 Dec. 1655, waar hij „Capiteijn over een bende Mardijckers” wordt genoemd, geeft hij aan de Regeer. bericht dat aan de Bekasi 30 à 40 Jav. vaartuigen zijn gezien; hij zal nu met een Europ. officier daarheen om die streek te onderzoeken en de Jav. met fatsoen te verwijderen. In eene acte Huijsman 3 Jan. 1657 heet hij Oud-Kapitein der Mardijckers; hij staat op vertrek naar Ambon „met desselfs gillion groot 30 lasten” en neemt geld op. Toen hij in 1662 bovenvermeld testament maakte, woonde hij met zijne vrouw, Cecilia van Sourate, aan de westzij der rivier tegenover de Maleische Kerk; zij hadden een zoon Jurriaan en eene dochter Losia de Silva, vrouw van den Mardijker Floris Pietersz. De man was toen ziek en schijnt spoedig overleden; de weduwe maakte haar testament 13 Dec. 1666, Keijsers.

R. 17 Jan. 1698 wordt gesproken van een land, 3 uur O. van de stad, den 25 Febr. 1647 aan onzen Juliaan geschonken, dat later in handen van Couper kwam. Dit bij Antjol gelegen land wordt ook genoemd in drie erbrieven van 9 Dec. 1661. De vrouw van zijn zoon, Annetje Mendes, kreeg 28 Nov. 1675 een land bewesten de Grogol.

JAN PHILIPSEN SILVERNAGEL „van Bingen wt de Palts” (Trouwboek 2 Sept. 1627) moet blijkens zijn testament in 1626 in Indië zijn gekomen. D. 19 Oct. 1628 is hij bij een uitval tijdens het beleg van Batavia toegevoegd aan

den „Opsieder van de generaele wercken”; is daarna (testament Hudde 19 Aug. 1632) Opziener over 's Comp.'s slaven (die tot de werken der Comp. werden gebruikt), d. i. van het Kettingkwartier; komt in het Dagregister van 1636 herhaaldelijk voor als Kapitein of „Capiteijn Commandeur” (D. 6 April 1636), d. i. denklijk Commandeur der Prauwen (1), en bekleedde dus een vrij belangrijken post, die aan den houder oudtijds eene plaats in Schepenen verzekerde (P. I, 63). Van zijne daden in dat jaar bewaart het Dagreg. de herinnering. D. 6 April 1636 vaart hij aan 't hoofd eener flottille om de Oost om „den vyant afbreuck te doen”; dergelijke tochten tegen de Matarammers leidt hij ook D. 18 April (zie 23 April), 30 April (zie 5 Mei), 14 Mei, 2 Juli (zie 25 Juli), 17 Aug., 2 Sept. (zie 3 Sept.), 16 Oct. (zie 18 Oct.), 16 Nov. 1636. Naar de Angkee vaart hij D. 2 Juni (zie 7 en 12 Juni), 4 Sept. 1636; aan eene groote expeditie onder den Majoor naar de Tjisadane om bamboe te kappen neemt hij deel D. 17 Sept. 1636. Met Van Diemen trok hij D. 6 Mei 1637 naar Ambon. Hij was destijds „Cap” over Comp's lijfeigenen, Opsieder van derselver wercken (2) en Commandeur over het Batavise Indiaens cleen vaertuijgh en jongst gewesen p(rovisioneel) Cap” op den Amboinsen togt”; bij R. 29 Aug. 1637 werd hij benoemd tot Kapitein „over het garnisoen bescheijden aen de stadssuijderpoort en de oosterwallen”. Toch zien wij hem in 1640 weder tweemaal een tocht naar Krawang leiden (Bijl. 1). De onderstelling van Dr. J. Brandes (T. B. G. XLIII, 550) dat hij als Kapitein lag op de Middelpunt is onjuist; trouwens, op zulk een kleinen post zou men nooit een Kapitein hebben gelegd. Bovendien, de Middelpunt dateert eerst van R. 26 Maart 1653 (zie T. B. G. XLVI, 380, 382). De kaart van Batavia, uitgegeven bij Hendrick Focken (z. j.), toont dat het bastion Grimbergen (be-noorden de punt Hollandia, aan de oostzij der rivier) ook de „Redit van Silvernagel” werd genoemd; hier zal dus zijn post als Kapitein zijn geweest. Bij R. 26 Jan. 1643 werd hij ontslagen van het landmetersambt, bleef echter Fabriek, Kapitein en Commandeur. D. 6 Jan. 1644 schijnt te blijken dat hij wordt gebruikt tot beteugeling van zekere oproerige Javanen in de Ommelanden. D. 1 Febr. 1644 zien wij hem op de tijgerjacht gaan. In 1646 was hij behalve 't bovenstaande ook lid van den Raad van Justitie (attestatie Van Catersvelt 21 Dec. 1646). D. 28 Mei 1648 blijkt hij te wonen op „d'oude redout Gelderland” bij het slavenkwartier aan de O. zij. Blijkens een erfbrief van 29 Nov. 1690

(1) Zoo wordt D. 13 Febr. 1657 de Luitenant Hans Christoffel Loenemans benoemd tot „Opsichter van 's Comp' cleen oorlogsvaertuijgh ende prauwenhuijs”; D. 23 Aug. 1657 heeten deze vaartuigen de „backeleis prauwen”; zie daarvoor ook onder Pieter Theunis en Jochem Minnema.

(2) In d. van de werken der Comp.; de opziender van die was gewonlijk de fabriek aen d. 10 Aug. 1655: „Sairrijen ende opper-gemintmeester over 's Comp. wercken, haren als (d. 2. een oppermeester) van 's Comp. wercken, haren als de lijfingebouwer die leijg 't gevele verder daerom

dependeert!”; D. 1625 p. 213. 1634 p. 370 heet dit ambt *fabriekmeester*. Het was althans later een z66 voordeelige post, dat Heijdt dezen ambtenaar nooit anders aanduidt dan als „Favoriel”, zooals hij blijkbaar in de omgangstaal van Batavia heette. Ook te Amsterdam heetten (Bontemantel I p. CCXXIV) de Openbare Werken het „Fabriekambt”; in den Haag heette de stadsarchitect „Fabriekmeester” (Betz, o. l. pag. 103); ook elders in de Oost kende men dezen titel, want De Clercq zegt i. v. dat *toewan fabriek* nog heden op Ambon en Timor de naam is voor den Ingenieur van den Waterstaat.

kreeg S. met François Caron bij een „donatiebrieff” van 15 Aug. 1648 een stuk land beoosten de stad; uit een erfbrief van 6 Maart 1697 bespeurt men dat hij te voren, 17 Juli 1648, reeds een stuk had erlangd een uur zuidwaarts van de stad. De eerste dezer donaties zal samenhangen met het graven der Antjolsche vaart door beide deelgenooten, waartoe 27 Aug. 1647 octrooi was verleend, zie P. II, 116. Uit R. 4 Sept. 1649 bespeurt men dat die vaart af is; Silvernagel schijnt dit nog te hebben beleefd, doch R. 8 Nov. 1650, waarbij een nieuwe Fabriek wordt benoemd, vermeldt zijn overlijden „geruijmen tijt” geleden; daar zijn testament den 19 Aug. 1650 bij de Weeskamer werd ingeschreven, zal dit ongeveer de datum van zijn overlijden zijn.

Hij huwde den 2 Sept. 1627 Cecilia de Mattes van Macao „Comp^s lijff-eijgen”, die in het testament heet Secilia Silvernagels. Men denke daarbij aan hetgeen in 1622 werd geschreven (Kronijk Histor. Genootsch. Utr. 1871 p. 530) dat de Comp. slavinnen naar Batavia brengt „alwaer somwijle groote quantiteit bij den anderen in een camer sitten tot der tijt dat eenige soldaten off bootgesellen koomen die daer haer gadingh uijt nemen”, d. w. z. die van de Comp. deze „Coopmanschap” overnemen „met avance”, d. i. met een zoet winstje, waarop gezegde „Coopmanschap” den doop ontvangt en een Christelijk huwelijk wordt gesloten, waarbij dan de gelukkige koper als bruidegom bij de Comp. „eenen halven off heelen legger Spaenschen wijn” inslaat om de blijde verbintenis copieus te vieren, zoodat de Edele Maatschappij op verschillende wijs zijde spint bij deze manier van copuleeren. Daar overigens S.'s testament melding maakt van de te Macao wonende familie der vrouw, is 't ook wel mogelijk dat zijne Cecilia in den slavenbaaierd en als eene andere Andromeda in den ketting was geraakt bij rechterlijk vonnis. De Afg. patr. miss. 19 Jan. 1654 noemt haar eene „inlandse vrouw”, welke benaming destijds echter ook voor nonna's gold, zoodat in dienzelfden brief ook S.'s dochter aldus heet. Deze dochter, Maria, gedoopt 10 Aug. 1636 (de twee zoons Philippus en Johannes, gedoopt 29 Nov. 1630 en 12 April 1634, waren S. in het graf voorgegaan) huwde den 21 Sept. 1651 met Adriaan Willeborts van Vlissingen, jongman, Lid van den Raad van Justitie (Trouwboek), die, na een tijd Secretaris van G.-G. en Raden geweest te zijn, D. 30 Oct. 1653 hertrouwde met Françoise de With, de weduwe van den eenige maanden te voren overleden G.-G. Carel Reniersz; uit dit laatste huwelijk werd 18 Juni 1654 (sic) een zoon Johan gedoopt. Willeborts schijnt van zijne eerste vrouw te zijn gescheiden om de tweede te kunnen huwen, immers de Afg. patr. miss. 19 Jan. 1654 spreekt van Silvernagel's dochter alsof zij nog leeft, in verband met trouwbeloften, haar vroeger gedaan door zekeren Willem Alma, van wien zij later niet wilde weten, eene zaak waarover reeds met XVII^{en} was gecorrespondeerd. Mogelijk was die Willeborts een avonturier, die haar had getrouwd om haar geld en wiens suspecte verhouding tot de weduwe van den G.-G. een ingrijpen der Rcgeer. noodig maakte. Van haar vader had juffrouw S. 9000 realen geërfd en een „tuin” buiten de punt Gelderland. Silvernagel gold blijkens de onthullingen van Salomon Sweers (anno 1646, in Bijdr. 1873 p. 49,

55, 56) voor een kapitalist van omstreeks 30,000 roeden; hij bezat eene steenen pannenbakkerij en leverde zijne waar veel te duur aan de Comp.; in 1645 was hij bezig 15 of 16 steenen huizen te bouwen, waarbij de Regeer. hem onbehoorlijk met materialen hielp.

KIAI DEMANG SINGAWILODRA (of S. Wira Lodra, zooals hij R. 26 Juli 1701 en H. 2 Juni 1702 heet) alias Boecleng. Over zijne daden vergelijkte men hoofdstuk III en IV van het derde deel. Hij speelt eene vrij belangrijke rol in de geschiedenis van Kapitein Jonker, wiens biograaf hem met verontwaardiging (die zeker nog heftiger zou zijn geweest als hij Boecleng's geschiedenis beter had gekend) aan de minachting van het belangstellend nageslacht prijsgeeft (I. B. G. XXX, 92 e.v., 108, 127, 157, 199, 204, 208; ik noteer daaruit hier alleen, dat Boecleng volgens eene uitlating van gezegden Kapitein scheel zag; hij was dus voor louche karweitjes als geteekend. Vermoedelijk is de houding der Regeer. tegenover Boecleng, die ten koste van Jonker meer op den voorgrond werd geschoven, te verklaren uit haar zoo dikwijls in inlandsche zaken blijkend streven om de balans tusschen verschillende personen of machten in evenwicht te houden, zoodat zij zoo noodig steeds den eenen tegen den anderen kon mispelen. Na Jonker's dood had men Boecleng blijkbaar niet meer zoo noodig zijne patrouille was R. 14 Oct. 1689 gebruikt om diens aanhangers te vervolgen; men zond hem R. 2 Oct. 1691 met suppletietroepen naar Ceilon als Kapitein. D. 21 April 1695 vindt men een brief, door hem aan Van Hoorn geschreven uit Coilan (in het Z. der kust van Malabar), waar hij nu al ruim 5 jaar verbleef. R. 4 Juni 1696 spreekt van zijn terugkeer. R. 9 Maart 1699 bepaalt dat hij als Kapitein van eene compagnie Baliërs zal deelnemen aan de expeditie tegen Soekadana. R. 2 Maart 1700 komt hij voor als Kapitein der bij Bazariz gezeten Baliërs; R. 3 Aug. 1700 wordt afgeslagen zijn verzoek om voor zich en zijn volk het vruchtgebruik te mogen hebben van het land Pondokbamboe tusschen de Sontar en de Tjakoeng, daar dit land door anderen reeds deels in eigendom deels in leen wordt bezeten. In hoeverre deze motiveering met de feiten kloopt, blijft twijfelachtig, daar het heele Pondokbamboe eerst in 1721 door de Comp. in eigendom is afgestaan. Merkwaardig is, dat ditzelfde land tot aanspiding heeft gegeven om Ploer Eihervolt kwalijk te behandelen. Het vermoed dat het destijds diende om Van Hoorn om voordeelje te bezorgen; na diens repatriëering wordt het vroeger door Boecleng aangevraagde land in eigendom verzocht door den Raad Ord. L. Tolling en dezen bij R. 24 Febr. 1700 meegestemd voor 150 Rd; het was, naar het althut loort, tot dusver verhuurd aan een der Jac. Kapiteins voor 600 hon pond per jaar, maar deze wilde er wel af.

Eene dit zij, Boecleng was vermoedelijk zeer onblijft over de weigering. Ploering R. 23 Oct. 1700, roept de O. O. de sprake in 't Costeel spreek' "Raden van Indië hebben om te delibereren over onze moedpartij in den nacht van 15 op 16 Oct. gespleegd op 16 havanen onder Jely Blanna tot Saken"; deze evenwel niet zins bedroven te zijn door Boecleng met 10 d 50

gewapende Baliërs; besloten wordt, hem op 't Kasteel te ontbieden, terwijl intusschen vrij uitgebreide militaire maatregelen worden genomen; de vier absente Raden betuigen aan den bij hen rondgezonden Secretaris hunne instemming met deze besluiten. Boeileng verschijnt op het Kasteel, wordt gearresteerd en terechtgesteld voor den Raad van Justitie, R. 2 Nov. 1700, onder bepaling echter, R. 5 Nov. 1700, dat niet de Advoc.-Fiscaal maar de Landdrost (de officier van Schepenen) tegen hem zal optreden. Ook dit maakt op een hedendaagsch lezer een hoogst ongunstigen indruk. Landdrost was toenmaals Mr. H. de Bolla, die (zie Van Happel's personalia) een gunsteling van den G.-G. moet zijn geweest; ook de omstandigheid dat de „complicen” van Boeileng ontsnapten (R. 12 Nov. 1700) klinkt wat vreemd. Bij R. 26 Juli 1701 wordt geëxecuteerd het vonnis, waarbij Boeileng wegens „begane moorden, brandstichting etc.” werd veroordeeld om levend geblakerd en dan geradbraakt te worden; vier anderen werden gehangen. De kampong even buiten de stad aan de noordzij van den Sontarschen weg (leenbrief 15 Maart 1695), waar hij had gecommandeerd, wordt R. 13 Sept. 1701 opgeheven en de daar wonende Baliërs over andere kampongs verdeeld. R. 1 April 1707 wordt afgeslagen een verzoek van iemand die dezen kamponggrond in leen vraagt, en besloten wordt dien te gebruiken „tot een begraafplaats en andere diensten voor de Baliërs onder het opzigt van den eerste Capitain dier natie”. Deze Eerste Kapitein was blijkens R. 6 Febr. 1699 Lampidja, wiens kampong onder den Vijfhoek lag, D. 13 Nov. 1711, en die dus met dat kampongland aan de andere zij van de stad al heel weinig kon beginnen; wellicht werd het op dezelfde wijze benut als het door Boeileng aangevraagde bouwland; R. 13 Dec. 1729 leest men althans dat het land aan den Sontarschen weg „voor dese gepossideert bij den Baliërs Capiteijn Boelilling, naderhand ook gebruikt is geworden bij den Heere Henric Zwaardcroon (*die vlak daarbij woonde*) tot het weijden van sijne koebeesten”.

CORNELIS SPEELMAN. Behalve de bekende bronnen handelt over hem A. Hotz, Journaal van Cunaeus, in Werken Histor. Gen. Utrecht 3^e Serie, deel 26 (1908) p. XLVIII e. v.

JAN STRUIJS vertrekt D. 6 Nov. 1677 als Luitenant met de eerste expeditie onder Muller naar Krawang; neemt D. 15 Jan. 1678 deel aan de tweede expeditie derwaarts; vertrekt D. 15 Juli 1678 als prov^l. Luitenant naar Java; moet spoedig zijn teruggekeerd, want gaat in Juli 1679 weder onder Poleman naar Java (De Jonge VII p. XCIV); wordt R. 24 Jan. 1681 als provisioneel Kapitein ingedeeld bij de expeditie naar Ternate; komt 5 Oct. 1681 vandaar terug (met den gevangenen Sultan van Ternate, Hesse o. l. pag. 227) en wordt R. 10 Oct. 1681 provisioneel aan de poort Utrecht geplaatst; bij R. 2 Jan. 1682 aan de poort Rotterdam; wordt bij R. 2 Maart 1682 als prov. Kapitein onder Saint Martin naar Bantam gezonden; hij voerde de avantgarde bij de landing van Tack en gedroeg zich daarbij zeer verdienstelijk (De Jonge VII,

385 e. v.). Bleef te Bantam als Kapitein; werd 13 Aug. 1683 naar Cheribon gezonden; werd R. 15 Maart 1685 van Bantam naar Japara verplaatst; werd datzelfde jaar Kapitein en provisioneel Resident te Soerabaja (Afg. patr. miss. 11 Dec. 1685 bij De Jonge VIII, 2); kwam 27 Oct. 1686 te Batavia (ib. p. 27). Wordt R. 27 Juli 1688, zijnde Kapitein aan het Vierkant, op 100 gulden gebracht; R. 2 Juni 1692 verplaatst naar Japara; overlijdt aldaar 8 Oct. (R. 4 Nov. 1692).

Hij was gehuwd met Magdalena de Leeuw (acte Dionys van Es 16 Juni 1684).

FRANÇOIS TACK werd volgens het opschrift van den op de begraafplaats op Tanahabang aanwezigen grafsteen der familie Van Hoorn (ten onrechte liet Th. H. Ovink zich Tack's graf wijzen te Japara, Eigen Haard 1892 p. 804, 807) te 's Gravenhage geboren in 1649 en wel op 29 Mei (Ind. Gids 1901 p. 500); blijkens de inschrijving in het doopboek der Groote Kerk aldaar, 1 Juni 1649, was zijn vader Gerrit T., en blijkens het testament zijner weduwe, ingeschreven bij de Weeskamer te Bat. op 23 Juni 1694, had hij zes zusters, waarvan ééne gehuwd, en wel met een Rouwert. Toen hij den 12 Sept. 1675 met Margaretha van Hoorn huwde (Register van Comm. van Huwel. en Kl. Zaken) was hij jongman, Kapitein en 26 jaar oud.

Hij is niet de eerste van dezen naam in Indië, ongerekend een Kapitein Tak anno 1639 in Brazilië (Netscher o. l. pag. 113). In 1618 vinden wij op Ambon een schoolmeester Hendrik Tack die Maleisch verstond (Tiele, Bouwstoffen I, 228; Grothe, Archief V, 114); deze was getrouwd met eene vrouw van Hative (Rumphius, manuscript Amb. Historie; Valentijn II Amb. Zaaken 45; III, 1, 41), bij welke hij een zoon had, Jan Tack, die in 1620 samen met „2 (Ambonsche) coninx soonen ende twee orangkajjs kinderen” (Grothe V, 124) met Artus Gijsels naar Nederland ging (Tiele u. s. I p. LXII), waar zij in den kost werden gedaan bij D^s. Wassenburch te Amersfoort (zie ook Eigen Haard 1903 p. 412), bij wien zij nog in 1627 waren (Grothe V, 127; VI, 2; zie ook Navorscher 1903 p. 85, waar geleuterd wordt van „de ecr” die de Amersfoortsche school genoot om deze inlandsche snotneusjes „onder hare leerlingen te tellen”). In 1631 kwamen zij met Gijsels in Indië terug; de Ambonsche jongens vergaten daar „t'eenemaal” wat zij in Holland hadden geleerd, en betoonden „gans geen ijver tot de christelijke religie”, schoon zij ook toen nog een traktementje genoten (Grothe VI, 236). Jan Tack echter bleef „elders in Indiën” (Valentijn III, 1, 48); hij trad namelijk te Batavia in dienst als adelborst (Tiele u. s. II, 181); D. 27 Mei 1637 wordt hij vermeld als Assistent in Bengalen; het Dagr. van 1641/2 zegt (p. 206) dat hij al elf jaar in dienst der Comp. is; hij wordt thans te Sourate bevorderd tot Koopman; D. 1 Mei 1661 vinden wij hem in diezelfde qualiteit te Agra, een nogal opmerkelijk voorbeeld van een „mixties” die het in de 17e eeuw tot een vrij aanzienlijken rang in den dienst der Comp. bracht; denkelijk had men hem met opzet van Ambon verwijderd gehouden om hem eene dergelijke carrière mogelijk te maken.

François Tack wordt D. 19 Juli 1672 van Vaandrig bevorderd tot provisioneel Luitenant om deel te nemen aan de expeditie naar Ceilon; hij is bij de verovering van St. Thomé (ter kust van Cormandel) op de Franschen en onderteekeut de capitulatie D. 8 Nov. 1674; komt 5 Jan. 1675 te Bat. terug; wordt R. 30 April 1675 Kapitein op 80 gulden, ingaande met 1 Oct. 1673, sedert wanneer hij als zoodanig dienst had gedaan; wordt D. 25 Oct. 1675 (dus kort na zijn huwelijk met de dochter van een Raad van Indië) Commissaris van Huw. en Kl. Zaken, van welk College hij blijkens R. 6 Febr. 1680 later President was. Vertrekt D. 6 Aug. 1676 met Poleman ter bestrijding der Makassaren in O. Java; komt D. 29 Sept. 1676 terug. Wordt bij R. 8 Juli 1678 ingedeeld bij de expeditie naar Java; vertrekt D. 15 Juli 1678; dient aldaar onder Saint Martin (De Jonge VII p. LXV enz.); zijne kloekheid redt 's Comp^s. troepen op een hachelijk oogenblik (ib. 242), doch hij gaat begin Febr. 1679 wegens ziekte terug (ib. 258). Bij R. 20 Juni 1679 wordt hem 1000 Rd^s. toegekend voor de kroon van Mataram, welke hij, zooals in zijn geïnseereerd request wordt uitgedrukt, ongeschonden aan Hurdt had overhandigd. Over die kroon zie mijn stukje in T. B. G. XL, 335, waarmee eigenaardig overeenkomt de mededeeling in de Babad Tanah Djawi (Verh. B. G. LI, 4^e. st. p. 33) dat Tack gewoon was een gouden kroon te dragen.

Bij R. 31 Aug. 1679 werd hij met Saint Martin belast met eene zending naar Bantam. Wordt bij R. 6 Febr. 1680 benoemd tot lid van den Raad van Justitie; R. 3 Juli 1680 vermeld als Kapitein aan het Vierkant; bij R. 21 Jan. 1681 benoemd tot chef over eene expeditie naar Ternate, waarheen hij in die qualiteit weigerde te gaan, ofschoon hij bereid was aldaar in eene ondergeschikte positie te dienen. Bij R. 24 Jan. 1681 wordt daarom zijne gage afgeschreven, doch reeds R. 11 April 1681 wordt hij benoemd tot Commandeur der zee- en krijgsmacht bestemd voor Palembang, tevens tot gezant en commissaris ter inspectie der kantoren aldaar. Over deze expeditie kan men vergelijken Mr. J. A. van der Chijs in T. B. G. XXVIII p. 46, en vooral Ind. Gids 1905 p. 1593 e. v. Den 9 Oct. 1681 van Palembang teruggekeerd, werd hij den volgenden dag benoemd tot Kapitein van het Kasteel. Bij R. 30 Jan. 1682 wordt hij benoemd tot President van Makassar, voor het geval Saint Martin, die tegelijk daartoe wordt aangewezen, geen lust in die plaatsing mocht hebben. Met deze benoeming is het zeer zonderling gegaan; herhaalde malen heeft Tack in de eerstvolgende jaren er op aangedrongen dat hij nu toch eindelijk naar Makassar zou mogen vertrekken, en telkens is zulks onder een of ander voorwendsel uitgesteld, ik zou haast denken omdat men Aroe Palakka niet recht meer vertrouwde en mogelijk bang was dat Tack tegen dezen vroegeren wapenbroeder te weinig krachtig zou optreden, een vermoeden dat versterkt wordt door de wijze waarop na Tack's dood de Regeering trachtte Aroe Palakka er toe te bewegen, hem te wreken op den Soesoehoenan (Valentijn IV, 1, 143) Bij R. 29 Maart 1682 wordt hij als Secunde van Saint Martin naar Bantam gezonden om bij diens overlijden het commando over te nemen; bij den beslissenden aanval trad hij, nadat Saint Martin was teruggeroepen, als

leider op; werd in een der gevechten aan de linkerhand gewond (De Jonge VII, 68). Bij de begrafenis van Speelman op 15 Jan. 1684 was hij tegenwoordig (Valentijn IV, 1, 312); bij R. 25 April 1684 werd hem toegestaan van Bantam terug te keeren, nu het vredestractaat tot stand was gekomen. Den 30 Mei 1684 wordt hij wegens de verwachte komst eener vijandelijke Engelsche vloot tot provisioneel Sergeant-Majoor benoemd. Den 15 Maart 1685 wordt voor de laatste maal besloten, hem niet naar Makassar te laten gaan; den 9 Mei van dat jaar wordt hij aangewezen tot Ambassadeur bij den Soesoehoenan en den 27 Oct. 1685 benoemd tot Gouverneur van Malakka. Even voor zijn vertrek naar Kartasoera probeerden Tack en zijne vrouw den 31 Oct. 1685 (Dispon-tijn) een vroeger testament, doch bepaalden daarbij de legitieme portie hunner kinderen op Rd^s. 1250 samen, een bewijs dat zij verre van rijk waren. Tack vertrok van Batavia den 3 Nov. 1685 (De Jonge VIII p. XXXIV) en kwam te Kartasoera om het leven den 8 Febr. 1686.

Omtrent zijne krijgsdaden vergelijkte men De Jonge en ook de over-dreven verhalen van Frikius; aangaande zijn laatsten tocht geeft ook Nic. de Graaff (o.l. pag. 197 e. v.) mededeelingen. Tack's weduwe erlangde bij erfbrief van Maart 1688 voor 200 Rd^s een land, groot 24 morgen, even boven Noord-wijk. Blijkens haar bovenvermeld testament (waarin van geen kinderen wordt gesproken) stierf zij zeer vermogend.

Tack's zegel staat onder de origineele contracten met Djambi 20 Aug. 1681 en Bantam 17 April 1684.

WILLEM TALBECK wordt in den erfbrief van 25 Juli 1675, waarbij hij een stuk land even boven Zoutelande erlangt, als „meester vuurwercker”, d. i. onderofficier bij de Artillerie, aangeduid. In October 1677 is hij Luitenant onder Speelman op Java en neemt deel aan eene zending naar de Mataram'sche troonpretendenten (De Jonge VII, 161). Dagr. 1678 p. 361 dient hij onder Saint Martin op Java; komt den 9 Sept. ziek vandaar terug. D. 12 Nov. 1678 wordt hij, zijnde Luitenant, met eene afdeeling uitgezonden ter ondersteuning van Hartsinck en Jonker; hij vertrekt D. 14 Nov. en rukt door naar Oedoeg-oedoeg D. 27 Nov. 1678. Het volgend jaar dient hij met den titel Vaandrig weder op Java (De Jonge VII, 271, 275) en verdwijnt aldus uit onze bescheiden.

PIETER THEUNIS van Haarlem komt in de Dagregisters ook voor als Thonissen, Theunissen, Anthonissen en dikwijls als Pieter van Haerlem; de uitgevers van het Dagr. hebben niet opgemerkt dat dit dezelfde persoon is; zoekt men in hunne naamregisters onder bedoelde hoofden, dan vindt men het volgende.

D. 13 Dec. 1656 is hij Vaandrig (en nog geen hoofd van de kleine oorlogsvaartuigen en 't prauwenhuis); hij gaat met een troep volk uit houtkappen; zie Bijl. 2. D. 13 Maart 1657 met eene flottille naar de Bekasi onder aanvoering van evenbedoeld hoofd; D. 9 en 13 April (1) 1657 naar de houthakkerij;

(1) De tweede datum is hier en vervolgens die van terugkeer.

D. 28 Mei, 4 Juni om hout naar de Bekasi met eene flottille waarvan hij chef is; D. 6 en 8 Juni 1657 uit houthalen; D. 28 Juni 1657 naar „den wech van Ontongh Java” ter verspieding en om lont; D. 5 en 10 Aug. 1657 de rivier op om hout; D. 23 Aug. 1657 zal hij met „de backeleis prauwen” (als chef) naar de Bekasi om hout; vertrekt den 26^{en}, komt 8 Sept. terug; D. 13 Sept. 1657 te water ter verkenning naar Ontong Java; D. 9 Oct. 1657 naar 't bosch om lont; D. 28 Oct. 1657 op een bericht dat er Mataram'sche vaartuigen in Krawang zijn om de Bantammers vandaar te jagen, gaat de Ontvanger over zee daarheen; onder hem staat Pieter Theunis; den 17 Nov. terug; andere kleine tochtjes dat jaar 17 en 18 Nov., 22 Nov., 26 dito, 1 en 9 Dec. Op denzelfden voet zal het in 1658 ook wel zijn gegaan; het Dagr. ontbreekt echter. In dat van 1659 zie 7 April, 8 en 23 April, 2 Mei; den 18 Mei is hij Commandant van 't nieuwe fortje aan de Maroenda, keert 9 Juni vandaar terug; 3 Aug. heet hij „vendrich in 's Comp^s prauwenhuijs”; zie verder D. 7 en 28 Aug., 2 en 22 Sept., 6 en 11 Oct.; den 17 Nov. gaat hij met den Shahbandar naar Cheribon tot het terughalen van gevluchte slaven; keert 4 Dec. terug. In 1660 moet hij Luitenant zijn geworden (het Dagr. ontbreekt, de Resol. spreken er niet over); komt als zoodanig 1 Jan. 1661 met een brief van Bantam; verricht dergelijke kleine besignes D. 14 Jan., 7 en 12 Febr., 16 en 21 Febr., 5 en 10 April, 16 April, 18 Juni, 29 Juli, 20 Aug., 9 en 12 Sept. 1661, (1662 ontbreekt) 5 en 8 Sept. 1663, 26 Sept. 1663; D. 8 Jan. 1664 wordt hij, zijnde Luitenant over de kleine oorlogsvaartuigen, tevens havenmeester; verricht weer verschillende opdrachten, ook naar Java's Noordoostkust, D. 26 Juni, 14 Juli; 6 en 11 Aug. 1664; 23 Juni 1665; 7 Mei, 1 Juni; 5 Juni, 5 Juli; 20 Aug., 23 Aug., 25 Sept. 1666; 21 Maart, 14 Mei; 20 Mei, 27 Juli 1667; naar Straat Banka tot tegengang van smokkelen D. 23 Nov., 30 Dec. 1667; verder 3 Maart, 5 April; 14 Oct., 18 Nov. 1668; 2 Mei, 11 Juni 1669; 21 Maart, 6 Dec. 1670; 9 Jan., 5 en 9 Nov. 1671. Uit R. 9 Sept. 1672 zien wij dat hij den 6^{en} is overleden als Luitenant, opziener van 't prauwenhuis en havenmeester.

Den 12 Maart 1657 (d. i. den dag vóór de eerste expeditie naar de Bekasi) maakte hij met zijne vrouw Trijntje Cornelis een testament bij notaris Huijsman; zij wonen „in het Tajools quartier” (eene achterbuurt bij 't Ambachtskwartier); hij heeft drie broers te Haarlem; geen van beide echtgenooten kan schrijven. Den 28 Jan. 1672 na den dood zijner vrouw (hun testament van 1657 werd 27 Jan. 1672 ingeschreven bij de Weesk.), die de dochter was van den sergeant Cornelis Jansen van Utrecht, maakt hij eene overeenkomst (notaris Van Klenck) met zijne schoonmoeder Lusica Gonsal van Cormandel, jongst weduwe van den sergeant Roeland Joseph; zij heeft een zoon Joost Cornelissen van de Cust, Mardijker, en was dus zelve volbloed inlandsch. Pieter Theunis teekent deze acte met zijn naam.

BARTEL ANDRIESZ VAN DER VALCK, blijkens zijn testament (17 Aug. 1712 Reguleth) geboren te Honselaarsdijk, ging in 1684 voor Delft naar Indië

als konstabel (procuratie Reguleth 22 Oct. 1696). Wordt Tweede Landmeter R. 10 Sept. 1686. Bij R. 29 Juni 1688 wordt hem, zijnde Stuurman en Tweede Landmeter, Opperstuurmans kostgeld en rantsoen toegekend met 40 gulden per maand; hem wordt opgedragen het Cheribonsche te exploreeren en in kaart te brengen; hij heet hier Bartel *Jansz* v. d. V. Bij R. 12 Mei 1689 verhoogd tot provisioneel Eersten Landmeter en Rooimeester, doch alleen buiten de stad (R. 20 Sept. 1689). D. 6 Juni 1690 vertrekt hij met Winkler naar Pakoean; D. 26 Oct. 1690 zal hij Winkler bij diens vertrek over land naar Bantam vergezellen; D. 12 Nov. 1690 komt hij vandaar terug en brengt rapport uit. Wordt Rooimeester R. 25 Febr. 1694; bevorderd tot Schipper op 65 gulden R. 8 Dec. 1699. R. 27 Maart 1716 leest men dat hij onlangs is overleden.

Bij erfbrief van 15 Oct. 1695 erlangde hij voor 46 Rd^s een land, groot 72 morgen, aan de Krokot. Verschillende notariele stukken bewijzen dat hij vrij vermogend is geweest. Zijne vrouw was blijkens het testament Anna van Nieuwenhuijsen van Amsterdam.

FRANÇOIS VALENTIJN. Desverkiezend kan men omtrent hem Busken Huet's studie nalezen en C. A. L. van Troostenburg de Bruijn's Biogr. Woordenboek van O.-I. Predikanten, Nijmegen 1893 s.v.; verder Navorscher XI, 238 en vooral 't artikel in Encycl. van N.-I. Ik kan daaraan eenige personalia toevoegen.

Valentijn's vrouw Cornelia Snaats had uit haar eerste huwelijk met Hendrik Leijdecker (notariele Amb. acte 22 Sept. 1708) de volgende kinderen: Aletta (blijkens notariele Amb. acte 22 Sept. 1708 de vrouw van Pieter Bosch, koopman te Dordrecht; uit Valentijn IV, 2, 136 maak ik op dat zij in Nederl. bleef toen V. voor de tweede maal naar Indië ging, hetgeen bevestigd wordt door eene Amb. resol. van 28 Juli 1707); Gerard (trouwt de weduwe van P. A. Rumphius, welke heette Anna Molckman, niet Wolkman zooals V. zegt; notar. Amb. acte 21 Febr. 1708 en Amb. testam. 11 Oct. 1713); Petronella (geh. met Balthasar de Bruijne, die in 1711 Fiscaal te Ambon was); Bartholomeus (geh. met Adriana Augustina Rumphius, stiefdochter van zijn broer; blijkens testam. Dobbelaar 1 Dec. 1727 hadden zij eene dochter Cornelia, thans 14 jaar, en was de vrouw hertrouwd met Evert Hardens, perkenier te Banda). De familie Snaats is uit den Briel; zie over haar W. Wijnaendts van Resandt, Het geslacht Bangeman, in maandblad Ned. Leeuw 1905. Over Valentijn's schoonbroer Johannes Snaats zie ook de personalia van Winkler. De burger Jan Snaats maakt 9 April 1706 een testament Veenendael; zijne vrouw is Aafje van Son, die 3 voorkinderen heeft bij een Van Beresteijn; zijne moeder is Anna Swaen te Delfshaven. Maria Snaats en haar man Cornelis Thoofd, Assistent, maken 5 Jan. 1720 een testament (Costerus). Valentijn's eigen kinderen zijn geweest Maria en Cornelia (testam. Deldijm 28 Juni 1706); ten onrechte houdt de Encycl. van N.-I. deze laatste voor V.'s stiefdochter. Toen V. den 27 Mei 1712 van Ambon vertrok, moet zijne dochter Cornelia nog een kind, althans geen lidmaat der Kerk geweest zijn. Nog vond ik in notariele stukken eene Anna Maria Valentijn, weduwe van den schipper Jan Boersen en woonachtig te Bat. (Veenendael

transp. 10 Mei 1704); dit is, blijkens een brief van den Kerker. te Bat. 16 Jan. 1702 en R. 29 Jan. 1687 V.'s zuster, die eerst weduwe werd van den Kapitein Paulus de Brievinge. Een zoontje van haar bij dezen laatste kreeg na diens dood bij R. 12 Oct. 1703 vrijen overtocht naar patria, omdat het anders armlastig zou worden. Dit kind is daarna met V. naar Indië teruggekeerd. Verder is er Maria Catharina Valentijn, vrouw van den burger Jan Jacob Loderus (testam. Wichhelhuijsen 4 Dec. 1728). Jacobus Valentijn, die D. 18 Jan. 1706 als Onderk. met V. per Ilpendam uit Nederl. aankomt, trouwde Maria Dreuning, (testam. Freeman 1 Aug. 1720). Rutger Valentijn, die tegelijk met onzen dominé in Indië was, werd bij R. 31 Juli 1708 met een onteerend vonnis naar Nederland gezonden. Misschien is dit de reden dat V. nooit over hem spreekt, doch de parentage van deze verschillende naamgenooten is mij niet bekend. Uit notarieele acten bleek mij niet dat D^s. Melchior Leydecker geparenteerd was aan V.'s stiefkinderen, en ik geloof niet dat die verwantschap bestond. Uit bovenvermeld testament van V. zien wij (wat opmerking verdient) dat V. niet uit armoe voor de tweede maal naar Indië gegaan kan zijn, want bepaald wordt dat zijne twee dochters bij hare mondigheid of huwelijk elk 3000 Rd^s. van zijn persoonlijk vermogen zullen krijgen, terwijl zijne vrouw universeele erfgename is; van de rente dier 6000 Rd^s. zal zij die kinderen grootbrengen en bij vóóroverlijden dezer laatsten zullen zijne ouders, Abraham Valentijn en Maria Rijsbergen, de hun toekomende legitieme portie erlangen. Naar het bedrag van deze legaten schat ik V.'s vermogen op een 20.000 Rd^s., wat zeker de moeite waard was, omdat het ongetwijfeld in Indië was bijeengebracht en gedurende zijn lang verblijf in Nederland wel niet zal zijn vermeerderd.

Voordat wij over V. als persoon spreken, een woord over den auteur.

Wat zijne methode van werken aangaat, hij noemt zijne bronnen soms, wanneer dit algemeen bekende boeken zijn, zooals de Rariteitkamer van Rumphius, Flavart, Baldaeus e. d.; hoe hij echter aan zijne verdere gegevens komt, verzwijgt hij zorgvuldig, behalve waar hij kans ziet een zijner patroons een compliment te maken. In het Rumphius-Gedenkboek is nagegaan hoe hij R.'s Ambonse Historie plunderde en bijwerkte; het zou aanbeveling verdienen om, zoover mogelijk, V.'s gansche werk na te pluizen op de wijze als daar ten opzichte zijner Ambonsche Zaaken is geschied. Zelfs V.'s beschrijving van Batavia, waar hij toch zoo goed bekend had kunnen zijn (dat hij de omstreken niet kende blijkt bij onze bespreking zijner kaart), is volgens D^r. J. Brandes (T. B. G. XLIII, 506) „grootendeels naschrijverij”; zie ook T. B. G. XXVIII, 373 noot. Merkwaardig is bijvb. ook dat V. (IV, 1, 103) na ruim gebruik te hebben gemaakt van R. van Goens' beschrijving zijner reis naar Mataram, vijf van diens zes gezantschappen derwaarts op naam van Johan van Zijll stelt, terwijl toch (zie IV, 2, 117) de Van Zijll's hem bijzonder goed bekend waren en bovendien Van Goens' reisverhaal, schoon anoniem, in V.'s eigen geboorteplaats Dordrecht was gedrukt! Is het om aan die Van Zijll's eene veer op den hoed te steken dat hij ook in Van Goens' levensbeschrijving (p. 307) van die gezantschappen zwijgt? Voorbeelden van gedachtelooze naschrijverij vindt men

bijvb. V, 1, 43 („mijnes bedunkens”, gecopieerd uit Havart III, 93); V, 1, 278 („ik”, alsof V. gezant in Perzië was); V, 2, 6, over de macht der Portugeezen „alsoo 't land dat onder Goa staat sig wel 70 à 80 mijlen verre ten Noorden en ten Zuiden uitstrekt” (alsof de Compagnie al niet lang geleden al die bezittingen had veroverd). Men vergelijkte voorts wat ik aantekende in de personalia van Herbert de Jager en Winkler; verder het register op het tweede deel en T. B. G. XLVI, 453 noot.

Ik zal nu nog het een en ander laten volgen (grootendeels ontleend aan de resoluties en vooral de correspondentie van den Bataviaschen Kerkeraad) dat ter kenschetsing van V.'s persoon niet zonder belang is.

Eerstens wat aangaat zijn verblijf op Banda, 10 Aug. 1687—18 Mei 1688. Volgens V. zelf (III, 2, 112 en IV, 2, 116) predikte hij daar week om week op Neira, Lontor en Ai. Daarentegen schrijft de Kerkeraad van Neira 14 Juni 1688 dat hij in al dien tijd maar 3 maal op Ai heeft gepreekt, zoodat daar in 5 à 6 maanden geen doop of avondmaal is geweest, tot groot ongenoegen der gemeente; „andere particuliere klagten van 't volk agter 't hooge lant etc., daer hij weijnig of geen dienst gedaen heeft, sullen wij hier niet ophaelen, wenshende hem meerder ijver en neerstigheijt omtrent den godtsdienst”; 't was „waerlijk hoog tijt” dat hij vervangen werd. Ter verontschuldiging moge dienen dat V.'s opvolger te Banda, D^s. Gobius, den 26 Aug. 1690 schrijft dat zijn gehoor op Ai dikwijls maar uit 6 à 7 volwassenen bestaat behalve de soldaten. Ook de brief van den Amb. Kerkeraad dd. 25 Sept. 1700 aan de Synoden van Noord- en Zuidholland en de Classis Walcheren spreekt over deze zaak doch met eenige overdrijving (zooals dat hij nooit op P. Ai geweest was), maar de hoofdzaak zal wel juist wezen: op Banda werd in 1700 nog „met de uiterste veragting” van hem gesproken; op Lontor was hij zelden geweest; als er maar „een weijnig kabbeling in 't water was”, maakte hij rechtsomkeert; hij „speelde de luijaart, latende een krankbezoeker maar voorlezen, daar hij zelfs nog in de kerk zat, en wat wonder, daar hij den ouden H^r. Gouv. van Zijl op de hand had en Zijn Ed. zeer wel met zijn vleijende en glatte tong wist te belezen”. Die verhouding tot Van Zijl, die hem zijn erfgenaam wilde maken (1) en bij wien V., toen hij naar Ambon terugging, zijn broer achterliet, is inderdaad zonderling.

Wij vinden in evengeciteerd bericht reeds V.'s angst voor het water vermeld, die hem in Indië steeds groote parten heeft gespeeld. Hij erkent zelf (IV, 2, 97) dat hij altijd veel last van zeeziekte had; maar dat schijnt niet alles geweest te zijn, hij was ook bang op het water. Zoo schrijft de Kerker. te Ambon 2 Sept. 1695 dat toen hij naar Boeroe moest, hem een grooter schip werd aangeboden dan waarmee hij later naar Bat. vertrok; toch beweerde hij uit angst (hij noemde dat „sijn swackheit”) dat die reis „onmogelijk” was. Zoo waren later de „zeevisiten” de reden dat hij niet op Ternate wilde staan.

(1) Uit R. 20 Maart 1696 blijkt, dat deze ongeveer anderhalf ton bij de Comp. op interest had staan, welk bedrag deels aan legaten wegging, deels, volgens uitspraak van den Raad van Justitie, aan zekere verre verwanten kwam.

Wat V.'s huwelijk aangaat, waarschijnlijk is dit eene geldkwestie geweest. Uit V. (IV, 2, 121) blijkt dat de datum van dit huwelijk was 12 Oct. 1692 (1), en is het nu niet opmerkelijk dat een paar weken eerder, 18 Sept. 1692, de Kerker. te Ambon schrijft dat V. wenscht te repatrieeren? Hetzelfde college schrijft in bovenvermelden brief van 25 Sept. 1700 dat V. „in de twee laaste jaaren van zijn verblijf in Amboina gevrijd heeft na meer als een en getrouwd is met een rijke weduwe, wiens ommeslag medebragt dat er daaglijks of dikwijls rekening te doen was, waartoe tijd vereijst”. Wat het vermogen van Leijdecker betreft, blijktens Amb. resol. 28 Juli 1707 kregen de kinderen minstens 17287 Rd^s; ik denk dat de weduwe zoowat driemaal zooveel zal geërfd hebben. Is het nu niet belachelijk dat V. (III, 1, 87) beweert dat hij van Ambon ging omdat hij niet mee wou doen aan de rage voor het Hoog Maleisch?

Wij gaan nu over tot zijn dienstwerk op Ambon, waar hij ult^o. April 1686 kwam. Den 2 Sept. van dat jaar schrijft de Kerker. dat hij „tot heden met een goede opgang en bijzondere ijver zijn toevertrouwdt talent tot geestelijke inwinninge aanlegt” en „tot goed genoeg der gemeijnte alreets preuven in de Maleijts tale openlijk gegeven” heeft. Dank zij dit getuigenis bracht de Regeer. hem toen van 80 op 100 gulden. Den 20 Mei 1690 schrijft de Kerker. opnieuw dat V. „zig van den beginne aan in de Maleitse dienst benaastigt en proeven gegeven heeft geen vier maanden na zijn aankomst alhier in Ambon”; na zijn terugkeer van Banda heeft hij „aanstonts de visiten waargenomen” en is „in zijn dienst niet minder geweest, 't zij in 't prediken, 't zij in 't visiteren van de buijtenlantse kerken” dan D^s. Van der Sluijs. Den 18 Sept. 1692 schrijft de Kerkeraad dat hij tweemaal Zondags in 't Mal. preekt „hebbende daarenboven genoeg met de visite van 't gebergte van Leitimor en d' overkust Hitoe te doen”. Was V. maar niet zoo bang voor het water geweest en zoo belust op een rijk huwelijk! Want die twee omstandigheden maakten dat de Kerker. bij zijn vertrek weigerde hem een gunstig getuigenis mee te geven. Ik merk hierbij op dat V. dit ongeval, evenals andere van die soort, in zijn boek verzwijgt, iets wat hem niet kwalijk zou kunnen worden genomen, als hij maar niet, op schijnbaar argelooze wijs, van familie en kennissen zooveel leelijks had laten drukken; zoo van Anthony Snaats, zijn zwager, dat deze een knevelaar was (II, 275 e. v.); J. de Ruijter bewees hem vriendschap (IV, 2, 110) en kreeg tot loon het praatje dat hij vroeger met Jan Compaan had gevaren; Gerrit Dane betoonde hem beleefdheden (IV, 2, 123) en was een groot hoerenlooper! Maar voor zichzelf heeft V. altijd een deftig mombakkes in de eene en den witkwast in de andere hand. Toen dan V. voor het eerst van Ambon vertrok, schreef de Kerker. 5 Mei 1694 dat het „loffelijck getuigens” was geweigerd wegens „soodanige tekenen van traagheijd en flauwhertigheijd om de buijtenlandtsche kerken te visiteren, dat men 't naauwlijcks can bedencken hoe een man van soodaanig een beroep en bediening daar soo weijnig sig aan gelegen liet zijn; wij moeten seggen

(1) Hendrik Leijdecker teekent 18 Sept. 1690 | ongeveer 2 jaar voor hij repatrieerde in het
nog een brief. Bij V. (II, 345 i. f.) blijkt dat V. | huwelijk trad.

dat hij op Boero, Manipa, Boanoa in al de tijd zijns aanwesens alhier, niet-tegenstaende 't onder zijn district behoorde, noijt geweest is, oock dat hij daartoe noijt de minste genegendheijdt gehad heeft om derwaarts te gaan," zoodat het of nagelaten of door een ander gedaan is; „in den beginne van zijn arrivement alhier" is hij naar een paar eilanden geweest maar „met geen groote reputatie" (uit latere stukken blijkt dat V. in plaats van naar Noesalaut te gaan, de menschen van dat eiland bij zich op Honimoa liet komen); twee jaar lang „tzedert en voor zijn trouwen" heeft hij Hitoe niet bezocht; de „schoolen alhier aan 't Casteel" bezocht hij al even slordig; toen hij voor de tweede maal naar Haroeko moest, weigerde hij dat uit „vreesachtigheid voor 't water". De brief van 25 Sept. 1700 voegt daar nog bij dat hij aan catechiseeren en onderwijzen heel weinig deed, in al den tijd van zijn verblijf maar vijfmaal Ambon heeft bereisd, en „geensins betoond heeft te zijn een gewillige herder maar wel een stevigen huurling der kerke en gemeente, die noijt meer deede nog wilde doen dan 't geene zijn publijken dienst medebragt". Alsof dit alles nog niet fraai genoeg was, klaagt de Kerker. bij eerstgemelden brief ook over V.'s „broederlijke wandel"; hij was met collega Feijlingius aan 't krakeelen geraakt (die hem een „verveerlijck monster" had genoemd en hem o. a. kwaadsprekerij verweet, geen wonder!) en dat had geleid tot een proces; de zaak was echter bijgelegd, doch op eene wijze die toonde dat V. „soo weijnig op zijn eer als reputatie agting gegeven had"; de Kerkeraad hoopte „met 't vertreck van D^{us}. Valentijn weer ruste en vrede te erlangen". Wij zien elders dat V. ook met collega Stampioen en collega Gordon was gaan plukharen (de Kerker. te Bat. dwong V. aan dezen laatste zijne excuses te maken) en dat hij het eveneens met de Overheid te kwaad kreeg. Maar nog erger zijn de leelijke beschuldigingen die de Ambonsche Kerkeraad den 25 Sept. 1700 tegen hem inbracht, toen V.'s „Deure der Waarhijdt" de dominé's daar woedend had gemaakt. Het heette nu dat V. als Scriba met de resoluties van den Kerker. had geknoeid om zijn eigen feilen te bedekken; zijne schraapzucht strekte „tot verarming van hujsgezinnen en ontblotinge van behoevtigen"; hij verkocht het rantsoen dat de Comp. hem gaf; zoo hield hij van de zeven kan wijn per maand maar één; hij had 6 à 10 discipelen tegelijk, maar gaf geeneen den kost (1); „integendeel moesten zij de kost voor hem in hare negrijen en rareteijten (2) deses lands bovendien gaan zoeken, verders ook zijn kramerijen (3) gaan verkoopen, zelfs dan ook wan-

(1) V. zegt zelf (II, 343) dat hij er zeven had, en (III, 1. 58) dat in 1658 de 2 Rd^s p. m. werden afgeschafte die de Comp. den dominé per discipel uitbetaalde. Ik meen mij echter uit stukken van zijn tijd heel wel te herinneren dat ook destijds nog 2 à 3 Rd^s werd betaald. Op Ternate maakte de Regeer. eerst bij R. 1 Febr. 1697 een eind aan die betaling en eerst R. 22 Jan. 1700, dus toen V. al jaren weg was, besloot zij naar Ambon te sehrijven om „te doen eeseren alle maandelijxe verstreckingen aan predi-canten voor een ofte meer discipulen".

(2) Wij zien bij Valentijn (II, Amb. Zaaken p. 248) dat hij, ultimo April 1686 op Ambon gekomen, reeds in Febr. 1687 een „cabinet met zeehorenkens" bezat dat de menschen kwamen zien.

(3) Er is eene plaats bij V. (IV, 2, 104) waar blijkt dat hij evenals Von Wurmb eene partij hoeden mee naar Indië nam om te verkoopen. Dat was usance, en daar wil ik niets van zeggen. Maar V.'s persoonlijk fortuin is alleen te verklaren door handel of woeker op Ambon; dat de Kerkeraad slechts terloops hierover spreekt, zal daarvandaan komen dat

neer zij op de visite (*inspectie*) met hem waaren, om 't welke hij wel een dag of twee te langer te dier plaatse bleev"; de Kerkeraad zou staaltjes kunnen noemen van zijne „bedelarije en schraperijen"; er wordt op Amboen en Banda nu in 1700 nog schande van gesproken; „de meeste meesters hebben D^s. Valentijn gemest en rijk gemaakt en zijn integendeel verarmt geworden"; „'t is door zijn schrapen en rapen, plukken en villen dat zijn E. in Amboina en Banda een zodanige naam nagelaten heeft". Er is geen twijfel aan of de Kerker. overdrijft hier; maar erkend moet dan toch, dat men over een onbaatzuchtig evangeliedienaar zoo niet spreken zou. En ik voeg er bij dat in de kerkelijke stukken van die dagen geen dominé door zijne ambtgenooten zoo gehavend wordt als Valentijn.

Wij komen nu tot V.'s bijbelvertaling, en eerstens tot zijne kennis van het Maleisch. Wij zagen al dat hij daar moeite voor deed; maar nog 20 Mei 1690 schrijft de Kerker. dat hij preekt „volgens een ontwerp in 't Maleits in een geschrift geprojecteert", en den 18 Sept. 1690: „Hier kan men wel zoo terloops wat leeren, maar 't wesen van de taal en datgeen 't welk onse Theologie eijgentlijk raakt, is er niet te bekomen". Niettemin zegt V. (III, 1, 180) dat hij al in 1689 met zijn vertaalwerk begon en (ib. 82) dat hij in Sept 1691 al „verre gevorderd" was en met den Kerker. over de revisie sprak. Doch de Kerker. schrijft zelf 27 Sept. 1698 dat V. „maar weijnig voor zijn vertrek na Bat." (dat viel in Mei 1694) verzekerde dat hij de vertaling van den heelen bijbel „omtrent geheel" afhad, doch dat niemand het geloofde, omdat men er te voren bijna niet van had gehoord. Men begrijpt dat op een plaatsje als Amboen en in een kring van dominé's die elkaar geweldig op de vingers keken, dit argument niet zonder kracht was, speciaal waar men met V. te doen had, die zeker de man niet was om zijn vertaalwerk onder de korenmaat te houden. Veel scherper was natuurlijk weer de brief van 27 Sept. 1700: „Wij kunnen niet geloven dat zijn Eerw. die versie zelfs gedaan heeft"; wij meenen dat hij die „van ijmant 't zij in de tijd zijnes verblijf in Banda of hier in Amboina bedektelijk is magtig geworden"; vermoedelijk is 't een werk van D^s Simon de Larges, die op Banda is overleden (1); V. zegt (in zijne Deure der Waarheid) „binnen 2 jaaren" die vertaling te hebben vervaardigd (Sept. 1691 tot medio 1693), maar „wij weten zeer wel hoe naarstig dat D^s Valentijn in de tijd zijns verblijfs in Amboina geweest is en wat werk hij heeft kunnen

de andere dominé's zich evenmin zuiver voelen. Elders in dit werk zal blijken dat tijdens de Comp. overal gewoerd werd waar Europeanen onder Inlanders woonden. Aangaande Amboen leest men R. 12 Nov. 1697 dat „het principaalste en grootste getal" der Europ. ingezetenen aan den Inl. geld leent tegen ongeveer 50 % rente, terug te betalen over 4 à 6 maanden na de levering der nagelen. Vanouds was dit geven van voorschot op den nagelooft daar gebruik geweest. Het is te begrijpen dat bijvb. Valentijn onder zulke omstandigheden gemak-

kelijk geld kon opnemen om het met behulp van zijne schoolmeesters uit te zetten.

(1) Hij stond daar bij de Maleische gemeente. Den 21 Nov. 1677 meldt de Kerker. van Bat. zijn overlijden aan de Classis Amsterdam. Valentijn (III, 2, 111) doet alsof hij niet zeker weet dat De Larges op Banda is overleden, precies dezelfde ignorantie dus die hij ten opzichte van Herbert de Jager pretendeerde met het doel om de bemachtiging van diens papieren te verhelen.

doen"; of zal V. soms „volgens zijn gewoone assurantie" willen beweren dat zijn gevrij en zijn getwist en zijne drukte met den boedel van zijne vrouw hem den tijd lieten om dat werk ook maar „af te schrijven"? Het eenige wat hij boven zijne ambtgenooten voorhad was „de natuurlijke gaave zijner heldere stem"; van zijn grooten aanleg voor talen is ons nooit gebleken; zijne eerste Mal. preek had hij van buiten geleerd en zei die zoo op; vervolgens heeft hij tot 1693 zijn preeken voorgelezen; en hoe kon hij 's nachts studeeren? hij verkocht immers zes pond kaarsen van de zeven die de Comp. hem gaf!

Even moeilijk als deze beweringen voor ons te controleeren zijn (1), even gemakkelijk is het, uit V. 's eigen werk te bewijzen dat hij die bijbelvertaling niet kan hebben vervaardigd in den ongeloofelijk korten tijd dien hij daaraan zeide besteed te hebben. En wel daaruit, dat hij aan zijne tweede, verbeterde vertaling bijna tienmaal zooveel tijd besteedde. Immers tijdens zijn verblijf in Nederl. (1695—1705) deed hij veel aan Maleisch (III, 1, 101); hij verscheen in 1706 met zijn verbeterden bijbel te Batavia; zat daar later aan te werken (III, 1, 109; 112), en kwam eerst medio 1721 daarmede klaar (IV, 2, 115). En het zonderling gescharrel van V. om op die eerste bijbelvertaling de goedkeuring der Indische autoriteiten te krijgen zonder dat hij hun zijn bijbel wilde laten zien, laat zich heelemaal niet dekken met V.'s bewering (III, 1, 90) dat de dominé's toch voor Leydecker's vertaling waren en dus maar spijkers op laag water zouden zoeken. Voor de hand ligt immers eene heel andere uitlegging: zij zouden direct bespeuren dat die vertaling niet in zijn schrift was. Om nu toch een getuigenis te hebben waarmee hij in Nederl. zou kunnen voor den dag komen, las V. aan een dozijn Ambonsche schoolmeesters en dorpschouwen stukken uit zijne vertaling voor, waarop die goede menschen natuurlijk zeiden dat het prachtig was (Kerker. Ambon 29 Sept. 1694, 12 Mei 1698, 27 Sept. 1698; deze laatste brief zegt zelfs dat het door die Inlanders verleende getuigenis heel niet op de vertaling doelde maar alleen op V.'s gedrag en ijver bij het kerkbezoek, en dat sommigen dier schoolmeesters niet eens wisten dat hij den bijbel vertaald had). Ook wat V. beweert aangaande den tegenstand dien hij vond (2), verdient geen vol vertrouwen, want Dirk de Haas, de Gouverneur van Ambon, was in 1687 nog niet de zwager van Leijdecker, zooals V. (III, 1, 79) zegt; toen leefde Marten Pit nog, die getrouwd was met Leijdecker's schoonzuster, met welke De Haas vermoedelijk pas na zijn bestuur over Ambon is gehuwd. Immers V. zelf (IV, 2, 118) spreekt van het overlijden der eerste vrouw van De Haas in 1689 op Ambon!

(1) Zoo is het ook met het „groot Dictionarium in folio" van 't Maleisch dat V. (IV, 2, 114) zegt gemaakt te hebben, waarbij hij tevens te verstaan geeft dat hij Leijdecker's woordenboek nooit heeft gezien. Den 16 Nov. 1699 schrijft echter de Bataviasehe Kerkeraad dat van Leijdecker's groot woordenboek, dat meer dan 20 jaar arbeid gekost heeft en in druk 4 of 5 folianten zou worden, uittreksels gemaakt zijn

en dat V. zulk een compendium heeft laten afschrijven. Bovendien zal V. wel Rumphius' „Maleijts Leesicon" in handen gehad hebben waarover Leupe's biographie van Rumphius p. 54 spreekt. En wie weet hoeveel van De Jager!

(2) Van het aandeel dat Camphuijs naar allen schijn (zie de personalia van F. W. Broeckhuijzen) in de bevordering van Leijdecker's werk had, spreekt V. niet.

Wat den strijd over Hoog en Laag Maleisch aangaat, waaraan V. zoovele merkwaardig taaie kolommen gewijd heeft, hij zelf schrijft 20 Sept. 1689 als Scriba van den Kerker. te Ambon (met eene leelijke en onduidelijke hand) een brief, waarin, dat „na scherp onderzoek” is bevonden, „insonderhijd op de bujten leggende eijlanden, hoe de Inlanders aldaer ten meesten deelen onervaren in de gemeene Maleijtsche taal en bijgevolg sonder kennis in saken van Godsdienst alles, sonder eenig begrip van 't herte der saecke te hebben, maar van buiten leeren”. Den 20 Mei 1690 herhaalt die Kerker. dat de kennis van den Inl. slechts bestaat „in een van bujten leering van de vraageboekjes, die in 't laag Maleits geschreven zijn, wiens sin of inhoud en, om nader te spreken, welke taal zij in stukken des geloofs niet en verstaan”. Moeten wij nu waarlijk gelooven dat V. terzelfder tijd dat hij aldus sprak, bezig was om met ongeloofelijken ijver den bijbel te vertolken in ditzelfde Maleisch dat de Inl. niet verstond? Verdiende onder zulke omstandigheden het oude plan van Heurnius geene aanbeveling, dat de Kerker. van Bat. in een brief van 16 Nov. 1699 ontwikkelt, om namelijk de inl. leermeesters te onderwijzen en den bijbel te doen lezen in het Hoog Maleisch, opdat zij ten minste de kerkleer zouden kunnen begrijpen, en hen dan de bevolking die leer bij te doen brengen in de landstaal, het Ambonsch? Van dit plan spreekt V. in zijn boek geen woord; hij stelt het steeds voor alsof men de bevolking in het Hoog Maleisch wilde onderwijzen.

Ik stap hiermee van die nare taalkwestie af en keer terug tot V. Met zijn leelijk getuigenis van den Ambonschen Kerker. te Bat. gekomen, werd hij door den Kerker. aldaar niet voetstoots toegelaten in de vergadering; dat gebeurde eerst een paar maanden later, nadat de Regeer., aan welke die zaak was voorgelegd, hare toestemming had verleend. Van den Bat. Kerker. trachtte V. evencens eene gunstige verklaring aangaande zijne bijbelvertaling te bekomen zonder haar te laten zien, wat natuurlijk mislukte (brief van dien Kerker. 31 Jan. 1695) en er toe leidde dat dit College naar Nederl. schreef om daar toch V.'s werk vooral niet in druk te brengen, aangezien de vertaling sedert jaren aan Leijdecker was opgedragen en het in patria niet mogelijk zou wezen de fouten in V.'s versie te verbeteren. Met al de Indische autoriteiten tegen zich, de Regeer. inclus, die bij R. 25 Jan. 1695 de zijde des Kerker. koos, wist V. niettemin de Classes Walcheren en Amsterdam en de Synoden van Noord- en Zuidholland, die heelemaal buiten de kennis der feiten stonden, te belezen om partij voor hem te trekken; daartoe diende speciaal V.'s „Deure der Waarheid”, waarin hij, zooals de Amb. Kerker. 25 Sept. 1700 schrijft, „met de uitterste onbeschaamdheid zig zelfs verheft en de eere geeft boven alle Leeraren die oijt in deze gewesten geweest en nog zijn”. Groote woede natuurlijk bij de Indische dominé's en heftige brieven aan de bedoelde kerkvergaderingen in Nederland. Resultaat: de druk van V.'s bijbel, dien ook de Regeer. bij R. 13 Jan. 1700 besloten had te ontraden, wordt in patria opgeschort. Onder deze omstandigheden keerde V. naar Indië terug met de belofte dat hij zou worden geplaatst op de hoofdplaats Ambon. Het is wat erg naief te gelooven dat V. naar Indië terugging om, zooals hij verzekert, zekere heeren in Nederland te plezieren; ik denk veeleer

dat de geldzaken van zijne vrouw en hemzelf zijne tegenwoordigheid te Ambon wenschelijk maakten. Wel zegt V. ook (III, 1, 108) dat hij ter wille van den druk zijner bijbelvertaling weer naar de Oost toog; maar dan, zou men zeggen, had hij eene plaatsing te Batavia moeten bedingen, waar immers het fiat moest worden verleend en later de druk geschieden zou. In elk geval, zijn optreden aldaar in het belang van zijne bijbelvertaling was al heel zwak. Den 19 Jan. 1706 stond de Regeer. aan V., den vorigen dag per Ilpendam aangekomen (om volgens order der Principalen van 24 Juli 1704 te worden geplaatst te Ambon), op zijn verzoek toe om „tot het laatste deses jaers alhier te mogen verblijven”. Den 8 Maart 1706 stelde hij nu in den Kerker. te Bat. voor om zijne vertaling te doen vergelijken met die van Leijdecker, teneinde uit beide een geheel te maken (niet, zooals hij III, 1, 109 beweert, om die twee vertalingen naast elkaar in twee kolommen te doen drukken); hij lei vervolgens zijne vertaling voor aan eene commissie, waarin P. van der Vorm, die Leijdecker's vertaling voltooid had. Deze commissie rapporteert 8 Nov. 1706 dat „het schrift is voor 't meerder gedeelte van Zijn Eerw. eigen hand” (men ziet hoe de Kerker. hem wantrouwt); het O. Testament is beter dan het Nieuwe, en sommige partijen zijn in „beter taal” en geheel „ander Malijs” dan de rest, hetgeen bewijst dat V. zelf met zijn Laag Maleisch geen vrede heeft; de taal is echter zoo ongelijkmatig, dat de commissie de overzetting niet met die van Leijdecker kan vergelijken om van beide een geheel te maken. Intusschen was V. als veldprediker, waartoe hij bij R. 22 Juni 1706 was aangewezen, vertrokken; den 15 Nov. 1706 komt hij ziekelijk in de vergadering terug, dient 29 Nov. een (niet bewaard) antwoord in op het rapport der commissie, doch vraagt dit 13 Dec. terug om „alle papierenwisseling te vermijden”; hij verklaart zich bereid zijne overzetting te herzien, mits die dan naast L.'s worde gelegd en „grecommandeert”; de Kerkeraad wil hem echter geene toezegging doen en schrijft eenige jaren later (9 Jan. 1710), toen V. zijne ambtgenooten weer eens nijdig had gemaakt, naar Nederl. over zijne „subreptive en onwettige versie, hoedanig die lier nog proef nog toetst heeft connen uijtstaan”. V. beweert zelf (IV, 2, 98) dat hij vervolgens eene nieuwe vertaling begon in Hoog Maleisch (daarmee een démenti gevend aan zijn eigen voortdurend uitvaren tegen die hooge en onverstaanbare taal); herhaaldelijk verklaart hij, den bijbel tweemaal overgezet te hebben; maar de Kerkeraad van Bat. schrijft 29 Dec. 1712 dat hij zijn herzieningswerk niet heeft verricht en 5 Nov. 1714 dat hij bij zijn tweeden terugkeer van Ambon niet weer over zijne vertaling gesproken heeft.

Die terugkeer van Ambon was al even zonderling als het overige in V.'s publiek leven, en gansch niet vrijwillig, zooals hijzelf (III, 1, 103) te verstaan geeft. Weliswaar, hij had ditmaal geene zeereizen meer te doen gehad doch was op het eiland gebleven, en kreeg bij brief van 20 Mei 1712 een zeer gunstig getuigenis mee van den Kerker. aldaar wegens zijn beroepsijver en vriendelijken omgang; V. drukt dit gansche stuk af (III, 1, 103). Maar de aanleiding tot zijn vertrek was eene opontbieding door de Regeer. ingevolge R. 29 Dec. 1711, omdat hij aan den G.-G. en „eenige heeren” had

geschreven „even alsoff de wagen hier niet regt ging”. De Gouverneur van Ambon, door de Regeer. om opheldering gevraagd aangaande deze aantijging, deed 8 Maart 1712 zijne ambtenaren plechtig bijeenkomen, zelfs die van de buiteneilanden, en vroeg hen allen af of zij soms wisten te zeggen wat er haperde, waarop plichtmatig geantwoord werd: niets; hetzelfde spelletje werd daarop vertoond met de verschillende colleges, ook den Kerkeraad, en allemaal waren zij eenstemmig: er haperde niets. Wat de Gouverneur echter niet deed, was V. vragen wat hij dan eigenlijk bedoeld had. Men kan nagaan wat voor heilwenschen die Gouverneur onzen V. meegaf op reis! Valentijn kwam nu den 8 Juni 1712 te Bat. en diende zijne schriftelijke ophelderingen in betreffende zijn bovenbedoeld duister schrijven van 25 Sept. 1711; deze werden in rondlezing gezonden (R. 15 Juli 1712) doch (R. 22 Juli) onvoldoende bevonden „alsoo hij in dat geschrift geheel en al van de regte weg affloopt en ons iets anders wegens eenige informaliteiten ontrent de celebratie des heijligen doops schijnt te willen obtruderen, daar nogtans sijnen brieff aan den Heere Gouverneur Generaal klaar en onderscheijdentlijk segt dat het saken waren die het politijq bestier concerneerden, dog dat hij best oordeelde binnen de palen van sijn amt te blijven”; hij zal zich dus nader moeten verklaren, en afgeslagen wordt zijn verzoek om te mogen repatrieeren. Intusschen werd de Batav. Kerkeraad in kennis gesteld van wat V. had gezegd omtrent dat informeele doopen; deze bracht een advies uit waarmee zich de Regeer. bij R. 23 Sept. 1712 vereenigde. Een paar weken later, R. 7 Oct., werd de nadere verklaring van V. in rondlezing gebracht, met het gevolg dat de Regeer. den 18 Oct. besloot, alle stukken in deze zaak in handen te stellen van den Advoc.-Fiscaal „om te indageren en te sien off en wat actie en tegens wie hem daaruijt soude mogen competeren”. Hangende deze zaak werd V. bij R. 29 Dec. 1712 naar Ternate verplaatst, eene zeer onaangename standplaats, waarheen V. vooral met het oog op de „zeevisiten” verklaarde niet te willen gaan; de Regeer. persisteerde echter bij R. 3 Jan. 1713. De Advoc.-Fisc. gaf vervolgens als zijn advies, dat V. door middelen van rechten moest worden gedwongen om de verlangde opheldering aangaande zijn brief te geven; de Regeer. gelast dezen ambtenaar nu (R. 6 Jan. 1713) hem te vervolgen, en besluit den 10 Jan. om zijne gage, emolumenten en recht op een zetel in den Kerkeraad op te schorten wegens zijne weigering om naar Ternate te gaan. De gerechtelijke vervolging leidde intusschen tot niets; de Raad van Justitie sprak hem vrij (R. 23 Mei 1713) „mits dat hij Valentijn den eed soude moeten afleggen dat sijne expressiën, in gemelte brieven vervat, noijt op de politique regeeringe in Amboina maar eenelijk op eenige disordres in kerkelijke saeken haar reflectie gehad hebben; welken eed denselven ook vervolgens in gemelten Raad afgelegd had”. Deze eed van V. sluit ook ons natuurlijk den mond en noodzaakt ons aan te nemen dat de uiteenzetting, die hij (III, 1, 136) van deze zaak geeft, de ware is. Wat derhalve de Amb. Kerkeraad vroeger omtrent hem had geschreven (25 Sept. 1700) dat hij gaarne een achterdeurtje open hield („dien vos is ons al te wel bekend om zulks niet te kunnen zien”), had hier geene toepassing; het was

geene vrees voor de schade die de Ambonsche Gouverneur Van der Stel (van wien hij in zijn boek zulke leelijke dingen zegt) hem nog kon berokkenen, wat hem van opzet deed veranderen, noch ook vrees voor Van der Stel's vrienden te Bat. Intusschen betuigde de Regeer. R. 27 Juni 1713 hare ergernis over zijne vrijspraak. Wat aan die vrijspraak een eigenaardig bijsmaakje gaf, was, dat eenige maanden later V.'s stiefzoon Gerard Leijdecker te Bat. verscheen met „seker ongetekent klagtschrift” over denzelfden Adriaan van der Stel, dat van zoo ernstigen aard werd geacht dat de Regeer. bij R. 3 Nov. 1713 besloot den nog te Bat. aanwezigen D^s. Valentijn en verdere inwoners van Ambon daarover te laten uithooren door den Advoc.-Fiscaal, met dat gevolg, dat het weinig had gescheeld of Van der Stel was afgezet (R. 28 Dec. 1713); misschien was het alleen 't overlijden van den G.-G. Van Riebeeck dat hem redde. Vermoedelijk doelt V. II, 278 op dit ongeteekend request.

Intusschen kon dat V. niet baten. Bij R. 11 Juli 1713 was besloten dat hij, nog steeds met afgeschreven gage, dus ontslagen uit zijne betrekking, met zijn gezin op de aanstaande retourvloot naar Nederl. zou gaan; toen hij na Van Riebeeck's dood verzocht „om in zijn fatsoen en met wederinschrijving van sijne gagie etc. te mogen repatrieren”, werd dit bij R. 21 Nov. 1713 geweigerd. Hij repatricerde derhalve onder hoogst onaangename omstandigheden, waarvan hij in zijn boek niet gewaagt. Als om aan zijn trots den nekslag te geven, was bij R. 4 Juli 1713 besloten om zijne zuster Anna Maria Valentijn, thans weduwe van haar tweeden man, met twee dochters uit haar eerste huwelijk, Johanna en Maria de Brieving's, en nog een paar andere Europeesche vrouwen wegens verre gaande liederlijkheid van leven in het vrouwentuchthuis op te sluiten; de ergste van dat troepje was Johanna, wier losbandigheid al 25 April 1713 de Regeer. had doen besluiten haar huwelijk met een behuwdzoon van Zacharias Bintang te beletten. Dat een jonger dochtertje van V.'s zuster, Alida de Brieving's, in het weeshuis werd geplaatst in stede van met hem naar Nederl. te gaan, schijnt er op te duiden dat hij niets meer met dat gezin te maken wilde hebben.

Ziedaar dus wat uit officieele bronnen omtrent Valentijn blijkt. Nu hijzelf twee eeuwen lang bijna alleen het woord heeft gehad over zijn persoon, werd het tijd ook eens anderen te hooren. Voor mij blijft het een psychologisch raadsel hoe V. in zijn boek niet liever geheel over zijne persoonlijke omstandigheden gezwegen heeft. Het is waar, wij zouden dan de beste partijen uit zijn werk missen.

JACOB VAN WALCHEREN, sergeant, „ongevaer twintigh jaren de Comp. hebbende gediend en hier op Java land- en taalkundigh”, wordt bij R. 11 Nov. 1704 bevorderd tot Vaandrig. D. 5 Dec. 1704 wordt besloten, hem met den Constabel-Majoor Jan Coin, die tot „Gecommitteerde en Gesaghebber” te Cheribon wordt benoemd, derwaarts te zenden. R. 20 Maart 1705 blijkt echter, dat hij nog te Batavia is; hij wordt nu over Tandjoengpoera gedirigeerd naar Soetji om, na verdrijving eener bende onrustmakers, door te gaan naar Pamotan. R. 22 Mei 1705 wordt besloten dat hij dien tocht zal doen over Che-

ribon. R. 3 Juni 1706 wordt hij, als zijnde „ervaren” in de Maleische taal, naar Djohore gezonden. Dit werpt een eigenaardig licht op hetgeen men destijds onder „taalkunde” bij op Java dienende personen verstond; het was blijkbaar kennis niet van Javaansch of Soendaasch, maar van het Maleisch.

HERMAN DIRKSZ. WANDERPOEL van Osnabrück kwam in 1657 in Indië als adelborst (Actenboek). Bij Valentijn V, 1, Beschrijvinge van Ceijlon, p. 257, waar hij verkeerdelijk „van der Poel” wordt genoemd evenals in andere stukken betreffende Ceilon, Berigten Hist. Genootsch. Utr. VII, 2 p. 422) komt hij in 1674 voor als Luitenant Dessave. Bij R. 30 Aug. 1678 wordt hij, zijnde Kapitein, verhoogd tot 100 gulden en bevorderd tot Dessave van Colombo. R. 1 Sept. 1681 noemt Van Goens hem „een man van seer groote couragie en kennisse om met de inlanders om te gaan”; desondanks zeggen de andere heeren R. 8 Sept. 1681 dat „van den capiteijn en gewezen dessave der Colombose landen Harman Dirxe Wanderpoel geen de beste getuijgenissen werden gegeven” en dat men hem naar Bat. zal ontbieden. Bij Valentini, India Literata (p. 145) vermeldt Rumphius dat Wanderpoel lang op Ceilon heeft gelegen en groote kennis van dat eiland bezit. Bij R. 23 Juni 1682 wordt hem de leiding van den wegaanleg naar Tanggeran toevertrouwd en bij R. 11 Dec. 1682 wordt hij aangewezen als Secunde van Tack in den beslissenden aanval op Tirtajasa, waarbij hij zich dapper gedroeg (De Jonge VII p. CLXVI, 390, 391); hij was een der onderteekenaars van het in 1684 met Sultan Hadji gesloten contract (ib. p. 398). Bij R. 25 Juli 1684 wordt hij aan de Nieuwpoort geplaatst en 16 Aug. 1684 toegevoegd aan de legermacht die Soerapati zou aantasten, hetgeen hem aanleiding schijnt te hebben gegeven om den 1 Sept. 1684 zijn testament te maken (Dionys van Es). Bij R. 22 Maart 1686 werd hij benoemd tot chef der naar Japara te vertrekken expeditie, doch reeds R. 24 Oct. 1686 vandaar opontboden. Datzelfde jaar verzocht hij met eenige deelgenooten eene gracht uit de Sontar te mogen graven, doch had met dit request even weinig succes als zijn collega Ruijs. Hij kwam 21 Jan. 1687 te Bat. terug (De Jonge VIII, 23). Bij R. 18 Maart 1687 wordt hij aangewezen als leider eener expeditie naar Tjikalong tegen de Baliërs; hij vertrekt D. 21 Maart 1687. Bij R. 22 Aug. 1689 wordt hij belast met de operaties tegen Kapitein Jonker; hij was toen Kapitein aan de Nieuwpoort; hij leidt den aanval, D. 7 Sept. 1689, en wordt na het welslagen daarvan den 7 Oct. 1689 in gage verhoogd tot 120 gulden en bevestigd als Eerste Kapitein. Bij R. 16 Juni 1693 werd hij aangewezen als commandant der expeditie tegen Pondichéry; blijkens R. 22 Juli 1694 was hij de Secunde bij den met succes bekroonden aanval op die stad. Op vertrek daarheen staande, maakte hij 2 Juni 1693 weder een testament (Dionys van Es). Bij R. 18 Mei 1694 werd hij benoemd tot Gezaghebber te Bantam; toen Valentijn in December van dat jaar repatrieerde, logeerde hij te Bantam bij Wanderpoel (IV, 2, 125). D. 18 Maart 1696 komt van Bantam bericht, dat de Commandeur W. den 17^{en} is overleden.

Hij was reeds toen hij zijn eerste testament maakte gehuwd met Jacoba

Ketelaar, bij welke hij, blijkens 't tweede testament, twee kinderen kreeg, Herman Diderik en Cornelia. Bovendien was er een voorzoon, Gustavus, die in 1693 Assistent was.

ADRIAAN WESTPLATE schijnt volgens zijn testament (Schoute 21 Mei 1727) geboren te Middelburg en aldaar in het weeshuis opgevoed; ging in 1685 per Prins Willem voor de kamer Zeeland naar Indië. Volgens het testam. van zijn broeder lag hij in Nov. 1700 te Japara als Assistent R. 22 Jan 1706 wordt hij, zijnde Boekhouder, naar Java gedirigeerd ter bevordering der indigocultuur; wordt Vaandrig R. 22 Oct. 1706. In die qualiteit gaat hij D. 16 Oct. 1707 met Appeldoorn ter inspectie naar de Batav. Bovenl.; komt terug D. 23 Nov. 1707. Wordt R. 23 Maart 1708 naar Makassar gezonden „om aldaer omtrent de culture en bereijding van den indigo gebruikt te werden”. Volgens Valentijn (II, 2, 280) kwam de indigomaker Abraham (*sic; denklijk eene vergissing*) Westplate in 1711 op Ambon; elders (III, 1, 247) zegt deze autoriteit: „Over eenige jaaren quam hier (*op Ambon*) een Vaandrig, die zich op 't planten van indigo verstond, denwelken een stuk lands op de Hitoesche kust op Tommel gegeven wierd, alwaar ik zijne plantagie van dit gewasch gezien heb, doch geloove, alzoo hij er nog na mijn vertrek (*anno 1712*) bleef en eindelijk vertrokken is, dat deze aanleg tot niet gelooopen is, hoewel ik schoone indigo er van gezien heb”.

In 1719 lag hij (*ibid* IV, 1, 417) aan de Diestpoort te Bat.; werd bij R. 14 Sept. 1719 naar de Kaap gedirigeerd om de indigocultuur aldaar te leiden, aangezien hij op Ambon en vroeger op Java het opzicht heeft gehad over „dies kokerije”. Was 1721 en volgende jaren Commandant te Tanggeran alwaar eene vrije Christin, Sara van Makassar, lief en leed met hem deelde en hem drie kindertjes schonk, welke hij adopteerde bij eene acte Schoute 24 April 1726; 15 April 1694 was al een kind van hem gedoopt, waarvan geene moeder staat opgegeven. Blijkens de copie van zijn testam. op de Weesk. moet hij te Tanggeran, nog altijd als Vaandrig, in Juni 1727 zijn overleden.

Een broer van hem, Livinus W. van Middelburg, maakte in Nov. 1700 zijn testam. (op de Weesk.) in qualiteit van kwartiermeester in dienst der Comp.

MR. NICOLAES WITSEN kan hier alleen pro memorie worden vermeld. De literatuur over hem is aangeduid bij Busken Huet, Land van Rembrand III, 386 noot 3; het voornaamste werk is dat van J. F. Gebhard Jr., Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen, Utrecht 1881—1882, in twee deelen. Over hem en zijn geslacht zie ook Johan E. Elias, De vroedschap van Amsterdam, Haarlem 1903, 1^e deel, no. 204 enz. Zijne beeltenis staat bij Muller, Onze gouden eeuw, III, 157. Burmann (bij Rumphius, Herb. Amb., Auctuarium p. 50) noemt W. „een zeer naauwkeurig onderzoeker der vreemde gewassen”; aldaar p. 73 blijkt dat Boerhaave „zeer familiaar” met W. was, waaromtrent wordt verwezen naar Boerhaave's Index van den Leidschen tuin II, 217.

Wij kunnen hier alleen wijzen op Witsen's invloed op het wetenschappelijk onderzoek in Indië; ik houd dien voor veel grooter dan uit Gebhard's boek blijkt.

Wij zien uit eene aanteekening in de Kronijk van het Hist. Genootsch. te Utr. 1874 p. 706 dat W. van 10 Dec. 1693 tot zijn dood op 10 Aug. 1717 Bewindhebber der O.-I. Comp. was; vergel. Valentijn I, 1, 304. Echter blijkt uit de biographica van Herbert de Jager, dat W. al lang vóór 1693 zijdelings veel invloed op Indische zaken kon uitoefenen. Opmerking verdient dat in denzelfden tijd de ontdekkingstochten van den Commandeur Simon van der Stel naar het binnenland der Kaapkolonie plaats hadden (T. B. G. XLVI, 464), een land dat later bereisd en beschreven is door W.'s protégé Kolbe. Witsen's belangstelling in Corn. de Bruin's Perzische reis blijkt bij dezen p. 219, 363 (hij had aan den G.-G. over hem geschreven en schreef zelf aan De Bruin), 471. Uit het opstel van Mr. J. T. Bodel Nijenhuis in Nijhoff's Bijdragen N. R. III, 33 blijkt de relatie van onzen auteur Joan Nicuhof tot Witsen; zie ook aldaar X, 254: de Brasiliaensche Zee- en landtreis van Nieuhof werd hem opgedragen door diens broeder Hendrik, omdat Joan „van overlang al bewijzen van W.'s gunst had mogen erlangen”; zoo werden (ib. 253) de Drie reizen van J. J. Struijs opgedragen aan hem en nog iemand. Nergens blijkt dat Witsen in betrekking stond tot Rumphius; daarom echter is dit nog niet onwaarschijnlijk, want ook W.'s relatie tot Herbert de Jager blijkt alleen uit uitlatingen in brieven aan zijn vriend Gijsbertus Cuperus, burgemeester van Deventer, en uit een bericht bij Rouffaer in T. Aardr. Genootsch. 1908 p. 311 zien wij dat Rumphius met dezen Cuperus in correspondentie stond. Curieus is dat Witsen uit een brief van Rumphius, dien hij publiceerde, alles weglief wat licht kon werpen op 's Comp's handel op Nieuw-Guinea. Eindelijk is het bijna niet aan te nemen dat W. zich niet zou hebben geïnteresseerd voor den arbeid van Van Reede tot Drakenstein, al spreekt Veth in zijne trouwens niet op voldoende bronnenstudie berustende biographie van Van Reede daar niet over (Gids 1887, III en IV).

Nadat ik het opstel over Andreas Cleijer in T. B. G. XLVI, 423 e. v. had geschreven, bleek dat Burmann (bij Rumphius u. s. pag. 73) de eigenaar is geworden van Witsen's „Codex van de Japansche planten, met leevendige couleuren na 't leeven afgetekent” en ook dat W. (zie ib. pag. 50) zekere plant „in Sina zelfs heeft laten aftekenen”, zoodat het waarschijnlijk wordt dat Claudius, de kruidkundige en teekenaar, die ook in China was geweest (ibid. p. 49), minder voor Cleijer werkte dan voor Witsen; ik denk dat hij met Cleijer naar Japan was geguan (zie Cleijer's brief van 30 Nov. 1685 aan Mentzel, in den 4^{en} Jaarg. 2° decuria p. 186 der Ephem. Germanicae, mij geleend door den heer Van Dorssen). Voorts spreekt Witsen (bij Gebhard II, 380, zie ook 378, 379) van teekeningen, op zijn last in het Kaapsche binnenland vervaardigd, en van Chineesche boeken (ib. pag. 362), door hem vele jaren geleden ontvangen, gedeeltelijk voor den Koning van Pruisen, alweer eene aanduiding dat Cleijer eigenlijk zijn agent was. Deze steun van W. verklaart ook beter,

waarom C.'s onderzoekingen zoo door de Ind. Regeer. werden begunstigd. Zie ook Theal, *Chronicles* p. 393 over eene Hottentotsche woordenlijst van Witsen. Ook bij Rumphius *Rariteitkamer* p. 335 en 336 blijkt C.'s relatie tot Witsen.

Elders (Bijl. 14 en 15) is gewezen op het wetenschappelijk onderzoek op Java in 1687 en 1690; de tocht van Ram en Coops (Bijl. 18) wijst zeer duidelijk op W.'s inwerking. Ook de tochten naar den Parang in 1693 en 1694 (zie mijne bespreking der mijnontginning) zijn opvallend; vergelijk het genoteerde sub Broeckhuijzen. Dat W. in connectie stond met Van Riebeeck blijkt uit onze Bijlagen; dat hij al veel vroeger een tocht naar Australië's Westkust organiseerde ziet men in de personalia van Heijrmans. Zijne connectie tot en inwerking op Joan van Hoorn noteer ik in de bespreking der koffiecultuur. Deze zal samenhangen hebben met W.'s familiebetrekking tot gezegden G.-G.

Echter had hij nog andere persoonlijke relaties tot Indië. Een neef van W. (zoon van een oudoom) is overleden als Gouverneur van Banda in 1646. Een broer van Witsen was getrouwd met eene Sara Nuijts, wellicht een familielid van den bekenden landvoogd van Formosa. Ida Hoche pied, nicht van Catharina Hoche pied, de vrouw van Witsen (zie Elias II p. 620), was gehuwd met Hermanus Buschhof, zoon van den Bataviaschen dominé en in 1688 overleden als Heemraad, daarna met D. Dispontijn en vervolgens met den Raad van Indië W. Valckenier. Evenals Witsen 20 Dec. 1701 getuige is bij den doop van een kind van Joan van Hoorn (de datum 26 Dec 1701 hierboven p. 8 is eene drukfout), zoo vervangt 20 Dec. 1689 Van Hoorn hem als getuige bij den doop van Ida Barbara, kind van D. Dispontijn en Ida Hoche pied.

ANDRIES DE WILDE. Omtrent dezen eersten Preanger-landheer stonden mij behalve eene niet onbelangrijke literatuur en vele archiefpapieren, waaronder talrijke stukken uit de nalatenschap van Nic. Engelhard (1), ook de mededeelingen ten dienste welke zijn zoon, Mr. C. Neijtzell de Wilde, notaris te Utrecht, zoo goed was mij te verstrekken. Eene autobiographie van hem is helaas door andere familieleden naar de snippermand verwezen.

Andries de W. werd 21 Nov. 1781 te Amsterdam geboren uit het huwelijk van Cornelis de Wilde en Marretje Harsnis; een broeder Christoffel werd aldaar geboren 3 Dec. 1784 (2). De vader overleed 27 Mei 1787; de

(1) Een paar bundels hiervan, die ik vroeger excerppeerde, zijn tijdens mijn voorganger uit het Landsarchief verdwenen.

(2) Deze Christoffel Steitz de Wilde kwam 8 Mei 1803 op Java. Den 23 Mei 1813 werd te Bat. gedoopt Andries Herman de Wilde, oud omstreeks 3 jaar, geb. uit het huwelijk van dezen Christ. en Wilhelmina de Klerk (dit kind heet later een aangenomen zoon van Andries de W.; in 1829 werd hij als klerk geplaatst op 't residentiekantoor te Tjiandjoer). In Nov. 1813 en ook in 1815 woonde C. Steitz de W. zonder beroep

te Bandoeng bij zijn broer Andries (zie ook diens werk p. 6); van 1816—1819 was hij aldaar in Gouv. dienst als Opziener; in Aug. 1819 werd hij op verzoek als zoodanig ontslagen en begeleidde toen Andries naar Europa. Later moet hij naar Indië teruggekeerd zijn: in Aug. 1830 was hij al dood; vermoedelijk overleed hij op 't land Serpong.

Wat den naam Steitz de Wilde aangaat, ook Andries schijnt zich aldus te noemen in een stuk van Oct. 1814.

weduwe hertrouwde 12 Juli 1789 met Johan Frederik Jacob Steitz. Uit dit tweede huwelijk werd 7 Juli 1790 geboren Johan Jacob Steitz (1) en 13 Sept. 1793 Johan Fred. Lodewijk Steitz (2).

Reeds op elfjarigen leeftijd verliet Andries de W. het ouderlijk huis om op zee te gaan; werd 11 Oct. 1797 in den slag bij Kamperduin op het admiraalschip van De Winter gevangen genomen, waarna hij twee jaar in Engeland doorbracht in krijgsgevangenschap. Ondanks de slechte behandeling die hij aldaar ondervond (met het teren van eene kazerne verdiende hij eene kleinigheid, waarvoor hij een zilveren horloge kocht, dat hem altijd heeft vergezeld) kan men zeggen dat hij in zekeren zin hier den grondslag legde voor zijn fortuin door zich het Engelsch eigen te maken, dat hem later zoo goed te pas kwam. Hij schijnt met meer anderen vrijgekomen te wezen ten gevolge van den voor de Engelschen noodlottigen afloop der expeditie naar Noord-Holland (capitulatie 19 Oct. 1799, Navorscher 1903 p. 65). Eenige jaren te voren (1793) was de stiefvader Steitz per Vreedenburg als medicus naar Java gegaan, en het familiebericht zegt dat Andries hem toenmaals begeleidde; mogelijk had men daar relaties (3). Of Steitz toen in Indië is gebleven dan wel later ten tweeden male daarheen toog, is mij niet bekend; wel, dat hij in Aug. 1804 practiceerde te Buitenzorg (4) en in 1805 hospitalier te Soerabaja was; bij besluit van 13 Juli 1808 werd hij op verzoek als zoodanig ontslagen en overleed te Soerabaja op 13 Febr. 1810; den 29 Mei van dat jaar volgde hem zijne vrouw.

Andries de W. was toenmaals eveneens op Java. Na zijne gevangenschap weder in den zeedienst van den Staat getreden, was hij opnieuw in Britsche handen geraakt; ditmaal ontvluchtte hij al na zes weken met behulp van een oud wijfje, woonachtig aan the Strand, op een Spaansch amandelschip. Toen schijnt hij van het water genoeg te hebben gehad en zich aan de studie gewijd te hebben; in elk geval, den 19 Mei 1803 op Java gekomen als chirurgijn met

(1) Deze kwam in 1803 als 3^e chirurgijn op 's Lands schip de Vrede in Indië; werd in April 1805 tot den pennediens dienst gehangeerd en op het Negotiekantoor geplaatst (B. R. 6 Sept. 1806); hij wordt R. 12 Juni 1809 vermeld. Hij werd Opziener in Bandoeng en Krawang; bij R. 2 April 1812 benoemd tot Pakhuismeester te Tjikao; Proc. 24 April 1813 op verzoek als zoodanig ontslagen; is toen, naar 't schijnt, bij Andries op Soekaboemi gaan wonen (Doornik o. l. pag. 185), doch vermoedelijk weldra gerepatriceerd; in Juni 1820 kwam hij te Bat. terug; was een tijd werkzaam op Soekaboemi; kocht, naar 't schijnt, in 1823 het land Pondoktjina en overleed te Bat. 29 April 1825, nalatende eene zwangere echtgenoot.

(2) Deze woonde in 1817 in de Preanger als administrateur van Oedjoengbroeng; met 1 Jan. 1819 kwam hij op Soekaboemi, dat hij administreerde tijdens de reis van Andries naar

Nederland. In Juni 1820 laat hij een dochttertje doopen. Den 21 April 1822 trouwde hij de weduwe Hartingh; in 1828 schijnt hij hertrouwd te zijn. In 1823 werd hij Secretaris van Boedelmeesteren, in Aug. 1828 Secretaris van de Weeskamer. In 1849 gaf hij eene brochure uit naar aanleiding der vermoording van zijn zwager P. J. Kamphuis, landheer van Tjikandi Oedik, en diens gezin en personeel.

(3) De naam De Wilde komt in de tweede helft der 18^e eeuw hier en daar in de Comp's papieren voor. Het meest komt hier in aanmerking een Egbert Arend de W., die in 1781 Onderkoopman en Soldijboekhouder te Samarang werd, waar Baanc (o. l. pag. 214) hem als Pakhuismeester trof.

(4) De „docter Steits" te Buitenz., vermeld in een particulieren brief van 14 Aug. 1804, zal toch wel deze stiefvader wezen, niet Andries de W.

het particuliere schip de Maria, kapitein J. Muntingh (1), werd hij reeds 1 Juli 1803 te Batavia in Comp^s dienst aangenomen als Chirurgijn op 30 gulden p. m. voor een verband van 3 jaar. Den 15 Juli 1804 werd hij, zijnde Chirurgijn in het Buitenhospitaal op 50 Rd^s, bevorderd tot Opperchirurgijn op hetzelfde traktement voor 3 jaar (Actenboek); wordt 21 Juni 1805 Chirurgijn bij de dragonderlijfwacht; komt in 't Naamboek van dat jaar voor als Chirurgijn-Majoor bij de Artillerie te Bat. en fungeerde nog als zoodanig in 1807. Inmiddels deed hij, als elders genoteerd, vaccinetochten naar de Bovenl. Bij R. 2 Febr. 1808 werd hij benoemd tot Opziener te Buitenz., dus een 14 dagen na het optreden van Daendels, dien hij, zooals Nic. Engelhard aanteekeent (Overzicht p. 111), in een schriftelijk rapport (naar het schijnt in 't voorjaar van 1808) opmerkzaam maakte op den bloeienden staat van dit landgoed; hij werkte aldus, misschien onbewust, diens baatzuchtige plannen in de hand en werd, zegt het familiebericht, zijn lijfarts op / 900 per maand (*sic*); veel ging hij met Daendels op reis „om zijne toespraken tot de Indische Vorsten (*de Preanger-Regenten?*) te vertolken. Het heeft hem dikwijls groote moeite gekost om de driftige uitvallen en zichtbare dreigementen van dien G.-G. in zoodanigen vorm over te brengen, dat ze dikwijls wel geheel iets anders dan het gesprokene bevatteden (*had Daendels dit kunnen vermoeden, dan was het familiebericht nooit geschreven*) maar tot het gewenschte doel leidden en met ingenomenheid ontvangen werden”. Bij R. 4 Febr. 1809 werd hij overgeplaatst naar Bandoeng; zeer spoedig moet hij daar de voordeelige standplaats Trogong hebben gekregen, zooals uit R. 19 Mei 1809 in verband met zijne eigene mededeeling omtrent de Goentoer-uitbarsting (o. l. pag. 3) is af te leiden; H. J. Domis trof hem te Trogong in Mei 1809 (o. l. pag. 39) en ook R. 17 Juni 1811 wordt hij aldaar vermeld, zijnde overeenkomstig zijn inkomen Opziener der eerste klasse. Ik wijs, in verband met de overplaatsing naar Bandoeng, op de hierboven blz. 69 blijkende omstandigheid, dat zij onmiddellijk voorafging aan Daendels' plan om landen in het Bandoeng'sche voor zich zelven te verwerven in ruil tegen het woeste Djasinga; best mogelijk dat De W., die den G.-G. te voren geweest had op de voordeelen van Buitenzorg, thans de begeerte tot een tweeden coup in hem deed opkomen. Mogelijk was hijzelf dan weer onbewust het werktuig der oudgasten-partij (Siberg c. s.) die den G.-G. door diens misgrepen in hare macht wilde krijgen.

In welk jaar De W. deelnam aan de beteugeling der Cherib. onlusten (zie zijn werk p. 59) blijkt niet. Onder Raffles bleef hij, blijkens Proc. 28 Maart 1812, eerst te Trogong. Den 2 April 1812 werd hij Opziener der eerste klas te Bandoeng; Proc. 10 Aug. 1812 wordt hij vermeld als „Assistant at Bandong”

(1) Deze kapitein werd 16 Aug. 1803 te Bat. begraven. De Wilde's latere schoonvader Jan Fredr. Neitzell (die als Sous-lieutenant ter zee ook al in 1790 per de Batavier naar Indië was gegaan) kwam niet, zooals het familiebericht zegt, in 1803 als kapitein der Maria in Indië, doch blijkens B. R. 19 en 23 Aug. 1803 in qualiteit van Kapitein-Luit. ter Zee en eerste offi-

cier op de Rusthof; na Muntingh's overlijden kreeg hij de Maria, B. R. 10 en 11 Dec. 1801.

In 1833 was een Johan Stephan Mathieu Neitzell Secretaris der Preanger-Reg., denkkelijk een zwager van A. de Wilde, die ook nu en dan opduikt in de correspondentie van N. Engelhard.

(d. i. Assistant to the Resident) op een traktement van 100 Sp. matten p. m., evenzoo Proc. 28 Mei 1813. Den 10 Maart 1814 deelde Resident Macquoid aan de Regeer. mede dat De W. zijn ontslag had gevraagd „as my Assistant and coffee overseer of Bandong”; in een brief van 12 Mei 1814 (te vinden in Proc. 30 Mei 1814) spreekt Macquoid van „his late (*d. i. recente*) resignation of those situations”. Bij een schrijven van Raffles, geïnsereerd Proc. 13 Mei 1815, werd De W. benoemd tot „Superintendent of Vaccination” in de Preanger. Voor de inenting had hij zich belangeloos veel moeite gegeven, iets waarop reeds hier de aandacht behoort te worden gevestigd, om den man te beoordeelen zooals hij verdient. Proc. 29 Aug. 1815 heet hij Superintendent van de vaccine en de bestrijding van syphilis in de Preanger; nog in een brief van 27 Jan. 1816 noemt hij zich „ambtenaar bij het Gouv.” en wel „Superintendent der Vaccine”; terwijl eene ongedateerde kennisgeving in de Java Gov. Gazette 2 Dec. 1815 hem Superintendent noemt in Cheribon en de Preanger. Ja, nog in het naamboekje van 1817 komt hij voor als Superintendent in de Preanger; eerst in October 1819 werd hij als zoodanig ontslagen, dus kort voor zijn vertrek naar Nederland. Hoever zijn ressort zich uitstreckte, is bij de slordigheid der Engelsche administratie moeielijk te zeggen. In Aug. 1819 deed hij nog eene vaccinercis naar Cheribon en Krawang, in welk laatste gewest de vaccine toen ingevoerd werd. Toch zal er wel lichte overdrijving schuilen in hetgeen hij 1821 in zijn adres aan den Koning schreef, dat hij „bij de 40 mille kinderen met succes (*heeft*) laten inenten”; zie hetgeen wij elders omtrent de inenting verzamelden. Overigens — Macquoid spreekt in zijn brief van 12 Mei 1814 over hem met veel lof: „I am happy to avail myself of this opportunity of bearing my testimony to the uniform zeal, activity and good conduct of Mr. de Wilde” als ambtenaar; „I feel very sensibly the loss I have sustained” door zijne uit-treding; Raffles roemt Proc. 13 Mei 1815 zijne „extensive local knowledge” der Preanger.

Wij komen nu tot zijne handelingen als landeigenaar. In een brief aan Macquoid dd. 4 Maart 1814 (in den bundel gedrukte stukken waarmee Raffles zich tegen Gillespie's beschuldigingen verdedigde, p. 239) zegt De W.: „During the administration of H. E. General Daendels I applied for the purchase of the estate in Bandong which is now my property. H. E. did actually promise to grant my request (*zeer zonderling; primo omdat Daendels in zijn Staat p. 111 zegt dat „in de Bataviasche Regentschappen het verkoopen van landerijen geen plaats kon hebben zonder aan de koffijcultuur onherstelbaar nadeel toe te brengen”; secundo omdat hij een doodvijand van uitstellen was*) and animated me to cultivate the land and appropriate a portion of it for the improvement of the breed of cattle (*ik ben geneigd te onderstellen dat De W. hierbij als agent van Daendels optrad en dat deze laatste zich voorstelde, na zijne aftreding als G.-G. persoonlijk dat eigendom te zullen overnemen*); a short time after, on the arrival of H. E. General Janssens, I repeated my application and received the same assurance”; later verzocht hij hetzelfde aan de Eng. Regeering, kreeg geen antwoord en riep toen de hulp in van Gillespie; deze „encou-

raged me to go on meanwhile with the improvements already began. I laid out the whole of my capital in consequence, so far that the expences incurred for clearing the ground, purchasing cattle etc. exceeded the sum of 6000 Sp. Dollars before I was proprietor of the soil (*ik onderstel dat De W., gcwapend met Dacndels' aanmoediging, zijn best deed om de opvolgende Regceringen voor een fait accompli te plaatsen en daarbij alles op ééne kaart zette; men zal beneden zien hoe ondernemend en vasthoudend hij was*). This considerable outlay rendered me naturally anxious to see my request admitted, as the contrary would have occasioned my total ruin, and the promises of Major General Gillespie and afterwards those of the Honorable the Lieutenant Governor induced me to persevere in my application until the lands were finally sold to me". Van zijne pogingen in die richting is een bewijs zijn request in een besluit van 25 Nov. 1811 „dat aan hem mocht worden afgestaan een stuk wild en onbebouwd land, gelegen in het Bandongsche en groot 1000 acres" (elders: morgens); dit request wordt in handen eener Commissie gesteld (Bauer c. s.), die 31 Dec. 1811 adviseert, het land aan hem voor 25 jaar te verhuren; het medelid Tency echter achtte het land geen 6000 Sp. matten waard en was voor den verkoop; de bevolking was, naar gezegd werd, verlopen ten gevolge van den aanleg der koffietuinen aan de Tjirateun (waarover elders). Een tweede request van hem (ongedateerd, vermoedelijk van Octob. 1812) zegt: „I had since long ago the desire of being owner of an estate, the more having succeeded in the time of two years remarkably well by a stud and in the cultivation of Europe grains, and it is only from want of land I have not given to the latter cultivation that extend to which it can be brought to. The Regency of Bandong having several pieces of land which never have been cultivated nor never will by the natives, from which Govt. has no revenue whatever, I should chuse to be owner of such a piece of land. Being placed at Bandong as overseer of the coffee plantations, I could at the same time administer my estate, from which Government has always a right to call for the first (²) of its produce"; hij vraagt daarom een niet nader aangeduid stuk grond „promising to cultivate it as far as lays in my power and that I shall take no assistance from the Regent for the stud of horses, bullocks and buffaloes which I mean to erect there and that I shall cultivate my estate by my own slaves or hired natives" (1); wordt dit toegestaan, dan zal hij het perceel aanwijzen. In een brief van Macquoid dd. 22 Dec. 1812 (in Proc. 22 Jan. 1813) aan den Secretary to Govt. wordt eveneens gesproken over De W.'s plan om grond te koopen: „I conceive he has every title to consideration and encouragement, in consequence of having already cleared away and cultivated a considerable part of the lot he now proposes to purchase, and having embarked a large sum in improving the breed of horses and other cattle upon it". Hij won weldra de gunst van Raffles, die niet alleen zegt (bundel papieren u. s. pag. 106): „Mr. De Wilde was then in-

(1) Iets heel anders dus dan de latere koffietuinen op Soekaboemi. Maar volgens 't request

waren er tot dusver op 't bedoelde perceel geene koffietuinen.

formed, in reply to his repeated solicitations, that when the sale of lands took place generally he might offer a fair and reasonable sum for the lot he required", maar, wat bovenal de aandacht trekt, Raffles benoemde De W., direct geïnteresseerd als deze daarbij was, tot Secretaris van de Commissie tot voorbereiding van den landverkoop in de Batav. Regentsch. en Krawang (bundel u. s. pag. 97). Deze spreekt dan ook in een brief dd. 1 Jan. 1813 van „het stuk land wat ik in Bandong voor de veeteeld koopen wil". Uit Proc. 18 Febr. 1814 blijkt nu, dat De W. op 25 Jan. 1813 voor 6.153 Sp. D^s. eigenaar werd van een perceel land (no. 3 van de in Bandoeng te koop gepresenteerde; de twee andere zijn ten slotte aan het Gouv. gebleven), gelegen N. O. van Bandoeng en loopende van den Tangkoebanprahoe tot aan den grooten weg en van de Tjibeusi in 't O. tot de Tjimahi in het W., of van paal 119 tot 138 (S. Roorda van Eijsinga, o. l. I, 208, waarmee te vergelijken is P. XV, 1039). Op de zonderlinge omstandigheden van dezen verkoop wordt de kroon gezet door eene aantekening van den President der Rekenkamer Bauer, dat De W. dit land Oedjoengbroeng heeft erlangd krachtens een besluit van 22 Jan. 1813 (dus vlak vóór de publieke verkooping) en wel voor 40.000 Rd^s. papier, „in voldoening waarvan de Heer M^c. Quoid bij de koffijrekening van Karang Sambong ingenomen heeft 4000 Sp. D^s, gerekend dus 10 Rd. ieder Spaansche mat". Laat het eerste zich verklaren door de aanspraken die De W. kon doen gelden, het tweede was eene blijkbare misleiding van het Opperbestuur door de Indische Regeering, immers (Levysohn Norman o. l. pag. 171) de officieele koers was 6½ Rd. per Sp. mat, en deze koers was in de advertentie betreffende den landverkoop uitdrukkelijk vastgehouden (ib. 173). De officieele prijs waarvoor Oedjoengbroeng werd verkocht, was dan ook inderdaad 40.000 Rd^s. papier, gerekend 6½ per Sp. mat.

Het belangrijkste onder de geschriften welke omtrent de zaak van Soekaboemi bestaan, is het stuk in de Oosterling (I, 281 e. v.), waartoe officieele gegevens gebruikt zijn; het partijdigste dat van J. Faes (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. XLIX, 177 e. v. en Ontwerp nieuw reglement, Batavia 1897 p. 47 e. v.). Deze laatste heeft namelijk tot verklaring der wording van het reglement op de particuliere landerijen van 1836, tot ontlasting tevens der vroegere eigenaren van de heden nog bestaande landen, den landheer van 't ingetrokken Soekaboemi als zondebok gebruikt. Van meer belang is wat Van der Kemp schreef (Reglement op de particuliere landen, 1890, p. 224 e. v. en in zijne uitgave van Van de Graaff I, 133 e. v.). Bij dezen schrijver kan men voldoende nagaan hoe door de Britsche Regeering met de verkoopvoorwaarden van Soekaboemi geknoeid is. Na allerlei uitstel had de verkooping plaats op 25 Jan. 1813 (zie Proc. 18 Febr. 1814). Van O. naar W. bestond het land uit deze perceelen: Goenoengparang, Tjimahi, Tjiheulang, Tjitjoeroeg (dit laatste ook genoemd Pagadoengan en Pangasahan). De koopprijs dezer perceelen was, in dezelfde volgorde, Sp. matten 30.500, 15.200, 6.100, 6.200, samen dus Sp. m. 58.000 voor een land dat zich uitstreckte van de Tjikoepea in 't O. en de Tjemandiri in 't Z. tot de tegenwoordige grens der residentien Batavia en Bantam en de Wijn-

koopsbaai. Daar de koopsom in papieren rijksdaalders werd betaald, waarvan er officieel $6\frac{1}{2}$ met een Sp. mat gelijkstonden, doch die inderdaad eene veel lagere notering hadden, bleven de kosten voor de koopers vrijwat beneden dezen prijs. Den 10 Febr. 1813 (eerst eene maand later, 15 Maart 1813 f° 218, werd de koopacte ingeschreven) maakten dezen onderling een nog bewaard contract, waarin Raffles paraisseert als eigenaar voor $\frac{3}{6}$ en N. Engelhard, A. de Wilde en Th^s. Macquoid (Resident der Preanger-Regentsch.) elk voor $\frac{1}{6}$; overeengekomen wordt dat De Wilde tegen genot van zekere procenten zal optreden als administrateur. Daar deze toen nog Koffieopziener was, zal hij zich misschien niet terstond op Soekaboemi hebben gevestigd; hijzelf en anderen zeggen dat hij eerst in 't laatst van 1813 die administratie aanvaardde, toen de koffie „van dien oogst” al aan het Gouvernement was geleverd en daardoor een voor de eigenaren ongunstig antecedent was geschapen. Dit kan wel zijn, maar uit de bewaarde brieven van dien tijd blijkt toch dat er bij de lage koffieprijzen van 1813 niet aan gedacht werd om het recht van 't Gouv. op die koffie in twijfel te trekken. Het administrateurschap was overigens niet geheel De Wilde's zin; nog den 27 Jan. 1816 schrijft hij aan Nic. Engelhard: „Ik moet openhartiglijk bekennen dat, was het niet om het groote belang ik in dit land heb, ik geheel niet met de administratie van hetzelfde zoude willen zijn belast, wjl ik immer liever op mijn land te Bandong zoude willen zijn”. Dit „groote belang” bepaalde zich niet tot het oorspronkelijk $\frac{1}{6}$; immers nadat Gillespie zijne giftige verdachtmakingen tegen Raffles had gericht, had Nic. Engelhard dezen den 16 Febr. 1814 aangeboden, met De Wilde zijn $\frac{3}{6}$ voor de koopsom over te nemen; dit was aangenomen (de overdracht geschiedde bij notarieele acte 25 Febr. 1814 en overschrijving 18 Mei 1814 f° 340) en De Wilde was dus thans eigenaar voor $\frac{5}{12}$. Zonderling spel van het lot! Had Gillespie in de vredelievende stemming volhard die hij bij zijn vertrek van Java toonde, dan had Raffles wellicht zijne neiging gevolgd (1) om, wanneer hij eens het bestuur had neergelegd, op Java als landheer te blijven wonen, en Singapore was dan misschien niet gesticht.

Werd Raffles de grondvester van dit handelscentrum (2), De Wilde werd in zekeren zin de stichter van Sockaboemi. Terwijl hij den 8 Jan. 1815 een

(1) Waarop Nic. Engelhard zinspeelt in zijn voorstel aan Raffles om landen in de Preanger te koopen, Bijlage G in den bundel gedrukte bescheiden aangaande Gillespie's beschuldigingen.

(2) Reeds de scheepskaptein A. Hamilton, *A new account of the East Indies*, Edinburgh 1727, II, 98 (R. 19 Sept. 1704 en wederom 27 Mei, 12 en 15 Juli 1712 wordt zijne aanwezigheid te Batavia vermeld) wees op de gunstige ligging van Singapore voor een handelscentrum, „lying in the center of trade and being accommodated with good rivers and safe harbours, so conveniently situated that all winds served shipping both to go out and come into those rivers”. Wat nog meer de aandacht verdient: eene nota van

Abraham Couperus anno 1808 wijst er op dat Malakka geene toekomst heeft en eene vestiging aan Straat Banka of te Singapore de voorkeur zou verdienen; over beide weidt hij uit, doch geeft aan Banka de voorkeur met verwijzing naar den vroegeren bloei van Riouw. Hij laat echter den zoo belangrijken handel met China buiten beschouwing. Deze Couperus is dezelfde die Malakka in 1795 aan de Engelschen had overgegeven, vader van den elders in dit werk vermelden Petrus Theodorus C., welke laatste aan een zoon (bij eene dochter van Cranssen) de gecombineerde voornamen gaf van Cranssen en Raffles.

brief vandaar nog dateert *Tjicolle* (zooals de Inlander nog heden die hoofdplaats noemt), schrijft hij den 13 Jan. 1815 aan Nic. Engelhard: „Ik mag U.E.G. Achtbare niet onkundig laten dat ik op verzoek van de Inlandsche Hoofden den naam van Tjicolle in die van Soeka Boemie veranderd heb”.

Gaandeweg klommen de voordeelen die het land afwierp. In de drie eerste jaren waren deze slechts 9 3/4 van de koopsom geweest, 1816 gaf een batig saldo van 16.124 Sp. matten, en over 1817 trok De Wilde voor zijn aandeel en als belooning zijner moeite ongeveer 18.500 Sp. Hij voerde dan ook een vrij grooten staat. In 1814 bezat hij 23 slaven, in 1816 nog eenige meer, en daaronder ontbrak noch een slanke joffrenrei (1) noch een samenspel van tanige meistreelen. Hij was al spoedig begonnen met 't bakken van steenen en pannen voor een huis, dat volgens onderlinge afspraak ook voor de verdere participanten beschikbaar moest blijven, en ondanks de daarvoor gebezigde nagenoeg onbetaalde diensten der opgezetenen nog ruim 11.000 Sp. kwam te kosten. Wáár het precies gestaan heeft, is mij niet bekend: P. P. Roorda van Eijsinga zegt (o.l. III, 41) dat daarachter een waterval was en daarvóór „eene rechte laan van cederboomen”, hetgeen moeielijk is overeen te brengen met de mondelinge traditie dat het stond waar nu 't hotel Ploem is. Het was zoo ruim ('t bevatte ook eene biljartzaal) dat het in 1827 is overgebracht naar Tjiandjoer om te dienen voor residentiehuis.

De bronnen waaruit dat alles moest worden betaald, waren vooral padi en koffie. Met veefokkerij had men 't eerst ook hier geprobeerd (evenals op Oedjoengbroeng) maar in 't eind van 1813 waren er van de 146 merries nog maar 2 over; de schapenteelt wilde ook niet; de „ossen en bullen” waren „van het gemcenste soort”, schreef De Wilde.

Meer beloofde de padi. Faes zegt daarover (Ontwerp p. 52): hij had slechts recht op de heffing van het tiende der padi; bij publicatie van 11 Juli 1817 werd echter de heffing van het vijfde deel toegestaan; onmiddellijk daarop

(1) Dat blijkt uit de lijsten der slaven met vermelding van leeftijd, opgemaakt voor de heffing van het hoofdgeld. Dat De W. zoolan; hij ongetrouwd was in concubinaat leefde, sprak destijds vanzelf. De opvatting daaromtrent bespeurt men het best uit de omstandigheid dat Mevrouw Engelhard, dochter van een G.-G., vrouw van een Oud-Directeur-Generaal en Gouverneur van Java, het niet beneden zich achtte aan de huishoudster van L. Steitz cadeautjes te zenden; trouwens, Mevrouw Engelhard sprak bij voorkeur Maleisch (dit blijkt uit brieven) en kauwde sirih net als de andere, zie p. 252.

Toen De Wilde in 1821 naar Indië terugging, behoorde tot zijn gevolg eene kinderjuffrouw en vier „aangenomen” kinderen, waaronder denkelijk zijne eigene. Den 31 Aug. 1812 werd te Bat. gedoopt eene Maria Elisabeth, moeder eene Jav. vrouw, adoptant A. de Wilde; dit is vermoedelijk zijne voor dochter Betsy, die met een Bo-

deman getrouwd is. Den 11 Febr. 1814 overleed een kindje van hem; eene andere voordochter, Louise, is getrouwd met een Akking; een aangenomen kind dat „geen dochter van hem was” (schrijft zijn zoon) is getrouwd met een Engelschen architect Hitchcock. (John Thomas Hitchcock overleed te Batavia 21 Nov. 1844; zijne weduwe heette blijkens de doodsadvertentie Johanna Christina de Wilde). In 1830 duikt in N. Engelhard's correspondentie een J. de Wilde op, kadet sergeant te Batavia, wiens vader, dien hij persoonlijk kent, in Europa is en wiens neef een zekere Andries is (vermoedelijk de hierboven p. 284 vermelde Andries Herman); denkelijk is deze J. dus een voorkind van A. Wie de A. H. de Wilde, Opziener, is geweest, die 24 Jan. 1820 te Bat. werd begraven, of de op 12 Febr. van datzelfde jaar uit hetzelfde sterfhuis begraven Jacobus de Wilde, oud 1 jaar, is niet duidelijk.

vorderde hij dan ook het vijfde en komt daar (in zijne Preanger-Regentsch. p. 202) „op de meest sluwe wijze” (zoo staat het er!) voor uit. Deze voorstelling is niet alleen bezijden de waarheid, maar Faes gaat zelfs zoover om (p. 82) een eigen verzinsel te debiteeren omtrent klachten, terstond na gezegde publicatie door de inlandsche Hoofden van Soekaboemi tegen De W. ingebracht, waarop evenwel door den Resident der Preanger gerapporteerd zou zijn in een voor De W. gunstigen zin. Nu is echter dit rapport (zie Van der Kemp, Bijdr. tot de wordingsgeschiedenis p. 4, waaruit Faes het overnam) niet van 1817 maar van 1819, en met gerezen klachten had het niets te maken.

Het is waar dat de Regeering zelve (Proc. 19 Aug. 1814) wat de voordeelen der koffielevering van Soekaboemi betreft, verklaart: „the proprietor succeeds merely to the right of the Regent”; men zou dus ook moeten aannemen dat hij evenals de Regent maar op $\frac{1}{10}$ der padi recht had. Maar de berekeningen die Nic. Engelhard al vóór den verkoop aan Raffles aanbood (Proc. 18 Febr. 1814) van de daaruit te trekken baten (1), berustten alle op de heffing van het vijfde deel der padi, dat sedert Daendels aan de landheeren der Ommelanden toekwam. Op deze basis was het dus dat Raffles kooper werd, en het lijdt geen twijfel of van den beginne af werd het vijfde geheven, en wel evenzeer van tipar's en gaga's als van sawah's. Wil men De W. gelooven (o.l. pag. 204) dan werden de velden opgemeten en voor ieder veld de heffing vastgesteld (iets waarover zijne brieven en jaarverslagen niet spreken); in zijn verslag over 1813 heet het bovendien: „de districts- en mindere hoofden, welke tevooren geen tjocké betaald hebben . . . betaalen thans mede haar contingent”; daarentegen ontvingen zij bij wijze van salaris zeker bedrag aan padi.

Ongetwijfeld moest deze verdubbelde heffing drukkend zijn (2). Daartegenover stond echter dat het wegvallen van het regentsbestuur aan voortdurende afpersingen en plagerijen een eind maakte; hield De W. een scherp toezicht op de mindere Hoofden, dan was ondanks de verdubbeling der padiheffing zijn beheer eerder eene verlichting van lasten.

Hiermede vervalt dan ook Faes' bewering (p. 56 en 82) dat de vermeerdering der padi-opbrengst tijdens De W.'s beheer een gevolg was der publicatie van 1817 en niet (zooals De W. had verzekerd) van de groote uitbreiding welke aan den sawahbouw was gegeven. Die vermeerdering zelve blijkt voldoende uit de bewaarde jaarrapporten. In 1813 bedroeg het $\frac{1}{5}$ maar 2.396 tjaëng van 1000 kati, in 1815 al 2.711, in 1817 reeds 3.288 en in 1820 zelfs 3.891 tjaëng. Daarnevens lezen wij steeds van aanleg van nieuwe waterleidingen in daghuur; eene daarvan, die van Tjikolawing (in de buurt van Tjibadak) was zoo groot, dat De W. haar in 1819 met den G.-G. Van der Capellen en diens gemalin over

(1) In Maart 1815 schrijft Engelhard dat Raffles „op mijne persuatie” aan den koop deelnam; „en ik kan in geschrifte . . . bewijzen dat de Gouverneur door mij op dat idee gebragt is”.

(2) Daarentegen blijkt uit een schrijven van den Resident der Preanger van 23 Maart 1823 dat op Tjikalong door de zoons van den Regent

van Tjiandjoer, die er den eigendom van hadden erlangd, maar $\frac{1}{10}$ van de padi werd geheven, „alzo zij terecht begrepen dat zij slegts in de regten van den Regent van Tjanjor waren getreden, welke geene andere heffingen dan het $\frac{1}{10}$ van het rijstproduct invorderden”.

een afstand van 5 paal in een schuitje afvoer. Er kan geen kwestie van zijn of de bevolking van Soekaboemi ging onder dezen landheer merkbaar in welvaart vooruit. Maar niet uit philanthropie zonderde deze zich daar van de beschaafde wereld af. De welvaart zijner opgezetenen was zeker zijn doel, maar vooral omdat de zijne daarvan afhing; hij haalde wat er te halen was. Zoo werd het vijfde óók van bijproducten, kapas en dergelijke gegeven; en de arènsuiker, die vroeger wellicht (zie elders) een monopolie van den pasarpachter van Buitenzorg was geweest, werd nu door den landheer verpacht: de bevolking werd verplicht hare suiker tegen zeer geringe betaling aan den pachter af te staan. Alleen reeds in de beide westelijke districten trok in 1814 de landheer 4000 Sp. m. van deze pacht.

Zooals echter gezegd, padi en koffie waren de hoofdproducten en deze werden nu door De W. met elkaar in verband gebracht. In Juni 1814 trof hij al met zijne opgezetenen eene „schikking”, volgens welke de padilevering naar verkiezing van den kleinen man ook in geld (5 Sp. per tjaëng), katjang soeok of koffie kon worden voldaan. Van den oogst van dat jaar werd ongeveer 300 tjaëng in koffie geleverd, hetgeen bij de dalende rijstprijzen den landheer niet dan aangenaam kon wezen. In Januari 1817 zat hij zelfs zóó met padi verlegen dat hij op het denkbeeld kwam, haar niet langer te verrekenen met hare waarde in koffie, maar voor elke tjaëng een bergsche pikol te vragen, geleverd te Buitenzorg. Ook daarmee nam de bevolking genoeg, en door nu de rijstteelt te bevorderen en met behulp der Hoofden op levering in koffie te werken, wist De W. zijne baten zoodanig te vermeerderen, dat in 1821 de bruto-voordeelen bedroegen Sp. 48.020, waarvan 34.424 uit de koffie, 7.311 uit de verkochte padi (een deel der padi ging steeds aan de Hoofden weg en tot voeding van daglooners), 3.750 uit de arènsuiker en nog geen 3.000 uit andere bronnen. Het is mogelijk dat de kleine man, die aldus minder geld in handen kreeg voor zijne koffie maar zijne padi grootendeels kon behouden (de djakat ging er altijd af), ook bij deze schrandere regeling nog zijde spon; voor den landheer was zij in elk geval zeer voordelig zelfs bij de schrale betaling der koffie door het monopoliserende Gouvernement.

De vraag werd dus meer en meer: is dat monopolie wel zoo onaantastbaar? En daartegenover: Mogen de landheeren evenzoo als vroeger de Regent voor de koffiecultuur beschikken over de diensten der bevolking? Om deze netelige kwestie te beoordeelen, dienen wij terug te wijzen op Nic. Engelhard's houding vóór den koop van Soekaboemi.

Den 10 Jan. 1813 bood hij onderhands aan Raffles 150.000 Rd^s papier voor de twee minst waardevolle perccelen, Pagadoengan met Pangasahan en Tjihculang; den volgenden dag echter trok hij dit bod in, omdat hij had vernomen dat „de conditien en voorwaarden” min gunstig waren. Bij zijne verschillende bewaarde berekeningen van de te bieden koopsom neemt hij aan dat of de Regeering de koffielevering „aanhoudt”, in welk geval zijn voordeel 1 Rd zilver per pikol zal bedragen (evenals tot dusver dat van den Regent), of dat zij „van de coffij afziet” en hij die vrij kan verkoopen. De berekening der

actueele waarde der landen baseert hij op de padi, terwijl de toekomstige baten zullen moeten worden gevonden uit „de voordeelen van de coffijvrugten, van de Javase zuijker en de verbeetering van dezelve (*de landen*) waarvoor in allen deelen vatbaar zijn, mitsgaders de aanleg van een bazaar”. Wat de voorwaarden aangaat, vindt hij het dus „noodsakelijk” dat art. 3 (1) wordt „g’interpreteert”, namelijk of de kooper beschikking heeft over de koffie, ja dan neen, en zoo niet, of hij dan den 1 Rd. zilver per pikol zal ontvangen. Evenzoo acht hij eene interpretatie noodig van art. 4 „of daardoor de verpligting van de gemeene man ophoud om voor de landheer bij preferentie te arbeiden, zijne dienst tot verbeetering van het land noodig hebbende etc”. In een ongedateerd schrijven, dat posterieur moet zijn aan de beide bovenvermelde, biedt hij aan Raffles onderhands voor de 4 perceelen samen 60.000 Sp. op grond van hem door den Secretaris C. Assey verstrekte inlichtingen, dat de landheer van de opgezetenen wel diensten zal mogen vorderen tegen eene betaling „evenreedig hunne arbeid”, en, wat de koffie aangaat, „dat voor zo lange de vrugten daarvan aan het Gouv. teegens de daarvoor bepaalde prijzen geleverd wierd, de eijgenaar zoude jousseeren van een rijksd. zilvergeld per picol evenals nu aan de Regent betaald word”. De vraag of het monopolie steeds zou worden gehandhaafd, bleef dus onbeslist; voorloopig zou met de levering aan het Gouvernement worden voortgegaan; daalden de prijzen nog lager (men kon immers te Batavia in Jan. 1813 niet vooruitzien dat het Continentale Stelsel zoo spoedig ineen zou storten), dan wenschte het Gouv. blijkbaar tot geene acceptatie gehouden te zijn. Dit gezichtspunt treedt duidelijk aan den dag in eene marginale dispositie der Regeering van 23 Oct. 1812: „The landholder of Probolingo is permitted to sell his coffee to individuals (*aan particulieren*) as he thinks proper, Government not requiring it”; verder in het advies van een ongenoemde aangaande den Preangerlandverkoop: de kooper zal koffie planten of niet, naar verkiezing, doch is verplicht het product te leveren aan ’t Gouv. met 1 Rd. voordeel; het Gouv. echter is niet verplicht meer aan te nemen dan „what is now produced”. Ergo — de acceptatie was toenmaals eerder eene gunst dan het tegendeel. Dat dit advies *niet* werd gevolgd en daarentegen de verplichting der levering zoo slordig werd aangeduid dat De Wilde, de gewezen Secretaris der landverkoop-commissie,

(1) De koopvoorwaarden waarop het hier aankomt luiden aldus:

„3° De nu te verkoopen landen zullen bevrijd zijn van alle heerendiensten aan het Gouvernement en van alle geforceerde leverantiën tegen onevenredige prijzen, doch in stede daarvan zal een jaarlijksche afkoopom van $\frac{1}{2}$ procent door het Gouvernement worden geheven van het eerste inkoopsbedrag. Desniettemin zullen de eigenaars verplicht zijn om de bruggen en wegen, door deze landerijen loopende of er in gelegen, in een goeden staat te onderhouden en tegen billijke betaling zoodanige assistentie te verleen als vereischt zal worden tot vervoer van Gouvernementsgoederen als anderzins;

4° Geene heerendiensten zullen van de op deze

landerijen wonende lieden worden gevorderd noch enige betaling of inkomsten van het volk gegeven dan de zoodanige die uit de voortbrengselen van den grond of wel van de huur van huizen of gebouwen voortspruiten en bestaanbaar zijn met de wetten en gevestigde gebruiken des lands;

5° De bazars, tolpoorten, hoofdgelden en andere op deze landerijen nog plaats hebbende heffingen zullen bij uitsluiting aan het Gouvernement verblijven en de gemelde nu te verkoopen landerijen zoowel als andere welke reeds verkocht zijn, zullen onderworpen blijven aan de algemeene wetten en koloniale bepalingen van het Gouvernement”.

blijkens zijn verslag over 1813 zich heel niet van den dwang der levering bewust was, ja, dat nog heden niet is uitgemaakt of die dwang uit de koopvoorwaarden volgde of niet (1), wijst er m. i. op dat Raffles de mogelijkheid voorzag dat de koffie zou dalen beneden den inkoopsprijs, en dan wilde hij niet gedwongen zijn tot acceptatie. Hij hield voor beide gevallen, daling of rijzing, een slag om den arm, en paaide voorloopig de gegadigden met goede woorden, zoodat N. Engelhard jaren later (6 Nov. 1822) aan Baud (die in 1813 aan de Secretarie geplaatst was geweest) kon schrijven dat deze „beeter als iemand” moest weten dat „de gegevene explicatie door den Luit^e Gouv. Raffles van art. 5 van de verkoopconditiën” alleen een gevolg was van de door Gillespie tegen hem gerichte beschuldigingen van eigenbaat, die hem noodzaakten de uit Soekaboemi te halen voordeelen zoo laag mogelijk te houden. Wil men de rechtskwestic uitpluizen, zooals meermalen is gedaan (zie vooral Van der Kemp bij Van de Graaff I, 134 e v.), dan moet men zelfs toegeven dat Engelhard's bewering niet zonder grond was, dat namelijk de verplichte koffielevering niet kon geacht worden te vallen onder de „algemeene wetten en koloniale bepalingen”, daar in Krawang door Daendels landen waren verkocht zonder die verplichting. Zelfs verzekeren Van Lawick en Van de Graaff in hun rapport over de koffiecultuur op het eiland Java dd. 5 Dec. 1813, dat aan de bepalingen op de verplichte levering der koffie van particuliere landen „door niemand word voldaan als door de landeigenaren van Soekaboemie en Tjipoetrie en Oedjong Brom”.

Is Raffles' houding in zake dit monopolie niet vrij te pleiten van onoprechtheid, in nog meerdere mate is dit het geval wat de verplichte diensten betreft. Tot „verbeetering van het land”, was aan Engelhard gezegd, mocht hij diensten vorderen tegen betaling; wij zagen dan ook dat hij waterleidingen in daghuur deed aanleggen. Maar onder „verbeetering van het land” had hij vermoedelijk niet de uitbreiding der koffiecultuur verstaan en zich voorgesteld dat hij te dien aanzien, evenals wat den rijksdaalder per pikol betrof, in de plaats van den Regent zou treden. Neen, verklaarde later de Regeering (Proc. 17 Aug. 1814), de hecrendiensten waren afgeschaft; gij kunt die niet gebruiken voor de koffieteeft, en dat was juist de reden waarom wij u vrijlieten koffie te planten, al dan niet. Maar wie, vragen wij, was onnoozel genoeg om te meenen dat de bevolking *vrijwillig* 225 pond koffie leverde voor 6 gulden 48 duiten? Kon de Regeering, trots hare positieve verklaring van Aug. 1814, ook maar één oogenblik hebben ondersteld dat het door vrijwilligen arbeid was dat de koffieoogst van Soekaboemi, die dat jaar nog geen 4.500 pikol bedroeg, in 1817 en 1818 tot ongeveer 11.000 steeg? Zij *moest* weten dat de oude dwang voortduurde en verscherpt werd, verscherpt in die mate, dat de administrateur van Soekaboemi den 13 Sept. 1821 over de wenschelijkheid schreef om de bestaande taxe van 1000 boomen per gezin op te drijven tot

(1) Een Calcuttanssch advocatenkantoor, aan hetwelk De Wilde e s. later de zaak voorlegden, gaf als advies dat volgens de koopvoorwaarden de levering *niet* gevorderd mocht worden.

1200. Met opzet sloot de Regeering het oog voor dezen dwang, die hare be-rooide schatkist vulde; trouwens, Baud, die het weten kon, noemde Raffles' „aanschaffing van heerendiensten en leverantiën" eene bloote „uitboezeming op het papier".

Evenwel, die „uitboezeming" was duidelijk genoeg, heerendiensten (en Nic. Engelhard erkent zelf in een brief van 2 Nov. 1822 dat de kleine man „het planten van koffij als een heerdienst" beschouwt) waren verboden; het voortbestaan der cultuur op Soekaboemi, en daarmee het lot der eigenaren, lag in de hand van den ambtenaar die de wet kon en wilde toepassen.

Wat andere diensten betreft, ook die bestonden op Soekaboemi. Geregeld werden 50 à 60 man geleverd ten behoeve van de administrateurswo-ning. Deze onbetaalde arbeid (eerst in Dec. 1821 was er sprake van, per kop 2 à 3 ropijen per maand en rijst te geven) werd voorgesteld als te geschie-den krachtens eene overeenkomst met de opgezetenen „in stede van grond-huur en de tiende van de catjang thuijnen, zuijkerrietvelden, capas enz."; maar de administrateur L. Steitz schrijft 16 Oct. 1820 dat Chineesche katjangplan-ters dáárom minder gewenscht zijn dan inlandsche, omdat deze laatsten „van dezelve (*katiang*) 20 proc^t. betalen, de overigen voor de marktprijs aan het pakhuis afleveren, hun koffijthuinen en groote weg onderhouden en daaren-boven hunne dienst beurtelings te Soekaboemie waarnemen". De groote weg werd in heerdienst door De Wilde verlegd (vroeger liep hij noordelijker, zie elders); voor koelidiensten en materialen bij 't bouwen van pakhuizen enz. werd weinig of niets betaald, maar voor transporten en brievenvervoer 3 duiten per paal. Met dergelijke diensten stond en viel Soekaboemi echter niet, wel met die voor de koffie.

Met het stijgen der prijzen na den ommekeer van zaken in Europa steeg natuurlijk de begeerte der eigenaren van Soekaboemi om méér van hun product te trekken dan den onnoozelen rijksdaalder per pikol. Zij richtten zich dus tot Raffles om de vrije beschikking over hunne koffie te erlangen, wer-den afgewezen (Proc. 19 Aug. 1814), maar zagen zich toch begunstigd met eene verhooging van den leverantieprijs tot 6 Rd^s. per pikol van 140 ũ, zooals ook de landheeren der Ommelanden genoten, met wie zij, zooals wij zagen, reeds van den beginne af in padiheffing gelijk hadden gestaan. Meer was van Raffles niet te verwachten, wiens streven bij voortduring bleef, zich schoon te wasschen van Gillespie's aantijging, alsof hij bij den verkoop der landen in de Preanger eigenbelang had beoogd. En toen de Engelschen Java hadden verlaten, durfden de eigenaren van Soekaboemi bij Commissarissen-Generaal niet te zeer aandringen op de vervulling hunner wenschen, uit vrees dat, wanneer hunne aanspraken aan een opzettelijk onderzoek werden onderworpen, de heele landverkoop ongedaan zou kunnen worden gemaakt. Zij droegen daarom hunne belangen wel voor en vernamen uit Van der Capellen's mond de erkenning dat het hard voor hen was, zoo weinig voordeel van hun pro-duct te trekken, maar tevens uit dien van Elout de opmerking, dat de verkoop nog altijd niet was gehomologeerd; toen zij eindelijk een request opstelden,

bleef dit buiten behandeling. Dit laatste was het werk van Van Lawick (in 1818 chef der Generale inspectie van Finantiën), die indertijd zelf Soekaboemi had willen koopen in compagnieschap met Engelhard, maar, voor zoover uit de brieven is op te maken, om den tuin geleid en er buiten gehouden was. Hij was nu evenals zijn Adjunct Van de Graaff een verklaard tegenstander van het particulier landbezit; hunne hardnekkige oppositie bewerkte (zie Mijer's Baud p. 118) dat Commissarissen-Generaal tot geen principieel besluit konden komen aangaande de uitgifte van land in eigendom aan Europeanen. En — in hun rapport van 5 Dec. 1818 over de koffiecultuur van het eiland Java verklaarden beide ambtenaren „zeker te weten” dat in zake de koffieteelt der landheeren de hand niet gehouden werd aan het bestaande verbod van heeren diensten. Engelhard was misschien met Van Lawick's opinie niet recht bekend; tenminste, toen bij besluit van 3 Jan. 1819 eene Commissie werd benoemd tot onderzoek van de rechten en verplichtingen der eigenaren van particuliere landen, terwijl Van Lawick's benoeming tot Resident van Batavia te verwachten was, zond Engelhard dezen op zijn verzoek de op die zaken betrekkelijke stukken toe uit zijn omvangrijk huisarchief, waartoe zoo velen hunne toevlucht namen — Van Lawick haastte zich geauthentiseerde afschriften van de belangrijkste stukken te nemen.

De groote koffieoogsten van 1817 en 1818, waarvan De Wilde sedert het uittreden van Macquoid (1) de halve winst trok, deden middelerwijl bij hem het plan rijpen, naar Europa te gaan. In Aug. 1819 verkocht hij Oedjoengbroeng, dat hem zes jaar geleden 4.000 Sp. matten had gekost, voor 55.000 aan C. Swalue (2), gaf met ult^o October de administratie van Soekaboemi over aan zijn stiefbroer L. Steitz, die Oedjoengbroeng geadministreerd had, en vertrok 22 Dec. 1819 per de Koophandel naar het vaderland. Uit Kaapstad schreef hij 25 Febr. 1820 naar Java: „Mijn verlangen naar Soekaboemi is zo sterk dat, als ik geen nuttig plan in het hoofd had, ik gaarne weder van hier was teruggekeerd”. Dit „nuttig plan” was dus ongetwijfeld van meer omvang dan om tabakszaad te halen (zooals C. S. W. van Hogendorp, Beschouwing p. 436 verzekert); dáárvoor had hij ook de stukken niet noodig die Steitz later in het archief van Soekaboemi vermiste. Zeer zeker had hij 't oog op de koffie, maar met den zwaartillenden Engelhard schijnt hij niet te rade gegaan te zijn, althans, eene volmacht had deze hem niet meegegeven, waardoor De Wilde bij zijne operaties in Nederland genoodzaakt werd, zijn partner dood te zwijgen en op

(1) - Bij transport van 18 Mei 1816 f° 178 deed Macquoid zijn $\frac{1}{6}$ over aan Engelhard en De Wilde voor 20.000 Sp. matten, d. i. $\frac{1}{6}$ van de waarde op de basis van eene gemaakte jaarlijksche winst van 12%. Macquoid reserveerde zich het recht van terugkoop; kwam een paar jaar later weder op Java en nam 25 Febr. 1819 zijn zesde terug tegen denzelfden prijs (transport 9 Oct. 1820 f° 492). Of hij ook het volle zesde part heeft gekregen van de 8 ton waarvoor het Gouvernement Soekaboemi heeft

overgenomen, is mij niet duidelijk geworden. Hij was na zijn terugkeer eerst deelgenoot in de zaak van Skelton en Co. en daarna deelgenoot in 't huis Macquoid, Davidson en Co., dat in 1826 faillieerde, waarbij hij zijn vermogen kwijt raakte en ook De Wilde veel liet zitten.

(2) Van de Graaff I, 125. De kooper klaagde (Roorda van Eijsinga u. s.) dat hij misleid was door eene te hooge opgave der jaarlijksche koffieproductie.

te treden als „de” landheer van Soekaboemi. Van der Capellen had hem een aanbevelingsschrijven aan den Minister meegegeven, waarin hij als een der nuttigste en achtenswaardigste ingezetenen van West-Java werd aangeduid. Daarenboven kon hij rekenen op de hulp van Jh^t. D. F. van Alphen te Leiden, lid der Tweede Kamer, die vroeger onder Engelhard op Java had gediend (1) en met dezen eene drukke correspondentie over Indische en persoonlijke belangen bleef onderhouden. Van Alphen was vader van 16 kinderen, had geldzorgen, en stelde ook daarom prijs op Engelhard's vriendschap, die hem bovendien onophoudelijk putten liet uit de rijke ervaring en groote kennis van personen en toestanden waardoor deze oudgast, thans ruim 40 jaar op Java werkzaam, boven al zijne tijdgenooten uitmuntte. Onder Van Alphen's voorlichting zal De Wilde wel de wijze hebben bespeurd om in Nederland de zaken van Soekaboemi te behartigen: Willem I, die persoonlijk zou beslissen, wist niets van Indië, zelfs niet naar welk stelsel daar werd bestuurd (Mijer, Baud p. 235 en 236 (2)); de gerepatrieerde Elout was hem niet ongenegen (ibid. p. 183); op Java werd Engelhard wakker en schreef 20 Aug. 1820 eene memorie omtrent de zaak van Soekaboemi (bij Van de Graaff I, 123). Kortom — De Wilde stelde onder dagteekening van 22 Jan. 1821 een request op dat Van Alphen aan Falck deed toekomen, die het „zeer approbeerde” en beloofde er bij den Koning op aan te zullen dringen, het zelf te lezen, wat Z. M. „zelden” deed. Daarop trad De Wilde met Elout en Falck in briefwisseling en kreeg 7 Juni 1821 eene audientie bij den Koning welke drie kwartier duurde.

Er was daartoe eenige moed noodig, want het request (dat aan Faes en Van der Kemp blijkbaar onbekend is gebleven) bestond uit eene aancenshaking van gewilde onjuistheden. Het gaf hoog op van de pogingen tot invoering van Europeesche cultures (zwakke proefnemingen, waaraan Steitz op last van Engelhard terstond een eind had gemaakt en die zoo weinig beduidden dat Steitz kon schrijven: „de Heeren landeigenaren hebben zich tot dusverre met geen landbouw voor eigen rekening afgegeven”), het weidde uit over de gedane moeite voor veeteelt (wij zagen reeds hoe spoedig die op niets was uitgelopen; in Steitz' rapport van 1821 wordt heelemaal van geen veeteelt gerept); het sneed op over de ingevoerde tabakscultuur, die inderdaad zoo weinig om het lijf had (3) . . . Was het wonder dat Engelhard „alle die vergrotende opgaven en prospecten” met onverholen misnoegen vernam, en dat Steitz zuchtte: „Hoe mijn broeder dit stuk heeft kunnen indienen, kan ik mij niet begrijpen”?

(1) Den 11 Mei 1797 was hij van Luitenant in 's Lands dienst gechangeerd tot Onderkoopman.

(2) Niet dat ik zou wenschen af te dingen op 's Konings toewijding aan zijn arbeid, waaromtrent zie Van der Kemp in Bijdr. 1909 p. 93.

(3) In 1813 waren er op Soekaboemi 8 Kedoe'sche tabakplanters werkzaam die elk 2 Sp. per maand genoten, dus 4 à 5 stuivers per dag. In Juni 1820 schrijft N. Engelhard dat de opgezeten tabak planters „voor hunne eigene rekening en risico”: zij leverden die aan den landheer; Steitz had in Sept. 1821 een afnemer

te Batavia. In zijn rapport van dat jaar zegt Steitz dat de tabakscultuur „meerder tot een proefneming” had gestrekt en dat er dit jaar 1821, Tjipoetri meegerekend, een 110 à 120 000 stuks sigaren zijn gefabriceerd, die „zowel in de Bovenlanden als te Batavia” waren verkocht, hoogstens tegen 12 gulden; dat zal dus zijn: de duizend; het moeten dus geweest zijn wat men noemt infame stinkstokken. De eigen tabaksteelt van den landheer bestond toen niet meer, maar omdat De Wilde er in zijn request op had gebluft, werd zij weer terhand genomen.

De kern van „dit stuk” was natuurlijk de koffie. De Wilde verzekerde dat hij „landen kon opnoemen” welke eigenaren per 125 pond 30 Spaansche matten maakten (mogelijk doelt dit op de zeer onbeduidende productie der Ommelanden, waar, zooals wij zagen, de verplichte levering uit nonchalance niet gehandhaafd werd); hij gaf eene verklaring der koopvoorwaarden van Soekaboemi (met de kleine onjuistheid dat dit verkocht zou zijn *na* de opheffing van het monopoliestelsel) en verzekerde dat hij met zijne veelomvattende onderneming „niet kon voortgaan” als de koffiebepaling niet werd verbeterd; hij zou dan liever suiker planten, wat voor het Gouvernement bij de tegenwoordige koffieprijzen eene enorme schade zou beteekenen. Kwam echter de Koning hem tegemoet, dan zou hij zijne onderneming op zeer ruimen voet inrichten en o. a. „10 à 12 hoofden van huisgezinnen met derzelve families” daarheen overbrengen. Dit klonk zeker den „Landesvater” aangenaam in het oor; toch blijft het een raadsel (1) hoe de Koning, al was ook Elout van oordeel dat De Wilde niet verplicht mocht worden tot levering zijner koffie aan het Gouvernement, er toe kwam, in deze belangrijke zaak eene beslissing te nemen zonder ruggespraak met de Ind. Regeering, eene beslissing daarenboven die niet alleen Soekaboemi gold, maar alle particuliere landen, ja die zelfs voor de gansche kolonisatie een nieuw beginsel aannam. Dat was 11 Juli 1821; bij missive van 30 Sept. bracht de Minister haar ter kennis van den Gouverneur-Generaal, als grond van de passeering der Indische autoriteiten aanvoerend, dat De W. haast had en dat men zich in Indië wellicht „onbevoegd zoude rekenen om nopens zijne reclamatiën te beslissen”.

Wij hebben nog het schrijven dd. 22 Juli 1821, waarbij De Wilde in zeer sobere bewoordingen aan Engelhard kennis geeft van hun beider lotswisseling. Want dat mocht het heeten. Volgens des Konings besluit zou voor de koffieoogsten van 1821 tot 1823 zooveel worden bijgepast dat per pikol van 140 pond 10 Sp. matten werd ontvangen; voor volgende oogsten zou de prijs worden bepaald „met inachtneming van den gemiddelden marktprijs”. De Wilde kon er dan ook over denken, schreef hij zijn compagnon, „eene billijke schikking met de landsopgezetenen te maken en die aan het Gouv. ter goedkeuring aan te bieden, want wij dienen nu alles met eenen op een vasten voet te regelen”; de palibetaling zou hij verhoogen (die was dus te laag); hij zou minder koffie vragen voor een tjaëng padi en zelfs „met huurlingen koffijtuinten aanleggen”, vrije arbeid dus — maar slechts met 20 man, die per jaar hoogstens 15 Sp. per kop zouden kosten.

De Wilde, die zooveel haast had dat de Minister den 30 September het vertrek van het door hem „bevrachte schip de Hoop” reeds aanstaande achtte, stak echter eerst 31 Dec. in zee op de Cornelia Hendrika. Want op een afscheidsbezoek bij het gezin van zijn Indischen vriend, den zoekapitein

(1) Van Alphen schrijft aan N. Engelhard over deze zaak dat de Indische Regeer. te voren naar aanleiding van het verzoek der eigenaren van Soekaboemi om prijsverhooging „de kwestie niet heeft willen decideren maar aan de uitspraak van den Koning onderworpen”. Waar-

op dit kan doelen, is mij niet duidelijk; Engelhard zegt later, dat in Indië beraadslaagd was geworden over eene prijsverhooging, en dat de Regeer. dit punt toen ter overweging had voorgelegd aan Van Lawick en Merkus.

Neitzell, raakte hij gecharmeerd van diens 16-jarige dochter Cornelia Hendrika, een beeld van een meisje volgens haar portret, en trouwde haar vliegensvlug den 27 September. Vervolgens belette langdurige tegenwind het uitzeilen. Het naar de jonge vrouw hernoemde schip had intusschen eene veelsoortige lading ingenomen, die wij beschreven vinden in een reclameachtig bericht in de *Algemeene Konst- en Letterbode* van 3 Jan. 1823 (zie ook aldaar 13 Juni 1823). Er waren aan boord (wel niet 10 à 12 huisgezinnen, zooals den Koning was gezegd, maar in elk geval) „een muziekmeester voor de piano en het orgel” benevens „een landbouwkundige en veearts en een hovenier met deszelfs vrouw en 5 kinderen”; dan 1 melkgevende en 3 jonge koeien, 1 groote en 2 kleine stieren, 1 ezel met zijn wijf, 1 geit met 2 jongen, 2 kleine geiten, 2 bokken, 3 rammen met hunne eegaas, 4 varkens, 3 jachthonden, 4 paar zwanen, eenig ander animaal ter completeering van deze arke Noachs, ook twee dozen met zijderupsen; verder „alle gereedschappen tot den landbouw gebezigd wordende, gelijk mede die bij het melken, boter- en kaasmaken benoodigd en daarenboven alle Javaansche landbouwgereedschappen, in Holland vervaardigd en verbeterd, waaronder een nieuw uitgevonden rijstpelmolen”; wijders allerlei medicinale gewassen, planten, zaden, boompjes, bloemen, bollen, Westindische koffie- en katoenplanten, houtboomen, graansoorten, moes- en bloemzaden, grassen uit Amerika en van de kust van Guinee. Het was een man die wat aandurfde, die Andries de Wilde; zelfs zijne schoonmoeder nam hij mee, en eene zuster van de schoonmama en eene gezelschapsjuffrouw Jacobs, die de reis en het latere verblijf te Soekaboemi in twee dikke deelen „prachtige verzen” bezongen heeft (misschien nog in de familie maar voor mij onbereikbaar), welke juffrouw Jacobs eindelijk met den Japanschen Doeff getrouwd is. Dat hij echter ook een dozijn Luthersche weesjongens en weesmeisjes meenam voor Soekaboemi, zooals het familiebericht zegt, kan ik in de *Algemeene Konst- en Letterbode* niet vinden. Aldus begelegd stak De W. in zee,

Et vogue la nacelle qui porte mes amours!

Den 23 Maart 1822 kwam hij aan de Kaap, waar hij gelegenheid vond zijne verzameling flora en fauna nog zeer uit te breiden. Vandaar echter had hij eene zeer zware en langdurige reis, die Engelhard erg ongerust maakte. Eerst 9 Juli 1822 kwam, blijkens de *Batav. Courant*, de Cornelia Henrica, kapitein Jan Sijpkens, ter reede Batavia „passagiers de heeren A. de Wilde en familie, Stoelman (1) en broeder, J. A. A. Boogaard, H. Hornhoff en 60 jongens voor de koloniale marine” (2). Uit Indië schreef de hoopvolle ex-chirurgijn: „Ik ben

(1) Een dezer Stoelman's werd later onderwijzer te Soerabaja en nam vervolgens de kostschool te Noordwijk in Holland over, zooals uit een brief van hem aan N. Engelhard blijkt. Dit zal de muziekmeester wezen waarvan boven sprake is; de ander was dan de landbouwkundige.

(2) Dit laatste doet denken dat het schip

toch niet uitsluitend door De W. was bevracht, zooals zijn adres van 1838 zegt. En vermoedelijk zijn die scheepsjongens in de familietraditie veranderd in Luthersche weesjongens en weesmeisjes voor Soekaboemi. De Wilde's „Lust zum Fabuliren” is steeds even opmerkelijk als zijne betere eigenschappen.

thans bezig eene boerderij aan te leggen voor 30 beesten, geheel op de Nederlandsche wijze, waar ik de medegenomene landbouwkundige werktuigen en het Europese vee zal plaatsen". Zijne teleurstellingen waren intusschen al begonnen. Weinige dagen na de aankomst te Batavia had de hovenier, zijn eenige huisvader, op een pedati gezet om op te trekken naar de Preangerbergen, zich te Tjimanggis door dysenterie genoopt gezien om door te gaan naar den kruidhof van Eden. Maar — er stond voor De Wilde een nog minder smakelijk potje te vuur.

Hadden zekere op de particuliere landen Indramajoe en Pamanoe kan ontdekte knevelarijen al in 1817 geleid tot de benoeming eener Commissie tot onderzoek van het lot der bevolking op de landgoederen welke onder het Engelsch bestuur waren verkocht, de hebzucht en het egoïsme der landheeren (Mijer's Baud p. 146) versterkten Van der Capellen steeds meer in zijn afkeer van den particulieren grondeigendom. Wat Soekaboemi betref, De Wilde had na de groote koffieoogsten van 1817 en 1818 wat veel gepraat over de thans te verwachten schatten, en toen nu de oogst van 1819 en vooral die van 1820 belangrijk minder opbracht (de laatste nog niet de helft van twee jaar te voren), was men op het denkbeeld gekomen dat er op groote schaal gesmokkeld werd, iets waartoe, bij het enorme verschil tusschen hetgeen de landheer voor zijne koffie kreeg en den marktprijs, alle verleiding bestond, maar waaraan ik niet geloof dat de eigenaren van Soekaboemi zich schuldig maakten; eerder waakten zij naar vermogen daartegen. Hierbij kwam jaloerschheid op zóó snel verworven rijkdom. Toen De Wilde's groote plannen in Indië bekend werden, schreef de altijd omzichtigte Engelhard (Febr. 1821) dat deze „hier veel ophef maken en in de zaak (*van Soekaboemi*) geen goed doen; ik wenschte dat hij daarmee was agtergebleeven en de jalousie over alle die onderneemingen niet gaande had gemaakt; men zegd hier, zulks (*zooveel initiatief*) alleen aan een Gouverneur Generaal passende is". De inspectie die Van de Graaff in 1821 deed, droeg er veel toe bij om Van der Capellen's afkeer van het particulier landbezit te versterken. In October van dat jaar stak de storm op tegen de landhuurders in de Vorstenlanden. Men kan dus nagaan, welchen indruk op den Gouverneur-Generaal het request moest maken dat De Wilde uit Amsterdam aan Z. M. had gericht en dat al spoedig zijn weg naar Indië had gevonden. Wat den Landvoogd bij zijne steeds meer aan den dag tredende autocratische neigingen het meest hinderde, was, dat hij er niet in was gekend; en dan die verdraaiing van feiten! Al vóór De Wilde het vaderland verliet, zond Van der Capellen 's mans request den 27 Nov. 1821 aan Van Lawick, met een begeleidend schrijven, waaruit blijkt dat zij over de zaak reeds hadden geconfereerd. Van Lawick nu had nog altijd in zijn bezit de copieën der stukken welke Nic. Engelhard hem indertijd ter kennisneming had geleend, en ofschoon hij „zeer veel verpligting" aan dezen had (in zijne particuliere brieven aan Engelhard betitelt hij hem gewoonlijk als zijn „weldoender", zijn „patroon"), hij haastte zich den G.-G. met zijne uit die stukken geputte kennis van advies te dienen, een advies (dd. Samarang 5 Dec. 1821) dat van overwegenden invloed is geworden op de redactie van het besluit der Regeering in zake de aanschrijving van den Minister dd. 30 Sept. 1821.

Van Lawick wijst er daarin op, dat De Wilde vóór hij naar Europa ging, zich noch tot de Ind. Regeering had gewend om redres van grieven, noch tot de Commissie welke bij besluit van 3 Jan. 1819 was benoemd om een onderzoek in te stellen naar de rechten der landheeren. Dan duidt hij handig de zwakke punten van diens positie aan. Bij Staatsbl. 11 Juli 1817 no. 43 art. 2 en 3 was stiptelijk verboden dat eigenaren van landen, verkocht tijdens het Britsch bestuur, „eenige diensten zonder behoorlijke belooning” zouden vorderen of iets anders zouden heffen dan $\frac{1}{5}$ der padi, en strengelijk was gelast dat alle overeenkomsten tusschen hen en hunne opgezetenen betreffende dienstprestaties of opbrengsten moesten worden geregistreerd bij den Resident. Eene tweede publicatie (van 5 Jan. 1819 Staatsbl. no. 10) verbood dat die overeenkomsten desa's gewijze werden aangegaan, en schreef individueele contracten voor (1). En, zegt Van Lawick, wat de dwangcultuur van koffie op Soekaboemi aangaat, „buiten en behalven hetgeen men (*versta: ik*) ten dien aanzien weet, en hoedanig de eigenaren van dat land aan de koffij geraken, die zij thans aan den Lande leveren, mag men geloven dat die dwang aldaar bestaat”. Ziedaar het wapen, waarmee de Landvoogd het particulier landbezit in de Preanger kon vormzelen, een weinig edel wapen (want en Raffles en Van der Capellen *moeten* geweten hebben dat zonder dwang geen tweehonderd pond koffie jaar in jaar uit voor 6 gulden geleverd was geworden) maar een dat, behoorlijk gehanteerd, doodelijk zou zijn.

Het was 't eenige onedele wapen niet. Den 29 Febr. 1820 had Resident Van Motman, die den landheeren niet ongenegen was (hij zelf bezat een groot land in 't Buitenzorgsche) de Preanger-Regentschappen overgegeven aan 's Landvoogds broeder, Majoor Jhr. R. L. J. van der Capellen. Van toen af was eene reeks van maatregelen genomen die het karakter van plagerij droegen. Eerst was eene Commissie van inlandsche Hoofden, daarna verkleede oppassers rondgezonden om onderzoek te doen naar het smokkelen van koffie. Dan was rondgevraagd naar de verhouding van de opgezetenen tot den landheer. De bestaande pasdwang was zoo verscherpt, dat een boertje niet naar de markt te Buitenzorg kon of hij moest eerst te Tjiandjoer een pas halen, dat De Wilde den vroedmeester van Batavia niet kon laten komen zonder een dergelijk stuk. Tot ergernis van de landheeren, die hun best hadden gedaan om het opiumgebruik te weren, werd de Regent van Tjiandjoer aangevaardigd om kisten op Soekaboemi te openen. De koffie moest, om sluikerij tegen te gaan, in het verre pakhuis te Tjikao worden geleverd — kortom, het had er veel van dat kunstmatig onrust werd gekweekt om dan de eigenaren onbekwaam te verklaren om een zoo groot land met eene bevolking van bijna 20.000 zielen te administreeën. Na den terugkoop van Oedjoengbroeng (2)

(1) Dat de sedert overgeplaatste Resident der Preanger Van Motman den 31 Aug. 1819 had gerapporteerd dat de particuliere landheeren zich aan deze publicatie gedroegen, zal Van Lawick niet hebben geweten.

(2) De landheer C. Swaluc had, om steun te hebben, eerst den halven eigendom overgedaan

aan H. A. van den Broek, Resident van Krauwang; dat baatte niet, de Regeering wist den terugkoop tegen den door Swaluc betaalden prijs door te zetten. Mijer, Kronijk I, 373; Van Hoogendorp. Beschouwing p. 439 noot; P. de Haan. Schetsen p. 192; Van de Graaff I, 127 e. v.

voorzag Nic. Engelhard (Dec. 1821) dat men eene „querelle Allemagne”, zooals hij dat noemde, met de eigenaren van Soekaboemi zou weten te vinden; Steitz (de man leed aan dysenterie en was misschien wat overgevoelig) begon in Maart '21 al voor oproer, moord en doodslag te vreezen.

Onder zulke omstandigheden kwam De Wilde den 9 Juli 1822 te Batavia terug. Uit Nederland had hij Van der Capellen geschreven dat het gunstig besluit des Konings vooral te danken was aan diens brief van aanbeveling bij Minister Falck — maar 't baatte weinig; de Gouverneur-Generaal was een oogeblik van plan om De Wilde geen toegang tot het eiland te verleen maar hem terstond terug te zenden. Edoch — toegelaten werd hij.

Al te voren had Engelhard op aandrijven van De Wilde een request tot de Regeering gericht met verzoek om uitkeering van den door den Koning toegezegden bijslag op de koffiebetalng der oogsten van 1821 tot 1823. Daarop had hij de beschikking ontvangen (besl. van 25 Juni 1822 no. 32) dat de Regeering „in advies” wenschte te houden of zij den last des Konings ten uitvoer zou leggen. Nu volgde een request van de gezamenlijke eigenaren, waarop bij besluit van 17 Juli 1822 no. 1 de Regeering verklaarde „nadere bevelen” van Z. M. te zullen afwachten betreffende de betaling der koffie van Soekaboemi, als zijnde de Koning ten deze door onware voorstellingen misleid. Daarmee lagen De Wilde's groote plannen in het voetzand.

Eenige maanden lang dachten de zoo bitter teleurgestelde landheeren aan tegenstand. Zij richtten een request aan den Koning en boden het der Indische Regeering ter doorzending aan; zij benoemden procuratiehouders in Nederland (daaronder Van Alphen) om hunne belangen voor te staan — maar van lieverlede begonnen zij murw te worden. Zij het de bewustheid met welke onjuiste voorstellingen op den Koning was ingewerkt en aan welk een zijden draad volgens de letter der wet hunne koffieteeft met heerendienstplichtigen hing, zij het dat De Wilde's jonge vrouw in de eenzaamheid van Soekaboemi niet aarden kon (de naaste buren woonden te Tjiandjoer, waar men met den Resident op kwaden voet stond, en ook dáár bevonden zich maar 3 Europeesche of halfbloed vrouwen) — welke invloeden dan ook meewerkten, in November '22 was Engelhard (in wiens handen de beide andere deelgenooten de zaak hadden gelegd) met eene door de Regeering aangewezen Commissie aan het onderhandelen over den verkoop van het land. De leden daarvan waren Muntinghe en De Kock, de eerste een oomzegger van Engelhard, de laatste diens intieme vriend. Kon men van De Kock, nu als steeds, niets dan rechtschapenheid verwachten, Muntinghe stak in zware schulden en had eene twijfelachtige reputatie (1); wij zien De Wilde aan Engelhard den raad geven hem / 30.000

(1) Den 7 Dec. 1819 schrijft mevrouw Rose uit Utrecht aan N. Engelhard over den „liederlijken” Muntinghe, die in Palembang *niet* het leven heeft verloren; „dat was anders geen verlies geweest, maar onkruid vergaat niet. Het is te bejammeren dat zoo veel kunde door zoo veel slegts besoodelt word”. Den 28 April 1828

schrijft een ander familielid: „Muntinghe is ook overleden; zijne crediteuren mogen zijn verlies betreuren, maar anders weinigen”; en Nic. Engelhard zelf drukt zich 9 Febr. 1828 eveneens in zeer minachtende termen omtrent den overledene uit.

te beloven als hij er in slaagt een prijs van 600.000 Sp. matten bij de Regeering te bedingen. Of Muntinghe voor dergelijke argumenten bezweek? Hij weigerde (begin November 1822) aan de Regeering de hulp zijner vaardige pen voor 't opstellen van de missive aan den Minister ter begeleiding van het op 17 Juli gevallen besluit, vroeg daarop ontslag uit 's Lands dienst, doch zag dit veranderd in een tweejarig verlof en bleef voorloopig met de eigenaren van Soekaboemi onderhandelen. Wat er gevraagd en geboden werd, kan men bij Faes (Ontwerp p. 74) nazien. Het opmerkelijkste is, dat de Commissie ten slotte aan de Regeering een prijs van / 1.046.833 voordroeg, dat de Regeering daarop als ultimatum / 800.000 bood en dat dit aanbod den 12 Jan. 1823 door Engelhard werd aangenomen, waarop bij besluit van 14 Jan. 1823 no. 4 tot de overname tegen dezen prijs werd overgegaan, onder expresse bepaling dat de landheeren zouden afzien van alle reclames betreffende den bijslag op de betaling der koffie van 1821 tot 1823. Als men zich herinnert hoe vastbesloten, hoe eigenzinnig de Koning was, wiens uitgedrukte wil door de Indische Regeering terzijde was gezet, dan maakt de inschikkelijkheid der eigenaren van Soekaboemi een weinig gunstigen indruk — zij durfden, zou men zeggen, hun recht niet handhaven. Immers, al plaagde Van der Capellen hen nog zoo, de groote kapitalen die er mee gemoeid waren (Engelhard taxeerde de opbrengst van het land, als het besluit des Konings gehandhaafd werd, op / 250.000 per jaar) verdienden wel dat men zich veel getroostte — en de Koning zou weldra doen gevoelen dat zijne steunende hand niet ongestraft door zijn dienaar was weggeduwd. Er waren echter factoren werkzaam die men alleen uit particuliere correspondentie kan vernemen. Eene week voor de beslissing schreef De Kock aan Engelhard dat als deze te veel bleef vragen, de verkoop „geen gevolg zal kunnen nemen”; de eigenaren wilden het land dus wel kwijt zijn. Engelhard's echtgenoot was tijdens het loven en bieden overleden, en hij was bijna radeloos van verdriet; De Wilde's jonge vrouwtje was omstreeks denzelfden tijd bevallen en moest naar Europa voor hare gezondheid, die ook leed onder haar voortdurenden angst dat haar man een ongeluk zou overkomen bij verzet tegen de Regeering. Bovendien, De Wilde was de plagerij op Soekaboemi moe en had reeds besloten te repatrieeren al ging de koop niet door. Den 12 Jan. 1823 ried Engelhard hem, de ware motieven voor zijn vertrek, dat zijne vrouw en schoonmoeder wegwilden, niet te laten blijken maar te zeggen dat hij ging „om uw eer te diffenderen”. Ten slotte, Engelhard was iemand van plotselinge impulsies, en, gebroken door leed, erkennend dat de Regeering het in hare macht had, de koffieteel op Soekaboemi te gronde te richten door de hand te houden aan het verbod van heeren diensten, ontzonk hem de lust tot nutteloos verweer. Eene andere plotselinge impulsie deed hem besluiten naar Nederland te vertrekken om de smartelijke herinneringen te ontvliesen die een langer verblijf op Java hem overal zou doen terugvinden — blijkens de Bataviasche Courant van 1 Maart 1823 vertrok hij den 23 Febr. per Betsy en Carolina naar Amsterdam, terwijl den volgenden dag naar Antwerpen vertrok de Delphina, kapitein

J. Boelen Jr (1) met o. a. als passagiers „A de Wilde en familie, mevrouw M. de Nietzel, de weduwe Pool en 5 kinderen en mejufvrouw Jacobs’. Men make uit dit gelijktijdig vertrek met verschillende schepen niet op dat de compagnons gebrouilleerd waren. Intiem zijn zij nooit met elkander geweest, maar hunne goede verstandhouding had onder de laatste gebeurtenissen niet geleden.

Zoo waren dan De Wilde's veelomvattende plannen uitgelopen op een vlugreisje naar Java en terug. Hij leed nog schipbreuk ook, maar verloor geen der zijnen. In Indië liet hij zijn broer C. Steitz de Wilde als administrateur van Tjipoetri, dat hij in December 1817 van A. Michielsz (2) had gekocht, maar dat in 1823 eveneens door het Gouvernement werd overgenomen, voor f 163.000 zegt een onzer documenten, waarmee het particulier landbezit in de Preanger verdween. Ook De Wilde's halfbroeder L. Steitz bleef op Java. Zooals wij zagen had deze een paar jaar de administratie van Soekaboemi gevoerd. In verband daarmee had hij, ingevolge een regeeringsbesluit van 27 Juli 1820 no. 1, waarbij aan de Residenten de inzending eener statistieke beschrijving van hunne onderscheiden gewesten was opgedragen (Mijer, Baud p. 143 dateert dit besluit foutief) aan Resident Van der Capellen onder datum van 3 Aug. 1821 eene vrij uitvoerige, nog aanwezige beschrijving van het land Soekaboemi ingediend, die door Engelhard zorgvuldig was nagegaan, doch waarmee aan De Wilde een zeer slechte dienst werd bewezen, omdat diens beweringen (in zijn adres aan den Koning) daardoor nu en dan een volkomen démenti ontvingen. De Regeering maakte dan ook ter verdediging harer gedragslijn een ruim gebruik van Steitz' mededeelingen. Hier noteeren wij daaruit alleen, dat destijds (vóór De Wilde's terugkeer uit Europa) ter hoofdplaats Soekaboemi slechts 3 Europeesche mannen woonden en één kind doch geene enkele Europeesche vrouw, één Chineesch echtpaar met 2 kinderen, vreemde Inlanders 4 mannen, 5 vrouwen en 1 kind, slaven (in dezelfde categorieën) 21, 7 en 3, ingezeten bevolking 186, 207 en 202. De weg langs de hoofdplaats was voor een rijtuig te gebruiken tot de grens van Tjiandjoer naar het O. en tot Tjiheulang in het W., zoodat dus een tochtje naar Buitenzorg bijna geheel te paard of per tandoe moest geschieden, tenzij (wat de gewoonte was) de omweg werd genomen over Tjiandjoer en den Poentjak. Hoe verbazend is sedert De Wilde's tijd alles daar veranderd! En toch, waar wij 's mans tekortkomingen onbewimpeld hebben blootgelegd, erkennen moeten wij dat zijne werkzaamheid den grondslag legde voor den bloei van heden en aan de bevolking tot zegen strekte. Het uitvoerig rapport in de Bijlagen der Handelingen van de Staten-Generaal 1870/71 (p. 2773) doet zien dat later niet alleen de gedwongen koffiecultuur tegen zeer geringe betaling op dat land voortduurde, doch dat de Hoofden ook hun deel in den padioogst kregen en nog landrente extra werd geheven, zoodat in

(1) Boelen's journaal van deze reis schijnt op 's Rijks Archief te zijn; zie verslag 1887 p. 10.

(2) Deze had het gekocht van 't Engelsche

bestuur. In de Bataviasche Courant van 14 Sept., 28 Dec. 1816, 15 Febr., 2 Aug. 1817 biedt hij het te koop aan.

dit officieele stuk met lof wordt gewaagd van de ingenomenheid der bevolking met De Wilde's vroegere regelingen (1).

Dit bewustzijn, nuttig werkzaam te zijn geweest, en bovendien de financieele klappen die hij in volgende jaren kreeg, prikkelden De Wilde tot de nuttelooze pogingen om redres of schadevergoeding te erlangen, die voortaan het meest evidente blijk waren van den ijver en de vasthoudendheid welke eertijds een vruchtbaarder arbeidsveld hadden gevonden — nuttelooze pogingen, omdat alles moest afstuiten op het feit van den verkoop van het land en de gegeven verklaring dat men van schadevergoeding afzag. Want dat die verkoop en die afstand een gevolg van dwang waren geweest, kon onmogelijk worden bewezen, waar zoo lang geloofd en geboden was. Aangenomen zelfs dat moreele pressie was gebezigd, dan hadden de landheeren, steunend op het woord des Konings, daarvoor niet behooren of behoeven te bukken. Het is een bewijs welk een animal pugna in Andries de Wilde stak, dat hij vijftien jaar voor zijne belangen heeft gestreden zonder ooit eenig succes te zien. L. Steitz kreeg al in 1823 eene gouvernementsbetrekking, Nic. Engelhard in 1824 den Nederlandschen Leeuw, in 1828 een pensioen, De Wilde nu en dan mooie woorden — verba et voces, praeterea que nihil.

Reeds in Indië opende hij de campagne met bovenvermelde stukken in de Algemeene Konst- en Letterbode van 1823; daarop volgde ditzelfde jaar de door hem geïnspireerde uitvoerige bespreking zijner zaak in P. de Haan's Nederlandsche vertaling van Crawford, De Indische Archipel (Haarlem, deel II pag. XXXV e. v.); vervolgens die in J. E. Doornik's Vrijmoedige gedachten over Neêrlands Indië (Amsterdam 1826 p. 181 e. v.). In October van dit jaar diende hij (na al eerder bij den Koning geklaagd te hebben) opnieuw met Macquoid een adres aan Z. M. in, dat naar Indië werd overgezonden om advies; in Juni 1827 volgde een adres aan Elout, destijds Minister, en een nieuw request aan den Koning, die hem den 13^{en} te Brussel audientie verleende en zeide het te betreuren „dat wij het land verkocht hadden; daardoor, zeide Z. M., hadden wij de zaak bedorven en de Heer van der Capellen in de hand gewerkt”. In 1829 verscheen weder eene bespreking der zaak van Soekaboemi in P. de Haan's Schetsen (p. 189); den 21 October van dat jaar volgde een besluit des Konings waarbij het verzoek om redres van de hand werd gewezen. Baud, die

(1) Zoo was aan De Wilde verweten dat de heffing van de arènsuiker onwettig was. Na de terugname schafte het Gouvernement die op Soekaboemi af, maar in het Algemeen Verslag over de residentie Preanger-Regentsch. van 1826 lezen wij: „De arensuiker wordt alleen van de distrikten welke tot de voormalige vrije landen hebben behoord in 's Lands pakhuizen geleverd”; de opbrengst werd verpacht. Een kaartje van Goenoengparang van omstreeks dienzelfden tijd geeft op dat „'s Gouvernements inkomsten” van de koffie bedragen f 125.000, van de arènsuiker 1400, de padi 3600; een dito

kaartje van Tjiheulang noemt de koffiebaten f 22.500, die uit de suiker 2400, uit de rijst 1100; een derde, van Tjipoetri, zegt: „Het Gouv. ontvangt een tiende der padij, de koffij en arensuiker wordt in 's Gouv. pakhuizen geleverd, de koffij met alle onkosten tegen f 6.50 de piket en de arensuiker tegen f 2.50 de honderd bollen of 125 pond”. E. de Waal (Aanteekeningen I, 461) noteert dat „in eenige distrieten” van Tjian-djoer en Bandoeng (denkelijk de vroegere particuliere landen) nog in 1864 het Gouv. monopolie der arènsuiker bestond, waarvan de opbrengst werd verpacht.

indertijd al aan zijn oom Engelhard had geschreven dat hij 's Konings gunstige beschikking van 1821 niet kon goedkeuren, meldde hem thans dat „een groot gedeelte” van dit afwijzend besluit „uit Z. M. eigen pen is gevloeid”. Daarop volgde in 1830 De Wilde's boek over de Preanger-Regentschappen dat hij, hangende Z. M.'s beschikking, bij gedeelten in de Nederl. Hermes had uitgegeven (1), een geschrift dat aan Engelhard tegenover Van Alphen de verzuchting ontlokte dat de auteur van dat „schone geschrijf en gewrijf” beter had gedaan „van het tonneel te blijven om niet beschaamd gemaakt te worden”, ja hetwelk hij kortweg betitelde als „wartaal, met te kort doening van de waarheid”. Engelhard namelijk was conservatief als eene oester en De Wilde stond liberale theorieën voor. Dan volgde in 1832 de door De Wilde ingegeven doch wat heel naïeve passage over Soekaboemi in P. Mijer's *Dissertatio historico-politica* (Amsterd. p. 106), die het uitstekend artikel uitlokte in de *Oosterling* van 1835, dat voor De Wilde nogal pijnlijk moet zijn geweest. Hij eindigde met 10 Jan. 1838 ter „handhaving mijner eer” wederom een adres tot den Koning te richten, waarop hij eene aanschrijving van het Ministerie van Koloniën erlangde dd. 15 Febr. 1838, die alles bij het oude liet, hem echter zuiverend van de blaam alsof hij indertijd „door sub- en obreptieve (*dus slinksche en onderhandsche*) middelen” de gunstige beschikking des Konings had erlangd (aperte onwaarheden zijn ook geen onderhandsche streken), onder toevoeging dat, als de eigenaren van Soekaboemi in 1822 slechts hadden gewacht op 's Konings nadere beslissing „hun eene regtmatige aanspraak op vergoeding wegens het ter zijde zetten van hetzelfde besluit, zoude zijn toegekend”. Met deze uitspraak verklaarde De Wilde zich erg voldaan en publiceerde haar met Van der Capellen's scherpe resolutie van 17 Juli 1822 benevens een niet door hemzelfen opgesteld overzicht zijner zaak, dat beter in de pen gebleven ware. Dat Nahuijs (*Beschouwingen* p. 41, 67, 96) in 1847 zijn beheer van Soekaboemi precs, was een schrale troost, want Nahuijs voer met hem in hetzelfde schuitje van onteigend landheer.

Met al dat „geschrijf en gewrijf” had Engelhard zich weinig ingelaten. Tijdens zijn verblijf in Nederland kreeg deze een gehoor bij den Koning en droeg daarbij zijne belangen voor, die hij ook in een request uiteenzette, maar zijn buidel was toenmaals nog goed gevuld en hij maakte zich niet erg warm over eene zaak die hij als afgedaan kon beschouwen. Eerst toen hij zich in vrij benarde omstandigheden bevond (1828) dacht hij aan doorzetten — wat er van kwam weet ik niet.

Met meer genoegen vestigen wij het oog op eene andere zijde van De Wilde's werkzaamheid.

Hij had in 1823 het landgoed Pijnenburg onder de gemeente Baarn en Soest gekocht („Heer van Pijnenburg” noemde de altijd formeele Nicolaus Engelhard hem) en bewoonde dit met zijne vrouw en de 5 zoons en 7 dochters die hij bij haar gewon. Behalve dat hij, naar het schijnt, met den Japanschen

(1) Zie *Ned. Hermes* 1829, no. 6, 1—49; no. 7, 3—63 en no. 8, 3—68.

Doeff zaken heeft gedaan (in de Javasche Courant van 1 Dec. 1831 vinden wij eene advertentie dat Hendrik Doeff en Andries de Wilde met 1 Jan. a. s. te Amsterdam een commissiehuis zullen openen onder de firma Doeff (1) en De Wilde), is hij ook lid geweest van de reederij van Starckenborgh van Straaten en medeoprichter en commissaris der Maatschappij van Administratie en Lijfrente. Nu en dan sprak hij er over om naar Indië terug te keeren, maar dan zonder zijn gezin. Vóór hij repatrieerde had hij groote sommen gestoken in Engelhard's landen Tjiawi en Tjitjoeroeg, wat eene kwade geldbelegging bleek (2), maar Java heeft hij nooit teruggezien. Zijne voorliefde gold de verfraaiing van Pijnenburg, waartoe hij, zegt zijn zoon de Notaris, behalve het huispersoneel, voortdurend 40 man, wier gezinnen op het land woonden, aan den arbeid had. Het was zijn „lust en leven, ter wille van zijne ondergeschikten werkzaam te zijn en ze, waar en waarmede hij kon, te helpen en gelukkig te maken”; zijne vrouw deelde daarin en beiden werden op de handen gedragen. Zijne oude liefde voor de vaccine verloochende zich niet: in de omliggende gemeenten vaccineerde hij gratis en jonge medici leidde hij daarin op, waartoe zij gaarne overkwamen. Hieruit kan men zich mijns inziens een vrij goed idee vormen van De Wilde's werkzaamheid vroeger op Soekaboemi. Ik houd hem dan ook voor iemand, beziel met den besten wil voor het algemeen belang en het welzijn van den evenmensch, onder stage behartiging van den regel „Charity begins at home”. In hoeverre bij zijn streven in aanmerking mag worden genomen dat hij na Prins Frederik, zooals zijn zoon meedeelt, den hoogsten rang innam in de Nederlandsche vrijmetselarij van die dagen, past aan profanen niet te beoordeelen. Alleen merken wij op dat Nic. Engelhard in zijn tijd den hoogsten rang in Indië bekleedde, en dat in diens leven niet veel blijkt van humanitair gedoe.

Een laatste souvenir aan De Wilde's werkzaamheid in de Preanger was het door hem samengestelde „Nederduitsch-Maleisch en Soendasch Woordenboek”, dat „benevens twee stukken tot oefening in het Soendasch” anno 1841 te Amsterdam is uitgegeven door Taco Roorda, vermoedelijk in verband met de aanstaande oprichting (8 Jan. 1842) der Delftsche Akademie, aan welke in Juli 1842 de Indische Inrichting verbonden werd. Over de wijze waarop De Wilde bij dezen arbeid was te werk gegaan zie men aldaar p. VI e. v.; vergel. Verh. B. G. XIX p. VII. Een leerling van hem in den tijd dat hij als Opziener deze woordenlijst bijeenbracht, was de zoon van den Regent van Bandoeng, die later zelf Regent werd. Bij het volslagen gebrek destijds aan hulpmiddelen om Soendaasch te leeren was De Wilde's poging zeker zeer lofwaardig, het resultaat echter volgens Rigg (zie diens woordenboek p. XIII) zoo gebrekkig, dat deze laatste bij de bewerking van zijn eigen gelijksoortig werk dat van de W. „carefully eschewed”. Dat De W. ondanks zijne zwervende

(1) Doeff had ook bij de oprichting der Handelmaatschappij eene rol gespeeld; zie Mr. H. W. Tydeman's werk daarover, Leiden 1867,

p. 144 en 161.

(2) Hij deed later zijn aandeel voor 56.000 ropijen over aan Servatius.

jongensjaren en trots zijne Indische omgeving van lectuur hield, blijkt wel daaruit, dat wij hem in Maart 1816 eene reis naar Batavia zien doen „om op Donderdag de verkoop van boeken te kunnen bijwoonen”. De advertentie zijner vendutie (Bat. Courant 22 Febr. 1823) vermeldt o. a. „eene uitgezochte verzameling van Hollandsche, Fransche en Engelsche boeken, gebonden in nette halve Engelsch banden, waaronder veele werken van aanbelang, ook ruim 300 nieuwe komedieboekjes”. Denkelijk was hij van plan geweest om een liefhebberijtooneel te openen op zijn Soekaboemi evenals Voltaire op het zijne (Les Délices) aan 't Lac Léman — en nu moest hij dansen op de blauwe golven met den passaatwind als souffleur.

Op hoogen leeftijd is hij 27 April 1865 overleden te Utrecht. De Schout-bij-Nacht Boelen (dezelfde die indertijd de Delphine commandeerde waarmee De Wilde thuisvoer en wiens memoiren in de Gids zijn gepubliceerd) zeide bij het lijk: „Als *hij* gewild had, zou Indië voor Nederland verloren hebben kunnen zijn”, woorden die in hunne raadselachtigheid een Oedipus tarten.

Begraven is hij op de Vuursche, waar ik in September 1908 zijn grafsteen met eenige moeite op het kerkhofje terugvond. Een verdienstelijk man was hij zeker. En wat wij hem verwijten, het adres van Januari 1821 dat geene sophistiek kan goedpraten, heeft er ten slotte toe geleid dat het reusachtig particulier landbezit in de Preanger is verdwenen, eene verandering die in hare eindelijke gevolgen heilzaam is gebleken.

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN.

(Eene opgave der in de beide eerste deelen geciteerde literatuur volgt achter het tweede deel).

- Aank. patr. miss.: Aankomende patriasche missive, brief van het Opperbestuur aan de Indische Regeering.
- Actenboek: een fragment van het register van benoemingen en bevorderingen.
- Afg. Ind. Briefb.: Afgaand Indisch Briefboek, copieboek der brieven van de Indische Regeering aan de verschillende Indische kantoren, zeer incompleet.
- Afg. patr. miss.: Afgaande patriasche missive, brief van de Indische Regeering aan het Opperbestuur.
- B. R.: Bijlage bij de Resolutiën van G.-G. en Raden (van zekeren datum). Deze bijlagen vormen een groot aantal deelen, maandsgewijze ingebonden, doch de verzameling is op verre na niet compleet.
- Bat. Cour.: Bataviasche (Koloniale) Courant (sedert 1828 getiteld: Javasche Courant, en tijdens het Engelsche bestuur: Java Government Gazette).
- Begrafenisrol: registers van begraven lijken, aangehouden door de verschillende doodgravers te Batavia, zeer incompleet.
- Besluit Daendels geïnsecreerd in R. (volgt datum): een besluit van Daendels, door hem ter kennis gebracht van de Hooge Regeering en door deze in hare Resolutiën van zekeren datum geïnsecreerd. Het besluit is dus in den regel eenige dagen, soms een paar weken, ouder. Wij citeeren den datum der Resolutie, omdat het besluit dáár het gemakkelijkst kan worden nageslagen.
- Bundel gedrukte stukken in zake Gillespie: een klein-folio boekdeel, anno 1815 op last van Raffles te Batavia gedrukt, zonder titel, bevattend de stukken waarmee hij de beschuldigingen weerlegt, door Generaal Gillespie tegen hem ingebracht.
- Bijdr.: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl.-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl.-Indië. Wegens den omslachtigen titel van dit tijdschrift en de onpraktische

- indeeling is het steeds alleen geciteerd als Bijdr. met een jaartal, ofschoon dikwijls meer dan één deel in hetzelfde jaar is verschenen.
- Bijl. Afg. patr. miss.: Bijlagen bij de afgaande patriasche missives (in den regel alleen gebruikt voor de opgave van naar Nederland vertrekende passagiers). Verre van compleet.
- cf.: confer, vergelijk.
- C. G.: Commissarissen-Generaal, d. i. Resolutiën van Commissarissen-Generaal.
- D.: Daghregister gehouden int Casteel Batavia. De jaargang van 1680 is thans ter perse; de vroegere zijn, voor zoover bewaard, in druk verschenen, de latere alleen in handschrift te raadplegen.
- D.: Daendels.
- Dagr.: Daghregister enz., zie sub D.
- dd.: de dato, van den zooveelsten der maand.
- Doopboek: registers, door de predikanten bijgehouden, van gedoopten, met opgave van de namen der ouders en getuigen. Zeer onvolledig.
- e. v.: en volgende.
- erfbrief: inschrijving in het register ad hoc van de uitgifte van landen in eigendom (soms in leen); copie der uitgereikte acte, zonder de daarbij behoorende kaart. Het register is niet compleet.
- Gebodenboek: door de predikanten aangehouden registers van afgekondigde huwelijksgeboden. Ook Trouwboek genoemd, ofschoon niet altijd op te maken is of het huwelijk is voltrokken. Zeer onvolledig.
- G. V.: Gecombineerde Vergadering, Resolutiën der vergadering, gecombineerd uit Commissarissen-Generaal benevens G.-G. en Raden.
- Gids: het bekende Nederlandsche tijdschrift.
- H.: Heemraden, d. i. Resolutiën van Heemraden der Bataviasche Ommelanden.
- i. f.: in fine, aan het slot, onderaan.
- ib. of ibid.: ibidem, terzelfder plaatse.
- Ind. Arch.: Indisch Archief. Een van 1849 tot 1851 te Batavia verschenen tijdschrift.
- Ind. Bij: Indische Bij. Een anno 1843 in Nederland verschenen tijdschrift.
- Ind. Gids: Indische Gids, bekend Nederlandsch tijdschrift.
- Ind. Mag.: Indisch Magazijn. Een in 1844 en '45 te Batavia verschenen tijdschrift.
- Jav. Cour.: Javasche Courant. Zie Bat. Cour.

- Jav. Gov. Gaz.: Java Government Gazette, het officieele nieuwsblad tijdens het Engelsche bestuur.
- Koopbrief: hetzelfde als overdracht, zie beneden.
- Korte Notulen: inhoudsopgave, jaarsgewijze en volgens den datum gerangschikt onder zekere vaste hoofden, van de besluiten, door G.-G. en Raden genomen. Niet voor alle jaren aanwezig.
- l. l.: loco laudato, ter aangehaalde plaatse, in het elders geciteerde werk.
- Lidmatenboek: Register der lidmaten van de Nederlandsch Hervormde gemeente te Batavia. Slechts voor een zeer klein gedeelte bewaard.
- Lijst van Europ. inwoners.: Register van de opgaven, op last van het Engelsch bestuur door de ingezetenen van Java verstrekt aangaande hunne personen, gezinnen enz.
- N.: Notulen van de besluiten van G.-G. en Raden. Bevatten óók de weinig belangrijke besluiten die men niet noodig achtte in de uit deze aantekeningen opgemaakte Resolutiën over te nemen. Zijn niet compleet bewaard.
- Naamboek of Naamboekje. Het officieele gedrukte jaarboekje, bevattend de opgave der voornaamste Indische ambtenaren, met vermelding van het jaar hunner benoeming. Te Batavia aanwezig van af het jaar 1726, doch lacuneus.
- Not. B. G.: Notulen Bataviaasch Genootschap, d. i. der Directievergaderingen van het Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen.
- o. l.: opere laudato, in het geciteerde werk.
- overdracht: acten van overschrijving van vaste goederen, verzameld in registers, welke tot en met het jaar 1799 berusten in 's Lands Archief, de latere bij den Raad van Justitie te Batavia; helaas zeer incompleet.
- Overschrijvingen in het Archief van Heemraden: een paar summie registers van overschrijvingen van vaste goederen, berust hebbend in evenvermeld archief; vullen soms de lacunes in de daareven genoemde registers aan.
- p.: pagina. Kan ook het folio, d. i. nummer eener acte van overschrijving aanduiden.
- P.: Plakaatboek, d. i. Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, uitgegeven door Mr. J. A. van der Chijs in 17 deelen, waarvan het laatste het algemeen register vormt.
- p. m.: per maand.
- Proc.: Proceedings, d. i. Proceedings of the Licutenant Governor in Council, 1811 — 1816. Resolutiën der Britsche Regeering over Java en onderhoorigheden, doch alleen in „the Public Department”; die in „the Secret Department” en andere „Departments” zijn verdwenen.

- prov.: provisioneel.
- R. of Res.: Resolutiën van G.-G. en Raden van Indië. Door mij is deze afkorting dikwijls in zeer beknopten zin gebruikt; wanneer bijvb. gezegd is: Hij overleed R. 3 Jan. 1766, dan is de bedoeling: Zijn overlijden wordt vermeld in de Resolutiën van G.-G. en Raden van 3 Januari 1766.
- Register van (Commissarissen van) Huw. en Kl. Zaken: Registers van ondertrouw en huwelijk, te Batavia aangehouden door het College van Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken. Slechts voor een klein gedeelte bewaard gebleven.
- Rumphius, M. S. Ambonse Historie: het in 's Lands Archief berustend handschrift van Rumphius' bedoeld werk.
- S. R.: Secrete Resolutie van G.-G. en Raden.
- Stamboek 1811: Verzameling van staten, door de Indische ambtenaren in 1811 ieder voor zijn persoon ingevuld omtrent zijne persoonlijke en ambtelijke omstandigheden. Slechts voor 104 individuen aanwezig.
- Stat. Beschrijv.: Statistieke Beschrijving, anno 1822 opgemaakt van de verschillende residenties; in dit werk wordt daaronder die van de Preanger-Regentschappen verstaan, tenzij daarbij is gevoegd Buitenz., in welk geval die van Buitenzorg bedoeld wordt.
- T. B. G.: Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, d. i. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
- T. N. I.: Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië.
- transport: hetzelfde als overdracht. Staat echter achter „transport” de naam van een Notaris, dan wordt de notarieele acte bedoeld waarbij een slaaf wordt overgedragen.
- Trouwboek: zie: Gebodenboek.
- Trouwbrievenboek: bundels officieele stukken, opgemaakt naar aanleiding van voorgenomen en voltrokken huwelijken. Zeer onvolledig.
- Tijdschr. Nijverh. en Landb.: Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië.
- u. s.: ut supra, als boven, ter bovenvermelde plaatse.
- Van Waeij's autobiographie: een archiefstuk: „Blik op de afgelegde loopbaan van H. W. van Waeij”, gedateerd Samarang, November 1873.
- Vendunieuws. Slechts een paar nummers van dit oude Bataviasche advertentieblaadje zijn in het bezit van het Batav. Genootschap.
- Verh. B. G.: Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
-

REGISTER OP DE PERSONALIA.

(Namen van schrijvers zijn alleen opgenomen waar fouten van hen worden aangewezen of gegevens omtrent hen verstrekt).

A.

- Aa (Van der), 61.
aambeien, 82.
aan (van tijd), 201.
aanbeveling, 69, 254; zie ook: *recommandatie*.
aanspraak, 89.
aanspreker, 223.
aanstellen, 157.
aanwezen, 160, 226, 274.
aanzien, 32, 34.
aardbeving, 195.
Aardenburg, 189.
Aarhus, 31.
Abas (Radèn), 175.
Abbema (Sijbrand), 5.
id. (Susanna), 5.
Abdoel Bagoes (Wan), 249, 251.
id. Galip (Rangga), 136.
id. Rachman (Rangga), 136, 245.
Abelen (P. van), 198.
Abimoekharam Mohammad Kaharoedin, 242.
abouchement, 87.
absoluut, 228, 255.
access, 43, 247, 255.
Accountant, 129.
Achmat (Mas), 227.
id. (Said), 251.
achtergalerij, 252.
Achterstand (Commissie van liquidatie van den Indischen), 129.
acquit en décharge, 117.
acte, 131, 138, 139, 145—150, 157, 159, 176—178, 180.
adelborst, 56, 223, 266, 281.
adhibeeren, 50.
Adiarsa (Regenten van), 131, 132, 137.
Adikoesoema (Toemenggoeng, Toemenggoeng Ranga), 136, 137.
Adipati, 143.
id. Soemedang, 160.
Adiwidjaja (Radèn Aria, Toemenggoeng), 151
155, 156.
adjutant, 120.
Adjunct, 47.
Adjunct-Gecommitteerde over den Inlander, 91,
105.
administrateur, 113, 137.
Administrateur, 42, 191, 228.
id. (Eerste), 46—48, 60, 66, 67, 76, 77.
id. (Tweede), 60, 62, 65, 67, 76, 77,
99, 125.
Administrateur-Generaal, 127.
administratie, 93.
admiraal, 50, 200.
adoptie, 58, 114, 119, 122, 195, 204, 224, 282, 291.
adres, 90.
advers, 87.
advertceeren, 10.
advertentie, 68, 99, 101.
advies, 68, 70.
advocaat, 98, 238.
Advocaat-Fiscaal, 32, 33, 88, 95, 96, 258, 265,
279, 280.
Aerden (Notaris Van), *passim*; zie 196, 234.
afkomst (hooge), 145.
afkondiging, 106.
aflegger, 75.
afrekening, 94, 95, 117.
Afrika, 60, 79.
afscheidscadeau, 60.
afschrijving, 203, 224, 231, 267, 279, 280.
afzetting, 137, 139, 155, 163, 167, 176 (zie ook:
ontslag).
agent, 191.
Agent der Bataafsche Republiek, 92.
Agra, 266.
Agra Juda, 150.
Ai (Poeloe), 272.
Akademie (Delftsche), 308.
Akking, 291.
alarm, 120.
alimenteren, 222.
Alira (Radèn Ajoë), 148.
Alken (J. M. van), 73.
Alkmaar, 46.

- Alma (W.), 263.
 Alphen, 48, 220.
 Alphen (Jhr. D. F. van), 78, 79, 83, 87, 298, 299, 303, 307.
 id. (P. van), 35.
 als, 262.
 Alting (M.), 77.
 id. (Mr. W. A.), 64, 68, 74, 75, 77, 80, 81, 83, 89, 125, 252.
 Amangkoerat (Soesoehoenan), 85.
 ambacht, 192.
 Ambachtskwartier, 18, 48, 192, 269.
 Ambon, 16, 23, 36, 66, 67, 122, 168, 183, 185—187, 211, 212, 221, 228 e. v., 244, 245, 255, 261, 262, 266, 273 e. v., 282.
 Amboneezen, 185—188, 229—231, 238, 243—245
 id. (Kapitein der), 231.
 ambtenaar, 18.
 Ament (T.), 71.
 Amerika (Spaansch), 48.
 Amersfoort, 49, 76.
 Amfioen-Societeit (Directeur der), 49, 102, 123.
 id. (Hoofdparticipant in de), 48, 74.
 id. (Kassier der), 49.
 ammanuensis, 100.
 Ammanusgracht, 20, 127.
 Amon (Radèn), 168.
 Ampe Attalij, 255.
 Amstelveen, 120.
 Amsterdam, 3, 4, 8, 12, 25, 26, 28, 30, 32, 34, 40, 43, 44, 46, 48, 50, 54, 63, 65—67, 74, 75, 82, 88, 89, 99, 100, 102, 115, 116, 129, 182, 183, 189, 191, 211, 212, 215, 216, 218, 219, 224, 232, 233, 236, 242, 243, 245, 246, 254, 270, 275, 277, 284, 304, 308.
 ancienneteit, 187.
 ander, 47.
 Andries (W.), 287.
 Andromeda, 263.
 Anga Cosuma, 137.
 Angel (Ph.), 224.
 Anggadikoesoema (Toemenggoeng), 136; (Radèn), 180.
 Anggadiredja (Toemenggoeng), 133, 134, 136.
 Anggadiwangsa (Radèn), 177.
 Anggajoeda, 133, 136, 175.
 Anggakara, 162.
 Anggasoeta (Kiai Ngabehi, Kiai Mas), 149, 150.
 Anggawangsa (Kiai), 149.
 Angkee, 23, 35, 39, 41, 120, 204, 208, 241, 262.
 id. (fort), 229.
 Anjer, 80, 98, 259.
 Anthonissen (P.), 268.
 Antjol, 121, 261.
 Antjolsche Vaart, 13, 20, 263.
 Antjolsche Weg, 70, 128, 188.
 Antwerpen, 304.
 Anzorg (D. I.), 82.
 apologie, 69.
 apotheker, 39.
 Appeldoorn (B. A.), 181.
 id. (J.), 181, 282.
 apprehensie, 32.
 Arabier, 174, 251.
 arakbranderij, 27, 50.
 arakstoker, 120.
 Archangel, 32.
 archeologie, 84, 101.
 archief, 83, 84, 165.
 id. (Rotterdamsch), 219.
 Arckelen (J. van), 190.
 Arenim (M. van), 183, 233.
 arènsuiker, 293, 294, 306.
 Arentsen (J.), 18.
 Aria, 71, 72, 131, 132, 136—138, 142, 143, 153, 155, 163, 172—174, 176, 179, 180, 193.
 Arit (Radèn), 167.
 Armenault (R. H.), 63, 242.
 Armluis (Regent van het), 60.
 armoede, 176.
 armozijn, 186.
 Arnhem, 32, 77, 101, 197, 216, 231.
 Arrakan, 7.
 arrest, 151.
 Arrewijne (J. van), 251.
 Artillerie (Boekhouder der), 66.
 id. (Chirurgijn-Majoor der), 253.
 id. (Kapitein der), 254.
 Assenheijm, 36.
 Assey (C.), 294.
 Assistant to the Resident, 287.
 Assistant Resident, 108.
 Assistent, 43, 56, 67.
 id. (Eerste), 242.
 assumeeren, 91, 100, 102, 206.
 assumptie, 8, 12, 254.
 assurantie, 276.
 Astamanggala, 133.
 Astapradja, 144.
 Astrajoeda, 148.
 Astramanggala, 170.
 astronoom, 63.
 Atap (Soengei), 42.
 Atjehers, 231.
 atlas, 65.
 attachement, 164.
 attribueeren, 50.
 Australië, 25, 204, 284.
 autobiographie, 93, 104, 284.
 avance, 263.
 avantgarde, 265.
 avondmaal, 272.
 B.
 Baane (F.), 182.

- Baane (J. C.), 181, 182, 285.
 Baarn, 307.
 babad, 98, 156, 158, 159, 199.
 Babakan, 120.
 Bacherachtsgraecht, 114, 119.
 Baex (J.), 17.
 Bagelen, 109.
 Bagoes (Radèn), 137.
 bajebalken, zie: *bajoer*.
 bajoer, 195.
 Bake (A. J.), 61.
 id. (D. J.), 61.
 id. (I. W.), 63.
 bakoelsprauwen, 236, 237, 262, 268, 269.
 balanspolitiek, 12, 264.
 Baldaeus (Ph.), 208.
 Baldijn (H.), 35.
 Balembangan, 184.
 Bali, 261.
 Baliërs, 21, 30, 32, 154, 175, 183, 184, 213, 240,
 244, 264, 265, 281.
 id. (Kapitein der), 251.
 id. (Eerste Kapitein der), 265.
 Baljee (J. M.), 121, 122.
 Baljuw, 54, 60, 125, 214.
 Baloeboer, 155, 173.
 Balong (Mas), 148.
 bamboe, 57, 64, 262.
 Bamboe-apoes, 124.
 Banda, 7, 23, 24, 33, 36, 59, 99, 154, 206, 257,
 270, 272, 273, 275, 284.
 Bandaneezen, 187, 236, 238.
 bandiet, 36, 244.
 Bandjarmasin, 79, 102.
 Bandoeng, 69, 74, 75, 91, 105, 113, 136, 154, 164,
 205, 284—287, 289, 290, 306.
 id. (Regenten van), 132—136, 137, 156,
 165, 308.
 Bangala, 245.
 Bangeman (H. P.), 119.
 id. (R. J.), 119.
 id. (S. C.), 73.
 Bangil, 28, 186.
 Banjoemas, 109, 186.
 Banjoewangi, 85, 109, 132.
 Bank van Leening, 62, 72, 111, 112, 121.
 Bank-Courant, 62, 111.
 Banka, 44.
 Bantam, 8, 9, 15—21, 24, 31, 32, 34, 42, 45, 49,
 55, 60, 118, 121, 132, 136, 185, 189, 191—
 196, 198, 200, 202, 204, 206, 208, 218,
 221, 226, 227, 232, 236, 237, 239, 246, 247,
 251, 259, 265—268, 270, 281, 289.
 id. (Sultans van), 175.
 Bantammers, 149, 156, 158, 167, 203, 217, 227,
 247, 249, 269.
 Bantardjati, 124.
 barbier, 38.
 Barends (B.), 111.
 id. (J. P.), 111, 112.
 Barkeij (A.), 88.
 id. (C.), 88.
 id. (E. G.), 88.
 id. (J. W.), 88.
 barrière, 172.
 Barth (D.), 260.
 id. (S. van), 259.
 Bartram (C.), 181.
 Basel (H. van), 81.
 id. (S. S. van), 81.
 id. (C. H. Senn van), 81.
 id. (J. S. Senn van), 81, 88.
 id. (M. W. Senn van), 77.
 id. (S. C. Senn van), 79.
 id. (W. A. Senn van), 81.
 id. (Mr. W. A. Senn van), 73, 79, 81.
 id. (W. H. Senn van), 81.
 bastion, 26.
 bataille, 237.
 bataillon (23^e), 55.
 Batavia, *passim*.
 Batoelajang, 134, 135.
 id. (Rangga), 136.
 id. (Regenten van) 136, 137.
 Batoetjeper, 119.
 Batoetoelis, 30.
 batoor, 113.
 Bauckes (A. A.), 243.
 Baud (J. C.), 56, 73, 79, 81, 110, 295, 296, 306.
 Bauer (F. C.), 130.
 id. (J. J. A. G.), 93, 117, 129, 130, 288.
 id. (P. J.), 130.
 Bax (L.), 44.
 id. (M.), 44.
 bazaar, zie: *pasar*.
 Béarn, 15.
 Becum (C. van), 198; zie: *Bekom*.
 bedevaart, 170, 173—175, 226; zie: *hadji*.
 bediening, 128.
 Beeck (E. van der), 258.
 id. (W. van der), 258.
 Beeckhof (C. van), 243.
 Beek (D.), 183.
 Beekmans (D.), 191.
 beelden, 85.
 begraafplaats, 25, 70, 80, 123, 130, 192, 213, 238,
 265, 266.
 id. (Chineesche), 37, 244.
 begrafenis, 7, 24, 29—31, 37, 38, 41, 50, 54, 59,
 119, 181, 198, 203, 223, 249, 250, 259, 268.
 Beieren, 37.
 Beierland, 234.
 Beijer (F.), 22.
 id. (S.), 22.
 Beijland (J.), 204.
 Beijnon (J. D.), 67.

- Beijnon (M. B.), 66.
 Bekasi, 20, 21, 42, 44, 50, 71, 81, 214, 229, 230,
 241, 246—249, 261, 268, 269.
 Bekom (A. van), 233; zie: *Becum*.
 belasting, 89.
 beleg (van Batavia), 262.
 Bellamy (J.), 182.
 bende, 261.
 benedenlanden, 150.
 Bengalen, 42, 54, 129, 243, 261, 266.
 Benkoelen, 111.
 benoeming, 135.
 Bent (A.), 24.
 id. (F. L.), 24.
 Benteng Alangalang, 65.
 Benting (A.), 197.
 Berendrechtslaan, 65.
 Berendregt, 65.
 Beresteijn (Van), 270.
 Berg (A.), 184.
 id. (J. van den), 81.
 id. (Mr. N. P. van den), 234.
 id. (O.), 183.
 bergbeklimming, 26.
 Bergen, 216.
 Bergen van der Grijp (Notaris Van), *passim*.
 Bergh (U.), 182, 183, 233.
 Berghuijsen (Notaris), *passim*.
 Berlijn, 127.
 Bern, 88, 219.
 beroep, 155.
 Bert (Notaris), *passim*.
 Bervelt (G.), 184.
 id. (J.), 184, 232.
 id. (M. C.), 184.
 beschaving, 166, 252.
 bescheiden, 262.
 beschrijving, 9, 10, 18, 24.
 beschuit, 7.
 Besier, 78.
 beslag, 113.
 besnijdenis, 192, 235.
 Bessels (A.), 3.
 id. (Mr. A.), 3.
 id. (E.), 3.
 id. (G.), 3.
 id. (J.), 3.
 id. (S.), 3, 4, 6.
 bestaan (middel van), 104.
 Beth (J. H.), 55.
 Betuwe, 103.
 Beusechem (J. M. van), 71, 73.
 Bevere (W. H. de), 28, 199.
 Beveren (Van), zie: *Bevere*.
 Beverwijk, 217.
 bevestigen, 157.
 bevolking (dunheid der), 134, 179.
 Bewindhebber, 59, 66, 125, 233, 283.
 bezit, 248, 259.
 Bezoeki, 109.
 bezolding, 176.
 bibliotheek, 19, 57.
 Bierens (A. E.), 67.
 id. (J.), 67.
 Bieswanger (J. J.), 194.
 bijbelvertaling, 190, 275—278.
 bijnaam, 18, 201, 209.
 bijstand, 176.
 bijzit, 135; zie: *huishoudster*.
 biljarten, 124.
 biljartzaal, 291.
 Bima, 261.
 Bimilipatnam, 242.
 Bingbing, 146.
 Bingen, 261.
 binnenbarm, 219.
 Binnenhospitaal, 40.
 Binnenkerk (Portugeesche), 26, 63, 208, 218, 232.
 binnenpost, 154.
 Binnenregent, 122, 254.
 Bintang (A.), 187.
 id. (D.), 184, 188.
 id. (H.), 188.
 id. (M.), 189.
 id. (S.), 188.
 id. (Z.), 184—189, 230, 280.
 Bintang Jr. (Z.), 189.
 Bitter (Mr. J.), 197, 198.
 id. (J. M. de), 216.
 id. (P. de), 216.
 Blankenbijn (M.), 58.
 Bleiswijk (D. van), 24.
 Blerokum, 191.
 Blijdenberg (Mr. G.), 66.
 id. (W.), 66.
 Blijdenbergh (F. W. H. van), 66.
 id. (G. W. van), 66.
 id. (J. E. M. van), 67.
 id. (J. H. van), 66.
 id. (J. W. van), 66, 67.
 id. (W. E. van), 67.
 id. Jr., (J. W. van), 67.
 Blocké (B.), 27, 32, 33, 34.
 id. (H.), 32.
 id. (Ph.), 32.
 Bloeque (Ph.), 32.
 bloed (inlandsch), 67.
 bloedmaag, 47.
 blokkade (van Batavia), 143.
 Blomhert (Notaris), *passim*.
 Blondin, 260.
 Boanoa, 274.
 Bodeman, 291.
 bodemerij, 261.
 bodemerijbrief, 55.
 Bodjong, 53, 80.

- Bodjonggedeh, 32, 39, 128.
 Bodjonglopang, 205.
 id. (Regenten van), 137.
 boedel, 93.
 Boedelmeesteren, 24, 25, 36, 46, 77, 90, 112, 129, 285.
 Boegineezen, 245.
 boeien, 43, 154.
 boeken, 57, 80, 112, 222, 309.
 Boekhouder, 22, 128.
 Boekhouder-Generaal, 11, 123.
 boekhouding, 11, 129.
 Boelaert (G.), 189.
 id. i (J.), 189.
 Boelan (Orangkaja), 244.
 Boeleng, zie: *Singawilodra*.
 Boelen (J.), 305, 309.
 Boeloekomba, 252.
 Boepati, 169, 172.
 boeren (Europeesche), 56.
 boerenplager, 9.
 Boerhaave, 282.
 Boeroe, 31, 272, 274.
 Boersen (J.), 270.
 boete, 33, 44, 69, 118.
 Boetonnens, 187, 188, 240.
 Bogaert (A.), 5.
 Bogor, 140, 144.
 Bolan (Luitenant), 214.
 Bolland (A. P. de), 214.
 id. (Mr. H. de), 214, 265.
 id. (J. de), 214.
 id. (J. M. de), 214.
 id. (M. de), 214.
 Bollmann (J. A.), 139, 189, 190.
 Bolswart (Notaris), *passim*.
 Bommel, 227, 228.
 Bonaparte, zie: *Lodewijk*.
 bonken, 100.
 Bons (P.), 22.
 Boogaard (J. A. A.), 300.
 boom, 219.
 boomwachter, 238.
 Boonacker (J. S.), 254.
 borg, 34, 113.
 borstkwaal, 123.
 Bos (A.), 212.
 Bosch (A. J.), 63, 125.
 id. (C.), 63, 125.
 id. (C. J.), 63.
 id. (P.), 270.
 id. (W. P.), 63.
 id. (J. van den), 80, 84.
 bosschen, 107, 109.
 boschland, 81.
 Boswel (Notaris), *passim*.
 botanie, 17, 19, 85, 190, 221.
 Boudaen (C.), 35.
 Boudaen (S.), 35.
 Bouhuijs (M. ten), 32.
 Boulan, zie: *Bollan*.
 Bourbon, 122.
 bouwwerk, 91.
 bovenlanden, 55, 56, 92, 94, 150, 181.
 Bovenlanden (Jacatrasche en Preanger), 121.
 Braam (F. van), 88.
 id. (J. A. van), 78.
 id. (W. C. van), 69, 72, 105.
 Bradjamanggala, 141.
 Bradjanagara (Demang), 152.
 Brandenburg (Keurvorst van), 232.
 Brandes (Dr. J.), 262.
 Brandouw (J. H.), 184.
 Brazilië, 266.
 Brebes (Regenten van), 148.
 Breda, 117, 191.
 Breekpot (C.), 123.
 id. (J. H.), 123.
 Brelius (A.), 204.
 id. (Ds. Th.), 204.
 Bremen, 236.
 Bremer (H.), 27.
 Breslau, 129.
 Breton (H.), 64, 67, 68, 124—126.
 Breving (A. A.), 192.
 brief (gouden), 32.
 Brielle, 65, 254, 270.
 Brievingen (A. de), 280.
 id. (J. de), 280.
 id. (M. de), 280.
 id. (P. de), 271.
 brigade, 28, 29.
 Brigadier, 31, 186, 257.
 Broeckhuijsen (G. van), 13, 190.
 Broeckhuijzen (F. W.), 190, 191, 284.
 Broek (H. A. van den), 302.
 Broekhuizen (G. V.), 15.
 Broekhuijsen (J. van), 191.
 Broers (G.), 7.
 broodbakker, 7, 112.
 Brooks (Notaris), *passim*.
 Brouwer (N.), 46.
 brug, 206.
 Bruggen (D. W. van der), 58.
 Brugman (C. J.), 127.
 Brugmans (Mr.), 82.
 bruidschat, 77.
 Bruin (C. de), 190, 191, 283.
 id. (J. M. de), 73.
 Bruinink (L.), 191.
 Bruijne (B. de), 270.
 Bruijnings (J.), 209.
 Brussel, 306.
 buffel, 73, 92, 128.
 Buffelsveld, 7.
 Buffeltje, 7.

buitenbeentje, zie: *speelkindje*.
 buitenforten, 21, 213, 217, 240.
 id. (Commandant der), 208, 258.
 Buitenhospitaal, 7, 122, 286.
 buitenkantoor, 9.
 Buitenkerk (Portugeesche), 76, 102, 187, 210.
 buitenlandsch, 273.
 Buitennieuwpoortstraat, 241.
 buitenplaats (buitenverblijf), 6, 7, 13, 37, 49, 62,
 64, 65, 76, 114; zie verder: *tuin en landgoed*.
 buitenpost, 155.
 Buitenregent, 123.
 buitenwacht, 31, 194.
 Buitenzorg, 21, 30, 50, 57, 68, 70, 80, 81, 85—88,
 93, 97, 118, 120, 140, 141, 164, 285,
 286, 293, 302, 305.
 id. (Commandant te), 179.
 id. (Regenten van), zie: *Kampongbaroe*.
 Bunschoten, 26.
 burger, 121.
 burgercavalerie, 54, 128, 210.
 burgerij, 125; zie: *schullerij*.
 Burgh (J. R. van der), 62.
 Burgvliet, 127.
 Burgwerd, 202.
 Burmania (T. van), 256.
 Bus de Gisignies (L. P. J. Burggraaf Du), 79.
 Buschhof (H.), 284.
 buskruit, 3, 196; zie: *kruitmolen*.
 Bussingh (Notaris), *passim*.
 buurtneester, 34.
 Buijskes (A. A.), 113.

C (zie ook onder K).

cadet, 101.
 id. der Marine, 219.
 id. ter Zee, 104.
 cadet-bombardier, 104.
 Caen (A.), 210.
 Caeff (A.), 191, 192.
 id. (E.), 192.
 id. (J.), 191, 192.
 id. (J. L.), 192.
 id. (Th.), 191.
 id. (W.), 191, 192, 209.
 id. Jr. (W.), 191.
 Caesar (J.), 4.
 Calcar, 66.
 Calcutta, 261, 295.
 Calf (G.), 191.
 Camarecq (A. W. Kinder de), 156.
 Cambodja, 206.
 Camphuizen (M. E.), 88.
 Camphuys (J.), 4, 5, 9—11, 13, 14, 18, 19, 190,
 214, 233, 243, 246—248, 259, 276, 284.
 Cananor, 219.
 Canter Visscher (Mr. C. A.), 54.

Capellen (G. A. G. Ph. Baron van der), 292,
 296, 298, 301, 303, 306.
 id. (Jhr. R. J. L. van der), 49, 302, 305
 Cappelhoff (P. van Heemstede), 73, 88.
 Cardeel (H. L.), 192—196.
 id. (L.), 195.
 id. (T. L.), 195.
 caresseeren, 247.
 Caron (F.), 13, 35, 263.
 Carrega (Kapitein), 83, 87.
 Casimbasar, 102.
 Casisi, 184.
 Cassel (H. van), 57.
 Castel (M.), 184.
 id. (S), 199.
 Castelijm (F.), 14.
 catalogus, 222, 223.
 Catersvelt (Notaris Van), *passim*.
 caveeren, 83.
 Cecilia, 261.
 cederboom, 291.
 Ceilon, 5, 6, 8, 16, 18, 19, 27, 39, 44, 104, 172,
 180, 182, 191, 194, 207, 212, 217—219, 221, 226,
 227, 230, 244, 250, 253, 254, 264, 266, 281.
 Cetoe, 196.
 changeeren, 58, 104, 220, 240, 258, 259, 285, 298.
 charge, 138.
 Chastelein (A.), 243.
 id. (C.), 10, 11, 19, 21, 211, 236, 238, 243.
 id. (H.), 243.
 id. (I.), 242, 243.
 id. (M.), 243.
 Cheribon, 9, 11, 15, 25, 59, 62, 63, 78, 80, 81,
 93, 102, 103, 105—107, 109, 143, 152,
 156—160, 185, 200, 204—206, 208, 212—
 214, 216, 218, 219, 224—226, 228, 231,
 233, 235—237, 242, 244, 255, 257, 258,
 260, 266, 269, 270, 280, 287.
 id. (Resident van), 160, 236.
 China, 4, 8, 11, 200, 207, 283, 290.
 Chineezen, 4, 11, 13, 14, 37, 39, 43, 44, 47, 64,
 70, 126, 167, 168, 199, 200, 210, 238, 248, 249,
 296, 305.
 Chirurgie (Hoofd der), 254.
 Chirurgijn, 37.
 Chirurgijn-Majoor, 253, 286.
 Choisie (Loge La), 126.
 Christenvrouw, 130.
 Christiaans (N.), 196.
 Christiaansz (Oluff), zie: *Crabbe*.
 Christoffel, zie: *Loenemans*.
 chronologie, 160.
 cipier, 183.
 Claes (P.), 27.
 clappus, 209.
 Classis, 275, 277.
 Claudius, 283.
 Cleeff (Van), 84.

- Clercq (P. le), 145, 171.
 Cleijer (A.), 207, 221, 235, 283.
 Cloon (D. van), 45, 49.
 Cloot (S. S.), 80.
 Cluijsenaer (J. M.), 46.
 Cnol (W.), 199.
 Cnoll (C.), 197 e. v.
 id. (F.), 198.
 id. (G.), 28, 29, 136, 186, 197—200.
 id. (H.), 198.
 id. (I.), 198, 200.
 id. (P.), 197 e. v.
 id. (S.), 197.
 Cochin, 15, 219, 261.
 Coeman (C.), 201.
 Coilan, 264.
 Coin (J.), 228, 280.
 Collecteur (Eerste), 90.
 colligeeren, 123.
 Colombo, 16, 219, 250, 255, 281.
 Comans (A. G.), 61.
 id. (C.), 61.
 id. (G.), 51.
 id. (I. C.), 62.
 id. (M. M.), 62.
 Commandant (van eene kampong), 154.
 Commandeur, 16, 22, 36, 41, 44, 48, 50, 60, 123,
 200, 203, 204, 217, 218, 243, 253,
 262, 267, 281.
 id. der soldaten, 254.
 Commissariaat, 56, 118.
 Commissaris, 38, 113, 199, 200, 218, 256.
 id. (over de Preanger-Regentschap-
 pen), 92 e. v., 102, 105 e. v., 122—130.
 id. -Generaal, 17, 24, 68, 89, 99, 102.
 id. -Inspecteur, 109.
 id. -Plenipotentiaris, 52.
 id. Politicus, 16, 19, 68, 123.
 Commissarissen van Huwelijksche en Kleine
 Zaken (te Batavia), 6, 16, 46, 49, 67, 68, 74,
 120, 267.
 commissie, 43.
 Commissie (Adviseerende), 79, 115, 129.
 id. (tot overname der Molukken), 79.
 id. (voor de particuliere landen), 108.
 Compagn (J.), 273.
 compagnie, 50, 186.
 Compagnie (West-Indische), 59.
 Compagniestelsel, 86.
 Compendium der Mahometaanse wetten en ge-
 woontens, 57.
 Comptoir-Generaal, 36, 129.
 concubinaat, zie: *huishoudster*.
 Conducteur, 239, 240.
 conductie, 239.
 conduite, 159, 239.
 Confucius, 4.
 Conineq (E.), 191.
 Coning (J.), 57.
 id. (E. de), 191.
 consequentie, 94, 153.
 Constad, 219.
 Constans (Mevrouw), 209.
 Constante et Fidèle (Loge La), 84, 128.
 constitutie, 90.
 contract, 191, 203.
 id. (Bantamsch), 59.
 contribueeren, 50.
 Convert (J. C.), 200.
 Coop à Groen (B.), 41, 49.
 id. (C. H.), 41, 49.
 id. (W. E.), 49.
 Cooper (J.), 202.
 Coops (C.), 200—202, 284.
 id. (D.), 201.
 id. (J.), 202.
 id. (W.), 202.
 Coortzen (J. M.), 119.
 Cops (A.), 24.
 id. (D.), 25, 235.
 id. (Jac.), 23.
 id. (Joh.), 23—25, 235.
 id. de Jonge (Jac.), 23.
 cordaat, 87.
 Cormandel, 208, 211, 217, 221, 234, 242, 251, 267,
 269.
 Cornelis (E.), 210.
 id. (T.), 269.
 id. (Meester), 205.
 Cornelisz (M.), 202.
 Cornelius (H. C.), 85, 101.
 cornet, 58.
 correspondentie, 86, 100.
 Cortel (J.), 23.
 Costerus (Notaris), *passim*.
 Couper (J.), 25, 156—159, 185, 198, 202—205,
 208, 213, 237, 259, 261.
 Couperus (A.), 252, 290.
 id. (L.), 202.
 id. (P. Th.), 115, 290.
 Courbois, 219.
 Court (Supremò), 88.
 cousijn, 228.
 Coxinga, 204, 219.
 Coyett (A. B.), 36.
 id. (B.), 35, 36.
 id. (C. A.), 36.
 id. (F.), 35.
 id. (F. J.), 35—37, 47.
 id. (J. C.), 36.
 id. (S. H.), 36, 37.
 id. (S. J.), 36.
 Craan (C. H.), 123.
 id. (C. J. M.), 73.
 id. (C. M.), 73, 123.
 id. (J.), 122.

Craan (J. J.), 71, 72, 122—124, 126.

id. (P.), 122.

id. (W. B.), 124.

id. Jr. (J. J.), 123.

Crabbe (O. C.), 205, 212.

Cranssen (W. J.), 90, 143, 290.

Crawfurd (J.), 97.

crediet, 107.

Cretieau (J. J.), 181, 205.

Croese (J.), 211.

Crul (C. Th.), 40, 41, 49.

id. (D.), 40.

id. (F.), 40.

id. (H. N.), 40.

id. (N) 40, 41, 43, 46, 47, 49, 236; als Notaris *passim*.

id. (Th.), 40.

Cruijse (J. van der), 257.

Cuffelaer (C. A.), 233.

id. (C. E.), 182; zie ook: *Kuffeler*.

Culemborg, 59, 101, 102, 191, 204, 258.

cultures, 90, 110, 181, 233.

cumulatie van ambten, 105.

Cuperus (G.), 220, 283.

curateele, 35, 112, 119.

Curatoren en Scholarchen, 102, 115, 125.

curieus, 221.

curieusheid, 13, 19.

cursiveering, 19.

cuspidor, 252.

D.

Daele (C. van), 258.

Daems (C.), 25, 234, 235.

daemonium, 214.

Daendelianen, 116.

Daendels (H. W.), 68—70, 72, 78, 82—84, 87, 96—98, 100, 107, 113—119, 143, 148, 206, 286, 287, 292, 295.

daggeld, 105.

dagloon, 296.

Dagregister des Casteels Batavia, 8.

Dagregisterhouder, 123.

Dalem Kroekoet, 154.

Dalem Patoewakan, 153.

Dam (J. van), 31, 239.

dames (Hollandsehe), 252.

Dane (G.), 273.

Danielsz (A.), 23.

dankbaarheid, 229.

danszaal, 65.

Das (H. van), 240.

dat (uitgelaten), 87.

debauche, 137.

Decima, 100, 101, 104.

Decker (M. de), 183.

decoratie, 79.

deelwoord (tegenwoordig, passief), 173.

deelwoord (tegenwoordig, met *zijn*), 193.

degon, 45.

degradatie, 163, 192, 196.

Deldijm (Notaris), *passim*.

Delfshaven, 270.

Delft, 7, 22, 181, 197—200, 202, 205, 242, 254, 259, 260, 269, 308.

Demak, 186.

Demang, 133, 134, 139, 142, 163, 164, 168, 169, 173, 174, 179, 253.

Denambo, zie: *Nambo*.

Denemarken, 31.

Denen, 98, 99, 196, 231.

Depok, 236, 241.

deportatie, 33, 43.

derdewaak, 220.

des, 194.

designceeren, 69, 209.

Dessave, 19, 281.

Deventer, 283.

Deventer (M. L. van), 56, 74, 84, 216.

Deijl (L. van), 202.

Diaconie, 42, 43.

Diakenen, 185, 216, 240.

Diamant (paleis te Bantam), 192.

id. (bastion), 247.

diefstal, 132.

Diemen (A. van), 262.

dieneu, 193.

dienst, 135, 139.

Diest, 238.

Diestpoort, 31, 187, 196, 208, 209, 219, 257, 282.

Dijk (J. van), 206, 207.

id. (P. van), 207.

id. (S. van), 207.

dijk (Molenvlietsche), 73.

Dijkgraaf, 206.

Dikoesoema (Radèn Rangga), 136.

Dionys van Es (Notaris), *passim*.

Dipakoesoena, 150.

Dipamanggala, 180.

Dipanaganara, 151.

Dipaningrat (Pangeran), 193, 194, 226.

Diranata, 160.

Directeur, 36, 42, 52, 62, 243.

Directeur-Generaal, 11, 60, 62, 69, 70, 78.

directie, 93.

discipel, 274.

Dispontijn (D.), 283; als Notaris *passim*.

dispositie, 222.

district, 113, 138, 152.

Districtshoofd, 292.

Ditamanggala, 131.

Ditjondre (Aria), 170.

diverteeren, 49, 252.

Djajadiwangsa, 177.

Djajajoeda (Ngabehi), 247.

Djajanagara (Radèn, Bandoeng), 135.

- Djajanagara (Radèn Aria, Kampongbaroe), 142.
 id. (Toemenggoeng, Krawang), 147.
 id. (Limbangan), 161.
 Djajaningrat (Toemenggoeng), 175.
 djakat, 293.
 Djambata, 180.
 Djambi, 11, 199, 201, 218, 239, 245, 268.
 Djamboe, 118, 119.
 Djampang, 170—174, 181, 205, 218, 225, 242.
 id. (Oedik), 114.
 Djanagara (Toemenggoeng, Krawang), 147.
 id. (Radèn, Pamanoekan), 151.
 Djapospita, 150.
 Djasinga, 69, 286.
 Djatinagara, 227, 246, 247, 264.
 Djawigoena, 244.
 Djengkol, 131.
 Djiwasoeta, 195.
 Djohore, 281.
 Djokja, 52, 74, 97—99, 109, 110.
 Dobbelaar (Notaris), *passim*.
 dobbelen, 167.
 Doeff (H.), 100, 300, 308.
 Does (J. van der), 207.
 Doewaratoes, 120.
 Doeijenburg (W. van), 256.
 Dokkum, 71.
 dokter, 11; zie: *lijfarts*.
 Dollen (Van), 51.
 Domburg (Notaris), *passim*.
 dominé, 245.
 Dominis (H. J.), 286.
 id. (M. C.), 88.
 Don, 228.
 Donckers (M.), 216.
 Donna, 209.
 doodbrief, 223.
 doodkist, 223.
 doop, 114, 182, 184, 187, 219, 225, 263, 272.
 doopgetuige, 284.
 doorgraving, 143.
 Doornik, 184.
 Dordrecht, 6, 59—61, 183, 228, 270, 271.
 Doren (J. B. J. van), 166.
 Dorpsmeester, 126.
 Dorsen (J. M. H. van), 17, 126, 283.
 douceur, 105.
 Douglas (A.), 36.
 dragen, 194.
 Dragon (A.), 258.
 dragonderlijfwacht, 58, 104, 286.
 Dramaga, 118, 119, 139, 144.
 drank (sterke), 137, 167.
 drankmisbruik, 137.
 Drogterland, 50.
 Dreuning (M.), 271.
 Dreijer (Ds. H.), 62.
 droom, 86.
 Drossaard, 113—115.
 Drost (Notaris), *passim*.
 drukwerk, 4, 190.
 Dschassaur, 261.
 Dubbeldekop (H.), 198.
 Dudde (A.), 59.
 id. (L.), 59, 61.
 Duiker (S.), 232.
 Duirvelt (H.), 45, 46, 51.
 id. (Hendrika), 46.
 Duitsch, 185.
 Duitschers, 56, 93.
 Dupuy (M. W.), 81.
 id. (P. Ph.), 100.
 Durven (D.), 34, 36—39, 133, 188, 245, 250.
 Dusseldorf, 43.
 Duurkoop (J. A.), 124.
- E.**
- echtscheiding, 26, 59, 60, 119, 130, 195, 211, 263.
 Edam (eiland), 10, 14, 167.
 id. (stad), 256.
 Edelheer, 64, 72.
 edelman, 35.
 Edinburgh, 202.
 eed, 127.
 Eeden (H. van den), 207, 260.
 Eelde, 77.
 eenige, 152.
 eenlijk, 193.
 eergeschenk, 186.
 eerrok, 229.
 Eeuwijk (T. van), 207, 208.
 Egberti (E.), 209.
 id. (Mr. J.), 209.
 Egberts (A.), 209.
 id. (C.), 191, 209.
 id. (G.), 209.
 id. (H.), 191, 208, 209.
 id. (J.), 209, 224.
 id. (Th.), 209.
 Egmont, 212.
 eigendom, 248, 249.
 eigendomsheer, 42.
 eigenen, 246.
 eigenliefde, 55.
 eiland, 236.
 Ekenholm (A. M.), 88.
 id. (J.), 81, 86, 121.
 Elberfeld, 210.
 Elias (Johan E.), 8.
 Elleijzer (J.), 47.
 Ellinkhuizen (H.), 58.
 Elout (Mr. C. Th.), 110, 116, 296, 298, 299, 306.
 emolument, 47, 89.
 Empfang, 80.
 emplooi, 54, 65, 66, 82, 118.

- employabel, 235.
 Engeland, 64, 86, 232, 285.
 Engelhard (A.), 88.
 id. (G. F.), 79.
 id. (Mr. J. A.), 88.
 id. (M. S.), 77.
 id. (M. W.), 88.
 id. (N.), 68, 73, 75, 77—87, 88—94, 98, 99, 103, 107, 110, 121, 134, 135, 151, 153, 164, 165, 171, 176, 182, 252, 284, 290—293, 295 e. v.
 id. (P.), 73, 77, 81, 88—98, 99, 100, 104, 105, 127, 128, 135, 151, 164, 172.
 Engelhardtia spicata, Lesch., 85.
 Engelschen, 48, 70, 79, 84, 85, 97, 100, 102, 107, 117, 118, 166, 200, 205, 216, 268.
 Engelsegezindheid, 69, 90.
 Enkhuizen, 50, 56—58, 60, 61, 195, 231, 233.
 Enschede, 32.
 Eperies, 21.
 Eperius, 21.
 Equipagewerf, 18.
 Erberveld (J. J.), 236.
 Erbervelt (A.), 211.
 id. (C.), 210, 211.
 id. (E.), 211.
 id. (J.), 211.
 id. (J. J.), 211.
 id. (M.), 211.
 id. (P.), 14, 34, 210, 211, 264.
 id. (S.), 210.
 id. de Oude (P.), 23.
 erfbrief, 258.
 Erfprins, 117.
 erkentenis, 193.
 Ervelt, 210.
 esgaal, 13.
 Espar (H. L. d'), 48.
 id. (J. M. d'), 48.
 id. (P. d'), 47, 48, 160.
 id. (Ph. d'), 47, 48.
 id. (W. P. d'), 48.
 Espaul (A. G. de), 61.
 essayeur, 189.
 eten, 252.
 Europa, 77, 86.
 Europeaan, 55.
 examinatie, 92.
 excuseeren, 74, 179.
 executie, 78, 89, 116.
 expectance, 174.
 expressie, 194.
 extirpatie, 26.
 Eijck (Ph. van), 20, 190, 205, 211, 212.
 Eijgel (A.), 183, 212.
 Eijgels (A.), 212.
 id. (B.), 197.
 Eijnde (F. van), 209.

F.

- Faa (A.), 204.
 Fabrick, 39, 58, 98, 102, 207, 262, 263.
 fabriekambt, 262.
 Fabriekmeester, 262.
 Factuurhouder, 129, 242, 243.
 Faes (J.), 289, 291, 292.
 id. (Jac.), 42.
 Falcao (A.), 209.
 Falck (A. R.), 184, 298, 303.
 familie, 185.
 fanatisme, 165, 172, 174.
 Fatima (Sjarifa), 49, 250 e. v.
 fatsoen, 146, 181, 280.
 favoriet, 47, 262.
 feest, 165.
 Feitama, 234.
 Feltz (C. W. van der), 48.
 Ferdinandus (A.), 30.
 Feron (H.), 7.
 Feijge (G.), 54.
 Feijlingius (Ds.), 274.
 Fidèle Sincérité (Loge La), 73, 126.
 Fiers (C.), 44.
 id. (G.), 45.
 id. (W. D.), 45.
 Fijtingh (Notaris), *passim*.
 Filius (J. M.), 101.
 Fillis, 182.
 Financiën (Minister van), 61.
 Firando, 197, 217.
 Fiscaal, 40, 44, 55, 99, 101, 126.
 Fisser (J. E.), 130.
 fluweel, 259.
 Focken (H.), 262.
 Fockens (W.), 63.
 Folkers, 89.
 Formosa, 31, 35, 43, 204, 216, 219, 284.
 Forster, 82.
 fortificatie, 127.
 Fortificatiën (Commissaris der), 125.
 fortuin, 90.
 fourberie, 111.
 Franchimont (Notaris), *passim*.
 Francis (R.), 261.
 Frankrijk, 87.
 Franschen, 48, 86, 182, 267.
 Fransen (J.), 184.
 Franst (J. C. P.), 254.
 Fredericksz (D.), 202.
 Frederik (Prins), 308.
 Frederiks (C.), 40.
 Freeman (Notaris), *passim*.
 Freijer (A.), 58.
 id. (D. W.), 56—58, 160.
 id. (E. M.), 58.
 id. (J. W.), 58.

Freijer (L.), 57.

Friesland, 42, 195, 202, 233.

Frikius, 259.

Frossaart (S.), 46.

fugatief, 193.

fugie, 193.

Funen, 231.

G.

Gaanderijenburg, 73, 124.

Gabry (B. J.), 37.

id. (P.), 37.

Gadjahpalembang, 136.

id. (Rangga), 136.

gaga, 292.

gagge, 47, 49, 67, 89, 104, 113, 123; zie ook: *traktement*.

id. (stilstand van), 245.

Gale, 250.

galet, 39.

Gallas (C. J.), 63, 125.

Gallé (Notaris), *passim*.

Galoeh, 107, 219.

galon, 254.

Galonggang (Depati), 237.

Gandanagara, 141.

Gangel (A. M. van), 98.

Ganja (Radèn Demang), 168.

Ganner (A. C.), 214.

garnizoenkamer, 127.

Garnizoens-kwartiermeester, 127.

Garoet, 161.

Garrison (W. B. J.), 75.

id. (Notaris), *passim*.

Garsin (I.), 12.

Gaspar (Straat), 182.

gauw, 6.

Gecommitteerde, zie: *Koffiegecommitteerde*.

id. (in de pakhuizen), 65.

id. (over den Inlander), 9, 132, 240.

id. id. (Assistent van den), 181.

gedachtenis, 229.

Gedeh, 201, 218, 256.

id. (Kiai), 168.

Gedeputeerde te velde, 44.

geenig, 219.

geestelijken (inlandsche), 85

geestelijkheid, 165.

geheim, 250.

Geheimschrijver, 63.

geld, 198.

Gelderland (bastion), 262, 263.

Geldermalsen, 103.

geleider, 238.

gelijk, 192.

gemachtigde, 57.

Gemeente (Luthersche), 128.

Gempol (Rangga), 156—159, 161, 166.

Generaal, 5, 9, 10, 86, 157, 238.

generous, 10.

genie, 190.

Gennepershuis, 117.

Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (Bataviaasch), 13, 65, 76, 101, 126.

Genootschap (Zeeuwsch), 182.

Gent, 113, 207.

Genter, 152.

George III (Koning), 252.

gerechtigheid (collaterale), 90.

Gerrelagh (L.), 27, 35.

Gerrits (A.), 257.

id. (G.), 202, 238.

Gertsen (F. L. J.), 181.

geschiedenis (der Vorsten van Java), 85.

geslachtslijst, 252.

Geulink (J.), 7.

Geus (A. A. de), 119.

id. (S. de), 240.

Geusan Oeloen (Pangeran), 156.

gevangenis, 33, 154, 180, 201.

Gevers (P.), 124.

geweest (overtollig), 194.

geweld, 43.

gewelddadigheden, 159.

gewelddiger, 237.

gezag, 140.

Gezaghebber, 29, 34, 36, 41, 44, 84, 190, 200, 205, 218, 228, 236, 242, 251, 280, 281.

id. (Civiel), 109.

gezant, 60.

gezantschap, 202, 203.

gezondheid, 104.

Gieszen, 128.

gift, 100.

Gijger (Ph.), 194, 195.

Gijsels (A.), 266.

gijzeling, 43, 215.

Gillespie (R. R.), 39, 114, 287, 288, 290, 295.

gillion, 261.

Girilaja (Pangeran), 151, 158.

Girondijnen, 15.

Girssen (Notaris Van), *passim*.

Glissar (Kiai Mas), 167.

Goa, 272.

Gobius (Ds. F.), 272.

id. (J. F.), 152, 159.

Goekinga (G. C.), 75, 81.

goedbloed, 68.

Goemoelak, 107.

Goenoeng api, 215.

Goenoengsari, 6, 37, 79, 100, 112.

Goens (R. van), 5, 16, 157, 207, 208, 217, 219, 271, 281.

Goentoer, 286.

goerap, 70.

Goes, 60.

- Goetbloed (D.), 67.
 Gog (A. van), 48.
 Golconda, 242.
 Golius (Prof.), 220.
 Gollenese (J. V. Stein van), 251.
 Gondrong, 35.
 Gonsal (L.), 269.
 Goossens (G. M.), 15, 36.
 Goram, 228.
 Gordon (Ds.), 274.
 Gorontalo, 21.
 Gothenburg, 182, 183.
 Gouda, 54, 66.
 Goudriaan, 61.
 goudsmederij, 190.
 Gousset (Notaris), *passim*.
 Gouverneur, 52, 57, 59, 63, 78, 150, 218, 268.
 Gouverneur-Generaal, 9, 37, 62, 69, 78, 94, 105, 207, 238, 259; zie ook: *Generaal*.
 Gowok, 111.
 Graaff (Chr. de), 101.
 id. (Mr. H. J. van de), 110, 295, 297, 301.
 id. (N. de), 272.
 graafwerk, 139, 206, 259, 263.
 graanmagazijn (graanpakhuis), 62, 118, 125; zie ook: *rijstpakhuis*.
 graf, 75, 142, 152.
 id. (heilig), 204.
 grafkelder, 53, 80.
 grafschrift, 129.
 graftombe, 130.
 grafzerk, 44, 123, 192, 213, 214, 238, 266.
 Gramberg, 65.
 gras, 31.
 Gratia, 257.
 id. (R.), 261.
 gratie, 201.
 Grave, 117.
 graveeren, 212.
 Gravendijk (G.), 183.
 's Gravenhage, 35, 51, 59, 125, 181, 206, 214, 258, 262, 266.
 graverij, 281.
 Grendeng, 168.
 id. (Regenten van), 137, 138.
 grens, 42.
 grensgeschillen, 159.
 grensregeling, zie: *limietscheiding*.
 Grettek, 85.
 Greuningen, 189.
 Greving (P.), 42.
 Grevius (A.), 43.
 Griek, 209.
 Grieksch, 38.
 Grimbergen (bastion), 262.
 Grimbergen (E. M. van), 66.
 Grisse, 28, 51, 54, 63, 130, 199.
 Groeneveld, 50, 124.
 Grogol, 101, 261.
 Gronardt (C. J.), 54.
 grondhuur, 296.
 Gröning (J. C. E.), 98.
 Groningen (bastion), 236.
 id. (stad), 45, 87—90.
 Gröningen, 189.
 Groningergracht, 20.
 Groot (R. de), 256.
 grootboek, 142.
 Groot-Gouverneur, 28.
 Grootkassier, 67, 112.
 Grosz-Glogau, 129.
 grot, 85.
 Grothe (L.), 40.
 Gueynier (Ds. F.), 204, 214.
 Guilbaud (J.), 189.
 Guinea, 82.
 Guitard (H. I.), 75, 76, 77, 151, 163, 164.
- ## H.
- haakjes, 10.
 Haan (M. de), 12, 37.
 Haarlem, 53, 268, 269.
 Haarlemmer, 219.
 Haas (D. de), 276.
 haastig, 86.
 Habib (Radèn), 253.
 habilititeit, 74.
 hadji, 142; zie ook: *bedevaart*.
 Haeften (C. van), 40.
 id. (G. van), 40.
 id. (Jac. van), 40.
 id. (Johan van), 40.
 id. (Johanna van), 40.
 id. (Notaris van), *passim*.
 id. Jr. (N. van), 40.
 Haerlem (P. van), 268.
 Haestrecht (W. van), 207.
 Haeze (E. de), 41, 46.
 Hageman J. C. zoon (J.), 65, 156.
 Hagenauer, 197.
 Haksteen (D. A.), 61.
 id. (P.), 61.
 Halle, 37.
 halveering, 203.
 Hamstede (M.), 30.
 handdadjig, 226.
 handel, 55, 128, 209, 274.
 id. (particuliere), 183, 191.
 Handelmaatschappij (Nederlandsche), 308.
 handelsartikelen, 128.
 handelshuis, 127.
 handelssysteem, 5, 7.
 handschrift, 19, 20, 65, 83.
 handteekening, 260.
 Hanneman (J. C.), 256.
 Hannibal van Quemuij, 241.

- Happel (A. C. van), 215.
 id. (H. van), 215.
 id. (J. M. van), 47, 67, 204, 213—215, 284.
 id. (M. van), 213.
- Hardens (E.), 270.
- Harderwijk, 125.
- Hardevuist (E.), 232.
- Hardy (F. E.), 145.
- Haren (A. van), 212.
- Harmonie, 114.
- Harboekoe, 274.
- Harris (J.), 50.
- Harsnis (M.), 284.
- Hart (K. van der), 241.
- Harten (E. von), 107.
- Harthouwer (D.), 31.
 id. (Jeronima), 31, 39.
 id. (Joh.), 31.
 id. (L.), 31.
- Hartingh (A. C.), 54.
 id. (A. M.), 54.
 id. (A. Ph.), 54.
 id. (C. P.), 55.
 id. (F. W.), 55.
 id. (I. J.), 51.
 id. (J. Th.), 51, 54.
 id. (J. W.), 54; zie hierbeneden: *W. J. Hartingh*.
 id. (Marcus), 51.
 id. (Marten), 50.
 id. (Mr. Marten), 53, 54.
 id. (N.), 45, 50—56, 57, 58, 61, 171.
 id. (P.), 54.
 id. (W.), 55.
 id. (W. J.), 61.
 id. (?), 285.
 id. Jr. (N.), 54.
- Hartkop (J.), 58.
- Hartman (Mr. A. C.), 119.
- Hartogh (Mr. A. de), 215.
 id. (H. de), 216.
 id. (Johannes de), 215, 216.
 id. (Justinus de), 216.
- Hartsinek (E.), 218.
 id. (H.), 217.
 id. (K.), 216.
 id. (S.), 218.
 id. (W.), 207, 208, 216—218, 244, 253, 258, 268.
 id. (W. K.), 217.
 id. Jr. (W.), 218.
- Hartswijk (W. J.), 61.
- Harz, 37, 189.
- Hase (J. H.), 130.
- hasilgeld, 148.
- haspelarij, 39.
- Hassan Soeleiman, 244, 245.
- Hative, 266.
- Havart (D.), 217.
- havenmeester, 237, 269.
- Heemraden, 8, 11, 18, 21, 24, 27, 31, 32, 34—38, 41—45, 48, 49, 52—54, 57, 60, 62, 65, 66, 68, 70, 74, 76—78, 90, 94, 100, 113, 115, 120, 123, 127, 128, 206, 210, 213, 240, 256, 257.
- Heerdt (W. H. Baron van), 81, 120.
- Heere (J.), 34.
 id. (L.), 35.
 id. (M.), 34.
 id. (R.), 34, 35, 131.
 id. (G. de), 8.
- Heeren XVII^{en}, zie: *Opperbestuur*.
- heerendiensten, 139, 288, 291, 293—297, 299, 302—304.
- heerenlogement, 234.
- heerenweg, 195.
- Heermans (J.), 26.
- heffing, 92, 164.
- heiden, 235.
- Heim (Jhr. Mr. P. van der), 78, 96.
- Heinsius (A. C.), 59.
 id. (N.), 59.
- Heirmans (Th.), 25, 26.
- Helderman (Th. G.), 218, 224, 242.
- Heli (Patih), 229.
- heling, 132.
- hellebaard, 16.
- hellebardier, 200, 254, 259.
- Hellerus (Notaris), 183.
- Helmcke (Mr. J. G.), 102.
 id. (P. L.), 102.
- Helmstadt, 37.
- Helsdingen (Mr. Abr. van), 65.
 id. (Mr. Anth. van), 65, 66.
 id. (B. van), 66.
 id. (J. D. van), 65.
- Helvetius (A. L.), 67, 215.
 id. (L. J.), 47.
 id. (Mr. W. V.), 47, 67, 215.
- Hemert (E. J. van), 111.
- Hendriks (C.), 218.
 id. (W.), 38.
- Hengs (E.), 57.
- Henningh (L. C.), 201.
 id. (L. G.), 202.
- Herbert (Sir Th.), 222.
- Herenthals, 17.
- Herport (A.), 219.
- herrekening, 95.
- herstelling, 23.
- 's Hertogenbosch, 88, 206, 215, 216, 227.
- hertrouwen, 119.
- hervorming, 91.
- herwaarts, 229, 253.
- Hese, 199.
- Heukevlugt (L.), 80.
- Heuner (E.), 28.

- Heurnius (J.), 277.
 Heusden, 47.
 Heijckman (M.), 258.
 Heydt (J. W.), 219.
 Heijningen (E. van), 17.
 Heijnis (Notaris), *passim*.
 Heijnsius, zie: *Heinsius*.
 Heijrmans (J.), 25, 26, 34, 200, 219, 227, 284.
 Hilgers (G. W.), 54.
 id. (J.), 54.
 id. (M. Th.), 54.
 Hilgersweg, 101.
 Hinlopen (A.), 17.
 Hitchcock (J. Th.), 291.
 Hitje (M.), 236.
 Hitoe, 243, 244, 273, 274, 282.
 Hochepped (C.), 284.
 id. (L.), 284.
 Hodenpijl (M.), 195.
 hoed, 274.
 Hoeff (De), 198.
 Hoegli, 42, 54, 126.
 hoereklaauwen, 82.
 Hoesen (Mr. W. van), 65, 79, 95, 96.
 Hoetink (E.), 69.
 Hof van Holland, 53.
 Hoff (A. E. van 't), 33.
 Hoffdijk (H.), 206.
 Hofhout (J.), 58, 219, 220.
 Hofmann (C. F.), 36.
 hofmeester, 200, 259.
 hofreis, 158, 170.
 hofstede, 58.
 Hogendorp (C. S. W. Graaf van), 79, 161.
 id. (D. van), 62, 64, 82, 84.
 id. (W. van), 124, 126.
 id. (Ds. G. Thoen), 188.
 Hohendorff (J. A. Baron von), 52, 54, 55.
 Hoksieu, 4.
 Holland, 86.
 id. (Koning van), 87.
 Hollandia (bastion), 262.
 Holle (C. C.), 116.
 id. (J. H.), 69, 116.
 Holsman (G. J.), 73, 79, 81, 88.
 Holsteijn (J. F.), 18, 20, 201, 246.
 Hombergen (E.), 37.
 hond, 166.
 Hongarije, 21.
 hongersnood, 135, 155.
 Honimoa, 274.
 honneur, 123.
 Honselaarsdijk, 269.
 Hoofdadministrateur, 123.
 Hoofdecommissie van Landbouw, 122.
 Hoofddirecteur van Financiën, 116.
 hoofdgebieder, 55.
 hoofdgeld, 43, 291.
 hoofdnegorij, 135, 144.
 Hoofdparticipant, 48, 74.
 Hoogheamer (Notaris), *passim*.
 hooplooper, 75.
 Hooreman (A. M.), 81.
 id. (L.), 46, 81.
 Hoorn 40, 46, 65, 66, 200, 202.
 Hoorn (C. van), 4.
 id. (E. S. van), 8.
 id. (G. van), 3, 4.
 id. (J. van), 3—15, 25, 29, 139, 187, 199, 200, 203, 213, 251, 264, 266, 284.
 id. (J. J. van), 3.
 id. (J. S. van), 8.
 id. (M. van), 4, 266.
 id. (P. J. van), 3—6, 10.
 id. (P. W. van), 8.
 id. de Jonge (P. van), 4.
 Hooijman (Ds. J.), 68, 75, 113, 126.
 Hoornhoff (H.), 300.
 Horst (Alb. van der), 28.
 id. (Anna van der), 28.
 id. (C. van der), 30.
 id. (E. van der), 30.
 id. (H. van der), 28—30, 56, 181, 186.
 id. (J. van der), 30.
 id. (M. van der), 30.
 id. (W. van der), 30.
 Hospitaal, 124, 250.
 id. (Buitenregent van het), 49, 52, 56, 60, 62, 65, 66, 68, 74, 76, 77, 90, 123.
 id. (Commissaris van het), 36.
 id. (Militair), 7. Zie ook: *Binnenhospitaal* en: *Buithospitaal*.
 Hottentot, 247.
 Houman (N.), 7.
 houtbosschen (College der), 107.
 id. (Directeur der), 109.
 houtkap, 226.
 houtkapperij, 268, 269.
 houtskool, 196.
 houtzagerij, 236.
 Hudde (Notaris), *passim*.
 huisarchieff, zie: *archieff*.
 huisarrest, 69.
 huishouding (inlandsche), 84.
 huishoudster, 31, 114, 127, 128, 182, 218, 219, 233, 257, 291; zie: *maitres*.
 huisinboorling, 114.
 hulde, 158.
 hulptroepen, 74, 107.
 humeur, 152, 250.
 Hurdt (A.), 16, 233, 235, 246, 267.
 Hustaert (J.), 219.
 huur, 42.
 huurecontract, 143.
 huwelijk, 26, 263.
 huwelijkscontract, 34.

Huijdecoper van Maarseveen (Jhr. Mr. J.), 61.
 Huijsman (L.), 29.
 id. (M.), 243.
 id. (Notaris), *passim*.
 hypotheek, 72, 80, 81, 120, 121.

I.

Idjen, 85.
 -ie — -je, 226.
 ieverloosheit, 177.
 IJkmeester, 188.
 IJsseldijk (W. H. van), 7, 70, 94, 113, 252.
 IJzermagazijn, 46, 89, 90, 118.
 Imbanagara (Regenten van), 138.
 Imhoff (G. W. Baron van), 16, 41, 43, 47—49,
 51, 147, 218, 251, 252.
 id. (R. Chr. van), 48.
 Imhoffiaan, 48.
 inboorling, 21.
 incorporatie, 87.
 indigo, 121, 122, 147, 169, 282.
 indigomaker, 181.
 indigomakerij, 86.
 Indradiredja, 134, 136
 Indramajoe, 101, 150, 159, 166, 176, 184, 185, 203,
 235, 237, 248, 253, 258, 301.
 id. (Regent van), 144.
 Indranagara, 135.
 inenting, zie: *vaccine*.
 infaamverklaring, 33.
 Ingabei, 137.
 ingeland, 6.
 ingenieur, 190.
 inhabiel, 44.
 Inlander, 226, 263.
 inlijving, 87, 132, 135, 137, 138, 149, 151, 154, 155,
 164, 168, 173, 176, 178—183.
 insensibel, 90.
 insolvent, 119.
 Inspecteur (van Cultures), 121.
 Inspecteur-Generaal, 108, 113.
 inspectie, 171, 181, 211, 212, 225, 227, 282.
 installatie, 173, 174, 199.
 instantig, 185.
 instructie, 69, 92, 105, 240.
 interneering, 33, 132, 137, 144, 148, 151, 154, 155,
 163, 173, 176.
 intocht, 53.
 intrekking, 123.
 intrigeeren, 132.
 intrigue, 107, 110.
 inventaris, 89.
 inzicht, 6.
 Itam (Mas), 176.
 Itchemon (B.), 241

J.

jaarverslag, 171.

Jacatra, 6, 20, 23, 41, 49, 53, 73, 76, 80, 81, 127,
 210, 211, 218, 231, 238—241, 244, 260.
 jacht, 35, 250.
 jachtperk, 69.
 Jacobijnen, 82, 99.
 Jacobs (M.), 192.
 id. (Mej.), 300, 305.
 Jacobsz (H.), 202.
 Jafnapatnam, 44, 45, 230.
 jagen, 43.
 Jager (Herbert de), 18, 19, 220—224, 229, 275,
 276, 283.
 id. (Hubertus de), 221.
 id. (M. de), 46.
 Jakoef Meester, 205.
 Jans (A. G.), 75.
 Jansen (C.), 269.
 Janssens (J. W.), 78, 86, 97, 107, 117, 119, 127,
 287.
 Jansz (B.), 191.
 id. (Egbert), 208, 224.
 id. (Evert), 224, 225.
 id. (Maria), 253.
 id. (Matthijs), 225, 226, 244.
 id. (Notaris), *passim*.
 Japan, 11, 37, 48, 100, 101, 130, 197, 283.
 Japanners, 217, 228, 241.
 id. (Kapitein der), 197, 241.
 Japara, 9, 16, 24, 26, 28, 58, 84, 123, 184, 186, 196,
 202, 203, 207, 208, 213—215, 236, 242, 245, 255,
 266, 281, 282.
 Jarigoena, 244.
 Java, 9, 31, 48, 58, 143.
 id. (vrijverklaring van), 83.
 Java's Noordoostkust, 36, 52, 76, 78, 84, 90, 104,
 185, 200, 201, 208, 214, 217, 228, 230, 240, 255.
 Javanen, 25, 33, 51, 56, 131, 139, 167, 168, 170,
 194, 196, 238—240.
 id. (Kapitein der), 248, 264.
 id. (Ooster-), 227.
 id. (Wester-), 138.
 Java-oorlog, 79.
 Jeffrey's (J. B.), 211.
 jegenwoordig, 193, 226.
 Jelijes (T.), 88.
 Jens (A.), 119.
 id. (A. A.), 119.
 Jibdjamanggala, 180.
 Jibdjanagara (Radèn), 148.
 Jobels (P.), 42.
 Joedanagara, 136.
 Joedaningrat (Pangeran), 224, 226, 227, 249, 253.
 Joesoef (Sheik), 21, 185, 197, 212, 213, 244, 245, 258.
 Joewa de Manipa, 229.
 jogi, 230.
 Jong-Assistent, 8, 99, 111, 220.
 Jongbloet (C.), 133, 159, 227, 228.
 id. (R.), 228.

Jonge (Jhr. Mr. J. K. J. de), 56, 74.
 jongedochter, 212.
 jongeling, 62.
 jongen, 196.
 jongman, 114.
 jongmatroos, 99.
 Jonk (Johanna), 47.
 id. (Johannes), 47.
 jonker, 228.
 Jonker (A.), 73, 88.
 id. (Kapitein), 9, 18, 21, 22, 42, 184—189, 207,
 217, 225, 228—231, 236, 244, 245, 247, 250,
 258, 264, 268, 281.
 id. (P.), 187.
 Jonkersgracht, 31.
 Jood, 93.
 Jooste (M.), 31.
 Joseph (R.), 269.
 Joshor, Josor, Josoor, 261.
 journaal, 100.
 Jubbels (A.), 42, 43, 124.
 id. (P.), 42.
 juglandea, 85.
 Jurgens (M. J.), 127.
 justitie, 93.
 juweel, 55.

K (zie ook onder C).

Kaap de Goede Hoop, 6, 17, 42, 55, 60, 102, 104,
 127, 183, 231, 245, 282, 283, 300.
 Kaapstad, 126, 297.
 kaars, 276.
 kaart, 20, 24, 101, 190, 196.
 kaartenmaker, 31, 201, 246.
 kabaal, 106.
 Kabantenan, 247, 249.
 Kademangan, 212, 213, 258.
 Kadoet, 139.
 Kadoewang, 29, 119, 130.
 Kakelaar (H.), 27.
 Kakiali, 244, 245.
 Kalapanoenggal, 72, 225.
 Kalff (S.), 233.
 Kalibata, 124, 196.
 Kalideres, 127.
 Kalikondang, 107.
 kalkbranderij, 31, 38.
 Kamarangan, 20.
 Kamperduin, 285.
 Kamphuis (P. J.), 285.
 Kamphuijs, zie: *Camphuizen*.
 Kampongbaroe, 97, 114, 140, 173.
 id. (Regenten van), 138—145, 149,
 165, 166, 170—174, 179.
 Kampongdoeri, 101.
 Kampongmakassar, 13, 57.
 Kampongmalajoe, 119.
 kampongs (Bataviasehe), 132, 137.

Kanan (Radèn), 253.
 Kandal (Soengei), 42.
 Kandanghaer, 166.
 id. (Regent van), 144.
 Kandangwesi, 214.
 Kandoeroewan, 180.
 Kanjere, 20, 41.
 Kantor Baroe, 73, 124.
 Kaoempandak, 71.
 Kaoen (Ratoe), 248.
 Kapar, 208.
 kapas, 296.
 kaper, 79.
 Kapitein, 186.
 id. (Eerste), 22, 281.
 id. (inlandsche), 238.
 id. (van het Kasteel), 16, 21, 22, 257, 267.
 Kapitein-Chinees, 50, 199.
 Kapitein-Luitenant, 21, 184, 199, 212, 232, 242, 256,
 257.
 Kapitein Moor, 199.
 Kapoerobajan, 248.
 Kapok, 41.
 karakter, 16.
 Karang (Kapitein), 237.
 Karangbolong, 82.
 Karangsamboeng, 91, 106, 289.
 Karangtjongok, 71, 249.
 Karawatji, 169.
 karos, 6.
 Kartajoeda (Bandoeng), 135.
 id. (Aria, Ngabehi, Tjiasein), 146, 151,
 175 e. v.
 Kartamana (Praboe Sang Adipati), 136.
 Kartanata, 178.
 Kartasoera, 24, 28, 29, 45, 51, 186, 192, 212, 225,
 235, 257, 268.
 Kartawidjaja, 176.
 Kas (Groote), 68, 125; zie: *Grootkassier*.
 Kasoenjatan, 253.
 Kassier, 58; zie ook: *Grootkassier*.
 id. (der Kostpenningen), 61.
 id. (van de Generale Ontvangst), 242.
 id. (en Ontvanger der Domeinen), 88.
 Kasteel, 26, 42, 264.
 katjang, 296.
 id. soeoeck, 293.
 katoen, 122, 292, 300.
 Kawasa (Senghadji), 186, 228.
 id. Jonker, 230, 231.
 Kawasen (Regenten van), 145.
 Kawiragoenan, 192.
 Kawoengpandak, 71.
 Kebondjeroek, 101, 120.
 Kediri, 109, 257.
 Kedoe, 298.
 Kedoengalang, 138.
 Kedoengwolanda, 241.

- Keiser (Mr. G. J.), 73.
 Keizer, 51.
 id. (Fransche), 87.
 Kelang, 188.
 Kemajoran, 20.
 Kemp (P. H. van der), 84, 110, 289.
 Kennink, zie: *Henningh*.
 Kentol, 149.
 kerk, 60, 73.
 id. (Hollandsche), 24, 36, 45, 49, 53, 54, 65, 123, 214, 257.
 id. (Maleische), 261. Zie voorts: *Binnenkerk* en: *Buitenkerk*.
 Kerkeraad (te Ambon), 185, 272 e. v.
 id. (te Batavia), 4, 19, 272 e. v.
 id. (te Colombo), 16.
 id. (te Neira), 272.
 kerkhof, zie sub: *kerk* en: *begraafplaats*.
 Kern (R. A.), 83, 85.
 Ketapang (Gang), 154.
 Ketel (B.), 187.
 Ketelaar (J.), 282.
 id. (Notaris), *passim*.
 ketting, 180, 245.
 kettingkwartier, 262.
 kettingstraf, 33, 201.
 Keulen, 232.
 keur, 9.
 Keuvel (J.), 202.
 Keijser (Mr. S.), 83.
 id. (C. do), 98.
 Keijzers (Notaris), *passim*.
 Kiai, 143, 150, 157, 170.
 Kidoel (Pangeran), 248.
 Kien (M.), 183.
 Kiczenga (Ds. J.), 13.
 Kijdsmeir, 73.
 kinderstoel, 68.
 Kleedenpakhuis, 49.
 kleedje, 133.
 Kleef, 66, 216.
 kleinigheid, 5.
 klerk, 75.
 id. (Eerste), 8.
 id. (Eerst gezworen), 42.
 id. (Gezworen), 55, 111, 115, 123.
 id. (Ordinair), 75, 104.
 Klerk (R. de), 15, 71, 119, 125, 126.
 id. (W. de), 284.
 Klerk de Reus (G. C.), 9.
 Kleij (C. van der), 34.
 Kleijnis (M.), 254.
 Klinckenbergh (P. van), 191.
 knevelarij, 43, 91, 103, 128, 151, 154, 163, 164, 168, 171, 172, 216.
 knol, 197.
 Koek (H.), 231.
 Koek (H. M. de), 79, 100, 110, 303.
 koebeest, 13, 72, 124.
 Koek (J.), 27.
 id. (N.), 27.
 koelbloedigheid, 116.
 koelirol, 127.
 Koeripan, 21, 114, 169.
 Koesoemadinata (Rangga, Adipati, Pangeran, te Soemedang), 156, 159, 160, 161, 166, 175.
 Koesoemajoeda (Krawang), 147.
 id. (Soemedang), 166.
 id. (Tjikalong), 178.
 Koesoemanagara (Adipati, Toemenggoeng, te Soemedang), 164, 166.
 Koesoemaningrat (Pangeran, Bantam), 227.
 Koestraat, 115.
 Koeta (Kare), 230.
 koetsier, 259.
 Koewala Demak, 58.
 koffie, 91—93, 98, 102, 107, 113, 114, 128, 134, 139, 143, 145, 154, 155, 164, 168, 170, 171, 284, 287, 288, 290, 293—295, 297, 299, 300, 302, 303, 305, 306.
 koffiebetalng, 117, 128.
 Koffiegecommitteerde, 174.
 koffielevering, 137.
 koffiepakhuis, 118, 144, 164.
 koffiepakhuismeester, 101.
 koffiepluk, 113.
 koffierekening, 141.
 koffiesluikerij, 173.
 koffietuin, 39, 241.
 Köffler (J. von), 232.
 kok, 200, 259.
 Kolbe, 283.
 Kolone Loeha Oeni, 229.
 Kolonel, 36, 41, 62, 88, 125.
 kolonie, 87.
 kolonisering, 4, 5, 10.
 Kommissaris Ketjil, 105.
 kompasmaker, 201.
 kondé, 252.
 Koning (E.), 256.
 id. (J.), 57.
 Koningsplein, 7, 70.
 Koopman, 186.
 Kopenhagen, 81, 98, 205.
 Kopo, 136.
 Kornel (Pangeran), 166.
 kostgeld, 28, 185—187, 222, 270.
 Kottenkamp (O. F.), 39.
 Kotshuizen (J. L. van), 102.
 kous, 23, 184.
 Kowok (Njai), 251.
 Kramat, 80.
 krankbezoeker, 34, 272.
 krankzinnigheid, 222.
 krater, 218.
 Krawang, 38, 70, 74, 91, 97, 108, 116, 128, 131,

132, 143, 144, 180, 185, 207, 208, 213,
237, 246, 248, 262, 265, 269, 285, 287,
289, 295, 302.
Krawang (Landdrostambt), 149.
id. (Regenten van), 128, 145, 146-149,
166, 168, 177, 240, 249.
Kreteg, 85.
Krijger (Chr.), 231.
Krijgh (M. M.), 128.
krijgsgevangene, 111.
Krijgsverste, 16.
krijgsraad, 28, 186, 187.
Krijtenburgh (J. M. van), 196.
id. (Th. van), 192, 195, 196.
kris, 246, 252, 253.
Kroekoet, 154.
Krokot, 20, 31, 103, 154, 194, 196, 209, 213, 270,
kroon, 267.
kruidnagelen, 200, 222.
kruitmolen, 38, 39; vergelijk: *buskruit*.
Kuffeler (A. C.), 232.
id. (J.), 215, 232.
id. (W.), 15, 198, 215, 231-233.
id. (C. van), 233.
id. (Mr. R. van), 232; zie ook: *Cuffelaer*.
Kulk, 117.
Kuiper, 46, 65.
Kuiper (M.), 62.
kussen, 87.
Küstrin, 130.
kwartier (Amboneesch), 230.
Kweekschool voor de Zeevaart, 115.
kwispeldoer, 252.

L.

Laan (J. van der), 217, 219.
Laanhof, 80.
Laksamana, 187.
lam, 214.
Lampidja, 30, 251, 265.
Lampongs, 201.
Lamsweerde (A. van), 254.
Lamthaj, 4.
land (waarde van), 50.
id. (particulier), 297.
landbouw, 122, 169.
Landdrost, 6, 19, 29, 30, 102, 107, 115, 120, 121,
200, 214, 256, 261, 265.
Landdrostambt, 121.
landgoed, 38, 39, 53, 70 e.v., 74, 79, 85, 100, 113,
119, 127, 209, 214, 241; vergelijk: *buitenplaats*.
landheer, 68, 93, 118, 120, 210.
landmeten, 190.
Landmeter, 39, 76, 113, 114, 241, 262.
id. (Eerste), 270.
id. (Tweede), 270.
landontginning, 241.
Landraad, 36, 99.

landrente, 305.
landrentestelsel, 108.
landspassaat, 21.
landtocht, 22.
landuitgifte, 13, 14, 20, 23, 25, 29, 188, 196, 204,
209, 210, 214, 229, 230, 236, 241, 259-261, 263,
264, 268, 297.
landverhuur, 42, 264.
landverkoop, 72, 97, 107, 108, 114, 116, 119, 140,
143, 168, 169, 247, 287-289, 293, 294; zie: *land-
uitgifte*.
Langenhoven (E. van), 216.
Langerak, 61
Langhansz, 22.
Laps (S. J.), 40, 236.
id. (T.), 40, 236.
Larges (Ds. S. de), 275.
Larike, 23, 66.
Lastman (C.), 258.
Latip (Radèn), 151, 164.
Laurierstraat, 183.
Lauttenbach (C.), 181.
Lawalatoe (M.), 188, 189.
Lawick (N. K. van), 103.
Lawick van Pabst (Mr. A. A. van), 104.
id. (F. E. van), 104.
id. (P. E. van), 104.
id. (P. H. van), 79, 86, 91, 92.
e. v., 98, 100, 103-111, 135,
136, 295, 297, 299, 301, 302.
Lazarushuis, 240; zie: *Leprozenhuis*.
Lebak, 175.
Leeman (J. J.), 212.
leen, 152.
Scene (J. van), 4.
id. (J. C. van), 4.
leening (gedwongen), 97, 100, 107, 112, 116, 119,
121, 127.
leenland, 230, 247, 248, 259, 264, 265.
leeuw, 22.
Leeuw (M. de), 266.
Leeuwarden, 122.
Leeuwen (M. van), 212.
id. (Notaris Van), *passim*.
leeuwenhof, 255.
legaat, 55.
Leiden, 19, 50, 51, 54, 55, 99, 119, 197, 214, 220,
298.
Leitimor, 273.
Lek, 61.
Lelivelt (H. C.), 55.
Lengele (A. A.), 45.
id. (Ph.), 45.
Lennep (Mr. J. van), 161.
Leonora van Boegis, 31.
Lepang, 177.
Leprozenhuis, 70; zie: *Lazarushuis*.
Leschenault de la Tour, 85.

- lettergieter, 190.
 Leusing (A.), 99.
 levering, 55, 219.
 id. (verplichte), 294, 295.
 Levier (Notaris), *passim*.
 Leijdecker (A.), 270.
 id. (B.), 22, 270.
 id. (C.), 270.
 id. (G.), 270, 280.
 id. (H.), 270, 273.
 id. (Ds. M.), 190, 222, 223, 271, 276—278.
 id. (P.), 22, 270.
 lezen, 124.
 Licentmeester, 25, 36, 46, 77, 125.
 lichtschiuwheid, 283.
 Liebeherr (B. F. von), 72.
 Liegnitz, 54.
 Lier (D. van), 239.
 Ligor, 34.
 lijfarts, 12, 200, 286.
 lijfwacht, 23, 196, 200.
 lijkrede, 54.
 lijnwaden, 5.
 Limbangan, 107, 158, 161, 163.
 id. (Regenten van), 149, 151, 152, 165, 166, 175.
 linietscheiding, 224, 242, 257.
 id. (acte van), 219.
 Lingen (A. van der), 49.
 linnen (wit), 255.
 liplap, 252.
 Lipoei, 238.
 Lippius (J. C.), 233.
 livrei, 254.
 lodderlijk, 152.
 Loderus (J. J.), 271.
 Lodewijksz (J.), 210.
 Lodewijk (Koning), 86, 87.
 Lodewijk XIV, 17.
 Lodrigo (A.), 238.
 Loenemans (H. Chr.), 262.
 loerah, 180, 192.
 Loeringtengah, 213.
 Loewoeng, 81.
 Logboekhouder, 23.
 Londen, 63, 182, 233.
 lont, 269.
 Lontor, 215, 272.
 Loo (W. van), 245.
 Loro Kidoel, 85.
 Lubeck, 76.
 Lucas van Batavia, 195, 196.
 Lucassen, zie: *Cardeel*.
 luchtbuis, 124.
 Luik, 214.
 Luitenant, 139.
 id. -Dessave, 281.
 id. -Kolonel, 55.
 Lussion, (L.), 126.
 Lutherschen, 98, 300.
 Luijmes (A.), 33, 43, 47.
 Lycochthon (W.), 243.
- M.**
- Maarsen, 207.
 Maas (Admiraliteit van de), 65.
 Maastricht, 204.
 Maatschappij (Hollandsche), 164.
 Macao, 219, 263.
 Macgillavry (H.), 79.
 Machmat (Mas), 138.
 Macquoid (Th.), 108, 135, 145, 171, 174, 175, 287, 289, 290, 297, 306.
 id. Davidson & Co., 297.
 Madagascar, 204, 206.
 Madioen, 109.
 Madjalaja, 174.
 Madoera, 28, 29, 44, 51, 214.
 id. (Geschiedenis van het Vorstenhuis van), 110.
 Madras, 205.
 Maetsuijker (J.), 5, 7, 157, 158, 229, 257, 259.
 id. (S.), 257.
 id. (W.), 257.
 Magdalena van Batavia, 195.
 Magdeburg, 189.
 Magindanao, 26.
 Maille (A. M. de), 54.
 Mailly (De), 54.
 maitres, 82.
 Majoor, 16, 18—20, 62, 199, 262; zie: *Sergeant-Majoor*.
 Majoran, 20.
 Makassar, 23, 31, 45, 47, 63, 66, 123, 189, 190, 215, 218, 221, 231, 236, 256, 260, 267, 268, 282.
 Makassaren, 57, 203, 245, 267.
 id. (Kapitein der), 253.
 Malabar, 17, 123, 187, 219, 230, 264.
 Malakka, 4, 7, 34, 54, 111, 197, 202, 242, 252, 268, 290.
 Maleiers, 188.
 id. (Kapitein der), 249—251.
 malicieus, 94.
 malversatie, 128.
 Manipang, 194, 196.
 Man (Radèn), 168.
 Manaar, 44, 208.
 Manabaja, 152, 153.
 mandadoor, 113.
 mandor, 140.
 maneance, 68.
 Mangalor, 219.
 Manggadoca, 154, 188, 253.
 manggis, 209.
 Mangkoeboemi (Pangeran), 52.
 Mangkoepradja, 167, 173.

- Mangoendipa, 180.
 Manguus (G.), 200.
 Manipa, 184—188, 229, 274.
 id. (Kapitein), 229.
 Mantri, 162.
 Marci (A. F.), 76.
 id. (C. E.), 76.
 id. (O. F. N.), 76, 114, 196.
 Mardijkers, 74, 209, 218, 225, 238, 261, 269.
 Marinus (D.), 211.
 Marinusz (A.), 235.
 Maroenda, 217, 229, 269.
 id. (Kleine), 249.
 Marre (J.), 233.
 id. (Chr. de), 233.
 id. (H. de), 233.
 id. (Jacob de), 233.
 id. (Jan de), 233, 234.
 Mars (eiland), 182.
 Martabangsa, 139.
 Martadipa, 139.
 Martagoena, 139.
 Martakara, 138.
 Martanagara, 153.
 Martapada, 139.
 Martawangsa (Mas, Bandoeng), 133.
 id. (Demang, Kampongbaroe), 139.
 Martawiria (Demang), 139.
 Masejck, 234.
 Maskat, 199.
 Masulipatnam, 242.
 mat, 252.
 id. (Spaansche), 290.
 Matara (Daëng), 253.
 Mataram, 30, 133, 136, 157, 169, 203, 234, 235, 240, 271.
 Matarammers, 262.
 Matraman, 64.
 matroos, 54.
 Mattes (C. de), 263.
 Matthacus (Notaris), *passim*.
 Maurisse (Mr. P. S.), 95.
 Mauritius, 244.
 Maurits (Luitenant), 214.
 Maurits (Prins), 207.
 Maurus (Notaris), *passim*.
 Max Havelaar, 161, 175.
 maxime, 242.
 Maxwel (I.), 183.
 Maxwell (H.), 183.
 Medhurst (W. H.), 64.
 Meer (A. J. van der), 234.
 id. (B. van der), 25, 234, 235.
 id. (R. van der), 235.
 meerderjarigheid, 169.
 Meerkerk, 209.
 Meerpoel (Chr. J.), 240.
 id. (H. C.), 241.
 Meerpoel (M. C.), 240.
 meervoud (dubbel), 172.
 Meerwijck (J. van), 239.
 meester, 205.
 Meester-Cornelis, 7, 117, 218, 229, 241, 244, 247, 250.
 meid, 196.
 Meij (A. van der), 46.
 Meijburgh (C.), 36.
 Meijer (M. I.), 61.
 Meijnichus (W. J.), 81.
 meisje, 38.
 Meister (G.), 190, 204.
 Mekka, 173, 174, 226.
 Mel (B. van), 228.
 melaatsch, 27.
 Melton, 191.
 memorie, 91.
 id. van overgave, 228.
 Menado, 61.
 Mendes (A.), 261.
 menschenroof, 33.
 Menteng, 112.
 Menteng Kara (Luitenant), 138.
 Merkus (Mr. P.), 299.
 Metz, 214.
 meubelen, 80.
 Meur (Cath.), 236.
 id. (Corn.), 236.
 id. (Leon.), 236.
 id. (Lucas), 35, 190, 231, 236.
 id. (Ph.), 236.
 Meurs, 216.
 Michault (Notaris), *passim*.
 Michell (Notaris), *passim*.
 Michielsz (A.), 72, 305.
 id. (J.), 149, 157, 158, 235, 236—238, 253;
 zie ook: *Steuflhaas*.
 Middelburg, 23, 47, 88, 122, 123, 126, 235, 282.
 Middelpunt, 262.
 Miero (L.), 70.
 Mijer (Mr. P.), 74.
 mijnontginning, 34, 38, 190, 284.
 militair, 87.
 Minden (M. van), 258.
 minderjarigheid, 137.
 Minister (aan de Vorstenhoven), 97.
 id. van Koloniën, 78, 96, 97.
 minnebrief, 173.
 minneuoeder, 256.
 Minto (Lord), 78.
 misbruik, 98.
 mishandeling, 119.
 misigit, 101, 165.
 misnoeging, 194.
 misverstand, 168.
 Mixties, 188, 210, 217, 225, 235, 266.
 modest, 184.

Modjopahit, 101.
 Moeghiedien (Adipati), 171.
 Moekharam, 136.
 Moerman (W.), 209.
 Moewarabekasi, 41, 112.
 Moewaraberes, 71, 246, 259.
 Mohammad (Wan), 251.
 id. Tabri, 174.
 id. Tahir (Radèn), 145.
 id. Johannes Camphuijs (Ratoc Ba-
 goes), 252, 253.
 Mohr (J. M.), 63.
 id. (Ds. J. M.), 73.
 Molekman (A.), 270.
 Molenvliet, 31, 32, 34, 38, 39, 64, 73, 102, 130, 154,
 194, 195, 233, 241.
 Molijn (M.), 35.
 Möller (Notaris), *passim*.
 Molukken, 21, 79, 82, 221, 228, 252.
 Mom (A. C.), 62, 69.
 id. (G.), 62.
 Monnikendam, 259, 260.
 monopolie, 5, 293, 294.
 monstering, 113.
 Mooek (V. van), 211, 261.
 Mookervaart, 29, 41, 119.
 Moor, 188, 246.
 moord, 170, 180.
 Moorsch, 192.
 moraliteit, 62.
 morserij, 23.
 morswinkel, 33.
 Mosambique, 99.
 moskee, zie: *misiqit*.
 Mossel (J.), 21, 48, 50, 52—55, 57—59, 140, 141,
 251.
 id. (Ph. Th.), 54.
 Motman (F. van), 119.
 id. (G. W. C. van), 114, 117—120, 121, 302.
 id. (W. A. M. van), 117.
 Moucheron (H. de), 7.
 Mounier (Mr. P.), 88.
 Muijkens (Mr. Ph.), 209.
 Muller (F. H.), 138, 197, 208, 217, 238—241, 246,
 259, 265.
 id. (H.), 240.
 id. (W.), 240.
 Multatuli, 161.
 Muntingh (J.), 286.
 Muntinghe (Mr. H. W.), 79—81, 110, 116, 303,
 304.
 Mus (E.), 204.
 id. (Ds. P.), 204.
 musket, 244.
 musqueton, 22.
 muziek, 35, 80.
 muziekmeester, 300.
 muzikant, 291.

N.

naam (Europeesche), 34, 228; zie verder: *bij
 naam* en: *vóórnaam*.
 naamgeving, 246.
 naamverdraaiing, 260.
 Naerssen (J. C. van), 63.
 nagelboomen, 26.
 Nahuijs van Burgst (H. G. Baron), 98, 307.
 Najakoesoema, 152.
 Najamanggala (Aria), 131, 132.
 Najatroena, 131.
 Najawangsa (Kapitein), 138.
 Nambo, 146, 147.
 Nangasaki, 241.
 Nanggewer, 71.
 Nantes, 242, 243.
 Napoleon I, 82, 111.
 Naranata, 133, 134.
 Nassau Ouwerkerk (H. van), 207.
 Natadikoesoema, 180.
 Natadiredja, 140.
 Natadiwiria (Mas), 132.
 Natadria (Radèn), 140.
 Natamanggala (Aria), 169, 177, 178.
 Natanagara (Kampongbaroe, Tjiandjoer, Tjika-
 long), 141, 142, 171, 172, 174, 179.
 Nataningrat (Tjiandjoer, Tjikalong), 172, 179.
 Natapoera, 144.
 Natapradja (Demang, Bandoeng), 134.
 Natapraja (Kampongbaroe), 140.
 Natarajah (Buitenzorg, Krawang), 145, 149.
 Nataradja, zie: *Natarajah*.
 Natawidjaja (Pangeran), 226.
 natie, 219.
 naturel, 146, 184.
 Nave (W. de), 261.
 Navorscher, 74.
 Nederburgh (Mr. S. C.), 65, 69, 78, 83, 89, 90, 99,
 102, 104, 130.
 id. (Consideratiën van), 83, 94.
 Nederland, 39, 86.
 Nederlandsche Lceuw, 109, 116, 129.
 neef, 75.
 Negapatnam, 54.
 Negombo, 16.
 negorij, 106.
 negotiegoederen, 134.
 Negotiekantoor, 129, 285
 Negotie-overdrager, 111.
 Neijenroode (C. van), 197; zie: *Nieuwenrode*.
 Neira, 272
 Neitzell (C. H.), 300.
 id. (J. F.), 286, 299.
 id. (J. S. M.), 286.
 id. (M.), 305.
 nepotisme, 67.
 Neukirchen genaamd Nijvenheim (C. J. van), 63.

- Ngabehi, 150, 153.
 Nieuhof (H.), 283.
 id. (J.), 283.
 Nieuwendam, 229.
 Nieuwenhuijsen (A. van), 270.
 Nieuwenrode (C. van), 197, 198.
 id. (H. van), 197.
 Nieuw-Guinea, 283.
 nieuwjaar, 153, 170, 247, 249.
 Nieuwpoort (te Batavia), 41, 45, 183, 192, 226,
 232, 237, 239, 248, 281.
 Nieuwpoortstraat, 40.
 Nieuwstraat, 241.
 Nihoekong, 50.
 Nijendaal (A. van), 217.
 Nijs (M. de), 35.
 Nilawati, 195.
 Ningrat (Radèn), 160.
 Nitinagara (Rangga), 150.
 Niveld, 40.
 nochte, 17.
 Noesalaut, 274.
 Noesatapi, 243—245.
 nokslot, 231.
 Noleth (M.), 206.
 Nong (Kiai Mas), 168.
 nouna, 39, 263.
 nooddrukken, 10.
 noodhulp, 134, 152.
 Noordoostkust, zie: *Java's Noordoostkust*.
 Noordwijk, 6, 7, 65, 114, 186, 268.
 id. (in Holland), 300.
 Noorwegen, 216.
 Nordman (G.), 72, 78, 98.
 Notaris, 40, 74.
 Notoprodjo (Pangeran Adipati), 109.
 notule, 60.
 Nuijts (S.), 284.
- O.**
- Oadji (Radèn), 253.
 Oasi Taridja (?), 178.
 obligatie, 55.
 Obreen (J. C.), 120.
 observatorium, 73.
 obsteeren, 186.
 occupatie, 20, 218, 246, 258.
 Oekerse (O.), 239.
 Odense, 231.
 Oedjoengbroeng, 285, 289, 291, 295, 297, 302.
 Oedoegoedog, 268.
 Oekoer (Depati), 136.
 Oemboel, 131, 132, 147, 162.
 id. (Eerste), 146, 162.
 id. Papatih, 148.
 Oerip Mohammad Johannes Camphuijs (Ratoe
 Bagoes), 253.
 Oesin (Demang Kiai Mas), 168.
- Oetama (Regenten van), 149.
 Oij (D. van), 206.
 id. (F. van), 206.
 Oijen (J. C. van), 215.
 id. (W. van), 215.
 Oldenburg, 240.
 Oldenvliet (M.), 6, 7, 238.
 id. (N.), 7.
 Oldenzee, 231.
 Oléron, 15.
 Olivier Jzn. (J.), 65.
 om of, 239.
 omgang, 18, 24, 236, 239, 242.
 omkoopig, 135.
 Ommelanden van Batavia, 55, 70, 262.
 omtrent, 187, 194, 282.
 onafhankelijkverklaring, 87.
 Onchristenen, 125.
 ondankbaarheid, 132, 188.
 onderdaan, 172.
 onderhoud, 137.
 Onderkoopman, 51, 54, 89, 106, 259.
 id. buiten emplot, 65.
 Onderstuurman, 220.
 ondertrouw, 36, 103, 242.
 onderwijzer, 61.
 onderzoek (wetenschappelijk), 84, 101, 283.
 ongevaar, 26.
 Ongewassen (M. S.), 123.
 onkunde der Regeering, 157.
 onlusten, zie: *opstand*.
 Onrust, 36, 44, 46, 48, 62, 65, 67, 68, 76, 77, 253.
 ontdekking, 246.
 onthouden (zich), 193.
 Ontong Java, 269.
 ontslag, 56, 68, 69, 143, 148, 151, 154, 155, 168,
 173, 174, 179, 257; zie ook: *afzetting*.
 id. (tijdelijk), 197.
 Ontvanger-Generaal, 68, 112, 243, 269.
 onwaardig, 106.
 Ooltgensplaat, 7.
 oorlog, 64.
 oorlogsvaartuigen, zie: *bakeleisprauwen*.
 Oosten (E. van), 8.
 Oost-Friesland, 124.
 Oosthoek, 51, 84, 101, 104.
 Ooststraat, 232.
 op (bij plaatsnamen), 16, 139, 146, 194, 221, 239.
 opgezetenen, 70, 72, 73.
 opium, 27, 128, 135, 137, 152, 153, 162, 167, 302.
 opneem, 92.
 opneming, 153, 201, 202.
 opontbieding, 39.
 Oppasser, 43, 105, 180, 223, 248, 302.
 Oppenhof (C.), 235.
 Opperbestuur, 5.
 Opperbewindhebber, 117.
 Opperbuurtmeester, 43.

Opperchirurgijn, 22, 39, 286.
 Opperhoofd, 32, 37, 44, 45, 92, 100, 126, 152, 197,
 203, 204, 209, 214, 215, 232, 239, 242, 255.
 Opperkoopman des Kasteels (Eerste, Tweede),
 10, 197, 206, 243.
 Opperlandvoogd, 12.
 opperlandvoogdij, 160, 166.
 oproerling, 176, 262.
 opstand (Bantamsche), 52, 58, 137, 139, 167.
 id. (Belgische), 87.
 id. (Cheribonsche), 84, 102, 103, 105, 106,
 144, 164, 286.
 id. (Chinesche), 42—44, 50.
 id. (Krawang'sche), 155, 166.
 opvoeding, 61, 64, 124, 266.
 opvolging, 154.
 opzending, 69, 98, 122.
 opzicht, 131, 138, 160, 219, 227, 237, 240, 265.
 Opzichter, 139.
 id. van het beestiaal, 181.
 id. over de werken, 193.
 Opziener, 75, 83, 85, 93, 117, 128, 134, 135, 138,
 153, 172, 237, 238, 240, 262, 286, 288, 290.
 Orange, 214.
 Orangist, 90, 220.
 Orangkaja, 184, 185, 244, 245, 266.
 Oranje, 79.
 Orde van Holland (Koninklijke), 97, 115.
 Orissa, 221.
 Osborn (J.), 257.
 Osnabrück, 281.
 Ossenberch (W. H. van), 53, 242.
 Ostal (Gratien de l'), 15.
 Ostende, 260.
 Ouderling, 185.
 Oudermeulen (C. van der), 66.
 oudheden, 84, 101.
 Oud-Schepen, 112, 125.
 Outhoorn (S. A. van), 7.
 id. (W. van), 7, 9, 10, 248.
 over (van tijd), 282.
 Overbeek (P. F.), 102.
 overgave van Java (Commissarissen voor de),
 129.
 overlust, 185.
 Overman (C. L.), 35.
 overneem, 80, 89, 107.
 overplaatsing van Hoofden, 143, 148, 168.
 overspel, 195, 211.
 Overstraten (P. G. van), 69, 78, 86, 99, 103, 181, 182.
 Overtwater (P. A.), 5.
 Ovink (Th. H.), 266.

P.

paap, 244.
 paardenfok, 86, 121, 288, 291.
 paardenstal, 31, 58.
 Pabiroedien, 171.

Priangan.

Pabst (J. A. van), 104.
 pacht, 92.
 Padang, 111, 183, 212.
 Padbrugge (R.), 221.
 Paderborn, 253.
 padi, 81, 86, 291—294, 299, 302, 305, 306.
 Padjadjaran, 136.
 Padjongkoran, 42.
 Pagaden, 128, 184, 196.
 id. (Regenten van), 149 *e. v.*, 153, 164.
 Pagadoengan, 289, 293.
 Pagaraman, 227.
 Pagarbesi, 39.
 pagger, 225.
 pakhuis, 11, 70.
 pakhuizen bij de Waterpoort, 66, 76, 77, 111, 119.
 id. (Westzijdsche), 88—90.
 Zie verder: *Graanmagazijn, IJzer-*
 gamazijn, Kleedenpakhuis, Kuiper, Orrust,
 Provisiemagazijn, Rijstpakhuis, Suikerpak-
 huis.
 Pakhuismeester, 58.
 Pakoecan, 236, 270.
 Pakoeboewana (Soesoehoenan), 28.
 Palakka (Aroe), 218, 267.
 id. (Demang), 180.
 Palembang, 7, 44, 93, 100, 102, 185, 199, 218, 238,
 259, 267, 303.
 Paliacate, 104, 216.
 Palicol, 232.
 palissadenwerk, 26.
 Palm (A. L.), 88.
 id. (J.), 218, 233, 242.
 Paltz, 261.
 id. (Keurvorst van de), 43.
 Pamanoeckan, 128, 143, 164, 176, 184, 205, 225, 301.
 id. (Regenten van), 149—151, 226, 237.
 Pamekasan, 231, 242.
 Pamotan, 218, 224—226, 242, 257, 280.
 Pampanger, 187, 225.
 Panatajoeda (Toemenggoeng, Adipati), 131, 146—
 148.
 pand, 112.
 Pandbewaarder, 111.
 Pandji (Toemenggoeng), 140.
 Panembahan, 158.
 id. Soemedang, 156.
 Pangasahan, 289, 293.
 Pangoran, 158, 160, 193.
 id. Aria Cheribon, 152, 158—160, 219, 233,
 242.
 id. Panembahan, 156, 160.
 Pangerango, 143.
 Pangkalandjati, 41.
 Panoeggangan, 120, 121.
 Papakmanggoe, 136.
 Papangor, zie: *Pampanger.*
 Papantjangan, 166.

- Papisangan, 70.
 paradijs, 164.
 Parakanmoentjang, 56, 105, 106, 113, 134, 159.
 id. (Regenten van), 91, 143, 151—155, 162, 163, 165, 166.
 Parakansapi, 147; zie verder sub: *Adiarsa*.
 Parang, 34, 38, 189, 190, 284, 289, 306.
 Parapatan, 7.
 parelbank, 225.
 parool, 182.
 Parra (P. A. van der), 41, 51, 55, 60, 61, 63—65, 75, 123, 125.
 id. (Mevrouw van der), 59, 64, 75.
 Parvé (A.), 243.
 id. (C.), 243.
 id. (D.), 243.
 id. (J.), 10, 242, 243.
 id. (M.), 243.
 id. (R.), 242.
 id. Junior (D.), 243.
 id. id. (J.), 243.
 parvenu, 70, 175.
 pas, 192, 302.
 pasanggrahan, 111.
 Pasanggrahan (rivier), 39, 41, 236.
 pasar, 64, 70, 72, 92, 121, 294.
 Pasarbaroe, 6.
 pasarhuurder, 293.
 Pasirpandjang, 64, 241.
 Pasisir, 150.
 Pasocroean, 73, 198.
 Pasquaalsz (F. M.), 218.
 passage, 183, 188.
 passagier, 59.
 passeering, 62, 69, 70, 131, 135, 148, 152, 153, 160—162, 167, 173, 174, 185.
 passen op, 193.
 Patani, 34.
 Patih, 71, 133, 135, 140, 148, 149, 153, 154, 168, 172—174, 179.
 Patih djero, 143.
 Patilima Siwa, 230.
 Patimoan, 146.
 Patimoerlatoe, 189.
 Patinggi, 243—245, 260.
 Patjenongan (Gang), 65.
 Patna, 126.
 Patoewakan, 153.
 Patrakoesoema (Toemenggoeng), 153, 162.
 Patras (Abr.), 42, 47.
 id. (Anth.), 42.
 patriot, 69, 90.
 patroon, 124, 301.
 patrouille, 225, 226, 244, 264.
 Pauw (P.), 6.
 Paviljoen (A.), 5.
 pedak, 14.
 Pedel (J.), 40.
 Pedel (S.), 40, 41.
 id. Junior (J.), 40.
 pees, 186.
 Pegaden, zie: *Pagaden*.
 Pekalongan, 51.
 Peking, 4, 207, 238.
 Pelehoewa, 185, 229.
 pen, 220.
 penetreeren, 87.
 Penghoeloe, 145.
 Penjaboengan, 71.
 Penjabrangan, 114.
 penning, 166, 212, 216.
 Pennistengesticht, 73, 112.
 pennistentafel, 42.
 Pens (M.), 35.
 pensioen, 81, 87, 116, 155, 168, 179, 182.
 Pensionaris, 60.
 id. Honorair, 125.
 pentagram, 231.
 pentjalang, 185, 237.
 Peny (I.), 122.
 id. (S.), 122.
 peperpakhuis, 36.
 Permata (Tjili), 230.
 Persepolis, 221, 224.
 Persijn (L. F.), 109.
 Persoon (Eerste), 44.
 id. (Tweede), 46, 49, 51.
 Peruieijn (J.), 188.
 Perzië, 186, 199, 221, 223, 224, 228.
 Pessaart (M.), 211.
 Petodjo, 101.
 Petri (J. M.), 220.
 Petten (A. van), 245, 246.
 Phort, zie: *Phort*.
 Phaulcon (Constantinus), 209.
 Phort (E.), 206, 207.
 physica, 124.
 Pidja (Agoes), 167.
 Pielat (weduwe), 114.
 Pieraardt, zie: *Pierraedt*.
 Pierraedt (C.), 35.
 Pieters (H.), 50.
 Pietersz (F.), 261.
 Pietersz Swackenhals (C.), 246.
 Pijl (L.), 255.
 pijlstaart, 236.
 Pijnenburg, 307, 308.
 pikolgeld, 105.
 pillegift, 246.
 Pilon (W. C.), 116.
 Pinxtervelt, 13.
 Pit (L.), 5, 217.
 id. (M.), 204, 216, 217, 276.
 id. de Jonge (L.), 6.
 pitjaarboom, 7.
 Pits (J. J.), 24.

- Pittavin, 41.
 plaat (koperen), 247.
 plakkaat, 123.
 Plantagenet, 202.
 plantagie, 55.
 Floem (hotel), 291.
 Poeger (Pangeran), 12, 28, 207, 235.
 Poel (Van der), 281.
 Poentjak, 305.
 Poera (Radèn), 163.
 Poeranagara, 154.
 Poerbadinata, 178.
 Poerbaja (Pangeran Aria), 188, 196, 213, 227, 233, 246—253.
 Poerbanagara, 131.
 Poespa, 150.
 Poespadiredja (Radèn), 151.
 Poespanata, 160.
 Polanen (Mr. R. G. van), 82, 92, 93, 105.
 Poleman (Chr.), 16, 203, 237, 260, 265, 267.
 politie, 19, 93, 145.
 politiek, 17, 279.
 politiquement, 94.
 Pols (F.), 253.
 Pondichéry, 26, 205, 257, 281.
 Pondokbamboe, 264.
 Pondokgedeh (bij Buitenzorg), 79, 86, 97, 114, 121, 143.
 id. (achter Mr. Cornelis), 50, 113.
 Pondoklaboe, 103.
 Pondokpoetjoeng, 32, 39, 120, 128.
 Pondokseroet, 120.
 Pondokterong, 50.
 Pondoktjina, 285.
 Pool (Wed.), 305.
 id. (C. de), 59.
 poort (Rotterdammer), 31, 208, 254, 265.
 id. (Utrechtsche), 21, 189, 208, 217, 227, 237, 256, 257, 265.
 Zie verder: *Diestpoort*, *Nieuwpoort*, *Waterpoort*.
 portie (legitieme), 40, 197, 268.
 portret, 49.
 Portugeezen, 5, 16, 209, 261, 272.
 Poster (G.), 233.
 Postmeester-Generaal, 68.
 Practisijn (Eerste), 40.
 Praja, 244.
 Prambanan, 101.
 prauw, 262.
 prauwenhuis, 236—238, 262, 268, 269.
 Prawata Sari, 147, 186, 205, 218, 226, 242, 257, 260.
 Prawiradiredja (Adipati), 175.
 Prawiranata Adikoesoema (Radèn Adipati), 161.
 Preanger-Regenten, 106, 117.
 Preanger-Regentschappen, 9, 21, 43, 51, 79, 83, 108, 189, 233, 236.
 id. (Cheribonsche), 121.
 Preanger-Regentschappen (Jacatrasche en Cheribonsche), 121.
 preciosa, 55, 80.
 predecesseur, 91.
 Prediger (R.), 69.
 Predikant, 43, 122, 200, 202, 205.
 Prefect, 107, 110, 118, 120, 121.
 prejuditie, 78.
 premie, 39.
 present, 229.
 presenteeren, 127.
 President, 23, 31, 36, 68, 217, 218, 267.
 presteeren, 127.
 prestige, 94, 106.
 preuve, 132, 139.
 Priaman, 213.
 Pribata (Radèn), 169.
 prijs, 132, 189.
 id. (Fransche), 48, 182.
 Prijsagenten (Engelsche), 110.
 Prill (A. de), 58.
 id. (D. W. de), 58.
 id. (J. de), 58, 59.
 id. (W. de), 58.
 Principalen, 10
 Prins, 153.
 privilege, 14.
 Probolinggo, 294.
 procedeeeren, 95.
 procuratiehouder, 92.
 procureur, 99.
 Professor, 88.
 promotie, 203.
 Protestant, 15.
 provincie, 134.
 Provisiemagazijn, 76, 118.
 provisiën, 80.
 provisioneel, 132, 152, 155, 159, 177, 183, 196, 197, 199, 207.
 Pruisen (Koning van), 66, 283.
 punt (van het Kasteel), 33, 247.
 puntjes, 161.
 Purmerend, 66.
 Putt (J. de), 253, 254.
 id. (M. C. de), 254.
- Q.**
- Quaelbergh (C. van), 243.
 qualiteit, 43, 44, 48, 68, 74, 99, 106, 112, 113, 125, 170, 186, 203; zie ook: *titel*.
 Quedlinburg, 39.
 Querijnen (J.), 7.
 Quirina (J.), 7.
- R.**
- Raad (Eerste), 78.
 id. (Hooge), 201.

- Raad van Financiën, 116, 127.
 id. van Indië (President van den), 78.
 id. id. (Vice-President van den), 79.
 Raad van Justitie, 11, 16, 22—24, 32, 33, 36, 47,
 67, 94—96, 98, 100, 115, 122, 181, 206, 209,
 215, 245, 254, 262, 263, 265, 267, 272.
 Rach (J.), 65, 69, 124.
 Rachel van Boegis, 31.
 Radder (H.), 27.
 id. (J.), 27.
 id. (J. L.), 27.
 id. (P. de), 48.
 Radèn, 169, 178.
 Radèn Ajoë, 110.
 Radermacher (Mr. D.), 125.
 id. (F. R.), 126.
 id. (J. C.), 125.
 id. (Mr. J. C. M.), 63, 72, 75, 124—126.
 id. (J. H. Th.), 126.
 id. (S.), 126.
 Radjadinata, 133.
 Radjapola, 144.
 Radja Singa, 16, 254, 255.
 Raffles (Th. S.), 39, 85, 98, 100, 101, 108, 110, 112,
 120, 145, 286—290, 292, 293, 295, 296.
 Ragoenan, 196.
 Raksapradja, 135.
 Raksatjandra (Ngabehi), 140.
 Ram (A.), 256.
 id. (M.), 200, 201, 254—256, 284.
 id. (N.), 256.
 id. (W.), 254—256.
 Ramalan (Radèn), 168.
 Rambergen (R. van), 192.
 Rammanakoyel, 208.
 Rampoa, 121.
 Ramskrammer, 38.
 Ranamanggala, 135.
 rang, 24, 51, 68, 74, 97, 100, 106, 113, 123, 125,
 182, 186, 187; vergelijk: *titel*.
 Rangin (Bagoes), 144.
 Rangga, 135—137, 144, 145, 150.
 id. Batoelajang, 134.
 id. Gedeh (Aria, Adipati), 142, 156.
 id. Gempol, 156—159, 161, 166.
 Ranoediwiria (Radèn), 132.
 Ranst (C.), 217.
 rantsoen, 28, 186, 187, 222, 270, 274.
 Ranzow (Chr. F. A. Graaf von), 254.
 rariteit, 274.
 rasamala, 38.
 Rasi Jam, 176.
 Ratoe, 249.
 Ratoedjaja, 241.
 Rauschenberg, 213.
 Rave (W. de), 261.
 Ravensberg (B.), 218.
 Ravenu (D.), 232.
 Ravestein, 103.
 Rawa Cibotia, 194, 196.
 Reaal (J.), 199.
 Reael (L.), 3.
 rechtsgeleerde, 88.
 rechtspraak, 26, 173.
 recommandatie, 66, 254.
 recommandeeren, 158.
 reduit, 262.
 Reede tot Drakenstein (H. A. van), 11, 17, 283.
 id. van Oudtshoorn (M. Barones van), 103.
 id. van Renswoude (Van), 17.
 id. tot de Parkeler (J. F. Baron van), 64,
 78, 91—93, 103—105, 130.
 Rees, 236.
 Rees (B. L. Janssens), 122.
 id. (M. J. Janssens), 122.
 réfugié, 219.
 Regeeringscommissaris, 103, 106.
 Regent, 132, 137, 139, 142, 179.
 id. (Eerste), 150.
 id. (Tweede), 134, 146, 150.
 Regentes, 148.
 regentschap, 132, 138.
 Reguleth (Notaris), *passim*.
 Reijnouts (J.), 60.
 Reijnst (G.), 3.
 id. (J. Th.), 62.
 id. (M.), 3.
 Reijsig (J. Chr.), 58.
 reis, 74, 75, 77, 100, 104—106, 108, 112, 113, 160,
 164, 171, 211, 212, 219, 225, 227, 231, 233, 236, 282.
 rekening, 89, 113.
 Rekenkamer, 129, 130.
 relegatie, 179; zie: *verbanning*.
 Rembang, 107—109, 111.
 Rembrandt, 183.
 Rembrants (H.), 183.
 Rembrantsz (G.), 183.
 remissie, 201.
 remoreeren, 25.
 renegaat, 239.
 Reniersz (C.), 263.
 repatriëering, 106.
 reprocheeren, 154, 155.
 reputatie, 274.
 resideeren, 239.
 Resident, 34, 45, 58, 59, 63, 108, 191, 203, 231, 235,
 236, 239, 257, 266.
 id. (Eerste), 97, 102.
 residentie, 249.
 residentiehuis, 291.
 Resolutiën van G.-G. en Raden, 8.
 ressort, 9.
 restitutie, 95.
 retourvloot (Commandeur der), 50.
 Zie: *Admiraal, Schout-bij-nacht, Vice-Admiraal*.

- Revenue Department, 108.
 revisie, 27, 33.
 revolutie, 98.
 revue, 7.
 Rhenen, 224.
 Rhijne (Dr. W. ten), 222.
 Rhinocerosgracht, 48.
 ridder, 97, 101, 109, 115, 116, 129.
 Ridderschap, 204.
 Riebeeck (Mr. A. van), 6, 8, 11, 12, 14, 20, 29—32,
 181, 187, 194, 195, 245, 249, 280, 284.
 id. (J. van), 260.
 id. (J. M. van), 8.
 Riemersma (J.), 54, 60.
 Riemsdijk (A. H. L. van), 73.
 id. (C. J. van), 73, 88.
 id. (D. C. van), 71.
 id. (D. C. H. van), 73.
 id. (E. C. M. van), 73.
 id. (J. van), 54, 67, 215, 259.
 id. (J. J. H. van), 73.
 id. (J. J. H. H. van), 73.
 id. (P. W. H. van), 73.
 id. (S. I. J. H. van), 73.
 id. (Th. J. van), 73, 81.
 id. (W. V. H. van), 66, 67—74, 81, 88, 92,
 95, 97, 106, 123, 124, 215.
 id. Junior (W. V. H. van), 73.
 Rigg (J.), 308.
 Rijk (G. C. van), 73.
 rijkdom, 55.
 Rijksarchief, 10, 15, 77, 82, 83, 99, 200, 305.
 Rijksbestierder, 97, 98, 193, 227.
 rijksdaalder (papieren), 290.
 Rijn (A. van), 3, 4.
 id. (C. van), 183.
 id. (P. van), 3.
 Rijpzee, 196.
 Rijsbergen (M.), 271.
 Rijsen (S. C.), 115.
 rijst, 39, 107, 135, 143, 172.
 rijstpakhuys, 62, 99; zie ook: *graanmagazijn*.
 rijstpasar, 261.
 Rijswijk, 7, 62, 101, 114, 240, 252.
 rijtuig, 80.
 Ringh (Chr.), 46.
 id. (I.), 231.
 Ringhooven (J. D. van), 200.
 ringsloot, 206.
 Riouw, 181, 182, 290.
 ritmeester, 54, 81.
 rivier (Groote), zie: *Tjiliwoeng*.
 id. (T'anggeran'sche), 167.
 Robbé (Notaris), *passim*.
 Robijn (bastion), 246.
 Rodrigo (A.), 238.
 id. (P.), 238.
 Roempin, 168.
 Rolff (C.), 75.
 id. (H.), 74.
 id. (H. L.), 75.
 id. (J.), 75.
 id. (L.), 74—75, 80, 134, 173; als Notaris *passim*.
 id. (L. R.), 75.
 id. (W. B. J.), 75.
 Roman (Z.), 236.
 romanesk, 84.
 Romp (A. M.), 62.
 id. (H. P.), 62.
 id. (M.), 62.
 id. (Mevrouw), 65.
 Romswinkel (A.), 191.
 id. (C. E.), 76.
 rondlezing, 92.
 Roo (A. C. de), 33.
 id. (M. de), 33.
 id. (P. de), 11, 23.
 id. (W. de), 12.
 Roodbol, 209.
 Roode (J. C.), 225, 256, 257.
 id. (J. H.), 142.
 Rooimeester, 270.
 rooken, 252.
 Roorda (Taco), 308.
 Roos (A.), 44, 45.
 id. (J.), 45.
 roover, 72, 168.
 Rose (Mr. S. H.), 81, 88, 90, 103, 105, 107, 303.
 Roselijn, 218.
 Rosendael, 8.
 id. (M.), 253.
 Rosengain, 154, 201, 210.
 Ross (Ds.), 81.
 Rothenbuhler (F. J.), 144.
 Rotterdam, 22, 54, 57—59, 66, 120, 206, 215, 242.
 Rotterdammer, 219.
 Rotterdammerpoort, zie: *poort*.
 rotting, 45.
 Rouwert, 266.
 rouwgoed, 223.
 rouwmantel, 223.
 Roy (A. de), 43.
 id. (A. D. de), 44.
 id. (C. de), 43.
 id. (F. de), 43, 44.
 id. (G. de), 43.
 id. (G. S. de), 44.
 id. (J. de), 193, 247.
 id. (Mattheus de), 43.
 id. (Matthias de), 43.
 id. (Meijnaardt de), 25, 26, 27.
 id. (P. M. de), 27.
 id. (S. de), 43.
 id. (Th. de), 43.
 id. (W. de), 26.

Rudolph (M.), 122.
 ruiling, 121.
 Ruijmveld (A. M.), 65.
 Ruijs (C.), 258.
 id. (E.), 258.
 id. (J.), 185, 212, 213, 258, 259, 281.
 Ruijter (J. de), 260, 273.
 id. (W. de), 259, 260.
 Ruijzer (N.), 232.
 Rula, 58.
 Rumpf (Mr. J. A.), 250.
 Rumphius (A. A.), 270.
 id. (G. E.), 17, 19, 20, 23, 211, 221—223,
 260, 271, 276, 283.
 id. (P. A.), 270.
 rund, 13, 72, 124.
 rust, 53.
 rustig, 254.
 ruwheid, 91, 184.
 ruzie, 181.

S.

Sachse (Mr. C.), 81.
 Sadeng, 71, 72.
 id. West, 119.
 Sagaraherang, 102.
 Sageri (Pangeran), 248.
 sagoepark, 188.
 Said (Mas), 53, 57.
 Saint Martin (I. de), 6, 9—11, 13, 15—21, 203,
 211, 259, 265, 267, 268.
 id. (J. A. de), 21.
 Sakee (Radèn), 232, 246—248, 250, 253.
 Saksen, 37, 233.
 Saleier, 45.
 Salida, 190, 213.
 Salomons (Chr. M.), 114.
 Salomonszegel, 231.
 Samarang, 26, 29, 30, 39, 45, 51, 53—55, 58, 80,
 82, 84, 88, 91, 97, 99, 101, 107—109, 113, 118,
 119, 128, 186, 190, 199, 224, 225, 228, 231, 253,
 257, 285, 301.
 Samnua, 225.
 Samoeroe, 228.
 Samorijn, 187.
 Sampang, 28.
 Sanderus (F. C. F.), 117.
 Sanghiang (Pangeran), 246—249.
 Sanskriet, 221, 222.
 Saparoea, 66, 67, 81.
 Saripa, 251.
 Saroeni, 219.
 Saroewa, 196.
 Sas (M.), 49.
 Sasrawidjaja, 173.
 Sastra, 179.
 Sastrodipoero (Radèn), 149.
 satiriek, 84.

Satjapati (Radèn Aria), 163.
 Sautijn (J.), 215.
 sawah, 114, 160, 167, 237, 292.
 Sawarga (Z.), 184.
 schadevergoeding, 90, 112.
 schafmeester, 42.
 Schaghen (N.), 212.
 Schalkwijk, 254.
 schapenteelt, 291.
 scheepsjongen, 75.
 scheepsrederij, 80.
 Scheltus (Notaris), *passim*.
 Schemon (M.), 197.
 id. (N.), 197.
 id. (S.), 197.
 schonkage, 255.
 schenkbord, 26, 36, 37, 39, 60.
 Schepenen, 7, 12, 27, 36, 38, 41, 62, 89, 90, 97,
 119, 120, 122, 123, 125, 192, 195, 206, 208, 211,
 215, 232, 238, 262, 265.
 Schiedam, 73.
 schieten, 53.
 schilder, 183.
 Schinne (S. I. van), 125.
 schip, 70, 78, 102.
 schipper, 27, 201.
 school, 145.
 schoolmeester, 275, 276.
 Schoonhoven (J.), 236.
 Schoonzicht, 64, 70, 101.
 schoonzoon, 176.
 schorsing, 44, 92, 94, 96, 99, 100, 113.
 Schotland, 187, 202.
 Schout-bij-nacht, 200.
 Schoute (Notaris), *passim*.
 Schouten (Justus), 238.
 schrijffout, 210.
 schrijffafel, 86.
 schrijfwerk, 110.
 schrijver, 43, 135, 164, 172, 191; zie ook: *Scriba*.
 id. (militair), 56.
 Schrijver (E.), 35.
 id. (L.), 35.
 id. (M.), 35.
 id. (M. C.), 35.
 id. (S.), 35.
 id. (Th.), 35.
 Schrikbewind, 15.
 Schroeder (S.), 261.
 schuldbekentenis, 35, 97.
 schulden, 137, 175, 179.
 schutterij, 7, 36, 38, 41, 62, 228, 256; zie: *burgerij*.
 Scipio (P.), 242, 260, 261, 283.
 id. (I. J.), 261.
 Scriba, 51, 93, 99, 100, 115, 129.
 Secretarie (Generale), 8, 23, 55, 67, 75, 104, 116, 123.
 Secretaris, 8, 51, 88.
 id. (Tweede), 67.

- Secretaris Generaal, 116.
 Secunde, 44, 123, 185, 190, 203, 221, 228, 256, 258,
 267, 281; zie: *Tweede*.
 Segwaart (B. van), 228.
 Seijler (J. P.), 81.
 id. (S. C.), 81.
 Sekon, 230.
 Selahaer, 147.
 Senapati, 156.
 Sentiong, 37.
 Senua, 225.
 Sepoeh (Pangeran), 155, 166.
 id. (Sultan van Djokja), 79.
 sergeant, 16, 254.
 Sergeant (W.), 28.
 Sergeant-Majoor, 16, 18, 22, 25, 26, 45, 268; zie:
Majoor.
 Seringsing, 50, 214.
 Serpong, 284.
 Servatius (F. G.), 80.
 id. (G. P.), 79.
 id. (J. P.), 79.
 id. (W. N.), 79, 81, 86, 308.
 id. (weduwe), 87.
 servies, 165.
 Seullijn (Notaris), *passim*.
 seur, 22.
 Sevenhoven (J. I. van), 84.
 Shaftesbury, 202.
 Shahbandar, 25, 32, 33, 36, 46—48, 63, 66, 67, 77,
 125, 227, 243, 269.
 Siam, 17, 34, 204, 209, 210, 238.
 Sibens (C.), 35.
 Siberg (J.), 69, 70, 78—80, 83, 86, 91—94, 97, 105,
 109, 113, 128, 286.
 sigaar, 298.
 signora, 209, 261.
 Sijpkes (J.), 300.
 Silampon, 230.
 Silezië, 129, 219.
 Silva (J. de), 261.
 id. (L. de), 261.
 Silver (A.), 50.
 Silvernagel (J. Ph.), 13, 236, 261—264.
 id. (M.), 263.
 Simplicitas, 64, 92, 102, 103.
 singa, 255.
 Singadipradja, 178.
 Singamanggala (Bandoeng), 134.
 id. (Krawang), 146—148.
 Singanagara (Toemenggoeng, Adipati), 147, 148.
 Singaparna, 144.
 Singapore, 290.
 Singaprabangsa, 146.
 Singasari (Radèn), 148.
 id. Panata Joeda (Adipati), 148.
 Singawilodra (Kiai Demang), 235, 256, 264, 265.
 Singkal, 240.
 Sint Maartensdijk, 122, 189.
 Sint Nicolaas, 77.
 Sipon (P.), 260.
 sirih, 252, 291.
 sirihgeld, 72.
 Sirrebon, zie: *Cheribon*.
 Sitoe, 196.
 Sitteren (A. D. van), 23.
 Six (Jan), 35.
 id. (Johanna), 40.
 id. (I.J.), 35.
 Skelton & Co., 297.
 slaaf, 31, 32, 36, 55, 72, 80, 119, 124, 194, 196, 210,
 258, 261—263, 269, 291.
 slavenhandel, 33, 261.
 slavin, 31, 46, 48, 252.
 Sleman (Radèn), 167.
 Slicher (J. J.), 54.
 Slier (J. J.), 30.
 id. (J. M.), 30.
 id. (M. J.), 30.
 Slingerland, 70.
 sloep, 188.
 Slokan (Groote), 57, 139, 140.
 id. (Opziener der), 113.
 Sloom (G.), 24.
 id. (J. A.), 213.
 id. (M.), 24.
 Slooten, 42.
 sluis, 62, 76.
 Sluis, 215.
 Sluijs (A. J. van der), 102.
 id. (Ds. Van der), 273.
 Smidt (P.), 216.
 Smit (G. F.), 93, 128.
 id. (J. P.), 53.
 id. (M.), 128.
 Smith (A. A.), 63.
 id. (A. G.), 62.
 id. (A. J.), 63.
 id. (A. M.), 63.
 id. (D. J.), 61—65, 70, 73—75, 125.
 id. (H. D.), 63.
 id. (H. G.), 63.
 id. (H. P.), 62, 63.
 id. (I. C. G.), 63.
 id. (I. J.), 63.
 id. (J.), 61.
 id. (J. E.), 63.
 id. (J. M.), 63.
 id. (J. S. J.), 63.
 id. (Marg. Joh.), 63.
 id. (Michiel Jan), 62.
 id. (M. P.), 62.
 id. Junior. (D. J.), 62.
 smokkelen, 269, 301, 302.
 smous, 128.
 Smuijser (D.), 183.

- Snaats (A.), 273.
 id. (B.), 22.
 id. (C.), 22, 270.
 id. (J.), 22, 270.
 id. (M.), 270.
 snol, 219.
 societeit, 69.
 Society (Royal), 221.
 Socrates, 214.
 Soederna (Radèn), 29.
 Soedjar, 247.
 Soekaboemi, 86, 110, 118, 285, 288, 290 e. v., 292 e. v.
 Soekadana, 199, 264.
 Soekapoera, 107.
 id. (Regenten van), 144, 149, 153, 156, 157, 166, 240.
 Soekaradja, 114, 145.
 Soekawajana, 189.
 Soekawati, 32.
 Soela-eilanden, 21.
 Soemadangan, 97.
 Soemanagara (Toemenggoeng), 166.
 Soemedang, 56, 105, 106, 113, 134, 184, 237, 244, 253, 260.
 id. (Regenten van), 91, 106, 136, 142—144, 149, 151, 153, 155, 156—167, 172, 176, 179, 225, 240.
 Soemenap, 28, 242.
 Soenan Mas, 12, 29, 31, 186, 224.
 Soepatra, 131.
 Soera, 161.
 Soerabaja, 28, 51, 54, 101, 108, 130, 144, 168, 173, 179, 184, 190, 202, 205, 242, 255, 257, 266, 285, 300.
 id. (Adipati), 186.
 Soeradikara (Demang), 180.
 Soeradirana, 131.
 id. (Toemenggoeng), 136.
 Soeraita (Aria), 247.
 Soeralaga, 143.
 Soeralagawa (Radèn), 143.
 Soeralaja, 161.
 Soeranagara (Radèn Adipati, te Soemedang), 161, 163; zie 164.
 id. (Tjiandjoer), 171—173.
 id. (Tjikalong), 144, 178, 179.
 Soerapati, 185, 198 e. v., 203, 213, 225, 259, 281.
 Soerasowan, 232.
 Soerawinata, 247.
 Soerawisanta, 189, 246.
 Soerengrana (Aria), 132.
 Soeria, 161.
 Soeria (Radèn), 155.
 Soeriadikoesoema (Radèn), 132.
 Soeriadilaga, 143.
 Soeridinagara, 148.
 Soerialaga (Soemedang), 162, 163.
 Soerialaga (Soemedang, Buitenzorg, Krawang, Soekapoera), 142—144, 149, 163, 166.
 Soerianagara (Parakanmoentjang), 153.
 id. (Soemedang), 149, 163 e. v., 172, 176, 179.
 Soerianata, 149.
 Soerianatakoesoema (Parakanmoentjang), 153, 154.
 id. (Soemedang), 161.
 Soeriawinata, 145.
 Soerionatarajah, 145.
 Soesoehoenan, 11, 52, 108, 149, 152, 158, 169, 196, 202, 203, 245, 257, 267, 268.
 Soest, 307.
 Soetadikara, 167.
 Soetadilaga, 149, 167 e. v.
 Soetadinata, 171.
 Soetadiprana, 167.
 Soetamanggala (Krawang), 148.
 id. (Tangeran), 167.
 id. (Tjiandjoer), 171.
 Soetanagara, 172.
 Soetanata, 159.
 Soetendaal, 27.
 Soetji, 280.
 soldaat, 127, 129, 190, 192.
 id. aan de pen, 111, 123.
 id. (inlandsch), 185.
 soldij, 55, 62.
 Soldijboekhouder, 54, 61, 285.
 Soldijcomptoir, 23, 24.
 soldijrekening, 28.
 Solemne (D. de), 216.
 id. (E. de), 217.
 id. (S. de), 216, 217.
 sollicitatie, 162.
 Solo, 45, 64, 74, 109.
 Son (A. van), 270.
 id. (D. van), 67, 118.
 Sonmans (D.), 46.
 id. (H.), 46.
 id. (J.), 46.
 id. (R.), 46.
 id. (S.), 46.
 Sontar, 25, 58, 124, 210, 241, 246, 247, 264, 265, 281.
 Sourate, 23, 50, 74, 226, 243, 261, 266.
 Spanjaarden, 5, 79.
 Spar (J. van der), 57.
 Speex (J.), 238.
 speelkindje, 224.
 Speelman (C.), 5, 8, 9, 16, 24, 184, 185, 193, 198, 200, 201, 203, 204, 208, 209, 211, 217, 237, 238, 243, 265, 268.
 spelling, 214, 216, 218, 219.
 Sperius, 21.
 spiauter, 7.
 Spillebout (M.), 197.

- Spit (M. van der), 74.
 Spoors, 78.
 springtochtje, 184, 203, 207, 236.
 Sroyodipoero (Radèn), 148.
 Staatsbewind, 78.
 staatsgevangene, 179, 247.
 staatsie, 53, 164, 175, 259.
 Stad en Lande (Departementaal Bestuur van), 88.
 stadhuis, 8, 30.
 Stadlanders (C.), 204.
 stadsarchitekt, 262.
 stadsraad, 16.
 stal, 31, 58.
 Stalmeester, 260.
 Stamboek, 99.
 stamlijst, 138, 156.
 Stampioen (Ds.), 274.
 standaard, 60.
 Starckenborgh van Straaten (Van), 308.
 statistiek, 305.
 Statuten (Bataviasche), 123.
 Stavorinus (J. S.), 60.
 Steege (J. van der), 78.
 steenbakkerij, 264.
 Steenweg (F. J. A.), 63.
 Steenwijk, 192—195.
 Steitz (J. F. J.), 285.
 id. (J. F. L.), 285, 291, 297, 298, 303, 305, 306.
 id. (J. J.), 285.
 id. de Wilde (C.), 104, 284, 305.
 Stel (A. van der), 280.
 id. (S. van der), 283.
 stelsel (Continentaal), 294.
 stem, 113, 276.
 stemmen, 95.
 Ster in het Oosten (Loge de), 126.
 Sterke (H. de), 35.
 Sterre (A.), 212.
 Sterrenberg (E.), 46.
 Steufhaas (J. M.), 202, 207.
 id. (M. J.), 202; zie voorts: *J. Michielsz.*
 stichter, 226.
 Stier (D. A.), 31, 32, 37—40.
 id. (J. A.), 39.
 id. (J. W.), 39.
 id. (M.), 37.
 Stierko (M. E.), 75.
 stijl, 55.
 stilstand, 123.
 Stockum (H. van), 76, 77, 126.
 Stoelman, 300.
 Stoesak (E.), 46.
 id. (E. E.), 47.
 id. (G.), 46.
 id. (H.), 46.
 id. (J.), 47.
 id. (L. J.), 47.
 id. (M. J.), 46.
 Stoesak (M. W.), 46.
 id. (Z.), 46, 47.
 Stoffels (H.), 183.
 Stokholm, 35.
 Stoppelaar (F. de), 67.
 Storm (M. van der), 211.
 Straat Banka, 269, 290.
 strak, 160.
 Strand, 285.
 strandregentschappen, 160.
 Stratingh (A.), 196.
 stront, 90.
 strop, 97.
 Struijs (Abraham), 6, 7.
 id. (Anna), 6, 7.
 id. (C.), 7.
 id. (J.), 6.
 id. (J.), 265, 266.
 id. (J. J.), 283.
 struikroof, 132.
 Struis (B.), 231.
 Struiswijk, 7, 13, 64, 76, 190.
 Stuart (E.), 112.
 studeeren, 209, 214.
 student, 37, 88.
 stuks, 196.
 stuurman, 115.
 styrax liquida, 38.
 subject, 47.
 subordinatie, 145.
 subreptief, 278.
 Substituut, 261.
 Suchtelen (H. J. van), 49.
 Suffren (De), 182.
 Suijthoff (C.), 183.
 Suijstern (P.), 211.
 suikercultuur (Gecommitteerde over de), 118, 121.
 suikerindustrie, 13, 14, 20, 27, 41, 42, 50, 57, 70,
 81, 120, 195, 248, 249, 261, 296, 299.
 suikermonopolie, 118.
 Suikerpakhuis, 47, 49, 51, 60.
 suite, 164.
 Sultan Ageng (Bantam), 149, 150, 193, 226, 246—
 248.
 id. Agoeng (Mataram), 158, 169, 234.
 id. Hadji, 17, 18, 192, 193, 226, 246, 247, 281.
 id. Sepoeh (Djokja), 97.
 Sultanspaleis, 192.
 Sumatra's Westkust, 36, 183, 188, 190, 203, 207,
 208, 213, 231, 253, 258.
 Superintendent, 118.
 id. of Vaccination, 287.
 Superintendentie, 116.
 suppoost, 129.
 id. (Eerste), 36.
 survivance, 176, 179.
 Swaen (A.), 270.
 Swalue (C.), 297, 302.

Sweers (S.), 263.
 Swemmelaer (Ds. J. W.), 54.
 Swoll (Chr. van), 12, 29, 33.
 id. (G. van), 33.
 Synode, 272, 277.
 syphilis, 287; zie: *venuskwaal*.
 systeem, 91.

T.

taal (Ambonsche), 277.
 id. (Arabische), 221.
 id. (Engelsche), 84, 111, 129.
 id. (Fransche), 84.
 id. (Hottentotsche), 283.
 id. (Javaansche), 11, 20, 28, 30, 32, 34, 51, 57, 99, 109, 181, 191, 203, 222, 281.
 id. (Maleische), 18, 24, 47, 84, 109, 111, 126, 191, 199, 213, 222, 239, 252, 266, 273, 275—277, 281, 291.
 id. (Nederlandsche), 34, 70, 185.
 id. (Oostersche), 65, 223.
 id. (Portugeesche), 228.
 id. (Sanskriet), 221, 222.
 id. (Soendasche), 57, 247, 281, 308.
 id. (Spaansche), 228.
 id. (Tamil), 222.
 taalkunde, 18, 22, 25, 26, 34, 45, 48, 52, 57, 199, 221, 224, 225, 236, 242, 280, 281, 286.
 tabak, 297, 298.
 Tack (F.), 4, 9, 12, 17, 18, 185, 193, 198, 212, 213, 218, 233, 235, 237, 258, 259, 265, 266—268, 281.
 id. (G.), 266.
 id. (H.), 266.
 id. (J.), 266.
 Tagalangoes, 14.
 Tajoean, 35, 204.
 Tajolen, 269.
 Talbeck (W.), 268.
 Tamaela, 228.
 Tambakbaja, 146.
 tamboer, 239.
 Tamil, 222.
 Tanahabang, 3, 7, 25, 64, 70, 72, 75, 80, 123, 130, 182, 192, 213, 238, 266.
 Tanahpadri, 13.
 Tanahtinggi, 120.
 Tanara, 237.
 tanden (zwartmaken der), 252.
 Tandjoeng Oost, 42, 49, 50, 57, 71, 72, 74, 124, 252.
 id. West, 124.
 Tandjoengpoera, 21, 43, 213, 217, 237, 259, 280, id. (Commandant van), 25, 131, 137, 146, 159, 176, 184, 205, 207, 232, 242, 258.
 Tandjoengpriok, 18, 41, 42, 50, 70, 209, 237, 241.
 tandoe, 305.

Tanggeran, 42, 56, 62, 76, 99, 114, 119, 121, 138, 169, 183, 208, 213, 217, 231, 244, 249, 253, 258, 281.
 id. (Commandant van), 21, 168, 282
 id. (Regenten van), 71, 149, 167—169.
 Tangkoebanprahoe, 289.
 Tanoebaja, 151—153, 162.
 Tanoedinata, 137, 138.
 Tanoedjiwa, 138.
 Tanoemadja, 156, 159.
 Tanoemanggala, 135.
 Tapa (Kiai), 51, 167.
 Tappen, 200.
 Tarikolot (Dalem), 170.
 Tawang, 160.
 tax, 134.
 taxatie, 42, 188.
 teekenaar, 211, 219.
 teekening, 85, 101, 185, 212, 221, 283.
 Tegal, 28, 40, 51, 108, 186, 228, 240, 257.
 Tegalrotan, 120.
 Tegalwangi (Soesoehoenan), 151, 158, 169.
 Tegalwaroe, 97.
 tegenzin, 193.
 Teisseire (A.), 64, 86, 114, 120.
 id. (C. H.), 120.
 id. (F. W.), 122.
 id. (G. E.), 120—122.
 id. (J.), 122.
 id. (M. E.), 122.
 id. (M. M.), 122.
 id. (W. A.), 122.
 tekort, 76, 89, 118, 125, 191.
 Telokpoetjoeng, 241.
 tempel (Chineesche), 39, 73; zie voorts: *tjandi*.
 Teney (A. C.), 114.
 id. (J.), 113.
 id. (J. P.), 114.
 id. (P.), 95, 112—114, 288.
 id. (P. J.), 114.
 Teng kwa, 261.
 Ternataan, 187.
 Ternate, 4, 16, 24, 26, 27, 32, 40, 44, 61, 191, 192, 210, 211, 221, 228, 236, 253, 265, 267, 272, 274, 279.
 terugzigt, 87.
 testament, 35, 129, 140, 141, 167.
 id. (besloten), 187.
 Tots (A. van), 59.
 id. (Mr. A. A. van), 54, 59—61, 134, 167.
 id. (A. J. van), 60, 61.
 id. (A. W. N. van), 61.
 id. (J. J. (I. van), 61.
 id. (J. L. van), 61.
 id. (L. J. van), 59.
 id. (L. P. van), 61.
 id. (M. J. van), 60.
 tevredenheidsbetuiging, 60, 115.

- Thalia, 124.
 Thalman (A. W. M.), 127.
 id. (C. W.), 93, 127.
 id. e. s. (Commissie), 135, 172—174.
 Thedens (J.), 15, 36.
 theecultuur, 121, 122.
 Theunis (P.), 236, 268, 269.
 Theunissen (P.), 268.
 St. Thomé, 207, 217, 267.
 Thonissen (P.), 268.
 Thoofd (C.), 270.
 Tidoreezen, 187.
 tiende, 138, 246, 296.
 Tienhoven, 102.
 tijdsexpiratie, 48, 49, 206, 220.
 tijger, 22, 262.
 Tijgersgracht, 35, 41, 67, 69, 73, 189.
 Timbanganten, 132—135.
 Timmermans (S.), 29.
 Timor, 22, 208, 209, 228, 261, 262.
 tipar, 292.
 Tirtajasa, 17, 281.
 Tirtajoeda, 176.
 Tirtanagara, 131.
 titel, 112, 128, 141, 147—149, 160, 164, 175, 228;
 zie ook: *qualiteit* en: *rang*.
 titelnaam, 134, 135, 138, 147, 150, 151, 176—178.
 Titsingh (Mr. I.), 78.
 titulair, 185.
 Tjabangboengin, 116.
 tjaëng, 86, 293.
 Tjakoeng, 25, 230, 258—260, 264.
 id. Pondokbenda, 247.
 Tjakradiningrat, 28, 44, 51.
 Tjakradiredja, 144.
 Tjakrajoeda, 144.
 Tjakramanggala, 147, 152.
 Tjampakapoetih, 14.
 tjandi, 85, 101.
 Tjandra, 138.
 Tjap Soelciman, 231.
 Tjawang, 50.
 Tjengkareng, 65.
 Tji-anis (Regenten van), 169.
 —ampea, 71, 72, 167, 168.
 —andjoer, 38, 63, 128, 143, 163, 170, 176, 224, 284,
 291, 302, 303, 305, 306.
 id. (Regenten van), 71, 91, 139, 141, 142,
 145, 165, 169—175, 177—180.
 —asem, 237.
 id. (Regenten van), 146, 151, 176—177, 226.
 —awi, 81, 86, 97, 144, 308.
 —badak, 292.
 —baroesa, 253.
 —beusi, 289.
 —binong, 71, 253.
 —blagoeng, 218.
 id. (Regenten van), 173, 174, 177, 178.
 Tji-boengboelan, 61.
 —djantoeng, 239.
 —ekalan, 180.
 —galoempit, 147.
 —heulang, 289, 293, 305, 306.
 —kalong, 164, 173, 174, 218, 281, 292.
 id. (Regenten van), 141, 142, 171—173,
 178—180.
 —kandi Oedik, 285.
 —kao, 285, 302.
 —keas, 50, 55, 247.
 —koeja, 121.
 —koepa, 289.
 —kokol, 120.
 —kolawing, 292.
 —kole, 291.
 —ledoek, 35, 120, 167.
 —leungsir, 201, 217, 246, 248.
 —lilitan, 50.
 —lingtjing, 53, 229, 249.
 —liwoeng, 6, 7, 13, 14, 21, 37, 39, 57, 124, 146,
 194, 236.
 —loewar, 114, 246, 247.
 —mahî, 154, 289.
 —mandiri, 289.
 —manggis, 64, 71, 301.
 —manik, 136.
 —manoek, 143.
 —mantjeuri, 231.
 —nere, 20, 103.
 —omas, 144.
 —pajoeng, 138, 241.
 id. Sambilangan, 124.
 —pamingkis, 147.
 —panas, 93, 254.
 —pete, 120.
 —pinang, 124.
 id. Mardika, 124.
 —poetat, 55.
 —poetri, 295, 298, 305, 306.
 —rateun, 288.
 —sadane, 13, 14, 29, 167, 246, 249, 258, 262.
 —salak, 141.
 —saroewa, 88.
 —tajam, 20, 64.
 —tandoewi, 185.
 —tjaban, 146.
 —tjapar, 136.
 —tjoeroeg, 81, 144, 289, 308.
 —trap, 54, 55, 246, 247.
 Tjitra, 239.
 tjoeke, 292.
 tjoetak, 151.
 Tjoetakshoofd, 143.
 Tjoetjoek (Ngabeli), 152—154.
 Tjondet, 57, 250.
 tjondre, 170.
 toast, 252.

Tobison (C.), 63.
 Toegoe, 204, 225.
 Toehpah (Kitab), 83.
 toelage, 151, 154, 163, 177, 185, 206, 227, 250.
 Toemengoeng, 140—143, 146, 147, 168—170, 175.
 toeren, 124.
 toeval, 75.
 toka-toka, 236.
 Toko Merah, 15.
 tolk, zie: *translateur*.
 Tolling (A. H.), 215.
 id. (E. C.), 215.
 id. (H. G.), 215.
 id. (H. H.), 215.
 id. (J. A.), 215.
 id. (Mr. L.), 215, 232, 264.
 Tolok (Ratoe), 248.
 Tomalehoe, 185.
 Tomang, 101.
 Tommel, 282.
 Tonkin, 225, 238.
 Tonningen, 7.
 tooneel, 234, 309.
 Topina, 245.
 Torant (Jac.), 32, 33.
 id. (Jan), 33.
 id. (J. C.), 33.
 Torek (L. A.), 8.
 tornen, 192.
 tot, 229.
 tournee, 91, 98, 219.
 Trainmeester, 201.
 traktement, 24, 104, 107, 186, 203, 230; zie ook: *gage*.
 translateur, 28, 32, 51, 99, 181, 192, 221.
 Trinconomale, 250.
 Trip (Mr. J.), 8.
 Troenodjojo, 4, 16, 229, 237.
 troep, 229.
 Trogong, 286.
 Tromp (De Bruijn van), 117.
 troubleeren, 10.
 trouwbelofte, 25, 235, 263.
 Truijtmán (J.), 240.
 Tsilahoer, zie: *Selahaoer*.
 Tsiroa, 196.
 Tsjoebittia, 12.
 Tudor (Maria), 202.
 tuin, 12, 20, 38, 39, 100, 112, 114, 119, 120, 124,
 127, 204, 251, 263; zie verder: *buitenplaats*.
 Tutecorijn, 208.
 Tweede, 144, 146, 153, 179, 180; zie: *Secunde*.

U.

Uithoorn, 46.
 uitlander, 82.
 uitstel, 121.
 uitvoer, 70.

uitwisseling, 182.
 Uldrix (Notaris), *passim*.
 Ulejus (E.), 23.
 Ulies (E.), 23.
 Ulirus (E.), 23.
 Umbgrove (J. L.), 77, 81.
 Unterfranken, 37.
 Utrecht, 40, 63, 66, 81, 206, 207, 254, 269, 284,
 303.
 Utrechtsche poort, zie: *poort*.

V.

Vaal (J. de), 228.
 Vaandrig, 101, 181, 185, 259.
 vaarttuig, 146.
 id. (collectief gebruikt), 262.
 vaartuigen (kleine), zie: *bakeleisprauwen*.
 vaccine, 286, 287, 308.
 vader, 157.
 Valck (F. G.), 85.
 id. (B. A. van der), 195, 269, 270.
 Valckenier (A.), 40, 41, 43—45, 47, 67, 215.
 id. (P.), 40.
 id. (S. C.), 215.
 id. (W.), 284.
 Valckoa (Th.), 209.
 Valentijn (A.), 271.
 id. (A. M.), 270, 280.
 id. (C.), 270.
 id. (Ds. F.), 5, 22, 26, 29, 188, 196, 199, 214,
 221 e. v., 255, 270—280, 281.
 id. (J.), 271.
 id. (M.), 270.
 id. (M. C.), 271.
 id. (R.), 271.
 Valentini (M. B.), 224.
 Vaxelaire, 7.
 veearts, 300.
 Veeckens (C.), 115.
 id. (H.), 116.
 id. (L. Z.), 114—117, 121, 129.
 Veenendael (Notaris), *passim*.
 Veere, 59, 60.
 veeteelt, 72, 288, 289, 291, 298, 301.
 veiligheid, 107.
 Velde (B. van den), 49.
 id. (B. C. van den), 49.
 id. (B. G. van den), 48, 49.
 id. (C. van den), 49.
 id. (H. van den), 49.
 id. (M. J. van den), 49.
 id. (P. van den), 41, 48, 49, 50, 53, 56, 124.
 id. (S. J. van den), 49.
 Veldoverste, 22, 28, 31.
 Velingius (A. E.), 81.
 Velters (J. J.), 45.
 Vendumeester, 27, 48, 70, 112, 128.
 vendurol, 89.

- vendutie, 15, 20, 41, 50, 57, 71, 184, 223, 309.
 ventilator, 124.
 venuskwaal, 135; zie: *syphilis*.
 verantwoording, 89, 127.
 verband, 26, 51, 203, 215, 286.
 verbanning, 27, 33, 44, 132, 154, 167, 168, 172, 173,
 179, 180, 226, 230, 245; vergelijk: *opzending* en:
verzending.
 Verbeet (Ds. J.), 220.
 verbetering, 294, 295.
 verbeurdverklaring, 211.
 verbond, 156.
 Verboom (Notaris), *passim*.
 verdieping, 37, 65.
 Vereenigde Staten, 92.
 vergif, 11.
 Verheijde (D.), 27.
 verifieeren, 84, 95.
 Verijsel (H.), 125.
 id. (M. S.), 125.
 verjaardag, 77, 201, 252.
 verleden, 26, 226.
 Verlee (H.), 245.
 verlet, 10.
 verloocheenen, 193.
 verlossen, 193.
 vermakelijk, 209.
 Vermeer (A. E.), 116.
 id. (G. Th.), 119.
 Vermeulen (G.), 61.
 vermogen, 169, 170, 176, 179, 209.
 vers, 4.
 id. (Maleisch), 230.
 Verspijck (Notaris), *passim*.
 verstaan (zich), 195, 282.
 Versteegh (F. J.), 261.
 vertaling, 157, 190.
 Vertueuse (Loge La), 84, 126.
 vervalsching, 112.
 Verweij (A.), 253.
 Verwisseling-Kantoor, 115.
 verzending, 188, 192.
 verzien, 209.
 verzoek, 194.
 vestingbouw, 26.
 vestingwerk, 190.
 Veth (Prof. P. J.), 56.
 Vianen, 206, 207.
 Vice-Admiraal, 126.
 Vienne (M. M. de), 121.
 id. (M. C. du Chene de), 122.
 Vierkant, 7, 16, 219, 227, 236, 242, 266, 267.
 Vierschaar (Hooge Militaire), 112, 115.
 vigilant, 143.
 vigilantie, 128, 152.
 vigeleeren, 56, 134.
 Vijfhoek, 251, 265.
 Vijgh (E.), 232.
 vijver, 6, 114, 188.
 Vijvervreugd, 70.
 Visconti (Mr. D. de Milan), 40.
 Visitateur-Generaal, 95, 123, 129.
 id. van de reede, 254.
 visite, 272, 273, 275.
 Visite (Generale), 47, 101, 129.
 Visscher (B.), 48.
 id. (H. H.), 46.
 id. (W.), 48.
 visscherij, 250.
 Visvliet (Notaris Van), *passim*.
 Vitus (J. G.), 223, 224.
 Vlaanderen, 113.
 vlag, 60.
 Vlamingh (W. de), 25.
 id. van Outhoorn (A. de), 229, 239, 245.
 Vliethoorn (J.), 196.
 Vlissingen, 125, 181.
 vloot, zie: *retourvloot*.
 voetkus, 165.
 Vogel (J. W.), 213.
 vogelberg, 72.
 vogelnestjes, 82; zie: *zwaluwnest*.
 volk, 131, 134.
 volksverloop, 85, 128, 134, 135.
 volmacht, 49.
 Voltaire, 309.
 voogdij, 131, 137, 148, 151, 152, 164, 168, 169, 176,
 180, 245.
 voordracht, 67, 76, 160.
 voordragen, 238.
 Voordrager, 238.
 voorganger, 240.
 voorgeven, 146.
 voorkomen, 194.
 vóórnaam, 205, 214, 226, 238—241, 261.
 Voorne (J.), 242.
 voorschot, 70, 117, 275.
 voorschrijven, 58, 60.
 Voorspraak, 238, 239.
 Voorst (G. van), 49.
 voorstand, 10, 248.
 Voorstander der vreemdelingen, 238.
 Voort (P. G. van der), 63.
 id. (Notaris Van der), *passim*.
 voortijd, 228.
 voorvallen, 84.
 Vorm (J. H. van der), 26.
 id. (Ds. P. van der), 278.
 Vorstenlanden, 85, 107, 109.
 Vorsterman van Oijen (A. A.), 101.
 Vos (I. P. J.), 64.
 id. (J.), 63.
 Voskuijl (E.), 236.
 vraagpunt, 109.
 vracht, 7.
 Vredelust, 101.

Vredestein, 53.
 id. (weg van), 53.
 vreesaanjaging, 99.
 vriend, 50, 59, 185.
 Vries (S. de), 17, 19.
 vrijhaven, 86.
 Vrijheer, 61.
 Vrijheid (de), 80.
 vrijman, 188.
 vrijmetselarij, 73, 84, 111, 126, 128, 308.
 vrijster (oude), 212.
 vrijwerker, 223, 259.
 vrijwilliger, 186, 187, 231.
 Vrolikhart (J. C.), 59.
 vroomheid, 170.
 vrouw (vrije), 122, 192, 238.
 Vrouwentuchthuis, 119, 183, 195, 280.
 vruchtgebruik, 264.
 Vuijst (P.), 32, 34.
 Vuijstman (H.), 30.
 vuil, 43.
 vulkaan, 26.
 Vuursche, 309.
 vuurwerker, 268.

W.

W. v. R., 40.
 waarneming, 46, 78, 90, 99, 100, 105, 112, 162.
 wachtgeld, 109, 122.
 wachthuis, 188.
 wachtmeeester, 104.
 Waeijen (J. van der), 45.
 Walboeck (A. C.), 102.
 id. (J.), 102.
 id. (J. A.), 102.
 id. (J. C.), 102.
 id. (J. P.), 102.
 id. (P.), 92 e. v., 101—103, 105—107, 127,
 130, 143, 168, 172.
 Walcheren (Classis), 272, 277.
 id. (J. van), 280, 281.
 Walling (C.), 271.
 Wanajasa (Regenten van), 147, 180.
 Wanderpoel (C.), 282.
 id. (H. D.), 217, 259, 281, 282.
 id. Junior (H. D.), 282.
 Wandoellah, 251.
 wangedrag, 154.
 Wangsa, 244.
 Wangsadikoesoema, 178.
 Wangsadimarta, 133.
 Wangsadirredja, 154.
 Wangsakoesoema, 142, 178, 179.
 Wangsanagara (Pamanoekan), 150.
 id. (Tjikalong), 178.
 Wangsaniti, 136.
 Wangsatanoë, 149—151.
 Wangsatjandra, 140.

want, 193.
 wantrouwen, 249, 267.
 wapen, 27, 61, 80, 214, 218.
 wapenbord, 49, 63, 76, 102, 187, 232, 257.
 Wapenkamer, 76, 254.
 Wardenaar (A.), 101.
 id. (B.), 99.
 id. (H. J.), 101.
 id. (J. W. B.), 101.
 id. (L. L.), 101.
 id. (L. W.), 101.
 id. (W.), 99—101, 106.
 Wargaren (Notaris), *passim*.
 warong, 128.
 Warwickshire, 202.
 Wassenburch (Ds.), 266.
 Waterfiscaal, 6, 49.
 waterleiding, 39, 292, 295; zie: *Slokan*.
 Waterplaats, 195.
 Waterpoort, 66, 76, 77, 111, 119.
 Waterstaat, 262.
 waterval, 291.
 Weber (D.), 53.
 weduwe, 38—40.
 weduwnaar, 88.
 weelde, 80.
 weeshuis, 39, 230, 280, 282.
 Weeskamer, 8, 27, 35, 36, 42, 44, 48, 62, 72, 102,
 116, 118, 121, 183, 184, 210, 222, 263,
 285.
 id. (gebouw der), 65.
 id. (Secretaris der), 116.
 weeskind, 39.
 Weesmeesteren, zie: *Weeskamer*.
 weg, 62, 206.
 id. (Antjol'sche), 70, 128, 188.
 id. (Bodjong'sche), 53.
 wegaanleg, 208, 246, 281.
 Wegener (Mr. C. H. C.), 78, 90, 98, 99, 119, 120.
 id. (M. L.), 98.
 weiland, 265.
 Weiss (M.), 45.
 weldoener, 77, 301.
 Wellington (Hertog van), 82.
 Weltevreden, 7, 20, 55, 64, 145.
 werken (generale, Comp^s), 262.
 Werner (M.), 32.
 werving, 229.
 West van Indië, 11.
 Westfalen, 210.
 West-Gothen, 88.
 Westpalm (M.), 36, 38, 245.
 id. (S. F.), 125.
 Westplate (A.), 181, 282.
 id. (L.), 282.
 Westzijde van Batavia, 7.
 wetenschap, 211.
 Wetgen (Notaris), *passim*.

- Wetsel (M.), 184.
wetting, 217.
Wichhelhuijsen (Notaris), *passim*.
Wielefiet, 205.
Widara (Tjili), 156.
Wiese (A. H.), 62, 69, 70, 76, 81, 91 e. v., 103, 105.
id. (I. A. H.), 81.
wijkmeester, 31, 37, 194, 196; zie ook: *buurtmeester*.
wijn (Spaansche), 263.
Wijnaendts van Resandt (W.), 40.
Wijnkoopsbaai, 38, 244, 289.
Wilde (A. de), 86, 110, 284—309.
id. (A. H. de), 284, 291.
id. (C. de), 284.
id. (E. A. de), 285.
id. (H. de), 22, 28, 29, 31, 186, 200, 214, 256.
id. (J. de), 291.
id. (J. C. de), 291.
id. (L. de), 291.
id. (M. E. de), 291.
id. (Mr. C. Neitzell de), 284; zie voorts: *Steitz*.
Willem I (Koning), 61, 78, 79, 182, 298, 299, 304, 307.
Willem III (Prins), 17, 207.
Willem V (Prins), 234.
Willemsorde, 186.
Willemsz (C.), 187.
Wilstee (J. M.), 31, 32, 38, 39.
Wilsteeg (M. S.), 31.
Wiltens (Notaris), *passim*.
Win (Notaris De), *passim*.
Winkelmann (C. von), 149.
wingewest, 53.
Winkel (Groot), 49, 125.
Winkelier, 54.
Winkler (Abrah.), 23.
id. (Adolf), 21—23, 183, 236, 270.
id. (H.), 23.
id. (J.), 23.
id. (J. A.), 23.
id. (M. C.), 23.
Winter (Admiraal De), 285.
Wira (Radèn), 140.
id. Angonangon, 133.
id. Anom (Toemenggoeng), 136.
id. Lodra, zie: *Singawilodra*.
Wirabaja (Krawang), 131, 146—148.
id. (Parakanmoentjang), 152.
Wiradedaha, 157.
Wiradigoena, 133.
Wiradikoesoema, 155.
Wiradimarta, 134.
Wiradiredja (Bandoeng), 134.
id. (Kampongbaroe), 140, 141, 145.
id. (Parakanmoentjang), 155.
id. (Tjiandjoer), 173—175.
Wiragoena (Pangeran), 192 e. v.
Wiragoenan, 196.
Wiramanggala (Tjiandjoer), 170.
id. (Wanajasa), 180.
Wiramantri, 131.
Wiranagara (Kampongbaroe), 142.
id. (Krawang), 146.
id. (Limbangan), 175.
id. (Parakanmoentjang), 153.
id. (Tjiandjoer), 171, 173, 174, 180.
Wiranangga, 131.
Wiranata (Bandoeng), 134.
id. (Buitenzorg), 145, 175.
id. (Tjiandjoer, Kampongbaroe), 139, 140, 170, 171.
Wiranatakoesoema, 134, 135.
Wiranatanagara, 142.
Wirapradja (Buitenzorg), 144.
Wirapraja (Wanajasa), 180.
Wiraredja, 154.
Wirasaba (Kiai Aria), 131, 132, 146.
Wirasoeta (Krawang), 146, 147.
id. (Tjiasem), 176.
Wiratanoebaja, 143, 151.
Wiratanoedatar, 145, 169 e. v.
Wiratanoeredja, 143, 155.
Wiratroena, 131.
Wiriadinata, 140.
Wisantaka, 149.
Wiselius (S. I.), 78.
wiskunde, 221.
Wismar, 98.
Wisse (Hotel), 65, 130.
wissel, 25, 44.
Wit (C. de), 40.
With (F. de), 263.
Witsen (G. J.), 3.
id. (J.), 3.
id. (Mr. N.), 3, 12, 18, 25, 26, 191, 220, 221, 282—284.
woeker, 70, 135, 274, 275.
Woestijne (H. van de), 41.
Wolkman (A.), 270.
woordenboek, 126, 276.
Woudenberg, 133, 207.
Wouters (C.), 34.
wreedheid, 116, 173.
wrevelig, 159.
Wurmb (F. Baron von), 124, 126, 274.
- Y.**
- Yperies, 21.
- Z.**
- zaagmolen, 194—196.
zaailand, 20.
Zaandam, 240.
Zallé (Notaris), *passim*.
Zambatta, 180.

- Zee (Van der), 35, 236.
Zee- en Commerciezaken (Commissaris van), 58.
Zeeburg, 236.
Zeeland, 47, 59, 122, 124, 125, 197, 219, 227, 282.
Zeelugt, 128.
zeeroof, 185.
Zeestrand, 80.
zeevolk, 182.
zeeziekte, 272.
zegel, 59, 122, 152, 191, 238, 268.
Zegel (Klein), 18.
zeilvermaak, 114.
Zenua, 225.
Zevenhoek, 229.
zijdecultuur, 38, 39, 300.
zijdemolen, 39.
Zijll (J. van), 271, 272.
zilversmederij, 190.
zilverwerk, 80.
zitplaats (gedistingueerde), 60.
Zitra, zie: *Tjitra*.
Zoelen (A. van), 215.
Zoetendaal, 27.
zoon, 157, 176.
Zorgvliet, 80.
Zout-Agent, 108.
Zoutelande, 268.
zoutpakhuis, 75.
Zug, 88.
Zuiderduin (M.), 219.
Zuidervoorstad, 29, 35, 195, 241.
Zuideweg (Groote), 6, 13, 37.
Zuidkust (Java's), 201.
Zuidlaren, 79, 80.
Zuidzee, 39, 181.
Zutphen, 218.
Zwaardecroon (H.), 11, 12, 27, 29, 31—34, 187, 265.
zwaluwnest, 72, 225; zie: *vogelnestjes*.
Zwammerdam, 220.
zwavelberg, 205.
Zweden, 182.
Zwitserland, 77, 88.
Zwolle, 208.

DE GOUVERNEURS-GENERAAL EN DE COMMISSARISSEN
TOT EN OVER DE ZAKEN VAN DEN INLANDER.

(N. B. De *datum* der Gouverneurs-Generaal is die van den dag waarop
zij feitelijk het bewind in handen kregen. Hunne instal-
latie volgde soms geruimen tijd later).

Joan Maetsuijker	18 Mei 1653.	Joan van Hoorn	25 Juni 1686 — 7 Mei 1696.
Rijklof van Goens	4 Jan. 1678.	I. de Saint Martin	25 Juni 1686 — 14 April 1696.
Cornelis Speelman	25 Nov. 1681.	A. Winkler	7 Mei 1696 — 2 Oct. 1703
Johannes Camphuys.	11 Jan. 1684.	J. Cops.	7 Mei 1696 — 26 Juli 1705.
Willem van Outhoorn	24 Sept. 1691.	J. Heijrmans	19 Aug. 1704 — 27 Sept. 1709.
Joan van Hoorn	15 Aug. 1704.	M. de Roy	17 Maart 1705 — 29 Maart 1707.
Abraham van Riebeeck	30 Oct. 1709.	H. van der Horst	5 Nov. 1709.
Christoffel van Swoll	17 Nov. 1713.	J. M. Wilstee	12 Febr. 1715.
Henricus Zwaarderoon	13 Nov. 1718.	B. Blocké.	28 Dec. 1716.
Mattheus de Haan	7 Aug. 1725.	R. Heere	21 April 1719.
Diderik Durven	1 Juni 1729.	F. J. Coyett.	15 Juli 1727.
Dirk van Cloon	28 Mei 1732.	D. A. Stier	14 Juni 1729.
Abraham Patras	11 Maart 1735.	N. Crul	15 Mei 1731.
Adriaan Valekenier	3 Mei 1737.	A. Jubbels	5 Febr. 1737.
Johannes Thedens	6 Nov. 1741.	F. de Roy	2 Dec. 1738.
Gustaaf Willem van Imhoff.	28 Mei 1743.	A. Roos	3 Febr. 1741.
Jacob Mossel	1 Nov. 1750.	H. Duirvelt	27 Juni 1741.
Petrus Albertus van der Parra.	15 Mei 1761.	Z. Stoesak	25 Juli 1741.
Jeremias van Riemsdijk	28 Dec. 1775.	N. Crul	3 Dec. 1742.
Reinier de Klerk	4 Oct. 1777.	P. d'Espar	18 Juni 1743.
Willem Arnold Alting	2 Sept. 1780.	P. van den Velde.	24 Dec. 1744.
		N. Hartingh.	1 Sept. 1750.
		D. W. Freijer	7 Maart 1754.
		J. de Prill	5 Juli 1756.
		A. A. van Tets.	19 Juni 1761.
		D. J. Smith	6 Dec. 1768.
		A. van Holsdingen	9 Juli 1773.
		J. W. van Blijdenbergh	21 Oct. 1774.
		W. V. H. van Riemsdijk.	5 Jan. 1776.
		L. Rolff	17 Dec. 1784.
		H. I. Guitard	2 Oct. 1789.
		N. Engelhard	4 Oct. 1791.

Pieter Gerhardus van Overstraten 13 Dec. 1796.

Johannes Siberg 23 Aug. 1801.
Albert Henricus Wiese. 15 Juni 1805.

Herman Willem Daendels . . . 14 Jan. 1808.

Jan Willem Janssens 16 Mei 1811.

P. Engelhard 11 April 1798.
C. H. C. Wegener begin October 1798.
N. Engelhard 18 Jan. 1799.
P. Engelhard 22 Aug. 1800 — 27
Dec. 1805.

Benedenlanden:

W. Wardenaar 30 Dec. 1805.
J. P. Barends 11 Febr. 1806.
W. Wardenaar. 25 Juli 1806 — 22
Mei 1807.

Bovenlanden.

P. Walbeeck 27 Dec. 1805 — 10
Jan. 1806.

P. H. van Lawick van
Pabst. 10 Jan. 1806 — 22
Mei 1807.

Benedenlanden en Bovenlanden.

W. Wardenaar. 22 Mei 1807 — 18
Sept. 1807.

Benedenlanden.

P. Tency 22 Sept. 1807 — 27
Nov. 1807.

Benedenlanden en Bovenlanden.

P. Tency 27 Nov. 1807 — 15
Maart 1808.

Benedenlanden.

L. Z. Veeckens 20 Maart 1808 — 14
Nov. 1810.

G. E. Teisseire 14 Nov. 1810 —
Sept. 1811.

Bovenlanden.

P. Tency 15 Maart 1808 — 21
Mei 1808.

G. W. C. van Motman 21 Mei 1808 — 7
Sept. 1809.

G. E. Teisseire. 7 Sept. 1809 — 14
Nov. 1810.

L. Z. Veeckens. 14 Nov. 1810 — 4
Sept. 1811.

COMMISSARISEN-GENERAAL

19 November 1793 — 9 October 1799.

COMMISSIE CRAAN — RADERMACHER, INGESTELD 4 DEC. 1777.

J. J. Craan overlijdt 19 Oct. 1780. J. C. M. Radermacher treedt af 29 Dec. 1780.

COMMISSIE WALBEECK — THALMAN (SMIT EN BAUER).

Walbeeck benoemd als Regeeringscommissaris 24 Sept. 1805.
De Commissie benoemd 1 Oct. 1805.
Walbeeck treedt af. 24 April 1807.
De Commissie defungeert 29 Jan. 1808.